

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

<i>Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője, II. rész</i>	1
<i>Veres Péter: Az író és a „helyes” írás</i>	14
<i>Sz. Kispál Magdolna: Miért nem műhold?</i>	19
<i>Szépe György: Melyik a tíz legszebb magyar szó?</i>	27
<i>J. Soltész Katalin: Az irodalmi helynévadás</i>	50
<i>Herczeg Gyula: Móricz Zsigmond képalkotásának néhány kérdése</i>	61
<i>Papp László: Apáti Ferenc: Cantilena</i>	76
<i>Antal László: A strukturalizmusról</i>	94
<i>Beke Ödön: A folyamatos cselekvésű melléknévi ige-név szenvedő jelentésű használatához</i>	100
<i>Kiss Lajos—O. Nagy Gábor: Csehül van</i>	101
<i>Prohászka János: Mit hűt a léhűtő?</i>	112
<i>Kálmán Béla: Beke Ödön hetvenöt éves</i>	130

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Ferenczy Géza</i> : Arany János, nyelvünk bűvára és művelője, II. rész.....	1
<i>Veres Péter</i> : Az író és a „helyes” írás.....	14
<i>Sz. Kispál Magdolna</i> : Miért nem műhold?.....	19
<i>Kálmán Béla</i> : Amely, amelyik	23
<i>Szépe György</i> : Melyik a tíz legszebb magyar szó?	27
<i>Elekfi László</i> : Nem fizetés vagy nemfizetés?.....	33
<i>Szűcs József—Fábián Pál</i> : A vessző alkalmazása egynemű jelzők között	39
<i>Oldal Géza</i> : Egy elterjedt fordítási hibáról.....	48

Íróink nyelve

<i>J. Soltész Katalin</i> : Az irodalmi helynévadás.....	50
<i>Herczeg Gyula</i> : Móricz Zsigmond képalkotásának néhány kérdése.....	61
<i>Beke Ödön</i> : Dobozy Imre néhány érdekes szava és szólása	73

Nyelv és iskola

<i>Papp László</i> : Apáti Ferenc: Cantilena.....	76
<i>T. J.</i> : Elemzés.....	83

Nyelvjárásaink

<i>Török Gábor</i> : Egy XIX. század eleji tájszógyűjtemény	84
<i>Szalai János</i> : Pótlás a polgári tájszavakhoz.....	91

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Antal László</i> : A strukturalizmusról.....	94
<i>Beke Ödön</i> : A folyamatos cselekvésű melléknévi igenév szenvedő jelentésű használatához	100

Arany János, nyelvünk bűvára és művelője

II.

A részletekbe bocsátkozva vizsgáljuk meg Arany János nyelvészi és nyelvművelői munkásságának eredményét. Legfőképp arról kell számot adnunk belőle, ami napjainkban is korszerű és valamilyen szempontból tanulságos. Azon leszünk, hogy minél többet belefoglaljunk ebbe a földolgozásba, s együtt láthassuk a nyelvünket tudós költő módján bűvárló Aranynak sok-sok apró megjegyzését is, ha azon a helyen latnyomó értékűek. Az nem szándékunk, hogy minden adalékot beleépítsünk ebbe a dolgozatba. Arra törekszünk, hogy — amennyire most telik tőlünk — Arany idevágó kisebb-nagyobb írásműveinek és szerteszórt megjegyzéseinek fölhasználásával tárgyunkról az eddiginél egészebbé kerekítsük tudásunkat, azaz hogy részletesebben megismerkedjünk a költő nyelvi tanításával. Rászolgált az ünnepelt, hogy ez alkalommal nagyobb teret szenteljünk neki.

Anyagunkat három fő részre osztjuk, a nyelvtan hagyományos tagolása szerint, így szeretnénk áttekinthetőbbé tenni. Ebből az elrendezésből nem támad hézagatlan rendszer; nem is támadhat, először: mert nem hordjuk ide az adatok hiánytalan összességét, másodszor: mert Arany maga sem akart rendszert alkotni. Csupán gyakorlati célja van ennek a csoportosításnak; természetesen másképp is lehetne rendezni az anyagot.

I. Hangtan és helyesírás

Nyelvünk hangzó és írott alakjának kérdéseit a következőképp fejtegeti költőnk:

a) A beszédbeli hibákról szólva maró gúnnyal jegyzi meg, hogy nálunk „kétségtelen előkelőségre mutat, ha valaki a barbar *r* betűt nem bírja kiejteni, s ha a mi csengő, tiszta nyelvünkbe orrhangokat elegyít” (10 : 337). Arany bizonyára a racsolásra gondol; ez akkoriban nagyon divatos volt. Az orrhangok emlegetésével is nyilván a franciáskodó beszédmodort rója meg.

A legszigorúbb mérték szerint is nyelvtudományi műnek kell tekintenünk Az *é-t í-re* váltó tájshólásról című hangtani cikkét (10 : 313—24). A tiszántúli nyelvjárást vizsgálva először azt fejtegeti, hogy a *hó*: *hava*, *só*: *sava*-féle szókban az *ó* hangnak eredetibb *av* vagy *au* felel meg, a *lú* (*ló*): *lova* esetében pedig *ov* vagy *ou*; így lett a *lou*-ból „hangolvadással” *lú*: az egyetlen eset, amelyben a köznyelvi *ó*-nak a Tiszán túl *ú* felel meg. A *kő*:

köve, tő: töve-félékben ő helyett régen öv = öü volt; ezért a tiszántúli nyelvjárásban a *kő kü*, a *tő tü*. S ebből arra következtet, hogy amikor az ő-nek a nyelvjárásban ű a megfelelője, akkor az ő hang az eredetibb öv-ből vagy öü-ből lett, egyébként pedig ev-ből vagy eü-ből, mint *merő: merev*. Azóta csakugyan igazolódott, hogy a köznyelvi ó is, ő is kettőshangzóból ered.

Ezután bőséges adatolással bemutatja, hogy különféle szófajokban és végződéseken a köznyelvi é helyén némely szóban szabályszerűen é-t vagy í-t találunk: az *ég* főnév a Tiszán túl is *ég*, de az *ég* ige a nyelvjárásban *íg*, az *él* főnév náluk is *él*, ellenben az *él* ige ott *il* stb. Nagy gonddal, rendszerességgel állítja össze adatait, okát azonban nem adja ennek a jelenségnek. Ma már tudjuk, hogy az irodalmi és köznyelvnek mai egységesült é hangja mögött nyelvünk fejlődéstörténetében két különböző hang rejlik.

E tanulmánya bevezetésében méltatlankodik Arany, hogy a többi nyelvjárás mellett elhanyagolták a tiszántúlit, mert *ídes, lú* ejtése miatt „útálatos”-nak, „cigányos”-nak becsmérelték. Ezt az elfogultságot Arany igen tudománytalannak mondja (10: 314). Az Arany leírta hangalakok, ejtési sajátosságok különben több nyelvjárásunkban is megvannak.

Hogy milyen jó érzékkel figyelte költőnk a hangtörvényeket, azt egy másik cikkében ezek az észrevételei is bizonyítják: Simonyi szerint az *-el, -l* végű német szavaknak a magyarban *-ly* alakúvá válása „valószínűleg az illető német nyelvjárás *l*-jének valami *sajátságos kiejtésén* alapszik. Tehát mindeneken másokon, csak a magyar nyelv természetén nem, csak azon nem, hogy a magyarban” az *l* gyakran jésül, akár az *n* — jegyzi meg hozzá Arany (10: 369).

A *j > gy* hangváltozásra a *hajma > hagyma* példáját említi, s így folytatja: „...ily átváltozások a *varjú, varnyú, vargyú; borjú, bornyú* (nem tudom *borgyú* hallik-e valami tájszólásban)” (10: 353): ilyenformán kikövetkeztette a valóban meglevő, főképp a Dunán túl sok helyen élő *borgyú* változatot. (Később már tudott róla, mert másutt a *szúrj, szúrgy* mellé oda teszi: „borjú, boryú”; 10: 374.)

Nemcsak a maga műveiben, hanem tanítványai dolgozataiban, verseiben is nagy gonddal ügyelt a jó hangzásra. Tisza Domokosnak írt leveleiben megbírálja a neki (költőnknek) elküldött verseit, kedves tanítványát „rossz hangzásra, hangtorlódásra figyelmezteti” (Voinovich Géza: Arany János életrajza 2: 143). Tisza Domokos Bordal című versében nem tetszett Aranynak ez a sor: „Ránk a jó kedv vár”. Aláhúzta a *k* és *v* betűket, s így oktatja neveltjét: „Igen jó formát választott, de a nyelvet nem tudja eléggé könnyen kezelni, mert az ilyen sort lehetetlen volna énekelni, pedig dalban az *énekelhető alak* a fő kellékek egyike. Persze azt a sok *k*-t, melyben nyelvünk olyan gazdag, nehéz kikerülni: de igyekezni kell mégis, mert, hogy nem lehetetlen, mutatja a Vörösmarty példája, ki nyelvünkről minden darabosságot oly szépen le tud gyalulni”. A „Kákának ritka bokrai” sort is arra hozza föl példának, hogy „mily rút nyelvünk a sok *k*—*k*-tól”. Ugyanígy óvja tanítványát a *t* és az *s, cs* halmozásától. „Itt, áthasítva a sok szikla falt”: ehhez a sorhoz megjegyzi: „hány *t* és hány *k*!” A „sebes csermely” kapcsolat helyett ezt ajánlja: „szilaj vagy futó csermely”, mert a „sok *s, cs* rossz hangzat”. A „síkos is” hangsor neki „szinte fűlsértő hangzás”. Ajánlatosnak tartja a sok *e* kerülését, azért egy helyütt a „gyengéd” helyébe a „gyöngéd” szót teszi. „Mindegyik ág egy sziklás hegyre megy”: erről a sorról meg ez a véleménye: „Igen rosszul hangzik a négy egy-hegy miatt”. Ugyanígy helyteleníti ezt is: „Drégely felé megy egy Roppant török sereg”; a *megy egy* bizony nem szépen

hangzik egymás mellett (Hegedűs András: Arany János a katedrán [Bp. 1957.] 115—6).

Madách Az ember tragédiájának 2172. sorát (a párizsi színben) így írta: „Most *véreze el* egyik tábornokunk”; Tolnai Vilmos szerint Arany aláhúzta a *véreze* szót „a következő *e-k* miatt”, s így javította a sort: „Most hulla vére egy tábornokunknak” (Tolnai kritikai kiadásában 134. lap; még több hasonló javítása van költőnknek Madách művében).

A Visszapillantásban a költő és a helyesírás viszonyáról szólva, így védi Arany a költő jogait: „Minden nemzet költői nyelve azt mutatja, hogy rövidség, széphanzúság a költői orthographiának oly szabadságokat enged, melyek prózáíróknál hiba számban mennének” (5: 401). Majd lentebb így folytatja: „...korántsem chimaera, hanem valódi szükség, tisztába hozni a *költői helyesírás* szabályait, meddig követheti az, euphonia fejébe, az élő nyelvet, s hol kezdődik a határ, melyen túl a paraszt ajak vagy tájkiejtés pongyolasága nem irodalomba való” (uo. 402). Itt ő voltaképpen a szó (ragos vagy ragtalan) hangalakjának a költő célja szerinti megváltoztatására gondol, de csak amennyiben az (mint más összefüggésben már idéztem: I. 4.) „az élő nyelv szokásain alapúl” (uo. 401).

Ebben az időben (1861-ben) többször is foglalkoztatta a szép hangzás kérdése. Szász Károly költeményeiről írott bírálatában ezt olvashatjuk: „Valóban fontos kérdés, tartozik-e túrni a költészet a nyelvtan jármát oly igen, hogy örökké a nyelvficamító: olvas-sz keres-sz stb. mellett maradjon? De ki kellene dolgozni a magyar euphonia elméletét, s meghatározni meddig terjed e részben a költő szabadsága, máskint az effélén, mint hibán akad meg a szem” (10: 100; vö. e dolgozatom I. részbeli 4. pontja első felének fejtegetésével). Máig keveset tudunk a nyelvünkbeli jó hangzás kérdéseiről.

Egész költészete és itt-ott olvasható megjegyzései azt mutatják, hogy a szép hangzsról sose feledkezett meg. Simonyi Zsigmondnak 1879-ben megjelent Antibarbarusához elejétől végéig jegyzeteket írt a maga példányába, s erre a megállapításra: „*föl* és *fel* mindenütt egyenlő helyesek; *följön*, *föltöröm* ép oly helyesek, mint *felmegy*, *felteszem*...” — ez az ellenvetése: „De az euphonia is lök vmit a latba” (Simonyi: Antibarbarus 12 és Nyr. 25 [1896]: 356). Hozzátehetjük: Arany a *felmegy*, *feltesz* helyett tapasztalatunk szerint általában így írta a változatosabb, jobb hangzás kedvéért: *fölmegy*, *föltesz*.

A következő, újságból való jelzős kapcsolatban: „A *legjelentékenyebb jelenség*” — aláhúzta a henye szótó-ismétlődést, majd csupán ennyit jegyzett meg hozzá, a stílushibára utalva: „stil” (Nyr. 27 [1898]: 505). Ezt figyelmiükre méltathatnák azok (igen számosan vannak az úgynevezett jobb írók között is!), akik ma már szem- és tollrebbenés nélkül papírra vetnek ilyesmit: Az *író* azt *írja*, hogy...

A szép és a rossz hangzás kérdését tárgyalva megemlítem, hogy Arany a kiejtésben pontosan megkülönböztette a nyílt *e* és a középnyelvállású *ē* hangot, annyira, hogy az asszonánc egyik fő szabályául kimondta: „Az asszonánc végső szótagjában nyílt *e*-nek közép *ē* [= *ē*] nem felelhet” (Valami az asszonánéról; 5: 329). S megrovón említi Gyergyai Ferencről, Magyarosan című könyvét bírálva: „A *nyílt* és *zárt e* különböztetését elveti, mert ő nem ismeri” (MNy. 13 [1917]: 166).

b) Helyesírási kérdéseknek több cikket is szentelt. Meglehetősen hosszan, az *a* elem származását nyomozva fejtegeti az *aki* meg a többi

összetett vonatkozó névmás és vonatkozó határozószó helyesírásának kérdését (Az »aki« az Akadémiában), s helyesen azt bizonyítja, hogy az *a* elem azonos a mutató névmással. Simonyi Zsigmond így ír erről a cikkről: „Ez a remek kis értekezés igazán perdöntő, benne Arany a szófejtésben túltett a nyelvészekén” (Nyr. 45 [1916]: 3). Zolnai Gyula is elismerően szól Arany „linguistai lelemény”-éről (Nyelvtudományi Közlemények 23 [1893]: 177). Mind a ketten tesznek egy és más helyreigazítást, de ez nem csorbitja Arany fölfedező érdemét. Ő itt valójában e szóknak helyesírásával foglalkozik (10: 343—50).¹ Arany és szerinte „a nemzet zöme” (10: 347) az *aki*-féle névmásoknak az *a* utáni mássalhangzóját hosszan ejtette, és azt kifogásolja, hogy az összeírás által „az *a* nyomatéka, *pattantó ereje* (nem a hangsúlyt vagy hangemelést értjük) *tökéletesen elvész*. Ha, még régi alakjában, az *ki*, az *mi* élne: semmi szónk nem volna összeírásuk ellen: miért? hisz ezeket is kapcsoljuk: *mindenki*, *senki*, *semmi*. De az *aki* írás által oly kiejtés kap lábra, mely ellen minden igaz magyar nyelvérzék tiltakozik. Mi legalább, ha provincializmussal sújtatunk, sőt ha egyedül maradnánk is, kimondjuk: hogy négy század irodalmától támogatott, és a legszűzibb ajkú magyar nép kiejtésén táplált provinciális lelkiösméretünk mind halálig borzadni fog *aki*-nak [így!] írni oly szót, melyet így volnánk kénytelenek olvasni: *akki*” — végzi szenvedélyes hangon (10: 349—50). Balassa József szerint „Arany téved annyiban, hogy ez az ejtés: *akki*, nem használatos az egész magyarság területén, sőt még a nagyobb rész nyelvében sem, hanem majdnem csakis a tiszántúli vidék nyelvére szorítkozik (Vö. Nyelvőr XX. 305. l.)” (Egyetemes Philologiai Közöny 17 [1893]: 330). Ma már természetesnek találjuk az *aki*, amely írásmódot.

Másik helyesírási cikkét, A „vajon” kérdéshez címűt ugyancsak a Koszoróban adta közre, nem sokkal az előbbi után (10: 351—5). Megokolja benne, miért választotta a „Koszorú, sőt már elődje, a Figyelő a legegyszerűbb alakot. (*vajon*)” a sokféle alakváltozat közül (uo. 351); úgy, ahogy legújabb helyesírásunk is tette. Nem fogadja el a *vall* igéből származtatását, amint általában ma sem fogadják el. A kérdést még nem sikerült véglegesen megoldani.

Arany különben rövid *j*-vel ejtette a *vajon* kérdőszót. A Simonyi hibáztatta *vajon* és *ahoz* helyesírású alakhoz megjegyzi: „Én egy *j*-vel, ezt is egy *h*-val mondom” (Nyr. 25 [1896]: 357; vö. Simonyi: Antibarbarus 16). Az *akki*-t, *ammi*-t ejtő Arany tehát „keletiesen” így mondta: *ahoz*. Így is írja pl. a Buda Halála nyolcadik énekének első versszakában (bizonyval a choriambus kedvéért is): „Reggel *ahoz* lássunk”. Mint mostanában gyakran emlegették, két *b*-vel írta a *kevésbé* szót, mert véleménye szerint a *-vé* rag rejlik benne; „Egy *b* kevés *b*” — írta egyik tanítványa dolgozatának javításában (Törös László: Nyr. 81 [1957]: 445). Az ő írása tehát különbözik mai egy *b*-s írásmódunktól.² De megvan az egyezés ma érvényes szabályzatunkkal az össze- és különírásnak egyik érdekes esetében. Simonyi ezt és így

¹ Ez a cikke először a Koszorú 1865. évi folyamában jelent meg, *Akakievics Akaki* aláírással. Arany ugyanis még a Szépirodalmi Figyelő számára lefordította németből Gogolnak A köpenyeg című elbeszélését; mint tudjuk, ennek hőse Akakievics Akaki, az írnok. Az *aki*: *Akaki* szójáték kedvéért választotta a költő ezt az álnevet. (Vö. 10: 343, jegyzet és Voinovich: Arany János életrajza 3: 43.)

² A *kevésbé* alakról szóló újabb irodalomról lásd: Benkő Loránd (MNy. 50 [1954]: 190—1), Deme László (Nyr. 78 [1954]: 291), Szemere Gyula (MNy. 51 [1955]: 106—7, 494); Nagy J. Béla (uo. 116—7; 52 [1956]: 87—8).

írja: „A szépalakú, nemeslelkű-féle mellékeveknél a fokozás rendesen az előtagban történik: legszebbalakú, nemeslelkű” (Antibarbarus 12). Arany megjegyzése hozzá: „De akkor külön is kell írni!” (Nyr. 25 [1896]: 356).

Harmadik cikke: „Egy helyesírási kérdés” nem jelent meg életében (10: 392—4). 1878-ban az Akadémia I. osztálya felülvizsgálta a helyesírási szabályokat, s Révai Miklósnak, valamint az őt követő akadémiai kiadványnak, A magyar nyelv rendszerének (1846.) *aluttam*, *alutt*, *alugyál*, *alunnám*, *alunni* és *feküttem*, *fekütt*, *feküggyél*, *fekünném*, *fekünni* írásmódját szavazattöbbséggel a ma is érvényes alakra módosította: *aludt*, *aludni*; *feküdt*, *feküdni*; stb. Ez nem tetszett Aranynak; ezzel a fölkiáltással fejezi be cikkét: „S én, ki 30 éves írói pályámon az Akadémia helyesírását meggyőződésből is követtem, most kénytelen vagyok *alugyál*, *alunni*-féle helyesírást összes munkáimban, arcpirulva, kijavítgatni!” (uo. 394).

Az *aluttam* kérdésére még máshol is kitér. Az 1862. évre szóló Alkotmányos nagy naptár közölte első ízben Petőfi elbeszélő költeményét, Az apostolt. Arany bírálata (10: 264—73) éppen ezt a kiadást illeti. Keményen megrója, hogy eltorzították Petőfi szövegét, kezdve „az orthographián és pontozáson”, s a Révai helyesírását követő Petőfinek *aluttam*-féle alakjait *d*-sre változtatták (uo. 267). Aranynak ez a bírálata egyébként oly kitűnő filológiai érzékről és felkészültségről tanúskodik, hogy egy mai szövegkiadó is sokat okulhat belőle, kivált Arany műveinek sajtó alá rendezője.

A görög nevek átírásához is van szava. Ahogy mai helyesírásunk megszabja, Simonyi is olyanformán kívánta: „[A] Görög neveket ne írjuk latinos alakban, tehát ...ne ch-t, hanem kh-t: Akhilleus...; ne ae-t, hanem ai-t: ...Khimaira; ...az -os végű ...neveket ne -us véggel: ...Priamos, Olympos...” (Antibarbarus 13). Jegyzetében Arany kétségeskedik: „Miért? *χ* hangja nem *k+h*... Athenai? Thebai? ...hát az *γ*? vagy *ü*? ez a bökkenő!” (Nyr. 25 [1896]: 356). Erről a vita ma sem ült el.

2. Szótan

A szótan köréből még több anyagot kínálnak Arany cikkei, észrevételei. Igyekszünk röviden, csak szemelgetve bemutatni idevágó fejtegetéseit, szórványos adatait.

a) Műveinek olvasása közben mindenkinek föltűnhet, hogy nincs költőnk, írónk, aki lelkiismeretesebb volna nála a *s z a v a k h a s z n á l a t á b a n*; észre kell vennünk, mennyire pontosan ismeri Arany — miként ő mondja — „a szók igaz jelentése”-t (5: 402) és jelentésárnyalatait. Riedl Frigyes összeállította Arany János című munkájának függelékében az *áll* igének Aranynál előforduló mintegy húsz fontosabb jelentését, annyit, amennyiről máig egy szótár sem tud. Az Arany nyelvéről és stílusáról szóló fejezet elején pedig az 'elpirulás' Arany használta kifejezéseinek gazdagságát szemlélteti. Mások is elégszer bizonyították Arany János nyelvének minden költőnkénél nagyobb szóbőségét, stílusának kimeríthetetlen árnyalatosságát. Ámde milyen egyéb ismeretekkel gyarapítja ebbeli tudásunkat a szóhasználati kérdéseket boncolgató Arany?

Valaki a Nyelvőrben (8 [1879]: 432) felső-somogyi tájszókat közöl, s a *csin* szót így értelmezi: „a hordó fenekének befelé való hajlása”. Lapszéli jegyzetében így javítja Arany: „nem igaz. Az a berovás, mely a hordó fene-

két tartja, s a dongának azon kívül eső része. Letört a csínja” (MNy. 13 [1917]: 159). A Magyar Tájszótár adatai Aranyt igazolják. Ugyanabban a Nyelvőr-kötetben (463) másvalaki szerint a székelységi *haportya* „lapos nád, melyből gyéként, szatyrot készítenek”. Arany helyesbítő megjegyzése: „akkor nem nád, hanem sás” (MNy. 13: 159). Amit tud, azt pontosan tudja. És igen sokat tud; töviről hegyire ismeri azt a világot, amely életében, kiváltképp Nagyszalontán körülvette. Fejből is pontos leírást tudott volna készíteni azokról az állatokról, növényekről, eszközökről, tárgyokról, jelenségekről, amelyeket valaha is látott, tapasztalt, s minden dolognak és részeinek tudta a nevét. Szarvas Gábor Czuczor—Fogarasi szótáráról írt Magyar Nyelvőr-beli cikksorozatának egyik helyéhez (7 [1878]: 249) megjegyzi Arany, hogy „A *fa völgye* ma is élő szó”; s gyermekkori emlékeit idézve megmondja, hogy a *völgye*: a bodzafának az az ürege, amelyben a *bele* van (10: 372).

Mikor egy érdemes természetrajzos szakemberünk, Fialowsky Lajos (Arany így írja: Fialovsky) tévedésből, félreértésből vagy ortológus túlbuzgóságból egyik-másik jó szavunkat ki akarja irtani állat- és növénytanunkból, Arany ezt nem tűrheti: „Élő tanú vagyok: kiáltok” — mondja lelkesen (uo. 377). Fialowsky a ’szitakötő’-t *rezgő*-nek akarja elnevezni, Arany pártjára kel az azonos jelentésű, halálra ítélt *acsa* szónak (vö. Nyr. 7 [1878]: 214), amelyet gyermekkorából jól ismer, versikét is tud róla. Szinte az állathatározó pontosságával írja le fajtaát: „Volt *király*-acsa, szép sárgabarna tarkájú; volt *paraszt* aca, egyszerű kékes zománcszínű, meg *dobos* aca, nagy potrohú, cserebogár színű sötét-sárga aca” (10: 377). — A ’becsült gereznájú, cibetmaeskaféle emlős’ jelentésű *petymeg* szóról megmondja, hogy „nem *új* csinálmány, mert már Raff György természet történetjének magyar fordításában (gondolom e század elején) előfordul” (uo.). S csakugyan, már századokkal azelőtt ismerős volt; pl. Comenius Januárjának XVII. századi magyar fordításában is megvan *pegymet*, *penyvet* alakban (Nyelvtört. Szótár). — A *fakúsz* ’harkályféle madár’ szóról is azt bizonyítja Arany, hogy nem „Bugátszó” (uo. 378). Igaza van: már ez is benne van Comeniusnak most említett magyar fordítású művében (Nyelvtört. Szótár). — Fialowsky elveti a *lábbó* ’úszó; fluitans’ szót, s a *lubickoló*-t ajánlja helyette (Nyr. 7 [1878]: 261). Pedig „*könybe lábbó* szem ma is él, s erősen bizonyít egy *lábbik* ige mellett” — írja Arany (10: 378). Valóban volt ’úszik; gázol’ jelentésű *lább* ige (Nyelvtört. Szótár); a mai *lából*, *láb(b)ad* annak származéka. — Fialowsky „A *konya* szót (nutans) *lekonyuló*-nak javítja”, mert talán „új csinálmánynak véli”, pedig alkalmasint országszerte ismerik „a *konya* kalap” kifejezést, mondja Arany (10: 379). — Majd ezt írja: „*Meggyökönt*, erősen gyanítom, hogy élő (talán erdélyi) szó, de a népéletből nem ismerem” (uo.). Való igaz, Erdélyben sok helyen megvan a *gyökkint*, *gyökkent*, *gyökkönt* ’sántít; ültében szunyókálva bólint’ ige (Magyar Tájszótár).

Fialowsky válaszolt Arany észrevételeire, s néhány szót illetőleg köszönettel vette „Szalontai” (= Arany János) figyelmeztetését (Nyr. 7 [1878]: 501—4).

Még sok hasonló példát idézhetnénk, de ennyi is elég annak bemutatására, milyen gazdag és sokrétegű Arany szókincse: messzi elterjed térben és időben, a régi és a népi nyelvben, a tudományok és a mesterségek területén. Most ismertetendő megjegyzéseiből pedig arról bizonyosodhatunk meg, mennyire biztos, lelkiismeretes és tudatosan pontos a köznyelvi szók és kifejezések használatában is.

1861 őszén javíttatta Arany Az ember tragédiájának kéziratát. Éppen a szóhasználat, a stílus szabatosságára nézve külön tanulmányt érdemelnének ottani javításai;¹ egynehányat közlünk Tolnai Vilmos kritikái szövegkiadása alapján. Éva a második színben, a Lucifer színre lépését megelőző szélrohamtól ijedten így szól (177—8. sor): „Reszketek. Az égi zengzet is elhallgatott”. Ádám a kézirat szerint ezt felelte rá (179. sor): „Itt kebleden, úgy *látszik*, hallom azt még”. Arany megjegyzése: „...a *látszik* helyett jobb *tetszik*, mert nem *látható*-ról beszél Ádám”. Így is lett: „Itt kebleden, úgy *tetszik*, hallom azt még” (12. lap). — A konstantinápolyi színben Lucifernek egyik mondatrésze így hangzott először (1780—I. sor): „[Az emberi fajzat] durvult kezekkel Letörli a költészetnek *zománcát*” a nő arcáról. Arany javítása szerint most már így olvashatjuk: „Letörli a költészet himporát” (113. lap). Mennyivel szebb így, habár a jambus nem igen lett jobb. — Az első prágai színben Éva-Borbála Madách szerint még imígy duzzogott férje, Ádám-Kepler előtt (2002. sor): „Az udvarhölgyek *járnak* pávaként”. Nem rossz ez, a jambus miatti inverziót is megbocsáthatjuk, csak a *járnak* itt nem egészen egyértelműen fejezi ki azt, hogy 'pompázva járnak', Arany módosításával ellenben mindjárt pontosan azt jelenti a sor, amit keli: „Az udvarhölgyek pávaként ragyognak” (125. lap). (Voinovich Géza is szól Arany javításairól Madách Imre és Az ember tragédiája című könyvében, Bp. 1914., a 170—3. lapon. De érdemes magukat a javításokat megnézni Tolnai kiadásának, Bp. 1923., lapalji jegyzetei nyomán.)

1863-ban Divattudósítás című közleményében a többi között ezt panasolja Arany: „A pesti divat ... nem tudja: mikor *jő*, mikor *megy*” (10 : 337). Lám igen régi baj ez fővárosunkban. Arany világosan megmagyarázza: „Ami az író vagy beszélő felé *közeledik*, az *jő*, ami *távozik* tőle, az *megy*” (uo. 338). Ő ebben — igaz is van — a német *kommen* hatását látja, s ezt a sok mindenre használt német igét okolja ugyanitt azért, hogy a *jut*, *ér*, *érkezik*, *kerül*, *gyűl* és több más helyett is a *jön* ige járatos.

Legelső Nyelvőr-cikkében a *köszön* és a *köszönt* jelentésének különbségét magyarázza meg. „Mindenik jó a maga helyén. De a magyar ember nem *köszönti* ismerősét az utcán, hanem *köszön neki*... A *köszöntés* nagyobb cerimóniával esik: névnapi *köszöntő*. *Fel-* vagy *megköszönt* valakit. Hanem a poharat csak *ráköszöni* arra, kit *megköszönt*” (Nyr. 1 [1872]: 244). Hét évvel később egy szellemes kis párbeszédben (Régi és új magyar) ismét szóvá teszi a *köszön*, *köszönt* és az *üdvözl* összecserélését (Nyr. 8 [1879]: 460 ; 10 : 384).

A *nagy ideje* kifejezést valaki helytelenül alkalmazta; egy kis megjegyzésében Arany ekképp igazítja helyre: „»Nagy *ideje*, hogy új emberek vállalkozzanak«. Megvan a *nagy ideje* [ma is él], de más értelemben. »Nagy *ideje* annak, hogy ez történt«. Amaz helyes magyarsággal *nagyon* ideje, *itt* az ideje, *nagyon itt* az ideje, hogy új emberek stb.” (Nyr. 29 [1900]: 73).

A Visszatekintésben mélyrehatóan elemzi a *bír* ige jelentéskörét (5 : 389—91), s midőn tíz évvel később az 1871-ben megjelent Gyergyai Ferenc-féle Magyarosan című könyvről kritikát akart írni, a *bír* igenek Gyergyai ismerte négy jelentéséhez még két másik jelentését is odateszi (MNy. 13 [1917]: 163).

¹ Dénes Szilárd Arany János és Az ember tragédiája stílusa című tanulmányos cikkében (Nyr. 54 [1925]: 35—42) tárgyának megfelelően inkább Madách műve szempontjából nézte költőnk javításait.

Arany megjegyzéseket fűz Gyergyai könyvének azokhoz a helyeihez is, ahol némely igekötős igének helytelen használatáról van szó (MNY. 13 [1917]: 163—4). De már a Visszatekintésben is finom megkülönböztetéssel határozza meg egyik-másik ilyen ige jelentését. Helyesli Brassainak azt a véleményét, hogy a 'rosszul oszt' értelmű *eloszt* németesség, de figyelmezteti, hogy Szalon-tán számtalanszor hallotta így: „a húsz garas csak 19-re ütött ki, mert talán egyet *elolvastak* a többi közt»; vagy hogy »egy huszas hamis volt, de *elolvasták*«, azaz nem vették észre, mikor olvasták” (5: 388). Az *elnéz* igének ilyen értelmezését adja: 1. „nem akar valamit észrevenni”; 2. „nem büntet meg”; 3. „csendesén végig vár, kiles valamit” (uo.). Itt említi az *ellát* igét is, amely nála többször sajátos jelentésben fordul elő. Gondoljunk csak a Toldi negyedik éneke 8. versszakának erre a sorára: „Mert ellátta, hogy őt csak testvére marja”. A szónak ezt a jelentését így mutatja be: „*Ellátam* én azt, hogy soha sem leszek gazdag ember. Azaz végignézttem egész életpályámon és meggyőződtem” (5: 388; vö. ezzel Lehr Albertnak „bó magyarázat”-os Toldi-kiadását 110—1; Lehr nem helyesli Aranynak most idézett értelmezését). Az *ellát*-nak ez a jelentése nincs meg sem a Czuczor—Fogarásiban, sem Bal-lagi „teljes” szótárában, sem a Magyar Tájsszótárban. Egy más értelméről ezt írja Arany: „...élelemmel, ruházattal *ellátni*, a mi népünk is mondja” (MNY. 13 [1917]: 163).

Majd egy „híres” ígéről így szól: „Most jó a *kinéz*, mely tagadhatatlanul ocsmány *kinézer* (chineser) szó: »csípd, rúgd, döfd, valahol kapod a gaz kölyköt».¹ A magyar *kinéz* az ablakon, *kinéz* valakit a templomból, azaz elvárja, míg kijő, de nem *néz ki* halványan s nem *néz ki* (űz ki, nézéssel) a társaságból valakit, mint ez legközelebb [= nemrég] szintén lábra kapott” (5: 389). A *kinéz valakit valahonnan* 'nézéssel kiüldöz' állandósult szókapcsolatot aligha szabad helyteleníteniünk, hisz már Nádasdy Tamás nádor levelezéséből (XVI. sz.) idéz rá példát a Magyar Nyelvtörténeti Szótár, s nyelvünkben nem egy ilyen jellegzetes jelentéssűrítő (pregnans) kifejezés akad. Magánál Arany-nál is előfordul például az ilyenfajta *leiszik valakit* a Toldi Szerelme negyedik énekében, a 49. versszakban: „Magyarok a tisztes cseheket leitták”. A Glossariumban így értelmezi költőnk ezt a kifejezést: „*leiszik* (vkít) ivásban legyőz, az részeg lesz, maga józan marad”. Gombocz Zoltán is idézgetett ilyenfelét előadásában, pl. ezt: *Hazafeküdtek*, mint a rátótiak. (A *hazafeküdtek* egy hosszú eseménysor tartalmát sűríti magába.) A most kiadott Szegedi Szótárból való a következő: *befázik* 'a hideg levegőről bemeleg a meleg szobába, mert már fázik'. A *kinéz valakit valahonnan* tehát tökéletesen magyar, a *jól, rosszul* stb. *néz ki* ellenben, nem lehet kétségünk, sült német, bármely otthonosan forog is nálunk.

Simonyi Antibarbarusához írt egyik megjegyzésében nem helyesli ezt Arany: „*föladta* tervét: ink[ább] lemondott, letett róla...”, s így javítja: „Nem ink., hanem rossz”, vagyis németességnek tartja itt a *föladtá*-t (Nyr. 25 [1896]: 356; vö. Antibarbarus 12); Simonyi a Helyes magyarságban (2. kiad. 130) már „okvetetlen kerülendő” hibának minősíti ezt a németességet. Arany germanizmusnak és szószaporításnak mondja a szerinte többször előforduló „*tovább* folytatni; *előre* haladni” kifejezést (Nyr. 28 [1899]: 18); bizonyosan a *fortsetzen*, *vorwärtskommen* hatására gondol. Helyteleníti az

¹ Kazinczy Ferenc Epigrammai moráljából való idézet ez; pontosabban így hangzik: „Csípd, döfd, rúgd, valahol kapod a gaz latrot!”

útból-t, a *mégpedig* helyett használt németes és *pedig*-et, valamint az akkori felkapott még németesebb és *ugyan*-t : und zwar (Nyr. I [1872] : 244).

Itt hozok szóba egy-két olyan szólást, kifejezést, amelyet a nyelv művelők mint idegenszerűséget általában el szoktak ítélni, Aranynak azonban más véleménye van az ilyen szókapcsolatokról. Az Antibarbarushoz írt egynéhány jegyzetét ismertetem. Simonyi hibásnak tartja az *ágyat őrizni* kifejezést, ezt ajánlja helyette : „ágyban maradni”. Aranynak csak ennyi a megjegyzése : „Tropus” (Nyr. 25 [1896] : 69 ; vö. Antibarbarus 6). Tudvalevő azonban, hogy az *ágyat őrizni* szó szerinti fordítása ennek a német kifejezésnek : *das Bett hüten*. — Simonyi : „fenék; szíve fenekén : ink[ább] sz[íve] mélyében, szívében”. Arany jegyzete : „Mért hiba? Csak trópus” (Nyr. 25 [1896] : 356 ; Antib. 11). Ezt a német szókapcsolatot tükrözi : *im Grunde seines Herzens*. — Simonyi rossznak minősíti az *életbe hív* kifejezést, s ez szerinte így jó : „é[le]tbe[le] léptet, létesít, megteremt”. Arany megint ezzel vág vissza : „Trópus” (Nyr. uo. 357 ; Antib. 17). Az *életbe hív* azóta teljesen kiveszett a használatból (ha netán előfordul, így mondják : *életre hív*) ; német eredetije : *ins Leben rufen*. — Simonyi rosszallja ezt a német tükörf kifejezést : *hosszú képet csinál* ; így javítja : „leesik az álla, elhűl”. Arany visszatérő egyetlen szava : „Trópus” (Nyr. és Antib. uo.) ; németül : *ein langes Gesicht machen*.

Ennyit mutatóban. Nem állítjuk, hogy a költő sohase használhat olyan kifejezést, amely netán szórul szóra megegyezik valamely idegennel ; ilyenféle átvitt értelmű szókapcsolat például : *az élet reggelén, hajnalán ; az élet delén ; az élet alkonyán* — alkalmasint minden nyelven jól hangzik a választékosabb stílusban, annyira megfelel az általános szemléletmódnak. Az előbbi németességeket azonban „trópus” címen sem szabad befogadnunk, mert megmételtyezik a magyar látásmódot, s különben sem nyerünk általuk ; nincs szükség rájuk. Ebben a kérdésben tehát Simonyinak kell igazat adnunk. A stílus művészetében persze sok minden lehetséges, így előfordulhat, hogy ilyen idegenből fordított szókép a maga helyén kifogástalannak tetszik, ezért azonban még ne igyekezzünk állandósítani, a köznyelvbe gyökereztetni.

Most Aranynak néhány olyan szavát mutatom be, amelyet hibás kifejezések helyett ajánlott. Simonyi később, 1896-ban nyomatta ki őket ; ezeknek a jegyzékét még 1878 nyarán, a Margitszigeten adta át neki a költő egyéb aprósággal együtt. E közlemények között volt ez a kis összeállítás, amely „valamiképp kimaradt a közlötték sorából”. Simonyi így ír az Arany ajánlotta egyik-másik szóról : „Közülök egy pár, minő tűzálló, vízálló, azóta amúgy is elterjedt az irodalomban, a *bíbornok* helyett sokan *bíboros*-t írnak, a *rövidlátó* és *közellátó* közt pedig különbséget tesznek az orvosok”.¹ Arany jegyzékének szövege : „Vízhatlan : vízálló ; tűzbiztos : tűzálló ; tűz-vízbiztos : tűz-vízálló. — Pipadohány : vágott dohány ; rövidre vágott v. rövidvágott : kockás dohány ; hosszuvágott : laskás dohány. — Rövidlátó : közzel néző, közzel látó. — Palackérett bor : leszedhető, üvegre szedhető. — Udvarképes : palotás (ember, asszony). — Bíbornok : választó pap (mint egykor : választó fejedelem)” (Nyr. 25 [1896] : 38). Az ajánlott szavak közül az alábbiak megvannak már a Czuczor—Fogarasiiban is : *tűzálló, vízálló* (1874.), *vágott dohány*

¹ Ennek a megkülönböztetésnek semmi nyomát sem találok. Simonyi Középiskolai műszótára (1906.) sem tesz különbséget a két fogalom közt, pedig orvos is volt dolgozótársai sorában ; a *rövidlátás, rövidlátó, rövidlátóság* címszóról a *közzelátás, közzelátó* címszóra utal a szótár, s ott sincs semmi különbségtétel.

(a *dohány* alatt, 1862.; de Aranynál már 1848-ban, A tudós macskájában), *közellátó* (1865.).

b) Arany János a szóalaktan kérdéseit sem pusztán nyelvtani szempontból nézte, mindig érintett — ahogy ő maga írta — „egy más szempontot is, melynek tekintetbe vétele nyelvtani kérdések körül sem mellőzhető: az aesthetikait” (5 : 411). Az alaktan kérdések közül főképp a szóalkotás problémái foglalkoztatták. Hogy ezen a téren is mily nagy mértékben érvényesíti az esztétikai szempontot, bizonyítja a Bugát Pál-féle erőszakolt szóösszerántásról tett érdekes nyilatkozata Gyergyai Ferencnek Magyarosan című könyvével kapcsolatban: „*Szócsintan*.¹ A comicumnak van joga ilyenekhez. A görög nyelv nem korcsosult el, azért hogy a vígjátékirók efféle szókat csináltak. A baj az, hogy miveletlen írók és közönség komolyan veszik s felkapják. De erről ki tehet?” (MNy. 13 [1917]: 166). Arany tehát csupán a költői kifejezés eszközét látta a *szócsintan*-féle sütetben, a köznyelvbe valónak nem gondolta. Arisztophanész-fordításaiban, mint tudjuk, különösen remekelt a fura, komikus görög szóknak magyarrá átköltésében.

A Visszatekintés III. részében és a IV. rész első felében a szóösszetételről vitatkozik Brassaival; Brassai így nevezi ezt az eljárást: *szervesítés* (*compositio*). Arany nézetei nem mindenben egyeznek mai felfogásunkkal, de fejtegetései méltók a figyelemre. Brassai azt állítja, hogy „A magyarban *szervesített* (componált) *ígetörzsök* egyáltalában és teljességgel nem léteznek”, s hibáztatja az ilyen összetételeket: *táv-ír*, *kár-pótol*, *gond-visel*, *kép-visel*, *ár-veres*, *párt-fogol*. Ezekben az utótag ige; erre a típusra Arany a *rugkapál*-t említi ellenkező példának, mint „valóságos compositum”-ot, hisz így ragozzuk (csak utótagján): *rugkapált*, *rugkapálni* (hasonulós ejtését is alaptalanul összetétel voltának tekinti Arany: *rukkapálni*). A „két főnév compositumá”-ból képzett igére már több példát tud fölhozni költőnk, „nem szaloni ugyan, de annál népiesebb, (s itt ez dönt)”: *oldalfelez*, *küllőfelez*, *köntőrfarol*, *(el)leblábol*. Mindezzel csak azt akarja fölmutatni, hogy Brassai szabálya „nem eléggé szabatos” (5 : 406—7). S ez igaz is.

Brassai helyteleníti a „tisztelt hazámfia” jelzős szerkezetet, mert szerinte a *tisztelt* a *házam*-ra, nem pedig a *fiú*-ra vonatkozik. Arany szellemesen cáfolja: „...ha a »tisztelt hazámfia« hibás: akkor hibás lesz a »réz gyertya-tartó« is, mert nem a gyertya *réz*, hanem a tartó; akkor igazán nem lesz többé *fájós tyúkszem*, az apa nem hoz gyermekének *szép vásárfiát*; tisztelt barátunk Gyulai tanár nem fogja letörölni a táblát *kopott nyúlábbal*; hanem így fogunk beszélni: a gyertyának *réz* tartója, a tyúk *fájós* szeme, vásár *szép* fia; *nyúl kopott lába*” (uo. 408). Gyergyai könyvéről szólva is ezt állapítja meg Arany: „...nem áll, hogy összetett szóban az első mindig csak a következőt jelenti. Ha új magyar muzeumnak így kell lenni m[agyar] ú[j] m[uzeum], akkor *ócska juhászbunda juhász ócska b[unda] lesz*” (MNy. 13 [1917]: 165—6).

Előbbi szabályából Brassai egy újabbat származtat: „Hogy szerkesztett névben az első szó meghatározhassa az utána következőt, nyelvünk geniusza azt kívánja, hogy csak oly viszonyban ragasszuk össze a két nevet, amilyenben (mint) különálló két név is értelmes”. Arany világosabb szavai szerint: „Azt akarja mondani: hogy úgy jó az összetétel, ha a két név külön állva is azt az értelmet adja, mint összetéve. Példái is e magyarázatra utalnak. *Házfedél* jó, — úgymond — mivel ez is jó: a *ház fedele*. De *zsebóra*

¹ *Szócsintan*: szó-kat csinálni tan-ít (Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. 1929. 174.).

kivetni való, mert értjük ugyan külön, mi a *zseb*, mi az *óra*, de összetéve nem teszi azt *zsebbeli óra*”. A *hattyúnyak* is csak akkor jó, ha „tollastúl-bőröstül ... a hattyú nyaka; de nem teheti Irma nagysám »hattyúhoz hasonló fehérségű nyakát«” (5 : 408—9). Brassai eszerint hibáztatta a *zsebóra*- és a (leány) *hattyúnyaka*-féle összetételeket. Arany ezeket a szabályokat „nem annyira a nyelvtani, mint aesthetikai szempontból ... igen megszorítónak” tartja (uo. 409). S ebben is igaza van. (Vö. Deme László: A jelöletlen határozós összetételek kérdéséről: MNy. 49 [1953]: 140—56; Kubinyi László hozzá- szólása: MNy. 50 [1954]: 198—200.)

Arany sajnálná, ha a helytelenített összetételről lemondanánk, hisz „...a szóösszetétel ... épen a gondolat és kifejezés *tömörségét* adja meg”. Nem barátja az összetételbeli túlzásnak, s ha ilyen mégis kicsúszik tollából, „méltán róják meg, mint például Erdélyi János a *létreményt*.¹ De meg vagyok győződve, hogy a magyar összetétel határának kiebb terjesztése oly térfoglalás, melyet aesthetikai szempontból már fel nem adhatunk”. Prózában még csak lehetne hosszadalmasan magyarázkodni; „...az igaz, hogy a nyelv kissé magyarázatosabb, fenékkerítőbb, laposabb lesz, no de jó magyar. Hanem ott a költői irodalom: ... Hova lesz ... az erély, a rövidség, a metrum stb.?!” (5 : 411—2). Mint az előbbi, a) fejezet végén láttuk, a *palackérett* (bor)-fajta jelöletlen határozós összetételt azonban hibáztatta.

Nagyon mélyen belevilágít a jelentéssűrítő (pregnans) szókapcsolat, összetétel, a képes kifejezés keletkezésének lélektanába Arany fejtegetése: „A képzelem és felindulás nyelvének megvan azon szabadalma, hogy oly viszonyba helyezi a szavakat egymással, mely a nyelvtan szoros és száraz logicája szerint talán gáncsolandónak tetszik... A hevült képzelem villámsebességgel keresi föl a tárgyat, melyhez valamit például *hasonlónak* talál, egymás mellé helyezi a két nevet, anélkül, hogy ráérne a köztök lévő viszonyt egész pontossággal kijelölni. Így származik a képes kifejezés, több fajta tropus, mi, ha rövidebb, össze is írható, s mindjárt compositum számba megy”.² Azután két példát említ és magyaráz meg: *nagy Mahomet ember; hattyúnyak*. Majd így folytatja: „Jaj beh *tenger* gyümölcs! ... itt is egyszerűen odátételek a hasonlat, a hallgatóra bízván, hogy találja ki a *tenger* és *gyümölcs* viszonyát egymással. No de ezek különálló szók, össze nem írt tropus, mondhatja értekezőnk, a hattyúnyak pedig compositum. Igaz. De én meg azt mondom, hogy a magyar nép összetettekben is hasonlóan jár el. Avagy nincs akárhány magyar leány vagy menyecske, kinek *kökényszeme, bogárszeme, darázsdereka* van? És itt vajjon azt teszi-e a kökényszem stb., hogy kökénynek szeme, darázsnek dereka, nem pedig azt, hogy kökényhez *hasonló fekete fényű* szem, darázséhoz *hasonló karcsúságú* derék? Hogy mi különbség e tisztán népies szólamok s a *hattyúnyak, hollóhaj* stb.-féle összetételek közt, én nem bírom belátni. Hattyúéhoz hasonló fehérségű nyak; hollóéhoz hasonló feketeségű haj: ez volna a teljes magyarázat, de azt a sebes képzelem épen úgy átszőki,

¹ A vigasztaló című költeményében: „Házi mécsem szelid fénye Nem hajósok létreménye”.

² Hasonlót olvashatunk A magyar nemzeti vers-idomról című tanulmányában (1856.): „Mint Chladni üveglapján a nyirettyű által előidézett hangra mozgásba jő a ráhíntett fűveny s a hangrezdület minősége szerint különböző, de mindig szabályos csoportokba fut össze: úgy változtatja helyét, úgy sorakozik szó és mondatrész az indulat által rezgésbe jött költői beszédben, szemközt a próza nyugalmas folyékonyságával” (5 : 274—5).

mint a kökényszem, darázsderék-féle igazi népies összetételben” (5 : 412—4). S még jó néhány megvilágosító példán át halad gondolatmenete a meggyőzés célja felé. Minthogy Brassai a francia nyelvre is hivatkozik a „compositio” kérdésében, Arany is vesz elő francia példákat, és bizonyítja, hogy a francia különírás „mit sem változtat” a dolgon. „Mi is írhatnók külön »hattyú nyak«, »holló haj«, csak a metaphora megmaradjon, hanem ez aztán mindegy” — ezzel végére ér gondolatmenete, és célba is jut (uo. 415).

A szóképzésről is vannak megjegyzései. A Nő-e, vagy né? című írásában (10 : 330—3) elítéli a Jámbor Tamásné, Tóth Péterné, Szabó Pálné helyett akkor szokásos Jámbor Tamásnő, Tóth Péternő, Szabó Pálnő divatját, s megmagyarázza, hogy „szinésznő az, aki maga színész is, nő is (a férje lehet akár prókátor is), ellenben színészné annyi mint a színész felesége”, s a Szabó Pálnő jelentése ez volna : „Szabó Pál is, nő is, egy személyben” (uo. 330—1). Azt nem említi Arany, hogy az ő korában is élt a *barátné*, *mosóné* stb. ’barátnő’, ’mosónő’ értelemben, s a régi magyarban, amikor jelentésére nézve a *né* még nemigen különült el a *nő* főnévtől, gyakori volt az ilyesmi : *aggnő* ~ *aggné* ’öreg-, vénasszony’, *sütőnő* ~ *sütőné*, *jövendőmondóné*, *áldozó-papné*, *szakácsné* (ez ma is él), *szedőné* ’szőlőszedőnő’ stb. (Nyelvtört. Szótár; Czuczor—Fogarasi 1862-ben, illetve 1867-ben már jobbnak tartja a *barátnő*-t, s szabatosabbnak a *mosónő*-t a *-né*-s alaknál). Fél évvel később a Divattudósításban fájlalja Arany, hogy „A nő . . . még egyre fentartja divatos uralmát *né* helyett. Kiss Mihályné, Szabó Pálné stb. folyvást pórias viseletnek tartatik” (10 : 334). (Vö. Csúry Bálint: A *-nő* (*-né*) történetéhez: MNy. 22 [1926]: 280—1; Pais Dezső: A *-né* képzők: MNy. 47[1951]: 1—12.)

Nem alaktani kérdés, de célszerűbb itt szóba hoznom, hogy Arany kifogásolta azt az idegenszerű szokást, hogy az asszony nevét összeolvasztják a férje nevével : „Szilágyi Erzsébet» például hogy esik, ha így teszünk vele : Hunyadi Erzsébet szül. Szilágyi, vagy : Hunyadi-Szilágyi Erzsébet, vagy : Hunyadi Erzsébet. Valóban se magát, se dicső férjét nem kisebbitette, ha így írta : Szilágyi Erzsébet, Hunyadi Jánosné. Mivel szebb, ha mi német és francia szabású divatot kezdünk és folytatunk?” (10 : 332). Ez a furesz eredetieskedő divat újraéled mostanság, és nem egy asszonyunk ilyen keverék névvel tetszeleg előtünk : *Pitykés Piroška*, holott ő magyarul *Pitykés Pálné Pipis Piroška*. Vagy ha mégis emígy írja, odabiggyeszti közbül a németül fogant *született* szót. Erre semmi szükség.

A *-ca*, *-ce* „kicsinyítő” voltát Szarvas Gábor a Nyelvőr 1877. októberi számában [6 : 437—40] azzal akarja absurdumra vinni, hogy felszámolál néhány szót, hol a *ca-ce* nem kicsinyítő” — méltatlankodik Arany, s kimutatja (10 : 402—3), hogy van *-ca*, *-ce* kicsinyítő képző (de tévesen magyar eredetűnek tartja, holott szláv). Kis cikke végén több más kicsinyítő végződést is tárgyal. (A cikkekre Simonyi is hivatkozik a *-ca*, *-ce*; *-ica* képzőről szólva : Tüzetes magyar nyelvtan 552.) Másutt megrója költőnk a Nyelvőrt, hogy a *-ce*, *-ci* stb. kicsinyítő képzőről nem akar tudni (10 : 370—1).

A fosztó képzővel kapcsolatban elismeri, hogy „a nyelv hasonlíthatatlanul több esetben a fosztó képző teljes alakját használja”, mindazáltal „egy kis törvényes licentiát” akar „revindicálni a költő és stilista számára, midőn az afféle szavakat, mint a fentebbi »hasonlíthatatlanul« egy kissé nehézkesnek találja. Egy szótag nem sokat rövidít a szón : de a költő jambusába hasonlíthat/lánul/jobb. Hagyjuk élni őt is szegényt” (10 : 414). Arany ezt 1880 táján írta. A múlt század közepén nagyon elterjedt a *-hatlan*, *-hetlen* rövidült tol-

dalék, annyira, hogy ortológusaink megsokallták, kivált Volf György (vö. Simonyi: Tüzetes magyar nyelvtan 530; Volf György: A fosztó képző: Nyr. 1 [1872]: 310—6; Tolnai Vilmos: A nyelvújítás 212; Tompa József a Pais Dezső szerkesztette Nyelvünk a reformkorban című tanulmánygyűjteményben 356—7). Ezért látta szükségesnek Arany, hogy óvatosan bár, védelmére keljen a rövidített alaknak a költői szabadság jogán. Már többször is megállapítottuk, hogy az ő szempontja nyelvi kérdésekben legelőször mindig a költőé, az íróé, azért elfogulatlanul nézi a nyelvújításnak még szabálytalan képzésű szavait is. Gyergyai Ferenc helyteleníti az *okmány* szót; Arany is furesállja, de józanul mindjárt egybeveti a nyelvjárásainkban széltére élő *tokmány* szóval: „*okmány*. Bene, bolond biz az. De *tokmányt* valóban csináltak, előbb mint *okmányt*” (MNY. 13 [1917]: 165).

A nyelvújítás korában valósággal elburjázott az *-at*, *-et* képző az *-ás*, *-és* rovására. (Vö. ezzel A magyar nyelvújítás szótárában összeállított *-at*, *-et* képzős új szavakat 395—6; Tolnai Vilmos: A nyelvújítás 66, 170; lásd még Terestyéni Ferenc és Kovalovszky Miklós adatait: Nyelvünk a reformkorban 145—6, 161—2, ill. 262, 275.) Ézt csúfolja Arany Grammatika versben című költeményének két sora: „Ez az *ás és-t* leli olyan iszonyatnak, Hogy talán a szószót is nevezi *mártatnak*” (9: 495).

Mint már egyszer mellékesen említettem, hibáztatja az *-i* melléknév-képzőnek ragos főnévhez tételeit, hogy ne mondjam: ragos főnévhez *i* tételeit. „Igen kedves ocsmányság ... a *-bani*, *-hozi*, *-náli*, *-téli*, *-róli*, *-veli*, *-rai* s több efféle szócsintani kacsintás [= kocsintás, nyelvi hiba]” — írja, s okát is megmondja az *-i* hibás odaragasztásának: „Történik ez a *való* elkerülésére” (10: 334). Elismeri, hogy régente a *való-t* szükségtelenül is kitették, de nem kell a divatos *-i*-vel helyettesíteni. Idézi a régi verset: „Meguntam gyönyörű Győrnek Gyöngyvárában laktomat...” Az *-i*-vel divatozók szerinte így írnák: „gyöngyvárábani laktomat”. Ők úgy vélik, hogy „nagyra vágyás helyett nagyrai vágyást kellene ejtenünk. Oh te kedves divathoz *i* ragaszkodás! Gyönyörű szép nyelvünk *téli* rugaszkodás”. A szabályt is megadja: „A dolog egyszerű. Oly szócskához, mely nem ragad össze a főnévvel (bár a régiek ott sem mindig tették), bízást oda tehetjük az *-i*-t. »Szerinti, általi, melletti, nélküli, iránti« stb. hiba nélkül megjárja” (10: 335—6). Hozzátoldhatjuk, hogy névutókon kívül ilyen határozószókhoz is kapcsolódhatik az *-i* képző: *azonnali*, *egyszeri*, *sokszori*, *akkori*, *délelőtti* stb. Sajnos, korunkban föléledt a rég jobblétre szenderült furesa végződészek közül a *-bani*, *-beni*, példának okáért *ebbeni* használatban: *természetbeni járandóság* (még helyesírási szabályzatunk szójegyzékébe is belefurakodott), *jövőbeni* feladatok, *abbani* megállapodás; ilyenkor a *-beli* kell helyette: *ebbeli* használat, *természetbeli* járandóság, *jövőbeli* feladatok, *abbeli* megállapodás.

Gyergyai Ferenc munkájáról írogatva bíráló megjegyzéseit, még évek múlva is visszatér erre a kérdésre. Midőn Gyergyai a *-bani*, *-beni*-t kárhoztatja, Arany odaceruzázza: „*bani* stb. természetesen rossz” (MNY. 13 [1917]: 162; bizonyára külön is akart írni erről a kérdéstről a könyv bírálatában).

P. Thewrewk Emilnek ehhez a megállapításához: „*i*-s melléknév akár milyen alakú helynévből válhatik: *Ács-i*, ... *Almás-i*... de személy- és családnévekből nem” (Nyr. 8 [1879]: 354) — ez a széljegyzete Aranyinak: „Sőt, mint helynév, *i*-vel képződik személy- stb. nevektől az efféle: Péteri, Jánosi, Püspöki, Papi stb. Kovácsi. Azért nem kell ezek mellé más *i*, ha melléknévekké lesznek is. Nem püspöki-i lakos, csak püspöki” (MNY. 13 [1917]:

159). Ez általában így van ma is. Fonetikai oka: az ejtésbeli rövidítés; nem magyar neveken is: *Helsinki*: a *helsinki* egyetem.

A melléknév egyik fajtájának fokozására is van egy érdekes észrevétele. Gyergyai Ferenc ezt állítja Magyarosan című munkájában (17): „*nagyszerűbb, nagylelkűbb*» nem jó: *nagyobb szerű, nagyobb lelki* helyett”. Arany megjegyzése: „*nagyszerűbb*. Kétség fér a magyarázathoz: nagy fejű, nagyobb fejű — de nagylelkű, *nagylelkűbb*, mert abstract” (MNY. 13 [1917]: 162). Egyébként már A magyar nyelv rendszere (1846.) is utótagján fokozza a *nagylelkű* melléknévet (169).

(Folytatjuk.)

Ferenczy Géza

Az író és a „helyes” írás

Az írók és nyelvészek közt örök vita folyik vagy nyilvánosan, vagy még inkább csak hallgatólagosan. Ez még az olyan írókra is áll, mint Arany János, aki pedig nemcsak a nyelvről tudott sokat, hanem a nyelvből is. Ha szabad volna ezt mondanom, és a nyelvészek rossz néven nem vennék: a nyelvészet nagy tudomány, elrémitően nagy tudomány, de csak olyasféle — jobb szó híján — „funkcionális” tudomány. Nem „imperatív” tudomány, nem „tervez” és nem „kivitelez”, hanem inkább csak regisztrál, rostál, leszűr és összegez. Ehhez még legfeljebb „nyelvvédő” tevékenységet folytat. (Lásd: Nyelvőr, nyelvvédelem, nyelvművelés stb.) Vagyis a nyelvészet mindig csak tegnapi eredményeket, tegnapi tudományos igazságokat közvetíthet — némi késéssel azt is —, mint a pedagógia.

Abból mindig és mindenütt baj van, ha a nyelvészet imperatív módszerekkel akar dolgozni. Háborúba keveredik az irodalommal és az élőbeszéddel.

Ebben a harcban pedig a nyelvész csak alkalmazkodással, nem imperatívra győzhet. Igen, „győzhet”, mert éppen az a jó nyelvészlet próbája, hogy tudja-e a folyton változó, folyton gazdagodó, de mindig zavaros áradással tovahullámzó élőbeszédet és az ugyanilyen-formán fejlődő irodalmat, tudja-e úgy „befolyásolni” (jaj de rossz szó!) és „áthadni” (ez se jobb!), hogy az eredmény, a nemzeti nyelv, és ami mögötte van: a nemzeti közösség értelmi, lelki, szellemi, aztán esztétikai és gondolati és azontúl természetesen mindennemű továbbfejlődése legyen. Mint minden a világon, a nyelv is az állandónak és a változónak a folyton változó dialektikus kölcsönhatásaiból fejlődik, gazdagodik és erősödik.

De megálljunk! Ebből a fajta beszédből elég ennyi. Már így is itt kótog a fejemben egy ellentmondás, amely szerint, ha a nyelvészet nem lehet „imperatív” tudomány, akkor hogyan magyarázom meg a reformkorszak nyelvészetét, a Révaiék és Kazinczyék nemcsak „nyelvészetteremtő”, hanem „nyelvteremtő” munkáját?

Most aztán hosszasan bizonyítanom és magyaráznom kellene, hogy ez a nyelvteremtő és nyelvújító munka csak egy része volt a nemzetteremtő, nemzetformáló munkának. Együtt született a magyar irodalom, a magyar közgondolkodás és ehhez az általános magyar köznyelv magával az ébredező és újjászülető magyar nemzettel. S mivel ez akkor megtörtént, s ezt már nem kell újra kezdeni, most már a nyelvészet annál inkább csak funkcionális tudo-

mány lehet. Ez a bizonyítás azonban nem az én kenyerem, ezért jobb, ha csak arról beszélek, amiről valóban tudok valamit, s ami így a nyelvészeknek is hasznos adalék lehet az általánosítható nyelvészeti igazságok leszűréséhez. Ezért nem szállok vitába Ujváry Lajosnak Írásművészet és helyesírás című cikkével se. Annál inkább se, mert úgy hiszem, a legtöbb megállapításában igaza van. Éppen csak hogy nem annyi a teljes igazság.

Nos először is, hadd mondjam el, hogy már megöregszem, de még — talán szerencsémre — nem jutottam el odáig, hogy írás közben a mondani-valóm nyelvtani „megoldása” érdekelne. (Még a szót is utálom, ha az irodalomban megoldásról beszélnek.) Soha nem is jut eszembe, pedig némelyik kéziratomat ötször-hatszor vagy talán tízszer is elolvasom, hogy az egyes mondatok „hogy is néznek ki” nyelvtani értelemben. S ha stílusán javítgatok is — újabban elég sokszor —, azt nem a helyesírási és nyelvtani szabályok tudatos alkalmazása diktálja, hanem egyszerűen csak a pontos kifejezés, a jó, hatásos, eredeti s amellett „írói” — költői — kifejezés igénye követeli. Nem tudom, más írók hogy vannak vele, de nekem a nyelvi-stilisztikai szempont eszembe se jut, egyesegyedül csak az írói kifejezés, az igaznak és a valónak a szép kimondása izgat. És az egyetlen eszközöm ehhez, mint már többször elmondtam, a puszta nyelvérzék.

Ebből következik aztán az írásnak — hogy úgy mondjam — az ortográfiája is. Hogy a mondatok hol és miért lesznek sokszorosan összetett, bonyolult „építmény”-ekké, s hol és miért maradnak meg a nyelvész — és az olvasó — számára talán rokonszenvesebb egyszerű tagozódásnál, az sohasem szándékos, nem tervszerű nálam, éppúgy, mint az élőbeszédben, ahol rengeteg objektív és szubjektív tényező határozza meg, hogy miért beszél az egyik ember így s a másik amúgy, avagy miért beszél ugyanaz az ember is egyszer így, máskor amúgy. („Így-amúgy”: ezt mondatszerkezeti és helyesírási értelemben értem. Nemcsak a lelkiállapot határozza ezt meg — például indulatos állapotban másfajta mondatok születnek, avagy éppen felbomlanak a mondatok logikai keretei is —, hanem az is, hogy mit mondunk. Ezerszer elmondott „szöveget” nyelvtanilag hibátlan mondatokban adunk elő, új gondolatoknál, új eszméknél vagy feldolgozatlan új ismereteknél bizonytalanok még a mondatok, mert csak most születnek a gondolatok, s az élő nyelven kell mondatokká formálódniuk.)

Mindezt azonban a nyelvészek jobban tudják, mint én, s nem is az ő okításukra mondom, hanem csak azért, hogy jobban megértsék az „írói nyelv”-ről és az írói helyesírásról való saját gondolataimat. Az író — az igazi író — olyan ember, aki új gondolatokat, új ismereteket, új eszméket s ezekhez új érzésvizonylatokat teremt, s természetesen új mondatokat, képeket, fordulatokat is alkot az új szellemi mondanivalóhoz. (Nem szavakat, bár itt-ott azt is, de azt a legkevésbé, hanem új logikai — gondolati és szemléleti-érzéklési — képleteket, nyelvi kifejezésbe áttéve.) Már elmondtam néhányszor főleg fiatalabb íróbarátaimnak, hogy ha egy vadonatúj témát, amely amellett politikailag is időszerű, társadalmilag is közérdekű, tehát valódi „sikertéma” volna is, tegnapi nyelven, pláne más írók nyelvén avagy éppen az újságok és a zsurnaliszták nyelvén írunk meg, irodalmilag semmit se tettünk, még ha a téma ideiglenesen sikerre viszi is a könyvet, mert nem lett belőle igazi, vagyis továbblépő irodalmi mű. Sőt azt is elmondtam, azt hiszem eléggé hiába, hogy nemcsak a téma lehet sematikus s nemcsak a történet és a jellemek lehetnek sablonosak, hanem a „mondatok” is. A mondatok, képek,

hasonlatok milyensége, a készen vett és már esetleg nem is pontosan odaillő fordulatok, általában a „nyelvi elhasznátság” is megölhet egy könyvet.

Az írói nyelv fejlődése az én tapasztalataim és ezekből fakadó gondolataim szerint nem a nyelvészeti értelemben vett „helyes” írás kérdése, hanem az alkotó intelligencia dolga. Ez az alkotó intelligencia pillanatról-pillanatra olyat lát meg a világban, az életben, a társadalomban, a természetben, az emberi lélek bensejében és a zavarosan áradó külső valóságban, amit addig még nem látott meg senki és ezt úgy mondja el, ahogyan még nem mondta el senki.

Ebből persze az egyikből is élélhet egy író, de az igazi mégiscsak az, ha a „mit” és „hogyan” dialektikus egységbe kerül. A „szintézis” pedig a mű, legjobb esetben a remekmű.

Ez azt jelenti, hogy az írónak állandó problémája a kifejezés.

A tegnapi valósághoz született gondolati formulák, képek, hasonlatok, logikai fordulatok s mindezeknek a nyelvi kifejeződése, a tegnapi, tegnapelőtti mondatok és összetételek már nem mindenben felelnek meg, mindenesetre nem pontosak. Már pedig az író, a gondolkodás és a kifejezés dialektikus egységének a mestere a pontos kifejezésre törekszik, hiszen úgyis olyan zavaros a világ, legalább az író szava legyen róla tiszta és pontos.

Vagyis az író nyelve ugyanolyan törvények szerint fejlődik, változik, mint az élőbeszéd, amelyet ugyancsak a folyton változó valóság: a tárgyi világ, a mindig új feladatokat felvető munka, az újra és újra más tulajdonságokat felmutató anyag és a folyton változó párbeszéd (örök vita a tárgyi világ tényein és jelenségein) szükségletei alakítanak. S ahogyan az élőbeszéd is elsősorban a gondolkodásban és cselekvésben élenjáró emberek nyelvén változik és fejlődik az adódó kifejezési szükségletek szerint (az így születő új szavak, mondatok, fordulatok egyik része szerencsés, mert jó és egészséges, másik része idétlen és nem életrevaló lesz), a többi ember pedig, a falu, az üzem, a laktanya, az iskola átlagemberei csak átveszik az így megszületett új szavakat és kifejezéseket, azonképpen az írók közt is, néhány élenjáró, alkotó író valóban gazdagítja, fejleszti, erősíti, finomítja a nyelvet, a többi pedig — az irodalmár és az átlagértelmiségi — átveszi, rendszerint valamelyes késéssel magáévá teszi ezeket az új nyelvi eredményeket.

A nyelvnek persze vannak mesterei — művész-bűvészei — is, akik főleg csak a meglevőnek a csiszolásával végeznek szép és hasznos munkát. Igen: a tökéletességnek is van varázsa, de a teremtése nagyobb.

Azonban jó tudni, az írói önhittség ellen jó orvosság azt is tudni, hogy még a legjobb és legnagyobb írók, de még a lángész tehetségek új szavai és szép mondatai sem épülnek mind bele a nyelvbe. Az egyik mondat, kép, hasonlat, szólas meggyökerezik, valósággal szállóigévé válik (Kölcsy, Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Madách, Ady stb.), a másik elszárad vagy elavul és lassan kihull vagy kimarad a nyelvből. Vannak aztán olyan szavak, szólások, mondatok, amelyek régies-nemes veretet kapnak, és mint ilyenek örök időkre megmaradnak. Ennek a titka: a művészet. Vagyis az irodalomban ugyanaz a folyamat érvényesül, mint az élőbeszédben, amelyben az olyan „süt a nap”, „esik az eső”, „fú a szél”-szerű mondatok a nyelv örök állományába illeszkednek. Ezeket aztán a szükség szerint éppúgy használja az író, mint a nép. Ezek soha se válnak frázisokká, mert „konkrét” tárgyi jelentésük van. Míg más, pillanatnyilag megkapó, sőt „varázsos” mondatok pedig a múlandóbb tartalmuk következtében széthullanak, szó- és fogalom-elemeikre bomlanak.

Az ideális helyzet az volna, ha az élőbeszéd és a mindig fejlődő írói nyelv között is állandó volna a dialektikus kölcsönhatás. Ehhez az kellene, hogy a hivatal és a munka emberei lehetőleg mindnyájan olvassanak, s ne csak a tegnapi-tegnapelőtti, hanem a mai irodalmat is ismerjék meg. Ugyancsak a nyelvészek és írók, és természetesen a nyelvészek és az átlagértelmiségiek között is legyen meg a szellemi kölcsönhatás. Különösen a nyelvet is tanító pedagógusok számára, de általában mindazoknak, akik előszóval vagy írásban másoknak valamit mondanak, írnak, tanítanak, szónokolnak, utasítanak, parancsolnak, egyszóval akik a társadalomra értelmi tekintetben „befolyást gyakorolnak” (megint ez a rossz szó!), volna nagyon fontos ez a szellemi kölcsönhatás. Az írókkal is, de a nyelvészekkel is, mert ezek együtt a nemzeti közgondolkodás fejlesztésének a tudósai, mesterei és őrizői.

Mert az élőbeszéd fejlődése is csak akkor lehet egészséges, ha a napi szükség követelte új szavakban, új mondatokban, más és más szórendi összetételekben és hangsúly-áttételekben (a magyar nyelvben ez nagyon fontos!) ott van már a nyelvészet és az irodalom nyelvőrző és nyelvvformáló igazságainak a tudatos és ösztönös alkalmazása is.

Túl nehéz, túl bonyolult feladat volna ez? Nem, csak annak látszik, mert nem szoktuk még meg a közösségben való gondolkozást, nincs még igazi „szociológiai kultúránk”. Ez a munka tulajdonképpen folyamatban van, s ez folyik a mi mindennapi életünkben, ezt csinálja — úgy-ahogy — az irodalmunk, s ezt végzik — úgy-ahogy, de ez aztán igazán nem rajtuk múlik — a nyelvészeink, csak hogy az egész igen kevésbé tudatos, és éppen ezért zavarral teljes. De hiszen azért mondtam el én is ezt a néhány — nem egészen végiggondolt — gondolatot, hogy segítsek a tudatosítás munkájában.

Bármennyire szeretném már befejezni, nehogy a nagyon csábító tudószkodás világába botorkáljak, és bármennyire szeretnék megmaradni az írói reflexiók körében, amelyhez több jogom és jogcímem van, azt mégis hadd tegyem hozzá — ha lúd, legyen kövér: ha írógóg, legyen teljes! —, hogy éppen ezért csak író tud igazi könyvet írni, vagy az olyan tudós, aki valóban új ismereteket ad. Aki pedig nem tud írni (már persze csak az előbbieken említett továbbvivő értelemben), az nem tud eszmét terjeszteni és eszményt teremteni se. (Hacsak nem előszóval, mint az alkotó politikus és a próféta.)

A vezércikkírók, közírók, brosúráírók, általában az író-rétorok kezén minden eszme ellaposodik, szólamossá, sablonossá válik. Készen vett gondolati és nyelvi formulákban írnak, amelyek egyszer-kétszer még nagyon hatásosak is lehetnek, de természetesen egy idő múlva érvényesül rajtuk az elhasznátltság törvénye: nem hatnak többé. A tragédia aztán az lenne — és nemcsak a nyelv, hanem az eszmé és a közösség is —, ha ezek az „interpretátorok” nem ismernék, vagy nem ismernék el, esetleg nem is értenék az „új időknek új dalait” sem az irodalomban, sem a tudományban. Mert akkor nemcsak a nyelv kövesedik meg, hanem a társadalom rendje és állapota is. (Gondoljunk az Ady korabeli közéletre és a benne uralkodó millenniumos szólamvilágra!)

De persze az se sokkal jobb, ha az interpretátorok emocionalista túllelkесedésből hozsannázzák a születő újat, anélkül, hogy a lényegét megértették volna, mert fellengzős szólamokká oldhatják az új irodalmi és tudományos eredményeket, mielőtt még azokat a nemzeti közgondolkodás felszívhatta volna és magába építhette volna.

Mivel azonban mégsem szeretném, ha ezeket a gondolatokat bárki is csakugyan afféle író-gögnek minősíthetné, hadd mondhassam még el ennek a

jelenségnek a logikáját is. Én úgy látom, úgy tapasztalom, mint hallgató és olvasó is, hogy amiként az élőbeszéd csak addig érdekes, amíg „új” — értsd : el nem mondott — gondolatokat és észleleteket közvetít, s amiként az élőbeszéd is a sokszori interpretációban, a sűrűn ismétlődő közvetítésben üresen kongó retorikává vagy lélektelenül száraz szódarálássá változik, azonképpen az írott szöveg is sablonossá, unalmassá vagy megunttá — e kettő nem ugyanaz — lesz. Tulajdonképpen minden leírt gondolattal csak az első megjelenésében „adekvát” a kifejezése — az is csak a szerencsés fogalmazás esetében —, azután a gondolkodás, a művészi érzékelés tovább halad az alkotó intelligencia előbb elmondott természete szerint, a lerögzített formula pedig szóban vagy írásban elmarad. Ha igazán jó volt, beleépül az ismeretvilágunkba és a nyelvbe, ha nem tudott véglegessé válni, felbomlik, és a gondolat új kifejezést követel.

Jó volna, ha ezt minden „interpretátorok”, újságírók, közírók, literátorok, papok, tanárok, szónok-politikusok megértenék, és a kellő valóság-érzéssel ítélnék meg a saját munkájukat is, az alkotó intelligencia új és új irodalmi és tudományos, avagy minden egyéb eredményeit is.

*

Külön kérdés, és ehhez viszonyítva csupán csak mellékkérdés, hogy az általam elmondott „újat teremtés és újat mondás” igényéből miképpen jutnak el némely írók a nyelvi eredetieskedéshez, a különlegesen kifundált saját írói nyelvhez, az egyedülállóan sajátos írói stílushoz. De én erről már írtam is egyszer-mászor. Most csak azt tenném még hozzá, hogy vajon nem azért jutnak-e el némely írók a nyelvi modorosságához, avagy éppen a stílromantikához, mert sem új mondanivalóban, sem új költői kifejezésben, sem gondolatokban, sem érzelmekben nem tudnak a világnak igazán újat adni. Avagy talán a saját becsvágyuk, nagyságvágyuk, „egyedülsegvágyuk” röpíti őket a kifejezésben olyan egyedülvaló útra, amelyet sem a többi író, sem maga a nemzeti közösség nem tud nyelvileg követni, s ezért nem is tudja igazán a magáévá tenni, mint nyelvi gazdagodást nem tudja a nyelvbe beleépíteni?

Túl nagy kérdés ez, és valószínű, hogy mindegyik feltevés jelen van benne — az egyik írónál inkább ez, a másiknál inkább amaz —, de már messze elvezetne ettől a mostani gondolatkörtől. Azonban ez is olyan kérdés, amelyet, ha majd lesz igazi, tehát szociológiai kultúrán alapuló irodalomtudományunk, s ha ez az igazi irodalomtudomány a nyelvészettel, a társadalomtudománnyal és a történettudománnyal valóban „kongruens” lesz, szintén tisztába kell tenni. Mert amíg ezt tisztába nem tesszük, addig Kemény Zsigmondnak, Krúdy Gyulának, Ady Endrének, Szabó Dezsőnek (vigyázat, félremagyarázók: ez nem politikai csoportosítás!) és még sok másoknak is az életművét nem tudjuk a nemzet szellemi életében helyesen értékelni és a magyar történelemben taníthatóan egyértelművé és világossá tenni.

*

(Mindez igen szép és igaz lehet, mondhatja a kritikus olvasó, vagy ha ő nem mondaná is, mondom én : de vajon én magam tudok-e így — vagyis újatteremtően írni? Sajnos, elég későn ismertem fel az irodalom lényegét és az irodalom és a nyelv dialektikáját — nem tanítottak meg rá az irodalomtudósok —, és most már nem tudom, nincsen-e későn ez a felismerés. Mindenestre szeretnék, s ez is valami.)

Veres Péter

Miért nem műhold?

1. A napisajtó és a rádió magyarok ezreit és tízezreit tájékoztatja a szovjet tudomány nagy vívmányának, a nemzetközi geofizikai év keretében 1957. október 4-én és november 3-án kilőtt két „új égitestnek” útjáról és tudományos jelentőségéről. Az emberi szellem e legújabb diadalán érzett örömet azonban nagyon is lecsökkenti az a kedvetlenség, mellyel azt kell tapasztalnunk, hogy ennek a nagyszerű tudományos teljesítménynek magyar elnevezése megint egy esetben jelzős szerkezettel „gazdagította” legdrágább kincsünket, édes anyanyelvünket. Kezdetben ingadozott a találmány elnevezése, és ez rendjén is volt: alakítsa ki a nyelvérzék, a használat a legmegfelelőbb kifejezést az új fogalom jelölésére. Hiszen az új szók kérdésében a nyelv hivatott őrei is akkor tudnak legbiztosabban dönteni, ha módjuk van megvizsgálni a gyakorlatban fölmerült lehetőségeket, s választani közülük. Mielőtt azonban ez megtörténhetett volna, megszólaltak a csillagászok, és egy — a magyar nyelv szempontjából bizony csöppet sem szerencsés — kifejezést tettek „hivatalossá”, mégpedig — s z a k m a i a l a p o n.

2. Ennél az „alapról” meg kell állnunk egy pillanatra, hogy rögzítsünk egy elvi tételt, melyről — talán éppen mert annyira természetes — gyakran megfeledkezünk. E tétel lényege az, hogy egy-egy új találmány, fölfedezés stb. elnevezése (ha használata nem korlátozódik a szakemberek legszűkebb körére) nem csupán az illető tudomány ügye, hanem l e g a l á b b u g y a n o l y a n m é r t é k b e n a nyelv — esetünkben a magyar nyelv — ügye is. Más szóval: egyenlő arányban szakmai és nyelvi kérdés. Ez a tétel vitathatatlan, mert egy-egy szó vagy kifejezés köztudomásúlag nemcsak fogalmat jelöl, hanem nyelvi alakja is van. S mikor természetesnek tartjuk, hogy egy új műszó j e l e n t é s t a r t a l m á r a nézve az érdekelt tudományé a döntés joga — ugyanakkor természetesnek tartjuk azt is, hogy a n y e l v i f o r m á r a nézve csakis a nyelvtudomány illetékes határozni. Ha pedig ez így van, akkor ebből az elvi tételből az a gyakorlati következmény adódik, hogy új műszavak, illetőleg kifejezések megalkotásához két szakember kell: egy, aki az érdekelt tudományt, és egy, aki a magyar nyelvet képviseli.

3. Ha erről a kölcsönösen méltányos alapról letérünk, könnyen juthatunk olyan téves következtetésre, amilyennek eredménye például a bennünket ezúttal foglalkoztató *mesterséges hold* elnevezés.

A kérdés történetét a sajtóban és a talán még nagyobb nyilvánosságú rádióban lehetett nyomon követni. Eleinte „mesterséges bolygót” emlegettek. Ez persze csillagászati szempontból is teljesen hibás, mert az „égitest” nem a Nap körül kering, hanem a Nap egyik szerény bolygójának, Földünknek vált néhány hétre vagy hónapra útítársává. Tehát nem „bolygó”, hanem „hold”. A csillagászok azonban éberek voltak, nyomban fölvilágosították az illetékeseket, hogy a „bolygó” megjelölés szakmailag rossz, s így néhány napon belül (a rádióban okt. 11-én) megjelent a *műhold* elnevezés. Ezzel rendben is lett volna minden, mert ez a rövid összetett szó szabatosan megjelöli a lényegét, tehát szakmailag megfelelő — nyelvünk szempontjából pedig kifogástalan és hogy (amit ilyenkor mindig tennünk kellene) a nyelvújítás szellemét idézzük, „csinos” kifejezés.

A szerencsésen megtalált új műszón való öröm azonban sajnálatosan rövid ideig tartott. Hamarosan (a rádióban okt. 12-én) fölmerült ugyanis

a *mesterséges hold* — és nem is tűnt le többé. Azóta ebben „gyönyörködhetünk”. Ez a jelzős szerkezet ugyan nem mond lényegében mást, mint az összetett szó, de hosszadalmasabb, nehezkesebb és formátlanabb mint amaz. Őszintén sajnáljuk, hogy a magyar nyelv tudósainak ébersége elmaradt a csillagok tudósainak ébersége mögött. Igaz, a *mesterséges hold* nyelvhelyességi szempontból nem kifogásolható. De már ami a „csinosságát” illeti, ahhoz aztán annál több szó fér, hiszen ez a kifejezés oly gyámoltalanul vontatott, mintha most is (nem irodalmunk, de) nyelvünk „vaskorát élők”.

Az új „égitest” elnevezésének ez a hirtelen megállapodása épp oly meglepő volt, mint amilyen érthetetlen az, hogy a lehetőségek közül éppen a *mesterséges hold* vált hivatalossá. A rejtély nyitja, mint kiderült, egy rádió-előadás, melyet Almár Iván, a TTIT Asztronautikai Bizottságának csillagász tagja tartott e nagy jelentőségű találmányról, s melyben néhány szóval az elnevezés kérdését is érintette. Az előadást ugyan nem hallottam, de az előadótól közvetve kapott szíves értesítés szerint ott sem mondott mást vagy többet, mint „Az űrhajózás” (Élet és Tudomány Kiskönyvtár 2. sz.) című kötetke „Mesterséges holdak” című fejezetében. Itt tárgyunkra vonatkozólag a következőket olvashatjuk: „Ha majd egy űrhajó a Földtől függetlenül fog közvetlenül a Nap körül keringeni, beszélhetünk valódi mesterséges bolygóról. De addig csak mesterséges holdak vagy műholdak lesznek — ez utóbbi elnevezés rövidebb ugyan, de kevésbé megfelelő. A műhold ugyanis — a műfog, műláb stb. analógiájára — arra utalna, hogy a mesterséges hold valamiféleképpen pótolja a valódi Holdat, már pedig erről igazán szó sincs! (Bekezdés.) Tehát maradjunk a mesterséges holdaknál!” (i. m. 57).

Ezek szerint a választás azért esett a *mesterséges*-re a *mű*- helyett, mert ez utóbbi előtaggal alakult szavak azt jelentenék, hogy valaminek a pótlására van szó. Erről pedig — ezt valóban mindnyájan tudjuk — a „szputnyikok” esetében nem beszélhetünk. Alkotóik nem a Holdat akarták velük helyettesíteni, hanem tudományos kérdések tanulmányozására és megoldására szerkesztették és indították útnak őket. A találmány jellegére nézve tehát teljes mértékben elfogadjuk az űrhajózás tudósainak mint egyedül illetékeseknek megállapítását. De már a *mű*- előtagú összetételek jelentésére nézve egyáltalán nem fogadjuk el — nem azért, mert ebben a kérdésben nem illetékesek, hanem azért, mert a nyelvi tények vallomása szerint nincs igazuk.

4. A vitás kérdés tehát ez: valóban az utótag jelzette dolog pótlására utalnak-e *mű*- előtagú összetett szavaink? Hogy a kérdésre válaszolhassunk, először magának a *mű* szónak értelmét kell tisztáznunk. Ez ősi, valószínűleg finnugor eredetű szavunk (l. SzófSz.) jelentései a NySz. szerint: 1. [factum] opus, opera [arbeits]; 2. opificium, artificium; Handwerk; 3. opus, fabricatum [werk, fabrikat]; 4. [merces; arbeitslohn] (ez utóbbi jelentés téves következtetésnek látszik). — Mai jelentéseit nem tudjuk számba venni, mert nincs korszerű értelmező szótárunk. Ha azonban a magyar szóincs eddig leggazdagabb tárházához, Czuczor—Fogarasi hatkötetes művéhez fordulunk tájékoztatásért, ott a következő meghatározást találjuk: „Széles ért. munka, vagyis, akár testi, akár szellemi, akár mindkét nemű erőnek megfeszítése bizonyos célra... Szorosabb értelemben maga az erő megfeszítése által eléállított, elkészült dolog... legszorosabb ért. a *mű* szó alatt inkább csak a szellemi erőnek vagy egyszersmind a szelleminek is alkalmazása és megfeszítése által létre hozott valami, pl. kép, szobor, zene, költemény stb. értetik...” Az

értelmezés bizonynyal nem kimerítő, de tagadhatatlanul a lényegét ragadja meg: a *mű* szónak mai nyelvhasználatunkban is ezek a központi jelentései. Ezekben pedig nyoma sincs olyas árnyalatnak, mely a valamit pótlás, helyettesítés mozzanatára utalna.

Nézzük most a *mű*-előtagú összetételeket. Ezekben a szó természetesen nem önálló (főnévi) használatú, hanem az utótag jelzőjeként szerepel. Az ily típusú összetételekben az előtag földadata az, hogy az utótagtól kifejezett fogalom érvényességi körét a maga irányában szűkítse. Ebből az következik, hogy — legalábbis az első összetételek alakulásakor — a jelzői értelemnek azonosnak kellett lennie a főnévivel. Így a logika — lássuk, mit mond a nyelv.

A régiségben, a NySz. tanúsága szerint, meglepően kevés a *mű*-előtagú összetétel. A Szómutató alapján mindössze a következőket említhetem: *mű-ház* 'ergastulum; arbeitshaus'; *mű-hely* 'officina, ergasterium, fabrica, wersktatt'; *mű-szér* 'instrumentum'; *mű-szérszám* '[instrumentum]'; *mű-arany* '[werkgold]'; *mű-ezüst* '[werksilber]'. Az első négyben az előtag birtokos jelző ('működés háza, helye, eszköze'), a két utolsóban céljelző ('megművelésre való arany, ezüst'). Szoros értelemben vett tulajdonságjelzőként ezek szerint a régiségből nem mutatható ki.

Czuczor—Fogarasi szótárában már nagyszámú *mű*-előtagú összetételt találunk. Az adatok jelentékeny részében birtokviszony van az elő- és utótag között: *műalkat*, *műárus*, *műbírdlat*, *műbölcsélet*, *műértő*, *műkedvelő*, *műsorozat*, *műterem* stb. Céljelzős kapcsolatot nem találtam, ellenben tulajdonságjelzős összetételek — melyek bennünket ezúttal tulajdonképpen érdekelnek — bőven akadnak. Ezek az előtag jelentése alapján két csoportra oszthatók. Egyikben a *mű*-értékjelző szerepű: *műemlék*, *műkincs*, *műremek* stb., továbbá *műesztergályos*, *műkertész*, *műötvös* stb. A másik csoportban a *mű*-arra utal, hogy az utótagban kifejezett fogalom, tudatos emberi alakítás következtében, bizonyos meghatározott szükséglet kielégítésére az eredetinel alkalmasabbá vált: *műszó*, *műnyelv*, *műpart*, *műrév* (CzF-ban több ide sorozható adatot nem találtam).

Sem a régiségben, sem a mintegy száz évvel ezelőtti nyelvallapotban nem akadtam tehát egyetlen esetre sem, melyben a jelzői szerepű *mű* szó csak a leghalványabban is az utótagban kifejezett dolog pótlására utalna.

5. Ha e rövid és teljességre semmiképp nem törekvő történeti áttekintés után megfigyeljük a mai nyelv *mű*-előtagú összetételeit, már fölületes tájékozódás után is megállapíthatjuk, hogy a tulajdonságjelzős kapcsolatok száma ugrásszerűen megnőtt. Ha nyelv és élet állandó, szoros kölcsönhatására gondolunk, akkor ezt a tényt korunk egyik legtermészetesebb nyelvi jelenségének kell tartanunk. Olyan következmény ez, mely logikusan, szinte matematikai bizonyossággal folyik a *mű* szó alapjelentéséből. Mert világos, hogy minél inkább fejlődik a műszaki tudás, annál többször és annál eredményesebben nyúl bele az ember a maga „testi és szellemi erőfeszítésével” a természet dolgaiba, hogy azokat a maga szükségletei szerint alakítsa és módosítsa. Mindennek tükröződnie kell a nyelvben is — s a magyar nyelv éppen a *mű*-előtagú összetételekkel tükrözi ezt a folyamatot. Amint megszaporodnak az emberi ügyesség és lelemény alkotásai, a még jelentéktelen *művirág* után sorra föltűnik a *műselyem*, *műrost*, *műbor*, *műbenzin*, *műbőr*, *művaj*, *műjég*, *műfog*, *műláb* stb., stb. Az utótag mindezekben valamely a természetben található dolgot jelent (szemben például a *műemlék*-félékkel), az egész összetétel

pedig olyasmit, ami alkalmas az utótagban kifejezett dolog pótlására. Efféle, csak a legutóbbi évtizedek során keletkezett kapcsolatokban aztán a *mű*-jelentésébe egy új árnyalat sugárzódott, mely eredetileg egyáltalán nem volt meg benne. Ez az új árnyalat azt jelzi, hogy az összetételben olyasmiről van szó, amit emberi agy és kéz alkotott ugyan, de amellyel a természettől készen kapott dolgot helyettesíteni lehet. Röviden: a természetessel szemben a mesterségesre utal. (Megjegyzendő, hogy itt mind a *természetes* mind a *mesterséges* szó konkrét, nem átvitt értelmű!) — Ezekben a kapcsolatokban tehát találkozunk a *mű*- és a *mesterséges* jelentés, s valóban kárba vesztett igyekezet volna ilyen összefüggésekben a két szóba bármiféle jelentéskülönbséget beleerőltetni. A *művirág* egyáltalán nem jelent mást, mint a *mesterséges virág*, s a *mesterséges fog* éppúgy a természeteset pótolja, mint a *műfog*. Csak éppen a nyelvhasználat a *művirág*-ot, *műfog*-at általánosította — bizonyára nem tudatos jelentéstani megfontolások alapján, hanem ösztönösen, egyszerűen azért, mert könnyebben kezelhető, rövidebb, formásabb kifejezéseknek bizonyultak, mint a vontatott *mesterséges* jelzőjú szerkezetek.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a *mű*-höz ez a másodlagosan tapadt jelentés-árnyalat szerencsére ma sem kizárólagos: az ősi szó sívósan őrizi eredeti jelentését. Megtalálható ez a szellemi élet legmagasabb síkján például az ilyen összetételekben: *műköltő*, *műköltészet*, *műdal*, *műeposz*, *műzene*, *műtermék* stb., stb. Bizonyára senkinek sem támad e szavakkal kapcsolatban olyan képzelete, hogy itt az előtag az utótagban kifejezett fogalom többé-kevésbé sikerült „pótlását” jelenti. Világos, hogy ezek a műszavak — a *mű* szó eredeti jelentésével összhangban — arra utalnak, hogy valami egyéni, tervszerű, tudatos alkotásról van szó — a *népköltészet*, *népdal*, *népzene* stb. közösségi, naív, többé-kevésbé ösztönös termékeivel szemben.

De megmaradt a *mű*- eredeti jelentése a technika világában is, például a *műanyag* szóban. Ezzel a névvel általában oly anyagokat illetünk, melyeket az ember a maga szükségleteinek megfelelően hozott létre, egyenest úgy szerkesztve őket, hogy kielégítsenek bizonyos meghatározott igényeket, például hőálló, rugalmasak, nagy teherbírásúak stb. legyenek. Ezek már csak azért sem utánozhatják vagy pótolhatják a természetes anyagokat, mert nincs is közvetlen „mintájuk” a természetben.

Azt hiszem, az új „égitestek” műszaki jellege ily értelemben nagyjából hasonló a műanyagokéhoz. Ezek a világűrt járó új találmányok is az emberi szellem tudatos, tervszerű alkotásai, melyeknek nincs „mintájuk” a természetben, s melyeket egyenest úgy szerkesztettek meg, hogy bizonyos meghatározott igényeket (például nagy sebesség) ki tudjanak elégíteni, továbbá hogy bizonyos technikai feladatokat (például méréseket) el tudjanak végezni. Mindez a mozzanat — a *mű* szó alapjelentése folytán — benne sűrűsödik a *műhold* elnevezésben. A *mesterséges hold* kifejezésből viszont — a jelző színtelensége miatt — az emberi erőfeszítés mozzanata teljesen elsikkad.

6. A *mesterséges hold* elnevezés megalkotói lemondtak a jó hangzásról, rövidségről, hangulati összetevőről — tehát mindarról, ami egy új szót vagy kifejezést mindjárt kezdetben otthonossá tehet a többi közt — azért, hogy kizárjanak belőle egy félreértési lehetőséget. Ez az eredmény, még ha biztosítva volna is, nem érné meg az érte fizetett drága árat. De ráadásul nincs is biztosítva. Mai nyelvhasználatunk szerint ugyanis, mint fönnebb láttuk, a *mester*-

séges jelzőjű kapcsolatok és a mű-előtagú összetételek részben azonos jelentésűek; ha tehát az egyik földézi a természetes pótlásának, helyettesítésének képzetét, akkor földézi bizony azt a másik is. Igaz, hogy — hála a nyelvi ösztön egészséges működésének — nem a különféle *mesterséges*, hanem a különféle mű-dolgok szaporodtak el (életünkben és) nyelvünkben, s ezért a mű-összetételekhez talán nagyobb mértékben tapad a „pótlék” képzeete, mint a másik szerkezethez. De azért a *mesterséges fény*-nek, *mesterséges világítás*-nak mégis csak egyenest az a rendeltetése, hogy pótolja a természetet, s a *mesterséges lélegzés*, *mesterséges táplálás* mégis csak egyenest a természetes élettani folyamatot igyekszik helyettesíteni.

7. Egy-egy új műszó fogalmi tartalma pontosan az és annyi, amit és amennyit a szakember „beléhelyez”. Szakmai szempontból tehát majdnem mindegy, hogy mily elemekből tevődik össze a műszó, hiszen jelentése az alkotó elemek jelentésétől eltérő is lehet. De még ha szorosan összefüggnek is egymással, az avatatlannak akkor is csak meg kell magyarázni, hogy mit értsen az új szón. Ha ez megtörtént, ha a szakember tisztázta a nyelvközösség számára a műszó jelentését, akkor nem kell félreértéstől tartania. Ha pedig nem tisztázta, akkor az egyik elnevezés épp oly félreérthető és félrevezető lehet, mint a másik.

Mindezek után szeretném indítványozni, hogy tűntessük el a *mesterséges hold*-at és térjünk vissza a *műhold*-hoz, mely jó hangzású, rövid, könnyen kezelhető — s e tulajdonságai nyelvi és csillagászati szempontból egyaránt előnyt jelentenek.

Az új „égitest” megfelelő elnevezésének kialakítása egész nyelvünket érintő fontos kérdés. Hiszen nem múltó szenzációról van szó, mely nevével együtt hamarosan a feledésé lesz, hanem egy valóban korszakos jelentőségű tudományos vívmányról, mely egyre többet fogja foglalkoztatni tudósok és szakemberek körén túl a nagyközönséget is. A név tehát hamarosan szókincsünk szerves részévé fog válni, s így nem lehet számunkra közömbös, milyen lesz ez a név, milyen lesz az új fogalmat jelölő új magyar nyelvi alakulat. Sajnos, a *mesterséges hold* már „hivatalossá” lett a sajtóban és a rádióban. Azért szeretném nyelvünk hivatott őreinek és művelőinek figyelmét fölhívni arra, hogy immár itt az ideje, hallatni szavukat e kérdésben, mielőtt még ez a — Kazinczyval szólván — „kedvetlen hangzású” kifejezés mélyebb gyökeret verne nyelvünkben.

Sz. Kispál Magdolna

Amely vagy amelyik?

Az irodalmi nyelv vonatkozó névmásainak használatában a következő szabály mérvadó: „az *aki* (*ki*) vonatkozó névmás *vala kire* (személyre), az *amely* (*mely*) megnevezett valamire (állatra, tárgyra, gyűjtő vagy elvont fogalomra), az *ami* (*mi*) megnevezett valamire vonatkozik” (Klémme: MTörtMond. 487). A középiskolai nyelvtan így magyarázza meg a különbséget: „Az *aki*, *amely*, *ami* főnévi vonatkozó névmások helyes használatára ügyelnünk kell! Az *aki* vonatkozó névmás használatának szabálya egyszerű, vele mindig személyt jelölünk. Az állatok és tárgyak neve

helyett álló *amely* és *ami* vonatkozó névmásokat azonban gyakran helytelenül felcserélik. Ezek helyes használata a következő szabályok szerint történik:

Ha a névmás a főmondatban főnévvel már meghatározott dologra (állatra, tárgyra stb.) vonatkozik, akkor az *amely* névmást kell mondanunk: *Elovestam a könyvet, a melyet Laci hozott.*

Ha a névmás a főmondatban főnévvel pontosan meg nem határozott dologra vonatkozik, akkor az *ami* névmást kell használnunk: *Mindent elolvastam, a mit Laci hozott*'' (Benkő—Kálmán: Magyar nyelvtan 1. kiad. 111).

Noha már Geleji Katona István „Magyar Grammatikatská”-ja óta (CorpGr. 313) érvényes ez a szabály (Geleji Katona ugyan csak az *a' ki* és *a' melly* névmásokról szól), az *amely* (*mely*) névmást sok oldalról kikezdték a többi vonatkozó névmások. Igaza van Klemmnek, hogy „A *mely* (*amely*) vonatkozó névmás főnév után ma inkább már csak az irodalomban él, a köznyelvben ritkábban, bár egészen még nem veszett ki” (i. m. 483). Hasonló véleményen van Nagy J. Béla is (Nyelv. főbb kérd. 248). Az *amely* vonatkozó névmást három más vonatkozó névmás (*aki*, *ami*, *amelyik*) szorítja ki, de a nyelvhelyességi és nyelvtani szabályok rendszerint csak egy vagy kettő helytelen használata ellen emelik föl szavukat.

1. Nyelvemlékeinkben és a nyelvjárásokban nagyon gyakran találkozunk a *ki~aki* vonatkozó névmással olyankor is, ha nem személyre, hanem tárgyra vagy elvont fogalomra vonatkozik. Így a Halotti Beszédben: *yfa ki napon emdul* '... amely napon...', vagy: *Ved iobban ezodbe mel' igon nağ gonoz leğon ez atkožot harmad' nelnec* [!] *gonoffaga ki harmad' nelv mondatie zent irasba ordogi nelvnec kit az arañas bezedu zent Janos doctor hasonlot a fari-seosoknac neluokhoz*'' (GuaryK. 25). A példákat még sokszorosan lehetne szaporítani. Geleji Katona az ilyenféle nyelvhazsnálatot rója meg: „Ezeket a' mi Magyarink igen rutul fzokták confundálnia, így szollván: *Kit Isten eltávoztasson, pro, mellyet. Az eget, a' földet, a' tengereket, kiket Isten teremtet, pro mellyeket. Nyilaid, kik, búneim, kiknek; sebeim meg-bűzhdtek, ki miatt; bélím kik* etc. és több e' féle difztelenlégek ;” (CorpGr. 313). A nyelvhazsnálatban a XVIII. század végéig gyakori volt az *aki~ki* névmás hasonló előfordulása. A XIX. századtól kezdve azonban csak akkor használták már költőink és íróink, ha tudatosan archaizáltak vagy népi tárgyról írtak, így Arany a Toldi Estéjében: *Jobban kell a burján, a ki azt felverte* (I. én.), vagy: *Boldog egy nép aki lakja* (Eldorádó); *És, kit a csizmáján viselt, sarkantyúját* (Toldi, Előhang) stb. Nyelvjárásainkban ma is gyakori a hasonló névmáshazsnálat, pl. Felsőőr: *Legējsűő tá itjē edzs üres tá vuót, ekit e vűőfi fűőtho csapott* (Imre Samu: MNépn. 1:169) vagy Konyár: *Erőűssebbek vűutak azok a falak, mint akit most raknak* (Végh József: Sárreți népmesék és népi elbeszélések. Debrecen, 1944. 150), Berettyószentmárton: *Az a sárhász csinált sárból vaót, oğ sárból, akibűl vājogot is vetnek...* (uo. 102). Az *aki~ki* névmás tárgyra vonatkoztatása nyelvhelyességi szempontból nem veszélyes, a köznyelvben, értekező prózában ugyanis nem igen fordul elő, íróinknak meg alkalmat ad helyes és könnyen érthető archaizálásra vagy népi tárgyú elbeszélésben a nyelvjárás érzékeltetésére.

2. Sokkal szélesebb körűen szorítja háttérbe az *amely* (*mely*) vonatkozó névmást az *ami*. Ezt a névmást tehát sokan nemesak határozatlan előzményre,

hanem határozottra is vonatkoztatják. Nyelvjárásainkban gyakran fordul elő meghatározott előzményre vonatkoztatva is, pl. Szentgál: *Aszt a ruhát, ammit a rostára tessék* (Lőrincze: MNyelvj. 1:189). Debrecen: *...minden évbe Viszkereszt napján tartották a cégýűlist, ami a maji közgyűlist hējjettesítette* (Pető: MNépn. 3:351). Mivel az *ami* névmásnak ilyen használata nemcsak a nyelvjárásokban, hanem az irodalmi nyelvben is gyakori, és nemcsak akkor fordul elő, ha tudatosan nyelvjárási elemeket alkalmaz az író — gyakran fölemelték már ellene szavukat a nyelvhelyesség őrei (irodalmát l. Klemm: i. m. 484). Egy műfordítással kapcsolatban Bárczi a következőket írja: „Még ha úgy véli a fordító, hogy az *ami* általános elterjedtsége miatt a jelenséget oly nyelvténynek foghatjuk fel, amely előtt fejet kell hajtani, mint író embernek, akkor is küzdenie kellene ilyen ... nyelvfejlődés *in pejus* ellen, hiszen az *amely* kipusztulása sajnálatos szegényedést jelentene irodalmi nyelvünkre. Távol állunk azonban még ettől, s ezt mi sem mutatja jobban, mint az a körülmény, hogy az *ami*-nek lépten-nyomon való helytelen használata kínos modorosság benyomását kelti. Vigyázzunk azonban, mert az ilyen furcsaságokhoz előbb-utóbb hozzászokhatik az olvasó füle, s ha egyszer hozzászokott, akkor a magyar nyelvnek egy kedves sajátsága ment veszendőbe” (Msn. 3:63). Nagy J. Béla hivatkozik a nyelvi fejlődésre és arra, hogy nagy költőink, íróink is gyakran használták az *ami* vonatkozó névmást hasonló helyzetben. Ezért nem is tartja már hibának nyelvhelyességi szempontból (i. m. 246—8). A Temesi Mihály szerkesztette Anyanyelvünk című 1955-ben megjelent könyv is valószínűleg ennek alapján már erős engedményt tesz az *ami* javára: „A mai magyar nyelvhasználatban egyre ritkább az *amely*, s helyét az *ami* foglalja el. Ezért irányelvünk a következő legyen: Az *amely* és az *ami* megkülönböztetése választékosabbá teszi beszédünket, írásunkat, ezért semmiképpen sem káros. Viszont az általános elterjedtség következtében az *amely*-nek *ami*-vel való helyettesítését sem hibáztathatjuk. Így is helyes tehát: Ez az a ház, *amit* nemrég építettek” (i. m. 174). — Én magam Bárczi nézetét vallo.

3. Legújabban egy harmadik vonatkozó névmás fenyegeti az *amely* létét: az *amelyik* (de csak az egyes számban). Nyelvjárásainkban ez a jelenség elég gyakori, pl. Szentgál: *Vótak régenn ujam bodonyos fák, amélliknek a közepe kikorhadt* (Lőrincze: MNyelvj. 1:188, Felsőőr: ...e szekeremén ojjan dészka vút, emélikén e nevé vút (Imre: MNépn. 1:165), Békés: ...óyrát adot neki a kiráj, ofat adótt ammejik ütött (Végh: MNépn. 3:344) stb. A mai beszélt és nem irodalmi jellegű írott nyelvben egyetemet végzett embereknel is gyakori. „...létrehoztuk a kulturális akadémiát, *amelyik* a félév folyamán két alkalommal rendezett színvonalas előadást...” (egy sokszorosított egyetemi beszámolóból), vagy „Jelentőségben kiemelkedik a művészi csoportok közül az énekkar, *amelyik* Kodály Zoltán 73. születésnapjára rendezett ünnepélyen tovább öregbítette jó hírnevét” (uo.). Előfordul ez a jelenség igényes stílusú nyelvtudományi értekezésekben is, pl.: „...e területen ó-zó nyelvjárás uralkodott, *amelyik* csak később húzódott vissza” (egy kandidátusi értekezésből), „...a tudományos megismerésnek azt a módszerét jelöli, *amelyik* a vizsgált jelenségnek ... területi megoszlását... kutatja” (uo.), „olyan technikát kell alkalmazniuk, *amelyik* lehetővé teszi...” (uo.). Még gyakoribb egy másik kandidátusi értekezésben, amelynek szerzője egyáltalában nem is használja az *amely* s *ami* vonatkozó névmásokat. Néhány példa ebből a dolgozatból: „Így lehetséges olyan felfogás is, *amelyik* több...

képzőtársulást már képzőnek tartana...”, „... egy iteratív-*íjt*-képző, *amelyik* reflexív jelentést is adhat.” — „... a... meglévő adatok közül csak olyat sorolhatunk ide, *amelyiknél* [helyesen: *amelyben*] a képző funkciója teljesen bizonyos.” — „Ez faktitív képző, *amelyik* számos denominális igében is szerepel...” — „...említ egy példát, *amelyik* idetartozik...” — „Igen hosszú folyamat lehet a képzők specializálódása, *amelyik* a chantiban még most sem fejeződött teljesen be...”.

Érdekes, hogy ugyanazok, akik az *amely* helyén is az *amelyik* névmást használják, a többesben vagy az *amelyek*, vagy az *amik* mellett kötnek ki.

Az *amelyik* névmásnak most tárgyalt használatára idézhetünk nyomtatásban megjelent művekből is. Nem volt időm részletes adatgyűjtésre, így csak két, nemrégiben a szemem elé került példát idézek: „...akkor fogtam föl, honnét ismerem én ezt a diónyi, meleg lében forgó szemet, *amelyik* mindig úgy nézi az embert, mintha valami kettesben elkövetett huncutságra akarná emlékeztetni” (Németh László: *Iszony. Szépir. Könyvkiadó, 1957. 8*). Nem kirívó, de ide tartozik a gimnáziumi magyar nyelvtan 1951-i kiadásának egy mondata: „Azt a mondatot, *amelyiknek* ilyen állítmánya van...” (145).

Ha az *amelyik* vonatkozó névmás eredetét vizsgáljuk, akkor világosan kitűnik, hogy alapjában többes 3. szem. birtokos személyragos alakja az *amely* vonatkozó névmásnak, tehát annyi, mint a mai *amelyük~amelyikük*, pl. „*az melyik* eleb erthe megh kazaltha” (= *amelyikük* előbb érte, megkaszálta. Vö. Klemm: i. m. 483). Eredetileg tehát birtokos viszonyban volt valamely az előzményből odaérthető, többséget jelző fogalommal, és abból az egyiket kiemelte. Az újabb nyelvhasználat azután szinte mindenhova behelyettesítette, ahol a *melyik* névmással kérdezhetünk. Mivel a részfogalom személyre is vonatkozhatik (a *melyik* kérdő névmás is), az *amelyik* vonatkozó névmást használhatjuk személyekkel kapcsolatban is, pl. „Melyik fiadat szereted legjobban? *Amelyik* éppen a legjobb.” Vagy: „Azt válaszd ki párodnak a kettő közül, *amelyik* jobban tetszik.” Az *amelyik* névmásnak ma is megvan ez a több közül kiválasztó szerepe. Klemm (i. m. 484) egy jó példával jellemzi a különbséget: Hívd be a koldust, *aki* kívül áll! (= csak egy áll kívül). Hívd be a koldust, *amelyik* a kapuban áll! (= többen állnak kívül). Néhány hasonló példát említhetünk: Megrúgta a kutyát, *amely* a lába felé kapdosott (csak egy kutya volt). Megrúgta a kutyát, *amelyik* éppen a lába felé kapott (több kutya vette körül). A kesztyű, *amelyet* kiválasztott, jól illett a kezére (egy pár kesztyű). Azt vette föl, *amelyiket* előbb megtalálta (több is volt nála).

Sokszor nehéz eldönteni, melyik névmás használata a találób, de furesán hat az *amelyik* ilyen mondatban: „Nagyon szerette szülővárosát, *amelyikhez* olyan sok kedves emlék fűzte” (egy irodalmi szakdolgozatból). Azt hinné az ember ebből a mondatból, hogy több szülővárosa is lehet egy embernek. Még Homérosznak is csak egy volt, pedig hét kisázsiai görög város versengett azért, hogy szülöttének vallhassa.

Így összegezhetném mondanivalómat:

1. A vonatkozó névmások közül az *aki* személyre, az *ami* meg nem nevezett, az *amely* megnevezett, meghatározott állatra, tárgyra, fogalomra vonatkozik, az *amelyik* pedig olyan jelzői mellékmondatot vezet be, amelyben több személy vagy tárgy közül lehet választani.

2. A mai nyelvhasználatban az *amely* vonatkozó névmást kezdi kiszorítani egyrészt az *ami*, másrészt az *amelyik*.

3. Mivel irodalmi nyelvünk és a választékosabb beszélt nyelv is általá-

ban következetesen használja a különböző vonatkozó névmásokat, megkövetelhetjük legalább írásban nyelvhelyesség szempontjából a különbségtételt anélkül, hogy egy elavult nyelvéllapotot akarnánk rögzíteni.

4. Az *amely* vonatkozó névmás pusztulása sajnálatos szegényedést jelentene nyelvünkben.

Kálmán Béla

Melyik a tíz legszebb magyar szó?

A Füles című szórakoztató célzatú hetilap 1957. július 7-i számában a szerkesztőség a fenti kérdéssel fordul olvasóihoz. A Paul Valéry és Kosztolányi Dezső által legszebbnek talált szavak közlése után (vö. Kosztolányi: Erős várunk a nyelv 237–8) pályázatszerűen felszólítja a lap olvasóit a szép szavak összekeresésére és beküldésére. A pályázat feltételei eléggé rugalmasak: „Nincs semmi kikötés. Nem feltétel, hogy csak színmagyar szavakat lehet írni. Választhatunk idegenből meghonosodott szavakat is. Csak egy követelmény van: mindenki azokat vesse papírra, amelyeket szíve szerint a legszebbnek érez.”

A lap szerkesztősége a július 28-i számban (17. lap) hirdette ki a pályázat eredményét. „Soha ilyen nehéz szívvel nem döntöttünk még arról — írják —, kiket jelentsünk ki győzteseknek... ezen a végeredményben eldönthetetlen irodalmi versenyen.” A bíráló bizottság „pillanatnyi lelkiállapota alapján” jelölte ki a húsz „hangulatához legközelebb álló pályamunkát”. A bizottság döntésében a következő tíz szót találta a legszebbnek, s ezeket tekintette értékmérőnek: *csend, csillag, fény, gyöngy, illat, könny, lomb, szelíd, szellő, tündér*.

A Füles szerkesztőségének szívességéből megkaptuk a beküldött 160 levelet. Minthogy idáig majdnem semmilyen adatunk sem volt arról, hogy milyen szavakat tart az átlagos magyar beszélő szépnek, talán nem fölösleges egy kissé megvizsgálni a pályázat eredményét.

A válaszok anyagát a felcél személyek és a feleletek anyaga szerint szeretnénk volna értékelni. A felcélők azonban mindössze lakcímküket írták a nevük alá (azt se mindnyájan), így aztán az összesítés mellett csupán a nemek szerinti megoszlást tudtam külön szempontként figyelembe venni, meg azt, hogy a válaszoló budapesti-e vagy vidéki. Sajnos, sem a kor, sem a foglalkozás, sem a műveltségi szint nem derült ki a levelek többségéből. Igen sok középiskolás és általános iskolás tanuló vett részt a pályázatban, — erre legalább az írásokból következtethetünk. A többség azonban felnőtt; talán nem tévedek abban, hogy nagyjában minden korosztály képviselve volt, csak sajnos, kideríthetetlen arányban. A válaszolók egy része — a gépirásos válasz árukodik — adminisztratív beosztásban dolgozik; akadt néhány értelmiségi is (főleg nevelő). — Természetesen ez a 160 pályázó nem jellemző sem a magyarul beszélők összességére, sem a jelenlegi magyar kulturális színvonalra. Azok közül kerültek ki, akik olvassák a Fülest, megfejtik a rejtvényeket, sőt a nyeremény reményében be is küldik a megfejtéseket. Szavazatukat tehát csak óvatosan vehetjük figyelembe, de azért számba kell venni őket. Sajnos még a nagy számok törvénye sem növeli szavazataik súlyát; 160 ember csak 160 ember. Mennyivel más volna 10 000 pályázó népszavazása! Annak eredménye már talán nyelvi-ízlésbeli törvényszerűséget tükrözne, így azonban legfőljebb érdekes tájékoztató.

Még a százhatvanból is ki kellett rekeszteniünk különféle okokból öt pályázót. Három irodalmi művet mellékel; egy nem az eufóniára, hanem a kakofóniára (tehát épp a legcsúnyább szavakra) összpontosította figyelmét. Egy pályázó meg túllőtt a célon: egy sorozat szép szó helyett hat, különféle szempontok szerint osztályozott összeállítást küldött be (hangutánzó; egy-, két- vagy több szótagú szavak; idegen szavak; keresztnevek).

A kiválasztás szempontjairól kevesen szólnak. T. M. (budapesti férfi) szempontjai például a következők: „a) a szó csengése mind a magyar, mind az idegen fül részére; b) a szóhangzat típuszerűsége (pl. a *halandó*-nál *mulandó*, *állandó*, a *pengé*-nél *lenge*, *zeng*, *hang* stb.); c) a választékosság.” Az ő tíz szava csakugyan figyelemre méltó: *halandó*, *csermely*, *nyúlánk*, *dallam*, *harang*, *csalogsány*, *penge*, *suhan*, *patyolat*, *bimbó*. — B. E. (budapesti férfi) így ír: „A legszebb tíz szó kiválasztásánál nemcsak a szív, hanem a fül szempontjait is igyekeztem figyelembe venni, a rokonszenves jelentésen kívül a szavak dallamosságát, szép csengését és belső ritmusát és — lehetőleg — a hangzás és a tartalom harmóniáját”. Eredménye a következő: *pillangó*, *cinke*, *csend*, *zsong*, *csengő*, *zengő*, *lehellet*, *szellő*, *alkony*, *suhan*.

Á. V.-né (Baja) Kosztolányinak arra a megjegyzésére válaszol, hogy „Olyan [ez a választás], mintha azt kérdeznék tőlünk, hogy melyik a zongora legszebb hangja” (Erős várunk a nyelv 237). „Módfelett csodálkozom Kosztolányi megjegyzésén — írja —, mert az csak tagadhatatlan, hogy vannak rossz hangzású, csúnya szavak (pl. *legeslegmegvesztegetetlenebb*, *Lika-Krbva* [helyesen: *Lika-Krbava*] stb.), tehát kell lenni szép szavaknak is. Hiszen a különféle nyelvek szépségét is főleg a hangok egymásutánja hozza létre.” Az ő választása a következő: *falevél*, *harmat*, *róna*, *határ*, *illat*, *tavas*, *álom*, *viola*, *hajnal*, *szellő*.

Számomra a pályázat egyik legnagyobb meglepetése a szavazatot kapott szavak nagy sokasága volt. 155 pályázó 492 szóra szavazott, bár ebből 463 szó csak 9 vagy annál kevesebb vokshoz jutott!

A szavazatok összesítésének eredménye (a szavak származását is jelezve) a következő:¹

1. <i>szerelem</i>	43 (ism.)	16—17. <i>alkony</i>	16 (ism.)
2. <i>béke</i>	42 (ism.)	16—17. <i>csend</i>	16 (ism.)
3. <i>szeretet</i>	32 (ism.)	18—19. <i>harmat</i>	15 (ism.)
4—5. <i>szabadság</i>	27 (szláv)	18—19. <i>virág</i>	15 (ism.)
4—5. <i>szellő</i>	27 (török)	20. <i>becsület</i>	14 (török)
6—8. <i>édesanya</i> ²	26 (fgr.)	21—22. <i>hűség</i>	13 (fgr.)
6—8. <i>haza</i>	26 (fgr.)	21—22. <i>remény</i>	13 (ism.)
6—8. <i>szív</i>	26 (fgr.)	23—24. <i>boldogság</i>	12 (ism.)
9. <i>élet</i>	24 (fgr.)	23—24. <i>illat</i>	12 (fgr.)
10—11. <i>csillag</i>	23 (fgr.)	25—26. <i>csók</i>	11 (fgr.)
10—11. <i>tavas</i>	23 (fgr.)	25—26. <i>tündér</i>	11 (ism.)
12. <i>anya</i>	22 (fgr.)	27—29. <i>édesanyám</i> ²	10 (fgr.)
13. <i>álom</i>	21 (fgr.)	27—29. <i>harang</i>	10 (török)
14—15. <i>gyermek</i>	20 (ism.)	27—29. <i>könny</i>	10 (fgr.)
14—15. <i>hajnal</i>	20 (ism.)		

¹ A szó után áll a szavazatok száma, majd pedig zárójelben a szó végső eredete. Az *ism.* a SzófSz. által ismeretlennek vagy bizonytalan eredetűnek minősített szavakat jelzi. Csak a 10 vagy ennél több szavazatot kapott szavakat közlöm.

² Az *édesanya* és az *édesanyám* együtt 36 szavazattal a 3. helyre kerül.

Ez az eredmény igazolja azt a jelentéstani tételt, amely szerint a szó hangalak, jelentéstartalom [a továbbiakban az egyszerűség kedvéért „fogalom”] és hangulati elemek szövedéke. Ezek a „szép” szavak elsősorban a „tiszteletre méltó”, „kellemes”, „elegáns”, „költői” kategóriájába tartoznak; aránylag kevés van köztük, amelyik „dallamos”, tehát a fülnek szép (talán csak a *szellő*, *csillog*, *álom*, *hajnal*, *alkony*, *csend*, *illat*, *csók*, *tündér*, *harang*). A legtöbb szavazatot kaptak nyilván mint fogalmak arattak sikert (ebben talán az „irodalmi” pályázat kiírásának is része volt).

Természetesen, ha fogalmak szerint számoljuk össze a szavazatokat, a végeredmény némileg módosul. (Zárójelben közlöm azokat a szavakat, amelyeket rokon fogalomként hozzászámolok a címszóhoz.)

1. szerelem	47 (szeretlek, szerető)	9—11. anya	25 (anyácskám, anyám, anyóka)
2. béke	43 (békesség)	9—11. élet	25 (életcél?)
3. haza	39 (hazafi, hazám, hazaszeretet)	9—11. gyermek	25 (gyermekem)
4. édesanya	36 (édesanyám)	12. csillag	24 (esthajnalcsillag)
5. szeretet	35 (szeretett)	13. tavasz	23
6. szellő	28 (szél?)	14. hajnal	22 (hajnalpír? Hajnalka)
7. szabadság	27	15. álom	21
8. szív	26	16. alkony	19 (alkonyat)

Ha az *anya* és az *édesanya* szavazatait összeadjuk, akkor 68-cal „az anya” fogalma az első helyre kerül. Ilyenképpen a „haza” (+ *hon* + *honvágy*) is 48 szót kap, s ez is megelőzi a „szerelem” fogalmát.

Ez a „szív szerint” összeválogatott fogalmak jegyzéke már nem annyira nyelvészeti érdekességű, hanem inkább lélektani, ízléstörténeti adalék. Ugyancsak főként lélektani szempontból érdekes a férfi és a női vélemények különbségének a vizsgálata. A 155 pályázóból 81 nő (44 budapesti, 37 vidéki), 65 férfi (32 budapesti, 33 vidéki); a hiányzók adatait nem sikerült megállapítani. A férfiak és a nők választása általában azonos. Az alábbi 34 esetben találunk 3 vagy annál több szavazatnyi eltérést. Zárójelben — szükség esetén — rámutatok arra is, hogy a különbség Budapesten (b) vagy a vidéken (v) alakult ki. (A kettőspont előtt a férfi szavazatok száma áll, utána a nőieké.)

Több női szavazat:

<i>álom</i>	8 : 12 (b 2 : 8)	<i>gyermekem</i>	1 : 4
<i>bársony</i>	0 : 3 (b 0 : 3)	<i>gyöngyvirág</i>	2 : 5 (v 0 : 3)
<i>becsület</i>	4 : 9 (b 2 : 6)	<i>hajnal</i>	4 : 16 (b 2 : 8; v 2 : 8)
<i>csend</i>	5 : 11 (b 2 : 7)	<i>hála</i>	0 : 4 (v 0 : 3)
<i>csermely</i>	2 : 6	<i>harmat</i>	3 : 11 (b 1 : 5; v 2 : 6)
<i>csillag</i>	8 : 13 (b 4 : 8)	<i>haza</i>	11 : 14 (b 6 : 9)
<i>édesanya</i>	10 : 13 (v 6 : 9)	<i>kedves</i>	1 : 5
<i>erdő</i>	1 : 4	<i>otthon</i>	1 : 6 (b 0 : 5)
<i>falevél</i>	0 : 4	<i>szeretet</i>	10 : 18 (b 6 : 9; v 4 : 9)
<i>felhő</i>	0 : 3	<i>tűz</i>	2 : 6
<i>fény</i>	3 : 6 (b 1 : 6)	<i>vándor</i>	0 : 3
<i>fóhász</i>	0 : 4	<i>virág</i>	4 : 11 (b 1 : 7)

Több férfi szavazat

<i>anya</i>	14 : 7 (v 6 : 2)	<i>pillangó</i>	6 : 3
<i>család</i>	5 : 1	<i>szabadság</i>	14 : 8 (b 9 : 4)
<i>kenyér</i>	5 : 2 (v 4 : 1)	<i>szerelem</i>	24 : 16 (b 15 : 10)
<i>leány</i>	3 : 0	<i>szűz</i>	5 : 1 (b 3 : 0)
<i>lomb</i>	5 : 2	<i>vér</i>	6 : 3

A földrajzi megoszlás (budapesti—vidéki) vizsgálata sem érdektelen. 76 budapesti (32 férfi és 44 nő) és 70 vidéki (33 férfi és 37 nő) csaknem azonos esélyekkel indul. Mégis 23 esetben budapestiek szeretnek sokkal jobban egy-egy szót (ismét csak 3 vagy annál nagyobb szavazatnyi eltérést veszek számításba); a vidékieknek csupán 4 ilyen kedvencük van. Zárójelben rámutatok arra is, hogy a különbség a férfiak (f) vagy a nők (n) között alakult ki. (A kettőspont előtt a budapestiek szavazata található; utána a vidékieké.)

Több budapesti szavazat

<i>anya</i>	13 : 8 (n 5 : 2)	<i>otthon</i>	5 : 2 (n 5 : 1)
<i>bársony</i>	3 : 0 (f 3 : 0)	<i>pille</i>	4 : 0
<i>becsület</i>	8 : 5 (n 6 : 3)	<i>remény</i>	8 : 3 (f 5 : 0)
<i>béke</i>	21 : 17 (n 11 : 8)	<i>rózsa</i>	6 : 2
<i>csermely</i>	6 : 2	<i>sugár</i>	3 : 0
<i>csillag</i>	12 : 9 (n 8 : 5)	<i>szabadság</i>	13 : 9 (f 9 : 5)
<i>csók</i>	8 : 3 (n 6 : 0)	<i>szerelem</i>	25 : 15 (f 15 : 9; n 10 : 6)
<i>élet</i>	13 : 9 (f 7 : 3)	<i>szív</i>	14 : 11 (n 8 : 3)
<i>fény</i>	7 : 2 (n 6 : 0)	<i>szülő</i>	5 : 0
<i>haza</i>	15 : 10 (n 9 : 5)	<i>tündér</i>	7 : 4
<i>mámor</i>	4 : 0	<i>vér</i>	6 : 3
<i>napsugár</i>	4 : 0		

Több vidéki szavazat

<i>bérc</i>	2 : 5 (n 0 : 3)	<i>gyermekem</i>	1 : 4
<i>édesanya</i>	8 : 15 (n 4 : 9)	<i>munka</i>	1 : 4

Ezek után azt nézzük meg, hogy hány szavazatot kapott a Kosztolányinak és a szerkesztőségnek legszebb 10 szó, és Valéry 10 legszebb szavának fordítása (vagyis a Valéry által összeválogatott 10 legköltőibb fogalom).

Valéry szavai		Kosztolányi szavai		A bíráló bizottság szavai	
<i>tiszta</i> ¹	4	<i>láng</i>	4	<i>csend</i>	16 (7)*
<i>nap</i> ²	8	<i>gyöngy</i>	5	<i>fény</i>	9 (—)
<i>arany</i>	2	<i>anya</i>	22	<i>illat</i>	12 (5)

¹ *tiszta* + *tisztasági*; ² *nap* 'soleil' *napfény* + *napsugár*.

³ A zárójelben álló szám azt jelzi, hogy hányszor fordul elő a szó a szerkesztőség által jutalmazott 20 pályázatban. Ezek között még a következők kaptak több szavazatot: *béke* 4; *alkony*, *édesanya*, *élet*, *hajnal*, *harang*, *harmat* és *tavas* 3—3.

<i>tó</i>	1	<i>ősz</i>	3	<i>lomb</i>	7 (2)
<i>hegyfok</i> ¹	3	<i>szűz</i>	6	<i>szellő</i>	27 (12)
<i>egyedül</i> ²	4	<i>kard</i>	4	<i>csillag</i>	23 (7)
<i>hullám</i>	4	<i>csók</i>	11	<i>gyöngy</i>	5 (3)
<i>levél</i> ³	5	<i>vér</i>	9	<i>könny</i>	10 (4)
<i>csermely</i>	8	<i>szív</i>	26	<i>szelíd</i>	3 (—)
<i>fuzola</i>	—	<i>sír</i>	—	<i>tündér</i>	11 (4)

Valéry táblázatából az a tanulság, hogy az ő fogalmai még fordításban is szépek, szinte egyetemes költői szépséggel bírnak. (Hacsak a kapott szavazatok nem épp annak köszönhetőek, hogy a szerkesztőség közölte Valéry szójegyzékét. Ez vonatkozik Kosztolányi szavaira is.) — Kosztolányi szavai mind egy szótagú, a versben könnyen használható és választékos szavak. Kosztolányi 10 szava (talán?) úgy aránylik a statisztikai összesítés első 10 szavához, mint a költői emelkedettebb stílusréteg a hétköznapi átlagos stílusideálhoz. — A szerkesztőség (bíráló bizottság) „pillanatnyi lelkiállapota” alapján aránylag szerencsés összhangba hozta a szó hangalakjának, választékosságának és közkedveltségének szempontjait. Azt hiszem, ez meg a jó értelmiségi átlagra lehetne jellemző.⁴

A pályázat során beküldött 492 szót igen sok szempontból kellene megvizsgálni. Minden vizsgálatot kétféle módon lehetne végrehajtani: vagy úgy, hogy minden szó csak egy egységnek számít, tekintet nélkül arra, hogy hányan szavaztak rá; vagy pedig úgy, hogy a szavazatokat is figyelembe vesszük, és nem 492, hanem 1550 (155×10) adattal dolgozunk, amelyek természetesen 492-féle típusba tartoznak. Az anyag csekély volta azonban nem bír el túlzott méretű vizsgálgatásokat, számításokat.

A 492 szó túlnyomó többsége (414) főnév; az első 28 szó mind az. A főnevek közül akad néhány (11) tulajdonnév is: *Balaton* (2), *Budapest* (1), *Erdély* (1), *Hajnalka* (1), *Ilona* (2), *Isten* (2), *Jézus* (1), *Kossuth* (1), *Magyarország* (3), *Petőfi* (1) és *Tünde* (1). (Csak az *Ilona* és talán a *Hajnalka* meg a *Tünde* kaphatta hangalakja miatt a szavazatot.) — A többi közfőnév.

A közfőnevek közül található néhány birtokos személyragos is: *anyácskám* (1), *anyám* (1), *édesanyám* (10), *gyermekem* (5), *házam* (9), *nagymamám* (1) és *rózsám* (1). — Furcsa módon akadt egy határozóragos is: *tisztelettel* (1). — A többi természetesen ragtalan alapalak.

50 melléknév és 2 határozószó (*soha* 1; *távol* 1) mellett 26 ige szerepel. A melléknévek jó része (ha nem mind) fogalomként szerepel; ezt az is bizonyítja, hogy a legtöbbször egy a tövükkel azonos tőből képzett főnév is megtalálható. Igen sok (13) köztük az -s képzős és a melléknévi igenév (9). A melléknévek közül a legtöbb szavazatot a következők kapták: *kedves* (6), *szűz* (6), *gyönyörű* (5), *hamvas* (5), *tiszta* (4), *hús* (3), *szelíd* (3) és *szeretett* (3).

A 26 igeből 12 hangutánzó eredetű; ezek már leginkább a fülnek szólnak, bár köztük is akad egy-két szó a szív és az agy számára. Mind jelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyű alak — kettőnek kivételével (*csókolni* 1, *szeretlek* 2). Az igeik közül a két szótagú a legtöbb (12); az egy szótagú (6)

¹ csak *hegycsúcs* + *csúcs* van; ² csak *magány* van; ³ *falevél*.

⁴ Érdekes volna ebbe az összevetésbe belevonni a *Vie et Language* című francia nyelvészeti ismeretterjesztő folyóirat hasonló jellegű pályázatának eredményét (s mód-szereit is). Sajnos azonban éppen azok a füzetek, amelyekben a pályázat anyaga megtalálható volna, Budapesten a közkönyvtárakban nem hozzáférhetőek.

és három szótagú (8) már természetesen kevesebb. Egy igekötős (*elillan* 1) és két ikés ige (*csillámlik* 1, *sziporkázik* 1) akadt. — Az igék közt a legtöbb szavazatot a *cseng* (4) és a *zsong* (4) kapta; 2 szót kapott még a *ragyog*, a *suhan*, a *száll*, a *szeretlek* és a *zeng*.

A szavak (főnevek) nagy többsége (433) egyszerű szó. 58 összetett szó; ezekből kettő többszörösen összetett (*égszínkék* és *esthajnal-csillag* 1). Akadt egy szókapcsolat is (*hősi halál* 1), amely azonban a pályázó tudatában ugyanolyan összetett szó lehet, mint az *őszirózsa* (1). A többszótagos összetett szavak túlnyomó része fogalomként kapott szavazatot, alig található köztük egy-két jó hangzású (*délibáb* 4, *falevél* 4, *hajnalpír* 1, *hópehely* 2). A legtöbb szavazatot kapta a *gyöngyvirág* (7); több szavazatot kapott még a *honvágy* (5), *délibáb* (4), *falevél* (4), *napsugár* (4), *hazaszeretet* (3), *Magyarország* (3), *megbocsátás* (3), *megértés* (3) és *szülőföld* (3).

472 szó magyar vagy már teljesen meghonosodott idegen szó; csak 20 érződik ma is idegennek. Ezek között akad néhány, amely talán csak csábító hangalakjának köszönheti szavazatát (bár a tartalom itt is mindig belejátszhat a szó sorsába). Ilyenek: *fülemüle* (2), *gálya* (1), *kamélia* (1), *koráll* (1), *óceán* (2), *opál* (1), *pálma* (1), *tulipán* (1) és *viola* (4). — Négy szavazatot kapott még a *kristály*, kettőt-kettőt a *rubint* és a *türkisz*.

A magyar szavakból 24 hangutánzó eredetű. Ezek többsége ige, más része igenév vagy igéből képzett névszó.

A szótag szerinti megoszlás igen érdekes. Egy szótagú 84; mégpedig néhány ige (6) és melléknév (10), a többi (68) főnév. Ezek az egy szótagú szavak leginkább régi, gyakran használatos s igen gyakran „költői” szavak. (Kosztolányi szívének-fülének 10 egy szótagú volt a legkedvesebb!) Leggyakoribb köztük a *szív* (26), a *csend* (16), a *csók* (11) és a *könny* (10). Több szavazatot kaptak még a következők: *éj* (9), *fény* (9), *tűz* (9), *vér* (9), *vágy* (8), *bérc* (7), *dal* (7), *hit* (7), *lomb* (7), *báj* (6), *szűz* (6).

A többség két szótagú (352). Három szótagú a szavazatot kapott szóknak körülbelül a negyedrésze (128). Ez utóbbiak egy része (38) összetett szó. Négy szótagú is akadt (24); ezek közül csak a *fülemüle* (2) és a *galagonya* (1) nem képzett szó. A három öt szótagú közül kettő tiszteletre méltó emelkedett kifejezés: *akaraterő* (1) és *hazaszeretet* (3); egy pedig halmozott „költőiség”: *esthajnal-csillag* (1). Akadt egy szörnyszülött hat szótagú összetétel is: *együtt-munkálkodás* (1).

Hangtani vizsgálódást nem nagyon szabad végezni ilyen heterogén anyagon, amelynek egy része inkább tartalom, más része meg inkább forma. Az mindenesetre megállapítható, hogy egy ősi, elhomályosult összetételen kívül (*leány* 3) alapszóban csak a még meg nem honosodott (vagy már soha meg nem honosodó) idegen szavak testében található vegyes hangúság: *kamélia*, *legenda*, *tragédia* — nem számítva természetesen az *a + i* és az *i + a* típusokat, amelyeket az illeszkedés szempontjából általában nem tekintünk vegyes hangrendűnek.

Érdekes, hogy csupán 5 idegen szó elején található mássalhangzótorlódás: *drága* (1), *frigy* (1), *kristály* (4), *tragédia* (1) és *trón* (1). A szó végén viszont 45 esetben találjuk ugyanezt a jelenséget. Az utolsó mássalhangzó mindig zárhang vagy affrikáta; az utolsó előtti pedig általában orrhang vagy ún. liquida (kivétel: *est* 1, *ezüst* 1, *kedv* 1 és *üdv* 1).

Mindezek után feltehetjük a kérdést: milyen tehát a szép szó? és melyik a csakugyan legszebb tíz? A kérdés első felére a válasz nyilván kiderült az eddigiek során. Második felére meg talán nem is lehet igazságos mércével válaszolni. A hangalak (a magánhangzók és mássalhangzók váltakozása, az egész szótest muzsikája), a fogalmi tartalom és a hangulati (meg nemcsak hangulati) velejárók tehetnek valaki számára egy szót inkább széppé vagy csúnyává. Természetesen a „szép” és a „csúnya” között az átmenetnek hatalmas határterülete (sőt senkiföldje is) van. Az én számomra, bevallom, ebből a szempontból a hangalak, a „költői tartalom” és a (szubjektív) hangulati velejárók fontosak. Ha már ennyit elbíbelődtem a szép szavakkal, hadd írjam ide azokat, amelyeket a pályázat anyagának rendezgetése közben a legtöbb gyönyörűséggel forgattam a számban: *pálma, falevél, pillangó, kamélia, hópehely, opál, fülemüle, galagonya, csalogány*, s a hiányzók közül: *varázsol*.

*

Végezetül Cs. J. (Bp.) olvasó-pályázó kéréséhez szeretnénk csatlakozni, aki a beküldött tíz szó mellé írt soraiban „Melyik a két legszebb név?” [nyilván férfi és női név] című pályázat kiírását kéri.¹ A Füles olvasóinak igen hasznos dolog a nyelv dolgaival való foglalkozás; s reméljük, a név-pályázat eredménye szintén hasznosítható lesz más szempontból is.

Szépe György

Nem fizetés vagy nemfizetés?

(A *nem*-mel tagadott névszók helyesírása)

A Magyar Helyesírás Szabályainak jelenleg érvényes 10. kiadása (rövidítve: AkH. 1954.) 210. pontjában ezt olvassuk: „A *nem*, *ne*, *sem*, *se* tagadószót különírjuk a tagadott igétől.” Ez az egyetemleges, kivétel nélküli szabály megfelel a hagyományos magyar írásmódnak és az általános gyakorlatnak.

Nem ilyen kivétel nélküli azonban a szabályzat következő pontja, mely a tagadott névszókra vonatkozik: „A *nem* és *sem* tagadószót általában különírjuk a tagadott névszótól: *nem félénk*, *nem haladó*, *nem magyar*, *nem paraszt*; *a nyelvtan nem tudása*; . . . *észre nem vevése*, *föl nem ismerése*, . . . — De: *megnemtámadási (szerződés)*.” A szabályzat szójegyzékében tizenhárom *nem*-mel tagadott névszó közül hármat egybeírva találunk: *nemdohányzó (szakasz)*, *nemkívánatos (elemek)* és *nemritkán*. Ebből arra következtethetünk, hogy az AkH. 1954. bizonyos esetekben megengedi, sőt megköveteli a *nem* tagadószónak a tagadott névszóval való egybeírását. De melyek ezek az esetek?

Vizsgáljuk meg először a helyesírási szabályzatban és szójegyzékben kivételesen egybeírt példákat. A *megnemtámadási* voltaképpen *nem* tagadott névszó, hanem származéka egy tagadott névszónak (még pontosabban: egy tagadott ige — *meg nem támad* — névszói származékának). Úgy látszik tehát, az ilyen származékokra (ti. származék származékára) *nem* vonatkozik a sza-

¹ A franciák már két ízben (1921-ben és 1954-ben) tartottak közvéleménykutatás-szerű pályázatot a tíz legszebb községnevről.

bály. Ez az eset amúgy is magában áll, nem fordul elő hozzá hasonló. A *nem-ritkán* — bár alakulását tekintve a *nem ritka* tagadott melléknév -n ragos határozói alakja — jelentése 'gyakran', tehát a tagadott szó a negatív jelentésen át pozitív értékűvé vált, sőt szófajilag is elkülönült a melléknévtől, hiszen határozószói értelmű. Marad tehát a *nemdohányzó* és a *nemkíváncsi* mint két olyan példa, amelyek egybeírását csak jelentésük elemzésével tudjuk megokolni.

Az ilyen típusú névszók írásában mind a mai napig nagyon ingadozik a gyakorlat. Egybeírva találunk olyanokat; mint: *nemakarás*, *nemfizetés esetén*, *nemjelentkezés* (Sauvageot: Magyar—francia szótár. 1942.²), *nem-demokratikus* (Olvasókönyv a marxizmus—leninizmus tanulmányozására. 1949. 406), *nemdolgozó* (uo. 9—10, 102), *nemhivatalos* (Szabad Föld 1947. jún. 8.), *nemismerés* (1949. jan. 16.), *nemlétező hősök* (Csillag 1949. márc.), *nemmagyar népek* (Szabad Nép 1948. május 9.). Találkozunk kötőjeles írásmóddal: *nem-agresszív országok* (Olvasókönyv . . . 275), *nem-teljesjogú* (uo. 188), *nem-ellentmondási elv* (Fogarasi Béla: Logika. 1955.³ 49—62), *nem-nemesek* (Történelem a középisk. III. o. sz. 1949. 195), *nem-őstermelő* (SzF. 1947. febr. 2.), *magyarok és nem-magyarok* (Ady: Magyar jakobinusok dala. Ö. V. bibliai kiadás 170), — és az ilyen *nem* különírásával is: *nem jelentkezés*, *nem fizetés esetén* (Sauvageot: i. m. a *nem* címszó alatt), *küldök vagy nem őstermelők* (SzF. 1949. jan. 9.), *teljesjogú és nem teljesjogú nemzetek* (Olvasókönyv . . . 203), *nem hitteket várva* (Ady: Nő-kergető, fényes hazugság. Ö. V. 521), *a nem kommunista világ* (Népszabadság 1957. ápr. 14. 7.).

Hogy adctt esetekben biztosabban eligazodhassunk, két kérdésre kell felelnünk: 1. Kifejezhetünk-e fogalmi különbséget az egybeírt és a különírt alak megkülönböztetésével? 2. Szükség van-e ilyen fogalmi megkülönböztetésre?

1. Egybeírással általában ki tudjuk fejezni valamely meghatározott nyelvtani szerkezetű szókapcsolatnak összetett szóvá, vagyis két szónak egy szóvá válását. Ilyen módon különböztetjük meg például a tulajdonságjelzős szerkezeteket a belőlük lett, de meglehetősen eltérő jelentésű összetételektől: *kisasszony* más, mint *kis asszony*, a *szárazföld* más, mint a *száraz föld*, a *drágakő* más, mint a *drága kő*. Vannak azonban olyan esetek, amelyekben sokkal kevesebb a különbség az egybeírt és a különírt kapcsolat jelentése közt, mégpedig nem is egyforma mértékben. Talán még sokan megkülönböztetik az olyanokat, mint *vizespohár* ('víz ivására szolgáló, a borospohártól stb. különböző alakú pohár') és *vizes pohár* ('olyan pohár, amelyben víz van vagy volt'), de vajon hányan írják tudatos különbségtétel végett kétféleképp az olyan kapcsolatokat, mint *vajaskifli* ('vajjal készült kifli') és *vajas kifli* ('vajjal megkent kifli'), *odamegy* (valakihez) és *oda megy* (ahova hívják, nem máshova)? — Vannak végül olyan finom árnyalati különbségek, melyeknek jelöléséről teljesen le kell mondanunk. A *nagy kutya* jelenthet nagy termetű kutyát is, meg (bizalmas szóhasználatban, trélás mellékizzal) befolyásos embert is, mégsem ajánlatos egybeírni utóbbi, átvitt jelentésében sem, mert a kifejezés jelzője éppúgy fokozható, mint konkrét értelmében: *vannak nála nagyobb kutyák is*. Az *alkoholos üveg* egyaránt jelenthet alkohol tartására való üveget és éppen alkoholt tartalmazó üveget, a *hétórás* jelenthet hét órán át tartót (pl. munkát) és hét órák kezdődőt vagy indulót (pl. előadást vagy vonatot), *cserépfedő* jelenthet cserépből készült fedőt és cserepező mesterembert.

Ilyen fogalmi különbséget néha a tagadó *nem* egybe- és különírásával is ki szoktunk fejezni. Ha ezt írom: *nem adózó polgárok voltak, hanem szabad nemesek*, akkor a *nem* és az *adózó* különírásával világosan kifejeztem a *nem*-nek egész mondatrészt, sőt mondatot tagadó értelmét. Ha esetleg ezt írom: *a nemadózó nemesek kerékkötői voltak a gazdasági haladásnak*, a *nemadózó* egybeírásával világosan kifejezhetném, hogy a tagadószó csupán egyetlen szóra vonatkozik, annak a fogalmi tartalmát tagadja. Ugyanígy egybeírhatnám a világos kifejezés kedvéért: *nemadózás, nemakarás, nemátlátszó, nemcukor anyag, nemdemokratikus, nemfém, nemfémes elem, nemgondolkodás, nemházas, nemkamatozó kötvény, nemkérődző állatok, nemnemes, nemorosz, nempedagógus, nemproletár, nemtudás, nemvárt eset* stb.

2. Ami azonban lehetséges, az *nem* mind feltétlenül szükséges. Láttuk a *cserépfedő*, a *hétórás* és az *alkoholos üveg*, a *nagy kutya* példáján, hogy azonos módon írhatunk egy-egy szókapcsolatot, illetőleg összetett szót két különböző jelentésben is. Ilyenkor a beszédhelyzetből vagy a szövegkörnyezetből derül ki, hogy melyik jelentést kell értenünk. Nemcsak összetételeknek és összetételhez hasonló szókapcsolatoknak lehet több jelentésük, hanem más szókapcsolatoknak és egyszerű szavaknak is. (Gondoljunk például a *kutya* sokféle átvitt jelentésére vagy a *hátat fordít*, *hidat ver* eredeti és átvitt értelmére, a *borsot tör* kifejezés konkrét értelmére és a *borsot tör valakinek az orra alá* szólás egészen más értelmére.)

Szükséges-e a megkülönböztetés a *nem* szócskával tagadott névszók két jelentésárnyalata közt?

Vannak területek, ahol az ilyen megkülönböztetés szükséges. Valóságos hagyománya van ennek pl. a logikában, amely a fogalmi viszonyítások apró árnyalatai közt is különbséget tesz. A logika megkülönbözteti a fogalmaknak egy sajátos csoportját, a *n e g a t í v f o g a l m a k a t* a megfelelő pozitív fogalmaktól. A *nem-asztal* elvont fogalma összefoglalása mindannak a lehetséges dolognak vagy tárgynak, ami *nem asztal*, ugyanígy a *nem-fehér* minden színnek, ami *nem fehér*. „Minden pozitív fogalomból tagadása által negatív fogalom képezhető. Tehát *A* fogalomból *non-A* . . . Így Marx alapvető műveiben a negatív fogalmak igen fontos szerepet játszanak. A tőke az »igazi« *»nem-munka«* . . . »Nem-munkás« szóserint mindenkit jelenthet, aki *nem munkás*, de különleges, dialektikus, ellentétes értelemben a »nem-munkás« lényegileg a tőkés” (Fogarasi: Logika³ 125—6). Az ilyen negatív fogalommal mint állítmánnyal alkotott ítéletek (például *a szekrény n e m-asztal*, vagyis a szekrény a *nem-asztal* fogalmi körébe tartozik) a logika szempontjából mások, mint a pozitív fogalommal alkotott tagadó ítéletek (például *a szekrény n e m a s z t a l*, vagyis *nem* tartozik az asztal fogalmi körébe).¹

Ez a különbség — valamely fogalom, illetőleg viszony tagadása és valamely negatív fogalom közt — persze nemcsak a logikában van meg. Megvan ez gondolkodásunkban, beszédünkben is. (Hiszen a logika is innen vonta el a gondolkodás elemeit.) Igaz, hogy ritkábban élünk negatív fogalmakkal,

¹ Az előbbieket egyes logikusok (így Pauler Ákos: Logika. 1925. 83—4, 136) *limitatív ítéletnek*, illetőleg *limitatív tételnek* nevezik, szemben az *utóbiakkal*, a *negatív ítéletekkel*. Az előbbi típusban az ítéletben kifejezett állítás, fogalmi viszonyítás pozitív, csak az állítmány fogalmi tartalma negatív, az utóbbiban pedig maga a fogalmi viszonyítás negatív, tehát *nem* is állítás, hanem tagadás.

mint tagadással, mely mindennapi beszédünkben lépten-nyomon előfordul. De ez azt jelenti-e, hogy írásunkban is minduntalan feltüntessük a negatív fogalmak egységét kötőjellel vagy egybeírással? Semmi esetre sem, hiszen még a logikában is „gyakran csak igen pontos elemzéssel sikerül a limitatív tételt a negatívtól megkülönböztetnünk” (Pauler: i. m. 84).

Vannak más területek is, ahol köznyelvi helyesírásunk nem tüntet fel olyan különbségeket, melyeket a szakember megtesz. Egyformán kis kezdőbetűvel írjuk a *nap* szót ebben a két mondatban: *A felhők eltakarják a napot. Ezzel a munkával eltöltöttem egy napot.* Pedig a csillagászok szakkönyveikben az első példában nagy kezdőbetűt használnak: *A felhők eltakarják a Napot.* Ők ugyanis égitestünk nevét a földrajzi nevekhez hasonlóan tulajdonnévnek tekintik. Községes köznyelvi használatban azonban nem valljuk kárát a kisbetűs írásnak sem, holott így nem tudjuk megkülönböztetni az időegységet jelentő *nap*-tól. A mondat értelme legtöbbször világosan eligazít, hogy a *nap*-nak melyik jelentéséről van szó.

Valahogy így vagyunk a negatív fogalmakkal is. Köznyelvi helyesírásunk jelenleg érvényes rendszerével ellenkezne a kötőjeles írásmód, de az egybeírás is. Kötőjelet általában csak ikerszókban vagy a hozzájuk hasonló mellérendelő összetételekben, továbbá többszörösen összetett szavakban és bizonyos idegen írásmódú szavakkal kapcsolatban használunk. Az egybeírásnak pedig ellene mond az az irányzat, melyet az AkH. 1954. képvisel: gátat vetni a fölösleges egybeírásnak és a túlságosan hosszú szóképek elburjánzásának.

3. E megfontolások alapján a negatív fogalmakat kifejező tagadott névszók különírása mellett kell elvszerűen döntennünk. Ezáltal lemondunk ugyan arról, hogy írásban különbséget tegyünk negatív fogalom és tagadás (tagadott állítmány, tagadó mondat) közt, de ez nem okoz zavart, mert a mondat értelme, szórendje úgyszólván legtöbbször világossá teszi, miről van szó. *Nem adózó polgárok voltak, hanem szabad nemesek.* Az ellentétes mondatok szembenállásából kiderül, hogy a *nem* itt mondatot tagad. *A nem adózó nemesek kerékkötői voltak a haladásnak.* A tagadott melléknévi jelző elé tett névelő világossá teszi, hogy a *nem* itt a melléknévi (igenévi) jelzőt tagadja, nem pedig a mondatot. — *Nem akarásnak nyögés a vége.* Ez félreérthető lehetne, ha mint állandósult nyelvi formának: közmondásnak nem volna közismert az értelme. Kiegészíthetjük névelővel: *A nem akarásnak nyögés a vége.* Így most már egyértelmű azok számára is, akik mint közmondást nem ismerik: a *nem* az *akarás* igei főnevet tagadja, vele negatív fogalmat alkot. Ha mindenáron a mondat tagadását akarjuk kifejezni, ki kell egészítenünk: *Nem (az) akarásnak nyögés a vége, hanem (a) vonakodásnak.* — *Nem hivatalos minőségben látogatást tett az elnöknél.* Állító mondat, a tagadás csak a *minőség* jelzőjére vonatkozik. Ha tagadó mondat volna, a *nem* annyira kiemelne a hozzá tartozó egész jelzős szerkezetet, hogy a szerkezet után kirekesztő szórendnek kellene következnie: *Nem hivatalos minőségben tett látogatást az elnöknél.* — Hasonlóképpen félreérthetlenné teszi a jelző vagy a névelő — vagy esetleg a pozitív fogalommal való szembeállítás — a tagadószó hovatartozását az ilyen kifejezésekben: *a nem dolgozó rabszolgatartók; a tények nem ismerése; a régi típusú romantizmus a nem létező életet és nem létező hőseket ábrázolja; az országban élő nem magyar népek elnyomása; nemesek és nem nemesek; teljes jogú és nem teljes jogú nemzetek.* Ilyen kapcsolatokban teljesen fölösleges a tagadószt hozzáírni vagy kötőjellel kapcsolni a névszóhoz.

Még szakmai fogalmak elhatárolásában is ajánlatos csínján bánni a nem egybeírásával. Az olyanféle egyberántás helyett, mint *nemcukor anyag*, nyugodtan írhatjuk három szóba: *nem cukor anyag*. A különírással éppen azt fejezzük ki, hogy a *nem* csak a *cukor* fogalmát tagadja; egyébként a *cukor-anyag*-ot egybeírjuk. — A jelzőként szereplő *s* ezért mindig különírt *fémes* fogalom ellentétét a mondat megszerkesztésével, szórendjével tudjuk megkülönböztetni a vele kapcsolatos tagadástól. *A fémek sok tekintetben különböznek a nem fémes elemektől. Bizonyos fajta sók fémek és nem fémes elemek vegyületei. Bizonyos fajta sók fémes elemeknek nem fémes elemekkel alkotott vegyületei.* Ezekben a *nem* a *fémes* fogalom tagadását, illetőleg kizárását fejezi ki. Ha a mondatot tagadná, akkor ilyenféle folytatást várnánk: *hanem...* Ilyen lezárt formában, egyszerű mondatként ezek állító, nem pedig tagadó mondatok. Más esetben azért hanyagolható el a negatív fogalom megkülönböztetése, mert a mondat így is, úgy is kifejezi a szükséges szembeállítást: *A halogén elemek nem fémes elemek.* Vagy pedig a mondatbeli helyzet teszi világossá a negatív fogalmat: *A metalloïdok vagy nem fémes elemek.* — Ugyanígy negatív fogalom szerepel ezekben: *Metalloïdok (vagy nem fémek).* *A fémek sokban különböznek a nem fémektől. A nem fémek oxidjai savasak vagy közömbösek.*

Így a címül választott kifejezésben is a különírt változatot fogadhatjuk el szabályosnak, akár tagadó mondatban, akár negatív fogalom megnevezéseként szerepel. A mondat szerkezete, szórendje itt is eligazít, hogy melyik szerepében kell értenünk. *Nem fizetés esetén büntetést szabnak ki. Nem fizetés esetén szabnak ki büntetést.* A második példa tagadó mondat (a határozó tagadásával), az első példa állító mondat, negatív fogalmat tartalmazó határozóval. Az első példában is fölösleges a *nem* egybeírása a főnévvel.

4. A negatív fogalmat alkotó *nem* tagadószt hajlandók volnánk mintegy fosztóképzőnek tekinteni és a hozzá tartozó névszóval összeírni. Pedig az egybeírás még a következő megfontolások alapján sem ajánlatos. A *nem* mégsem képző, hanem önálló szó (módosítószó). Ige, valamint névszói állítmány előtti helyzete hasonlít a határozóéhoz. Ha az igét különírjuk határozójától, akkor rendszerint különírjuk tőle az olyan igei származékokat is, melyekben valahogyan megvan az igei cselekvés jelentéstartalma. Ha *munkába áll* két szó, akkor *munkába álló* és *munkába állás* is két szó. Ugyanígy ha *nem fizet* két szó, akkor a *nem fizető* és a *nem fizetés* is két szó. Ehhez hasonlóan: ha az *ő nem magyar* mondatban *nem magyar* két szó, két szó marad ebben is: *a nem magyar lakosság.*

5. Ha netalán mégis előfordul, hogy a mondat szerkezete teljességgel kétségben hagy a *nem* tagadószo értelme felől, olyankor néha szüksége mutatkozhat az egybeírásnak. Például *ő nem fizető növendék*. Ezt így inkább tagadó mondatnak értjük. Ha negatív fogalmat tartalmazó állítást akarunk vele kifejezni, akkor — ha nem változtatjuk meg a mondat fogalmazását — így is írhatjuk: *ő nemfizető növendék.* (De már különírva: *notórius nem fizető*, mert a *notórius* jelző és az igenév egyértelmű, negatív fogalmat alkotó szóvá teszi a tagadószt.) Ugyanígy egybeírhatjuk a tagadószt a névszóval az ilyen — egyébként tagadott mondatnak érthető — helyzetben is (ha már a mondat fogalmazásán semmiképp nem változtathatunk): *a régi típusú romanticizmus nemlétező életet és nemlétező hősokeket ábrázol.* A *nemlétező* negatív fogalma egyébként itt is áthajlik a pozitív módon is kifejezhető 'képzetbeli' értelembbe.

Ezenkívül lehetnek még másféle helyzetek is, ahol a *nem* egybeírása nemcsak megengedhető, hanem éppen szükséges. Így egybeírjuk a tagadószt az igével, ha a kettő együtt névszói értékben, főleg jelzőként szerepel: *nembánom ember, nembírom út, nemszeretem dolog*. A ragos igealakokat tartalmazó szókapcsolatokat ugyanis — mint általában némely gyakran használt mondat-szerű kapcsolatot — a névszói használat összetett szóvá tömöríti: *mitugrász* (< *mit ugrálsz*) *ember; hogyishívják* (például *add ide azt a hogyishívjád*); *mihaszna gyerek*. (Vö. Prohászka J.: Nyr. 79 : 190—4.) — Egybeírjuk a tagadószt a hozzá tartozó igenévvel vagy igei névszóval akkor is, ha az egész szerkezet összetételt alkot egy harmadik szóval, pl. *hő-átneresztő* (de: *a hőt át nem eresztő*), *terv-nemteljesítés* (de: *a terv nem teljesítése*), *tagdíj-nemfizetés* (de: *tagdíj nem fizetése*). Ezeket az AkH. 1954. 219. pontja alapján írjuk így.

Az egybeírás tehát nem tipikus írásmódja a negatív fogalomnak, hanem csak egy-két sajátos alkatú összetett szótípusra korlátozható, egyébként pedig csak olykor-olykor, kivételes helyzetekben alkalmazható megkülönböztetési mód. Ilyen kivételes, alkalmi írásmódnak kell tekintenünk az íróknál, költőknél itt-ott (Adynál például meglehetősen gyakran) található kötőjeles összekapcsolást is. Az ilyenfajta költői szóalkotás részletesebb elemzésére ezúttal nem szándékozunk kitérni.

6. A tagadószo egybeírásával kapcsolatban tehát a következő elvek szem előtt tartását javasoljuk:¹

1. Az AkH. 1954. 211. pontja értelmében a *nem* különírását tekintsük szabálynak a negatív fogalmakat kifejező kapcsolatokban is.

2. Lehetőleg úgy fogalmazzuk meg a mondatot, hogy a tagadószo jelene ne legyen félreérthető.

3. Olyan szakmai szövegben, ahol a fogalmak pontos elhatárolása nagyon fontos — így elsősorban a filozófiában — megengedhető a kötőjel használata. (A köznyelvi szókincset feldolgozó Értelmező Szótár egyetlen ilyen írású szót fogadott el: *nem-én*.)

4. Ha a félreértés veszélye másképp nem kerülhető el, alkalmilag, kivételesen köznyelvi szövegben is megengedhető a negatív fogalom egybeírása.

5. Néhány állandósult kapcsolatban a negatív fogalom már szinte pozitív tartalmúvá vagy legalábbis értelmileg tagolatlan nyelvi egységgé lett, ezeket állandóan egybeírjuk. Ilyen az AkH. 1954. szójegyzékében: *nem-dohányzó* 'füstmentes (fülke, szakasz, kocsi)', *nemkíváncsú* 'távol tartandó', *nemritkán* 'gyakran'; az Értelmező Szótár készülő helyesírási jegyzékében: *nemlét*, *nemlétel* 'semmisség' (a *lét* más kapcsolatait is egybeírjuk: *hollét*, *küléte*, *távollét*), *nemrégiben* 'minap', *nemtetszés* 'ellenszenv'.

¹ Ezek az irányelvek a készülő Értelmező Szótár szerkesztőségi vitáin alakultak ki, mintegy melléktermékeként annak a házi szabálygyűjteménynek, mely a helyesírási szabályzat alapján részletezve pontokba foglalja, milyen típusú összetételeket és szókapcsolatokat írunk egybe, illetőleg külön a szótárban. A cikkünkben kifejtett részletkérdés megvitatásán az Értelmező Szótár háromtagú helyesírási bizottságán (Elekfi Lászlón, Ferenczy Gézá és Ujváry Lajoson) kívül az akadémiai Helyesírási Bizottság két tagja (Deme László és Fábán Pál) is részt vett, és a kérdés ilyen megoldását helyeselte. A *nem* tagadószo írásmódjának ez a részletező szabályozása nem áll ellentétben az akadémiai helyesírási szabályzattal, ezért az Értelmező Szótár is ehhez fog igazodni írásmódjában. Úgy gondoljuk azonban, elveink idevágó részét — nem kötelező szabály gyanánt, inkább csak tanácsként — célszerű közzétenni azok számára, akik az egybeírás és különírás ingadozó eseteire pontosabb eligazítást szeretnének kapni.

6. Ettől eltérő esetnek kell tekintenünk a ragos igealak tagadásából alakult névszókat: *nembánom ember, nembírom út*, — továbbá a többszörös összetételben egybekapcsolódó tagadott szókat: *terv-nemteljesítés, tagdíj-nemfizetés*.

Elekfi László

A vessző alkalmazása egynemű jelzők között

I.

Napilapjaink, folyóirataink, szépirodalmi és tudományos műveink olvasása közben gyakran találkozunk a helytelen vesszőhasználat esetei közül az ún. egynemű jelzők (Simonyinál és Klemmnél: többszörös jelzők) között szabálytalan vesszőalkalmazással is. Ha helyesírási kiadványainkban utánanézzünk a kérdésnek, láthatjuk, hogy már 1901-i akadémiai helyesírási kiadványunk (A magyar helyesírás szabályai. Bp., 1901.) nagyjából helyesen állapítja meg az ilyen esetekben követendő alapelvet következő szabályával: „Jelzők közé csak akkor teszünk vesszőt, ha mindeniket külön ki kell emelnünk” (25). Néhány jellemző példát is közöl a helyes vesszőhasználatra: „Ez a könyv első, történeti szakasza (ha ti. a többi szakasz nem történeti; ellenben: első történeti szakasza = történeti szakaszai közül az első). Második, átdolgozott kiadás (ellenben »második átdolgozott kiadás« tkp. a. m. az átdolgozottak között második)” (uo.).

A Simonyi-féle ún. iskolai helyesírás (Simonyi Zsigmond: A magyar iskolai helyesírás. Bp., 1902; Az új helyesírás... szövege és magyarázata bővített szójegyzékkel. Bp., 1903. NyF.: 5. sz.) még helyesebben megfogalmazott szabályt ad: „Jelzők közé akkor teszünk vesszőt, ha egyenrangúak, pl. vitéz, igazság szerető, nemeslelkű fejedelem (ellenben: Magyarországnak négy nagy királya volt)” (IskH. 1903. 65). Ezen a magyarázó példán kívül még az akadémiai helyesírás két példamondatát is közli.

Akadémiai helyesírási kiadványaink — az 1946-i kiadásig bezáróan — csak az 1901-i kiadás szövegét és példamondatait ismételik, újabb szabályt és példákat nem közölnek. Lényegében ugyanez a szabály, de kissé más, szabatosabb fogalmazásban és csak egyetlen, kevésbé jellemző példamondat található az 1950-i kiadásban (A magyar helyesírás szabályai. Kilencedik, átdolgozott és bővített kiadás. Bp., 1950.): „Jelzőül vagy állítmányul használt melléknevek között csak akkor írunk vesszőt, ha mindegyiket külön ki akarjuk emelni: *Híves, borongó őszi nap*” (39).

Az 1954-i kiadású, legújabb helyesírási kiadványunk (A magyar helyesírás szabályai. Tizedik, átdolgozott és bővített kiadás. Bp., 1954.) négy szabályban (354—7. sz.) ismerteti az egynemű mondatrészek közötti vesszőhasználat különféle eseteit. A 356. és 357. szabály értelmében az „egymás után kötőszó nélkül következő egynemű jelzők” között csak mellérendelő viszony esetén használunk vesszőt, alárendelő viszonyban nem. A mellérendelő viszonyra két idézetet találunk a 356. szabály példamondatai között, az 1950-i kiadásból már ismert Arany-idézetet: „*Híves, borongó őszi nap*” (64) és egy Ady-idézetet: „*Az Ér nagy, álmos, furcsa árok, pocsolyás víz, sás, káka lakják*” (uo.), az alárendelő viszony illusztrálására pedig a 357. szabály egyetlen példamondata szolgál: „*Megpihentünk egy szép zöld erdő szélén*” (uo.). Kár, hogy

ezek a szabályok is — ugyanúgy, mint az eddigi kiadások szabályai — a szóbeliséget emelik ki az írásbeliség, az íráskép rovására. A szabályok szerint ugyanis mellérendelő viszony akkor van a melléknevek között, „ha a beszédben mindegyiket külön-külön hangsúlyozzuk” (i. h.), alárendelő viszony pedig akkor, „ha a beszédben az egyiket erősebben hangsúlyozzuk” (i. h.). A leírt vagy nyomtatott szövegben — főleg helytelen vesszőhasználat esetén — sokszor nehezen állapítható meg, hogy melyik jelző a hangsúlyos, azért talán helyesebb volna azt vizsgálni, hogy az első jelző csak az utána következő jelzőre vagy a jelzős szerkezetre, vagy pedig közvetlenül a jelzett szóra vonatkozik-e, s attól tenni függővé a vessző használatát, amint ezt Simonyi Zsigmond és Klemm Antal is teszi.

Mindketten ugyanis ezt a három lehetőséget különböztetik meg többszörös jelzők esetén: „... az első jelző közvetlenül csak a második jelzőhöz tartozik, a főnévhez ellenben csak közvetve” (Simonyi Zsigmond: A jelzők mondat-tana. Bp., 1913. 103) — ez legtöbbször ún. fokozó jelző: „*gyönyörű szép, ritka szép, remek szép, remek jó, szent igaz, kimondhatatlan édes, édes kevés, istentelen nagy, irdatlan nagy, holt részeg, szörnyű rút, iszonyú keserű stb.*” (i. m. 89) — vagy „... az első jelző megszorítja a jelzős kifejezést: *jó kis fiú, zsiros fekete föld;* vagy pedig mindegyik jelző közvetlenül a főnevet szorítja meg: *Ki vína (bajt) Isten tüzes haragjával, hosszú, kacskaringós, sistergő nyilával.* Ar. T. 1 : 12” (Klemm Antal: Magyar történeti mondat-tan 334). Az első két esetben alárendelő, a harmadik esetben mellérendelő viszony van a jelzők között, ezért az utolsó esetben „mindig vessző kell a két jelző közt a kétértelműség elkerülésére” (Simonyi 103).

Az újabb helyesírási kiadványok elégtelen és kevésbé meggyőző volta is egyik magyarázata lehet — a felületességen és gondatlanságon kívül — annak a jelenségnek, hogy legújabb nyomdai kiadványainkban — főleg a napisajtóban — rengeteg a helytelen vesszőhasználatból származó hiba. Inkább felesleges, mint hiányzó vesszőkről beszélhetünk az egynemű jelzők között, nagyon gyakran a mondat értelmének rovására.

Sok esetben ugyanis jelentésbeli különbség kapcsolódik a vessző kitételehez vagy elhagyásához. Megfigyelésem szerint ez elsősorban olyan többszörös jelzős szerkezetekben fordul elő, amelyeknek első jelzője valamilyen időbeli vonatkozást (új, régi, tavalyi stb.) vagy sorrendet (sorszámnevek) fejez ki. Pl. „*Pista mai jó felelete*” egészen mást jelent, mint „*Pista mai, jó felelete*”. Az első, alárendelt jelzős szerkezet szerint Pistának már előbbi (tegnapi, tavalyi, régi stb.) jó felelete is volt, s ezek közül most a mairól van szó, míg a második, mellérendelt szerkezet szerint csak a mai felelet jó felelet, mert hiszen a mellérendelt jelzők „egymással csak mintegy értelmezői viszonyban vannak” (Simonyi 103). Hasonlóképpen „*Jóska harmadik tanári oklevele*” és „*Jóska harmadik, tanári oklevele*” is mást-mást jelent. Az első kifejezés szerint Jósának három tanári oklevele közül a harmadikról beszélünk, a második változat értelmében az oklevelek (tanítói, mérnöki, doktori stb.) közül a harmadik a tanári oklevél.

Az elmondottak alapján helyes a vesszőhasználat pl. a következő mondatban: „A két főhőssel jelenik meg először a magyar színpadon az *új, felvilágosult* embertípus” (Magyar irodalomtörténet. I. rész, ált. gimn. II. o. sz. 111), mert az új embertípus egyúttal felvilágosult, a vessző nélküli alak szerint az új felvilágosult embertípus mellett régi vagy esetleg másfajta felvilágosult embertípus is lehetne.

Hasonlóképpen helyes a vessző a következő mondatban is: „Az új, írott irodalom... egyházi szellemű és latin nyelvű volt” (i. m. 11), mert a mellérendelő jelzők értelmében az új irodalom írott irodalmat jelent, új írott irodalomról nem is beszélhetünk a középkorban, hiszen pl. régi írott irodalom nem is képzelhető el, csak esetleg régi, szóbeli irodalom, tehát ebben az esetben az alárendelő jelző értelmetlenségre vezetne.

Egyes esetekben a mellérendelő jelzők erősebb hangsúlyozására beszédben és nyomtatásban is találkozunk a határozott névelő megismétlésével: „Legyek az új, az énekes Vazul” (Ady: Új versek előhangja); „Az áldott, a drága, az aranyos hideg nem is csökkent” (Goda Gábor: Panoptikum. Debrecen, 1956. 457).

Elég gyakori a vessző felesleges kitétele vagy helytelen elhagyása, s ez sokszor értelmi zavarokat is okoz. A Szabad Nép 1955. szept. 9-i számában „Új, budapesti távbeszélő névsor” (4) megjelenéséről olvashatunk. Véleményem szerint itt felesleges a vessző, mert az új feltétlenül a jelzős szerkezet (budapesti távbeszélő névsor) jelzője, nem pedig a jelzett tagé (távbeszélő névsor), hiszen a régi, tavalyi, egyszerűen az eddig megjelent budapesti távbeszélő névsorok közül az új megjelenéséről számol be a cikk. A vesszős alak szerint csak az új távbeszélő névsor volna egyúttal budapesti, előző budapesti távbeszélő névsort nem tételezne fel a szöveg a mellérendelt jelzők között fennálló értelmezői viszony figyelembevételével, ez pedig lehetetlen.

A következő mondatban viszont vessző kívánczik a két egynemű jelző közé: „Kelet-Berlin utcáin a közelmúltban megjelent az új típusú kétemeletes trolibusz” (Délmagyarország 1957. jún. 5. 2), mert vessző nélkül az új típusú a jelzős szerkezet (kétemeletes trolibusz) jelzője, a kétemeletes trolibusz új típusú, de lehetne régi típusú, tehát másfajta kétemeletes trolibusz is. A cikk tanúsága szerint azonban régebben nem volt kétemeletes trolibusz, csak ez az új típusú egyúttal kétemeletes, tehát mellérendelő viszony van a jelzők között, ezért vessző kell közéjük.

Ugyancsak értelmi zavart okozhat a következő mondatban alkalmazott vessző is: „Jugoszláviának és Magyarországnak hosszú, közös határuk van” (Sz. N. 1956. szept. 7. 3). Helyesen: hosszú közös határuk, mert a két ország közötti közös határ hosszú voltáról, hosszúságáról van szó az újságcikkekben, nem pedig külön-külön a két határ hosszúságáról és közös voltának megállapításáról. Az -uk egy birtokra és több birtokra utal!

A helytelen vesszőhasználat eseteinek számát végtelenségig lehetne növelni máshonnan vett példákkal is, de ez talán felesleges. Be kell azonban azt is vallanunk, hogy a mellénevek többségénél nem mindig ilyen éles a különbség a vesszős és a vessző nélküli többszörös jelzős szerkezetek jelentése között. Az író szándékának ismerete nélkül, csak a leírt vagy nyomtatott mondat figyelembevételével sokszor nem is tudjuk pontosan eldönteni, hogy mellé- vagy alárendelő viszonyról van-e szó az egynemű jelzők között — az első jelző közvetlenül a jelzett szóra vagy a jelzős kifejezésre, vagy esetleg csak a következő jelzőre vonatkozik-e —, s ilyen esetekben a vesszőhasználat jogosult vagy jogosulatlan volta is gyakran kétséges.

Németh László Égető Eszter című regényében olvashatjuk: „Eddig csak a neve díszlett az új, demokratikus szerkesztő bizottságban” (700). A szöveg szerint helyes a vessző alkalmazása, mert az új szerkesztő bizottság egyúttal a demokratikus, a felszabadulás előtt nem volt, nem is lehetett demokratikus szerkesztő bizottság, azért ebben az esetben a vessző nélküli

alak, a demokratikus szerkesztő bizottságok közül az új nehezen volna elképzelhető.

Helyesnek tartom azonban a vessző nélküli alakot a következő mondatban: „... Emil kikottyantotta, hogy *új támadó* cikk jelent meg ellene” (i. m. 687), mert a regény szerint már korábban is jelentek meg támadó cikkek Méhes Zoltán ellen, nemcsak az új cikk támadó cikk.

Az Irodalmi Újságban olvasható (1956. aug. 25.): „*Tiszta meleg tavaszi* nap sütött.” A *tiszta* és *meleg* közé vessző kívánczik, mert a tavaszi nap alárendelt s egymásnak mellérendelt jelzői (*tiszta* és *meleg tavaszi nap*). Egyébként a *meleg* és *tavaszi* közé is tehetnénk vesszőt, ha mellérendelő viszonyt tételeznénk fel közöttük.

A közvetetlen és bizonytalan vesszőhasználat jellemző példái a közvetlenül egymás mellett található, teljesen azonos jellegű vesszős és vessző nélküli többszörös jelzős szerkezetek. Gergely Sándornak „Rögös út” című regényében olvashatjuk: „... még egyszer s utoljára felnézett volna a *gyönyörű, mélykék* égre s az *óriási aranyárga* napra” (82). Hasonlóképpen Veres Péternél: „Még ha maradt is egy kevés törmelék, az is átszívósodott a *hosszú nedves* télen”; „Meg aztán nem is lehet a borjúkat lekötni a *hosszú, hideg éjszakára*” (Falusi krónika. Bp., 1956. 43). A Gergely-idézetben inkább a vessző nélküli alakot tartanám helyesebbnek, a Veres-idézetben a vesszőset. Ilyen esetekben következetesen kellene eljárni, ha értelmi zavart nem okoz is a kétféle használat.

Elég gyakran előfordul, hogy az egynemű jelzők közül valamelyik vagy mindegyik melléknévi tulajdonságjelzőnek bővítménye van (Simonyinál: határozóval bővített jelző), főleg a melléknévi igeneves szerkezetek jelzői használatában nagyon gyakori ez az eset. Ilyenkor az egynemű jelzők bővítményeik miatt természetesen nem állhatnak mindig közvetlenül egymás mellett, s ezért helyesírási kiadványaink említett szabályai sem vonatkozhatnak rájuk. A nem közvetlenül egymás után álló egynemű jelzők közötti vesszőhasználat eseteit még legújabb helyesírási szabályzatunk sem rendezi, pedig sok esetben jelentéskülönbséggel jár a vessző kitétele vagy elhagyása. Pl. „*szép képekkel* díszített kiadás” és „*szép, képekkel* díszített kiadás” között szembeszökő az értelmi különbség. Az első esetben a *szép* a *képekkel* jelzője, a másodikban a kiadásé, s a *képekkel* díszített mellé- vagy esetleg alárendelt jelzője. Vagy pl. „az *új könyvben* olvasható vers” és „az *új, könyvben* olvasható vers” közt is hasonló különbséget veszünk észre; az első kifejezésben a *könyv* az *új*, a másodikban a *vers*, amely *könyvben* olvasható. Mindkét szerkezet második alakjában szórendi változtatást is alkalmazhatunk, amint később látni fogjuk.

Nagyfokú bizonytalanság, következtelenség tapasztalható írásgyakorlatunkban ezen a téren. A Szabad Nép 1956. aug. 13-i számában olvashatjuk pl. a következő mondatot: „Műanyagból készült, ízléses árucikkek, újfajta mosószeres kerülnek forgalomba” (2). Véleményem szerint a *műanyagból készült* melléknévi igeneves szerkezet után felesleges a vessző, mert vesszővel mellérendelő viszonyról volna szó ismert és itt használható szabályunk értelmében, mivel közvetlenül egymás után áll a két egynemű jelző (*készült* és *ízléses*). Kötőszóval is összekapcsolhatnók a két jelzőt: „műanyagból készült és ízléses” (Simonyi: i. m. 104: „Az ilyen egyenrangú jelzőket igen gyakran összekapcsoljuk így az és kötőszóval, pl. a legjobb és legszeretőbb anya”), vagy esetleg fel is cserélhetnők: „ízléses, műanyagból készült” (i. m. 105:

többé-kevésbé közönyös a jelzőknek sorrendje [Simonyi kiemelése], úgyhogy meg is lehet változtatni”), mert mindkettő közvetlenül a főnévre (*áruccikk*) vonatkoznék. Mindhárom változat szerint volnának műanyagból készült és ízléses áruccikk, előbbiek azonban nem volnának okvetlenül ízlésesek, utóbbiak pedig nem feltétlenül műanyagból készültek volna. A cikk szerint azonban esetünkben műanyagból készült ízléses áruccikkekről van szó, az ízléses áruccikk egy része készült műanyagból, tehát az első jelző (igeneves szerkezet) megszorítja a jelzős kifejezést (ízléses áruccikk), kiemeli egyik jellemző tulajdonságát. Elgondolásunk értelmében ezért alárendelő viszony van a két egynemű jelző között, s ezért nem teszünk közéjük vesszőt (műanyagból készült ízléses áruccikk).

Szórendi szempontból helyes a jelzők sorrendje, mert a „többtagú jelző megelőzi a rövidebb tulajdonság- és számjelzőt, nemcsak a finnugor, hanem az urál-altaji nyelvekben általában. Ennek oka a magyar mondat hangsúlyozási és szólamalkotási viszonyaiban rejlik. Ha a rövidebb tulajdonság- vagy számjelző megelőzné a többtagút, a szólam élére kerülne erős nyomatékkal, és félreértés támadna. ... *rózsaszínű szép orozádról*. RMK. 15: 68 *kék palástos vén asszony*.. Boszp. 39 *Szépen virágzó nagy bogács*. Jók. Sárga r. 4 ... *fán csiperkedő kis madár*. NépkGy. 9: 224” (Klemm: MTörtM. 335).

Erősen vitatható a következő mondat szórendje és vesszőhasználata: „Néhány forintos árban igen csinos, *plasztíro*lból készült, ólomkristályszerű tálcák, fogvájótartók kaphatók” (Sz. N. 1956. aug. 13. 2). Véleményem szerint *csinos* és *plasztíro*lból között ugyan a vessző alkalmazása helyes még a két egynemű jelző között (*csinos, készült*) fennálló alárendelő viszony esetén is, mert a második jelzőnek is bővítménye van, és vessző nélkül a *csinos* ennek a közvetlenül utána következő bővítménynek (*plasztíro*lból) jelzője volna, pedig az egész igeneves szerkezet (*plasztíro*lból készült) alárendelt jelzője. A *készült* után azonban az előbbi példánál említettek alapján nem kell vessző, mert vessző esetén *plasztíro*lból készült és ólomkristályszerű a tálcák egyenrangú, mellérendelt jelzői volnának, *plasztíro*lból készült és ólomkristályszerű tálcák, illetőleg fogvájótartók volnának kaphatók. A cikk szerint azonban olyan ólomkristályszerű tálcákról és fogvájótartókról van szó, amelyek *plasztíro*lból készültek, tehát az utóbbi alárendelt jelzője az előbbi, összevont jelzős szerkezetnek. A mondatban a félreértés elkerülése céljából helyes volna — az előbb említett törvényszerűség értelmében (Klemm) — a következő szórendi változtatást is végrehajtani: „Néhány forintos árban *plasztíro*lból készült igen csinos ólomkristályszerű tálcák, fogvájótartók kaphatók.” Ha *csinos* után vesszőt tennénk, akkor *csinos* és ólomkristályszerű tálcákról beszelnénk, pedig az ólomkristályszerű tálcák igen csinosak. A fokhatározóval bővített melléknévi tulajdonságjelző (*igen csinos*) elé nem tennék vesszőt, mert félreértés nem állhat fenn, s különben is a fokhatározók (*igen, nagyon, fölötte, rendkívül* stb.) egy egységet alkotnak, „egy szólamot tesznek a melléknévvel” (Simonyi: A jelzők 111).

Sok esetben a bővítményre való tekintettel ugyan helyes volna a mondatban a vesszőhasználat, azonban így nem fejeződik ki tökéletesen a mondani-való, félreértés támadhat, s ezt csak az előbb említett szabály értelmében végrehajtott szórendi változtatással tudjuk eloszlatni. Pl. a következő mondatban: „Az összefüggő, köznap i életből vett szövegben nem szerepeltek különleges, ritkán előforduló helyesírási »esudabogarak«” (Anyanyelvünk 2: 165) inkább *összefüggő* és *köznap i életből vett*, vagyis egymástól független szö-

vegre gondolunk, pedig a köznapi életből vett összefüggő szövegről van szó. A *különleges, ritkán előforduló* is helyesebb volna fordított sorrendben: *ritkán előforduló, különleges* mellérendelő viszony, vagy esetleg: *ritkán előforduló különleges* alárendelő viszony esetén; az előbbi a valószínűbb, mert rokon értelmű jelzők, s ezek az egyenrangú (mellérendelt) jelzők egyik csoportját alkotják (Simonyi: i. m. 104). Az elmondottak figyelembevételével a mondat végső alakja ez volna: „A köznapi életből vett összefüggő szövegben nem szerepeltek ritkán előforduló, különleges helyesírási »csudabogarak«.”

Hasonló elgondolások alapján a következő mondat: „... az utasítás igen sok, kartársainkat közvetlenül érintő kérdést szabályoz részletesen”, (Nev. Lapja 1955. aug. 1. 3) helyett jobb volna: „az utasítás kartársainkat közvetlenül érintő igen sok kérdést szabályoz részletesen”.

A következő mondatban: „Van a melléknévi igenévnek egy harmadik, ritkán használt fajtája is” (Anyanyelvünk 2: 175) a vesszőt a szórend megváltoztatásával sem hagyhatnók el; „Van a melléknévi igenévnek egy ritkán használt, harmadik fajtája is”, mert *ritkán használt harmadik* fajtája a melléknévi igenevek harmadik fajtája közül emelné ki a ritkán használtat, eszerint tehát volna gyakran használt is, míg az első két változat szerint a három fajta melléknévi igenév közül a harmadik (jövő idejű) a ritkán használt.

Helyes szórend mellett vitatható a vesszőhasználat a következő többszörös jelzős szerkezetben: „Magyarul beszélő, színes szovjet bűnügyi film” (Köznevelés 12: borítólap), mert a színes szovjet bűnügyi film beszél magyarul, vagyis mindegyik jelző az utána következőnek, illetőleg a jelzős szerkezetnek alá van rendelve.

Mondanivalóm kiegészítéséül néhány irodalmi példát is szeretnék megemlíteni a következőtlen vesszőhasználatra legújabb kiadványainkból. Helyes a vesszőhasználat pl. Gergely Sándor „Rögös út” (Budapest, 1955.) című regényének következő mondatrészletében: „... nincs nyugtom a *sok, asszonyra* éhes rokkanttól” (276), mert a *sok* a *rokkant* jelzője, sok rokkantról van szó; vessző nélkül a *sok* az *asszony* jelzője volna, *egy* sok asszonyra éhes rokkantra gondolnánk.

Hasonlóképpen helyes a vessző kitétele Veres Péter „Falusi króniká”-jában (Budapest, 1956.): „Egy-két *kényes, zabon* nevelt csikó megteszi...” (32), mert *kényes* a *csikó* jelzője, nem pedig a *zabon*-é.

Helytelen azonban a vessző elhagyása Goda Gábor Panoptikumának következő mondatában: „A színpadon hegyi tisztás volt látható, amelynek végében *magas hóval* fedett hegyek láthatók” (21), mert vessző nélkül *magas hóval* van szó, esetleg alacsony hegyeken, pedig *magas, hóval fedett, illetőleg hóval fedett magas hegyekről* ír a szerző.

Következtelen a vesszőhasználat Karinthy Ferenc „Budapesti tavasz”-ának (Bp., 1956.) egyik mondatában is: „... mi szükség most *ilyen utcán* elkapott beteg emberekre, *meg* tizenhatéves gyerekekre?” (1: 56). Az *ilyen* kijelölő jelző után vessző kellene, mert különben „ilyen utcá”-ra gondolunk, pedig *ilyen az utcán elkapott* határozóval bővített jelző kijelölő (alárendelt) jelzője, s ezért vessző kell közéjük, mert a két jelző nem közvetlenül egymás után áll. Az *utcán elkapott* és *beteg* közé esetleg vesszőt is tehetnénk, ha a beteg embereknek nem egy csoportját alkotnák az utcán elkapottak, hanem utcán elkapott és beteg emberekről volna szó. A szöveg szerint azonban nem ez a helyzet. A *meg* kötőszó elé semmi esetre sem kell vessző, mert egymemű mondatrészeket kapcsol. Hasonlóképpen kétértelműsége vezetne a következő

mondat helytelen vesszőhasználata is: „Werbőczy kőszobrának nyakában nagy, kézzel pingált tábla lógott” (Budapesti tavasz 2: 238). Véleményem szerint is az eredeti vesszőhasználat a helyes.

Az irodalmi példák számát már csak azért sem növelem, mert tanulmányomban főleg a mindennapi életben, a köznapi írásgyakorlatban használatos és a jelzett fogalom szűkítésére szolgáló ún. megkülönböztető jelzőket tárgyaltam, nem pedig az elsősorban nem fogalmi jelentésű, hanem a kifejezés szépségét, szemléletességét, hangulatosságát elősegítő ún. költői jelzőket. Ezeknek különböző szempontú vizsgálata már túlnőne cikkem keretén.

Szűcs József

II.

Úgy vélem, hogy az egynemű mondatrészek — így az egynemű jelzők — közötti vessző szabályát a helyesírás lényegében a múltban sem tudta jobban megfogalmazni, mint most van, s nem hiszem, hogy egyhamar lehessen más, jobb elvet találni a jelenleginél. Mert mit mondhat a helyesírás? Csak annyit, amennyit az AkH. 1954. is mond: 1. „Az egymás után kötőszó nélkül következő egynemű mondatrészeket vesszővel választjuk el akkor, ha a mondatrészek mellérendelő viszonyban vannak egymással...” (356. pont), azaz vesszőre az ún. h a l m o z o t t m o n d a t r é s z e k között van szükség; 2. „nem teszünk [az egynemű mondatrészek közé] vesszőt akkor, ha alárendelő viszonyban vannak egymással...” (357. pont), azaz nincs vessző az ún. t ö b b s z ö r ö s m o n d a t r é s z e k között (vö. Temesi szerk.: Anyanyelvünk 273—8). A szabály egyértelmű és világos, ha sikerült eldönteni, hogy mellérendelésről vagy alárendelésről van-e szó. E döntésnek a meghozatala azonban már nem helyesírási, hanem nyelvtani elemzési ügy, s az ebből adódó problémákat nem szabad a helyesírás bizonytalanságaként felfogni. A most tárgyalt kérdéskör e tekintetben hasonló az *és* (*s*) kötőszó elé teendő (vagy nem teendő) vessző problémájához, amelynek helyesírási szabálya (AkH. 1954. 354. pont) szintén világos: mondatokat kapcsoló *és* (*s*) elé kell vessző, mondatrészeket kapcsoló *és* (*s*) elé viszont nem; mégis sok és nem egyszer ádáz vita van az egyes esetek körül a nyelvi-elemzési nehézségek miatt (vö. Ir. Újs. 1956. május 5., 12., 19.; Magyar Nemzet 1956. május 16.; Természet és Társadalom 1956. 534). Az egynemű mondatrészek közötti vessző kérdése talán mégis könnyebb a mondat- vagy mondatrészekapcsoló *és* (*s*) ügyénél, mert több olyan fogódzónk van, amelynek segítségével dönthetünk.

Mellérendelten — azaz h a l m o z o t t a n —, mégpedig egymás után kötőszó nélkül alanyok, tárgyak, határozók és jelzők egyaránt következhetnek, alárendelten — azaz t ö b b s z ö r ö s e n — azonban csak tárgyak, határozók és jelzők.

A vesszőhasználat tekintetében csupán a határozók, a minősítő jelzős, valamint a kijelölő jelzős szerkezetek körül mutatkoznak problémák, mert ezeknél olykor nehéz eldönteni, hogy az egynemű határozók, illetőleg jelzők között milyen viszony van.

Így nem mindig egyértelmű a kötőszó nélkül egymás után következő azonos fajta határozóknak mellé- vagy alárendeltsége. Mellérendelt (halmo-

zott), ezért vesszővel elválasztott egynemű határozók vannak ezekben a mondatokban: „*éjszakra, nyugatra* domborodó halmok” (Vörösmarty: Zalán I.); „*sebesen, villogva* kitűntek Árpád s bajnokai” (uo.). — Alárendelt (többszörös), ezért vessző nélkül következő egynemű határozók vannak ezekben a mondatokban: „A férfiú *halkan füttyörészve* közeledett, vidáman, könnyen” (Krúdy: A podolini kísértet 115). *Vasárnap reggel korán* kelünk. *A országban mindenütt* jó termés ígérkezik.

A fentebbi esetekben a vessző kitevését vagy elhagyását világosan meg lehetett állapítani, de vannak ingadozó, kétféleképpen értelmezhető esetek is. A „Harmadnap olyankor, egy fölleges estén” sorban (Toldi estéje VI.) Arany nem tett vesszőt a *harmadnap* és az *olyankor* szó közé. Nyilván azért nem, mert az *olyankor* időhatározó közelebbi meghatározójának fogta föl a *harmadnap*-ot. Elképzelhető azonban az is, hogy a két időhatározót egyenrangúnak fogjuk fel, s ez esetben természetesen vesszőt teszünk közéjük, hiszen mellérendeltek: *Harmadnap, olyankor, egy fölleges estén*. A határozók köréből adódó eseteknél sokkal nehezebben oldhatók meg a halmozott, illetőleg a többszörös minősítő és kijelölő jelzők problémái, amelyekről Szűcs József cikke szól. Az ő írásában egyik-másik példát nem tartom elég világosnak, elég meggyőzőnek, azért a következőkben megpróbálok lehetőleg vitathatatlan, minél tisztább adatokat szolgáltatni mondanivalóm alátámasztására. (Példáimat lehetőleg a legújabb, kritikai kiadásokból vettem, mert ezekben — feltehetőleg — a szerző eredeti vesszőhasználatát találhatjuk meg.)

Mellérendelt (halmozott), ezért vesszővel elválasztott minősítő (tulajdonság- és szám-) jelzőket, továbbá kijelölő jelzőket láthatunk ezekben az esetekben: „*Nyers, vad* riadás . . .” (Arany: Tamburás öreg úr). „És mennyi harcot küzde önmagával? Hány *izgatott, álmatlan* éjjelen?” (Arany: Széchenyi emlékezete). „És hosszú rendje *apró, sűrű* háznak fehérlik sorba” (Arany: Vojtina). „Ezek a *csendes, ártatlan* vízcsöppeken már sokszor beköltözött a romlás régi . . . épületekbe” (Krúdy: A podolini kísértet 274). „E fénytörődés átlátszó habon, E *zöld, esős* lég egy május-napon, Ez önmagánál *szebb, dicsőbb* természet Egy szóval . . . a költészet” (Arany: Vojtina). „Tudósunk *vitatkozó, kritizáló* hajlama már első közleményében . . . megmutatkozik” (MNY. 53: 9). „Ez lesz a *méltó, a valódi* hála, Mit nagy Jótévőnknek adhatunk” (Arany: Széchenyi emlékezete). „Patikába menet minden reggel találkozott két, csendes *ballagó* alakkal” (Németh L.: Égető Eszter 2: 244). Az *ilyen*, fegyelmetlenül *tolongó, riadt* menekülők erősen hátráltatták a sorkatonaság visszavonulását (az élő beszédből).

Mint Szűcs Simonyira és Klemmre hivatkozva mondja, szerintem is elsősorban az dönti el a fentebbi jelzőknek mellérendelt voltát, hogy mindegyik külön-külön szorítja meg a jelzett szó értelmét. Úgy gondolom azonban, nincs igaza akkor, amikor az AkH. 1954.-ben hibának tartja a hangsúlyviszonyokra való utalást. A szabályzat nem azt mondja, hogy a jelzők akkor mellérendelők, ha külön-külön hangsúlyosak, hanem fordítva: ha a mondatrészek mellérendeltek, akkor hangsúlyozzuk őket külön-külön; azaz: a hangsúlyok, és a hangsúlyos szók közti szünetek nem okai, hanem következményei, velejárói, mutatói a mellérendelésnek. Ez így van mindenfajta halmozott mondatrész esetén. A halmozott minősítő jelzőknél meg éppen nem mondhatunk le a hangsúly- és szünetviszonyok figyelembevételéről, ezeknél ugyanis sokszor csak az egyes jelzőknek külön-külön való hangsúlyozása és a szünetek árulják el a beszélő mellérendelő

szándékát, mert a szerkezetet — mint látni fogjuk még — nyelvtanilag kétféleképpen is lehet elemezni. Mutatja az idézett jelzők mellérendeltségét az is, hogy a vessző az értelem károsodása nélkül lehet és (s) esetleg mégpedig kötőszóval helyettesíteni. Próbája a mellérendelt viszonynak az is, amit Szűcs József a határozott névelő kitevési lehetőségéről megállapított: ha a határozott névelő szerepelhet mindegyik jelző előtt, azok mellérendeltek. Olykor a vesszőnek kötőjellel való felcserélhetősége is jele a mellérendelésnek (*vitatkozó, kritizáló* hajlam ~ *vitatkozó-kritizáló* hajlam). Tapasztalatom szerint több közép fokú melléknévi jelző csak mellérendelt viszonyban lehet egymással, többszörös szerkezetet, szintagmaláncot nem alkothatnak.

Az alárendelt (többszörös), tehát-vessző nélkül írandó minősítő (tulajdonság- és szám-) jelzős, valamint kijelölő jelzős szerkezetek kétfélék:

Lehetnek a + (b + x), a + (b + c + x) stb. tagolásúak, azaz egy már jelzős szószerkezetnek van egy újabb megszorító jelzője: „elől kacagányos apák, s *heves ifju* leventék” (Vörösmarty: Zalán futása, Előhang); „s víz-árként széllel elönték a *dobogó nagy* tért” (uo. I.); „Egy *havas novemberi* éjjelen... egy *bozontos fejű* vak ember bandukolt...” (Krúdy: A podolini kísértet 275); „*Lángoló nagy* szeme volt és *göndör kis* bajusza” (uo. 119); „... de már a *kényes őszi* szél dorombol” (József A.: Kirakják a fát); „Kelj föl, óh, kelj föl, *szent vörös Nap*” (Ady: A vörös nap); „*Sok nagybecsű* marhát máglyába kihordat” (Arany: Szondi két apródja); „*Minden tüzes ördög* népet, falat ont” (uo.); „Az *ilyen elégedetlen és elkeseredett* embereket könnyű félrevezetni” (az élő beszédből). — Az ilyen szerkezet a maga egészében lehet mellérendelt tag egy halmazott jelzős szerkezetben: „Idekerültem *szegény, repedt falusi* harang” (Juhász: Falusi harang verse); „[A természet] a *hosszú, téli fásult* dermedés [után] készíté új virágait” (Arany: Széchenyi emlékezete). „*Híves, borongó őszi* nap” (Arany: Összel). Ezekkel kapcsolatban az a megfigyelésem, hogy az első jelző után még olyankor is kiteszik a szerzők a vesszőt, azaz mellérendelésnek fogják föl a szerkezetet, ha — mint utolsó példánkban is — az első jelző nem föltétlenül a jelzett szóra vonatkozik közvetlenül, hanem az előtte levő jelzős szerkezet jelzőjének is fel lehet fogni.

A másik típus a + b) + x szerkezetű, azaz a két (vagy több) jelző közül az előbbi az utána következőnek jelzője, s így vonatkoznak a jelzett főnévre: „Egy *híres szép* primadonna ebben az időben valami botrány közepében volt” (Móricz: Rokonok 97). „*Meleg tekintetű, olajbarna arcú* fiatal-ember volt” (Krúdy: A podolini kísértet 272). „Feleljetek, *dús lombu* fák, *Üllői úti* fák” (Kosztolányi: Üllői úti fák). „*bármily kiváló* képességekkel rendelkezett is” (MNy. 53. 7). „Köszönöm, köszönöm felséged kegyelmét, Méltatlan öcsémről *ily jó* hiedelmét” (Arany: Toldi VIII.). — Az ilyen szerkezetek — mint az előző típusbeliek is — szintén lehetnek a maguk egészében mellérendelt tagok halmazott jelzős szerkezetekben: „Szemközt vele *nyájjas, szép zöld* hegyorom” (Arany: Szondi két apródja). „Igen *csöndes, jó magaviseletű* kísértet...” (Krúdy: i. m. 262).

A két csoport között helyesírási szempontból jelentős különbség van: Az első, a + (b + x) felépítésű szószerkezet írásjelzésében rengeteg ingadozás tapasztalható, mert az ilyen többszörös jelzők szinte mindig átalakíthatók halmazott jelzőkké. A *havas novemberi éjjel* lehet *havas, novemberi éjjel* is (és ugyanígy forgatható a többi is mind), ha egyformán fontosnak tartjuk őket, és a jelzőknek külön hangsúlyt adunk. Az *új budapesti távbeszélő-névsor* és az *új típusú kétemeletes trolibusz* kifejezések szerintem helyesek úgy is, ha az

első jelző után vesszőt teszünk, csak persze az elsónél így az *új, budapesti* (tehát nem *vidéki*) névsorról, a másodiknál meg az *új, kétemeletes* (tehát nem *szokásos, emelet nélküli*) trolibuszokról lesz szó. Az ilyen esetekben valóban csak a beszélő szándékának ismeretében lehet dönteni arról, hogy mi a helyes: a vessző kitevése vagy elhagyása. Szűcs az általa felhozott esetekben — ismerve a teljes kontextust — szerintem helyesen vélekedik. Nagyon örültem annak is, hogy a szerző felhívta a figyelmet az ilyen szerkezeteknél a vessző kitevésének vagy elhagyásának a fontosságára. Szerintem a középiskolai helyesírástanításban ennek a kérdésnek igen nagy fontosságot kell tulajdonítani, már csak a logikus gondolkozásra való nevelés érdekében is. — A másik típus, az $(a + b) + x$ képletű abban különbözik az előzőtől, hogy benne soha nem lehet vesszőt tenni a jelzők közé. Ide tartoznak a Simonyi említette fokozó jelzők, valamint a jelzős főnévből *-i, -ú, -ű, -s, -nyi* képzővel alakult mellékevek (*hatalmas erő > hatalmas erejű ember*). Ez utóbbiaknál a gyakori egybeírás is mutatja a két jelző közötti szoros kapcsolatot. Nem változhatnak a hangsúlyviszonyok sem (mindig az elől levő jelző a hangsúlyos), és a két jelző között nincs szünet sem.

Szűcs Józsefnek a bővítményes egynemű jelzőkről való fejtegetéseivel egyetérték. Üdvös, hogy ezekre az esetekre felhívta a figyelmet. Nem gondolnám azonban, hogy helyesírási szabályzatban külön pontban kellene ezzel a — gyakran nem is helyesírási, hanem fogalmazási — kérdéssel foglalkozni, hiszen az általa idézett példák is lényegében vagy halmozott, vagy többszörös jelzők. Azt ellenben szükségesnek tartom, hogy egy eljövendő II. kiadásban bővítményes jelzőkre is legyenek példák a halmozott, illetőleg a többszörös minősítő jelzőket tárgyaló pontokban.

Végezetül csak annyit szeretnék megjegyezni, hogy a magam részéről nem tartom olyan súlyos problémának a halmozott és a többszörös jelzők közötti vessző használatának a kérdését, mint szerző kollégám. A legtöbb esetben elég világosan foglalhatunk állást, az egyetlen erősen ingadozó típusban pedig — minthogy értelmi zavar rendszerint nem keletkezhet — általában nem hiba a vessző kitevése vagy elhagyása; illetőleg nem helyesírási, hanem gondolkozásbeli, logikai hiba lehet az ilyen vagy olyan megoldás. Az ilyen hibák elkerülésére tehát nem is a helyesírási-, hanem a fogalmazástani tanítás közben kell tanítványainkat — a későbbi írókat és tanárokat — ránevelnünk.

Fábián Pál

Egy elterjedt fordítási hibáról

Aligha van tízévesnél idősebb ember a világon, aki ne hallott volna a moszkvai Красная площадь-ról. Ez a Moszkva közepén fekvő pompás tér, amelyet már nagyon sokan láttak képen, filmen vagy természetben, a XV. század végén keletkezett, és valamikor a nép gyülekezési helye volt, ahol összejöttek az emberek, hogy megtudják, mi újság, miről volt szó a cári tanácsban.

Oleárij középkori krónikás szavai szerint erre a térre jártak az emberek haját vágatni, és a tér néha annyira tele volt levágott hajjal, hogy az emberek mintha szőnyegen jártak volna. Abban az időben a téren összpontosult nemcsak Moszkvának, hanem az egész államnak a kereskedelme.

A teret most a Kreml, az Állami Árucsernok, a Történelmi Múzeum és a Szent Vaszilij-templom veszi körül. Ott emelkedik a téren egy ősrégi, kőből épült kerek magaslat, az egykori vesztőhely és vele szemben, a Kreml falán egy kis vörös téglából épült fedett páholy, ahonnan — a hagyomány szerint — Rettegett Iván cár nézte a kivégzéseket.

A téren a Kreml fala előtt áll most Lenin—Sztálin mauzóleuma.

A tér azonban nem a fehér cárok véres uralma alatt lett híressé, hanem akkor, amikor a Nagy Októberi Szocialista Forradalom felszabadította Oroszország kiszípolozott néptömegeit, és a szél vörös zászlót kezdett lengetni a kremli nagypalota ormán.

Sokan hajlandók azt hinni, hogy a Красная площадь-ot, amelyet a világ minden nyelvén Vörös térnek (Red Square, Place Rouge, Roter Platz) neveznek, onnan kapta a nevét, hogy a hatalmat a bolsevikok vették a kezükbe, akiket zászlajuk színe után vörösöknek is neveznek. Mások úgy vélik, hogy a vesztőhelyen kiontott vérről nevezték el a teret Vörösnek.

Mindkét feltevés tévedésen alapul. A teret már jóval a bolsevikok előtt is Красная-nak nevezték. Valamikor ez volt Moszkvában a legszebb hely, azért nevezték el Красная-nak. Ez a szó ősrosz nyelven 'szép'-et jelentett. A szó gyökere ugyanaz, mint a красная девица 'szép lány' kifejezésben, a красный товар 'színes kelme' elnevezésben, Красное Село névben, sőt még abban a mondásban is, hogy „Изда красна не углами, а пирогами”, vagyis hogy nem a sarkai (a szentképtartók) teszik széppé a házat, hanem a sütemények (vagyis a jó mód).

Következésképpen a Красная площадь helyes elnevezése Szép tér volna. De mert ez a tér már nemcsak földrajzi fogalom, hanem egyúttal a nagy Szovjetunió jelképe is, az a hely, ahova a még mindig kapitalista elnyomás alatt sínylődő százmilliók gondolata száll, s mert a Vörös tér elnevezés immár polgárjogot nyert az emberek tudatában, ne törekedjünk megváltoztatására. Nem kell ezt megtenni már azért sem, mert az ifjú szovjet nemzedék sem érzi már azt, hogy a Красная szó az adott esetben nem vöröset, hanem szépet jelent. Mi sem tűztük ki célunkul a név megváltoztatását, s ez a kis cikk inkább figyelmeztetés a fordítóknak arra, hogy mennyire alaposan kell tudni nemcsak azt a nyelvet, amelyből fordítanak, hanem magát az illető népet, szokásait, történelmét és hagyományait is, mert anélkül könnyen tévedhetnek. És a hiba nem mindig végződik olyan jól, mint ahogy véletlenül a Vörös tér nevének lefordításával történt.

Oldal Géza

Az irodalmi helynévadás

1. Több mint húsz évvel Kovalovszky Miklós „Az irodalmi névadás” című tanulmánya után (MNYTK. 34.) újra előkerült az a kérdés, hogyan használják fel az írók műveikben a tulajdonneveket. Hogy Kovalovszky is hű maradt régi témájához, mutatja a Pais-émlékkönyvben megjelent cikke (Krúdy Gyula és a nevek. Pais-éml. 526), s a Nyr. 1956-i évfolyamában is ezzel foglalkozik néhány írás (Nyr. 80: 198, 203, 436). Mindezek a kisebb-nagyobb dolgozatok azonban csak az irodalmi személynévadás problémájára szorítkoznak; az irodalmi helynévadás eddig kívül maradt a kutatás körén.

Pedig az írók nemcsak személyneveket, hanem helyneveket is alkotnak, s ezeket is művészi céljaik szolgálatába állítják. Eötvös József „A falu jegyzője”-ben nyilatkozik a helynévadás jelentőségéről: „Jó névnél nincs fontosabb dolog a világon, legalább vannak, kik azt hiszik, s azért olvasóim természetesen fogják találni, ha most, midőn Taksony-megye fővárosának nevet keresek, nem kis aggodalmak közt járok fel s alá szobámban. — — Nevezük Porvárnak . . .” (1 : 220). A földrajzi neveknek természetesen jóval kisebb szerepük van az irodalomban, mint a személyneveknek. A cselekmény helye sokszor annyira mellékes, hogy az író nem tartja érdemesnek megnevezni. Olyan írásművekben, amelyeknek cselekménye egy falu vagy város határán belül vagy ennél is szűkebb területen játszódik le, többnyire fölösleges is a hely nevének megemlítése. De még ha kilép is a cselekmény a helység határán túl, akkor is elégségesnek bizonyulhatnak az ilyen megjelölések, mint „a szomszéd falu”, „a város” és ehhez hasonló. (Gárdonyi műveiben találunk erre példákat.) Nem ritkaság az sem, hogy az író a helynevet csak kezdőbetűvel, kipontozással vagy *-gal jelzi. Kármán József a „Fanni hagyományai”-ban Fanni leveleit *R-cről* keltezi; Jókai Szentirmay Rudolfot ** *megyébe* neveztetik főispánnak (Egy magyar nábob 2 : 89); Babits „Elza pilóta” című regénye pedig *Sz.* városában játszódik. Kovalovszky ezt a névadási módot a személyneveknél „titkolódzó névadásnak” nevezi (i. m. 37), s úgy véli, hogy az író ezzel a valószerűség látszatát akarja kelteni: azt akarja elhitetni, hogy igaz történetről van szó, ezért nem írja ki a neveket. A helynévadásban azonban ez az eljárás inkább arra vall, hogy az író nem nagyon töri a fejét helyneveken. Hiszen valóságos földrajzi nevek használata az irodalomban éppen semmi akadályba nem ütközik, sőt igen gyakori; míg valóban élő vagy élt személyeket az írók csak történelmi regényekben, életrajzokban, emlékiratokban és hasonló műfajokban neveznek saját nevükön, a valódi város-, falu-, hegy-, folyó- és egyéb földrajzi nevek a teljesen költött meséjű történetekben sem keltenek kirívó, zavaró hatást (pl. Csokonai Dorottájában). Ha végül

tekintetbe vesszük, hogy a helynevek száma minden irodalmi műben szükségképpen jóval kevesebb, mint a személyneveké, úgy hiszem, nem kell tovább mentegetnem az irodalmi névadás eddigi kutatóit, amiért a helynevek vizsgálatára nem fordítottak gondot.

Mindazonáltal, bár az irodalmi helynévadás köre tetemesen szűkebb, mint a személynévadásé, más dimenzióban szemlélve nagyobb lehetőségeket nyújt az író számára. Személyneveink évszázadok óta vezeté- és keresztnévből állanak, s ahogy a szokás, az íratlan — vagy írott — törvény nem engedi meg a szülőknél, hogy gyermeküknek soha nem hallott, önkényesen csinált hangsort adjanak keresztnévül, nem teheti meg ezt az író sem: névadási szabadsága a meglevő keresztnévanyagból való szabad választásban áll, s az általa kitalált név legalább egyik elemében mindig kötött. A családneveknél már inkább van lehetőség arra, hogy az írók új neveket költsenek a meglevők analógiájára, de az irodalmi realizmus előretörésével az írók mind kevésbé élnek ezzel a lehetőséggel, s a XIX. század utolsó harmada óta az irodalmi személynévadás lényegében nem más, mint a meglevő névanyagban való válogatás, a valóságban is meglevő név hangzásának, hangulatkeltő erejének és a névdivatnak felhasználása jellemzés céljára. (Sajnálatos, hogy Kovalovszky tanulmánya ezt a kort már nem tárgyalja módszeresen.) Olyan neveket, amelyek teljes egészükben az írói fantázia szülöttei, jóformán csak a romantikus eposzokban és drámákban, valamint bizonyos humoros művekben találunk (l. Kovalovszky: i. m. 53, 57, 62).

Másképp van a dolog a helynevekkel. A földrajzi nevek nagy része, akár köznévi, akár személynévi vagy idegen nyelvi eredetű, a nyelvfejlődés során annyira átalakult, hogy eredeti alakját és jelentését már csak a nyelvtörténet kutatója ismeri, — az sem mindig. A laikus beszélő és a leíró szemlélet számára *Szárszó*, *Ibrány*, *Debrecen* stb. önkényes, jelentés nélküli, pusztán jelölő, azonosító funkcióval rendelkező hangsor. Mindez a személynevekre is áll ugyan, de az a körülmény, hogy az ilyen helynevek az ország területén vagy csak egyszer fordulnak elő, vagy ha többször is, mindenesetre jóval kevesebbszer, mint egy-egy személynév, feljogosítja az írókat arra, hogy maguk alkotta hangsorokat, ha hangalakjuk többé-kevésbé emlékeztet az ismert helynevekére, a helynév jelölő funkciójával ruházzanak fel, és mint helyneveket fogadtassák el őket az olvasóval. Az olvasónak rendszerint nem is jut eszébe kételkedni abban, hogy Mikszáth számos elbeszélésének színhelye, *Majornok* vagy a Móricz Zsigmondnál előforduló *Musa* létezik-e a valóságban. Néha az írók pontosabb földrajzi adatokkal is iparkodnak helyneveik hitelességét emelni: Mikszáth *Glogóvát* a selmecbányai és besztercei hegyek közé helyezi (Szent Péter esernyője 2), Móricz Zsigmond pedig egyik regényalakját *Kakat-bekecs*-re, Szatmár megyébe neveztetni ki papnak (Kerek Ferkó 199). Jókai „Az élet komédiásai” című regényének 1954. évi kiadásában a jegyzeteket készítő Bisztray Gyula szükségesnek tartotta feltüntetni, hogy „*Már*, *Bátok*, *Kopron*, *Csiva*, *Turó*, *Gezeten*, *Sipota* — nemlétező, kitalált helységnevek”. Egy másik Jókai-kötet kiadót viszont megtévesztette az irodalmi helynévadás szokása: a „Magyarhon szépségei” című, Jókai tájleírásait tartalmazó kiadványban (Magvető 1956.) a Balatonnal, az Al-Dunával, a Hortobággal és más magyar tájakkal együtt helyet kapott a *Korda* folyó forrásvidékének leírása (az „És mégis mozog a föld” című regény egyik részlete); a könyv összeállítójának, Fazekas Lászlónak nem jutott eszébe, hogy ilyen nevű folyó Magyarországon nincs, s hogy a névvel együtt a leírás is az író képzeletének terméke.

Máskor azonban elárulja az író, hogy költött helynevet használ. Szándékosan is történhetik ez, mint Eötvös Józsefnél „A falu jegyzője” már idézett részletében: „Nevezük *Porvárnak*”, vagy burkoltabban, de azért átlátszó módon, ahogy Jókai írja „A régi jó táblalábírák”-ban: „Képzelem: e sorok olvasása után mennyien fogják keresni Fényes földirati szótárában: merre esik *Tarnóczfalva*?” (174). De előfordul az is, hogy szándéka ellenére kapjuk rajta az író költött helynév használatán, amikor tudniillik meglepődik róla, hogy milyen nevet gondolt ki előzőleg, s legközelebb más alakban jelenik meg a név. Jókai „Felfordult világ” című regényében Somlyóházy gróf faluja hol *Somlyóháza*, hol *Somlyófalva*; ugyanitt Fehér Gyula Máramaros megyei birtoka a 95. lapon a *vaczkói rész*, a 109. lapon ellenben „a Fehér család *varbói* birtokáról” olvasunk. Mikszáth „A gavallérok”-ban a vőlegény lakóhelyét egyszer *Gortvá*-nak, másszor *Ortvá*-nak nevezi. Ez a pontatlanság még a sokkal nagyobb fontosságú személynévadásban is megesik néha (Kovalovszky: i. m. 35).

Az írók a költött helyneveket a valóságosakkal keverve használják. Elsősorban nagy városok neve, *Budapest*, *Debrecen* stb. fordul elő olyan művekben is, ahol a kisebb helységek neve kitalált. De az ellenkezőjére is van példa: Kaffka Margit a „Színek és évek”-ben a kicsiny, eldugott, szűkebb környékükön kívül nem igen ismert *Bere*, *Börvely*, *Gencs* és más Szatmár megyei községeket saját nevükön szerepelteti, Nagykarolyt ellenben *Szinyér* álneven. Mikszáth a „Noszty fiú” cselekménye során elvisz bennünket *Trencsénbe*, *Losoncra*, *Pozsonyba*, *Pápára*, de a történet magva a képzeletbeli *Bontó* vármegyében játszódik, ahol minden helynév, *Bontóvár*-tól kezdve *Voglány*-ig és *Drenk*-ig az író alkotása. Más műveiben Mikszáth szinte kibogozhatatlanul egybeszövi a valóságos és a költött helyneveket. Amikor például Szent Péter esernyőjének útját kísérik a valóságos *Bábaszék*-től a kitalált *Glogová*-ig, észre sem vesszük, mikor vezetnek át bennünket a helynevek a valóságos felvidéki tájról a képzelet birodalmába.

De a valódi helyneveknek más szerep is jut az irodalmi helynévadásban. Amikor Tolnai Lajos a Tolna megyei *Várdomb* község nevét egy erdélyi falunak adja (Az új főispán 242), vagy a székelyföldi *Iszló* falut a Duna mentére helyezi (Az urak), emlékében élő neveket használ föl, vagyis ugyanazzal az eljárással él, mint a személynévadásában például Urbán Ernő, saját bevalása szerint (Nyr. 80 : 200). Vannak gyakori, az országban többször előforduló helynevek, amelyeket az írók éppúgy adnak képzeletbeli helységeknek, mint kitalált alakjaiknak a *Varga Péter*, *Balogh János*-típusú közönséges személynéveket. Ilyenek pl. Mikszáth különféle műveiben *Körtvélyes*, *Keszi*, *Podhrágy*, *Lehota*. (Az 1895. évi hivatalos helységnévtárban 28 Körtvélyes, 10 Keszi, 9 Podhrágy és nem kevesebb, mint 37 Lehota szerepel.) A meglevő névanyagban való válogatás, amely az irodalmi személynévadás legáltalánosabb módja, a helynévadásban is segítségére van az íróknak. Határrészeket, dűlőket, vizeket stb. többnyire így neveznek el. Például a Szabó Pál regényeiben előforduló *Tökmeta* határrész a valóságban is megvan a Bihar megyei Nagyharsány községben (Pesty). Valódi helynévhez folyamodnak gyakran olyankor is, mikor egy-egy helységnek álnevet, fedőnevet adnak: így lett Tolnai Lajosnak „A báróné ténsasszony” című regényében Marosvásárhelyből a közeli (vagy a Tolna megyei) *Kakasd* község nevének hatására *Nagy-Kakasd*; Kaffka Margit a már említett *Szinyér* nevet Nagykaroly számára az ugyancsak Szatmár megyei *Szinyérváralja*-tól vette kölcsön; legújabbán pedig Németh László-

nak „Égető Eszter” című regényében találjuk Hódmezővásárhelyt *Csomorkány* néven, a város ilyen nevű pusztája után. De lehet véletlen egybeesés is költött és valódi helynév között: Kosztolányi írásaiban egy bácskai város — Szabadka — viseli a *Sárszeg* nevet, a valóságban pedig egy Bihar és egy Zala megyei község; az író feltehetőleg nem nézett utána a helységnévtárban, hogy létezik-e ilyen nevű helység, mint ahogy a lak- és címjegyzékben sem kereste, hogy nem viseli-e valaki például a *Vajkay Ákos* nevet (Pacsirta). Az ilyen helyneveket is bátran tekinthetjük az írói fantázia termékeinek, akárcsak azokat, amelyeket valóban nem is találunk meg a helységnévtárban.

A valódi helynevek irodalmi felhasználásának gyakori módja, hogy elemeikből az írók új neveket kombinálnak: *Tiszarét* (Eötvös: A falu jegyzője¹), *Kárpátfalva* (Jókai: Egy magyar nábob²), *Rác-Berzence Szilas-Bodrog* megyében (Ambrus Z.: Kultúra füzetlánccal), *Boros-Keve* (Herczeg F.: Fenn és lenn), *Hódcsopek* (Móricz: Kivilágos kivirradtig 8³), *Kiskunhalom* (Nagy Lajos: Kiskunhalom). A költött helynevek között sok a -vár, -falva, -háza és -lak utótagú: *Aranyvár* (Jókai: Felfordult világ⁴ 159), *Kozákfalva* (Mikszáth: A lutri), *Barátháza* (Mikszáth: A Noszty fiú esete Tóth Marival⁵ 1: 124), *Békelak* (Jósika: Az élet útjai). Valódi helynevektől veszik kölcsön a *Kis-*, *Nagy-*, *Ó-*, *Új-*, *Felső-*, *Alsó-*, *Szent-* stb. előtagokat: *Kisbalsa* (Gárdonyi: Bibi), *Ó-Hely* (Jókai: A régi jó táblabírák⁶ 359), *Felső-Kis-Kálnó* (Petőfi: A táblabíró), *Alsó-Rekettyés* (Mikszáth: Noszty), *Szent-Ágosta* (Kemény Zs.: Férj és nő). A mai nyelvben már nem élő, de a helynevekben gyakran megtalálható -d képzőt (vö. Kertész M.: Nyr. 68 : 67, Kniezsa: Keletmagyarország helynevei. Magyarok és románok 127, Bárczi: TihAl. 149) szintén felhasználják az írók helynévalkotásra: *Talpad* (Jókai: Nábob 1: 209), *Beléd* (Mikszáth: A jó palócok⁷).

Az irodalmi helynévadás kiterjed utcaneveken, községrészek és határrészek néven kezdve faluk és városok, hegyek és vizek néven keresztül megye-nevekre (Taksony megye, Eötvös: FJ., *Tuhutum* megye, Jókai: A kis királyok,⁸ *Magyarmegye*, Tolnai L.: Az új főispán,⁹ *Kevemegye*, Herczeg F.: Fenn és lenn), országnevekre (*Normensteín* német fejedelemség, Jókai: Az élet komédiásai,¹⁰ *Círiüllország* balkáni állam, Heltai J.: Family Hotel), sőt túlvilági tájak névéig (*Rondabugyrod* Babits Dante-fordításában a Pokol nyolcadik köre = *Malebolge*, Inf. XVIII.). A legbővebb anyagot a falu- és városnevek szolgáltatják.

2. Az irodalmi névadás általában a jellemzés eszköze: a helynevekkel is jellemezni akarnak az írók. Legegyszerűbb módja ennek az olyan helynevek alkalmazása, amelyeknek köznévi jelentése összefüggésben van a helység jellegével, természeti vagy emberalkotta jellemző tulajdonságával. Iványi Ödönnek „A püspök atyafisága” című regényében a püspöki székhely neve

¹ A továbbiakban: FJ.

² A továbbiakban: Nábob.

³ Lapszámot csak ott jegyzek meg, ahol a helynév a műben csak egyszer fordul elő.

⁴ A továbbiakban: Felf.

⁵ A továbbiakban: Noszty.

⁶ A továbbiakban: Tábl.

⁷ A továbbiakban: Jó pal.

⁸ A továbbiakban: Kis k.

⁹ A továbbiakban: Főisp.

¹⁰ A továbbiakban: Kom.

Váregyháza; Babits Halálfiában egy erdélyi havasalji kisvárost *Erdővár*-nak hívnak. Még ha az író mellőzi is a helység leírását, jellemzését, alkothatunk magunknak némi elképzelést a tájról, a vízrajzi, növényzeti viszonyokról ilyen nevek olvastán: *Borhát* (Gaal J.: Gyűlölség és szerelem), *Fehérhalom* (Kemény Zs.: Ködképek a kedély láthatárán), *Tarhalom* (Baksay S.: Pusztai találkozás), *Kerekhegy*, másutt *Kerekhegy* (Eötvös J.: A nővérek¹), *Vigvölgy* (Jósika: Adolfine), *Bőkút* (Fáy A.: A Bélteky ház²), *Szentpatak* (Tolnai: Főisp.), *Hosszúvíz* (Fekete I.: Hajnal Badányban), *Nyárliget* (Jósika: A rejtett seb 167), *Iharszeg* (Gárdonyi: Bibi), *Fűves* (Fáy A.: Bélteky), *Burjányos* (Jókai: Nábob 1: 213), *Jávoros* (Jókai: Kis k. 2: 103), *Fenyűsd* (Gyulai P.: A fősvény halála, későbbi kiadásokban *Fenyűd*), *Ürmösd* (Szabó Pál: Isten malmai 141). Az ilyen földrajzi neveket a szakirodalom természetneveknek nevezi (Lőrincze Lajos: Földrajzinév-gyűjtésünk múltja, jelen állása és feladatai 10). Ipari tevékenységgel megváltoztatott tájra utal a *Felbánya* név (Jósika: A rejtett seb), kereskedelmi telepnek képzeljük *Csütörtökvásár*-t (Tolnai: Főisp. 288), a *Gádoros* névről pedig, amely Babits Halálfiái című regényében egy bortermelő városka (Szekszárd) neve, a pincegádor jut eszünkbe. A megyeszékhelyek, mint a valóságban is gyakran, -vár utótagú nevet kapnak: *Porvár* (Eötvös: FJ.), *Tanusvár* (Jókai: Kis k.), *Bontóvár* (Mikszáth: Noszty).

Néha az író maga adja meg az általa költött helynév etimológiáját. *Tűzhalom* nevét pl. így magyarázza Jókai: „kézzel összehordott halom volt, ... az ősvallást követő magyarok áldozataira szolgált, itt gyújtották meg a »gyulák« az oltártüzeket” (Kis k. 1: 73). Veres Péter *Sárosszerdahely*-ről ezt írja: „Talán azért is Szerdahely a falu neve, mert a szerda ősidők óta a második vásárnap a vásárnap után. Bizonyára volt idő, amikor a vásárt el akarták tiltani az Isten napjáról és a hét derekára, szerdára tették át: azért lett az országban olyan sok Szerdahely” (Szolgaság 32). Urbán Ernő folytatásos regényében (Kultúrbotrány Gezővárott) egy fiktív helytörténeti monográfiából idézi *Gezővár* nevének eredetét: a „gező” mezei egeret jelent [= gözü], a honfoglaló ősök a várat építő hódokat nézték óriás gezőknek (Magyar Nemzet 1957. okt. 8—9.). Előfordul az is, hogy a regény cselekménye során tanúi vagyunk a helynévadás eseményének. Kemény Zsigmond „Férj és nő” című regényének szereplői egy pusztát vásárolnak, amelynek a *Virányos* nevet adják; a költői név nem illik ugyan a vad állapotban levő pusztára, de új urai virágzóvá akarják varázsolni (161). Jókai „A kis királyok”-ban leír egy láplecsapolást. Hogy megörökítsék azt a helyet, ahol a regény hősnője nagyon kitüntette magát, az *Asszonyvár* nevet adják neki, s a mappába is beírják (2: 218—9). Ez különben az egyetlen példám arra a helynévtípusra, amelyet a szakirodalomban „eseménynévnek” neveznek (Lőrincze: Földrajzinév-gyűjtésünk 13).

Tolnai Vilmos „az irodalomban előforduló olyan tulajdonneveket, melyek már pusztá köznévi jelentésüknél fogva is testileg, lelkileg vagy más módon jellemzik viselőjüket, mintegy magukért beszélve bemutatják tulajdonságaikat”, beszélő vagy leíró neveknek nevezte (MNy. 27: 176). Tolnai csak személynevekre gondolt, de megfogalmazása a helynevekre is vonatkozhat. Ám megfigyelhetjük, hogy az összefüggés a *Váregyháza*, *Virányos* stb. típusú helynevek közszói jelentése és a hely jellemző tulajdonsága között más, mint a *Hősvár*, *Perföldy*-féle személynevek és vise-

¹ A továbbiakban: Nőv.

² A továbbiakban: Bélteky.

lőik jelleme között: természetesebb, kevésbé erőltetett. A püspöki városra évszázadokon keresztül jellemző lehet a vár és az egyház fogalma; a Kisfaludy Kérők című vígjátékában szereplő ezredesnek ellenben az apja vagy a fia — akinek szokása szerint szintén *Hősváry* kellett, hogy legyen a neve — esetleg nem volt hős, sőt ő maga is nyilván csak felnőtt korában lett azzá. Közelebb állnak a beszélő személynevek típusához azok a helynevek, amelyeknek az író a köznévi jelentésen keresztül bizonyos célzatot szán. Jókainak „És mégis mozog a föld” című regényében a korhely, parlagi nemes, Csollán Berti pusztájának neve *Gődénylak* („csendes vonatkozás a benne lakókra, kik isznak, mint a gődény”) (1: 57). Móricz „Úri muri”-jában Csörgheő Csuli elhanyagolt tanyáját „bizonyos építészeti remeklések miatt *Nyomorlagnak* csúfolták” (191). Eötvös József „A falu jegyzője”-ben Taksony megye fővárosának a *Porvár* nevet adja, „mi legalább nyári napokban a fogalmat tökéletesen kifejezi. Ha estve a csorda a városba visszahajtatik, a por egy jól készült várerősség minden kellékeinek megfelel, tökéletesen eltakarva az épületeket s visszaijesztve a bemenni akarókat” (1: 220). Az olvasó ebben a névben és a leírásban nemcsak a valóságos alföldi portengert látja, hanem a nyomasztó, fojtogató elmaradottságot is érzi. Hasonló célzást vélünk felismerni Kosztolányinak *Sárszeg* városnévében is. Beszélő helyneveknek teljes joggal azonban csak azokat nevezhetjük, amelyeknek közszoói jelentése és a hely jellege között természeti, közvetlen kapcsolat nincs, csak valami átvitt, képletes vonatkozás. Ilyen például Aranynek az „Elveszett alkotmány”-ában a kortesverekedésekre célzó falunév: *Űsdi*, s ilyennek tekinthetjük Móricz Zsigmond Rokonok című regénye színhelyének, *Zsarátnok* városának a fojtottan izzó légkörre utaló szimbolikus nevét.

Ez utóbbi példákbl azt is láthatjuk, hogy az író a helynévadással gyakran nem magát a helyet, hanem az ott élő embert akarja jellemezni. A költött helynév, mint a valódi is, elárulhatja lakosainak származását: a Bontó megyei tatár települések között találjuk *Felső-* és *Alsó-Tatárdi*-t (Mikszáth: Noszty 1: 206). A XIX. század írói nemesi szereplőik lakóhelyének szívesen adnak olyan nevet, amelynek köznévi jelentése a lovagi középkort, a hűbériség vagy éppenséggel a honfoglalás legendás korát idézi fel, és ezzel kiemeli az ott lakók ősi nemességét, előkelőségét. Ilyenek Csató Pálnál: *Fegyveres* (A phantasta), Eötvös Józsefnél: *Ormoslak*, *Vérthalom* (Nőv.), Jókainál: *Tűzhalom*, *Bajhalom* (Kis k. 1: 104), *Nemesdomb* (A kőszívű ember fiai). Ezért kedvelik az olyan helyneveket is, amelyekben a *vár* vagy a *kő* szó fordul elő (a *-kő* utótagú helynevek is rendszerint várnevek): *Várfok* (Fáy A.: Bélyeky), *Etelvár* (Jósika: Az első lépés veszélyei, ugyanez Jókai: Kom.), *Aranyvár* (Jókai: Felf. 159), *Apátvár*, *Dolnavár*, *Gargóvár* (Akik kétszer hálnak meg¹), *Bondavár* (Fekete gyémántok); *Várkő* (Eötvös J.: Egy gazdasszony levelei), *Keselykő* (Kemény: Férj és nő), *Őskő* (Jókai: Kis k. 2: 129), *Véreskő* (uo. 2: 103).

A regényalakok előkelőségét van hivatva hangsúlyozni az a helynévadási mód is, hogy az író a helynevet hőse családnevéből alkotja, a nemesi *y*-ban megjelenő *-i* képző elhagyásával: Jókainál *Szentirma* Szentirmay Rudolf gróf (Nábob), *Somlyóháza* Somlyóházy gróf (Felf.), *Bondavár* Bondaváry Theudelinda grófnő (Fekete gyémántok), *Decsér* Decséry főispán (És mégis mozog a föld), *Etelvár* Etelváry herceg birtoka (Kom.). Az ilyen helynevek azt az elképzelést sugalmazzák, hogy az illető nemesi család évszázadok óta azon

¹ A továbbiakban: Akik kétszer.

a helyen él, arról kapta nevét. Ez az elképzelés azonban jobbra csak romantikus illúzió: a XIX. században, a történelem százados hányattatásai, török-dúlás, kuruc háborúk, a Neoacquistica Commissio működése után már igen kevés nemesi család élt valóban névadó ősi birtokán. Eötvös József is gúnyosan írja „A falu jegyzője” színhelyéről, *Tiszarét*-ről, hogy „a Réty-családnak a magyarok első foglalása óta birt tulajdona, mint ezt a nemzetség ügyvédje . . . hiteles s ugyanakkor készült irományokkal minden órán bebizonyítani kész, ha tudniillik Taksony-megyében valaki találkozna, ki a Réty-család ázsiai eredetét kétségbevonni bátorodik” (1: 3). Veres Péter pedig Szerdahelyi grófról, *Sárosszerdahely* földesuráról megmondja, hogy azelőtt Buckheimnek hívták (Szolgaság 31). Mégis fennmarad ez a helynévadási mód a romantika korán túl is: nemcsak Herczeg Ferencnél találjuk *Törökkút* helységet a Török-kúthy, *Szentmára*-t a Szentmáray grófok birtokaként (Fenn és lenn), hanem még Móricz Zsigmondnál is ezt olvassuk *Kara* községről: „A gróf Karay család névadó birtoka ez a falu” (Sárarany 16). Néha az író az *y*-jától megfosztott nevet még földrajzi köznévvvel is kombinálja: így nevezte el Eötvös Ormosy grófról *Ormoslak*-ot, Káldory grófról *Káldorfalvát* (Növ.), Jókai Kárpáthy Jánosról *Kárpátfalvát* (a Berettyó partján, tehát a Kárpátoktól elég messze), a Tarnóczyakról *Tarnócfalvát* (Tábl.), a Tanussyakról *Tanusvár*-t és Ponthay Adalbert grófról *Pontaliget*-et (Kis k.). Még Mikszáth is él ezzel a romantikus helynévadási móddal: Katángy Menyhért faluja *Katángfalva* (Két választás Magyarországon),¹ a Nosztyaké *Nosztaháza* (ahol még megvan az ősi pallos, csak hogy kukoricát morzsolnak vele, Noszty 1: 2), pedig Mikszáth máskülönben nemigen táplált a nemességgel kapcsolatban romantikus illúziókat.

Azok a helységek, amelyek nem előkelő lakóik révén szerepelnek a regényben, szerényebb névvel is beérik. Eötvös József „A nővérek” című művében a büszke *Ormoslak* szomszédságában csupa közönséges *Kerekhegy*, *Óhegy*, *Óberek*, *Ókút* húzódik meg. Jókainál „A kis királyok” hőse egy gyűlésen, melynek tárgya a *sásligeti* lelkész megválasztása, találkozik gyermekkori pajtásával, aki közli vele, hogy „Itt vagyok kosta, *Ludberek*” (2: 145). A szegény parasztfiút bizonyára nem helyezték volna tanítónak a zengzetes nevű *Pontaligetre* vagy *Koltaberekre* (uo. 1: 253). A *Ludberek* név enyhe komikumához hasonló hatást kelt *Szunyoglak*, amely „A kőszívű ember fiai” humoros alakjának, Tallérossy Zebulonnak elbeszélésében fordul elő (1: 32).

Az irodalmi helynévadásban az ún. k o n t r a s z t n e v e k típusára is találunk példát, vagyis arra, hogy az író — gúnyos célzattal — olyan nevet választ, amely viselőjének jellemző tulajdonságával éppen ellentétben áll (Kovalovszky: i. m. 39). Jókai a „Felfordult világ” 55. lapján leír egy kopár birkalegelt, amelyet *Rózsaliget*-nek nevez. A poétikus név és a sivár valóság közötti kontraszt rávilágít a pusztaság tulajdonosának, egy pénzhétségben és rangkórásban szenvedő úrgazdagnak jellemére is.

A helynévadással való jellemzésnek különlegesen bonyolult, áttételes módját találjuk Kodolányi János regényében, a „Boldog békeidők”-ben. Magában a történetben csak valóságos baranyai helynevek fordulnak elő, az egyik szereplő ellenben egy grófról, bárókról, ideális szerelemről szóló érzelgős regényt olvas, amelynek színhelye: *Liliomfalva*. Az édeskés név tökéletes összhangban van a képzeletbeli regényből közölt részletekkel, melyeket akár Beniczkyné is írhatott volna: „Katalin andalogva hordta körül

¹ A továbbiakban: Két vál.

bájos tekintetét a völgy virányán elterülő Liliomfalván . . . Lőrinc gróf szemközt lépdelt vele . . .” (117). Kodolányi ezzel regényalakja irodalmi ízlését jellemzi, s így nem jelentéktelen vonással gazdagítja a félművelt, szentimentális vidéki házvezetőnő lélekrajzát.

A költött helynevek jelentékeny része minden jelentés híján levő elemezhetetlen hangsor. Ezek pusztá hangzásuk révén lehetnek alkalmasak jellemzésre. Ha a regény cselekménye nemzetiségi vidéken játszódik, az írók a helységeknek sokszor idegenes hangzású neveket adnak. Felvidéki tárgyú művekben szlovák helynevekre emlékeztető neveket találunk: Jókainál *Brenócz* (Tábl.), *Prusznócz* (Akik kétszer . . . Ezt a nevet a regény egyik szereplője 1848-ban meg is akarja változtatni: „Ezentúl nem *Prusznócz*, hanem *Petrőczfalva*; minden falunak magyar neve lesz” 1: 20). A legtöbb szlovákos jellegű helynevet természetesen Mikszáthnál találjuk: *Hlina* (Tót aty.), *Lohina* (A lohinai fű), *Molyvanka*, *Bogra-Blonka* (Eladó birtok), *Glogova*, *Varecska*, *Uhlyavna*, *Kobolnyik*, *Privorecz* (Szt. Péter), *Krizsnócz*, *Klatinicz* (Prakovszky, a siket kovács), *Lásztova* (A gavallérok), *Rihócz*, *Blazócz* (Két vál.), *Klinecz* (A sipiricza), *Krapecz* (Noszty). Megmagyarosodott szlovák eredetű helynevek benyomását keltik: *Majornok* (Jó pal.), *Kovárnok* (Eladó birtok), *Peresznye* (uo.), *Zehernye* (A fekete kakas), *Mezernye* és *Mahornya* (Noszty). Romános hangzású a Tolnai Lajos erdélyi tárgyú regényében, „Az új főispán”-ban előforduló *Guruca* (230) és Szabó Pál „Isten malmái” című regényének színhelye, *Nyésta*. (Ilyen nevű falu van ugyan Abaúj megyében, de akár véletlen egyezésről van szó, akár ismerte Szabó Pál a *Nyésta* nevet, jobban illik a románokkal szomszédos bihari tájra, mint a Felvidékre.) Délszláv jellegű helyneveket találunk Jókainak „Az arany ember” című regényében, melynek cselekménye részben az Al-Duna mentén játszódik: *Leventinc*, *Medvelinc* (87), *Gunerovác* (uo.), *Golovác* (278). Idegen országbeli helynevet magyar író alig költött: a már említett Jókai-féle *Nornenstein*-on kívül csak Mikszáth *Prixdorf*-ját említhetem, ahol Katanghy Menyhért fürdőorvos volt (Két vál.). Erdékes viszont, hogy külföldi író: a cseh Jaroslav Hašek magyar tárgyú elbeszéléseiben egy csomó magyar helynevet alkotott, köztük igen sikerültek: *Bodafalu*, *Megesfalu*, *Olvasfalu*, *Ólmő* (A Balaton partján. Ford. Tóth Tibor. 1954., Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó. 13), *Füzesbanok* (uo. 26), *Csellésháza* (uo. 61), *Pusztá-Magyarád* (uo. 72). Ezek a nevek a cseh olvasó szemében bizonyára hathatósan hozzájárulnak a magyar couleur locale hitelességéhez.

Az elemezhetetlen, közszoói jelentés nélküli helynevek lágy vagy kemény, dallamos vagy durva, komoly vagy humoros csengésük révén juthatnak hangulateltő szerephez. Jókainak „Akik kétszer halnak meg” című regényében a lágy dallamú *Dolnavár* egy szelíd, önfeláldozóan jószágos leány lakóhelye, a büszke hangzású *Gargóvár* pedig a gögös grófi családé. Egy másik Jókai-regény, „Az élet komédiásai” szende hősnőjét „a *zajnai* Szent Erzsébetről címzett zárdá” apáca-fejedelemasszonyává akarják tenni (382). Vajon helyezhette volna-e az író az apácázárdát *Potyománd*-ra, amelyről a választási kortesbeszédekben esik szó (226)? Móricznak a „Forró mezők” című regényében a főszereplő előkelő úr lakóhelye *Opóra*; ennek a falunak lakosait valószínűleg nem lehetett volna olyan kegyetlenül megtréfálni, mint az „Úri muri”-ban tették a *cugariakkal*. Még a magyar fülnek mindig egy kissé szokatlanul hangzó idegenes helynevek között is van hangulati különbség: Szent Péter esernyőjének naiv csodája csakis a harangkondulású *Glogován* eshetett meg és nem például a hóbortos Kopereczky Izrael Izsák báró falujában, *Krapeczen*.

3. Néhány szót az irodalmi helynévadás történeti fejlődéséről. Ezt csak igen nagy vonalakban lehet felvázolni, részint az anyag soványsága miatt, melynek okait már bevezetőben ismertettem, részint pedig azért, mert az irodalmi névadásnak egy igen fontos tényezője, a névdívat a helynévadásban úgyszólván semmi szerepet nem játszik. A települések hosszabb életűek, mint az emberek, nevüket századokon keresztül viselik, s egy időben, egymás mellett állnak fenn régi és új települések, régies és újabb típusú nevekkal, amelyek közt a tipológiai különbséget csak a helynévkutató szakember ismeri; az író számára azonban a képzeletbeli helység kora, elneveztetésének időpontja többnyire közömbös, és ezért nem törődik azzal sem, hogy az általa költött név melyik történelmi korszak helynévadási típusához hasonlítható. Ezzel szemben a személyneveknek szinte nemzedékenként változó divatja a nem szakember számára is feltűnő, s így kormeghatározó értéke van. Mai író aligha adná egy szép fiatal leánynak a *Szerafin* nevet, mint Jókai tette a „Politikai divatok”-ban; Móricz Zsigmond is már egy öreg hölgyet nevezett el *Szerafin néni*-nek a „Rab oroszán”-ban. Ugyanakkor azonban Gyulai Pál éppúgy alkothatott *-d* képzős helynevet (*Fenyűsd*), mint Szabó Pál (*Ürmösd*); az, hogy ez a helynévalkotási mód több-kevesebb pontossággal meghatározható korban, a XIII–XIV. században volt szokásos (Kertész M.: Nyr. 68: 68), az ő művészi céljaik szempontjából teljességgel közömbös.

Ha azonban a képzeletbeli helységnek a regény cselekménye során adnak nevet, ennek már lehet kormeghatározó értéke. Legjobb példa erre a *Virányos* név, amelyet Kemény Zsigmond „Férj és nő” című regényének szereplői adnak birtokuknak. A *virány* nyelvújítási szó: a NyÚSz. szerint Berzsenyi használta először 1808-ban (378); a reformkor finomkodó irodalmi nyelvének egyik legkedveltebb szava lett (Tompai J.: Az irodalmi nyelv. Nyelvünk a reformkorban 334), de szívesen élt vele Petőfi és Arany is; a század második felében azonban számos más neologizmus sorsában osztozva lassanként kikapott a használatból. Helynévadás céljára tehát csakis a XIX. század közepső évtizedeiben lehetett alkalmas: Kemény regénye 1851-ben jelent meg, s a valóságban 1847-ben adta a *Virányos* nevet Döbrentei Gábor Buda egyik dűlőjének, az ünnepélyes budai „hegykeresztelő” alkalmával (Tolnai V.: MNy. 9: 456).

Ismétlem tehát: az irodalmi helynévadás történeti fejlődéséről csak vázlatos képet alkothatunk. A költött helynevek használata a társadalmi regényekben jelenik meg; a történelmi regényekben az „epikai hitel” inkább valószínűsítő helyneveket követel. A romantika, amely nálunk egészen a XIX. század utolsó harmadáig erősen rányomta bélyegét az irodalomra, leginkább az olyan helyneveket kedvelte, amelyek köznévi jelentésüknél fogva alkalmasak bizonyos romantikus képzet keltésére, költői hangulat felidézésére: ilyenek a Jósika-féle *Vigvölgy*, *Békelak*, *Nyárliget*, továbbá a feudális várnevek és azok a nevek, amelyekből az ott élők ősi nemességére lehet következtetni. A jelentés nélküli nevek dallamosságuknál fogva tesznek romantikus hatást: *Dolnavár*, *Pontaliget*, *Koltaberek*.

A realista törekvések kíséretében egyre nagyobb számmal jelennek meg az olyan helynevek, amelyek teljes egészükben elemezhetetlenek. Már Fáy Andrásnál és Eötvös Józsefnél is látunk erre vonatkozó kísérleteket (*Harsag*, *Bélteky*; *Garacs*, FJ.). Jókai abban a regényrészletében halmozza össze a legtöbb elemezhetetlen nevet, amelyik témájával és szatirikus hangjával már Mikszáthra emlékeztet: „Az élet komédiásai” képviselőválasztás-leírásában:

Már, Bátok, Gezetlen, Sipota, Kopron, Csiva, Potyománd. Az irodalmi helynévadás fejlődésének csúcspontját Mikszáthnál éri el. Különben is ő a legdúsabb névteremtő fantáziával megáldott írónk: műveiben még a tömegjelenetek statiszta-alakjai is nevet kapnak (pl. a „Noszty” névnapi mulatságában: *Pataký Istvánné, Ulrik János, Rajcsányiné, Rápoltiné, Podwolski gróf, Kaprinczy Balázné* stb.). Hasonló bőséggel áradnak tolla alól a műveiben néha fontos, de néha egészen jelentéktelen szerepet játszó helységek nevei is: a már felsorolt szlovákos hangzásúakon kívül *Benyele, Cseper* (ÖM. 1:13), *Gózon* (Jó pal.), *Bélye, Zobota, Cserde, Gímely, Tara* (Nemzetes uraimék), *Borontó* (Két vál.), *Szalkány, Vándok* (A gavallérok), *Voglány, Drenk, Gyimóka* (Noszty) stb. Mikszáth nem elégszik meg a község- és határnevekkel; hegy- és folyóneveket is költ, amire más írónál alig találunk példát: *Bolontó* (Eladó birtok), *Dengely* (Noszty) hegységek; *Kotorna* (Eladó birtok), *Neszte* (Prakovszky), *Polyovka* (A gavallérok), *Kemese* (Két vál.), *Kisze* (A fekete kakas), *Kapornok* (Noszty) víznevek. Ez a páratlan névbőség és a nevek valószínű csengése a Mikszáth-művek plasztikus életszerűségének lényeges alkotórésze.

Sok helynevet találunk Tolnai Lajos műveiben is, ezek azonban a Mikszáthénál szegényesebb fantáziára vallanak: kevesebb a merőben kitalált név, inkább az országban szokásos helyneveket, illetőleg azok elemeit használja fel (*Almás, Szöllös, Szegvár, Hegyvár, Istvánhalom, Főisp., Mező-Mihályfalva, Az urak* stb.). Ugyanakkor a személynévadásban Tolnai nem mindig törekszik valószerűsége: nevei inkább a beszélő nevek karikatúraszerű típusához állnak közel (pl. *Schwindler Gusztáv, Szorítsd László*).

Mikszáth után az irodalmi helynévadás egyre többet veszít jelentőségéből. A vidéki nemesség, a dzsentri, melynek élete a XIX. század elbeszélő irodalmának a legtöbb témát szolgáltatta, hovatovább teljesen felszámolódik; a Budapestre koncentrálódó irodalmi élet egyre jobban előnyben részesíti a fővárosi témákat, a paraszttárgyú művek cselekménye pedig többnyire egy falu területére korlátozódik, úgyhogy a helység megnevezése gyakran fölöslegessé válik. Gárdonyi például vidéki tárgyú regényeiben és elbeszéléseiben a legritkább esetben említ helyneveket: ez a negatívum is hozzájárul írásainak bizonyos fokú elvontságához, ahhoz, hogy történetei úgy szólván bármely helyen és bármely időben játszódhatnak. (Mindössze egy regényében, a *Bibi*-ben találtam költött neveket: *Iharszeg, Ereszvény, Kisbalsa, Petlend.*) Erősödik a XX. században az a régtől fennálló tendencia is, amely a történet valószerűségét valóságos helynevek használatával kívánja növelni. Mindezek a körülmények azt eredményezik, hogy az utóbbi öt-hat évtized irodalmában jóval kevesebb költött helynevet találunk, mint a múlt században. A Mikszáth-féle merész, önkényes alkotású nevek utódai: Móricznál *Musa* (Fáklya), *Csugar* (Úri muri), *Opóra, Badakony, Bódvás* (Forró mezők), Babitsnál *Sót* (Halálfi), Kosztolányinál *Bilek* (Pacsirta), Móra Ferencnél *Malajdok* (Dióbél királyfi), Fekete Istvánnál *Badány, Kállány* (Hajnal Badányban), Illés Bélánál *Peméte* (Kárpáti rapszódia). Legújában azonban íróink inkább az elemezhető helynevek alkotásához térnek vissza, de persze romantikus hangulati kísérő nélkül: *Sárosszerdahely, Sárosszentmiklós* (Veres P.: Szolgaság), *Abafalva* (Németh L.: Bűn), *Szeghát* (Németh L.: Égető Eszter), *Hódrét* (Cseres Tibor: Tűz Hódréten) stb.

4. Hátra van még az a kérdés, milyen tanulságot vonhatunk le az elmondottakból. Az irodalmi helynévadás az egyéni nyelvalkotás körébe tartozik;

a szókincs gyarapításának egyetlen fajtája, melyben az önkényesen konstruált, elemezhetetlen hangsoroknak jelentős szerep jut. Tudvalevő, hogy mindenféle nyelvújítás — „a” nyelvújítás éppúgy, mint az első bibliafordítótól kezdve minden idők íróinak szókincsgyarapító törekvése — elsősorban szóképzéssel, összetétellel, továbbá elvonással és összevonással él, vagyis a meglevő nyelvelemek újszerű felhasználása által újít, vagy pedig a teljes szókincs latens elemeit: az elavult szavakat és a tájszavakat hozza forgalomba, de teljesen önkényesen formált, gyökértelen és családtalan szavakat nem gyárt; a költött helynevek jó része pedig ilyen. Igaz, hogy a költött helynevek nem válnak az egész nyelvközösség szókincsének szociális érvényességű tagjaivá, de a maguk összefüggésében, annak az irodalmi műnek nyelvében mint rendszerben megvan a szociális értékük: minden olvasó azonnal tisztában van vele, hogy annak a soha nem hallott szókonstrukciónak helynévi funkciója van, mégpedig nemcsak ismételt, hanem első, sőt egyetlen előfordulásakor is. (Adataim jelentékeny része „hapax legomenon”).

Ezt a felismerést a mondatstruktúra teszi lehetővé. Egy elszigetelt *Kovárnok* vagy *Bilek* hangsorral nem tudnánk mit kezdeni, a nagy kezdőbetű sem elegendő útbaigazítás. De ha ezt az ismeretlen hangsort teljes mondatban helyezzük el: „*Kovárnoktól* Selmeczbányáig másfél napig tart az út” (Mikszáth: Eladó birtok 15), vagy akár csak szintagmában: „a *bileki* helyőrség tisztjei” (Kosztolányi: Pacsirta 36), az egyenlet azonnal megoldódik, és megkapjuk a hangsor helynévi értékét. Néha az író maga is megmagyarázza, mit értsünk az ismeretlen hangsoron, például „beállott estefelé a *Nesztébe*. Ezt a *mi patakunkat hívják így*” (Mikszáth: Prakovszky 80). A megoldást gyakran az ismeretlen és a megfelelő földrajzi köznév jelzős vagy értelmezős szerkezetben való összekapcsolása adja meg: „*Okta nemes község*” (Arany: Elv. alk. IV.); „állapodjatok meg a *legközelebbi faluban, Tobozon*” (Jókai: Tábl. 18), „*Körös-körül a Bolontó hegytől le a füzes Kotorna vizéig* csupa szegény ember lakik” (Mikszáth: Eladó birtok 5). De a községnevek felismeréséhez a földrajzi köznév kitétele sem szükséges: mivel ezek a mondatban többnyire helyhatározói szerepet töltenek be, határozóragjuk is rájuk vall. Locativusi szerepe van a helynévnek ezekben a példákban: „*Üsdiben* a hadnagy Kolocintos Gábor uram volt” (Arany: Elv. alk. IV.), „én ismertem Palkó ezredesnek az apját. *Gurucában* tehénpásztor volt” (Tolnai: Főisp. 230), „Itt vagyok kosta, *Ludberekén*” (Jókai: Kis k. 2: 145), „A környéken már nincs fiatal tanító, csak épp *Petlenden*” (Gárdonyi: Bibi 108). Lativusi határozóként szerepel a helynév ezekben: „haza vitette az atyja *Harsagra*” (Fáy A.: Bélték 1: 333), „elvitette magát *Varecskára*, ahol Panyókiné lakott” (Mikszáth: Szt. Péter 103). A *Bágy* nevet (mely különben egy Udvarhely megyei község neve), Mikszáth „A jó palócok”-ban egy pataknak adta, de hogy falunévnek is használja, mutatja ez az ablativusi határozó: „Csak legalább egy szót mondott volna, mikor elment *Bágyról*” (Jó pal. 36). Másféle helyhatározó szerepében, névutós szerkezetekben is ráismerünk a helynevekre: „a szekér letér arra *Pityód felé*” (Jókai: Kom. 182), „a szebbik útra [tértek], mely *Uhlyavnán keresztül* visz Glogovára” (Mikszáth: Szt. Péter 216). Az idézett mondatokban természetesen a mondat tartalmának is útbaigazító ereje van. A határrészek nevét — ha az író nem magyarázza meg, pl. „a »*Kvaka*« nevű nyírjes” (Mikszáth: Szt. Péter 141) —, a határozott névelő különbözteti meg: a *Bakalja*, a *Papgödör*, a *Bábazug* (Móricz: Kivilágos kivirradtig).

A költött helynevekkel gyakran találkozunk -i képzős melléknévi szár-

mazék alakjában. Értékük ilyenkor 'x helységben levő, x helységhez tartozó', s ezt annak a szónak alapján ismerjük fel, melynek jelzőjeként állanak. Az útbaigazító jelzett szó rendszerint olyasmit jelöl, ami rá nézve jellemző kapcsolatban áll a földrajzi hellyel, tehát földrajzi fogalmat, „tereptárgyat” vagy személyt mint valamilyen helység lakosát. Ilyenek: „a talpadi erdő” (Jókai: Nábob 1: 209), „az írámosi szép birtok” (Jókai: Kis k. 2: 221), „a benyelei pusztá” (Mikszáth: ÖM. 1: 13), „a cseperi hegyek” (uo.), „a bogra-blonkai vasút” (Mikszáth: Eladó birtok 84), „A fábiáni iskolára . . . A csapádíra, a malmosira, a tengelyire, a békásira, a kecskésire” (Tolnai: Főisp. 239); „a zakatói rektor” (Baksay S.: Pusztai találkozás 14), „Kádár Sámuel, hódosopaki esperes” (Móricz: Kivilágos 8), „a kopolytúsi taligások” (Móricz: Úri muri 174), „az ürmösdí bádogos” (Szabó Pál: Isten malmái 141).

Összefoglalva: az irodalmi helynévadásban az író nyelvalkotó képzelete, hangulatokeltő és jellemző készsége nyilatkozik meg. Helynevek alkotására felhasználják az országban valóságosan meglevő helynevek elemeit, vagy pedig teljesen saját fantáziájukból merítenek. A költött helyneveket közszoí jelentésüknél vagy hanghatásuknál fogva jellemzésre használhatják. Az író által önkényesen alkotott új nyelvelemeket a szövegösszefüggés ruházza fel a helynév funkciójával.

J. Soltész Katalin

Móricz Zsigmond képalakításának néhány kérdése

Elek Ilona „Móricz Zsigmond stílusa és nyelve” című dolgozatában¹ néhány lapot szentel Móricz hasonlatainak is. Igyekszik valamilyen osztályozást adni, felállítva a természetből, növény- és állatvilágból vett hasonlatok körét. Ennél a pozitívista csoportosításnál azonban a szerző nem megy tovább. Móriczot néhány szemléletes hasonlata alapján népies írónak tartja.

Elek Ilonának sem eredményeire, sem módszerére nem támaszkodhatunk. Az az említett, legfőbb következtetése, hogy Móricz — hasonlatai folytán — népies író, ilyen kizárólagos formában nem állja meg a helyét. Nézetünk szerint, s ezt megkíséreljük bizonyítani is, Móricz hasonlatai legáltalában két különböző forrásból táplálkoznak.

Erről a nagyon fontos körülményről nehéz volt tiszta képet alkotni akkor, amikor (a dolgozat keletkezésének idején) a móriczi oeuvre még csak nekilendülőben volt, hisz az író legnagyobb alkotásai a húszas, harmincas években jelentek meg. Elek Ilona így azt sem tudhatta, hogy idő múltán Móricz képalakításában bizonyos ritkulás, illetőleg egyszerűsödés fog bekövetkezni; vannak művei, mint például a Rokonok, melyekben kevés a hasonlat. Arra sem gondolhatott, hogy Móricz helyenként, főleg későbbi műveiben képeinek az esztétikai hatáson túl funkcionális szerepet juttatott: némely esetben kifejezni, ábrázolni, főleg pedig ironikus hatást kívánt velük kelteni.

1. a) Az egyik fontos forrás, melyből Móricz képalakítása ered, nyugatos jellegű. Ez az állítás meglepőnek látszik, hiszen valamilyen felszínes szemlélet

¹ Rákosliget, 1911. 22—31. Lásd nyomban Dénes Szilárd ismertetését Nyr. 41 [1912]: 374. Móricz, mint ismeretes, Elek Ilona dolgozatát átnézte, és néhány jegyzettel egészítette ki. Észrevételeit Prohászka János tette közzé nyomtatásban (Nyr. 50 [1926]: 61—2).

alapján hajlandók volnánk azt hinni, hogy Móricz mindenestül szemben állott a szimbolista és dekadens nyelvvel. Lehetséges, hogy maga is azt hitte, azonban a nyelvi bizonyítékok arra mutatnak, hogy időnként hatott rá a század eleji stílusforradalom, illetőleg a szimbolista, sajátos képes kifejezőmód. Tudjuk, hogy maga Ady sem vonhatta ki magát e hatás alól.¹ A magyar szimbolizmus a költői nyelvet szokatlan képekkel, hasonlatokkal, metaforákkal árasztotta el. A hangsúly a szokatlanon van, hiszen tévedés volna tagadni a korábbi magyar költészetben jelentkező képlátást. Vitathatatlan, hogy az újszerűség folytán úgy tetszett, mintha a hagyományos, szintelen és egyáltalában nem képszerű régebbi költői nyelvet képekben gazdag, színes kifejezőmód váltaná fel. Mindebből annyi az igazság, hogy a szimbolista formanyelv általában új, eladdig meg nem szokott képlátásra törekedett. Hogy azonban az „érthetetlen”-nek nevezett Adynál milyen sok hagyományos, világos kép van, arra legutóbb Bóka László mutatott rá említett tanulmányában.

Az intellektuális képkalkotás egyes túlzásai előfordulnak Móricznál is, bár tudatosan küzd ellene, mint ez nyilvánvalóan kiviláglik a „Kerek Ferkó” első lapjainak olvasásakor. Itt Móricz a polgármester érettségizett leányának, Mariskának levelén keresztül enyhe gúnnyal szól a szimbolikus stílus majmolásáról. Mindazonáltal, az idézendő levél gúnynyilai ellenére, helyenként és nemcsak pályája kezdetén ő maga is „áldozata” lett a kor divatjának; talán maga sem akarva, nem egyszer bele esett, mint látni fogjuk, a szimbolizmus „csapdájába”. Ez viszont arra mutat, hogy Móricz nem tudta és nem is akarta kivonni magát akár a legmodernebb áramlatokból; mindenről volt tudomása, ami az irodalomban történt, a stílári vonatkozásokat sem véve ki!

Az említett levélben Móricz határozottan elítéli a szimbolista „szenvelgést” Mariska írásmódján keresztül. Mariska „most jött haza Pestről, az érettségi után s még zúg a feje a legmodernebb irodalmi látásoktól . . .”

„... folytatja a levelet, amelyet ideáljának, a művésznőnek ír, a nagy festőnőnek, a Nyugat legújabb kreációjának, akinek szédületes stílusát viaszlelekkel őrzi meg a kis lány . . .” (Móricz Zsigmond: Kerek Ferkó. 1955. 22).

Íme a levél:

„... Már csak behunyt szemmel láttam ezt az életet s pikánsfinomságú összehatásba olvadt nálam az egész. A legmodernebb látás leszűrt színeit vetítettem rá s valami parfümös sajátzerűség telítette meg az itthagyt világot, amelyet az én empire lelkem igazi biedermeier érzésekkel bontott fel, a saját kódén át, mint egy vakult tükörben, csodalátás varázslattal rögzítve meg a gyermekkor elmúlt, furcsás emócióit, amelyeknek az alaphangja mindig ugyanaz, de az intonálása újra más és más . . .” (uo. 22).

„Beérződik hozzám a tubarózsák fölcseggő éles szopránja s elnyomja a fásult, rozoga koldusnép szomorú lelki penész szagát. Az édesanyám ruháinak friss tisztaság-szaga tölti be az emlékeimet s az élet képei tarkán és fátyolosan suhannak el mellettem. . . Mit ad az élet? Nagy érzéseket, félelmes megpihenéseket, várásokat és meglátásokat, emóciókat . . . Gyönyörű kilátásos hangulatokat az illatok szubtilis átmeneteinél s úgy húzom magam kicsire, gyávára az Élet fala tövéen mint egy tolvaj árnyék . . .” (uo. 24).

¹ Bóka László: Ady szimbolizmusa (Irodalomtörténet 1954. 125—45). Bóka e fontos tanulmányában tisztázza Ady viszonyát a francia szimbolizmushoz, idézve Szini Gyulának: „A dekadensek” című, a magyar szimbolista nyelv kibontakozása szempontjából alapvető cikkét (Magyar Gênio 1903. január). Bóka Révai Józseffel együtt és Tóth Árpádnak Nyugat-beli cikke nyomán (Ady költészetének viszonya elődeihez és a francia modernekhez. Nyugat 1919. 351—61) hangsúlyozva kiemeli az Ady-féle szimbolizmus kettősségét; csak a misztikus, kódós, erőltetett képlátás kapcsolódik a franciákhoz. A világos képszerűségnek jól megfogható magyar előzményei vannak.

Az idézett levél, melyben Móricz a korstílust akarta gúnyosan jellemezni, jól sikerült. A „megvakult tükör”, mely a lélek bizonytalan érzéseit jelképezi, az „Élet fala”, az élettől félő ember, aki olyan, mint egy „tolvaj árnyék”, nemkülönben a sajátos jelzők („fásult rozoga koldusnép”, „félelmes megpihenők”, „kilátásos hangulatok”, „parfümös sajátságosság”) [itt a főnév is erőltetett] a szimbolista költők szóhasználatát utánozzák. A legmerészebb kép „a tubarózsák felcsengő éles szopránja”. Az ilyen képet szineszteziának mondjuk, azért, mert a képben két olyan fogalom találkozik össze, mely különböző érzékszervek hatósugarába tartozik. A hagyományos nyelv olyan képet, hasonlatot vagy metaforát keresne, mely vizuális vagy odoratív jellegű. Móricz azonban auditív mozzanattal egészíti ki az így furcsa egyveleggé változó képet. Tóth Árpádnál¹ előfordulnak ilyen példák, bár ő sem egyetlen a szinesztezia használata szempontjából.

„A fáklya” című regényben olvassuk: „ez a szó olyan váratlanul jött, mintha sötétben gyufát gyújtanak: egyszerre idegen világ tárgyai... tűntek elő” (1953. 133). Ez is szinesztezia. A szó, a hang auditív benyomást kelt. A gyufa lobbanása, amint fényével elűzi a sötétséget: vizuális jellegű. A két kép közti kapcsolatot a *v á r a t l a n s á g* létesíti, ez az érintkezőpont. Mégis a két különböző érzékszerv körébe tartozó benyomás összekapcsolása feltűnő és jellegzetesen szineszteziás jelenség.

Közel van ehhez a nyilvánvalóan szineszteziás képhez az alábbi, melyet azonban másként is felfoghatunk. Ugyancsak „A fáklya”-ból származik: „A fiatalember a Márta csillogó fogaira nézett, ahonnan ez a kérdés, mint valami rakéta kiröppent s szórakozottan, kissé fáradt fejjel mondta...” (uo. 15). A kérdés hangbenyomásokat kelt, a rakéta többnyire fénybenyomásokat. Minthogy azonban sistergés is vegyül a fény képzetéhez, talán nem kell tiszta szineszteziás hasonlatnak felfogni annak ellenére, hogy a rakétában mint jelenségben feltétlenül uralkodó képzet a vizuális.

b) A tizes évek intellektualizáló nyelvéhez Móriczot nemcsak a szineszteziás képek fűzik, jócskán találunk nála olyan hasonlatokat (ritkábban metaforákat), melyek túlzó képlátásának vetületei. Nem egy kép erőltetett; olyankor van ez, amikor az absztrakt fogalmat akkor akarja konkrét fogalommal szemléltetessé tenni, amikor a kettő között szinte semmi érintkező pont sincs. Ilyen esetekben rendszerint az állítmány jelentése hoz létre némi értelmet, megakadályozva, hogy a kép teljesen részeire hulljon. „Amint az ablakokról felhúzták a függönyöket, hideg és szürke világosság rohant rájuk, vadul, mint a kieheltetett vadak s csillogó foggal estek neki a késő éjszaka ittmaradt illúzióinak” (uo. 247). Az idézett kép azért is jellemző, mert szinte szimbólumszerűen nagy megelevenítő erővel kifejti, teljessé teszi a hasonlat következményeit.

Hasonló látásmóddal van dolgunk az alábbi példákban: „A szót magát sziszifuszi erővel lökte ki, mint a súlyemelésnél az utolsó erőfeszítést” (Forró mezők. 1955. 178). A beszéd és a súlyemelés: egymástól távol eső fogalmak,

¹ Tóth Árpád: Körúti hajnal:

Csak a színek víg pacsirtái zengtek:
Egy kirakatban lila dalra kelt
Egy nyakkendő.

Gombocz Zoltán: Jelentéstan. (A magyar történeti nyelvtan vázlata. IV.) Főleg Ady- és Kosztolányi-példákat idéz (Pécs, 1926. 84).

mégis egy képbe egyesülnek. Az alábbi képekben, melyek szintén a beszéddel kapcsolatosak, Móricz igyekezett az ötletességet minden lehető eszközzel fokozni: „folytatta az asszony . . . a históriázást, amelybe úgy belejött, mint a darálókő a forgásba, amely is, ha kifogy alóla a mag, akkor már könnyen szalad s alig áll meg” (uo. 408, a novella 1909-ből való!). „... folyt belőle a szó, mint keze alatt a csapból a bor” (uo. 61, a novella 1904-ből való!). Másutt pedig a beszédet langyos zuhanyhoz hasonlítja: „Pap Béni fojtottan dörgő, az indulat tüzeiben rikácsoló hangja úgy hatott, mint egy langyos zuhany” (uo. 169). A most idézendő kép a látást teszi szemléletessé, bár igen meglepő módon: „kemény kis szemöldökei makacsul szegeződtek az öregre, mint felvont apró íjak” (Légy jó mindhalálig. 1954. 153). A szemöldök nemcsak a nézéssel állhat kapcsolatban, a következő kép sajátos párosítással a haragot fejezi ki: „A férfi felkapta a fejét, mély ráncai haragosan szaladtak össze a homlokán, vastag szemöldökei, mint két bozontos állat rohant egymásnak” (Elbeszélések 1. 1953. 105, a novella 1909-ből való!). A haragra utal a következő kép is: „A két asszony olyan volt, mint két éles kés” (uo. 281, a novella 1908-ből való!). A haragos beszédet jeleníti meg a következő hasonlat: „tört ki az asszonyból az utálatos parasztdurvaság, mint a felfakadt fekélyből a genny” (uo. 402, a novella 1909-ből való!).

„A fáklýa”-ból elsőnek idézett, szimbólumszerű képre emlékeztet az alábbi hasonlat, amelyben a következmények levonása, a megelevenítés éppúgy bekövetkezik, mint amabban: „S milyen furcsa, egy darabig szédületesen rohannak egymás hegyin-hátán az események, mint a torlasz a vizen, fagerendák, tutajok halmaza, aztán megáll a zátonyon s megint semmi sem történik, csak üledpedve hever minden, forró mezőkön” (Forró mezők. 1955. 178).

Móricz nyugatos forrásából származó képalkotását jellemzi az is, hogy nem egyszer konkrét fogalmat hasonlít elvonthoz. Ilyenkor nyilvánvalóan még nagyobb a törekvés meglepő asszociációk keltésére, mint mikor a képalkotás fordított előjelű, azaz absztrakt főnévtől irányul konkrét főnévre. Utóbbi esetben ugyanis — az ötletesség ellenére — mindig megtalálható, ha a túlfeszített képek esetében gyengébben is, a szemléletesség mozzanata: „... ott feküdt rendetlen ruhával a kővén, mint egy szétmállott élet” (Sárarany. 1955. 100). A kép szabad teret enged az asszociációknak: a szerelmeskedés következtében zilálttá vált öltözk és az elromlott élet párhuzamba állítása messze ágazó gondolatsort nyithat meg. „Nagy lélegzetet vett szegény lány s rámutatott Sanyikára, mint egy győzelemre” (Légy jó mindhalálig. 1954. 108). Rendszerint példaképre szokás rámutatni: itt a győzelem a példaképhez tapadó végső asszociációkra utal. Az idézendő példában szintén jelentkeznek az asszociációk: „A bogárhátú, gólyafészkes kis ház úgy mosolygott fehér falaival a meleg, ragyogó napsütésben, mint az emberi boldogság, jóság, a mese utolsó kedves fészke” (Elbeszélések. 1. 1953. 351, a novella 1909-ből való!).

c) A nyugatos forrásból kell származtatnunk azokat az eddigiektől eltérő hasonlatokat, melyekben a hasonlat két tagja közt van ugyan kapcsolódó, érintkező pont, például az állítmány egyaránt illik a hasonlat egyik és másik tagjához, de a képben foglalt két fogalom közt fokozatbeli, intenzitáskülönbség van: az, amihez hasonlítunk, a hasonlat első tagja által véghezvitt cselekvést általában a rendesnél nagyobb mértékben szokta eszközölni: „Törte-marta a kezét. Összekulcsolta és úgy sóhajtozott, mint a temetési virrasztók” (Tavaszi szél, é. n. 215, a novella 1908-ből való!). A temetésen

rendszerint sírnak és sóhajtoznak, mégis a kép köznapi eseménnyel kapcsolatban szokatlan. Vagy: „Fekete Mihály meglódult, mint a hegyomlás” (uo. 238, a novella 1908-ból való!). A hegygörgögeteg megindulása és az ember megmozdulása közti párhuzamvonás nyilvánvalóan erős túlzás. „Az ablakok a meleg ellen még zárva voltak s úgy ültek, mint a fulladt kriptában” (Forró mezők. 1955. 176). A fülledt, meleg szobában a hőségtől, a sír körül pedig a bánattól elgyötörtén ül az ember, a párhuzam létesítésével a nyári fülledtség és a krypta okozta hangulat között mintha az írónak kissé gúnyos szándéka is lett volna.

Az intenzitás különbsége nem egyszer testi nagyságban jut kifejezésre: „Akkora csörögét sütöttek, mint egy-egy malac” (Elbeszélések. I. 1953. 61). „Mégis menni kell. Mint egy romló gép, úgy haladt előre mindig lassabban egy ember” (Tavaszi szél, é. n. 169, a novella 1903-ból való!). Az ember is halad, a gép is; a nagyság különbsége azonban a képalpalkotás alapjává lett. „Most már csak fázott, libabőrös volt az egész teste s tudta, hogy olyan kék, mint a kopasztott lúd” (Galamb papné, é. n. 117). Itt a túlzás színre vonatkozóan jelentkezik: a kopasztott lúd többé-kevésbé kék; az élő ember „kéksége” költői túlzás.

A most felsorolt és korábban tárgyalt egészen meglepő hasonlatok közt — amelyekben az igei állítmány alig-alig fűzi össze a hasonlat két tagját — helyenként nagyon nehéz választóvonalat húzni; sokszor problematikus, melyik csoportba soroljuk a szóban forgó hasonlatot. Így valahogy a kettő közt helyezkedik el az alábbi: „Nem törődtek a távoli hómezőkkel, amelyeknek szíronyosan csillogott a színe, sem a feketén kanyargó úttal, amely mint egy óriáskigyó kanyargott előttük, mint hűséges kutya szaladt előre a távoli, boldog otthonuk felé” (Nem élhetek muzikaszó nélkül. 1955. 98). A kép első része talán még az intenzitáskülönbségen alapuló hasonlatok körébe tartozik. A második viszont (az előre szaladó kutya hasonlattal) inkább a nyugatos ízű, érintkezőpont nélküli csoportra jellemző.

d) A nyugatos stílus törekvésekhez kell kapcsolnunk Móricz viszonylag kis számú metaforáit. Ezeket, mint a fenti hasonlatokat, az eredetiség jellemzi, ötletesség; Móricz — inkább későbbi műveiben — ironikus hatásra törekedett velük. Ilyenek: „Mosolygott. Magában maradt. El kellett zárnia lelke kagylóhéját, hogy magához térjen...” (A fáklya. 1953. 240). A lélek kagylóhéja: ma már talán még versben is ritka. Az alábbi metaforák egyenesen szecessziósak: „S a fiatal férfit most kapta el életének legittasabb örülete s most lett igazán és legtökéletesebben Kerek Ferkóvá: felszökött e kis kéz megtartó sziklájáról s abban a pillanatban magához ragadta (a maga örületének bércére emelte), szájon csókolta a lányt” (Kerek Ferkó. 1955. 204). A szenvedő kép második része elmaradt az 1955-i kiadásból. E helyütt azt sem mondhatjuk, hogy Móricz gúnyolódni akart volna. Gúnynak szánta azonban az alábbi metaforát, mely későbbi korszakából való, és amely a hivatalnokvilág elvtelen alkalmazkodását tünteti fel ironikus színben: „S ő is ugyanavval a muzikával nevetett, a káröröm zenéje harsogott ki a szája résén, a rosszakarát csengő arany hangja s a ravasz okosság, a csinált álszerénység, a nemtelen hízelkedés” (Rokonok. 1954. 34).

Kevésbé szenvedő vagy finomkodó az alábbi néhány metafora: „A paraszt vadul hallgatott, csak a szemében nyújtogatta karmát, lángos szárnyát a belső tűz” (Elbeszélések. I. 1953. 332, a novella 1909-ből való!). A belső tűz karma és lángos szárnya: életképebb metafora, mint a korábban idézettek. „A lány

arcán szinte állati rémület volt. A rászégezett szemek korbácsa alatt előrejött” (Forró mezők. 1955. 75). A szemek korbácsa — nézetünk szerint — kissé erőltetett, de még nem szecessziósan édeskés. „Vilma . . . csak nézett. Nagy szemeivel komolyan s a férfi elveszett a nagy szürke szemek imbolygó lápvilágán” (uo. 282). A szemek olyanok, mint az imbolygó lápvilág: ugyanazt mondhatjuk, mint a megelőző metaforára; némileg erőltetett, anélkül, hogy finomkodó lenne. „Csak akkor ijedtek föl a hallgatók, akik szinte elringatóztak a szónoklat e biztos gályáján, mikor a főkapitány a fejedelemasszonyhoz intézett szavakban a következő szirtekre s zátonyokra vezette a beszéd hajóját.” (Tündérvilág. 1954. 26). A szónoklat gályája, a beszéd hajója, melyen el lehet ringatózni, illetőleg melyet szirtekre és zátonyokra lehet vezetni: egy kicsit szenvelgő kép, mely az (igaz, hogy rejtett és szelíd) ironikus célzatra való tekintettel még elfogadható.

e) A nyugatos hatás kapcsán említjük az olyan fordulatokat, melyekben az i g e a képzeteltető. Ilyenkor az író a szemléletessé teendő személyhez, dologhoz h a s o n l ó kifejezésből csak az igét veszi át, azt beleépíti a mondatba. Az alany mellett oda nem való, szokatlan ige jelentkezik sokszor „meghökkenítő” erővel. Laczkó ismeretes „Ady költői nyelve” című tanulmányában¹ (Nyugat 1909. 581) ezt az eljárást „legérdekesebb, legadysabb szóképpnek” nevezi és joggal. Ez a „legérdekesebb, legadysabb szóképp” Móricznak főleg korábbi műveiben jelenik meg. Lássunk néhány példát: „Be jó volt elfeledkezni a súlyos gondokról, miket a fekete Lófőszékely görgetett rájuk, be jó volt ébredni a lélekharang kongása után lakodalmi ezüstcsengettyűkre” (Tündérvilág. 1954. 30). Nyilván arról van szó, hogy a súlyos gondok úgy zúdultak rájuk, mint a nehezen görgethető kövek. Gondokat görgetni: még az alliteráció is kiemeli a stílus precieux jellegét. Ady is írja: „görgesse a perc” (Nyugat 1909. 581).

A példák szaporíthatók: „Vad düh kezdett benne megáradni . . .” (Sárány. 1955. 142, más szempontból idézi Elek Ilona: i. m. 13), „nyáreji viháncolás csatározott” (uo. 97), „ebben a pillanatban azonban valami rettenetes történt, iszonyú ordítás, sírás, üvöltés, vonítás robbant fel az utcán” (Tündérvilág. 1954. 68). „Most az ablak megrecsent, a kemény felülvoltott, szél csapott át a forró szobán” (uo. 78). „. . . a kellemes csipő hideg az orrokat egészszerűen megharapta” (uo. 122), „mintha rájuk ordított volna az ajtó” (Sárány. 1955. 103), „S nem lehetett látni, milyen kifejezés dühöngött az arcán” (Galamb papné, é. n. 114), „A napfény végigöntötte s betűrt a kemény vászon-ingbe” (Tavaszi szél, é. n. 211). „A detektív villanylámpát vett elő s avval belelőtt a sötétbe” (Forró mezők. 1955. 211).

A Nyugat körének exkluzív stílusát tükrözi Móricz néhány intellektuális képet felidéző, rendszerint összetett, sokszor körülírt jelzője.

Ilyenek: „nagy, kiálló, kis pengevékonyságú orra szinte átvilágított” (Légy jó mindhalálig. 1954. 160), „megpödrte a bajszát azzal a parasztleányos mozdulattal” (uo. 175), „mégis konstátálta babbéj zörgő hangon” (uo. 217), „könnyű, buborodó vitorlájú báránnyelűk úsznak a színén” (Elbeszélések. I. 1953. 306, a novella 1909-ből való!), „az öreg nemes, a hajdani kis oligarcha . . . ráfőrmedt rekedt, borleráspolyozta hangján” (uo. 382, a novella 1909-ből való!).²

¹ Megérdemli Laczkó Géza, hogy megemlítsük: ezt a tanulmányát máig sem multa fölül senki, sem Balázs Béla (Ady Endre mitológiája. Huszadik Század 1919.), sem Barta János (Khiméra asszony serege (Magyar Századok. 1948. 178—298), sem Bóka László (idézett cikk), sem Szemere Gyula (Ady Endre költői stilisztikája. Diss. Pécs, 1941.).

² Móricz jelzőivel kapcsolatban feleslegesnek tartottuk alkalmazni azt a felosztást, melyet nemrégiben Németh G. Béla: A magyar szimbolizmus kezdeteinek kér-

Móricz képzőművészetének első forrása a fentiekben elemzett, kissé erőltetett alapanyag. Mi a jelentősége, értéke ennek az erősen intellektuális, díszítő jellegű képzőművészetnek? Móricz pályájának bizonyos, főleg kezdeti korszakában (de máskor is vissza-visszatért nála ez a szemlélet) az élőbeszéd tisztelete sokszor nem szolgálja a mű egészét. Nem egyszer magával sodorja a nyelvi dokumentum. A naturalista hatásokat felmutató Móricz sokszor, és főleg kezdetben, nehezen szabadul egy másik kísértéstől: az erősebben intellektuális képzőművésztől. A nyelvi dokumentum rögzítése, a naturalisztikus, öncélú, csak a színesítést szolgáló ejtésbeli, hangzásbeli megfigyelések és a dísz, a külsőségeket kereső intellektuális képkeresés valószínűleg egy forrásból táplálkoznak; a még naturalista hatásokat megélő, még nem teljesen realistává forrott Móricz élményeiből.

2. a) A fejlődés további állomásának kell tekintenünk Móricznak azt a korszakát, mikor az intellektuális képzőművészet helyett a hasonlatok megteremtésének azt az útját választja, amiért „szemléletes” stílusú írónak nevezhetjük. Ennek a korszaknak a kezdete összeesik a intellektuális hatás korával, a két irányzat egyszerre jelentkezik. Majd fokozatosan háttérbe szorul az első, a második irányzat pedig mindinkább érvényesül. A harmincas években pedig vannak regényei, melyekben képzőművészete szinte teljesen szünetel, így pl. a *Rokonok* című regényében.

Mit értünk Móricz „szemléletes” képzőművészetén? A kérdést először negatív irányból kell megközelítenünk. A szemléletes kép nem meglepetéskeltető, nem igényli a beleérzés és elmetorna nagy fokát. A szemléletes kép célja mindenképpen az, hogy az absztrakt dolgot vagy eseményt közel hozza, kézzelfoghatóvá tegye. Így Móricz az ilyen típusú képzőművészetben ügyel arra, hogy az absztrakt és a konkrét fogalom közti érintkezési pont jól felismerhető legyen. Az intellektuális, nyugatos képzőművészet épp ezt a kapcsolópontot igyekezett „elrejtetni”; így a hasonlító és a hasonlítóhoz tervbe vett dolog vagy cselekvés közös mozzanatait, melyek végeredményben valóban közösek, első látásra nehezen ismerhetjük fel. Móricznak a b) pontban elemzendő hasonlatai közül a többség szinte már az irodalmi köznyelv sajátjává lett.

Vizsgáljunk meg ebből a szempontból néhány hasonlatot: „Szégyen és gyalázat kínozza s minden pillanatban nagy lélegzetet vett, mint a vízben fuldokló, aki nagy vizet akar átúszni s már a torkán van a halál” (Tündérkert. 1954. 294), „Fiatal legények cammogtak, mint másutt a hetvenesztendősök, az élet virágjában lévők már minden iránt közönyösök, mint a gályarabok” (Kerek Ferkó. 1955. 78), „úgy iszkolt a papirossal, mint a kutya a lopott csonttal” (Sárány. 1955. 175) stb. Az idézett példákban nem kell erőlködnünk, hogy a hasonlatot, a képet megértsük; meg sem lepődünk, amikor az absztrakt dologhoz, cselekményhez szemléletes magyarázó kép kapcsolódik, sőt az az érzésünk: Móricz jól jellemzett. A minden pillanatban mély lélegzetet vevő tagadhatatlanul hasonlítható a vízben fuldoklóhoz; ugyanígy a közömbös ember, a közömbösség kapcsolatba hozható a gályarabok sokat emlegett egykedvűségével. Az „iszkolás” képzelet valójában nyomósítható a csontot lopott kutya megfutamodásával.

déséhez (IT. 1955. 280) című tanulmányában is megemlíti (pl. jelző és jelzett szó ellentétben vannak egymással stb.). Móricz intellektuális jelzői az ilyen hagyományos, kissé skolasztikus csoportosításokon túlnőttek.

b) A „szemléletes” képlátás első ismertetőjele az érintkezőpont aránylag tiszta és könnyű felismerhetősége. Az intellektuális képalkotással szemben azonban egyéb tulajdonságai is vannak, így a fogalmi köröknek a megváltozása a nyugatos tárgyválasztáshoz képest. Nemcsak az „eredetieskedés” szűnt meg vagy szorult háttérbe az új irányzatban, hanem megváltozott a hasonlítás tárgya is. Móricz egyre inkább a falusi életből meríti hasonlatait. A képalkotás iránya a földművelő és pásztorkodó ember, a tájék és a vele összefüggő állat- és (ritkábban) a növényvilág körébe tartozó jelenségek felé irányul, azokat veszi fel az összehasonlítás tárgyaként, azokhoz hasonlít.

A szemléltetés alapja az állatnak (esetleg növénynek) valamilyen tulajdonsága, külső megjelenése, mely az eseménysor éppen akkor adódó helyzetére, éppen akkor színre lépő személyére találóan alkalmazható. A hasonlatokban szereplő állatok tulajdonságát, tevékenységét, külsejét mindenki ismeri; a mondanivaló alátámasztására éppen ezért felelnek meg, hiszen csak meggyőzni akarnak, nem pedig színezní, díszíteni, mint az intellektuális képek.

A tétel könnyen bizonyítható; csoportok állíthatók fel, melyeken keresztül rendszerezetten tekinthetünk bele az új irányzat képalkotásába.

a) Móricz számtalan hasonlata a falusi élet köréhez tartozó állatvilággal van kapcsolatban, az állatokra magukra, azok tulajdonságaira, cselekedeteire utal. A falusi élet kedvelt állatai: a szarvasmarha, ló, kutya, macska, csirkék; diszállatok alig jönnek szóba, a madarak közül főleg a verebet, néha a rétségek lakóit, a farkast, a nyulat emlegeti.

„A házak még tompán szunnyadtak a mozdulatlan, vastagfejű gömbakácok mögött, mint földön heverő nagy barmok, csak néha hallatszott a kérdésük, valami reggeli zaj itt-ott, a mezei gazdák szerszáma, jószága csikorgott” (Kerek Ferkó. 1955. 76); „A főkapitány látta, hogy ezekkel semmire se megy, s körülnézett, gyerekek futottak össze és az üszkös udvarok égett gerendáit oltalomnak véve bátorságos távolból, mint a kuvaszok, lesték az uraságot” (Tündérvár. 1954. 54); „Már az ordításuk iszonyúan hallatszott, tele torokból üvöltöttek, mint a csikaszok” (uo. 314); „Mint a megfélemlített madár addig verdesi magát a kalitban, míg összetöri minden szárnyát: a fejedelem vergődött s hajszolódott élete szűk kamrájában” (uo. 394); „ezeknek csak meg kell eresztetni a nyakörvét, mint a veszett ebnek” (uo. 459); „ez olyan szemtelen volt, mint egy drága kis pimasz veréb” (uo. 164); „az arca állandó és rezgő nevetéssel volt tele, a hangja, mint egy kis veréb, vagy tengeri sárga madaré, csattogott s csicsereggett” (uo. 162); „Daruka Lukács is mozdulatlanul ült, már a szeme egészen beragadt, a tokája felfűvődött, mint az örvös galambé” (Kerek Ferkó. 1955. 82); „már mély renyheség szellemi pocsótájában hevert, lomhán, mint a bivaly s csak éppen arra ha volt kedve, hogy ki-ki bőffenjen belőle” (uo.); „A kis, nyápic harangozó úgy izgett-mozgott körülötte, mint a kis kuvasz a vén komondor körül” (Elbeszélések I. 1953. 324, a novella 1909-ből való); „A kovács mámoros szemmel nézett körül, mint a bika a kutyák közt” (uo. 387, a novella 1905-ből való); „A vén Somorjai Gedeon hátraszegte fejét, mint a vén csatáló, ha ágyúszót hall messziről” (uo. 168, a novella 1907-ből való); „olyan ijedten nézett körül, mint egy megijesztett kis kutya” (Légy jó mindhalálig. 1954. 34); „Böszörményi, mint egy kivert bika tombolt” (uo. 38); „Gimesi... mint egy kis kutya rohant neki, mint egy keeskebaksi” (uo. 164); „iszonyú dühvel és gyűlölettel s jóság és megbocsátás nélkül vergődött a keze között, mint egy pulyka” (uo. 168); „nagyott csapott az asztalra, s arra az egész osztály olyan lett, mint a kezes bárány” (uo. 169); „állandóan futkározott, mint egy kis pincsikutya” (uo. 171); „az úgy felbőszítette, mint bikát a veres posztó” (uo. 175); „mint egy megijesztett kis kutya, elkezdett iszonyúan futni” (uo. 277); „utána kullogott ő, mint egy kis kutya” (Galamb papné, é. n. 82). „Játszottak, mint a bárányok, mikor farkast éreznek a bokorban, de nem akarnak róla tudomást venni” (uo. 106); „Amit parancsolok, megtegye, mert kirúgom, mint a rossz kutyát” (uo. 137); „S máris olyan begyesen járt-kelt, mint a galamb a dúcon” (uo. 137); „S most már úgy járt-kelt, mint a duzzogó galamb a dúcon” (uo. 13); „Az asszonyka gügyögve bújt a hóna alá, mint egyik galamb a másíknak s egy perc múlva már aludt” (uo. 46); „Nem is lett volna

semmi baj, ha úgy nem lestek vón Ábris úr után az asszonyok, mint a héja a csirkére” (uo. 47); „A főkapitány nevetett. Úgy ült, mint egy öregedő komondor a csivogó kölyök-kutyák közt” (uo. 134); „Az öreg ember szeme égett a sötétben, mint egy állaté” (uo. 147); „De a fiatalember elkapta az ásót, s a másik percben mint egy kuvasz ugrott az apósa torkának” (uo. 170); „Vilma... most valahogy ugyanolyan hangsúllyal, hangszínnel szólott, mint ez a Fábián, aki alattomosan s ravaszul besurrant ide, mint valami egér...” (uo. 238); „Szívéből utálta ezt a detektívet, aki olyan volt, mint egy oldalgó farkas” (uo. 268); „Semmi frázissal nem töltötte az időt, olyan volt, mint egy véreb, amely csalhatatlanul megy a nyomon s ha megragadja a tettest, akkor azt többet nem ereszt ki a kezéből” (uo. 280); „A dohánytól átitatva s kemény kefével tisztítva olyan volt, mint az éhes farkas, aki a fülemile hangján akar énekelni, hogy megtévessze s bekapja a kis madarat” (A nagy fejedelem. 1954. 49); „Mindig csak kezdeni, csak kezdeni. Újra s újra építeni a fészket, mint a fecske a falon” (A fáklya. 1954. 241). „Fölríadt az édes hangra, mint a réti alvó a madárfüttyre s mosolygott” (uo. 104); „...szólt az asszony és két kézzel kétféle simította az arcát s úgy hagyta a tenyerében, mint egy beteg csibét” (Tündérkert. 1954. 162); „A lengyelek... mint ebek a koncon, a tábor egy darabján összemarakodtak” (A nagy fejedelem. 1954. 225); „Fiatal komondorkölyök módjára birkózott a lánnyal a medvebőrön” (Tündérkert. 1954. 31); „Mindenki látta, hogy kardos főember, nagy úr s alázatosan köszöntötték, azzal az alázatossággal, ahogy a tigrisnek köszönhet a bárány: fél s nem tudja, mely percben kapja be” (uo. 53).

Móricz a macskát szerepelteti gyakran, mégpedig két ellentétes, jól ismert tulajdonságát: ravaszságát, vadságát és a kedves, hízelkedő természetét.

„Mosakodik s bájos vonalakban vonaglik, mint a cica, a kéjes, hamis, tetsző, rőt foltos, fehér cica” (Elbeszélések 1. 1953. 307); „leskődően figyel utána szürke, kitáguló, hunyorgó cica szemével” (uo. 308, a novella 1909-ből való); „úgy nézett maga elé, mint egy megbosszantott cica, amely rögtön kész a karmolásra” (uo. 354, a novella 1909-ből való); „Játékosan, mint az álmos cica, duruzsolt az asszony, ásított és vonaglott, készen játékra és karmolásra” (Tavaszi szél, é. n. 212); „És aztán úgy pislogott ki rémült macskaszemekkel, mint a megriasztott cirnos, amely lesi, melyik ablakon ugorhat ki az ostor elől” (uo. 212); „az asszonyka úgy tápáskodik már felfelé, mint a lusta cica” (Galamb papné, é. n. 74); „Két apró öklét összeszorította s nem lehetett tudni, nem ugrik-e a következő pillanatban az embere szemének, hogy kivegye, mint egy megmérge sedett macska” (uo. 61).

β) Sokkal ritkábban nyúl Móricz a falusi élet körébe tartozó növényvilághoz. Ennek oka kézenfekvő: Móricz hasonlatai cselekedettel, (emberi) tevékenységgel kapcsolatosak. Csak sokkal ritkábban írja le szereplőit hasonlatokkal úgy, hogy szereplői külsejét, alakját, színét akarja jellemezni. Hasonlataival a szereplők lelkivilágát akarja érzékletesen megközelíteni. Az állatvilággal való összehasonlítások ilyen célra sokkal megfelelőbbek, mint a kevés pszichológiai tulajdonsággal felruházott növények. Móricz szereti őket színek szemléltetésére szerepeltetni:

„Az arca hol pirult, hol fehéredett, olyan volt, mint az almafa virága” (Elbeszélések 1: 314, a novella 1909-ből való); „Piros fejrevaló kendőjük virít, mint a pipacs, fehér habos kék szoknyáskáik libegnek-lobognak, mint a harangvirág a szárán” (uo. 233, a novella 1908-ből való); „Az asszony nevetgált, de az arca piros volt, mint a pipacs” (uo. 262, a novella 1908-ből való); „Az ő arca is piros volt, de nem foltos fehérrel tarka, mint az almavirág” (uo. 457, a novella 1911-ből való); „a lányára nézett... a lányára, aki virult, mint a virág a napon” (A fáklya. 1954. 107); „Csapy Susi... fejét meghajtva, úgy fogadta a fejedelem köszöntését, hogy kigyúlt, mint a rét a hajnali nap-sütésen” (Tündérkert. 1953. 129); „egészen piros öreg úr volt, nem is lehetett nagyon öreg, vastag bajusza volt, olyan, mint mikor télen ráfagy a zuzmára a rozmaringra” (Légy jó mindhalálig. 1954. 50).

Csak sokkal ritkábban találkozunk a növényvilág mozgásával, a növények illatával, esetleg egyéb tulajdonságukkal, melyeket Móricz a hasonlat második tagjaként szerepeltet.

„Nyugodtan bólogattak, mint a kiszáradt katángkóró, amelyet már a legelső szél ki fog törni tövéből” (Elbeszélések I. 1953. 314, a novella 1909-ből való); „Margit minden fordulónál ránézett s ránevetett s egyre virágzóbban, úgy nevetett, mint a cseresznyefa a napban, a szélben . . . a milliárd virágbaborult fehér és zöldfehér cseresznyefa” (A fákllya. 1954. 244); „karjai lelógtak, mint a hévűtött virág” (Tündérkert. 1954. 168); „S amint kiesett kezükből a virág, maguk is olyan csinosan, formásan csücsültek ott, mint két kis virág” (Tavaszi szél, é.n. 209); „Most Bethlen leteszi a kalamust s jobb tenyerével puhán megsimogatja a macska fejét s egész kis testét, akkor megmarkolja az egészét, mint egy puha levélcsomót az avarban s leveszi magáról” (A nagy fejedelem. 1954. 98); „Az ég csillagokkal tele, teleszórva, mint vetéskor a szántás búzaszemmel” (uo. 135); „Szókéek voltak, szép fiúk, mint a frissen fakadó rügyek” (uo. 206); „Laposmellű, fekete asszony volt; a feszes, szűk ruhában olyan volt, mint egy karó” (Forró mezők. 1954. 99); „Gimesi olyan mérges lett, mint a paprika” (Légy jó mindhalálig. 1954. 85); „A néni, aki olyan sovány volt, mint a kóró” (uo. 126).

A felsorolt példák közül csak egy van, mely kifejezetten lelki, pszichikai tartalomra utal: a mérget, a haragot, a paprika erősségével hozza összefüggésbe. Ez a megjegyzésünk és a dokumentáció szolgáljon annak igazolására, hogy Móricz a növényvilág tulajdonságait szinte kizárólag szereplői külsőségeinek, alakjának, színének, mozgásának jellemzésére használta fel, nem is igen használhatta másra. A belső, pszichikai tulajdonságok kiemelésére, alátámasztására törekvő Móricz a naturalista dísz szolgáló növényhasonlatokat nem alkalmazhatta túlságosan széles körben.

c) Másik fontos sajátága a „szemléletes” képlátásnak az, hogy sokszor találunk a felbontott s ezért érthetőbb, első látásra is világosabb hasonlatok közt olyanokat, melyek nem egyetlen szóval vagy nem egyetlen igés mondatlal magyaráznak. A kifejtett hasonlatok, azok, melyekben a *mint* kötőszó utáni szerkezet részletesen kiterjeszkedik a tényekre, elosztatva minden félreértést vagy tévedést, kevésbé felelnének meg például a szimbolista költőknek, akik sűrítéssel akarnak költői hatást kelteni. Kétségtől kívül kissé „kezdetlegesnek” tűnnek fel annyi bonyolult költői kísérleten finomult ízlésűnknek, Móricz azonban prózaíró, és a prózában a képalkotás feladata, funkciója többnyire más, mint a költészetben. Figyeljünk meg néhány kifejtett hasonlatot: „De a toll nem akart leszállni a papirosra. Szinte makacsodott, mint a ló, ha érzi veszét, *nem akar fővel rohanni a veszedelembé, hanem megáll a zajló ár partján s visszacurukkol*” (A nagy fejedelem. 1954. 262). Tagadhatatlan, hogy elég lett volna így is: „De a toll nem akart leszállni a papirosra. Szinte makacsodott, mint a ló, ha veszét érzi.” A bővítés, a magyaráztatás, a hasonlatnak ilyen teljes kifejtése Móricz „szemléletes” irányzatából folyik. Vezette-e őt más cél is, mint a szemléletesség? Talán igen. A nyugatos képalkotás elveinek feladása és egy hagyománytisztelőbb képes nyelvhez való visszatérés óhatatlanul magával hozta a banális képek elszaporodását. Ne tagadjuk, Móricz e korszakának nem egy hasonlata elég mindennapinak tetszik. Az idézett kép: „mint a ló, ha veszét érzi” szintén nem túlságosan új és meggyőző. Feltehető az is, hogy a bővítés a szemléletesség növelése mellett a banalitás elleni harcot is jelentette. A bővítésbe mindig tudott valamilyen ötletet, újdonságot belevinni: s az egész kép mentve volt az alap esetleges színtelensége ellenére is. Ez a szempont érvényesülhet az alábbi hasonlatban is: „Matolcsy Miklós sóvár szemmel nézte a lányt, aztán az ételt, éhnyál gyúlt fel a szájában, majd kiszakadt a gyomra, úgy kívánta, alig bírt magán uralkodni, hogy rá ne vesse magát, mint a disznó, aki kiveri a dézsát a szolgáló kezéből, s nem várja, míg kiöntik a vályújába a kövér moslékot” (A fákllya. 1954. 86).

Hasonlók: „Mintha senkije, semmije nem volna e világon, úgy ült e pereben; akárcsak egy hatalmas tetem, amely indus bálványá lett, s a saját kövér testébe szívott fel mindent, ami csak jó és élveznivaló e világon” (Kerek Ferkó. 1955. 127—8). „Egyre növekedett az izgalom, a láz, mint mikor követ dobna a tóba, s a gyűrűk egyre nőnek, bár folyvást lassúbbakká s közönyösebb érdeklődéssé válnak” (uo. 122), „az éjféltutáni szünetben már megint az ételes asztalok felé törekedtek a népek s lassan egész népvándorlás indult, mint mikor a hangyák zsigongnak s haladnak előre zűrzavaros rendben s mégis valami cél után” (uo. 125).

3. Móricz hasonlatainak viszonylag kis csoportját alkotják a kifejezetten ironikus célzatúak. Különösen írói tevékenysége utolsó szakaszában találunk sok ilyenfajta, nagy művészi teremtőképességről tanúskodó hasonlatot, akkor, amikor a magyar társadalomról alkotott felfogása nagymértékben elsötétedett. Nem véletlen, hogy az ilyen típusú képek legnagyobb számban Árvácska című regényében találhatók.

Kiindulásul olyan hasonlatok szerepelnek, melyekben a hasonlat két tagja közt aránylag nagy távolság, fokozatbeli intenzitáskülönbség van. Az állítmány összekapcsolja ugyan a hasonlított személyt vagy dolgot azzal a személlyel vagy dologgal, amelyhez hasonlítunk, azonban az a cselekvést (vagy létezést) fokozott mértékben fejezi ki. (Ezt a csoportot a Nyugat körének hatásaként fogtuk fel). Ha most Móricz a hasonlat két tagja közti távolságot úgy vetíti ki a valószínűleg, hogy a távolság a meghökkentő is túlmenően hasson az olvasóra, előidézi a neveltségességet; ami már olyannyira elütő, hogy nem lehet való, megnevetteti (esetleg elborzasztja) az olvasót.

Móricz a nagyon elütő elemeket magában egyesítő képeket elsősorban személyek jellemzésére használja fel. A számára kellemetlen, sőt gyűlöletes egyének az elemzett típusú hasonlatokon keresztül mindörökbe bevésszödnék az olvasó emlékezetébe, s a kellemetlen, gyűlöletes jellemzést ezek a hasonlatok sokkal inkább elvégzik, mint a sok szavas leírás.

Különösen a kövér emberek kapnak hol jóindulatú, hol metsző gúnyt Móricztól. Megelevenítésük hol húsba vág, hol jóindulatú kacajban oldódik fel. „A vidám, nagy, kövér ember úgy ült a kocsmái széken, mint a szénapetrenc a villán, körül lelógott róla a rongya, a kabátja széle, a karja” (Kerek Ferkó. 1955.); „Daruka Lukács... olyan volt, mint egy hájtömeg, amely úgy puffadt ki a kúnsági fekete földből, mint a pöfeteg” (uo. 82); „ez egy kis kövér, potrohos ember volt... úgy ült ott, mint egy batyú... olyan undorító volt, mint egy varangy” (Légy jó mindhalálig. 1954. 284); „kemény, vaskos lábain lötyögve ment, úgy vitte a potrohát, mint egy darázs, ha a darázs a nagy hasával hátrafelé tudna menni, mint a rák” (Árvácska. 1941. 92); „Csak úgy dagadt a kövér kis teste a szoros, uras slafrokkban. Elöl, hátul, mindenfelé, mint mikor a zsákban dinnye van” (uo. 69); „átkötötte hátul a hóna alatt a mutér s ő, mint egy kis vaskos lábónjáró batyú szalad a fekete disznó után” (uo. 20). Móricz mindenfajta „dagadtságot” szeret hasonlattal megörökíteni. „S Khlesre nézett, aki előre meredve, szűrő szemével falankul nézett rá, homloka dudorodott, mint egy bécsi zsemlye, simán és fényesen és sápadottan s okosan helyeselve” (A nagy fejedelem. 1954. 486); „vizes ruhával törülgette a kis állatot, míg olyan szépen dagadt kifelé, ahogy a jószágú kenyér kél a kosárban” (uo. 376); „A lány fiatal, jól felsurjadt lányka volt, olyan frissen dagadt teremtet, mint egy hasadt cipó, az anyja lehetett ilyen ebben a korban” (Árvácska. 1941. 42).

A kövér emberre, a kövérségre általában vonatkozó gúnyos hasonlatai mellett eltörpülnek — számszerűleg és „vis comica” tekintetében is — egyéb ironizáló képei. Mindenekelőtt tréfás állathasonlatai érdemelnek említést. A hasonlított személy vagy tárgy és az az állat, mely hasonlítás tárgya, semmiképpen sem illik össze.

„Tovább aludt, mint egy sündisznó” (Elbeszélések I. 1953. 122, a novella 1905-ből való). Inkább azt mondanánk a mindennapi beszédben: mormota. A sündisznó feltét-

lenül komikus. „Déczházán annyi a pince a lapos kis hegyoldalban, mint ürgelyuk a mezőn” (uo. 61, a novella 1904-ből való). A tréfás túlzás nyilvánvaló. „A fejedelem úgy kapott a szón, mint a hal a horgon” (Tündérkert. 1954. 86). A fejedelem méltóságához nem illik ilyen tréfás hasonlat: az egyenlőtlenség emeli a komikus hatást. „Csillogott a szeme és a nagy fotelben úgy hánytavetette magát, mint egy mosómedve” (Rokonok. 1954. 195); „Orsolya asszony pirosan, egészségesen, mint egy ijedt tinó, búj be féloldalt az alig megnyitott ajtón” (A nagy fejedelem. 1954. 481); „A legény egy szó nélkül megfordult s nagy ügető ugrásokkal elfutott a ház elé, nagyfenekű, szűkszerű nadrágjában furcsa volt, mint egy kecskebéka s csizmás” (uo. 494).

Ritkábbak a különféle körből származó tréfás és gúnyos képei.

„Olyan rózsaszínű bőre volt, mint a csőrögefánk” (Légy jó mindhalálig. 1954. 44); „Ez az áldott jó ember oly halálos közönnyel foglalkozott a tananyaggal, mintha kukoricát morzsolta volna, szakmányba” (uo. 32); „Nagy örömmel üdvözölték Várberky Imrét, a második járás főszolgabíróját, aki úgy közeledett az éjszakában, mint egy tengeri hajó” (Forró mezők. 1955. 15); „Fekete bajusza villogott, mint a kitűzött szurony” (uo. 17); „A sarokból felpattant a kis kövér Manci és úgy robbant a nyakába, mint egy bomba” (Kerek Ferkó. 1955. 106); „Az ám, nagyon ingerlő volt, hogy ez az asszonyka háromhónapos gyászával ilyen piros és izgékony és ízes, csiklandós, olyan, mint valami jó korty diópalinka, amitől az embernek fejébe száll a vér...” (Tündérkert. 1954. 161).

A felsorakoztatott hasonlatok személyekre, személyek tevékenységére vonatkoztak. Csak nagyon ritkán használja fel a természet adottságait, hogy gúnyos vagy tréfás aláfestéssel körítse az eseményeket. Mint a megelőzőkben, a hasonlatoknak itt is funkcionális, a tartalmat jellemző szerepük van. „Valami csudálatos lomhaság lappangott a levegőben, lelógott az égről a földig, mint valami halászháló” (Kerek Ferkó. 1955. 77). A kunsági tunyaság, cselekvő-képtelenség igen szemléletes, nemkevésbé gúnyos ábrázolása.

Az Árvácska elején olvasható tájképhaszonlat már egyenesen fájdalmas, disszonáns: „A kemény és örök nap úgy ébred a föld színén, mint idétlen tyúk éretlen tojása. Vörös és sárga fények ömlenek át rajta, ropogva a hajnali kék ködben. Még nincs mész a tojánhéjban, a nap bizonytalanul elnyúlik, szinte szétfolyik; odaütött tojás a barna serpenyőben” (Árvácska. 1941. 5).

*

Az előadottak nem kívánják Móricz képlátásának kérdését mint problémát lezárni. Hátra van a hatalmas móríci életmű egészen pontos átvizsgálása; egy majdan megírandó értekezésnek mindezen hasonlatot, metaforát, sajátos szóösszetételt vagy jelzőt tekintetbe kell venni. Tanulmányunk nem törekedett teljességre; igen sok példát vizsgáltunk meg, az írónak lehetőleg különböző teremtő korszakából, de távolról sem mindent. (A dolgozatba, érthető okoknál fogva, a példák azonossága vagy rokon jellege folytán a gyűjtött anyagnak töredéke került.)

A teljes anyaggyűjtés során választ kell majd adni a hasonlatok második, úgynevezett szemléletes jellegű csoportjának eredetére is. Jelen dolgozatban ezt a kérdést nem vetettük fel; a szemléletes hasonlatokat igyekeztünk szembeállítani az úgynevezett nyugatos hasonlatokkal, rámutattunk egyszerű, érthető jellegükre. Azt a látszatot kívántuk kelteni, mintha az egyszerűbb hasonlatok teremtése magától értetődő, minden írói „műhely” meglevő anyaga volna. Ez persze nem így van. Az a körülmény például, hogy Móricz az állatvilághoz fordul képekért, hasonlatokért, valamit jelent, és a problémát nem lehet lezárni a „népies” jelzővel. A teljes gyűjtés feladata lesz az eredet kérdését

alaposan szemügyre venni, és az előzményeket vizsgálni, például a Mikszáth hatást is¹.

Addig is, míg a teljes gyűjtés lezáródik, ez a vázlat, mely része egy Móricz stílusával foglalkozó nagyobb tanulmánynak, igyekezett problémákat felvetni, azért is, hogy ráirányítsa a figyelmet Móricz stílusa kutatásának elhanyagolt voltára.

Herczeg Gyula

Dobozy Imre néhány érdekes szava és szólása

Lélekfa 'hegedű': „Levette a szekrény tetejéről a hegedűt. Porolta, tisztogatta, feszesebbre állította a hosszú tétlenségben megvetemedett *lélekfát*, gyantát dörzsölt a vonó szőrére” (Felhő és napsütés 236). Vö.: „Énnekem van egy kis átlag (!, a. m. átalag) borom. Minden csöppje *lélek*... a leányom menyegzőjére tartogatom” (271).

Lódihere: „Hangosan, kiáltva sorolja, mennyi *lódiherét*, lucernát, kerti veteményt, kukoricát öntöznek majd a kordába szorított Csergő-patak vizével” (254). A lóherének ezt az alakját még nem jegyezték fel. Hol ismerik ebben az alakban?

Nádtors: 'nád töve': „Fagyökér, *nádtors*, hordalékkavics — recsegve szakad, omlik s repül szanaszét ellenállhatatlan erejű csapásai alatt” (290). Arany Toldijában is: „*Nádtors* lón az ágya, zsombok a párnája” (IV. én. 3. sz.). Az Elveszett alkotmányban: „Nyakaig lezuhan *nádtorsos* tó fenekére (I. én.). Tompánál: „Iromba jércéit a vízi tyúk viszi! Sűrű *torsa* közt a zugó *nadasoknak*” (Az ördögszekérről). Vörösmartynál: „Megfogódnék a nád keserű *torzsában*” (Mák Bandi, id. Lehr A. Toldi-kommentárjában). Kassai Szókönyve Borsod megyéből közli: *Nádtors* 'nád töve' (MTsz.). A *tors* szóra: „Nincs egy árva fűszál a *tors* közt kelőben” (Toldi I. én. 1. sz.). Veres Péter is *tors* alakban használja (I. Nyr. 74 : 295; 75 : 55). Dobozy Imre is használja ebben a jelentésben a Szabad Nép 1954. III. 15-i számában megjelent „Tavaszi szekérút” című elbeszélésében: „Fekete szeme pillantása örvendve simogatta... a patak két oldalán elterülő rétet, amelyen a tavalyi *tors* alól már kifelé iparkodott a halványzöldszínű új gyepter” (2. l. 4. hasáb). Az adat nyilván dunántúli, Veszprém megyei. Azonos a köznyelvi *torzsa* szóval.

Takaros káposzta. 'Vagdalt hússal és rizzsel töltött káposztalevél': „Az én anyjukom sok jó *takaros káposztát* főzött életében” (270). Az MTsz. a szót a következő változatokban közli: *takart* (Komárom, Tata 1839.), *takartos-káposzta* (Csallóköz, Komárom, Tata 1839.), *takarcs*, *takarcsos-káposzta* (Csallóköz) ua.

Számos. Újabban gyakran lehet hallani a *számos* melléknevet 'számít' helyett, s a szónak ezt a jelentését a diák- vagy a csibésznyelvnek tulajdoní-

¹ Rubinyi Mózesnek „Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve” (Budapest, 1910.) című művének az író képlátásával foglalkozó fejezete (60—81) felsorol több olyan példát, mely Móricznál is fellelhető. Meglepő azonban, hogy Móricz szemléletes képei mennyivel frissebbek, elevenebbek, újszerűbbek, mint Mikszáthéi. Valóban, Mikszáth képes beszéde már irodalmi köznyelvünk szerves alkotórésze lett; esztétikai hatást csak alapos megújítással lehet elérni. Tudjuk, hogy Vörösmarty képes stílusának nem egy fordulata, mely ma szokványosnak tűnik, saját korában „új, nem hallott vagy nem mert”-nek hatott. Vö. Tóth Dezső: Vörösmarty, Bp., 1958. 94.

tottam. Most azonban Dobozynál is megtaláltam: „A munkaerőre nagy szükség van, egy ember is *számos*” (220); „Kitelt már az én időm, régen volt az, amikor még én is *számos* voltam...” (229); „Erre hosszú tanakodás következik, a végén már mindenkit belevennének, aki *számos*, jóformán az egész falu egy nagy bizottság volna” (264). Dobozy Imre népi író, érdeklődni kellene, használja-e a nép is a szót ebben a jelentésben.

A *ver* igének egy ismeretlen jelentése. A Népszabadság 1957. VIII. 11-i számának 2. lapja közli Dobozy Imrének Feketekalaposok című írását. Ebben a következő részletek érdekesek nyelvi szempontból: „... tizenötödikére bevégezzük (a cséplést) ... — De arra gondolj, hogy jöhet egy eső. Akkor aztán a mi utcánkba be nem huzatod a gépet. — Volt már eső, ... és akkor is *leverettek* a maguk utcájában. Még eddig minden évben *leverettek* ... A szomszéd faluból elkérhetnénk egy gépet, és akkor nem két gép, hanem három gép *veretné* az újlőrincfalvi gabonát” (1—2. hasáb).

A közölt részletből megállapítható, hogy a *ver*, *lever* igének itt 'csépel' jelentése van, s az is kitűnik, hogy a szó ebben a jelentésben a Heves megyei Újlőrincfalván használatos.

Az MTsz. az *elver* (*ēver*) igét közli 'kicsépel (a cséplőgép)' jelentésben a Moson megyei Lébényszentmiklósról. Talán ugyanez a jelentése a *ver* igének a következő háromszéki szólásban: *Verik a búzát a madarak*: pusztítják (MTsz.). CzF. csak ebben a mondatban közli: *Cséppel verni a gabonát*. A NySz. két példát is idéz az *elver* 'csépel' jelentésére: Asztaginkat is a végre, hogy mind *elverjék*, meghagytuk (MonIrók VIII. 183). Amely búzát most *elverték* s felszörtak, mind elvessék (TörtT.² III. 157).

Fontos volna, ha nyelvjáráskutatóink érdeklődnének, hogy a *ver* ige magában és igekötővel hol használatos 'csépel' jelentésben.

Két ismeretlen szólás. A horkoló, szuszogva alvó emberre több szólást használ népünk. Ilyenek: *Fújja a kását* (Nyr. 74 : 55, 318; 75 : 61, 214), *Húzza a lóbőrt* (74 : 42, Dobozy Imre: Felhő és napsütés 274), *Huzza a bőrt a fagyonn* (Szhsz.). Dobozy Imre Felhő és napsütés című művében egy még följegyzetlen szólást találunk: „Ha nem aludt volna, az ördög vinné el azt az átkozott lustaságot, most kutya baja sem volna, a többivel egysorban vághatná a rétet. Dehát aludt, *zörgette a borsót a fagyon*” (1953. Művelt Nép Kiadó 105). Hol ismerik vagy használják a szólásnak ezt a változatát?

Ugyancsak Dobozy Imre említett művében más szólásokat is használ, s tudomásom szerint ez sincs még följegyezve: „Azt mondják, a *cipő is viselve válik*” (243), „No de majd meglátjuk, a *cipő is viselve válik*...” (312).

Érdemes Dobozy Imre művéből még ezt a kevésbé ismert szólást is idézni: „Te, Baksa elvtárs, miért nem mosolyogsz egy kicsit, *ki ette meg a kenyeredet?*” (290). Ezt a szólást már több változatban följegyezték: *Megette a tyúk a kenyerit*: nincs kedve (Debrecen, Nyr. 7 : 424). *Mégített e tikok e kenyérrit*: szomorkodik (Göcsej, Nyr. 2 : 232, Gönczi 508). *Ēkapt a tyúk a kényerit*: sír v. búsul (Zilah vid. Nyr. 28 : 375). *Szomorú, mint akinek a tyúk elkapta a kényerét* (Alföld, Nyr. 1 : 370). *Elkapta a kényerét a tyúk* (Erdélyi: Közm. 8048. sz.). *Búsul, mintha elkapta volna kényerét a macska* (uo. 5260. sz.). *Ugy áll a szája, mint akinek ēvette a kutya a kényerit*: síróra görbült a szája (Csúry, Szamoshat).

Ráver a munkára. Ezt a kifejezést abban az értelemben, hogy 'neki-fekszik a munkának' már idéztük a Szabad Nép 1950-i évfolyamából (Nyr. 74 : 279). Dobozy Imre „Tavaszi szekérút” című elbeszélésében többször is

használja: „Hogy ők még rávernek egy kicsit: így mondják, ha megnyomják a gombot . . . No hiszen, oda lesz a tekintély. Sándor, aki most is ráver, s aki nagyra van az apósával, azt fogja hallani, hogy apósa g y á r i n y e l v e n s z ó l v a, egyáltalán nem ver rá . . . Hogy is mondta Zsófi? Rávernek a munkások . . . s a falu kedvéért vernek rá, érette is, Kecskés Mihályért . . . Emésztette, forgatta elméjében ezt az egy szót, aminek az értelme mind hatalmasabban bontakozott ki előtte, szinte láttatva a kohászokat, esztergályosokat, szerelőket, kovácsokat, amint éppen rávernek. Mert ez a ráverés, ez más, több, mint a munka . . . Rendkívüli akarat, különös erőfeszítés, bámulnivaló serénység és céltudatosság: azoké, akik tudják, hogy az ország óriási gépezetéből egyetlen szegecs se hiányozhat, s egyetlen kis alkatrészt se lehet késve — mondjuk, pár hetet késve — beszerezni” (Szabad Nép 1954. III. 15. 2. lap, 3—4. hasáb).

Beke Ödön

Apáti Ferenc : Cantilena

Középiskolai irodalmi oktatásunkban a régi magyar irodalom emlékeinek ismeretése olyan feladatokat ró a tanárra, amelyeket megfelelő nyelvészeti iskolázottság nélkül nem tud megoldani. Nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy az újabb kori és mai irodalmi művek kellő méltatásához nincs szükség nyelvtudományi ismeretekre — hiszen minden irodalmi alkotás anyaga a nyelv —, a régi irodalmi alkotások azonban sokszor olyan problematikusak nyelviileg, hogy pusztán megértésükhöz, tartalmi mondanivalójuk felfogásához is nyelvtörténeti ismeretekre van szükség. Érzik ezt középiskolai nevelőink is, akik közül sokan vannak olyan helyzetben, hogy — hiába az egyetemen tanult nyelvtörténet — megfelelő segédeszközök hiányában nem boldogulnak, mert esetleg még a Nyelvtörténeti Szótár (NySz.) sem áll rendelkezésükre. Egy tanár kartársunknak folyóiratunk szerkesztőségéhez intézett leveléből idézem a következő sorokat: „A kantilena tárgyalása rendkívül nehéz, mivel nincsenek hozzá megfelelő nyelvi magyarázatok a tankönyvben. A hangtani jelenségek különösebb gondot nem okoznak, de sok szónak a jelentésével a tájékozatlan olvasó niñcsen tisztában, illetőleg bizonytalan a szójelentés minősítésében. Ilyen esetek: *félelmes* itt nyilván nem 'félelmetes'-t jelent, hanem talán inkább 'rettegő'-t; mi a pontos jelentése az *alejt* igének?; a *kell*et szónak sem mai a jelentése; a *csintalan* vajon milyen jelentésű ebben az esetben?; a »szegénységgel *nőszők*« kapcsolatnak mi az értelme?; stb., stb. Tisztelettel kérem, közöljön a szerkesztőség egy olyan cikket, amely ezzel a költeménnyel tüzetes nyelvi elemzés formájában foglalkozik. Nagy segítség volna ez a tájékoztatás a magyar szakos tanároknak”.¹

A Cantilenát, ezt az 1526 körül keletkezett PeerK.-ben levő éneket Révai Miklós adta ki először (Elegyes versei. Pozsony, 1787.). A szerző nevét a versfőkből tudjuk. A versfőről Horváth János művében (A reformáció jegyében 204) ezt olvashatjuk: „A »versfő«, »versfeje«, »verskezde« műszó minden versszak első betűjét jelenti. E betűk összeolvasva a versfőszöveget adják, mely latinul vagy magyarul, vagy mindkét nyelven, prózában, olykor versben a szerző nevét, műve iratásának idejére, helyére, a mű forrására, a szerző akkori állapotára, tárgyához való személyi, érzelmi viszonyára vonatkozó adatokat, s ajánlást tartalmazhat.” A Cantilena tizennégy versszaka a következő betűkkel kezdődik: FRaNCWSCS APATI. Ha feltesszük, hogy a PeerK.-ben található szöveg a másolás következtében bizonyos mértékig megromlott és a 6. versszak első szava eredetileg *Igedeth* ('ügyedet') volt a jelenlegi *Wgedeth* helyett, továbbá, hogy a 8. és 9. között lehetett még egy versszak, amely *U*-val vagy *V*-val kezdődött, a betűsört összeolvasva *Franciscus Apati*, vagyis Apáti Ferenc nevet kapunk. Ez azonban csak a szerző neve; személyéről még semmit sem tudunk. — Van adatunk arra, hogy egy *Franciscus*

¹E kérdésnek megfelelően elsősorban a vers megértéséhez szükséges nyelvi magyarázatokat közlünk. Stilisztikai megjegyzésekre, észrevételekre főleg csak akkor kerül sor, ha a pusztán megértés céljából is szükség van rá.

de Appathy 1518. április 14-én iratkozott be a bécsi egyetemre (vö. RMKT. 1²: 494), azt azonban már nem lehet eldönteni, hogy ő-e a vers szerzője (vö. Horváth János: Az irodalmi műveltség megoszlása 281). Ez a probléma különben összefügg a keletkezés idejének kérdésével. Minthogy maga a szöveget fenntartó kódex is bizonytalan korú, a keletkezés legkésőbbi ideje is bizonytalan; bár ahhoz alig férhet kétség, hogy Mohács előtti. Próbálkoztak mégis pontos időmeghatározással (vö. RMKT. 1²: 493—4), belső érvek alapján azonban nem lehet dönteni, mert — mint Horváth János (i. m. 282) rámutat — mindaz, amit a vers szerzője kicsúfol, minden kortól függetlenül kedvence céltáblája a csúfolódó költészetnek. Egyedül a 9. versszak (*Samsomnak aleyta...*) utal a Dózsa-féle parasztfelkelésre, ezért minden bizonnyal 1514 utánra kell tennünk a keletkezés idejét.

Ezek után nézzük magát a szöveget, és a szükséges nyelvi magyarázatokat azzal a feltevéssel fűzzük a megfelelő helyekhez, hogy legalább már egyszer végigolvastuk az egész verset — hiszen az iskolai oktatásban is a másodszori olvasás közben kerül sor a nyelvi és egyéb magyarázatokra.²

Bár kétségtelen, hogy a versfőkben közölni akart név vagy más mondanivaló megköttette az énekszerzőt a versszakok első szavának megválasztásában, s a Cantilena szerzőjének is F-fel kezdődő szót kellett választania, ha a nevét akarta kitenni a versfőkben, mégis az első szó, illetve az első jelzős kapcsolat (*Felelmes zivónek...*) — a *felelmes* szónak itt élénk kerülő 'félénk, rettegő' jelentésével — költői szempontból is sikerült. A stílus egyik fontos élénkítő eszköze ugyanis az ellentét. S lehet-e hatásosabb ellentét, mint ha valamely mű olyan szóval kezdődik, amely ellentétben van az egész következővel. Már pedig ez a 'félénk, rettegő' jelentésű szó ellentétben van a vers minden további versszakával. Aki úgy odamondogat mindennek és mindenkinek, mint Apáti, az éppen nem félénk.

Maga a *felelmes* már a BécsiK.-ben előfordul ma szokásos jelentésében (vö. SzófSz.), de itteni jelentésére is sok példát idézhetünk. Így például a „Salve mundi salutare” (üdvözlégy világnak üdvössége) kezdetű himnusz magyar fordításában is találkozunk vele: „Erőtelennek erőflege. | *felelmesnek bekölege*” (RMKT. 1²: 162; illetőleg egy másik kódexben: uo. 170). A NySz. adatai közt is találunk számos olyat, amely kétségtelenné teszi, hogy ennek a szónak élt a 'félénk, rettegő' jelentése is: Decsi: Adag. 297: „Mennél tudatlanb valaki, annál vakmerőb: de mennél eszesb, annál *felelmesb*”; Decsi: SallJ. 18: „Inkab *felelmes* vala, hoğ nem mint kitől felni kellene” (ez a mondat az eredeti latinban így hangzik: „*metuens* magis, quam *metuendus*”); csupán egy példát idézzünk még, amely minden magyarázat nélkül mutatja szavunknak ezt a jelentését: Com: Jan. 47: „A nyúlnál semmi nintsen félénkjebb, és *felelmeseb*” (az utóbbi példák a NySz.-ből). A *felelmes* szónak ez a kettős: cselekvő és szenvedő jelentése nem áll egyedül. A *szerelmes* például mai nyelvünkben 'olyan vagy az, aki szerelemmel szeret valakit', régi nyelvünkben azonban gyakoribb 'olyan vagy az, akit (szerelemmel) szeretnek'.

Nem árt rámutatnunk arra sem, hogy az egész versben csak ezen az egy helyen fordul elő ez a szó, sőt ennek kapcsán elmondhatjuk azt is, hogy az egész műben nagyon kevés a szóismétlés. A tárgy, amelyre a versszerző korholó vagy — ha úgy tetszik — csúfoló indulata ráirányul, hozza magával a megfelelő szavakat, nem kell ismételtetni.

Az *alejt* ige az első versszakon kívül a kilencedikben fordul még elő; jelentése mindkét helyen 'vél, gondol'. Második szótagja azonos az -*ít* képzővel (vö. 11. versszak:

¹Horváth Cyrill: Középkori magyar verseink. Bp., 1921. A Régi Magyar Költők Tára 1. kötetének második, teljesen átdolgozott kiadása.

²A tankönyv, amelyre a következőkben hivatkozom: Szöveggyűjtemény a magyar és a világirodalomból. I. rész, az általános gimnáziumok II. osztálya számára.

epeythnek), amelynek alaki fejlődését ez a képletszerű sor mutatja: *aloht* > *alojt* > *alëjt* > *alët* ~ *alít*. A mi *alejt* igénk a Katalin-legenda 400. sorában például így olvasható: „Es tennen elmedben ne *alohad*” (vagyis ne gondold; RMKT. 1²: 257), és ez az adat az *aloht* formára látszik mutatni, de ugyanebben az emlékből előfordulnak a fejlődés későbbi fokozatai is, így például az 1066. sorban *aleytha* (tehát ugyanúgy, mint Apátinál), a 733. sorban *alyttok*, a 2118-ban *alyttek* (i. m. 277, 267 és 308). Az a tény, hogy egyazon emlékből a nyelvi fejlődés különböző fokozatait képviselő alakok fordulnak elő, nem meglepő. Ha ilyen példák kerülnek elénk a régi irodalomból vett szemelvényekben, ne mulasszuk el az alkalmat — persze ha idő és mód van rá —, hogy tanítványaink előtt rámutassunk egy általános nyelvészeti megfigyelésre, mondhatjuk törvényszerűsége: A nyelvi változások nem úgy zajlanak le, hogy az új alak egyik napról a másikra felváltja a régit, hanem úgy, hogy a bármilyen okból keletkező új és a régi nyelvi elem hosszú ideig harcol egymással. Ugyanaz a beszélő egyszer az egyiket használja, máskor a másikat, míg végül a nyelvszokás megállapodik valamelyik mellett. De nem feltétlenül és nem mindig az új mellett.

E kis kitérő után visszatérve az *alejt* igéhez, meg kell még említenünk azt is, hogy bár mai nyelvünkben teljesen ismeretlen (nem azonos az *állít* igével!), mégsem halt ki a kódexirodalommal (vö. EtSz.). Egy népdalunkban előfordul pontosan abban a jelentésben, mint kódexeinkben és itt Apátinál is: „Aki a szerelmet soha nem próbálta, csak álomnak *alítja*.”

Az egész első versszak a „régí jó” barátok ellen irányul, akik — az első sorhoz fűzött megjegyzések alapján most már mai nyelven szólva — félenk, rettegő szívűnek gondolták az énekszerzőt. Különbözik a „régí jó” jelző, amely a *regí jó idő* s több effélékben ma is gyakori, ezen a helyen nem hordozza a múlt iránti nosztalgia hangulatát. Itt az első versszakban még csak ennyit jelent: 'akik régen vagy régebben jó (barátaim voltak)'. De a 12. versszakban, ahol *Az reghy yo keralyok*-ról van szó, határozottan ebbe az irányba toldott el a szókapcsolat jelentése vagy inkább csak hangulata.

A *gyakorta* jelentése azonos az ugyanazon szóból származó mai *gyakran* jelentésével. A *gyakran* is, a *gyakorta* is a legtöbbször 'sűrű' jelentésben előforduló *gyakor* szavunk ragos alakja. Vagyis a *gyakorta* (és a *gyakran* is) azt jelenti, hogy 'sűrűn'. Mint-hogy azonban a *gyakor* szónak van a régiségben 'számos' jelentése is (vö. Cantio Petri Berizlo 13:3: „*gyakor* helen vygan laknak mynd magyarol zolnak” RMKT. 1²: 486), a *gyakorta* még pontosabban, még határozottabban jelentheti azt, hogy 'számos alkalommal, sokszor'.

Még talán a *yarolatok* szóhoz kell egy rövid megjegyzést fűznünk. Mai nyelvünkben a *valakihez*, *valamihez járul* kifejezés eléggé ünnepélyes, választékos. Apáti szóhasználatában nem érezhető ez az ünnepélyesség. Az *-ul* képző *-ol* hangalakjával kapcsolatban utalhatunk a JókK. *fordolt farkas*-ára, s meg kell említenünk, hogy a kódexek és a XVI. századi más emlékek nyelvében gyakori a nyíltabb hangzós alak.

A második versszakban első látszatra nincsen olyan szó, amelyet magyaráznunk kellene. Mégis a „Rementelen dologh *ky* hazwgnak hyzen” sorban a *ky* névmásról el kell mondanunk, hogy itteni, erősen tömörítő jelentése: 'ha valaki, hogyha valaki'. A „*raytad fcegent telcen*” kifejezésről is meg kell említenünk, hogy a *szégyent tesz* 'megszégyenít' szókapcsolatot a NySz. (3: 121) csak Faluditól idézi. — Annak ellenére, hogy szómagyarázatokra ebben a versszakban nincs szükség — olvasónk se talált itt problematikus szavakat —, mégsem a legkönnyebben érthető szakasza ez a versnek. A második sor („mert zeph becedewel chak *loth toled velcen*”) *szót veszen* kifejezése például aligha érthető minden magyarázat nélkül. Gondolhatunk arra, hogy ez valamiféle elavult szólás. Ha azonban megnézzük a NySz. adatait mind a *szó*, mind a *vesz* címszó alatt, ilyen szólást nem találunk. A NySz.-ban idézett „Schok zot kellett fel wennem az yo wramtwl” (3: 271)

jelentésben messze van az Apátinál található kifejezés jelentésétől. A *vesz* alatt felsorolt két szót *vesz* szólás is (NySz. 3: 1110) más jelentésű. Fennáll persze az a lehetőség is, hogy nem szólás ez a szókapcsolat. Ekkor viszont el kell tudnunk helyezni a szó valamelyik jelentésében. A NySz. a PeerK.-nek ezt a helyét nem idézi egyik szótározott jelentés alatt sem, pedig valószínűnek tartom, hogy a 3. 'sermo; gerede', vagyis 'szóbeszéd, pletyka' jelentésbe tartozik, amelyre csak Faluditól hoz példát (korábbi adatok az OklSz.-ban). Tehát itt a „csak szót tőled veszen” esetleg azt jelentené, hogy „csak pletykákat akar tőled hallani”, szép beszédével „csak azt akarja elérni, hogy valami kompromittáló szót mondj neki”; s akkor majd ellenséged lesz és megszégyeníti.

Az *avagy túl másfelől* szavak minden bizonnyal nem pusztán sorkitöltés céljából kerültek a harmadik sor elejére, hanem a *túl másfelől* azt jelenti, hogy 'a túlsó, a másik, az ellenséges oldalon'.

A harmadik versszakban a *kelletik*-et problematikusnak találta tanár kollégánk. A *kellet* igének ez az itt található jelentése ma is élő, a *kelleti magát* szókapcsolat eleven tartozéka mai nyelvünknek is. Meg kell azonban jegyeznünk a következőket: A harmadik versszak első sora az eredetiben így van: „azok nem gondolnakh ez yl' be/cedekkel”. A kiemelt *ez* szót a tankönyv *az*-nak írja át. Pedig a PeerK.-ben levő *ez* nem feltétlenül hiba vagy elírás az helyett. Kétségtelen, hogy itt névelői funkciója van ennek a nyelvi elemnek, az azonban szintén kétségtelen, hogy nemcsak az *az*, hanem az *ez* is előfordul a XVI. században névelői funkcióban. De minthogy a *Cantilena* más helyein az alakban találjuk a határozott névelőt, csupán arra mutassunk rá, hogy az *ez* is lehet a XVI. században névelő.

Az utolsó sor: „el ve/nék nyelvekkel” — a RMKT. 1²: 494-en található jegyzet szerint eredetileg *el veftnek* lehetett. Ha azonban feltesszük, hogy az eredetiben is *elvesznek* volt, akkor az utolsó sort így kell magyaráznunk: „(A magukat hízelkedéssel kellettőknek) saját nyelvük okozza vesztüket.”

Ugyancsak ebben a versszakban találkozunk először a tizenkettes szótagszám megromlásával is (*ky magokoth kelletyk hízelkedekkel*). Az persze nem állapítható meg, hogy valóban csak a másolás rovására írandó-e a tizenharmadik szótag. (A vers méltatói általában kiemelik, hogy a másolás sokat rontott a szövegen.)

A negyedik versszakban tér rá Apáti a nagyurak gúnyolására. Az egész versszak metsző gúnyját fokozza a második sor költőileg is sikerült, kötőszó nélkül kapcsolt melléknévi állítmányainak halmozása (*feyer zeph ezűfős ekes thw zablyatok*). Asyndetonnal, a kötőszó elhagyásával már e versszak első sorában találkozunk: a „Nagh vrak kyk vattok” megszólítás után következő *zolak* kötőszó nélküli mellékmondat; prózában így mondanók: „*ha* szólok, ne bánjátok”. Nyelvi szempontból a harmadik és negyedik sor rímelő szavai problematikusak (*vagyatok* — *banchatokh*). A tankönyv e két szót így írja át: *vágjátok* — *bántsátok*, mégpedig szerintünk is helyesen. Tanítványaink előtt azonban nyilvánvalóan fel fog tűnni — hiszen a *nepeth* szót *népet*-nek írva látja könyvében —, hogy miért van tárgyas ragozás ebben a mondatban, ha a mondat tárgya nem határozott. A tárgyas igealakok használatának más szabályai voltak a XVI. században, mint ma. Rámutathatunk tanítványaink előtt arra, hogy a nyelv változása nemcsak a szavak (vagy más nyelvi elemek) hangalakjának és jelentésének (funkciójának) megváltozását jelenti, hanem a nyelvtani szerkezetek is változnak a nyelv története során. Mai irodalmi és köznyelvünkben élesen elválik egymástól a tárgyas és az alanyi ragozás használat, funkció tekintetében, de a XVI. században még nem vált el olyan élesen a kettő, mint ma, sőt mai nyelvjáráseink között is vannak olyanok, amelyek a köznyelvtől eltérően használják az úgynevezett tárgyas igealakokat.

A nagyurak után csintalan diákjaik kerülnek sorra. A *csintalan* szónak itteni jelentése azonos a NySz. adatai között található 3. jelentéssel ('erkölcstelen, erkölcsileg

nem egészen kifogástalan'). A NySz.-ban találunk *csintalan öltözet, feslettség, fortély, szállás* példákat; ezekhez csatlakozik Apáti *Cyntalan dolgokoth*-ja. A *szerez* ige 'csinál, cselekszik' jelentésben¹ áll az ötödik versszak első sorában, vagyis az első sor ezt jelenti mai magyar nyelven: „Ne cselekedjete, ne csináljatok csintalan: erkölcsileg kifogásolható dolgokat”, de az Apáti-féle megfogalmazás, a *csintalan* szónak nem egészen határozott, másfelé is mutató jelentése lényegesen tompábbá teszi a diákok elleni csúfolódás élet, mint a nagyurak ellen irányulót.

A *fodor hayatokoth* jelzős szerkezet jelzője 'göndör' jelentésű melléknév, amely ma már csak egyes nyelvújításainkban él ebben a jelentésben. Régen azonban általános volt; erre mutatnak a *Fodor* családnevek, amelyek az 1286-tól számtalan adattal képviselt *Fodor* személynévből keletkeztek (vö. OklSz.). Nem árt megemlítenünk azt sem, hogy a *fodor* melléknévnek a Cantilenában található előfordulása régebbi, mint a NySz. szövegekből vett példái. A *meg léé felglyetek*-ben az *-ül* képző éppen úgy nyíltabb hangzós alakban kerül elénk, mint az első versszak *yarolatok* szavában az *-ul*.

Az egész ötödik versszak legnehezebben értelmezhető helye az utolsó sor, a *scegen-feggel noztk* kapcsolat. Külön-külön még csak mindkét szó jelentését értjük. A *szegénység* itt nyilván nem 'a szegény melléknévvel kifejezett állapot', hanem 'szegények, szegény emberek' (vö. NySz. 3: 120, 2. jelentés). Ez a jelentése ma is él a szónak. A *nősz*-igének 'uxorem duco; heiraten' jelentése alatt találjuk meg a Cantilena ezen sorát a NySz.-ban (2: 992). Ha azonban elkezdünk gondolkodni a szókapcsolat értelmén, be fogjuk látni, hogy a 2. jelentéshez ('coeo; sich begatten') nagyobb joggal kerülhet. A csintalan dolgokat szerző, elkövető, leányokat néző diákok aligha vették feleségül a „szegénységet”, sokkal valószínűbben azt hányja szemükre Apáti, hogy szeretkeznek a szegény néppel, a szegények leányaival.

A következő versszak az *egyházi papok* ellen fordul. E versszak első szavával kapcsolatban már említettük, hogy a PeerK.-ben található *Wgedeth* helyett valószínűleg *Igedeth* volt az eredetiben. A papok *egyházi* jelzője ebben az esetben pusztán díszítő jelző; a szó fogalmát nem szűkíti, nem teszi pontosabban meghatározottá (vö. azonban SándK. 37: „Baraat, kananok, apacza es egyeb *eghaazy embőrők*” NySz. 1: 1366). A második sorhoz kell még megjegyzést fűznünk, hogy az egész versszakot teljesen megérthessük. A *nyayaffagra* szó ezen a helyen a *nyájás* melléknévnek a származéka ugyan, de nem a harmadik versszakban talált jelentésében (*nyayafon belcelnek*...). Itt 'társas érintkezés'-t, 'társaság'-ot jelent (vö. NySz. 2: 1003); erre több példa is van a régi nyelvben, sőt a NySz.-ban ez az első jelentés. Ide vonható a Katalin-legenda következő két sora is: „En byzony ember vagyok | Es *nyayaffagot* kewanok” (RMKT. 1²: 270). Az egész hatodik versszaknak az tehát az értelme, hogy ügyeidet ne bíz a papokra, mert ha bekerülnek társaságodba — bármily kapzsiak is különben —, még a pénzed sem kell nekik, sokkal inkább a lányod.

A könnyűvérű leányokat gúnyolja a hetedik versszak, akik „Serenyen futamnak tancban”. A *futamnak*, illetőleg a *futamik* ige a *fut* származéka, jelentése azonban nagyon kevésbé tér el az alapige jelentésétől. A régiségben gyakori, s a NySz. még Gyöngyösitől is idéz rá adatot. Igeköötös összetételben megtaláljuk a 11. versszakban is („Pentzöl *el jutamtak*”). A *táncban* alak hova? kérdésre felel. A *-ban*, *-ben* alak ilyen szerepben nagyon gyakori a XVI. századi írásbeliségben (a 11. versszakban is: „*zurben* be oltoztek). Ez azonban valószínűleg csak azt jelenti, hogy a beszélt nyelvben már akkor sem volt különbség a két rag használatában — ahogy ma sincs a beszélt nyelvben —, s az írásba ezért kerülhettek be ilyen alakok. (A tankönyvben különben *tánca*.)

¹ Utalhatunk a *versszerző* és a *zeneszerzés, zeneszerző* szavakra is.

A második sor utolsó szava valószínűleg *yamborlagok* volt az eredetiben a mostani *yamborlagyth* (a tankönyvben *jámborságit*) helyett. Ezt javallja a rímképlet (*leányok* — *jámborságok*), és költőileg is hatásosabb egy azonos alakú, azonos jelentésű, de más-más funkciójú szó rimeltetése (*jámborságok* tárgy — *jámborságok* alany). A harmadik sorban szükségesnek látszó szövegjavítást elvégezték a tankönyv szerzői (a PeerK.-beli *lend* helyett *leend*-et közölnek), így már csak arra mutassunk rá, hogy az inverziók mellett a negyedik sor költői képe (*oth el hol* [elhull] *partayok*) teszi ezt a szakot stilisztikailag is sikerültté. (Vö. Ady: „Legalább száz csillag lehullott, Legalább száz *párta omolt*” az „Emlékezés egy nyár-éjszakára” című versben.)

Nehezen érthető hely a kikapós menyecske ellen irányuló nyolcadik versszak *lcemerem kapálni* szókapcsolata. A PeerK.-nek ez a helye a *kapál* ige konkrét jelentése alatt van idézve a NySz.-ban. A *szemérem* szó jelent 'szégyen'-t, mint ebből a példából is láthatjuk: Decsi: Adag. 74: „*Szemérem* a futás, de hasznos” [ma: „*szégyen* a futás, de hasznos”] (NySz.). Ezek alapján a *szemérem kapálni* kifejezést úgy elemezhetjük, hogy benne a *szemérem* 'szégyen' állítmány, a *kapálni* pedig alany: Szégyen kapálni — rengesetek bölcsőt; vagyis: „ha szégyelltek kapálni, rengesetek bölcsőt, ültessetek tyúkot (végezzetek házimunkát), azzal élélhettek (azzal is hasznos munkát végeztek)”.

Ebben a versszakban van az egész Cantilena legproblematisusabb szava, a *Cepkek* is. A szövegösszefüggésből világos, hogy a kikapós menyecskékre vonatkozik, de sem pontos jelentése, sem hangalakja nincs tisztázva. Korábban *Lepkék*-nek olvasták, a *lepke* szónak abban az átvitt jelentésében, amely megvan az *éjjeli lepkék* szókapcsolatban is, tehát 'könnyűvérű nő'. A *Lepkek* olvasat elfogadása esetén a 8. és 9. versszak kezdőbetűje LS; ezt a két betűt a régiek *literatus*-nak magyarázták. Ilyen típusú megnevezés (*Franciscus literatus Apáti*) a XVI. században gyakori. A *lepkék* olvasatot mégis el kell vetnünk, mert a nyolcadik versszak első betűje pontosan megegyezik a Cantilena, Cíntalan szavak első betűjével. A *Cepkek* betűzése tehát biztos. Melich János (MNY. 13: 242—3; EtSz.) foglalkozik ezzel a szóval. Adatokat hoz arra, hogy a budai basák magyar nyelvű levelezésében is előfordul, mégpedig 'schlechte und schlimme personen' jelentésben. Szerinte azonban az Apátinál található *Cepkek* 'csepkek' ezzel még nincs megmagyarázva. Megmagyarázva valóban nincs, de hogy ugyanaz a szó, ahhoz alig fér kétség. Az, hogy a budai basák leveleiben férfiakra vonatkozik, Apátinál menyecskékre, nem feltétlenül akadálya az azonosításnak. E helyen 'hitvány nőszemélyek' lehet a jelentése.

Még csak annyit, hogy a második sor *tykakoth* szavát (a tankönyv — nem tudni miért — *tikokat*-nak írja át) esetleg *tykot*-ra kell helyesbíteniünk, hogy a tizenkettes szótagszámot megkapjuk. Ezt a javítást annál is inkább megengedhetjük, minthogy ma is gyakoribb a *tyúkot ültet*, mint a *tyúkokat ültet* szókapcsolat.

A magát Sámsonnak képzelő pór ellen fordul Apáti a kilencedik versszakban. Mint fentebb említettük, leginkább ennek a résznek van kormeghatározó értéke, mint-hogy minden bizonnyal az 1514-i felkelésre utal. Nem sokra becsüli a parasztokat. Könnyű velük elbánni — mondja; „fogyad megh zakalath veddel chak yozagat | megh alazza magath”. Mint Eckhardt Sándor rámutat (Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből 54): „A pórok szakállának cibálása régi módja volt a gyötrésnek és megalázásnak. Nemesek és vitézeik versenyeztek ebben.”

Azok, akik az eredeti keletkezésének idejét próbálták közelebből meghatározni, a tizedik versszak alapján arra gondoltak, hogy a vers akkor keletkezett, amikor a papoknak már nem „egezzen al vala zerzetek”, vagyis már kikezdte a terjedő reformáció.

Magyarázatra kevés szó szorul. Az *Az korth* 'akkor' szóval kapcsolatban mutassunk rá a *-kor* határozórag eredetére. Egyike ez azoknak az újabban keletkezett, teste-sebb ragjainak, amelyek önálló szóból lettek. A *-kor* rag a *kor* főnévből keletkezett,

de eredetileg *-n*, ritkábban *-t* rag volt még a végén. Ebben a versszakban előfordul a *t-s* alak is (*Az korth*), az *-n-s* alak is (*mykoron*). Az *egezen* jelentése 'épen, sértetlenül'. Az eredetileg honnan? kérdésre felelő *-l* és a hol? kérdésre felelő *-n* határozórag halmozásával keletkezett *-len* az *egészen*-ben módhatározói, a 12. versszakban olvasható *miglen*-ben időhatározói funkciójú (vö. még *máiglan*, *holtomiglan* stb.). A *gallerus* 'galléros' szóban csak a szóvég szorul magyarázatra. Még ha hallottak is már tanítványaink arról, hogy az ómagyar korban a rövid magánhangzók egy fokkal zártabbak voltak a mainál, fel fog nekik tűnni, hogy egy XVI. századi emléken is *u* hangzó van az *-s* melléknév-képző előtt. Az *-us* (és az *-um*) szóvég változatlan megmaradása az ómagyar kor után is nem éppen a legkönnyebben megoldható kérdése a magyar hangtörténetnek (vö. Bárczi: Hangt. 32). Lehet arra gondolni, hogy a latinban gyakori *-us* (*-um*) végződés hatására maradt meg — de csak az írott nyelvben — a magyar szók ilyen végződése; az is feltehető azonban, hogy a kiejtésben is megmaradt a zárt tövéghangzó. Annál is inkább gondolhatunk erre, mert hiszen ma is van olyan nyelvjárás, amelyben ugyanebben a helyzetben *u-t* találunk (vö. pl. „*május hurka*”, *napus*). — A *beretrayok*-ról a tankönyv is megmondja, hogy 'papisüveg'-et jelent.

A tizenegyedik versszak *zurben be öltöztek* szókapcsolatában a *szúr* nem a pásztor emberek felsőruháját jelenti, hanem 'olcsó, hitvány posztó'-t, és a szókapcsolat értelmé az, hogy a pénztől elfutó régi jó papok „hitvány posztóból készült öltözetet is magukra vettek”.

A leghatározottabb a múlt magasztalása a tizenkettedik versszakban. Az *orflagla-nak* jelentése 'uralkodának'. Felbukkan ebben a versszakban a *szent korona* jelképes jelentése is, amely a Werbőczy alkotta Tripartitumban is igen nagy jelentőségű. Ne gondoljuk azonban, hogy ez a szimbolikus jelentés csak a XV. század vége és a XVI. eleje zűrzavaros idejében alakult ki. Már IV. Béla „pro fidelitatibus progenitoribus nostris, Sacre Chorone et Regno exhybitis” (1246/1274: ÁÜO. 7: 207), vagyis „elődeinknek, a s z e n t k o r o n á n a k és az országnak tett hű szolgálataiért” juttat adományt valakinek.

Magyarázatra szorul e versszak utolsó sora (*awal aldozanak*) is. Az *áldoz* igének nem valamely külön jelentésével találkozunk itt. Újból csak a kifejezés stilisztikai értékére kell rámutatnunk: A régi jó királyok azzal, hogy igazak (igazságosak) voltak a szegény országhoz, azzal, hogy híven szolgálták a szent koronát (a nemzetet), mintegy áldozatot mutattak be. A kifejezés tömörsége, amelyre a szöveg során többször is rámutathatunk (pl. *szemérem kapálni*), fontos értéke Apáti stílusának.

A tizenharmadik versszak első sora gondolatilag az előzőhöz tartozik: Azt, amit a régi jó királyok tettek, tenniük kellene a mostani nagyuraknak is. A versszak többi három sora az akkor talán közmondásként élő *sok lika vagyon erdőn az ravasznak* mondat alapján alkotott kép. A második sor a PeerK.-ben a *hogh* 'hogy' kötőszóval kezdődik. Ezt a tankönyv — nem tudom, milyen megfontolás alapján — *nagy*-nak írja át. Ezzel a megokolatlan beavatkozással szinte értelmetlenné válik ez a három sor. A *hogy* kötőszó ugyanis ebben a mondatban nagyon is helyén van; jelentése 'mint-hogy'. A *ravasz* különben 'róka' jelentésű ebben a mondatban (vö. MünchK. 27: „Rauazoknak l'ikai vadnac es meñnei repesőcnec fézkec” NySz.; l. még OklSz.), a *birodalom* szó pedig 'uralkodás, hatalom'. Így tehát e három sor szó szerint ezt jelenti mai nyelven: „Mint-hogy a rókának sok búvóhelye van az erdőn, az agároknak¹ nincs fölötte hatalmuk, megfogják tehát a nyulakat.” De mint mondtam, az egész képletesen értendő: a nagy bűnösök büntetlenek maradnak, a kicsikre halál vár.

¹ Így olvasom ezt a szót.

Jegyezzük meg még meg, hogy a harmadik sor első szavát valószínűleg helyesen javítja a tankönyv *nincsen*-re (a PeerK.-ben *nynch* áll), mert ezzel helyreállítja a tizenkét szótagot.

A három versszakon át annyira-amennyire visszafojtott csúfolódó indulat ezzel a három sorral lendült vissza az előbbi versszakok hangnemébe, hogy az utolsó versszak szinte mesteri ellentétéivel fejeződjék be az egész vers.¹

Jól tudom, hogy a középiskolai oktatásban nincs idő ilyen részletes elemzésre. Azt hiszem azonban, hogy legalább a tanárnak szüksége van ennyire ahhoz, hogy a tanulók számára érthetővé tegye a szöveget. Érzem azt is, hogy az ajánlottam szövegegtelmezés több helyen is vitatható, más értelmezés is állítható szembe az én magyarázatommal. Én elmondtam most a magam véleményét, mondják el mások is a magukét, de talán még hasznosabb lenne középiskolai tanáraink számára, ha mások más régi irodalmi emlékünkel foglalkoznának — arról nem is szólva, hogy a tankönyvíróknak volna segítségére a pontosabb szövegközlésben és a szövegeknek jegyzetekkel való gondos ellátásában.

Papp László

Elemzés

Dr. T. L. budapesti gimnáziumi tanár kartárs azt kérdezte folyóiratunktól, hogy milyen szófajú és mondattani szerepű a következő két mondat *túlélte* szava: „Lorca és Manuel de Falla életműve... a magát *túlélte* feudalizmus és a később jött s teljességgel ki sem bontakozhatott polgári fejlődés ellentmondásainak szülötte” (Kortárs 1958/1 : 56); „ez önmagát *túlélte* feudalizmus... szülötte [ez az irány]” (uo. 55).

A kérdéses szó valóban furcsa hibridje nyelvtanunknak. Már a *nap égette fű, szél fújta hegyesoros* szerkezet jelzői szerepű *égette, fújta* szavának mai szófaji értéke is problematikus: ige-e, vagy igenév. E típusról azonban Károly Sándornak nemrég megjelent módszeres, nagy tanulmánya (NyK. 59 : 130—50) kétségtelenné tette, hogy sajátosan kevert: igenévi-igei szó, mely előtt a főnti *nap, szél* típusú mondatrészt ennek alanyául kell tekintenünk. Utal Károly (s a tőle idézett szakirodalom) arra is, hogy analógiásan s elvéve határozós előtagú, egyébként ugyanilyen jelzős szerkesztésre is van egy-két adatunk, pl.: „*Ösöktől vette* nevével...”

Nos, a főnti két mondat szerkezet hasonló, de ott tárgyi bővítője van a *túlélte* igenévi-igei (sajátosan átmeneti) szófajú jelzőnek: a *magát, önmagát* szó. Hasonló szerkezeteket bőven idézett egykor a magyar mondattani viszonyok első nagy föltárója, Simonyi Zsigmond is (NyF. 47 : 20—1, 28—9). Így a) szintén ragozó tárggyal: *jót-unta*... emberek (Geleji Katona), *várát vesztette* basa (Dugonics), *színt-hagyta* halmon (Kazinczy); b) ragtalan tárggyal: *világ-unta* testemből (Zrínyi), *tengerjárta* hajók (Kölcsey), *eskü-szegte* lyánka (Petőfi) stb. Világos, hogy a „*várát vesztette* basa”, „*magát túlélte* feudalizmus” szerkezet jelzője valamivel még inkább igei jellegű átmeneti szó, mint az iménti — alanyát követő — (*nap) égette* (fű) stb.

Újabb, kissé túl óvatos íróink nemigen élnek már az effajta tömör és színes szerkesztéssel, pedig helyességéhez aligha férhet szó. (Csak épp az iskolai elemzésre nem kínálkoznak ez átmeneti jellegű, analógiás alakulatok.)

T. J.

¹ A *kápa* 'barátság'; az az öltözet, amelyet a papok, szerzetesek viselnek'.

Egy XIX. század eleji tájszógyűjtemény

Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában egy QuartHung. 636. jelzetű, 488 címszót tartalmazó, 1819 és 1821 közt íródott tájszógyűjteményt találtam.

A kézirat mindeddig kiadatlan. Horvát István könyvtárából került a Nemzeti Múzeumba. Szerzője Boros István „Ev. Prédikátor”. Minden valószínűség szerint azonos egy másik kézirat Boros István nevű szerzőjével. Ez utóbbi kézirat címe: „Az esdeklő magyar nyelv”, jelzete: OctHung. 215. A magyar nyelvűség tudományt, polgárosodást előmozdító hatalmát rajzolja, és a teljesen magyar nyelvű iskolázás hasznát taglalja. — Ugyancsak azonosnak látszik a szerző azzal a Boros István evangélikus lelkésszel, akit Szinnyi említ (Magyar írók... 2: 1841—2), s akinek cikke jelent meg a TudGyűjt. 1820. 4. kötetében „Házafi gondolatok a magyar nyelv ügyében” címen. Egyházi jellegű munkája: „Szent érzések oltári...” (Kassa, 1836.). — A mi kéziratunk valószínűleg a TudGyűjt.-ben való közlés céljaira került Horvát Istvánhoz. A szerző életkörülményeiről nem tudunk semmit. Kéziratunk címében megtevesztő a „Tikácsi és Vársányi” kitétel. Ezek a megjelölések nem a szerző működési helyei! A két helység együtt csak Veszprém megyében van meg. Azonban: 1. *Tikacs* a török időkben elpusztult, a XIX. században már csak a helye volt meg, nem volt lakott hely; 2. egymástól (a Veszprém megyei két *Vársány* bármelyikét nézve) legalább 40—50 kilométer választja el őket, tehát *Tikacs*, még ha lakott hely lett volna is, nem lehetett *Vársány* filiája; 3. evangélikus egyházközség a XIX. század első felében nem volt *Vársányban*; református ugyan volt, de ennek meg nem volt ez időben Boros István nevű lelképásztora (vö. az egykorú evangélikus és református „Schematismus”-okkal). A „Tikácsi és Vársányi” tehát érdekes szórendben használt nemesi előnév; igaz, hogy erről a családról sem Nagy Iván, sem Kempelen nem ír.

Boros Istvánnak mégis dunántúlinak kellett lennie. Ezt nyelvi érvek támogatják: 1. az értelmezésekben az *á* utáni *o*-zás; 2. az értelmezések szókinése; 3. munkájának önálló tájszóanyaga.

Munkája ti. nemcsak önálló gyűjtésen alapul. Felhasználta a Kisdéd Szótár mindkét kiadását (SzD.,¹ SzD.²). Ezt azokon a ritka helyeken lehet legszembetűnőbben megfigyelní, ahol szolgaián másolja Szabó Dávidnak vagy az ő anyagközlőinek egy-egy valószínű félreértését: „*Beszkédi*, *Carpatus*, *hegyek*” (vö. SzD.).

Másrészt pl. a *b*-vel kezdődő címszókknak kétharmada megvan a Kisdéd Szótárban is. Más kezdőbetűknél persze ritkábban ilyen nagy az arány. Mégsem tartanám célszerűnek a SzD.-ban meglevő anyagot egyszerűen kihagyni e szójegyzék kiadásából. Boros István — egyes ritka eseteket nem tekintve — nem szolgaián másol. Azonos jellegű címszavai közt olykor más hangtani változatok vannak: *Böngész*, *Burdo*, *Csada*, *Csötört*, *Pese* stb.; máskor a jelentésük többé-kevésbé eltérő: *Acsarog*, *Czapa*, *Csataráz*, *Csámporodott*, *Rén*ye stb. — S a SzD.-ben közölt anyagot is támogatja itt némely közlés. A *Türk* címszó például a *kürt*, *kürtöl* etimológiájának megfejtését könnyítheti meg.

A SzD.-ben meg nem levő anyagból jó néhánynak itt van az első előfordulása: például: *Babina*, *Bajbonts*, *Csajarít*, *Czelőke*, *Csevetel*, *Kandi*, *pempő*, *Zihál* stb. (vö. EtSz., SzófSz.).

Tájnyelvi német jövevényszavaink számát is gyarapítja ez a gyűjtemény, hisz a „*Vieter* nagy szelveszes esső” bizonyára éppúgy a német *Wetter* valamely nyelvjárási változatából való, mint a *viheder* 'sújtólég' (vö. DOLw.); a „*Métalmok* valamely szentek képei” is bizonyosan német közvetítésű kölesönzés, úgyszintén a „*poletás* portio szedő katona” is (< *bolettás*).

A kor a nemzeti nyelv gazdagulását a nyelvjárásoktól várta: így sok olyan szó is van gyűjteményünkben, melyet a nyelvújítás terjeszt el: *Hanyag* (1808. NyÚSz.), *Kátyó* (1803. NyÚSz.) stb. Vannak azonban jellegzetesen „csinálmányoknak” látszó szavak is a gyűjteményben: ezekben az az érdekes, hogy feltűnésük után ilyen gyorsan eljutottak a vidéki paphoz: *Elem* (1812. NyÚSz.), *Lég* (1815. Kazinczy, NyÚSz.), *Lény* (1812. NyÚSz.), *Tusa* (1814. Kazinczy, SzófSz.), meg a *Rény* 'virtus' félék.

Hogy e kéziratos gyűjteményt később felhasználták-e, például a Tsz. szerkesztéséhez, arról Gáldi terjedelmes értekezése (A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban) nem szól, mivel a kéziratos szótári művekkel nem foglalkozik.

Úgy vélem, hogy a gyűjtemény — ha nem is a nyelvjárástörténet művelőinek (hisz az adatok nem rögzíthetők helyhez) —, de a szótörténetnek, szószármaztatásnak újabb forrást jelent.

A kéziratot betűhíven közlöm:

Szó-könyv

(írta Boros István 1819) [áthúzza és az évszám 1821-re átjavítva] Tikátesei és Vársányi Ev. Predikátor Boros István 1821. [Más írás:] MS, sec. XIX.

Első Rész. Vidéki szó-tár

Abrándozo: abrazolodo képzelődő
Acsorog a' kisded nevetve gagyog.
Agldlni ábdálni valamit ösze aggatni;
 ággal valamely rést berakni.
Alafa állopot, mód, az életben, e' világon
Árny árnyék
Azonság identitás
Avar lábán maradt sáros gyepfű
Avat avatag: régi, ó, avit.

Babina prés alsó talpfája
Bábikó soslorom [!?]; Babilló.
Babirkal valamit ujjaiával keres.
Baglyas borzas
Balkány sásas, folyó vagy álló víz
Bajbonts dumetum, tsalit
Baszárka tarisznya, iszák.
Belezna, belfonál rendetlen esete a' vászonban.
Berzenkedni, besterkedni, agyarkodni.
Berke Dio vagy magyarofa rigya.

Beszkédi, Carpatus, hegyek.
Beczű kerti vetemény
Bigets Gyümölcsös kert
Birtoka elfajult, ragya ütött szilva szem.
Bodak, vakarts, a' teknyőről levakart
 kovaszból sült, pompos.
Bolha pohár alom ital.
Bokor pár.
Bóza kevert ital.
Burkolva bétakarozva
Borila bor töltike
Bokálla vászon, szent Mihályi korso.
Boroka gyalog fenyő
Bögyözni kukoritzaszemét késhegyel lefejtetni.
Bögdétsel unva valamit tesz, inel ámöl eszik
Böngész fetétve [!?] keres eledelt, amañál jobban
Bug, Galambház, ducz, *Burhos* felleges beborolt
Bukdoklani vzbe lele bukni.

Buliklás galamb nyögés
Buzongok sohajtva törekedem.
Burdo turba, bugyor

*Csada*j Csadé
*Csata*j larma, 'sinat
Csáva Csávás, moslekos sajtár; csáválni,
 moslekolni a' bort.
Csavajdék nép alja
Csavajka, akármi alja.
Csaforit reheg vihog, visit
Czapa, ringyrongy ruha.
Csalaráz a' tyuk ha kodág, vagy kányával
 viv,
Czandi visla leány.
Csász loço csuszmász
Csámporodott áporodott
Csárnok tornázt
Csalajinta hamis tsaló beszédű.
Czejet ringy rongy ember aszszony.
Czelőke egy darab kézbeli fa.
Csepőt Csepöte, haraszt, bokros tsalit
Csetert pomort [!], tsono.
Csempé horgas szívű beszédű
Cseverek tsahos kilentz esztendő leány,
Csevetel tsahol.
Csercseje fül függő.
Csermelye patakotska
Csent csillent, fillent,
Csimaz bűdös féreg.
Csintsér nyak kaloda
Csipertes horgas lábu
Czifornya tsetschetse
Csimbók, csomo, bog.
Csopak nagy farago fejsze
Csornok pompás épület
Csogálni, hagymát, tsuhut kiszaggatni.
Csörmely a' buzába, üszög a' kukoritzába
Csötört negyed rész
*Csomo*zom öszvezuzom.
Csuha nagy hoszszú szűr
Csullároz tsillárolva hullároz [!]
Csuhad a' nap felkél; csuhadtával.
Csurgat a' ház födele folyat.
Csuszamni csuszamodni.
Czula darab ruha
Czudar elkortisosodott

Dancs. sanda, félre néző
Darvadoz tollaszkodik

Ded nagyító vagy kitsinyető ige.
Dedős nagy Atyának nagy Atya.
Dedük nagy Anyának nagy annya.
Degenet szekér kenő
Dereng a' setét és világ köz'tt; fél homaly.
Deványoz devajkodva mulatoz.
Döng vászon, fonál egy vég.
Duska ivó nagy pohar, billicom
Duvadni szoros helyen által nyomakodni.

Együld, együtt, ne talám.
Elvény vivax, lebhaf
Ellen ellenség.
Edzem meg keménytettem.
Eldődink eleink
Elevenkedem tüzeskedem.
Emberkedem mutatom emberségem.
Emők sos nedv, émelegős.
Enyegetem enyhítgetem, tsendesíttem.
Enyettem helyettem
Esőke esőlék, dirib darab, filit falat.
Esdékeny gyarló gyáva
Észmészára ehomra
Év esztendő
Elemény Elementumi miv: maga Elem.
Ekrendez előttem akadoz

Fajánsz fattyu porcellán
Faragmány statua
Fenyér viz által hozott és a' fütől ellepetett
 iszap, lapály.
Feterni széllel vajni, vakarni; a' tyuk
Fejőke edény a'mibe fejnek.
Fejtő piros vagy kék pamut fonál, mint ha
 néhol kivolna fejteve, a' tzifrázásba.
Felotsodni felébredni
Fentő kerék küllő
Fellebezni magát nagyra tartani
Feledség feledékenység.
Fegyelem fenyttek
Fenyelni [?]
Fityölék a'mi el fityen, el esik valamiből
Fitos ki döjjedt ajjak
Fikartz rost, rojt
Fin bor finum bor
Frisselni hamargatni, hüssétteni
Fohász fohaszkodás
Foklya Világformán égő szíjátósosan fara-
 got fa
Foglossan markossan, szorossan

Folyoso Csusz, szent Antal tüze
Fontsika szakadék a' ruhában
Folyomány járvány
Fogyaszték fogyatéék
Fonyatéék sudár, ostor hegy.
Fujtál fujtatva vesz lélekzetet.
Fulladalom fullaszkodás
Futékony fris gyors.
Fürt fürtölet, bokréta, füzet
*Fuvata*g, fuját, hóhalom.

Gadar a' kementze rag ajja [!]
Gángy ringyes rongyos ruha.
Gyarláni gyengédni gyengülni
Gamatolni valamit rozslu végezni.
Gazdászkodni gyarapulni
Gyakorság erwiederung.
Gyárt, gyárto, tsinál tsinállo
Gyakós szurós, bokös [!]
Gántsól vexál
Gyér gyéren, ritka ritkássan.
Geréllye vasas dárda, kopja
Gyengéd zart.
Gyimgyom hitván alávaló
Gordáni parittyázni
Gyök, töv, gyökér.
Gyorsogatom
Görönggyös darabos, hontos.
Gög fenn hejjazás
Gyomroskodni mérgeledni.
Gömb darab föld, kő, só.
Gömböts [!] gombolyag.
Göbe emse diszno; talám a' kiherélt emsét
 lehetne úgy nevezni.
Gyomború gyöngy a' fán
Goda tokás tyuk
Gyota legeltető, pusztá, vagy erdő.
Gyuladalom fel lobbanás.
Gyűlős mást nem szenvedhető.

Hanyag langy, lágy meleg
Hamarkodni sietni
Hajtsár diszno, birka hajto.
Hámpól kámpol, tsufo.
Hámlik böretől, hejjától elvál.
Hasonfél nem husonfél [?].
Halandék halánték, vakszem.
Harapozni terjedni, tenyészni
Hara gyapjus zsák
Hágszén házhej, nem hij.

Hágsó nem háskó
Hasogatvány széles karó, palánk.
Hentes hus áros.
Hiszlelem credulitas
Heveny hevenyében, frisében, melegében.
Henger hengerítő-mi. [!]
Hempelygetem hengergetem.
Hirhedem hírescdem.
Hijult kiürült
Hinta kereskedői hinta.
Hibbanni hirtelen alá sulyedni.
Híság hiúság
Hős heros, leány néző.
Hokar hóhoz hasonló fehér kar.
Honlítás szőlő tenyésztés.
Höle elfajult gabona, héla.
Hóka keresztbe bé vágott fa forgátsa.
Husáng tzelőke, darab fa.
Höm egy pillantás
Huzakodik nyól
Hupolyagos fel, kél, dagad.

Járálni, ide's oda, jöni menni.
Járván nyavala, melly meg meg jön.
Idv az idvesség gyökere, mint Éd, édesé
Idomtalan esetben ungeschickt.
Ijeszték ijjesztő, váz, vazú [!].
Iker kettős gyermek, kik egy hassal lesznek
Illyenség hujusz modi
Igaztalan illegitimus
Jós jövendőlő: josol, jövendöl.
Istenn istennen, istellést, mindjárt
Istenlem imádom
Istenkedni rimánkodni, esdeklenni.
Islog köszöntő, boglár, ezimer
Izamadni tsuzamadni
Igről igre szorol szóra
Izrom rend, sor

Kandi curiosus
Kajánloni irigylenni, orolni.
Kajsa horgas
Kaszú, borítotték capsula.
Kalangya kereszt gabona
Karaj karima
Kaloz tolvaj rabló, kalózo, rabol.
Kandalló, tüzelő hely a' házban
Kástélyos zavaros
Kankó szűr, darotz, zeke, szakmány,
 tzedele [?] tzondora

Kalák tolvajért való fogpénz.
Katzola kantza lóv.
Karmantyú hadi berlett [!] kesztyű
Kasmatol fitet, kutat, katat, vatat.
Katzogány hati barány bőr a' nyergen.
Kalista, tsinált esső viz állás
Kalisos tsatakos, kalisolni, tsatakolni
Káztika edény fábol, melyben a' must
 le foly.
Kágyillo kagyillo, hosszú csiga, ház nélkül.
Kanyaró himlő, apro, csés.
Kátyó kis viz állás
Katso kis kéz
Kaponya lyukas viz merő kobak.
Kaszilva lenköz'tt termő széleslevelu mo-
 har forma fű
Kamat interes
Kup gesztentze, kévébe kötöt nád
Karitsál a' tyuk.
Kaczaj halkal valo, vagy nagy nevetés.
Kéj jó kedv, valamit akarás
Kegyelet kegyelem jel.
Kerra heja, kánya, ölv.
Keménybed grob
Készantag készakarva
Kerdül szedül
Kegy a' kegyesség radixja
Kerepelni zörgetni, tsergetni
Keszözte savanyó czibere
Keczelye nyári aszszony ruha
Kétes kétséges
Kecő ékesség gyönyör.
Kereptzél kerengve repdetzél
Kerenbosál szint annyi, de tsendessen
Keleptze fortélyal vetet háló
Kéves kéveskedik, mikor a' gyermek jó
 kedvéből tsintalankodik
Kényes kényeskedik, mikor kedvetlenség-
 ből roszalkodik.
Kor igen nagy, p. o. beteg.
Korány crepusculum, matutinum.
Kokkadni szárodni, lankadni, fonyadni.
Köszöntyű, valamely ékesség.
Környöz környékez
Kolya fedeles hintó kotsi.
Kosmo ótvar a' gyermek fején
Konok makats nyakas.
*Kordél*ni kérdélni, rémlíttetni.
Könyed valami könyű.
Kopáts divo hejj, a' zold [!] vagy belső

Korszavat elektény
Kotzor nyeseő kés; kočzer, fába lyukat vágni
 való vas szerzám
Komázni trefálodni
Koronként gyakran
Kofitz pép forma sűrű lév
Kohad fel kél, az ütés helye
Köldödör gombólyú [!] falat.
Köszméte egres.
Kög kerregő karika, abronts
Koboz kintorna, hegedű, lant.
Koákkal mint a' tsetsemő sir.
Kobor kosola, kosár
Kondállo kerékvágás.
Kolosma ümög
Kopolya kis viz állo hely
*Körtzél*ni szőlőt bé vágni; de még nem
 takarni
Kopítsol, kopátsol
Köppeszteni melleszteni, kopozni
Kupák pipafedele
Kudarcz kuvartz, kár, szégyen, gyalázot.
Kufa kupa, fa edény, pohár
Kütsög paripa fején az ékesség.
Kupitza kis pálinka ivó edény.
Kupitzolni kuputzolni, földet liggalni.
Kutyo kis kutya kőlyök
Kukoris több ágból összefont kaláts.

Láz ritka erdő. Lázzfel lázzodás [!].
Lantz huszár, egyenes magas.
Laposka tésztapátzal.
Lakmározni dorbézolni.
Langyos lágy meleg.
Lánna pléh, boglár, tziper, bokréta.
Lasnak fürtös pakrotz
Láttatója nezőnéje, hallonéja
Lapító sodro fa.
Láje vide, lájeke vident
Labito a' min a' láb áll az Asztal alja
 körül.
Látvánság nézők csoport ember
Lebel gyenge kellemes szellő, aura
Lég levegő ég
Lény ens wesen
Lék jégén a' lyuk.
Leo lejő, lejő, liu, töltsér
Légely Čsobolo, čsobány
Lengeteg viselt, kopott, vásott
Lesőke a' mitt a' lesésért kap az ember.

Lepő hidas tábla
Lomb lombos, fűrt fűrtös
Lödör lezzengő
Lom lomos (lam, hugy, alam —) fagyos
 zuzmora
Lökkenteni szót ejteni
Loránt csona
Lobánya lanyházó, permeteg idő
Lomátsa, ágbog, melyet a' víz öszve hord.

Mezen az az merre — ezen?
Mátéka peretz mátsik.
Mariálék zsákmány
Meze matska méz, a' fának ki forrása.
Mekegni mokogni
Meder víz árok
Métalmok valamely szentek képei
Meddály emlék jel, pénz
Merekle petrentze
Mentekezni kifejtőzni
Mosdóka mosdodzo medentze
Mogorva mással tsunyán bánó, lemogor-
 vitani le hordani, potskolni, motskolni.
Motoz setétbe kezzel keres. Zabál
Moraj robaj, morgás, zuggás.
Moszt a' tsumölts [!] belső tsutkája
Mont törköle vagy alja valaminek
Monosztor klastrom.
Mokány durva, vad, goromba.

Nyaláb köttet, fűzér.
Nyarlott fordult bor
Naddály piocza, vérszopó.
Napesz hitván nyulánka bégyoka [!].
Nýámmoq immel ammól eszik.

Öböl tenger keble. Rogya, ragya,
Odor odú, adu, udú.
Ondo korpa, köleskorpa.
Ős nagy Atya
Orgovány tér, sik hely
Ortály villongás, ortályozni
Ordas farkas szürke

Pátsa pogatsa
Pázma a' mit a takats ige tesz
patsinka kukoritza hitványa
pajzán feslett, maradatlan
Parants a' mi kötelez
parantsás béli búzhódt

páholni verni husángalni, dögönyőzni,
 asnakolni, agyakolni
patéllo moso lapotzka.
pating foglaló szij.
pamat motring, egynehány ige fonál tzérna
pamats festő ecset.
pakotsálni kinevetni tsufolni.
patzk ferula, plaga.
pardits elpusztult hely, mező, kert, rét,
 vetés.

pese hibartz, hugy állás
pempő lisztes kása.
permeteg tsepergő, lanyázó esső, idő.
pereszlen orson való karika.
persbüz perselés búze
pernye tüzes hamu
pete tojás, tójomány
pezderkedni másra támodni.
peszmét kétszer sulyt [!] kenyér.
pilka akona: az a' dugja, ez a' lyuk lehetne
pille pillók, lepe, lepke, pillang, lependék.
pipere pipes, piperes.
pipelle pupja, teteje hegye valaminek
pirintyel tsahol.
pirnyadzik pirhonyagodzik
piselle apro tsirke
pimpo bárka a' nádon
piribék elpártolt, hiteszegett.
piom kőmives sinor mérték
posa csiga, mellynek teknyő forma háza.
pőszmés kotzos
poletás portio szedő katona.
pohánka hajdina
potyolni a' nyers gyümöltsőt össze törni
plájás ország szelin azór [!]
pot potolék, meg szerzés
poronty kőlők
porongyó jó ízű. *Potrina* az ökör kötélén
 a' fa kapots.
pőfeteg banya posz gomba
poronto pattyantus [!]
pots lotspots, potskolom.
putak vánkös
putzok vakandok
puruttya otsmán
put putton
pitymallik hajnallik

Ravatal deszka sirbolt
ratskos tsatakos

*rákoko*z elhúl elfogy
Rásza kaphozta palánta
rejentz tzevende ember
reg a' reggel gyökere
Rém késértet spectrum
*Rén*ye virtus. *Rén*ye siron sült tojás
rom romladék
réja nota, dal, rejazni, Dalolni.
Rikál a' marha bög, ordít
rivvants jég esső
Ribállo repa gyalu, ribálni
Rokonyódés [!] essőtől peneszlés
rovo szambavevő fel jegyző.
rőpény rőpülő pihe vagy más akarmi
rőpentye a' madár elreppenő fia
Rűgy gemma, bimbo

Szapoly ásó kapa lapát
Szavattyus hangos szavu
Szaguldani szagoldozni, nyargalodzni
Száрма töltött kaposzta
Szamatza eper illatu fű
Szatots nyerekedő
Szatyár fojár [!], fajtalan
Szemöld szemöldök
Szekernye, skornya sarrú tsizma
Segéd segedelem
Serleg ezüst arany öveg pohár
Szepe szőlke. *Szemlettem* szemlélhettem.
Sik hoszas egyenes him a' vászonban.
Sirka tserge pertz
Zsilány [!] ernyed szakadozott.
Szírogy esső mely akkor esik mikor a'
 nap süt.
Sipro szároz tüzre való ág bog.
Siba több ágból oszszefont [!] veszsző
 korbáts.
Szilke ránto lábos
szivelten érzéketlen .
Sivatag iszonyú kietlen
Szirnyos ho tserepes, rögös
Sinkedni sinlődni
Szipoly mol
Szög tarka
sorvadni szigorodni, nyomorodni
Sovárog ásitoz, ohajtoz
Szováta szövő szék [a k g-ről javítva]
Sorvasztani hervasztani
Somogy kedvetlen üz
szobor oszlop

*Szűrén*y szuró [!] szita, vagy mas edény
Szulák gyövtény, gaz
Szuszákol piszmag maszmatol.
Szes [!] bor szesz; ezzel a szeszszel jőt
Suspiól susog, suttog
Szuszék szökrény hombár
szurt motsok, szeny.
Suvad fel vál, fel puffad.
sudalkozik hozzá feni magát.
Sürgés sürgetés
Süv ferfi vagy feleség bátya
Szugoly szuszlik vagy kuszlik
szundikály hobiskol,
Szunyádn tunyan, resten
Szuwat rekesztéstől elvált sárzás
Suska polvájába marad [!] gabna szem
Szürkület nap nyugotti homály.

Tátsa loó latotska
Tanárok mél út, sikator
Targyagos kék dagat test
Táveszni taveszkozni, tavészolodni, távol
 szelledni
Tar kopasz, kopár.
Tályog nagy kelevény, taré, tarigy.
Tarhonya aludt téj.
Tárituppos bubos, pupos.
Terem hajlék, szoba, ház
Telj tellyesség
Terhenye terch.
Téhely borotvatok
Tégely olvasztó serpenyo a' chimiaba
Tip tipálni, tókétteni [!?]
Tombolni dombirozni
Tom Schmauz epulum
Tobortzok ugrállo tántz
Tokány töltelék a' kolbászba
Tösérkedni kereskedni.
Tombolni tapsolni
Tüzküz hántot, kohol.
Tutol takol a' kutya
Turbikol turva bugyborikol
Tuta bolond, buta
Turján zsombékos hely tsászta.
Tusa viadal, küszdés
Türk szarv, türkök, öklel

Udde ugy de
Űr gyökere [!] az üresnek
*Űrüg*y kopasz mentség

Uruság orvosság
Űk nagy Anya, mint ős nagy Atya.
Varangyok varakas boka
Vástolni szőlőt levelezni
Vatskor [!] vad kórtvély
Vápa vizállo, toka, totsa
Vadoka vad olma [!]
Vaszok fekvő hely, alam; vaszat.
Verötze kis ajtó a' ház körül
Vetretze sült szalonna szelet
Vejitz nád kert a' vízben mellyő halat
 fognak.
Veleszta szena rend
Vinnye kováts műhely
Vieter nagy szélveszes esső

Zalámbol koborol kotéroz
Zeke kurta mente
Zihál fujtatva hereg
Zivaj zsinat, zaj.
Zivatar, tsetepaté fergeteges idő
Zordony iszonyú borzaszto.
Zökönyő bibula
Zuzorka Zsurmolás tészta.

Zomántzos mázos, kikent, lagirozott.
Zomok [!] tetemes köptzős
Zugoly szövő fa, szék
'Zold stipendium
Zubbony kabat, gyermek kőntös.

[A szójegyzék után többször áthúзва, tintázva, alig olvashatóan:]

(Arrol követem kűl Nemzeteket ha némely dalok szokásba lévő szavakat itt felvettem. Nem oroztam. Ha sokat magokénak tartják, én is magamenak tarthatom, a' civilizáltatás által. És ez is egy kérdés lehet. Mi vettük é tőlők? vagy ők mi tőlünk. — E' lehet a' Nepeket egyben kaptsolo szeretetnek egyik záloga. De szükséges is a' vándorokra nézve, hogy egy két szót leg alább értsenek tudjanak a' más nyelvekből egészen ha nem tudják is. Boros István. —)

[áthúztatlanul:] *Boros István*

Közzétette:

Török Gábor

Pótlás a polgárdi tájszavakhoz*

akona 'a hordó dugója'.
álé 'fasor'.
áspa 'lécből készült eszköz, melyre a kenderfonalat felgombolyítják (nagymotringba)'.
áspányi 'az áspára felgombolyítani a fonalat'.
bagócs 'bögőly'.
bakhát 'a szőlőtőkesorok közeiben felsáncolt föld'.
balogsüti 'balog, balkezes'.
bir (földet) 'feles- vagy haszonbérben használ, gazdálkodik rajta'.
bizgat 1. első személyre vonatkoztatva: 'izgat, aggaszt, biztat, ösztönöz (engem) vki, vmi' 2. másra vonatkoztatva: 'biztat, ösztönöz, buzdít'. Mondások: „Bizgazsd meg azt a lovat, hadd

mēnyēn!”, „Bizgazsd meg azt a tüzet, hogy jobban ég'gyēn!”
bogár 1. 'házi- és mindenféle légy' 2. 'mindenféle bogár'.
boronya 'tüskés gallyakból készült borona'.
brégócs 'egészen fiatal (kezdő) béresgyerek'.
bugyburikú, -ul 'bugyborékol'.
bujtērgyán ~ bujtērgyány 'bojtorján'.
burító 'kupola alakú, vesszőből font baromfitartó'.
büdőspanni 'mezei poloska'.
cēzony 'szezón, idény'.
cuca, cucabot 1. 'szeges végű, hosszú bot, mellyel a jégen csuszkáló gyermekek előre lökdösik magukat' 2. 'pika, dzsida'.
csermülle, csermēnye 'búza közt növő gyomnövény magja, mely őrléskor a búzával együtt megőrlődve és a liszt közé keve-

* Vö. Nyr. 81: 234—44. Itt a 238. lapon olvasható *hoddzsa* helyesen: *hodzsa* (rövid mássalhangzóval ejtendő).

redve a falusi kenyeret sötétlila színűre színezi' („Cserményés kenyér”).

csirás 'uradalomban a borjas tehének gondozója'.

csójján ~ csójjány 'csalán'.

csöndíttenek, ki- vkit 'halottra meghúzzák a lélekharangot'.

dödölle 'kukoricalisztból .készült galuska-féle étel'.

duga, hordó dugájja 'donga, hordódonga'.

dug'gya, megdug|gya az órát (orrát) 'megharagszik, megsértődik'.

eséthhus 'kényszervágott nagyobb állat húsa'.

esik, megcsik (leány) 'gyereke születik'.

megcsött (leány) 'akinek gyereke született, vagy született volna, és kitudódott'.

fyagyzsbuborka (tréfás név) 'fázó, didergő egyén, akinek az orrát pirosra csípte a hideg'.

felenyájja 'mindenféle kebelbeli, vagy egy bizonyos közösségbe tartozó' (honfitárs, hitsorsos, fajrokon, egy pártha tartozó stb.). Jelenti mind az egyént (mondás: *Az is az ü felenyájja*), mind a közösséget (mondás: *Inkább huz a maga felenyájjá*).

flüstök, flüstököm 'reggeli'.

flüstökönyi, flüstökömönyi 'reggelizni'.

fogas (lásd: borona) 'fogakkal ellátott vasborona'.

fogasónyi 'vasboronával boronálni'.

föcské, föcskéj 'a tehénnek elléskor leadott első teje'.

földi szédér 'szeder' (indás növény).

förhéc 'parasztszekér alkatrésze, amire a hámfát akasztják'.

furug|gya 'furulya'.

gelegonya 'galagonya'.

gomboshere 'lóhere'.

göbbő, göbből 'uradalmi hízó marha'.

göbbölös, göbbölös 'uradalmi hízó marhák gondozója, etetője'.

göröndő 'gerendely' (ekealkatrész).

gurgó 'henger' (mezőgazdasági szerszám).

gurgóznai 'szántást meg- vagy lehengerelni'.

here 'lucerna'.

hébér 'lopó, amivel a hordóból bort szív-nak'.

hosszi 'hosszú'.

höresökös (ember) 'mérges, felfortyanó természetű'.

igyenés 'egyenés'.

isterc 'főtt tört krumpliból (krumpliisterc) vagy pirított lisztből (lisztisterc) készült étel'.

juss 'örökség'.

kerékjászó, -jászol 'elkerített istálló-szöglet, ahol a napi takarmányadagot felhalmozzák'.

kisafa 'hámfa'.

kódís 1. 'koldus' 2. 'nyomorék, rokkant'.

kódissá ténnyi 1. 'nyomorékká tenni' 2. 'anyagilag tönkretenni'.

kódistetű 'gyomnövény tüskés magja, amely beletapad az ember ruhájába vagy állat szőrébe'.

laponya 'naspolya'.

magló 'anyasertés' (tenyészállat).

mankucs 'összevagdalt sodralékból készült étel'* (leforrázás után zsírt és leginkább mákot, túróat tesznek rá).

megyekü, -ja 'mesgyére leásott határkő, illetőleg levert karó'.

monyas, monyascsikó 'csődör, hímnemű csikó'.

óckolódik 'vonakodik, nem akar, húzódozik vmitől'.

pálannya 'sertésnek hólyagszerűen kiöblösödő vastagbél része és a beléje töltött véreshurka neve'.

pécáznai 'pénzért nyereszkesedésre játszani' („fej vagy írás”).

pincészér 'társas iddogálás pincékben, présházakban'.

prósza 'kukoricalisztból készült máléféle sült tészta'.

satóút 'szőlőhegyen a présházakhoz, pincékhez vezető kocsit'.

sindő 'zsindely'.

söprü 'seprő'.

svárkli 'disznósajt, gömböc'.

szédér 'eperfa (itt szédérfa) gyümölcse'.

szelénce, -ja 'orgonavirág, -fa'.

szugoja, szugojahel 'félreeső zug, szűk hely, szöglet'.

szutyakó, szutyakol 'pipázgat vagy pipával

* Vö. *sodralék* Nyr. 81: 242.

való foglalatossággal (tisztogatás stb.)
tölti az időt'.

szűrű 'szűrű'.

tekercs 'kerek alakú párnaféle, melyet a
falusi asszonyok nehezebb teher alá a
fejükre tesznek'.

tere, terét 'teher, terhet'.

tésis (csak így fordul elő) 'te is'.

téví 'fogantyús bádoglemez, melyet fedőül
a sütőkemence szája elé tesznek'.

urizád, urizáll 1. 'uraskodva, az urakat
utánozva él' 2. 'a régi urak életmódja'.

üresvalagu (becsmérlő jelző) 'szegény, ho-
zománytalan házastárs vagy vőlegény,
de leginkább leány'.

valagásznai, mégvalagásznai 'ülepére verni'.
(gyereket)

vásárfiija, bucsufiija 'vásárban, búcsúban
ajándékba vásárolt holmi' (mézeska-
lá cs, játék, emléktárgy).

vasék (gyermek jelzője) 'zömök, erős, egész-
séges'.

vaszak 'vacak, mindenféle limlom'.

vaszakos 1. 'vásári árus, aki sátorban
vagy a földön — játéktól kezdve kisebb
használati tárgyakig — mindenfélét
árusít' 2. 'mindenfélre ócskás'.

vesz, belevesz, -vész 'beléköti vkibe, vesze-
kedést kezd, megtámad valakit'.

vonnyókás 'két végén nyéllel ellátott fafa-
ragó szerszám'.

Szalai János

Ki hallotta?

A Magyar Értelmező Szótár szerkesztősége (Budapest V., Szalay u. 10—14.)
kérdézi:

Keszeg. Ismerjük a szót mint melléknevet, két jelentésben. Mindkettő személyekre
talán főleg férfiakra, alakjukra, termetükre és olykor testrészeikre vonatkozik. Az egyik
jelentés a szokatlan vékonyságra, soványságra utal, a másik jelentés sutaságot, esetlen-
séget, félszegséget fejez ki.

Hol ismerik e jelentéseket? Hol fordul elő mindkét jelentés együtt, amikor a
kétféle tulajdonság keveredve fordul elő. Használják-e egyéb kapcsolatokban (például
keszeg mozdulat), s végül előfordul-e a szó főnévként is (nem édesvízi hal jelentésben!),
például ballani-e ilyesféle mondatot: Nézzétek ezt a keszeget! = nézzétek ezt a sovány,
ügyetlen embert!

A strukturalizmusról

Mi a strukturalizmus? Általánosan elfogadott és idézett meghatározása nincsen. S a nyelvészeti közvélemény oly sok, nem egyszer lényegesen eltérő felfogású nyelv-
szemléleti irányzatot illet a strukturalista jelzővel, hogy minden definíciót meglehetősen
tágon kell fogalmaznunk. A mondottak figyelembevételével, illetőleg azok ellenére mégis
megpróbálunk javasolni egy meghatározást, melynek bővebb kifejtése és megvilágítása
a jelen írás tulajdonképpeni feladata. A strukturalizmus — így szólna
javasolt meghatározásunk — összefoglaló elnevezése mindazoknak a
a nyelvszemléleti irányzatoknak, melyek a nyelvet jelek
zárt rendszerének tekintik, s vallják, hogy az egyes jel,
illetve jelkategória értékét annak a rendszer egészében
elfoglalt, meghatározott helye szabja meg.

Ha a ma egymás mellett fellelhető, s egymással nem egyszer harcban álló struk-
turalista irányzatok közös kútforrását keressük, akkor azt kell megnéznünk, hol és kinél
jelentkezett először az a felfogás, mely a nyelvet jelrendszernek minősíti, mégpedig
jelek olyan rendszerének, mely az egyes jel értékét a rendszer többi tagjával szemben
elfoglalt viszonyból vezeti le. Ez a kútforrás kétségtelenül F. de Saussure posztumusz műve,¹
mely 1916-ban jelent meg, tehát pontosan száz évvel azután látott napvilágot, hogy
a nyelvtudomány első exakt műve, F. Bopp „... Konjugationssystem ...”-je 1816-ban
elhagyta a sajtót, elsőnek bizonyítva be már megnyugtató módszerrel a XVIII. század
végének egyik merész feltevését, a nyelvrokonság fogalmát.

A strukturalista szemlélet alapvonásainak kifejtése lényegében egyet jelent a
„Cours de Linguistique générale” alapelveinek kifejtésével. A magam részéről azt is
tekintem fő feladatommak, hisz a strukturalizmus ma élő sokféle irányzatait külön tár-
gynak vagy akár csak érdemben számba venni is a jelen írás szűk keretében lehetetlen.
Bizonyos esetekben azonban utalni fogok az egyik vagy másik saussure-i gondolat modern
megjelenési formáira, illetőleg azok módosulására. Most pedig vegyük sorra a struktu-
ralista nyelvfelfogás néhány alapvető közös vonását.

1. A jelszerűség elve. Alapja az az ókorig nyomon követhető helyes
gondolat, hogy a nyelvi jel és az általa jelölt fogalom között a kapcsolat nem természetes,
okozati, hanem csak hagyományon — ha úgy tetszik —, társadalmi megszokáson alapul.
Ám a nyelv jeltermészetének e helyes gondolatát Saussure nagy fontosságú, új követ-
keztetések alapjává tette. Abból a tényből, hogy a jelölő és jelölt kapcsolata nem okozati,
hanem csak konvencionális, arra a helyes gondolatra jutott, hogy a nyelv lényegesen
különbözik a kultúra egyéb területeitől, például az irodalomtól, vallástól, folklórtól stb.

¹ Cours de Linguistique générale. Lausanne et Paris, 1916.

Mert ez utóbbiak megjelenési formáit és tartalmát az őket létrehozó társadalmi környezet határozza meg, ellentétben a csak konvención alapuló nyelvi jelek rendszerével. Mai tudásunk szerint tehát azt mondhatjuk, hogy Saussure közel járt annak felismeréséhez, hogy a nyelv nem felépítmény.

Másik e térre tartozó következtetése látszólag logikus folyománya az elsőnek. Ugyanis Saussure, felismerve a nyelv jelyszerűségéből eredő különbséget a nyelv és a kultúra egyéb megjelenési formái, illetőleg ennek megfelelően a nyelvtudomány és a többi társadalomtudomány között, azt vallotta, hogy a nyelvtudomány az általános jel-tudománynak, ahogy ő nevezte, a szemiológiának van alárendelve. Idáig már nem követhetjük! Saussure felfogását, mert könnyen kitchetjük magunkat annak a veszélynek, hogy a nyelvtudományt kiszakítjuk a társadalomtudományok köréből. Nem követ-hetjük annak ellenére sem,¹ hogy éppen az utóbbi években, az információ-elmélet fel-lendülése óta a nyelvtudomány nem egy hasznos impulzust kapott az általános közlés-elmélettől. Az elkövetkező évek feltehetőleg még termékenyebb együttműködésre vezet-nek majd az általános közléselemélet és a nyelvelmélet között. De persze a nyelvtudomány művelőinek igen gondosan kell majd mérlegelniük, hogy melyek a közléselemletnek azok a tételei, amelyek minden jelrendszerre, így a nyelvre is érvényesek, s melyek azok, amelyeket már a nyelvre, tehát társadalmi jelrendszerre nem tekinthetünk érvénye-seknek.

2. *Nyelv és beszéd.* Ez a kérdésfelvetés sem új egészen, hisz már Humboldt is feszegette. De Saussure emelte átfogó és módszertani elvvé. Nyomán a struktura-lizmus európai iskolái határozott elvi különbséget tesznek *nyelv* között, mely az egyén felett álló, közlés céljaira szolgáló absztrakt jelrendszer (vagyis a nyelv egész szóállomá-nyának és a szóállomány felhasználási szabályainak összessége), valamint *beszéd* között, mely a közös örökség egyéni és konkrét valóráváltása, felhasználása. A nyelv-tudomány feladata a nyelv kutatása, hisz a tudomány csak arra tarthat igényt, ami általános és szociális. Legyen szabad egy példával illusztrálnunk, hogyan alkalmazta ezt az elvi különbségtevést a prágai iskola. A prágai iskola a beszéd és a nyelv különbségét látta megjelenni a *hang* és a *fónéma* különbségében. A hang mindig konkrét és egy-szeri, azt mindig egy meghatározott személy mondja ki egy meghatározott időpontban. Ezzel szemben a fonéma az az általános és szociális hangnorma, mely a beszédben meg-valósul, megszámlálhatatlan sokaságú konkrét hang valóráváltásának nyelvi szabványa. Eddig a magam részéről egyet is értek a prágai iskolával. Viszont Trubetzkoy úgy véle-kedett, hogy a fonetika, mivel hangokkal, azaz beszédelemekkel foglalkozik, nem is része a nyelvtudománynak. Ehhez már nem csatlakozom, hisz nyilvánvaló, hogy az egyedi hangok vizsgálatán keresztül a fonetika is a nyelvi általános megismerésére törekszik.

3. *Rendszer-szemlélet.* Saussure munkásságának kétségtelenül leg-fontosabb öröksége a rendszer-szemlélet. Ennek értelmében a nyelv nem elemek lapos és egysíkú halmaza, hanem az alá-, mellé- és fölérendeltség hálózata, az elemek bonyo-lult, de szervesen összefüggő és szigorú törvényszerűségeket megtestesítő hierarchiája. Vagyis struktúra — innét a strukturalista elnevezés.

Mindebből az következik, hogy a nyelvi elem értéke sohasem abszolút, hanem viszonylagos. Próbáljuk egy példán keresztül megvilágítani, hogyan értelmezzük ezt a viszonylagosságot. *Elszabad* igénket mindenki két morféma, *el* + *szabad* összegeként fogja fel. Vajon min alapszik e széttagolás?

¹ Antal László: Kibernetika és nyelvtudomány. Magyar Tudomány. 1956. 7—12. szám.

ELSZALAD

A)
ELTŰNIK
ELTALÁL
ELKÍSÉR
ELKÖVET stb.

B)
FELSZALAD
ÁTSZALAD
BESZALAD
KISZALAD stb.

Elszalad igénk *el* igekötőjének önállósága az *A* oszlopban, a *szalad* igető önállósága pedig a *B* oszlopban található összetétel-típusokon alapszik. Nyilvánvaló, hogy ha nyelvünkben eltűnne az *A* és *B* oszlop valamennyi típusa, s csak *elszalad* igénk maradna meg, a két alkotóelem önállóságának tudata hamarosan feledésbe merülne, s egy idő múltán *elszalad* igénket a magyar nyelvtudat éppolyan osztatlan egységként fogná fel, mint *jön* vagy *megy* igénket.

Az említett értékviszonylagosság korántsem korlátozódik csak a nyelv alaki oldalára. Ez a viszonylagosság jellemzi a fogalmi oldalt is. Az egyik szemantikai tartomány tágabb vagy szűkebb volta természetesen befolyásolja a szomszédos tartományok körét. Legyen szabad erre is idéznünk néhány példát.

Feltételesen egyesítsük egyetlen fogalmi-szemantikai területté azt a jelentésszakaszt, melyet a magyar nyelvben *fa* és *erdő* hangtestünk köt le. Ezután nézzük meg, hogy ezt a mi nyelvünkben két hangtest között megosztott jelentésterületet hogyan tagolja a német, a francia és a dán nyelv.¹

Magyar	Német	Francia	Dán
<i>fa</i>	<i>Baum</i>	<i>arbre</i>	<i>træ</i>
	<i>Holz</i>	<i>bois</i>	
<i>erdő</i>	<i>Wald</i>	<i>forêt</i>	<i>skov</i>

Mint láthatjuk, azt a szemantikai területet, amelyet a magyar és a dán nyelv azonosan két részre bont, a német és a francia nyelv három részre osztja, tekintettel arra, hogy az élőfát és a holtfát külön hangtesttel jelöli. De még így sem lesz teljesen azonos tagolódású a három szemantikai sáv, mivel a *bois* hangtest, mely elsősorban holtfát jelent, kisebb mértékben ugyan, de jelenthet erdőt is, tehát elveszi a *forêt* hangtest kenyerének egy részét is.

Másik példa. Mint tudjuk, a színspektrum a színek fokozatos átmenetét alkotja a spektrum látható két határpontja között. Ám a spektrum egyes szakaszainak a kiválasztása népenként különböző lehet. Nyilvánvaló, hogy az egyes szakaszok hossza döntően befolyásolja a szomszédos szakaszok illetékességi körét. Íme, milyen lényeges különbség van az angol, a shona (Rhodesia) és a bassa (Libéria) nyelv között a spektrum felosztása tekintetében:²

¹ L. Hjelmslev: Prolegomena to a theory of language. 1953. 34.

² H. A. Gleason: An Introduction to Descriptive Linguistics. 1955. 4.

ANGOL

<i>purple</i>	<i>blue</i>	<i>green</i>	<i>yellow</i>	<i>orange</i>	<i>red</i>
---------------	-------------	--------------	---------------	---------------	------------

SHONA

<i>cipswuka</i>	<i>citema</i>	<i>cicena</i>	<i>cipswuka</i>
-----------------	---------------	---------------	-----------------

BASSA

<i>hui</i>	<i>ziza</i>
------------	-------------

Ahol tehát az angol nyelv hat szemantikai egységet különít el, a shona csak hármat (a spektrum két szélét azonos szóval jelöli), a bassa pedig csak kettőt.

A fogalomvilág belső tagolódásában az egyes népeknél megfigyelhető eltéréseket számbavevő friss irányzatot metalingvisztikának nevezzük. Ez részint azzal az igénnyel lép fel, hogy a tradicionális szemantika örökebe lépjen, viszont túl is megy rajta, mert megfeleléseket keres a nyelv fogalomvilágának sajátos tagolódása és az illető nyelvet beszélő nép kultúrájának sajátosságai között.

Az elmondottakból következik, hogy a strukturalista szemlélet nagy fontosságot tulajdonít a rendszeren belül az ellentétnek, az oppozíciónak. Ez az oka annak, hogy a modern nyelvelmélet — ellentétben a XIX. századdal, mely az elemeket meglehetősen izoláltan vizsgálta — rendkívül nagy súlyt helyez az elemek kölcsönös viszonylataira. Már Saussure is megjegyezte például azt, hogy a cseh pl. gen. *žen* ('asszonyoké') esetében a tiszta, jeltelen *tő* is nagyszerűen betölti a genitívusi funkciót, mert éppen jeltelensége következtében tér el a többi, jeles alaktól. S így jutott el arra a végkövetkeztetésre, hogy a nyelvben csak a különbségek fontosak. Ezért a strukturalista felfogás a zérómorfémát (például *žen* + 0 az előbb idézett jeltelen, többes cseh genitívus esetében) épp olyan pozitív elemnek tekinti, mint bármely más, anyagi megformáltsággal bíró morfémát.

Tudjuk, hogy a magyar főnév egyesszámának nincs külön jele, s az esetragok az egyes számban közvetlenül a *tő*höz járulnak. Ezzel szemben a többes szám állandó jele a *k*. Mármost — ebből következően — az egyes szám éppen jeltelensége folytán válik jelessé. A magyar főnév szerkezete tehát az egyesszámban: *tő* + számjelző zérómorféma + esetrag. De a nominatívusnak nincs külön ragja. Ezért az egyes nominatívusban álló főnév szerkezete: *tő* + számjelző zérómorféma + esetjelző zérómorféma. Rendszertanilag tehát *tű* főnevünk paradigmája így alakul:

Egyesszám

tű + 0 + 0
tű + 0 + *nek*
tű + 0 + *vel*
tű + 0 + *re* stb.

Többesszám

tű + *k* + 0
tű + *k* + *nek*
tű + *k* + *kel*
tű + *k* + *re* stb.

A nyelv rendszer-jellegéből következik, hogy egy kategóriának csak akkor van értelme, ha az legalább két alacsonyabb rendű kategória ellentétét testesíti meg, illetőleg maga van ellentétben legalább egy másik kategóriával. Nemről csak ott beszélhetünk,

ahol legalább kettő van belőle. (Feltételesen például a magyar nyelvet felfoghatjuk úgy, mint egy nemet ismerő nyelvet. Viszont nyilvánvaló, hogy amely nyelvben minden egy nemű, ott ez sohasem megosztó tulajdonság, s a kérdésfeltevés eleve értelmetlennek bizonyul.) Névszó, mint kategória, csak ott jelenik meg, ahol van nem-névszó is. (Ezért céltalan annak a múlt században hevesen vitatott problémának a feszegetése, hogy melyik a korábbi, az ige vagy a névszó.) Az orosz nyelvben az igeállomány felét átfogja a duratív, azaz folyamatos cselekvést jelölő igeik morfológikus jegyekben is elkülönülő csoportja. Ez csak azért válhatott külön kategóriává, mert szembenáll a perfektív, azaz befejezett cselekvést jelölő igeik csoportjával. Az egyik a másiknak köszönheti létét, s ha valamelyik megsemmisülne, értelmét veszítené a másik is, hisz egy két tagú ellentét egyik tagjának eltűnése magát az ellentétet is megsemmisíti.

4. Belső és külső nyelvtudomány. A modern általános nyelvészet fontos feladatának tekinti a nyelvtudomány illetékességi körének megvonását. Saussure ezt úgy próbálta megoldani, hogy a belső nyelvtudomány körébe utalta azokat a kérdéseket, amelyek a nyelv sajátos, külső tényezőkre vissza nem vezethető jelenségeit tárgyalják. Viszont a külső nyelvtudomány foglalkozik szerinte mindazokkal a jelenségekkel, amelyek a külvilág hatására lépnek fel a nyelvben.

A római birodalom felbomlása azzal a következménnyel járt, hogy a provinciák korábbi egysége megszűnt, s az izolálódás hamar egy sor új nyelv kialakulására vezetett. A nagy jelentőségű történelmi eseménynek tehát hatalmas horderejű nyelvi következményei lettek, de maga a birodalom felbomlása mégsem közvetlenül nyelvi esemény, hanem történeti. Ezért e kérdéscsoport — Saussure szerint — csak a nyelvtudomány külső körében tarthat számot érdeklődésre.

Saussure hagyatékának eme részét sok támadás érte. Sokan antihistorizmust véltek benne felfedezni. De ha arra gondolunk, hogy a külső és a belső nyelvészet egy ü t t teszi ki a nyelvtudományt, akkor talán helyesebben nem antihistorizmusnak, hanem olyan logikai felosztásnak, illetőleg módszertani munkamegosztásnak tekinthetjük, melyhez hasonló tagolódás számos más tudományág területén megvan.

Az viszont kétségtelen, hogy például a Hjelmslev-féle glosszematikai irányzat túlságosan szűken vonja meg a nyelvtudomány határait, mikor azt követeli, hogy a nyelvi studiumokból száműzzünk mindent, ami a nyelv fizikai, fiziológiai, történeti és kulturális vonatkozásait illeti, s csak az ezután visszamaradó absztrakt struktúrát vizsgáljuk. Ez az egyik vélet.

A másik véletet én Pike ún. „egyesített” elméletében látom.¹ Pike azt követeli, hogy a nyelvtudomány teljes egészében alakuljon át az emberi viselkedés tanulmányozásának egy alárendelt részévé, mikor is a nyelv és egyéb megnyilvánulások között csak annyi „technikai” különbség áll fenn, hogy a nyelvi viselkedés verbális, a többi pedig nem-verbális természetű.

5. Általános igény, dedukció. A már többször említett Hjelmslev is, meg Mikus² is azzal az igénnyel lépnek fel, hogy olyan nyelvészeti analízist dolgozzanak ki, melynek alapján a világ valamennyi nyelve — a rokonság- és típusbeli különbségektől függetlenül — egy közös értéksíkra hozható és ott a legnagyobb — Mikus szerint akár matematikai — pontossággal is összemérhető.

Ez az átfogó igény maga után vonja a spekuláció szerepének növekedését. Az indukció mellett egyre nagyobb teret nyer a dedukció. A modern általános nyelvészet szükségszerűen alkalmazza a deduktív módszert, hisz azzal az igénnyel lép fel, hogy

¹ K. L. Pike: *Language in relation to a unified theory of the structure of human behavior*. Part I. Glendale, California, 1954. Summer Institute of Linguistics.

² F. Mikus: *Quelle est en fin de compte la structure — type du langage?* *Lingua* 3:4.

a világ valamennyi nyelvére érvényes megállapításokat mond ki. Mivel pedig minden nyelvet nem vizsgálhat meg, kénytelen a megismerhető kisebb hányad alapján, spekuláció útján eldönteni: melyek az általa ismert nyelveknek azok a vonásai, jellegzetességei, tulajdonságai stb., amelyek szükségképpen a világ valamennyi nyelvét jellemzik? S ennek a módszernek nemcsak előnyei vannak.

A strukturalista nyelvszemlélet hívta életre a modern nyelvtatisztikát. A nyelvtatisztika matematikai formulák által leírható törvényszerű összefüggéseket kíván megállapítani a nyelvi elemek felhasználásában. Íme, egy ismert, egyszerűbb tétele: A szó hossza és előfordulási sűrűsége fordított viszonyban áll egymással. Azaz minél hosszabb a szó, annál ritkábban fordul elő.¹ S így a hosszúság és az előfordulás szorzata konstans.

*

A múlt évben érdekes és színvonalas vita bontakozott ki a strukturalizmus értékelése kapcsán a legtekintélyesebb szovjet nyelvészeti folyóirat, a *Вопросы Языкознания* hasábjain. Természetesen, a vélemények megoszlottak. De egy igen fontos gondolat szinte kivétel nélkül megtalálható valamennyi hozzászóló írásában. Nevezetesen az, hogy a strukturalizmus nem valamiféle filozófiai irányzat, hanem a modern nyelvtudomány szemléleti módja, módszere. Ezért a különféle strukturalista módszerek elbírálásának egyetlen helyes módja: megnézni, mennyiben viszi előbbre a nyelvre vonatkozó általános ismereteinket, és mennyiben gazdagítja a konkrét nyelvi kutató munka módszertanát. Egy bizonyos egyoldalúság természetesen minden strukturalista irányzatnak a szemére vethető.

A glosszematika absztrakt vázát soványítja a nyelvet, s érdektelennek nyilvánítja nem egy lényeges vonását — ám ugyanakkor figyelemre méltó eredményei vannak a szinkron rendszer belső ellentét-viszonyainak feltárásában és logikailag finom osztályozásában.

Az amerikai leíró nyelvészet talán indokolatlanul fontos szerepet tulajdonít a morfémanak, jóval kevesebb figyelmet szentelve a szónak és a szintagmának, a mondatról nem is beszélve. Ám ez az egyoldalúság az angol nyelv morféma- és morfonéma-rendszerének alapos feltárására vezetett.²

A közléselemlet eredményeit felhasználni akaró amerikai nyelvészek az európai kutató számára nem egyszer meglepő módon mechanikus, technikai ízü vizsgálatokat végeznek. Egy-egy író stílusát például az átlagos szótagszám, az átlagos mondathossz és egy bizonyos szóváltozatossági kulcs összegezése alapján határozzák meg. Vannak képleteik a regények érdekességi fokának, olvashatóságának kiszámítására stb. Persze, mindez szimplifikálást von maga után. De ezzel a szimplifikált módszerrel a különféle stílusrétegek életének és összetételének nem egy olyan vonását tárták fel, amit a stilisztika hagyományos, filológiai módszereivel megközelíteni nem lehet stb.

Ha az általános nyelvészet modern, strukturalista irányzatainak egyike-másika nem mentes is egy-egy rikítóbb folttól, túlzástól, egészében véve mégis sokat ígérőnek kell tekintenünk azt a tényt, hogy a különböző iskolák lényeges, alapvető vonásai községek. Ez a legfontosabb aranyfedezete annak, hogy a nyelvtudomány — ha különböző utakon is —, de előrelép, s az új eredmények a közönsnek vallott ismeretkincset gyarapítják.

Antal László

¹ G. K. Zipf: *The psycho-biology of language*. Boston, 1935.

² Lásd például Z. S. Harris példaszzerű könyvét: *Methods in Structural Linguistics*. 1951.

A folyamatos cselekvésű melléknévi igenév szenvedő jelentésű használatához

A finnugor nyelveknek, különösen az ugor (magyar, manysi, chanti) nyelveknek egyik jellemző tulajdonsága, hogy a befejezetlen igenévnek az indoeurópai nyelvekkel ellentétben nemcsak cselekvő, hanem szenvedő jelentésű használata is van (l. az -ó, -ő képzős igenévről szóló cikkemet, Nyr. 42: 340). A régi magyar nyelvben ez a használat sokkal elterjedtebb volt, mint a mai köznyelvben, de bizonyos kifejezésekben megmaradt itt is, például *ivóvíz*, *eladó lány*, *szántóföld*, *szerető*, *vágómarha*, *vetőmag*, *viselő ruha*, *vonóháló* stb. A népnyelv azonban még ma is használja sok olyan esetben, amikor a köznyelvben feltűnő. Így Pozsgai Zoltán „Egy cső kukorica” című elbeszélésében ezt írja: „A bornyú, a Meggyes fia csak egy év múlva lesz *befogó*” (Szabad Nép 1955. IX. 21. 2. lap. 1. hasáb); „... majd ha a Meggyes fia *befogó* lesz” (uo. 3. hasáb); „Mi lenne, ha eladnám a Meggyes fiát meg a süldőt, s vennék egy *befogó* tehénkét az árukon?” (uo.).

Kiss Géza Ormánysági Szótárából a következő adatokat idézhetjük: Ez máj nap *egy befaló* falás nem sok, annyi nem vót a számba (*falás* címszó a.); *főző* 'egy főzésre való': *Éty főző* lisztöm van, *töp sincs*; *itató* 'inni való orvosság'; *hordozó*, *hordozó ruha* 'felső és alsó, a munkához való durvább ruha'; *járója* (vkinek) 'út, amin menni kell vmi okból' (1kp. 'járnivaló'): *Mi járód van ére?*; *látószál*, *látószár* 'az a szál v. két-három szál v. egy marok, amit egy kéve ázó kenderből kihúznak, s azon vizsgálják, hogy elázott-e már kellőképpen az egész'; *mögölő* (ritk.) 'hízásra beállítható v. már beállított disznó'; *öltőző* (öltőző) 'egy teljes rend ruha'; *öntővíz* 'a javos készítette gyógyító eszköz'; *sütőfa* 'vékony ága, amit a kemencében égetnek el'; *sütőtők* 'sütésre alkalmas tők' (Szlavóniában *sütő* a. m. 'tők' MTsz.); *varró*, *váro* 'varrni való'.

A moldvai csángóknál még ma is élő az igenévnek szenvedő jelentésű használata; pl. elvégezte a *szörőjít*, van egy *temetőm* ('temetésem'), vagyon *aratónk*, vagyon márfám *áru*l, van-e *kapálótok?* (Rubinyi: Nyr. 30: 115).

Wichtmann finn nyelvtudós Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó und des Hétfaluer Csángódialektes (Helsinki, 1936.) című munkájában a moldvai északi csángók nyelvéből még több adatot közöl: *ez e lovom éláru*l 'ez a lovam eladó' (*áru*l a.); *dütő* 'gyűjteni való': *nekem hólnapra isz vagyja szok dütőm* 'nekem holnapra is van sok gyűjteni valóm'; *hizdaló-disznó* 'hizlaló disznó'; *hizdaló-ökör* 'hizlalni való ökör'; *ióssz* (ivós) 'innivaló, jó inni': *az e bor ióssz* 'az a bor nagyon jó inni'; *kapáló* 'kapálni való, amit meg kell kapálni'; *kötő-kötél* 'Bindestrick; kötözni való kötél'; *nyomtató* (nyomtató) 'csépelni, nyomtatni való'; *öltő*: *igyj öltő ronggyjo* 'egy teljes öltözet', *igyj öltő szeru* (saru) 'egy pár csizma; ein Paar Stiefel', *igyj öltő szekér-kerek* 'egy szekér négy kereke'; *örló* 'örlení való'; *repítő* 'már repülni tudó (madárfióka), amelyet az anyamadár már ki tud repíteni, ki hagy repülni, megtanított repülni'; *szántó* 'szántani való'; *szővő* 'szőni való': *vagyja nekem szővóm* 'van szőni valóm, kell szőnöm'; *terítő* 'kiteríteni való, amit ki kell teríteni'; *tyilóló* (tiloló) 'tilolni való (kender, len)'; *váltó-pénz* 'fölváltani való pénzösszeg' (pl. 100 lej); *varró* 'varrás'; *verő* 'Einschlag; beverő, ontok, belfonál (az a fonál, amelyet a vetelő segítségével a mellékbe-beleölttenek)'; *viszélő*, *viszélő-ronggyjo* 'hétköznapi ruha'.

Csehül van

I.

A mód- és állapothatározói raggal ellátott *cseh* népnévnek — *csehül* — két jelentése van: 1. 'cseh nyelven' 2. 'rosszul'. Az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagának a tanúsága szerint a szó második jelentésében csupán néhány állandó szókapcsolat tagjaként használatos: 1845: *csehül van* 'rosszul van'; 1850: *csehül áll* 'rosszul áll'; 1862: *csehül jár* 'pórul jár' (vö. Simonyi: MHat. 1: 336). A *csehül áll* kifejezést azonban már Petőfi is használta Dobzse László című költeményében (1848.): „Dobzse László őfelsége, Magyarok királya, Nem hiába hogy cseh volt, de Hejh, *csehül is áll*”. E három szókapcsolaton kívül a *csehül* csak elvétve, egyéni nyelvsajátossággként fordul elő 'rosszul' vagy ehhez hasonló jelentésben: 1878: *csehül tanul* 'rosszul tanul'; 1889: *csehül püföl* 'kíméletlenül püföl'.

Honnan származik szavunknak ez az idiomatikus 'rosszul' jelentése? Erdélyi János (Magyar közmondások könyve. 1851. 63) szerint a *csehül van* kifejezés Zsigmond király idejéből maradt fenn, és a felvidéki huszita háborúk pusztításaira emlékeztet. Erdélyi magyarázatát CzF. is megismétli. Ezzel a felfogással szemben az EtSz. és a SzófSz. a *csehül van* stb. kifejezéseket ismeretlen eredetűnek minősíti. — Nehezen is képzelhető el, hogy egy XV. századi történelmi esemény emlékét őrző kifejezés négyszáz éven át lappangjon, és csak a XIX. század közepe táján bukkanjon fel. Különben is, a huszita háborúk óta a magyarságot jóval nagyobb megpróbáltatások érték a török hódoltság korában és a Habsburg-elnomtatás alatt: miért éppen a cseh huszitákra emlékeznék vissza négy évszázad távolából? (Vö. Melegdi János: Nem hajt a tatár! MNy. 12: 10; Csefkó Gyula: Nép és Nyelv 4: 21—4; O. Nagy Gábor: Mi a szólás? MNyTK. 87: 17—8.) — Nem lehet a *csehül van* stb. kifejezések forrása Jósika Miklós híres romantikus regénye, A csehek Magyarországon (1839.) sem; Jósika regényében a kifejezések nem fordulnak elő. Nem alapos az a gyanúnk sem, hogy a *csehül van* esetleg német mintára készült tükörfelfejtés, mert a német *böhmisch* hasonló jelentésben nem használatos (vö. Grimm: DtWb. 2: 224; Schmeller-Fromman: BayerWb. 1: 188—9; Trübners DtWb. 1: 384).

A *csehül van* eredetét máshol kell keresnünk. Csengery Antal (Összegyűjtött munkái. 3 [1884.]: 237) a francia *bohémien* 'cseh; cigány' eredetével foglalkozva megemlíti, hogy a *csehül vagunk* kifejezés alkalmasint a harmincéves háború (1618—1648) során Csehországot ért nemzeti katasztrófa emlékét őrzi. Tóth Béla (Szájrucl szájra. 1895. 322) Csengery vélekedését gyöngye kritikájúnak tartja. Pedig Csengerynek a *csehül van* kérdésében alighanem igaza van. A fehérhegyi csata (1620) anyagi és művelődési romlásba döntötte a cseh népet. A vagyonelkobzások következtében a protestáns hitűkhöz ragaszkodó cseh és morva családok sorra elszegényedtek. A nemesség úgyszólván teljesen elpusztult. Sokan emigrációban kerestek menedéket (exulánsok). Ebben az időben hagyta el

hazáját Comenius, a nagy cseh pedagógus is. Az elnémetesedés veszélye oly fenyegető volt, hogy többen a cseh nép közeli eltűnését jóslgatták. 1791-ben F. M. Pelcl (Pelzel) cseh történetíró azt az aggodalmát fejezte ki, hogy 50 év múlva aligha lehet egyetlen csehet is találni.¹ 1810-ben írta J. Dobrovský, a szláv összehasonlító nyelvészet megalapítója B. Kopitárnak, a neves szlovén nyelvésznek szállóigévé vált szavait: „Causa gentis nostrae, nisi deus adjuvet, plane desperata est” („Népünk ügye, ha csak az Isten nem segít, teljességgel reménytelen”).

A cseh nép nehéz sorsának hazánkban is híre ment elsősorban a tekintélyes számú cseh-morva exuláns és a protestáns egyházi kapcsolatok révén (erre lásd Kovács Endre: Magyar—cseh történelmi kapcsolatok. Bp., 1952. 173—200), majd pedig a XVIII. század 90-es éveitől kezdve a magyar és a cseh írók, tudósok érintkezése útján (lásd Kovács Endre: i. m. 201—223). A cseh nyelv és irodalom súlyos helyzetéről Pulszky Ferenc (Uti vázolatok. Budapesti árvízkönyv. I [1839.]: 78) így emlékezett meg 1836-i prágai útján készített jegyzeteiben: „Érzékenyítő valóban azon szorgalom, mellyel némelly tudósok itten a' cseh nyelv' 's literatúra csiráját őrzik 's ápolják, hogy egészen el ne vészzen, miután a' német nyelv által a' magasabb társasági körökből kiküszöböltetett — pedig a' cseh nyelv már egyszer virágzott, IVdik Károly alatt arany idejét is érte, 's még is a' századok folytatában annyira elaljasodott, hogy csaknem veszendő vala.” Amint ez Pulszky szavaiból is kitűnik, a reformkori művelt magyar közvélemény tudta, hogy a csehek ügye nagyon rosszul áll. Érthető ezért, hogy a *rosszul van, rosszul áll* stb. kifejezések mellett miért jelentek meg az 1840-es évek körül a *csehül van, csehül áll* típusú képes kifejezések.² Minthogy a csehek nemzeti ügye a magyar közvélemény tudomása szerint is válságos helyzetben volt, arról, aki a végromlás szélére került, azt kezdték mondogatni, hogy állapota a csehekéhez hasonló, azaz *csehül van, csehül áll*. A többszöri ismétlés által e kifejezések hamarosan meghonosodtak a köznyelvben.

A jósök — Pelcl, Dobrovský — pesszimizmusát nem igazolta az idő. A cseh nép túlélté történelmének kritikus szakaszát, és a XVIII. század végén meginduló nemzeti ébredés nyomán új erőre kapott. A cseheket ért súlyos megpróbáltatások emléke azonban megőrződött nyelvünk *csehül van, csehül áll* kifejezéseiben.

Kiss Lajos

II.

Mindaz, amit Kiss Lajos fenti szólásmagyarázata kapcsán el szeretnék mondani, messze meghaladja egy vitacikk szokásos kereteit, és inkább önálló „szóláselméleti” (parömiológiai) tanulmányba kívánkoznék. A felvetett kérdés — a *csehül van* eredete — mégis arra csábít, hogy ne általánosságokból kiindulva, hanem egy konkrét esettel kapcsolatban mondjam el azokat a tanulságokat, amelyeket számos más szólás eredetének vizsgálata közben arra vonatkozólag szűrtem le magamnak, hogy egyrészt mi az egyik legfontosabb kritériuma a szólásmagyarázatok megbízhatóságának, hitelességének, másrészt pedig mi lehet a végső értelme és célja magának a szólástörténeti kutatásnak.

Kiss Lajos meggyőzően mutat rá, mennyire valószínűtlen Erdélyi Jánosnak, majd pedig CzF.-nak az a felfogása, hogy a *csehül van* kifejezés „Zsigmond király idejéből

¹ A XVIII. század folyamán a magyarságról is az a vélemény terjedt el külföldön, hogy kihalóban van. A német J. G. Herder 1787-ből származó híres jóslata szerint pár század múlva a magyarok nyelvét is alig lehet majd megtalálni („wird man kaum ihre Sprache finden”). Herder azonban hamarosan visszavonta jóslatát.

² A „Nyelvünk a reformkorban” című tanulmánygyűjtemény (szerk. Pais Dezső. Bp., 1955.) gazdag szótutatójában a *csehül van* stb. nem szerepel.

maradt fenn". Ezzel a nézettel szemben Kiss Lajos Csengery Antal véleményét teszi magáévá, és amellett hoz fel érveket, hogy szóban forgó kifejezésünk annak a katasztrófának az emlékét őrzi, mely Csehországot a harmincéves háború során érte.

Ami a szólaşra vonatkozó adatokat illeti, mindössze két kisebb megjegyzésem van. Az egyik az, hogy Kiss Lajos szerint csak az 1840-es évek körül jelennek meg nyelvünkben a *csehül van*, *csehül áll*-féle kifejezések, valójában azonban már Vörösmarty Csongor és Tündéjéből (1830.) is kimutatták a *csehül van*-t 'rossz állapotban van' értelemben (Nyr. 3: 140). A másik tárgyi észrevételem szintén nem különösebben jelentős, és csupán azt az esetleges félrcértést kívánja eloszlatni, hogy a szóban forgó kifejezés csakis a köznyelvi frazeológia része, és mint ilyen azokkal a szállóigéből lett szólaşokkal tartja a rokonságot, amelyek valamely irodalmi műből kiszakadva honosodtak meg a beszélt nyelvben (például *helyes a bögés*, *mit neki Hekuba*), vagy a városi, iskolázott emberek nyelvhasználatában keletkeztek, s onnan terjedtek el szélesebb körben, de a népnyelvbe még ma sem kerültek bele (mint például *közös nevezőre hoz, osztja valakinek a véleményét* stb.). Ezzel szemben az a valóság, hogy a Szamosháti és a Szegedi szótár is közli az 'ebül van, rosszul áll a szénája' jelentésű *csehül áll* szólaşt, továbbá azt is tudnunk kell, hogy a régebbi népnyelvi szólaşközlések általában csupán szorosabb értelemben vett nyelvjárási kifejezéseket tartalmaznak, és csak a legritkább esetben fordul elő bennük olyan szólaş, amely a köznyelvben is általánosan használatos. Abból tehát, hogy a *csehül van*-féle kifejezésekkel csak igen elvétve találkozunk népnyelvi szólaşgyűjtésekben, semmiképpen nem következtethetünk arra, hogy szólaşunk a műveltebb emberek nyelvében keletkezett. — Mindezek természetesen nem zárnák ki annak a lehetőségét, hogy szólaşunk a cseheket ért súlyos megpróbáltatások nyelvi emléke.

Más következtetésre jutunk azonban, ha a szóban forgó kifejezést, illetve a *csehül* határozónak ebből elvonható 'rosszul' jelentését nem valami egyedülálló, elszigetelt jelenségnek tekintjük, hanem párhuzamba állítjuk más olyan kifejezésekkel, amelyekben ugyancsak valamely népnév fordul elő, mégpedig hasonlóképpen teljesen átvitt értelemben. Ilyen kifejezés például a *cigányútra* vagy *cigányutcára megy, jut, szalad* stb. Manapság tudvalevően csak akkor mondjuk ezt, ha nyelés közben a nyelöcső helyett a légzőcsőbe jut az ételnek vagy az italnak egy kis része, s rendszerint fuldokló köhögést okoz. Régebben sokkal tágabb értelemben használták ezt a kifejezést. Jókai írja pl.: „A levél alá csak a nevének két előbetűjét signálta bölcse. Hátha *cigányútra jut?*” (Nemzeti díszkiadás 30: 14). Ugyancsak Jókaiából való ez az idézet is: „*Czigányutczára ment a dolgoz. A két granátost elfogták, a kik be voltak avatva*” (uo. 87: 310). Látni való, hogy a *cigányút*, *cigányutca* Jókainál még nem a légzőcsövet jelenti, hanem általában 'nem kíváncsi, rossz út, helytelen irány' értelmű. Ebből a *cigány* szónak — éppúgy mint a *csehül van*-, *csehül áll*-ból a *cseh* szónak — 'rossz' jelentése elemezhető ki. Hasonló értelemben fordul elő a *cigány* szó a már elavult *cigánykézre jut*, *cigánykézre szán*-féle kifejezésekből elvonható *cigánykéz* összetételben, amelyet Ballagi Teljes szótára így értelmez: 'rossz, hanyag birtokos'.

Ugyancsak népnévvel alakult ez a szólaşunk is: *tótágast áll*. Hogy megértsük, mit jelent e kifejezés névszói elemének előtagja, tudnunk kell, hogy *ágas*-nak az olyan oszlopot nevezi népünk, amely a felső végén kétfelé ágazik (vö. *kútágas*). Ágashoz hasonlít a tótágast álló ember is azzal a különbséggel, hogy itt fordított az „ágas”, mert nem felül, hanem lent „ágazik” ketté a karja. *Tótágast áll* azt jelenti tehát, hogy 'fordított ágasként áll'. Ebből alakult azután szólaşunknak az az átvitt értelme, hogy 'megfordított, felfordult vagy szokatlan helyzetben, állapotban van' (vö. Tolnai: Ethn. 38: 269). Ez utóbbi jelentésben használja a kifejezést Szabó Pál is Isten malmai című regényében (16): „a tulsó part fűzfái *tótágost állnak*” a tó vizében. A 'fordított'-hoz hasonló jelentés-tartalom kapcsolódik *tót* szavunkhoz ebben a Szentestről (Nyr. 8: 331), Kiskunhalasról

(Nyr. 14: 375 és 19: 523), valamint Szegedről (MNy. 35: 333) közölt szólásban is: *tótul nevet*, ami azt jelenti, hogy 'sír, pityereg'.

A *cseh, cigány, tót* mellett *zsidó* szavunknak is van a fentiekhez hasonló jelentése. *Zsidó*-nak mondják ugyanis azt az egy vagy több kártyalapot, amelyik képes oldalával felfelé, tehát a többihez képest fordítva van a kártyacsomagban. Amíg *zsidó van a kártyában*, addig nem szabad osztani: előbb rendet kell teremteni a rosszul összeszedett lapok között. A *zsidó* szónak ez az átvitt értelmű használata egyébként azt is jól szemlélteti, hogyan érintkezik egymással a 'szokásostól eltérő, fordított' fogalma a 'nem kívánatos, rossz' fogalmával. Ez az érintkezés jogosít fel bennünket arra, hogy az imént említett valamennyi szólást és szólásszerű kifejezést kapcsolatba hozzuk egymással, valamennyiben ugyanannak a szemléletnek a jelentésmódosító hatását lássuk.

Joggal vethető fel most már az a kérdés: mi ennek a szemléletnek az oka, miért kapcsolódik néhány kifejezésünkben egyes népnemekhez ez a jelentéstartalom: 'a szokásostól, kívánatostól eltérő, nem rendes, nem jó'?

Súlyos tévedés volna abban keresni ennek az okát, hogy népünk — nem beszélve most a magát a népet is elnyomó uralkodó osztályok oktalan propagandájáról — ellenséges indulattal volt azok iránt a népek iránt, amelyeknek a neve egyes kifejezésekben a fent említett értelemmel szerepel. Már csak azért sem tehetjük fel ezt, mert ezen az alapon abból a kifejezésünkből, hogy *póru jár*, továbbá számos falucsúfoló adománk (vö. Szendrey: Ethn. 38: 33) szólásváltozatából arra kellene következtetni, hogy népünk önmagának is ellensége. Helyesebb nyomon járunk ellenben, ha arra gondolunk, hogy a régi világ egyszerű emberei egyrészt némi naiv önelégültséggel, másrészt pedig bizonyos természetes rátarti öntudattal egyedül azt tartották helyesnek, rendesnek, jónak, amit ők maguk megszoktak. Mindazt pedig, amit más népnél, vagy akár csak a szomszéd falu lakóinál is szokatlannak találtak, ami a hazaival ellenkezett, azt visszásnak, fordítottnak, helytelennek látták, vagy legalábbis ilyennek igyekeztek feltüntetni — persze csak tréfából, olykor a hozzájuk legközelebb állókat sem kímélő kötődés, gúnyolódás szándékával.

Az idegennek, a nem hazainak ez a személete, amely — mint Tolnai Vilmos (Társadalomtudomány 1: 226 és Ethn. 38: 269) rámutatott — számos más nép szólás- és közmondáskincsében is hasonló jellegű jelentésváltozásokat hozott létre, sokkal inkább megmagyarázza a *csehül van, csehül áll* szókapcsolatok átvitt értelmét, mint a cseh nép sorának a történelmi alakulása. Tudni kell ugyanis, hogy még a magyar történelem legfontosabb eseményei közül is csak egy-kettő vált szólás forrásává. Jellemző például, hogy még a *több is veszett Mohácsnál* kifejezés sem magára a mohácsi vészre való visszamemlékezésből származik, hanem csak XIX. század eleji irodalmunk egyik kedvelt témája adta hozzá az indítékot (vö. Tolnai: Mohácsi emlékkönyv 331). Arra pedig éppen egyetlen példa sincs frazeológiánkban, hogy valamely más néppel kapcsolatos történelmi eseményből keletkezett volna szólás. A nyelvi emlékezet ugyanis egészen más jellegű eseményeket őriz meg, mint amilyenekkel a történelem foglalkozik. Azt például még manapság is emlegetjük, hogy valami Deáknének (vagy deáknének?), aki a XVI. században vagy még régebben élt, különösképpen rossz vászna volt (*ő se jobb a Deákné vásznánál*), és hogy hajdan valami Bodóné mást beszélt, amikor a bor árát kérték tőle, — de hogy éltek Hunyadi Jánosok, Dózsák, Rákócziak, arról egyetlen szólásunk vagy közmondásunk sem tud. Az viszont, amint fentebb láttuk — éppen nem ritkaság nyelvünkben, hogy valamely népnév idiomatikus kifejezésben a *csehül* határozóhoz hasonlóan teljesen átvitt értelemben fordul elő.

Ezzel el is érkeztem tulajdonképpen mondanivalóm lényegéhez: ahhoz a kérdéshez, mi lehet a szólásmagyarázatok megbízhatóságának, hitelességének egyik fontos kritériuma. A kérdés felvetése kétségkívül jogosult, hiszen a szólásfejtésnek a szófejtéssel

szemben szükségszerűen más a módszere és más értékű az eredménye is. Valamely etimológia felállításakor ugyanis a hangtörténetnek olyan szabályosságaira építhetünk, amelyek lehetőséget adnak bebizonyított következtetések levonására, azaz épp annyira „végleges” eredmények létrehozására, amennyire egyáltalán „végleges” lehet bármely más tudomány megállapítása is. Minthogy azonban a szólások vagy más frazeológiai kapcsolatok történeti alakulásában eddig még szinte semmi törvényszerűséget nem sikerült megállapítani, a hitelesség, igazság szempontjából a legjobb szólásmagyarázat is legfeljebb csak „nagyon valószínű” lehet, de a „bebizonyított” jelzőt csupán több-kevesebb túlzással adhatjuk meg neki. Nos, azt hiszem, a bizonyosságnak mégis van egy olyan viszonylag legmagasabb foka, amely a szólásmagyarázatok terén is elérhető. Ide pedig akkor jutunk el, ha sikerül megtalálnunk azt a sajátos szemléletet, amely nemcsak a szóban forgó frazeológiai kapcsolat közvetlen szülőökének tekinthető, hanem arról az is bebizonyítható, hogy hasonló esetekben hasonló nyelvi képeket eredményezett.

A nyelv sajátos rendszer voltából következik, hogy minden nyelvi jel beletartozik az úgynevezett jelszerűtlen, azaz jelentés szempontjából tekintett asszociációs kapcsolatok rendszerébe (Bárczi: Bev. a nyelvtudományba 7). Ez nemcsak abban mutatkozik meg, hogy minden szó egy vagy több más szóval szinonimikus és antonimikus kapcsolatban van, hanem többek között abban is, hogy a legtöbb jelentésváltozás sem elszigetelten, nemcsak egyes esetekben következik be, hanem ez is a rendszer keretein belül megy végbe. Martinkó András említi egyik kéziratot dolgozatában, hogy amikor valamely addig nem termesztett haszonnövényt termelni kezdenek, az illető növény neve a növény megnevezésével egyidejűleg ugyanolyan jelentéseket vesz fel, mint amilyen jelentésekben a már régebben is termelt haszonnövények nevét használja a nyelv. Amikor tehát például nálunk a gyapotot termelni kezdték, a *gyapot* szó éppúgy jelentette a gyapottal beültetett területet (pl. *beszaladt a ló a gyapotba*), a gyapotnövény termését (pl. *sok gyapotot eladtak*) stb., mint ahogy a *búza*, *rozs*, *kukorica* stb. szavaknak is megvan az ezeknek megfelelő jelentésük. (Az Értelmező Szótár anyagából tömegesen lehetne ehhez hasonló esetekre példákat idézni.) Ilyenféle szabályosság figyelhető meg a szólásalakulás területén is. Gyakran itt is abban mutatkozik meg bizonyos rendszerszerűség, hogy egy-egy, általában csak meghatározott kapcsolatokra szorítkozó jelentésátvitel nemcsak egyetlen szóra korlátozódik, hanem végbemegy az illető szó egy vagy több szinonimáján is. A *csehiül van* kifejezésben és szóláscsaládjában néhány népnévre vonatkozólag figyelhettük meg ezt.

Hasonló tanulsággal jár ennek a szólásunknak az eredetkérdése is: *elment vagy mehet Kukutyinba zabot hegyezni*. A Magyar Nyelv egyik régebbi évfolyamában (21: 270) érdekes magyarázatot tett közzé erről a tréfás kifejezésről Diósi Géza. Megbízható források közlik — írja —, hogy ha a hajdani Torontál megye északi határán, Deszk és Kiszombor között fekvő kukutyini pusztá mélyebben fekvő részeit elöntötte a zöldár, akkor a lábon álló gabonaneműeket, például a zabot úgy aratták le, hogy részint csónakról, részint pedig a vízben gázolva lehegyezték, azaz kézzel leszedték a kalászatát. Ebből a műveletből keletkezett Diósi szerint a később országszerte ismertté vált tréfás kifejezés.

Semmi okunk sincs kételkedni abban, hogy ilyenféle kényszererátás már megesezt, sőt hogy — mint Diósi írja — eléggé gyakran előfordul azon a vidéken. Az azonban, hogy említett szólásunk a zabaratás e különös módjának a nyelvi emléke volna, teljesen valószínűtlen. Tudni kell ugyanis, hogy a szólásnak *Kukutyin* helynévvel bővült alakja csak újabban keletkezett, legrégebbi ismert formája pedig így hangzott: *zabot hegyez* (Erdélyi: M. közm. kv. 416). Ez pedig szemmel láthatólag a következő szólásoknak a legközelebbi rokona: *borsót gömbölyt, lencsét laposít* (Patóháza, Szatmár m. Nyr. 13: 282). Ezek mellett hasonló értelemben, ti. a hiábaváló, felesleges munka vagy a semmittevés tréfás jellemzésére használják még egyes nyelvjárásokban a következő, rokon szemléletből származó kifejezéseket is: *ecetet darál, homokot kötöz* (Hódmezővásárhely, Nyr.

2: 286) és *jeget aszal* (Nógrád m. Nyr. 3: 366; Debrecen MNy. 10: 141). Ez utóbbiak is, éppúgy mint a *zabot hegyez*, rendszerint valamely helynévhez vagy helynévféléhez (*Karabuka, Iprityom, Járettyen, Petymereg*) kapcsolva fordulnak elő. Ezek a megfélemlések kétségtelenné teszik, hogy a *mehet Kukutyinba zabot hegyezni* szólás nem valami különös mezőgazdasági műveletből származik, hanem tréfás nyelvi kép formájában ezt fejezi ki: éppúgy nem törődünk vele, hogy valaki hova megy, mit csinál, mint amennyire nem éreznénk semmi közösséget azzal az emberrel sem, aki zabhegyezéssel töltené az idejét. A zabszem ti. természetes állapotában is annyira hegyes, hogy jobban már semmi mesterkedéssel sem lehetne kihégyezni, de meg éppoly céltalan is volna ilyesmivel fáradni, mint ahogy lehetetlen és egyszersmind értelmetlen munka volna borsót gömbölyíteni, lencsét laposítani, és amint nem lehet sem ecetet darálni, sem homokot kötözni, sem pedig jeget aszalni. (Vö. Tolnai: MNy. 21: 204.)

Az *elment* vagy *mehet Kukutyinba zabot hegyezni* szólás és az említett rokon értelmű kifejezések tehát éppen olyan egymással párhuzamosan keletkezett alakulatok, mint a fentebb említett, népneveket tartalmazó kifejezések. (Vö. különösen a *zabot hegyez* mellett élő *borsót gömbölyít*, *lencsét laposít* nyelvjárási szólásokat, amelyekben szintén egy-egy szemtermés jellegzetes alakjából indul ki a szemlélet.) Másrészt mégis arra hívja fel a figyelmünket ez a szóláscsalád, hogy a rokonértelműség fogalmát ebben a vonatkozásban sokkal tágabb értelemben kell vennünk, és azonos szemléletből származó szólás-szinonimák helyett gyakran inkább csupán a képalkotás párhuzamos jellegéről beszélhetünk. (Vö. a *zabot hegyez* viszonyát az *ecetet darál*-, *homokot kötöz*-féle kifejezésekhez.)

Igen gyakori azonban az is, hogy a szólásokat (szóláscsaládot) létrehozó azonos szemlélet nem abban mutatkozik meg, hogy egymással rokon értelmű szavakon, szókapcsolatokon megy végbe hasonló jellegű jelentésváltozás, illetőleg hogy egymással nem is szinonim szavakat hasonló értelmű képek alkotására használ fel a nyelv, hanem abban, hogy valamely szóhoz, illetőleg a vele kapcsolatos tudattartalomhoz olyan sajátos „szemléleti többlet” járul, mely alkalmassá teszi, hogy egymástól teljesen eltérő, akár ellentétes jelentésű szólások vagy szólásszerű kifejezések alakuljanak vele. Ez a „szemléleti többlet” tulajdonképpen nem más, mint egyes szavak, egyes fogalmak szimbolikus értéke, jelképként felhasználható jellege. Itt mindjárt meg kell azonban mondani azt is, hogy a szólások keletkezése szempontjából csak azoknak a „jelképeknek” van jelentőségük, amelyek nem közkeletűek, amelyekből nem vált olyanféle szójelentés, mint amilyen például a *szív* főnév ’érzelem’ jelentése (vö. pl. *jó vagy rossz szívvél van valaki iránt; szíve szerint* stb.) vagy a *kéz* főnévnek az az átvitt értelmű használata, melyben a birtokba vétel, illetőleg a hatalomba kerítés eszközeként szerepel (vö. pl. *rát teszi a kezét valamire, az ő kezében van a hatalom, kézre kerül valaki* stb.). Az ilyenféle, szójelentéssé vált jelképes szóhasználat ugyanis rendszerint nem hoz létre olyan állandósult szókapcsolatokat, amelyeknek — mint a szólásoknak — az a stilisztikai szerepük, hogy eredetük elhomályosodása következtében mintegy rejtvényként hatnak a beszédben.

Másképp van a dolog azonban az olyanféle szavakkal, amelyeket már tulajdonképpen nem is érzünk jelképeknek, mert feledésbe merült az a szemlélet, amely hajdan bizonyos jelentéstöbbletet adott nekik. Hogy mennyire elavulhat valamely szónak a hajdani jelkép volta, annak érdekes bizonyysága az, hogy a *kenyértörésre kerül a dolog* szólást sokáig az egyházi nyelvből származó kifejezésnek tekintették, és a misére vagy úrvacsoraosztásra való célzást láttak benne (Simai: MNy. 6: 364; Szily: MNy. 13: 88; Gombocz: Jelentéstan 95). Csefkó Gyula (Szállóigék, szólásmódok 104) azonban kimutatta, hogy szólásunknak már csak azért sem lehet köze az úrvacsorai kenyér megtöréséhez, mert ebből semmiképpen nem volna érthető a szólásnak az a közkeletű jelentése, hogy ’a végsőig kiéleződik a helyzet’. Szerinte az a népi szokás a szólás forrása, amely megkívánja, hogy midőn az addig közös háztartásban élő öregek és fiatalok — vagy

néhol a házastársak is — külön akarnak válni, egy egész kenyeret kétfelé szeljenek — régebben kétfelé törjenek — annak jelül, hogy lehetetlenné vált a további együttélésük. Nyilvánvaló azonban, hogy ennek a szokásnak a kimutatása magában véve még nem meggyőző magyarázata a szólásnak. Legfeljebb csak azt mondhatnánk róla, hogy ez az eredeztetés valószínűbb, mint a régebbi. Ha azonban az is kiderül, hogy ugyanebből a szemléletből más szólások is származtak, sőt ha sikerül összeállítani azokat a nyelvi adatokat, amelyek kétségtelenné teszik, hogy maga az említett szokás is annak a következménye, hogy hajdan a 'kenyér' fogalmához, illetőleg számos, a *kenyér* szóval alakult szókapcsolathoz az 'együttélés' fogalma társult, eljutunk a *kenyértörésre kerül a dolog* szólásnak a teljesen megnyugtató megfejtéséhez. Az említett szokásból ered ez a Nagykunságból (Nyr. 2: 274), Kiskunhalasról (Nyr. 14: 472) és Hódmezővásárhely (Nyr. 2: 374) közölt szólás: *ketté vagy kétfelé vágták a kenyeret*, melyet akkor használnak, ha a férj és a feleség elvált egymástól, valamelyik elhagyta a másikat. A következő, a régi nyelvben igen gyakori, de részben még ma is élő kifejezések pedig magának a szokásnak az eredetére is rávilágíthatnak, mert kétségtelenné teszik, hogy hajdan a kenyér éppúgy jelképe volt a közös háztartásnak, mint ahogy ma abban a kifejezésben, hogy *elváltak ágytól és asztaltól*, az *asztal* szóhoz fűződnek hasonló képzetek: *egy kenyéren vannak, egy kenyérré szorultak, külön kenyérré jutnak, dlnak, szállnak* vagy *mennek, külön kenyéren van*, hogy a 'régí barát, jó cimborá' értelmű *kenyeres-t, kenyeres pajtás-t* ne is említsük. (Számos idézettel világítja meg mindezek használatát Csefkó: i. m. 106—8.)

Példáink messze elvezettek a *csehül van* szólás eredetének a kérdésétől. Abból a szempontból mégis nem voltak talán teljesen tanulság nélkül valók, hogy bemutattuk rajtuk: a szólásmagyarázatok hitelességének, megbízhatóságának az az egyik legfőbb meghatározója, mennyiben sikerül őket olyan sajátos nyelvi — de olykor más téren is megmutatkozó — szemléletre visszavezetnünk, amely más szólásokkal, más kifejezésekkel is gyarapította nyelvünket. Ha ennek a szemléletnek a megtalálásában látjuk a szólásmagyarázatok helyességének egyik fontos ismervét, már megadtuk arra a kérdésre is a választ, hogy mi lehet magának a szólástörténeti kutatásnak is a célja. Semmi esetre sem az, hogy több-kevesebb erőszakkal művelődéstörténeti vagy néprajzi kuriózumokat hozzon kapcsolatba nyelvi tényekkel. Sokkal inkább az, hogy gazdag művelődéstörténeti és néprajzi ismereteknek a birtokában, s ami számunkra még fontosabb: minél nagyobb nyelvi anyag felhasználásával mutasson rá a nyelvalkotó szemléletnek azokra a különféle megnyilatkozási formáira, amelyek közelebb visznek bennünket a nyelv egyik fontos sajátosságának, a frazeológiai kapcsolatok keletkezésében megmutató törvényszerűségeknek a megismeréséhez.

O. Nagy Gábor

Adatok a párhuzamos helynévadáshoz. Földrajzi nevek gyűjtése közben azt tapasztaltam, hogy néha a táj ugyanazon részének a jelölésére két vagy több földrajzi név is szolgál, és ezek egymás mellett élnek párhuzamos nevekként. E nevek egy része úgy keletkezik, hogy a birtoklást jelölő személynévi eredetű régebbi földrajzi név mellé a birtoklásban beállott változás folytán az újabb birtokos neve válik ugyanannak a tájegységnek nevévé, és mindkét név (a régi meg az új is) fennmarad. Az a jelenség is gyakori, hogy ugyanazt a tájegységet, felszínt, vizet különböző szempontú szemlélet alapján illetik több megkülönböztető névvel. Például a térszíni formanév mellé eseménynevek vagy műveltségi nevek keletkezhetnek (esetleg mások is) (vö. Lőrincze L.: Földrajzineveink élete 14,20), és így több köznévi is válhat azonos hely földrajzi tulajdonnévévé. Ilyen módon földrajzi névpárok keletkezhetnek az egynyelvű közösségekben is különböző szempontú szemlélet alapján, nemcsak a vegyesajkú lakosság alkot párhuzamos földrajzi

neveket egyidejű szemlélet alapján (vö. Kniezsa István: A párhuzamos helynévadás 4). Mindkét név (olykor 3—4 is) egyértékű is lehet társadalmi szempontból, széles körben élhet (legalábbis ezt olvasom ki az alábbi adataimból), nem kell az egyes alakoknak okvetlenül egyes társadalmi rétegekre korlátozódniuk (vö. Kázmér Miklós: A birtoklás szerepe a földrajzi nevek kialakulásában. MNY. 45: 75).

Adataim a szegedi levéltár irataiból meg régi térképekről származnak, és Szeged városa régi birtokterülete egy részének jelölésére szolgáltak. Az iratok szövegeiből meg a térképek feljegyzéseiből világosan kitűnik, hogy a párhuzamos nevek egyidőben azonos területet jelöltek. A nevek java része történeti, ma már csak néhány maradt fenn közülük.

I. Egyszeres párhuzamos nevek. 1. *Szabóhegy ~ Halászhegy*. A mórakalmi iskolától közvetlenül DNy-ra fekvő szőlőt jelölt. 1840 k.: „*Szabó vagy Halász Hegy*”. Ma csak a *Szabóhegy* név él. Mindkettő személynévből származik. A párhuzamos nevek a birtoklásban beállott változás folytán keletkeztek.

2. *Harangoshegy ~ Rózsahegy*. A belsődomaszéki iskolától ÉK-re 2 km-re fekvő szőlő neve volt. 1840 k.: „*Harangos vagy Rózsa Hegy*”. Mindkettő személynévből származik. Ma szintén csak az első név ismert. A párhuzamos nevek szintén a birtoklásban beállott változás folytán keletkeztek.

3. *Jámborka ~ Midőn*. A zabosfai iskolától DK-re 2½ km-re. 1831: „Az egy Teftben, úgy nevezett *Midőn*, másképp *Jaborkaban* (!) fekvő kázfalomat . . . András és Antal fiaim . . . hafználják”. A *Jámborka* frn. a *Jámbor* szn. -ka kicsinyítő képzős származéka. Ilyen területünkön még a *Halászska* frn. Bizonyára ezzel az alakkal a család kisebbik birtokát jelölték. A *Midőn* frn. eredete ismeretlen, esetleg gúnynév lehet. A párhuzamos nevek a birtoklásban beállott változás kifejezői lehetnek.

4. *Kistisza foka ~ Sebesfok*. A Boszorkányszigettől ÉNy-ra a Kis-Tiszából kiszakadó fok volt, amely a Tiszával párhuzamosan futott. Adataim 1840 körüli térképről valók. Az első név onnan származik, hogy az Alsóvároson, az ún. Boszorkányszigettől ÉNy-ra levő és azt körülövező Kis-Tiszából kiszakadó fok volt. A Kis-Tisza tette egykor a Boszorkányszigetet szigetté. A második név a víz gyors folyására utal. Ma egyik név sem ismeretes. A párhuzamos nevek különböző szemlélet eredményei.

5. *Kétérköz ~ Kurucvölgy*. Baktó vasúti megállótól K-re 1 km-re, egész Tápeíg húzódó egykori két „*Ér*” közötti terület neve volt. A régebbi térképeken jól kivehető a két *Ér*, és ezek között a térkép szőlőt jelez. A *Kurucvölgy* név Reizner feltevése szerint (Szeged tört. I: 166) onnan származik, hogy a szegedi várat ostromló kurucok itt táboroztak Thököly vezérlete alatt. Ez a név csak szűk körben lehetett ismert, mert csak Kaltschmidt 1747-ből származó térképén olvasható. Közélemben a II. József korabeli térképén a *Kurucér* név megerősít az előbbi meglétében. Kovács János (Szeged és népe 7) is azonos helyre teszi mindkét nevet. Ma csak a *Kétérköz* név ismeretes. A helyzetviszonyítást kifejező *Kétérköz* név mellé a történelmi eseményt jelző párhuzamos *Kurucvölgy* név keletkezett.

6. *Kisút ~ Kurvaút*. Kiskunfélegyházától Szabadkára szegedi földön áthaladó út neve volt. Ma mindkettő ismeretlen. 1778: „Via . . . ex Félegyháza Szabatkam ducens *kis* alias *Kurva út* nuncupata”. Az első név onnan származik, hogy nem főútvonal volt, a *Kurvaút* nevet meg onnan kapta, hogy Szabadkától ÉK-re, a magyar határon fekvő és ma is ismert *Kurvadombon* haladt keresztül. Néphagyomány szerint a juhászok szeretői jártak oda. Az alakmeghatározó *Kisút* név mellé a néphagyományon alapuló *Kurvaút* név keletkezett.

7. *Pernyehalom ~ Kisdöbörösök*. A ferencszállási határ és Csengele között lehetett. Ma mindkettő ismeretlen. 1730 k.: „ennek előtte 30. Esztendővel járván azon Pusztákat, aminémű képpen raitok gulyáskodott . . . hallotta . . . gazdájátúl, hogy az *Kiss Döbörösök* másképpen *Pernye halma* Ferencz Szállási Pusztát Fölső Csengelétül különböztetné,

és ott volna igaz választó határja ezen két Pusztáknak". A *Pernyehalom* név valamilyen tűzvész emléket őrzi. A *Kisdöböröcsök* személynévi eredetű. A *Kis* előtag arra mutat, hogy az a család, személy *k i s e b b* földje lehetett. Az ilyen névadás gyakori másfelé is: *Kis Barabás*, *Kis Bodor*, *Kis* (és *Nagy*) *Bedő* stb. (Szabó T. A.: Személynevek helyneveinkben 101). A frn. második tagja a török cr. *Döböröcsök* (*Töböröcsök*) szn. (Gombocz Z.: Árpádkori török személynéveink 23). A név másfelé is ismert (vö. Csánki 3: 354, 359). A *Pernyehalom* eseménynévvel a birtoklástörténeti *Kisdöböröcsök* név alkot párhuzamos nevet.

8. *Sírhegy* ~ *Nagykerülő*. Marosleletől Ny-ra 2 km-re a tápai határ ÉK-i szélén. 1732: „ezen Levelünk mutató Szegény Lakosunkban . . . a *nagy kerülő* vagy is *Sir hegy* körül Gyéként vágván Kglmetek . . . Emberei el vitték egy Lovat". A frn. *Sír* előtagja az állattartás elnevezése. Itatásra szolgáló gödrök és elletéskor az állatot védő mélyedések neve (vö. Györffy I.: Magyar falu, magyar ház 218; Tálasi I.: A Kiskunság népi állattartása 34). A párhuzamos *Nagykerülő* név arra utal, hogy a jelölt terület a Maros régi nagy kanyarának belső felében volt. Ez a régi térképekről jól kiviláglik. Az állattartás köréből származó *Sírhegy* névvel az alakmeghatározó *Nagykerülő* név alkot párhuzamos nevet.

9. *Tápaihalom* ~ *Úrgehalom*. A Fehértó déli partján, Baktó vasúti megállótól ÉNy-ra 4 km-re. 1782/85: „*Tápai* oder *Úrge halom*". Az első név nem a község neve, hanem belőle képzett személynév. Ez a név ma is meg régen is ismert volt ezen a területen. 1465-ből ismeretes Tápay László (Reizner: i. m. 4: 64), 1522-ből „*Johannes Thapay*" (uo. 4: 112), 1723-ból *Tápai György* neve. A párhuzamos *Úrgehalom* név az elszaporodott rágesálokra utal. Itt tehát birtoklástörténeti és állati név alkot párhuzamot.

10. *Kisvölgy* ~ *Elsővölgy*. Az algyői országút mentén, Tápétól É-ra fekvő föld neve volt. 1745: „*Kis Völgy*, alias *első Völgy nuncupatum*". A nevek eredetére nézve nincsen részletes adatom, de bizonyára mélyebben fekvő földet jelez. Az alakmeghatározó *Kisvölgy* névvel a föld helyét jelölő *Elsővölgy* név alkot párhuzamot.

11. *Jëruga* ~ *Hosszúér*. Tápétól K-re a Tápai réten Lebőhalom alatt Bogdány felé húzódó, vízben szegény ér neve volt. < szerb *jaruga* 'vizesárok' (Pais-empl. 381). Párhuzamos *Hosszúér* neve is igazolja eredeti jelentését. A szerb alakból disszimilációval keletkezett, mint a nyj.-i *vésárnap*, *përázna*, *gyëtra* stb. (vö. Bárczi: Hangtört. 78). A különböző nyelvek szerinti párhuzam alkotja a kettős nevet.

12. *Búvártó* ~ *Rókusító*. A rókusi állomás mellett levő tó neve. A *Búvártó* a régi név, ez ma már csak az öregek ajkán él, de a két név egymás mellett párhuzamosan is élt a századforduló körül. A *Búvártó* név előtagja a 'mergus, vöcsök' jelentésű fn. A második név Rókus városrész nevéből alakult. A *Búvártó* állatnév a *Rókusító* helyzetviszonyító névvel alkot párhuzamot.

13. *Kétgyékényesér* ~ *Kátészög*. Algyőtől É-ra a Levelényi majortól ÉK-re a Kis-Tisza éles hajlatának neve. 1779: „*Két Gyékényes Ér*, vagyis *Káté Szeg*, a holott is . . . Kalocsa Istványnak szénáját őszve rakva látta". Egy 1920 körüli térképen is *Kátészög* alakja van a névnek, de a mai népnyelv csak *Kátészög* néven ismeri. Az előtag bizonyára személynév, bár nincsen rá adatunk. Vízrajzi köznév és birtoklástörténeti név alkot párhuzamot.

II. T ö b b s z ö r ö s p á r h u z a m o s n e v e k. I. *Fark* (*Farkirét*) ~ *Kovázd* (*Kovázdírért*) ~ *Barátkivételi rét*. Egy falu neve volt (Fark) Tápé és Algyő között fele útján, valamint az egykori faluhoz tartozó föld neve ma is Algyőtől DK-re a Tisza partján *Farkirét*. Az alábbi adatokat mutatom be, hogy a nevek azonosságát igazoljam (további adatok találhatóak a Szegedi Ped. Főiskola 1956—57-i évkönyvében megjelent tanulmányomban): 1733: „*Fark* alias *Kovácsd dicta*" (Hornyik: Pusztaszer 228). 1734: „*Fark* másképp *Kovácsd puszták*" (uo. 232). Mindkét idézetben a *Kovácsd* alak téves,

helyesen *Kovázd* (l. a főiskola idézett évkönyvét). 1854: „*Barátkivételér*, oder *Kovázder Rét*”. Nem lehet igazolni, hogy a *Barátkivételi rét* azonos időben élt-e a *Fark* névvel is. Úgy látszik, hogy nem népi név volt, és csak rövid ideig volt ismeretes. Ez utóbbi elnevezés onnan származik, hogy barátok (talán a felsővárosiak) bérelték egy időben az uradalomtól. A *Fark* név onnan származik, hogy az algyő-mindszenti uradalom központjától (amelyhez tartozott) meg a szegedi földtől félreeső, távoli részen feküdt (vö. a világ farkán). A *fark* fn. földrajzi nevekben másfelé is előfordul (Nyr. 40: 167, EtSz.). A *Kovázd* név eredete bizonytalan. Valószínűnek látszik, hogy a *kova* 'ignarium, feuerstein, tűz ütő kő' + *aszó* 'planities, tal, völgy' fn.-ek -*d* képzős származékának elhomályosult, összevonás útján keletkezett összetétele (vö. Pais: MNY. 8: 391). A névadás alapja az Alföldön az lehet, hogy a földből tűzesiholásra alkalmas prehisztórikus kovakő, sziklakova került elő, mint a Szentestől É-ra a Körös partján a *Tűzköves* határreszen (vö. Dr. Széll Márta: Elpusztult falvak. Dolgozatok a szegedi egyetem Régiségtud. Int.-ból 17: 132) és a szegvári *Tűzköves* nevű telepen (Zsilinszky M.: Csongrád vm. tört. 1: 11). A *Kovázd* alak feltételezett hosszas alaki fejlődése arra mutat, hogy ez a régebbi alak, e mellé keletkezett a nagybirtok kialakulásakor, a XVIII. században a *Fark* név. A föld sajátosságára utaló *Kovázd* név mellé keletkezett a *Fark* meg a *Barátkivételi rét* név a birtoklásban beállott változás folytán.

2. *Kéri Kata lyuka* ~ *Kis-Tisza* ~ *Sándor réve*. A Felsővároson a Szalámigyár és a „Financia” között elterülő ér neve volt a vízszabályozás előtt. Benne hajók is kötöttek ki. A múlt század közepén feltöltötték, majd beépült (Reizner: i. m. 1: 32). A múlt században a *Sándor réve* név volt inkább használatos. Más adatok róla nincsenek. Az első névben a *lyuk* fn. 'árok' jelentésű. A *Kis-Tisza* vízrajzi név mellé a *Kéri Kata lyuka* és a *Sándor réve* nevek a birtoklásban beállott változás folytán keletkeztek.

3. *Vértó* ~ *Vöröskeresztő* ~ *Temetőtanka*. A Csongrádi sugárút végén levő tó nevei. A közeli régi vágóhídról folyt bele a vér, innen az első neve. A *Vöröskeresztő* név onnan származik, hogy a partján régen egy útszéli vörös kereszt állott. Ezt a régebbi térképek is jelzik. A harmadik név a közeli Dugonics-temetőre utal. Tehát a víz színét, összetételét jelző *Vértó* név mellett a tájra jellemző tereplétesítmény vált az elnevezés alapjává a *Vöröskeresztő*, *Temetőtanka* nevekben.

4. *Sárkánytelek* ~ *Soványfa* ~ *Gelling szállása* ~ *Barátok*. Szegedtől Ny-ra a Zöldfás iskolától ÉK-re $\frac{1}{2}$ km-re. 1726: „certum Pratum *Sovánfa*, seu *Sárkány Telke*, alias etiam *Gelling Szállása* vocitatum, in Territorie Civitatis hujus situatum”. 1732: „Tudgyae, láttae, hallottae az Tanú kicsoda . . . hatalmasan Szántotta és vetette *Barátok*, vagyis *Sárkány* névű előbbeni . . . Podbradszki György uram *Telekjét*”. A négy név nem együtt fordul elő, hanem csak a két idézetben. Ezek között csak hat évi időköz van, így feltehető, hogy mind a négy egy időben élt. A *Soványfa* név előtagja a föld minőségét jelzi, és száraz, terméketlen jelentésű. Egy ilyen nevet az OklSz. is közöl 1473-ból: „In prato *Sowanrakothya* vocato”. A *fa* utótag 'erdő' jelentésű is szokott lenni ilyen összetételben, azonban a fátlan Alföldön régen egy magános, a területre jellemző fa is lehetett a névadó. A *Sárkánytelek* név előtagja szn. Ez már 1522-ben előfordul Szegeden „*Andreas Sarkan*” alakban (Reizner: i. m. 4: 125), 1660-ban *Sárkány István* (Okmtár a hódoltság tört. 2: 325), 1723-ban meg *Sárkány György Jancsi* neve fordul elő. A kiterjedt család emlékét őrzi ma is az alsóvárosi *Sárkány utca*. A *Gelling szállása* név előtagja ma már ismeretlen. Valószínű, hogy a XVII. századból jól ismert *Gellén* szn. romlott alakja. A család egyik tagja *Gelén János* 1642–43-ig Szeged főbírája volt (vö. Borovszky: Századok 1900. 628). A *Barátok* fn. arra mutat, hogy az alsóvárosi barátok tulajdonában lehetett. A négy név közül a *Soványfa* a föld minőségére vonatkozó elnevezés, a többi meg a föld egykori birtokosainak a nevét őrzi. A föld mai neve *Sárkányhegy*. A *hegy* utótag onnan származik, hogy szőlőt telepítettek a földbe.

Inczei Géza

Problémák az *autó*-ban. Vagy az elején. Tudniillik az idegen *au* diftongus magyar hanghelyettesítési kérdései még sok ingyenséget rejtenek a hangtörténet, a fonetika ingyencei számára. Futólag érintettem már ezt a problémát: (MNY. 51:332) a ma „tetten ért” hang-(hangkapcsolat-) helyettesítést az *átó*, *ótó* alakokban, s egy más megoldást: az *otó*-t. Azóta gyűjteményem két újabb példánnyal szaporodott. Az *autó* szónak szórványosan — talán még csak parole jellegűen — van *altó* kiejtése is. Az egyik adatot Végh József szivességéből közlöm: Komárom megyében hallotta egy nyelvjárási gyűjtésén. A másikat én hallottam a Nógrád megyei Diósjenőn. Sőt: nemcsak hallottam, hanem láttam leírva is, tudniillik éppen a kis palócok beszédét és írását hasonlítgattam össze. (A leíró: Hajdu Gy. III. osztályos tanuló: *altók*.)

De még így sem „merítettük ki” az összes lehetőségeket. Az *au* mint diftongus szokatlan a köznyelvi beszélőnek. Szüntessük meg diftongus jellegét, ejtsük azt az *au*-t két szótagnak, ha egy hosszú monoftongusnak (*ó*, *ā*) az írásképe hatása miatt nem ejthetjük: s valóban, megfigyeltem a fővárosban egy „bennszülött” kispesti munkás barátom (K. L.) kiejtésében is, meg egy budai általános iskolás beszédében is a következő *autó* (három szótag!) formát. Sőt: a Márvány utcai és Marczibányi téri általános iskolákban ez a kiejtés már helyesírási hibákban is tükröződik: B. Gy.: *Autók*; B. M.: *kisszeméjautó*, *szeméjautót*. — De nemcsak a fővárosban van meg az *au*-nak ez az — *u* megnyúlásával járó — kétszótagúsítása: Rétságon, Bánkon, Tolmácson is megfigyeltem *autó* kiejtést; sőt ugyanezt a jelenséget ezen a Nógrád megyei vidéken egy másik szó is mutatja: Bánkon és Romhányban *ausztrija* alakokat jegyeztem föl. Másoknál e vidéken szintén mutatkozik a kétszótagúsodás az *Ausztria*, *Ausztrália* szókban, de az *u* csak félhosszúra nyúlik (*ű*). Megint mások ejtik az irodalmiasabb *Aysztria* alakot is. Ez a jelenség itt is tükröződik a gyermekek helyesírásában. Bánkon Cs. J. III. osztályos tanuló *autó* alakot írt, Rétságon P. J. III. osztályos *autóbusszal*, K. E. IV. osztályos *autó*, *autó* alakokat.

Délnyugat-Nógrádban az is megkönnyíti az ilyen alakok keletkezését, hogy a határozott névelőnek gyakran magánhangzó előtt is *a* alakját használják, vagyis a hiátus nem szokatlan a fül számára az *a* és *ű* között.¹

Török Gábor

Magyar jövevényszavak egy szepesi lengyel falu szókinésében. Alsólápos (Łapsze Niżne) Nedectől (Niedzic) mintegy 5 km-re nyugatra, a Szepesi Magura egyik félreeső völgyében fekszik. Az első világháború végéig Magyarországhoz tartozott, és akkor Árva megye északkeleti és Szepes megye északnyugati csücskével együtt Lengyelországhoz került (czeknek a területeknek a lengyel neve Orawa és Spisz). Nemrégiben egy lengyel nyelvjáráskutató, Eugeniusz Pawłowski a Lengyel Nyelvjárások Kiszatlasza részére gyűjtőúton járt a faluban, és munkája eredményeiről az egyik folyóirat hasábjain is beszámolt (Język Polski 36:21—7). A beszámolóból megtudjuk, hogy a falu lakosságának fele lengyelnek, fele szlováknak vallja magát, de valamennyien lengyelül, teljesen egységes szepesi lengyel nyelvjárással beszélnek. A szepesi nyelvjárás a Tátra-Beszkidék vidék goral (lengyel *goral*, ejtsd *gurál*) nyelvjárás csoportjához tartozik. A goralok szókinésében L. Malinowski 1893-ban mintegy 80 magyar jövevényszót

¹ A határozott névelőnek magánhangzó előtti *a* alakját a nyelvátlasz gyűjtései (az *asztal* címszó) nem mutatják ki sem Tolmácson, sem Patakon, sem Kemencén, pedig ez ott eléggé elterjedt. Magam is számos ilyen alakot hallottam, de Horger is utal erre a jelenségre (MNYj. 94—5).

talált¹. A magyar clemek száma főleg a goralok főfoglalkozásának, a juhásztorkodásnak a szókészletében jelentős. Ilyenek például a *gazda*, *juhas*, *bojtar*, *szatas* < magyar *szállás*, *hatdamas(z)* < magyar *áldomás*, *rowasz*, *hotar*, *kielczyk* < magyar *költség* stb.² Ezek a szavak természetesen Alsóláposon is használatosak. E. Pawłowski azonban (i. m.) Alsólápos szókészletében 21 olyan (különböző eredetű) tájszót is talált, amelynek használata nem terjed túl a lengyel Spisz, vagy pedig csupán Alsólápos határán. Jan Reyman, a varsói egyetem professzora a 21 alsóláposi tájszó közül ötről azt állapította meg, hogy azok (feltehetően többnyire szlovák közvetítéssel) a magyar nyelvből származnak (Język Polski 36:305): *barsziun* 'alsósózkodnia' < magyar *bárszony*, *ciakan* < m. *csákány*, *labda* < m. *labda*, *tanioerek* < m. *tányér*, *turnia* < m. *torony*. A magyar származás lehetősége még két további alsóláposi tájszónál is fennáll: *galer* 'gallérhímzés' < m. *gallér*, *lawor* < m. *lavór*.

A lengyel nyelvbe a századok folyamán aránylag meglepően sok, száznál több magyar szó jutott be³; ezek azonban nem mind közvetlen átvételek, hanem olykor szlovák, vlach (román) stb. közvetítésűek. A már említett juhásztorkodáson kívül a lengyel nyelv magyar jövevényszavai főleg a következő fogalomkörökbe tartoznak: hadi élet (*szereg*, *dobosz*, *szyposz* < m. *sípos*, *giermek* 'apród' < m. *gyermek*, *orszak* 'díszkíséret' < m. *ország*, *hejnat* 'ébresztő' < m. *hajnal* stb.), ruházkodás (*czako*, *kalap*, *cizmy* < m. *csizma*, *forga* < m. *forgó*, *bokańcze* < m. *bakancs* stb.), borfajták, ételek (*tokaj* 'tokaji bor', *maślacz* < m. *máslás*, *sajtalasz* < m. *sajtolás*, *antalek* < m. *antalg*, *gulasz*, *paprykaż* stb.), lótarás (*parepa*, *derez*, *łogosz*, *kantar*, *sekiel* 'székelylő', *koż* 'kocsi' stb.), dohányzás (*baga* < m. *bagó*, *piposur* < m. *pipaszár* stb.). E szavakból azonban csak elég kevés használatos a mai köznyelvben; a többségük elavult, illetve tájszó.

Kiss Lajos

Mit hűt a léhűtő? A *léhűtő* szó, mellyel a lusta, rest, tétlenkedő, ide-oda lézengő, dologtalanul lődörgő, ténfergő, ácsorgó embert szoktuk illetni, nyilvánvalóan tárgyas igenévi összetétel. Első tagja a *lé* főnév, utótagja pedig a *hűt* ige -ó, -ő-képzős igenévi alakja. Jelentése világos: az, aki a *lét* (*levet*) hűti. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy régi szakácskönyveink tanúsága szerint a *lé* szó általában a mai *leves* és *mártás* neve volt, akkor a *léhűtő* eredetileg olyan embert jelentett, aki a *lét* hűti, szóval olyan tedd-ide-tedd-oda embert, aki semmi komoly munkára nem való, legfeljebb csak arra használható, hogy a konyhán főzött forró levest hűtse, mert hát nem eszik a levest olyan forrón, ahogy megfőzték.

Értelmező szótáraink is e jelentés mellett tanúskodnak. A Czuczor—Fogarasi-féle Nagyszótárban ezt olvassuk: „*léhűtő*, (lé-hűtő) össz. fn. Konyhán kotnyeleskedő; élheterlen ember, ki egyébre nem való, mint levet hűteni, kását fűni.” Az ennél sokkal maibb szótárban, Balassa: „A magyar nyelv szótára”-ban ezt a magyarázatot

¹ Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii i Umiejętności. Kraków 17: 20—5.

² Vö. Knieza István: A tót és lengyel költőzködő pásztorkodás magyar kapcsolatai. Ethnographia—Népelet 45: 62—73.

³ Magyar részről Knieza István foglalkozott a kérdéssel, így a már idézett munkáján kívül „A magyar nyelv hatása a lengyelre” című cikkében (Magyarország és Lengyelország. Budapest, 1936.). — Lengyel részről nemrég Alfred Zaręba foglalta össze a lengyel szókinész magyar elemeit (Język Polski 31: 113—25). A. Zaręba cikkéhez több fontos kiegészítést adott E. Śluszkiewicz (Język Polski 31: 196—203) és J. Reyman (Język Polski 31: 203—11). Vö. továbbá Język Polski 36: 26, 37: 140—2, 206.

találjuk: „*léhűtő*. Lusta, rest, semmire sem alkalmas ember. (Aki egyebet nem tesz, csak a konyhában a forró levest fűjja.)”

Kertész Manó „A magyar nyelv művelődéstörténeti emlékei” című tanulmányában ezt a szólás számba menő szót a következőképpen magyarázza: „Akire a megfőtt lé kihűtését bízák, annak ugyancsak kevés dolga van; illik is az ácsorgó, tétlen emberre a *léhűtő* elnevezés. Szentesen meg ’tedd ki, hadd hűljön legény’-nek mondják az ügyetlen, istentaszítottját (Nyr. 6 : 268); ez a kifejezés is tulajdonképpen a ’léhűtőt’ jelenti...” (Nyr. 51 : 39).

Mindezek a magyarázatok megegyeznek abban, hogy a forró leves kihűtésével foglalkoztatják a semmirevaló, lusta embert. Magam már régebben gondolkodóba estem, s már hosszabb idő óta tünődtem rajta, hogy miért kell a megfőzött levest hűteni, hiszen hogyha leveszik a tűzről, különösen kisebb edényben, kihűl az magától is, hát még ha ki is találják a levesestányérba. Most végre egy nem sokat forgatott könyvben ráakadtam egy olyan főzési műveletre, ahol a megfőzött lé nagy tömegben történő készítése miatt valóban mesterséges hűtésre szorul. Ez a művelet a *sörfőzés* (a régi nyelvben *ser-nevelés* is), a mai *sörgyártás*; a megfőzött lé pedig a *sörlé* (régi: *serlé*). A mai sörgyártásban az előállított hatalmas mennyiségű sörlé hűtését természetesen géppel végzik, de a régi sörfőzésben (*sernevelésben*) is a jókora nagy üstökben főzött forró serlét csak kézi erővel hűtötték. Hogy miképpen, arra a következő leírást találjuk Borsody-Bevilaqua Béla avatott kézzel megírt egyik tanulmányában: (A írási szokások): „A serlét a régi időkben óriási nagy, alacsony serléhűtőkádban hűtötték, éspedig kézi erővel, úgynevezett kavarómankókkal kavarták. Ez az inasok dolga volt. Körbe jártak a hosszúkás, rendesen tojás alakú léhűtőkád körül. Ha nem ügyeltek rájuk, lustálkodtak. Innen származik a rosszaló ’léhűtő’ elnevezés” (A magyar vendéglátóipar története. Tanulmányköt. Szerk. Ballai Károly. Bp., 1943. 159). A hűtésnek itt leírt művelete az építkezéseknél látható mésztöltést és malterkeverést juttatja eszünkbe, ahol ugyancsak ilyen kavarómankót használnak.

Bevallom, ezt a hűtést, a sörlével végzett hűtő műveletet, minden eddigi magyarázatnál elfogadhatóbbnak tartom a *léhűtő* szó jelentésének megvilágítására.*

Prohászka János

Lámpás ló. Makai Imre Babajevszki: [Az] aranycsillag lovagja című regényének fordításában használja a *lámpás homlokú ökör* kifejezést ’hókás homlokú’ jelentésben (7). A MTsz. Székelyföldről közli a *lámpás ló*, *lámpásos ló* kifejezést ’olyan ló, amelynek hosszúkás fehér homlokjegye van’ értelmezéssel. Csűry is följegyezte Szamosháton: *lámpáshomlokú*, *lámpásfejű* ’fehér homlokú, homlokán nagy fehér foltú (ló)’. H. Fekete Péter adatai szerint Hajdúböszörményben is használatos, sőt 1790-ből is idéz adatot: szeg sárga *Lámpás Homlokú* (Nyr. 77 : 477). Betkowsky szerint a Tiszaháton *lámpásos* az olyan ló, amely fehér foltot visel a homlokán (uo. 479.)

Beke Ödön

* Vö. még: Réthei Prikkel Marián: MNy. 3 : 390 és Csefkó Gyula: MNy. 29 : 177. A szerk.

Mészöly Gedeon: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal.
Budapest, 1956. Tankönyvkiadó, 261 lap.

„Ez a könyv kevesebb, mint tankönyv, hiszen csak egyetemi segédkönyv, de több, mint tankönyv, mert a nagyközönségnek is szól, bármely pályán levő dolgozó-társamnak” — mondja művéről maga a szerző. Megállapításának második felével tökéletesen egyetértünk: valóban több ez a mű, mint tankönyv, vagy ha tankönyv, minden anyanyelvét szerető, a vele kapcsolatos tudományos problémák iránt érdeklődő, értelmes magyar ember tankönyve, amely tehát túlnő az egy iskolafajtához vagy egy szűkebb szakhoz való kötöttség korlátain. Célja: ómagyar szövegekhez fűzött nyelvtörténeti magyarázatok segítségével betekintést nyújtani a magyar nyelvészet tudományos problematikájába, módszereinek mikéntjébe, s egyúttal bizonyosságot tenni e tudományág szépségeiről, a vele való foglalkozás hasznos és érdekes voltáról. E cél megvalósítása meglehetősen nehéz feladatnak látszik, ha meggondoljuk, hogy a nyelvtudomány, közelebbről a nyelvtörténet nem tartozik az előzetes ismeretek nélkül is könnyen megközelíthető stúdiumok közé. A megoldás sikeréhez nemcsak kiváló szakemberre, tudományága vérbeli tudósára van szükség, hanem olyan valakire, aki a rokon tudományokban is teljes biztonsággal mozog, s emellett nagyszerű írói kvalitásokkal rendelkezik, tudományos kérdésekről is élvezetesen, s mindenki számára érthető módon ír, szép anyanyelvünk minden zamatát érezni s éreztetni képes, vagyis e mű megírásához éppen Mészöly Gedeon személyére volt szükség.

A tökéletes jártasság biztonságával vezetett „magyarázó séta” öt nagy fontoságú nyelvemlékünk körül „kanyarog”. Ezek: a tihanyi apátság alapítólevele, Anonymus krónikája, a Váradi Regestrum, a Halotti Beszéd és Könyörgés, az Ómagyar Máriasisiralom. Jelentős helyet foglalnak el különösen a könyv első felében a szótörténeti fejtegetések, melyek kétségtelenül legalkalmasabbak a nem szakember érdeklődésének fölkeltesére. Egy-egy ilyen szófejtés káprázatosan sokágú ismeretanyag közlésére ad lehetőséget a szerzőnek, s a legélvezetesebb módon való ismeretszerzésre az olvasónak. Szépirodalom, néprajz, népnyelv, finnugor összehasonlító nyelvtudomány, helyesírástörténet stb. stb. fonódik össze bennük csodálatos összhangban, hogy engedelmesen szolgáltatson érveket vagy ellenérveket, bizonyító anyagot vagy cáfolatot, aszerint, ahogy a szerző céljai megkívánják. Közös vonása Mészöly szófejtéseinek a nem mindennapi ötletesség, továbbá szerzőjük sajátos képessége régmúlt idők nyelvi állapotának felidézésére, a természetben élő, képekben gondolkodó egyszerű ember szemléletmódjába való beilleszkedésre. Ezekkel a szótörténeti fejtegetésekkel lehet egyetérteni, lehet velük vitába szállni, de nem lehet őket élvezet nélkül olvasni, nem lehet nem gyönyörködni szerzőjük világos, logikus okfejtéseiben, ízes magyar nyelvének tiszta zamatában.

E rövid ismertetés szűk keretei között természetesen nem áll módunkban, hogy minden szótörténeti fejtegetésről számot adjunk. A teljességre törekvés különben éppen Mészöly művével kapcsolatban céltalan erőfeszítést jelentene, hiszen azt az élményt,

amit a könyv eredeti formában való olvasása nyújt, a legügyesebb — tehát az itt közöltet messze fölülmúló — összefoglalás sem tudná érzékeltetni.

A Tihanyi Alapítólevél *fuk* (< *fok*) szavának eredeztetése során gazdag nyelvtörténeti, rokon- és tájnyelvi adattár alapján arra a megállapításra jut, hogy az említett szó azonos a *fő ~ fej* szavunkkal, annak éppenúgy mély hangrendű alakpárja, mint a *mell*-nek a *mál*, s a köztük található alaki különbség éppen úgy ugor alapnyelvi nyelvjárási változatra vezethető vissza, mint a *mell ~ mál* esetében. Bőséges adattár segítségével először a két szó jelentésbeli azonosságát s emberi testrészneveknek földrajzi alakulatok jelölésére való gyakori fölhasználását igazolja. (Tudnunk kell, hogy az említett *fok* szó mint földrajzi elnevezés többől vagy — magas vízálláskor — folyóból kifolyó illetve kiinduló eret vagy patakot jelöl.) „Emberi testrésznevet, a *fő ~ fej* szót látjuk a vizek forrásának ma is általánosan ismert *kűtfő* (többes : *kűtfejek*) nevében is. Ma is „a Nyikó *fejében*” lakik az az erdélyi magyar, aki a Nyikó forrásvidékén lakik” (16). „Azzal a jelenséggel, hogy a *fok*-nak ugyanaz a jelentése van, mint a *fő ~ fej* szónak, nemcsak vízi tájak földrajzi neveiben találkozunk, hanem egyelűtt is.” Ennek bizonyítására idézi a szerző Károli bibliájából az 'exitus viarum' jelentésű *utak fejei* kifejezést, Arany Bolond Istókjából a *feje-foka* kapcsolatot, s kimutatja, hogy a bot vastagabb (tehát emberi fejre emlékeztető) végének váltokozva *fej* vagy *fok* a neve. Majd a két szó alaki megfelelését vezeti le : Eszerint a magas hangrendű *fő ~ fej* változat egy ugor kori palatális hangrendű *pāñä*-féle alak szabályos megfelelője, a mélyhangrendű *fok* pedig az ugor nyelvjárási *pun̄k* formából minden nehézség nélkül megmagyarázható (18).

A megfelelő nyelvtörténeti anyagon kívül sokrétűen gazdag szépirodalmi adattár fölhasználásával kutatja a *Sió* folyónév és közszó, s a vele azonos szócsaládba sorolható összes származékok történetét (20—38). Rokonnnyelvi analógiák fényével világít rá a *szék ~ szik* 'folyómeder, folyófenék, káposzta közepe' stb. szavunknak a *sziv* szóval való azonosságára (38—9). Érdekes szófejtések egész sora fűződik Anonymus krónikájának magyar szórványaihoz is, közülük ötletességével, bizonyító anyagának gazdagságával kiemelkedik az *áldomás* és családja (65), valamint a *Hymusuduor* (olv. *Himüs udvor*) előtagjának etimológiája (58). A szövegemlékeinkhez fűződő kisebb számú szófejtések közül csak az *üldöz* igét emeljük ki, melyet Mészöly Budenzcel együtt az *öl* ige gyakorító képzős származékának tart. Míg azonban Budenz minden bizonyítás nélküli ötletként veti föl az említett származtatást, Mészöly vitathatatlan rokonnyelvi megfelelésekkel támogatja meggyőzővő (219).

A szövegemlékeinkhez (Halotti Beszéd és Könyörgés, Ómagyar Mária-siralom) fűződő nyelvtörténeti magyarázatok előtt egy általános elveket tartalmazó rövid fejtegetést olvashatunk, melynek címe : „Tájékoztató szövegemlékeink magyarázásának módszeréről”. Ebben a részben szemléletes gyakorlati példákon mutatja be a magyar nyelvemlékek latin forrásai tanulmányozásának fontosságát s a stílustörténeti tanulságok felhasználásának szükséges voltát (123—8). Ilyen általános vonatkozású módszertani utasításokat egyébként nemcsak az említett bevezető részben, hanem a nyelvtörténeti magyarázatok közé beékelve is találunk. Egy-egy konkrét jelenségből levonható hasznos tanulságként kíváncsiaknak ezek a szerző tollára, megízésvé Mészöly sajátos okoskodásának fűszerével. Beszél például arról, milyen fontos ügyelnünk nyelvemlékeink íráshibáira, illetőleg a régi helyesírás íráshibáinak rendszerére. Nyelvtörténeti adataink helyesírási hibái ugyanis már nem egyszer vezették félre a jószándékú kutatókat, nem egyszer eredményeztek hamis ismereteket. Nagyszerű példa erre a szerző idézte *szeret* főnév, amely címszóként szerepel a Nyelvtörténeti Szótárban, az ilyenféle — főleg kódexbeli adatok alapján : ÉrdyK. 471 b.: *zerethnek* ('szeretetnek') *zentsegheeben* stb. Mészöly éppen az Érdy kódexből tömegével mutat ki helyesírási hibákat, amelyek azonos vagy hasonló hangzású szótagok elhagyása következtében keletkeztek : pl. *gonoszu* helyett

gozwl, természetet helyett *termeeteth*, felele önekik helyett *fele ewnekyk*, halálos helyett *halos* stb. Ezek után ki kételkedhetnék abban, hogy az állítólagos *szeret* főnév szintén íráshibának köszönheti létezését.

Az 1211-ből való *Ruozlicou* hibás voltára vonatkozólag már inkább el lehet képzelni ellenvéleményeket. Ebben az adatban Mészöly, a szóvégén szereplő *ou* betűkapcsolatot íráshibának tartja a tővégi rövidmagánhangzó *u* betűjele helyett, mások viszont *ou* > *ó* kicsinyítőképzőre gondolnak, amely ebben a formában nyelvméleink nem egy adatán kimutatható. Mészöly ez utóbbi föltevésekre így válaszol: „A kicsinyítő képzős *szád* kedvéért sem teszünk föl kicsinyítő képzős *likad*-ot. Tele volt az ország *Ravaszkik*, *Rókalik* dülőnevekkel, de sehol nem volt köztük, ma sincsen *Ravaszkikó*, *Rókalikó*. A rókanak nem találná meg *likó*-ját sem tacsó, sem vadász, sem a földrajzi nevek gyűjtője, sem tudós fölhasználójuk.” A valóságos helyzetre támaszkodó Mészöly-féle okoskodás jellegzetes példája a bemutatott részlet, s egyben kitűnő humorérzékének s ízes fogalmazásmódjának is beszédes bizonyága.

Szövegméleink egyes adatainak tárgyalásakor tér rá a szerző hangtörténeti, alaktani és mondattani jelenségek részletes fejtegetésére. A HB. és ÓMS. nyelvi alakjaival kapcsolatban Mészöly hangtörténeti hitvallásának igen fontos, alapvetőnek mondható tételei kerülnek napvilágra. Ezek némelyike szemben áll a ma általánosan vallott nyelvészeti közvéleménnyel, a szakemberek többségét ellentmondásra vagy legalább vitára ösztönözné, de még az ellenkező álláspont legmerevebb képviselői sem szemlélhetik csodálat nélkül a tudásnak és az ösztönös megérzésnek, a tiszta logikának és az ötletességnek azt a szemkápráztató tűzijátékát, melynek fényével Mészöly a maga igazát igyekszik megvilágítani. Merőben eltér például Mészöly felfogása az általánosan elfogadott hiedelemtől az *ou*, *ov*, *uu*, *uv*-féle betűkapcsolatok hangértékére, vagyis az ómagyar kori diftongusok kérdésére vonatkozólag. Szerinte az *uu*, *uv*-féle betűkapcsolatok (vagyis azok, amelyek azonos, felsőnyelvállású hangok betűjeleként jöhetnek számításba) rövid vagy hosszú *u*, *ü* hangok betűjelei. Például a HB. *chomuv* adatának helyes olvasata. Mészöly szerint *chomu* rövid *u*-val, az *uvt* (= *öt*) adaté pedig *üt*, hosszú *ü*-vel, minthogy „... az *üt* (*~öt*) névmásnak *üijt* kiejtése ma sincsen, s ha nyelvméleink bármely korszakában lett volna, ... olyan fonetikai képzettségű és pedáns ortográfiájú pap nem akadt volna, aki ezt a kimondani is nehéz, meghallani is nehéz *üijt*-öt írásban jelölte volna” (157). Az *ou* típusú betűkapcsolatok második elemét viszont *v*-nek olvassa, szerinte tehát például a HB. *ovga* szavának kiejtése *ovgya* < *övgya* (171), a *iovben*, *jov* (ma: *jóban*, *jó*) ejtése *jovben*, *jóv* a *bovdug* ejtése *bóvdug* stb. (172). Ezzel az elgondolásával Mészöly tagadja a labiális utótagú ómagyar-kori kettőshangzó-rendszer létezését, így e kérdésben valóban egyedülálló felfogást képvisel.

A mondattani természetű fejtegetések közül egyike a legjelentősebbeknek a tárgyas igeragozás kialakulásának kérdésével foglalkozó részlet. Alapgondolata: volt egy bizonyos ősi típusú igeragozás, mely egyaránt szolgálhatott a határozott és a határozatlan tárgyra irányuló cselekvés jelölésére. Vagyis ekkor még nem volt igeragozási rendszerünkben külön alanyi és tárgyas ragozási forma (153). Az alanyi és tárgyas ragozás elkülönülése későbbi jelentésmegoszlás eredménye, oly időkben, amikor ugyanazon funkció betöltésére egynél több igealak állt a nyelvközösség rendelkezésére. Eszerint tehát a határozott tárgyra mutató kialakulásának semmi köze a birtokviszonyhoz (156).

A múlt idő *-t*, *-tt* jelének történetével foglalkozik a HB. *odutta vola* adatával kapcsolatban. Ez az időjel kétségtelenül azonos a befejezett cselekvés igenevének képzőjével, s valószínűleg egy töröl sarjadt a *-t* (*-at*, *-et*) deverbális névszóképzővel. Finnugor megfelelőjének kérdése azonban — mint tudjuk — nincs megnyugtatóan tisztázva (vö. Bárczi: TihAl. 123). Mészöly egészen más utakon keresi a megoldást, mint nyelv-tudósaink többsége, s eredményeit nem egy kiváló szakember fogadja el a kérdésre adott

végző feleletül. Szerinte a *-t -tt* (mind a múlt idő jele, mind a múlt idejű melléknévi igenév képzője) azonos a *-t -tt* helyhatározóraggal, mely tehát szerinte igei és névszói alapszóhoz egyaránt járulhatott: *közt* vagy *között*, *helyt*, nyj. *lyánta* leány koromban, leány állapotomban', vagy *menet*, *jövet*, illetve személyragozott formában *menette*, *jövette*, például BécsiK. 39: „9 Angala megörizöt enget innèt *èlménèttèm* es ot *lakattam* es onnat idè *jordolattam*” stb. Eredetileg tehát az *odutta* azt jelentette, hogy 'adtában, adásában, adó állapotában'. Az *odutta volá* pedig: 'adó állapotában vala'. (Ilyenféle szerkezetek a többi finnugor nyelvekben is szerepelnek). Az *adta vala* és *adott vala* típusú szerkezetekből vonta el később a nyelvhasználat a mai múlt idő *adott* és *adta* alakjait (160–4).

Az a sok érdekes és értékes fejtegetés, amely Mészölynek ebben a művében napvilágot látott, s melyről — ha tüzetesebben akarnánk vele foglalkozni — egy másik könyvet írhatnánk, többségében nem új keletkezésű. Szétszórtan folyóiratok hasábjain (például MNy. 24: 300; NNy. 1: 2, 3: 89; MNy. 25: 328–31, 22: 84–6, 24: 30; Nyr. 38: 344, 347; NyK. 48: 54; Ethn. 62: 285–9 stb.) vagy külön kiadványokban (például „Az Ómagyar Mária-síralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata”, ebből mutatóvány: NyK. 48: 54; A HB. hangtörténeti és alaktani sajátosságai. Szeged, 1926; A HB. tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból. 1931; Nyelvtörténeti fejtegetések a HB. alapján. 1942. stb.) már régebben megjelentek. (Ezért olvashatunk lépten-nyomon ilyenféle megjegyzéseket: „Már huszonnyolc évvel ezelőtt megmondtam”). Ez a gyűjtemény tehát több évtized munkájának és eredményeinek összegezése, mondhatni egy, a nyelvtudomány szolgálatában és rajongó szerelmében eltöltött szorgos élet érett gyümölcse. Megjelenése ebben a formában s a bevezetésben említett célkitűzéssel őszinte örömet szerez nemcsak a nyelvtudomány művelőinek, hanem a nagyközönség minden olvasni szerető, tanulni vágyó értelmes egyedének

D. Bartha Katalin

Der Grosse Duden — Wörterbuch und Leitfaden der deutschen Rechtschreibung. 15. Auflage. Herausgegeben von Horst Klien. Leipzig, 1957.

Ennek a legújabb német helyesírási kézikönyvnek a német helyesírás történetében elfoglalt helyéről és német szempontú értékeléséről, más német nyelvű országok hasonló kiadványaihoz való viszonyáról nem a mi folyóiratunk feladata a hazai germanisták tájékoztatása. Magára a műre azonban — úgy hiszem — mégiscsak kötelességünk e helyütt is felhívni a helyesírás általános kérdései iránt érdeklődő magyar olvasók figyelmét.

Tudvalevő, hogy a német helyesírás elvi és gyakorlati irányításában hagyományosan nem az akadémiai szervezetnek, hanem a lipcei Duden-vállalkozásnak van a legfőbb tekintélye. Bár a német szellemi élet mai megosztottságában más német nyelvű államok helyesírási kiadványaival is számolnunk kell, a Duden-hagyomány legtermészetesebb folytatójául a Német Demokratikus Köztársaságban levő Lipcse, illetőleg az ottani VEB Bibliográfiai Intézetben működő Duden-szerkesztőség tekinthető. (Mindezekről I. Mollay Károly minapi részletesebb beszámolóját, Nyr. 81: 418–24). A 13., lipcei kiadású Dudent is előbb (1954-ben) egy nyugatnémet 14. kiadás követte; most pedig hosszabb tudományos és gyakorlati előkészület, anyaggyűjtés után, melyben a szász fővárosban működő nyelvművelő közönségszolgálat („Sprachberatungsstelle”) tapasztalatait is kiemeli a könyv előszava, újra a lipcei munkaközösség adta ki a címben megjelölt, 15. kiadást.

Már a vaskos, vagy ezer lapos kötet terjedelmének megoszlása is jelzi a mai helyesírási kiadványainktól eltérő jelleget, célokat és módszereket. Az előszó, a tartalomjegyzék és a használati utasítások (III—XXIX) után nyomban a legnagyobb egység: a szótár (1—778) és a rövidítés- és jelmagyarázat (779—90) következik, s csak ezután kerül sor a helyesírás meg a központosítás szabályaira, illetőleg magyarázatukra (791—905; ezek 494 pontja gyakran tartalmaz „a nyelvtani nehézségekre való utalásokat” is, s például az átírási útmutatóhoz közli a teljes görög és orosz ábécét). A gyakorlati használhatóság fokozására mindehhez függelékként még egy nyomdai-szedési meg egy korrektúrai jelzési tanácsadó is csatlakozik (909—18, 919—23), s csak ezután kapjuk a tárgymutatót (924—31). — S ha megemlítem még, hogy a szöveg jórészt apró méretű — bár tiszta nyomású — betűtípusokkal készült, akkor nagyjában fogalmunk lehet a kötet tartalmi gazdagságáról.

De az egyes részek módszeres összeállítása sem kevésbé tanulságos. Nézzük például a szótár szerkezetének egypár finomabb kérdését! A szócsaládok tagjait bokrosítva kapjuk, tehát — mondjuk — a *-köpfig* utótagot a *Kopf* címszó, a *Korporal*-t meg a *Körper* alatt találjuk. Jelzi a szótár, ha kell, a hangsúlyt s a kiejtés más részleteit is; sőt az idegen szók német megfelelőit, illetőleg értelmezését is közli, s az etimológiára még a *Butter* típusú régi szavak után is utal. Egy-két példával igazolva a módszert: „*altera pars* (die andere Seite, Gegenpartei) <lat>”; „*alternativ* (zw. zweien abwechselnd, wahl-, wechselweise) <lat → frz>”; stb. Eszerint a szójegyzék nem pusztán helyesírási, hanem egyúttal nyelvtisztító és stílusgazdagító, sőt ismeretterjesztő célokat is szolgál. A nyelvtani gondosságra nevelést mutatja sokhelyt az igeragozás, a fokozás, a névszóragozás alakjaihoz kapcsolt utalás stb. Gyakran kapunk a megoszló nyelvjárási használatra vonatkozó figyelmeztetéseket is. Különös részletességgel dolgozta föl a jegyzék a mai élet új szavait, s ezért itt-ott csökkentette az elavuló meg a nyelvjárási anyagot. Hogy ismét példát idézzek: benne van a Német Demokratikus Köztársaságban használt személyi igazolvány hivatalos neve és ennek rövidítése (**Person** címszó alatt): *Deutscher Personalausweis*, *DPA*. A feltűnő írású szavaknál utalásokat kapunk a szabálygyűjteménynek megfelelő pontjára is. Stb.

Ismétlem: nem térhetek ki itt egy-egy konkrét német helyesírási részlet tüzetes megvitatására. A közölt apróságokat sem mint nálunk is bevezetendő mintát, sem mint elfogadhatatlan kísérletet idézem; csupán arra akartam néhány példát mutatni, hogy a magyar helyesírásnak németül is tudó szakemberei igen változatos és érdekes tanulságokat szerezhetnek az új GROSSER DUDEN tanulmányozása által.

T. J.

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Az *egyet* szófaja. Grega Istvánné tanító azt kérdezi levelében, milyen szófaj a következő két esetben az *egyet*: 1. „A fiú igazított *egyet* a kabátján”. 2. A gyermek előtt 10—15 szál színes ceruza. „Adj egy ceruzát!” — szólok hozzá. „Kéket vagy pirosat?” — kérdi. „Mindegy, adj *egyet*!”

1. Az első mondatban az *egyet* olyan számnév, amely ha affélét jelent, hogy 'egyszer, egy ízben', akkor határozói értékű tárgy, ha pedig azt jelenti, hogy 'valamit', akkor határozatlan névmási jellegű határozó.

2. A második esetben az *egyet* olyan számnév, amely az *egy(valamely)* 'ceruzát' jelzős szerkezetű tárgy helyett áll, s minthogy ezt jelenti: 'valamilyent, akármilyent', van némi határozatlan névmási jellege.

Természetesen egyik esetben sem lehet szó határozatlan névelőről; névelőhöz nem járulhat rag.

Ez — mint látjuk — nem egyszerű kérdés; nem is csodálhatjuk, ha ilyen esetek elemzésében megoszlanak a vélemények. F. G.

Pedagógus. Molnár Béla nem helyesli e szó használatát.

A mi nézetünk ez: Való igaz, hogy amikor lehetséges, el kell kerülnünk beszédünkben, írásunkban az idegen szót. A *pedagógus* helyett sokszor mondhatjuk odaillően: *tanító, tanár*. A két fogalom összefoglalására is van jó magyar szavunk: a *nevelő*; használják is meglehetősen gyakran. De nem mindig pótolhatja a *pedagógus* szót; a *pedagógus-üldülő, pedagógusnap* helyett bajosan mondhatjuk: „nevelőüldülő”, „nevelőnap”, azért, mert a *nevelő* mint igenév gyakran szokott jelző lenni: *nevelő szándék, nevelő hatás* stb. De ennek azt lehetne ellene vetni, hogy így is szerkeszthetjük a kifejezést: *nevelők üldölője, nevelők napja*. Ez csakugyan helyes, de az a hátránya, hogy az ilyen birtokos jelzős kifejezésből nem képezhetünk melléknévet; pl. a *pedagógusnap* helyett nem mondhatjuk: „a nevelők napjai ünnepség”, a „nevelők napján rendezendő vagy rendezett ünnepség” pedig nagyon nehézkes. Ilyenkor tehát aligha lehetünk meg a *pedagógus* szó nélkül. A *Pedagógusok Lapja* című folyóiratot azonban, amely most újra megindult, minden baj nélkül *Nevelők Lapja*-nak nevezhetnék. F. G.

Lakli. Szili Sándornénak a címül írt szó jelentését illető kérdésére ezt válaszoljuk:

A *lakli* jelentése a mi nyelvünkben: 'nagy termetű, hórihorgas, nehézkesen mozgó (fiatal)ember'. A németben a *Lackel* (ennek átvétele a *lakli*) még ezt is jelenti: 'faragatlan, neveletlen kamasz'. Minálunk nincs meg ez a sértő jelentése. A *lakli* természetesen nem irodalmi szó; bizalmas, évődő beszédben járatos. F. G.

Reábír ~ rábír. Tokaji Géza eszó jelentése, illetőleg jogi használata iránt érdeklődik.

Az alábbiakat válaszolhatjuk: a *reábír* — vagy ahogy a társalgási nyelvben rendszerint használják: *rábír* — igének a köznyelvben nem alakult ki annyira pontosan körülhatárolt jelentése, hogy az meghatározhatná a szó sajátos jogi értelemben való használatát. A szóra vonatkozó irodalmi és hírlapi cikkekből vett idézeteink arról tanúskodnak, hogy a *rábír*(*reábír*) magában foglalja egyrészt valaki akaratának szavakkal vagy tettekkel (esetleg mindkettővel) történő eredményes irányítását, másrészt azt is, hogy az, akire az akarat rábátás történt, nem marad meg a pusztá szándéknál, elhatározásnál, hanem végre is hajtja azt a cselekvést, vagy vállalja azt a magatartást, melyre valaki rábeszélte, rávette. Ez utóbbi mozzanatot azonban nem minden esetben, nem szükségszerűen tartalmazza a *reábír* (*rábír*) ige jelentése. Ha pl. azt mondjuk: *sikerült valakit rábírní, hogy megtegyen valamit*, azt értjük rajta, hogy az illetőt sikerült a *tett végrehajtására* rávenni. Nem lehet azonban kifogásolni azt a használatot sem, amely pl. ebben a mondatban jelentkezik: *rábírták, hogy öngyilkos legyen, de az utolsó percben meggondolta magát*. Itt viszont a *rábír* ige csak az akarat elhatározás megtörténtét fejezi ki, de — amint az összetett mondat második fele világosan mutatja — nincs benne a szóban forgó cselekvés végrehajtása.

O. N. G.

Helybe vagy helyben? Mit írjunk a helyben lakó címzettnek küldendő levél borítékára? — kérdezi Nemes András.

Válaszunk: a *helyben* formát. Hol? kérdésre *-ban*, *-ben* a rag, hova? kérdésre *-ba*, *-be*. Voltaképpen a *helybe* alak sem volna hibás, ha tudniillik hova? kérdésre akarnánk válaszolni vele. Minthogy azonban régen a postai küldemények címzésében a hol? kérdésre felelő helyragokat szokták használni (Debrecenben, Győrött, Pápán), szokottabb a kérdéses szóhoz is a hol? kérdésre felelő ragot, a *-ben-t* illeszteni, vagyis: *helyben*.

F. G.

Hibát, szabálytalanságot vét. Bayer Emil azt kérdezi, hogy a sajtóban, rádióban, sportközvetítésekkor használt *hibát vét*, *szabálytalanságot vét* kifejezés helyes-e a *hibát követ el*, *szabálytalanságot követ el* kifejezés helyett.

Véleményünk: A *hibát vét* kifejezés csak újabban fordul elő, elterjedését a sportnyelvnek köszönheti. Kialakulása nyelvlélektani alapon érthető: az *elvéttette az utat*, *elvéttette a lépést*, *elvéttette a számolást* és a *hibát követett el* hatására alakult ki keveredés útján a *hibát vét*. De semmiképpen sem helyeselhető még a sportnyelvben sem. A *vét* ige ugyanis önmagában kifejezi azt, hogy hibát követ el. *Nagyot vétett. Sokat vétett*. Ha pontosan körül akarjuk írni a vétiséget, annak mértékét, fokát, körét, azt mondjuk: *vétett a szabályok ellen*, *vétett a törvények ellen*. *Vétettem ellened*. A *vét* ige a nyelvtörténet folyamán előfordul különböző határozós szerkezetekkel: *vétett rajta*, *vétett benne*, gyakori a *vétett ellene*, de sehol sem fordul elő tárgyas szerkezettel.

A sportolók úgy mondják, hogy a *hibát vét* a sportnyelvben annyira meghonosodott, hogy szinte állandó műszóvá vált. Szerintünk semmi szükség nincs rá. A *hibát vét* semmivel sem fejezi ki pontosabban a mondanivalót, mint a *hibát követ el*, *hibát ejt*, vagy röviden *hibázik*. Az érvelés pedig, hogy a *hibát vét* csak annyit jelent, hogy a szabályok ellen vét, az erkölcsi vétések jelölésére pedig már csak azt lehet mondani, hogy *hibát követ el*, nem teljesen meggyőző.

A fentiek alapján tehát azt mondhatjuk, hogy a sportnyelvben sem helyeselhetjük a *hibát vét* kifejezést. Lehet azonban, hogy ott ez a szólás annyira meggyökeresedett, hogy nehéz volna kiirtani. De választékos, igényes beszédben és írásban feltétlenül kerü-

lendő. A sporton kívüli használata még annyira ritka, hogy további terjedésének elejét lehetne venni.

A *hibát vét, szabálytalanságot vét* kifejezés helytelen voltát már Décsy Gyula is kimutatta „Néhány megjegyzés a sportközvetítők nyelvéről” című cikkében (Magyar Rádió 11: 50. sz. [1955. dec.] 11–18). V. J.

Az intézkedik vonzata. Dr. Bozzay Józsefné aziránt érdeklődik, hogy az *intézkedik* igének mi a helyes vonzata: *felől* vagy *iránt*.

Válaszul a következőket írhatjuk: az *intézkedik* ige mellett a *-ról, -ről* rag használata a hagyományos. Ezt tünteti fel mellette Czuczor—Fogarasi szótára, Balassa szótára, sőt az újabb szótáirodalom (pl. Ország: Magyar—angol szótára) is. Az *iránt* és a *felől* csak újabban terjedez igénk mellett a *-ról, -ről* ragos forma rovására, meggyökeresedettnek azonban még nem mondhatjuk. Épp ezért azt ajánljuk, hogy ha nyelvi hagyományainknak megfelelő módon kívánja magát kifejezni, lehetőleg még kerülje a szóban forgó ige mellett az *iránt, felől* névutót; használja inkább a ragos formát: *intézkedik az egészségvédelemről, a szakemberek megfelelő munkakörben való foglalkoztatásáról* stb.

R. É.

Klinikára vagy klinikába? Ambrózy Eszter levelében aziránt érdeklődik, hogy melyik a helyes kifejezés: „megyek a klinikára” vagy „megyek a klinikába”. Ő úgy gondolja, hogy az utóbbi helytelen, mert a betegek nem a klinika tetejére mennek, hanem az épület belsejébe.

A mi véleményünk ez: Okfejtése logikus, és valóban csak a *-ba* ragos alakot fogadhatnánk el helyesnek, ha a nyelvben mindig és mindenhol a logika törvényei érvényesülnének. Ez azonban nem így van, s ezért a következtetés is helytelen. A két mondat közül a második a helyes: „Megyek a klinikára.” Hogy miért? Azért, mert a magyarul beszélők számára ez a megszokottabb, ez az általános, ez a köznyelvi alak. Ebben az esetben tehát nem a „logikus” gondolkodás, hanem a logikátlanak látszó nyelvszokás érvényesült.

Ne gondolja azonban, hogy az „a klinikára megyek” szerkezet az egyetlen nyelvünkben, amely ellen a logika nevében vétőt emelhetnénk. Hogy egy teljesen hasonlóval kezdjem, a kis diákok gimnáziumba, technikumba járnak, a nagyok egyetemre, főiskolára. A kis diákot iskolába küldjük, a felnőtteket iskolára. Mondhatjuk valakiről azt, hogy az erdőn dolgozik, de sétálni csak az erdőben szoktunk. A magyarok Magyarországon laknak, a németek Németországban. „Logikátlan” a ragok használata a falu- és városnevek mellett is, pl.: vki Debrecenben, Pesten, Győrött stb. lakik. Nem is beszélve arról, hogy a helyes alak Bécsbe, de ugyanakkor Pécsre. Néha már világosan érezhető jelentéskülönbség is van a két ragos alak között. Mást jelent „falun lakom” és „a faluban lakom”.

Folytathatnám tovább is a felsorolást, de talán ennyi is elég. Ebből is világosan látszik, hogy a nyelvben nem mindig a logika érvényesül, és a nyelvszokás, a hagyomány törvénye gyakran erősebb a logikáénál. I. S.

Útját állni valakinek vagy valaminek. Kaffka István e kifejezés helyes használatára vonatkozólag kér tőlünk felvilágosítást. Ezeket írhatjuk válaszul:

A kifejezés eredeti konkrét értelme körülbelül az volt, ami ma az *elállni az útját* kifejezésnek: valakinek (vagy valaminek) az útjába állni azért, hogy ne tudjon továbbmenni. Eredetileg tehát csak személyeknek, állatoknak vagy más tárgyakkal a külső mozgására vonatkoztatva használták: *útját állni Péternek, a lónak* stb.; később a

külső mozgást magát is felfoghatták birtokosnak: *útját állni a haladásának, rohanásának* stb. Még később kifejlődött átvitt értelmű használata is, s e szerint már a szellemi törekvések, folyamatok meggátolására is vonatkozott: *útját állni valaki törekvésének, előmenetelének, szenvedésének* stb. Ma már elsősorban ilyen átvitt értelmű használata van, s az *útját állni* kifejezés kezd nyelvi klisévé, frazeológiai egységgé merevedni (lásd a *gátat vet* kifejezést), úgyannyira, hogy amikor arról beszélek, hogy pl. az *ő törekvéseinek nem állom útját*, már nem (vagy alig) gondolunk az *út* konkrét jelentésére, és nem (vagy alig) érezzük az eredeti birtokos—birtok viszonyt az *út* és a *-nak, -nek* ragos szó között. (Sőt, ma már inkább részeshatározót látunk az *útját állja -nak, -nek* ragos bővítőményében, mint ahogy annak tartjuk a *gátat vet* vagy a *szerét ejti* melletti *-nak, -nek* ragos bővítőményt.) Az *útját állja* forma annyira kezd megcsontosodni, hogy a többes számú *útjukat állja* alakot nemigen használjuk már akkor, ha a *-nak, -nek* ragos szó cselekvés vagy elvontabb fogalom neve. Ha a *-nak, -nek* ragos szónak megfelelő szó hiányzik vagy többes értelmű névmás, akkor az *útjukat* alak kötelező: *nem akarom az ő útjukat állni* vagy *nem akarom útjukat állni*. Ha a *-nak, -nek* ragos szó személyt vagy tárgyat jelentő főnév, akkor a birtokos szerkezetekre érvényes szabály szerint (vö. Klemm: Magyar történeti mondatlan 356) is csak olyankor kell a többes számú alakot használni, ha a birtokos szó és a birtokszó közti kapcsolat lazább (el vannak választva egymástól, vagy a birtokszó megelőzi a birtokost): *ezeknek a személyeknek nem akarom most útjukat állni; útjukba állt a kimenőknek*. (Személyre vagy tárgyra vonatkoztatva az *útját állja* helyett ma inkább az *útjába áll* használatos!) Ha kifejezésünk konkrét cselekvésre vagy lelki folyamatra vonatkozik, akkor még ilyen esetekben sem használjuk ma általában a többes számú alakot: *ezeknek a törekvéseknek nem akarom útját állni; útját állta e törekvéseknek*.

Néha azonban ilyenkor is találkozunk a többes számú alakkal, ez van meg a Szabad Nép október 15-i számából idézett következő részben: „az osztrák védők... igyekeztek *útjukat állni* a magyar rohamoknak.” Itt tehát az *útjukat* alak helyett — az elmondottak alapján — helyesebb lett volna az *útját állni* alak: „igyekeztek *útját állni* a magyar rohamoknak.” K. S.

A „Szív küldi” egyik üzenetéhez. Levelében Pölöskei Dezső a „Horváth Marikának a Csengery utca 15-ben küldi a kedvenc keringőjét Pista” mondatban kifogásolja a *15-ben* határozót.

Teljesen igaza van, hogy h o l? kérdésre *-ban, -ben*, h o v á? kérdésre pedig *-ba, -be* határozóragot használunk. Az üzenet tehát valóban a Csengery utca *15-be* szól.

A kifogásolt mondatban a *Csengery utca 15-ben* kifejezés jelzői értékű hátravetett határozó, vagyis ezt jelenti: *a Csengery utca 15-ben lakó* (Horváth Marikának). Ez a szerkezet ilyen mondatnani helyzetben minálunk idegenszerűség, indogermanizmus.

Mindenképpen helyesebb így az üzenet: „Horváth Marikának a Csengery utca *15-be* küldi kedvelt keringőjét Pista”. F. G.

Német-római vagy német—római birodalom? Ránki Andornak e kérdésre az alábbi választ adjuk:

A szóban forgó kifejezésben — úgy véljük — nem nagyködtőjel, hanem a szokásos ködtőjel kell a *német* és a *római* közé. Véleményünk szerint ugyanis itt a *német-római* szókapcsolatban nem mellérendelés van, hanem alárendelés, s ez a tény már eleve a nagyködtőjel használata ellen szól. Az a birodalom tudomásunk szerint nem német és római volt, hanem n é m e t jellegű r ó m a i (= keresztény) birodalom. F. G.

Rádió-aktivitás, rádió-aktivitás vagy radio-aktivitás? — teszi fel a kérdést R. Novák Veronika.

Válaszunk: E szó helyesírása hivatalos szabályozás híján meglehetősen ingadozik. A Szabad Nép még *rádióaktivitás*-nak írta, s a Népszabadság is ezt az írásmódot követi; így, hosszú *ó*-val semmiképp sem helyes. A nyelvészek közül némelyek *rádióaktivitás* alakot kívánnak, mások *radioaktivitás*-t. A vegyészeknél rendszerint az utóbbi alakkal találkozunk (vagyis az *a* és *o* rövid), s pl. az Élet és Tudomány című folyóiratban is mindig ezt látjuk.

Akik az első szótag hosszú *á*-ja mellett vannak, azok úgy érvelnek, hogy ez a szó ugyanarról a töről fakad, mint a (műsorszóró) *rádió*, azért ne szakítsuk el tőle. De írjuk rövid *o*-val, mert a *rádióaktivitás* ugyanolyan jellegű összetétel, mint az *autonómia*, *automata*, *automobil* stb. vagyis az előtag utolsó magánhangzója, az *o* rövid marad. Ha ez az előtag önállósul, akkor persze megnyúlik az *o*, mert a magyar nyelvben a *no*, *nono* indulatszó kivételével nincs a szó végén rövid *o*. Így lett az *automobil* előtagjából *autó*, s a *fotográfia* előtagjából eleinte *foto*, de egyre inkább *fotó*. Ha az ilyen önállósult előtag egy újabb összetétel előtagja lesz, akkor már esetleg megtartja a hosszú *ó*-ját, pl. *autótaxi*.

De talán azért is célszerű a *radioaktivitás* szó első szótagjában rövid *a*-t írni, hogy ne terheljük meg újabb jelentéssel a *rádió* amúgy is gazdag szócsaládját. Az Akadémia Helyesírási Bizottsága még nem döntött a kérdésben, de mi több szakemberrel való megbeszélés alapján ezt az írásmódot javasoljuk: *radioaktivitás*.

F. G.

A magnetofon, a radar és a televízió magyar elnevezése

I.

1.

A Műszaki Könyvkiadótól 1957 februárjában ez a levél érkezett szerkesztőségünk címére:

Örömmel olvastuk a Nyelvőr múlt évi 4. számának sajtószemléjében, hogy nyelv-művelőink a műszaki szavakkal is foglalkoznak. Segítené a Műszaki Könyvkiadó munkáját, ha a Nyelvőr helyet szorítana a javaslatok némelyikére vonatkozó megjegyzéseinknek.

Enyedy Anna (Nyr. 80[1956]: 484) az Új Világ augusztus 25-i számában a *magnetofon* helyett a *hangrögzítő*-t, a *televízió* helyett pedig a *távolbalító*-t javasolja.

Az első javaslattal nem értünk egyet, mert a *hangrögzítő* jóval bővebb fogalom, mint a *magnetofon*. Hangrögzítő például minden fonográf is. A magnetofon lényege éppen a *m á g n e s e s* hangrögzítés.

Egyébként a szó különös sorsa bizonyára érdekelheti nyelvészeinket is. Először a Telefunken cégnek egy szabadalmában szerepel, amelynek gyártására az AEG kapott tőle engedélyt. E cég a szót márkának tekintette és a hasonló gyártmányokat ugyan-ezen néven forgalomba hozó cégek ellen jogának megsértése címen pert indított. A per meglehetősen nagyra dagadt, mert közben a szó egészen általános használatba került. Tudomásunk szerint nemrégén döntötte el a bíróság, hogy a jog kétségtelenül a felperesé, a szó illetéktelen használóit azonban mégsem kötelezte kártérítésre. Itt alighanem kénytelen volt a jog meghátrálni egy nyelvi jelenség előtt.

Időközben a per hírére a Műszaki Könyvkiadó kiadványaiban a *magnetofon* szó helyett egy új műszót kezdtünk használni, a nálunk született *magnofon*-t. Valószínűnek tartjuk, hogy e fogalmak magyar elnevezésére nem lesz szükség, mert élő szóban e készü-

lékeket mindenki *magnó*-nak becézi. Lehet, hogy rövidesen nyomtatásban is bevezetjük ezt az egyszerű szót, amely jó összhangban van a *rádió*-val és főként a nyelvszokással.

A *távolbalátó*-val kapcsolatban arra kell felhívni a figyelmet, hogy itt nem egy, hanem két fogalom magyar elnevezésére van szükség. Jól meg kell ugyanis különböztetni azt a távolbalátó berendezést, amellyel csak a közelünkben levő adó képszőrását tudjuk venni, attól a nagyon fontos berendezéstől, amellyel azt látjuk, amit akarunk, anélkül, hogy a képet adóállomás sugározná szét. Véleményünk szerint ez az igaz i t á v o l b a l á t á s. Az ezt megvalósító készülék a *radar*.

Lehet, hogy e kétféle távolbalátás megkülönböztetésére alkalmas volna a *távolbalátás* és a *távolbanzés* megfelelő használata. Nem tudjuk azonban hirtelenében eldönteni, hogy melyiket fűzzük a 'televízió'-hoz, melyiket a 'radar'-hoz, és ha döntünk, még mindig függőben marad, hogyan nevezzük a kétféle távolbalátás gyűjtő fogalmát, amire még a tudományos nyelvnek sincs általánosan elfogadott szava.

Magyari Béla
főszerkesztő

2.

Erre annak idején írt levélbeli válaszunk tartalmát így foglalhatjuk össze:

a) Ha lehetséges, fejezze ki az új magyar szó a fogalom lényegét. De ez nem sikerülhet mindig, s nem is fontos, hogy okvetlenül sikerüljön. Előbbre való követelmény, hogy az új szóalkotás a fogalomnak olyan jellemző jegyét ragadja meg, amely a szót, kifejezést (több körülménytől is függően) az egész fogalom alkalmas megkülönböztető jelévé avathatja. Az új szók életét tanulmányozva úgy tapasztaljuk, hogy a fogalmat pontosan körülíró, túlságosan „értelmes” szók általában nem szoktak beválni, legalábbis eredeti hosszadalmas, pontoskodó alakjukban nem, s előbb-utóbb jelentéstapadással vagy más módon megrövidülnek. Rendszerint azok az új szavak, szókapcsolatok, összetételek terjednek el gyorsabban, amelyek valaminő képes kifejezésből, nyelvi átvitelből keletkeznek, s azok, amelyekbe kevésbé akadhat bele az okoskodó értelem. Ezért is válnak oly rohamost népszerűvé az idegen szók és a korunkban világszerte divatos szóösszevonások, betűszók.

Igaza van levélíróinknak: a *magnofon*-ból rövidült *magnó* szó már meglehetősen elterjedt a 'magnetofon' megnevezésére, s nekünk is az a véleményünk, hogy már nem igen van szükség a *hangrögzítő* vagy egyéb szóra.

b) Rendkívül érdekes a távolbalátás két ága, a *radar* és a *televízió* magyar elnevezésének problémája. Magyari Béla a *távolbalátás* és a *távolbanzés* szót ajánlja a kettő megjelölésére, de nem dönti el, hogy melyik jelentse a *radar*-t, melyik a *televízió*-t. Úgy véljük, nem nagyon ajánlatos a valamennyire meghonosodott *távolbalátás* mellett a *távolbanzés*-t használni. Ha hivatalosan ezzel a két szóval különböztetnék meg a két fogalmat, lehet, hogy elterjedne mind a két szó, de nem bizonyos. Attól tartunk, hogy igen sokszor fogalomzavart okozhatna a két rokon értelmű szó összeváltása.

A *televízió*-ra már ajánlották a *képrádió* szót. Nem rossz ez, de lehetne más szóval is próbálkoznunk, pl. a *képszóró*-val. Erre éppen az előbbi levélnek egyik helye adta az ötletet. Mind a két szó megfelelne, már azért is, mert alkalmasak a továbbképzésre: melléknévi, igei és újabb főnévi származékuk is lehet (*képrádiós*, *képrádiózik*, *képrádiózás*; *képszórá*s, *képszórózik*, *képszórózás*).

Ha sikerülne a két idegen szót helyesen megmagyarítani, nagyon örvendetes volna, de ha nem, akkor bátran megmaradhat a *televízió* és a *radar*, ez az angol szóösszevonás, betűszó (= radio detection and ranging: 'rádiós puhatólás és mérés').

Egyébként a *radar* és a *televízió* összefoglaló megnevezéséül a *távolbalátás*-t lehetne választani.

F. G.

II.

I.

A Magyar Nyelvőr 1957. évi 1. számában megjelent „Televízió — képrádió” című cikkhez a postások nevében néhány észrevételt fűzök.

a) Mi postások nem értünk egyet Benkő Jenőnek azzal a javaslatával, hogy a televíziót nevezzük *képrádió*-nak. Ha megkérdeznék őket, véleményünkhöz bizonyára csatlakoznának a postán kívül álló televíziós szakemberek is.

b) Először is azért nem tartjuk helyesnek a *képrádió* szót, mert megbontja azt az egységes fogalmat, amelyet a *televízió* általában kifejez. Az egységes fogalom szétbontása különösen azokban az elnevezésekben szembetűnő, amelyeket Jakab László a *képrádió* mintájára alkotott.

Ellenvetésünk megértéséhez tudni kell, hogy a televíziós adóállomás két műszaki egységből áll: a képadóból és a hangadóból. Ugyanígy a televíziós vevőkészüléknek is két része van: a képvevő és a hangvevő. A kettő együtt jelenti a televíziós adót, illetőleg a televíziós vevőt. Ily módon tehát a *képrádió*, a *képadó*, a *képvevő* stb. szavak elsikkasztják a televízió másika szoros tartozékát: a hangot.

Aggályoskodásainkra azt lehetne válaszolni, hogy miként a *televízió* egységbe foglalta a rádióhoz továbbított kép és hang fogalmát, ugyanígy a használat és az ezzel járó megszokás által majd a *képrádió* is fedni fogja az együttes kép—hang fogalmat. Ha így történne is, a *kép*-pel alkotott televíziós szavak a nyelvhasználatban állandó zűrzavart okoznának. Ennek igazolására álljon itt néhány példa a megmagyarosított szó elképzelt használatáról.

Elromlott a televíziós vevőkészülékem, műszerészt hívatok.

— Mi a baj? — kérdezi műszerészem.

— Nem működik a *képvevőm* — válaszolom, holott a képvevőnek esetleg kutya baja, de nem szól a készülék *hangvevője*.

Válaszolhatok azonban így is:

— Nem működik a *képvevő készülékem hangvevő* része.

Ez a mondat azonban sehogy sem ízlik a fülemnek, s logikám is tiltakozik ellene.

A televíziós készülékek boldog tulajdonosai alkalmasint nem elégednének meg azzal az operaházi előadással, amelyről csak *képközvetítést* adnának. Ők *televíziós* közvetítést akarnak élvezni: a képpel együtt a hangot is.

c) Baj van az összetett szó második tagjával, a *rádió*-val is. Rádióhoz ugyanis valamilyen jelnek (képnek, hangnak stb.) *drótnélküli* átvitelét értjük. Márpedig a televíziós képeket nem közvetlenül rádióval közvetítik. Az ún. *ipari televízió* a felvevő kamerától a vevőkészülékhez az elektromos képjeleket nem rádióval, hanem kábelen továbbítja. Így közvetítik például a műtőben felvett képet a távolabb fekvő előadóterembe. A mélytengerek világát kutató televízió ugyancsak kábelen juttatja el az elektromos képjeleket a hajó fedélzetére. Rendező pályaudvarokon, áruházakban, szállodákban, gyárakban, laboratóriumokban stb., tehát igen széles területen alkalmazzák — legalábbis külföldön — az *ipari televíziót*. A képközvetítésnek ezt a módját — Jakab László szerint — *ipari képrádió*-nak kellene nevezni. Az elmondottak megvilágítják, hogy ez az elnevezés nyilvánvaló műszaki ellentmondást tartalmaz.

d) Úgy gondolom tehát, hogy logikailag is, műszaki szempontból is, de érzéki és érzelmi hatást tekintve is súlyos kifogást emelhetünk a *képrádió* s e szó mintájára alkotott, a televízióval kapcsolatos egyéb elnevezések ellen.

e) Maga a *rádió* sem magyar szó, illetőleg csak annyiban az, hogy ezt a jól hangzó kis jövevényt nyelvünk befogadta. Széltében-hosszában, falun és városban egyaránt, minden fenntartás nélkül használják a *televízió*-t is. Kiejtést és hangzást illetően sem

emelhetünk ellene semmi kifogást. Arányosan elosztott magánhangzói és torlódástól mentes mássalhangzói jól gördülnek a magyar ajkakon, és csengése a fülnek is kellemes. Eddigi jó „magaviselete” és huzamos „ittlakása” alapján megérdemelné, hogy megkapja a magyar „állampolgárságot”, amit testvérétől, a rádió-tól sem tagadtunk meg.

f) A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságának azt javaslom, hogy ha valamelyik szakma idegen szavának megmagyarosítását határozza el, javaslatának nyilvánosságra hozatala előtt hallgassa meg az érdekelt szakma dolgozóit is, akik egyes esetekben jobban tudják, hogy egy-egy idegen szó milyen fogalmat takar. Így elkerülhető, hogy az idegennél kurtábbra sikerül magyar „takaró” alól fázósan kilógjon a meghatározandó fogalom lába.

Dr. Kindzierszky Emő
postaigazgató

2.

1957 májusában kaptuk a fenti írást, és június elején a következő levélben válaszoltunk rá:

Igaza van Önnek, hogy ha valamely szakma idegen műszavát meg akarjuk magyarosítani, akkor előbb meg kell ismerkednünk annak a szónak a jelentésével, a jelölt fogalommal. Többnyire csak akkor alkothatunk egy fogalomra alkalmas új műszót, ha a fogalmat jól ismerjük. Azt írtuk: többnyire, mert pl. a légköri elektromosságnak fényjelenséggel járó kisülését sok százada nagyon találóan nevezték el *villám*-nak, *véllám*-nak, jöllehet nem ismerték a lényegét. És lám — úgy véljük —, ma sem szükséges *légkör-elektromosság-kisülés*-sé „értelmesebbíteniünk”.

De azonfölül ismernünk kell a nyelv életét, az új szó alkotásának nyelvtani szabályait is. Azt pl. sose szabad megkívánnunk a szakszótól, hogy az a fogalomnak minden jegyét megnevezze, s szinte a fogalomnak meghatározását adja. Az *asztalos* nem csupán asztalt készít, a *lakatos* talán egész életében nem csinál lakatot, legföljebb annak a javításával is foglalkozik sok egyéb között, mégis világosan egyértelmű ez a két szó, azzá vált használata közben.

A televíziónak legszembetűnőbb újdonsága, hogy *képet* közvetít (azt nem igen veszi figyelembe az élvezője, hogy dróton érkezik-e hozzá vagy a nélkül!), azért egészen természetesnek látjuk, hogy a *képrádió* szónak a megteremtője az új találmánynak ezt a fogalmi jegyét emeli ki. Aki használja a *képrádió* összetételt, annak az már ugyanazt mondja, mint a *televízió* szó kép- és hangadójával, kép- és hangvevőjével együtt.

Összeállított olyan beszélgetést, amelyben a *képvevő* és a *hangvevő* szó valóban furcsán hangzik. Igen sok jó magyar szóval lehetne hasonlóan furá mondatokat szerkeszteni; ezt meg is tesszük, játékos kedvünkben. „Nem működik a *képvevő készülékem hangvevő része*”: ilyesmit aligha mondanak, talán csak tréfából, ahogy nyilván Ön is mondja.

Kifogásolja a *képrádió* szóban az utótagot, a rádió-t is. „Rádióon ugyanis valamilyen jelnek (képnek, hangnak stb.) drótnélküli átvitelét értjük. Márpedig a televíziós képeket nem okvetlenül rádióon közvetítik” — írja Ön. De hisz maga a rádióközvetítés is mindig kábel közbeiktatásával történik, mert a stúdió mikrofonját és az adóállomást minálunk is jó néhány kilométer választja el egymástól. És mit szóljunk a *vezeték*es rádió hivatalos megjelöléshez? Az így nevezett készüléknek a tulajdonosa sohase közvetlenül, „drót nélkül” veszi az adást! Tehát emiatt tagadjuk ki a rádió szót is? Ne tegyük! Éppen azért is szerencsés leleménynek tartjuk a *képrádió* szót, mert ilyen meggyökeresedett, jól ismert szóhoz kapcsolja az új fogalom új jegyét: a rádióhoz a képet.

Új szó alkotásakor mindig gondolni kell arra is, hogy az új főnévből lehet-e más szót, főképp melléknevet, igét és újabb főnevet képezni. A *képrádió* szó ilyen szempontból

is megállja a helyét, hisz alapszavának, a *rádió*-nak már régóta vannak ilyen származékai: *rádiós*, *rádiózik*, *rádiózás* stb., s ezeket a képzőket egyenes ágon örökli a *képrádió* is.

De nem kell félreérteni: nem éppen a *képrádió* szót akarjuk védelmezni, hiszen mi ugyanolyan helyesnek tartjuk a *televízió*-ra a *képszó* elnevezést is. A szóalkotásnak egy-két elvi kérdésére akartunk „villanófénnel” rávilágítani. Egyre gyakrabban tapasztaljuk ugyanis, hogy sokan — a nyelv funkcióját nem ismerve vagy félreismerve — olyan műszókat szeretnének világra hozni, amelyekbe egy-egy teljes definíciót belezsúfolhatnának, holott a szó a fogalomnak csupán nyelvi jele, nem pedig egész logikai tartalmának tükrözője. (Ezt nem Önnek mondjuk, Ön nem akar új szót, megelégszik a *televízió*-val.)

Végeredményben — ahogy Ön is mondja — „miként a *televízió* egységbe foglalta a rádión továbbított kép és hang fogalmát [jóllehet azt jelenti ez a szó, hogy ’távolbátás’!], ugyanígy a használat és az ezzel járó megszokás által majd a *képrádió* is fedni fogja az együttes kép—hang fogalmat”. S akkor már nem is lehet semmi félreértés.

Mi nem haragszunk a *televízió* szóra. Ha nem akad helyette jó magyar szó, maradjon. Sőt akkor is maradhat, hogyha akár több szavunk lesz már rá. Ugyanolyan jól beleillik a magyar szókincsbe, mint a *rádió*.

F. G.

3.

A tavalyi évfolyamunkban (81 [1957]: 18—9) megjelent „Televízió — képrádió” című cikk szerzője a következőkben válaszol Kindzierszky Emilnek:

a) A „Szocialista Posta” című szaklap 1957. évi 1—2. számában Kindzierszky Emil foglalkozik a Magyar Nyelvőrben megjelent cikkemmel kapcsolatban a *televízió* magyar elnevezésének kérdésével.* A magam részéről örömmel üdvözlöm a televízióval roglalkozó szakembereknek ebben a kérdésben, tudomásom szerint, először nyilvánított véleményét. Annál is inkább, mert ha jól értelmezem a fogalmazást („Mi postások...”), cikkemet nem egyedül Kindzierszky Emil olvasta, s ebből következik, hogy a Nyelvőrben megjelent javaslatomnak máris volt annyi eredménye, hogy felhívta a figyelmet erre a megoldandó problémára.

b) Kindzierszky Emil nem ért egyet azzal, hogy a televíziót nevezzük magyarul *képrádió*-nak. Kategorikusan kijelenti írásának alcímében: „Ebből a szómagyarosításból nem kérünk”. Véleményem szerint egy kissé elhamarkodott volt ez a határozott elutasítás, mert az érvek, amelyeket a *képrádió* elnevezés ellen fel tud hozni, nem eléggé megalapozottak. Ezért szükséges, hogy néhány megjegyzést fűzzünk megállapításaihoz, hogy az érdeklődők ne csak az ő téves nézeteiről értesüljenek.

c) Vegyük sorra Kindzierszky Emil állításait. Első kifogása az, hogy a *képrádió* megbontja a televízió által kifejezett egységes fogalmat, és a *képrádió*, *képvevő*, *képadó* stb. szavak „elsikkasztják a televízió másikkal szoros tartozékát: a hangot”. A *rádió* műszaki meghatározását cikkének 3. pontjában megadja ugyan a szerző, azonban nem tartja szem előtt, hogy mit nevezünk a köznyelvben *rádió*-nak. A magyar nyelvet beszélők ugyanis *Rádió*-nak nevezik az intézményt, de *rádió*-nak hívják azt a készüléket is, amely egyre több család otthonában található, s ami, ha bekapcsolják, hangot ad. Tehát a *képrádió* összetételben a „kép” kiemelése mellett nem sikkad el a hang, azt a *rádió* utótag képviseli. A *képrádió* szót efelől tehát bátran használhatjuk mind az intézmény, mind a készülék megjelölésére.

* Kindzierszky Emilnek ez a cikke — úgy látszik — megegyezik hozzánk intézett levelével. A szerk.

A *képadó* és *képvevő* szavak teljesebb alakja nyilvánvalóan *képrádió-adó*, *képrádió-vevő*. Ezek így azonban nagyon körülményesek, ezért jobbakk a sűrített, rövidebb formák. Az *adó* szót önmagában is mondjuk a *rádióadó* helyett, a *vevő* készülék szintén használatos a *rádió-készülék* helyett, tehát a *képadó*, *képvevő* szavak sem sikkasztják el a hangot. De ha ennek ellenére sem tetszik a *képvevő* szó, akkor használhatjuk helyette a fentebb tárgyalt *képrádió*-t is. A *képvevő* szóval Kindzierszky példamondatot szerkeszt: „Nem működik a *képvevő* készülékem *hangvevő* része”, s megállapítja róla: „... sehogysem ízlik a fülünknek, s logikánk is tiltakozik ellene”. Ebben igaza van, de véleményünk szerint senki nem fogja így kifejezni ezt a tényt. Hisz ha a rádiónk „hangvevője” elromlott, egyszerűen ezt mondjuk: „nem szól a rádió”. A Kindzierszky által szerkesztett mondat is helyesen így hangzik: „nem szól a *képrádióm*”.

A *képadó*, *képvevő* szavakhoz hasonlóan a *képközvetítés* szó is magába sűríti a teljes fogalmat. Ha azonban egy-egy helyzetben ez a szó félreértésre adna alkalmat, akkor használhatjuk helyette a *képrádió-közvetítés* kifejezést.

d) A fentiekből kitűnt, hogy a *képrádió* és a többi szó egyáltalán nem „sikkasztja” el a hangot, amint azt Kindzierszky Emil hiszi. Most arra kívánok rámutatni, hogy az sem volna égbekiáltó hiba, ha egyáltalán nem fejezné ki a hangot ajánlott kifejezésünk. Vajon az *ember*, *asztal*, *iskola* stb. milyen tulajdonságát fejezi ki az általa jelölt fogalomnak? Nehéz lenne rá válaszolni. Nem szabad tehát kívánnunk egyetlen egy műszaki kifejezéstől sem, hogy az a jelölt dolog teljes műszaki leírását adja. Nem kívánták ezt azok sem, akik a tárgyalt szerkezetnek a *televízió* nevet adták. Mit is jelent magyarul ez a szó? Furcsa összetétel, egy görög és egy latin szóból áll. Első tagjában a görög 'messze, távol' jelentésű szó (*téle*) ismerhető fel, második részében a latin 'látás' jelentésű szó (*visio*) van. Pontos magyar megfelelője tehát a *távolbalátás* elnevezés. A *televízió* szóra joggal mondhatja Kindzierszky Emil, hogy „elsikkasztja” a hangot, ez azonban egyáltalán nem aggasztotta a televízió névadóit. Kindzierszky Emil cikkében azt javasolja, hogy tartsuk meg a *képrádió* nevének továbbra is a *televízió*-t, a fentebbiek ismeretében azonban, úgy véljük, ez ellen a szó ellen még több kifogást tud felhozni, mint a *képrádió* ellen tudott. Talán azt mondhatná, hogy a *televízió* idegen szó, és nem értik a jelentését. Erre viszont csak azt válaszolhatjuk, hogy legalább annyian ismerik e szó jelentését, mint ahányan tisztában vannak a *képrádió* műszaki felépítésével.

e) Kindzierszky Emil a *képrádió* szó második tagja ellen is szót emel. „Rádión ugyanis — állapítja meg — valamilyen jelnek (elektromos, kép-, hangjel stb.) drótnélküli átvitelét értjük.” Ellenben az ún. *ipari televízió* nem így, hanem kábelen továbbítja az elektromos képjeleket. Az általam javasolt szavak mintájára azt írja, hogy az *ipari televízió* magyar megfelelője: *ipari képrádió*. Ez az elnevezés pedig az elmondottak alapján „műszaki ellentmondást tartalmaz” — állapítja meg. Ez igaz. Utalnunk kell azonban arra, hogy a nyelvi kifejezésekben nem kell mindig feltétlenül logikát keresnünk. Beszédünk közben nem is vesszük észre, hogy az ilyen megnyilatkozásokban: *örült okos*, *tiszta piszok* stb. ellentmondás van. Ezek az ellentmondások semmiféle zavart nem okoznak, pedig ezekben minden magyar beszélő azonnal rábukkanhat a logikátlanságra, az *ipari képrádió* ellentmondása azonban nem ilyen szembeszökő, tehát nem okozhat semmiféle bonyodalmat. De ha valaki mindenáron kerülni akarja ezt a logikátlanságot, mivel az *ipari televízió* az adás és a közvetítés módjában különbözik a televíziótól, használhatja az *ipari képadó*, *ipari képközvetítés* szavakat.

f) Csupán zárójelben említettem meg, hogy nemcsak nálunk található meg a televízió megfelelőjeként a *kép + rádió* összetétel. A németben a *Fernsehen* és a *Television* mellett megvan a *Bildfunk* (= szóról szóra: 'képrádió' elnevezés is. Megtalálható Halász Előd Magyar—német szótárában. Bp., 1957.) Az igaz, hogy a mi szavunk második tagja, a *rádió* idegen eredetű, de ennek megmagyarosításával már elkéstünk, hamarosan a

jövevéyszavak csoportjába kell sorolnunk. A *televízió* viszont most van terjedőben, tehát most kell megfelelő magyar helyetteséről gondoskodnunk, addig, amíg nem késő.

g) Nem vagyok illetékes Kindzierszky Emil cikkének f) pontjában leírt javaslatára válaszolni. Csupán annyit jegyzek meg, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottsága az egyes szakmák nyelvének hosszú évtizedek óta folyó megmagyarosítási munkájába mindig bevonta a megfelelő szakembereket. A javaslat tehát egy kicsit elkésett.

Jakab László

4.

A dolog velejében egyet kell értenünk Jakab Lászlóval. Láthatjuk fejtegetéséből de már a mienkből is kitűnhetett, hogy a *képrádió* minden tekintetben, tehát műszaki szempontból nézve is alkalmas szó a 'televízió' megnevezésére. Azon nem csodálkozhatunk, hogy mint általában minden új szónak, a *képrádió*-nak is megvannak a maga ellenzői. Minden új szó a használatban lesz jó.

Természetesen még a bevált és jól ismert szók sem illenek bele akármelyik mondatba, mert törődnünk kell a jó hangzással és egyéb stíluskövetelménnyel is. Ezért szerencse, ha minél több rokon értelmű szó közül válogathatunk. Persze hivatalos intézménynévnek csak egyet szokás megtenni. Rádióink hivatalos neve a régi *Magyar Rádió* helyett augusztus óta: *Magyar Rádió és Televízió*. Ha ebben a hivatalos névben a *televízió*-t magyar szóval akarjuk helyettesíteni, akkor bizony suta lenne így: *Magyar Rádió és Képrádió*. Azt hisszük, inkább a másik jó magyar szót kellene helyébe iktatni, így: *Magyar Rádió és Képszóró*, vagy maradhatna a régi *Magyar Rádió*, ebbe a névbe lassanként beleértjük a „televízió”-t is.

Nem csodálkozunk rajta, ha sokan, akik először olvassák, hallják ezt a *képszóró*-t, fölszisszennek. De próbálják többféle mondatban alkalmazni, s mondogassák így egynéhányszor azt is, származékait is, bizonyára hamarosan megbarátkoznak vele. Stilisztikai vagy más okból esetleg a *képszóró* sem illik oda bármelyik mondatunkba; ilyenkor hol *képrádió*-t, hol *televízió*-t mondhatunk helyette. Hadd harcoljon egymással akár több új szó is: majd elválik, melyik életrevalóbb. Lehetséges, hogy valamennyi meggyökeresedik.

Egyre azonban megkérjük a Rádió Újság, azaz újabb nevén Rádió és Televízió Újság szerkesztőségét: hagyja abba a *TV*-zést. Valakinek szerencsétlen bábázkodásával már a *televízió* is megfiadzotta a maga betűszavát, így lett a *TV*. (Már a napisajtóba is kezd befurakodni.)

Először is tudnunk kell, hogy csak intézménynevek összevont alakját vagy betűszavát írhatjuk nagybetűsen, vagyis a tulajdonnévi jellegűeket: *MÁV*, *MTA* stb. A közszókat és rövidült alakjukat csupán kisbetű illeti meg: *tsz* (termelőszövetkezet), *tszcs* (termelőszövetkezeti csoport). Ha tulajdonnévvé válik az ilyen „szó”, például ebben az intézménycímben: *Kossuth Tsz*, akkor persze nagy kezdőbetű jár neki. De akkor sem szabad minden betűjét nagygal írni, mint igen sokszor cselekszik. Nem értjük tehát, miért van mindig a Rádió Újságban a nagybetűs *TV*: „*TV*-készüléktulajdonosok”, „a *TV* nézői” stb. Azt örömmel láttuk „A televízió kísérleti műsorá”-nak szövegében, hogy a 18. számú „*TV Híradó*” után a 19. számúnak már ez volt a címe: „*Képes Híradó*”, legalábbis a Rádió Újságban így olvashattuk (2 [1957]: 43. és 44. sz.). Lám, némelykor az egyszerű *képes* szó is helyettesítheti a *televízió* vagy *televíziós* szót.

Másodszor azért is feledjük el minél előbb a nagy *TV*-t, és a kis *tv*-re meg a vegyes *Tv*-re se kapjunk rá, mert dosztig vagyunk a töméntelen betűszóval, ezekkel az aszott, zörgő szó-vázakkal.

F. G.

Beke Ödön 75 éves

Ősz hajjal, de fiatalos energiával és munkakedvvel lépi át Beke Ödön azt az életkort, amely már nem mindenkinek jut osztályrészül. A számos könyv és sok száz folyóirat-cikk tudós szerzője nem a jól megérdemelt pihenésben tölti életének nyolcadik évtizedét, hanem egyetemi tanszékvezetői munkája mellett is fáradhatatlanul dolgozik hatalmas mari (cseremis) szöveggyűjteménye újabb kötetének kiadásán és szorgalmasan rendezi sajtó alá mari szótárát. Ezenkívül kisebb cikkei is rendszeresen megjelennek a különféle nyelvtudományi folyóiratokban.

Beke Ödön nagyarányú és széleskörű nyelvtudományi munkássága annál is figyelemre méltóbb, mert egy negyedszázadig félreszorítva, középiskolai tanárként működött, sőt a negyvenes évek elején súlyos zaklatásoknak is ki volt téve.

Tudományos pályáját mint magyar nyelvjáráskutató és mint finnugor nyelvész kezdte. Noha érdeklődése és körülményei a mari nyelv világhírű szakértőjévé tették, sohasem vált egyoldalúvá. A marin kívül behatóan foglalkozott a lapp, az obi-ugor és a permi nyelvekkel is. Finnugor nyelvész, de ifjúkora óta vonzódott a magyar nyelvtudomány, elsősorban a nyelvjáráskutatás felé.

Két — a maga korában mintaszerű — dunántúli gyűjtése ma is forrás értékű (Pápa vidéke NyF. 17. és Kemenesalja NyF. 33.). Fáradhatatlan kedvvel gyűjtötte és gyűjti kiadott és kiadatlan szövegek tájszavait és szólásait. A magyar nyelvtörténet számos hangtörténeti, alaktani fejtegetéssel, jövevényszó-tanulmánnyal és etimológiával gazdagította.

Az első világháborúban mint katona engedélyt kapott, hogy az orosz hadifogolytáborokban a mari nemzetiségű hadifoglyokat fölkutassa nyelvi tanulmányok végett. Jól tudták az illetékesek, kire bízzák ezt a feladatot. Beke Ödön Cseremis nyelvtana (1911.) már méltán szerzett elismerést szerzőjének. Az addigi szövegek és följegyzések alapján végzett alapos tanulmányok után juthatott csak el valaki odáig, hogy vállalkozhassék egy ilyen fontos szintézis megírására. A tudós világ nem csalódott. Két és fél éven át páratlan szorgalommal jegyezte Beke Ödön a föllelhető mari nemzetiségű hadifoglyok ajkáról a meséket, mondákat, történeteket, babonákat, találós kérdéseket és a szótári anyagot. Hatalmas szöveganyagát külföldön kezdte közzétenni, mert a hazai viszonyok nem tették számára lehetővé a kiadást. A kisebb közléseket nem számítva az első kötet az oslói néprajzi múzeum kiadványaként jelent meg 1931-ben, a második az *Anthropos* 29. kötetében, 1934-ben; a harmadik a Finnugor Társaság kiadványaként (*MSFOu.* 76.), a negyedik szövegmutatvány az *Észt Tudós Társaság* évkönyvében (*ÕESA.* 1939.). Csak a felszabadulás után jelent meg a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában a „Cseremiszek (marik) népköltészete és szokásai” című kötet (1951.). A további kötetek sajtó alá rendezése folyamatban van. Megtörtént az a tudományban szinte páratlan eset, hogy a cseremis nyelv első tudományos igényű nyelvtanának szerzője, a legnagyobb szövegkiadó és a legnagyobb cseremis szótár szerzője, a cseremis nyelv legjobb szakembere, sohasem járt a cseremiszek hazájában.

Beke Ödön a többi nyelv területén is alkotott maradandót. Ha csak a finnugor tárgyú értekezéseit vesszük figyelembe, szemünkbe ötlük az a szinte céltudatos változatosság, amellyel Beke Ödön egyes finnugor nyelvek részletkérdéseiről a nagyobb szintézisek felé haladt. Alig van a finnugor nyelvek közül egyetlen csoport is, amellyel ne foglalkozott volna részletesen, az illető finnugor nyelv egy fontos hangtani, alaktani vagy mondattani kérdését gazdag anyag alapján tárgyalva. „Vogul határozók” című tanulmánya (NyK. 35.) hézagpótló a vogul alaktani és mondattani kutatásokban. Pápay József ONGy.-hez ő készítette a szómutatót (KSz. 8—9.). Értékes dolgozatai jelentek meg a lapp, obi-ugor és a permi nyelvek alaktanának és mondattanának területéről (pl. NyK. 40., 41. stb.).

Kísérletet tett egyes mondattani jelenségek széleskörű, finnugor síkon való vizsgálataira (Finnugor határozós szerkezetek. NyK. 43., Finnugor mondattani adalékok, uo. 44., A finnugor összehasonlító mondattanhoz, uo. 55.).

A magyar nyelvtörténetnek és a magyar nyelvjárásoknak kitűnő ismerője. Mindig azt tartotta, hogy ahol a nyelvemlékek földmondják a szolgálatot, kisegítenek a nyelvjárások. Nagyszámú magyar nyelvtörténeti dolgozata közül csak néhányat említek: A magyar tagadó képző (NyK. 39.), A határozatlan névmás (Nyr. 43), A tövégi magánhangzók történetéhez (uo. 60.), Nyelvújítás és nyelvtörténet (uo. 62.) stb.

Folyóiratunknak, a Magyar Nyelvőrnek már pályája kezdetén munkatársa, 1946-tól 1953-ig pedig felelős szerkesztője volt. Sokoldalúságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az említett tudományágakon kívül nyelvműveléssel is foglalkozott. Mint a nyelvtudomány számos ágát művelő tudós, ő sem kerülhette ki a tudományos vitákat. Ezeket a szellemi csatározásokat még a legújabb időkben is fiatalos lendülettel vívja meg.

Ha kemény, szókimondó természete miatt egyes tudós társai időnként félre húzódtak is tőle, mégis kivívta mindnyájunk megbecsülését törhetetlen tudományszeretével, a kedvezőtlen időkben való helytállásával.

Beke Ödönnek csak 70 éves korában adatott meg, hogy tanszéket kapjon és tanítványokat neveljen. Ez utóbbi mondat azonban csak részben állja meg a helyét, mert Beke Ödön rajongásig szereti a tudományt, és minden rendelkezésére álló eszközzel segítette, bátorította a fiatal kutatókat. Még egyetemi hallgató voltam, mikor néhányunkat az Eötvös Collegiumban fölkeresett, megajándékozott egy-két különnyomatával, és nyelvjárási gyűjtésre buzdított. Sűrű levelezésben állt mint szerkesztő, és áll még ma is fiatalabb nyelvészekkel, nyelvész érdeklődésű egyetemi hallgatókkal, sőt falusi tanítókat és más értelmiségieket is ösztönöz nyelvjárási gyűjtőmunkára. Telefonál, levelez, vitatkozik, számon tart mindenkit, akitől értékes vagy legalábbis becsületes eredményt vár. Mozgékonyága, energiája csodálatot érdemel. Mint nyelvész jól tudja, hogy a finnugrisztika és a nyelvjáráskutatás jelentékenyen mélyül és növekszik értékében, ha a rokon tudományok közül a néprajzot és az irodalomtudományt is hatáskörébe vonja. Nagy kedvvel gyűjtögette évtizedeken át a növény-, állat- és csillagneveket, és ezeknek néprajzi vonatkozásait is fölhasználta szófejtéseiben. Folyóiratában biztosított helyet folklorisztikai tárgyú cikkeknek is (babonák, népmesekutatás, népköltészet stb.). Szívesen szedegette ki nagy íróink nyelvéből az izes népi mondásokat, szólásokat, tájszavakat, folyóiratában nagy számban ismertetett irodalmi műveket, műfordításokat is. Ma is az a törekvése, hogy a nyelvtudós ne szobatudományt műveljen, hanem hogy minél jobban belekapcsolódjék a mindennapi élet vérkeringésébe.

Szívből kívánjuk, hogy a magyar és finnugor nyelvtudomány e kitűnő művelője az eddigi fiatalos erővel, jó egészségben folytathassa értékes nevelő és tudományos munkásságát a magyar és az egész nyelvtudomány javára.

Kálmán Béla

Orbán Gábor

1883—1958

A csehszlovákiai magyarságnak nagy halottja van. Január hó 28-án, életének 75. évében elhunyt Orbán Gábor, a pozsonyi egyetem és pedagógiai főiskola tanára, a szlovákiai magyar művelődés ügyének egyik leglelkesebb harcosa. Életének legutolsó napjáig, ameddig a szakadatlan, lázas munkában elfáradt beteg szíve nem mondta fel a szolgálatot, dolgozott: tanult, kutatott, tanított és írt. Hivatott, lelkiismeretes és lelkes tanítómestere volt ő a kis diáktól kezdve az egyetemi hallgatókon túl Szlovákia egész magyarságának. Kitűnő pedagógiai érzékkel szerkesztett magyar olvasókönyvei és nyelvtan-könyvei az alsó- és középfokú iskolák magyar nyelvi tanításának igényeit elégítették ki, eredeti tudományos munkái, valamint a magyar nyelvtudomány legújabb eredményeit is figyelembe vevő és ezeket összefoglaló sokszorosított jegyzetei (ezek közt egy finn nyelvkönyv) a főiskolai magyar nyelvi oktatás szükségleteiről gondoskodtak, nyelvművelő cikkei, szótárai és a helyes magyarság irányelveit ismertető füzetek nyelvünk tisztaságának, épségének megóvására nevelték a magyar hírlapok és könyvek olvasóközönségét és íróit is. Ennek az ügynek, mely talán legközelebb állt szívéhez, lelkéhez, nagy szolgálatot tett azzal is, hogy mint számos szlovákiai magyar tankönyv nyelvi lektora a kéziratokból irtotta az idegenszerűségeket, magyartalanságokat.

Ő alakította meg a Csehszlovákiai Magyar Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társaságot, és ennek a második világháború kitöréséig fennállott társaságnak, mely Szlovákia magyar szellemi életének legjobbjait egyesítette magában, Orbán Gábor volt elnöke és lelke. Ennek a Társaságnak maradandó emléket biztosítanak magas színvonalú folyóiratának, a Magyar Figyelőnek értékes kötetei.

Orbán Gábor nemcsak lelkes munkása volt a magyar és finnugor nyelvtudománynak, ki értékes tanulmányokkal gazdagította irodalmunkat, hanem lelkes támogatója is volt minden olyan törekvésnek, mely a nyelvművelés és a kutató nyelvtudomány céljait szolgálta. Akik közülünk magyar nyelvjárási tanulmányokra indultak Szlovákiába, nem igen találtak nála lelkesebb, megértőbb és segítségre készebb szaktársat.

Irodalmi munkássága bámulatosan termékeny volt. Magyar és latin tankönyveit mellőzve, itt csak néhány munkáját akarjuk kiemelni. Nagyobb munkái: A finnugor nyelvek szárnevei (Bratislava, 1932. 96 l.), A magyar nyelv (Állami Kiadóvállalat Prágában, 1935. 158 l.), A magyar nyelv (sokszorosítással készült főiskolai kézikönyv, Bratislava, 1953. 253 l.), A helyes magyarság irányelvei és szótára (sokszorosítással készült főiskolai kézikönyv, Bratislava, 1956. 105 l.), Új szlovák—magyar és magyar—szlovák szótár (melyet Mendreszóra Miklóssal együtt szerkesztett; két kötet, Bratislava, 1933. 736 és 602 l.), ennek a szótárnak 3., javított kiadása (melyet Meč Lászlóval együtt írt; Bratislava, 1951. 828 és 628 l.).

Nálunk is jelent meg néhány cikke: Sikaszt, sikkad (1932. Nyr. 61: 42—4), Isa (a Halotti Beszéd isa szavának magyarázata; 1934, Balassa-emlékkönyv 109—11), A magyar *ily, oly; így, úgy* (az Országos Néptanulmányi Egyesület 1944. évi évkönyve 99—101).

Orbán Gáborban becsültük a gondolatokban gazdag és kutatásaiban fáradságtalan lelkes író és tudóst, akik pedig közelebb álltunk hozzá, Orbán Gáborban a páratlanul szerény, nemesszívű embert, a melegszívű hűséges barátot is nagyon szerettük.

Fokos Dávid

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

A kézirat érkezett: 1957. XII. 10. — Terjedelem: 11,5 (A/5) ív + 18 old. melléklet

Akadémiai Nyomda, Budapest, Gerlőczy u. 2. — 44227/58 — Felelős vezető: Bernát György

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kiss Lajos—O. Nagy Gábor</i> : Csehül van.....	101
<i>Incefi Géza</i> : Adatok a párhuzamos helynévadáshoz	107
<i>Török Gábor</i> : Problémák az <i>autó</i> -ban.....	111
<i>Kiss Lajos</i> : Magyar jövevényszavak egy szepesi lengyel falu szókinsésében	111
<i>Prohászka János</i> : Mit hűt a léhűtő?.....	112
<i>Beke Ödön</i> : Lámpás ló	113

Szemle

Mészöly Gedeon: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal (Ismerteti: <i>D. Bariha Katalin</i>).....	114
Der Grosse Duden (Ismerteti: <i>T. J.</i>).....	117

A Nyelvőr postája

Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából: Az <i>egy</i> et szófaja — Pedagógus — Lakli — Reábír ~ rábír — Helybe vagy helyben? — Hibát, szabálytalanságot vét — Az <i>intézkedik</i> vonzata — Klinikára vagy klinikába? — Útját állni valakinek vagy valaminek — A „Szív küldi” egyik üzenetéhez — Német-római vagy német—római birodalom? — Rádió-aktivitás, rádió-aktivitás vagy radio-aktivitás?... A magnetofon, a radar és a televízió magyar elnevezése	119 123
---	------------

A Nyelvőr hírei

<i>Kálmán Béla</i> : Beke Ödön hetvenöt éves.....	130
<i>Fokos Dávid</i> : <u>Orbán Gábor</u>	132

*

Ki hallotta?	93
--------------------	----

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

A folyóiratra belföldre a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekk száma: 61 257.

Külföldre a KULTÚRA Könyv- és Hírlap-külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Népköztársaság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

A Magyar Nyelv és Irodalom Tanítása

Ezzel a címmel jelent meg a Művelődésügyi Minisztérium új módszertani kiadványának első száma (a Tankönyvkiadó Vállalat kiadásában). Felelős szerkesztője *Szilágyi Péter*. A szerkesztő bizottság tagjai: *Graf Rezső, Kanizsai Nagy Antal, Kerékgyártó Imre, Komár Pálné, Lengyel Dénes, Megyer Szabolcs, Pálmai Kálmán, Szemere Gyula, Takács Etel, Tompa József*. — Előfizetés a Posta Központi Hírlapirodánál (Budapest V., József nádor tér 1). Csekk számlaszám: 61 256.

Ára: 6 Ft

Évi előfizetés: 18 Ft

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék</i>	20 Ft
<i>Bárczi Géza—Benkő Loránd—Pais Dezső: A magyar ly hang kérdéséhez</i>	6 „
<i>Benkő Loránd: A magyar ly hang története</i>	20 „
<i>Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése</i>	50 „
<i>Deme László: Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái</i>	45 „
<i>Horváth János: Vitás verstani kérdések</i>	8 „
<i>Károly Sándor: Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában</i> ..	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán: Ormánysági Szótár</i>	60 „
<i>Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, I. és 2. rész</i>	180 „
<i>Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig</i> ...	40 „
<i>R. Lőrinczy Éva: A Königsbergi Töredék és Szalagjai</i>	50 „
<i>Mezey László: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén</i>	20 „
<i>Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)</i>	85 „
<i>A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, második lenyomat</i>	9 „
<i>A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. Bárczi Géza)</i>	45 „
<i>A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitaülésének anyaga)</i>	12 „
<i>Helyesírásunk időszerű kérdései (Szerk. Benkő Loránd)</i>	12 „
<i>Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. Benkő Loránd és Lőrincze Lajos)</i>	20 „
<i>Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. Lőrincze Lajos)</i>	30 „
<i>Nyelvünk a reformkorban (Szerk. Pais Dezső)</i>	50 „
<i>Pais-emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)</i>	80 „
<i>Gáldi László: A magyar szótárírodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban</i>	190 „
<i>Tompai József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe</i> ...	15 „
<i>Bánhidai Zoltán: A magyar összetett igealakok jelentéstörténete</i>	8 „
<i>Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből</i>	12 „
<i>Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei</i>	13 „

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

- Bárczi Géza: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen*
- Deme László: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához*
- Farkas Vilmos: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadásához képest végrehajtott változtatásokról*
- Bárczi Géza: Anyanyelvünk magyarsága*
- Vértess O. András: A beszédhibákról*
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)*

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

<i>Ferenczy Géza: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője, III. rész</i>	133
<i>Papp Ferenc: Az orosz helyesírás fejlődésének fél évszázada és a most megjelent orosz helyesírási szabályzat</i>	149
<i>Wolfgang Ebert (Lipcse): A lipcsei Bibliográfiai Intézet német nyelvi tanácsadó szolgálata</i>	162
<i>Mályuszné Császár Edit: Vörösmarty és a reformkor színpadi nyelve</i>	170
<i>Horváth I. Károly: Egy Horatius-sor tanulságai</i> ..	183
<i>Deme László: Hangsúlyozási problémák a Szózat szavalásában</i>	187
<i>Ruzsiczky Éva: Problémák a képzők szinkron vizsgálatával kapcsolatban</i>	200
<i>† Csete Balázs: A jászkiséri gyermek élete a születéstől a házasságig</i>	218
<i>Beke Ödön: Ormánsági tájszavak</i>	225
<i>Balázs János: Lejt</i>	232
<i>Szabó T. Attila: Meghalt Mátyás király</i>	235

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10–14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Ferenczy Géza</i> : Arany János, nyelvünk bűvára és művelője, III. rész	133
<i>Papp Ferenc</i> : Az orosz helyesírás fejlődésének fél évszázada	149
<i>Wolfgang Ebert</i> : A lipcei Bibliográfiai Intézet német nyelvi tanácsadó szolgálata	162
<i>Hernádi Sándor</i> : Mit adnak a színházban?	164
<i>Benkő László</i> : Atmoszféra	168

Íróink nyelve

<i>Mályuszné Császár Edit</i> : Vörösmarty és a reformkor színpadi nyelve	170
<i>Horváth I. Károly</i> : Egy Horatius-sor tanulságai	183

Nyelv és iskola

<i>Deme László</i> : Hangsúlyozási problémák a Szózat szavalásában	187
<i>Tompai József</i> : „Zúgva, böge törte át a <i>ától</i> ”	195
<i>Benkő László</i> : Hozzászólás a „Három mondat elemzése”-hez	197
<i>K. S.</i> : Válasz Benkő Lászlónak	197

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Ruzsiczky Éva</i> : Problémák a képzők szinkron használatával kapcsolatban	200
<i>Károly Sándor</i> : A magyar történeti mondatban új kézikönyve	208

Nyelvjárásaink

† <i>Csete Balázs</i> : A jászkiiséri gyermek élete a születéstől a házasságig	218
<i>Beke Ödön</i> : Ormánsági tájszavak	225

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Balázs János</i> : Lejt	232
<i>Kiss Lajos</i> : Nem a törökből származik-e <i>sisak</i> szavunk?	233
<i>Szabó T. Attila</i> : Meghalt Mátyás király	235
<i>Dömötör Sándor</i> : Himeskő és társai	236
<i>Zolnai Béla</i> : Néhány újabb nyelvi jelenség	238

Arany János, nyelvünk bűvára és művelője*

3. Mondattan

Mint láttuk, Arany Jánosnak az volt a meggyőződése, hogy az alaktan, nevezetesen a szóösszetétel szempontjából van mit fejleszteni nyelvünkön, ámde a mondattani szerkezetéről büszkén ezt vallja: „Syntacticalai veleje... a magyar nyelvnek van annyi, hogy e részben megközelíti az ó, s meghaladja az új kor irányadó literatúráit, s ha szigorúan sajátjára szorítkozik is, azáltal mégsem lesz petyhüdtőbb, lazább, dísztelenebb, sőt ellenben erélyesebb, kapostabb, ékebb” (5: 411). Ezért legjobban mondattanunkat félti, szó- és mondatfűzésünk eredetiségét.

a) Mondattani vizsgálódásait ismertetve, elsőben az i g e problémaköréről szólok.

Az i g e i d ő k, főleg a múlt idő használatának kérdését akkoriban sokat vitatták nyelvészeink, s egyik ezt, másik azt hirdette helyesnek. Arany nem szívesen szolt hozzá a tárgyhoz. „De ha már szólanom kell — úgymond a Visszatekintés utolsó, VI. részében —, legjobb lesz őszinte vallomáson kezdeni. Én *nem tudom* a magyar igeidők helyes használatát. Hiszen megírta Hunfalvy, Fogarassy [= Fogarasi János], írja most is Brassai stb. Még úgy se tudom. Egyik 6—7 százados irodalmi gyakorlatra útal, másik a francia időknek megfelelő árnyalatokat keres és talál nyelvünkben, míg a harmadik a népre, az élő nyelvre hivatkozik. Homlokegyenest ellenkező theoriák túlköлдöznek [= ökleldöznek] egymással” (5: 429—30). Egyik elmélet szerint így kell írni: „Tegnap épen *írok vala*, midőn barátom hozzám *belépe*”, a másik szerint: „Tegnap épen *írek*, midőn barátom hozzám *belépett*”, a harmadik így tartja jónak: „Tegnap épen *írtam*, mikor barátom hozzám *belépe*”. Arany szerint nehéz volna itt elvet találni, „ahol *nincs*, legfőlebb a *széphangzás* elve, hogy az egymást sorban követő igeik ne rímeljenek a mondatban” (uo. 430). A kutató „Egyéb elvet nem talál, mint a rhythmus és euphonia elvét” (uo. 431). S a nyelvészeknek „egymást lerontó” elméleteit „a népnyelv... el nem ismeri” (uo. 433). Már előzőleg, a Visszapillantás III. részében nem győzi eléggé hangoztatni: „... a költői nyelv, csak kissé hosszabb elbeszélésben is, visszaborzad ez örökös *vala*, *vala* szerkezettől, oly valami esetlen laposság, egyhangúság állna be ezáltal a kötött beszédben, ami dictiónk mostani fejlettsége után már nem is képzelhető; Tinódi nyelvét, rímeit volnánk kénytelen divatba hozni megint” (uo. 403).

Tud róla Arany, hogy „a *vala* vagy *volt* összetételű régmúltat [= plusquamperfectumot]” Erdélyben, főleg a székelyek használják (uo. 435). A *ké-*

* Folytatás és befejezés. Vö. Nyr. 81: 387 és 82: 1.

rék, kéré-m-féle „aligmúlt [= imperfectum]”-ról pedig találóan ezt mondja : „... a nép (az én népem t.i.) e formával... oly múltat fejez ki, mely csak az *imént* ment véghez, de ezenkívül más árnyalat is van benne. Van afféle, mint az aoristusé, mely pillanatnyi cselekvésre, állapotra vonatkozik: de van, és ez legjellemzőbb, ami a cselekvés *váratlanságát* is magában foglalja” (uo. 435—6). Ezzel és a „hat százados irodalmi gyakorlat”-tal nem mindenben egyeznek a nyelvészi elméletek (uo. 436). Így végzi e cikksorozatát: „Mindez bizonyítja állításomat, mennyire kiáltó szükség egybegyűjteni a szókötési árnyalatokat — hová az igeidők használata is tartozik — az összes élő magyar nyelvből; mert csak azok nyomán lehet a tempusokra végérvénnyel határozni. Addig én — és még sokan — *eclecticusok* maradunk: s egyéb törvény nem léteiben a *múlt* idő kifejezése körül legalább a jóhangzást, változatosságot követjük, ha megsokalltuk a nép *t*-ragos perfectumait” (uo. 440). Azóta „határozott” az Idő: *kimúlt* köznyelvünkben a *valá*-s, *volt*-os összetett igealak, a rég-, sőt az aligmúlt is.

Mátyás Flórián Magyar nyelvtörténeti szótárának II. füzetéről szólva, szintén említi költőnk ezt a kérdést s a nyelvészek tanácstalanságát: „Jaj volna az íróknak, ki addig le nem írta egy perfectumot, míg sorba tanácsot nem kérd nyelvészeinktől! Még jajabb e tanácsok meghallása után! Ami egyik előtt az egyedül üdvözítő írásmód, a másik szemében halálos vétek” (10: 297). Elcsodálkozik Mátyás Flóriánnak azon a meggyőződésén, „hogy az ő magyar nyelvben nem létezett *t* betűs perfectum, csak participium”; menten idéz Arany Toldy Példatárából jó néhány régi *t* jelű igealakot (uo. 300).

Simonyi az *Antibarbarus Igeidők* cikkének végén a táblázatban ezt írja (19): „beá[lló] cs[elekvés] jelen: irni fog v. irandó ... mult: irandó vala”. Arany erről így vélekedik: „Ez irni akar, irni akart. Ez is csak olyan fogd rá schéma, mint a többi” (Nyr. 25 [1896]: 357). (A *valá*-s, *volt*-os meg a többi összetett igealak kérdéseit kimerítően tárgyalja Bánhidi Zoltán műve: *A magyar nyelv összetett igealakjai*. Bp. 1941., úgyszintén ennek folytatása és befejezése: *A magyar összetett igealakok jelentéstörténete*. Bp. 1957.)

Az *igemódok* használatáról is akad egy-két megjegyzése. A *Nyelvőr* 1879. évi, 8. kötetének 89. lapján egy gyergyószentmiklósi népmesében ilyen kifejezések fordulnak elő: „... amikor a lakadalom fojt vóna, ... s amig vékonyon fojdogálna a bor...” Arany széljegyzete: „Szarvas az efféle lét latinismusnak mondja” (MNy. 13 [1917]: 158). *Antibarbarus*-ában Simonyi Zsigmond helyteleníti ezt a mondatot: „a P[resse] értesülése szerint az ellenség megadta volna magát” (20). Arany ezt írja hozzá: „Ez (rövidebb példákban) népies. Ez volna már az a keresztút (amerre igazítottak bennünket). A kételkedést valamely hallott dolog iránt igen sokszor így fejezi ki a m[agyar] nép” (Nyr. 25 [1896]: 358). Lehr Albert nagy Toldi-kiadásában számos hasonló példát idéz Aranytól, más költők műveiből, a népköltészetből (264—6). Ma már tudjuk, hogy a föltételes módnak „szerény, gyöngéd, félénk, kétségeskedő, enyelgő nyilatkozatokban, kivált kérdő mondatokban való használata” régtől fogva gyakori nyelvünkben, a nép nyelvében is (Klemm Antal: *Magyar tört. mondattan* 63—4). Mégis úgy véljük, hogy a Simonyi hibáztatta mondat úgy helyesebb, amint ő maga javítja: „a P. értesülése szerint az ellenség (állítólag) megadta magát” (*Antib.* 20). (Vö. Kovalovszky Miklós a *Magyar nyelvhelyeség* című kötetben 180—1).

Simonyi szerint a *szabad* szónak *szabadna*, *szabadjon* igei alakja helyes (Antib. 44; véletlenül az *s* betű anyagában). Arany kétkedőn megjegyzi: „Nem igen!” (Nyr. 25 [1896]: 401). Ma már bátrabban ragozzuk hiányos igeiként a *szabad*-ot (vö. Kovalovszky Miklós a Nyelvművelésünk főbb kérdései c. kötetben 139—41; Lőrincze Lajos: Nyelv és élet. 1953. 143—7).

A Visszatekintés II. cikkében Brassai fejtegetése kapcsán felhasználja Arany János az alkalmat (5: 394—8), hogy a *szenvedő* alaknak „nyelvünkben *létezéséről*, melyet némely purista kereken tagad, holmi észrevételt” elmondjon. Mint köztudomású tény megemlíti, hogy „a népnyelv kerül ki az *at-et, tat-tet*, annál inkább a szörnyeteg *tattat-tettet* idomokat, mint szenvedőket”. Mindamellett „a passiv kifejezés *lényege* nem hiányzik teljesen” a magyar népnél. „Ez leginkább részesülő [= igenévi] alakban tartotta fenn magát” (uo. 395). Többek közt a „lakó ház”-at említi példának; az olyan ház, mely „lakatik”. „E szerint a nép ily esetekben a szenvedő *lényegét* fejezi ki, de a szenvedő *formája* nélkül. Minden esetre annyit mutat ez, hogy a szenvedő lényege nem idegen a nyelvtől”. S van néhány igenk, mely az *-ik* hozzátoldásával „szenvendő értelmét nyert”: *tör — török, hall — hallik* stb. (uo. 396).¹ Így jut el Arany a Halotti Beszéd „kinec odut hotolm” kifejezése *odut* szóalakjának magyarázatához. Amint az „adott szó” ma is annyi, mint „adatott szó”: úgy régen a »kinek adott hatalm« [értsd: odut hotolm] (a jelentő múltban is) annyi volt, mint ma: »kinek adatott hatalom« (5: 397). Hogy mi célja volt az elmondottakkal, így foglalja össze: „...csupán figyelmet akarék gerjeszteni, hogy az állítás, mely szerint a magyarban *teljességgel* nincs szenvedő, nem látszik előttem alapsnak” (uo. 398). Ma már köztudomású, hogy volt a régi magyar nyelvben szenvedő igealak, szenvedő mondat-szerkezet, mégpedig nem is „tudós csinálmányként”, mint némelyek hitték.

Csaknem két évtized múltán így szól Arany a „szenvendő formai segéd-igé”-ről: „Ez a magyarban nincs. A *tat, tet* szenvedői képző, bármint akarnak is kiküszöbölni, hat százados történetre hivatkozik. Annyi azonban áll, hogy a szenvedő forma oly sűrű használata, mint az árja nyelvekben, ellenkezik a magyar szókötés természetével”. Még inkább rontja nyelvünket „a mostanában felkapott *lesz* segédige által képzett szenvedő: »A tanácsban el lett határozva«”. Szerinte a történés „bevégzésének” a létigével és állapot-határozó igenévvvel kifejezése hibátlan, egyébként azonban az „ő el *lett* fogva; ő el *van* útazva!»-féle szerkezet „teljes barbarismus”, idegenszerűség (10: 415), mint már egyszer más összefüggésben idéztük. Szomorú látni, hogy ilyen „nagy múltja” van ennek a mai nap is fölöttébb eleven, rút németességnek (vö. Klemm Antal: Magyar tört. mondattan 264—5; Kovalovszky Miklós a Nyelvművelésünk főbb kérdései című tanulmánygyűjteményben 151—5). Akkori újságokból már több ilyen idegenszerűséget írt ki Arany, pl. A Honból ezt: „...tekintetbe véve azon tüntetéseket, melyek egyesek által *lettek* inscenirozva” (10: 419). (A kérdés történetét röviden összefog-

¹ Hunfalvy Pál említi egy Magyar Nyelvészeti-beli értekezésében (4 [1859]: 466), hogy az „...ilyen igék száma, melyek az *-ik* által szenvedőkké váltak, nagyobb lehetett hajdan... mire Arany úr tett figyelmessé”. Ebből is kitetszik, mennyire becsülte Hunfalvy Aranyt. De egy másik nyilatkozata is megerősíti ezt. Költőnknek verselméletéről szólva kifejti, hogy egyik-másik kérdésben eltérő a véleménye, de „teljes igazsága lehet” Arany-nak, s azt kívánja, hogy vitassák meg elméletét, „...mert ezen a r a n y e m b e r ű n k [„A szerző kiemelése”] megérdemli, hogy ilyen okosan tiszteljük”. (Mind a két helyet Loványi Gyula idézi: Nyelvtudományi Közlemények 59 [1957]: 18, 41. számú jegyzet; illetőleg 20.)

lalja: Négyesy László: A magyar szenvedő igéről: Szily Kálmán-émlékkönyv. Bp. 1918. 38–42.)

Az alanyi és tárgyas ragozás használatának egy vitatott kérdésében valaki Arany Jánost kérte fel döntőbírónak. A költő így válaszolt 1871. november 6-án: „Minden ép nyelvérzékű magyar ember azt fogja mondani, hogy e kérdésre: »fát veszsz?« azt kell felelni: »azt keresek«. Mert az *azt* névmás itt a »fát« helyén áll: s amint nem jó volna: »fát veszed?« »fát keresem«; úgy nem jó: »azt keresem«, t. i. ebben a syntaxisban [= mondatbeli kapcsolatban]. Más volna e kérdésre: »megtaláltad a fát?«, mert erre így felelnék: »azt keresem«” (MŰ. 2 [1906]: 275).

Arany pontosan megkülönböztette a határozatlan és a határozott tárgyat; logikailag határozatlan tárgyhoz alanyi, logikailag határozotthoz meg tárgyas ragozású igealakot kapcsolt. Sajnos, ez a pontos különbségtétel némely fajta szerkezetben már meglehetősen kikopott mai köz- és irodalmi nyelvünkől. Azt hiszem, korunk jó magyar tollforgatói közül is sokan fejüket csóválnák Arany másik, hasonló tárgyú írásának olvasása közben; a kis cikknek ez a címe: Határozatlan¹ (Nyr. 29 [1900]: 73). Azt olvashatjuk benne, hogy a birtokos személyrag „épen úgy fölveszi a határozatlant [vagyis az alanyi igeragozást], mint a határozottat [azaz a tárgyas ragozást], a beszéd árnyékla szerint magyar ember érti a különbséget e két mondat közt: »Fiát ismerem, de lányát nem ismerem« és: »Fiát ismerem, de lányát nem ismerem«. Az első azt teszi, hogy *fia* van *egy*, és én *azt* ismerem, leánya is van *egy*, de én *azt* nem ismerem. A másik értelme sokkal határozatlanabb, így lehetne körülírni: *egy* fiát ismerem, több is lehet neki, de azokat nem ismerem; lánya van-e, nincs-e, nem tudom, én *egy*et sem ismerem”. (Lásd a kérdésnek bővebb tárgyalását Klemm Antal Magyar történeti mondat-tanában: 122–32; Arany műveiből is sok példát találunk ott.)

Költőnk a feltételes mód jelen idejének többes első személyében a hagyományos *-nők, -nők* végződésű, vagyis a „szabályos” tárgyas ragozású alakot szokta használni, Gyergyai Ferencet mindazáltal figyelmeztette egy következtetlenségére. Gyergyai kijavítja az „*azt tartanánk* célszerűnek” kifejezést erre: „*azt tartanók* célszerűnek” (Gyergyai: Magyarosan 50). Arany megjegyzi: „Példáiban *tartanánk* h[elyett] *tartanók* igazítás. Minek? ha *egyedüli* auctoritas a beszélt nyelv?”² (MŰ. 13 [1917]: 165).

Itt említem meg, hogy már Arany János is helytelenítette, s a német *es* névmás hatásának tulajdonította az *azt* névmási tárgynak olyankor való használatát, amikor a tárgyas igealak egymagában is elég. Ezt a mondatot idézi a Pesti Naplóból: „Ha politikai lapot vesz kezébe, unalommal dobja félre *azt*” (Nyr. 27 [1898]: 504). Ez a hiba napjainkban megint erősen burjánzik.

Az *ikes* igék ragozásának kérdésében Arany általában a kor irodalmi gyakorlatát követte, akár Petőfi, Jókai meg a többiek, *azt* a gyakor-

¹ Az akkori szerkesztőség jegyzete: „(A Nyr. régi kézírataiból)”. Alkalmassint azokból az írásokból való, melyeket Simonyi Zsigmond 1878 nyarán vett át a költőtől a folyóirat számára.

² Gyergyai Ferenc ugyanis annyira követi az „élő beszéd”-et, hogy még a hol? kérdésre felelő *-ban, -ben* rag helyett is *-ba, -be* ragot ír. Idézett könyvének voltaképpeni szövege így kezdődik: „Ugy nevezett marasztaló »*ban ben*« nincs a magyar nyelvbe” (5). Az 1856-ban ugyancsak Kolozsvárott megjelent A magyar nyelv sajátosságairól című füzetében még *-ban, -ben*-nel írt, jóllehet már e mű előszava szerint is „az *élő beszéd* a valódi kútfő” (VII. lap).

latot, amely Révai Miklós tanítása nyomán alakult ki. Ámde e tekintetben sem ragaszkodott mereven az iskolás szabályhoz, sokkal többre becsülte az élő nyelvet. Az 1850 novemberében költött Téli versnek utolsó szakaszában így játszik az ikes, iktelen ragozással: „Most *fázok*, mert van benne mód, Mig el nem ég félőlnyi fám: Akkor ... ha elrontom a szót És *fázom*, — nem az én hibám”. (A két igealakot a költő szedette dőlten; mint látjuk, a *fázom* alakot helytelenítette.) Simonyi idézi Aranynak hasonlóképp tréfás szavát: „Akár *iszok*, akár *íszom*, mindig *iszok*, mikor *íszom*” (Simonyi Zsigmond: Az ikes ragozás története. Bp. 1906. Nyelvészeti Füzetek 28. 53).

b) Ide veszem az *igenevek* használatáról szóló anyagot. Van Aranynek egy ügyesen összeszerkesztett példamondata, melyben a *mosó* folyamatos történésű melléknévi igenéven a kifejezett cselekvés minőségének változását szemlélteti (zárójelbe teszem, amit ő jegyzetben mond): „A mosó asszony (a cselekvő személy) mos a mosó-konyhában (a cselekvés helye), mosó kefével (a cselekvés eszköze), mosó vízben (a cselekvés anyaga), mosó ruhákat (szenvető tárgy)” (10: 418).

A beálló történésű igenévek célhatározásra való latinos alkalmazását nem ítéli el határozottan Arany, inkább azon akad fön, hogy íróink elmulasztják az *-andó*, *-endő* képzős igenévek szerkezeti egyeztetését. „Köztudomás szerint íróink, a *hogy* pocsolyáját *kerülendők*, egyik mentőeszközü a latinos participium bocskorát kötötték fel. Jól van, az idegen bocskor elég kényelmesre tágult. De újabb időben — szinte áttallom kiírni — oly író is akad, ki nem tud élni e részesülővel” — zúgolódik költőnk, s azt mondja, hogy van, aki a főntebbi mondatot helytelenül így szerkeszteni: „*Íróink* (többes szám), a *hogy* pocsolyáját *kerülendő*» (egyes szám). Tehát magyar író nem tudja a magyar »syntax convenientiae«-t [= szóegyeztetést]. Nem sokára oda jutunk, hogy jó lesz magyarul: »ezek a könyvek drága. Hanem úgy kell nekünk, miért veszünk be oly szólásmódot, melyre nincs született nyelv-érzékünk!» (5: 399, jegyzet). Az *-andó*, *-endő*-t ma már nemigen használjuk célhatározásra, de ha mégis, bizony ismeretlen a többes számban.

A főnévi igenévek felszólításul való használatáról Arany Jánosnak különvéleménye volt. Midőn Simonyi Zsigmond a Nyelvőrben mutatványt közölt sajtó alatt levő Antibarbarusából, ott olvasta a költő ezt a mondatot: „Németes a fölszólító inf[initivus]: fölkelni! tüstént abbahagyni!” (Nyr. 8 [1879]: 211; a *tüstént* szó előtt kereszt, a hibáztatás jele; magában az Antibarbarusban helyesen a kettőspont után van ez a jel.) Arany széljegyzete a mutatványnak e mondata mellett: „Tagadom! magyar nép is használja: No fiúk, mozogni! dolgozni! mindjárt eső lesz” (MNy. 13 [1917]: 158). Mikor megjelent az Antibarbarus, az előbb idézett mondatának „Németes” szavához ezt a megjegyzést függesztette költőnk: „Nem mindig” (Nyr. 25 [1896]: 358). Tehát már óvatosabban ítél. Egyébként tudvalevő, hogy Arany többször is használta ezt a kifejezésmódot, pl. két évvel azelőtt a Tengeri-hántás című balladájában: „Szaporán, hé! nagy a rakás: mozogni!” Igaz, ezt hiányos mondatnak is fölfoghatjuk, ahogy már Lehr Albert („bő magyarázat”-os Toldi-kiadásában 450) és Klemm Antal magyarázta az effélét (Magyar tört. mondatban 15—6), legújabbban pedig Rácz Endre (Magyar nyelvhelyesség 229), mindamellett tény és való, hogy német hatásra terjedt el oly szertelenül a felszólító főnévi igenév.

Antibarbarusában azt mondja még Simonyi: „Két inf[initivus] nem hibás, de nem is szép: ... fogalmazni akarna tanítani” (Antib. 22). Arany

a mutatóványnak ehhez a helyéhez odajegyzte: „hát enni menni? enni adni a libának?” (MNY. 13 [1917]: 158). Antibarbarus-példányában pedig ezt írta oda: „Három is lehet: fogalmazni akarni tanítani, de nem szép” (Nyr. 25 [1896]: 358).

A *-ván, -vén* képzős határozó igenév használatának egyik esetéről így szól Arany: „Azt mondják, hogy a visszakapcsolt részesülő latinos. Ha az volna is, oly régi, megszokott, hogy okkal-móddal használva nem árt. Legalább Csokonai e verse nem hangzik latinosan: »Gerliceként nyögdcselek, Vigasztalást már nem *lelek*, Nálad nélkül, mintegy árván, Kietlen pusztákon *járván*«. A köznép igaz, hogy nem használja, de ez rövid mondataiban elül sem köt *ván vénnel*, kivéve az ilyeneket: *futva* fut, *mondva* csinált” (10: 383). Az ember tragédiájának második színében már javítja Arany Madáchnak ezt a mindenképpen hibás mondatát: „Mért nem maradtál hát a fényes égben, E por világot választván tanyául?” (Tolnai kiadásában a 294—5. sor, 20. lap). A második sorhoz ezt a megjegyzést fűzi Arany: „A participium visszás. Könnyű volna segíteni”; így javítja: „E por világra mért jövéi közénk?” (uo.). Az *el lett fogva, el van utazva*-féle állapothatározó igeneves szerkezetéről föntebb már szó volt (II. 3. a), szenvedő).

c) A *n é v m á s o k* közül legtöbbet az *ő* és *az* használatának manapság is rendkívül időszerű kérdésével foglalkozott. A Visszatekintés IV. részének végén és egész V. részében (5: 417—29) szól e tárgyról, ritka elmélyedéssel. Először is megállapítja: „Általában szabályul vehetni, hogy míg ugyanazon személyről vagy dologról szakadatlan sorban beszélünk, minden oly nyomatékos fordulat nélkül, mely a személy vagy dolog újabb kiemelését kívánja, addig nincs helye az *ő* vagy *az* kitevésének... Ellenben kitésszük az *ő*-t [meg az *az*-t], nemcsak, mikor a hangsúly ráesik, hanem súly nélkül is, ha oly fordulat történik a mondaton, mely szerint a mondomány [= állítmány] *különösebben* rámutat az alanyra, mint a megelőző mondatban” (uo. 418—9). Jegyzetben közölt három példamondata jól megvilágosítja az iménti szabályt: „P[éter] tette volna ezt? Nem bolond, hogy ilyet tegyen». — »P. tette volna ezt? Nem bolond *az*, hogy ilyet tegyen». — »P. tette volna ezt? Nem bolond *ő*, hogy ilyet tegyen». [Sem az *ő*, sem az *az* nem hangsúlyos itt!] Mind a három jól van mondva magyarul. Az első csak *általános* emberi észt tesz fel P.-ről, a nélkül, hogy *egyéni* okosságát kiemelné. A másik kettő már *különösen* P. személye körül forog, de az *ő* közelebb érinti, mint az *az*, és a *szóló viszonyát* is közelebb vonja P.-hez...; míg *a*, *az* távolabbi viszonyt fejez ki a szóló irányában” (uo. 419). Kiegészíti ezt a következő hely: „»Péter volt nálad?« felelhetem: *ő*, felelhetem: *az*. De az *ő* kissé melegebb, szívélyesebb árnyalat, mint az *az*, míg egy harmadik felelet, mely a kérdés alanyát ismétli: *Péter*, közönyös árnyalatnak látszik” (uo. 421).

Ismeretes, hogy már Arany János korában föl-föltűnt ez a félrevezető szabály: „*Ő* személyre, *az* dologra vonatkozik” (Arany említi uo. 420, 421). Az előbbi példák is cáfolják ezt az állítást. Igaz, „Nem mondom a lovamról: *ő* kehes, nem a kardomról: *ő* rozsdás, ellenben a Deák felirati javaslatáról tudom hogy: *ő* írta stb.” — mondja költőnk (uo. 421). Legföljebb megszemélyesítve fordul elő: „dejszen, csak rossz ló *ő*, azt mondom én” (uo. 423). Később megállapítja Arany, hogy az *ő* névmás használatában, mikor dologra alkalmazzuk, „különbség van az egyes szám és többes szám, kivált pedig ezek tárgyesetei közt: *őt*, *őket*. Egyesben ritkán, talán sohasem vitetik dologra, kivéve, ha a dolgot személyesítjük. »Hova lett a lovad?« »Eladtam«

Az *őt*, *ötet* igen rosszúl hangzanék. »Hova lettek a lovaidd?« »Eladtam *őket*« már közönséges [= általános]» (uo. 427). »Minden falusi gazdasszonytól hallhatjuk: »A libák kimentek az utcára, eredj hajtsd be *őket*«. — Vagy az *őket* elhagyásával mondhatja még: »eredj hajtsd be!« De sohasem mondja így: »A libák kimentek, hajtsd be *azokat*«. Ellenben mondaná: »*azokat* ne bántsd, csak a többit hajtsd be«» (uo. 423). Még sok érdekes példát említ Arany az ugyanígy viselkedő „személyragozott határozóragok” és határozóragos mutató névmási párjuk: *benne* — *abban*, *belőle* — *abból*, *tőle* — *attól*, *őróla* — *arról* stb. használatára.

A tanulságot így foglalja össze: „Ha *csupán a harmadik személyi viszonyt* akarjuk kifejezni, személynél dolognál egyaránt, használjuk az ige harmadik személyét, vagy a ragos nevet, névutót, szintén harmadik személyben, *ő* vagy *az* kitétele nélkül. [Bekezdés.] Ha e harmadik személyi viszonyt még erősebben akarjuk árnyalni, a tárgyhoz mintegy közelebb vinni, akkor személynél *mindig*, dolognál is *gyakran*, kitesszük az *ő-t*; *az-t* ily esetben soha... [Bekezdés.] Ha célunk nem csupán e harmadik személyi viszony — tágabb vagy szorosabb — kijelölése, hanem azon árnyalat érezhetővé tétele is, hogy a tárgyat magunktól *némi távolságban gondoljuk*, vagy rámutatunk, vagy kiemeljük, akkor van helye az *az* kitévésének» (uo. 423—4).

Brassai ellenében megállapítja Arany, hogy az *az* mutató névmás nem mindig hangsúlyos. „Csak akkor teszünk rá hangnyomatot, midőn mutat, kiemel, különít. De vannak esetek, mikor egyszerűen ismételi, vagy mikor a harmadik személy viszonyát némi távol gondolással pótolja: s ilyenkor nem illeti hangsúly. Ilyenkor ama másik szabály sem mindig áll, hogy „*az*” csupán *ige* elé jöhet. »Aki részeg, bolond is *az*«. Hangsúly a *bo-* szótagra esik. »A bátyád volt itt?« — »Nem *az* volt, hanem az öcsém.« Hangsúly a *nem-en*. Mondhatnám: »Nem *ő* volt«, kissé közelebb járva személyéhez. Legfőlebb másodrendű nyomataké ha érzik rajtok, de a főszűl máshova esik« (uo. 426).

Az alanyi és tárgyas ragozásról szólva már említettük az *azt* névmási tárgy fölösleges kitételének esetét (II. 3. a).

Gyergyai helyteleníti az *azon*, *ezen*-nek ilyen használatát: „*azon* célja volt, hogy”, s így igazítja ki: „*az* a célja volt, hogy...” (Magyarosan 54—5). Arany helyesli ezt a kifogást, és hozzáteszi még, hogy a hibák között „Megemlíthette volna: *ama* asszony, *eme* embert” (MNy. 13 [1917]: 165). „A magyar nyelv gyönyörűségei” közt is van egy ilyen példája A Honból: „...*ama* ember teltnek elkövetése” (10: 419). Ez a hiba mai napság igen gyakori, pedig ez olyan, mintha így beszélnénk: *a* asszony, *a* ember, *e* állat.

A *bennünket* és *benneteket* névmási értékű személyragos határozóragról azt állítja Gyergyai (Magyarosan 13—5; már A magyar nyelv sajátosságairól című munkájában is, 71), hogy nem jó a *minket* és *titeket* helyett. Arany megjegyzi, hogy a *bennünket* névmást „A nép széltire mondja. Itt kellett volna inkább finom különböztetés (mert van) a *minket* és *bennünket* közt. Igaz, *ő* azt mondja: a közbeszédben *nem is hallható*. Tagadja egész Magyarország” (MNy. 13 [1917]: 162). Gyergyai állítása nyilván az erdélyi nyelvszokáson alapszik. Arany nem fejt ki a különbséget, de bizonynyal arra gondol, amit a köznyelvre vonatkoztatva már többen is megfogalmaztak, például Simonyi Zsigmond imígy: „...hibás a *bennünket*, *benneteket* hangsúlyos használata e h[elyett] *minket*, *titeket*, p[er]l[is]. »bennünket is meghíttak«. Emezt csak hangsúly nélkül mondjuk, p[er]l[is]. meghíttak bennünket” (Helyes magyarság. 2. kiad. 80). Arany máraz 1865 tájáról való Grammatika versben című töredékének

elején gúnyolódva panaszkol: „El van már temetve ama korcs *bennünket*, Nem ficamítja ki többé az eszünket”.

A *ki* és *mely*-ről azt írja költőnk, hogy „nem parallel névmások”, majd így folytatja: „Ha már különböztetni akarunk személyt dologtól: helyesebb volna dologra *általában* az *amit* venni fel (miért ugyan a Nyelvőr erősen megmosta szegény Jókai fejét). Azonban tagadhatlan, hogy az *amely* önálló használata is [ti. jelzett szó nélkül], mai módon, azaz csupán dologra, régen megvan az irodalomban. Károlyi bibliája és Molnár zsoltárai már ismerik” (10 : 396). Egy tíz évvel azelőtti hírlapi cikkben kifogásolta a *mi*-nek *mely* értelmű használatát: „A híreket, *mik* ezen hivatal hatásköre *íránt* szárnyaltak, annak idején registráltuk”; Arany jegyzete: „*mi* = *mely*. *íránt* = *felől*” (Nyr. 28 [1899]: 18). Köznyelvünkben ma már szinte általános az *amely* helyetti *ami*, úgy, ahogy költőnk elméletben helyeselte. Mi sem hibáztathatjuk. De megjegyezzük, hogy az *amely* választékosabb.

d) Valaki a kettős birtokviszony kerülését ajánlja a Nyelvőrben; a képtelen, két birtokos személyragot egymás mellé és magához kapcsoló „Vörösmarty Zalán futásája” helyett ezt: „Zalán futása Vörösmartytól” vagy „a Vörösmarty-féle Zalán futása”, minthogy a „Vörösmarty Zalán futása” szerkezet „nem tünteti föl a birtokos viszonyt” (Nyr. 8 [1879]: 452). Arany így nyilatkozik erről széljegyzetében: „Nem ugyan szabatosan, de szélre beszélünk így: Vörösmarty »Zalán futása«-ban az Ete és Hajna epizódja tetszett nekem. Olvastad Horváth Mihály »Magyarorsz. történeté«-t?” (MNy. 13 [1917]: 159).

e) A r a g o k r ó l több szempontból is szól Arany. Annak példázására, hogy ismétlésük, „kivált kötött beszédben, módjával mérsékelhető”, egy „rég (legalább is XVIII. századbeli) halotti ének”-et mutat be: „Uralkodó nagy úr isten! Ki hatalmas vagy mindenen, *Földi- és mennyeeiken*, Teremtett embereken” (10 : 387). A ragok halmozását a múlt század első, nagyobb felében még általán csúnyának vélték, ma már ellenkezőleg: a ragjától megfosztott mondatrészt nemritkán csonkának és kevésbé tetszetősnek érezzük. Az új ortológusok működése változtatta így meg ízlésünket (vö. Tompa József: Nyr. 81 [1957]: 303—4).

Gyergyai Ferenc azt állította, hogy nem jó az *-on*, *-en*, *-ön* határozóragnak ilyenféle használata: „a szegények ott ültek a városházon” [így!]; szerinte helyesen: „a szegények ott ültek a város házánál”. Ezt is hibáztatta: „főiskolán tanult a székely fiu”; szerinte így kell mondani: „főiskolába [ti. főiskolában] tanult a székely fiu”. Tehát rosszalta az *-on*, *-en*, *-ön*-t a *-nál*, *-nél* vagy *-ba*, *-be* (mai köznyelvi használatunk szerint: *-ban*, *-ben*) helyett (Magyarosan 57—8). Arany megjegyzése: „*en*, *on*, *ön*. Általában, és szerintem helyes. De ha némely vidék a városházra megy, a városházán tanácskozik, arról nem tehetek” (MNy. 13 [1917]: 165). Bizony, ma is házról házra jár a postás, nem pedig háztól házhoz vagy házból házba, s ifjúságunk egyetemen, főiskolán tanul. Igaz, a gyerekek iskolába, a felnőttek azonban iskolára járnak, ha továbbképző tanfolyamról-miről van szó. S ez nagyon helyes így. Ne próbáljuk Gyergyai-féle okoskodással a magunk „rendjét” rákényszeríteni a nyelvre. Az igaz, hogy régen gyakrabban használták ilyenre a *-ban*, *-ben*-t a mai *-on*, *-en*, *-ön* helyett. Egyébiránt Simonyi Zsigmond Gyergyait követve így szól Antibarbarusában: „Hibásan használják néha az *n*-ragos helyh.-t: főiskolán tanul e h. főiskolában; az egyetemen tanít: egyetemben v. *-nél*; a megyeházán tartják a gyűlést: a mházánál v. *-ban*”

(17). Arany ezt írta oda : „Járt külföldi akadémiákon : hibás ez? Kecskeméten, Szegeden, Magyarországon” (Nyr. 25 [1896] : 357). Simonyi később (1888-ban) A magyar határozókban (1 : 116—7) szélesebb körű kutatása után mai felfogásunkkal és Aranyéval egyező eredményre jutott.

f) Gyergyainak egy másik tanítása is megnyilatkozásra bírta Aranyt, s ez átvisz bennünket a névutók használatának kérdésére. Azt mondja Gyergyai, hogy az *óta* vagy *-tól*, *-től fogva* alkalmazásában némelyik író anynyira bizonytalan, hogy a *-tól*, *-től* után elhagyja a *fogva* szót, vagy tévedésből a *-tól*, *-től* után írja az *óta* névutót (Magyarosan 56—7). Arany így véli : „Általában igaz. De a *haoltától óta* nem ismeretlen népi emphaticus kifejezés. S a *fogva* elhagyását néha stilaris előny kimentí” (MNy. 13 [1917] : 165). Mostanában talán stiláris ok nélkül is, pongyolaságból elfelejtetik a *fogva*, kezdve szót a *-tól*, *-től* rag mellől.

Gyergyai hosszan és szinte végig helyeselhető módon foglalkozik a *felett* névutónak már akkor is gyakori németes használatával (Magyarosan 20—3). Az „Emlékbeszédet tartott az elhunytak *felett*” mondatot is javítja, erre : „Emlékbeszédet tartott az elhunytakról”. Arany megjegyzi : „Vannak esetek, mikor a *felett* jó. A halott *felett* beszédet mondanak” (MNy. 13 [1917] : 163). Költőnk egyszersmind magyarosabbá igazítja az állítmányt : *mondanak*.

A *fölött* névutó használatát maga Arany is több ízben megróttá ; A Honból ezt a három helyet pécézte ki : „Sajnálkozik a *felett*”, s helyesen németességnek minősítve, ennyit jegyez melléje : „*felett* = über” (Nyr. 27 [1898] : 504) ; magyarul : sajnálkozik *azon* vagy *rajta*. „Legtöbbet *jaigatnának* az ilyen művelet *felett* az asszonyok” ; e mellé is csak ennyit ír : „*felett* : über” (uo. 505) ; helyesen : az ilyen művelet miatt. „E *felett* most alkudoznak” : Arany jegyzete : „*felett* = on, en” (Nyr. 28 [1899] : 17), vagyis így helyesbíti : „Ezen most alkudoznak”, de még így is mondhatnánk : „*Erről* ...”, sőt *-ra*, *-re* vonzata is van ennek az igének : „Alkudozik, mint cigány a lóra”. Tehát többféle állandó határozója lehet, csak *felett* névutós nem.

Simonyi azt írja az Antibarbarusban, hogy „Németes az *által* használata szenvedő értelmű ige v. igenév mellett, mert a magyaros beszéd a *től* raggal jelöli meg azt, akitől szenvedünk vmit, akitől ered a cselekvés” (6). Arany véleménye : „Nem okvetetlen” (Nyr. 25 [1896] : 69). Jegyzetben oda teszi Simonyi : „Arany maga is sokszor alkalmazta így az *által*-t, még versben is, s e használatot minden esetre erős irodalmi hagyomány menti” (uo.) ; utal A magyar határozók című munkájában található bővebb fejtegetésére (2 : 171—5). Nem hallgathatjuk el, hogy Simonyi javított példái között idegenszerűek is akadnak az Antibarbarus idézett helyén ; pl. „az orvosok á[ltal] volt gyógykezelve” hibáztatott kifejezés helyett ezt ajánlja : „az orvosoktól volt gyógyítva” ; helyesebb így : „az orvosok gyógyították”.

A *gyanánt* névutóról ezt olvashatjuk az Antibarbarusban : „*gyanánt* a helyettesítés kifejezésére csak akkor szolgál, ha vele jár vmi család v. csalódás, p[l]. jó pénz gy[anánt] adja vki a rosszat...” (14). Arany szerint „Ez nem korrekt. Szándékosan is mondhatom : Felszántottam Cegléd utcát ugar gyanánt, belévetém a rózsámat búza gyanánt” (Nyr. 25 [1896] : 356). Simonyi megint A magyar határozókra utal ; a második kötetben (1892 : 210—9) tüzetesen megvizsgálja a kérdést. A lényegyet tekintve — szerintünk helyesen — megmarad álláspontján (ugyanígy : Helyes magyarság. 2. kiad. 29). Egyébként tudjuk, hogy nemcsak Aranynál, hanem több más költőnk-nél is előfordulnak ellenkező példák (vö. N. J. B. : Magyarosan 1 [1932] :

125—6). Az újabb nyelvművelő irodalom csaknem mindenben igazat ad Simonyinak, a *gyanánt* azonban mind ritkábban fordul elő, talán mivel a használatában tapasztalható bizonytalanság elriasztja.

g) Az *egy* határozatlan névelő elhagyogatásának kérdésével foglalkozik Arany a Kis polémiában, amint ennek az írásnak pusztá címéből sejthetjük (először a Szépirodalmi Figyelő 1862. évi II. 6. számában jelent meg; 10: 325—9). Az *egy*-gyel való bizonytalankodás is tehát százados baj. Az akkori nyelvtenok sem tudták jól eligazítani arra nézvést az érdeklődőt; Riedl Szende pl. Arany idézete szerint ezt hirdette nyelvtenában: „az *egy* számnévnek határozatlan névelői használata majd mindig germanismus” (uo. 326). Még Simonyi Zsigmond is ezt állította 1873-ban az *egy* névelőről (Nyr. 2: 35): „...korántsem lehet vele annyiszor élni, mint németben az *ein*-nal [ez igaz], s épen nem tarthatjuk magyarosnak ezt: »*egy* falusi asszony *egy* csipkebokor tövében *egy* szendergő nyulat pillantván meg«, mert itt a két utolsó *egy*-nek el kellett volna maradnia”. Voinovich szerint Arany kérdőjelet tett oda a maga példányában, s „a dőlt betűs szavakat ő [Arany] húzta alá” (MNy. 13 [1917]: 155—6). Nem szép ugyan a sok *egy*, de nyelvtani szempontból mind a háromszor helyén van.

Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk a keletkezett pörpatvaron. Akkoriban jelent meg a következő című kiadvány: „A mezei gazdaság jelen állapota. Kifejtve *beszédben*, melyet ...mondott Liebig”. Arany mint jó szerkesztő folyóiratában még a hirdetések szövegével is törődött (követhetnek példáját mai utódai), s a hiányzó *egy*-et zárójelben beletoldva, így tette közzé a Szépirodalmi Figyelő „Új könyvei” közt Barsi József kiadványának címét: „A mezei gazdaság jelen állapota. Kifejtve (*egy*) *beszédben*, melyet ... mondott Liebig”. Nem maradt ennyiben az ügy. „Barsi József úr, *levélben*, melyet a Kritikai Lapok 7-ik száma közöl, *dolog* iránt kér felvilágosítást ama lapok szerkesztőjétől” — írja költőnk a magyartalan könyvcím modorában (10: 325), s csúfondárosan kioktatja Barsit és a Kritikai Lapok szerkesztőjét *egy*-pusztításuk miatt. Majd így folytatja: „S ime, a Figyelő — nem fölötte germanisált — fülét nem sérti annyira az *egy* oda tétele ama könyvcímbe, mint sérti akkor, ha a Kr[itikai] L[apok] szerint »nincs hiba benne«. Hiába, szegény megszokta, még gyermek korában, *egy* kis kenyeret kérni, »*egy* királyról« mondani tündérmesét, nem is álmódva, hogy *németül* beszél, mert apja sem tudott, noha, magyar földműves létére, derék *egy* ember volt...” (uo. 328). Ahol lehet, a Figyelő is elhagyja az *egy*-et. „Emelkedett *beszédben* olykor jól is áll, ott az a névelő is ki-kimarad: de *könyvcímbe* se rhetori, se poetai felindulás nem igazolja”. Azt a könyvcímet is „talán jobb szeretne volna egészen megfordítani, ilyformán: »Itt s itt, ekkor s ekkor mondott *beszédében* kifejtette Liebig” (uo.; vö. még Csefkó Gyula: Arany és a határozatlan névelő: MNy. 7 [1911]: 406—9).

h) A k ö t ő s z ó k közül legtöbbet a *de* és a *hanem*, illetőleg a *nemcsak* — *hanem*, *nemcsak* — *de* kérdése foglalkoztatta Aranyt (5: 415—7). Minthogy ma is lépten-nyomon a *nemcsak* — *de*-be botlunk bele, célszerű lesz bővebben ismertetnem megállapításait. Már Brassai Sámuel megmondta: „Ez a szó [ti. a *hanem*] a mai irodalmi stílusból, úgy látszik, ki van küszöbölve. Természetesen és nemzetiesen beszélő magyar a *de* és *hanem* használatában soha sem vét” (Arany idézi: uo. 415). Arany rásüti Brassaira, hogy ő is használja a *nemcsak* — *de* kötőszópárt, mindazonáltal — szinte az ő mentségére — megemlíti, hogy a nép is él vele, olyankor, „midőn a *de* után következő mondatot

nagyobb nyomatékkaal ejti, mint aminőt *hanem* után szokott tenni. »Láttál-e már dinnyét? *Nemcsak* láttam, *de ettem* is«. Azt hiszem, ez nincs rosszul mondván népileg”. De már előbb megállapítja: „...az ép szerkezet legtöbb esetben így áll: nem—hanem; nemcsak—hanem(is)” (uo. 415—6). Majd így foglalja össze a fő tudnivalót: „...talán szabályúl lehetne megállítani, hogy míg a *hanem* egyszerű nyugodtsággal választja külön a mondat részeit: a *de* már inkább főlemeli az utórészt, s az ellentétet élesben jelöli meg. A *hanem* gyöngébb, nyugalmasb fokozat, ezért alig tudnék esetet, hol a *de* kötszót ne helyettesíthetné, mert a szólótól függ, kiemelje-e a mondatot, vagy se; innen van, hogy a *hanem* pótolhatja a *de*-t, a nélkül hogy sértene, valamint a folytonos halk beszéd nem sértő, az [= sértő] ellenben a helyen kívüli [azaz: nem helyénvaló] kiáltás; melyhez hasonló eset fordul elő akkor, midőn a nyugodt *hanem* helyébe az erősebben jelző *de* kötszót tesszük ott is, hol csendes hangra volna szükség” (uo. 416). Költőnk is úgy látja, hogy a korabeli irodalmi nyelv „kerüli a *hanem*-et, s helyébe csaknem mindenütt az erősebb színezetű *de*-t teszi, s ezáltal, kétségtelen a magyar nyelvérzékre oly kellemetlen hatást tesz, mint idegen hanghordozás a magyar föltre”. Szerinte a *hanem* kerülésének esztétikai oka van. Először is a *de* rövidebb, másodszer pedig rosszul hangzik az ismétlődő *nem*. „Például majd szenvedhetlenné válik az ily tagadó kitételekben: »*nemcsak* hogy *nem* hallottam, *hanem* még *nem* is láttam«. Versben pedig sokszor laposnak tetszik”. Mégis inkább a *hanem*-et választja, s helyére szorítja vissza a *de* kötőszót. Hadd idézzem saját szavait: „...pár esetben inkább a *hanem* rövidített, népies alakját (*ha'*) írtam helyette, például: »Lelsz te rózsát *nem* egyet, *ha'* százat« [A méh románca] — noha úgy sejtem, hogy itt a *de* is megjárna, mert nagy nyomaték áll az utóbbi tagon. Nyílt kérdés marad” (uo. 417). — Mások írásában sem tetszett neki a *hanem* helyét bitorló *de*; tallózása közben kijegyezte A Honból ezt a mondatot: „A közreműködő törekvés *nem* a múlté, *de* a jövőé”, s odatette melléje: „*de* = *hanem*” (Nyr. 27 [1898]: 504). — Úgy gondolom, talán idegen nyelvi hatás is oka annak, hogy a *de* a *hanem* helyére tolaikodik. Többek közt a franciában, az angolban ugyanaz a kötőszó jelentheti mind a kettőt: a francia *mais*, az angol *but*. — Az elfelejtett *hanem*-ről lásd Benkő Lászlónak és Nagy J. Bélának egy-egy cikkét: Magyarosan 16 (1947): 81—3. Nagy J. Béla hasznos útmutatása: „a *de* akkor van helyén, ha az *azonban* is beleillik helyette a mondatba” (uo. 83). (Vö. még: Farkas Vilmos: A *hanem* és a *de* kötőszó használatának kérdéséhez: Nyr. 81 [1957]: 12—8.)

A *hogy* kötőszó „kerülgetése dolgában” Arany igazat ad Brassainak, s ekképp vélekedik: „Mire való ez? Hát baj az, ha a *hogy* kétszer is jó egymás után? Vagy szebb a *miképp*, *mikint*, *miszerint*, mely soha sem adja vissza a *hogy* értelmét? Van a *hogy* elhagyásának magyarban igazi népies módja, mellyel az irodalomban mai nap ritkán találkozunk. »Mondtam anyám, házasíts meg”. Szerinte íróink fölösleges módon odateszik ilyenkor a *hogy*-ot, sőt talán a *miszerint*-et is. Szintily laposság véleménye szerint ige után a „*hogy* mily”, „*hogy* mennyi”, „*hogy* mikor”, „*hogy* meddig”, „*hogy* ki”, „*hogy* merre” s még sok más; így tartja szebbnek: „Látom, mily boldog vagy”, „Nem tudom, mennyiért adják” stb. Végül ekként szól erről a kérdésről: „Ezenkívül is van több módja kerülni a *hogy*-ok összetorlását: *de* ha a szerkezet épen úgy kívánja, hogy e kötszó kétszer jöjjön egymás után, az bizony sohasem oly nagy stilistikai szerencsétlenség” (5: 398—9). Úgy

hisszük, mindig el lehet kerülni a *hogy* fölösleges ismétlődését. Arról, hogy mikor maradhat el a *hogy*, mikor nem, részletesen szól Lehr Albert, s bőségesen idéz példamondatokat Aranyból is (nagy Toldi-kiadásában: 435—9).

Bemutatók költőnktől egy-két idevágó javítást. Fönnakadt A Honnak következő igen helytelen *miszerint*-jén: „VIII. Henrik Rómától elvált, *miszerint* házasságát felbonthassa”; ezt írta oda javításul: „*miszerint*=hogy” (Nyr. 27 [1898]: 504). Ugyanígy helyteleníti a Pesti Napló következő mondatában a *mely szerint*-et: „...azon indítvány, *mely szerint* az intézet szélesebb alapokra fektessék...”, s a *hogy*-ot kívánja helyette. Aláhúzta a hibás igealakot; ugyanis szerinte műveltető alakot írtak a szenvedő *fektettség* helyett (10: 420).

A *miután* időhatározó kötőszónak okhatározó használata már száz évvel ezelőtt divatos volt. Gyergyai is hibáztatta a *minthogy* vagy *mivel* helyén, s magyarázta e kötőszók jelentésének különbségét (Magyarosan 47—8). Arany jegyzete: „*miután* e h[elyett] *minthogy*, *mivel*. Helyes az észrevétel. De a *mivel* és *minthogy* közötti finom különbséget nem bizonyítja meggyőzőleg” (MNY. 13 [1917]: 164). (A *mivel*, *mivelhogy*, *minthogy* kötőszó használatát részletesen tárgyalja: Simonyi Zsigmond: A magyar kötőszók 3: 242—51 és Klemm Antal: Magyar tört. mondattan 536—8, 558—9.)

A *ha... úgy* használatáról többször is írt. A Nyelvőr 1872-i, első évfolyamában 17 kis cikke közül a másodiknak ez a címe: *Úgy* (244). Joggal németesnek ítéli ott ezeket a mondatokat (az *úgy*-nak el kell maradnia): „Ami a horvát mozgalmat illeti, *úgy* az csillapulni látszik”; „Nem lévén kedvező kilátásai, *úgy* kénytelen volt elutazni”. S ezt tanítja: „Az *úgy* csak hasonlító körmondatban (*valamint — úgy*) és feltételesben (*ha — akkor* vagy *úgy*) van helyén, de az utóbbiban ki is marad. »Ha haragszol, (akkor v. *úgy*) megkövetlek» (Csokonai)”.

A Nyelvőr következő számában (1 [1872]: 291) Volf György cáfolta a költőt, s minden *ha — úgy*-ot „gyilkos barbarismus”-nak, a német *wenn — so* utánzásának tartott. Arany nem felelt, mint más hasonló alkalommal se, csak asztalfiókja számára írta meg évek múlva *Ha — úgy* című, az elsőnél bővebb cikkét (10: 412—3; Volf írásának is ez volt a címe). „Feltételes mondatok utórészében az *úgy* németes használata oda riasztotta Nyelvőreket, hogy most a *ha — úgy* szókötés magyaros voltát merőben tagadják. Lássunk néhány mindennapi példát” — kezdi. A többől ideírok egyet-kettőt: „*Ha* meghozta a pénzt: *úgy* jól van”; „*Ha* ez nem beteg: *úgy* részeg”. Vagy fordítva (elől a főmondat, a rámutató szó): „*Úgy* hát pazarló, *ha* eladta mindenét”; „*Úgy* nem bánom, *ha* te is tanácsolod”. A példák után megjegyzi: „Mind ez esetekben jó az *akkor* is”. De persze nem tartja helyesnek az efféléit: „*Ha* széttekintünk a természetben, *úgy* látunk növényeket, állatokat stb.” „*Ha* a nyúl szeme héját felfeszítjük: *úgy* egy hártya van ott, mely stb.” Majd megállapítja: „Általában az *úgy* csak nyomatékul és módhatározóképen használtatik a magyarban” (uo. 412). Példának idéz az ismert népdalból is: „*Úgy* ég a tűz, *ha* lobog. *Úgy* élek én, *ha* lopok”. Azután még jó néhány példát említ, s így végzi: „Egy apa nagyon szerette a velős puha csontot rágicsálni. Egyszer asztal felett oda kiált a kis fia: *Úgy* hát kutya édes apám, *ha* a csontot eszi!” (uo. 413). Meg kell jegyeznünk Klemm Antallal az *úgy*-nak ilyen használatára: „hazánk nyugati és déli részein szokatlan” (Magyar tört. mondattan 596).

Nagy Toldi-kiadásában Lehr így szól hozzá a kérdéshez, Volf Györgyre célozva: „Némely grammatikus (l. Nyelvőr I. 191. [helyesen: 291.] l.) az »ügy«-nak ilyes használatát [»Ha győz, úgy derék fi«] germanismusnak tartja. Szerintem nem az, ha a mellékmondat nem *időt*, hanem *állapotot* vagy *fel-tételt* jelent”, s a népköltészetből, Petőfiből, Aranyból vett példákkal bizonyítja igazát (275).

Arany egy 1867-i újságszámnak következő mondatát a németes *ügy* miatt hibáztatta: „Ami a spanyolokat illeti, *ügy* ezek is kegyetlenségek által alapították meg uralmokat”; ezt írta oda melléje: „*ügy* = so” (Nyr. 27 [1898]: 504; itt el kell hagyni az *ügy*-ot). Már számtalanszor megrótták ezt az idegenszerűséget, mindamellett korunkban is gyakran szemünk elé akad.

i) A mondatbeli h a n g s ú l y egyik kérdéséről szól Arany János Hangsúly című rövid írásában (10: 400—1). Értékesek itt közölt megfigyelései. Ezt mondja: „Vette-e valaki észre, hogy rhythmicus beszédben oly szó és szótag is hangsúlyt kap, mely azzal rendesen nem bír? Ilyenek a kötszők, a visszahozó [= vonatkozó] névmás stb. Tudva van, hogy a közmondások rhythmusa megérzik, ha nem rimelnek is. A magyar nép közbeszédben így hangsúlyoz: ha a házam eladhatom, megfizetek; az a házam eladó, akit a bátyámtól vettem. De a rhythmusos példabeszédben másképp: *ha* lúd, *kővér* legyen. *Ha* per, legyen *per*! Dejszen, *amely* kutyát bottal vernek a nyúl után, *sose* fogja az azt el. *Aki* beteg, *nyögjön*. *Ha* haragszol, *harapj* sz—ba. *Ha* adnak, *vedd* el, *ha* ütnek, *szaladj* el. Ennyit azoknak, kik a verses előadást mindenben a prózai közbeszéd laposságára szeretnék leszállítani”. (Tapasztalatom szerint akik csak a józan, higgadtan közlő beszédre gondolnak, s nem veszik figyelembe vagy észre az érzelmi nyomatéknak versszerű ritmust keltő hatását, azok nem értik Aranyt itt sejtetett hanglejtésformáit.)

Mint látjuk, több ízben egymás mellett levő két szótagot is kiemel: *bátyám, amely, sose, aki*, jóllehet ezekben a szavakban — nyilván az ő ejtése szerint is így volt — csak az első szótag hangsúlyos. Ebből a körülményből talán arra következtethetünk, hogy költőnk ezzel a jelölésmóddal némiképp a hanglejtést is érzékeltette. A kiemelt szomszédos szótagok ugyanis magasabb hangon ejtődnek, mint a környezőők. (A sokszor együtt járó hangsúlyt és hangmagasságot Arany itt nem különböztette meg.)

j) A szórend törvényszerűségeinek kutatásában Arany János különösen nagy érdemeket szerzett. Első ilyen dolgozata, A szórend című először a Nyelvőrnek 1873. évi, második kötetében jelent meg (7—11; újra: 10: 356—62). Ugyane kérdéseket boncoló másik két írása töredék maradt, s csak halála után, fia gondozásában jelent meg: Még egyszer a szórend (10: 363—7); A magyar jelentő mondatról (uo. 407—11). Első cikkében költőnk előbb ilyen mondatfajta mutat be: „...oly nagyot *levágott* a kolbászból. Oly sokszor *felhozta* neki”. Már akkor is akadt magyar ember (akár ma), aki hátravetette ilyenkor az igekötőt. Így mondja Arany: „A kételkedő, kinek nyelvérzékében e forma nem él, vagy kinek a *priori* megállapított szabályaiba ütközik, mindig azt mondhatná, nem jól van, nem szabályos, hanem így kell: oly nagyot *vágott le*, oly sokszor *hozta fel* stb., mert, szerinte, az *oly nagy, oly sok* hangsúlya az igekötő hátravetését parancsolja. *Ez az, amiben mai syntaxisunk leginkább szenved*; s ami engem az *állító és tagadó* mondatok általam régóta vizsgált rendszeréhez vezet, melynek minden bibéjét még nem találtam ugyan ki, de ami körülbelül bizonyosnak látszik, megkísértem vázolni a következőkben” (10: 357).

Állító mondatnak azt nevezi, „mely egyszerűen állítja vagy *jelenti* az egész mondat tartalmát; melynek hangsúlya is az egész mondatra vonatkozik, nem pedig annak egy vagy más részét emeli ki különösebben. Tagadó ennek ellenkezője, rendszerint a *nem* tagadó szócskával” (uo.). Ha az igekötős vagy határozói bővítményes ígének nincs „segéd- vagy pótlóigé”-je (módosító igéje), akkor így alakul a szórend: 1. (állító) *leírom*, 2. (tagadó) *nem írom le*; ha módosító igéje van, akkor így: 3. (állító) *le fogom írni*, 4. (tagadó) *nem fogom leírni*. Vagyis az első és a negyedik esetben nem válik el az igekötő, a második és a harmadik esetben elválik (uo. 358). Pontosabban: Az 1. esetben állító a mondat és nincs „segédigéje”, a 4. esetben tagadó a mondat és van „segédigéje”: ilyenkor nem válik el az igekötő (*leírom*; *nem fogom leírni*). A 2. esetben tagadó a mondat és nincs „segédigéje”, a 3. esetben állító a mondat és van „segédigéje”: ilyenkor elválik az igekötő (*nem írom le*; *le fogom írni*). Tagadó szerkezetben a hangsúly a *nem*-en van, állítóban az előrevetett igekötőn vagy az ige más bővítményén. A négy típustól eltérő szerkezetű mondat „nyomatékosá válik”, s így alakul szórendje: 1. *akkor írta le*, 2. *nem leírom* (csak olvasom), 3. *mikor fogom ezt leírni?*, 4. *nem leírni fogom* (csak elolvasni) (uo. 358—9).

Megfigyeléseinek új eredményét így közli Arany: „Azt vettem észre, hogy az állító mondatok rendszerét (1., 3.) követi minden olyan mondat, mely *positív*, a tagadókét (2., 4.), mely *negatív* jelleműnek mondható, úgy hogy e részben ellentétesek: *sokszor* — *ritkán*; *leginkább* — *legkevésbé*; *is* — *sem*; *jobban* — *nem annyira*; *könnyen* — *nehezen*; *nagyon* — *kissé*; *bőven* — *szűken* stb. a végtelenig” (uo. 360). Példáiból egyet-egyet mindenik fajtára: 1. (plus) *sokszor* megszólította, 2. (minus) *ritkán* szólította meg, 3. (plus) *sokszor meg* akartam szólítani, 4. (minus) *ritkán* tudtam megszólítani (uo. 361).

Annak bizonyosságául, hogy „a nyelv az állító szerkezetnek tagadóra és viszont való változtatása által mennyi erőt, nyomatékot ad a beszédnek”, efféle példákat említ: az „első fokú parancsolás”-ra és tiltásra: „Állj meg”, „Ne állj meg”; „másodfokú”, erősebb nyomatékúra: „Megállj hé!”, „Meg ne állj!” Végül ilyen (a fenti szabályt sértő) szórendi hibákat ró meg: „... Menynyire tér el ettől a reichsrath felfogása! (Tagadó, mert *plus* mondat *minus* szerint van szerkesztve.) Ez *több* jelenségből *tűnik ki*. (Tagadó szerkezet, pedig állít; az az *plus*-sal állít.)” (uo. 361—2).

Már tizenkét évvel azelőtt a Visszatekintés II. cikkének végén följajdult az igekötő téves el nem választása és elválasztása miatt. „Nem kevesebbről van szó, uraim, mint egy syntactical formának *teljes kiküszöböléséről* az önök divatos: »eldönteni fogjuk, megvizsgálni lehet« stb. szófűzése által. Hisz nem én figyelmeztetem először, hogy »elmondani fogjuk« és »el fogjuk mondani« határozottan különböző két szólam. Az első a *mond*-ra helyezi a súlyt: »elmondani fogjuk« nem például: »elénekelni«. A második minden ilyes nyomaték nélkül fejezi ki a legtermészetesebben, hogy »az elmondás meg fog történni«. — Hasonló rontás az is, midőn közvetlen a határozó (adverb) után, szükségtelenül, s a magyar nyelvérzék ellenére, magát az *igét*, nem annak előragját [= igekötőjét] teszi valaki. »Mondtam, írja le, s *szépen* leírta«, — ez a természetes szórend. E helyen [= e helyett] divatba jött, vagy kell vagy sem, mindig az ígére sulyosítani a határozót; tehát a főnebbi példában: »Mondtam, írja le, és *szépen* írta le«. Pedig ez egészen más árnyalat. De úgy látszik, a *szócsíntan* már nem elég, rontani a nyelvet, »mond-csín-tan« is kell,

hogy syntaxisunk tönkre jusson” (5 : 399—400). Hogy nem túlzás ez a kifakadása, azt meggyőzően bizonyítják a hatvanas évek hírlapjaiból való ilyenféle megjegyzései : „Törökországban azonban a keresztények kedélye *felizgatva van*” (a szórendi hibán kívül a *-ban* aláhúzásával bizonyára a rag ismétlődését helyteleníti, s talán a *-ban* és a *van* rímelését is ; megjegyzése különben csak ennyi : „igekötő” ; helyesen : *fel van izgatva*) ; „Ez pedig több jelenségek közül *tűnik ki*” ; helyesen : több jelenségből *kitűnik*. (A Tallózás az idegen szókötés mezején című közleményében még legkevesebb tíz olyan példát találunk, amelyet többek közt szórendi hibájáért szemelt ki Arany ; ott díszeleg a fenti „reichsrath”-os idézet is az előbbiekkal együtt : Nyr. 27 [1898] : 504—5.)

Mint láttuk, főleg az úgynevezett összefoglaló és kirekesztő szórend kérdései foglalkoztatták költőnket. A Még egyszer a szórend és A magyar jelentő [= „nyomatéktalan”] mondatról című két töredék írásában is ezen a területen bűvárkodik, s nem egy új észrevétellel gyarapítja addigi eredményeit. (Vö. mindezzel Lehr nagy Toldi-kiadásában a szórendi példákat : 273—4 : „Sok derék vitézem *múlt ki* már kezében” stb.)

Az alól a törvényszerűség alól, amelyet Arany János leírt, az újabb kutatók szerint akad kivétel is, mégpedig hovatovább számos (vö. Klemm Antal : Magyar tört. mondattan 628). A kérdés legújabb vizsgálója, Deme László is így véli : „Ez a törvény azonban ma már veszített erejéből. Egyre több az olyan összefoglaló kifejezés, amely után kirekesztő (azaz hangsúlytalan) szórendben áll az ige, ha a kifejezés maga hangsúlyos : »Sokan *mentek el*» ; »Örökre *hagyta el*» ; stb.” (Magyar nyelvhelyesség 318). Efféle kivételről különben már maga Arany is tudott ; az ilyes szerinte nem is kivétel, hanem „egészen más árnyalat” (5 : 400), mint fönti példáján bemutatta : „Mondtam, írja le, és *szépen írta le*”. Itt ugyanis a *szépen* határozó sokkal hangsúlyosabb, mint az igekötős igei állítmány, azért van a mondatnak kirekesztő szórendje. Eszerint valójában nem is kivételek az ilyen eltérések, hanem egy másik ismert törvényszerűségnek az esetei, vagy pedig — szórendi hibák.

Lássuk, mi a véleménye Aranynak az *-e* kérdőszócska helyéről. Gyergyai a „nem-*e* épen magunkban rejlik a hiba?” mondatot erre javítja : „nem éppen magunkba [vagyis : magunkban] rejlik-*e* a hiba?” (Magyarosan 54). Arany ezt jegyzi meg hozzá : „*Nem-e?* Erre én is régóta haragszom. De a régi *nemde?* (melyről nem szólt) védhető” (MNy. 13 [1927] : 165). Tollhegyre szúrja egy 1867-i sajtócikknek ezt a mondatát : „Azok a hírek *nem-e* csak az ujságírók phantasmagor[i]ái?”, s csak ennyit ír oda : „*nem-e?*” (Nyr. 28 [1899] 17). A Pesti Naplóból pedig minden kommentár nélkül ezt írja ki : „... a dolog természetének nem inkább *felelt-e* volna *meg?*” (10 : 419) ; helyesen : nem inkább megfelelt volna-*e?* Madách nagy művében is sokszor javítja Arany a kérdő *-e* szórendi hibáját. Lássunk egynéhány példát. Az 1131. sorban így írta Madách : „S nem esz meg-*e* rút féreg téged is” ; Arany többfelét javasolt, s végül így módosította : „S nem dőzsöl-*e* rút féreg rajtad is?” (Tolnai kiadásban 75. lap). A 2294. sor Madách kéziratában így volt : „Nem nő vagy-*e* s nem-*e* én férfiú?” ; az Arany javítása szerinti végleges szöveg : „Nem nő vagy-*e* s én nemde férfiú?” (uo. 142 ; lásd még az 1723., 2234., 3167. stb. sort a Tolnai-féle kiadásban). — A kérdő *-e* szórendi helyének szabálya : az állítmány után áll ; ha az állítmány *volná*-val összetett igealak, akkor a *volna* után ; a *fog, kell* stb. úgynevezett segéd- vagy módosító igével szerkesztett állítmány esetén pedig a ragozott rész után.

k) A szórend kérdéseire fűzve és vegyest egybefoglalva bemutatok még egy-két különféle mondatnyi hibát, amelyet Arany János a korabeli sajtóban tallózva összeszedetett. Szinte valamennyi elsorolandó példának ma is élnek késői leszármazottai. „Ausztia ily szervezése nem sodorná-e Magyarországot is veszélybe? Okvetlenül *sodorná*” (mind ezt, mind a többi a költő kiemelésével közlöm); csak ennyit jegyez meg hozzá: „Syntax”; így javíthatnánk: Okvetlenül *belesodorná* vagy *oda* sodorná. „Magyarország a közös terhekhez *közrejáruland*”; Arany jegyzete: „szóvonzat”; javításunk: *hozzájárul* (ez a két példa: Nyr. 28 [1899]: 18; a következők pedig minden megjegyzése nélkül ilyen cím alatt vannak összegyűjtve: „A magyar nyelv gyönyörűségei”; 10: 418—20). „A hatalmak *neki* látnak a mediációhoz”; helyesen: *mediációnak* vagy *hozzálátnak* a mediációhoz, közvetítéshez. „Mit *sem* gondoljunk vele!”; jól: *se*. „*Mind* a napközelség, *mind* a napéjegyen, *nem* mindenkor esnek ugyanazon napra”; javítva: *Sem* a napközelség, *sem* a napéjegyenlőség nem mindenkor esik ugyanarra a napra. „*Nagy*, a keleti határszélhez közel *fekvő megye*”; jobban: a keleti határszélhez közel *eső nagy megye*. „A családi *érmek*, melyek vidékünkön vajmi ritkák, *száma* 34”; próbáljuk meg rendbe szedni: A családi érmek vidékünkön vajmi ritkák, számuk 34.

Nem hiába nyúlt ilyen hosszúra ennek a tanulmánynak mondatnyi része; Aranyt legjobban a „szókötés” problémái érdekelték, nem a szavak, „a nyelv törzskénének” „levelei, vékony ágai”, hanem inkább a „nemesberek”, „csatornák”, „melyeken a fa éltető nedve kereng” (5: 400), ahogy már idéztem. Pontosabban is megmagyarázza a szintaxis jelentőségét: „Soha nagy stilista, remekíró nem volt — prózai sem, annál kevésbbé költő — ki illető nyelve szókötésének minél teljesebb birtokában ne lett volna. Ha valahol, itt áll boszút magáért az idegen formákba lapulás, sőt olykor az élő nyelv hétköznapi gondatlansága is, épen úgy, mint a tudós vagy pedant fesz [= kicsinyes feszesség]. Kilesni, híven följegyezni s megőrizni az élő nyelv azon ritkább, nyomatékosb szókötesi fordulatait, melyek úgyszólván csak ünnepnapon, azaz a lélek magasztosabb perceiben hallhatók: ily úton óhajtom én a magyar »ornata syntaxis« létrejöttét; nem pedig, hogy íróinkból latinos, németes stb. kitételeket szedjünk össze, vagy épen a latin »ékes szókötés« szabályaira erőltessünk magyar példákat” (uo. 402). Tehát élő nyelvünk természete szerint, de a hétköznapi pongyolaságtól és a tudós fontoskodástól mentesen, az emelkedettebb stílus szintjén, választékos ízléssel kívánná megalkotni az „ékes szókötés”-t, a művészi szó- és mondatfűzés szabályait.

Nem kellett neki az idegenből való káros szerzemény. Íme egy figyelmeztető példája: „Germanistáink mint nyelvzsépséget honosíták meg az effélét: »Nyargal a huszár forgóval süvegén, karddal az oldalán« stb. s nem vették észre, vagy nem akarták, hogy ezt a magyar ki tudja fejezni rövidebben s élénkebb hatással: »nyargal a huszár, süvegén *forgó*, oldalán *kard*«” (5: 386). Feltette nyelvünket, főképp szintaxisunkat mindennemű erőszakosságtól: nemcsak a sajátos törvényeit, egyéniségét megrontó kelletlenségek, „germanismusok s mindenféle ismusok” rátkumálásától, hanem másfelől attól a nézettől is, hogy „a nyelvtudós tiszte megszabni a korlátokat, octroyálni a törvényeket, melyek határai közt szabad csupán mozogni a nyelvnek” (uo. 420). Ehhez a mondatához kapcsolódik egy jelentős nyilatkozata: „Ki azt állítja, hogy más *szókötésre* van szükség, ha cselédemmel értekezem, ha társalgok, ha magamat ’ungenirt’ [= tartózkodás nélkül] átengedem az anyai

tejjel beszítt, a gyermekszobában vagy a póriskola dulakodásai közben kifejtett nyelvérzékemnek, másra pedig, ha vezércikket írok, ha regényem személyeit beszéltetem, ha színpadról szólok a közönséghez; hogy ami ott természetes, jól kötött, jól rendezett beszéd, itt nem az, hanem itt más rend, más kötés, más viszony kell: az csak menjen a maga útján, mert az enyémmel sohasem találkozik” (uo.).

Ne értsük félre: itt nem azt mondja, hogy nincs szükség a körülményekhez hozzásimuló más-más fajta stílusra; azt hirdeti, hogy az irodalmi nyelv szó- és mondatfűzése, szerkezete, egész mondattana nem lehet más, mint az élőbeszédé, a köznyelvé. Egy a magyar nyelv.

Ferenczy Géza

Az orosz helyesírás fejlődésének fél évszázada és a most megjelent orosz helyesírási szabályzat

Az orosz helyesírás 1956 őszén megjelent szabályzata¹ a szerkesztők előszava szerint az első ilyen teljességű és jellegű törvénygyűjtemény az orosz irodalomban. Megjelenése alkalmából tanulságos lesz egy pillantást vetni az orosz helyesírás néhány fő kérdésére, az 1917-i nevezetes helyesírási reform előzményeire és végrehajtására, ennek következményeire, a helyesírás alakulásának forradalom utáni fejlődésére, végül pedig magára a most napvilágot látott szabályzatra.

I. Egyes orosz szerzők (így Sapiro, de különösen Gvozgyev) véleménye szerint az orosz helyesírás megkülönböztető vonása az, hogy nemcsak a fonetikus, hanem — elsősorban — a szóelemző elvre épül. Ez a sajátossága természetesen elkülöníti egyrészt az olyan helyesírásoktól, mint az angol és a francia, mivel ezek sokkal erősebben a hagyomány elvére épültek; másrészt meg az olyanoktól, mint a belorusz és a szerb, mert itt viszont a kiejtés szerinti írás az alap. Azonban találunk olyan helyesírási rendszert nem egyet — így mindjárt a magyart is —, mely többé-kevésbé a szóelemző és a fonetikus írásmódra épül (egyéb elvek mellett), így ezt nem lehet sajátosan orosznak vagy magyarnak stb. tartanunk. Az ilyen rendszerű helyesírásokon belül az egyes nemzeti rendszerek sajátossága részben az említett elvek érvényesülési arányában, de kiváltképp abban mutatkozhat meg, hogy milyen pontokon és milyen okokból, hogyan ütközik össze ez a két, bizonyos szempontból ellentétes elv, melynek harmonikus egységére az adott szisztéma épül.

Amikor Kirill és Metód, illetve az ő tanítványaik létrehozták azt a jelrendszert, melyből bizonyos alaki fejlődés után a mai cirill ábécé lett, természetesen igyekeztek az akkori (dél)szláv hangrendszerhez alkalmazkodni, s az általuk megteremtett betűk segítségével a szavakat ejtésük szerint leírni. Mindjárt elkezdődtek azonban a nehézségek, amikor ez az ábécé keleti szláv nyelvterületre került, ahol egyes, amott meglevő hangok (így a X. század második felétől a nazálisok) már nem voltak meg; a nyelv további fejlődése pedig egyre inkább távolította az írást a fonetikus ideáltól. A hagyomány elve tehát egyre inkább — és minél műveltebb volt a tollforgató, annál inkább — érvényesülni kezdett. Ennek eredményeképpen a szóelemek, az időközben végbement változástól függetlenül, írásuk tekintetében egyforma képet

¹ Правила русской орфографии и пунктуации. Москва, 1956. Учпедгиз. 176 лар.

tartottak meg, több-kevesebb következetességgel. Az, hogy ebben haszon rejlik, az orosz filológia számára a XVIII. század első felében vált világossá: Lomonoszov a szóelemző írás híveként lép fel, s ezt a történelmileg kialakult alapvetet utódai féltékeny tudatossággal őrzik, hol kisebb, hol nagyobb teret engedve mellette az ejtés szerinti írásnak. A szóelemző írás ekkorra — és ez már valóban az orosz helyesírás megkülönböztető vonása — leginkább a magánhangzórendszer jelölése területén került összeütközésbe az irodalmi (moszkvai) artikulációval. A hangsúlytalan magánhangzók ugyanis ebben az ejtésben, akár csak a déli dialektusokban, erősen elsorvadnak, nemcsak mennyiségi, hanem minőségi változáson is átmennek (голова ejtése kb. gólava), és ezt a sorvadást a helyesírás nem tükrözi; vannak egyes magánhangzókat érintő változások is, melyeket szintén nem jelölnek. A mássalhangzó-rendszer lényegesebb eltérése írásos jelölésétől — sajátos módon — szintén a magánhangzó-rendszer változásával kapcsolatos. Bizonyos hangtani helyzetben ugyanis a nyelvtörténeti kor folyamán kiesnek az ún. „redukált magánhangzók”, tehát nagyon rövid magánhangzók (melyeknek egykori jelét, más értékkel, máig is őrzi az írás: ѣ a veláris, ѓ a palatális redukált magánhangzó jele volt). Ennek következtében megszűnik az ún. „nyílt szótag törvénye”, mássalhangzók közvetlenül egymás mellé meg a szóvégre is kerülhetnek. A közvetlen egymás mellé került mássalhangzók asszimilálódnak (нузкуи ejtése „nyiszkij” lesz), a szó végén álló zöngés mássalhangzó zöngétlenedik (зуб ejtése „zup” lesz) stb. — az írás ezt ismét csak nem tükrözi. A mássalhangzó-rendszeren belül is vannak aztán olyan kisebb változások (mint pl. egyes palatalizált mássalhangzók — зс, с — velárisá válása), melyek szintén nem jutnak a megfelelő betűkben és betűkapcsolatokban kifejezésre (vagy ami még rosszabb, nem következetesen jutnak kifejezésre).

Ezen a két fő ponton, a hangsúlytalan magánhangzók és a mássalhangzó-csoportok pontján van tehát a szóelemző és az ejtés szerinti írásmód ütközése, mely majdnem kivétel nélkül mindig az előbbi javára dől el; ez az ütközés és ennek ilyen, „etimologikus” megoldása az orosz helyesírás megkülönböztető vonása.

2. Az elmondottak természetéből fakad, hogy ez a vonás nem ma, még csak nem is az 1917-i reformmal született; a már előbb kialakult helyzetet regisztrálják, tökéletesítik a XVIII. század első fele óta a helyesírás kérdéseivel tudatosan foglalkozó szerzők. A fokozatos kanonizálás, tökéletesítés stb. során azonban lassan-lassan több bántó következtelenség, ballaszt is felhalmozódott az orosz helyesírásban. A jól bevált régi alapok megtartása mellett ezek ellen a visszásságok ellen indult harc századunk elején, ez a harc torkollott végül is eredményesen az 1917-i reformba.¹

Melyek voltak ennek a harcnak konkrét céljai? Bár már Nagy Péter kizárt az ábécéből néhány, nyilvánvalóan a görögből maradt és az oroszban felesleges betűt (mint az ω, ξ, ψ), az egykor nazálisokat jelölő két betűt (Ѧ, ѧ) stb. — még mindig maradt négy-öt „fölsleges betű”; az *i* hang jelölésére három is szolgált (і, и, ѣ), az *e*-re kettő (е, ѣ), az *f*-re is kettő (ѣ, Ѥ), céltalannak látszott az is, hogy minden kemény mássalhangzóra végződő szó és alak végén ott álljon a „kemény jel” (ѣ). Hogy e hangokat mikor melyik betűvel kell jelölni, arra nemcsak hogy logikus szabályok nem voltak, de sok esetben nyelvtör-

¹ E harc jól dokumentált, érdekes történetét kapjuk egyik részvevőjének tollából: В. И. Чернышев: Ф. Ф. Фортунатов и А. А. Шахматов — реформаторы русского правописания. Сб. А. А. Шахматов. М — Л., 1947. 167—252.

ténetileg is helytelenül, sőt különösen erős vagy tartós hagyományalap nélkül kellett alkalmazni őket. Így pl. Nagy Péter 1708-ban kizárta az ábécéből az *u* betűt, helyébe egységesen a „nyugatibb” formájú *i*-t rendelve el. Már újságok, sőt könyvek is jelentek meg ilyen betűrendszerrel. De mivel a cárról az 1710-i hivatalos ábécéből, melyet saját kezével javított át, nem húzta ki az *u*-t, ez a jel hamarosan visszaszivárgott a többi közé. A *ѣ* betűnek viszont sok szempontból a mi *ly*-unkra emlékeztető volt a sorsa. A közös szláv nyelvrendszerben a később *e* betűvel jelölt hangnak fonéma értéke lehetett, a fejlődés során azonban a keleti szláv nyelvterület nagy részén már az első írásos emlékektől kezdve azt látjuk, hogy az *e*-vel olvad össze (egyes — északnyugati — dialektusokban meg az *i*-vel; más, elszórt nyelvjárás-szigeteken a legutóbbi időig megtartotta külön zárt *é* vagy diftongoid *ie* értékét). Ez még nem is lett volna baj, ha a hagyomány a maga helyén tartotta volna meg; tudálékos javítgatások eredményeképpen azonban a XX. század elejére többször olyan helyen kellett *e* jelet írni, ahol eredetileg nem is *ѣ*, hanem *e* volt; másrészt nem egy helyen *e*-t rendeltek a szabályok a nyelvtörténeti *ѣ* helyén. Vagyis ahhoz, hogy valaki helyesen tudjon írni, nemhogy nem kellett a nyelvtörténeti, írástörténeti ismeretek, hanem számos esetben zavarólag is hatottak. Helyesen az tudott írni, aki ismerte az iskolában az idő szerint besulykolásra kerülő szabályokat.

Hasonló önkény volt tapasztalható nemcsak a betűállomány alkalmazása, hanem egyes szorosan vett helyesírási kérdések (melléknévi, névmási végződések írása) terén is.

Végül pedig, az előbbi változásokkal „egy füst alatt” néhány kisebb, a fonetikai elvnek engedő változtatást is végre kívántak hajtani a reformátorok.

A harc „külső történetére” vonatkozóan a következőket mondhatjuk. Az említett visszasságok egyike-másika ellen már korábban is volt, aki fel-emelte a szavát. Így a XIX. század derekán Belinszkij, a neves esztéta és filozófus, aki nyelvtanítással is foglalkozott, s egy orosz alaktant is írt, már tiltakozik a *ѣ* esztelen használata ellen, de ugyanakkor felsóhajt: kinek lenne bátorsága enélkül írni, és melyik kiadó merné vállalni azt az anyagi kockázatot, hogy az így, „új módon” nyomtatott könyvek közneveltség és közmegvetés tárgyaként raktárán maradjanak.

1885-ben jelent meg Ja. K. Grot akadémikus munkája, mely az orosz helyesírás szabályait tartalmazta.¹ Grot művelt filológus volt, aki nagyobbára maga is látta az említett következetlenségeket, tudománytalan és hagyománytalan torzításokat, azonban nem mert ellenük fellépni, hanem éppen kodifikálta őket (talán egyetlen újítása abban van, hogy a háromféle *i*-jelölésből az egyiket már ő is szükségtelennek tartja). Szabályzatát az Akadémia orosz nyelv- és irodalomtudományi osztályának megbízásából állítja össze, de ez nem jelenti azt, hogy szabályzatát az Akadémia magáénak vallja. A Grot-féle szabályzat számos további kiadást ért meg (22., utolsó kiadása Oroszországban 1916-ban látott napvilágot), a 10. kiadástól kezdve változatlanul. Bár a Grot-féle szabályzatnak feltétlenül voltak érdemei számos jó szabály alkotása, a helyesírás egységessé tétele terén, mégis a reformátorok céltáblájává vált éppen az említett hibáknál fogva. A reformharc első szervezett fellángolásától, századunk elejétől fogva többé-kevésbé a Grot-féle szabályzat ellen folyt (bár annak alapjait, legalábbis a hozzáértők közül senki sem kívánta érinteni).

¹ Я. К. Грот: Русское правописание. Руководство, составленное по поручению Второго отд. Имп. Академии наук. Спб., 1885.

A XX. század első éveiben több város pedagógustársasága — így a moszkvai, a pétervári, a kazanyi stb. — kérte a helyesírás-reformot, melyben kisebb-nagyobb különbségekkel körülbelül a fent vázolt visszasságok megszüntetését javasolják. A moszkvai társaság 1903-ban be is adja javaslatát az oktatásügyi miniszternek. Azonban nemcsak hogy ez a hivatalnok visszautasítja őket, hanem riadót fúj a belügyminiszter is: rendelettervezetet készít, mely szerint a cenzoroknak nem szabad kiengedniök olyan könyvet, mely a Ъ, а Ѣ és а Ъ nélkül nyomtatott! Ebben a kritikus pillanatban kapcsolódik a küzdelembe az Akadémia, melynek megbízásából Sahmatov és Szobolevszkij levelet ír az oktatásügyi miniszterhez, hogy a belügyminiszter ne adja ki ezt a rendeletet. Nem tudni, a két akadémikus beadványa vagy az udvar akkor liberálisabb beállítottságú tényezői győzték-e meg a kormányt — de a párját ritkító rendelettervezet valóban nem látott napvilágot. Ezzel a fő veszély pillanatnyilag elhárult.

1904-ben az Akadémia mellett, az Akadémia elnökének vezetésével helyesírási bizottság alakult. A bizottság 55 tagja között vannak akadémikusok (zömmel a II. — orosz nyelv- és irodalomtudományi — osztályról), egyetemi és főiskolai előadók, pedagógusok, írók, néhány újság képviselői, minisztériumi és egyéb hivatali kiküldöttek. A bizottság egyhangúlag megállapította, hogy kívánatos a fennálló orosz helyesírási rendszer egyszerűsítése. Titkos szavazás útján, különböző szótöbbséggel, de eldöntötték, hogy a Ъ, а Ѣ, az и vagy az і és а Ѳ betűket ki kell vonni a betűállományból. A további részletek kidolgozására a bizottság létrehozott egy szűkebb végrehajtó szervet (szó szerint albizottságot: Подкомиссия), mely elnökéül Fortunatov akadémikust választotta meg, tagjai közt pedig ott találjuk Sahmatovot, Baudouin de Courtenayt és másokat.

Még ugyanez év májusában napvilágot lát a szűkebb bizottság reformtervezete „A helyesírási albizottság előzetes közleménye” címmel („Предварительное сообщение орфографической подкомиссии”) nyilvános megvitatás céljából. Az 1905-i forradalom és a leverését követő politikai reakció légköre nem kedvez a reform megvalósításának. Fortunatov és Sahmatov gyűjti az észrevételeket, bíráló megjegyzéseket. Nem hiányzik bizonyos értelmű politikai támogatás sem: 315 dumaképviselő — a tanítóképviselők kezdeményezésére — kérdést intéz az Akadémiához a helyesírás egyszerűsítése ügyében. A praktikus érzékű Sahmatov akadémikus válaszlevelében javasol e képviselőknek egy interpellációs szöveget az oktatásügyi miniszterhez, azonban a képviselők inkább egy maguk szerkesztette felszólalással állnak elő, s ezzel botrányba fullasztják az ügyet.

A beérkezett észrevételek figyelembevételével a szűkebb bizottság némileg módosítja tervezetét, és ilyen formában újból kinyomatja „A helyesírási albizottság határozatai” címmel („Постановления...”) 1912-ben. A hivatalos jóváhagyás azonban természetesen továbbra is késik. A világháború kitörése és Fortunatov 1914-ben bekövetkezett halála miatt azután kétségesnek látszik, hogy a hosszú harc eredményre fog-e egyáltalán vezetni valaha.

Nem lesz érdektelen itt egy pillantást vetni a küzdelem néhány szereplőjére, a reformot támogató és ellenző erőkre. Maga az Akadémia, Fortunatovon és Sahmatovon keresztül nem egyszer kijelentette, hogy a helyesírási reform előkészítése nem tudományos feladat, ezért nem tartozik az Akadémia hatáskörébe. Tekintettel azonban a társadalomban, különösen pedig az oktatásban mutatkozó igényekre, a tudós testület erkölcsileg kötelezve érzi magát, hogy

megfelelő számú, különféle területekről delegált szakemberek meghallgatása után kialakítsa a maga álláspontját. A reformon dolgozó akadémikusok ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy döntéseikkel nem kívánnak — nem is kívánhatnak ilyen jogok híján adminisztratív eszközökhöz nyúlni, a reform bevezetését a kormánytól várják; még csak azt sem tartják elengedhetetlenül szükségesnek, hogy az albizottság vagy a bizottság döntéseit az Akadémia alkalmazza saját kiadványaiban. Az Akadémián belül az említett két akadémikus mellett számos más támogatója is volt a reformnak. Maga az Akadémia elnöke, Konsztantyin nagyherceg úgy látszik mindenkor az udvar álláspontját igyekezett képviselni: 1904 előtt támogatta a reformot, később egyre tartózkodóbb magatartást tanúsított.

Támogatta Fortunatovékat kívülről a haladó sajtó, a tanítók, a tanárok és az egyetemi oktatók nagy része.

Az „ellentábor” azonban mindvégig erősebbnek bizonyult. Sok oldalról, nem egyszer helycsere-taktikát alkalmazva támadták a sajtóban a „reformátorokat”: így pl. Szobolevszkij akadémikus, a rendkívül művelt filológus, a kiváló nyelvtörténész valami személyes oknál fogva lemond a szűkebb bizottságban vállalt tagságáról, és személyeskedő, gúnyos hangú cikket közöl egy napilapban Fortunatovról és követőiről, az általa jól ismert tényeket kiforgatva; másrészt névtelen publicisták filológust meghazudtoló alapossgal és tárgyilagossággal támadják az újítókat stb. Persze nem ők döntötték el a reform sorsát, hanem a mögöttük meghúzódó erők: az oktatásügy magas állású bürokratái, a haladásellenes beállítottságú igazgatói és tanfelügyelői kar, az egyház, az udvar hatalmasai. A reform kérdése a kiéleződött helyzetben egyre inkább politikai jellegű kérdéssé vált, és néhány tudós szakértő kivételével legtöbb résztvevője világnézete, politikai nézetei alapján foglalt benne állást.

Nem vetették meg természetesen a sajtó fegyverét a reform hívei sem. Fortunatov ugyan — híven önmagához — most sem ír semmit, annál aktívabb azonban Sahmatov, akinek minden megnyilatkozásából előtűnik hatalmas nyelvészeti tudása, idéz a krónikákból, klasszikus írókból, hivatkozik a külföldi tudományos irodalomra. Erről az oldalról sem hiányoznak a publicisztikusabb hangú cikkek sem. Így például az újítás ellenzői egy ízben azzal érvelnek, hogy ha az egyik *i* betűt kivonjuk a forgalomból, akkor nem fogjuk tudni egymástól megkülönböztetni a *mip* 'világ' és a *mup* 'béke' szavakat (ez majdnem olyan erős érv, mintha valaki nálunk az *ly*-t azzal védené, hogy akkor teljes homonimává válik a *hej!* indulatszó és a *hely* főnév). Erre az egyik moszkvai professzor egy másik újság hasábjain azt válaszolja vissza: azok az urak, akik ezen az össze téveszthetőségen aggódnak, hogy nem tévesztik össze saját fejüket a ló fejével, hiszen mindkét esetben azt írják, hogy *fej*. . .

A vita során egy ügyes újságíró meglátogatta Tolsztoj Leót is, és megkérdezte véleményét a reformról. Tolsztoj erősen ellenezte a reformot. Érve nagyon érdekes: nem betűnként, hanem szavanként (vagy még nagyobb darabonként) olvasunk, és a jellemző szóképhez hozzátartoznak a gyakori *ѣ*, *ѧ* betűk, a reform után „nem fogunk ráismerni” az egyes szavakra, kénytelenek leszünk betűnként olvasni őket.

Jagić kétszer is (1901., 1902.) foglalkozott a reformjavaslattal folyóirata, az Archiv für slavische Philologie hasábjain; cikkeit lefordították oroszra, egyes vidéki és fővárosi lapok teljes egészében vagy bő kivonatokban ismertették. Jagić nem tulajdonít komolyabb jelentőséget a kérdésnek, és óva int

a túlságosan radikális reformoktól, a közönség ízlésére hivatkozva egyelőre még a ъ és ѣ betűket is megtartandónak véli, úgy látná jónak, ha fokozatosan távolítanák el őket. Részleges egyszerűsítést ő is szükségesnek lát, de ellenzi a fonetikus elv túlságos érvényesítését. Legfontosabbnak azt tartja, hogy a kérdést az orosz filológia szabadon dönthesse el; rámutat arra, hogy nagyobb arányú reform végrehajtásához különleges társadalmi-politikai feltételek szükségesek (ilyenek álltak fenn — mint mondja — Nagy Péter korában). Általában pedig az a véleménye, hogy — legalábbis a helyesírás kérdéseiben — az opportunizmus a leghasznosabb álláspont.

3. A Jagic által oly bölcsen említett különleges társadalmi-politikai feltételek azonban beköszöntöttek. A februári forradalom győzelme után néhány héttel az Akadémia újból foglalkozik a helyesírás kérdésével, újabb bizottságot alakítanak, ez Sahmatov elnökletével energikusan hozzálát a már-már reménytelennek látszó ügyhöz, némi zökkenők után az Akadémia közgyűlése Sahmatov beszámolója alapján elfogadja az 1912-i javaslat alapelveit — de további tanulmányozást tart szükségesnek, mielőtt végleges döntést hozna. Egyik magánleveléből tudjuk, hogy Sahmatovot nagyon elkeserítette ez a halogató határozat. A tanácskozásokon azonban részt vett a Kerenszkij-kormány kadet párti oktatásügyi miniszterhelyettese, ő nem várja meg a hosszadalmas akadémiai procedúrát, még azon nyomban — 1917. május közepén — körlevélben értesíti az iskolákat a reform bevezetéséről az 1917—18-i tanévtől kezdve.

Az Akadémia egyes tagjai időközben újból elidegenedtek a reform gondolatától, s amikor 1917 őszén a kérdés újabb megvitatására került volna a sor, most már Sahmatov igyekszik elodázní ezt, mert érzése szerint az Akadémia ebben az időpontban elvetette volna a javaslatot. A történelem azonban megint közbeszólt. Amikor már-már úgy látszott, hogy az iskolában immár bevezetés előtt álló reform újból csődbe jut — az Oktatásügyi Minisztérium dolgozóinak tanácsa tiltakozott, a reakciós sajtó nagy kampányt indított a reform ellen, megingott az Akadémia is stb. — kitört és győzött az októberi forradalom. Alig néhány héttel október után, 1917. december 23-án kelt rendeletében az oktatásügyi népbiztos (Lunacsarszkij) elrendeli mind az iskolák, mind a sajtótermékek és a hivatalok számára az új helyesírást (ez utóbbiaknak 1918. jan. 1-i hatállyal). Feltehetően még mindig nagy volt az ellenállás: csak ezzel lehet magyarázni azt, hogy a reform kérdésével még egyszer foglalkozik a legfőbb állami vezetés. A forradalom minden régít elsőpró erejét nem lehet megállítani: 1918. február 1-én — majd három és fél évszázados elmaradást pótolva — bevezetik az új időszámítást, a gazdaság és a kultúra minden területén új utakat keres az álmából felrázott nép; itt már nem lehetett helye azoknak, akik majd másfél évtizedes szakadatlan tudományos harc után még mindig a régít pártolták. Másodízben a népbiztosok tanácsa foglalkozik az üggyel, és 1918. október 10-én kelt határozatában újból kötelezi a sajtót, hogy (1918. október 15-től kezdődőleg) a megreformált helyesírást használja, ezt kell alkalmazni a hivatalos levélváltásban, az ügyiratokban; ezt kell fokozatosan bevezetni az iskolában. Ez a törvényhozói aktus volt a végső betetőzése a reformharcnak.¹

¹ Bár nem kell azt hinni, hogy a megreformált helyesírás ezzel már akár csupán Szovjetoroszország területén is azonnal győzött. A nyelv- és irodalomtudományi osztály közleményeiben (Известия Отд. р. яз. и слов.) például csak az 1923-i kötettől (megj.: 1924.) tértek át az új írásra.

A reform jóváhagyott formájában röviden a következőket tartalmazza. A betűállományból törölni kell három jelet: a ђ-t (helyette mindenütt e), a ѓ-t (helyette: ѣ), az i-t (helyette: и); њ-t csak bizonyos ritkább esetekben, a szó belsejében lehet alkalmazni, szóvégeken nem. A melléknév egyes esetvégződései írásban azonosak lesznek hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt, a melléknévi (névmási) ragozás többes számban az ejtésnek és a nyelvtörténeti fejlődésnek megfelelően, az utolsó másfélszáz év (nem végig egységes) hagyományától eltérően nem fog nemeket megkülönböztetni (melléklevek esetében ez egyébként csak az alany-, tárgyesetre vonatkozik) stb. A z-re végződő igekötők fonetikusán íratnak: *извините* 'bocsásson meg', de *уходите* 'kiindulni', a zöngétlenedés jelölésével. Tartalmaz a reform néhány további apróbb rendelkezést is (így például megengedi az újonnan képzett határozószóknak egybe- vagy különírását egyaránt — *в течение* és *втечение* 'folyamán, alatt', ad néhány útmutatást az elválasztásra stb.).

A reform, mint látható, távol volt attól, hogy radikális legyen. Peterszon számítása szerint például¹ az egyes melléknévi alakok végződésének megváltoztatásával a leírt betűknek csak mintegy 0,74%-át bolygatta meg a rendelkezés. A betűállományt érintő jelentősebb változások meg már régóta esedékesek voltak, legfeljebb eleinte szokatlanul hatottak a szemre.

De álljon itt egy példa a kettő közötti különbség érzékeltetésére (egy mondat egy 1847-i nyelvtanból, eredetiben és a mai írás szerint):

Славянскій языкъ пользуется совершенною свободою въ расположеніи своихъ частей рѣчи, т. е. въ немъ каждое слово, входящее въ составъ предложения, можетъ быть помѣщено тамъ, гдѣ оно имѣетъ большую выразительность.

Славянский языкъ пользуется совершенною свободою в расположении своих частей речи, т. е. в нем каждое слово, входящее в состав предложения, может быть помещено там, где оно имеет большую выразительность.

A reform eredményeképpen harmonikusan összeolvad a szóelemző írásmód az ejtés szerintivel: minden 100 leírt betű közül 93—96 megfelel a morfológiai elvnek; bár igaz, hogy minden 100 betű közül 23—30 nem felel meg az ejtésnek. Az ejtéstől eltérő írások 86%-a esik a magánhangzók jelölésére; ez világos következménye a fentebb mondottaknak a hangsúlyos—hangsúlytalan magánhangzó-rendszerre vonatkozóan. Másrészt azonban az orosz hangsúly változó volta lehetővé teszi, hogy az ejtéstől eltérő magánhangzó-jelölések nagyobb részét, még ha nem gondolunk is a szóelemző elvre, közvetlen fonetikai úton ellenőrizhessük: ha valaki ingadozik a *молодой* 'fiatal' szó első magánhangzójának írásában, képezi e melléknév ún. „rövid” (állítmányi) alakját: *молод* s így meggyőződhet róla, hogy a kérdéses első szótagban o betűt kell írni (bár az irodalmi nyelvben a beszélő egy színtelen, ö-szerű hangot ejt e helyen: „*maladoj*”); ugyanígy ellenőrizhető a második szótag magánhangzója a szintetikus közép fok alakjával (*моложе*) stb. Ezzel és az ehhez hasonló módszerekkel arra az eredményre jutunk, hogy 100 leírt betű közül csak mintegy 10 marad teljesen ellenőrizhetetlen fonetikailag.²

¹ L. M. H. Петерсон: Система русского правописания. М., 1955. 16.

² A számadatok Peterszontól (i. m. 30, 32, 89), illetőleg a következő munkából: А. Н. Гвоздев: Основы русской орфографии. М., 1951. 67, 86.

Egyet kell értenünk Peterszonnal (vö. i. m. 16), hogy a reformot egyetlen pontján lehet hibáztatni: általánossá tette a *z*-re végződő igeekötőknél az asszimilálódást tükröző, fonetikus írásmódot (*pacnucamьca*). Vannak az oroszban más zöngésre végződő igeekötők is (*б-, had-* stb.), de sem ezek, sem a zöngétlenre végződők nem tükrözik az asszimilálódást, és a szóelemző elv szerint íratnak: *enucamь* 'beleírni' (nem „*fnucamь*”), másrészt *cbumь*, *ombumь* 'levetni, leütni' stb. (nem „*зbumь*”, „*одbumь*”, bár az ejtés természetesen ez; magyarban itt következetesen a szóelemző írásmód érvényesül: *megszab*, nem „*mekszab*”, *átdob*, nem „*áddob*” stb.). Célszerűbbnek látszott volna, ha minden igeekötőt egységesen a szóelemző elv szerint írat a rendelkezés (jelentős mennyiséget lefaragott volna ez abból a bizonyos 4% nem szóelemző írásból!), de ma már ezen természetesen nem nagyon lehet segíteni. Az igeekötőkkel a helyzet így is jobb, mint 1917 előtt volt,¹ ha nem is a lehető legjobb (amit 1917-ben minden nehézség nélkül el lehetett volna érni).

Nem állnak összefoglaló adatok rendelkezésünkre azzal kapcsolatban, hogy hogyan alakult a nem orosz nyelvterületen megjelent orosz nyelvű (emigráns, tudományos) kiadványok helyesírása. E sorok írója 1948 őszén Belgiumban még olvasott némileg tökéletesített Grot-féle helyesírással megjelent újságokat, más adataink arról beszélnek, hogy ez ma már ritkaságszámba megy, és a nagyobb emigráns kiadók átvették az új helyesírást.² S ez természetes is. Mint láttuk, az 1917-i reformot egyrészt a kor legkiválóbb tudósai készítik elő, másrészt már a Kerenszkij-kormány oktatásügyi minisztere is hajlandó volt bevezettetni. Egyszóval az 1917-i reform tudományosan megalapozott is, meg időzerű is volt, a szovjet kormány szerepe annyi, hogy a rá jellemző határozottsággal huzavona helyett végre következetesen megvalósította; aligha tévedünk, ha azt mondjuk, hogy ehhez a Kerenszkij-kormánynak nem lett volna meg az ereje (l. az említett ingadozást az Akadémiában, a sajtóban stb.; l. azt a tényt, hogy még a szovjet kormánynak is kétszer kellett ez ügyben határozatot hoznia).

4. A forradalmat követő években erősen megnövekedett a legkülönbözőbb helyesírási segédkönyvek száma, és erősen csökkent a helyesírási kultúra. A kérdés kiváló szakértője, később oly népszerű tankönyvek szerzője, Scserba 1927-ben ennek három okát látja.³ Nem jó módszerrel tanítanak az iskolában, a pedagógusok nagy többsége nem szeret foglalkozni a nyelvvel. De az elsőként említett ok az, hogy az 1917-ben bevezetett reformnak bizonyos káros erkölcsi hatása volt: az oroszul írók-olvasók széles rétegei látták, hogy amiért ők beszekundáztak, aminek nem tudása miatt nem alkalmazták őket a hivatalban (mert hiszen a reform elsősorban ezeket az „égbekiáltó” bűnöket és nehézségeket törölte el) — azt lehet másképp is írni, épp úgy, ahogy valamikor ők is írták volna szívük szerint. Ebből — mondja Scserba — a széles rétegek azt a

¹ A Grot-féle szabály tartalma a következő volt. Az igeekötőket a szóelemző elv szerint írjuk. Ez alól kivételek a *z*-végűek (kettőt nem számítva), melyeket zöngétlen kezdésű *tő* előtt fonetikusán, *sz-szel* írunk, kivéve az *sz-* kezdetű *tövek* előtt, itt őket is *z*-vel írjuk.

² Angyal Andre felhívta figyelmemet arra, hogy a húszas években a prágai szláv intézet kiadványaiban, a Slavia-ban még a kissé tökéletesített Grot-féle helyesírással jelennek meg az orosz nyelvű cikkek (kivéve, ha szovjet szerző tollából valók), s hogy a Horthy-korszakban, Kárpátalja idetartozása idején az ukrán lakta részen a Grot-féle helyesírás szerinti orosz volt a hivatalos írásos nyelv.

³ Л. В. Щерба: Безграмотность и ее причины. — Избранные работы по русскому языку. М., 1957. 56—62.

gyakorlati következtetést vonták le, hogy a helyesírás nem fontos dolog, írjon az ember úgy, ahogy akar. Ezt a szemléletmódot csak fokozta az a — minden forradalmi korszakra jellemző — hangulat, mely mélységesen megveti a „formát” a „lényeg” kedvéért (vö. i. m. 57). Ezt annyival egészíthetjük ki, hogy az ilyen anarchikus viszony a helyesíráshoz bizonyos „hagyományokra” tekinthetett vissza az orosz közönségben. Az az elkeseredett hangú polémia, mely a század elejétől szakadatlanul folyt a napisajtó hasábjain a legszélesebb olvasótábor szeme előtt, melynek során egyik nap és az egyik lap a Grot-féle rendszert „zúzta szét”, másnap a másik újság a neológusok érveit szedte ízekre, természetesen helyesírási nihilizmusra vezetett. Ennek egész konkrét megnyilvánulásai voltak. Az egyik, különben reformellenes beállítottságú nagy napilap már a század eleje óta π betű nélkül hozta például a kisebb híreket (a nagyobb cikkek ugyanakkor π betűvel jöttek), egy Petrográdban 1913—14-ben ülésezett népművelési kongresszus határozatai között többek között az szerepelt, hogy „a kongresszus anyagát π nélkül kell kinyomtatni, de még jobb lenne π nélkül is”. Vagyis az emberek — s a tanulók — nagy többsége már jóval a reform előtt nyilván csak legyintett a tanító magyarázataira és szigorú intelmeire a π -ra és a π -re vonatkozóan: úgyis tudta, hogy lehet másképp is írni (sőt — számításba véve a tanuló ifjúság rendkívüli éreklődését ilyen kérdések iránt — esetleg azt is tudta, hogy maga a tanító is, „elvből”, iskolán kívül szintén π és π nélkül ír . . .).

És e „hagyományokon” kívül még egy okot nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Az 1917-i reform 13 pontban összefoglalta a változásokat a Grot-szabályzathoz képest — de pontosan négy évtizednek kellett elmúlnia ahhoz, míg most az első teljességre törekvő szabályzat megjelent, mely kiegészítette a már Grotnál is hiányos törvénygyűjteményt, szervesen beleépítette azt a bizonyos 13 pontot ebbe a gyűjteménybe, regisztrálta az azóta eltelt igen jelentős nyelvi változásokat a kódex számára, számításba vette a nyelvtudomány azóta elért eredményeit!

Persze, hogy ez így történt, annak nem egy irigylésre méltó oka is van. Gondolok itt elsősorban az oroszban hagyományosan igen kiművelt szótárirodalom gazdagságára s a magyarázó szótárak nagy elterjedtségére a tollforgató emberek körében. Sajátos módon egy időre a helyesírás szabályozása is bizonyos mértékig a szótárak feladata volt. A 30-as évek folyamán megjelent négykötetes Usakov-szótáron és a háború után számos kiadást megért egykötetes Ozsegov-szótáron kívül napvilágot látott számos kisebb-nagyobb speciálisan helyesírási célzattal íródott szótár (így egy magának Usakovnak, majd Usakovnak és Krjucskovnak a szerkesztésében 1934 óta több kiadásban). A szótár persze nem helyesírási szabályzat, de sokat segíthet az írás egységessé tételében. Jellemző egyébként erre a lexikográfia iránti vonzódásra, hogy most van sajtó alatt az akadémiai helyesírási nagyszótár, mely mintegy százezer szót tartalmaz.*

A gazdagság másik ágát bizonyos elméleti érdeklődés jelenti a helyesírás kérdéseiről. A helyesírás a harmincas évek második felében bevezetett egyetemi és főiskolai orosz leíró nyelvtan előadásprogramjainak külön fejezeteként szerepel. Több nagyobb monográfia jelent meg a háború után az orosz helyesírás elméleti kérdéseiről: így Gvozgyev és Peterszon munkáin kívül (l. 5—6.

* Ez a helyesírási szótár e cikk elkészülte után megjelent. Ismertetését lásd folyóiratunk e számának 248—51. lapján.

megj.) meg kell említeni Sapiro két nagy kötetét: a szűkebb értelemben vett helyesírásról (1951. 200 lap) és az orosz központosításról (1955. 399 lap). Egyes kérdések módszertani szempontból kerültek igen részletes kidolgozásra: így 1953-ban terjedelmes munka jelent meg arról, hogy a nyelvjárások viszonyai között hogyan kell foglalkozni a helyesírás oktatásával, egy másik könyv szerzője közel 300 lapon csak a *he* és *hi* tagadó szócskák helyes használatát és ennek oktatását tárgyalja stb. Természetesen szó sincs arról, hogy például egy 400 lapnyi mű bárkit is eligazíthat mindennapi központosítási problémái között — de az igényes elméleti előkészítés záloga lehet a jó gyakorlati folytatásnak.¹

És végül még egy harmadik terület, melynek fejlettsége pótolhatta egy ideig a szabályzatot: az ortoepia, a szép orosz beszéd rendszabályozásának területe. Erre csak egyetlen példát: 1955-ben Avanyeszov és Ozsegov szerkesztésében megjelent egy igen szép kiállítású, gondos munka az orosz irodalmi hangsúlyról és kiejtésről, mely közel 600 lapon több mint 50 000 szót tartalmazó szótárt és részletes szabályzatot ad a helyes ejtésre vonatkozóan.²

A szótárírással, az elméleti munkával és a helyesejtés normalizálásával párhuzamosan szervezeti előkészületek is történtek az új orosz helyesírási szabályzat megjelentetése érdekében.³ A 20-as évek végén az Akadémia mellett újból létrehozzák a helyesírási bizottságot, melyből később helyesírási kormánybizottság lesz. A bizottságban a legismertebb russzisták fejtenek ki ismét tevékenységet (így Obnorszkij elnöklete alatt Sapiro, Scserba, Barhudarov, Usakov, később Vinogradov és mások). Ennek eredményeképpen 1939-re elkészül az első új szabálytervezet, mely további alakításokon megy át, míg megkapja véglegesebb formáját (a harmadik redakcióban: 1951.). Ettől az időponttól kezdve már mintegy kipróbálás alatt van a javaslat: szerinte készülnek az Ozsegov-szótár, az Usakov—Kryucskov-féle helyesírási szótár újabb kiadásai, fokozatosan átveszik és alkalmazzák a javaslatot az egyes központi sajtóorgánumok és kiadók. Ilyen előzmények után indult meg az *Учительская газета* ('Tanítók Lapja') és a *Русский язык в школе* hasábjain a vita, mely közvetlenül megelőzte a szabályzat végleges jóváhagyását és kiadását. (A vita megindulásáról már tájékoztattott bennünket Elekfi László: *Nyr.* 1955: 422—424.)

A fejlődés természetesen most sem volt egyirányú. Így — néhány elszigetelt korábbi javaslat után — 1930 elején egy moszkvai egyetemi és középiskolai előadókból álló bizottság radikális reformot javasolt a fonetikai elv javára. Ilyen erős szakítás a múlttal azonban nem sikerülhetett. Teljesen visszhang nélkül maradt, úgy látszik, Karcevskij — emigrációból írt — javaslata is (1937.), aki a fonológia terén elért új eredmények alapján kívánta volna megreformálni az orosz helyesírást.⁴

5. Mielőtt rátérnénk a megjelent szabályzat ismertetésére, néhány szót a helyesírás „tárgyáról és felosztásáról” az orosz irodalomban. Baudouin de

¹ Megjegyzem, hogy az említett munkák bizonyos értelemben szabályzatpótlók voltak, arra nemcsak felépítésük (fejezetekre, paragrafusokra osztottságuk), hanem rendkívül nagy példányszámuk is utal.

² Русское литературное ударение и произношение. Опыт словаря-справочника. Под редакцией Р.И. Аванесова и С.И. Ожегова. М., 1955.

³ Erre vonatkozóan bővebben I. A. Б. Шапиро: Упорядоченное русское правописание. М., 1956. 3—12.

⁴ Serge Karcevskij: Sur la rationalisation de l'orthographe russe. *Mélanges...* à A. Belic. Beograd, 1937. 31—8.

Courtenay ez irányú tevékenysége, tehát körülbelül a századforduló óta egyre inkább szokásossá válik a betűkészlet és a vele kapcsolatos problémák kirekesztése az „орфография” fogalmából. A szovjet korszakban ezt az álláspontot képviselte és hagyománnyá fejlesztette Bogorogyickij, Scserba és néhány tanítványuk. Ezt az álláspontot tükrözik a már említett főiskolai programok, ahol az illető fejezet címe mindig: „Графика и орфография”. Erre az elvre épül a most megjelent szabályzat is, amikor a betűállományról egyáltalán nem ír. E szerint a felfogás szerint a hagyomány elvének olyan széles értelmezése, mint ahogy azt Kniezsa Istvánnal találjuk, vagy az egyszerűsítés elve teljes egészében a „grafika” része.¹ Annak, hogy a betűrendszerre és a vele kapcsolatos problémákra ilyen nagy gondot fordít az orosz irodalom, kétségtelenül sok előnye van. Így pl. a „grafiká”-nak egy külön alapelve került megállapításra, nevezetesen a szótagonkénti írás elve (слоговой принцип). Ennek lényege: az orosz írásrendszerben történetileg olyan helyzet alakult ki, hogy leírva nem az egyes betűk, hanem a szótagok alkotnak egységet: azt, hogy veláris vagy palatalizált fonémával állunk-e szemben, nem tudjuk megállapítani magának a mássalhangzónak a jeléből, hanem csak úgy, ha figyelembe vesszük az utána következő (magánhangzó-)jelt is (más szavakkal: az orosz írás a „lágyságot” nem külön kétjegyű betűvel, hanem annak segítségével jelöli, hogy a magánhangzó-fonémának két jele lehet, az egyiket ezek közül akkor kell írni, ha az adott magánhangzó előtt veláris, a másikat, ha előtte palatalizált mássalhangzó-fonéma áll: *мать* 'anya' ejtése [mat'], *мять* 'gyúrni' ejtése [m'at']). Tekintve, hogy az orosz mássalhangzó-rendszer majd minden tagjának megvan a veláris és a palatalizált alakja külön fonémaként, ez az „egyszerűsítés” igen nagy jelentőségű, rengeteg mellékjelet vagy a magyar y-nak megfelelő funkciójú külön betűrészt kellene alkalmazni máskülönben. Ez a szótagonként író elv természetesen nem következetesen kerül alkalmazásra, rajta kívül szükség van a külön „lágýítójelre” is (l. a példát); van egy olyan kemény-lágy magánhangzó-pár, melyben talán nem is egy fonéma két írásos változatát, hanem két külön fonémát kapcsoltunk egybe (и—ы, többek között ezen is segíteni kívánt javaslatában Karcevszkij). Ezt az elvet alkalmazzuk nemcsak a palatalizált mássalhangzó-jelölések nagy többségében, hanem olykor a palatális *j* jelölésében is (*бѣм* 'út' = [b'jot]).

Néha azonban meglepő eredményre vezethet a „grafiká”-nak és az „ortográfia”-nak ez a következetes szétválasztása. Így például a tárgyalt szabályzat most még egy orosz ábécét sem közöl, pedig nyilvánvaló, akárhogy osztjuk is fel az ortográfiát — Kniezsa István emlékeztetés szavait a III. nyelvész-kongresszusról ide alkalmazva — a fontos az lenne, hogy ami bele való, az benne legyen.

Másrészt, amint az akkor közreadott vázlat alapján már Elekfi László is felhívta erre a figyelmünket (i. h. 424), rendkívül részletesen kidolgozásra került a szabályzatban a központosítás. A cím maga (Az orosz ortográfia és központosítás szabályai) már arra a felfogásra enged következtetni, hogy ez sem tartozik bele az „ortográfia” fogalmába. Meg kell állapítani, hogy ez viszont nem régi hagyomány: pontosan Sapiróig megy vissza (Sapiro volt, úgy látzik, Scserba halála után a Helyesírási Bizottság lelke), őelőtte az írásjelezés kérdései jóformán nem voltak kidolgozva; ha egyes szerzők érintették, azt rendszerint a helyesíráson belül tették meg. Sapiro kiváló monográfiája és a

¹ Vö. Kniezsa István: A magyar helyesírás története. Bp., 1953. 22—3.

szabályzat jelenlegi felosztása alapján várható, hogy a központosításra fordított megkülönböztető figyelem is orosz hagyománnyá válik.

6. A szabályzat 1956 augusztusában jelent meg, a Szovjet Tudományos Akadémia, a Szovjetunió Felsőoktatási Minisztériuma és az OSZSZK Művelődésügyi Minisztériuma jóváhagyásával. Összeállítói között, mint ez a rövid előszóból kiderül, az elhunyt Scserba és Usakov személyén kívül ott találjuk Barhudarov levelező tagot, Isztrina levelező tagot, Obnorszkij akademikust, Sapirót, Vinogradov akademikust és másokat. Rendelkezései kötelezőek minden tankönyvíró, szótár- és lexikonszerkesztő munkára, hivatalos iratra. Nem tekintendő iskolai tankönyvnek: sem a szabályok mennyisége, sem kifejtésük jellege nem kíván megfelelni sem annak az ismeretanyagnak, melyet e területen a tanulóknak tudniuk kell, sem annak a módszernek, mellyel a helyesírást az iskolában oktatják.

A 176 lapot tartalmazó, egyelőre félmillió példányszámban megjelent könyvecske három, közel egyenlő részre oszlik: 1. rész ortográfia, 2. rész központosítás; a harmadik rész pedig kis szójegyzék, függelékül. Tárgymutató nincs, de ezt részben pótolja az, hogy az egyes részek kisebb fejezetekre oszlanak, s e fejezetcímek, sőt az egyes paragrafusok témájának megnevezése is kikerülnek a tartalomjegyzékbe. A paragrafusok egyébként — a mi szabályzatunkéihoz képest — az első részben igen hosszúak és nem arányosak (a leg-hosszabb, a 83. § néhány sor híján 4 lap terjedelmű; ebben a részben egy-egy paragrafus átlagos hossza fél lap, a központosításban egyötöd lap).

Az első rész két legnagyobb fejezete a magánhangzók írásának problematikájával, valamint az egybeírás—különírás kérdéseivel foglalkozik. Külön fejezet érinti ezenkívül a mássalhangzók írását, a ъ és ь betűk használatának kérdését, a nagy kezdőbetűk használatát, a betűszókkal, rövidítésekkel kapcsolatos tudnivalókat és az elválasztás szabályait. Példaképpen idézek egy paragrafust: „107. §. Politikai pártok hivatalos elnevezésében az első szót írjuk nagy kezdőbetűvel, kivéve, ha ez a *партия* ['párt'] szó, például: *Польская объединенная рабочая партия, Коммунистическая партия Австрии, Российская социал-демократическая рабочая партия, Союз 17 октября* (de: *партия социалистов-революционеров*). — A politikai pártok elnevezésében szereplő egyezményes neveket nagy kezdőbetűvel írjuk, pl.: *партия Земли и воли* (vagy „*Земля и воля*”), *партия Народной воли* (vagy „*Народная воля*”). — Megjegyzés. Politikai pártok idegen elnevezéseit kis kezdőbetűvel írjuk, pl.: *гоминдан, ... лейбористская партия.*”

Meg kell jegyeznünk, hogy mintha az előbb említett testes monográfiák „kiszívtak” volna minden elméletet a szabályzatból, elvi kérdésekről itt egyáltalán nincs szó. A munka például így kezdődik: „I. rész. Ortográfia. — A magánhangzók helyesírása. — I. Magánhangzók susogók és *c* után. 1. §. *ж, ч, ш, щ* után nem írunk *ю, я, ы* betűket . . .” stb. A szerkesztőket nyilván az az elv vezérelte, hogy akit a helyesírás elvi kérdései érdekelnek — ám olvassa el Gvozgyevet, Sapirót, Peterszont, Bulahovszkijt és a többieket; ez a munka meg szabálygyűjtemény és semmi más.

A központosításról szóló részben — számos egyéb érdekességen kívül — az illusztráló anyag vonhatja magára a magyar olvasó figyelmét. Apéldamondatok rendkívül gondosan támasztják alá a felhozott szabályokat, Krilovtól Solohovig különösen a szépírók és költők, helyel-közzel esztéták (mint Belinszkij és Dobroljubov) vagy tudósok szólalnak meg bennük. Újságnyelvi példára nem találtam köztük. (Itt csak az a kétely merül fel az emberben, hogy

vajon mennyiben eredeti mondjuk az a Puskin- vagy Lermontov-központozás, amelyet a szerkesztők közölnek ; s ha eredeti, mennyiben helytálló még ma is a belőle levont szabály.) Egyébként a nem orosz filológus-olvasó számára nyilván ez az érdekesebb része a könyvnek, hiszen a központozásnak elég általános, nemzetközi szabályai vannak, melyek szűkebb kultúrákörökként némileg változhatnak.¹ Scserba felosztása szerint az orosz központozás a német típusúhoz tartozik (ilyen a magyar is meg a cseh és a lengyel), mely — a francia típussal szemben — sok gondolatjelet és nagyon sok vesszőt használ, többnyire formális okokból alkalmazva őket.

A szójegyzék valamivel több mint 4000 szót tartalmaz kiinduló formában (főnév alanyesetben, ige infinitívusban stb.) ; ragos alakokat csak egészen kivételes esetekben ad (hiszen arra ott vannak az értelmező szótárak, a helyes ejtést szabályozó szótár stb.). A hangsúlyt minden esetben jelöli. A szójegyzékbe bekerül minden, az első részben felsorolt szó, kifejezés, ezért olyan hosszabb szerkezetekkel is találkozunk benne lépten-nyomon, mint „Путь к коммунизму” (колхоз) (a п betű alatt), *Государственный комитет Совета Министров СССР по новой технике* (a г betűnél), *Ярославский областной исполнительный комитет Советов депутатов трудящихся* (a я betűnél) stb. Ez nyilván tárgymutató hiányában van így, azonban kevésbé hihető, hogy bárki is az említett betűk alatt a szójegyzékben keresse a „közigazgatási körzetek írása”, esetleg „állami szervek elnevezésének írása” stb. problémájára a megoldást.

A szabályzat persze ezeken kívül még fölvet más, sajátosabban orosz nyelvi kérdéseket is. Ezek közül itt csak egyre szeretnék utalni. A szabályzatban nincsenek általános rendelkezések a más betűrendszerű nyelvek cirill betűs átírására, pedig erre az oroszban még sokkal nagyobb szükség lenne, mint — mondjuk — a magyarban.

A szabályzat elé hivatalosan azt a célt tűzték ki, hogy járuljon hozzá az orosz írás rendezéséhez, könnyítse meg ezáltal a helyesírási szabályok elsajátítását az iskolában, használatukat a mindennapi gyakorlatban. A szerkesztők ennek megfelelően a következő feladatokat igyekeztek megoldani: El kívánták háritani az eddig fennállott szabályokból az ellentmondásokat, a homályos foltokat, az indokolatlan kivételeket. Egyes szabályokat pontosabban fogalmaztak meg. Szükség esetén új szabályokat alkottak. Igyekeztek megszüntetni a kettős írásmódokat. Rendszereztek magukat az egyes szabályokat, hogy azok áttekinthetők és könnyen kezelhetők legyenek. Munkájuk mind ezen szempontokból igen eredményesnek mondható. Már maga az a tény, hogy igyekeztek a magas fokú lexikográfiai gyakorlatot és helyesírási elméletet körütekintő módon, hosszú előkészítés, próba és széleskörű vita után egy szabályzat közös nevezőjére hozni, hatalmas jelentőségű ; már ezzel is újat alkottak. A részleteket illetően különösen egyes írásjelek — így a kötőjel — használata terén, a nagy kezdőbetűk alkalmazására és a betűszavak írásával kapcsolatban számos jól sikerült új szabályt hoztak létre. Alapos munkájuk eredménye az orosz helyesírási kultúra további általános emelkedése terén nem maradhat el.

Papp Ferenc

¹ Valószínűleg ennek is tulajdonítható, hogy az egymáshoz közel álló központozási rendszerek bizonyos mértékig és bizonyos időben (a fordítói technika és tudatosság alacsonyabb színvonalra esetében) hathatnak is egymásra : vö. Erdődi József : Nyr. 1953. 296 kk.

A lipcsei Bibliográfiai Intézet német nyelvi tanácsadó szolgálata¹

1901 óta valamennyi német nyelvű országban (tehát Ausztriában és Svájcban is) egységesen alakítják a helyesírást. Az akkor megállapított elvek irányadók az iskolai oktatásban és a közéletben. Ezeket az elveket magyarázza és alkalmazza a „Duden”. A most 15. kiadásában (1957.) Lipcsében megjelent kézikönyv Duden Konrád gimnáziumi tanárnak és igazgatónak (1829–1911.), a német nyelv első „Helyesírási szótára”² szerzőjének nevét viseli. Neki ugyanis döntő része volt az egységes német helyesírás megteremtésében.

A „Duden” ma a német helyesírás legfontosabb műve. Ott van majd minden családban, tanteremben és hivatalban. Eligazít a szavak kiejtésének, ragozásának, jelentésének és származásának kérdéseiben; azt is megtudjuk belőle, hogy mi az elavult, mi köznyelvi vagy táji jellegű, mi szakszó vagy a „faizű” hivatalos nyelv kifejezése. Ilyen útbaigazítással fejleszti és segíti a „Duden” a stílust és a német nyelv művelésére való törekvést.

Ennek a terjedelmes és sokoldalú műnek a nyelvi fejlődés legújabb szintjén tartására nem elég egyetlenegy szerkesztőnek az ereje. Ehhez a mai szak- és szépirodalmak tágkörű ismerete és belőle cédulázott nagy adattár szükséges. Ezt a munkát egy gyakorlott munkaközösség, a lipcsei állami Bibliográfiai Intézet német nyelvi (Duden-) szerkesztősége végzi. Talán különösnek látszik, hogy egy könyvkiadó vállalatnak kebelében működik ilyen szerv. Ennek azonban van egy nagy előnye: a szerkesztőség szakértői állandóan közvetlenül maguk előtt látják a termelőmunka feladatait és követelményeit, a mindennapi valóságot. Megvan ugyan a kellő nyelvi képzettségük, föl vannak szerelve tudományos irodalommal (segédkönyvekkel, nyelvtanokkal stb.), mégis előfordul, hogy külön is tanulmányozniuk kell valamely kérdést. Azért föl-fölkeresik a lipcsei Német Könyvtárt (Deutsche Bücherei), ezt a páratlan gyűjteményt, amelyben az 1913 óta megjelent német nyelvű kiadványokat szinte hiánytalanul megtalálják. Szorosan együttműködnek a Német Tudományos Akadémia berlini Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetével. Azonkívül összeköttetésben vannak a lipcsei Marx Károly Tudományegyetem intézeteivel, valamint a Német Demokratikus Köztársaság, Nyugat-Németország és a külföld hasonló intézményeivel. Így munkájuknak szilárd tudományos alapja van. De ez egymagában nem volna elég: munkájukhoz szükséges magával az élettel való állandó, közvetlen kapcsolat. Ezt nem lehet elérni a napilapoknak és folyóiratoknak bármennyire figyelmes olvasásával sem. A „Duden” és egyéb kiadványaink (Idegen szavak szótára, Kis német nyelvtan³ stb.) olvasóival folytatott „párbeszéd” ennek a munkának lényeges része, mondhatni éltetője.

Ez a fölismerés nem mai keletű. A „Duden” esetében már csaknem húsz éve testet öltött a gondolat: használóinak felajánlottuk, hogy díjtalanul válaszolunk helyesírási kérdéseikre. A „Duden” munkatársainak és közönségé-

¹ Az intézmény német neve 1958. január 1-e óta: Sprachberatungsstelle der Redaktion Deutsche Sprache (Dudenredaktion) beim VEB Bibliographisches Institut Leipzig.

² Orthographisches Wörterbuch der deutschen Sprache (1880.).

³ Fremdwörterbuch. 1954.; Walter Jung: Kleine Grammatik der deutschen Sprache. 1953.

nek erről az első érintkezéséről s ennek eredményéről vajmi keveset tudunk ; az iratok az 1943—44-i bombázások idején mind elégték. 1945 után a „Duden” szerkesztősége szinte előről kezdte egész munkáját, így tanácsadó szolgálata meglehetősen szerény kezdetből fejlődött újjá (1945-ben hét tudakozódás volt!). Ma már naggyá terebélyesedett ez a munka, és semmiképp sem az „üzemi sovinizmus” ügye többé, amely arra tör, hogy a mű használóit építő bírálatra vegye rá, s mindezt csupán saját hasznára fordítsa. Ma ez a munka társadalmi kötelesség: arra törekszünk, hogy alkalmas iránymutatással istápoljuk anyanyelvünket, ezt a minket, németeket összefűző drága kapcsot, és mindenfajta nyelvi kétely oszlatgatásával hozzájáruljunk a teljesítmény fokozásához, mert hisz megfelelő ösztönzéssel a mi munkánk is értékesebbé válik. Ebben a tanácsadó igyekezetünkben tehát nem ismerhetünk se német országhatárokat, se személyi különbségeket. Jólesik megállapítanunk, hogy a terhes határ, amely Németországot széttagolja, eddig alig akadályozta munkánkat. Élénk kapcsolatot tartanak velünk különféle hivatású férfiak és nők, öregek és fiatalok: nyugdíjasok és menhelyi idős asszonyok, iskolás gyerekek és kezdő tisztviselők, akik a helyesírás vagy egy galád vessző miatt összekülönböztek tanítójukkal, főnökükkel. Szakmunkások és szakiskolai diákok tanulóköréi, levelező hallgatók, betűszedők és korrektorok, bosszankodó szerzők, ingerült apák és anyák, dolgozatjavítás vagy mondatelemzés közben kétségeskedő tanárok kérik tanácsadó segítségünket. Külföldről is sok németül tanuló vagy németet tanító fordul hozzánk, kivált a Szovjetunióból és a népi demokratikus országokból, s ezzel észrevétlenül erősödik köztünk a kölcsönös megértés. Olykor meg haragos embereket kell csitítanunk, akik fölháborodnak valamiért a „Duden”-on, vagy akiket egy újságcikknek, egy rendeletnek „gyalázatos stílusa” kihozott a sodrúkból. Igen nehezek főként az értelmiség köréből érkező kérdések, és fölötte sok munkával jár szolgálati szabályzatok és hasonlók véleményezése. Különféle hivatalos helyek is megkeresnek bennünket, néha csupán egy „elkeresztelendő” új utca vagy település nevének helyesírása dolgában. Sokszor rendkívül érdekesek egy-egy szó vagy szólás eredetét tudakoló kérdések; izgalmasak a nyelvhasználat problémái is. Fontos minden útmutatás, amely a jó nyelvi használatot szolgálja: a kiejtésnek, a helyes és helytelen ragozásnak, az odaillő szó megválasztásának kérdése.

Ennek a magában véve is örvendetesen fellendülő, a levelek, levelezőlapok és telefonbeszélgetések özönében megnyilatkozó tanácsadó szolgáltatnak jó támasza a Sprachpflege (Nyelvművelés). Ez a folyóirat, amely régebben a grafikai ipar egyik szakfolyóiratának jelentéktelen melléklete volt*, ma egy állami, velünk baráti viszonyban levő kiadónál havonként nagy példányszámban jelenik meg; tudományosan megalapozott, de könnyen érthető cikkeivel és felvilágosító szolgálatával igyekszik anyanyelvünk ápolásának gondolatát hathatósan terjeszteni. Szorosan együttműködünk a Sprachpflege szerkesztőségével; mi válaszolunk a folyóirathoz intézett nyelvi kérdésekre. Ezzel segítségükre vagyunk a tanácskérőknek, s az új meg új ösztönzés a magunk munkáját is előbbre lendíti.

A helyes értelemben vett (nem csupán hibákat felrovogató) nyelvművelésnek a mozgalma mindinkább elmélyül. Ez abból a tényből is kitetszik, hogy a Német Demokratikus Köztársaságnak és Nyugat-Németországnak más

* Mollay Károlynak jóval előbb készült cikke (Nyr. 81 [1957]: 418—24) még a régi állapotról adott számot. A folyóirat már 1957. január 1-e óta önálló kiadvány. A szerk.

folyóiratai is egyre nagyobb figyelmet szentelnek e feladatnak. Ezt mutatja például a jenai Schiller Frigyes Tudományegyetem „Nyelvművelő és Szókutató Intézetének” alapítása is; az új intézettel mi is kapcsolatban vagyunk.

Nagy örömmel látjuk, hogy a baráti országokban is hasonló munka folyik. Így megértik fáradozásunkat, és talán szerét ejthetjük a minden résztvevőre előnyös gondolat- és tapasztalatcserének. Ezért is teljesítettem szívesen a Magyar Nyelvőr szerkesztőségének kérését, és számoltam be munkánkról.*

(Lipce)

Wolfgang Ebert

Mit adnak a színházban, moziban?

A nyelvművelő irodalom által helyesnek tartott *mit játszanak?* és a hibáztatott *mit adnak?* használatában sajátságos ingadozás, illetőleg váltakozás figyelhető meg. Az utóbbi kifejezés nagy elterjedtsége csábított arra, hogy kutassam e forma pályafutását. A vizsgálódás eredménye pedig ösztökélt, hogy a *mit adnak?* ügyében pörújítást kezdeményezzünk.

Lássuk hát, milyen súlyosbító, illetőleg enyhítő körülmények mérlegelese után mondhatunk ítéletet kérdéses kifejezésünkről!

Nyelvművelő irodalmunk kiváló egyénisége, Simonyi „Helyes magyarság” című könyvében így ír róla: „*ad, ád*; színdarabot, szerepet ~ e h. játszik, hs. (vö. előád)” (100).

Hadd jegyezzük meg itt, hogy az idézett cikkely előtt nem áll + jel, ami Simonyi könyvében „az okvetetlen kerülendő hibákat jelöli, amelyeket valamire való író egyáltalán nem követ el, v. amelyek a magyar élőbeszéd szokásától nagyon is elütnek v. teljesen haszontalanok”.

Sőt, a cikkely gondos értelmezéséből kiviláglik, hogy Simonyi ezt a formát helyesnek ítélte.

Mindezt azért hangsúlyozzuk, mert a későbbi nyelvművelő kézikönyvek egészen másként vélekednek.

Az 1937-i kiadású Dengl-féle „Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus” így fogalmazza meg álláspontját „Idegenszerű igék és igei kifejezések” című fejezetében: „*Ad: új darabot ad* (= előad, játszik); *szerepet ad* (= szerepet játszik), *az urat, a szentet* stb. *adja* (= az urat játssza, uraskodik), *a kérésnek helyt ad* (= a kérést teljesíti, figyelembe veszi), *sokat ad a külsőre* (= sokat fordít a külsőre) — (i. m. 283).

Balassa „A magyar nyelv könyvé”-ben (1943.) „Szavak és szólások helytelen használata” cím alatt foglalkozik az *ad*-nak említett értelemben való alkalmazásával: „*ad*: helytelen az ilyen kifejezésekben: [színdarabot, szerepet *ad*]: *játszik*; [a színházban ma ezt a darabot *adják*]: *játsszák, adják elő*; [mit *adnak* ma?] *mit játszanak ma?*” (i. m. 283).

Szemlénket egy új keletű kiadvánnyal, az 1954-ben összeállított „Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára” (Szerk.: Köves—Fábián) véleményének közlésével zárjuk: „ Δ *mit adnak ma?* — *mit játszanak ma?*” (5). Ez a kézikönyv öröndetes módon különbséget tesz az egyes kifejezések között. Így Δ -gel jelöli a „lehetőleg kerülendő” alakokat.

* A cikket Ferenczy Géza fordította németből. *A szerk.*

A nyelvhelyesség kérdéseivel foglalkozó újabb szakkönyvek állásfoglalása tehát fokozatbeli, árnyalati eltéréssel megegyezik: helytelennek minősítik tárgyalt kifejezésünket. Érdekes, hogy a legfrissebb kiadvány csak lehetőleg kerülendőnek mondja a *mit adnak?* használatát. Kérdés: Nem túlságosan óvatos-e ez az álláspont a Simonyi óta lepergett évtizedek után?

Tekintsük át szótárirodalmunkat is, hallgassuk meg, mit vallanak az egyes szótárak a *mit adnak?* pörében!

Az *ad* igének ilyen jelentésárnyalatát nem jegyezték föl a következők: Czuczor—Fogarasi, a Nyelvtörténeti Szótár, a Nyelvújítási Szótár. Megtalálható ez a jelentésváltozat közvetett (hibáztató) utalásban a Balassa-féle szótárban. Szinnyi Tájszótárában följegyezte: (*Jól adja: megjegyzés olyan emberre, aki kissé szerénytelenül viseli magát*). Ugyancsak fölleljük a kérdéses jelentésárnyalatot az Akadémia most készülő Értelmező Szótárának anyagában. Idézzük az idevágó cikkelyeket: „*ad* 1. Színész valamely szerepet játszik: valakit a színpadon v. filmen ábrázol. *Szerepét jól adja. Laborfalvi a gőgös Ginevrát jól adá* (Vörösmarty).

2. Színdarabot, filmet, műsort v. műsorszámot bemutat, játszik, közvetít. *Mit adnak ma a moziban?, színházban? Az Operában a Bánk bánt adják. Egyórás műsort adunk. Nagy tetszéssel adják az új darabot. A rádió helyszíni közvetítést ad a mérkőzésről. Tizenhatszor egymás után adtuk a Parasztecsületet* (Kosztolányi).

Szótáraink vallomása tehát így összegezhető: a szótárírók eleinte mint ismeretlen, később mint helytelennek ítélt formát kihagyták anyagukból a *mit adnak?*-ot. Eppen ezért ennek a jelentkezéséről csak a legújabb szótár tudósít majd közvetlenül (Értelmező Szótár). Közvetett utalást tartalmaz Balassa szótára, útbaigazító Szinnyi Tájszótára is. Szükséges ilyen helyzetben más kiadványok alapján tájékozódni e kifejezés múltjáról, használatának régiségéről és gyakoriságáról.

A *mit adnak?* előfordulására a következő példaanyagot állítottuk össze. *Laborfalvi a gőgös Ginevrát jól adá* (Vörösmarty). *Épen Jenőy Kálmánnak egy új darabját adták, ő maga is megjelent a színpadon* (Jókai: És mégis mozog 2: 188). *Két nap egymás után fog ugyanazon darab adatni* (uo. 2: 86). Mind a két adat 1870-ből való.

1847 december: *Gertrudist Szathmáryné játsza[!], Tíborcot először Réthy, Biberach szerepével egy Decséry nevű vidéki vendég próbálkozik, Ottót Latky adja. Adták már Pécsen 1827-ben és egy évvel később Kassán. Ebben az esztendőben összesen hétszer adták Katona drámáját. . . egyetlen egyszer adták.* Ez a négy példa 1899-ből datálódik. A „Bánk bán emlékkönyv” egyik tanulmányából emeltem ki őket (Tábori Róbert: A Nemzeti Színház Bánk bán előadásainak története).

A századfordulóról idézem Ambrus egyik mondatát (Színházi Esték 311): *Rége a vidéki színpadokon nagyon sokszor adtak egy ócska francia drámát, melynek a címe ez volt: Harminc év egy játékos életéből.*

Juhász Gyula is élt ezzel a kifejezéssel, „A végeken” című versében írta:

*S a függönyön túl zene szűri hangját,
Egy operában ma Puccinít adják.*

A közelmúlt kiváló írója és egyben tekintélyes nyelvművelője, Kosztolányi Dezső egyáltalán nem tartott haragot szóban forgó kifejezésünkkel.

Végigbongésztem Színház című kötetét, s futó vizsgálgatás után ezeket jegyeztem ki példaanyagként:

„Tegnap harmadszor *adták* Henri Lavedannak mély, érdekes drámáját teljesen telt ház előtt...” (1906.); „Maszalionov, ki Lopahin Jermoláj Alekszejicsét *adta*, kitűnő színész...” (1925.); „Hétfőn este Ibsen Osvaldját *adta*, a Kisértetek hőjét...” (1926.); „Nem emlékezem, hogy valaha színésznőt *adtam volna*” (1925.); „Egy régi tréfáját is *adták*, melyet harminc évvel ezelőtt írt: Egy óra alatt angolul” (1929.); „De hasonlóan rosszul érezzük magunkat, ha egy remekművet az igazgatóság tűzzel-vassal erőszakol s estéről-estére csakazértis kongó nézőtér előtt *adat*” (1930.).

Napjainkból is kimutatható az *ad* igének ez a hibáztatott használata. Az Esti Hírlap 1957-i évfolyamának két számában olvastam: „Felicien Marceau francia író komédiáját egy időben *adjuk* Párizssal” (X. 26.); „Szép jubileumhoz érkezik el vasárnap az Operaházban Erkel Ferenc dalműve, a Bánk bán. Háromszázadszor *adják*” (XI. 3.).

Mire következtethetünk az eddigiek alapján? Arra, hogy legalább száz éve használják ezt a kifejezést, annak ellenére, hogy nyelvművelő irodalmunk már régebben tiltakozott ellene. Használták nemcsak szerény nyelvi kultúrájú emberek, hanem ismert írók, költők, nyelvművészek is: Vörösmarty, Jókai, Juhász Gyula, Kosztolányi Dezső. Mindezek alapján arra gondolhatunk, hogy sem említett íróink, sem más, szerényebb tekintélyű tagjai nyelvközösségünknek nem érezték idegennek, magyartalannak ezt a fordulatot. Vajon miért?

1. Szinnyei Tájszótárának vallomásából kiderül, hogy nem volt teljesen ismeretlen a népnyelvben régebben sem a *jól adja* kifejezés, ami körülbelül annyit tesz, hogy 'jól adja a dolgot, a szerepet'. Feltételezhető tehát, hogy a *mit adnak?* meggyökeresedésének népnyelvi támasztéka is volt.

2. Kétségtelenül elősegítette e forma térhódítását az a körülmény, hogy hasonló szerkezetű kifejezések közül több ősi sajátossága a magyarnak. A *szavát adja, jelt ad, parancsot ad, igazat ad, módot ad, hálát ad, haladékat ad, tanácsot ad, felvilágosítást ad* stb. — fajta kifejezésre utalok. Ezeknek az analógiájára keletkezhetett vitatott formánk is: *mit adnak?*, *színdarabot ad, filmet ad, szerepet ad* stb. Az így, analógiásan megalkotott kifejezés a beszélők tudatában beleilleszkedett abba a kifejezéssorba, amelynek mintájára keletkezett. Mivel ez a szerkezet nem idegen, az újonnan keletkezett hasonló formát sem érezték idegennek. Az *ad*-dal szerkesztett kifejezések az utóbbi időben egyre jobban tért hódítanak, érthető tehát, hogy az átlagos nyelvi tudat által ebbe a csoportba sorolt kifejezésünk is egyre nagyobb körben terjed.

3. Nem csekély mértékben előmozdíthatta az *ad*-os szerkezet népszerűségét a beszédhelyzetből, pontosabban a mondatkörnyezetből eredő értelmi besugárzás. *Mit adnak a színházban? Mit adnak a moziban?* — kérdezzük. A kérdésben előforduló *színház*, illetve *mozi* szó meghatározza az *ad* jelentés-árnyalatát. Félreértésről szó sem lehet.

A *Nemzetiben* a *Hamletet adják. Ma a Bánk bánt adják. A Toscát adják* — feleljük. S ilyenkor sincs semmi kétségünk, hogy az *ad*-ot 'előad, játszik' értelemben kell vennünk, mert a kérdésből, illetőleg a színház nevének vagy a színdarab címének említéséből fény derül az *ad* pontos jelentésére.

Az *ad* ige több évtizedes fejlődés után tehát szinonimája, rokon értelmű társa lett az *előad*, illetve *játszik* igének. A *színdarabot, szerepet, filmet játszik, előad* mellé így zárkózott fel harmadiknak a *színdarabot, szerepet, filmet ad* is.

Minthogy ennek a formának a kialakulása nyelvünk szellemétől nem idegen úton ment végbe, és az új rokon értelmű alak a másik kettő mellett egy harmadik váltakoztatási lehetőséget nyújt, íróink elég gyakran felhasz-

nálják ezt az újabb alakulatot kifejezésük változatossá tételére, illetőleg a szóismétlésekből adódó egyhangúság elkerülésére. Így jár el Kosztolányi is, amikor a következő sorokat veti papírra :

„Rosszul érezzük magunkat, ha egy szemét munkát estéről-estére zsúfolt házak előtt *játszanak* s nem veszik le a műsorról. Miért? Mert ezzel megsérül a művészet magas erkölce. De hasonlóan rosszul érezzük magunkat, ha egy remekművet az igazgatóság tűzzel-vassal erőszakol s estéről-estére csakazértis kongó nézőtér előtt *adat*. Miért? Mert ezzel megsérül az üzlet magas erkölce. Tömeglélektani szempontból mindkét dolog egyaránt erkölcstelen” (Színház 348); „Igen. Úgy tetszik, először. Nem emlékszem, hogy valaha színésznőt *adtam volna*. Furcsa. Az ember egy életben már mindent *játszott*, hercegnőt, koldusasszonyt, bankárnét és cselédet, hitvest és kokottot, de csak most kerül sor a színésznőre, ki mindezeket *megjeleníti*. Manapság ritkán visznek színpadra drámai színésznőt” (Színház 290).

Meggyőzően mutatják a közölt részletek, hogy az író nem hanyagságból, stiláris igénytelenségből használta a *színdarabot ad meg szerepet ad* fordulatot, hanem éppen ellenkezőleg, stiláris igényessége irányítja rá figyelmét, mint egy újabb szinonim lehetőségére.

Végezetül célszerű lesz érinteni a germanizmus vádját. Németesség-e a *mit adnak*? Vegyük sorra a német és a megfelelő magyar alakokat.

Magyarul :

Németül :

Mit adnak ma?

Was wird heute gegeben?

Mit játszanak ma?

Was spielt man heute?

Szerepet adni

Eine Rolle geben

Szerepet játszani

Eine Rolle spielen

Új darabot adnak.

Man gibt ein neues Stück.

Új darabot adnak elő.

Man führt ein neues Stück auf.

Új darabot játszanak.

Man spielt ein neues Stück.

A gyanúsak : *Was wird heute gegeben? Man gibt ein neues Stück. Eine Rolle geben.*

Az *ad*-dal kapcsolatban már eddig elmondottakon kívül még a következőket fűzném a kérdéses gyanús alakokhoz. A *Was wird heute gegeben?* jellegzetes német szenvedő szerkezet. A magyar kifejezés nem másolja a németet, nem használ szenvedő formát, hanem sajátos általános alannyal (többes szám, 3. személy) él : *Mit adnak ma?*

A *man gibt ein neues Stück*-hez már jobban vág a magyar változat, hiszen mind a kettőben általános alannyal találkozunk. Csakhogy az általános alany szerkezete, kifejezési módja is különböző. (A németben *man* + egyes 3. igealak, a magyarban többes harmadik személyű igealak, az igei személyrag az alanyt magába foglalja : *új darabot adnak*.)

Az *eine Rolle geben* esetében nyelvtanilag úgyszólván teljes az azonosság. Ám ez a nyelvi egyezés sem nyugtalanító, ha a Tájszótár már ismertetett adatára és az előbb elhangzottakra gondolunk.

Nem tartom azonban kizártnak, hogy a rémet fordulatok is hatással voltak a tárgyalt kifejezések kialakulására, legalábbis serkentő példa formájában. De ezek a magyar változatok azért gyökeresedtek meg és nyertek irodalmi

használatra is rangot és hangulatot, mert a magyar nyelvben támogatta őket több ősi analóg alakulat, és a népnyelvi formától sem állottak távol.

Mindent egybevetve: túlzottan óvatosnak, túlhaladottnak tartom a Segédkönyv álláspontját. Úgy vélem, a *mit adnak?*, *színdarabot adnak*, *filmet adnak* ma már nem hibáztatható, bátran bebocsáthatók a nyelvhelyesség sorompói mögé.

Hernádi Sándor

Atmoszféra

Nem újszerű és nem is ritka jelenség a nyelvi alakulás folyamatában, hogy a nyelv különböző rétegei között a szavak áramlásával találkozunk. (Vö. erre nézve Deme L.: A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből. NyFK. 15—48.) *Atmoszféra* 'légkör' szavunk is már régen magára öltötte a köznyelvi szóképzlet egységes viseletét a szűk körű szaktudományi terminus technicus megjelölés helyett. De az már új keletű és nem éppen örvendetes, hogy közszói minőségben egyre gyakrabban, egyre tágabb értelmi körben és egyre merészebb szintagmatikus (főleg jelzős) kapcsolatokban szerepel az *atmoszféra* szó. Főleg irodalomtudományi és publicisztikai írásokban találkozunk vele, s már nem csupán az *atmoszféra* vált gyakran használt, divatos szóvá, hanem a belőle képzett *atmoszferikus* (talán 'légköri') melléknév is. Csak mint „csúcseredményt” idézem Fülep Lajos néhány mondatát; nála tizenkét sorban négyszer fordul elő az *atmoszféra* szó: „... milyennek látom a mai művészetet és helyzetét: olyannak, amilyen ilyen *atmoszférában* lehet... De minden más okon túl döntő meghatározója az az *atmoszféra*... az a feszélyező *atmoszféra*, amelyet évek alatt sikerült megteremtteni. Az *atmoszférát* jórészt az elméleti tisztázatlanság teremtette meg” (Csillag 1956. 1218).

Félreértés ne essék! Egyáltalán nem törekszem — túlbuzgó puristák módjára — az *atmoszféra* szónak köznyelvünkéből való kiirtására. Semmi kivetni valót nem találok a szó ilyenféle használatában: „A szerelem, betegség, öregedés érzéseit át meg át járta a *Horthy uralom atmoszférája*, beárnyékolta és keserűen elmélyítette őket” (Kardos L.: Tóth Á. 1955. 271). „Az emigrációban teljes volt írónk szabadsága, de ingadozott a *hazai atmoszférája*” (Pándi P.: Csillag 1955. 2303).

Nem volna helyes a szónak még teljesebb mértékben átvitt értelmű, efféle felhasználása elleni tiltakozás sem: „Bármilyen súlyos helyzetbe került is a költő, és bármilyen nyomasztó volt is körülötte a *politikai atmoszféra*, nem roppant össze” (Kardos L.: i. m. 224); „Ez a nagy írók egész életművében azonnal felismerhető *egységes atmoszféra* nem valami megmagyarázhatatlan rejtély...” (Új Hang III. 11: 129); „Ahogyan szembenállnak egymással, a testi közelség s a gyengéd női becézés olyan *sűrű atmoszférát* teremt pillanatok alatt közöttük, hogy ez többet mond egymás számára minden eddiginél” (Darvas J.: Csillag 1955. 1756).

De az alábbi szintagmákban már egyes merészebb jelzőkkel találkozunk, s ennek következtében egyre kevésbé világos az *atmoszféra* szó jelentése. Olykor már-már úgy tetszik, mintha a szónak ilyen használatával nem nyerne tiszta tükrözést, határozott anyagi burkot az a fogalom, melynek nyelvi

jelölőjeként a szerzők alkalmazzák, illetőleg maga a fogalom válik ködössé, elmosódottá az olvasó előtt: „Waldapfel nem méltányolja eléggé a kornak ezt a *kollektív, emocionális atmoszféráját*...” (Barta: Irod. 1955. 354.) „És Puskin életművéből még egy novella: a Pikk Dáma a rejtelem, a *megmagyarázhatatlan, a szorongató atmoszférával*” (Illés E.: Csillag 1956. 122); „... mégis hasznosabb, ha a korabeli napilapok illusztrációiból próbáljuk... érzékeltetni ezt a különös s a Horthy-rendszer későbbi évtizedeinek »konszolidált« viszonyaiban élők számára... szokatlanul *eleven, harcos atmoszféráját*” (Péter L.: Irod. 1955. 118); „Aligha tagadható, hogy a Horthy-rendszerben a rendszer ellenében létrejövő irodalom magán viseli az egyenlőtlen feltételű küzdelem jegyeit; nemcsak felületére, de mélyéig-véréig hatottak az *ellenforradalmi atmoszféra pressziói*” (Pándi P.: Csillag 1955. 2300).

Az *atmoszféra* szónak ezek a szokatlan kapcsolatú, kissé erőltetettnek látszó előfordulásai annak a megállapításnak a helyességét igazolják, hogy „egy-egy szó gyakori előfordulása nemcsak szegényíti a stílust, hanem igen sokszor a szó jelentésének elhalványulására, majd pedig helytelen alkalmazására vezet” (Jakab L.: Nyr. 80 : 314).

Hasonlóképpen erőltetettnek, nem eléggé kifejezettnek látszik az *atmoszferikus* melléknév használata is: „Ibsen darabjaiban nem veszi észre a csodálatos *atmoszferikus művészetet*, az észak igézetét...” (Szerb A.: M. irod. 2 : 433. Erdélyi Szépm. Céh kiad.); „Ezek a jelzők sajátosan ernyedtek és ernyesztő légkört teremtenek, dekadens kellemük elzsongít. *Atmoszferikus hatásukat* csak növelik azok a ritkábban előforduló, de tartalmukban eme sűrűbben használtakkal rokon jelzők...” (Kardos: i. m. 115); „Ebben a világban, amely négy család 1945 előtti életére korlátozódik, a külvilág és a külvilág eseményei csak mint *atmoszferikus jelenség* léteznek” (Nagy P.: Csillag 1956. 555). A szépirodalmi nyelvben — a maga helyén — kétségtelenül használhat az író olyan szót, amelyik nem jelentésével, csak hangulati velejárójával válik kifejezővé; de az értekező prózában aligha válik előnyére az ilyen szóhasználat.

A történeti hűség kedvéért talán nem árt megemlíteni, hogy az *atmoszféra* szónak már volt irodalmunkban egy régebbi divathulláma is a század végén: Justh Zsigmond naplójában például — nyilván francia hatásra — lépten-nyomon találkozunk vele.

Benkő László

Vörösmarty és a reformkor színpadi nyelve

A XVIII. század végén megalakuló magyar színészet már fogantatásának percében azt a feladatot nyerte, hogy a nyelv művelését, gazdagodását szolgálja. Bessenyei vagy Péczeli éppoly kevésbé gondolt a színházra mint önálló művészetre, mint a sokkal modernebbül gondolkozó Kazinczy vagy Verseggy. Magyar játékszínre azért volt szükség, hogy a pallérozott nyelv képes legyen mindazon gondolatok kifejezésére, amelyeket a felvilágosodás a hazai tudatba akart vésni. Nem a színház, hanem a nyelv volt a fontos,¹ s csak lassan, teljesen észrevétlenül lépett előtérbe a játéknak önmagáért való jelentősége akkor, amikor már megfelelő számú — s talán értékű! — magyar színész sorsáért is felelősnek érezték magukat politikai és irodalmi vezetőink. Kazinczyék még csak a magyar nyelvet látják a színpadon, Kölcsey már magyar színjátszást is lát.² A nyelv szerepének elsőrendősége azonban ekkor sem szűnt meg. Maguk a színészek is elsősorban a magyar nyelv apostolainak vallották magukat, s Bajza, Vörösmarty számára a színi előadás mindvégig nyelvi jelenség, beszélt élmény volt.³

Az állandó fővárosi magyar színészet kezdőpontját 1833-ban állapítva meg, tehát a Várszínház magyar kézre kerülését véve kiinduló pontul, amikor a pesti írói kör tagjai már tevékenyen részt vettek a szellemi irányításban, Kelemen Lászlóig több mint negyven évre kell visszapillantnunk. Ez a negyven esztendő a magyar irodalmi nyelv kialakításának sorsdöntő ideje volt. Mielőtt tehát rátérnénk Vörösmarty és a színpad kapcsolataira, át kell tekintenünk a szerzők, illetőleg fordítók sorain, akik 1790-től alakították a magyar színpadi nyelvet. Minthogy ez a tanulmány mintegy előfutára kíván lenni egy nagyobb munkának, amely a nemzetté válás korának színpadi nyelvét vizsgálja, a szerző talán a felületesség vádjára nélkül engedheti meg magának, hogy a Vörösmarty fellépését megelőző évtizedeket csak futólag tárgyalja.

¹ „Öt, vagy hat esztendeje annak, mióta szemlátomást meg-kezdett íz-érzésünk változni, mindenben ujjulunk, nevezetesen bizelkedhetünk azzal magunknak, hogy Anyai nyelvünknek a' bámulásig nevedekett ditsósége. Nem de nem olyakat értünk-el, mellyekről régebben — fájdalom! még csak álmodozni sem mértünk? Anyai nyelvünk ... már a' Játtzó Színre-is fel-lépett. — Gyóztünk kedves Nemzetünk, meg-feleltünk arra, hogy a' Magyar Nyelv nem Játtzó Színre való.” (Erdélyi Játékos Gyűjtemény. Első Szakasz. I. Darab. Kolo'svárott, Nyomt. Hochmeister Márton ... Betűivel. E. n., III. 1.)

² Kölcsey Ferencz Minden Munkái. Pest, 1859. Heckenast, 2: 163 kk.

³ Vö. Bartha János színész levele, Buda, 1834. okt. 8., Orsz. Széchényi Könyvtár Irod. Levelestára, Déryné Naplója számtalan helyen, Bajza bírálata az Athenaeumban: 1838. szept. 8., 1841. jan. 19., márc. 9., aug. 15., okt. 7., Vörösmarty uo. 1841. márc. 28. stb. stb.

Az első magyar színtársulat 1790. okt. 25-e (1792. máj. 5-e) és 1796 áprilisa közt működött a kapitalista fejlődésének éppen nekilendült Pest-Budán. Szerzői közül Kazinczyt, a szintén klasszikusnak tekinthető Verseglyt, a piarista írókat: Dugonicsot és Simait s végül a legtermékenyebb színészfordítót, Láng Ádám Jánost emeljük ki.

Figyelmünk tárgya ezúttal nem a leírt, hanem a beszélt szöveg, tehát nem az érdekel bennünket, hogy az említettek helyesírásukban Révai vagy az ipszilonista iskola hívei voltak-e, hanem hogy melyik tájnyelv volt az anyanyelvjárásuk, mennyi nyelvújításkori szót dobtak be a közhasználatba, s végül, hogy színművük milyen könnyen volt beszélhető.

Tájnyelvi hovátartozásuk megállapítása nem nehéz. Kazinczyt a bizonyos abaúj—zempléni változatot képviseli, amelyről egyes nyelvészeink azt állítják, hogy kialakuló irodalmi nyelvünk voltaképpeni alapja. — Versegly alföldi—Heves megyei szókincese nem sokban különbözik ettől; választékos ízlése éppen úgy igyekszik minden túlzott népieskedést vagy éppen durvaságot kerülni, mint a Kazinczyé. — Más a helyzet a piaristáknál. Dugonics alföldi, Simai dunántúli—kisalföldi tájnyelvére feltétlenül rátelepedett a rendi nevelés nyelvének egy rétege is. Dugonics erőltetett alföldieskedése későbbi meggondolás alapján, mesterségesen kialakított stílus, míg Simai nem tért el az átlagos piarista iskoladrámák többé-kevésbé hibátlan magyarságú, de tájnyelvhez nem kötött, hiszen az egész ország területéről egybegyűjtött szókincsétől. — A színész Láng tájnyelvig szintén abaúj—zempléni.

Kazinczy színműfordításai XVIII. századi munkásságából származnak, s ha nem jellemzi is őket az új szavak minden áron való propagálása, a magyar nyelv szellemétől idegen fordulatok itt sem hiányoznak; Kazinczy bizonyos pontokon tudatosan, szinte büszkén magyartalan, abban a naiv hitben, hogy idegen beoltásai nemes gyümölcsöt fognak teremni, s ily módon ugyancsak furcsa korecsokat hoz létre. Versegly eljárása egészen más. Hellyel-közzel nála is akad germanizmus, előfordul a mai fül számára erőltetett, mesterkéltszövegrész, de általában könnyed, magyarosságra, sőt adott esetben népiességre törekvő. A nyelvújítás szavai alig tűnnek föl. A *Kirchweihfest*-re nincs magyar szava — „Templom napja” —, s a szentimentális hősnő „balgatag állatnak” bélyegzi önmagát („ein albernes Ding”), de a *humanitas*-ra már lel szót a filozófikus lelkű költő: *emberiség*.

A piarista írók nyelve gördülékeny, s még Dugonics sem annyira „tősgöyökeres”, mint prózai munkáiban, s ez nyilván színpadi átdolgozóinak az érdeme. Simai nyelve független a nyelvújítástól.

Ahhoz, hogy a nyelv a színpadról hatást keltően hangozzék el, legelsősorban az szükséges, hogy könnyen elmondható legyen. A magyar játékszín első éveiben havonta legalább nyolc-kilenc darabot kellett műsorra tűzni, tehát kb. hat-hét új darabot betanulni. (A vándorlás korában, majd az állandó pesti magyar színház első idejében a helyzet még romlott.) A színészek java része egészen egyszerű ember volt, a nők esetleg írni-olvasni sem tudtak, felolvasták nekik szerepeiket, tehát eleve nem számíthatott jó előadásra — és népszerűsége! — az a színmű, amelyet nehéz volt betanulni. Vagy megbukott, hiszen a szöveg szépségei elvesztek a gyenge tolmácsolás következtében, vagy ha a mese izgalmassága folytán hatást tudott kelteni, az eredeti nyelv kárba veszett, mert a színész saját szavaival mondta el a mondókáját, nyilván nem a magasabb irodalmi követelmények és a nyelvújítás, hanem saját nyelvjárási kifejezéseit használva. Ez a sors érte

Kazinczy fordításait. Könnyebb volt Verseglyt mondani. Prózája könnyed, világos. Versei meg éppen elevenen pörögnek, népdalszerűek; minden bizonyos híven kerültek a hallgatóság fülébe. Igen könnyű volt a két piarista szövege. Ők, ha tán nem tudtak is róla, a kialakult színpadi technika szabályai szerint írtak, magyaros, néha durva, de a néphez — színészhez, közönséghez — közel álló nyelven. Ha megrótták is őket a „fentebb styl” követői, az kétségtelen, hogy pl. a „Báthori Mária”-nak nemcsak trivialitása, hanem lírai szépségű gyászéneke is közkedvelté vált. Láng nyelve mint művészi kifejezőmód nem jöhet számításba.

A vándorlás éveinek színpadi szerzői közül csak Katona Józsefet említjük. Nem azért, mert súlyos tudományosságú munkák hosszú sora klasszikussá avatta, hanem azért, mert ő az egyetlen írónk Verseglytől Szigligetiig, aki ismerte a színházat. Volt érzéke a színszerű iránt, és mint gyakorló színész csontjaiban érezte azt is: milyen a színpadra illő nyelv. A reformkori puristák nemcsak témaválasztásától döbrentek vissza, hanem nyelvét sem élvezték, mert drámaiságában keveset törődött a szavak divatos rövidségével. Annál jobban értékelte a gyakorló színházi szakember: Egressy.¹

A Vörösmarty drámaírói tevékenységét inspiráló és színpadról népszerűsítő tizenegy év — 1834—1844 — alatt a megújult magyar nyelv megvolt ugyan már, de még az irodalmi vezérférfiak ajkán sem csengett otthonosan, s teljesen idegen maradt a nép számára. Ez volt a fejlődő, újjáalakuló nyelv tömegektől való elszakadásának ideje. A fővárosban mint művelődési központban élő írógárda befejezte a nyelvújítást, megalkotta a megfelelő szókinccsel rendelkező, modern magyar nyelvet. Törekvésük tiszteletre méltó volt, de többségük nyelvérzéke gyöngé. Az új szavaknak nemcsak nagy száma, hanem idegenszerűsége is okává vált annak, hogy az új nyelv lassan terjedt, egy részüket voltaképpen csak az 1945 után bekövetkezett nagy szocialista átalakulás tette az egész magyarság tulajdonává.²

A színpad nyelve, kortól függetlenül, sohasem azonos az irodalmi nyelvvél, hanem ennél közelebb áll a beszélt nyelvhez. A színmű, mielőtt színre kerül, színházi szakember kezén megy át, aki ha hivatása magaslatán áll, színszerűbbé és recitálhatóbbá dolgozza át a darabot. Ez már a XIX. század harmincas éveiben is így történt. A javított szöveg került a cenzúrára, ahol esetleg húztak belőle, de más változtatás ritkán fordult elő. Az egyszerűsített és meg-

¹ Kelemenékről összefoglalóan: Tanulmányok Budapest múltjából. 11. Bp., 1956. Akadémiai Kiadó. „Kelemen László színháza” 153 kk. — Az abaúj—zempléni nyelvjárásról: Nyelvünk a reformkorban (Tanulmánygyűjtemény). Szerkesztette Pais Dezső. Deme László: Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjárások. 50. (Bp., 1955. Akadémiai Kiadó) — Simairól: Polgári forradalmi eszmék és az első magyar színtársulat műsora. It. Kőzl. 1956. 11. — Kazinczyról: Simai Ödön: Kazinczy Ferenc nyelvújítása. MNy., 5: 448 kk. — Verseglyről: Császár Elemér: Versegly Ferenc élete. Bp., 1903. Akadémia, Polgári forradalmi eszmék stb., i. h., A' szerelem' gyermeke. Egy Nézőjáték öt Felvonásban. Kotzebue Augustus Ur ... után ... Budán, Landerer, 1792. 5, 19; A' formentéri remete. (A Magyar Játék-szín. Első Esztendő, Negyedik, és utolsó kötet.) Pesten, Trattner, 1793. 162. — Kelemen és az első magyar társulatok műsorát összeállította Bayer József: A nemzeti játékszín története. Bp., 1887. Franklin, 1—2. — Kazinczy írja Dugonicsról: kitételei némelykor „durvák és a' mostani kényes füleket meg-sértik...” Orpheus 1790. 84. Katona nyelvéről még Vörösmarty sem nyilatkozik elismerően, viszont Egressy így ír: „A több tagú szónak több hangja van, s több időt és tért ad az ábrázolás munkájának. Tudta ezt Katona, vagy legalább érezte, mikor így szólt: »Pokolbeli irtózatosság büntetése, hát földünkre jöttetek már?»” stb. A színészet könyve. Pest, 1866. Emich. 86.

² Deme László id. cikke 82.

húzott kézirat jutott aztán kiszerepezésre, s itt is történt, akarva-akaratlanul, változás. Végül pedig módosította az eredeti szöveget a színész nemcsak akkor, ha „stilizált”, vagyis nem készülve el pontosan, saját szavaival mondta el a szerepét, hanem akkor is, ha a hűségesen követett sorokat saját hangjával, kiejtésével adta vissza.

A reformkorban, mint erre már rámutattunk, általános volt az a fel-fogás, hogy a színház legfontosabb feladata a nyelv ápolása. Ezen elsősorban a nyelv-tan-i szabályok gondos megtartását értették. Ez azonban nemcsak azért volt lehetetlen, mert a grammatikailag teljesen kifogás-talan nyelv gyakran beszélhetetlennek bizonyult — erre még alább kitérünk —, hanem azért is, mert a nyelvhelyességgel maguk a legilletékesebbek sem voltak mindig tisztában. Bajza állandóan háborgott a nyelvtanilag hibás színpadi beszéd miatt, jómagam viszont így írt színikritikát: „Olly nyelv, olly fordítás, minővel e' darab *adatik*, valódi botrány, 's *ki* a' magyar nyelv' legújabb nagy haladásait ismeri, *pirulnia kell*, hogy még 1841-ben és a' nemzeti színházban illy beszédeket hallani kénytelen, minőket ma hallott. E' fordítás nemcsak magyarsága miatt vétkes, hanem hűtlensége által a' művet magát is kivetkez-tette azon élénkségéből, *mellyel* eredetie *bír*” (Athenaeum 1841. márc. 9.).¹ Értették továbbá a tiszta, az egész művelt magyarság számára irányadó kiejtést. A vidéki nemesség vezető szerepének korában azonban, amikor még minden író más nyelvjáráson beszélt, s így lehetetlen volt a helyes kiejtés ügyében egybehangzó véleményt kialakítani, ez a kívánság is bajosan teljesülhetett. Minden kritikus annak a színésznek a beszédét dicsérte, akinek a szava otthonosan csengett fülében. A Gyöngyös vidéki Bajza pl. helyeselte a borsodi kiejtéssel beszélő (s ezt propagáló!) Egressy hanglejtését, gyakran dicsérték Laborfalvi Rózát,² míg általában kevés megértés mutatkozott László beszédével kapcsolatban.³ Annál nagyobb jelentősége volt a színháznak az új szavak elterjesztése terén, s ennek a feladatának hiánytalanul meg is felelt. A nyelv-újítás szókinszének népszerűsítésében a magyar játékszínnek sohasem tudato-sított, de elsőrendű szerepe volt. Fejlesztette a közönség magyar kifejező-készségét, a „közönség” szón akár Széchenyi baráti körét, akár a német nyelvű pesti polgárságot, akár a „köznepet”, az „aljasabb osztályt” értve.⁴

Vörösmartyt a drámaírás pályája kezdetétől fogva érdekelte, hiszen a Salamon 1821-ből veszi eredetét. Színre azonban életében csak nyolc műve került, közülük számítva a Julius Caesart is: a Kincskeresők és a Várnász még a budai Várszínházban 1834-, illetőleg 1835-ben, az Árpád ébredése az

¹ Vö. Athenaeum 1841. júl. 13.: „...Ő érzeni látszik azt, hogy másként kell komoly és másként vígjátékban beszélni.” Uo. 1842. febr. 27.: „...a' beszéd tiszta-ságát, a' szavalás' helyességét nem szűnünk folyvást és ismételve, mint leglényegesebb részét a' színészetnek ajánlani, 's mint ollyas dolgot, melly színházunkat országos fon-tosságúvá főképp teszi” (l. az 1. jegyzetet). Vörösmarty egy színikritikájában olvas-hatjuk: „Színpadunkon felette ritkán, csak kivételkép látni előadásokat egészben sikerülteket” [!] (Athenaeum 1843. 3: 533).

² Uo. 1841. máj. 4. Egressy: i. m. 67 kk., Csúry Bálint: Egressy a kedély magyar accentusáról. MNy. 24: 42, ill. Athenaeum 1841. jan. 19.

³ Lászlóról uo. 1838. nov. 8., Vörösmarty Mihály Összes Munkái 7. kötet, Bp. 1885. 147—8.

⁴ „...nem neheztelünk érette, ha a' karzat tombol, ujong örömeiben, midőn (bohózatok) adatnak, mert inkább színházba jöjjön a' köznép, mint csapszékbe, inkább sületlen elménczkedéseknek örüljön, bennök gyönyörködjék, mint boritalban vagy koczka 's kártyában, mik mérgei a társas életnek, kivált az aljasabb osztálynál” (Bajza: Athenaeum 1842. jan. 18.).

1837. aug. 22-i nemzeti színházi megnyitó előadáson, a Marót bán 1838-ban, az Áldozat 1841-ben, a Shakespeare-fordítás 1842-ben, (a jóval korábbi) „A fátyol titkai” és a „Czillei és a Hunyadiak” pedig 1844-ben, tehát a legkésőbbi is a Nemzeti Színház fennállásának mindössze hetedik évében.

Hét, bőven — 1833-tól — számítva tizenegy esztendő kevés lehetett ahhoz, hogy színszerűséget tanuljon egy erősen szemlélődő hajlamú, magába vonuló s már meglett férfi. Kevés is volt. Vörösmartynak nemcsak dramaturgiai elmélete tanúskodik arról, hogy nem látta világosan a színpadi fejlődés irányát, nemcsak témaválasztása volt dogmatikus, olykor szerencsétlen, hanem kezdetben színpadi nyelve sem volt megfelelő.

A kötetlen beszédben írt polgári színművet, ezt a széles rétegek művelésére hivatott műfajt lebecsüli és elutasítja.¹ Leírja ugyan, hogy „semmi undorító, szívlázító dolgokat nem kell színre hozni”, de ő a Várnász szerzője; s többi színműve sem képes — az egy Czilleit kivéve — történeti jelmezbe bújtatott, de „magyar nemesházi rajzolatok”-ba illő hősei iránt érdeklődést kelteni. Darabjait Shakespeare-re és a francia romantikusokra figyelve írta meg, s nem vette észre, hogy Shakespeare saját korának életét, a hús-vér életet ábrázolja minden művében, s hogy a franciák hazájuk kétszáz éves színi hagyományában gyökereznek. Késői és laza kapcsolata lévén a színházzal, Vörösmarty sohasem érthette meg teljesen.

1833-ban a magyar színészet sokkal fejlettebb volt, mint Kelemen, Dugonics, Verseghy vagy akár Katona korában. Túlnyomórészt a köznemesi osztály sarjai lettek színészek. A férfiak többsége kollégiumi műveltségű, s a nők között is akadt — éppen Vörösmarty egyik kedvence, a fiatal Komlóssy Ida —, aki nemcsak tanult leány, hanem annak rendje-módja szerint kékhárisnya volt. Az érdeklődésünk középpontjában álló évek alatt a tagok zöme alkotó ereje teljében állott, kielégítő fizikumukat, ami ebben a korban még a színészelet egyik fő feltétele volt, egy-két kivételt leszámítva, nem rombolta semmiféle káros szenvedély, s volt bennük becsvágy.² A művészi irányítás szempontjából azonban nem volt náluk elhagyatottabb teremtés. Senki azok közül, akik mint hivatali vezetők vagy kritikusok beleszóltak a dolgaikba, nem értett a színházhoz. A megyei urak, majd később az országos vezetőség, a feudális közigazgatáshoz szoktak, nem a színgazgatáshoz. De legyünk igazságosak. Ha próbát kellett vezetni vagy valami egyszerű mesterségbeli fogásban tanácsot adni, Bajza éppoly tehetetlen volt, mint Nyáry Pál, s valamit előjátszani még az egyébként sokkal rátermettebb Bartay sem volt képes. A rendezők idősebb színészek voltak, nem mind elsőrendű tehetség (Komlóssy!), s keveset lendíthettek Lendvay, Egressy vagy Laborfalvi Róza fejlődésén. Tehetséges, de kiforratlan társulat, bevetve egy fejlődő nagyváros művészi és anyagi problémái közé, néha jó, nem egyszer rosszindulatú, gyakran szakszerűtlen kritikáktól ide-oda rángatva: ez volt az a színház, amely Vörösmarty drámáit bemutatta.³

¹ Összes Munkái 7: 17., 41 kk., 50 kk.

² Vö. Bayer: i. m. 2. k., Pukánszky Kádár Jolán: A Nemzeti Színház százéves története. Bp., 1940. Tört. Társulat, 1—2. fejezet. — Megyeriről panaszkolja ugyan felesége, hogy „fizetését bujálkodva pazérolni el nem rémül”, de ez aligha veendő teljesen komolyan; ugyanígy Bartha iszákossága sem hatalmasodott még el a művészen. (Megyeriről: 2. sz. áll. ltár, Nemzeti Színházi Iratok, 1833 után.)

³ A drámai társulat bizonyos fokú fegyelmezetlensége arra vezethető vissza, hogy senkit sem tartottak, illetőleg tarthattak tekintélynek maguk fölött. Bajza színház-vezetői „jóságá”-nak (vö. Pukánszky: i. m. 56) — szemben kritikusai mivoltának

1834. nov. 16-án léptek fel először a nagy tekintélyű írónak egy szomorú-játékában, a Kincskeresőkben. Előtte két héttel már ment egy jambusokban írt eredeti színmű, s a bíráló így számolt be róla: „A’ jambusokban írt darabnak előadása magyarban nem kis fáradságot [sic] okoz. Színésznők minden igyekezetök mellett se tehették, hogy a’ hallgatók e’ nehéz kötött stylust csak nagy részént is érthették volna. Legérthetlenebbek voltak pedig azon részei, mellyel [!] csendes hanggal, vissza felé fordulva mondának-el a’ színészek. Publicumunk a’ magyar jambushoz még csak olvasás közt szokott, midőn t. i. minden szónál gondolkodva megállapodhatik, ’s erre az újabb írás-módnál még nagyobb szüksége van. Ez volt oka, hogy e’ darab ohajtott hatást nem nyerhetett azon egyes jeleneteken kívül, mellyekben a’ declamatio élénkebb ’s világosabb volt.”¹ Nem kétséges, hogy Vörösmarty művét nagy becsvággyal adták, s szorgalmuk dicséretet is aratott. Milyen képtelenül nehéz volt azonban nekik megtanulni a jambusok hosszú, mindennapi beszédüktől olyannyira elütő sorát! „De én, lekötve, mint elátkozott Várában a gonosznak szelleme, Itt ülök, egy mogorva, bús öregnek Aggságait hallgatni kénytelen, S tisztelni tartozó őt, mert atyám.” Milyen terhes lehetett a gyakorlatlan színésznőnek mimikáival győzni e hosszú dikciókat, az egyszerű, a latin nyelv szelleméről mit sem sejtő asszonynak — Parázsoné adta Jolánkát —, kerékbe törni a *futni* igét, amelyet ő semmi esetre sem tárggyal kapcsolt volna össze e mondatban: „Egyedül atyámnak fúsd tekintetét...”

A szöveg ilyen mértékű nehézsége eleve megakadályozta, hogy az alakítás jó lehessen.

A következő Vörösmarty-bemutatón a hősnő bizonyára nem akadt fenn ezen a soron: „No lá, még ő haragszik! nem vagy-e Te *egy* valódi megrögzött pogány?”, vagy: „Ah, én *egy* háládatlan lány vagyok!”, hiszen ő is használta így mindennapi beszédében a határozatlan névelőt. Hanem a fiatal Laborfalvi Róza joggal hivatkozhatott volna erre a szövegre, amikor néhány évvel később Bajza, szokott élességével, megróttá egyik szerepében e kérdésért: „Te *egy* halandó vagy?”² Az a segédszínész pedig, aki Koltát adta a Várnászbán — s ez lehetett éppen a magyarul kitűnően beszélő László is —, csak azért nem gondolt semmi rosszat a magyarországi nyelvhelyességről e soroknál: „Erdélytől elszakadva, Maroknyi nép itt meg nem élhetünk; Erdélybe élve el nem juthatók”, mert már megszokta a színdarabok furcsa nyelvezetét.

A színház ügyének szeretetteljes figyelése meghozta azonban az eredményt Vörösmarty számára. Egy-két év alatt nem juthatott el odáig, hogy a színészeket megértse, és fel tudja mérni egy emberi idegrendszer teljesítő-képességének határait — ilyesmire ebben az élettanilag teljesen képzetlen korban csak a személyes tapasztalat taníthatott meg valakit —, észrevette azonban a magyar színpadi nyelv hibáit. „Mindenben, a mit mondunk, írunk, nyomtatunk, játékszínpadon s egyebütt elszavalunk, valami fáradszó, egész az érdektelenségig népszerűtlen homály s érthetetlenség van. S e homály s

ingerlékenységével és kíméletlenségével — a nyitja az, hogy nem tudott Egressy, Fáncsy és a többi vezértag problémáihoz érdemben hozzájárulni. Ez nem volt általános jelenség, sőt a megelőző korok színháztörténete éppen olyan színházvezetőkben gazdag, akik játszani, mozogni tanítják embereiket, mint pl. Goethe, nálunk Ráday Pál, Csáky Theodor, az erdélyi mánások.

¹ Honművész 1834. szept. 14.

² Összes Munkái 4. k. 36. l. Várnász. — Bajza: Magyar játékszíni krónika, Athenaeum, 1841. márc. 9. Ugyanezt Vörösmarty is megrója „A gyámság” c. színmű bírálatában, i. m. 7. k. 245.

érthetlenség nem csupán szaporán költ új szavainkból (melyekre azonban nagyobb részt szükségünk van), nem csupán nyakaszegett feszü és czikornyájú mondatainkból ered (noha ezek is igen rút nyavalyái korunknak), hanem ezekkel együtt folyadéka egy mélyebb kútfőnek, milyenek a rosszul emésztett képzetek, gondatlan szapora munka, nem értett, meg nem bírt tárgy, mely urunkká lesz, a helyett hogy uralkodnánk rajta, nem is említvén a fonák ízlést . . .”¹

Az első vád, hogy színpadi nyelvünk az új szavak nagy tömege miatt érthetetlen, a költőre magára nem vonatkozhat. A *bájtükör*, a *torlat*, a *rém*, a *vágy*, a *kéj* már úgy-ahogy ismert kifejezései voltak az irodalomnak, következésképpen a színpadnak is. Nagyobb nehézséget okoztak az olyan, elvben kifogástalanul ragozott, a gyakorlatban — Egressy tapasztalata szerint — kimondhatatlan szavak, mint a *nézzs*, a *téssz*, a *léssz*, s a Kazinczy-féle hagyományból fennmaradt mássalhangzó-„torlat”-ok, mint pl. a *szerelm s hír* (Kincskeresők) kifejezés.

Színpadi nyelve kezdett tehát tudatosan közeledni a beszélt nyelvhez. A Várnászbán csak ott találunk rokonságot író és színész magyarsága közt, ahol mind a ketten germanizmust használnak, de már a Marót bán Idájának vallomása :

Szeretlek átkaimnak ellenére,
Oly kinnal és oly rettegés között,
Mint ellenségnek sem kívánhatom.

.....
Én küzdém. Igen! soká, soká
harczoltam e veszélyes indulattal.
Imádkozám ; de bűnös ajkaim
Egy szót neveztek, mellyet szenteink
Nem ismerének, e szót : szerelem.
S ah mily hatalmas szó volt ez : megölte
Imádságomnak minden erejét.

.....
Midőn fohászim nem használtanak,
Megesküvém, s megátkozáim magam :
Ha a szerelmet meg nem tagadom,
S én a szerelmet meg nem tagadám,
Meg nem tagadhatám. Oh Istenem!
Hisz én szeretlek, és szeretni foglak,
ha tüstént sírba kell is szállanom.”²

csak költőibb megfogalmazása egy kis színésznő tíz évvel később leírt sorainak :
„. . . ha képes volnál felfogni, mint szeretem Kálmánt, talán volna fogalmad szenvedésemről is — én értem életemet is feláldoznám . . . Sokszor felteszem magamba hogy a világ előtt eltitkolom szenvedésem — emberek közé megyek — s örömet hazudok arcomra — de a hazug álarc alatt még jobban emészt minden — Vannak már pertzeim, mikor nem becsülöm őt — s szeretni még is tudom, az Isten talán büntetésül rendelte belém ez érzetet hogy oly végtelenül szeretem — azt hiszem meghalnék ha nem látnám. Sokszor gondolkozom a halálról, ha az Isten rendeléséből jönne, nyugodtan halnék, — — de hogy magam

¹ Dramaturgiai Lapok. Összes Munkái 7 : 21—2.

² Nyelvújítás kori szavak a Kincskeresőkben és a Várnászból ; Ida szavai : Marót bán. Összes Munkái 4 : 343—4.

végét szakasszam, arra Kálmán nem érdemes — a földbe se volna nyugtom, ha őt az élők közt hagynám, mert tudom hogy feledne és boldog volna.”¹

A szöveg egyszerűbbé tételével megkönnyítette a költő színészei sorsát is. Nemigen kellett olyasmit megtanulniuk, amit nem értettek, vagy ami ellenkezett ép fülükkel. Avval azonban még mindig nem vetett számot Vörösmarty, hogy milyen hosszú szerep az, amit egy átlagszínész — végtére is nem csupa Egressyk játszottak! — memorizálni, magában feldolgozni, mimikailag aláfesteni és hanggal végiggazdálkodni képes. A Marót bán közel 2000 sorát tíz személlyel mondatja el, s ezek közül hat epizódista; alig valamivel jobb az arány az Áldozatban.

Az „Árpád ébredése” természetesen más lapra tartozik. Ünnepi rendeltetése magyarázza magasztos nyelvét, a sok szereplő között szépen megoszlik a szöveg, amit egyébként valamennyien lelkes buzgalommal tanultak is meg. A költő szokatlanul sok nyelvújításkori szava itt nem lehetett teher a színészeknek, csak tanulságos, a nézőtér számára.²

Körülbelül ugyanígy ítéltük meg a Julius Caesar hatását is. Itt a szerepek elosztásáról Shakespeare gondoskodott, ő pedig ugyancsak értett a színházhoz. A nyelv pátosza csak ott emelkedik a mindennapi fölé, ahol a tartalom komolysága igényli. A kötetlen szöveg egyszerű, s éppen evvel lesz drámaivá. A nyelvújítás szókincese sűrűn szerepel³, avval a művészi ízléssel azonban, amely Vörösmartyt ezen a téren mindig jellemezte. Nagy jelentőségű drámai nyelv ez, ha meggondoljuk, hogy több mint egy évszázada szól a magyar közönséghez, hogy Antonius ennek a szavaival bővölte el Egressy ajkán az ifjú Petőfit s Ódry Árpádén saját nemzedékünk iskolás fiatalságát, és hogy a Lear királyig nem is volt más, azóta is csak a mesejáték hangját megütő Csongor és Tünde, amiben Vörösmarty élő beszédét halljuk.

Az 1843—44-i színházi év, a magyar színjátszás történetének egyik legragyogóbb esztendeje, két Vörösmarty-bemutatót hozott. Még januárban színre került a „Czillei és a Hunyadiak”, voltaképpen csak első része egy tragédiaciklusnak, s így csonkán is a szerző legszínpadképesebb szomorújátéka. Megvalósítva saját régebben vallott elméletét,⁴ ismert témát választott. Alig volt magyar író, akit a Hunyadi-ház történetének tragikus elemei és ragyogása meg ne ihlettek volna. A tárgy még gyengébb kezekben is rendszert sikerre vitte megformálóját (Árva László király). A hazai közönség vonzó-

¹ Prielle Kornélia ifjúkori levele. Kiadva: M. Császár Edit: Egy színész-házaspár élete. Bp., 1956. Művelt Nép. 40.

² Az első öt lapon: *sírszellem, ezredév, engedékeny, villámkard, mű, gyönyör, hon, század, balvégzet, visszatetsző, keserv, sérv 'sérelem', ellenségtelen, belvillongás, szörny, düh, legszörnyebb, elaljasodni, gyászrege, lét, elem, szellem, dlorcza* stb.

³ A Julius Caesar szavai közül újak pl.: *önkény, inger, frigy, korcs, ádázat, tivornya, büv, édel, szender, rémkép, ábrándkép, órgond, türtelen* stb.

⁴ „Melyikünk nem óhajtaná a múlt idők jelesait csak egy pillanatra is feltámadva látni? A szent könyv s Homeros s a távol földrészek embereitől kezdve korunkig és körünkig annyi dicső, annyi nevezetes élt, kiket mi pillanat és pont lekötött fiai nem látánk, nem ismerénk. Mit nem adnánk érte, ha csak őseink jelesbjeit, kik jó s bal szerenésében lelki erő s hatás által tiszteletünkre, részvételünkre, vagy bámulatunkra méltókká lettenek, léptetné is fel valaki előttünk, azoknak társaságában, s velők ellentétül, kik haragunkat vagy utálatunkat érdemlik? A harcaiban nagy haragú, honn szelid Etelét, a világot átrohanó avarokat, a honszerző Árpádot, az egész seregnél egy fejjel magasabb szent és vitéz királyt, a koránál századokkal bölcsőbb józan Kálmánt, Zrínyieket és Hunyadiakat, a Garák konok fáját...” — „...s im a színmű, a játék-szín, ha ezen vágyakat ki nem elégíti is teljesen, legalább kárpótot nyújt érte” (Összes Munkái 7: 15).

dik hozzá, talán azért, mert Hunyadi László szomorú sorsát a nemzeti happy-end biztos tudatában siratjuk meg. Vörösmarty e művében érte el drámai nyelvének csúspontját. Milyen erős drámaiságú Czillei III. felvonásbeli mea-culpázása s kevéssel utóbb Hunyadi László háborgása ellenfele álnokságán! Igaz, a nyelv alaphangja egységes: ugyanazok a fennkölt jambusok itt is, ott is, s csak a prózai szövegben találunk természetes hangú beszédet. Vörösmarty azonban, éppen úgy, mint Petőfiig valamennyi irodalmi vezéralakunk, a színműveket csak s z a v a l v a tudta elképzelni. Nagyobb baj volt ennél, hogy a szép nyelv nem mehetett át a köztudatba. A színmű 1848-ig csak kétszer került színre, azóta sem sokkal többször. Antonius gyászbeszédének kezdősorai — szerencsére — közhellyé váltak, de Kapisztrán Jánoséi — sajnos — máig ismeretlenek.

Ugyanez év májusában került színre a tíz évvel korábban keletkezett „A fátyol titkai”. Szövege beszélhető, nem terheli túl az alakítókat, nem mesterkétebb, mint 1834-ben a haladó irodalmi nyelv volt. 1844-ben azonban már nem vonzott. A színházi év nagy sikere a „Szökött katona” volt, amelyben esemény eseményt, színváltozás színváltozást követ, ahol szerelmi szenvedély és társadalmi igazságtalanság izgatja fel a néző kedélyét, Szigligeti, az ifjú romantikus színműve, akinek élete folyamán már vérévé vált a színpad ismerete. Mit nyújthatott hozzá képest e szende művecske biedermeier bájával és Kisfaludyn iskolázott eseménytelenségével?

Vörösmarty színműírói nyelve nem tett mély hatást a reformkor színpadi nyelvének alakulására, mert drámái ritkán és kevés sikerrel kerültek színre. A magyar színészi nyelvbe — s rajta keresztül a köznyelvbe — igen sok színmű kitételei mentek át, bizony nemcsak Shakespeare vagy Schiller, hanem Kotzebue életművéből is, de Vörösmartyéból csak Shakespeare-fordításai nyomán.¹

Volt azonban Vörösmartynak a színházzal egy másik, ritkán emlegetett, de szerzői hivatásánál mélyebbre ható kapcsolata is: a színház kéziratárában őrzött darabok az ő felügyelete alatt kerültek revízióra, s húsz, harminc éves, olykor ennél is idősebb színművek az ő kezében ifjodtak meg. Sokkal jelentősebb szerep volt ez, mint első pillanatra hinnők. Ezek a színművek tették a színház mindennapi, sőt — s ez a nép nyelvének alakítása szempontjából még fontosabb — v a s á r n a p i műsorát. Ritka eset volt az, amikor Shakespeare, Schiller vagy éppen eredeti magyar szerző szolt a pesti közönséghez, az esetek többségében Raupach, Ziegler, Kotzebue, szerencsés esetben a francia romantikusok voltak műsoron. Ezek a színművek részint évtizedek óta kedvencei voltak színészeknek és hallgatóknak, részint csak újabban fordították őket; de akár így, akár úgy, mindenképpen rászorultak Vörösmarty irodalmi ízlésű pártfogására. Miben állott ez? Az esetek túlnyomó többségében nyelvi purizmus jellemzi a javításokat. A *prókátor ügyvéd*-dé, a *policáj rendőr*-ré, a *szála terem*-mé, a *planum terv*-vé, a *rolle szerep*-pé alakul korrigáló keze nyomán. Ha csoportosítjuk kissé e nyilvánossági joghoz jutó új magyar szavakat, megtalálja itt a katonai nyelv a *generál* helyett a *tábornok*-ot, *őbester* helyett az *ezredes*-t, *major* helyett az *őrnagy*-ot, akik életük alkonyán immár nem *quittiroznak*, hanem *nyugalomba szerződnek* és *pensio* helyett *nyugdíj*-t kapnak, megjelenik az *ezred*, a *század*, a *sereg*, a *futár*, a *csatlós*, az *őr* és az *őrhely*, a *jobbira fordulj!*,

¹ Hamlet: „Lenni vagy nem lenni, ez itt a kérdés”, Don Carlos: „Vége az aranjeuzi szép napoknak”, Kotzebue: „La Peyrouse”: „Mi ez a tenger sima tükréhez képest?”

a *párviadal*, és *priccs* helyett a *fa-ágy*.¹ — A régi Rührstück hőse így panaszkodik nagyravágyó édesanyjának: „El kábított volt egykor, de már meg gyógyultam, én feleséget kerestem akkor, a' nagy világi Divat szerint, nagyságod is óhajtotta ezen egybe kelést és így elsiettem a dolgot, olly lényre pazaroltam szerelmemet, melly engem meg nem ért, és megérteni nem fog soha.”² — „Vagy lehetetlen lenne az, hogy első tekintettel meg szeressen az ember egy leánykát?”³ Hiszen nem cselekszik az ifjú semmi rendkívülit, ha úgy érzi, hogy a „rény és ártatlanság” „egésszen el bájolják”!⁴

Megkísértik a javító kezek — a költő felügyelete alatt Fánchy és Egressy is megragadják egyszer-másszor a nyelvszépítő pennát, az utóbbi néha olyan erőlyesen, hogy a törölt szöveget ítéletnapig sem olvassuk el újra —, hogy színházi műszavakat népszerűsítsenek. Így lesz a nagyon divatos színpadi *élőkép*, a *tableau* először *közönséges kép sereg*, majd *csoportozat* és *néma kép*; a *marche induló*; a *musika Igazgató karmester*⁵

Ha a szükség úgy kívánja, a közgazdaság új szavait is meg kell tanulni és terjeszteni is kell. A *creditor* *hitelező*-ként fog színpadra lépni, az *arendás haszonbér*lő-vé válik, a felek nem *környül állásaik*, hanem *körülményeik* szerint sodródniak *viszontagos* ('kölcsonös') *szerződésbe*.⁶ Napjaink egyik legtöbbet emlegetett termelési ága, a bányászat is megjelenik, mégpedig egy színészfordító, az idősebb Szerdahelyi jóvoltából. *Főégető-mester*-e azonban nem arat tetszést a felülvizsgálatkor, s a kétségtelenül jobb hangzású *fő-kohó-mester*-rel cserélik fel. Mivel azonban a *tárna* szó csak a negyvenes évek végén kezdi meg pályafutását a megújult magyar nyelvben, jogelődje, Szerdahelyi *bánya-öböl*-je érvényben marad.⁷

Mint láttuk, a drámaíró Vörösmarty nyelve csak a negyvenes évekre kezd közeledni az általános magyar köznyelvhez, röviden szólva: válik beszélhetővé. A dramaturg Vörösmarty azonban minden esetben pozitívan értékelhető, akár szűkebb jelentőségét nézve, az alakítások valószínűségének megkönnyítése, akár általánosabb szempontból tekintve, a közönség szókinésének bővítése legyen is érdeme.

A költő közvetítésével imígy eljutván a kor színpadára, kíséreljük meg ellenőrizni a megírt vagy fordított, szerzőjétől vagy a hivatalos korrektortól kijavított szövegek sorsát színészeink ajkán. Legyen éppen egy Vörösmarty-tragédia, „Az áldozat” az, ahol a harminchárom éves Egressyt halljuk:

¹ L. az egykorú sűgőkönyveket az Orsz. Széchényi Kvtár színháztörténeti osztályán; az idézett kifejezések „Az atya és vőlegény egy személyben” (Pizard—Éder György), „A havasi rózsa” (Holbein—Kiss Iván), „Az árva és gyilkos” (Lilien—Abday), „Az asshorni bánya-öböl” (Rosser—Szerdahelyi) és az „Ellenségek” (Houwald—Hiri) című színművekből erednek.

² Idézet „A havasi rózsa”-ból. Az eredeti szöveg: „Megvakított vala egykor, én feleséget kerestem a nagy világ számára, s édes anyám óhajtotta ... és így elsiettem magamat, olly valóságra pazaroltam szavamat, a' melly engem meg nem ért, és soha megérteni nem fog.” (19).

³ Idézet „A havasi rózsa”-ból. Az eredeti szöveg így hangzott: „...vagy lehetetlen lenne? és soha se történt volna meg az, hogy első tekintettel megszeretett az ember egy leánykát, mellyet örökre birni kívánna?” (12).

⁴ Idézet ugyaninnen; az eredeti szerint: „az egy magához vonszó bájolást szerez nekem.”

⁵ Egressy javításai a „Deodáta, vagy a Mennyei Jegyes” című színművön (Kotzebue—Láng Ádám János), i. h.

⁶ Atya és vőlegény egy személyben. I. h. NSz A 27.

⁷ I. h. NSz A 35.

„Egressy Gábor azon színészeink közé tartozik, kik az értelmes beszédet első fontosságú dolognak tartják. Mert játszó bár a' színész még oly tökéletesen is, ha nem értjük, mit beszél, tagmozdulatai micsoda benső lélekmozgalmakat kísérnek, művészete hiábavalóság. Egressy ügyeszik szerepét szótagról-szótagra tisztán mondani. 's ha néha megesik, hogy nem értjük, nem beszéd-hadarás vagy tompa hang, vagy túlságos zaj, mint némellyeknél, hanem az az oka, mert nem jó elég előre, vagy néha szórakozottságból nagyon a' színpalak felé fordul. Különben neki értelmes hangja van 's ép magyar kiej-tése. Valódi gyönyör volt ma tőle a' leggondosabb magyar dictiók' egyikének szavalását hallani. Én azt vagyok itt bátor mondani, hogy még a 'magyar színpadon nem volt szerep egészben véve illy helyesen szavalva. Benne értelem és jellem volt . . ." (Bajza).¹ Mai szemmel olvasva e bírálatot, nemcsak azt tudjuk meg belőle, hogy Egressy kitűnően megtanulta és érces hangon elreci-tálta szerepét, hanem azt is, hogy szavalás volt az bizony, nem alakítás, amit Vörösmarty legújabb színművében a Nemzeti Színház tagjai nyújtottak, s hogy a reformkor érdemes nemesi publikuma nem is kívánt ennél sem többet, sem mást.

A szavalásra azonban kényes volt a színházi közvéleményt is irányító irodalmi élgárda. Bírázataik nyomán köztudomásúvá vált a megállapítás, hogy az idősebb színésznemzedék bizonyos németes „síró és éneklő iskola” híve volt, s hogy beléjük gyökeredzett beszédmodoruk tette őket a Nemzeti Színház számára hasznavehetetlenné. Véleményünk szerint ez a színészet-történeti dogma meggondolást érdemel. A tétel első fele ezt mondja : németes hatásra. Az egykori kritika meg is indokolja állítását : a sok Jünger, Ziegler, és társaik szerzette „érzékeny-játék” idézte ezt elő.² Azonban mióta csak magyar nyelvű színjátszás volt, mindig párhuzamosan haladt a némettel, érzékeny játék is volt állandóan. Kelemenék ellen, akik pedig ténylege-sen tanultak német színészekről, mégsem merült fel efféle panasz.³ „Síró és éneklő modor . . ." Hát Moór Anna és Termetzky Franciska, Sehy Ferenc és Láng Ádám nem énekelt? Vagy hogy akkor minden színész így csinálta, hát fel sem tűnt? Hiszen a németek nyilván Bajza korában is hajlot-tak erre, másként nem került volna a „síró és éneklő” jelző elé még a „németes” is! Vagy tán a XVIII. század végének közönsége nem értett a magyar beszéd-hez? — Feltételezhetjük, hogy pl. Kazinczy vagy Ráday Pál nem vette zokon az efféle túlzott németeskedést, de hát a „nagy” Ráday Gedeon, Dugonics, Verseghy, Endrődy sem érzett semmi viszolygást az ilyen beszéd-től? Hiszen nekik jó magyar fülük volt!

Azután eltűnik a pesti magyar színészet, évtizedekig bolyong Erdély-ben, majd Miskolcon és Kassán, Debrecenben és Szegeden, s mikor újra meg-honosodik a fővárosban, már sír és énekel, mégpedig németesen.⁴ Azok, akik ezt megállapítják, a kor irodalmának vezéralakjai, szavukban tehát nem kétel-kedhetünk.

Valami kétségféle azonban mégis felmerül a mai színháztörténetésben.

¹ Athenaeum 1841. máj. 4. 177.

² Vörösmarty : Összes Munkái 7 : 65 kk., 131—2. Athenaeum : 1842. jún. 16., 1843. jan. 26., Bajza : Kritikai Lapok 7. füzet, Buda, 1836. 43, 50—1.

³ Vö. 172. 1. 1. jegyzet. Kelemen László színháza 161, 169.

⁴ Sírás-éneklés, szónyújtás, hiányos tagolás : Vörösmarty Összes Munkái 7 : 76, 79, 110, 113, 121, 121—3, 124, 135 (Szentpétery!), 147 (László!), 148, 162, 166, 194, 200, 217, 218, 230, 240, 247.

Miért beszéltek németesen ezek az emberek, akik egyébként az ország legmagyarabb vidékeiről verődtek össze, s német színjátszást csak elvétve láttak, akkor sem szívesen? Hol jutottak német impulzusokhoz Wesselenyi színészei és ezek tanítványai? Vajon nem itt van-e éppen a rejtély kulcsa? Nem németesen beszélt Kántorné és — komoly szerepeiben — Szentpétery, Dériné, Szerdahelyi József és Udvarhelyi Miklós, hanem valami erdélyi — kolozsvári? — nyelvjárás szerint, ilyen mondathangsúllyal, úgy, ahogyan Kótsi Patkó János, Jantsó Pál, Benke József vagy esetleg egy nagytekintélyű főúr tanította őket... Színpadi anyanyelve valamennyinek ez a Királyhágón túli volt, mert ha nem itt kezdték is pályájukat, de itt tanították, nevelték őket, itt fáradtak velük. Kolozsvár volt az a nagy „színi tanoda”, ahol a XIX. század elejének magyar színészeit képezték. Nem lehetséges-e, hogy mivel sem Bajza, sem Vörösmarty nem ismerte ezt a tájnyelvet, idegen volt fülüknek, s mert nem saját nyelvjárásuk volt, elutasították? Nem feltűnő-e, hogy Szentpétery komoly szerepeiben, Egressy néha, a fiatal László évekig ez alá a kifogás alá esik?¹ Szentpétery miért éppen komoly szerepeiben? Mert amikor még hősi szerepkört töltött be, Kolozsvár volt művészi központja. Miért Egressy néha? Mint ifjú kezdő, Erdélyben nyerte első képzését, s akaratlanul is úrrá lett rajta időnként az iskolás beidegzés. S végül miért „németes” László, ez a vonzó és vidám kolozsvári kálomista, aki ifjúsága idején tán nem is tudott még németül? Mert anyanyelvén beszélt, és hosszú évekbe került, amíg ez a nyelvi hímpor lekopott róla.² A „síró és éneklő” iskolának, feltevésünk szerint, semmi köze Anschützhoz, de tán annál több a Farkas utcai színházhoz.

Egyéb adataink is arra utalnak, hogy a reformkor magyar színészei tudtak, sőt igen kitűnően beszéltek anyanyelvükön. Ne tévesszen meg, hogy Bajza — nem éppen hibátlan magyarsággal — így zsémbel velük: „Színpadunkon igen sok kifejezés van divatban, mellyen érzik a' német nyelv' szaga. Látszik, hogy színészeink sok fordításokat játszottak valaha, olyanok által készítvéket, kik sem németül nem tudtak jól, sem magyarul úgy mint írótól várni és követelni lehet, 's ezen magyartalan kifejezések még most is 's gyakran megjelennek...’”³

Vajon látszik-e valóban, ha megnézzük fogalmazásaikat?

A huszonnégy éves, szerelmes naiva sorainak lendülete Vörösmarty pátozára emlékeztetett, jóllehet szerepei nagy része „Az alpesi rózsza” vagy „Deodáta, a mennyei jegyes” botorkáló magyar nyelvén volt írva. Szentpétery, aki „sírt és énekelt” és efféle szövegeket volt kénytelen mondani a színpadon: „Mert midőn ti e szörnyűség honnyából el futottatok Hochland mély erdeiben rejtezni, itt maradtam én királyom sírjánál, és gondolkodtam néktek jövőre egy menedéket őrizni meg: mivel reménylettem azt, hogy el kell még jönni az időnek, melybe ismét öszve gyűlnek a sasok a régi fészkekbe, hogy abból száljanak hartzra már most itt van, a tieid a hartz mezőn, Te pedig sehol sem vagy nagyobb bátorságba mint itt...”,⁴ baráti levélben egy csöppet sem töri kerékbe a nyelvet. Íme, egy példa rá, 1843-ból:

¹ Vö. Szücsi József: A színpad nyelve és a „Kritikai Lapok”. MNy. 11 : 308 kk.a „síró-éneklő iskola ... legtüzösebb képviselője Czelesztin” (310).

² Csűry Bálint: Ismeretlen levelek Aranka Györgyhez. MNy. 35 : 290 kk., Baróti Szabó és Beregszászi Nagy Pál helyesírásáról.

³ Bajza, Athenaeum, 1842. jún. 5.

⁴ Idézet az „Ellenségek” című „Néző játék”-ból. Orsz. Széchényi Kvtár színháztört. oszt. NSz E 31.

„Barátom Gábor! Várva várt Leveled meg nyugtatva 's gyönyört adva hatott reánk — veled képzelém magam a' Sajna partyán (Lazló Jósi azt kérdezteti nem így kiáltottál e fel — ez hát azon víz melyet nálunk Dunának neveznek) csodáltam veled a' partfalak művészi vállalatát, a' Tuillériák roppant nagyságát, 's az Elyzeumi mezők esemény dús jelentőségét — de csak gondolám — te ott vagy látod — 's bámulod, míg nekem csak képzetim rajoskodnak velők... Politicai újságot nem írok mert ez most igen zajos szerepet öltö magára; a Dietát alig ha el nem oszlattyák... színészeti körünkben pedig most az a' leg nagyobb újság, hogy Szigligeti Szökött Katonája oly hatást tett hogy 8 nap alatt ötször adatott mindig tömött a' fuladásig tömött színházban a' Tiszt ujjitás nem gyakorlott ily hatást” stb. — rokon barátod

Szentpétery.”¹

Maga Egressy a Hamletben Vajda Péter nyelvezetével kissé nehézkesen beszél a színészetéről: „... czélja először is az volt és ma is az, a' természetnek tükröt tartani elébe, az erénynek tulajdon vonásait láttatni, a gyalázattal tulajdon képét 's az idő minden korával és tettével idomát és lenyomatát szemléltetni. — Ha ez eltűzlatik vagy elhanyagoltatik, az ostobát nevetésre ingerli ugyan, de az értelmeset sértenie kell, — a' mellynek magának ítéletét többre kell becsülnetek, mint egy egész házat külföldben. Oh vannak színészek, kiket játszani láttam és másoktól dicsértetni hallék, és pedig igen nagyon, — a'kik (hogy szeliden fejezzem ki magam) sem keresztyénféle hangot, sem keresztyén pogány vagy akarminő emberi modot nem birtak, hanem kevélykedtek 's bekegttek, hogy azt kelle gondolnom, a természet napszámba képze férfiakat, de nem sikerüle neki, — oly rosszul utánozák az emberiséget”,² feleségéhez írt levelében azonban színes, kifejező, s nekünk csupán régisége miatt szokatlan hangon panaszolja pályája nehézségeit.

Mondhatlanul boldogtalan volt ez én életem — te tudod édes nőm! — ámde éreztem kimondhatatlanul édes örömeket is. És (épen azért) mert olly igen sokat és olly igen mélyen szenvedék: épen azért érezem örömeimet egész végtelenségökben mint senki más a' világon. Eleget éltem. Lelkembe, 's egyéniségembe erők magvait ülteté a természet, mellyek kedvező körülmények között roppant nagyságra fejlődhetnének. De végzetem úgy akará, hogy pályámon folyvást ellenséges viharok által ostromoltassam. Erőm nagy részét idegenszerű küzdelmek emészték föl. És nekem utóbb is meg kellett adnom magamat. Való, hogy e hon nem sokára virágzó, nagy, dicső lessen, és az én hivatásom szép nyári napjai meghozandják majd az eddig hiába várt kedvező körülményeket. Ámde e napok nem hozandják vissza ifjúságom fáradhatlan, kimeríthetlen erejét, lelkem aczél rugalmasságát, tenyészeti képességét. *Már késő!* Elfáradtam! Az ihletésnek perczei már ritkábban jelennek meg, — azon perczek, midőn visszanyerem egész ifjúságomat.³

Vörösmarty és a pesti magyar színjátszás nyelvi kapcsolatainak összegezése talán így lenne megfogalmazható: a magyar színészek Vörösmarty és Bajza kritikai fellépése előtt is tudtak, sőt igen jól tudtak magyarul, a magyar nyelvű színjátszás nyelvjárása azonban feltehetőleg erdélyi volt. Nincs rajta mit csodálkoznunk, a fent vázolt körülmények magyarázzák, de elvi szempontból sem hallatlan, hiszen 1804-ben még Baróti Szabó „ennél jobbat nem ismér”.⁴ Vörösmarty írói és dramaturgi befolyására, Bajza kritikusi

¹ Az Orsz. Széchényi Kvtár Irodalmi Levelestára.

² Idézet Vajda Péter Hamlet-fordításából. Orsz. Széchényi Kvtár színháztört. osztálya, NSz H 66.

³ 1848. júl. 26-i kelettel. Orsz. Széchényi Kvtár Irod. Levelestára. — A levelet teljes terjedelmében, de nem az eredeti helyesírással és a jegyzetben hibás életrajzi adatokkal kiadta: V. Waldapfel Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára. Bp., 1950. Közokt. Kiadó 1. k.

⁴ Vö. 181. 1. 2. jegyzet.

működése nyomán, hosszú évek küzdelme árán alakult át ez a nyelv a ma is beszélt magyar irodalmi köznyelvvé. Ízességéből evvel esetleg többet veszített, mint nyert, viszont a nyelvújítás szavainak terjesztése révén más, igen fontos művelődési szerephez jutott.

Mályuszné Császár Edit

Egy Horatius-sor tanulságai

Horatiusnak képzeletbeli barátjához, Thaliarchushoz — az „örömkirály”-hoz — írt költeménye egyike a legismertebbeknek. A költő, szobájából kitekintve, megpillantja a Soracte havas hegytetőit, eszébe jut az élet közelgő tele, az öregség és a halál, s arra inti barátját, hogy amíg fiatal, élvezze bölcsen az ifjúság örömeit. A csodálatos vers, melynek örömmre buzdító sorai-
ban is ott bűg a múlás fájdalma, költők és műfordítók egész seregét ösztönözte, hogy szépségét magyarul is kifejezzék. Nézzük meg hát, hogy sikerült a költemény versindító első képét, pontosabban, e kép bevezető sorát magyarul megszólaltatni.

A sor Horatius költeményében így hangzik :

*Vides, ut alta stet nive candidum
Soracte . . .*

Egész pontos (prózai) fordításban : „Látod, hogy áll a magas hótól fehéren csillogó Soracte?”

A költemény fordításával már a XVIII—XIX. század fordulója táján kísérleteztek. Édes Gergely 1819-ben megjelent fordításában a sor így hangzik : *Látod, mi fényes hó fedí a' Soract' hegyét.* Virág Benedeknél, akinek fordítása 1824-ben jelent meg, de már jóval korábban készült, mint Édes Gergelyé, így találjuk : *Lát'd mint fejezlik s domborodik magas hótól Soracte.* De idézhetünk mindjárt két olyan költőt is, akiknek sora — ha nem pontos fordítás is — a horatiusi verskezdő képet ülteti át. Verseghy Ferenc A tél című költeményében (1806.) : *Nézd a hegyeknek pusztá gerincein mint fénylik a hó;* — Berzsenyi Dániel Horác című ódájában : *Nézd, a Ság tetejét hófúvatok fedik.*

Az első három a szó szorosabb értelmében fordítás, bár Verseghy a Soracte helyett csupán „hegyek”-ről beszél, s az egész költeményt áthelyezi a „magyar világba”, úgy, hogy végül „nemzeti táncok” eljárására, „a veled ölbekapó menyecske” megpörgetésére buzdít. A mondat szerkezetét mindhárom megtartja. Az eredeti sor tömörségét azonban csak Virágnak sikerült elérnie : pontosan ugyanannyi szót használ, mint az eredeti, s ezen túlmenőleg azzal is tömörebbé teszi sorát, hogy névelőt nem használ. Viszont elvész fordításában a havas hegy *csillogása*, s helyette a kissé felesleges *domborodik* szó tölti ki a ritmust. Bár megjegyzendő, az így egymás mellé került két ige, a *fejezlik* és *domborodik*, mozgalmasabbá, dinamikusabbá teszi a sort, ezzel is közelebb hozva a horatiusi eredetihez. Édes Gergely és Verseghy fordítása líraibb, viszont a kép náluk kevésbé egységes: egy kicsit széttördelt, bőbeszédű: a Soracte helyett *Soract' hegye* illetve a *hegyeknek pusztá gerincei* állnak. Azonkívül : Horatiusnál nem a Soracte magas, hanem a hó áll „magasan” a hegytetőkön ; hiszen a Soracte, a Rómától kb. 27 km-re álló hegy a valóságban sem magas, mindössze 700 m. Édes Gergely, hogy a szép jelzők

el ne vesszenek, hát megtartja őket — felcserélve : a *magas hótól fénylő Soracte* helyett *fényes hóval fedett magas* Soractéről beszél. Az alábbiakban majd látni fogjuk, hogy a nehéz sorral birkózó költők, műfordítók hogy esnek bele az első kísérlettevőknél már fellelhető egyik vagy másik hibába a következő másfél század folyamán.

Ami azonban rendkívül érdekes : a legtökéletesebb fordítás azé, aki tulajdonképpen nem „fordított” : Berzsenyi Dánielé. Az ő sora — Horatius-hoz mérhetően — tömör, erős, a szavak átolvadnak a kép egységes hangulatába. Csakhogy az a tél, melyről Berzsenyi ír, nem Itália enyhe, békés, kedves hangulatú tele, mely a csendes elmúlásra emlékeztet, hanem a „barbár” Dunántúl zordon télszaka, a hóviharokkal birkózó jeges szelek komor világa. Egyetlen szó, a *hófuvarok* elég ahhoz, hogy az ismert horatiusi sorban ne érezzük idegennek, oda nem valónak a Ság-hegyet (ahogy minden igyekezete ellenére furcsa, hibrid marad Verseghy strófáiban a horatiusi hangulatok és a magyar táncok „szóttese”) ; Berzsenyinél a latin sor hangulatában és tartalmában is vitathatatlanul magyar, sőt Berzsenyi-sorrá vált.

A reformkor s az azt követő évek nagy politikai és költői iramában az emberek nem nagyon érték rá Horatius átültetésével vesződni. Egy csodálatos „utánpótlással” azonban ezekből az évekből is rendelkezünk, talán a legszebb és a horatiusi mondanivalót leginkább magába sűrítő két sorral, melyeket — nagyon sokan ismerik, de nagyon kevesen gondoltak rá — Petőfi Sándor „Szeptember végén” című költeményében olvashatunk :

... látod amottan a téli világot?
Már hó takará el a bérci tetőt.

A század második felében — s attól kezdve napjainkig — kísérleteznek megint a sor fordításával. De „költői utánérzések”-kel is találkozunk. Gyulai Pál „Horatius olvasásakor” című költeményében, melyben a horatiusi életműnek a szabadságharc bukásán érzett egyetemes magyar fájdalom jegyében ad a költő sajátos politikai értelmet, ezt a sort is a fájdalmas rezignáció hangulata teszi csüggedten elomlóvá : *Nézd, nézd, Soractét magas hó borítja*. A Soracte a szórendben előre kerül (ahogy a Ság Berzsenyinél), s a lemondó rezignáltsággal ismételt *nézd, nézd* és a sort záró ige elernyedő ritmusával a tél „megváltoztathatatlan” tényét szuggerálja a horatiusi sorral szemben, mely épp arra int, hogy a tél is elmúlik egyszer. De a legutóbbi években is (1955. december) előbukkant a sor, mégpedig Kuczka Péter „Jön a tél” című versében : *Ez [a tél] rakta vastag hóval a Soractét*. Ez az „utánpótlás” azonban nem a legszerencsésebb, már csak azért sem, mert a horatiusi reminiscencia az egész költemény hangulatától merőben idegen hangulatelemet vinne a versbe még akkor is, ha a sor hangulatilag értékelhető volna. Az *ez rakta* kifejezés azonban szinte agyonüti a gyönyörű klasszikus emlékü sor hangulatát. A *rak* szóhoz — azonkívül, hogy ebben az összefüggésben kiábrándítóan prózai — a magyar fül tárgyat kívánna : ha már nem *megrakni* valamit valamivel (pl. megrakni egy teherautót hóval), legalább rakni valamit valahová (pl. havat vagy hókupacokat rakni a kert végébe).

A XIX. század második felében készült Barna Ignác fordítása, mely az elsőhöz képest némileg módosított második kiadásban (1886.) így hangzik : *Ím, lásd Soractét messze fehéríteni a tél havától*. Valamivel könnyebb, mint jó fél évszázada elődeié, de több benne a felesleges szó, így a kép szétfolyóbb,

prózaibb; s ami még figyelemre méltó: az idegenszerű *lásd... fehérteni* szerkezet miatt latinosabb, és élvezhetetlenebb, mint akár a „deákos” elődöké. Vértelen és szürke a későbbiek közül Vargha Gyula fordítása is: *Nézd, a Soractét hó fedi vastagon*. Sem az eredeti sor dinamikája, sem az eredeti kép csillogása nem jut érvényre benne.

A XX. század két fordítója, Szász Béla (1913.) és Csengeri János (1921.), az előző századvég népies-szентimentális romantikáját tükrözteti vissza rímes fordításában, de éppen ezért igen nagy távolságban marad Horatius klasszikus szépségétől. Elég elolvasni csak a Szász-féle megoldást:

*Nézd, nézd, fehérben áll Soracte orma,
Mit csillogó hó leple elfödött.*

(Mennyire bántóan semmitmondó a megismételt *nézd, nézd* Gyulai Pál formailag azonos megoldásához képest, de akár — mint mindjárt látni fogjuk — Szabó Lőrincéhez képest is, akinek sorában az ismétlésnek fontos hangulati funkciója van!)

Nem szerencsésebbek az olyan kísérletek sem, mint Trencsényi Józsefé (1935.): *Ni, mély havával mily ragyogón mered a Soracte*; vagy Dömötör Istváné (1939.): *Soracte ormán csillog a hó fehér tömegje*; vagy akár a teljes ódafordítást nyújtó Erdődy Jánosé (1946.):

*Soracte csúcsát hótakaró földi,
A görnyedő fák — látod? — a súly alatt
Roskadva állnak...*

A sor dinamikája mindhárom fordításban elvész. Dömötör teljesen feladja a horatiusi s a magyarban is — mint láttuk — jó megoldásokat kínáló kérdő-szerkezetet, Erdődy pedig azzal a nyakatekert megoldással próbálkozik (nem akarván a *látod* kérdést egészen elejteni), hogy egészen értelmetlenül beszúrja a második sor közepébe. Mindkettő átveszi ezenkívül a közvetlen elődöktől azt az émelyítő lírizálást, mely a korábbiakhoz képest soraiknak már eleve másodrangúságot „biztosít”. Külön megfigyelést érdemel Trencsényi József fordítása. Már a sorkezdő *Ni...* — pajkos frivolságával és naiv meglepődést kifejező játékos könnyedségével mindenhova inkább illik, mint a fenséges Horatius-vers élére. A *Soracte ragyogó meredése* azonban épp egy ellenkező hangulatszférába löki a megdöbben olvasót. A *mered* szó semmiképp sem a havas Soracte nyugodt csillogású, pasztikus képét idézi elébünk, hanem valami zordon hegyvidéket, melynek égbe nyúló sziklái valóban ijesztően merednek a szemlélőre.

S most végezetül lássunk még — szintén csak mutatóban — két olyan modern fordítást, melyeknek sikerült többé-kevésbé kifejezni Horatius nagyszerű sorát, s túlszárnyalni az első kísérletezők megoldásait: az egyik Szabó Lőrincé, a másik Kardos Lászlóé. Az első így hangzik: *Nézd a Soractét, nézd, magas orma hogy ragyog fehérén*; a második: *Látod, hogy áll mély hóban a csillogó Soracte*.

A kettő közül — ez az, ami első olvasásra szembe tűnik — Kardos fordítása a pontosabb, sőt, az egyedüli, mely csaknem szó szerint adja az eredeti sor tartalmát. Igaz viszont, hogy erőtlenebb és prózaibb az eredetinel; a hegy nem áll *mély hóban* (ahogy — mondjuk — egy ember „derékig áll a hóban”), hanem legfeljebb *mély hó alatt*. Ez csak apró kifogás; elvész azonban

az, hogy a hegy épp a tetejét borító vastag hótakarótól kapja csillogását; ez az, ami a horatiusi sort oly mozgalmassá teszi. Annál költőibb és mozgalmasabb Szabó Lőrinc fordítása: az ismételt *nézd...nézd* horatiusi energiát és lendületet ad a verskezdetnek. Viszont Szabó Lőrincnél meg a hűséggel s a tömörséggel van baj. Nála *hó*-ról nincs szó, még kevésbé *magas hó*-ról, de hogy a szép jelző el ne vesszen, megkapja azt a Soracte „költős” lendülettel földézett *magas orma*, melyről az eredetiben s a valóságban szó sincs.

Egyetlen sor történetét ismertettük — azt is csak hézagosan, vázlatosan. Talán sikerült éreztetnünk, milyen sokoldalú feladat nemcsak egy költeménynek, hanem néha egyetlen sornak a fordítása is. Nemcsak annak a nyelvnek alapos ismeretét, melyből a fordító fordít, nemcsak a fordítandó költemény mondanivalójának teljes átélését, belső zenéjének s hangulatának biztos megértését igényli, hanem, mint az elemzett hibák jellege megmutatta, mindenekelőtt saját nyelvünk költői lehetőségeinek — a szavak hangulati értékéig és érzelmi színezetéig menő — minél tökéletesebb ismeretét. És még ha minden feltétel megvan, akkor is csupán jó vagy még jobb fordításról beszélhetünk. Tökéletes s épp ezért egyszer s mindenkorra megoldott műfordítás nincs. Nem véletlen, hogy a fenti sor legjobb „fordításait” épp azok a nagy költőink adták, akik a költői ihletettség azonos fokán, de a maguk helyzetének és pillanatnyi lelkiállapotának megfelelően, tehát merőben másképp fejezték ki, illetőleg éltek át ugyanazt a költői mondanivalót, melynek egykori klasszikus megfogalmazása már lelkükben zengett. A műfordító legfőbb nehézsége éppen az, hogy neki nincs joga ehhez a tökéletességet biztosító „átértelmezéshez”.

Horváth I. Károly

Hangsúlyozási problémák a Szózat szavalásában

„Hallottad a szót: »rendületlenül —
Midőn fölzengj miriád ajak
S a millió szív egy dalon hevül,
Egy lángviharban összezsapzanak? ...
O, értsd is a szót és könnyelmű szájon
Merő szokássá szent imád ne váljon!”
(Arany: Rendületlenül¹)

I. Szózatunk szavalásának kialakult bizonyos hagyományozódó nemzeti formája, öröklött és öröklődő módja. Ezt a hagyományt nem minden tekintetben a legszerencsésebb körülmények alakítják és örökítik. Az a tény, hogy a vers apáinknak s magunknak is az elemiben, s gyermekeinknek is az általános iskola alsó tagozatában volt mindig tananyaga, óhatatlanul — bár nem mindig helyes irányban — befolyásolja emlékeinken keresztül vele kapcsolatos belső hallásunkat. Szavalóját és hallgatóját a régóta és alaposan ismert szöveg visszaadásakor vagy hallásakor ugyanazok az emlékek, ugyanazok a reminiscenciák hatják át, s ezek végső fokon gyermekkori emlékek, elemi iskolás reminiscenciák. A fontos részletek egész sorában azután ez a tulajdonképpen elemista versmondó stílus győz a gondolkodó, a szöveghez alkalmazkodó előadás igénye és lehetősége felett. Abba a hibába esünk, amelytől pedig Arany a fent idézett részletben óv: nem értjük már a szót, hanem merő szokásokat követünk: a hagyományt örökítjük tovább és fogadjuk el, nem látva hibás voltát és primitív eredetét.

Pedig a szavalás nem könnyű feladat, és semmiképpen sem támaszkodhat pusztán a primitív versmondás mankójára. De nem veheti mindenben alapul a prózai előadásnak, még a drámai deklamációnak szabályait sem; még kevésbé a folyó beszédét!

A versmondás ugyanis elsősorban azt fogja meg versben, hogy vers, s ezt a tulajdonságát domborítja ki legjobban. Ha egyszerű versről, népballadáról vagy jól megírt magyaros formájú költeményről van szó, ez nem okoz nehézségeket, nem vezet ellentmondásokra, hiszen ezekben az értelmileg hangsúlyos részek rendszerint a vers hangsúlyos helyeire kerülnek. Értelmi hangsúlyozás és versmondási igények teljes összhangban vannak például a szintén elemista hagyományú Nemzeti dalban:

*Talpra magyar, hí a haza!
Itt az idő, most vagy soha!
Rabok legyünk vagy szabadok?
Ez a kérdés, válasszatok! —*

Nincs az a primitív versmondás, amely az ilyen verset el tudná rontani, hiszen a nyolcasokat kezdő és felező versbeli hangsúly (sőt gyakran a negyedező

¹ A szöveg a Hét évszázad magyar versei című gyűjtemény 1. kiadása (1951.) szerint. A ritkítások — nem minden további célzat nélkül — tőlem valók. D. L.

is) szabályszerűen az értelmileg is fontos, nyelvileg is hangsúlyos szókezdetekre esik, — kivéve a harmadik sor *vagy* kötőszavát, amellyel ezért történnek is bajok olykor.

A folyó beszédben persze nincs összeütközés verselésbeli és értelmi hangsúly között: ott a hangsúlyozásnak csak egyféle indítéka van, az értelmi fontosság, s ezt semmi mással nem kell összeegyeztetni. — A drámai deklamáció már nehezebb ennél: ha versbeli hangsúly nincs is benne, de a szöveg már kötött, s így olykor a hangsúlynak kell helyreütnie azt, amit a nyelvi felépítés, főleg a szórend egyes szokatlan megoldásai problémává tesznek. (Néhány példa a MNyh. 326. lapján.)

A szaválás nem azonos az előbb említett feladatok egyikével sem. Ennek a pusztá versmondással szemben engedményeket kell tennie az értelmi hangsúlyozás javára; de nem csaphat át teljesen a drámai deklamációba, meg kell maradnia ugyanakkor a versszerűség bizonyos fokú érzékeltetésénél. Így szinte egyesíti magában mindkét említett műfaj feladatait, főleg nehézségeit.

Mint lassan köztudomásúvá válik (vö. pl. NyFK. 218): hangsúlyozni még a kötetlen és eredeti élő beszédben sem azt szoktuk, amit szubjektíve fontosnak tartunk, hanem ami a beszéd folyamatban elfoglalt helyzete, az előzményekhez, körülményekhez és következményekhez viszonyított jelentősége folytán, azaz objektíve fontos; tehát nem azt, amit ki akarunk emelni, hanem amit a megértés céljából ki kell emelnünk. A szokásos példát véve: A *Jóska hegedül* mondatot nem azért hangsúlyozzuk így: *Jóska hegedül*, vagy: *Jóska hegedül*, vagy: *Jóska hegedül*, mert nekünk így vagy úgy tetszik. Az első változatban (kétegyforma hangsúllyal) kell ejtenünk, ha ez volt a kérdés: Mi ez a zene odabent?; ha tehát új közlés mindkét elem. A második formát kell használnunk (csak az első szót hangsúlyozva, de azt erősen), ha ezt kérdezték: Ki hegedül odabent? vagy tévesen ezt állították: Pista hegedül; ha tehát a *hegedül* már ismert előzmény, csak a *Jóska* új közlés. S végül a harmadik formát kell használnunk (az első szót gyengén, a másodikat erősen hangsúlyozva), ha az újdonsági viszonyok fordítottak; például, egy ilyen kérdés után: Mit csinál Jóska?

Fokozottan így van ez a kötött szövegek elmondásakor. Jaj a versnek, ha a szavaló azt emeli ki benne, amit ő tart fontosnak, amit ő akar, nem pedig azt, amit a költő fontosnak szánt, ami objektíve fontos benne! — Épp ezért a jó szaválás a jó előkészítéssel, a szöveg mondanivalójának tökéletes megértésével kezdődik; oly fokú megértésével és átélésével, hogy visszaadásakor a hallgatóban a szaválás ne a szavaló, hanem a költő eredeti gondolatait és érzelmeit keltse fel. (Erről bővebben nemsokára, a Nyelvművelő új, iskolai kiadásában.)

II. Mindezeket végiggondolva talán még nyilvánvalóbb, hogy Szózatunk szaválása táján lehetnek, sőt vannak javítanivalóink, hiszen elemi iskolás begyakorlásunk s erre alapuló mai felfogásunk aligha lehet olyan elmélyedő megértés folyamánya, amilyen itt kellene. — Most csak a hangsúlyozási vétségekre mutatok rá, s közülük is csak a legfontosabbakra.

1. Hazádnak rendületlenül Légy híve, ó magyar;¹

¹ A szöveget a Hét évszázad magyar versei című kötet 1. kiadása (1951.) szerint közlöm. Nem minden soron megyek végig, csak a problematikusakon.

A szokásos, sőt hagyományos hangsúlyozásban egyforma erejű a *hazádnak* és a *légy*; ezeknél egyformán kisebb erejű a *rendületlenül* és a *híve*. E megoldásban azonban a *légy híve* emelkedik ki, a *rendületlenül* pedig szinte eltűnik, sallanggá sikkad. — Úgy látszik pedig: e két sornak a *rendületlenül* a lényege, ez a fordulópontja. Ezt nemcsak az mutatja talán, hogy Arany az egész Szózatból ezt az egy szót ragadja ki lényegként (l. a bevezetőnek idézett versrészletet); hanem a Szózat végének variált megoldása is:

*Légy híve rendületlenül
Hazádnak, ó magyar!*

Itt a közszokás ezt emeli ki legjobban: *hazádnak*; ez azonban alighanem ugyanannak a versmondási modorosságának a szüleménye, mint a bevezető változatban a *légy híve* erős kiemelése. Mindkettőben ezt emelhetnék ki: *rendületlenül*; mégpedig a bevezetőben annyira, hogy a *légy híve* emiatt teljesen hangsúlytalanná válnék; a befejező részben pedig úgy, hogy a *hazádnak* csak némi szünettel s egészen gyenge ritmikai hangsúllyal válhatna el a megelőző főhangsúlyos szótól. — Sajnos maga a szórendi megoldás nem dönti el egyik esetben sem ezt a kérdést egyértelműen. A főhangsúlyos határozó (*rendületlenül*) után — ha valóban főhangsúlyos — a szórendnek fordítotttnak kell lennie (pl. *most ment el*). A bevezető rész megoldása ilyen is, hiszen a névszói-igei állítmánynak igei része (*légy*) áll a határozó mögött, s a névszói rész (*híve*) csak ez után. Ámde a mondat felszólító; s tudjuk: a felszólító mondat állítmánya általában is fordított szórendű (*Menj el!*); tehát kérdésessé válhat, hogy a valóban észlelhető fordított szórend miért fordított itt: az előtte álló határozó főhangsúlyos volta, vagy a mondat felszólító jellege miatt-e. Még kevésbé látszik ez a befejező részben: itt a határozó hátrább van, mint a fordított szórendű állítmány. De ez sem döntő, hiszen a felszólító mondatban — éppen, mert az állítmány szórendje amúgy is fordított — ez megeshet főhangsúlyos határozóval s más főhangsúlyos résszel is (pl. *Vidd ki mind*).

A nyelvi felépítés tehát sem bizonyítékot, sem cáfolatot nem ad arra nézve, hogy melyik rész főhangsúlyos; az értelmi elemzés szerint azonban a *rendületlenül* látszik főhangsúlyosnak mindkét előfordulásában. Ha nem: nem tudunk mit kezdeni vele, töltelék marad.

2. *A nagy világon e kívül Nincsen számodra hely;*

A hagyományos hangsúlyozásban itt erősen kiemelkedik: *A nagy világon* és *Nincsen*; köztük gyengébb hangsúllyal senyved ez a rész: *e kívül*. Pedig értelmileg ez a rész szinte egyenlő fontosságú azzal, hogy *nincsen*, hiszen jelentése: sehol másutt. Jobbnak látszana tehát a három egységre három, erejében egyre fokozódó hangsúlyt adni, megfelelően rövid szünetekkel választva el őket egymástól.

3. *Áldjon vagy verjen sors keze: Itt élned, halnod kell.*

A versnek ez igen nehéz része. Szokásos és hagyományos hangsúlyozása szerint az *élned* és a *halnod* emelkedik ki a második sorából. Így azonban a

benne foglaltaknak nem sok értelme van : hiszen mi mást tehetne az ember bárhol, mint hogy él, s azután meghal. Pedig a kétíge viszonya nyilván kapcsolatos, nem pedig választó ; s ha az lenne, sem lenne sok értelme, hiszen az élet és halál alternatívája mindenütt fennáll, de mint alternatíva különben sem illik a gondolatmenetbe. — Talán jobb másként értelmeznünk e részt. Ha az *Itt* szót érezzük főhangsúlyosnak benne, az egész így érthető prózában : *Itt kell élned és halnod*. Az *itt* ugyanis nyilván ezzel áll szemben : *e kívül* (= másutt) ; ha annak kiemelését elfogadjuk, ezé már magától adódik. Ez az az eset, amelyben a szokásostól, a prózában várhatótól eltérő szórendi megoldást egy nem mindennapi hangsúlyozási formával kényszerülünk ellensúlyozni. — A rádióban hallhattuk egyszer-kétszer e részt úgy is, hogy a *kell* a főhangsúlyos benne, ám ezt nehéz elfogadni. Abban, hogy az embernek élnie s hálnia *kell*, semmi újdonság nincs. A helyhez kötöttség (= *itt*) ennél jóval fontosabb új mozzanat.

4. *Ez a föld, melyen annyiszor*

Apád vére folyt ;

Ez, melyhez minden szent nevet

Egy ezredév csatolt.

E versszak első sorában az *Ez a föld* kifejezés a hagyományos hangsúlyozásban két elemében egyforma erejű. Olyan tehát, mint ebben lenne : *Ez a föld fekte*, vagy : *Ez a ház eladó*. A harmadik sort kezdő *Ez* is csak olyan hangsúlyú szokott lenni, mint amilyen itt lenne : (*Kétféle fám van.*) *Éz, amelyet (tavaly vettem, még nedves)*. — Nehéz egyetérteni bármelyikükkel, hiszen ez a hangsúlyozás a kijelölő jelzős szerkezeté, illetőleg a mondatától közbevetett mellékmondatnál elszakított névmási alanyé. Márpedig itt az első *ez* nem kijelölő jelző, hanem állítmány ; értelme : *ez az a föld* ; a második sem alany, hanem állítmány ; értelme : *ez az, melyhez . . .* Így hát az első oly erős hangsúlyú, hogy az alany utána teljesen elhangsúlytalanodik : *Ez a föld, melyen . . .* ; s főhangsúlyos a második is : *Ez, melyhez . . .* ; ez utóbbiban az *ez* szónak még hanglejtése is lecsúszik a végén a mélypontra. Hogy a mellékmondatot kezdő kötőszó — hangsúlytalansága miatt — bele ne olvadjon e szólamokba, megfelelő szüneteket kell közbeiktatnunk, a *melyen* előtt kisebbet, a *melyhez* előtt némileg hosszabbat.

5. *Itt küzdenek honért a hős*

Árpádnak hadai ;

Itt törtek össze rabigát

Hunyadnak karjai.

A hagyományos előadásmódban e részek két bevezető *Itt* szava néha elég gyenge hangsúlyú ; e részekben általában a *Hunyadnak*, s néha még az *Árpádnak* szavak hangsúlya dominál. — Pedig itt nem ezek a történelmi személyek mondathangsúlyosak. A mondanivaló lényege : mindezek az események *itt* történtek. A két *itt* a mondanivaló két sarkpontja. E rész az előző versszak folytatása, s mint pilléreken ível a mondanivaló egyre feljebb e négy szón : *Ez . . . Ez . . . Itt . . . Itt . . .* Az ötödik pillér, egyben a fokozódás csúcsa a következő sornak *itten* szava :

Szabadság! Itten hordozák

Véres zászlóidat . . .

E fokozódás után fordul a vers. Innentől a dicső múltat a keserű múlt, a harcoss jelen s a bajlós jövő képe váltja fel.

6. *És annyi balszerencse közt,
Oly sok viszály után,*

E részben a két számjelzős szerkezetet általában hangsúlyos jelzővel s hangsúlytalan jelzett szókkal halljuk. Ez is védhető, hiszen a bajok sokasága hangsúlyt, kiemelését érdemlő körülmény. — De vajon nem az a nehézségek több fajtája maga is? Meghagyva tehát a számjelzők hangsúlyát, hangsúlyt kellene adnunk a jelzett szónak is, hiszen nem az *annyi* és az *oly sok*, hanem a *balszerencse* és a *viszály* ellenére él még a nemzet.

7. *Megfogyva bár, de törve nem,
Él nemzet e hazán.*

E részletben a hagyomány a *nem* szót emeli ki legjobban. Az *Él* vagy teljesen hangsúlytalanul követi ezt, vagy elég gyenge ritmikai hangsúllyal. Az egész tehát olyasféle, mintha az első sor — főleg ennek második fele — főhangsúlyos határozó lenne, melyet követ az igei állítmány. — A határozók azonban nemcsak egymással vannak megengedő viszonyban, hanem némileg az állítmánnyal, s az egész mondattal is: ha bajok, nehézségek után, ha megfogyva is, bár megtörve nem, de mégis: *él* a nemzet. Ezt kellene hát főhangsúlyosnak vennünk; s a költő maga is vesszőt tett az állítmány elé, talán az ezt előkészítő szünet jelzésére. A következő versszak is erre utal fokozó jellegével, hiszen ebben kiderül: nemcsak *él*, hanem *kiált* is.

8. *Az nem lehet, hogy annyi szív
Hiába onta vért,
S keservben annyi hű kebel
Szakadt meg a honért.*

A szokásos előadásban észre sem vevődik az a probléma, amely pedig szinte megoldhatatlanul nagy. Ez a rész egy rövidke főmondatlalkézdődik, majd ennek alanyi mellékmondatával folytatódik. Ez itt az első két sor. Az utolsó két sor (*S keservben...*), mint kötőszava is mutatja, mellérendelt tagmondat; — ámde az előző kétsoros részből nem a főmondatnak, hanem a mellékmondatnak van mellérendelve; s így maga is alanyi mellékmondata ennek: *Az nem lehet*. Ezt éreztetnünk kell; talán azzal, hogy a *vért* után alig-alig tartunk szünetet, s hogy nem zárjuk le az első két sor hanglejtését sem, hanem lebegve, befejezetlenül visszük át a harmadikba. Már ez sem könnyű magában. S még megtetézi a nehézségeket az, hogy a második két sornak, ennek az odakapcsolt alárendelt mondatnak is a — benne sem levő — *hiába* a sarkpontja; értelme: [*Az nem lehet, hogy*] *keservben annyi hű kebel* [*hiába*] *szakadt meg a honért*. E versszakot tehát a rá következővel (*Az nem lehet, hogy ész, erő És oly szent akarat Hiába sorvadozzanak...*) úgy kell összefogni, hogy a két *Az nem lehet* és a két *hiába* ereje áthassa azt a két sort is, amelyet közrefog, s amelyre vonatkozik ugyan, de nincs benne. Ez már olyan művészi feladat, amelyet magunk sokkal inkább csak észrevenni tudunk, s legfőljebb észrevétetni még, mint sikeresen megoldani.

9. *Még jöni kell, még jöni fog
Egy jobb kor, mely után...*

E részben általában a két *jöni* hangsúlyos, segédigéik hangsúlytalanok. Tanácsosnak látszik azonban ez utóbbiakat is kiemelni, hogy a jövetel szüksége és biztonsága nyilvánvalóbb legyen. Ha esetleg mindkettőt nem is, a másodikat mindenesetre. — A *mely után* elé szünetet tehetnénk; a *mely* kötőszót kivételesen némi ritmikai hangsúllyal láthatnánk el, nehogy az *után* névutóra a legkisebb hangsúly is essék, mert akkor időhatározóivá torzulna az értelme.

10. *Vagy jöni fog, ha jöni kell
A nagyszerű halál,
Hol a temetkezés fölött
Egy ország vérben áll.
S a sirt, hol nemzet süllyed el,
Népek veszik körül,
S az ember millióinak
Szemében gyászköny ül.*

A versnek egyik legnehezebb s leggyakrabban félreértett, illetőleg meg nem értett része ez. Az itt elsőnek vett szakasz harmadik sorában egy mellékmondat kezdődik, s ez a negyedik sor végén lezárul. A következő szakaszt úgy szokás szavalni, mint amely az előző szakasz főmondatának kapcsolatosan mellérendelt mondat, azaz vele egyenrangú; így természetesen erős hangsúlyok, nagy hullámzások jellemzik. — Valószínű pedig, hogy az itt másodikul vett versszak az előzőnek nem fő-, hanem mellékmondatával van kapcsolatos viszonyban, azaz maga is mellékmondata a két soros legelső főmondatnak, s így egyben jelzője a *nagyszerű halál*-nak. Ha így mondjuk el: ha e szakasz a megkezdett mellékmondat egyenrangú folytatása, akkor az elsőnek vett versszak végén a hanglejtés nem megy le a mélypontra, hanem lebegve megy át a következőbe; s ennek hangsúlyai gyengébbek, hangmenete mélyebb és kisebb ingadozásokat mutató; az egész utolsó hat sor igen hasonlít valamiféle vontatott, monoton temetési imához vagy kántáláshoz. Nem tudom: önkényes értelmezés-e ez így; vagy ellenkezőleg: éppen a költő szándékának megértése!?

11. *Ez éltetőd, s ha elbukál.
Hantjával ez takar.*

Az első rövid tagmondatban az átlagos és hagyományos előadás olyan alany-állítmányi viszonyt éreztet, amelynek névmási alanya alig hangsúlyos, állítmánya viszont elég erősen az. — A következő sor azonban rámutat, hogy itt — nyelvtani elemzését nem vitatva most — lélektani szempontból mindenképpen az *ez* a kiemelt, a fontos; s ráadásul párhuzamos a következő mondat *ez* alanyával is. Mint az *Ez a föld*... s az *Ez, melyhez*... részletben, itt is az *Ez* szót kellene erősen hangsúlyoznunk; a tőle szünettel elválasztandó *éltetőd* elemet viszont alig.

12. Az utolsó versszak problémái az elsőivel azonosak.

Mindezzel csak arra kívántam felhívni a figyelmet: nem árt néha megnéznünk a hagyományt abból a szempontból, hogy minden ízében helyes és

időtálló-e, nem vált-e időközben „merő szokássá”. — El kell ezt olykor végeznünk, már csak azért is, hogy valóban „értsük is a szót”, ne csak halljuk vagy mondjuk.

III. Lássuk hát a költeményt az ajánlott hangsúlyozásban. A *dőlt* betű az átlagos, a **kövér** a kiemelkedő erejű hangsúlyokat jelöli. Így sincs feltüntetve minden hangsúly: a gyenge, főleg ritmikai értékű és indítékú hullámzások jelzése elmaradt. — A függőleges választó vonalak (|) szünetet jeleznek ott, ahol esetleg e figyelmeztetés nélkül nem tartanánk; a kettősek (||) nagyobb szünetet, s főleg azt, hogy előttük az egytagú erősen hangsúlyos szón csúszás-szerűen mélypontra megy a hanglejtés. — A sorvégi nyilak (→) arra figyelmeztetnek, hogy ott szinte szünet nélkül megyünk át egyik sorból a másikba, illetőleg — ha mondat végén állnak szünetjel után (| →) — hogy ott a mondatvég hanglejtése nem zárul le, hanem nyitva marad, lebegve megy át a következő részbe, még ha közben szünet van is.

Hazádnak | **rendületlenül** →
Légy híve, *ó magyar*;
Bölcsöd' az s majdan sírod is,
Mely ápol s *eltakar*.

A nagy világon **e** kívül →
Nincsen számodra hely;
Áldjon vagy verjen sors keze:
Itt || *élned, halnod* kell.

Ez a föld, | melyen annyiszor →
Apád vére folyt;
Ez, || melyhez minden szent nevet
Egy ezredév csatolt. | →

Itt küzdtenek honért a hős →
Árpádnak hadai;
Itt törtek össze rabigát →
Hunyadnak karjai.

Szabadság! Itten hordozák →
Véres zászlóidat,
S elhunytanak legjobbjaink
A hosszú harc alatt.

És *annyi balszerencse* közt,
Oly sok viszály után,
Megfogyva bár, de törve nem,
Él nemzet e hazán. | →

S népek hazája, nagy világ
Hozzád bátran kiált:
„Egy ezredévi szenvedés →
Kér éltet vagy halált!”

Az *nem* lehet, hogy *annyi* szív
Hiába onta vért, | →
S keservben annyi hű kebel →
Szakadt meg a honért. | →

Az *nem* lehet, hogy *ész, erő*
És oly szent akarat
Hiába sorvadozzanak →
Egy átoksúly alatt.

Még *jőni kell,* || még *jőni fog* |
Egy jobb kor, | *mely* után →
Buzgó imádság epedez
Százezrek ajakán. || →

Vagy *jőni fog,* ha *jőni* kell
A nagyszerű halál,
Hol a temetkezés fölött
Egy ország vérben áll. | →

S a sírt, hol *nemzet* súlyed el
Népek veszik körül,
S az ember millióinak →
Szemében gyászkyönűl.

Légy híve **rendületlenül**
Hazádnak, ó magyar:
Ez éltetőd, | s ha *elbukál,*
Hantjával ez takar. | →

A nagy világon **e** kívül →
Nincsen számodra hely;
Áldjon vagy verjen sors keze:
Itt || *élned, halnod* kell.

IV. Kéziratom elkészülte után jutott kezembe — Bencédy József figyelemztetésére, Szende Aladár szívességéből — két olyan tankönyv (Magyar irodalomtörténet. II. rész. Az ált. gimnáziumok III. osztálya számára. 7. kiadás; és: Szöveggyűjtemény. II. rész. Az ált. gimnáziumok III. osztálya számára. 2. kiadás), amelyet érdemes itt megemlítenem, minthogy egy-két itteni gondolatomat már előttem felvetették. Mindkettőjük kiemeli és fontos stilisztikai eszköznek mondja a hangsúlyos ismétléseket és az ellentéteket; a tankönyv éppen a nekem is feltűnt *Ez a föld . . . Ez, melyhez . . . Itt küzdtenek . . . Itt törték össze . . . itten hordozák . . .* példát emeli ki (35. lap). Ez utóbbi is fontosnak, a költemény egész alaphangulatát jellemzőnek látja a *rendületlenül* szót (uo.). Ez hívta fel figyelmemet a fogalmazvány megtekintésének fontosságára is.

Vörösmarty fogalmazványát hasonlóan a Lukácsy—Balassa-féle Vörösmarty Mihály című forrásgyűjteményben találtam meg (Budapest, 1955.), három táblán (I., II., III.) a 174—5. lapok közt. — Nem érdektelen néhány kritikus ponton összehasonlítani ezt az elmondottakkal (a korábbi tárgyalás számozása szerint).

1. A fogalmazvány első két sora: *Hazádhoz mint szemedhez Tarts híven, oh magyar* (I., és vö. 510. lap jegyzet). A *mint* előtt vessző nincsen; e részlet tehát nem pusztán hasonlítás (= hazádhoz, ahogy a szemedhez is), hanem mintegy fokhatározó értékű (= vigyázz hazádra, mint a szemed fényére). Nyilvánvaló, hogy már a *mint szemedhez* hangsúlyos; — csak nem eléggé súlyos. Ezért cserélte a költő egy még többet mondó, ünnepélyesebb, s ezáltal — mint rámutattam — még nagyobb hangsúlyú szóra: *rendületlenül*. Az ilyen módhatározói ragos fosztóképzős alakokat Gáldi is súlyos, patetikus hangulatúnak érzi nála, így: *csatátlanul* (Szigetvár), *mozdúlhatlanul* (Az élő szobor), *Orvosolhatatlanul*, *Visszavonhatatlanul* (Csongor és Tünde) stb. (vö. Nyelvünk a reformkorban 548, 556, 568; vö. még Tompa: uo. 383).

2. A fogalmazványban: *Ezen kül a világon*. Nyilván az *ezen kül* régiessége miatt lett belőle később *e kívül*, s került e rész beljebb a sorban. De eredeti helye is említett hangsúlyosságára látszik mutatni.

5. Hogy nem a történelmi személynevek főhangsúlyosak, talán az is bizonyítja, hogy az első változathoz képest többször cserélődtek: ott *Ügek, Zrínyi* is szerepel.

7. A fogalmazványban: *nemzet él a hazán*. Így azonban az *él* igen elnyomott, hangsúlytalan. A későbbi sorrendcsere is erős nyomatékát látszik bizonyítani. (Erősebbet még annál is, mint amilyent Gáldi gondol, akinél ez a *nemzet* szóéval lenne egyenlő erejű. Vö. i. h. 554; egy nem Gáldit támogató párhuzam Baróti Szabótól: uo. jegyzet.)

8. A fogalmazványban: *Az nem lehet, hogy annyi szív Ontott hiába vért*. A *hiába* szónak későbbi előre tétele is bizonyítja erős hangsúlyosságát. — Folytatólag: *Hiába annyi hű kebel Szakadt meg . . .* A *hiába* szó tehát e részben is benne volt eredetileg. Eggyel több ok arra, hogy ma is beleérezzük, bár közben nyelvi döcögössége miatt kikerült a szövegből.

11. A fogalmazványban: *Mely éltetőd s ha elbukál Hantjával eltakar*. A költő azonban súlyosabbnak érezte a mondanivalót, s főleg a *hazád*-ra való visszamutatást, semhogy az egy mellékmondatban elikkasztható legyen. Talán ez is arra mutat, hogy a főmondattá tett új változatnak éppen a rámutató szó (*Ez . . . ez*) a legnyomatékosabb eleme, mely a pusztán *Hazádnak* szót nemcsak számában, hanem erejében is megháromszorozza. Kell ez azért is,

mert azt a maga helyén eléggé elnyomta hangsúlyában a verset kezdő, majd végző, mintegy a vers lényegét először előlegzéseként, azután összefoglalásként summázó főhangsúlyos szó: *rendületlenül*.

Deme László

Zúgva, bögve törte át a gátot

A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium egyik tanári továbbképző előadása után 1957 decemberében egy budapesti gimnáziumi tanár kartársam azt kérdezte tőlem, hogy Petőfi „A Tisza” című versének *gátot* szóalakja énszerintem pusztán a vele rimelő *világot* („El akarta nyelni a világot”) kötőhangzójától kieroszakolt, alkalmi költői merészség-e, vagy pedig az akkori nyelvhasználatban érthető, de azóta elavult formának tekintendő-e. — Hadd fejtsem ki most írásban és részletesebben mindazt, amit akkor élőszóban egy-két mondatba zsúfolva válaszoltam; hiszen Petőfinek iménti, közismert sorai tanárban-diákban ezután is mindenütt fölidézhetik a hozzám intézett kérdést.

Tudvalevő dolog, hogy névszóink jellegzetes kötőhangzói ugyan nagyjában eléggé egységesek mind a mai magyar nyelvterületen, mind az újmagyar kori nyelvi mozgás egymásutánjában, mégis vannak mai: földrajzilag határolt eltérések is, meg (nem régi) történeti változások is. Ami ma az egyik tájon *aranyak*, az egy másikon talán *aranyok*; a köz- és irodalmi nyelvi *papirosok*, *papirost* helyett egyik-másik nyelvjárásunkban *papirossak*, *papirossat* járja; a régi, változatosabb magánhangzójú *társok*-ból *társak* lett, a *fa*gyaltak viszont vagy száz éve színesedett *fa*gyaltok-ká; stb. (A melléknévi kötőhangzó nyíltabbá válásának ismert tendenciájáról nemrég hosszabban is írtam: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. Nyelvtudományi Értekezések 14. sz.) Nos, a *gát* főnév régebben valóban *o* kötőhangzós volt; a *gátol* — meg az ennek rendszerszerűen eléggé megfelelő zérus kötőhangzós *gátl-ás* stb. — máig is mutatja az átcsapás előtti kötőhangzót. (Az *o*, *ë*, *ö* — tehát a középzárt — hang százalékosan jellemzőbb is az effajta szláv stb. átvételű főnevek egész rétegére, mint a nyíltabb, az *a*, *e*. A *gát* átcsapása talán az olyan — általában ősi — *á* kötőhangzós főneveink analógiás hatására indulhatott meg, amilyen a *hát*, a *ház*, a *máj*, az *ágy*, a *láb* stb.; vö. Simonyi: TMNy. 282; Jókay: Pais-empl. 140 kk.).

Eredeti kérdésünk ezek után pontosabban így alakul: Petőfi példájának korához (1847.) képest mikor ment végbe az említett *gátok*, *gátot* > *gátak*, *gátat* átcsapás? Előtte vagy utána, vagy esetleg épp az idő tájt?

Mindenekelőtt azt hangsúlyozom, hogy Petőfi máskor is még *o* kötőhangzóval használta a kérdéses szót, akár rímekben, akár sor belsejében fordult elő: „tekintetem, — Nem lelve *gátot*, mérföldekre szállt” (Salgó, ÖM. 2: 69); „Mint folyóvíz a *gátot*, — Eltépte a nép a láncot” (A király és a hóhér, uo. 3: 49; az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő Petőfi-szótár adatai). Az EtSz. 2: 1096 szerint mármost „a XVIII—XIX. sz. irodalmi- és köznyelvében *gátot*, *-ok*, vagy *gátat*, *-ak* 1. Czf., BALL. TeljSz.”: azaz a nyelvszokás két századon át ingadozott, s Petőfi adatai ez időköz háromnegyede táján keletkeztek, mikor a változás már nagyjában akár végbe is mehetett.

A helyzet azonban nem egészen ez volt. A NySz. sok adata közt egyetlenegy (Ilosvai Péteré) a XVI. századból is igazolná a *gátat* formát; a többi

ellenben még min d o kötőhangzós, s ezért további korai adatok előbukknásáig én nem venném kétségtelennek, hogy az *o > a* átcsapás kezdetei ez esetben már a XVI. században jelentkeztek. (Képtelenségnek ezt sem tartom.) A Nagyszótár igen gazdag anyagában a XVIII. század leg vég ér ő l van ugyan már egypár biztos irodalmi adat az *a* kötőhangzóra, de nem nagyon sokkal több, mint *o* kötőhangzóra az 1900 utáni évekből. Egy-egy mutató: 1792: „szükséges *gátakat* vettetett [a tavak mellé]” (Gvadányi: XII. Károly 48); 1905: „vessen *gátot* a romlásnak, mely a nyelvnek eredeti sajátosságait pusztítja” (Lehr: MNy. 1: 130). S bizony még Pet ő f i k o r á b a n is jóval elterjedtebbnek látszik a *gátok*, *gátot*, mint a *gátak*, *gátat* alak; csak úgy a hatvanas-nyolcvanas évektől szaporodik meg jobban az utóbbi típus. CzF. 2. kötete (1864.) már valóban *-ot*, *-at* k e t t ő s tárgyi végződést jelez, sőt Ballagi idézett szótára (előszavának keltezése: 1867.) már *-at*, *-ot* kettősségre utal. (Az egyes szépirodalmi adatok idézésére talán nincs most szükség.) Ma már nyelvjárásainkban sem ritka az *a* kötőhangzós alak; az EtSz. is hivatkozott a SzamSz. és a CsángóSz. adataira; ma ehhez hozzátehetjük már az OrmSz.-t és az új SzegediSz.-t is.

Íme tehát a v é g s ő t a n u l s á g: a Petőfiben talált *gátot* alak nemcsak afféle „kínrím”, nem is csak „költői szabadság” a *világot* rím szó mellett, hanem az akkor élő, s z a b á l y o s nyelvtani „fő variáns”. Hogy nekünk, az utókor olvasóinak szokatlan, abban nem Petőfi a bűnös; legföljebb csak az a z ó t a v é g b e m e n t nyelvi fejlődést okolhatjuk érte.

Hanem van ennek az alaknak egy másik, nem kevésbé érdekes verses előfordulása is. A Magyar Klasszikusok sorozatbeli három kötetes Magyar Népköltészet (1955.) n é p d a l a i közt (a „VII. Jobbágsortól a szabadságig” részben) olvasható a *Nyomorúság az életem* kezdetű; ennek a 4. szakaszából idézem: „Engöm hajtnak tőtni *gátat*, — Mégis én fizetők vámot” (1: 408). Nagyon furcsállottam ezt a *gátat* — *vámot* rímelést; bizony olyan ez, mintha Petőfi versében *gátat* — *világot* rímet olvasnék valamelyik mai szövegkiadásban: szinte lesír róla a szövegromlás vagy a rossz szövegközlés. Szerencsére a jegyzet (482) maga is utal rá, hogy ez a dalocska elég sok változatban ismeretes, s Dégh Linda már azt is kimutatta, hogy Arany János egykori nagykőrösi tanártársának, Losonczy Lászlónak (1812–79.) egy folklorizálódott népies dala („Nyomorúság...”). Utánanéztam a bibliográfiai jegyzetekben megjelölt helyeken (Dégh Linda fejtegetését l. Kálmány Lajos Népköltési Hagyatéka 1: 267 kk.), s kitűnt, hogy Losonczy első nyomtatott kiadásában, 1857-ben (a vers vagy egy évtizeddel korábbi keletű, s hihetetlen gyorsan a nép ajkára került!) még valóban „Én csinálom meg a *gátot* — Mégis én fizetek vámot” olvasható, s ugyanígy hangzik az 1878-i kiadás szövege is. A népi változatok nagyjából szintén megtartották a *gátot* — *vámot* rímet, egybekettőbe azonban már utat talált a *gátat* alak, s az említett 1955-i folklór-antológiába is egy ilyen dalszöveg került, nyilván egyéb sajátosságai miatt. N é p r a j z i l a g tehát ez is h i t e l e s, bár rímelése szerint romlott változat. Az ilyesmi pedig éppen nem ritka jelenség: a kötött szöveg olykor ugyan nemzedékek előtti nyelvi formákat is megőriz, olykor azonban az átvevő — éppen mert tartalmában annyira sajátjának érzi a dalt — öntudatlanul is „korszerűsíti”, „kijavítja” az elavult vagy számára idegen kifejezéseket.

Tompá József

Hozzászólás a „Három mondat elemzése”-hez

Móricz Zsigmondnak a Nyr. 81: 446-ban közölt mondatát elemző felfogással több pontban nem tudok egyetérteni. A kérdéses mondat így hangzik: „Hogy is kacagnék (1), mikor nincsen már piros arcú vidám anyám (2), aki olyan édesdeden tudott nevetni (3), hogy könny csorgott a végén a szeméből (4), s köhögés fogta el (5), hogy majdnem megfojtotta (6).”

1. A 2. tagmondatot K. S. okhatározói mellékmondatnak fogja fel. Mindaz, amit ezzel kapcsolatban elvileg megállapít, helyes. De ne feledkezzünk meg arról, hogy a tartalmi viszonyoknak olyan nyelvi formában kell kifejeződni, amely grammatikailag is tükrözi, alátámasztja a tartalmi vonatkozás alapján megállapított összefüggést. Ha tehát tartalmilag úgy ítélem meg, hogy a kérdéses mondat alárendelt, akkor grammatikailag is néhány jegyét kell hordoznia az alárendelésnek (beilleszthető utaló szó, mondatrészszé alakíthatóság stb.). Itt azonban hiányoznak ezek a grammatikai feltételek. Meg kell tehát vizsgálnunk, vajon nem téves-e a kiindulási alapul vett tartalmi viszony. Véleményem szerint téves. A második tagmondat mellérendelt, mégpedig magyarázó viszonyban van az elsővel. (Ezt fejezi ki: Hogy is kacagnék, hiszen nincs már...). Így nincs szükség arra a kissé nyakatekert okoskodásra sem, hogy az első tagmondat állító alakú, de nyomatékos tagadást kifejező mondat. Ez úgyszólván a szerkezeti felépítés szempontjából. (A *mikor* kötőszónak magyarázó mondatokban való használatára nézve vö. Klemm: TörtMondt. 503.)

2. Hasonlóan lényegesen egyszerűbb, természetesebb a harmadik tagmondatot értelmezői mondatnak felfogni (anyám, az édesdeden nevetni tudó), mint olyan jelzői mellékmondatnak tekinteni, „amely a határon áll a valóságos jelzői mellékmondat... és a mellérendelő mondatnak megfelelő, sokszor hibáztatott, ún. relatív mellékmondat ... között” (vö. MNY. 53: 405, 413).

3. A „hogy könny csorgott...” tagmondat inkább fok-, mint mértékhatározói. (Megkülönböztetésükre nézve vö. például Szabó D.: A mai m. nyelvv. 1955: 326, Temesi—Rónai—Vargha: Anyanyelvünk 1955. 249. stb.)

4. Az utolsó (6.) tagmondat, szintén inkább fok-, mint mértékhatározói. mégpedig következményes jelentéstartalommal.

A helyes elemzési mód tehát szerintem ez:

Az 1—2. tagmondat között mellérendelő (magyarázó) viszony van. A második tagmondatnak van egy értelmezői mellékmondata, ennek két (egymással mellérendelt, kapcsolatos viszonyban álló) fokhatározói alárendelt mondata (4—5.), közülük a másodiknak (5.) ismét van egy alárendelt (fokhatározói), következményes mellékmondata.

Benkő László

Válasz Benkő Lászlónak

Benkő László elemző eljárása érdekes szempontokat vet fel. E szempontok eredetileg sem kerülték el figyelmünket, de rövid válaszunkban nem akartunk kitérni rájuk. Így most, Benkő László véleményének az ismeretében sem változtatjuk meg eredeti javaslatunkat. Mivel azonban a Benkőben felmerült kételyek részben jogosak — hiszen egyikével-másikával magunknak is meg kellett küzdenünk —, részben azt eredményezhetik, hogy az olvasó bizonytalanságban marad a kérdéses mondatok elemzését illetően, szükségesnek tartjuk, hogy az alábbiakban válaszoljunk Benkő hozzászólására.

1. A *mikor* kötőszós mondatban Benkő László is oki viszony kifejezését látja. Az eltérés közöttünk az, hogy ő mellérendeltnek tartja, mi pedig alárendeltnek

minősítettük. Az kétségtelen, hogy mondatunk *hiszen* kötőszós mondatnak felel meg leginkább, azzal helyettesíthető a legkönnyebben. Ámde az is igaz, hogy a *mikor* kötőszós okot kifejező mondatok időhatározói mellékmondatokból fejlődtek (vö. Simonyi: MKötőszók 3:39; Berrár: TörtMondt. 160), s legtöbbjükön még ma is érzik az idői vonatkozás. Így fenti mondatunk értelme nem változnék meg lényegesen a következő formában: „Hogy is kacagnék *akkor*, *amikor* nincsen már piros arcú, vidám anyám...” (Persze némi különbség van a két mondat között, de ennek ellenére nyilvánvaló az összefüggés is, illetőleg a *mikor* funkciójának bizonyos fokig komplex — okot is, egyidejűséget is kifejező — jellege.) — A mellékmondat-jelleg mellett szól az is, hogy a *mikor* vonatkozó névmási, illetőleg vonatkozó határozószói kötőszó. Az ilyen kötőszó pedig nem a mellérendelésnek, hanem az alárendelésnek a jellegzetes grammatikai-formai eszköze, jellegzetesebb, mint a beilleszthető utalószó, vagy a mondatrészé alakíthatóság. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy eddigi szakirodalmunkban is a mellékmondatok között tárgyalják általában a *mikor* kötőszós okot kifejező mondatokat, még Klemm is, éppen a Benkő idézte helyen (TörtMondt. 503).¹

A *mikor* kötőszós, okot kifejező mellékmondat leginkább kérdő, többnyire állító alakú, de tagadást kifejező kérdő mondatok után szokott előfordulni. A kérdőmondatoknak ez a fajtája határozott típusú, amelyet Klemm is külön tárgyal (vö. TörtMondt. 26—7). Hogy ennek a mondattípusnak megkülönböztetett szerepe van a *mikor* kötőszós mondatok használatában, arra már Simonyi rámutatott, amikor ezt írta: „Legrendesebb ezen átvitt használatok közül [a *mikor* átvitt, azaz nem időt jelölő használatai közül] az, hogy kérdés után állapopot jelöl a mellékmondat...” (i. m. i. h.). Példái ilyenek: „Aki meg se halt még, minek azt siratni, *mikor* a halott sem fog halott maradni”; „Hogyan menjek el, *mikor* beteg vagyok”. Tehát a *mikor* kötőszós, okot kifejező mondatokat megelőző (szerintünk) főmondat kérdő és tagadást kifejező jellege nem közömbös a *mikor* kötőszó használatára vagy nem használatára.

Az elmondottak ellenére lehetségesnek tartjuk, hogy a *mikor* kötőszó már olyan fejlődési fokon van, hogy bizonyos mondatokban a mellérendelő forma kifejezőjének fogható fel. Ezt azonban először tudományosan kellene megvitatni. Egyelőre helyesebbnek látszik, ha az iskolai elemzés számára a hagyományosabb felfogást ajánljuk.

2. A *nincsen már piros arcú vidám anyám, aki olyan édesdeden tudott nevetni* mondatkapcsolat második tagjában az anya további jellemzését találjuk. Kétségtelen, hogy a jelzői mondatok körébe tartozik, s mivel a főmondatához lazábban kapcsolódik, mintegy új gondolattal folytatva, kiegészítve azt, a jelzői mellékmondatoknak ahhoz a típusához áll közel, amelyet általában mellérendelt mondatokkal helyettesíthetünk. Hogy ilyen mondattípus van, az a szakirodalomból is világosan kitűnik (vö. például Molnár János: Magyarosan 5:76; Klemm: TörtMondt. 482). Móricznak ezt a mondatát nem volna helyes mellérendelt mondatokkal felváltani, tehát nem is hibáztatjuk. De ha a vonatkozó névmásos jelzői mondatok használatát majd alaposabban meg fogjuk vizsgálni a jövőben, akkor ennek a Móricz-mondatnak és az ehhez hasonlóknak nagy szerepük lesz a helyes és a kevésbé helyes típusok elhatárolásában.

Lehet-e mondatunk értelmezői mondat? Mivel a főmondatban sem értelmezői helyzetű mutatószó nincs, sem a mellékmondat nem olyan, hogy csak értelmező jelző-

¹ Klemm azt mondja a jelzett helyen, hogy a *mikor* kötőszós mondatok „okadó, magyarázó mondatokban” fordulnak elő. A *magyarázó* szó azonban nem jelentheti azt, hogy Klemm mellérendelésre gondolt, mert akkor a mellérendelő kötőszók között is megemlítené volna a *mikor*-t. Különböztetve Klemm a *magyarázó* szót több helyen a mondatfajta tartalmának a jellemzésére használja, nem pedig a mellérendelő forma jelölésére. Így például a *ha* kötőszóról írja, hogy előfordul „magyarázó, okhatározó mondatokban: Minek az a pörge kalap, *ha* a legény csak egy darab?” (TörtMondt. 597).

nek felelhetne meg, ezért nincs semmi különösebb okunk arra, hogy mondatunkat értelmező jelzőinek tekintsük. Erre az eredményre jutunk, ha figyelembe vesszük az értelmezői mellékmondatokról legújabbban megjelent tanulmányokat is (MNy. 53 : 403—15). Benkő László éppen ezekre hivatkozva tartaná kérdéses mondatunkat értelmezőinek, de ilyen következtetésre a fenti tanulmányokból nem juthatott, sőt az egyik általa jelzett helyen (413) éppen az ellenkező vélemény olvasható (a lap utolsó bekezdésében).

3. A fokhatározó és mértékhatározó közti különbségtételről nemigen érdemes vitatkozni, mert ezeknek a terminusoknak nincsen kialakult, egységes értelmezésük, s több nyelvtan nem is tesz köztük különbséget. Felfogásunk szerint a fokhatározó csak körülbelül, nagyjából határozza meg a cselekvést vagy tulajdonságot (pl. *nagyon,kevésbé, eléggé, kicsit* stb.), mintegy csak azt, hogy milyen fokú annak a cselekvésnek vagy tulajdonságnak a nagysága, intenzitása stb. (Ezt jól ki is fejezi a *fok* szó, mert itt valóban csak a *fokozat* megállapítása történik: az intenzitás kicsi, közepes vagy magas, teljes fokozatának a megjelölése.) Ilyen értelemben használja a *fokhatározó* kifejezést Simonyi (Magyar határozók 2 : 364), Szabó Dénes a Benkő által jelzett egyetemi jegyzetében (326) és Berrár Jolán (TörtMondt. 112) is. A mértékhatározó elnevezést általában a pontosabb, számszerű nagyságot, intenzitást stb. kifejező határozó megjelölésére használják ugyanezek a szerzők. Már most az olyan mondatokban, mint a mi Móricz-mondatunk (*olyan édesdeden tudott nevetni, hogy könny csorgott a végén a szeméből*), a tulajdonság erőssége nem számszerűen van kifejezve, de nem is csak általánosságban. Tulajdonságnak, cselekvésnek az intenzitását ugyanis sokszor nem tudjuk számszerűen, valamilyen mértékegységgel kifejezni, hanem vagy csak általánosságban (*nagyon, kevésbé* stb.), vagy egy másik cselekvéssel (következménnyel), pontosabban. Így ez a másik cselekvés is felfogható mértékszerűnek, és az azt kifejező határozó — szemben az intenzitást csak általánosságban jelölő fokhatározóval — nevezhető mértékhatározónak. Ilyen értelemben használja a mértékhatározó elnevezést Berrár is (TörtMondt. 159 : 169).

4. Többszörösen összetett mondatunk mindkét utolsó tagmondata — egy szempontból — következményes mellékmondat. (Erről Benkő is szól, ebben tehát egyetért velünk.) Más szempontból mindkét mondat még valamilyen mondatrésznak megfelelő mellékmondat is. A két mondat között van különbség, ahogy jeleztük: az egyikben a mellékmondat melléknév (*édesdeden*) tartalmát határozza meg közelebbről és *olyan* mutatószó utal rá, a másikban a mellékmondat igei állítmány (*fogta el*) meghatározója, és *úgy* mutatószó utalhatna rá. Mindkét fajta következményes mellékmondatot Klemm módhatározóinak tartja (TörtMondt. 533), Rácz Endre fokhatározóinak, illetőleg fokhatározói-jelzőinek (Pais-empl. 237 ; Nyr. 30 : 304). Berrár különbséget tesz az *annyira, olyan* és az *úgy* utalószó után következő következményes mellékmondatok között: amazokat mértékhatározóinak¹ tartja, emezeket módhatározóinak (TörtMondt. 159, 169). Mi elfogadtuk elemzésünk közben ezt a finomkülönbségtételt, bár tudjuk, hogy a kétféle mondat között már azért sem lehet nagy eltérés, mert a fok- és mértékhatározó a módhatározó alfaja. Erre utal Rácz is, amikor ezt mondja a határozói-következményes mellékmondatokról: „Rendszerint mód-, pontosabban fokhatározóiak” (Pais-empl. 237). Annyiban mindenesetre igaza van Benkőnek, hogy a *köhögés fogta el, hogy majdnem megfojtotta* összetett mondatban a mellékmondat mértékszerűséget (illetőleg fokszerűséget) is kifejez.

K. S.

¹ Ezek Rácznál fokhatározóinak felelnek meg. E műszó-használati különbségről már szóltunk. Természetesen Berrár is csak akkor tartja mértékhatározóinak az *olyan* utalószóra következő mellékmondatot, ha az *olyan* után melléknév áll.

Problémák a képzők szinkron vizsgálatával kapcsolatban

A készülő akadémiai leíró nyelvtan szóképzéstani fejezetén dolgozva, több olyan problémával kerültem szembe, amelynek a szakirodalomban nem találtam megnyugtató megoldását. Magamnak kellett tehát megkísérelnem megfigyeltsüket. E „kísérleteimből” alább ismertetek néhányat.

A tárgyalandó problémákat „természetük” szerint három csoportba foglalom. Először egy általánosan elfogadott elvet bontok részleteire, példákkal is szemléltetve e részletek gyakorlati felhasználásának módját. Azután szóba hozok néhány olyan kérdést, amelyet a nyelvállapot mai foka vet fel, s a szakirodalomban már kifejtett elvek alapján megkísérlem a megoldásukat. Végül a felhozható érvek alapján elvetem a képzők tárgyalásának azt a módját, amely a képzőknek szerkezetük szerinti felosztásán alapszik.

1. Amikor említett munkámhoz hozzáfogtam, először is azt kellett tisztáznom, hogy leíró nyelvtanban a képzőket milyen szempontból kell vizsgálni. Ezzel a kérdéssel a szakirodalomban többen is foglalkoznak. Budenz így ír: „A magyar leíró tudományos grammatika ... mindenek előtt egyet tartozik ... kimutatni: azt, hogy mit lehet a magyar nép nyelvtudata szerint még folyamatban levő szóképzésnek, s mit kell ugyan a szerint már befejezett szóképzésnek tekinteni” (Nyr. 1 : 7—8). Kőrösi Sándor elfogadja Budenz e nézetét, de egyúttal azt is igyekszik meghatározni, hogyan ítéltető meg: „valamely képző élő-e vagy elavult, azaz alkalmas-e még újabb képzésekre, vagy nem” (Nyr. 11 : 16). Gombocz Zoltán annak megállapítását rója feladatul a képzők szinkron módszerű vizsgálójára, hogy „egy-egy nyelvfejlődési fokon valamely képzőt az élő [azaz új szó létrehozására képes] vagy az elavult [vagyis új származékot már nem produkáló] képzők csoportjába kell sorolnunk” (Alaktan. Egyetemi jegyzet. 1950. 25). Györke József a képzők aktív [ugyanaz, mint Gombocznál az élő] vagy passzív [Gombocz szerint elavult] voltának meghatározásában jelöli meg a leíró szóképzéstan feladatát (MNY. 39 : 181). — A vélemények tehát voltaképpen csak a fogalmazás, a műszóhasználat szempontjából különböznek, a dolog lényegét tekintve azonban mind megegyeznek: leíró nyelvtanban a képzőkről azt kell megállapítani, hogy alkalmasak-e még a vizsgált időszakban új produktumok létrehozására, vagy már nem, azaz — ahogy Károly Sándorral folytatott megbeszélésünk alapján, vele egyetértésben én nevezem — *termékenyek* (produktívák) - e még, vagy már nem *termékenyek* (improduktívák).

Ez az elv első pillanatra egyszerűnek látszik. Valójában azonban nagyon is összetett, sokrétű elv, amit — hogy sikerrel alkalmazhassuk — részleteire kell bontanunk.

a) Magától értetődő dolog: ahhoz, hogy megállapíthassuk egy képzőről, vajon termékeny-e vagy sem, először is fel kell tudnunk ismerni, vagyis származékaiban minden nehézség nélkül el kell tudnunk különíteni alapszavától (tővétől). Ezért elvünk voltaképpen azt is magában foglalja, hogy szinkron szempontból csak azokkal a képzőkkel kell foglalkozni, amelyeknek képző volta nyilvánvaló, tehát amelyek világosan

felismerhető, a Károly Sándor és a magam műszóhasználata szerint: élő, eleven¹ képzőknek minősülnek. Ezeknek azonban mindegyikével kell foglalkozni: ha egyebet nem, azt legalább meg kell róluk állapítani, hogy produktívak vagy improduktívak.

Tehát nem elégedhetünk meg azzal, hogy tárgyaljuk például a *-hat, -het: foroghat, kerülhet; -ni: tudni, szeret-ni; -i: haza-i, érde-i; stb.* élő és termékeny képzőket; azokat a képzőket is rendszerezniünk kell, amelyek bár terméketlenek, de régebbi produktumaikban még élők: *-dos, -des, -dös: rugdos, tépdes, lökdös; -ag, -eg: hallgatag, viszketeg; -asz, -esz: támasz, rekesz; stb.* Ellenben az olyan, szinkron módszerrel fel nem ismerhető s tőlünk kihaltnak, elavultnak nevezett képzőket, mint a gyakorító *-s, -r, a mozzanatos -n, -k* vagy a kicsinyítő *-d* ki kell rekeszteniünk tárgyalásunkból: a *keres, típor; nyom, lök; gyengéd*-féle származékok leíró szempontból tőszók.

b) A termékeny, tehát új szó létrehozására alkalmas képzők nem vesznek egyenlő mértékben részt a szókinsz gyarapításában: a szükséglet szerint némelyikük sok, másuk csak kevés új szót produkál. Mai nyelvünkben például a *-gat, -get* gyakorító képzővel vagy az *-l* denominális igeképzővel szinte lépten-nyomon képezünk új származékot, a *-nyi* melléknévképzővel viszont csak olykor-olykor. Ennek eredményeképpen a képzők egy részével gyakran, sok származékban találkozunk, más részével ellenben csak ritkán, kevés származékban. Mindamellett a képzők gyakorisága a nyelvfejlődés egy-egy fokán nem függ föltétlenül a termékenységtől. Vannak képzők, amelyek bár sok származékban élnek, tehát gyakoriak, új szó létrehozására mégis egyáltalán nem, vagy csak alig alkalmasak, azaz többé vagy kevésbé improduktívak. Ilyen például ma a *-g* gyakorító képző. Mások viszont lehetnek termékenyek, de amellet ritkák. Példa erre ma a *-sdi* vagy a *-zat, -zet* főnévképző. Nem elégedhetünk tehát meg azzal, hogy egy-egy képzőről eldöntjük: termékeny vagy nem termékeny; egyúttal azt is kell róla mondanunk, hogy gyakori-e vagy ritka. Pontosabban szólva azt kell megállapítanunk, hogy a) termékeny és gyakori, mint például az *-ás, -és* főnévképző vagy a *-z* denominális igeképző; b) termékeny, de ritka, mint a már említett *-sdi* vagy *-zat, -zet* főnévképző; c) gyakori, de improduktív, mint a *-g* gyakorító képző.

c) A képzőnek tágabb értelemben véve az a szerepe, hogy új szót produkáljon. Az új származékszó mindig ilyen vagy olyan, egy vagy több szófajú szóként jelentkezik. Következésképpen amikor a képző produktív vagy improduktív volta — vagy más szóval: funkciója gyakorlására való alkalmassága vagy alkalmatlansága — után kérdezünk, közelebről az a kérdésünk, hogy milyen szófajú szónak a létrehozására alkalmas vagy nem alkalmas. Az új produktum nemcsak ilyen vagy olyan szófajú szó, hanem egyúttal — a képzőtől elsősorban függően — ilyen vagy olyan jelentéstartalom hordozója is. Ebből következik: amikor a képző termékenységet vizsgálva keressük a választ arra a kérdésre, hogy milyen szófajú szó létrehozására képes vagy nem képes, egyszersmind arra is meg kell felelnünk, hogy milyen jelentéstartalmat hordozó ige vagy névszó képzésére alkalmas vagy nem alkalmas. Tehát például az *-ás, -és* képzőről nem elég azt megállapítanunk, hogy ma is teljes mértékben alkalmas képzői funkciója betöltésére: korlátlan mennyiségben képezhetünk vele új szót; ezenkívül azt is meg kell róla mondanunk, hogy többek között elvont cselekvést, történést kifejező főnév képzésére szolgál.

Egyazon képző többféle szófajú és többféle jelentésű szót is létrehozhat. Például *-asz, -ész* képzős származék lehet ige is: *madarász(ik), eprész(ik)*, főnév is: *halász*,

¹ Azért tartjuk jobbnak ezeket a műszavakat a régieknél, mert nem nevezhetjük végeredményben holtnak, elavultnak azt, ami még felismerhető s ezért számon tartandó és a rendszerben elhelyezendő. Kiholtnak, elavultnak joggal csak a szinkron módszerrel fel nem ismerhető képzőket hívhatjuk.

cukrász, sebész; a denominális -z igeképzővel kifejezhetjük például a 'valamit fogyaszt': *kávézik, szalonnázik, cseresznyézik*, a 'valamitől megfoszt, tisztít': *gallyaz, hernyóz* (fát), *magoz* (szilvát), a 'valaminek nevez, tart': *bácsiz, apjukoz* stb. jelentéstartalmat. Az ellenben egyáltalában nem szükségszerű, hogy a különféle szófajú és jelentésű szók létrehozásában a képző egyaránt produktív legyen. Például az -s névszóképzővel ugyanúgy alkothatunk, mondjuk foglalkozásnevet: *darus, zetoros* (vö. alább), mint például hasonlító értelmű melléknevet: „irigyeltetém *Pávás* kedvemmel a világot” (Ady: Ne sújts bénasággal); „laza kontyot hordott a tarkóján. Ez is olyan *anyássá* tette” (Németh L.: Égető Eszter 118); „[Az alma] *lisztes*-puhán várja, hogy elpusztítsa bárki” (Tamási Á.: Bölcső és Bagoly 34); „mezítláb és *macskásan* [= macskára emlékeztető mozgással] suhanó cigányokat láttam” (uo. 57); „nyelvem égették a *vitriolos* szavak” (Képes G.: Csillag 1956. [7:] 3). Ellenben az -*ász*, -*ész* képző igéket ma már nem hoz létre, de főnevet — legalábbis a szakmai nyelvben vagy tréfás, illetőleg gúnyos színezettel a társalgási nyelvben — olykor még alkothatunk vele: *martinász; jimm-ugrász, dögész*. Ugyanígy: az -*at*, -*et* főnévképző elvont cselekvés kifejezésére mai nyelvünkben már alkalmatlan, de a cselekvés eredményének megjelölésére, ha egyébként nem is, de a műszaki nyelvben esetleg még felhasználható. Ebből következik: a képző termékenységét vizsgálva a kérdést úgy kell föltennünk, hogy a vizsgált időszakban alkalmas vagy nem alkalmas, s milyen mértékben alkalmas vagy nem alkalmas azoknak a szófajoknak a létrehozására, illetőleg azoknak a jelentéstartalmaknak a kifejezésére, amelyeknek a létrehozására és kifejezésére a kész produktumokból kikövetkeztethetően valaha is alkalmas volt.

d) A képzőnek ilyen vagy olyan szófajú szó létrehozására való alkalmassága: szűkebb értelemben vett funkciója és ilyen vagy olyan jelentéstartalmú szó alkotására való képessége: „jelentése” nem egyszer s mindenkorra adott, zárt kategória, hanem olyan sajátága a képzőnek, amely a szükség szerint változik: fejlődik vagy sorvad (ha rendkívül lassan is). Például az -*at*, -*et* főnévképző eredetileg éppúgy csak az elvont cselekvés, történés kifejezésére szolgált, mint ma az -*ász*, -*ész*; idők folyamán azonban a cselekvés eredményének megjelölésére is alkalmassá vált, sőt ez a jelentése az eredeti jelentését háttérbe is szorította (vö. MNy. 23: 162—71). Ez a tény arra, aki leíró szempontból a képzők termékenységét az eddig kifejtettekhez híven, körültekintően, behatóan kívánja vizsgálni, annak a megállapítását rója feladatul, hogy a vizsgált időszakban az egyes képzőknek szorosabb értelemben vett funkciójában és jelentésében milyen változások vannak folyamatban, illetőleg hogy az éppen folyamatban levő változások milyen stádiumban vannak: még csak kezdeti fokon állnak-e, vagy már közel vannak a lezáruláshoz, vagy talán már befejeződöttnek is tekinthetők. Ez meglehetősen nehéz feladat, amely további kérdéseket vet fel: mikor jelenthetjük ki például azt, hogy egy képzőnek megoszlott a funkciója vagy a jelentése; hogy a korábban egy funkciójú, illetőleg egy jelentésű képző már kettős funkciót tölt be, kettős jelentés kifejezésére alkalmas.

A képző funkciójának, illetőleg jelentésének a megoszlása — hogy a lehetséges változások közül ezt az egyet ragadjam csak ki — nyilván több fázisban megy végbe: α) valamely képző eredetileg egy szófajú, illetőleg egyjelentésű származékainak jelentős része kettős szófajúvá, illetőleg két- vagy többjelentésűvé fejlődik; β) ezek analógiájára közvetlenül (tehát szófaji átcsapás vagy megoszlás, illetőleg jelentésfejlődés, jelentésmegoszlás közbeiktatódása nélkül) kettős funkciójú, két- vagy többjelentésű új produktumok jönnek létre; γ) a kettős funkciót, a két vagy több jelentést maga a képző is átveszi, s ez azt jelenti, hogy a kettős szófajú, két- vagy többjelentésű új produktumok már nem (vagy legalább nem kizárólag) szófaji átcsapás vagy megoszlás, illetőleg jelentésfejlődés s jelentésmegoszlás révén, és nem (vagy legalább nem kizárólag) analógia

útján keletkeznek, hanem már maga a képző képes a létrehozásukra. E folyamat első fázisát aránylag könnyű megragadni. Mai nyelvünkben például különösebb nehézség nélkül megállapíthatjuk, hogy az elvont tulajdonságot jelentő *-ság, -ség* képzős származékok jelentős részének konkrét jelentése is van: valami olyan dolgot jelentenek, amiben a szóval jelzett átvitt tulajdonság, állapot mintegy realizálódik, testet ölt. Például az arcon levő *pirosság* konkrét piros foltot jelent, szemben az arc átvitt értelmű *pirosság-ával*. — A β) és a γ) pontban jellemzett fejlődési fokot már jóval nehezebb megállapítani, a kettő közti határ teljes bizonyossággal való megvonása pedig valószínűleg lehetetlen. De ha biztos támpontot nem is, fogódzót azért találhatunk. Így például ha azt tapasztaljuk, hogy vannak olyan származékok, amelyekben már nemcsak hogy együtt jelentkezik a régi és az új funkció, a régi és az új jelentés, hanem amelyekben már az új funkció, az új jelentés kizárólagos (vagy legalább bizonyosan elsődleges), akkor már alighanem elfogadhatjuk nyelvtani valósággént az új funkciót, az új jelentést. Ezen az alapon — hogy elsőnek egy negatív példát idézzek — a *-ság, -ség* képzőnek ma még nemigen tulajdoníthatunk konkrét tárgyi jelentést. Én legalábbis nem találtam — az elszigeteltnek tekinthető *apróság, ellenség, adósság*-féleket nem véve figyelembe — olyan új származékokat, amelyekben konkrét értelmű használatban is ne az absztrakt jelentést éreztem volna elsődlegesnek, a konkrét dologra mintegy ráalkalmazottnak. A *-ság, -ség* képző tehát még nemigen jutott túl a fentebb jellemzett fejlődés a) fokán.

Ellenben a deverbális *-ó, -ő* képző, melyet nyelvtanaink egyértelműen csak igenévképzőként tárgyalnak, a mai nyelvben minden további nélkül létrehozhat, sőt létre is hoz olyan származékokat, amelyekben már a főnévi jelleg domborodik ki: a *vontató* például a mezőgazdaságban használt gépek egyikének, a *melegítő, rugdalódzó* egy-egy ruhadarabnak a megjelölésére főnévként terjedt el; az *üdülő* is aligha tapadásos úton (vö. *hálószoba > háló*), inkább közvetlenül a képzésekor nyerte főnévi értelmét; az összetételi utótagként szereplő származékoknak nagy része szintén főnévi jellegű rögtön létrejötték: *labdarúgó, munkairányító* (vö. igenévi értelemben: *a labdát rúgó gyerek, a munkát irányító szakember!*); *hangszóró, lemezjátszó, porszívó*; stb. Következésképpen megállapíthatjuk, hogy az *-ó, -ő* igenévképző a funkciómegoszlásnak már a β), sőt már a γ) fokát is elérte; az *-ó, -ő* képző a mai nyelvben igeneket is, főnevet is képez. (Az *-ó, -ő* melléknév képzésére való alkalmasságának kérdését most nem vizsgáljuk: ha sikerülne is a képzőnek e harmadik funkcióját bizonyítanunk, ezzel a fölvetett elvi szempont megvilágításához lényeges többlettel nem járulnánk hozzá.)

Az *-ó, -ő* képző igenévi és főnévi származékai között még fölfedezhetjük az összefüggést, bár ezt — vagy legalábbis ennek mértékét — még külön lehetne, sőt kellene is vizsgálni. A fejlődés azonban ezt a fokot is túlhaladhatja. Ha megfigyeljük például, hogy a denominális *-s* képző, amelyet Simonyi a Tüzetes nyelvtanban a melléknév-képzők közt vesz számba, mai nyelvünkben milyen származékokat produkál, azt tapasztaljuk, hogy mellékneveken kívül nagy számban hoz létre főneveket is, mégpedig olyanokat, amelyekben a képző eredeti melléknévi funkcióját és jelentését már nemigen fedezhetjük fel. Például a *meős, normás, rádiós, traktoros* ma egyszerűen foglalkozásnév, amelyet a mai nyelvtudat semmiképpen sem hoz már az *-s* képző 'vmivel bíró, ellátott' ma is eleven melléknévi jelentésével összefüggésbe.¹ Ilyen esetekben

¹ Kéziratom elkészülte után Károly Sándor felhívta a figyelmemet arra, hogy „A szavak mondatbeli kapcsolata alapján végbemenő jelentésváltozások” című dolgozatában, amelyet 1955-ben írt egy még ezután megjelenendő gyűjteményes jelentéstani kötet számára, részletesebben foglalkozik az *-ó, -ő, -s* és egyéb képzőknek főnévképző szerepével.

nézetem szerint a leíró nyelvtan már nem is elégedhet meg azzal, hogy a képzőt kettős funkciójának minősíti; ilyenkor már két önálló képzővel kell számolnia. Ebből viszont az is következik, hogy a funkciómegoszlást új képző létrejöttének egyik módjaként kell számba vennünk. Ez azonban már átvezet következő kérdéscsoportunkhoz.

2. Eddig azt néztük, hogy a képzők termékenységének vizsgálata milyen elvi és gyakorlati részletkérdések megoldását rója ránk feladatul. Ezzel azonban — úgy vélem — még nem merítettük ki a leíró szóképzéstan minden problémáját. Képző nemcsak van, hanem lesz is. S ebből az következik, hogy a képzők leíró szempontú tárgyalása során azt a kérdést is föl kell vetnünk, hogy milyen képzők vannak a keletkezésben, illetőleg hogy milyen nyelvi elemek érték el a nyelvfejlődés adott fokán a képzői szintet.

a) Új képző keletkezésének egyik módja tudvalevőleg az, hogy egy-egy összetéti utótág képzővé fejlődik. S arról is többen írtak már, hogy mikor jelenthetjük ki egy eredetét tekintve összetéti utótagnak minősülő elemről: most már képzőnek számít. Vizsgálta ezt a dolgot Gombocz Zoltán (A jelenkori nyelvészet alapelvei 35), Laziczus Gyula (NyK. 51: 23—4) és még többen mások is. Legutoljára Pais Dezső foglalkozott a kérdéssel, amikor a *-né* elemet az önálló szótól (*nő*) való elkülönülése, gyakorisága s főként jelentésmódosításra való alkalmassá válása alapján képzővé nyilvánította (MNY. 47: 9). De ha elvi probléma nincs is, a *-féle*, *-szerű*, *-nemű* stb. elemek problémáját felül lehet, sőt kell is vizsgálnunk. Ezeket Nemes Zoltán „A magyar nyelv képző-, jel- és ragstatisztikája” című dolgozatában a képzők sorában említi (MNY. 28: 33). Szinnyei József „Rendszeres magyar nyelvtan”-ban szintén a képzők közé sorolja, azzal a megjegyzéssel, hogy ezek „a többi képzőtől abban különböznek, hogy nem illeszkednek az alapszó hangzóihoz” (Rendsz. M. Nyelvt. 49—50). Mégis, újabban „képzőszerű utótágként” szokás őket emlegetni. Hogy egyebet ne mondjak, A magyar helyesírás szabályai 10. kiadása több pontban szabályozza „a *-fajta*, *-féle*, *-nemű*, *-rét*, *-rétű* és *-szerű* képzőszerű utótágú [a kiemelés tőlem] melléknevek” írásmódját.

Magam ezt az utóbbi „minősítést” nem tartom egészen megnyugtatónak. Kétségtelen dolog ugyanis, hogy ezek az elemek nem önálló szavak: mai nyelvünkben *féle*, *rét* önálló szó egyáltalán nem használatos, s a *szerű*, *nemű* alapszava is csak elszigetelten (állandósult kapcsolatokban) él. De ez egymagában még nem jelentene elvi nehézséget. A baj az, hogy nemcsak elhomályosulóban levő alakulatokban jelentkeznek, mint ahogy önálló szóként nem élő utótagnak illene, hanem új alakulatokat is hoznak létre, egyikük-másikuk nem is keveset. Márpedig új összetételek — egy-két analógiás alakulatot s az igekötős összetételeket nem tekintve — csak önállóan is élő szavakból szoktak keletkezni.

De nézzünk meg közülük kettőt Pais útmutatása nyomán funkciójuk szempontjából is. A *-nemű* elem eredete szerint a *nem* 'genus' szó *-ú*, *-ű* képzős származéka. A *nem* 'genus' szóval való etimológiai összefüggése a vele alakult szók egy csoportjában ma is kétségtelenül megállapítható: a melléknévi (melléknévi névmási) jellegű régebbi alakulatok, mint *minemű*, *mindennemű*, *némnemű*, *semminemű*, *egyenemű* stb. még különösebb nehézség nélkül elemezhetők jelzős kapcsolatként (vö. *minden oldalú*, *egy siku*). Mindamellet a *-nemű* már ezekben sem pusztán a *nem* 'genus' szó + (*-ú*) *-ű* képző kifejezte jelentéstartalom hordozója ('vmilyen nemmel bíró, vmilyen nem alá tartozó'; vö. *hímnemű*), hiszen melléknévesítő és nyomatékosító szerepe is van. De a mai nyelvben nem is a *némnemű*, *semminemű*-féle alakulatok a tipikus előfordulási helyei a *-nemű*-nek: ezek zömükben ma is használatos, de már régies színezetű, elszigetelt produktumoknak minősülnek. Így fő figyelmünket leíró szempontból nem feljűk, hanem az

újabb *-nemű* végű alakulatok felé kell fordítanunk. Ezek szófajukat tekintve főnevek, holott az *-ű*, *-ű* képzős utótagot tartalmazó jelzős összetételek melléknévek szoktak lenni (pl. *acélmarkú*, *borízú*): *monogramot varr az ágyneműbe*, *az asztalneműbe*; *nászajándékba üveg-neműt kapott*; *kifényesíti az ezüstneműt*; sőt már ezt is hallottam: „*Zöltség-neműt* nem kell a piacról cipelnie, megterem a kertben.” Főnévi természetükre jellemző, hogy birtokos összetételek utótagjaként szerepelhetnek: *fehér-nemű-varrónő*, *papírnemű-gyár*. Ha pedig jelentésüket nézzük, azt tapasztaljuk, hogy ebbe a gyűjtő értelem: a 'vmilyen fajta-hoz tartozó dolgok összességének' az értelme is belejátszik, sőt ez a mozzanat a szöveggörnyezettől függően olykor ki is domborodik. Ez mindenképpen többlet az *(-ű)*, *-ű* képzővel megtoldott *nem* 'genus' szó jelentéséhez képest, mégpedig olyan többlet, amely rögtön a *-nemű* végű alakulat létrejöttékor jelentkezik. Pusztán utótagként a *-nemű* a maga sajátos jelentésén (*nem* + *-ű*) felüli pluszt nem adhatna hozzá az előtaghoz, csak a maga sajátos jelentésével járulhatna hozzá többletként az illető szó jelentéséhez: az összetételnek egyik tagja önmagában nem szokott plusz jelentésmozzanatot hordozni; többletet az összetételi tagok külön-külön jelentéséhez képest csak az egész összetétel, tehát a két (vagy több) tag együtt fejezhet ki. Következésképpen fel kell tennünk, hogy a *-nemű* elem már képes rá, hogy etimológiai és alaki sajátosságaira rácsafolva főnevet hozzon létre, oly módon, hogy annak a szónak a jelentését, amelyhez csatlakozik, a gyűjtő értelem irányában módosítja. Más szóval: a *-nemű* mai nyelvünkben voltaképpen képző funkciót tölt be.

A *-szerű*-t Czuczor—Fogarasi szótára a *szer* szó 4., átvitt jelentéséhez kapcsolja: „azon mód vagy mérték, vagy szabály, vagy szokás, melyhez képest végrehajtatik vagy történik valami”. Néhány, új szót már nem indukáló, elszigetelt alakulatban csakugyan ki tudjuk ezt a jelentést elemezni: a *kisszerű*, *nagyszerű*, *újszerű* minden további nélkül felbontható a *kis*, *nagy*, *új* melléknévre mint jelzőre és az idézett jelentésben használt *szer* szó *(-ű)*, *-ű* képzős származékára mint jelzett szóra. Ezen az alapon még lehetséges volna a *-szerű*-t utótagnak tekinteni. De a naponta gomba módra szaporodó újabb alakulatok már ellene szólnak ennek a minősítésnek. Ezek már semmiképpen nem elemezhetők jelzős összetételként, bennük ugyanis vagy a 'vminek megfelelő' mozzanat: *célszerű*, *elvszerű*, *korszerű*, *szabályszerű*, vagy a hasonlító értelem *anyagszerű*, *jényképszerű*, *várszerű*, *meseszerű* domborodik ki, ami már semmiképpen sem kapcsolódik tudatunkban a *szer* szó idézett értelméhez. Az ilyen értelmű származékok létrejöttét tehát csakis úgy tudjuk megmagyarázni, ha a *-szerű* elemről fel tesszük, hogy képes az említett jelentésmozzanatok irányában való jelentésmódosításra, vagyis hogy képző funkciót tölt be.

Az elmondottak alapján úgy vélem, hogy az említett, képzőszerű utótagnak nevezett elemeket a nyelvfejlődés mai fokán s még inkább a fejlődés irányának szem előtt tartásával (az újonnan keletkező *-szerű*-végű szók tömegére gondolok) helyesebb volna ezentúl — ha képzőnek talán még nem is, de már legalább — utótagszerű képző-nek hívni: a képző megnevezés jobban kifejezésre juttatná mai nyelvünkben betöltött szerepüket, mint az utótag; az utótagszerű megszorítás pedig eléggé utalna rá, hogy a szóban forgó elemek még nem vetkőzték le minden vonatkozásban utótag jellegüket (néhány régebbi alakulatban még ma is kielemezhetjük utótagként őket!).

b) Keletkezhetnek képzők jelből (jelekből) is; elvi nehézség e téren sincs. De azt a gyakorlati kérdést feltehetjük, hogy vajon „az orvosék háza”, „az Adyék forradalmisága” s a hozzájuk hasonló alakulatokban az *-ék* elem képzőnek minősíthető-e vagy sem. Némely szakember már elég régóta a képzők közé sorolja, így például Szinyei is „Rendszeres magyar nyelvtanában” (17. kiadás 41). Magam szintén arra hajlok, hogy ezt az *-ék* elemet inkább képzőnek kell tekintenünk, mint képzőszerű jel-

kapcsolatnak. Igaz: a vele létrejövő alakulatok nem teljes értékű lexikai egységek. Mindazáltal nagyobb mértékben módosítja az *-ék* szó értelmét, mint a jelek általában szokták. Nemcsak a többségre utal, hanem azon túl az együvé tartozás mozzanatát is kifejezi: *Nagyék* a. m. Nagy és családja, a Nagy család; *Kossuthék* a. m. Kossuth és pártja. A több szomszédot jelentő *szomszédok*-kal szemben a *szomszédék* az egyik szomszédot és családját jelenti. A *katonák* pedig bizalmas, familiáris változata a *katonaság* gyűjtőnévnek: „Majd a *katonáknál* megtanítják a rendre” (az élő beszédből).

Az a körülmény, hogy a személyneveket *-ék* végződéssel való megtoldásuk után is mindig nagy kezdőbetűvel írjuk (*Adyék*), holott helyesírási szabály, hogy az egy elemű személynevek képzős származékait kis kezdőbetűvel kell írni (*mikszáthi, rembrandtos*; vö. MHSz.¹⁰ 233, 287), nem szól az *-ék* elem képzői jellege ellen, hiszen a személynévből *-ék* képzővel alkotott származékok — az *-i*, *-s* képzővel képzettekkel ellentétben — a tulajdonnévi jellegét megőrzik, így egészen természetes, hogy nagy kezdőbetűvel írjuk őket.

c) Elvben szóvégből is keletkezhet képző. Gyakorlatilag azonban nincs szükségünk rá, hogy a képző meglevenedésének kérdését itt érintsük: mai nyelvünkben nincsenek a képzői jelleg szempontjából problémát okozó, meglevenedőben levő szavak. — Létrejöhet új képző több képző egybeolvadása révén is. Minthogy azonban az így létrejövő új képzőhöz, az úgynevezett képzőbokorhoz egyéb, külön pontba kívánczó probléma is kapcsolódik, az újonnan keletkező képzőbokok kérdésére is a következő pontban térünk rá.

3. a) A képzőbokok leíró szempontból nem mondható könyvnyűnek. A több képző összetapadása útján létrejött összetett képzők zömében már csak diakron módszerrel lehet az alkotó elemeket kimutatni. De minthogy több képzőbokorban (*-ós, -ős: fázós, félős; -ható, -hető: járható út, fejleszthető képesség; stb.*) még világosan meg lehet különböztetni az alkotó részekül szolgáló elemi képzőket, a képzőbokor kategóriáját nem utalhatjuk a történeti nyelvtan körébe. Ám kérdés, hogy a leíró nyelvtanban milyen szerepet juttassunk neki. A nyelvtanirodalomban felosztási elvként szokás alkalmazni. E hagyomány követése azonban aligha lenne szerencsés: ha a szokásos úton járunk, s az eredetileg több képzőből alakult, de a mai nyelvben leíró szempontból már nem tagolható képzők képzőbokorrá nyilvánításával szembekerülünk saját, szinkron módszerünkkel; ha viszont következetesen érvényesítjük a leíró szempontot, azaz ha az ilyeneket egyszerű képzőnek minősítjük, s csak a ma is világosan tagolható képzőket tekintjük összetett képzőnek, nagy aránytalanságok keletkeznek: az egyszerű képzők népes csoportjai mellé vagy egyáltalán nem sorakoznak képzőbokok, vagy ha csatlakoznak is, akkor is csak elenyészően kis számban. De még más nehézség is van: ha hűek maradunk az 1. pontban kifejtett elveinkhez, vagyis ha a képzők leíró vizsgálatában a termékenység kérdését fő szempontnak tekintjük, akkor ezt a képzőt tárgyalási sorrendjében is érvényesítenünk kell, s ez azt jelenti, hogy a termékeny képzőket előbb kell tárgyalnunk, mint az improduktívakat. A termékenység alapján kialakított csoportokon belül viszont az elemi és az összetett képzők csoportjait a gyakorlatban már nem is alakíthatjuk ki. Hiszen például a gyakorító képzők esetében a *-gat, -get* nem a *-dal, -del* vagy a *-gál, -gél* „képzőbokorral” kerül a termékenység szempontjából együvé, hanem egyebek közt a *-z* elemi képzővel. De alapjában véve nincs is különösebb jelentősége a képzők szerkezet szerinti osztályozásának. A képzők közt ugyanis szerkezetük kétfélesége (egyszerű, illetőleg összetett voltak) nem jelent lényeges különbséget: az összetett képző új származék alkotása közben egyszerű képzőként viselkedik, azaz ugyanúgy egyetlen — vagy ha úgy tetszik: egységes — jelentésmozzanattal módosítja az alapszó jelentését, mint az egyszerű képző. (Éppen emiatt különbözik a képzőbokokkal alakult származékszó:

jó-ságcs, *szép-séges* a továbbképzett származéktól: *igaz-ság-os*, *egész-ség-es*, amelyben min den egyes képző a maga külön funkciójában s a maga sajátos jelentésében szerepel.) Következésképpen meg kell elégednünk azzal, hogy a leíró tárgyalás során a ma összetettnek minősülő képzőknél egyszerűen csak utaljunk e szerkezeti sajátosságukra.

b) Ellenben két (esetleg több) képzőnek képzőbokróról való összetapadásával mint új képző keletkezésének ma is aktív módjával már kell számolnunk. Elvi probléma — kivált sajátosan a leíró tárgyalásmódból folyó — e téren nemigen van: nyilván attól kezdve beszélhetünk új képzőbokróról, amikortól két elemi képző (a képzőbokor alkotó részei) már több, egyetlen képzőként módosítja az alapszó jelentését. A gyakorlatban ellenben akad nehézség e téren is. Hadd hozzam szóba a két legproblematisabb kérdést.

Az élő beszédben, illetőleg a kereskedelmi nyelvben terjedőben vannak a *kalapszerűség*, *papírszerűség*, s a *bútorféleség*, *cipőféleség* típusú alakulatok. Kérdés, hogy ezeket hogyan elemezzük. Három elemre bontsuk-e: *kalap-szerű-ség*, *papír-szerű-ség*; *bútor-féle-ség*, *cipő-féle-ség*, vagy csak két részből álló alakulatnak tekintsük-e: *kalapszerűség*, *papír-szerűség*; *bútor-féleség*, *cipő-féleség*. Más szóval: a *-szerűség*-et és a *-féleség*-et felfoghatjuk-e új (bár egyelőre csak beszélt, illetőleg szaknyelvi) képzőbokornak vagy sem.

Olyan véleménnyel már találkozunk a szakirodalomban, mely szerint a *-féleség* elemet „képzőbokornak kell minősítenünk” (Nyr. 81: 140). Ennek kapcsán a szerző (K. K.) helyesen utal rá, hogy *-féleség* végű szót akkor használunk, „amikor valaminek több jegye hasonlít egy másik dologhoz, így annak a kategóriájába sorolható, mint hozzá legközelebb álló kategóriába, de nem azonos vele” (uo.). Ennek megfelelően a *cipőféleség*, *takarmányféleség*, *madárféleség* szavakat ’cipőféle lábbeli’, ’takarmányféle növény’ s ’madárféle állat’-nak értelmezi. S az a megállapítása is helyt áll, mely szerint a *-féleség*-et a szaktudományok átmeneti kategóriák jelölésére is felhasználják (vö. i. h.). Ehhez hozzátehetjük kiegészítésül, hogy a *-féleség* végű szavak olykor összefoglaló névként, gyűjtő értelemben is használatosak; a *cipőféleség* nemcsak ’cipőféle lábbeli’-t fejez ki, hanem ’valamennyi cipő’-nek minősülő lábbeli’-t is jelöl: amikor a cipőbolt elárúsítója például *női cipőféleség*-et emleget, akkor a különféle fajtájú, tehát a magasszárú, a fél, az alacsony vagy lapos sarkú stb. női cipőket mind beleérti e kifejezésbe. Másrészt: a *-féleség*-re végződő szavak néha a *-féle*-vel alakult főnévi származékok szinonimáiként szerepelnek. A mindennapi társalgásban említhetjük például, hogy „az özevegynék eladni való *bútorfélei* se igen voltak”. A Bizományi Áruház azonban így hirdet: „Kombináltbútort, hálósobát, fekvő és ülőgarbiturát, valamint egyéb *bútorféleségeket* készpénzért megvásárolunk vagy bizományba átveszünk” (Esti Hírlap 1958. jan. 16.). Tárnyilag lényegében mind a *bútorféle*, mind a *bútorféleség* ugyanazt jelöli: a *bútor* kategóriájába foglalható tárgyat (tárgyakat). A két alakulatnak a hangulati értéke azonban más-más: a *-féle* képzős származék familiáris s talán egy kissé lekicsinylő is; a *-féleség*-gel alakult szóé ellenben hivatalos, rideg, üzleti.

Magam hajlok rá, hogy nemcsak a *-féleség*-et, hanem a *-szerűség*-et is minősítsük összetett képzőnek. Ha a *kalapszerűség*, *papírszerűség*-féle származékokat továbbképzésnek tekintjük, a *-ság*, *-ség* képzőnek konkrét tárgyi jelentést kell tulajdonítanunk: a *kalapszerűség*, *papírszerűség* a. m. ’kalapszerű valami’, ’papírszerű valami’. Viszont a *-ság*, *-ség* elsődlegesen nem szokott ilyen jelentést hordozni (vö. föntebb). Igaz, a *kalapszerűség*-félék alapján el lehetne ismerni a *-ság*, *-ség* konkrét tárgyi jelentését, s akkor már nem volna nehézsége a vizsgált származékok továbbképzett származéknak való minősítésének. Ám nem valószínű, hogy ha csakugyan volna már a *-ság*, *-ség* képzőnek konkrét tárgyi jelentése, akkor ez grammatizálódva kizárólag a *-szerű* (s a föntiek értelmében hozzátehetjük: a *-féle*) végű szavakon jelentkezne.

De ettől függetlenül is, ha megfigyeljük, hogyan jönnek létre a *kalapszerűség*, *papírszerűség*-féle alakulatok, akkor inkább *-szerűség* képzőbokkal alakult származéknak kell az ilyeneket tekintenünk. A dolgot — a *célszerűség*, *sportszerűség*, *tervszerűség*-féle továbbképzett származékok analógiás hatását sem zárva ki — valahogy így képelem: Meg akarunk nevezni például egy konkrét tárgyat, amely csak a g y j á b ó l felel meg az illető tárgyról alkotott fogalmainknak; vagy: kéni akarunk valamit, aminek nem kell föltétlenül olyannak lennie, hogy kimerítse a fogalmát, elég, ha m e g k ö z e l í t ő l e g olyan; esetleg az is előfordulhat, hogy a megnevezendő tárgy megfelel a fogalmának, de szerénykedésből (vagy mert — helytelenül — nem törekszünk szabatososságra), k e v e s e b b n e k szándékozzuk mondani. Ilyenkor a fogalmat nem teljesen kimerítő jelleget a *-szerű* elemmel egymagában is kifejezhetnénk (vö. fentebb). Így azonban csak melléknévet nyernénk, ami a tárgyfogalom jelölésére nem lenne alkalmas. Ezt a nehézséget jelzős kapcsolattal át lehet hidalni: *kerevetszerű bútordarab*. Minthogy azonban ez sokszor nehézkes, inkább úgy segítünk a bajon, hogy a *-szerű*-t mindjárt az alapszóhoz való hozzáillesztésekor megtoldjuk — mintegy főnevesítésül — (*-ság*) *-ség* képzővel: *kerevet-szerűség*; ilyenkor a *-szerű*-höz tapadó (*-ság*) *-ség* elem konkrét tárgyi értelmét a konkrét tárgyi jelentésű *-ság*, *-ség* képzős származékok nyilvánvaló analógiáján kívül minden bizonnyal a megnevezendő dolog konkrét tárgyi szemlélete is mintegy sugallja, illetőleg vonzza. — De hadd hivatkozzam a *-szerűség* képzőbokról jellegének bizonyosságául a *-szerű*-nek és a *-ség*-nek szóalkotó funkcióban együtt, egyszerre (nem egymás után!) való szerezplésén kívül még valami másra is. Ha az alapszó és a képzők egyenként semlegesek stilisztikai vonatkozásban, akkor a továbbképzett származéknak sem szokott sajátos stilisztikai színezete lenni. A *-szerű* és különösen a *-ság*, *-ség* semlegesnek mondható stilisztikailag. Mégis: ha együtt hozzáillesztjük őket bármely stilisztikailag közömbös alapszóhoz, a származéknak sajátos stilisztikai színezete van: a *kerevetszerű bútordarab*-hoz képest a *kerevet-szerűség* bizalmasabb hangulatú, familiárisabb jellegű. — S végül még valamit: a *-szerűség* mint képzőborkorfajta nem újdonság nyelvünkben; ellenkező előjellel olyas, mint a kódexek kora óta élő — bár összetett képzőként nyelvtanainkban számon nem tartott — *-ságos*, *-séges* képzőbokról. A *-ságos*, *-séges* mintegy „f o k o z z a”, „n y o m ó s í t j a” az alapszó jelölte minőséget: József Attila „Irulpirul Mária, Mária, *boldogságos* kis mama” versrészletében a *boldog-ságos* a. m. nagyon boldog; s ugyanígy a mesék *szépséges* királykisasszonya is ’nagyon szép’, sőt ’legszebb a világon’. A *-szerűség* viszont „k e v e s b í t i” az alapszó fogalmát, mivel ’csak nagyjából, megközelítőleg olyan valami’ jelentésűvé alakítja.

Ruzsiczky Éva

A magyar történeti mondattan új kézikönyve

1. A Magyar Nyelv 16., 1920-i évfolyamában egy nagyszerű tervről értesül az olvasó: „Az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága előadójának, Melich Jánosnak indítványára elhatározta, hogy kiad egy művet, amely a magyar nyelvtudomány és philológia tudományos eredményeit összefoglalja oly módon, hogy a munka a felsőbb oktatás céljait is szolgálhassa. A műnek *A magyar nyelvtudomány kézikönyve* lesz a címe, s két kötetre fog terjedni. Az első kötet a magyar nyelvvel, a második pedig a rokonnyelvekkel fog foglalkozni. Mindegyik kötet nagyobb nyolczadrétű s körülbelül 60—60 nyomtatott ívnyi terjedelmű lesz... A kötet kéziratának első fele 1921 január elsejére, második fele pedig 1921 június 30-ra készen lesz, úgy hogy az I. kötet első

fele, de lehet, hogy a második fele is az 1921. év folyamán okvetlenül megjelenik.” Lehetetlen ezeket a sorokat meghatódottság nélkül olvasni, de van valami mosolyt keltő is bennük. A meghatódottság érzését a terv nagyszerűsége ébreszti fel a mai olvasóban, és néhány olyan név — egy-egy tervezett tanulmány szerzőjének neve —, amelyeknek nagy részét ma már nem olvashatjuk frissen írt cikkek alatt. A megmosolyogni való viszont az, hogy jó elődeinken és mestereinken mennyire látszik a tervkészítésben való járatlanság. Így esett meg aztán, hogy az egy évre tervezett munka még harmincöt év elmúltával sem tekinthető befejezettnek, pedig az utolsó évtized kedvező tudománypolitikája ugyancsak sokat behozott a késésből: az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek sorozat megindításával egymás után jelentek meg a régen tervbe vett, hézagpótló összefoglaló munkák. (Elég itt csak Bárczi Géza hangtörténeti, szókinsztörténeti és más kézikönyveire utalni!) Ez az új sorozat méltó folytatója a Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvének, s a jellegük is megegyezik: mert ha a régi sorozat a tudományt szolgálta is elsősorban, ott volt célkitűzésében „a felsőbb oktatás” is, s ki is elégítette azt, már tudniillik a megjelent része; s ha az új sorozat meg tankönyv címen jelenik is meg, ez nem azt jelenti, hogy ne lenne jó tudományos segédeszköz is egyszersmind.

A magyar történeti mondatlannal kissé más a helyzet. A régi kézikönyv sorozatban ez a disciplina nemcsak hogy nem hiányzott, hanem ellenkezőleg: felemésztette a tervbe vett 60 ív kétharmad részét: 1942-ben megjelent Klemm Antal Magyar Történeti Mondattanának a harmadik kötete is, amely az első két kötettel együtt 660 lapot tesz ki. Ez a nagyarányú munka már messzebb esett az oktatás céljaitól, a részletkérdések és adatok tömegében nem igazodhatott el a tudománnyal még csak ismerkedőben levő tudós- vagy tanárjelölt. (Amin annál kevésbé csodálkozhatni, mivel a tudománnyal már nemcsak ismerkedő viszonyban levők is nehezen igazodnak el benne sokszor; aminek aztán az a következménye is lehet, hogy kénytelenek újból felfedezni azt, ami már benne van.) Az új sorozat történeti mondatlani részének az íróját tehát bizonyos mértékig előnyös helyzet jellemzi: részletes és alapos összefoglaló munkára támaszkodhatott. De még így is nehéz feladat ezt az óriási méretű anyagot egy tankönyvbe összefoglalni, még akkor is, ha a mondatlaktant mellőzi a tárgyalásból. A tankönyvben azonban még a viszonyító eszközök alaktana is helyet kapott, jogosan és helyesen, mert így egységben tudjuk látni a mondatalkotó nyelvi elemeket. A tankönyvbe sűrítés ügyesen szelektáló munkája mellett alkalmazni kellett az újabb tudományos eredményeket, összefoglaló képet kellett adni a mondatlaktanról. Ezen kétségkívül új feladatok mellett is azonban bizonyára nyugtalanította a kézikönyv íróját az a gondolat, nyújthat-e végeredményben tudományosan is újat elődeinek a munkássága után, eltekintve egy-két valóban új részletkérdéstől. A szerző, Berrár Jolán bizonyára megadhatta magának a megnyugtató választ a könyv megírása után, de hogy mi is megnyugtathassuk magunkat, egy pillantást kell vetnünk a történeti mondatlan hazai művelésének előzményeire.

2. A magyar mondat és mondatalkotó eszközök története iránt akkor támad érdeklődés először, amikor általában divattá válik nyelvünk régi elemeinek a megbecsülése, számontartása. Ez a múlt felé való fordulás elsősorban Révai Miklós nevéhez fűződik, aki először kezdi a nyelvi jelenségek magyarázatában a történeti módszert alkalmazni, de még inkább csak a nyelvhelyesség normatív szempontjából: szembeállítja az újat a régivel, hogy meg tudja állapítani, melyik a helyes, a „romlatlan”. Az ő korától kezdik egymás után kiadni régi nyelvmélekeinket, s ennek igen kedvező hatása van a nyelvtörténeti kutatásokra. Ahhoz ugyanis, hogy a nyelv bármelyik oldalának (szókinszállományának, hangállományának, grammatikai készletének) a történetét meg lehessen írni, mindenekelőtt arra van szükség, hogy a d a t o k állja-

nak rendelkezésre azokból a korszakokból, amelyeken belül a nyelvi változást meg akarjuk figyelni. Igen nagy jelentőségű ebből a szempontból a Régi Magyar Nyelvmélekek kiadás és a Nyelvmélektár-sorozat. Már ezek nagy részének felhasználásával készül el a mindmáig legnagyobb szabású kollektív jellegű nyelvészeti munka, a Nyelvtörténeti Szótár. Az ehhez gyűjtött óriási anyagot grammatikai célokra is felhasználja Simonyi Zsigmond, és így születnek meg a Tüzetes Magyar Nyelvtan, amelyben a mondatalkattan első rendszeres és történeti tárgyalását találjuk, valamint mondattörténeti monográfiái: a kötőszókról, a határozókról és a jelzőkről írt munkái. Ezekkel és még sok más munkájával „Simonyi teremti meg voltaképpen a magyar nyelvtörténet rendszeres kutatását” (Bárczi: Nyr. 77:9). Írt egy összefoglaló történeti mondattani munkát is, ennek vázlatát is ismerjük, de a munka sajnos elveszett, vagy valahol lap-pang. (Vö. Nyr. 77:24.) Így végeredményben az egész történeti mondattanról átfogó képet nem adott számunkra. Ez nagy kár, mert Simonyi nagy tájékozottságú és sokoldalú tudós volt, s így sokat tanulhattunk volna munkájából. Az akkori lélektani irányhoz való viszonyára mi sem jellemzőbb, mint a Tüzetes Magyar Nyelvtan bevezető tanulmányához fűzött megjegyzése: „Minden nyelvésznek el kellene olvasnia Steinthal főbb munkáit”. De éppen józanságára jellemző — és ebben bizonyára nem kis szerepe lehet annak, hogy Budenz tanítványa volt —, hogy mindig megmaradt a nyelvi tények, adatok szilárd talaján, a szorgos adatgyűjtésen alapuló következtetések, az adatok történeti sorrendjét számon tartó és erre építő okkeresés módszerénél. Vele szemben inkább elméletileg foglalkoztak a mondat kérdéseivel — elsősorban lélektani természetű fejtegetésekben — Brassai, Kalmár, Kicska, Erdélyi Lajos. Bár ez utóbbiak is nagyon hasznos munkát végeztek, hiszen a mondattan természete szükségképpen megkívánja az átfogó rendszerben való szemléletmódot, s a nyelvi jelenségek egyéni és társaslélektani természetének a vizsgálatát, de általában hiányos volt munkásságuk, mert nyelvtörténettel nem foglalkoztak, s így a kelletnél nagyobb mértékben domborodott ki alkotásaikban az elméleti jelleg.

Simonyi után Klemm Antal az, aki a mondattant rendszeresen áttekinti. Szerencsésen találkozik nála az elmélet és a konkrét nyelvi, nyelvtörténeti vizsgálat. Kutatásaiban mintegy összefogja azt, amit Simonyi (és hozzá hasonlóan például Zolnai Gyula vagy Kertész Manó) az egyik oldalon és a mondatelmélettel foglalkozók a másik oldalon létrehoztak. (Lásd például egyrészt „A mondattan elmélete” című munkáját, másrészt a Magyar Nyelvben megjelent, konkrét nyelvtörténeti anyagot feldolgozó cikkeit.) Simonyi nyomán halad abban is, hogy mondattörténeti kutatásainak finnugor alapvetést is ad, nem egy tanulmánya finnugor tárgyú. Klemm munkásságára bizonyára ösztönzőleg hatott Gombocz Zoltán, aki a maga kitűnő rendszerező képességével és világos stílusával nem egyszer áttekinthetőbben vázolja föl gondolatait kis syntaxisában. Általában azonban inkább Gombocz támaszkodik a mondattan terén Klemmre, mint fordítva, s ahol nem rá, ott másra, elsősorban a mindkettőjük előtt nagy tekintély-számba menő Wundtra.¹ Gombocz syntaxisának, helyesebben syntaxisvázlatának két olyan sajátága van, amelyben nemcsak hogy különbözik a Klemmétől, hanem ezzel szemben többletet is nyújt: az egyik a szó szerkezetekben való felfogásmód, amely azonban szinte csak terminológiai különbséget jelent, mert egy a szó szerkezetekről szóló kis bevezető fejezeten kívül semmi változtatást nem tesz az ún. mondatrészek tárgyalásán. A másik különbség a ragok alaktanának, az alakok hangtani kialakulásának az ismertetése, amely Klemmnél általában elmarad, vagy nagyon szűkre van méretezve. Végeredményben tehát két összefoglaló történeti mondattani munka maradt

¹ Ez észrevehető ott is, ahol a ránk maradt jegyzetben nincs forrásra hivatkozás. A Pais által közzétett levonat 37. lapján található, mondatfajokat szemléltető ábra például pontos mása a Die Sprache 2. kötete 256. lapján található.

ránk: Gombocz Zoltán vázlatos, rövidebb és kiadatlan munkája, valamint Klemm Antal hatalmas monográfiája.

3. Ezzel lényegében eljutottunk Berrár Jolán kézikönyvéhez.¹ Mint Simonyi monográfiái mintegy ötven évvel előbbi, Klemm és Gombocz munkája a húsz-harminc évvel előbbi részletkutatások eredményeiről ad számot, a Berrár-féle az utolsó évtizedek és évek termését takarítja be. Újabb számon tartani való akad elég, különösen az utóbbi tíz-tizenöt év tár fel gazdag anyagot.² Még nagyobb arányú anyaggyűjtésre támaszkodó, terjedelmesebb munkák is jelennek meg, amelyek mutatják, hogy a történelmi fejlődés egyes mozzanatainak a felderítéséhez még gazdag lehetőségeket rejtnek magukban a nyelvemlékek.³ Persze itt már sokszor csak finomságok megfigyeléséről lehet szó, de a nyelv élete szempontjából, a nyelvszemlélet alakulása szempontjából ezek a finomságok igen nagy jelentőségűek lehetnek, építőkövek későbbi olyan szintézisek számára, amelyek a nyelvtudományi vizsgálatoknak az egész emberi élet, egész társas életünk szempontjából való fontosságát és érdekességét mutathatják meg.⁴

Tankönyvünk gondosan ismerteti az újabb szakirodalmat, de a régebbiek tekintetében nem pótolja még megközelítően sem Klemm munkáját, amely ebből a szempontból nélkülözhetetlen továbbra is. Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy a tankönyv terjedelme jóval kisebb lévén, számtalan részletkérdésben hiányos, s éppen a mondatlan szerkeztágazó és gazdag tematikája miatt talán minden más tankönyvnél nagyobb mértékben. Ez — tankönyv jellegét tekintve — előnyére is válik, mint ahogy erre később még visszatérünk.

Berrár Jolán tankönyvének tudományos szempontból három értékes tulajdonsága van: a) elméleti (általános nyelvészeti, leíró) szempontból is sok érdekes megfigyelést tartalmaz; b) az eddigi azonos tárgyú munkáknál erőteljesebben érvényesíti az anyag elrendezésében és előadásában a történelmi szempontot; c) kísérletet tesz az egyes korszakok nyelvi (mondattani) jellemzésére. Lássuk ezeket külön-külön.

a) Összefoglaló munkának arra kell törekednie, hogy az egyes részfejezetek ne lazán, szinte egymástól függetlenül kövessék egymást, hanem lehetőleg domborodjanak ki a részek közös, egymásra utaló sajátosságai. Berrár Jolán könyvében határozottan látjuk a nagy áttekintésre való törekvést. Már ennek a jegyében készült bevezető fejezete is, amely a történelmi mondatlan tárgyról az eddigi munkáknál részletesebben szól. (Kár, hogy a történelmi mondatlan kutatás módszeréről nem beszél!) A viszonyító eszközök tárgyalását egészen újszerű, igen jó áttekintést nyújtó bevezető fejezetek előzik meg ezen eszközöknek a) funkciójáról, b) nyelvtani jellegéről (önálló szavak, szórészek, jelszerű elemek) és c) a kialakításukban részt vevő szófajokról és szórészek-

¹ Ha részleteredményekről és a történelmi mondatlan kutatásra általában serkentőleg ható tanulmányokról is be kellene számolnunk, még sok nevet kellene megemlítenünk. Így beérjük az összefoglaló munkák terén számon tartott előzményekkel.

² Vö. Károly: Magyar történelmi mondatlan tanulmányok és közlések 1945—1954-ig. (MNY. 51 : 511—22.)

³ Vö. pl. magának a szerzőnek a művét: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. Nyelvtud. Ért. 13. sz.

⁴ Vannak is nyelvészek, akik szeretnek ilyen alcímeket adni egy-egy tanulmányuknak: a nyelv és gondolkodás viszonyához. Az ilyen címek ráébresztenek bennünket arra, hogy miről is van szó tulajdonképpen akkor, amikor a nyelvet kutatjuk. De a világért sem szabad azt gondolnunk, hogy csak ezek a cikkek foglalkoznak a nyelv és a gondolkodás viszonyával. Minden olyan tanulmány, amely funkcióval bíró nyelvi elemek használatával, a használat változásával foglalkozik, ide tartozik. És hány cikk alá lehetne ilyen alcímeket írni: a megszokás szerepe a társas érintkezésben; az emberi lélek erőinek harca; a társadalmi elkülönülés nyelvi nyomai; a szellemi erővel való takarékoskodás és ezek pazarlásának nyelvi formái stb. stb. A mondatlan, mivel általában a jelentés és az alak viszonyában vizsgálja a nyelvet, számtalan lehetőséget nyújt az ilyen tanulságokhoz.

ról (képzőkről). Funkciójuk szerint a viszonyító eszközök kifejezhetnek *a)* mondatrészek, *b)* mondatok és *c)* a mondat tartalma és a beszélő lelkiállapota közti viszonyt. A jelek bizonyos — itt most nem ismertetett — szempontok alapján a következő csoportokat alkotják: *a)* mód- és időjel, *b)* többesszám- és középfokjel, *c)* -é, *d)* igei és birtokos személyragok, melyekről megjegyzi a szerző, hogy a hagyomány alapján jeltermészetük ellenére a ragok között tárgyalatnak.

A viszonyító eszközökről szóló általános ismertetés után az egyes jelek és ragok bemutatása következik. Ez a nagy, mintegy 50 lapos fejezet különösen azért fontos, mert a mondataktannak egyetlen modern, részletes és történeti szempontú összefoglalása. Újszerű az igenevek személyragjainak és a valóságra vonatkoztatást jelölő szóknak külön tárgyalása és általában az egész fejezet történeti szempontú elrendezése, amelyről később szólunk.

A viszonyító eszközök tárgyalását nem a „mondatrészek”-ről, hanem a „szószerkezetek”-ről szóló nagyobb egység követi. Ebben tehát megegyezik Gombocz fel fogásával és rendszerezésével. Eltér tőle azonban három dologban: 1. Gombocznál — mint láttuk — a szószerkezeti látás jóformán csak műszóhasználat, amely nem igen befolyásolja a tárgyalásmódot. Berrárnál a szószerkezeti szempont termékeny módon segít az anyag előadásában: külön ismerteti a szerkezet determinánsát és külön az alaptagját. (Ez elnevezések Szabó Dénes leíró nyelvtani jegyzetéből valók. Az „alanyos szintagma” elnevezés és a hozzá fűződő fogalom is Szabó Dénes leíró nyelvtanára utal.) A tárgyas szerkezet című fejezet ezek szerint így tagolódik: *A)* tárgy, *B)* Az igei állítmányi alaptag, *C)* Igenévi és névszói alaptag. Ez a tárgyalásmód valóban megfelel annak a helyes szemléletnek, hogy az ún. mondatrész mindig egy másik szóhoz való viszonyt fejez ki, és a viszony létesítésében részt vevő mindkét elemnek a tárgyalására szükség van. (Mint ahogy „A tárgy” címszó alá foglalt nyelvtani fejezetben mindig is szóba jöttek az ilyen kérdések is: mely igék mellett állhat tárgy, milyen szófajok mellett lehet ragtalan tárgy stb.) 2. Eltér Gombocztól abban is, hogy Gombocznál a szószerkezetek ismertetésébe van beleszöve a ragok alakjainak története is, Berrárnál pedig ez egy megelőző, a viszonyító eszközökről szóló fejezetbe került. A mondataktani kérdéseknek ez a külön való tárgyalása az áttekinthetőség szempontjából is jobb, de meg azért is, mert magának a viszonyító elemnek a kialakulása a létrejött szerkezet szempontjából már csak mint történeti előzmény érdekes: az *ül* a *padban* szerkezetre a *-ban* rag jellemző, de a *-ban* rag eredete nem. A *-ban* rag eredete már a *pad* és a *-ban* egymás közti viszonyának a kérdését veti fel, ami egy megelőző történeti stádium: *pad + belén*. Ugyanígy az, hogy tárgyragunk eredetileg determináló elem volt, s ezért csak határozott tárgyat jelölt, nem jellemző a kialakult tárgyas szerkezetre, de igenis jellemző annak múltjára.

Nagyon szép és új beállítású a határozók jelentéséről szóló fejezetben „A jelentésváltozások okai és lefolyása” című rész (lásd még később). Ez, valamint a határozók osztályozását tárgyaló fejezet a leíró nyelvtan szempontjából is megfontolandó észrevételeket tartalmaz. A helyhatározó továbbfejlődésének fogja fel — ez történetileg semmiképpen sem vitatható — a részelő (partitivusi) határozót, a részeshatározót és a képeshelyhatározót. E néhány határozófajtáról azt mondja, hogy „még ma is érezhető, hogy csak kevésbé távolodott el a helyhatározótól; nem tudjuk erőszak nélkül besorolni sem az állapot-, sem a módozat-, sem az ok- vagy célhatározók közé, de már helyhatározónak sem tekinthetjük” (101). Számomra ez a megoldás teljesen megnyugtató. Nagyon érdekes a képes helyhatározóról írt rész (102—3). Az időhatározó továbbfejlődéseként tárgyalja a számhatározót, a distributivusnak azt a fajtáját, amelynek jelentése közel esik az időhatározóhoz (*naponként*), és a feltételes határozót. Újszerű az állapothatározók bemutatása, a külső és belső állapothatározó, valamint

az essivus elkülönítése. A határozók osztályozására és magasabb kategóriákba való összefogására már igen sok kísérlet történt. Berrár Jolán rendszerezésében azt tartom pozitív értékűnek, hogy csak olyan kategóriákat foglal együvé, amelyek valóban rokonok. Az állapothatározók és a módozathatározók alfajai valóban — genetikus és leíró szempontból is — szoros rokonságot mutatnak (például az állapothatározó a társhatározóval, a módhatározó az eszköz- és mértékhatározóval). A megengedő határozóknak az okhatározóval való rokonítása is ilyen alapon történt, Kalmár Elek nyomán. Az ok-, mód- és célhatározót viszont nem erőszakolja össze, mint ahogy szokták.

A szözszerkezetek ismertetése után a mondatok tárgyalására kerül sor. A mondatok tartalom szerinti osztályozásában ki kell emelnünk a keresztező szempontok éles elválasztását, amely szerint a mondatok a bennük kifejezett lelki folyamat szerint lehetnek kijelentők, felkiáltók és kívánók, a beszédfunkció szempontjából meg közlők és kérdők. Ez az osztályozás eltér mind a Wundt—Gombocz-félétől (kijelentő, felkiáltó, kérdő), mind a Klemm-félétől (kijelentő, felkiáltó, kívánó és kérdő).

Új a mellékmondatok osztályozásában a kétféle szempont szerinti osztályozás. E szerint vannak: 1. mondatrészkifejtő mellékmondatok és 2. sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok (ide tartoznak a hasonlító, következményes, feltételes és megengedő mellékmondatok). A keresztező szempont kiemelése részben B. Lőrinczy Éva és Rácz Endre tanulmányai alapján is történt, de a hasonlításnak mint keresztező szempontnak a felvétele már a szerző 1953-ban kiadott egyetemi jegyzetében is megtalálható.

b) A tankönyv második kiemelendő értékének, a történeti szemléletmódnak a hangsúlyozása talán furcsán hat egy történeti stúdiumról szóló könyv esetében. De tudjuk, hogy történeti nyelvtanunk — különösen a mondatban — a leíró és történeti elv nem éppen szerencsés keveréke szokott lenni. S habár tévednek azok, akik például Klemm munkájában sok helyen nem veszik észre a történetiséget, mégis igaz, hogy ennek a munkának a felépítése, tárgyalásmódja, anyagcsoportosítása sokszor inkább leíró, mint történeti. (Így van ez Gombocz syntaxisában is.) Mindig megtaláljuk az illető mondatrész tárgyalásában a szerkezet eredetének az ismertetését, és az adatok sorrendje, vagy egy-egy megjegyzés a nyelvtörténeti korban végbement fejlődésre vagy változásra is rámutat, de különösen ez az utóbbi csak a könyvet használni tudók számára beszél. Berrár Jolán az eddigi kézikönyv, egyetemi jegyzetek módszerénél sokkal következetesebben valósítja meg a történetiség elvét. Ezt részben negatív irányú munkával éri el, azaz a pusztán leíró jellegű részeket elhagyja vagy korlátozza, részben pozitív módon: a tárgyalás mikéntjében, a probléma felvetésében, az anyag beosztásában, sorrendjében stb. biztosítja.

Mindezt azonban józan mérlegelés alapján végzi el: ahol a leíró jellegű ábrázolásra feltétlenül szükség van, ott megadja a leíró keretet is. (A történeti szempont erősebb kidomborítását a mű tankönyv jellege is megengedi, sőt kívánatosá teszi, mert a leíró mondatban külön tankönyvben kap helyet.)

A mondat meghatározása, mivoltának a kifejtése tulajdonképpen nem a történeti mondatbanba tartozik. A szerző is inkább csak a hagyományos tárgyalásmód miatt foglalkozik itt e kérdéssel, de ügyes fogással „A mondatban kutatásának a története” című fejezetben. „A viszonyító eszközök kialakításában résztvevő szófajok és szórészek” című szakasz igen hasznos történeti szempontú bevezetés a viszonyító eszközök tárgyalásához. Itt — már a legújabb finnugor kutatások eredményére támaszkodva — különösen a névmások és a képzők viszonyító eszközzé válásáról beszél. Nagyon érdekes, újszerű „Az elsődleges ragok származékairól általában” című rész, a határozóragok részletes ismertetéséhez írt történeti bevezető (30—2). Itt tájékoztat a szerző arról, hogy az elsődleges ragoknak kezdetben komplex funkciójuk volt, de szükségessé vált a sokféle jelentés alaki megkülönböztetése. Ennek többféle útja-módja volt:

1. a raghasználat specializálódott, például az általános helyhatározó *-n* rag superessivusi jelentést vett fel. 2. A ragnak különböző alakváltozatai keletkeztek: *a)* tövéghangzó (*-on, -en, -ön ~ -an, -en*), *b)* a hiátustöltő elem (*-á, -é ~ -vá, -vé; -l ~ -val, -vel*), *c)* a szóvégi képző (*-t ~ -st*), *d)* nyomatékosító elem (*-é, -i ~ -ég, -ig*) segítségével. 3. Raghalmozás útján is keletkeztek speciális használatú ragok (*-nott, -nol, -ni*). A fejezet annak a fejtegetésével zárul, miért pusztultak el ősi határozóragjaink.

A határozóragok csoportosítása, tárgyalási sorrendje is történeti szempontú. E ragcsoport tárgyalását megint csak új szempontokat felvető, a ragok alaki kérdéseiről szóló összefoglaló fejezet zárja le (40—2). (A ragok rövidüléséről, illeszkedéséről, a ragok előtti tőhasználatról van szó ebben a fejezetben.)

Az igeragok csoportosítása — részben Gombocz alapján — szintén történeti szempontú: nem a nyelvtani személyek szerint, hanem az egyes ragok eredeti funkciója szerint történik. Az igealak lehet ragtalan, az igerag lehet volt többesjel, volt személynévmás, volt gyakorító képző, volt névszóképző. „A tárgyra utaló elemek” című fejezet anyagának összeállításában a szerző ismét önálló utakon jár. A névutók és kötőszók tárgyalásában, csoportosításában és előadási sorrendjében az előbb említett fejezetekhez hasonlóan érvényesül a történetiség. Itt csak a viszonyító eszközök kialakulását tárgyalja, s ezért eredeti alkatelemeik szerint kerülnek egységes csoportba, viszont később a szó szerkezetek és a mondatok tárgyalása közben funkciójuk alapján sorolhatók egymás mellé.

A határozók jelentésváltozásának okairól és lefolyásáról szóló fejezetben jó áttekintést kapunk arról, hogyan fejlődik ki gazdag határozórendszerünk a helyhatározókból. A kialakulás három egymással összefüggő legfőbb tényezője: *a)* a ragos alak szótővének besugárzása; *b)* az alaptag jelentésének, illetőleg jelentésváltozásának a befolyása a rag funkciójára; *c)* az analógia szerepe. A határozók osztályozása is a történeti fejlődés figyelembevétele alapján történik, ahogy már fentebb láttuk. A legkevesebb újdonság a jelzők tárgyalásában található. De azért itt is igyekszik a történetileg nehezen megfogható anyagban megtalálni a fejlődés, alakulás szempontját, és külön fejezeteket iktat be „Változások a magyar minősítő jelző használatában”; „Változások az értelmezős szerkezetekben” címmel. A mellékmondatokkal foglalkozó fejezetben a legújyszerűbb a megengedő mellékmondatok eredetének a tárgyalása, amelyben saját kutatásaira támaszkodhat. (A hasonló mellékmondatokra vonatkozó új eredményeit még nem dolgozta bele a tankönyvbe.)

c) Külön kell szólnunk „A magyar mondat fejlődési szakaszai” című rövid „áttekintés”-ről, mely szinte az első ilyen kísérlet a mondattan terén. A történeti hangtanban Bárczi Gézának köszönjük az ilyen jellegű áttekintést (Magyar hangtörténet). Mi ennek a szerepe? A nyelv fogalmából következik, hogy az egyes nyelvi tények nem elszigetelten élnek valamely emberi közösség kollektív tudatában, hanem rendszerhálózatot alkotnak, ahogy a modern nyelvészet nevezi (vö. Bárczi meghatározását a nyelvről: Bevezetés a nyelvtudományba 7). Ebből egyszersmind az is következik a történeti nyelvtudomány számára, hogy ne csak az egyes nyelvi jelenségek történetét tanulmányozza, hanem a rendszertagok egymáshoz való viszonyának a megváltozását is, a rendszerek különböző voltát is az egyes korszakokban. Az ilyen jellegű vizsgálatoknak a fonológiában már van hazai múltjuk, de a nyelvtanban — különösen a mondattanban — nincs. Ezért örömmel kell üdvözlönnünk a szerzőnek ezt a kísérletét, amely még az egyes korszakokat illetően sem igen támaszkodhatott előmunkálatokra¹,

¹ Losonczy Zoltán, az ó-, közép- és újmagyar nyelv jellemző sajátosságait összefoglaló dolgozataiban mondatnyi jellemzést is adott az egyes korszakokról, de a lényegesebb vonásokat nem tudta kiemelni. (E dolgozatok a harmincas évek elején jelentek meg.)

inkább csak egyes nyelvmlékek feldolgozására. Készültek monografikus feldolgozások több kódexről és néhány későbbi nyelvmlékről, de ezeknek rendszerint éppen a mondatlani részük a legsivárabb, ha egyáltalán van ilyen.¹ A XIX. század első felének nyelvállapotára vonatkozólag hasznosan igazította útba a szerzőt a „Nyelvünk a reformkorban” című kötet, ebben is különösen Tompa József tanulmánya, amely olyan szempontból érdekes, hogy nem egy vagy néhány nyelvmlékről, hanem több évtized irodalmi nyelvről adott ha nem is kimerítő, de érdekes tájékoztatást, stilisztikai szempontból is értékelve a nyelvhasználatot. Ennek a szempontnak az elkövetkezendő kutatásokban még nagyobb jelentősége lesz, mint ahogy van is azokban a külföldi munkákban, amelyek a nyelv történetét mint különböző stílusírányok, műfajok történetét is feldolgozzák. Meg kell emlékeznünk ilyen szempontból Imre Sándor kísérletéről, amely a stílus kérdéseire is nagy gondot fordított (A magyar nyelv és nyelvtudomány rövid története I. A magyar nyelv ó- és középkora 1891.) és Horváth János irodalomtörténeti monográfiáiról, amelyekben az írók nyelvére vonatkozóan is sok értékes adalék található. A szerző még csak utal rá, de a jövő kutatásoknak nagyobb figyelmet kell szentelniük a mondatlani jelenségek és a nyelvjárások viszonyára, az irodalmi nyelv kialakulásának mondatlani oldalára is.

Berrár Jolán tankönyvének tudományos értékeléséhez tartozik még annak a megállapítása, hogy a tankönyv példái közt igen sok a szerző által gyűjtött új kódexbeli és XVI—XVII. századbeli adat.

Az is pozitívumként könyvelhető el, hogy a szerző sok helyen felhívja a figyelmet a mondatlanttörténetnek egy-egy kidolgozatlanabb területére. Ezzel inspiráló hatással van a további kutatásokra.

Nem tudtam a könyv minden újdonságára, minden értékére rámutatni, de az elmondottakból talán mégis világos, hogy tudományunk igen szép munkával gyarapodott általa, s — Klemm nagy műve mellett — nélkülözhetetlen segédeszközünké vált.

4. Nem von le a munka értékéből, ha itt-ott hiányra, pontatlan fogalmazásra hívjuk fel a figyelmet, vagy ha egy-két ponton nem osztjuk a szerző álláspontját. Legyen szabad a következőkben néhány ilyen természetű kifogásunkat is megemlítenünk.

A pontatlan megfogalmazásra, sajtóhibára csak két példát említék. Az egyiket sajnos mindjárt az első lapon találjuk, és ez kétszeresen is kár, mert több ehhez hasonló nem találtam. A hibás mondat így hangzik: „Ha a magyar nyelvben egy ragos főnév a névutóvá fejlődés útjára lép (pl. a XVI. században a *nézve*, *múlva* igenevek...)...” Az említett igenevek nem ragos főnevek. Egy sajtóhiba-féle: a 18. lapon finnugor *-kko gyűjtőnévképzőt olvashatunk *-kk● helyett. A szerző álláspontjával, tudományos meggyőződésével általában egyetértek, igen józanul többnyire a legelfogadhatóbb nézetet vallja. Nem tartom azonban valószínűnek, hogy a határozott névelő kialakulásában az értelmezős szerkezeteknek olyanformán lett volna szerepük, mint ahogy erről — Balázs Jánosnak egyébként kiváló tanulmánya alapján — ír. (Vö. ehhez Kubinyi Lászlónak legújabbban megjelent tanulmányát: Nyr. 81: 473—9.) Egy másik kifogásom, hogy a mondatrészek keletkezésének a magyarázatában csak a hagyományos és sablonos magyarázatot alkalmazza: a jelző, tárgy és határozó az állítmány legyengülése útján keletkezett. Legutóbb például N. Sebestyén Irén mutatott rá arra, hogy a *vércsepp*, *hóféhér*-féle jelzős főnevek (összetételek) hogyan jöhetnek létre mellérendelésből: *vér esett*, *csepp esett* ~ *vér*, *csepp esett* > *vércsepp esett* (NyK. 59: 57). Harmadikul azt említem meg, hogy a magyar mondat fejlődési szakaszairól írott részben a szerző

¹ Itt jegyzem meg, hogy a „Jókai-kódex mondatlana” című munka, amelyre a szerző hivatkozik (munkájának például a 80. lapján), s amely e nyelvmléknek a latinnal is egybevetett adattárszerű mondatlani feldolgozása, csak kéziratban van meg.

felfogása szerint az összetett mondat kora csak az egyszerű bővített mondat kora után következett. Úgy gondolom, viszonyító eszköz nélküli összetett mondatok a mondat bővítő részeinek a kialakulása előtt is létrejöhettek. Különben maga az is probléma, hogy a kezdetlegesebb mondatforma korára vonatkoztatva milyen kritériumok alapján tudjuk elválasztani az egyszerű mondatot az összetettől, például *víz meleg foly* két állítmányos egyszerű mondatnak értelmezendő-e (*Víz meleg és foly*) vagy összetett mondatnak (*Víz meleg. Foly*).

A könyv természetesen nem örlölte fel a teljes rendelkezésre álló anyagot, mégis hiányolok belőle még néhány fontos kérdést. A mondat keletkezése és tagolódása című fejezetben beszéltem volna a szófajoknak a mondatban való keletkezéséről (vö. Pais: MNy. 46:296—309; Bárczi: Bevezetés a nyelvtudományba 72). Már szóltunk a jelek új szempontú csoportosításáról. A szerző álláspontjából mintha az derülne ki, hogy a névszói többesjelnek és középfokjelnek nincs semmilyen viszonyító szerepe (14). — Igen sommásan tárgyalja a szerző a múlt idő *t* jelének az igenévképzővel való összefüggését (24, 80). — Hiányolom a tárgy és a határozó határkérdéseinek az érintését (ez éppen történeti szempontból érdekes). — Ugyancsak szerettem volna valamit olvasni a birtokos személyragos főnevek jelzői használatáról. — Nem lett volna hasznon nélküli a mondatokból vált mondatrészeknek és a mondatrészeknek más mondatrészekké való átváltozásának a kérdéséről is írni, valahogy úgy, ahogy Zolnai Gyulának „Mondattani bűvárlatok” című kitűnő tanulmányában ezek a kérdések tárgyalatnak.

5. Végül pedagógiai szempontból is szólunk néhány szót a tankönyvről. Mint említettük, a szerzőnek egyik fontos feladata volt a selejtezés, a lényeges elemek elválasztása a kevésbé fontosaktól. Ez egyik disciplinánál sem jelent olyan nagy feladatot, mint ennél, amelynek igen nagy, szerteágazó és az egyetemi oktatás szempontjából, a tanárképzés szempontjából is fontos anyagterülete van. Ez a kiválasztó munka — az egy-két említett hiányt nem tekintve — a szerző sok évi tanító, vizsgáztató és jegyzetíró gyakorlata alapján — nagyszerűen sikerült. A világos áttekintést szolgálja az egyes fejezetek tagolása, felépítése. A szövszerkezetek tárgyalása például általában a következő egységekre bomlik: *A*) determináns 1. szófaja, 2. alakja, 3. jelentése; *B*) az alaptag problémái; *C*) a szerkezet egészére vonatkozó tudnivalók (egyeztetés, többszörös jelzők stb.); *E*) az igenévi, névszói alaptagú szerkezetek (ha vannak ilyenek) külön figyelembevétele. Mint a csoportosításból is kitűnik, a műszavak tekintetében (determináns, alaptag) a szerző — ugyancsak pedagógiai szempontból — alkalmazkodik a Szabó-féle leíró nyelvtani jegyzethez, hogy ezzel hozzájáruljon a tanítási folyamat egységének a biztosításához. A történeti szempont alaposabb érvényesítését is az a tantervi tény teszi pedagógiai szempontból is lehetővé, sőt kívánatossá, hogy a történeti mondattan tanítását a leíró előzi meg.

A nagyobb egységek előtti áttekintő fejezetek és az összefoglaló részek a nagyobb összefüggések megláttatását célozzák, és elősegítik annak a tudatosítását, hogy a nyelvvel való foglalkozás nem csip-csup, értéktelen, mozaikszerű dolgokkal való bíbelődés. S hogy ennek milyen üdítő hatása van pedagógiai szempontból, azt talán felesleges hangsúlyoznom. Az egy-egy problémára vonatkozó nézetek ismertetésében is nagy mérséklettel jár el. A nyelvészeti anyagot nem egyszer az teszi megjegyzésre érdemesen a nem szakembernek készülő számára, hogy hat-nyolc féle felfogást, elméletet, lehetőséget kell egy-egy jelenséggel kapcsolatban megismernie. A tudományos képzéshez feltétlenül hozzátartozik a problémaláttatás, de aki nem készül szorosabb értelemben szakembernek, annak elég, ha a tudomány problematikáját csak bizonyos korlátolt számú ponton ismeri meg, mégpedig a lényegesebb pontokon, a kevésbé lényegeken pedig csupán a legelfogadhatóbb — vagy a szerző által a legvalószínűbb —

nézetet. Itt tehát józan önmérsékletre van szükség, s a szerző ezen a téren is tekintettel volt az oktatás igényeire. (Az újabb szakirodalmat azonban teljes mértékben közli.)

Ki kell emelnünk az egész tankönyvben következetesen érvényesülő tipográfiai tagolást, a lényegesebb és általánosabb jellegű, a nyelv életét elsősorban megvilágító mondanivalónak a kevésbé megjegyezni való, adatszerűbb részekről való elválasztását. Ez nagyban elősegíti a könyv tanulhatóságát. Végül fel kell hívnunk a figyelmet a tankönyv tömör és mégis könnyed, egyszerű és világos, minden körmönfontosság nélküli stílusára.

Károly Sándor

A Magyar Nyelvört a következő módokon lehet beszerezni:

1. Példányonként az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályán (Bp. V., Alkotmány u. 21.), a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.), valamint az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

2. Előfizetni belföldre a Posta Központi Hírlapirodájában lehet (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850). Csekkszámlaszáma: 61 257.

Külföldre a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Népköztársaság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.

Nyelvjárásaink

A jászakiséri gyermek élete a születéstől a házasságig

1. Jászakiséren örülnek a *gyermékkáldásnak*, de azért a „modern felfogás” az ötnél több gyermekes házastársakat megszólja. A sokgyermekes apáról ezt mondják: *Csak-úgy hánnya ja zasszony alá a gyereket.* — *Gyereket még a bolond is tud csinálni.* Az ilyen akadémikoskodók így vélekednek: *Szántani lehet, de vetni nem muszáj.* A sokgyermekes szülők azonban így vigasztalódnak: *Ahun nyáj van, ott legelő is van.* Ahol sok a gyermek, jut ott majd számukra valamiképpen élelem is, de *éggy szēm búzáír csak nem óggyuk még a zsákot!* (Nem egykézünk!) Viszont az is igaz, hogy amelyik családban sok a már dolgozó gyermek, így is lehet panaszkodni a szegénységben: *Áldott a sok kéz, de bőd a kényeres tarisznyának.*

Arra a házaspárra, amelynek gyermeke az esküvő után kilenc hónapnál jóval hamarabb születik, ezt mondják: *Ezék is kapu alatt esküttek.* Ilyenkor aztán:

*Lakodalom, kérésztőlő,
Eggyütt mēnygyēn mind²a kettő.*

Ha az állapotos asszonynak a hasa fájt, így vigasztalják: *Csak a kicsi bántya a nagyot.*

Ha a gyermek még *szopós*, és az anya ismét teherbe esik, akkor a kellemetlen ízűvé vált tej már nem kell a gyermeknek, nem szopik tovább, mert: *Elrúktá a másik.* Aztán, amint az idő halad: *nyől a gyerek, ha ágy alá dugják is.* A gyorsan fejlődő: *úny nyől, mint a kendēr. Fēlnyőveszti a rosszasság.*

Az újszülött fiú- és leánygyermek elnevezései: *baba, kizsbaba, csēcsszopó, csēcsemő, puja* s újabban: *csőpi*; 4—6 hónapig: *karonnülő*; négyéves korig: *kiccselédēm, kiccsaládōm*; 14 éves korig a fiú: *oskolás, sirmanc, köjők*; a leány: *oskolás, kisjányom*; 14—18 évig a fiú: *kamasz, suttyó, suhanc, siedēr*, a legénykedni kezdő: *fattyú*; a leány: *najjány, eladó jány*. 18 éves kortól a házasságig a fiú: *legíny*; a 20 évesnél idősebb leány: *víjány* 'vénlány', még később: *őregjány*.

Az elsőszülött gyermek: *kēnyír*, a második: *lepíny*, a harmadik: *vakaró*, az utolsó: *vakarík*.

A születés idejét így határozzák meg: *krumpli- vagy kukoricakapáldáskor, hor-dáskor, kukoricatöriskor, rípaszēdískor, dinnyeíriskor* stb.

A 2—4 éves gyermek becenevei: *csüllagom, kizsmadaram, kizsbogaram, arany-bogaram, drága csēmētēm, angyalkám, galambom, gelicēm, pintyőkēm, gyöngyvíradgom, tubicám, violám, aranyom, gyémántom, gyöngyöm, drágaságom* stb. Az e korbeli gyermek: *gyēnge, mint a harmat; ugrál, mint a gyēnge bárány.*

A felnőttek általános véleménye: *A gyermek tuggya, ki szereti.*

A *gyerek* szón csak a fiút értik, a leány *accsak jány*. A családnévet tovább vivő fiúgyermek nagyobb megbecsülését ez a mondás fejezi ki: *fiúágra csináltazzsd!* azaz:

nagyon erőse, elpusztíthatatlanra, maradandóra. Természetesen örökölheto dolgokat : házat, istállót, szerszámokat, bútorokat stb. *Fiúágra csináltatsz a házat, hogy még a kisd unokád is benne lakhassanak. Mer a fiúág tartja fél a nemzeccstígt!*

A kisgyermek ha nehéz (kövér) : *akar annyi sár.*

Ha az apa viszi az utcán a pólyás gyermeket, mindkét nem így szólja meg : *Bika alatt még nem láttam bornyút!* (Nem az apa dolga a dajkálás.)

A 4—6 hónapos *karonnülő* gyermeket gyakran *hapuccáztatták* 'két hónalját fogva, ölből ugráltatják' :

Hapuccaré, hapucca,

Nincs idésnek (apjának, újabban :] apunak, Zsigának stb.) papuccsa.

Miné többet alszik a gyerek, anná jobban nyöl, mők hízik. A nagyon álmos gyermek hirtelen *mörroggyik* ('elalszik'), s ha álmában nevet vagy csak mosolyog : *anygyalát láttja.*

A mászó gyermeknek *úgy áll a fara, mint a bűdözsbogaré, félfele.*

Ha a gyermek jární nem akar, mert fél, hogy elesik, így bátorítják : *Közel a s...d a főthő, nem esél nagyot.*

Ha elesik és sír, ez a vigasztalás : *Mire vőlegi (mėnyasszo) lészél, elműlik (elfelejtéd).* Vagy : *Odasē neki, katonadolog!*

Nincs lába — mondják arra a már állni és jární tudó gyermekre, aki minden-áron azt akarja, hogy az anyja karjára vegye. Ilyenkor *mėbbokrosodik* : *elveti magát, hánnya-veti magát* a földön, *acsarkodik* 'ordítva toporzékol', amíg kívánsága nem teljesül.

A már biztosan járó : *fürgé jár, mint a szűcstű.*

Ha folytonosan szaladgál : *ojjá friss, mint az ürge, — ugrik, mint a bolha, — eleven, mint a halcsik.*

A fáradhatatlanul játékos gyermeknek *új jár keze-lába, mint az ördög motollája.* — *Izég-mozog, mint a sóss...ű tyúk.*

A bukdácsoló, csetlő-botló gyermek figyelmeztetése : *a lábod alá nizz!* A ki-és befutkározónak pedig ezt mondják : *vaty ki, vagy bē!* Télen így tartják vissza a hosszas kintlételettől : *Bējagy a jukad (s...d)!* Vagy : *Verebet (cinkét) fogott az órod!*

Ha a széken, kanapén ülő gyermek hintáztatja a lábát, így szólnak rá : *Nē harangoz a pap kutyájának!*

A *piciny* gyermek *mindēnir* leledszik, ácsingózik, amit a nagyok észnek, isznak.

Az egyéves gyermeket már *tapsikoltatták* 'tapsolni tanítják' :

Tapsi, baba, tapsi!

Tapsi, tapsi, pápákának,

Süssünk kácsit a babának!

Ujj-ismertető :

Hüvelykujj :	1. <i>Ek kimēnt vadászni,</i>	2. <i>Epērfa,</i>
Mutatóujj :	<i>Em mēllütte,</i>	<i>Mėrrásza,</i>
Középsőujj :	<i>Eh hazavitte,</i>	<i>Fēlszētte,</i>
Gyűrűsujj :	<i>Em mējfőszte,</i>	<i>Hazavitte,</i>
Kisujj :	<i>Ez a kis huncut</i>	<i>Ez a kis huncut</i>
	<i>mēm mind mēgētte!</i>	<i>mēm mind mēgētte!</i>

(Kuszkuszoslás.)

(Kuszkuszoslás.)

A testrészek megismertetése :

Haj :	<i>Sűrű erdő</i> (vagy : <i>zöld erdő</i>)
Homlok :	<i>Kopasz mező</i> (vagy : <i>sík mező</i>)
Egyik szem :	<i>Pillangó</i>
Másik szem :	<i>Pillangó</i>
Orr :	<i>Szuszogó</i> (vagy : <i>hortyogó</i>)
Száj :	<i>Tátogó</i>
Torok :	<i>Itt lémín</i>
Has :	<i>Itt mégáll.</i>

2. Szoktatás az első években. A gyermeknevelés a paraszti élet rendjében is csak szoktatás lehet a 3—4 éves korig. Szoktatás a testmozgások fegyelmezésére, a helyes magatartásra, az illem legelemibb megnyilatkozásaira, majd később a helyes gondolkodásra és beszédre.

A még beszélni nem tudó gyermek sírással jelzi nemcsak a testi fájdalmakat, hanem a kívánságait is. Ha a gyermek sírásának okára nem tudnak rájönni a szülők, azt mondják, hogy *azír ri, mer kedve telik benne! Csak hagy ríjjon, mer így erősödik a hangja.*

Ha a gyermek nem folyamatosan, hanem szaggatottan, *hüppögve* sír, akkor *picsog*, s így csúfolják :

*Rívó, picsgó,
Tejbekása, rcyógó!*

A *nyafka* (az értelmesebb korban : *kinyész*) gyermekre azt is mondják : *pönye*, ha már iskolás : *anyámasszon katonája*.

A sokat síró gyermek : *bögőmasina*, *énekös kúdús*, hamar *elkámpicsorodik* 'elkese-redik'. Ha nagyobbacska, így pirítanak rá : *Eltört a mécsés! — Itatod az egerekét? — Bóksz, mint a tehén! Ha ömlik a könnye: Úr ri, mint a záporesső. A hosszadalmasan síró gyermeket így csillapítják: Nő szűköjj, mint a fába esett fírög!*

A sokat síró gyermek kicsúfolása : *Ríjjá mán ek kicsit, he, adok éty forintot! — Jobban ríjjá, mer nem hallom! Mém mossé hallom, a zebedűsodat! — Úb bög, hogy a taknya-nyála összejöjök. — Kiordíjja ja leekit! — Nekéd mán nem esik jó az a sok rívás, te fattyú! — Haggyá mán hónapra is abbú a rívásbú!*

Ha rosszkodik : *hátrakötik a sarkát.*

Így ijesztgetik : *Elvisz a rézf...ú bagoj, a mókál, a markaláb* (mind a három ördögféle), *az ördög, a gyerékszédő cigány, a tollúszédő cigány, a tollúzs zsidó, a batyuzs zsidó, a Samu zsidó, a drótos, a kímészprő.*

Ha büntetés, verés után megkésve sír a gyermek, így csúfolják :

*Ténnap lúttek s...e,
Ma jutott eszedbe?*

(Ezt mondják a késedelmes haragú felnőttek is.)

A rosszkodó gyermeket *méllazsnakojják* 'megverik', *méssuprikájják* 'megveszszózik', *elhegedülük*, *mórésre taníttják*, *elcsípelik*. *Úgy elverik, mint a kétfenekű dobót.*

A nagyon rossz gyermekre így fakad ki a türelmét vesztett anya : *De bajomra csinált az apád! De mán ha lőtté is, csak në vóná!*

Sokgyermekes szülők enyhe sóhaja :

*Gyermekék, gyermekék,
Sok baj van veleték !*

A rossz gyermekkel annyi baj van, mint egy zság bolhával.

Sajnálkozás beteg gyermek felett: *Jaj, te Isten báránkája, de sokat szenvedc ! — Nē ríjjá, kizsgalambom, maj meggyógyít a Jézuska ! — Avval nem jobb, ha mindig csak ríjöl (rissz) ! — De lésóványottá ! — De hitvá ('sovány') letté ! — Ojjan víko vagy, mint az újam ! — A lilék is csak hálni jár beléd ! — Máñ csak az árnyika vagy magadnak, kedves kis cselédem, mer sē nem észél, sē nem iszol, sē nem alszol, csak hányod-vetéd magadat ! — Úf fekszik, mint egy darap fa ! — Akar a zeleve halál !*

Ha a már beszélni tudó kisgyermek a nevét nem akarja megmondani, így ugratják: *Ennek a gyereknek nincsen nyelve !* Köszönni így tanítják: *Aggyá pacsit a bácsi-nak ! De nem a csúnya (a bal), hanem a szíp (a jobb) kezeddél !*

3. Felnőttek nevelő célzatú megjegyzései 2—5 éves gyermekeknek.

Maszatos arcúnak: *Kedvezs gyerekem, malacórú, ún nízél ki, mint aki a malacokkal szopott ! — Ojjan vagy, mint a kürtödugó.*

A kis takompócoknak, akiknek a taknyuk-nyáluk összefojok: *Kiültek ftnyészékné, taknyosékat várják !*

Ha nem köszön, vagy a nevét nem akarja megmondani: *Ki fíja, borja vagy, hékás ?*

A köszönés illendőségére ez a rigmus figyelmezteti :

*Aggyon Isten jó napot,
Végye lē a kalapot !*

Ha fején van a kalap a szobában: *Verēb (madár) van a kalapod alatt ?*

Ha mindig az anyján nyűgösködik: *Eregy mán jáccani, nē új mindig az anyád szoknyájánn.*

Ha megrúgja testvérét vagy bárki mást: *Éhēn-ē (ēhun-ē), nem is konyít, mégis rúg !*

Ha beleszól a felnőttek beszélgetésébe: *Kogybelé, szilvalé ! Gyeréknek halgass a neve !*

A feleselőnek: *De fēlvákták a nyelvedet, hé ! — Fogd bē a lepinyēvōdet ! — (A felnőtteknek: Fogd bē a bagólesōdet !) — Fogd bē a pojád ! — Niccsak, hát az Istennek sē enged, mindig az üvé az utolsó szó ! — Mindēn lébe kandl ! — Mindēn tálba fakandl a nyelve !*

Ha kárt okozó csínytevését, rendetlenkedését nem vállalja: *Halgat, mint aki bész..t ! Sz..nak, kárnaq ninq gazdájá !*

Ha mindig vihorászik, vaty kül, vagy nem: *Nē nevens, mer elfut a bableves ! — Nevet, mint a fakutya, mint az esztelen.*

A lusta, álmos természetűnek: *Te álomszuszik, álomzsák, álomtarisznya ! Lusta, mint a kutya !*

Ha ilyen eszközökkel akar játszani :

*Kés, villa, olló,
Gyermék kezibe nem való !*

Ha valamire illetlenül, talán dacosan is, ezt mondja a gyermek: *nó!*, így válaszolnak:

*Nó! az apád lova,
Të még a szamara!*

A sokat köhögőnek, inkább sajnálkozva, szelíden: *Ugyan në csahoj mán annyit, kicsikém!*

Engedetlennak: *A fene egye még a rossz törvényedet (szokásodat, természetedet)! — Nem nékéd montam? — Akar a falnak beszíjjën az embër!*

Az útban levőnek: *sipirc (kotróggy)! — Në lábailankoggy! (Sipircolni, sipircoltatni 'elkergetni').*

Elhallgattatás: *Në zsinatojjatok! — Në süvicsseték! (Süvit 'élesen füttyül') — Füttyül, mint a rigó! — A kovács jó kiélésütette a füttyülőjét! — Csënd lëgyën a rossz kód-mömbé!*

*Gyerëkkék,
Në hejtelenkëggyeték!*

Dorgálás, fenytítés: *Mëjjárod ëccër! — Ëccër lëssz, ami sosë vót! — Úsz szájom váglak, hogy kiköpöd a pirosat!*

Ha a gyermek mëv van bomolva (nagyon rosszalkodik): El kell fenekelni! — Mëk kël picsázni (a seggire verni)!

Ha nem felel vagy mozdul a parancsra: *Tán süket vagy, hogy nem hallod? — Hászor monygyam még? — Nem nékéd beszélék? — Halgat, mint a siket disznó a búzába! — A terémítisit ennek a fattyúnak, hát nem fogad szót! — A füle bottyát së hajtya!*

A válogatósnak: *Maj fëlhegedüllek, hogy arrú kántálsz, csak válogass az ítelbe!*

A gyámoltalan, ügyetlen, buta, mulya gyermek: *Az órát së tuggya mëttürülni! (Ritkábban felnöttet is csúfolnak így.)*

Ha nekimegy a sárnak, pocsolyának, mint a vakléggy, így tréfálkoznak vele:

*Ahun finyës,
Ott ëgyenës!*

(Ha a sötétben pocsolyába lépnek, azt hiven, hogy út, a felnőttek is így kötődnek egymással.)

Kisebb-nagyobb marakodókat, verekedőket így biztatnak: *Në sz..j bë! — De bë vagy sz..va! — Mitű vagy bësz..va? — Fültéd aszt a tyúksz..os íletedet?*

*Vák pojonn,
Hogy a fogadra fosson!*

Szülő is mondja gyermekének, s az érdektelen, felnőtt szemlélők is így biztatják a verekedő gyermekeket, jót mulatva *kakaskodásukonn*.

Trágár beszédű, káromkodós gyermeknek: *Kivágom a nyelvedet, te!*

Az imádkoztatásban türelmetlen szülők így sürgetik alvásra a gyermeket: *Mont, hogy Jézus! ozt dögöjj!*

Türelmetlen, elhárító feleletek gyermekkérdésekre: *Hova üjjek? — Gerebëmbé, ott sënki sincs! — Hy van idës? — A búribe! — A pallásonn, korpa van benne! — Elmënt Kukutyimba, jeget aszalni! — Hy van a játíkom? — Fülelem mellett, a kispóconn! — Idës, mi lëssz az ebíd? — Cigáp..a, metélve!*

Az ételben válogatós gyermek úgy eszik, mint a finnyás ökör: *szálal. Fokhëgyrű eszik, külletlenül, csak turkájja az ítel, mer nem ízlik neki.* Az evés közben danolászó gyermekre így szólnak rá: *Mikor bolond az embër?*

Reggeli kérdés: *Mit álmodta, kicsikém? Gömböjűt, oszt elgurút?*

Az 5—6. évtől kezdve a szoktatás, nevelés közvetlen és hatásos módszere az, amikor a szülők a már értelmesebb gyermekeket minduntalan a helyzetnek megfelelő s találó közmondásokkal és szólásmódokkal — rigmusokban is — terelgetik a helyes gondolkodás és viselkedés útjára.

Amit a nagyok művelnek,

A kicsinyek ráfigyelnek.

Így figyelmeztette egy öregasszony a nagyobb gyermekeket, hogy a kisebbek előtt ne helytelenkedjenek.

Szemelvények a családi körben a gyermeknevelés célzatával leggyakrabban hangoztatott közmondások közül:

Amit Jancsi mēn nem tanult, nem tuggya aszt János. — Nyesis nekű ja nem nyöl szípen. — Nima gyerekek az annya sē érti a szavát. — A nagy nevetésnek rívás a víge. — Az okosabb enged. — A magadét tēdd el, a másét nē vēdd el. — Ami másé, nem Tamásé. — A másénak nēbáncsd a neve. — A haragnak mēbbánsd a víge. — Akinek esze nincs, annak a kovács sē csinál. — Amit ma mēttēhecc, nē halazd hónapra. — Az Isten ktsik, de nem felejt. — Az Isten nem bottal ver. — Inkább a jók között légy utolsó, mint rosszak között az első. — Tisztaság fél egíssig. — Okos enged, számár szenved. — Hamar munka ritkáj jó. — Ki a fillért nem bēcsüli, a forintot nem érdēmi. — Előbb vetni kell, csak azután lehet aratni. — Ki mint vet, úgy arat. — Legjobb az ēgyenēs út. — Akkor sē hisznek a hazugnak, mikor igazat mond. — Szēbb a fōtos, mint a rongyos. — Vak mongya viláktalanak. — Az igazságot a tyúk is kikaparja. — A jó malom mindēnt mēgōrl. — Ha fáj, tēgyé rá tūrōmfūvet. — Tōbb nap, mint kōlbász. — Kevēzsű lēs a sok. — Igirni könnyű, mēttēnni nehéz. — Idōvel, pīzzel, légy takarikos. — Keserű a tūrīs, idēs a gyūmōccse. — Nincs sēnki, akinek tanulni nē kellene, és sēnki, akitű tanulni nē lehetne. — Előbb járjon az eszēd, azután a szád. — Amit magad mēttēhecc, nē bīzd másra. — Jobb kēccēr kérdēzni, mint ēccēr hīdāzni. — Lettovább tart a bēcsület. — Amījjen a munka, ojjan a jutalom. — Ha kalács nincs, kēnyír is jó. — Madarat tollárú, embērt baráttárú ismerni mēg. — Aki korpa közzé keverēdik, mēgēszik a disznók. — Űres hordó jobbam kong. — Ki kevéssel bē nem űri, az a sokat nem érdēmi. — Ha adnak, vēdd el, ha űtnek, szalaggy el. — A pap sē prédikál kēccēr. — Jobb ma ēgy verēb, mint hónap ēty tūzok. — Szēmīrmes kūdúsnak űresenn marad a tarisznájaja.

4. Szülők véleménye a gyermeknevelésről

— Mostandba a szülők nagyon gyēngék a gyermekēkhē. Majomszeretētűgbe elkapatytyák űket. Akárminō rosszak is, rájuk nem szōlnának a világír sē. Mindēnt mēgengennek nekik. Ha felesēlnek, amit ma má maj mindēn gyermek mēttēs, űk kék szájon csapni űket, hogy mēntēn kikōpnék a pirosat, de a szülők űjenkor is csak elhalgattyák, elnevetik a dōgot. Bēzzēg a mi gyerekkorunkba máskīpp vōt mindēn. Otthonn is, mēg az iskolába is, jó mēllaznakoltak ('megvertek') bennūnket, ha mēgērdemēltűk.

Ma: A jányokat szīpē járattyák. Mindīg ojjanak, mintha a skatujábú vēttik vōna ki űket, míg a gyerekkēk ('a fiúk') rongyosak, mint akiket a sasok tiptek mēg. (Szülők véleménye.)

Az iskolába menő gyermekeket, hogy idejében érjenek oda, így figyelmeztetik a szülők:

*Aki pedig kīsōn gyōn,
Ajjon mēg a kūsōbōnn!*

Szülők zsémbelése későn kelő, lusta gyermek felett: — *Meddig alszol még, hékás? — A jóra való kúrdús mán a hetedik határba (faluba) jár! — Elvásik az ódalad! — Kicsirázol má fektédbe, te Mátyás kiráj lustája! — Te kúhátas ('lusta')! — Maj talpra-ugrasztalak mingyán ęty kupa ('rocska, vědēr') vízzel, ně búšųj! — Űl látom én, hogy tě is elměnně a dolog temetísire! Mer a lustának komája a dolog!*

5. Kamasz- és legénykor. A kamaszkori istállóbeli élet a: bandázás.

A bandázás mindig ugyanazokban az istállókban van, míg a tanyázás (a házbeli, a szobabeli összejövetel) mindig másutt, más háznál, családnál. A bandázók csak *sieděřek* 'sihederek' és *legínyek*, míg a tanyázók: teljes családok.

A fölényeskedő, okoskodó, vitatkozó *sieděřeknek* és *legínyeknek* gyakran mondogatják az öregek: *Ma mán a csirke többet tud, mint a tyúk. — Nagyom bölcs Salamon vagy mán tě, asz látom!*

Az istállóbeli bandázások alkalmával olykor nagy *herbergék* (*murik*) is vannak, amikor *pótolnak*, azaz pénzt adnak össze borra, és dalolnak, táncolnak is.

Hogy a *suttyóknak*, *sieděřeknek* némely munkáról mi a véleményük, azt mondja el ez a vers:

*Kaszdlás: csapkodás,
Kapdlás: kapkodás,
Szinagyűtis: szaladgdlás,
Apróbogjahordás: az ám a valami!*

A súlyemelő erő fokozatait így fejezik ki a 15—17 évesek:

*Egy vika? — Vet fel!
Két vika? — At fel!
Három vika? — Aggyátok fel!*

(Egy véka búza: 25 kg.)

Az ivásra így biztatgatják egymást a kocs mázó legények: *Mit mondott Kiss? — Asztat, hogy igyunk is! — Hoty híjják a mi kutyánkat? — Bizinnánk is!*

Borozás közben így tűnődnek: *Ha az embēr nem iszik, a kínálónak fáj, ha pedig sokat iszik, akkor męg az ivó fejinek.* Különben: *A bor męg az égzęngisre és az aluttejre is jó esik.*

Rigmusok a boriváskor:

*Essik bár az esső,
Vagy lęgyęn szíp idő,
A jó borivónak
Mindíg kapóra jő.*

*Bort iszik az útonjáró,
Akar paraszt, akar báró.*

*Ökör iszik magába,
Tőccs, komám, a pohárba!*

*Itt ül N. N. és még mások,
A kítartó, naty kártýások!*

A kocsma az a hely, ahun poharakkal harangoznak.

Táncszavak :

*Dëréjje,
Az a legíny ereje !*

*Ki a kapujáho támaszkodik,
A nagybögön szárítkozik !*

*Së mënyország, së pokol,
Még a pap is kupakol !*

*Legínyembër mëg a pap,
Odamëngyën, ahun kap !*

Fére bánat, fére bú !

Tréfálkozás (legények és házasemberek rigmusa) :

*Róka lakik a kendërbe,
Szórtarisznya a pëndëlbe.
Liliomszál a gatyába,
Tëgyük a szórtarisznyába !*

Legénymóka :

— *Hajja-ë, nagy verekëdis van a kocsmába ! Ojjant még nem látott kend ! — Kit ütnek ? — Míg én ott vótam, engëm üttek, most nem tudom, kit. Én is kaptam, de attak nekëm is !*

Legényhetykélkedés és — csúfolás :

*Kalapom szememre vágom,
Telisz...m a nadrágom !*

Vénlegények jelszava : *Jobb ëgy minës, mint eccs csikó.*

† *Csete Balázs*

Ormánsági tájszavak

Kiss Géának Keresztes Kálmán szerkesztette Ormánysági Szótára oly gazdag tartalmú, hogy a jövőben a magyar nyelvtudomány egyik legbecsesebb forrása lesz. De nemcsak szókészletünket gyarapította ez az új, területi tájszótár, nemcsak a szóragozáshoz és a szóképzéshez ad újabb adatokat, hanem bőséges példamondataival mondattani ismereteinket is bővíti. Itt csak egy mondatot említek a feltételes mondat kötésztől példájául : *Békát szurgyák, aj is mökharap* (a *béka* címszó a.). Nyilván a *ha* kötésztő hiányzik az első mondatból.

A szóképzésre vonatkozólag a következő adatokra hívom föl a figyelmet :

múlad (r.) 'múlik', *ëmúlad* (r.) 'elmúlik'. *Éccer csak ëmulaggyunk, mind a szülikék.*
Se a MTsz., se a NySz. nem közli.

mecid (*metszid*-a.) 'szel, vág, metsz'. *Meciggyün* v. *mecüggyün* *kē-kē* *ék* *kis* *kényeret*. *Magam meciggyem?* A MTsz. ugyancsak az Ormányságból *metszűdik* 'metsz' alakban közli két adatban. Az egyik még a régi Tsz.-ból való. A *metsz* igének, mint ismeretes, *sz*-telen alakjai is vannak: *met* 'metsz' (Brassó m. Hétfalu, Moldva), *megmet* (Ugocsa m.) MTsz., *mett* (Csűry: Szamosháti Sz.), *metél*, *metés*, *metetlen*, posztó-*mető*, el-, föl-, ketté-, ki-, meg-*mettet* (NySz.), (szőlő)*metet* (MTsz., OrmSz.), *metti*-*alma* 'metszett-alma' (*mecüttóma*, *mecött-óma*) 'nyárvégi, halvány pírral futott, sárga, mézédés nagyobb almafaj', *metűsfonál* 'az a fonalvég, amely a kész vászon lemetszésekor rajta marad a szövőszék szoboján', *metém* (*metén*)-*fonál* ua. (OrmSz.). Lippai Posonyi kertjében előfordul: „*Métet-alma*, nyári és telelő, édes fejr belű.” A NySz. jelentés nélkül közli, megkérdőjelezve.

Ismeretlen alak a Szaporcán följegyzett *erökkeszt* 'elrejt', a régi Tsz. csak *elrekkent* igét ismer 'elrejt, eldug' jelentésben a Székelyföldről. Nyilván azonos a *rëkeszt* 'palo, claudio, includo; umgeben, einschliessen' igével (NySz.). Ez alak megvan az OrmSz.-ban is: *rekeszt* 'vesszővel fon be' jelentésben. A hangalakra nézve vö. *rökken* 'penészedik, dohosodik' (OrmSz.), amely bizonyára szintén ebbe a szócsaládba tartozik.

Érdekes képzések még: *csűnyél*: *ëcsűnyél* 'majdnem megveszve megy vmi után (pl. bor után), amit kíván'; *mëkcsűnyél* 'megveszik'; *csűnyétt* 'veszett'. Berze¹ Kőrös-ről közli: *csunyét kutya* (3: 10). Már a MTsz. is közli Baranya m.-ből *csunyul* a. A *csunyét* mellett *csunyétt* változatát is közli az Ormányságból a régi Tsz. után, ahol hely nélkül *csunyütt* is van; — *karél* 1. 'félkör alakban fordul'; 2. 'kerít'. *Karéjjad* (a csordát), Szaporcán *kardl*; — *sárel*, *sáre* 'sárgul', a régi *sár* 'sárga' melléknévből, amely összetételekben is megőrződött: *sárfenyver* 'Trifolium campestre' (sárga virággömböcskék vékony, elágazó, három leveles száracska tövén); *sárfűz* 'sárgahéjú, kosárfonásra alkalmas fűz (a NySz.-ban is). A szlavóniai nyelvjárásban a képző alakja -*il*, pl. *lësöványil*, *mëkházasil*, *mëgvakil*, *mëksántil*, *gyorsil*, *sárgil*, *mëgöcsil*, *mëgdrágil*, *ëcsunyil* 'elesunyul', *mëksüketil*, *könyebil*, *edögil* 'elpiszkolódik' (Balassa: Nyr. 23: 216); alapszó nélkül: *tamil*, *fordil*, *mëglódil*, *mozdil*: vö. még *fenjajdil* (uo.); *szoril*, *aómil* 'ámul' (D. Bartha Katalin: Magyar Nyelvjárások 1: 46).

Különös alak a *fogidózik*: *mëkfogidózik* 'megkapaszkodik', *összefogidózva* 'összefogódzkodva' (Szaporca).

szalogat 'kirepül fészkből a kifejlődött kismadár'; *ë-sz*. 1. 'végeképp elhagyják fészket (fiatal madarak)'; 2. 'jószágot vigyázatlanságból szabadjára enged'. A MTsz. Somogy megyéből közli *ë-szalogat*, *ë-szalgat* alakban, de csak 'elszalaszt' jelentéssel.

Bizonyára melléknévi igenévi alak a *kopétó* 'a hal kopoltyúja'. A MTsz. ebben az alakban idézi a Balaton mellől, Zala m. Szepezdről, *kopétýó* Balatonfüreden, Somogy m.-ben, *kopétýé* Fehér m. Velencében, Szentesen, *kopuóti*, Sopron m. Bósárkányban, *kopótó* Boldva mell. stb. A legrégebb adatok a szóra: *brancus* — *hal kopothow* (BesztSz. 320), *brancia* — *hal kopolte* (SchlSz. 819), *Brancia* — *hal kopotoya*, *Branciola* — *kisded kopoolto* (GyöngySzT. 3257—8). Bárczi SzófSz. szerint a *koplat* ige tövével van összefüggésben, s eredeti jelentése 'tátogó'. Sokkal meggyőzőbb Mészöly Gedeon magyarázata, aki a *kopol* 'üt, ver, kopácsol, sulykol' (Székelyföld MTsz.) igével hozza kapcsolatba (MNy. 7: 145), s ezt bizonyítja a kopoltyúnak Kopácsiban följegyzett *koppintó* neve.

Névszói származékok: *bimbék* (Keleti Orm.), *bumbék* 'bimbó'; az utóbbi alakban Baranyaózdón is (Nyr. 27: 286). A régi Tsz. szerint az Ormányságban *bombék* ejtése is volt. Az OrmSz. szerint ige is alakul belőle: *bumbékszik* 'bimbót hajt'.

Más helyen szölok a nyelvjárásban még mindig élő -*csa*, -*cse* régi kicsinyítő képzőről. Ennek továbbképzése újabb kicsinyítő képzővel: *gyerökcsike*, *gyerökcsika*

¹ Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok. Pécs, 1940.

'gyerekecske' és *marokcsika* 'markocska'. Berzénél van *darabcsa* mellett *darabcsika* 'kis darab' (3:10), *tácsika* 'kis tányér' (3:33), *Isten tácsikája* 'gombafaj' (3:17) (Berkesd) a *tál*-ból. A baranyai nyelvjárások nagyon szeretik a kicsinyítőképzők halmozását, így Berzénél a következők fordulnak elő: *falatkika* (3:12), *fontkike* (sajtóhiba *fontkika* helyett?) 'kis, gyenge font' (12), *hitványkika* 'nagyon hitvány' (16), *lépésikike* 'kis lépés' (22), *malackika* (22), *Miskika* 'Mihály kicsinyítése' (24), *picikike* (27). Az *-ika*, *-ike* kicsinyítő magában is gyakori: *föcskike* (12), *gabonika* 'kevés gabona' (13), *gatyika* (14), *gyöngike* 'igen gyenge' (14), *kácsika* 'kis darab kenyér' (18, Berkesd, vö. *kalácsika* 'kalácska' Eszék vid. MTsz.), *micsodika* 'milyen kicsiny' (24, Ellend), *ómika* (25), *szoknyika* (33), *szógika* (33), *gyűcsike* 'őszke bogár' (15, Berkesd), a 'pirregő tücsök (*Oecanthus pellucens*)'. A nép azt hallja hangjában: „*Gyűcs, gyűcs, takarics, gyűn a tél, házasics!*” (Berze 2:617). Vácott is *gyűcsike* a neve, mert hangját ott is „gyűjts!”-nek értelmezik (NyF. 10:63), Tokaj-Hegyalján *gyűjcsbogár*-nak hívják (Brehm 1. kiad., 1. Beke: Dunántúli régi és ritka szavak 69).

A szlavóniai nyelvjárásnak is igen kedvelt képzője az *-ika*, *-ike*: *dinnyiká*, *pádiká*, *komiká*, *bácsiká*, *ápiká*, *ányiká*, *szülíke*, *Éviká*, *pociká* 'vakond', *rérike* (*rér* 'nénjük, anyjuk testvérének ura' Nyr. 23:307), *nenike*, *rongyiká*, *ruviká*, *mindjfélike*, *lassikáóba* 'lassanként' (a szövegben sajtóhibával), *tisztikáóra* 'tisztára, teljesen', *akkoriká* (D. Bartha K.: Magyar Nyelv. 1:59). Egy közlemény szerint a szlavóniai Kórógyon a 'fecske' *ficsike*, a *rér* 'sógor' kicsinyítője pedig *rériki* (Nyr. 44:236).

Érdekes jelensége a nyelvjárásnak a többszjel megkettőzése: *szerbekék* (3:32), *tókok* 'tavak' (35, Helesfa). Hasonló ehhez: *megentet* 'megint' (Hosszúhetény 3:23), *mostat* 'most' (*mostat* a. OrmSz.). A szappan *szapont* alakja is úgy keletkezett, hogy kétszer tették ki a tárgyragot, s aztán ebből következtették ki a *szapont* nominativust. A régi Tsz. az Ormánságból *szappant* változatot közöl, s ez megvan a Göcsejben, Nagykanizsán és Bács m. Dautován is. Hasonló Berzénél a Berkesden följegyzett *meszet*, *meszetöt* 'mész, meszet' alak is, de ezt a MTsz. Baranyán kívül közli még Bács, Pest, Győr, Bars, Hont m.-ból, Bajáról, Kalocsáról és a Jászságból. Az OrmSz. *mesz* alakban közli a szót. Viszont elvonás eredménye a *fërta* a *fertáj* 'fertály' mellett a német *Viertel*-ből, s a *pécëra* 'pálinkafőző ház' (Sósvertike) a német *Spezerei*-ből.

A *hágcsó* 'kerítésen át vezető gyalogúton a kerítés helyett átléphető, alacsony rekesztés', mint ismeretes, a *hág* ige *-s* képzős gyakorító alakjának melléknévi igeneve. Ebből lett a *hákso*, *hákcsó*. A MTsz. számos változatát közli, de hiányzik a göcseji hangátvetéses *hácsku* (Nyr. 13:217) és a szlavóniai *hákse* (Kórógy, Nyr. 44:236). A szóra legrégebb adataink: *hagsow* (1400/1403 OklSz.), *hagzov* (BesztSz. 328), *hákso* (Schlägli Szj. 831), *hágso* (Tinódi), *hákso* (Heltai), *hásskó* (Zvonarics), *hagchio* (Monoszlai). Köznyelvi jelentése 'létra, kötélhágcsó, a kocsi hágcsója'.

Az ormánsági nyelvjárás tájszavai közül fontosnak tartom a következők felsorolását:

A *burgonya* már Márton József 1807- és 1811-i szótára szerint is baranyai tájszó s ez lett a *krumpli* (*Solanum tuberosum*) irodalmi és tudományos neve. Diószegi—Fazekas Magyar füvészkönyve még *tsútsor*-nak hívja a *Solanumot*, a *S. tuberosumot* pedig *Kolompír Ts.*-nak, de említi következő neveit is: *Pityóka*, *Földi alma*, *Krumpér*, *Kolompír*, *Tsutsorka*.

A *bűvös* 'rontó, ártó' a szó eredeti jelentését őrizte meg. Pl. *bűvös boszorkány vót*. Ugyancsak a *bűvös-bajos* 'rontó, boszorkány, ördögös' összetétel is. A MTsz. csak Heves m. Tizsaszentimréből közli *bűjös-bajos* alakban 'javas, kuruzsló' jelentésben,

Különös jelentésű szó a *csirja* (r.) 'az ajtó humlokfájának (szemöldökfa) vésett lyuka'. „Ebbe megy bele az ajtószárfa csapja.” *Tág a csirja, mozog benne a csap*. Nyilván a *-ja* vég a 3. sz. birtokrag, s így alapszava *csir*, melyet a MTsz. nem közöl. A Pápa vidéki

nyelvjárásban éppen ellenkező jelentése van a *csir*-nak: 1. 'köldökvas, serpenyőszeg, kapupöcke, amely a csirfészekben forog'; 2. 'a kaszanyak csirja, amely a padosörv padjába nyomul bele' (NyF. 17 : 30, 34). Az EtSz. szerint a *csira* 'germen' szóból való elvonás.

A köznyelvitől eltérő jelentésű a *csótár* 'ekecsoroszlya'. A régi Tsz.-ból egyetlen adatban idézi a MTsz. a szónak e jelentését Vas m. Őrségből. Nekem vannak újabb adataim is: *csóutár* (Vas m. Farkasfa), *csuótár* (Őriszentpéter, Szalafő, Bajánsenye, Kerkáskápolna Csaba József, Göcsej Gönczi 511), *ekécsótár* (Vas m. Gödörháza Bódei József), *csótár* (Rábagyarmat Musits Jenő, Zala m. Maróc, NéprÉrt. 26 : 89, Csesztreg, Felsőszenterzsébet, Kerkapéntekfalú, Szentgyörgyvölgy Bódei József; szerinte Zala-baksán az öregek még ismerik, de már csoroszlyát mondanak helyette, Somogy m. Sellye, Nyr. 26 : 48, Zselickisfalud, öregektől Nyíri Antal 92, Darány Nyíri). Gönczi az eke leírásában már nem a csoroszlyával azonosítja a *csuótár*-t, hanem: „*csoroszlaiga* vagy *csuótár*, melybe a csoroszla van erősítve” (643). Musits sem tudta a *csótár* jelentését tisztázni, az egyik embere szerint a 'csoroszla' neve, a másik szerint a 'csoroszlatartóvas'-é, melyet ma *csoroszlatartu*-nak hívnak. A szónak most tárgyalt jelentésére már régi adataink is vannak, de ezek is Nyugat-Magyarországról valók: Egy *chotariul* kit az Ember maga wasabul nadlath három kraiczarth aggianak (Zala m. Alsólendvai rendtartásban, 1588., MNy. 12 : 34). Eke három. Azokhoz lemes wagon három *Chotar* negy. Ezteke három (1566., Nádasdy-gyűjt. OklSz.).

Érdekes szólás: *darvogati a hideg* 'borzongatja a hideg, szaladoz végig rajta'. Közölték már Hajdunádudvarról: *hideg darvogat, hideg darvaszt* 'hideg borzongat' (Nyr. 37 : 374). Nyilván összefügg a MTsz. *darvadozik* igéjének 2. jelentésével: 'gubbaszkodik (ázva-fázva, göthösködve)' (Vas m. Kemenesalja, Somogy m. Szökedenes, Szentes). Az EtSz. szerint eredete ismeretlen, azonban CzF. és Mészöly Gedeon NNy. 5 : 1 helyesen a *daru* származékának vallja.

A *fákja* (fáklya) 'csőrjefából repegetett, füstön szárítgatott pálcikák, amikkel, kalátafába dugva világítottak'. Ebben az alakban a MTsz. csak Karancs vidékéről közli, Dunántúl különben *fokla, fokja* alakban használják. Őriszentpéteren *póklya* (*pókla* vagy *pókja*?) alakban jegyezték föl (Nyr. 34 : 221). Az EtSz. szerint a latin *facula* átvétele. Én valószínűbbnek tartom a dunántúli nyelvjárások o-ja miatt a német *Fackel*-ből való származását. A végső -a szerintem járulékhang (Nyr. 58 : 80).

Régi melléknévi igenév a *huddó* 'disznóhólyag'. Kopácsiban, Komáromban *huggyó*, Szegeden *hugyóka* 'a hal végbelének a nyílása', a moldvai északi csángóknál *huggyóka* 'Harnblase' (Wichmann). Alapszava a *hudik, huddik* (Kapnikbánya vid., Székelyföld), *hugyik* (Szamoshat, Csúry) 'vize'. Már Calepinusnál: mingo. — *Huddom vizellöm* (663), dysuria — *Nehezen való huddas* (346). Tehát ez a szó is a nomen-verbumok közé tartozik, vagyis amelyek egyben igék és névszók.

hókács, hākács 'ék alakúan kirepülő forgács (a *hāk* és *szuantag* vágások következtében)'. Eredeti alakja nyilván *halkács* volt, amelyet Nógrád m. Litkén jegyeztek föl *haukács* változattal együtt 'forgács' jelentésben (MTsz.). Megvan a szlavóniai Kórogyon is ugyanebben a jelentésben *harkács* alakban (Nyr. 44 : 236). Összefügg vele az ormánysági *hāk* 'a fa kivágásakor egy fejszevágás a fatörzsről a vízszintesnél kissé magasabban (*szuantag* 'a függőlegestől kissé rézsút eltérően)', eredeti alakja: *halk* (Székelyföld MTsz.; vö. Beke: Régi és ritka szavak Dunántúl 16, Horváth Károly: MNy. 43 : 17).

jülcse 'az álló poshadó vizet elborító zöld lencse, vadlencse (Lemna minor)', *jümony* 'vadmadártojás', *júréce* 'éppen olyan fekete, mint a vadréce, de kisebb, nyaka viszont hosszabb', *júrc* 'valahol lenn a (horvátországi?) hegyekben kezdetleges életet élő szerbség neve'. A MTsz.-ban *jülcse* (Bihar m. Pozsaj), *jümonyaz* 'vadrécetojást

keres' (Vas m. Kassai); (a régi Tsz.-ban *fúmonyáz* Baranya m.), *fúpete* 'vadrécetojás' Szatmár m. (Kassai), s *fúréce* (Baranya m.; Szatmár m. Kassai), Csurgón *hulencse* (MNy. 27:76). Herman Ottó szerint él a *fú* szó magában is: *jég fú* (Békés, Sárrét), *sívó fú* (Békés), *fekete fú* (Békés, Sárrét Nyr. 27:541). Régi adatok: Ana(s) — *fiw* (BesztSzj. 1175), ana — *fiw* (Schlägli Szj. 1763), Ficedula — *Fu madar* (Murm. 1070), querquedula — *Tsirke fu* (Cal. 887), *Vad réceze vag fu* (Szikszai Fabr. 75), *Fu, vad réce*: Fulica, Anas sylvestris, Lacustris anaticula (MA.), *Fuwatska*: Fulicula (PP.).

gúzs 'a vadszőlő hosszú, elnyúló indája'. Berzénél 'iszalag' (Helesfa, Hosszúhetény). Bizonyára gúzsaknak használják.

gyaludik, *neki-gy.* 'nekitörődik, nekiszokik'. A MTsz. csak Kiskúnhalasról közli: *gyaludik* 'szűnik, csillapodik, enyhül (fájdalom)', Veszprémből *még-gy.* 'megbékül, megengesztelődik' jelentésben. Összefügg vele: *gyaluszik* 'szűnik, csillapodik, enyhül (fájás)' (Kiskunhalas), Fejér m. Csákszerényben *gy. az üdö* 'kezd jobbra fordulni' (Nyr. 45:141); *el-gy.* 1. 'megcsillapodik, megszűnik (fájás)' (Abaúj m.); 2. 'elzibbad'; *neki-gy.* 'csillapodni, enyhülni kezd' (Kiskunhalas); *gyalít* 'csillapít, enyhít' (Nagykunság, Tiszadob), *el-gy.* 1. 'elbágyaszt, elgyengít' (Szabolcs m. Földes, Tiszadob); 2. 'megdermeszt' (Szabolcs m.); 3. 'csillapít, megszüntet' (Nagykunság).

gyútoogat (gyujtoogat) 'lel (hideg)'. *Maj ráesik a hideg ettű, aki évitte! Hát éccör csak gyútoogati a hideg a szomszédot.* Összefügg vele a *gyútoványhideg* 'harmadnapos hideg-lelés'. A MTsz. közli Heves, Borsod m.-ből, a Palócságból, Veszprém m.-ből, Tiszadob-ról, Torontál m.-ből. Megvan már a régi nyelvben: *Gyuytokuan hideg* (Melius 1578. NySz.), *gwytokwan hydeglelesreol* (XVI. sz.-i orvosi könyv 492), *gyuytokván lopó hideg* (Széchényi György lev. 1713. 403), *gyújtokván hideglelésnek* (uo. 1720. 880; vö. Nyr. 71:14). A szentendrei szigeti Tótfaluban *gyujtovány-láz*-at is följegyeztek.

haszon. A MTsz.-ban *libahaszna* 'lúdtojás' (Hódmezővásárhely), *tyukhaszna* 'tojás' (Dunántúl), *tehénhaszna* 'tej' (Sopron m. Nagymihályi, Kisfalud, Veszprém m.). Az OrmSz.-ban: *baromfihaszony* 'tojás', *gyerökhaszon* 'gyermekáldás'. De az utótag ebben a jelentésben önállóan is előfordul: *Bējár* (a ludvérc) *a kúcslikon. Mőkfeji más tehenét. Eviszse a hasznát.* Hódmezővásárhelyen is mondják: *Szeny-György-nap éccakáján al lepődöt a harmaton köll húzni, asztán hát kifacsarni, aszt at tehénnel mők köll itatni, oszt nem viszik el a h a s z n á t* (MTsz.). A *tyúk haszna* már előfordul egy Nagyszombat-ban 1785-ben megjelent Szakácsmesterségnek könyvecskéje című műben is: „A *tyúk hasznával* tsinálly téstát” (NySz.).

hőnya 'kovászos uborkán, hordóban eltett több hónapos savanyú káposztán stb. az erjedéstől képződő hártyszerű szürke bevonat', *hőnyázik* 'hőnyával bevonódik'. A régi Tsz. szintén az Ormánságból közli: *hernyás*, Gömör m.-ből *hernyús* (hernyós), a MTsz. az utóbbit Gyöngyösről, a *herjás* alakot Baranya m. Csúzáról 'virágos (bor)' jelentésben, ahol a *herja* jelentése 'borvirág'; *hőnyásodik* Kecskeméten 'virágosodik (a bor)', Kiskunhalason 'homályosodik (az ablak, mikor megizzad)'.

A *hűt* igének Molnár A. magyar—latin szótárában ilyen alakjai vannak: *Hüvétem*, *Hüvitem*: refrigero. Pázmánynál is *meg hűvítik*, a WinklK.-ben *megh hűvöhed*, a DöbrK.-ben *hűvöttezim*, az ÉrdyK.-ben *hűvöntőzeesre* (olv. *hűvötyőzeesre?*), Radvánszky Magy. Családeletében *meghivejt* (NySz.). Ezek a régies alakok megvannak még az ormánsági nyelvjárásban: *hivét* 'hűvössé tesz', *mőkshivét* ua. *Hivédzsd mög a levest!* Visszaható alakban is: *hivül* 'hidegül', *mők-hivü* 'meghidegül'. *Mőkshivüt a leves, az idő. Addig jáccógggyunk, amég mőkshivü a keszöce.* A MTsz. is közli Baranya m. Csúzáról. A Palócságban *hivél*, *hivel* alakban jegyezték föl. A régi nyelvben is: *meg hűveluen* (EhrK.), *meg hűvül* (Pázmány), *meg hűvöltének* (Lépes 1616.) NySz. Sopron m. Mihályiban, Kisfaludon *hivedezik* 'fázik' (MTsz.).

kotog 1. 'két tárgy összeütődik folyamatosan, s hangot ad'; 2. 'kopog'; 'jár, zörög (gép)'. A Komárom megyei Kocson a *kotogás* származék fordul elő Fél Edit „Kocs 1936-ban” című néprajzi monográfiájának egyik szöveggözlésében. Egy nagy üstfazékról van szó, melyben ezer legény dolgozik, „osztán egyik a másik *kotogását* nem hallja” (183). A szó jelentése nyilván 'kalapálás'. Szlavóniában *kotogó* 'ökör nyakán levő kolomp' (MTsz.). A MTsz. adataiban hosszú ó-val *kótog* 'kopog, kopácsol, kalapál' (Veszprém vid., Győr m. Bőny, Csallóköz, Hajdú m. Tetétlen, Debrecen, Szabolcs m., Bihar m. Kőj, Székelyföld), *kótoogat* 'ua.' (Zala m. Hetés, Dobronak, Csallóköz, Székelyföld). A hosszú ó pótló nyújtás következménye, mert eredeti alakja *koltoog*, *koltag* volt (Serm.-Dom., BécsiK., MünchK., ÉrsK., MA. NySz.). Szamosháton *kóutog* 'ütögetéssel zajt üt, kopácsol, kalapál' (Csűrű). Összefügg vele a szamosháti *kóutics* 1. 'fából készült verő, sulyok, mellyel a lent törik, kótolják'. 2. 'karhosszúságú, gömbölyű, sima rudacska, melyre a fonalat gombolyítják' (Csűrű). A MTsz. *kóitis*, *kópis*, *kópics* változatait közli hasonló jelentésekkel. Az OrmSz.-ban *kópis* 'fakarika-ütő fa' (I. Nyr. 21 : 9 ; 72 : 259 ; 73 : 263).

kumszömmē (kumszemmél) 'behúnyt szemmel'. Nyilván ebből: *kumt szömmel* Berzénél *kumt szem* 'becsukott szem' (3 : 21, Pécsarányos). Alapszava: *kum* 'alszik'. *Kumtam ek kicsit: békum* 1. 'szemhéjat betakar, huny'. *Bē-békumtam a szömmet*: 2. 'befed, letakar'. *Békumtam a markomba*. A MTsz. a *húny* címszó alatt egész Dunántúlról közli a *kum* alakot (Kiskunhalas is dunántúli település Baranyából és Somogyból).

landit: bē-landēt 'begyűjt, bemelegít, kisebb erejű fűtést végez'; *mög-l.* 'kemencébe stb. bemelegít, kisebb erejű fűtést végez'. Eddig egyetlen szótárunk sem jegyezte föl, pedig kétségtől nagyon régi szó lehet, mert megvan visszaható alakja egymástól távol eső területeken: *landul* 'lobbot vet' (Vas m. Őrség Tsz.), *jellandull* 'fellobban, lángot vet'. *Asz monygya, hogy a kērt alat pēz van elāsva: az éccaka jellandult* (SzamoshátiSz.).

Külön fel kell hívnom olvasóink figyelmét a *rēka* szóra, amely egyetlen szótárunkban sincs meg. Az Ormánságban is „általában nem ismert szó”. Az OrmSz. szerint „a Fekete hegyből kibuggyanó forrásvizek táplálta, kerek kövecskéket hengergető, ereket, patakokat nevezi így a szlavóniai s a vele érintkező magyarság”. Pl. *Ot mõntiink mindõniut a rēka mellett. Mõntek a rēkára*. A szótár csak Kákicsból közöl a szóra adatot. Bizonyára szláv szó: *rēka* 'Fluss'.

sió, síjő, sívő (Piskó, Drávacsepely) 'árok, csatorna torkolatánál nyitó-záró zsilip'. Újabb adat a *Sió* folyónév magyarázatához. A szó irodalmát I. Lukács Károly: MNy. 47 : 255, Beke: Nyr. 76 : 230.

szömérömvirág (szeméremvirág) 'Daucus carota'. „Hatalmas, fehér ernyős virág, a virág közepén fekete karika, közepén piros bibeszál.” A *szemérem* jelentése itt a m. 'szégyen' (Zala m. Szentgyörgyvölgye, Göcsej, Szlavónia). Berze följegyzése szerint Tarcapusztán *szégyénvirág* a neve. Eredetének története van: „Van egy fű, mindön határba megnő. A virággya fehér, szélős, a levele még ollan, mind a sárgarépáé. A virágába régebben körű vót a pirosság, még a közepibe izs vót. Most má nincs benne piros, csak minden ezredikbe a közepibe egy kicsi. Azt mutatsti, hogy má nincs szégyén az embérekbe. Nálunk csak úgy híjják, hogy *szégyénvirág*” (2 : 614). A német népnyelvben hasonló nevek vannak: 1. *Ehre (Ir)* die purpurschwarze Blüte. „Das Vorhandensein oder Fehlen des Fleckes deutet an, ob die Mädchen noch Ehre (Schande, Treue, s. u.) haben oder nicht; früher soll der Fleck grösser gewesen sein als heute.” 3. *Schande (Schânt = „Ehre”)*. 3. *Schandgekrätig (Schântgekraidich)*. 4. *Treue (Tröi = „Ehre”)* (F. Krauss: Nösnerländische Pflanzennamen 126).

top 'a disznó hátulsó, egészében kivett sonkájának felső forgócsontja a rajta levő hússal'. *Kivögyök külön a topját?* Vas m. Őrszentpéteren *top* 'a sonkából kifejtett kis csontrés' (Nyíri Antal). Zentán 'sonka' (Nyr. 38 : 143), Somogy megyében 'zsódér'

(Nyr. 2 : 377). A Zselicsebben *toptya* a disznó hátulsó lábánál van, ezt szokták a sunkába belevenni. Bent farban két forgókőz : a *toptya* (Nyíri 94. disznó a.). Csurgón a *top* 'a disznó első lába' (Nyr. 29 : 336). Darányban a disznó *toptya* 'a hátulsó sonka, ha nem veszik bele a szalonnás részt', Porrogszentkirályon *toptya* „hátul a vastaggya, a lápszárt lömeccik rula, ot marad a *top*” (Nyíri). Kecskeméten *top* 'a sertéscomb vastag húsa', *topos-hús* 'a keresztcsont mellett a far csúcsán levő kerekded vastag hús' (Nyr. 14 : 279). Borsod m. Sajószentpéteren 'sertéscomb v. sódar vastag húsa' (MTsz.). Erre a ritka szóra már Calepinusban (1585.) van adatunk : *ila, pars lumbi seu lateris in sue* — *Top* (504) ; *petaso* — *Top zelet, az diznonak az lollya*; *petasunculus* — *Tob* (!) *szeletiske* (!) (795). Előfordul Felvinczi Györgynél is (1694.) : „Az disznó hus kövériben nincs jobb a *topjándl*” (NySz.). Hetésben *tok* 'szétnyitott sonka' (Gönczi : Göcsej 514). Csaba József szerint Óriszentpéteren is mondják *tok*-nak, „a hátsu két lábná van, sunka után következik”, Rábagyarmaton 'a sertéscomb vastag húsa' (Musits Jenő).

verő 'veríték, izzadság'. *Csakúty hörgöt* (szaladt) *rúla a verő* (Szaporca). *Egösszen kiveri a verő* (Hirics). A szót Berze is följegyezte Hiricsen (3 : 36). A MTsz. ezt a ritka szót nem közli. Már írott nyelvemlékeinkben előfordul : *facila* (*vere zarazto kezkeneyeth*), *faciale* (*werew zarazto, olv. veré* [verő] szárazító keszkenéjét SermDom.). *es lőt ő vereie mikeppen, vérnec čeppenete le čoroguan a' földre* (MünchK. 162, Luk. 22, 44). *Nagy bw verev teged hata ... veres verwt hvlatal* (GömK. 44.). *Az ő zentséges testenek mynden thagyabol werős werő czepeg wala le* (ÉrsK.). *Az verő, veríték-járó apro-lyukas* (Comenius). — *haló-verő* 'halálveríték' : *az halo werő kywe yth el folywan mynden thagamath* (ÉrsK.) NySz.

virincs 'piros pattanás a bőrön'. *Telli vanmag virincse, egész éjjē roholik magikat* (hangosan vakaróznak a lovak) ; *virincsös* 'pattanásos (bőr)'. *Minnyájjan ojam virincsössek, telli a testig virincse*. Az OrmSz. szerint *vörce* 'ua.' Vajon a *vér* származékai-e? A *virincs*-csel összefügg a kaposvári *viricskés* 'pattanásos' (MTsz.).

Végül 'a nő tisztulása'-nak egy szép költői kifejezését idézem : *věrágzás* (*virágzás*). *Mögggyütt a věrágzássa*. CzF. szerint *virágzik* a nő, midőn havi tisztulás van rajta.

(1953.)

Beke Ödön

Szó- és szólásmagyarázatok

Lejt. E szavunk a SzófSz. szerint ismeretlen eredetű; sem német származtatása nem fogadható el, sem finnugor egyeztetése nem meggyőző. Úgy gondolom azonban, hogy ennek az igénknek az eredetét is felderíthetjük. Vizsgáljuk csak meg, mit jelenthetett eredetileg *lejt* az efféle mondatokban: ÉrsK. 481: „Ez ydewben az zyz wala az temleczben, kyhez angyal *leyte* menybewl”; PeerK. 267: „Ala *löytel* uram ysten mennekből zyznekh meheben” (NySz.). Itt láthatjuk ennek az igénknek egyik hajdan, úgy látszik, gyakori vonzatát: *lejt valamiből*: vö.: *lejt (a) mennyből, alá löjt (a) mennyekből*, ami nyilván a. m. 'a menny(ek)ből lefelé tart, lefelé száll, lefelé ereszkedik'. Erre mutat a latin *descendo* egyik régi magyarítása is: NémGl. 362: „lë-lejt” (NySz.). Valóban, *lejteni* csak *lefelé* lehet!

Mármost ezt cszünkben tartva gondoljunk arra, hogy nyilván igen régi *közelít* igénk is efféle, valahova irányuló mozgást fejez ki, vö.: JóK. 36: „Mykoron kezeleyt-uala falucra: quando appropinquabat castris”; MünchK. 51 b: „Micor *közeleit*et uolna Jesus Ihrlmhez” (NySz.). *Közelít* pedig a *közel* képzős származéka, éppúgy, mint ahogyan a később, először csak Faludi Ferenc műveiben felbukkanó *távolít* a *távol-é* (vö.: NySz.). Elképzelhető ezek után a *lë*-nek is hasonló származéka, mely valamikor alkalmasint **lë-xt*, majd **lë-xt*, végül pedig **lë-ít* formát öltött. (Az *-ít* képző hangtani fejlődésére l. B. Lőrinczy Éva: A Königsb. Tör. 108.) A **lëjt* ~ **lëjt* alakból könnyű megmagyaráznunk a már a Peer-kódexből idézett s mai nyelvjárásainkban is járatos *ö-ző löjt*-formát, meg a Nyj. *lűjt* ~ *lűt* ~ *lűt* származékokat (MTsz.). A nyílt *e*-vel ejtett *lejt* alakot sem nehéz származtatnunk: ez bizonyára nyíltabbá válással keletkezett a feltehető korábbi **lëjt* alakból, melynek eredeti jelentése minden valószínűség szerint 'lefelé tart; lefelé száll, megy' lehetett.

Effélékre persze már régen gondoltak. Így CzF. szerint is: „*lejt* am. lemenővé tesz, leereszt és *lejtő* am. leeresztő, meneteles hely, melyen könnyű lemenni, lebecsátkozni. Önhatólag am. alámegy, leereszkedik. Tiszta gyöke azon alá irányzó *le*, melynek egyenes ellentéte a magasra irányzó *fe*.” Majd a gyökelmélet szabályai szerint továbbfejlesztve e gondolatot, a szótár így folytatja: „E gyökből lett *lej*, mint *fe*-ből *fej*, s valamint ebből keletkezett *fejt*, úgy amabból *lejt*. Így képződött a nyílást, tátongást jelentő tiszta *a* gyökből *aj*, *ajt*, *ajtó*; így a *su* gyökből *su*j, *sujt*, *sujtó*. Egyébiránt ezek, és több hasonló igék képződésére nézve l. *-t*, *-ít* igéképzőket.” Ha e mai szemmel nézve kissé homályosnak látszó okfejtésnek a lényegét próbáljuk kihámozni, kitűnik, hogy CzF. szerint is *lejt* a *lë*-nek *-ít* képzővel alakult származéka. E sok mindenben oly jeles szótárunk tehát ezúttal is rátapintott a lényegre.

Szép-szép, mondhatná valaki, de ha *közelít* mellett van *távolít*, ahogyan *közel* mellett járatos *távol*, miért nincs a *lë* igei származéka mellett a *föl*-nek is hasonló származéka? Erre csak ezt felelhetném: a MTsz. közöl egy erdélyi adatot, mely szerint *főtő* a. m. 'hágó'; a szótár ezt — igen helyesen — egybeveti *lejtő* ~ Nyj. *lőtő* szavunkkal; a Székelyföldön *lejt lőt* alakban, *lejtő* pedig *lőtő* alakban járatos. Az említett *főtő* nyilván a *lőtő* analógiájára keletkezett, mint annak korrelatív párja. S akik a *hágó*t

főtő-nek nevezték el, azoknak a tudatában *lőtő* (\sim *lejtő*) minden bizonnyal úgy élt, mint a *lő* származéka: ha *lejtő* \sim *lőtő* az, ami lefelé tart, lefelé megy, *főtő*-nek nevezhető az, ami fölfelé, a magasba tart!

Amit pedig a székelyek — úgy látszik — ösztönösen éreztek, hogy ti. *lejt* a *lő* származéka, azt mi — immár tudatosan — bízást vallhatjuk, hirdethetjük.

Balázs János

Nem a törökből származik-e *sisak* szavunk? Az 1405 óta adatolható *sisak* szavunkat a kutatók sokáig szláv eredetűnek tartották (vö. SzófSz.). A magyarban család-talanul álló szónak ugyanis a szerb és a bolgár kivételével minden szláv nyelvben van megfelelője: kaj-horvát, szlovén, szlovák, felső-szorb *šišak*; cseh *šišák*; lengyel *szyszak*; ukrán, orosz *шшуак*; fehérorosz *шышак*. Magától kínálkozott tehát a feltevés, hogy a magyar *sisak* valamelyik szláv nyelvből származik. Kniezsa azonban ezt a feltevést megdöntötte (MNY. 38 : 337—44; SzJsz. 1 : 942; vö. Bárczi: MSzók. 58). Kimutatta, hogy a szó a szláv nyelvekben később jelentkezik, mint a magyarban: kaj-horvát: 1566, lengyel: 1570, szlovák: 1685, orosz: 1704, cseh: XIX. század eleje, szlovén: 1867. A felső-szorb nyelvbe a csehből, a keleti-szláv nyelvekbe pedig feltehetően a lengyelből került át. A szó a szlávban családtalan; a *šiška* 'gubacs' alapszavából, a **šiš*-ből való megfejtési kísérlet szóképzés-történeti szempontból nem lehet helyes. Mindezek alapján Kniezsa arra következtet, hogy a „szláv szavak vagy közvetlenül vagy közvetve maguk valók a magyarból” (SzJsz. I : 942). A magyar *sisak* származása azonban még nincsen megfejtve. Enélkül pedig a szláv szavaknak a magyarból való eredeztetése is csak feltételesnek tekinthető, mert ilyen esetben sosem lehet tudni, hogy — Kniezsa szavai szerint — „a szó esetleges magyarázata ezt a sorrendet (magyar \rightarrow szláv nyelvek) nem fordítja-e meg” (Nyr. 81 : 120).

Az új orosz etimológiai szótár szerzője, Max Vasmer nem foglal állást az orosz *шшуак* stb. eredetével kapcsolatban, de rámutat arra, hogy e szavakat a kutatók többkevesebb határozottsággal a magyar *sisak*-ból származtatják; a *šiška*-val való összefüggést nem tartja meggyőzőnek (Vasmer RussEtWb. 3 : 403—4). A kérdés magyar nyelvű irodalmát Vasmer nem idézi, mert feltehetően nem ismeri. Vasmer tehát közvetlenül nem viszi előre a *sisak* eredetére vonatkozó kutatásokat. Közül azonban néhány fontos, eddig fel nem használt szótörténeti adatot és alakváltozatot. Úgy gondolom, hogy ezeknek az adatoknak a figyelembe vétele átsegítheti a kutatást a holtpontra.

Eddig — mint fentebb láttuk — az orosz *шшуак* csak 1704 óta volt adatolható. A szó azonban már Afanaszij Nyikityin tveri kereskedő indiai útleírásában is előfordul. A Nyikityin 1466—1472 között járt Indiában, 26 évvel Vasco de Gama előtt. Az úti élményeiről készített naplószerű feljegyzések, melyeket a moszkvai évkönyvek az 1475. év eseményeinek a tárgyalásába illesztettek be, több későbbi másolatban maradtak fenn. A XVII. században keletkezett Undolszkij-féle másolatban *шшуакъ*, az egyik XVI. századi másolatban — troicki kézirat — pedig *чичакъ* alakváltozatban szerepel szavunk: Да на султанъ ковтанъ весь сажень яхонты, да на шапкѣ чичакъ олмазъ великы 'És a szultánon drágakövekkel borított kaftán, és fején sisak nagy gyémánttal' [tkp. 'süvegén sisak nagy gyémánt'] (Szreznyevszkij 3 : 1534; Vasmer : i. m. 3 : 333, 403—4; A. Nyikityin útleírására vö. Н. К. Гудзий: История древней русской литературы.⁴ Москва, 1950. 282—7). Egy másik XVI. századi másolatban — Etter-kézirat — ugyancsak *чичакъ* alakban található a szó (С. П. Обнорский—С. Г. Бархударов: Хрестоматия по истории русского языка. Часть I. Москва, 1952. 234). A Nyikityin útleírása egyébként valósággal tarkállik a perzsa, arab és török

szavaktól. — A *чичакъ* szó Dmitrij Ivanovics herceg 1509 körül íródott végrendeletében is előfordul: Два *чичака* золоты, одинъ грановитъ, а на обѣихъ яхонты сини, да зерна Гурмыские 'két aranszisak, az egyik sokszögletű, mindkettőn kék drágakövek és hormuzi [a perzsiai Hormuzból való] gyöngyök' (Szreznjevskij 3: 1534; Vasmer: i. m. 3: 333). A *чичакъ* alakhoz kapcsolódik az Ivan Ivanovics nagyherceg 1359 előtt íródott végrendeletében kétszer ismétlődő *чечакъ* 'sisak' is: ...*чечакъ* золотъ съ каменъемъ съ женчуги 'drágakövekkel és gyöngyökkel [díszített] aranszisak' (Szreznjevskij 3: 1515; Vasmer: i. m. 3: 333).

Az óorosz *чечакъ*, *чичакъ*, *шшшакъ* szavak egymással nyilván összefüggenek; összekapcsolja őket Vasmer is. Ennek az összefüggésnek abban van a jelentősége, hogy 1. az 1359 előtti óorosz *чечакъ* valamennyi más szláv nyelvi és magyar megfelelőnél korábbi előfordulást jelent; 2. nyomatékosan erősíti Kniezsa véleményét e szavak nem szláv eredetéről. A korai *чечакъ* alak ismeretében ugyanis a szláv *šiš többől való származtatás magától elesik.

Az óorosz *чечакъ* alakot F. Je. Kors a kazáni tatár *čačaq* 'rojt, bojt' szóból magyarázza (Jagić Archiv 9: 665). Vasmer szerint ez a származtatás bizonytalan. A szó eredetét azonban ő sem oldja meg, hanem csak utal a külön címszóként tárgyalt *шшшакъ*-ra. Megemlíti azonban Aulis J. Joki tanulmányát a déli szamojéd nyelvek jövevényszavairól (Die Lehnwörter des Sajansamojedischen. MSFOu. 103. Helsinki, 1952. 354). Itt Joki a kamasz *tšātšāḷḷ* 'kakastaréj; bojt' szóval kapcsolatban bemutatja a kazáni tatár szó megfelelőit a török nyelvekben: kacsin *tšētšāḷḷ* 'bojt, rojt, kakastaréj'; kojbál *t'at'ak* 'kis rojtok vagy rongyok'; ojrot-teleut *čačaq* 'bojt, rojt'; kazáni *čačak* 'bojt, rojt', *čačaq* 'női fejdísz'; sor *šažaq* 'bojt, rojt'; lebed *čažaq* 'ua.'; baskír *sāsak* 'ua.'; kazak-kirgiz *šašaq* 'ua.'; oszmán *sačaq* 'ua.'; csagatáj *sačaq* 'rojt; bojt; női kötény'; türkmén *seček* 'rojt'; középtörök *saču* 'ua.'; csuvas *šūže* 'rojt'; stb. A törökből származik a manysi *tšū tša'x* 'bojt; rongyok'. — A török szavak alapjelentése a 'bojt, rojt' lehet, amiből hasonlóságon alapuló névátvitellel néhol 'kakastaréj', majd ebből 'női fejdísz' jelentés fejlődött; az utóbbira vö. orosz *корошник* 'női fejdísz' ← *корош* 'tyúk; kakas' (Vasmer: i. m. 1: 594). Elképzelhető esetleges 'kakastaréj' → 'sisak' jelentésfejlődés is. Taréjjal ellátott sisakok már az ókori Görögországban és Rómában is használatosak voltak (vö. R. Forrer: Reallexikon der prähistorischen, klassischen und frühchristlichen Altertümer. Leipzig [1907.] 340—50).

A Joki által felsorolt török szavak és az óorosz *чечакъ*, *чичакъ*, *шшшакъ* egymáshoz való viszonyát szakszerűen meg kellene vizsgálni. Tisztázandó probléma van bőven. Felvetődik például az a kérdés, hogy az óorosz *чечакъ*, *чичакъ* és a későbbi *шшшакъ* nem egymástól független, párhuzamos átvétel útján honosodtak-e meg? Olyan fajta idegen eredetű alakpárookra lehetne gondolni, mint a *чадрá* 'hosszú női fátyol' (Vasmer: i. m. 3: 299) és a *шамѣр* 'sátor' (Vasmer: i. m. 3: 379), *чѣмбáры* 'bő nadrág' (Vasmer: i. m. 3: 314) és *шаросáры* 'bő nadrág' (Vasmer: i. m. 3: 377), melyek végső soron közös ősből fejlődtek. Az orosz hangtan alapján a *чичакъ* → *шшшакъ* fejlődést nem lehet kielégítően megmagyarázni. Az oroszban ugyanis ч > ш hangváltozás általában csak н előtt megy végbe; így pl. a *конѣчно* 'persze'; *скучно* 'unalmasan'; stb. szavakban a ч helyén ш hangzik. Szórványosan ч > ш változás egyéb mássalhangzó előtt is megfigyelhető: *что*, ejtsd *умо* 'mi?'; *шмель* 'döngő', vö. ukrán *чміль*, fehérorosz *чмель* 'ua.'; stb. Ez a jelenség disszimilációs eredetű; vö. A. И. Соболевский: Лекции по истории русского языка³. Москва, 1903. 106; K. H. Meyer: Hist. Gramm. der russ. Spr. 1. Bonn, 1923. 78. Magánhangzó előtti ч > ш változás az oroszban szokatlan. — Esetleg azt lehetne feltenni, hogy az orosz *шшшакъ* nem hangtani úton, hanem a *шшшка* 'dudor, gumó', *шшш* 'csúcs, hegy' szavak hatására népetimológias idomulással keletkezett a korábbi *чичакъ* alakból. A régi orosz

sisak ugyanis, hasonlóan a Zrínyi-sisakhoz, csúcsos volt. Vö. Ушаков 4: 1348; Большая Советская Энциклопедия² 16: 525—7; 48: 71, 101—2. A tárgytörténeti kutatások szerint ennek a csúcsos sisaktípusnak Perzsia az őshazája; Európában a törökök terjesztették el. A német szakirodalom *Zischägge* néven tartja nyilván; ez alkalmasint a magyar *sisak*-ból származik. Vö. W. Boeheim: *Handbuch der Waffenkunde*. Leipzig, 1890. 49—52; *Der grosse Brockhaus*.¹⁶ 5: 377; 12: 714.

Lehetséges persze az is, hogy az orosz *чучак* közvetlenül valamelyik török nyelvből, a *ууууак* pedig valamely nem török közvetítő nyelvből származik. Ez a közvetítő nyelv talán éppen a magyar; a *č* → *š* megfelelés jellemző nyelvünk régi török jövevényszavaira (vö. Kniczsa: *SzlJsz.* 1: 939—40; Bárczi: *MSzók.* 49; Benkő: *MNyjtört.* 50, 69).

Cikkemnek a célja nem több, mint a figyelem felhívása. A *sisak* esetleges török kapcsolatainak a felderítésére elsősorban turkológusaink illetékesek. Kiss Lajos

Meghalt Mátyás király... Hatos Gusztáv Mátyás király gyűrűpecsétjéről írva, miután megemlíti, hogy ez a közmondás — szerinte — alkalmasint II. Ulászló és II. Lajos „zűrzavaros uralma” alatt keletkezhetett, lapalji jegyzetben ezt jegyzi meg: „Ezen közmondást, egy a XVI. század végén kelt levélben következő variáns-sal olvastam: *Nem heaba mongiak keoz peldaba, Meghalt Mattias kyal, el keolt az Igassagh* (Századok 1876. 167—69; az idézet a 168. lapon). Abból, amit Tolnai Vilmos (Nyr. 31: 63) ehhez az adathoz kapcsolódva a szólás valószínű keletkezésére és életére nézve mond, látnivaló, hogy a XVI. század végétől rendelkezésre álló adatok bizonyossága szerint e szólásunknak két alakja volt ismeretes: 1. A Hatos közölte régebbi alak; erre a XVI. század végi felbukkanás után még csak egy XVII. század végi, esetleg XVIII. század eleji adatot ismerünk a Szenczey daloskönyvből. 2. A szólás másik, későbbi és ma is ismert változata (*Meghalt Mátyás király, oda az igazság*) Tolnai szerint csak a XVIII. század végéről mutatható ki (i. h.). Tolnai hivatkozik arra is, hogy Baronyai Decsi Jánosnál e szólásunkkal alakjára nézve rokon, értelmére nézve azonban némiképpen ellentétes következő szólás is olvasható: „*Megholt az gyermek fel (!f el) keolt az koma/dg*” (Baronyai Decsi: *Adagiorum graecolatino ungaricorum Chiliades*. Bártfa, 1598. Chiliadis I. Cent. I. Dec. III: 4; magam a volt kolozsvári ref. kollégium példányát használtam). E régiségbeli szólás elterjedtségének ismeretében Tolnai úgy vélekedik, nem lehetetlen, hogy ez utóbbi szólás az eredetibb, s ezt „csak Mátyás halála után alkalmazták a nagy királyra” (Tolnai: i. h.).

Minthogy a Mátyás-szólás régebbi alakját tartalmazó, Hatos említette levélnek sem lelő-, sem keltezési helyét nem ismerjük, mindenképpen érdeklődésünkre tarthat számot az az adalék, amely újabban került elő. Amikor ugyanis nemrégiben a dési városi nyelv múltjára vonatkozó kutatás közben darabról darabra átnéztem és kicéduláztam Dész város levéltári anyagát, az egyik középkori oklevél hátán ráakadtam a szóban forgó szólásnak Erdélyből eddig ismert legrégebbi alakjára. Maga az adalék amellet, hogy máig a legrégebbi biztos lelőhelyű adat, azért is érdekes, mert a szólásnak egy olyan erdélyi városban való életét bizonyítja, amely sokszorosan érezte Mátyás pártfogását.

Maga az oklevél, amelynek hátán e szólás ránkmaradt, II. Ulászlónak egy 1506-ból való rendeltétét tartalmazza. A rendelet meghagyja Telegdi István volt sókamara-grófnak és Czobor Imre alkamara-ispánnak, hogy a dési sóvágók és sószállítók illő bérét, valamint saját magántartozásuk fejében 440 forintot és 28 dénárt fizessenek meg, mert egyébként lefoglalt javaikból elégit ki a désieket (Dész város lt. 83. sz. — Vö. Kádár József: *Szolnok-Doboka vm. mon.* 3: 43). Ennek az oklevélnek a hátára írta rá az írásjegleghől következtetve a XVI. század végén az egyik oklevelet forgató

íródeák vagy városi nótárius a címszóbeli szólaş korabeli dési változatát: „*megh holt matia kiralj s el költ az Igassagh*”. Minthogy az e rájegyzést tartalmazó oklevelet az egész dési levéltári anyaggal együtt a legújabb időkig kétségtelenül Désen őrizték,¹ a XVI. század végi rájegyzés írójának is désinek, éspedig belső, bizalmi városi embernek kellett lennie, hiszen csak ilyen juthatott hozzá a városnak akkor féltve őrzött oklevelei közül ehhez a darabhoz.

Jóllehet nemigen kételkedhetünk abban, hogy a XVI. század végén az itt rögzített szólaş országosan ismert lehetett, mégis érdekes, hogy a szólaş e régiesebb változata a múlton búsongó, ismeretlen dési íródeák vagy nótárius kezeírásában éppen egy olyan oklevélnek a hátán maradt ránk, amely Ulászlónak a désiek érdekében jelentős anyagi ügyben intézkedő, de a királyi hatalom gyengülése miatt bizonyára sohasem teljesített rendeletét tartalmazza. Megjegyzendő, hogy a désieknek e különleges eseten túlmenően is éppen elég okuk volt Mátyás idejének elmúltán bankódnok, hiszen a király a várost már csak az oligarchia elleni küzdelem miatt is hathatósan védelmébe vette a főrangú családok tagjai, az erdélyi vajda, az erdélyi püspök, a dési sókamara-ispánok meg mások hatalmaskodásával szemben, emellett városi kiváltságaikat megerősítette, egyházukat, iskolájukat istápolta, törvénytelenül eltartott járandóságai és a hatalmaskodásokkal okozott kárai megtérítését több ízben is elrendelte. Bár Mátyásnak ez az atyjától kezdeményezett, a désieket támogató politikáját folytató magatartása kétségtelenül gazdasági jellegű megfontolásból is származhatott,² egyben jutalom lehetett azért, hogy a désiek az ellene kitört erdélyi lázadásban (1467.) nem vettek részt, sőt hűségükért anyagi kárt is szenvedtek. (Ezekre nézve vö. Kádár: i. m. 10—4, 43, 46, 89, 121.)

Mindebből, gondolom, nyilvánvaló, hogy — ha hihetőleg országosan elterjedt szólaş alakjában is — az idézett rájegyzésben fennmaradt szólaş a dési helyi hangulat kifejezője volt egy olyan nehéz század végén, amelynek folyamán a Mátyáshoz hasonló nagy pártfogó hiányában a désieknek éppen elég nehézséget, igazságtalanságot és anyagi kárt kellett elviselniük az erőszakoskodó főurak, a világi meg egyházi személyek és hatóságok hatalmaskodásai miatt.

(Kolozsvár)

Szabó T. Attila

Himeskő és társai. Manapság a *himes* szót leginkább a *himes tojás* szókapcsolatban használjuk. Ebben a tájnyelvi ízü kifejezésben a szónak köznyelvi 'festett' jelentése van. A szó helyneveinkben való legrégebbi előfordulásai azonban azt mutatják, hogy eredeti jelentése egészen más volt.

1200 körül Anonymus említi a *Hymusuduor* (Himusudvar) nevet, Tokaj várának legrégebbi elnevezését. Mészöly Gedeon alaposan megokolt magyarázata szerint a *him* szóból eredő *hímelés* átszűrással való átfonást jelent, olyan technikát, amelyet vesszőszálak összefonásánál alkalmaztak. Ezzel a technikával szerszámok (vejsz), kerítések és falak (sövényház) készültek, elsőrendű építészeti elemek, nem pedig díszítésük. (Mészöly Gedeon: Szótörténet — munkatörténet. Ethn. 65 [1954]: 69—75). Anonymus szava Mészöly megfejtése szerint azt jelenti, hogy „vesszőfonásos fallal körülkerített hely”, rövidebben „Sövényvár” (vö. Gerő László: Magyarországi várépítézet. Bp., 1955, 111—2). A *himes* szó tehát honfoglalás utáni építézetünk egyik műszava, és az építkezés karókkal megmerevített sárfalas szerkezeti megoldására utal (vö. Károlyi Antal és Vargha László: A magyar falu építésete. Bp., 1955. 22).

Következő régi szavunk, mely ennek az építési technikának az emlékét őrzi, az OklSz. szerint 1331-ben és 1399-ben előforduló *Hymuskew* (Himuskő) helynév. Csánki

¹ A levéltár anyagát Désről csak 1948 táján szállították be jelenlegi őrzési helyére, a kolozsvári Állami Levéltárba.

² Dész ugyanis akkorában országos viszonylatban is egyik legfontosabb sóakna, lakossága pedig a sószállítás és a kézművesség révén nagyon tehetős volt.

Dezső Himeskő Kiscell és Kemenesmagasi között keresi, Vas megyében (Magyarország. tört. földr. 2 : 756). Simonfi Szolán ferencrendi szerzetes 1777-ben Merse határában még látta Himeskő templomának romjait. (Pacher Donát: A dömlői apátság története. Bp. 1912. 82). Pesty Frigyes kéziratos helynévgyűjteménye szerint (59 : 34 kk). Merse községben van *Himesküi dűlő*, hol a monda szerint a törökök által elpusztított falu állt. Temploma romokban 1844-ben még megvolt. A ma is élő szóhasználat szerint Merse község eredeti helye *Himeskü* volt. A török időkben a falu lakosai Himeskőről a falu mai helyére bujáltak el. A Marcal folyó Külsővát, Belsővát és Merse környékén, közöttük és mellettük tóvá szélesedett, átjárhatatlan, mocsaras, bozótos helyet alkotott. Nehezen lehetett idegennek feltűnés nélkül megközelíteni, vezetők nélkül eligazodni, mert könnyen beleveszett a feneketlen mocsárba. Most is vannak olyan részek, amelyek a Marcal szabályozása előtt mocsarak voltak, s tavasszal most is könnyen víz alá kerülnek (pl. *Hótai* vagy *Hóttói dűlő*, *Fenek dűlő*, *Külsőcsornika*, *Kalángya*, *Varjútelep* stb.). Sokáig tartott a török uralom, az itteniek megszokták a mocsárban lakást, később sem költöztek vissza Himeskőre. Sokáig állott itt omladozva a Káldiak pompás kastélya, faragott himeskövekkel kirakva. Sulyok Mihály 59 éves merseváti tanácselnök kérdezősködéseimre azt mondja, hogy a *himeskövek* faragott kövek voltak, nem festett kövek. Tudatában a *kő* sem jelent talajkiemelkedést, dombot (vö. Lőrincze Lajos: Földrajzi neveink élete. Bp., 1947. 6), tehát a szó eredeti jelentése teljesen elhomályosult, eltűnt.

Ha megvizsgáljuk Mersevat, Kemenesszentmárton, Kemenessömjén, Kemenesmihályfa, Kemenesmagasi, Vönöck régi paraszti épületeit, könnyen megállapíthatjuk, hogy a legrégebbi házak fala mind sövényfal volt, s pajták, hidasok, istállók, kamrák építéskor ma is alkalmazzák az ősi technikát. Legtöbb helyen a falu fekvése, a talaj vízenyőssége indokolja, hogy miért ragaszkodnak ehhez a technikához. Nemcsak Merseva-ton, hanem a többi kemenesaljai községben is élnek olyan hagyományok, láthatjuk a földmunkák nyomait is, amelyek arra utalnak, arra vallanak, hogy a falu környékének elmocsarasításával védekeztek a török ellen. A sövényfalat felváltó tömésfalra akkor tértek át építkezéseikben is, amikor bekövetkezett a Marcal és a Cinca szabályozása. A talaj teljes kiszikkadása biztosította a tömésfalak viszonylagos tartósságát és biztonságát. (A legrégebbi tömésfalak közel 1 m vastagságot is elérnek.) A török időkre utaló hagyományok oly szívósak, hogy minden sövényfalú házra ráfogják, hogy az még a török időkben épült. A vesszőből font „himes” falak emléke tehát nemcsak szóbeli hagyományokban, hanem egy megszűnőben levő építési gyakorlat emlékeiben is fellelhető.

Dankó Imre gazdag helynévgyűjteménye szerint a túrkevei határban volt egy falu, mely díszes templomáról a *Himesegyháza* nevet kapta. „A *himes* szó színtest jelentett, a templomot ui. téglából építették. Ezért az egykori falu nevét *Vörösegyháza*-nak is mondják” — vélekedik Dankó (Nyr. 81 : 308), a továbbiakban pedig említi, hogy „a már említett *Veres-* vagy *Himesegyháza* egykori helye ma *Himesdi telek* néven ismeretes. A környéket *Himesdi lapos*-nak vagy egyszerűbben *Himesd*-nak hívják. Ez a község pálos birtok volt, és a török háborúk idején Turkevével együtt pusztult el. Újra azonban soha nem települt” (Uo. 309). Az OklSz. szerint *Himesegyház* neve 1428-ban és 1462-ben fordul elő, tehát éppen úgy régi szavainkhoz tartozik, mint a *Himesudvar* és a *Himeskő*. Minden jel arra mutat, hogy a túrkevei *Himesegyház*, *Himesd* név is építészeti technikánk egy régi műszavának az eredeti jelentés elhalványulása után is továbbélő helyneve, nem pedig a *himes* szó ’festett, színes’ későbbi jelentése alapján kialakult elnevezés. Hasonló eredetű lehet a baranyai *Himesháza*, a sopron megyei *Himód* és az abauji *Him* nevű község is. Utóbbinak 1335-ben már temploma is volt.

Helyneveink *himes* szava „legmagyarabb” és legrégebb építészeti technikánknak, a karókkal merevített sárfalaknak középkori országos elterjedésére utal.

Dömötör Sándor

Néhány újabb nyelvi jelenség

Nagy vers. Radnóti Miklós tanulmányait olvasgatom (Tanulmányok, cikkek. 1956. 249, 257). Meglep egy 1939-ből való, Kassákról szóló kritikában ez a mondat: „*Nagy* elégiák születnek...” József Attiláról pedig (1941.): „... érdekes figyelni rajtuk a későbbi *nagy* versek fényeinek villódzását”. A *nagy* itt nem fizikai nagyságot, terjedelmet jelöl, nem erkölcsi meghatározó, hanem esztétikai értékmérő. *Nagy vers* lehet terjedelemben kisebb is, bár egészen sóhajszzerű, kis terjedelmű vers nehezen küzdheti ki magának a *nagy* jelzőt, még ha Petőfi Felhőinek egy-egy darabjáról van is szó. Újabban igen elterjedt a *nagy vers* cím és jelleg adományozása a kritikusok részéről. Eposzról, ha mondják, még terjedelmet jelez, a kis eposzsal szemben. „Nagy ballada” is szokatlan volna az esztétikailag értéktelenebb balladával szemben. Úgy látszik, Radnóti Miklós használja először a *nagy* jelzőt verssel kapcsolatban, s ez egy új fogalom bevezetését vagy legalábbis korai propagálását jelentené az irodalom-interpretációban is élen járó költő részéről.

Regényfolyam. Tudtommal magyarul először Radnóti Miklós írta le ezt a szót, 1940-ben (vö. i. m. 254): „Ennek a vélt közönségnek csak a *regényfolyamok* (Én húztam alá. Az eredetiben idézőjelben) kellenek, nem kell a novella, nem kell a vers...” A *regényfolyam* franciából vett (*roman-fleuve*) tükörszó. Metaforikus eredetű. Jelentése: hosszú regény, több kötetes regényciklus, amely szinte vég nélkül áramlik, hömpölyög, mint a folyam. Ilyen a Romain Rolland Jean-Christophe-ja vagy a Roger Martin du Gard Les Thibault című tíz kötetes családtörténete, esetleg már Zola lazábban összefüggő regényciklusa, a Rougon-Macquart. Újabban Dobossy László is használta a szót (1957.) Romain Rolland-ról szóló tézisében. Radnóti Miklós meglepő gyorsan magáévá tette ezt a kifejező műszót. Francia szótározásáról nem tudok.

Csókolom. A logikailag kifejtett mondat lecsonkulása egy szóvá: ismeretes a nyelvekben. A *Herakles uccse!*, az *uccsegen!* (Arany: A lovagok 325 és 447): lecsonkult mondatok. A magyar familiáris *alácsszolgája*, *szolgája* az *alázatos szolgája* vagyok *kegyelmednek* rövidülése. Tükörszó, a latin *servus humillimus* mintájára, amelynek analógiájára keletkezett a német *gehorsamer Diener* mondat értékű csonkulás is. Ilyen még a *jó napot!*, az *adj'isten!*, a *tiszteletem!* Hasonlóképpen a latin *salutem!*, az olasz *salute!*, a francia *salut!* Ezekben az üdvözlő mondatokban azonban az eredeti explicált mondatokból megmaradt szó jelentésváltozás nélkül kifejezi a mondat lényegét, illetőleg az eredeti mondat jelentése változatlan jelentésű szóra háramlott át. Másképp áll a helyzet a mai ifjúságnál szokássá vált *csókolom!* kifejezésben. Eredeti mondata: *kezeit csókolom!* A *csókolom* jelentése tágabb volna, de ebben a helyzetben — mint az eredeti mondatban — kizárólag a kézre vonatkozik. Ilyenformán kettős jelentésben él egyidejűleg a *csókolom* szó. Jelentheti eredeti értelmét, a csókolással való szeretet- vagy tiszteletnyilvánítást. De mindinkább uralkodóvá lesz a szónak a kézcsókra vonatkozó jelentése. Egyelőre ez még első pillanatra zavart okoz a régebbi nemzedék körében. Lehet, hogy idővel a nyelv kiküszöböli a kétértelműséget, legalább is a *csókolom* alakkal kapcsolatban, mert a *csókollak*, *csókoljuk*, *csókol* igék nem valószínű, hogy megszűnjenek a *csókolom* 'kezét csókolom' kedvéért. Meg kell még jegyeznünk, hogy a *csókolom* amúgyis kifejezetten a fiatalabb nemzedéknek az idősebbekkel (főleg rokonokkal) szemben szokásos tiszteletadó mondatzava. Idegen személynek felnőttek semmiesetre nem mondják azt, hogy *csókolom*. Félreértésre is adhatna okot. A *csókolom* ('kezét csókolom') már az irodalomban is jelentkezik, mint az életből vett idézet. Salamon Béla, a kiváló színész írja „Színház és taxi” című cikkében (Népszabadság 1958. jan. 5. 16): „A sofőr *csókolom* Béla bácsival üdvözlő”.

Érdekes. A szó mai jelentése, tagadó formában 'nem fontos, mellékes, nem számít, nem érdekel engem a dolog'. Az *érdekes* megtartotta 'érdekkeltő, izgalmas' jelentését, de a *nem érdekes* kifejezést a fiatal nemzedék olyan mondatokban használja, amikor valami ellenvetést akarnak kisebbíteni, leszerelni vele. Valaki ellenvetésként valami gátló kifogást mond, amely egy állítás érvényét lerontaná: *Igen, de . . .* Erre a válasz: *Nem érdekes!* Ez annyit jelent, hogy figyelmen kívül hagyható az ellenvetés. A benne fölhozott érv nem lényeges, mellőzhető. Furcsa jelentésmegoszlás történt itt. A *nem érdekes* jelenthet 'érdektelen'-t a régi fajta használatban, például jelzője lehet egy unalmas regénynek. De jelenthet annyit is, hogy 'nem fontos, mellékes, az érv nem állja meg a helyét'. Mi lesz ennek a nyelvpatológiai zavarnak az eredménye? (Vö. Nyelvpatológia és nyelvterápia. NyK. 53 [1952].) Egyelőre nem képzelhető el, hogy az *érdekes* elveszítse minden esetben régi jelentését. A régi és az új egyidejűleg fennáll a szinkronikus nyelv-állapotban (vö. Általános nyelvészet stb. A III. nyelvészkongr. előadásai. 1956. 187).

Sima. Ez a melléknevünk elsősorban a tapintásra nem érdes, egyenletesen lapos, sík fölületet jelöli. Sima az, amit egyenletesre csiszoltak: *sima, mint a tükör, sima padló*. A jég is rendesen *tükrösima*, ha befagy a tó. Petőfi a csöndes, egyenletes fölületű Tiszáról írta:

Sima tükrén a piros sugárok
(Mint megannyi tündér) táncot jártak.

Sima az arc a borotválkozás után, ha jó a penge . . . Átvitt értelme is van a szónak: *sima modor*, amely igyekszik az ellentéteket elsimítani, elpalástolni. A *sima beszéd*-nek van némi erkölcsileg megbélyegző árnyalata is. Mikes még azt írta egy Rodostóban járt kalandorról: „*siknyelvű* sehonnai”. Átvitt értelmű a „*simán* ment a dolog” is: 'nehézség, zökkenő nélkül'. „A repülőgép *simán* landolt”: minden nehézség, akadály nélkül a földre ereszkedett. Néhány éve aztán kiterjedt a *sima* jelentésköre. A simaság ellentétbe került az olyan dologgal, amely valami járulékos tulajdonsággal bír. A kiindulópont valószínűleg a *sima papír* volt, ellentétben a kockás vagy vonalzott papírral. Az ételkészítés vendéglátó iparban a *sóskifli*-vel szemben, megkülönböztetésül, a *sima* (= 'só nélküli') *kifli* elnevezést vezették be. Ez a kifli valóban „sima”, mert nem érdes felületű, mint a sós . . . A tapintásra való utalás lehetősége azonban már nem áll fenn a *sima víz* (= 'vízvezetési víz') és a szódavíz, ásványvíz ellentétének esetében. Mi lesz a *sima* új jelentésének következménye? Remélhetőleg az új jelentés mellett „simán” megmaradnak a régiek is.

Rövid. A *rövid* általában a hosszúság hiányát jelenti (vö. Balassa József: A magyar nyelv szótára. 1940.). Vonatkozhatik az időre is: „egy rövid élet alatt”. Átvitt értelemben: *rövid az esze* (= 'gyöngge'); *hosszú haj, rövid ész*. Volt még egy németből fordított használata is a szónak: *rövidáru*. Mintájának, a német *die Kurzwaren* szónak jelentése: 'varráshoz szükséges kisebb kellékek' (gomb, tű, fonál, cérna, szalag stb.), ellentétben a *méteráru*-val (szövet stb.). Ez a megjelölés a 'kicsiny', 'kis térfogatban árusított' képzetét hangsúlyozza, mert egyébként a legombolyított cérna lehet igen hosszú . . . Azt hiszem, a RÖLTEX összevonásos szóban is a *rövidáru* lappang (Rövidáru + lakástextil). Néhány év óta félhivatalosan *rövid ital*-nak nevezik a kisebb mennyiségben, kis pohárban adagolt italokat (pálinka, rum). A *rövid* itt nem a hosszúsággal áll szemben, hanem a nagyobb mennyiséggel. Leginkább kollektív megjelölésre használják: „Borunk nincs, csak rövid italokat tartunk.”

Zolnai Béla

Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe. (Bp., 1957. Nyelvtudományi Értekezések 14.)

1. Félretéve ezúttal a szerkesztés íratlan szabályait, Tompa József könyvméretű tanulmányának ismertetését — in medias res — mindjárt egy reflexióval kezdeném. Nyelvtudományi irodalmunkban általában az a szokás, hogy a nyelvi jelenségek szűk körére vagy egyetlen nyelvi jelenségre szorítkozó problémákkal kisebb cikkekben, nagyobb horderejű, szélesebb körre kiterjedő kérdésekkel pedig — a témától függően — nagyobb tanulmányokban, önálló művekben foglalkoznak a szerzők. Nos, Tompa József könyve 90 lapnyi terjedelmű ellenére tipikusan részletkutatásokon alapuló mű. Mutatja ezt a könyv címe is, de még sokkal jobban mutatja annak tartalma. Abból ugyanis kiderül, hogy a névszói kötőhangzók közül is csupán az *-s* képzős névszók kötőhangzói kaptak kimerítő tárgyalást, az abszolút tőhöz és az egyéb formánsokhoz járuló névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepével csak futólag foglalkozik a szerző.

S ha valaki ebből most már arra a következtetésre jut, hogy ez a mű — szükséges és hasznos volta ellenére is — csak afféle anyagközlés és ahhoz fűzött magyarázat, amelyet jól fel lehet használni a további kutatásban, az igen nagyot téved. Állításom igazolására szeretném azt javasolni, hogy aki csak teheti s még nem ismeri, szerezz meg ezt a munkát, s nézegessen bele. Szinte csodálatos az a könnyedség, az a módszer-tani következetesség és kristálytisztaság, amely e mű minden lapjáról felénk sugárzik. A választott részlettéma ellenére az egész tanulmány át meg át van szöve nyelvtudományunk legkülönbözőbb s egymástól legtávolabb eső területeire vonatkozó, egyéni és jelentős megállapításokkal, s e munka a maga egészében is önálló fejezete lehetne egy meg nem írt, hatalmas méretű történeti nyelvtannak. Tompa könyve a maga életszerűségével, tömör, világos összefoglalásaival, a nyelvhelyességi szempontokat sem mellőző tárgyalásmódjával még a választott részlettémán keresztül is világosan érezteti, hogy szerzője e látszólag nem nagy horderejű kérdés vizsgálata közben sem téveszti egy percre sem szem elől a nyelv belső összefüggéseinek és törvényszerűségeinek ezernyi szállal összefűzött, sokfelé ágazó problematikáját, s arra is mindig módot talál, hogy kutatása eredményeit kapcsolatba hozza, viszonyba állítsa a már ismert, más irányú, másfelé ágazó nyelvi összefüggésekkel. Ez pedig jóval nehezebb — s jóval hasznosabb is —, mint a már ismert tudományos igazságok vagy a még nem ismert feligazságok nagyhangú hirdetése.

2. E rövid eszmefuttatás után — amelyet azonban ez esetben szintén fontosnak tartok — hadd szóljak pár szót a mű felépítéséről, s hadd tegyek néhány futó megjegyzést a részletekre vonatkozólag.

A szerző az *-s* képzős alakok problematikájának vázolása után¹ (3—7) széles körű anyaggyűjtés alapján megrajzolja a mai átlagos irodalmi és köznyelvi képet (8—21),

¹ Az *-s* képző utáni kötőhangzók túlnyomó része e névszók többes számú, tárgyragos, illetőleg modális *-n* ragos alakjainál jelentkezik, például *adósak* ~ *adósok*, *nemeset* ~ *nemest*, *fennmaradó csekély hányada* egyéb formánsok előtt, például *idősecske*, *kedvesem* stb.

s megállapítja, hogy bár „a mai magasabb irodalmi nyelvi használat” sem teljesen egységes, az *-s* utáni névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe világosan jelentkezik: „A *nyílt* hangzó a leginkább melléknévi jelentésű szavakban s a leginkább melléknévi jellegű többes számú állítmányi, (bizonyos) határozói és ezeknek megfelelő értelmező jelzői szerepben használatos... A *zárt* hangzó ma is némileg jobban tartja magát a leginkább főnévi értékű mondattani szerepekben s a leginkább műszói jelentésű egyes példaszókban” (19). Hasonló eredményre jut a következő fejezetben, midőn századunk 15 kiváló írójának, Németh Lászlónak, Gelléri Andor Endrének, Illyés Gyulának, Tamási Áronnak, Szabó Pálnak, Veres Péternek, Déry Tibornak, Móra Ferencnek, Szabó Dezsőnek, Babits Mihálynak, Kosztolányi Dezsőnek, Kaffka Margitnak, Móricz Zsigmondnak, „az írónak is kiváló irodalomtörténész”-nek: Horváth Jánosnak és Gárdonyi Gézának nyelvét vizsgálja meg egy-egy 250—300 lapos művük vagy szövegrészletük alapján az *-s* utáni kötőhangzók szempontjából (22—38). Már itt is fölfigyel az egyes íróknál jelentkező nyelvjárási indítékú eltérésekre, a következő fejezetben pedig az eddigi nyelvjárási szakirodalom és szövegközlések alapján (38—45) arra a megállapításra jut, mely szerint „nagy általánosságban érthető, hogy ma például bizonyos dunántúli tájakról származó írók valamivel gyakrabban használnak melléknévi kötőhangzót az *-s* képző után *a-t*, *e-t*, mint némely, a Duna vonalától keletre eső tájakról valók” (43).

A jelen állapot teljes — irodalmi nyelvi és nyelvjárási — számbavétele után Tompa példamutató alapossggal bemutatja a névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepének kialakulását is, midőn a XIX. századtól 40—50 esztendő ugrásokkal visszafelé haladva Faludin, Kereskényi Ádámon, Csuzy Zsigmondon, Dálnoki Benkő Mártonon, Nagy Ari Benedeken, Pázmányon, Magyarin, Bornemisán, a Margit-legendán, a Bécsi-kódeken, s még régebbre visszapillantva egyenként felméri az *-s* képzős alakulatok utáni kötőhangzó helyzetét és minőségét (45—66). A vizsgálat eredménye az, hogy bár a kötőhangzó szófajhoz, illetőleg mondattani szerephez igazodó váltakozása szórványosan már igen korán előbukkan — legelőször a modális *-n* előtti kötőhangzóé (vö. 62) —, a szófajok kötőhangzóval történő megkülönböztetése irodalmi nyelvhasználatunkban csak a XVIII. században kezd tisztábban érvényesülni, s a XIX. században válik többé-kevésbé általánossá (66).

A hátralevő fejezetekben a szerző idegen eredetű *-s* végű szavaink újabbkori analógiás szétválására mutat rá (67—73), a melléknévi kötőhangzó nem *-s* képzős szavakban is érvényesülő szófaj-megkülönböztető szerepére hoz fel példákat (73—80), majd összegezi az egész munka további tanulságait (80—2). Végző következtetéseit közül a legfontosabbakat idézem: „A kötőhangzónak szófaj-megkülönböztető szerepe történetileg másodlagos jelenség, s jórészt abból adódik, hogy a *kettős szófajú* — eredetileg mindkét szófajiságukban *középzárt* kötőhangzós — fő- és mellézneveknek jókora csoportjai *melléknévi* szerepkörben *nyílt kötőhangzóssá* váltak (válnak); kisebbrészt úgy, hogy egyes — már *nyílt kötőhangzós* — *melléznevek főnevesülésük*kor ezt a kötőhangzót *középzárttal* cserélik fel” (80).

3. A tanulmány annak ellenére, hogy nem mutatja meg a névszói kötőhangzó megkülönböztető szerepének teljes jelentkezési körét, a befejezettség látszatát kelti, kerek egészet ad. Ez kétségtelenül az *-s* denominális melléknévképző rendkívüli hatékonyságával magyarázható. Véleményem szerint mégsem ártott volna néhány egyéb típust is megvizsgálni, így az *-i* névszóképző utáni kötőhangzók kérdését (*jegyelmi~jegyelmiék*, *földalatti~föld alattiak*), de hogy ez nem történt meg, az korántsem válik Tompa könyvének ártalmára. A szerző csak pár sorban utal a *vigat~Viget*, *aranyat~Aranyt* típusú, kötőhangzóbeli eltérést mutató köznévi—tulajdonnévi dublettekre (80), bár elismeri, hogy ezek is rokonságban vannak a tárgyalt típusokkal. E szópároknak, főleg kialakulásuknak törté-

nete talán több figyelmet érdemelt volna (vö. például Zolnai Gyula: FUF. 13: 184), hisz az a tény, hogy e kettősség nyelvünkben — más nyelvektől többé-kevésbé eltérőleg (vö. Airila: Johdatusta kielen teoriaan 1: 74) — ma már teljesen szabályos, még nem jelenti a tudományos vizsgálat fölöslegességét. Mint érdekességet megemlítem azt is, hogy egyszer-egyszer két tulajdonnév megkülönböztetésére is szolgálhat a kötőhangzó eltérése. Berze Nagy János írja, hogy a Heves megyei nyelvjárásban a borsodi s az Eger melletti *Aranyos* falvak nevét másképp ejtik: az előbbiét *Aranyos*-nak, az utóbbiét *Aranyas*-nak (NyF. 16: 7).

4. Még néhány apró megjegyzést. A könyv szerzője szokásához híven itt is kitűnik közismert filológiai pontosságával: minden hibát észrevesz (pl. 7), minden téves adatnak utánajár (pl. 60, jegyzet), forráskritikai megjegyzései az irodalomtudomány számára is hasznosak (53, jegyzet). Ugyanakkor világosan látja és hirdeti, hogy a nyelvtudósnak nemcsak a nyelvemlékekből, a klasszikusokból, hanem emellett ugyanolyan mértékben az életből, a mai írók nyelvéből is kell merítenie vizsgálata tárgyát és anyagát (82). Ezt ő maga sohasem téveszti szem elől, sőt a tárgyalt bonyolult tudományos probléma tisztázása közben nyelvhelyességi tanácsokról sem feledkezik meg (21, 73).

Ne vegye zokon a tudós szerző, hogy míg elismerő megjegyzéseim zömét helykímélés céljából mellőzöm, addig néhány kifogásomat hiánytalanul előszámlálom. Megértem és helyeslem, hogy könyvében részletesen felsorolja az *-s* képzőhöz kötőhangzóval járó — szeretném azt mondani: járul h a t ó — valamennyi formánst; a *-cska*, *-cske* kicsinyítőt, az *-l* denominális igeképzőt stb. (9—11), noha ezek a példák egy százalékát sem teszik ki a *-k* többesjel, a *-t* tárgyrag s a modális *-n* előtti kötőhangzó-példáknak. Annál meglepőbb azonban, hogy az igen gyakori *-n* rag említése a felsorolásból mégis kimaradt, s ilyen példa a XX. századi hatalmas gyűjtésben sem fordul elő. Ennek oka nyilván az, hogy „az irodalmi és a köznyelvben az *-s* utáni modális *-n* kötőhangzója már vagy 150 éve elég következetesen nyílt” (62), de erre jó lett volna utalni.

Kissé egymásra vannak hányva a példák a 76—80. lapon, ahol a nem idegen szavainkból alakult, illetőleg alakuló dublettekből kapunk ízelítőt (*gonoszak~gonoszok jámborak~jámborok* stb.). Valamiféle rend itt is nagyon helyén való lett volna.

Nem helyeslem, hogy bár a nyelvemlékes anyag vizsgálógyűjtése közben világosan megmondja, hogy a jelen állapotot veszi alapul („Az *aszcendens* — visszafelé haladó — vizsgálatot a mai állapotból való kiindulásom, főként a mostani nyelvre irányuló figyelmem kívánja meg” 48), a kötőhangzós alakok konkrét tárgyalásakor mégis a fejlődés valódi irányának megfelelően utal az egyes mozzanatokra: [Faludinál] „a modális *-n* előtt már¹ többnyire nyílt a kötőhangzó (48), [Csuzynál] „a melléknévben a többes *-k*-ja előtt még mindig csak többnyire találunk nyílt kötőhangzót” (50), [Dálnoki Benkónél] „A modális *-n* rag kötőhangzója már viszonylag többször nyílt, bár még sok ingadozással” (51), [Pázmánynál] „az utóbbi szövegben is még sok a modális értékű *-on* szóvég” (54), [Bornemisznál] „A modális *-n* kötőhangzója itt is még vagy bizonyosan, vagy valószínűleg zárt” (56) stb. Talán jobb lett volna a részlettanulságokat is fordított irányban levonni s csak a végén rajzolni meg a fejlődés valódi menetét. Így a kétféle szemlélet néha zavarólag keveredik egymással.²

¹ A módosítószókat ebben és az alábbi idézetekben mindenütt én emeltem ki. A többi kiemelés Tompától származik.

² Egy esetben a szerző még fogalmazásában is vegyíti a két nézőpontot: „az 1795-i Debreceni Grammatika szerzői már melléknévi szerepben is a (kötő) zárt hangzót mondják egyedül helyesnek” (5), de néhány sorral hátrább: „Grammatikáink 1795-ben még melléknévi szerepben is csupán a zártabb hangzót ismerték el szabályosnak” (6).

A *csetres* szót nem ismeri a szerző, s Imre Samu közlésére, valamint az Új Magyar Tájszótár két adatára hivatkozik erre vonatkozólag (29). Utalni kellett volna a MTSz.-ra is, amelyben még jónéhány adat található az idézett alakéval egyező, 'mosatlan edény' jelentésben is (l. *csetres* alatt).

Végezetül még megjegyzem, hogy a kiadványba néhány kisebb zavaró hiba is becsúszott. A 13. lapon az **a)** és **b)** pont fel van cserélve; a 44. lap alján egy példa válik értelmetlenné a benne található sajtóhiba miatt; az 56. lapon a 9. pont után a 11. következik. Piciny szeplők ezek, e tudományos eredményekben oly gazdag és egyébként példamutatóan gondos munka hitelét úgysem rontják; nem szükséges tehát, hogy elhallgassuk őket.

Grétsy László

Zolnai Béla: Nyelv és stílus. Tanulmányok. 1957. Gondolat Kiadó 351 lap.

A stílusnak, elsősorban a szépirodalmi stílusnak — a könyv kifejezésével: a nyelvésztétikának — a kérdése évtizedek óta foglalkoztatja Zolnai Bélát. A tudományos igényű, a hagyományos leíró, osztályozó stilisztikán túllépő, okfejtő, genetikus stilisztikának mindmáig ő a legnevesebb művelője. Munkásságából a Gondolat Kiadó most könyv-alakban is hozzáférhetővé tett egy kötetre való, túlnyomórészt 1920—1942 között írott tanulmányt. E tanulmányok során a stilisztikának úgyszólván valamennyi alapvető kérdése felvetődik: a stílusnak a hangtannal, az írással, a szókészlettel, a morfológiai és mondatnyi eljárásokkal való kapcsolata, egyes írók, egyes nemzeti nyelvek stilisztikai sajátosságai.

Tanulmányaiban Zolnai Béla is azt a mindmáig megfegtetlen titkot keresi: hogyan válik az eredetében más célú nyelv az esztétikum, illetőleg a stílus hordozójává, kifejezőjévé, megtestesítőjévé. A *n y e l v b ő l* indul ki, tehát stilisztikája a nyelvtudományra, a nyelvi kategóriákra épül, nem pedig — mint a régebbi stilisztikákban — apriori esztétikai kategóriákra; kezdettől fogva tudja, amit csak később mond ki, hogy „nincs nyelvi forma stílus nélkül. Nincs külön stilisztika, csak nyelvtudomány van” (312). Ehhez azonban elengedhetetlen, hogy a stilisztikus — mint Zolnai Béla — teljesen otthonosan mozogjon a nyelvtudomány területén, ismerje a hazai és külföldi eredményeket. Ám a stilisztika mégsem azonos a nyelvtudománnyal: komplexebb tudomány, vizsgálódásai során tekintetbe kell vennie egész sereg olyan (részben felépítmény jellegű) tényezőt, mely a stílus milyenségébe belejátszik, sőt olykor szinte meghatározza azt (irodalomtörténet, társadalomtörténet, művészetek, esztétika, lélektan stb.). Zolnai Béla könyve e téren is példamutató: a figyelve, gondolkodva, jegyzetelve olvasó tudósnak széles körű tárgyi tudása, sok irányú érdeklődése, az ismeretanyagok összekapcsolása iránti érzéke vonul végig az egész könyvön, s nem lankad az utolsó cikkeken sem.

A könyv azonban mégsem válik valami, csak a beavatottak számára érthető szakmai művé, inkább élvezetes *o l v a s m á n y*. Azzá teszi a szerzőnek — néha már-már túlzott hevű — szeretete, lelkesedése a nyelv, az irodalom, a stílus kérdései iránt, meg az a körülmény, hogy Zolnai Béla nemcsak tudós és stilisztikus, hanem író és stilisztika is, talán utolsó tagja annak a nyelvtudós-nemzedéknek, amely a filológiai megbízhatósággal együtt mer és tud élvezetes, szellemes, színes, akár költői is lenni.

Mindezek után a bíráló ugyancsak zavarban van, hogy mit emeljen ki az *e g y e s t a n u l m á n y o k* erényei közül: a sok-sok szép szövegmagyarázatot-e, mely valósággal felfejti az alkotás genezisést, s egész közel visz a stílus születésének titkához, azt-e, hogyan bontakozik ki mondatelemzése mögött korok, irányok szelleme („Körmondat és tiráda”). Szellemesen csevegő előadásban tekinti át a jövővény- és belső keletkezésű szavak történetét, a stilisztikai szópárok viszonyát, az egyes nyelvek stilisztikai lehetőségeit

(„Szavak sorsa”, „Nyelvek harca”). A stilisztikai eljárások alkalmazásának tükrében állít szembe hazai és külföldi írókat („Szerepjátás és szóvállalás a nyelvben”, „Ady és Paul Verlaine álma”). A hazai nyelvtudományban egészen feltáratlan tájakra vezet „A látható nyelv” című tanulmány, mely az írás, írásjelek, íráskonvenciók érzelmi-stilisztikai hatásával foglalkozik. És persze még lehetne folytatni.

A mű azonban mégsem nyújt zavartalan élvezetet. Nem nyújt sem módszerében, sem pedig — és elsősorban — elvi megalapozottságában. „A stílusproblémák és ezek tudományos igényű megoldásai... nem választhatók el a nyelvről való gondolkodás történetétől” — mondja helyesen Zolnai (305). Ez a tétel Zolnai Béla ítélete és felmentése is. Ítélet, mert a tanulmánygyűjtemény — természetszerűleg — a két háború közti nyelvtudománynak, stilisztikának, irodalom- és művelődéstörténetnek elvi álláspontját tükrözi: a nyelvtudományban a saussure-i pszichologizmust, a német „mezőelméletet”, a stilisztikában a Croce nyomdokain haladó német esztétizmust és idealizmust (Cassirer, Vossler, Sperber, Weisgerber stb.), az irodalom- és művelődéstörténetben pedig a szellemtörténetet. Nos, mindezeket túllépett az idő. Természetesen nem azt vetjük Zolnai Béla szemére, hogy a tanulmányok keletkezésének idején korának divatos — és sok érdemes szempontot adó — álláspontját vallotta, sőt bizonyos mértékig érdemének kell betudni, hogy ezeket az elméleteket annak idején magyarul tolmácsolta, ezeket a vizsgálódási módszereket magyar nyelvi anyagra alkalmazta. Még akkor is szemet lehetne hunyni, ha ezek a tanulmányok csupán relikviák, kegyeleti aktusként kiadott emlékek volnának, — ám a kötet lényeges módosítás, átdolgozás, helyesbítés nélkül a korszerűség igényével lép fel, a mához kíván szólni, ami viszont felhatalmazza az olvasót arra, hogy a ma szempontjából foglaljon állást a kötet elvi alapjaival szemben.

E néhány sor keretében nincs mód a kötet elvi hibáinak részletes kifejtésére, még kevésbé cáfolatára, bár — szerintem — ez lenne a kötet megjelentetésének legfőbb haszna. Egy-két alapvető időszerűtlenségre azonban hadd mutassunk mégis rá.

Közöttük az első és legalapvetőbb a nyelv és stílus mibenlétének korábbi felfogásából ered. Ma a nyelvet a társadalom termékének tartjuk, a stílusban pedig a nyelvi eszközök olyan sajátos felhasználási módját látjuk, melyet az adott nyelv lehetőségei (erre Zolnai is helyesen mutat rá), a beszélő egyén, a tartalom, a cél, a mindenkori társadalmi valóság, illetőleg a beszélőnek-írónak ezekhez való viszonyulása határoznak meg, s ami így — az említett tényezők változásával — időről időre nyelvek, egyének, tartalmak, célok szerint változik. Ezzel szemben a német idealista nyelvszemlélet a nyelvet és a stílust egy öröktől adott, változatlan szubsztancia, egy teremtő tényező, a „népszellem” (Volksgeist) vagy a „nemzeti lélek” megnyilvánulásának, titokzatos metafizikai produktumnak tekintti. Ez a „szellem” alakít, nem alakul, teremt, nem teremődik. E felfogás hatására beszél Zolnai is a magyar stílusról, „a magyar stílus örök magyarosságáról” (219). A német fajelmélet stilisztikája faji vonásokból, faji adottságokból magyarázza a stílus vonásait, Zolnai pedig — a német szellemi behatolás ellen küzdve — beleesik a csapdába: ugyanezen fegyverekkel harcolva a magyar nyelvet glorifikálja, idealizálja, annak felsőbbrendűségét hirdeti más nyelvek rovására. (A „Nincs még egy nyelv...” mondatkezdés legalább tízszer fordul elő a műben.) E törekvésében bizony gyakran sajátosan magyar stílustörekvésnek állít be olyasmit, ami a világ bármely nyelvére, írójára érvényes (például „az újításra, egyéni színre való törekvés” 205).

A „népszellem” legfőbb letéteményesei az írók, költők. Ők, egyedül ők teremtik a nyelvi változásokat (melyeknek oka csupán „az egyéni expresszió-keresés, érzelmi szükséglet” 182), ők a stílust, mégpedig „habozás nélkül túltéve magukat a nyelvtani aggályokon” (93), mint Ady: „ösztönösen és nagyúrként” (276). „A magyar stílustörténetet néhány zseni csinálta és csinálja mindig újra” — hangzik a tétel (211), s ennek szellemé-

ben e g y e d ű l Pázmány lesz a magyar irodalmi nyelv megteremtője (104). Ez a totális esztetizmus aztán meghökkentő megállapításokra vezet: „Nálunk az író stílusa átformálja az egész országot” (208), Zrínyi „bátor magyarságának” legfőbb kritériuma az, hogy deák, török, horvát szavakat mer használni (209), Petőfi harca „a stílus szabadságáért való harc” (210), Ady is mindenekelőtt, ha nem kizárólagosan, stílusforradalmár (209).

A köteten vörös fonálként húzódik végig az a gondolat, hogy az író szuverén joggal rendelkezik nem csupán a nyelvi eszközök felhasználásában és kiválasztásában — ez elfogadható —, hanem a nyelv megváltoztatásában is (hiszen az író „mindenható”, „nemcsak a szavakkal bánik szuverén módon, hanem a nyelv alaktanával is” 212). Innen az újításnak — minden nyelvi újításnak — fenntartás nélküli dicsőítése s a nyelv konzervatív tendenciáinak határozott elvetése. Így lesz (Kazinczyt idézve, de Kazinczy korának stílusformáló tényezőiről megfedkezve) a szép egyik kritériuma a szokatlan, a közösségi nyelvhasználattól eltérő. Egy következő lépésben Zolnai már általában a beszélő e g y é n számára követel „szuverén jogot”, mondván: „Nyelvünkre jellemző [?] a beszélő mindenható önkénye” (268). E felfogás jegyében ítéli el Zolnai Béla — hol lángolva, hol gúnnyosan — nemcsak a vaskalapos purizmust, hanem a nyelvművelést, a nyelvnek minden nem ösztönszerű művelését (183, 207), sőt általában minden szabályalkotást is. A helyesírás szabályozása számára „ortográfiai diktatúra”, „a helyesírás államosítása” (85).

Lehet, hogy egyik-másik író talán lelkendezve fogadja ezeket az elveket, az igazság azonban csak az marad, hogy ez a felfogás mégis nyelvi és stilisztikai anarchiára vezetne. Az író nemcsak magát mondja, valami tartalmat is mond m á s o k n a k, akkor pedig a közösség nyelvhasználata az ő számára is kötelező, s annak megsértése nem érdem, nem forradalmi tett. Nem: a „szuverén” költő is szolga, ezer és ezer formában kénytelen engedelmeskedni a nyelv kollektív korlátainak: formai és szemantikai rendszerének. (Annyit ugyan még Zolnai is elismer, hogy „közbe-közbe a legjobb stilisztának is szabad egy-egy [!] kifejeződés nyelvi alakot használnia” 289.) A nyelvek története ismer hebehurgya újítókat, sőt uram bocsá — nyelvrontókat is. Azaz: a nyelvet és stílust formáló tényezők közül nem lehet kirekeszteni az egyik legfontosabbat: a hallgatót (a közönséget), sem azt a konkrét történelmi valóságot, melyben ez él. Az egyén, az író kétségkívül szintén tényező, de csak az egyik. Ezért aztán lehet valamilyen nyelvi, stilisztikai eljárás erény, szépség, vagy igen: forradalmiság is az egyik korban, s lehet ugyanaz bűn, nevetség, otrombaság vagy értelmetlenség egy másik korban. Nincs stílus, csak stílusok vannak.

Túlhaladott ma már az a (Ballyra visszavezethető) felfogás is, mely szerint a stilisztika a nyelv funkciói közül csupán a k i f e j e z é s, még közelebbről az érzelmi mozzanatok (affectivité) kifejezésének módjaival foglalkozik, s mellőzi a nyelv k ö z l ő funkcióját, azt állítván, hogy „Lényünk alapja az érzelmiség (affectivité)” (126). Bár Zolnai jól látja, hogy a kifejtő, intellektuális eljárások is lehetnek expresszívok, hogy a világosság nem mindig „sterilis világosság” (203), nem mond ellene Ballynak, ő is a — lenézően „pozitívnak” nevezett — nyelvtudomány területére korlátozza az intellektus kifejezésének eszközeit (40). A nyelv — mondja — „nyomorúságos megismerő eszköz”, de „a művészet nagyszerű eszköze” (36). Ez az antiintellektualista felfogás megvetéssel szól a „modern értelmi lélekről” (103), s József Attilát ilyen kétértelműen védi meg: „hiába akar elméletben az értelemhez szólni” (306). Ez a felfogás magyarázza Zolnai vonzalmát a homályos, a kifejezetlen, a csupán hangulatkeltő, esetleg csak sugalló vagy egyenesen értelmi tartalom nélküli eljárások iránt. A sok példa közül említsük meg, hogy a szóképzést és szóösszetételt költőietlennek tartja — mivel itt a szóalkotás módja értelmileg motivált —, ellenben nem győzi eléggé magasztalni az (állítólag „semmiből

teremtett”) játszi képzésű, hangutánzó, hangfestő szavakat, az argót és mindenekelőtt a logikai tartalmukban még ködös idegen szavakat. Maga ez a kérdés — az idegen szavak kérdése — külön bírálatot igényelne, de az (Zolnai Béla sok helyes megfigyelését elismerve) máris nyugodtan állítható, hogy ide vonatkozó megjegyzéseinek jórésze („A legsikerültebb gyártmányok éppen az irreális szavak . . .” 256 ; „Legmagyarabb, legszebb, legkölteibb, leginkább hagyományt lehelő szavaink éppen azok, melyek idegenből jöttek” 237, s „a versírónak, aki igazán művész, éppen ezekre a szavakra van szüksége” 276 stb.) nem tekinthető többnek szellemes, de nem éppen veszélytelen játéknál. Hadd tegyünk mégis három rövid megjegyzést. Először : az idegen szavakkal szemben van egy társadalmilag megnyilvánuló viszolygás, s ennek objektív okai vannak. Másodsor : másképpen kell megítélnünk az idegen szavak szerepét egy két- vagy többnyelvű irodalmiság korában, mint — mondjuk — ma. Harmadsor : a Zolnai által eszményített szócsinálási önkény legtöbbször az analógiára, azaz az egyik legáltalánosabb közösségi eljárásra épül, például az emlegetett *bitor* > **bitorol* > *bitorol* > *bitor* fejlődésben is.

A mű természetesen igen sok helyes megállapítást is tartalmaz mind nyelvtudományi, mind stilisztikai vonatkozásban. Helyesen ítéli el például a nyelvmetafizikát (hangszimbolikát), joggal hangsúlyozza a saussure-i belső nyelvvel szemben egyrészt a fizikai hangnak, másrészt a nyelven kívüli valóságnak a szerepét stb. Sajnos, erre a műre is érvényes a retrospektív kiadványoknak az a „tragédiája”, hogy számtalan igazság — éppen a szerző jóvoltából — azóta már átment a tudományos köztudatba, így a fiatalabb nemzedéknek sokszor az a — kegyetlen és igazságtalan — benyomása, hogy a szerző nyitott kapukat dönget, közhelyek mellett von kardot. Ez azonban mégis dicséret és a kutató számára nem csekély elégtétel.

Befejezésül néhány szót még a kötet összeszerkesztéséről.

Nagy igényű tanulmányokkal apró ötleteket, benyomásokat nyújtó, nyúlarknyi cikkek („Szóhangulat és morfológia”, „Rostand-tól Ady-ig”) váltakoznak, köztük olyan is (például „Líraiság és realizmus . . .”), mely szinte teljesen benne foglaltatik egy másik tanulmányban. Feltűnő a későbbi cikkek megszerkesztetlensége („Argó és irodalom”), a felferülő ötleteknek olyan túlzott teljességgel való ömlesztése, mint az az „Ady és Paul Verlaine álmá”-ban történik. Úgy gondolom, hogy azok révén, akik a könyv körül bábáskodtak, e hibák jó része (de még egyes elvi hibák is) elkerülhetők lettek volna.

Így azonban a könyv igazságok és tévedések, remek megfigyelések és elszórt megállapítások, felejthetetlen stiláris bravúrok és zavaró fogalmazások, emlékezetes tanulmányok és érdektelen cikkek nyugtalanító keveréke. De semmiképpen sem mindennapi munka! Olyan kérdéseket vet fel, melyeket fel kell végre vetni, gondolkodásra, elvi állásfoglalásra késztet, — és — ez bizonyos — közelebb visz a stilisztika legalapvetőbb kérdéseinek tisztázásához.

Martinkó András

Benkő László: Juhász Gyula költői nyelvének feldolgozása. (Tervezet.) Különnyomat a Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyvéből. 1957.

A közelmúltban nagy vállalkozás indult Szegeden Benkő László vezetésével: Juhász Gyula költői nyelvének szótári feldolgozása. Mint a tervezetből látjuk, a készülő szótár Juhász Gyula költői nyelvének teljes szóanyagát — a készülő Juhász Gyula kritikai kiadás alapján — kívánja feldolgozni. A szótárban tehát címszóként szerepel minden szóegyed, melyet Juhász Gyula költői nyelvében használt. Szerepelnek a hely- és tulajdonnevek, valamint a mitológiai nevek is. Az egyes szócikkekben a címszóként szereplő szót változatlan szótó esetében helykímélés céljából ~, illetőleg — jel helyettesíti. Azonos szótóvekből képzett szavakat — — jellel helyettesíti a szótár, például:

álmod/ás, ——ni, ——ó, ——ozni stb. Alakváltozatok esetében pl. *csend~csönd*, *csendesen~csöndesen*, *szeg~szög* stb. mindegyik alakváltozat külön címszóként szerepel. „Jelentés szempontjából nincs különbség a *csend~csönd*, *csendesen~csöndesen*, *szeg~szög* szavak között. De már hangulati érték szempontjából nem lényegtelen, hogy Juhász Gyula legtöbbször az *ő-ző* változatot használja az efféle szavakban” — mondja Benkő (7).

Juhász Gyula használt szavain kívül a szótár feltünteteti mindazokat a jelentéseket és jelentésárnyalatokat, melyeknek kifejezésére a költő az egyes szavakat felhasználta. Sajnos, mint a mutatóványból értesültünk — az Értelmező Szótárral ellentétben — a Juhász-szótár nem adja meg minden esetben az egyes szavak értelmezését. Az egyes jelentéseket és jelentésárnyalatokat ×× jellel választja el egymástól, s csak akkor értelmez, ha a köznyelvben ismeretlen, idegen, régies vagy a táj-, illetve népnyelvből vett, esetleg az író alkotta szó bukkan fel. Nem értelmezi például az *ablak* szót, talán azért, mert Juhász Gyulánál csak az általános, 'Fenster' jelentésben szerepel. Csak idézetet közöl Juhász Gyulától: „*ablak* Az —ot kitérom 200/2, Az —on kinyílnak a nagy csodás jégvirágok 12/13.” A köznyelvben ritkán előforduló *árny* szavunkat már értelmezi a szótár, pl.: „*árny* 1. (= árnyék) Kutya vonít az —ban 200/4, Oly hosszú rémes —am 200/14, a járók —a szállt át, 2. (= szellem) én is szürke —ra válnék 9/16, sorsunk —a vár ránk 16/6, bánatok —a nyom 8/14, 3. (= sötétség) fényt vet annyi —ra, 10/15.”

Véleményünk szerint — különösen a nem nyelvész olvasó szempontjából — szükséges lenne minden szó értelmezése. Ezáltal a szótár is szilárdabb rendszert nyerne. Nem kerülne például egy csoportba a — vélhetőleg — 'mond, tanácsol' és a 'szül' jelentésű *ad* igék: „Ezért nem *ad* nekem új ígét semmi szótár”; „Beethoven, bár Bécs *adta*, elragad”. Ugyanígy *ágy* szavunk 'sírverem' és 'folyómeder, víz' jelentésben: „Apámat én sohase láttam, lenn pihent már a nagy, nyirkos *ágyban*”; „[a] Tisza... görög pópa lányát *ágyába* ringatta”. Együttal az olvasó is biztosabban eligazodnék az egyes jelentések és jelentésárnyalatok között. Mennyivel használhatóbb lenne például Verseghy rimszótára, ha a korában vélhetőleg jól ismert szavakat értelmezésükkel együtt közölte volna.

Az egyes jelentéseket és jelentésárnyalatokat Juhász Gyula verseiből vett példamondatokkal, idézetekkel illusztrálja a szótár. Az idézetek visszakereshetőségét az idézet után megadott törtszám biztosítja. A törtszám első tagja a kritikai kiadás alapján feldolgozott vers sorszáma, második része pedig azt jelöli, hogy az idézett versnek hányadik sorában található meg a címszó. Helykímélés és az ismétlések elkerülése végett a példanyagban nem közöl a szótár mindig teljes mondatot vagy mondat értékű idézetet, hanem gyakran csak szintagmákat; pl.: Bécs *adta*; *ágyába* ringatta; *bécsi* rongy stb. Ez néha az idézetből kiolvasható értelmezés kárára történik. A mutatóványban *cifráz* címszónál szereplő „Egy szál cigány ugyan *cifrázza*” idézetből csak a 'hegedűn játszik' jelentés sejthető. Megvallom, én első pillantásra 'káromkodik' jelentésre gondoltam. Sokkal plasztikusabb és világosabb lenne az idézet a következő formában: „A lóca végén, óbor mellett, nagy, barna legény énekelget. Egy szál cigány ugyan *cifrázza*, ujjong, zokog az ő nótája.” Ebből az idézetből világosan kitűnik, hogy itt a *cifráz* szónak 'variál, dallamot kísér' jelentése van. Nem szükséges mindig teljes mondatot idézni, de különösen fontos az idézetek hosszúsága, mondatértékűsége akkor, ha a szótár nem ad értelmezést. Vigyázni kell az idézetek megválogatásával azért is, mert a szótár Juhász Gyula szókincsének összegezése, használt szavai jelentésének, jelentésárnyalatainak megadásán kívül még két nehéz problémát igyekszik megoldani. Igyekszik megvilágítani a szavak grammatikai, főleg szintaktikai felhasználását és stilisztikai értékét. Ez utóbbi két szempont különösen nehéz feladatok elé állítja majd a szótár szerkesztőjét. Nagyon kell vigyáznia, hogy a négy szempont ne keveredjék egymással, és a szótár rendszerességét végig következetesen meg tudja őrizni. A *bécsi* címszó alatt a rövid „*bécsi* rongy” idézet a szintagma kapcsolat jelölésére elegendő, de nem elég a jelentés megvilágítására. A „*bécsi* rongy”

esetében gondolhatunk egy bécsi eredetű rongydarabra, mely itt a versben átvitt értelemben szerepel. „Bécs felől jön a fekete felleg, *bécsi* rongy lesz, mire innen elmegy. Aki küldi mind halálra sárgul, hogyha kard lesz a magyar kaszábul.” Gondolhatunk azonban a pirosítóra is, melyet régebben, sőt még ma is *bécsirongy*-nak neveznek sok helyütt.

Szótári, de stilisztikai szempontból is hasznos az író jellegzetes szókapcsolatainak, stílussajátságainak külön csoportba sorolása. Nagyon hasznos, hogy a szótár egy-egy szócikk után megadja a szinonimákat is. Ezáltal a szótár nemcsak értelmező, hanem egyúttal stilisztikai és szinonima-szótár is lesz.

Reméljük, hogy a Petőfi- és Juhász-szótárt belátható időn belül több írói szótár, Arany, Vörösmarty, Ady, József A. stb. nyelvének szótári feldolgozása fogja követni.

Ismertetést szándékoztam írni, s bírálat-, vitairatféle lett belőle. De azt hiszem, a közreadott tervezetnek is vitaindító szándéka volt, s így véleményemmel — a több szem többet lát elve alapján — némiképpen talán hozzájárultam az írói szótárak kialakításának nagy munkájához.

Wacha Imre

Орфографический словарь русского языка. Академия Наук СССР. Институт языкознания. Под редакцией С. И. Ожегова и А. Б. Шапиро. Москва 1956. Государственное издательство иностранных и национальных словарей. 1260 lap.

1. A szovjet szótáriródalom gazdagságának újabb bizonyítéka „Az orosz nyelv helyesírási szótára”-nak a megjelenése. Az első kiadás 1956-ban látott napvilágot; a második kiadás az elsőnek stereotip változata, s 1957-ben adták ki. Az első és második kiadás 500 000—500 000 példányban jelent meg. Ez a könyv a modern orosz irodalmi nyelv közszavait csaknem teljesen felöleli, beleértve számos periferiális használatú szót is. A munka egészében nagyon gondosan és hozzáértéssel készült. A nagy példányszám arra enged következtetni, hogy a szótár szakembereken kívül a széles néprétegek számára is hasznos segítséget igyekszik nyújtani a helyesírás kérdéseiben. Kérdéses azonban, hogy az olvasók tömegének vagy akár az orosz nyelvtanároknak szükségük van-e ilyen nagyterjedelmű, 110 000 szót tartalmazó segédkönyvre.

A szótár felépítése a következő: 1. A szerkesztőség bevezető szavai (3—5). 2. Hogyan használjuk a szótárt? (6—9). 3. Rövidítések jegyzéke (10). 4. Az А—Я szótári rész (11—1204). 5. Az orosz helyesírás szabályai. Függelék (1205—59).

Ezek előrebocsátása után rátérünk az egyes részek ismertetésére.

2. A szerkesztőségi előszó megvilágítja a szótárnak a célkitűzéseit és létrejöttét. Az orosz helyesírás szabályozására vonatkozó munka már a 30-as években elkezdődött, s ebbe belevonták a legtekintélyesebb szovjet nyelv tudósokat, a tanárok képviselőit és a sajtó munkatársait. Hosszú munka eredményeképpen készült el és jelent meg 1956-ban „Az orosz helyesírás és központosítás szabályai”.¹ Ezzel teljes összhangban állították össze „Az orosz nyelv helyesírási szótára”-t. A szótár alapján a modern orosz irodalmi nyelv szókincsét öleli fel. Tulajdonképpen helyesírási könyv igyekszik lenni, nem pedig olyan szótár, amelyik rendezi a mai orosz nyelv szóhasználatát, mint ahogy az értelmező szótárak teszik.

3. A „Hogyan használjuk a szótárt” című fejezet két részre tagolódik: a) a szótári szókészletre és b) a szótár szerkezetére.

a) A szavak a szótárban alfabetikus sorrendben szerepelnek. Egyes szavaknak megadták a kicsinyítő (уменьшительный) és a nagyító (увеличительный) alakját is, továbbá

¹ Правила русской орфографии и пунктуации. Москва, 1956. Учпедгиз. 176 l.

felvették a melléknév kicsinyítő formáit, a visszaható igéket, a szenvedő múlt idejű melléknévi igeneveket s szükség esetén más melléknévi igeneveket is. Határozói igenevek a szótárban általában nem szerepelnek. Tulajdonnevek nincsenek a szótárban, az alábbi két eset kivételével: 1. homonimák esetében (pl. Октябрь = az Októberi Forradalom; октябрь = október hónap); 2. ha a tulajdonnév köznévvé változott, de megőrizte tulajdonnévi alakját (pl. Цельсий = Celsius). A szótárban olyan szavak is előfordulnak, amelyeknek az írásában kiejtési, szóképzési és lexikai változatok mutatkoznak. Hogyha ezek a variánsok az ábécé szempontjából két helyen szerepelnek, akkor mindkét variáns két helyen található meg. Az állandó szókapcsolatokat a szótárban vagy az első szónál, vagy pedig annál a szónál találjuk meg, amelyet külön nem használunk.

A jelentés nincs megadva, csak olyan esetekben, amikor két szó egyforma kiejtésű, s írásuk különbözik (pl. воскресенье 'vasárnap' és воскресение 'feltámadás').

Stilisztikai utalásokat csak azokban a ritka esetekben találunk, amikor a stilisztikai variánsok a szavak írásával vagy nyelvtani jellegével függnek össze.

A szótárban rendszerint megtaláljuk a szavakra és formáikra vonatkozó nyelvtani megjegyzéseket valamennyi szókategória esetében. Ezeknél az írásban olyan nehézségek mutatkoznak, amelyek a szó morfológiai hovatartozásával vagy a formaképzéssel függenek össze.

A szavak az egy szótagúak kivételével hangsúly jelölésével vannak ellátva.

A szavak a tulajdonnevek kivételével kisbetűvel vannak írva.

а) A szónak az egyik vagy másik szófajhoz való tartozására nincs utalás, kivéve azokat az eseteket, amikor azzal az írásbeli jelölést magyarázzák (pl. пāненный, melléknévi igenév 'sebesült'; пāненнй, melléknév 'sebesült'). A szavak főalakjait rendszerint rövidítve közlik, az alapszónak azzal a betűjével kezdve, amely után a szónak az alakja megváltozik.

A főneveket egyes számú alanyesetben adják meg. Ez után áll a főnév egyes számú birtokos esete. A csak többes számban használatos főnevek után a többes szám birtokos esete áll. A főnevek neve csak akkor van feltüntetve, ha az alanyeset és a birtokos eset végződése alapján nem ismerjük fel a főnév nemét, és a közös neműek, valamint a ragozhatatlan főnevek esetében. Hogyha az egyes esetek különböznek az egyes szám birtokos esetétől képzés, a hangsúly helye tekintetében, vagy helyesírási szempontból nehézséget okoznak, akkor ezeket az eseteket megadja a szótár.

Az -ий, -ой végződésű melléknemeknek csak az egyes számú hímnemű alanyesetét közli a szótár. Az -ий, -ций végződésű melléknemeknek mindhárom nemű végződése megtalálható. A melléknemek rövid alakjait akkor tüntetik fel, ha képzés, hangsúly és írás szempontjából nehézséget okoznak. A közép- és felsőfok csak akkor szerepel, ha nem szabályos képzésűek, s ebben az esetben az ábécé megfelelő helyén találhatók meg. Az igékből képzett melléknemeknél utalást találunk, mivel a melléknévi igenevektől írásban mutatnak eltérést.

A számnevek alanyesetben szerepelnek, s utalás történik birtokos esetükre, valamint a többi esetre, ha azok helyesírási szempontból nehézséget okoznak, vagy a képzés és hangsúly szempontjából valamilyen eltérést mutatnak.

A névmásokat alanyesetben adják meg. Nyelvtani vonatkozásban ugyanazok az útmutatások érvényesek rájuk, mint egyes melléknemekre.

A határozószókat a megfelelő ábécérendi helyen találjuk meg, rendszerint nyelvtani utalás nélkül. Az előjárószónak főnévvel (vagy melléknévvvel) állandósult kapcsolata, továbbá a különféle határozószós kapcsolatok az előjárónál vannak közölve.

Az igék főnévi igenévi alakjukban, egyes szám 1. és 2. személyben vannak megadva. Ha a többi alak ettől eltér, akkor azok is megtalálhatók. Ha az 1. személy nem használatos, akkor a 2. személy áll a főnévi igenév után. A személytelen igéknél és azoknál az

igéknél, amelyeknél az 1. és 2. személy nem használatos, a 3. személy áll a főnévi igenév után. Abban az esetben, ha valamelyik igének nincs jelen ideje, erre utalást találunk. Az ige múlt ideje akkor van feltüntetve, ha az a szabályostól a képzés vagy hangsúly szempontjából eltérést mutat. Egyes igéknek megtaláljuk azokat az alakjait a szótárban, melyek helyesírási nehézséget okozhatnak, bár képzés szempontjából helyesek. A melléknévi igeneveket alanyesetben közli a szótár, s ugyanolyan elvek szerint, mint bizonyos mellékneveket.

4. E kézikönyv szótári részének az anyaga nagy terjedelmű, úgyhogy benne többé vagy kevésbé jelentős mulasztást felfedezni nem könnyű, még az orosz nyelvet anyanyelvi fokon tudóknak sem. Bár a szótári rész főként a modern orosz irodalmi nyelv szókincsét tartalmazza, emellett sok olyan szót is találhatunk benne, amely nem széleskörűen használatos az irodalmi nyelvben, és a múlt szépirodalmában vagy a szakirodalomban fordul elő, és amely helyesírási szempontból rendezésre szorul. Ezek tudományos, technikai szakkifejezések, népnyelvi és nyelvjárási szavak, s bizonyos elavult szavak stb. A szótár magában foglalja a képzett, összetett szavakat, továbbá a kifejezéseket, szókapcsolatokat, melyek a helyesírás szempontjából nehézségeket okozhatnak.

Ezt a kézikönyvet nem lehet csak a helyesírási szótárnak tekinteni, mivel benne egy nem kevésbé nehéz filológiai feladatot, a hangsúly problémáját is megoldják a szerkesztők, néhány esettől eltekintve, amelyben ingadozás mutatkozik, s ez egyben az irodalmi nyelv tényeként könyvelhető el. A könyv tehát hangsúlykérdésekben is hasznos segédeszköz.

Az orosz nyelv helyesírási szótárának az előkészítése a SzU Tudományos Akadémiájának az intézeteiben a második világháború előtt elkezdődött. Alapul vették az orosz nyelv meglevő akadémiai szótárait, Dal¹ és Usakov² szótárát és másokat. Felhasználták a leningrádi akadémiai szótári kartotékanyagot is. Ezt az előkészítő munkát Obnorszkij akadémikus vezette, és részt vett benne a SzU Tudományos Akadémiájának több tudományos munkatársa.

Jelen helyesírási szótárhoz kiindulásul szolgált az az anyag, mely az előzetes akadémiai munka folyamán gyűlt össze. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetében alaposan felülvizsgálták a szójegyzéket, sok felesleges szót kihagytak, felvették új, enciklopédiai és tájékoztató kiadványok anyagát, valamint társadalmi-politikai és irodalmi anyagot. Egységesítették és a lehetőségekhez képest tökéletesítették a szótárt, melynek legfőbb feladata, hogy egyöntetűséget vigyen az orosz nyelv mai helyesírásába.

A munka megszervezésében, egy ilyen nagy terjedelmű helyesírási szótárnak a kidolgozásában és elkészítésében, továbbá a szótár egyes részeinek elsődleges szerkesztésében nagy része volt Krjucskov Sz. Je. professzornak. A szótár nyomdai munkálatai idején ugyancsak ő nyújtott nagy segítséget észrevételeivel. A szótárkészítés elveinek a kidolgozásában részt vett Barhudarov Sz. G., a SzU Tudományos Akadémiájának a levelező tagja; és sokban hozzájárult megjegyzéseivel a nyomtatáskor a szótár tökéletesítéséhez is. Rajtuk kívül a Nyelvtudományi Intézet nyelvhelyességi szektorának több munkatársa is részt vett a szótári munkában.

„Az orosz nyelv helyesírási szótára” az orosz helyesírásnak új törvénybe foglalása, s ezzel a ténnyel számolniuk kell azoknak is, akik feltehetően egyes részletkérdésekben más állásponton vannak. Még értékesebbé tenné a szótárt az, ha benne alapos tulajdonnév-jegyzéket és földrajzi nevek jegyzékét is találánk. A szótár jelenlegi terjedelmében

¹ Даль В. И.: Толковый словарь живого великорусского языка. Москва 1935—1940.

² Ушаков Д. Н.: Толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург — Москва 1880—1882.

főként a szakembereknek, a kiadók és szerkesztőségek munkatársainak tesz hasznos szolgálatot. A kisebb terjedelem a szótár praktikus kezelhetőségét is jobban elősegítené. A mellékhangsúly jelölésére inkább megfelelné a (') jel.

Nem értjük, mi indokolja a helyesírási szempontból nehézséget nem okozó, főként egyszótagú (pl. стол, пол, ум stb.) és -ик képzős szavak (pl. столік, домик stb.) felvételét. Az idegen eredetű szavak írásában ingadozás mutatkozik.

A Szovjetunióban eddig megjelent bírálatok a következőket kifogásolják: a nagyszámú technikai, archaikus, nyelvjárási, népnyelvi és irodalmi műszavak felvételét (ez a teljességre törekvéssel magyarázható, de helyettük inkább széles körben használt szavakat kellene felvenni); egyes szavak származékszavainak túlzottan részletes felsorolását; a szavak főalakjainak (és magyarázatának) nem mindig következetes megadását; az egybeírás, különírás, kötőjellel írás nem eléggé tisztázott elveit; a teljesebb összhang hiányát a legújabb orosz helyesírási és központoszási szabályokkal.

Természetesen mindezek a „hibák” egy újabb kiadásban kiküszöbölhetők.

Úgy véljük, hogy a nagy szakértelemmel és hozzáértéssel készült munka meghozza gyümölcsét, s hozzájárul ahhoz, hogy az orosz nyelv helyesírásának a gyakorlatában létrejöjjön a kívánt egység. A szótár segítséget jelent egy nagy terjedelmű magyar helyesírási szótár összeállításához is, ennek a munkálatai már elkezdődtek.

Ennek az ismertetésnek a keretében a szótár függelékében szereplő „Az orosz helyesírás szabályai”-ra (Правила русской орфографии) nem térünk ki, mivel azzal egy másik cikk folyóiratunknak e számában úgyszintén részletesen foglalkozik (149—61).

Kovács Zoltán

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Érdek. László Piroska azt kérdezi, hogy az *érdek* szónak mindig az volt-e a jelentése, ami ma.

Igen *érdekes* ennek története. Az *érdek* szó a nyelvújítás korában, 1830 táján keletkezett, mégpedig az *érdekel* igéből való elvonással. Az *érdekel* az *ér* ige gyakorító képzős származéka, s valamikor ezt jelentette: 'sokszor érint, érintget, bánt valakit, valamit', s így beszéltek: sarkantyúval *érdekli* a lovat. Ebből a konkrét jelentésből lett mai elvont értelme. Ami ugyanis újra meg újra érinti figyelmünket, az *érdekel* bennünket.

Az *érdek* szónak eleinte több jelentése élt, mint ma; például Czuczor—Fogarasi szótára szerint (II. köt.; 1864-ben jelent meg): „1. Részvét, midőn más ügye, baja, sorsa mintegy bennünket is ér, azaz illet, megillet. *Érdekekkel viseltetni a szegények iránt.* 2. Azon vonzalom vagy inger, mely bennünket valamihez húz. *Érdekekkel olvastam könyvedet. Ezen foglalatosság különös érdekekkel bír reám nézve.* 3. Önzés, önhaszonlesés. *Ő ezt nem érdekből teszi. Ő neki semmi érdeke sincs a dologban.* 4. Tekintet, viszony. *Kiki más érdekből nézi a dolgot.*”

Ma valójában csak a 3. jelentése él. Az *érdekes* ennek a szónak származéka; alapszavában a 2. jelentés tükröződik.

F. G.

Mellébeszél. Farkas Gézánének a címül írt szó jelentését illető kérdésére az alábbi választ adjuk:

A *mellébeszél* igének ez a jelentése: 'nem arról beszél, amiről kellene, hanem vagy tudatlanságból, vagy azért, mert nem akar nyíltan szólni, kerülgeti a dolgot'.

Ennek a szónak még nem nagy múltja van nyelvünkben, nem igen régen szótározták először. Egyelőre csak az alantasabb, bizalmas stílusrétegben él, nem irodalmi.

F. G.

Süket vagy siket? A Siketek és Nagyothallók című lap felelős szerkesztője föl hívta figyelmünket a lap júliusi számának vitacikkére; „Siketek vagy süketek?” cím alatt Bógnér Gyula fejtegeti a kérdést, s a *siket* változatnak kel védelmére. A felelős szerkesztő véleményünket kéri, és a vitatott szó származása, múltja iránt érdeklődik a lap olvasói nevében.

Ezeket írhatjuk: A szó eredete egyelőre ismeretlen. Először személynévként bukkan föl, 1198-ban, *sukete* alakban (vö. Bárczi: Magyar szófejtő szótár; Magyar Nyelv 11[1915]: 369, *Cune* alatt), s ezt akkor így ejtették: *sükete*. Első adatunk tehát ü-s. Majd a XV. század elejéig csak *i*-vel ejtett adataink vannak (*Syket*-, *Siketh*, *Syketh*, földrajzi összetétel előtagja és személynév: Magyar Oklevél-szótár; a XIV. század vége tájáról való Königsbergi Szójegyzékben melléknévként: *Schyket*). 1418-ból egy ilyen

személynevet jegyezték föl: *Suketh* (M. Oklevél-szótár), s így ejtették: *süket*. Ettől kezdve egészen 1530 tájáig csak *i* ejtésű alakokról tudunk (M. Oklevél-szótár és M. Nyelvtörténeti Szótár), azután a XVIII. század második feléig az *ü-s* alakok vannak többségben (M. Nyelvtört. Szótár). A XIX. században az akkori szótárak tanúsága szerint, úgy látszik, inkább a *süket* alakváltozatot tartották irodalminak, de előfordult gyakran a *süket* is. Nyelvjárásainkban mind a két alak él, de talán a *süket* nagyobb területen járja (Magyar Tájszótár). Mai köz- és irodalmi nyelvünkben vitathatatlanul a *süket* változat az elsőség, a *süket* alakkal nem is igen találkozunk. Ezért természetes, hogy a ma érvényes akadémiai helyesírási szabályzatban (A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad. 1954.) csak *ü-s* alakok vannak: *süket*, *süketnéma*, *süketség*, *süketül*, kivéve ezt a kifejezést: *fülsüketítő zaj*; a rosszul hangzó *fülsüketítő*-t ugyanis nemigen szokták használni, azért csak a *fülsüketítő*-t találjuk a szabályzat szótári részében.

Bógner Gyula elismerően szól az Akadémia nyelv-művelő munkájáról, majd így folytatja: „... azonban hiba, ha nem veszi figyelembe éppen a szó életét”. Mint látjuk, figyelembe veszi. Az is kitűnik az imént elmondottakból, hogy mióta írásos emlékekben figyelhetjük a kérdéses szó történetét, vagyis nyolcadfél század óta egymás mellett él a *süket* és a *süket* alakváltozat. Tehát nem helytálló Bógner Gyulának az a véleménye, hogy a *süket* szót kell használnunk, mert századok óta az él. Először is: nem csak az él. Másodszor: ami a nyelvben tegnapelőtt vagy tegnap eleven valóság volt, az esetleg ma már ódonszerűen hat. Itt van példának a *mivel* szó. A nyelvjárásokban imitt-amott előfordul még, de a köznyelvből teljesen kihalt; manapság már így beszélünk: *művel*, *művelődés*, *földműves*, *közműves* stb. Furcsa volna, ha valaki azt kívánná, hogy hozzuk vissza az irodalmi és köznyelvbe a *mivel* igét, mert volt idő, amikor inkább azt használták. Már bizony lejárt az ideje, legalábbis egyelőre. Nem lehetetlen, hogy száz vagy kétszáz év múlva megint a *süket* és a *mivel* lesz a köznyelvi. Nem tudhatjuk. Az ellenben tény, hogy a mai köznyelvből kipusztult a *süket* is, a *mivel* is.

De talán mégis van egy kis különbség a *mivel* és a *süket* esete között. Ha helyes Bógner Gyulának az az állítása, hogy a *süket* a nem hallók körében ezt jelenti: 'süketnéma', a *süket* pedig: 'olyan, aki nem hall vagy nem jól hall, de tud beszélni', akkor természetesen csoportnyelvi, sőt szakszóként el kell ismernünk a *süket* használatának jogosságát, de csak az imént említett „szakmai” értelemben. Így a köznyelvi *süketnéma* szó mellett megállhatna a szakirodalomban rokon értelmű szóként a *süket*, bár attól tartunk, hogy mindig könnyen összetévesztheti valaki a *süket*-tel.

Egy másik körülmény is elgondolkoztathat bennünket. Bógner Gyula szavaiból úgy értjük, hogy a nem hallókat — s bizonyára a beszélni tudó nem hallókat is — sérti a *süket* megnevezés, mert ennek a szónak bántó átvitt jelentése is van (tudniillik a jassz nyelvben): 'értelmetlen, ostoba', pl. *süket duma*, *süket alak*. Erre azt mondhatjuk, hogy csak azért keletkezhetett a *süket* szónak ez a jelentése, mert a *süket* a valóban élő szó, nem pedig a *süket*. Mégis tudomásul kell vennünk, hogy a nem hallók érzése szerint a *süket* szó — éppen ritkább előfordulása, ezért választékossága s az 'ostoba' jelentéssel való nem terheltsége miatt — kíméletesebben fejezi ki a 'nem halló' jelentést, mint a köznyelvi és ennek folytán „közönségesebb” *süket* szó.

Mindent összegezve ezt kell mondanunk: Nem helyteleníthetjük a *süket* szónak 'süketnéma' jelentésben való szaknyelvi használatát (ha a szónak ez a jelentése csakugyan eléggé elterjedt), s azt sem szabad akadályoznunk, hogy a negyvenezer nem halló és nagyothalló iránti tapintatból (ha a köznyelvi *süket* szó valóban sérti őket) a *süket* szót használják azok, akiknek az jobban tetszik, például ők maguk, akár egyesületeik, intézményeik, lapjuk címében és cikkeikben, írásaikban is. De hozzá kell tennünk: a köznyelvben — minden bántó szándék nélkül — ezentúl is a *süket* szót használjuk; az elviselhetetlen *zaj*, *lárma* azonban nekünk is *fülsüketítő* marad.

Még néhány észrevételt Bógner Gyula egyik-másik téves állítására. Nem értjük, hogy a *siket* szó miért „latinosabb hangzású”, mint a *süket*, akár egymagában tekintve, akár a latin *surdus* 'süket' szóval összevetve.

Továbbá ezt írja Bógner Gyula: „Nem vitás, hogy az »utca« az »út« szóból eredt”. Szavait így kell helyesbíteni: Már rég nem vitás, hogy az *utca* szó nem az *út*-ből eredt, hanem valamelyik szláv nyelvből került hozzánk. Gondoljunk például a szerb-horvát *ulica* szóra s arra a tényre, hogy valamikor így is írták nálunk az *utca* szó előzőjét: *ulca*. Az *utca* szónak semmi köze az *út* szóhoz, de az elterjedt és hagyományossá vált *utca* alakot fogadta el mai helyesírásunk is.

F. G.

Miniaturizálás — parányítás. Czidlina Gusztáv azt javasolja, hogy gépek, készülékek nagyon kicsiny méretűvé szerkesztését a hosszadalmas, latin—francia *miniaturizálás* helyett nevezzük így: *parányítás*.

Javaslatát mindenképp helyeseljük.

F. G.

Pásztó. Csépany István levelére, amelyben Pásztó község nevének eredetét illetően kér felvilágosítást, a következőkben válaszolunk:

A névre vonatkozó középkori adatok (vö. pl. Anonymusnál *Pasztuh*) olvasata *Pasztuch*. A szóvég fejlődése szabályos. A mai szóvégi -ó, -ő (és -ú, -ű) hangok jelentékeny része ómagyar *magánhangzó* + *γ* hangkapcsolatra megy vissza. Ha tehát a mai *Pásztó* eredetét akarjuk felderíteni, a régi *Pasztuch* alakból kell kiindulnunk.

A szláv nyelvekben van egy *pastuch* köznév; ez a szó az orosz, kisorosz, lengyel, cseh nyelvben 'pásztor' jelentésű, a bolgár, szerb, horvát, szlovén nyelvben pedig 'ménló, csődör' a jelentése. A köznév személynévi használatára van adat az oroszban és a csehben. Ezek a 'pásztor' jelentésű köznévből valók. A délszláv nyelvekből *Pastuch* személynévre nincs adat, de van bolgár *Pastuch* falunév.

A Heves megyei *Pásztó* mint földrajzi név személynévi eredetű. Maga a személynév tehát — az előbbieik alapján — szláv eredetű. Melich János is, Pais Dezső is a 'ménló' jelentésű szláv köznévhez kapcsolják ezt a személynévet, vagyis délszláv eredetűnek tartják, azonban — véleményünk szerint — éppen úgy magyarázható a 'pásztor' jelentésű szóból is.

A név maga tehát szláv eredetű, de a névadás módja, hogy ti. pusztá személynév válik helynévvé, sajátosan magyar.

P. L.

Lemondja az előadást. D. Bárdos Lajos ny. bányamérnök helyteleníti e kifejezést.

A mi nézetünk ez: Való igaz, hogy ezt a németességet már sokszor megrótták, s azt ajánlották helyette, hogy *lemondott az előadásról* vagy röviden: *lemondott, nem lépett föl*, de — sajnos — már aligha írhatjuk ki.

F. G.

Bolti nyitvatartás. Vezér Tibor kifogásolja levelében a címül írt kifejezést.

Véleményével egyetértünk: A „Bolti nyitvatartás: ettől eddig” valóban igen furcsa kifejezés. Semmi szükség rá, teljesen elegendő, amit javasol: „Nyitva: 8—18”. Ha valakinek jobban tetszik a hosszabb kifejezés, így is mondhatja és írhatja: „A boltot nyitva tartjuk 8 órától 18 óráig”, vagy esetleg így: „A bolt nyitva: 8-tól 18 óráig”.

F. G.

Milyen névmás az *én* szó ebben a mondatban: „Ez az *én* füzetem volt”?

Bereczki Sándornak e kérdésére az alábbiakban válaszolunk: Természetesen nem birtokos névmás, hanem személyes névmás, amely a kérdéses mondatban a birtokos jelző funkcióját tölti be. Mondattani helyzete azonban szófaji jellegén mit sem változtat. Hiszen e szerkezetben: az *asztal lába*, az *asztal* szó főnév marad, mégpedig ragtalan főnév, noha éppúgy a birtokos jelző szerepét tölti be, mint a személyes névmás az előző példában.

D. L.

A kérdő *-e* és a megengedő *is* szórendi helyéről. Wéber Lajos azt kérdezi levelében, hogy a következő három szerkezet közül melyik a helyesebb: 1. *Játszott volna-e?* 2. *Játszott-e volna?* 3. *Vajon játszott volna?*

Ekképp válaszolhatunk: Célszerű együtt tárgyalnunk az *-e* szórendi helyének kérdését a megengedő *is* kötőszóval, mert egyformán viselkednek ebből a szempontból, s egyiknek a viselkedése megvilágítja a másikét.

Az irodalmi nyelvben a *Játszottál-e volna?* majdnem olyan helytelen, mint a *Nem-e láttad?* *El-e mész?* vagy *Még ha figyelembe is veszi . . .*, *Akárhogy is gondolja*-féle szórend. Bár ez a sajátosság régen is, ma is, főleg egyik-másik nyelvjárásban előfordult és előfordul (vö. Klemm: Magyar tört. mondattan 414—5, 635), mégis azt kell mondanunk, hogy legjobb stilisztáink általában kerültek, s Arany János határozottan helytelenítette is. Előfordul ugyan nála a megengedő *is*-nek ez a szórendi elhelyezése, például a Toldi Szerelme III. énekének 9. versszakában, bizonyára főként a rím kedvéért: „Arra felé Miklós fékét kanyarítja, Tudja már a Pejko, ha nem *is* tanítja”, de megjegyzi hozzá a Glossariumban (az *is* alatt): „nem németes, hanem erdélyies”.

Az *-e* kérdőszócska és a megengedő *is* helyes szórendi használatának szabálya: Mind a kettő az állítmány után következik; ha az állítmány *volna* elemmel összetett igealak, akkor a teljes alak után, a *fog, kell* stb. úgynevezett segéd- és módosító igével szerkesztett állítmány esetén pedig a ragozott rész után. De hadd beszéljenek a helyes példák: *Nem láttad-e? El-mész-e? Megteszi-e? Ott van-e? Ott lesz-e? Ott lett volna-e? El fog-e (akar-e stb.) menni? Játszott volna-e? Meg akarta (szerette stb.) volna-e tenni? Ez elég nagy-e? Ez nem túlságosan nagy-e? — Ha nem láttad is; ha elmész is; ha megteszi is; ha ott van is; ha ott lesz is; ha ott lett volna is; bármint el akar is menni; ha játszott volna is; bár meg akarta (szerette stb.) volna is tenni; ha figyelembe veszi is; ha figyelembe vette volna is; akárhogy gondolja is; ha ez elég nagy is; ha ez nem túlságosan nagy is.*

Különböztessük meg pontosan a megengedő *is*-nek és a hozzátoldó *is*-nek a szórendjét: *Ha megteszi is, nincs köszönet benne:* megengedő. *Jó lesz, ha meg is teszi,* nemcsak mondja: hozzátoldó. — *Ha ott lesz is, nem sokat várhatunk tőle:* megengedő. *Ha ott is lesz, másutt is, akkor nem sok hasznát vesszük:* hozzátoldó.

Ha a tagadó mondatnak igeikötős ige az állítmánya, akkor az *-e* kérdőszócska és a megengedő *is* kötőszó a pusztá ige, illetve a *volna* elemmel összetett alak után, nem pedig a tagadószó vagy a hátravetett igeikötő után helyezkedik el: *Nem mész-e el? Nem teszi-e meg? Nem mentél volna-e el? Nem tette volna-e meg? — Ha nem mész is el; ha nem teszi is meg; ha nem mentél volna is el; ha nem tette volna is meg.*

A most bemutatott típusú tagadó mondatban az igei állítmány határozói vagy tárgyi bővítményét ugyanúgy hátravetjük a pusztá ige, illetve összetett igealak mögé, mint az igeikötőt, s az *-e* kérdőszócska vagy a megengedő *is* kötőszó közvetlenül a hátravetett bővítmény előtt áll: *Nem vált-e javára? Nem vált volna-e javára? — Ha nem vált is javára; ha nem vált volna is javára. — Nem tartott-e előadást? Nem tartott volna-e előadást? — Ha nem tartott is előadást; ha nem tartott volna is előadást.*

Előfordulhat, hogy a hátravetett bővítménynek is van bővítménye, akár többszörös; az ilyen szerkezet természetesen megbonthatatlan egység. Az *-e* és a megengedő *is* ilyenkor is megtartja helyét a pusztá ige, illetve összetett igealak mögött: *Nem vált-e nagyon javára? Nem vált volna-e nagyon javára? Ha nem vált volna is nagyon javára* stb. *Ha nem tartott volna is szép előadást* stb.

A hangsúlytól függően van ilyenfajta szórendű mondat is: *Meg nem teszi-e? Meg nem tette volna-e? Ha meg nem teszi is; ha meg nem tette volna is* . . . Az ilyen típusú mondatban az *-e* kérdőszócskának és a megengedő *is* köztörzőnek ugyancsak a pusztá ige vagy a *volná*-val összetett alak után, nem pedig az igekötő vagy a tagadószó után van a helye.

Lehetséges, hogy a *Nem mész-e el? Nem teszi-e meg? Ha nem mész is el; ha nem teszi is meg* . . . szórend analógiája is hatott, tévesen, a *Játszott-e volna? Ha játszott is volna* . . . helytelen szórend kialakulásában. Tévesen, mert hisz az igekötő határozó jellegű, s határozóként változtatja szórendi helyét, a *volna* pedig a föltételes mód múlt ideje összetett igealakjának egyik eleme, s mindig közvetlenül igéje után áll, nem választ-hatja szét őket sem az *-e*, sem az *is*.

Ha a mondatban nincs állítmány, akkor az *-e* kérdőszócskát akármely kiemelt mondatrészhez kapcsolhatjuk. Ha például ezt mondom: *Elmegyek*, kérdezheti valaki csodálkozva: *El-e?* Vagy ha így mondom: *Nem megyek*, visszavetheti valaki: *Nem-e?* Ez is helyes: *Nem tudom, elmegyek-e, nem-e*. Ha kitesszük a *vagy* köztörzöt, akkor már el szokott maradni a második *-e*: *Nem tudom, elmegyek-e vagy nem*. Erre a kijelentésemre: *Ezt olvasom*, kérdezhetik: *Ezt-e?*

Még arra a kérdésre kell felelnünk, hogy helyes-e a *Vajon játszott volna?* mondat. Kell-e ide az *-e* kérdőszócska? Ott is lehet, el is maradhat. A *Vajon játszott volna?* mondat kérdőszócska nélkül inkább a magában töprengő embernek a kíváncsiságát fejezi ki, nincs olyan határozott irányulása, többnyire valakihez intézett jellege, mint ennek: *Vajon játszott volna-e?* Ez következik is az *-e* kérdőszócska eredetéből: kezdetben figyelem-ébresztő indulatszó volt (vö. Magyar etymológiai szótár). Egyébként ha a *vajon*-os mondatban kérdő névmás vagy más kérdőszó (ki? mi? melyik? hol? honnan? merre? meddig? stb.) van, akkor az *-e* kérdőszócskát nem tesszük ki.

F. G.

Hogyan rövidítsük az összetett földrajzi nevek elő- vagy utótagját? — kérdezi Ránki Andor, a Tankönyvkiadó Vállalat korrektora. Véleményünket több helyesírási szakemberrel való megvitatás után így foglalhatjuk össze:

Az Akadémia Helyesírási Bizottságának „A földrajzinév-írás további szabályai” című határozata 20. pontjának idevágó része így szól: „Ha valamely egybeírt összetett földrajzi név első tagját alkalmilag rövidítjük, a rövidített előtag után nem teszünk pontot, és ezt a pont nélküli rövidítést a második taggal egybeírjuk: *Bpest* (= Budapest), *Bkenese* (= Balatonkenese), *Szhely* (= Szombathely), *Nkanizsa* (= Nagykanizsa) stb. Ha a második tagot rövidítjük, a rövidített tagot ponttal zárjuk le: *Hajdúszob*. (= Hajdúszoboszló), *Sztálinv*. (= Sztálinváros), *Martonv*. (= Martonvásár) stb.” (I. OK. 9 [1956]: 436).

Ha a helységneveknek nagyobb csoportját ebből a szempontból megvizsgáljuk, akkor arra az eredményre jutunk, hogy ezt a szabályt csupán egy részükre alkalmazhatjuk. Az idézett szabály szerint ti. ilyenféle rövidítések is keletkezhetnének: *Nigmánd* (= Nagyigmánd), *Kigmánd* (= Kisigmánd), *Agöd* (= Alsógöd), *Aörs* (= Alsóörs), *Fegerszeg* (= Felsőegerszeg), *Balmádi* (= Balatonalmádi), *Dalmás* (= Dunaalmás), *Kvat* (= Külsővat), *Tug* (= Tiszaug).

Ennélfogva a szabályt talán így lehetne módosítani: Egybeírt összetett földrajzi nevek előtagjának alkalmi rövidítésében kétféleképp járhatunk el. Ha a rövidítés következtében egymás mellé kerülő betűk csoportja nem okozhat félreértést — tehát főként egynévelő ritka mássalhangzó-betűkapcsolat esetén — a gyakori előtag rövidítését pont és kötőjel nélkül egybeírjuk a nem rövidített utótaggal: *Bpest* (= Budapest), *Bkenese* (= Balatonkenese), *Szhely* (= Szombathely), *Nkanizsa* (= Nagykanizsa), *Dharaszi* (= Dunaharaszti), *Tfüred* (= Tiszafüred) stb. Ha azonban a rövidítés folytán olyan betűk kerülnének egymás mellé, amelyeknek olvasásából félreértés vagy bármi zavar, bizonytalanság támadhat, akkor az előtag rövidítése után pontot és kötőjelet teszünk, az utótagot pedig kis kezdőbetűvel kapcsoljuk a rövidített előtaghoz: *A.-göd* (= Alsógöd), *F.-egerszeg* (= Felsőegerszeg); *K.-igmánd* (= Kisigmánd), *N.-alásöny* (= Nagyalásöny), *D.-almás* (= Dunaalmás), *T.-ug* (= Tiszaug), *K.-vat* (= Külsővat), *B.-sárd* (= Belső-sárd) stb. De ritkább neveket, amilyen pl. ez a két utolsó, inkább ne rövidítsünk, kivált nagyobb közönségnek szánt írásműben ne. Általában nem szabad halmozunk a rövidítéseket; ne nehezítsük meg a szöveg olvasását. — Ha a második tagot rövidítjük, a rövidítést ponttal zárjuk le: *Hajdúszob.* (= Hajdúszoboszló), *Sztálinv.* (= Sztálinváros), *Martonv.* (= Martonvásár) stb.

A rövidített formák -i képzős származékainak írásmódja is ennek megfelelően alakul: *bpesti*, *szhelyi*; *a.-gödi*, *f.-egerszegi* stb. F. G.

Kis vagy nagy kezdőbetűvel írjuk-e a szőlőfajták nevét? — kérdezi Csepregi Pál, a Kertészeti és Szőlészeti Főiskola adjunktusa; egyúttal másolatban megküldi azt a cikkét, amelyet a Kertészet és Szőlészet című folyóirat júliusi felhívására írt. Cikkéből kitűnik, hogy a nagy kezdőbetűs írásmódot helyesli.

A kérdést megbeszéltük egymás közt, valamint a Magyar Enciklopédia lexikográfiai csoportjával és egyik botanikus szerkesztőjével. Ennek alapján a következőket mondhatjuk:

A hivatalos helyesírási szabályzat (A magyar helyesírás szabályai. 10. kiadás, 1954.) 133. pontja így szól: „A tudományos műszavak nagy kezdőbetűs írásmódját az egyes szaktudományok gyakorlata határozza meg: *Canis canis*, *Ardea alba*; *Föld*, *Nap*, *Hold*; stb.” Eszerint megvan a joga bármely szaknak, hogy tudományos megközelítésből esetleg a köznyelvitől eltérő írásmódot használjon. Az idézett szabályzat természetesen csak a köznyelvi helyesírást akarja egységesíteni.

Tudomásunk van róla, hogy a kertészetben meglehetősen általános a fajtaneveknek nagy kezdőbetűs írása, s arról is tudunk, hogy erről egy idő óta viták folynak; például a Magyar Enciklopédia lexikográfiai csoportja már több ízben megtárgyalta ezt a kérdést kertészeti szakemberekkel, de máig nem sikerült megállapodásra jutnia.

Mi úgy látjuk, hogy határozott ellentmondás van egyfelől a növény- és állattan, másfelől a kertészet helyesírásában. Írtesülésünk szerint az 1954 júliusában Párizsban tartott nemzetközi növénytani kongresszus úgy határozott, hogy a növények genusnevét nagy, fajnevet pedig kis kezdőbetűvel kell írni, még akkor is, ha az egyébként tulajdonnév, személynév; ez azonban csak a latin terminológiára vonatkozik. A nemzeti nyelvek megtartják a maguk külön írásmódját; a magyar növény- és állattan terminológiájában például még a genusneveket is kis kezdőbetűvel szokás írni.

Tudjuk, hogy a kertészetben, a növénynemesítésben az új fajták, változatok megjelölésére gyakran márka-, védjegyszerű neveket választanak; ezeket (kereskedelmi érdekből is) tulajdonnévnek szokták tekinteni, s nagy kezdőbetűvel írják őket. Ön ilyenül említi a következőket: *Gül baba burgonya*, *Vertus kelkáposzta*, *Braunschweigi káposzta* stb. Arról lehetne vitatkozni, hogy szükséges-e az efféle elnevezést márkának, védjegynek megtenni. Ha szakmai szempontból kíváncsi, írják szakszövegben aszerint, de a z

mindenképp helytelen volna, hogyha ez a köznyelvi helyesírásra is reáerőltetnénk. Ez a nagybetűs írásmód teljesen ellenkezik a magyar köznyelvi helyesírással. Nyelvünkben (és más nyelvekben is) gyakran előfordul, hogy tulajdonnév köznevesül. Van, akinek *bazedov*-ja van (nem *Basedow*-ja), a beteg *röntgen*-re megy (nem *Röntgen*-re), s azt hisszük, nemcsak mi laikusok eszünk *güllabá*-t vagy *ellá*-t, *ringlő*-t, hanem Önök, kertészek is; még talán Önök is csak szakmunkáikban írják így: *Güll baba burgonya*, *Ella burgonya*. (A *burgonya* szó is tulajdonnévből lett: Burgundia olasz nevéből, *Borgogná*-ból.) A *ringlő*-t talán már kertészeti művekben sem írják *reine-Claude*-nak. Aki *Ellá*-t eszik, az — Csokonai szavával — „Önnön embertársát vendégeskedi be”.

Tehát nincs abban semmi különös, ha kisbetűvel írjuk az *izabellá*-t. A *Kecskeméti virága* elnevezésben az első szót mint tulajdonnevet persze nagy kezdőbetűvel kell írni a köznyelvi helyesírás szerint is, de kisbetűvel ebben: *kecskeméti rizling*. A *Szauter Gusztávné-muskotály*-féle hosszadalmas elnevezéseket pedig kár újabbakkal szaporítani.

Nem helyeselhetjük cikkének ezt a helyét: „Ha pl. az újonnan előállított fajtákat vesszük figyelembe, tudnunk kell, hogy azok egyetlen szőlőmagból származnak. A több százezer tőke tehát ugyanannak a növénynek egy-egy része.” Azon aligha lehet vitatkozni, hogy minden szőlőtőke külön növényi egyed, még ha „ugyanazon fajtához tartozik” is. Lehetséges, hogy majd frunk a Kertészet és Szőlészet folyóiratnak is, ha még alaposabban megvizsgáltuk a kérdést.

F. G.

Trezina. Szabédi László kolozsvári költő szóhasználatát vizsgálva Grétsy László megakadt a *trezina* szónál (Nyr. 81: 287). A szót, mint írja, hiába kereste a szótárakban és nyelvjárási monográfiákban, sehol sem akadt a nyomára. Csak a készülő Új Magyar Tájszótár cédulaanyagában bukkant rá egy jászberényi adatra: „*trézina*: vasúti, sínen gördülő jármű, melyet munkások hajtanak (hajtány!)”. A *trezina* 'hajtány' eredetének a kérdését Grétsy nyitva hagyta.

A *trezina* nem más, mint a vasutasok körében ismeretes *drezina* 'hajtány' (Balassa József: A magyar nyelv szótára. 1. Bp., 1940. 144) nyelvjárási változata. A *dreziná*-t régebben idegen helyesírással is írták: *draisina* (Révai Nagy Lexikona. 5. 1912. 733; Technikai Lexikon 1. Bp., 1928. 266, 530), *draisine* (Radó Antal: Idegen szavak szótára.¹⁰ 1942. 65; A Pallas Nagy Lexikona. 8. 1894. 556). Az Akadémiai Nagyszótár anyaggyűjtésében és a Czímszó-jegyzékben (Bp., 1899.) a *drezina* nem szerepel.

A *drezina* forrása a francia *draisine* 'ua.' (Dictionnaire Encyclopédique Quillet. Chat-E. Paris, 1953. 1619). A magyarba a francia szó a német *Draisine* 'ua.' közvetítésével került. A német közvetítés nemcsak azért valószínű, mivel az újabb korban a francia szavak általában Bécsen keresztül jutottak el hozzánk, hanem a *drezina* hangalakja is erre mutat. A szó ugyanis ál-latin köntösben, -a szóvéggel honosodott meg nyelvünkben, a latinositott szóvég pedig főleg a német közvetítésű francia jövevényszavainknál jelentkezik; vö. *cigaretta*, *dáma*, *frizura*, *kulissza*, *masina*, *vatta* stb. A német közvetítés valószínűségét növeli a *trezina* alakváltozat elején az eredeti *d*- helyett található *t*- is, mert ilyen természetű zöngétlenedés csak néhány, német eredetű vagy közvetítésű jövevényszavunkon figyelhető meg: *trádor* 'aranszövet' < német *Drap d'or* < francia *Drap d'or* (Implon: NéNy. 6: 148; vö. Horger: NéNy. 6: 19; (EtSz. 1: 1414), *atrec* (az *adresz* alakváltozata) < német *Adresse* < francia *adresse* (EtSz. 1: 18; vö. Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete. Bp., 1951. 82) stb.

A *draisine* feltalálójáról, K. F. Drais badeni német erdőmérnökről (1785—1851) kapta nevét. Drais készítette 1813-ban azt a lábbal hajtott, négykerekű kocsit, amely a hajtány ősenek tekinthető. Drais nevét egy másik találmánya is őrzi, éspedig az 1817-ben szerkesztett *draisienne* 'futógép', a kerékpár elődje. A francia névadásnak az a magya-

rázata, hogy Drais először a francia közönségnek mutatta be találmányát (W. Wartburg: FranzEtWb. 3: 154; Der Grosse Brockhaus¹⁶. 3: 341; Larousse du XXe siècle. 2: 960). A francia *draisine* átkerült a németbe: *Draisine* (a kiejtés ingadozik, újabban a németes *drai*; ejtést javasolják; vö. Fremdwörterbuch. Leipzig, [1954.] 148; Der Sprach-Brockhaus⁵. 141), a németből az oroszba: *дрезина* (Словарь совр. русск. лит. яз. 3: 1107), és — többnyire német vagy német—orosz közvetítéssel — számos más nyelvbe is: cseh *dresina*, *drezina*; szlovák *drezina*; lengyel *drezyna*; szerb-horvát *dreséna*; román *drezină*; ukrán, bolgár *дрезина*; fehérorosz *дрызіна*; finn *reeina*; észt *dresiin*; tatár, csuvas, üzbég, szojot *дрезина*; burját-mongol *дрезүнэ* stb.

Ilyen kiterjedt rokonsága van a *drezina* szerény tájnyelvi változatának, a *treziná*-nak. Az összetartozás azonnali felismerését azonban megnehezíti a szókezdő mássalhangzók különbözősége.

Kiss Lajos

Élettárs. A Magyar Nyelvőr 1957. évi 366. lapján az *élettárs* szó értelmezéséről szóló fejtegetésekhez kívánnék hozzáfűzni annyit, hogy a mi vidékünkön arra mondják, hogy élettársa, aki vele él, de nincs vele megesküdvé.

Az egyházilag is esküdt házastársak *hitestársak*, *hitvestársak*, a nő a férfinak hitvese, a férfi a nőnek ura, hitestársa, de rá nem használják a *hitvese* megjelölést, csak a nőre.

Élettársak, akik „együtt élnek”. A férfi is, a nő is élettársa a másiknak, de nem törvényes házasság! Nemcsak egyházilag nem esküdtek, hanem polgári törvények szerint sem kötöttek házasságot.

Az *élettárs* nem sértő, nem megbélyegző, mert a nép az élet vastörvénye által teremtetett állapotok iránt megértő, de nem egyértékű a *házastárs*, *hitvestárs* szavakkal.

Elismerem a lehetőségét annak, hogy a szó tartalma nem minden vidéken azonos.
(Hejőbába)

Szendrey László

Zápor, varancs.* Talán nem is érdemes az ilyen apró hibákat észrevenni, de az ördög vigye az én „jobbán tudom” ösztönömet, nem hágy békét.

A zápor „definíció”-járól van szó. A zápornak egyáltalán nem a „sűrű, bőséges”, de különösen nem a *hosszan tartó* a pontos meghatározó jelzője. Sőt ellenkezőleg: a hosszan tartó eső már általában nem is zápor, még ha egyes szakaszokban záporszerűen esik is. De nem is a *sűrű* a meghatározó jelzője, már csak azért sem, mert a *sűrű*-re mint jelzőre adott esetben szükség van. Tudniillik van ritka szemű zápor is.

Hát mi? Elsősorban is az, hogy az az eső neveztetik zápor-nak, amelyik *s z e m e k b e n*, *c s e p p e k b e n*, *m e g k ü l ö n b ö z t e t h e t ő c s e p p e k b e n* esik. Amelyik összefolyva ömlik, „mintha dézsából öntenék”, az már nem zápor, mint az elébb már mondtam. Mindenesetre a zápor „szapora” eső, mert kevés idő alatt sok víz hull le benne, de azért nem felhőszakadás és nem is zivatar.

Ha már úgyis benne vagyok, hadd tegyek egy másik megjegyzést is. A *varancs* értelmezésében is van egy hajszálnyi félreértés. „Lábunk szára merő egy varancs volt” — ennek a jelentése nem ’érdes fölszínű’, hanem ’sebes, varas’. Ha már varancs, az azt jelenti, tele van száraz varasodó sebekkel, szúrásokkal és karcolásokkal. Jómagam is sokszor, talán kelleténél többször leírtam ezt az aratási „élmény”-t. A szó különben összefügg az *ótváros*-sal, de a jelentésváltozásairól nem tudnék számot adni. Sajnos olyan sok gyerek volt a mi falvainkban varas-ótváros, hogy néhol főnévvé vált a *varancs*. (A varangyos béka már csak hasonlítás ehhez.)

Veres Péter

* Vö. Nyr. 81: 488 és 942.

Nyelvművelő előadások a kolozsvári rádióban

A kolozsvári Bolyai Tudományegyetem magyar nyelvészeti tanszékének nyelv-művelő tevékenysége 1954 óta egyre fokozódik, s mindinkább rendszeresebbé, szervezet-tebbé válik. A néhány napilapban (Előre, Vörös Zászló) vagy folyóiratban (Művelődési Útmutató, Művelődés) megindított hosszabb-rövidebb időre szóló nyelvművelő cikksoro-zat mellett az utóbbi időben a tanszék nyelvművelő tevékenységének központjában az öt perces rádióelőadások szerkesztése áll. Ezek a rádióelőadások a kolozsvári stúdió „Nyelvőr” címen megindított előadás-sorozatában hangzanak el.¹ A nyelvművelő rádióelőadások megszervezésének sikere nem kis mértékben azon fordul meg, hogy a tanszék és a stúdió között való kapcsolat kiépítésében a kolozsvári rádió illetékes osztályának alkalmazottja-ként kezdettől fogva nagy odaadással fáradozik a Bolyai Tudományegyetem három vég-zett magyar szakos hallgatója: Kovács Ferenc osztályvezető, valamint Lukács János és Muzsnai Magda.

Az első előadást 1956 június első hetében tartottuk. Azóta a nyári hónapokat nem számítva elég rendszeresen folyik ez a nyelvművelő szolgálat, úgyhogy 1957. december elejéig összesen ötvennégy közlést sugárzott a rádió. Az előadásokat mind a tanszék tagjai írják.² A szerkesztés sok időt és nagy körültekintést igénylő munkáját Gálffy Mózses végzi, a tervkészítésben és a szervezésben pedig e sorok írója segíti.

Az eddigi előadások többsége a magyar nyelvről való ismereteket népszerűsítette, kevesebb volt köztük a nyelvhelyességi tárgyú. A következő sorokban az elhangzott előadások címét azzal a szándékkal és abban a reményben közöljük, hogy ennek alapján a miénknél jóval gazdagabb tapasztalatokkal rendelkező magyarországi nyelvművelőktől véleményt hallhatunk majd eddigi tevékenységünkről. A Márton Gyulától tartott beve-zető előadás a nyelvművelő rádióelőadások célkitűzéséről szólott. A többi előadást pedig a következő témakörök szerint csoportosíthatjuk:

1. A mai magyar nyelv, anyanyelvünk jellemző sajátosságai és gazdagsága: A magyar nyelvjárások, A magánhangzó-összhang, Az összefoglaló szóösszetételek, Hány szó van a magyar nyelvben?, A rokon értelmű szavak, Milyen természetű különbség van a szinonimasorok tagjai között?, A szólások stilisztikai értéke.

¹ A nyelvművelő rádióelőadásokat a kolozsvári adóállomás hullámhosszán (21 m) minden pénteken közép-európai idő szerint 17 óra 30 perc körül lehet hallgatni.

² Csak egy ízben fordult elő, hogy az Akadémia kolozsvári Nyelvtudományi Intézetéből Kelemen Bélát kértük meg egy ilyen előadás megtartására. — A kö-vetkező kimutatás arról tájékoztat, hogy a tanszék tagjai közül ki hány előadást olva-sott fel: O. Forrai Erzsébet 2, Gálffy Mózses 8, B. Gergely Piroska 5, Kovács Erzsébet 3, Lakó Elemér 2, Márton Gyula 6, Murádin László 9, Szabó T. Attila 4, Szabó Zoltán 5, Teiszler Pál 4, Vámszer Márta 5.

2. A magyar tulajdonnevek: A magyar névadás történetéből, Közsókból alakult keresztnevek, Keresztneveink, Becéző neveink, A melléknevek és a gúnynevek, Közsókból lett helynevek.

3. Nyelvünk múltja: A magyar nyelv finnugor eredete, Finnugor nyelvrokonaink, Hogyan változik a nyelv?, Új szövegemlékünk (a Marosvásárhelyi Sorok), Jövevényszók a magyar nyelvben, Elavult szavak, Párhuzamos szóátvételek, Nemzetközi vándorszók, Tulajdonnevekből lett közsók, A napok nevééről, A hónapok neve, A nyelvújításnak egy szóalkotási módja (*csőr, rovar*), Néhány szó etimológiája, Szólásmagyarázatok (*Az asszony verve jó; frászkarika*).

4. A magyar nyelv művelés múltjából: Arany János nyelv-művelése.

5. Nyelvtudományi munkálatok: A készülő román—magyar szótárról.

6. Idegen szók és idegenszerűségek: „Adjuk a telefont” és társai, Kerüljük az idegenszerűségeket (*veszem az autóbust, széles lehetőség*), Ismét az idegenszerűségekről (*nem még verem a fejem, más metódát kaptam*), Néhány feleslegesen használt idegen szó (*fisa, buletin, alimentara*), Helytelen asszonynév-használat.

7. Szóhasználati hibák: A *komoly* és társai, Jön—megy, Elcsépeelt szavak (*kérdés, rámutat*), Hiba vagy hiányosság?, Tanulság vagy tanúság?

8. Nyelvtani hibák: Ez „egy” jó könyv volt, Feleségeikkel vagy feleségükkel mentek el?, A *-va, -ve* képzős igenevek használata, Nem tudja, hogyan „süssük” a kenyeret, A *-nál, -nél* határozórag szertelen használata, Hibás és felesleges igekötő-használat, Konkrétan vagy konkrétan?, Vétések a vonatkozó névmások használatában.

9. A helyes magyar kiejtés: Hosszú hangok és rövid hangok, Hibák a hangsúlyozásban, A helyes hanglejtés, Még egyszer a helyes hanglejtésről.

Néha a rádióhallgatók levélbeli kérdései szabják meg, hogy miről szóljon az előadás. Az első, ilyen levélben hozzánk juttatott kérdésre megírt előadás az utóbbi években nagyon általánossá vált idegenszerű asszonynév-használatot taglalja, és ennek kerülésére hívja fel a figyelmet.¹ Az a tény, hogy érdeklődő, kérdező levelek érkeznek, lehetőséget nyújt arra, hogy a rádióelőadások a nagyközönség ilyen természetű igényeit minél inkább kielégítsék.

Hogy ezek a rádióelőadások hozzáférhetővé váljanak, olvashatók legyenek, szükségesnek látszott nyomtatásban való megjelentetésük. A Művelődés szerkesztősége lehetőséget nyújtott arra, hogy ezeket a rádióelőadásokat a folyóiratok hasábjain közölhessük. Az első ilyen rádióelőadást tartalmazó cikk a Művelődés 1957. augusztusi számában jelent meg, azóta a cikkek közlése rendszeresen folyik.

A jövőre nézve a stilisztikai tárgyú előadások szaporítása látszik kívánatosnak. Terv szerint még több előadás foglalkoznék a nyelvi széppel, nyelvünk gazdagságával és jellegzetes sajátosságaival.

Szabó Zoltán

Az MTA Nyelvőr Bizottsága 1957. október 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve

Jelen vannak: Lőrincze Lajos titkár; Bárczi Géza, Deme László, Fábíán Pál, Ferenczy Géza, Kovalovszky Miklós, Pais Dezső, Ruzsiczky Éva, Szépe György bizottsági tagok; Bóka László osztálytitkár; Országh László, az értelmező szótári osztály vezetője, Bencédy József, Elekfi László, Kelemen József, az értelmező szótári osztály munkatársai; Szende Aladár, a Magyar Nyelvőr segédszerkesztője.

¹ A férj családnévéből és a feleség keresztnevéből alakított asszonynévre gondolunk (pl. Molnár Anna, nem Molnár Istvánné), I. Utunk 1956. VI. 1. és 1956. VII. 13.

Lőrincze Lajos titkár bejelenti, hogy Kodály Zoltán és Tompa József egyéb irányú elfoglaltsága, Veres Péter betegsége miatt nem vehet részt az ülésen, de levélben mindhárman elküldték a tárgyalandó kérdésekre vonatkozó észrevételeiket. Ezután megnyitja az ülést, s felkéri Elekfi Lászlót, hogy adja elő azokat a kérdéseket, illetőleg javaslatokat, amelyeket a kiejtésnek az Értelmező Szótárban való jelölése tárgyában az Értelmező Szótár szerkesztőségének megbízásából véleményezés végett a bizottság elé kíván terjeszteni.

Elekfi László típusokba és pontokba foglalva részletesen ismerteti azokat a problémákat, amelyek a kiejtésnek az Értelmező Szótárban való jelölése kapcsán felmerültek, majd előadja e problémák megoldására vonatkozó javaslatait.

Elekfi László előterjesztését vita követi. A vitában részt vesz Bárczi Géza, Bencédy József, Bóka László, Deme László, Elekfi László, Fábián Pál, Ferenczy Géza, Kelemen József, Lőrincze Lajos, Országh László, Pais Dezső és Szépe György.¹ Először a fontosabb elvi kérdéseket vitatják meg. A bizottság igen helyesnek tartja, hogy az Értelmező Szótár jelölni kívánja a kiejtést; az a véleménye, hogy ezzel az Értelmező Szótár igen jelentősen elősegíti majd beszédkultúránk fejlődését. — A továbbiakban Lőrincze Lajos titkár hangsúlyozza, hogy a döntés joga mind az elvi, mind az egyes részletkérdésekben az Értelmező Szótár szerkesztőségét illeti, a Bizottság határozatai ezért nem kötelező érvényűek, csak tanács jellegűek lehetnek. — Pais Dezső arra hívja fel a figyelmet, hogy az ülésen csak a fontosabb irányelvek meghatározását lehet feladatnak tekinteni; az egyes részletekben a döntés, a különféle finomságok megállapítása nem lehet cél, ez nem is volna elérhető, megvalósítható. — Ezután Deme László felveti a kérdést, hogy lesz-e az Értelmező Szótárnak kiejtési tájékoztatója. Az a véleménye, hogy a szabályként megfogalmazható kiejtési problémák összefoglaló ismertetésével sok kérdést meg lehetne oldani, sok teret meg lehetne takarítani. Úgy tartja, hogy még vagylagossági jellel egyenértékűnek vagy sorrenddel, esetleg egy-egy megjegyzéssel helyesebbnek, gyakoribbnak — kevésbé helyesnek, kevésbé gyakorinak minősített kettősségekre is lehet szabályban utalni. — Országh László szintén célszerűnek tartja a fontosabb kiejtési szabályoknak a bevezető részben összefoglalással szerűen való ismertetését. — Bárczi Géza hangsúlyozza, hogy az általános kiejtési sajátságok az előszóban összefoglaló tájékoztatóba, az egyedi jellegűek a szótárba, az egyes címszavakhoz kívánkoznak. Amikor az ingadozás nem foglalható minden előforduló esetre egyértelműen vonatkozó szabályba, az egyes címszónál kell felhívni a kiejtési problémákra, finomságokra a figyelmet. Ilyenkor helytelennek tartaná a helyvel való takarékoskodást. Az a véleménye, hogy hasznos lenne minél több kiejtési problémára az adott címszónál utalni — Kelemen József azt tartja, hogy az általános elveket tartalmazzák szabályok, a szabály alól kivonandó kivételek viszont a címszónál legyenek feltüntetve; erre az eljárásra — természetesen — a szabályzatnak fel kell hívnia a figyelmet. — Lőrincze Lajosnak az a véleménye, hogy amikor a kiejtés megegyezik az írott változattal, akkor fölösleges kiejtésjelölést adni. A kettősségre csak akkor kell utalni, ha mindkét változat széles körben ismert és így helyesnek tekinthető. — Bencédy József azt javasolja, hogy helytelen változatot sohase jelöljön a

¹ Az ülés folyamán több részletkérdésben kisebb vita alakult ki. Célszerűbbnek tartottuk azonban a különböző vélemények részletező ismertetése helyett röviden megfogalmazni azt az álláspontot, amelyben az ülés résztvevői az egyes pontokra nézve végül is megegyeztek. Úgy véljük, így áttekinthetőbb képet kap az olvasó — valamint az Értelmező Szótár szerkesztősége is — a vitatható kiejtési kérdésekben kialakult irányelvekről. Az ellenkező vélemények ismertetésére csak ott tértünk ki, ahol a vita a szokottnál hosszadalmasabb volt, vagy ahol az eltérő véleményekből nem alakult ki megnyugtatóan egységes állásfoglalás.

szótár. — Szépe György azt a kérdést veti fel, hogy a kiejtés jelölése statisztikai vagy normatív alapon fog-e történni; ha normatív lesz a jelölés, a normák milyen társadalmi-műveltségi szintre fognak épülni. E kérdésre Bárczi Géza hangsúlyozza, hogy a kiejtés jelölésének föltétlenül normatív jellegűnek kell lennie. A kiejtési normákat meg kell végre állapítani. Ennek során ügyelni kell az évszázados kiejtés tiszteltben tartására, a vulgarizálás elkerülésére. Deme László rámutat, hogy a kiejtési normák megállapításakor a fejlődés irányát is szem előtt kell tartani, a hagyományos ejtismódon kívül a mai beszélők ejtismódját is számba kell venni, s ha így egyértelműen nem lehet állást foglalni, meg kell engedni a kettősségeket. Ferenczy Géza azt tartja, hogy elsősorban a hagyományos kiejtésre kell ügyelni, de eltérés esetén az újabb változatot is fel kell utána tüntetni. Az elvi jellegű kérdésnek megtárgyalása után a bizottság pontonként megvitatja Elekfi László javaslatait, majd a saját állásfoglalását a következőkben foglalja össze:

1. Van-e és kötelező-e az *s-sz*: *ssz* hasonulás olyan szavakban, mint *másszor*, *töltésszerű*, *almásszürke*, *adásssünet*?

Köznyelvi kiejtésünkben az *s* és az *sz* találkozásakor nem ejtünk hasonult hosszú *ssz* hangot, hanem *s*-et és *sz*-et ejtünk egymás után. Néhány olyan szóban, mint *másszor*, hallani *ssz* ejtést is, ez azonban nyelvjárási vagy legalábbis népies színezetű ejtéváltozat. Az ÉrtSz. a helyes köznyelvi ejtést kívánja jelölni, ezért az ilyenekben ne jelölje a hasonult ejtést.

2. Tegyük-e különbséget olyan szavak ejtésében, mint *bányásztság*, *csibésztség*, *igazság*, *egészség*, *készség* és *autóbuszsofőr*, *házsor*, *tízsoros*?

Valóban van különbség e szótípusok *sz-s* hangkapcsolatának hasonulásában. Az egyszerű származékszavakban gyakoribb a hasonult *ss* ejtés, sőt ha a szó nagyon közkeletű, vagy jelentésében nincs határozott és közvetlen kapcsolata az alapszóval, a hasonult ejtést tekintjük helyesnek és követendő normának. Az összetett szavak tagjainak határán viszont a legtöbb esetben nem fogadható el kiejtési normának a hasonult alak, legfeljebb néhány rövid *s* a gyakori használat folytán szoros egységgé vált összetételben adja meg a szótár vagyilagosan a hasonult ejtést is. A kérdéses példák közül tehát jelölje a szótár a *z-s*, illetőleg *sz-s* betűkapcsolatnak *ss* ejtését az *egészség*, *igazság* esetében, ne jelölje a kiejtést az *autóbuszsofőr*, *tízsoros* esetében, a *bányásztság*, *csibésztség*, *készség* és *házsor* esetében pedig vagyilagosan tüntesse fel a hasonult és nem hasonult (illetőleg csak részben, a zöngesség tekintetében hasonult) ejtést, a sorrenddel jelezve azt, hogy adott esetben melyik ejtést tartja inkább követendőnek. E szavak kiejtésének jelölése tehát így alakul (a kiejtés után dőlt betűvel megadva helyesírási tudnivalóként a szó elválasztását is a kérdéses helyen): *bányásztság* [sz-s v. ss; sz-s]; *csibésztség* [sz-s v. ss; sz-s]; *készség* [ss v. sz-s; sz-s]; *házsor* [sz-s v. ss; z-s].

3. Jelölje-e a szótár a *t-c*: *cc* hasonulást az olyan esetekben, mint *balettecipő*, illetőleg a *t-cs*: *ccs* hasonulást az olyanokban, mint *átcsal*, *botcsinálta*?

Ne jelölje, mert az csak esetleges, nem követendő ejtismód.

4. Van-e és egyformán kötelező-e a teljes hasonulás az olyanokban, mint *agyonnyom*, *istennyila*?

Az *n-ny* hangkapcsolat hasonult *nyy* ejtése gyakori ugyan, de oly csekély a különbség a különálló és a hasonult ejtés közt, hogy jobb, ha az ÉrtSz. ezekben nem jelöli a kiejtést.

5. Köznyelvi normának vehető-e a hasonult ejtés az *alj*, *alja*, *aljas*, *aljlevél*, *aljzat* és *átaljában* szavakban? Megvan-e ez az *aljegyző*, *baljós*, *baljóslatú* esetében is?

Összetett szavak határán nem mondható kötelezőnek az *l-j*: *jj* hasonulás, ezért ilyenekben a szótár ne jelölje a kiejtést. Viszont törvényszerűnek mondható a teljes hasonulás szóvégi és mássalhangzó előtti helyzetben. Két magánhangzó közötti helyzet-

ben mindkét ejtés elfogadható olyan köznyelvi szavakban, melyekben a *j* előtti alapszó önállóan nem használatos. Tájszavakban a tájnyelvi ejtés az irányadó. Ezek alapján így alakulhat az *lj* kapcsolatot tartalmazó egyszerű címszók kiejtésjelölése: *jj* ejtést fog feltüntetni az ÉrtSz. az *alj* szóban (mert szó végén van az *lj*, az *al* pedig nem használatos), az *átaljában* szóban (mert tájszó), egyszerű *j* ejtést fog jelölni az *aljlevél*, *aljzat* szavakban (mássalhangzó előtt), viszont vagylagosan *jj* vagy *l-j* ejtést az *alja*, *aljas*, *aljaz*, *teljes* szavakban. Ragos névszói alakokban, mint *balján*, *gólja*, egyáltalán nem helyes a hasonult ejtés.

6. Jelölje-e az ÉrtSz. az *nm*: *mm* hasonulást: *azonmód*, *benzinmotor*?

Legfeljebb vagylagosan jelölje, mert a hasonult ejtés gyakori ugyan és elfogadható, de nem tekinthető kötelezőnek.

7. Jelölje-e a szótár a részleges hasonulást (*nb*: *mb*; *np*: *mp*) az *azonban*, *bonbon*, *bűnbeesés*, *ellenben*, *különb*, valamint a *börtönbüntetés*, *haszonbér*, *bűnpártolás* esetében?

Egyszerű szavakban csak a hasonult ejtést jelölje, összetételekben vagylagosan a nem hasonult ejtést is, ilyenformán: *azonban* [mb]; *bonbon* [mb]; *bűnbeesés* [bűmbeesés]; *ellenben* [ellemben]; *különb* [mb]; *börtönbüntetés* [mb v. nb]; *haszonbér* [mb v. nb]; *bűnpártolás* [mp v. np].

8. Jelöljük-e a teljes hasonulást az olyanokban, mint *beszédggyakorlat* (*dgy*: *ggy*), *boltgyám* (*tgy*: *gy*), *csapatgyűlés* (*tgy*: *ggy*)?

Az ilyenek hasonult ejtését nem kell jelölni, mert fonetikai kényszerűség folytán úgysem ejthetjük másképp.

9. Helyes ejtésként kell-e jelölni az *ny* hagnak a következő mássalhangzóhoz hasonult változatát az olyanokban, mint *lányka*, *cigánykaraván* (nk); *bizonnyat* (ng); *bizonnyaltan* (nt); *cigánybanda* (mb); *cigánymeggy* (mm); *cigánynóta* (nn); *cigányzene* (nz)?

Semmiképpen sem, mert a hasonult ejtés nem irodalmi, hanem tájnyelvi vagy népies ízü.

10. Köznyelvi és helyes-e az *sz-cs* hangkapcsolat *scs* ejtése, pl. a *cserkészcsapatban*?

Helyesebb az *sz* és *cs* hang külön ejtése, ezért a kiejtést itt sem kell jelölni.

II. Az összeolvadás esetei

1. Egyformán köznyelvi-e és kötelező-e az affrikátaszerűen összeolvadó ejtés az olyanokban, mint *kétség*, *barátság*, *barátságos*, *szabadság*, *mentség*, *parasztság*, *alárendeltség*, *ájuftság*, *adottság*, *alattság*, továbbá *átsiklik*, *honvédsír*?

Az ilyen egyszerű szavakban nem egyformán érvényesül az érintkező mássalhangzók összeolvadása, az összetételekben pedig éppenséggel nem jelentkezik. A szótár tehát összetételekben ne jelölje a *t-s* (v. *d-s*) kapcsolat kiejtését, az egyszerű szavakban pedig esetről esetre vegye tekintetbe, milyen mértékben szigetelődött el — jelentésbeli eltérés és gyakori használat folytán — a származék az alapszótól, és eszerint jelölje vagylagosan vagy egyedül helyesnek az összeolvadó (*ccs* v. *cs*) ejtést, illetőleg egészen ritka szavakban a nem jelöléssel ismerje el helyesnek az íráskép szerinti (össze nem olvadó) ejtést. A felsorolt példák kiejtésjelölése ezek szerint: *kétség* [ccs], *barátság* [ccs v. t-s]; *barátságos* [ccs]; *szabadság* [ccs]; *mentség* [menccség]; *parasztság* [szcs v. szt-s]; *alárendeltség* [t-s v. ccs]; *ájuftság* [t-s v. cs]; *adottság* [t-s v. ccs]. Az *alattság* kiejtést nem kell jelölni.

2. Hogyan érvényesítse a szótár a fokozati különbséget az olyan *t-sz* kapcsolatok kiejtésében, mint *játszik*, *játszva*, *látszik*, *áulátszó*, *rendszer*, *átszáll*, *átszálló*, *balettszoknya*, *beszédszerv*?

Összetételek tagjainak határán a *t-sz* (és *d-sz*) kapcsolat *cc* v. *c* ejtése annyira esetleges, hogy inkább a különéjtés mondható szabályosnak, ezért az ÉrtSz. ilyen helyen ne jelölje a kiejtést. Egyszerű szavakban azonban (világos és elhomályosult származékokban) az összeolvadó ejtés a helyes, tehát *játszik* [cc]; *játszva* [jácvá]; *látszik* [cc]; *átlátszó* [cc].

3. Az *adjonisten* típusú magyar szavakban mutatkozó *dj*: *ggy* összeolvadás elfogadható-e mint ejtési változat az olyan idegen szavakban, mint *adjunktus*, *adjutáns*?

Igen, elfogadható, vagylagos jelöléssel: *adjunktus* [d-j v. ggy]; *adjutáns* [dj v. ggy]. Természetesen ha magyar ragos alak a címszavunk, adjuk meg a benne előforduló *dj* kapcsolat helyes *ggy* (esetleg *gy*) ejtését, hogy ezzel is küzdjünk a hibás betűejtés ellen. Csak ezt adjuk meg az olyan idegen szavakban is, melyekben a *ggy* ejtés teljesen általános, sőt például az *adjusztál* rövid *gy-s* változata írott alakváltozatként is elfogadható, ezért a címszava így alakul:

adjusztál [aggyusztál]... (*nép*) **agyusztál** —

Összetételekben (*családjog*) ne jelöljük az összeolvadást, mert ott nem helyes.

4. Mikor jelöljük és mikor ne jelöljük a *t-j* v. *ty-j* kapcsolatot *tty* v. *ty* ejtését?

Egyszerű címszóban jelöljük: *osztják* [oszttyák]; *voják* [votttyák]. Ha összetételek határán fordul elő (pl. *átjáró*, *bérletjegy*), ne jelöljük.

5. Van-e és jelölendő-e hasonulás vagy összeolvadás az olyan *c-cs*, *c-sz* hangkapcsolatot tartalmazó szavakban, mint *arccsont*, *arccsín*?

Ezeknek a hangoknak a kapcsolatában nem szokott jelentkezni összeolvadás. Ha netalán itt-ott előfordul, nem helyes ejtés. Nem kell jelölni.

6. Jelöljük-e összeolvadó ejtést a *cs-sz* hangkapcsolatban (*csecsszópó*)?

Ezt sem kell jelölni, mert hangkapcsolatot ejtünk, nem összeolvadott hangot.

7. Helyes köznyelvi ejtésnek kell-e feltüntetni a *gysz* kapcsolat összeolvadó *cc* ejtését az ilyen szavakban, mint *egyszer*, *egyszerű*, *négyszer*, *nagyszerű*?

Ha a szó valamiképpen elszakadt alkotóelemeinek jelentésétől, helyes lehet az összeolvadó ejtés is, de az ilyen szavakat külön-külön kell elbírálni. Az össze nem olvadó ejtés az ilyen esetekben mindig helyes, de nem mindig egyedül helyes. A szótár tehát ne jelölje a kiejtést az olyanokban, mint *négyszer*, *négyszeres*, de vagylagosan tüntesse fel mindkét ejtési változatot a sajátos jelentéstöbbletet tartalmazó szavakban: *egyszer* [étyszēr v. ëccēr]; *egyszerű* [étyszērű v. ëccērű]; *nagyszerű* [natyszērű v. naccērű].

8. Ugyanígy kell-e állást foglalnunk a *gyz* hangkapcsolat *dz* ejtése tekintetében: *jegyzet*, *jegyző*, *nagyzol*, *négyzet*?

Ezeket is esetről esetre külön kell elbírálnia a szótár szerkesztőségének. Az általánosan ismert és alapszavuk jelentésétől többé-kevésbé elszakadt származékokban a *dz* ejtés is helyes: *jegyzet* [jegy-zet v. jedzet]; *jegyző* [jegy-ző v. jedző].

9. Mikor helyes a *gys* hangkapcsolat *ccs* ejtése?

Az előbbiekhöz hasonlóan akkor, ha a szó valami sajátos jelentéstöbbletet vett fel és ezzel kissé elszakadt alkotóelemeinek (különösen származék az alapszónak) jelentésétől, főleg ha a szó a népnyelvben is elterjedt. Így a 'nagyságos asszony' jelentésű — ma már elavulóban levő — *nagysága* szónak kiejtése: [naccsága v. natysága], ezzel szemben az általánosabb jelentésű *nagyság* szónak nem kell jelölni a kiejtését, mert jelentésében közvetlenül benne van a *nagy* szó. A *nagyságos*, *őnagysága* szavakban esetleg második helyen tüntetjük fel vagylagosan az összeolvadó ejtést.

10. Az *nj* összeolvadó *nny* hanggá a helyes köznyelvi kiejtésben?

Összetételek határán nem, szótó és rag érintkezésekor igen. A *bűnjel* kiejtését nem kell jelölni, a *csínja-bínja* szóét azonban kell: [csínnyabínnya].

III. A magyar helyesírásban nem szereplő mellékjelek és fonetikai betűk

1. Milyen mellékjeles betűket használhat az Értelmező Szótár olyan hangok jelölésére, amelyeket a magyar ábécé betűivel nem tudunk kellően visszaadni s amelyeknek jelölésére mégis szükség van?

A rendszeresen használt *ë* írásjegyen kívül kivételesen a következő mellékjeles betűket szabad alkalmazni egyes magánhangzók jelölésére: *ē* (hosszú nyílt *e*), *ā* (hosszú labiális *a*), *ā* (rövid illabiális *ā*).

2. Milyen szavakban szükséges a kivételesen megengedett magánhangzójelek alkalmazása?

Előszörban indulatszókban: *aj* [āj]; *haj* [hāj]; *ej* [ēj]; *hapi* [hápei]; *hamm* [hamm v. hāmm]. Az *ā* előfordul ma már közismert, de idegen eredetű szavakban, melyeket velük azonos módon írt szavaktól a kiejtésben megkülönböztetünk, mint *asz* [ász v. ász] zenci hang, *fa* [fā v. fá] zenei hang, illetőleg szolmizációs szótag. Betűk nevénck ragozott alakjaiban is gyakori a rövid hang hosszú ejtése, ezek közül kettőt ajánlatos külön is jelölni: *a-t*, *a-ja* [āt, āja] és *e-t*, *e-je* [ēt, ēje].

3. Jelölje-e a szótár az orrhangú magánhangzók ejtését az olyanokban, mint *ajánl*, *ajánlgat*, *pénz*?

Ne jelölje, mert ez csupán fonetikai részletkérdés.

4. Van-e szükség külön fonetikai jelre (pl. *χ*) az idegen szavakban előforduló *ch* betűkapcsolat hangértékének feltüntetésére, például az *achát*, *akrosztichon*, *almanach*, *anarchia*, *archaikus*, *archivum*, *baldachin*, *peches*, *technika* szavakban?

E körül a kérdés körül hosszas vita alakul ki. Az egyik vélemény szerint *e* hang jelöléséhez azért nincs szükség külön jelre, mert két magánhangzó között úgyis a legtöbbször a hangszalagok közt képzett réshangnak ejtik (mint a magyar *h-t*), mássalhangzó előtt pedig a nyelvháttal képzett réshangnak (mint a magyar *h-t* az ilyen ritka esetekben: *dohszag*, *ihlet*). Eszerint a meghonosult idegen szavak *ch*-ját ugyanúgy ejtjük, mint a magyar *h-t*, melynek szintén más-más ejtésváltozata van magánhangzó előtt és mássalhangzó előtt. Egy másik vélemény szerint azonban határozott különbség van az idegen *ch* és a magyar *h* ejtése közt, különösen pedig szó végén nem azonos a kettő ejtése (például *doh* és *almanach*). Az előbbi vélemény képviselői ezt a magyar *h-től* különböző ejtést idegenszerűnek minősítik. Mivel az ülés nem tudott dönteni afelől, hogy idegenszerűnek tartjuk-e a *ch*-nak ezt az ejtését, úgy határozott, hogy az Értelmező Szótár *ne* jelölje a *ch* ejtését se *h*-val, se más fonetikai jellel, hanem az előszóban hívja fel a szótár használatának figyelmét az ekörül mutatkozó ingadozásra. Az ingadozás megszüntetése, a kérdés egyik vagy másik irányban való eldöntése csak akkor lesz lehetséges, ha kellő számú megfigyelt adat és megfelelő fonetikai felvételek állnak rendelkezésre. — Ne jelölje a szótár a *ch* ejtését olyankor se, amikor az egy régies írásváltozatban fordul elő, például a ma *kerub*-nak írt szó régi *cherub* változatában. Ezt a *cherub* alakot ejthették *kerub*-nak is, *χerub*-nak vagy *kherub*-nak is, de ha mai helyesírásunk az egyik — legáltalánosabb — kiejtést elfogadta a fonetikus, magyaros írásmód alapjául, akkor a régies írásváltozat megadása mellett nem kell kitérni azok régi — csupán lehetséges vagy feltételezett — ejtésváltozataira.

IV. Egyes hangok hosszú és rövid változata

1. Feltüntesse-e a szótár olyan idegen szók kettőzött mássalhangzójának rövid ejtését, mint *allegória*, *alligátor*, *arrogáns*? Tegyen-e különbséget egyes szavak ejtésének jelölése közt, ha egyikben az egyik, másikban a másik ejtémód terjedt el inkább?

Ne engedjük meg a rövidült ejtést ott, ahol a hosszú ejtés is elég általános. Ha ezt megengednők, utat nyitnánk a magyar szavakban előforduló kettőzött mássalhangzók rövid ejtésének. Csak ott tüntetjük fel a kettős mássalhangzó rövid ejtését, ahol az teljesen kiszorította a hosszú ejtést, például **alligátor** [aligátor]; **futball** [fudbal].

2. Elhomályosult vagy elhomályosulóban levő magyar összetételek előtagjában feltüntessük-e a szótagzáró hosszú mássalhangzó rövidülését, például *bennfentes*?

A példaként bemutatott esetben célszerű jelölni a kiejtést: **bennfentes** [benfentes]. Más hasonló esetekben a szótár szerkesztősége döntse el, mikor jelölje és mikor ne jelölje az ilyen rövidülést.

3. Hogyan jelölje a szótár az olyan szó váltakozó ejtésű mássalhangzóját, mint *lesz*?

Ennek az igének *sz* hangja csak a jelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyben nyúlik meg, ragozott alakjaiban mindig rövid. Ezért adja meg az ÉrtSz. a *lesz* alakból képzett valamennyi ragos alakját:

lesz [lössz] tn ige... *leszek* [lészék], *leszel* [lészél], *leszünk* [lészünk], *lesztek* [lésztek], *lesznek* [lésznek].

4. Fel kell-e tüntetni a mutató névmásból és névutóból összetett határozószónak ejtésében mutatkozó ikeritődést, például *aszerint*, *avégett*?

Csak a rövid ejtést kell feltüntetni: **aszerint** [aszérint]; **avégett** [avégett]. Az ikerített ejtést ma már ne tekintsük köznyelvigleg helyesnek.

5. Hogyan jelölje az ÉrtSz. az *egy* szónak, valamint a vele (vagy a vele azonos alakú szótóvel) alakult ragos, képzős és összetett szótári címszóknek kiejtését?

A szerkesztőség javaslatát némileg módosítva a bizottság a következő megoldást ajánlja:

a) Az *egy* számnév és az *egy* névelő ejtése egyaránt [éggy].

b) Nem kell jelölni a kiejtését az olyan összetételekben, melyekben az *egy* előtagra mássalhangzó következik: *egycsovó*, *egyvágányú*.

c) Csak az *e* betűk ejtését kell megadni az olyan ragos címszókban, melyekben az *egy* után mássalhangzó következik: *egybe*, *egyből*.

d) Rövid *gy*-vel adja meg a szótár a kiejtést az *egyen*- előtagú címszókban (pl. *egyenáram*), az *egyed*, *egyen*, *egyenés*, *egyenetlen*, *egyenget*, *egyenleg*, *egyenlet*, *egyenletes*, *egyenlő*, *egyenlő*, *egyetem*, *egyetemes* címszókban, ezek összetételeiben és származékaiban.

e) Hosszú *gy*ggy alakkal adjuk meg a kiejtést az *egyel*, *egyelés*, *egyelőre*, *egyenként*, *egyes*, *egyétért*, *egyetlen*, *egyezik*, *egyik*, *együtt* címszókban, ezek származékaiban és összetételeiben, az *egyes-egyedül* előtagjában, továbbá az *egy* után magánhangzót tartalmazó összetételekben (például *egyalakú*, *egyazon*, *egyéves*, *együttal*, *együgyű*).

6. Hogyan jelölje a szótár az *ahhoz* és *ehhez* kiejtését?

Annyira elterjedt a rövid *h*-val való ejtés, hogy vagylagosan azt is helyesnek tüntethetjük fel.

V. A hangkiesés esetei

1. Feltüntesse-e a szótár megengedett változatként az *ébredtget* (és a hasonló típusú képzett v. összetett szók) közbülső *t* nélküli ejtését: [ébrezget]?

Az *ébredtget* típusú szavak kiejtését a szótár ne jelölje, mert a helyes és pontos kiejtésben megkívánhatjuk a *t*-nek (akár *d* alakban asszimilált változatú) kiejtését.

2. Jelölje-e a szótár az *elefántcsont* (és hasonló összetételek) ilyen ejtését: [elefáncsont]?

Mivel a *balettecipő*, *botcsinálta* típusban nem jelöljük az asszimilációt, itt sem kell a *t* kiesését feltüntetni, mert az ugyanúgy hasonulásnak is felfogható, csak hogy mással-

hangzó után a hosszú (ikerített) mássalhangzó helyett törvényszerűen rövid affrikátát ejtünk.

Minthogy a kiejtéssel kapcsolatos helyesírási kérdéseknek, továbbá az idegen betűk kiejtésének jelölését és a szabályostól eltérő hangsúlyozás jelölését illető kérdéseknek a megvitatására az idő előrehaladottsága miatt már nem került sor, a bizottság elhatározza, hogy e kérdések megvitatását legközelebbi ülésén napirendre tűzi.

Ezzel az ülés véget ér.

A jegyzőkönyvet összeállította:

Elekfi László és Ruzsiczky Éva

Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1957. december 19-én tartott ülésének jegyzőkönyve

Jelen vannak: Kodály Zoltán elnök, Lőrincze Lajos titkár; Bárczi Géza, Deme László, Fábíán Pál, Ferenczy Géza, Kovalovszky Miklós, Pais Dezső, Ruzsiczky Éva, Szépe György, Tompa József bizottsági tagok; Bencédy József, Elekfi László, Kelemen József, O. Nagy Gábor, az Értelmező Szótár munkatársai; Benkő Loránd, Szende Aladár, Végh József meghívott vendégek.

Kodály Zoltán elnök megnyitja az ülést.

Lőrincze Lajos titkár napirend előtt szót kér, és meleg szavakkal köszönti Kodály Zoltán elnököt születése 75. évfordulója alkalmából.

I. Ezután Lőrincze Lajos beszámol az 1957. évi munkáról.

1. A Bizottság folyóirata, a Magyar Nyelvőr ez évben 32 ív terjedelemben 4 füzetben 5000 példányban jelent meg. Szó volt róla, hogy 6 füzetben jelenik meg, de erre nem nyílt lehetőség; a folyóirat előreláthatólag 1958-ban is 4 füzetben fog megjelenni. A gyors elintézést kívánó nyelvművelő feladatokat — míg nincs egy Magyarosan típusú lap — a különféle egyéb lapok nyelvművelő rovatában kell megoldani. — Szükség volna rá, hogy a Nyelvőr terjesztésére propagáló előadásokat, „Nyelvőr-napokat” tartsunk, elsősorban vidéken.

2. A rádióban 1957. február 3-án indítottuk meg ismét műsorunkat. Egy hónapig heti egy alkalommal, március 7-től kezdve heti két alkalommal (vasárnap és csütörtökön reggel) volt adásunk. A csütörtöki előadást elsősorban az iskoláknak szántuk. Jóboru Magda miniszterhelyettes értesítette elnökünket, Kodály Zoltánt, hogy hivatalosan is felhívták az iskolák figyelmét csütörtöki adásaink hallgatására.

Az 1957-ben elhangzott előadások közül új anyag volt kb. 60, ezek egyharmadát ismételtük, s azonkívül még ismételtünk néhányat a régebbi adásokból is.

Az előadások témái a következők voltak: a mindennapi nyelvben, újságjainkban felbukkanó egy-egy újabb nyelvi helytelenség, helyesírási problémák, szó- és szólásmagyarázatok, egyes szavak helyes kiejtésének a kérdései stb. Megemlékeztünk a mi szempontunkból jelentős évfordulókról is: Révai Miklósról, Verseghy Ferencről, Szarvas Gáborról, Kosztolányi Dezsőről. Arany János nyelvéről és nyelvészeti munkásságáról több előadást is tartottunk. Időnként bemutattuk hallgatóinknak a megjelent nyelvészeti folyóiratokat.

Előadásaink nem kis része válasz volt a hozzánk érkező levelekre. A levelek nagy száma (heti 20—30) mutatja a hallgatók érdeklődését. A Nyelvtudományi Intézetben külön munkatárs foglalkozik a válaszok megírásával, s a válaszok egy részét közli a Magyar Nyelvőr is. Hallgatóink gyakran figyelmeztetik a rovat szerkesztőjét újságokban olvasott vagy a rádióban hallott nyelvi helytelenségekre, küldenek hozzánk újságkivágásokat, megkérdezik egy-egy szó jelentését, eredetét stb. A levelezők megoszlására vonatkozólag: a kis iskolástól a nyugalmazott tanárig, a falusi munkástól az egyetemi tanárig, országos

hírű íróig kapunk hallgatóinktól érdeklődő vagy biztató leveleket, nemcsak Magyarországról, hanem határainkon kívülről is.

1958-ban lényegében a bevált módon és tematikával folytatjuk előadásainkat. Többet akarunk nyújtani az iskoláknak, ezért rendszeresebben foglalkozunk a helyesírással és a jó magyar kiejtés kérdéseivel. Gyakrabban kerítünk sort a sajtó nyelvével való foglalkozásra is. Néhány előadásban ismertetni akarjuk a magyar nyelvújításokat is.

1956 júniusa óta a kolozsvári adóállomás is rendszeresen sugároz Nyelvőr címen ötperces nyelv művelő, nyelvi ismeretterjesztő előadásokat. Eddig 54 ilyen előadás hangzott el. (Az előadásokról részletes beszámolót a tematika pontos ismertetésével l. a folyóirat hírei között: „Nyelv művelő előadások a kolozsvári rádióban” Szabó Zoltántól.)

Újabban a pécsi és a nyíregyházi adóállomás műsorában is szerepelnek nyelv művelő adások.

3. K ö z ö n s é g s z o l g á l a t.

Ebben az évben a mai napig 417 levél érkezett hozzánk nyelvhelyességi kérdésekkel; a levelek nagyobb részét a Rádió „Édes anyanyelvünk” szerkesztőségéhez küldték. Nem sok híján 400 levélre már válaszoltunk. Sok levélre nemcsak írásban, hanem a Rádió ötperces előadásaiban is felelünk, több ilyen válaszunkat a Nyelvőr postájában is közöljük. Levélíróink között egyre több a munkásosztálybeli; a parasztság köréből kevés levelet kapunk, inkább a gépállomások, tanácsok dolgozói fordulnak hozzánk. Sok levélíró a nevelők és a műszakiak köréből való. Ezek közül többen ismételtlen fölkeresnek bennünket írásukkal.

Az érdeklődés iránya nagyon megoszlik. Igen sokan helyesírási és szóhasználati kérdésben tudakozódnak. Különös véletlen folytán olykor egymástól függetlenül többen is ugyanazt a kérdést vetik föl, például hogy mi a különbség a *vörös* és a *piros* színnév jelentésében, miért mondjuk: *Debrecenben*, de *Szolnokon* stb. Néha föl hívják figyelmünket valami nyelvi érdekességre; például egy bajai fogorvos ismeretlen tájszókat közöl velünk; a szokat betegeitől hallotta. Más valaki egy végrendelet pontatlanul fogalmazott mondatára nézve kéri véleményünket. Egy segéd munkás helyteleníti a *pedagógus* szónak gyakori használatát, a *tanító*, *tanár*, *nevelő* szavunk rovására. Nagyon örvendetes, hogy többen is szóvá tették a „vagány” nyelv ügyét, s még örvendetesebb, hogy az egyik ilyen levél a tanuló ifjúság köréből érkezett; a kelenvölgyi általános iskola VI. leányosztálya erősebb harcot sürget a tanulók között elharapódzó nyelvrontás ellen. A Prés-légszerszámgyár arra kért bennünket, hogy a gyár németes elnevezése helyett valami jó magyart ajánljunk. Egy női levélírónk peres ügyében az iránt érdeklődik, hogy sértő-e a *lakli* szó.

Egy kis vita kerekedett a Nyelvőr ez évi első számának „Televízió—képrádió” című cikke nyomán. Ennek anyagát válaszukkal együtt a jövő évi első számban közöljük. A Siketek és a Nagyothallók című lap felelős szerkesztője véleményünket kérte a *siket* és *süket* szó használatáról. A Magyar Híradástechnika című folyóirat a *trafó* és *elkö* féle betűszavak és szóösszevonások használatának kérdésében kérte válaszukat.

Az Igazságügyi Minisztériumhoz azzal a kéréssel fordultunk, hogy ha lehet, az *életárs* szó helyett az *életfél* szót gyökereztesse meg a jogi nyelvben.

A Szabványügyi Hivatalnak állandóan rendelkezésére állunk. Részt veszünk a Fővárosi Tanács VB utcaelnevező bizottságának munkájában.

Az intézeti közönségszolgálat szervezetében annyiban változás, hogy június 3-a óta külön szobája van (V. e. 35. sz.), s azóta pontos naplót vezetünk a telefonon hozzánk intézett kérdésekről s a rájuk adott válaszokról.

4. E l ő a d á s t 1957-ben kevesebbet tartottunk, mint az előző évben. Mindamellett a József Attila Szabadegyetemen rendszeresen folytak az előadások. Elhangzott több előadás a Pedagógus Továbbképző Intézetben. Ferenczy Géza a Kossuth-Klubban

adott elő az Arany-évforduló alkalmából. Héra Zoltánné a Néphadsereg szerkesztőségében tart nyelvművelő előadássorozatot. Fábíán Pál Szekszárdon, Szépe György Nagykőrösön tartott egy-egy előadást.

5. Rendszeresen közöl nyelvművelő cikkeket a Népművelés, továbbá a Munka. E két folyóirat nyelvművelő rovatát Kovalovszky Miklós-vezeti. Olykor az Élet és Tudományban is megjelenik egy-egy nyelvművelő, nyelvi ismeretterjesztő írás. E lap Kérdezz — Felelek rovatának nyelvészeti vonatkozású levelezését Ferenczy Géza gondozza. Deme László a Pedagógusok Lapjának „Ápoljuk nyelvünket” című rovatába írt több cikket. Alkalmilag más lapok is helyet adnak nyelvi-nyelvhelyességi kérdéseknek. Így az Óvodai Nevelésben „Nyelvünk tisztaságáért” címmel folyt vita, a Füles pedig a tíz legszebb magyar szóra írt ki pályázatot; mind a kettőhöz hozzászólunk.

6. Nyelvművelő kiadványok. A Magyar Nyelvhelyesség elkel. A Nyelvművelő második kiadása folyamatban van. Nehézséget okoz, hogy terjedelmesebb, mint ahogy a tervben szerepelt, s a kiadó öt ívet húzatni akar.

Lőrincze Lajos beszámolóját vita követi. A vitában részt vesz Deme László, Fábíán Pál, Ferenczy Géza, Kodály Zoltán, Lőrincze Lajos, Pais Dezső, Szende Aladár, Szépe György és Tompa József. Deme László beszámol róla, hogy a Közalkalmazottak Szakszervezetének tudományos csoportja a hivatalos nyelv megjavítására mozgalmat akar indítani; maga is részt vesz ennek a mozgalomnak a szakmai irányításában, s kéri a Bizottság tagjait, hogy szintén kapcsolódjanak bele a munkába. — Ferenczy Géza elmondja, hogy a Helységnevszótár szerkesztősége jelezte: fel fogja kérni az Intézetnek egy munkatársát, nyelvi szempontból szóljon hozzá a helységnevek kérdéséhez. — Pais Dezső felhívja a figyelmet, hogy a Társadalmi és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat 1958. évi tervében a nyelvi ismeretterjesztés teljesen háttérbe szorult. Véleménye szerint oda kell hatni, hogy az illetékesek ezen változtassanak. A továbbiakban elmondja, hogy a Gondolat könyvkiadó több nyelvi-nyelvészeti kiadványt tervez. — Szépe György javasolja, hogy a bizottság egy ülésén tárgyalja meg az utcaelnevezés elvi kérdéseit. — Tompa József kíváncsúnak tartja, hogy a TTIT-tel szorosabb együttműködés jöjjön létre. — A Nyelvművelő ügyében az a vélemény alakul ki, hogy inkább a példányszámot kell csökkenteni, hogy a terjedelem maradjon.

II. A Bizottság az előző ülésén hozott határozata értelmében folytatja az Értelmező Szótár kiejtésjelölési kérdéseinek megvitatását. Ennek során megbeszéli a kiejtéssel kapcsolatos helyesírási kérdéseket, továbbá az idegen betűk kiejtésének és a szabályostól eltérő hangsúlyozás jelölésének problémáit. A vitában részt vesz Bárczi Géza, Bencédy József, Benkő Loránd, Deme László, Elekfi László, Fábíán Pál, Ferenczy Géza, Kelemen József, Kodály Zoltán, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, O. Nagy Gábor, Tompa József. A vita tárgyát és eredményét a következő pontokba foglalhatjuk össze:

VI. A kiejtéssel kapcsolatos helyesírási kérdések

1. Az AkH. 10. kiadásában szereplő hosszú magánhangzós címszó mellett felvehető az ÉrtSz. mellékalakként rövid magánhangzós változatot, és megfordítva? Például: **nyújt** ige -ott, -son, -ani; (csak a II. jelentésben) nyujt
őrs fn -öt, -e[e]; (táj) örs
sima mn és fn I. mn *simán*, *simább*; (táj) *síma*
tízes [e] mn és fn; (táj) *tizes*
un ts ige -t, -jon; (táj) *ún*

Ebben a kérdésben a szótár szerkesztői nem tudtak közös álláspontra jutni a Nyelvművelő Bizottsággal, illetőleg a Helyesírási Bizottságnak az ülésen jelenlevő tagjaival. A szótár szerkesztősége szerint a rövidség és hosszúság voltaképpen nem is a helyesírásnak, hanem a szó hangalakjának kérdése. Alakváltozatokként pedig igen sok esetben feltüntet az ÉrtSz. olyan szóalakokat, melyek az AkH. 1954. szójegyzékében nincsenek felsorolva. Például:

vakondok fn -ot, -a v. -ja; (rég) **vakandok** ;

sőt a szótár jelenlegi kéziratában olykor korlátozó minősítés nélkül is, mint

hátralék fn -ot, -a **hátralék**

taliga fn -gát, -gája **talyiga**

Természetesen főalakként mindig a helyesírási jegyzékben szereplő s így kívánatosnak, normának tartott alak szerepel, a mellékesebb, nem irodalminak, nem köznyelvinek vagy nem előnyelvinek tekintett alakváltozat rendszerint megfelelő minősítést kap (például népies, tájnyelvi, régies, bizalmaskodó, ritka, elavult).

A másik vélemény szerint nem helyes, hogy az ÉrtSz. alakváltozatokat is feltüntet. Ezzel a szótár veszélyeztetné irodalmi nyelvünk, különösen pedig helyesírásunk kialakuló egységét. Ami eltér a helyesírási szabályzatban feltüntetett alaktól, azt legfeljebb kiejtési változatként szabad megengedni, nem írott változatként. A *vakondok* mellett nem engedhető meg a *vakandok* írásváltozat, az *ellentmond* mellett sem az *ellenmond*, sőt az *ugorka* is csupán kiejtési változata az *uborka* szónak.

A szótár szerkesztőségi munkatársai úgy látják, hogy a kiejtészváltozatok ilyen tág értelmezése nem felel meg a szótár eddigi eljárásának. Nem az *uborka* szóalagnak van *ugorka* kiejtése (hiszen a *b* betűnek nincs a magyarban *g* ejtése), hanem az irodalmi és köznyelvi *uborka* szónak van egy tájnyelvi vagy népies ízű *ugorka* alakváltozata. A címszó mellett csupán alakváltozatokként felsorolt szóalakokat a szótár nem kívánja terjeszteni, saját szerkesztésű példáiban nem használja, de az íróktól idézett mondatokban, ahol előfordulnak, meghagyja őket. Néha éppen azért tüntet fel a szótár az irodalmi és köznyelvi normától eltérő alakváltozatokat, mert ebben az alakban szerepel a szó egy-egy ismertebb idézetben, mely a szó jelentését kitűnően szemlélteti. Azt pedig nem tehetjük meg, hogy a jelenlegi helyesírási vagy nyelvi norma kedvéért megváltoztassuk az író használta szóalakot. Mármint arról van szó, hogy ilyen alakváltozatnak tekinthetjük-e azt a szóalakot is, melynek egy-egy hangja csupán időtartam tekintetében különbözik a helyesírási szabályzatba foglalt irodalmi normától.

A hosszadalmas vita után abban sikerült megállapodni, hogy *a)* a szótár csak akkor vehet fel a helyesírási szójegyzékben megengedett alaktól eltérő alakváltozatot, ha azt ellátja megkülönböztető rétegnyelvi vagy stílusminősítéssel; *b)* az alakváltozatok számát — különösen a csak időtartamban különbözőkét — lehetőleg csökkenteni kell, az *u, ü, i* hangok hosszú, illetőleg az *ú, ű, í* rövid változatát legfeljebb csak a kiejtés jelölésében szabad feltüntetni; *c)* a szótár irodalmi idézeteiben előfordulhatnak a címszótól eltérő alakok; *d)* az elhangzott vélemények alapján a szótár szerkesztősége döntse el a még vitás részletkérdéseket.

2. Az AkH. 1954. évi kiadásában nem szereplő *u, ü, i* betűt tartalmazó címszó mellett felvehet-e a szótár megszorító minősítés nélkül hosszú — vagy a hosszú magánhangzós főalak mellett rövid — változatot írott alakváltozatokként (például **akut** mn -an, -abb, **akút**)?

Lehetőleg itt se legyen változat, csupán egyetlen alak: hosszú vagy rövid, amint a szerkesztőség helyesebbnek látja.

3. A helyesírási szójegyzék szerint rövid mássalhangzós címszó mellett felvegyen-e a szótár — az illető szavak elterjedt kiejtését figyelembe véve — hosszú (kettőzött)

mássalhangzós alakváltozatot, illetőleg megfordítva, hosszú mássalhangzós mellett rövid változatot, például ilyenekben:

csat fn -ot, -ja; (*nép*) **csatt**
csatos mn -an; (*riük*) **csattos**
dzsinn fn -t, -ek, -je [ë, e]; (*rég*) **dzsin**
csekélyell [e—e], **csekélyel** [e—ë]?

A bizottság tagjainak itt ugyanaz a véleménye, mint az előző kérdésben: a változatot legfeljebb a kiejtés jelölésében kell feltüntetni, frott alakként csak egyféle írásmód szerepeljen. A szerkesztőség jelenlevő munkatársai ezzel a véleménnyel sem tudnak teljesen egyetérteni, a részletes megoldást majd a szerkesztőségi értekezleten beszélük meg.

VII. A magyar helyesírásban szereplő idegen betűk kiejtése

Ilyen három van: *q, y, x*. Ezek közül az *x* magyaros átírású idegen szavakban is előfordul. Rendes hangértéke (mint ahogy a neve is mutatja) *kisz*. Ebben a hangértékben nem kell jelölni a kiejtését. Például az *elixír* szóban csak az *e* ejtését adja meg a szótár: [e v. ë]. Ettől eltérő, kivételesnek mondható ejtését fel kell tüntetni, például *exogámia* [ëgzogámia]. A *kisz* ejtést csak akkor, ha vagylagos, például *hexameter* [hëkszamëtër v. hëgzamëtër]. — Az *y* és a *q* önálló betűként sokkal ritkább, nevük sem tartalmazza világosan hangértéküket, magyaros átírásban sohasem tartjuk meg őket, ezért ezek ejtését minden esetben jelölje az ÉrtSz., például *nylon* [nájlon].

VIII. A szabályostól eltérő hangsúlyozás

Tegyen-e megjegyzést az Értelmező Szótár a címszó hangsúlyozásáról, ha a szóhangsúly nem az első szótagon van?

Csak akkor tegyen, ha az nem alkalmi, hanem arra a szóra jellemző, szokásos hangsúlyozás. Ilyen nem első szótagi hangsúly csak indulatszóban tipikus. Az esetek gyér volta miatt a szótár erre nem alkalmaz külön jelet vagy betűtípust, hanem zárójeles megjegyzésbe foglalja. Például „*hapci* [hapci v. hápci] *isz* (hangsúly gyak. a második szótagon)”; „*nono* *isz* (hangsúly rendsz. a második szótagon)”.
 Ezzel az ülés véget ér.

A jegyzőkönyvet összeállította:
Elekfi László és Ruzsiczky Éva

Szemle

Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe (Ismerteti: <i>Grétsy László</i>)	240
Zolnai Béla: Nyelv és stílus (Ismerteti: <i>Martinkó András</i>)	243
Benkő László: Juhász Gyula költői nyelvének feldolgozása (Ismerteti: <i>Wacha Imre</i>)	246
Az orosz nyelv helyesírási szótára (Ismerteti: <i>Kovács Zoltán</i>)	248

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Érdek — Mellébeszél — <i>Süket</i> vagy <i>siket</i> ? — Miniaturizálás — parányítás — Pásztó — Lemondja az előadást — Bolti nyitvatartás — <i>Az én</i> szófaja — A kérdő -e és a megengedő is szórendi helyéről — Hogyan rövidítsük az összetett földrajzi nevek elő- vagy utótagját? — Kis vagy nagy kezdőbetűvel írjuk-e a szőlőfajták nevét?	252
<i>Kiss Lajos</i> : Trezina	258
<i>Szendrey László</i> : Élettárs	259
<i>Veres Péter</i> : Zápor, varancs	259

A Nyelvőr hírei

<i>Szabó Zoltán</i> : Nyelvművelő előadások a kolozsvári rádióban	260
Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1957. okt. 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve	261
Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1957. dec. 15-én tartott ülésének jegyzőkönyve	268

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

A folyóiratra belföldre a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekk számla: 61 257.

Külföldre a KULTÚRA Könyv- és Hírlap-külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Népköztársaság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

Ára 6 Ft

Évi előfizetés: 18 Ft

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Bárczi Géza—Benkő Loránd—Pais Dezső</i> : A magyar <i>ly</i> hang kérdéséhez	6 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Kniezsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Kniezsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ..	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén ..	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, második lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitáülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszzerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárás bibliográfiája (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótáirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzinevei	13 „

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadásához képest végrehajtott változtatásokról
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Rácz Endre: Legyen — vagy ne legyen?

Szilágyi Ferenc—Csipkés Ernő—Medvey Tibold:
A vitorlássport nyelvéről

Fábián István: Horváth János stílusa

Bencédy József—Deme László: Egy szavaló és kiejtési
verseny tanulságai

Antal László: Észrevételek a metalingvisztikáról

Benkő László: Juhász Gyula bús szava

Márton Gyula: Háromszéki tájszók

Solymos Ede: A baja környéki erdővágók nyelve

Tompa József: Cipka, cipkát szakít

Szabó T. Attila: A szemenszedett hazugság elődei

Beke Ödön: Kaviár

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Rácz Endre: Legyen — vagy ne legyen?</i>	273
<i>Szilcs József: A vessző alkalmazása és, s, meg, vagy kötőszó előtt</i>	280
<i>Szilágyi Ferenc—Csipkés Ernő—Medvey Tibold: A vitorlássport nyelvéről</i>	290
<i>Eckhart Sándor: „Kettő vonalat!”</i>	301

Íróink nyelve

<i>Fábián István: Horváth János stílusa</i>	302
<i>Herzeg Gyula: Határozóként álló -val, -vel ragos utótagú birtokos szerkezetek</i>	311
<i>Domokos Sámuel: Sadoveanu „A Nyestfiak” című regényének fordítása</i>	316

Nyelv és iskola

<i>Bencédy József—Deme László: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulságai</i>	320
<i>Török Gábor: A hangtani okokból eredő helyesírási hibákról</i>	333
<i>T. J.: A felsőfok leg- eleme</i>	342
<i>K. S.: Mondatelemzés</i>	342

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Antal László: Észrevételek a metalingvisztikáról</i>	343
<i>Benkő László: Juhász Gyula bús szava</i>	351

Nyelvjárásaink

<i>Márton Gyula: Háromszéki tájszók</i>	358
<i>Solymos Éde: A Baja környéki erdővágók nyelve</i>	364

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Tompa József: Cipka, cipkát szakít</i>	367
<i>Szabó T. Attila: A szemenszedett hazugság elődei</i>	369
<i>Kiss Lajos: Kátrány</i>	373
<i>Pr hászka János: Az értéktelenség és a kicsiség néhány kifejezése nyelvünkben</i>	376
<i>Beke Ödön: Kaviár — Kopjakút és látófa</i>	379

Imre Samu

(1917 1000)

Legyen — vagy ne legyen?

1. Régebbi nyelvvelő irodalmunk általában szigorúan elítéli, germanizmusnak bélyegzi a *legyen* ige használatát a megengedő jelentésű választó mondatpárokban, illetőleg választó mellérendelt szószerkezetekben, s helyette az *akár* — *akár* kötőszó alkalmazását ajánlja.

Balassa a Helyes magyarságban (90) így nyilatkozik: „Hiba a *legyen* ige németes használata az ilyen mondatokban: Mindenki elmehet oda, *legyen előkelő úr vagy egyszerű polgár*: ... akár előkelő úr, akár egyszerű polgár. — *Legyen gazdag vagy szegény*: akár gazdag, akár szegény”. Lényegében ugyanezt mondja a Pesti Hírlap nyelvörében (76) és A magyar nyelv könyvében (337) is. Denglnek is hasonló a véleménye: „Németes a *legyen* ige használata *akár* — *akár* szétválasztó kötőszóval való szétválasztás helyett, pl. A számtannak a kereskedelmi gyakorlatra szabott része, *legyen az kamatoskamatszámítás, kölcsöntörlesztés, járadékszámítás*, épügy fejleszt az értelmet, mint ... = *akár kamatoskamatszámítás, akár kölcsöntörlesztés, akár járadékszámítás*, épügy fejleszt az értelmet, mint ...” (Magyar nyelv-helyesség és magyar stílus 137).

A németesség vádjának említése nélkül hasonlóképpen javítja a *legyen*-es választó mondatokat a Magyar nyelvvédő könyv (3. kiad. 85; stb.) és Tiszamarti (Szeplőtlen magyarság 14) is.

Gárdonyi kétfajta helyesbítést is ajánl Magyarul így! című könyvében (218). A *legyen* címszó mellé zárójelben odateszi: *soll sein*, s ezt a példát fűzi hozzá: „Minden állat, — legyen az bogár vagy madár, — figyelmünkre méltó.» [Bekezdés] A magyar azt mondja: *akár bogár, akár madár, vagy ha bogár, ha madár*”.

A régebbi nyelvvelők közül — mint oly sokszor — ezúttal is Simonyi az, aki óvatosabban fogalmaz. Ő egyébként arra is rámutat, hogy a választó kötőszók közül az *akár* — *akár* és az *akár* — *akár pedig* megengedő mellékjelentésű (HsM.¹ és ² 41, ³ 42). „E helyett — mondja a Helyes magyarság első és második kiadásában — *legyen hogy*-ot írni kirívó németesség: † [Simonyinál a † „az okvetlen kerülendő hibákat” jelöli] Nem jött haza, legyen hogy nem végezte dolgát, legyen hogy kudarcot vallott (helyesen: akár azért, hogy ...).” Simonyi eszerint csak a *legyen hogy* használatát ítéli el szigorúan, a pusztá *legyen*-ről, tehát az olyan mondatokról, amilyeneket

a többi nyelvművelő könyvből idéztünk, nem nyilatkozik. Művének harmadik kiadásában a *legyen* *hoggy*-os mondatok hibáztatása sem szerepel.

Ismerve régebbi nyelvművelő irodalmunknak szinte egyhangú véleményét, nem csodálkozhatunk, ha az — Simonyi óvatosságra intő eljárása ellenére — egy-két újabb kiadványba is bekerült. A Fábíán—Köves-féle Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára (25) a súlyos megrovás jelével (+ = „mindenképpen kerülendő”) illeti ezt a mondatot: „legyen az jó vagy rossz”, s így javítja: „akár jó, akár rossz”. — Bencédy Józsefnek nyelvművelésünk megújuló szellemében írt kitűnő főiskolai jegyzete ezen a ponton — az igemódokról szóló fejezetben — szinte változtatás nélkül átveszi Balassa idézett véleményét (Fogalmazás, nyelvhelyesség, stílus. Sokszorosított kézirat. Bp., 1954. 2 : 51), sőt a választó mondatokról szólva ki is bővíti ilyenképpen: „A nyelvújítás idején német hatásra kezdtek elhagyni az *akár* — *akár* + *jelentő mód* szerkezetet, s *akár* kötőszó nélkül felszólító móddal helyettesítették: *Legyen* az öreg *vagy* fiatal (= *Akár* öreg, *akár* fiatal)” (i. m. 2 : 134). — Legújabban Kovalovszky szintén elítélőleg szól a szóban forgó mondat típusról: „Még ma is igen gyakori a felszólító mód helytelen, idegenszerű használata *akár* ... *akár* választó kötőszó helyett, például: »A tanulók szívesen végeztek mindenféle társadalmi munkát, *legyen* az papírgyűjtés, fásítás vagy előadások rendezése« (helyesen: »*akár* papírgyűjtés, *akár* ... *volt* is az«); »*Legyen* fehér vagy színes anyag, mindegy« (helyesen: »*Akár* fehér, *akár* színes ...«)” (Magyar nyelvhelyesség 183).

2. Az *akár* — *akár* kötőszós választó mondatok megengedő jellegűek. Erre már Simonyi rámutatott, nemcsak az idézett helyen, hanem A magyar kötőszókban (1 : 113, 230) is. Az efféle mondatok megengedő jellege különösen akkor szembetűnő, ha egy harmadik tagmondat követi vagy előzi meg őket, tudniillik voltaképpen ezzel a mondat — mint főmondat — van megengedő alárendelt viszonyban az *akár* — *akár* kötőszós páros mellékmondat: „*Akár* esik, *akár* nem, *elmegyek*”; „*Elmegyek*, *akár* esik, *akár* nem” (vö. Szinyei: RMNyelvt.¹⁷ 117; Klemm: MNy. 30 : 7, TörtMondt. 428 és 613; Fábíán—Rácz: Alárendelt mondatok. Sokszorosított kézirat. Bp., 1954. 36; Berrár: MNy. 52 : 30; Elekfi: I. OK. 9 : 365; Tompa: I. OK. 9 : 380; B. Lőrinczy: NyK. 57 : 271—2; Berrár: TörtMondt. 147). — Egyébként a megengedő jellegű választó mondatpárnak nemcsak *akár* — *akár*, hanem *ha* ... *is* — *ha* ... *is*, illetve ritkábban *ha* — *ha* kötőszava is lehet: „*Ha* esik *is*, *ha* nem *is*, én *elmegyek*”; „*Megteszem*, *ha* törik, *ha* szakad” (vö. Simonyi: MKöt. 3 : 128, Klemm: i. m. 597). Tehát a Gárdonyi ajánlotta második javított változat is felfogható megengedő jelentésárnyalatúnak: „[Minden állat —] *ha* bogár, *ha* madár [— figyelmünkre méltó]”.

3. A megengedő mondatok nyelvhelyességi kérdései még nincsenek részletesen kidolgozva (vö. B. Lőrinczy: i. h. 281), föltétlenül közéjük tartozik azonban az igemód használatának problémája. Nyelvművelőink közül néhányan nem helyeslik, ha a megengedő mondat állítmánya felszólító módba kerül. A Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára a *legyen* címszó alatt Δ jellel (= „lehetőleg kerülendő, használjuk a megadott kifejezést, mert a címszó jobb, magyarosabb megoldásokat szorít ki”) közli a következő mondatot: „bármennyire meglepő legyen is állásfoglalása”, s így javítja: „bármennyire meglepő is állásfoglalása” (25). Tiszamarti valósággal visszaélésnek mondja a felszólító mód használatát az efféle (*bár*-, illetve *akár*-előtagú

névmásos) megengedő mondatokban (i. m. 14). Ez a szigorú megrovás azonban aligha állja meg a helyét.¹

Simonyi a megengedő mondatok kötőszavait vizsgálva figyelmet szentel a módhasználat kérdésének is. A *bátor, bár* kötőszós megengedő mondatokban — mint példáiból kitűnik — igen gyakori a felszólító módú igealak, ez található a legtöbb — jórészt a régi nyelvből való — példamondatban (MKöt. 1 : 217—8). Meg is jegyzi, hogy Verseghy Analyticájában az efféle felszólító módot latinosnak mondja, Magyar Grammaticájában viszont ő maga adja példamondatnak ezt: „Jöjjön bátor, készen talál” (i. m. 1 : 217 jegyzet).² Ebből, valamint abból a megállapításából, hogy a „magánálló felszólító (megengedő) mondatokban is használatos volt azelőtt a *bátor* szó” (i. m. 1 : 218), az tűnik ki, hogy Simonyi a felszólító mód használatát a *bár* kötőszós (és a *bár-* előtagú névmásos) megengedő mondatokban nem tartja idegenszerűségnek. Az *ámbátor, ámbár* kötőszóval kapcsolatban viszont azt állapítja meg, hogy „régibb íróink majd mindig ... a felszólítómodu szerkezetet használják a latin mintájára” (i. m. 1 : 224). Sok példát hoz fel a felszólító mód használatára az *akár* kötőszós, *akár-* előtagú névmásos és a páros *akár — akár* kötőszós megengedő mondatokban is (i. m. 1 : 229). Itt is megfigyelhetjük, hogy a legrégebb — kódexbeli — példákban kivétel nélkül felszólító módú az ige. Verseghy ismét megrovást kap: „Verseghy megint túloz s azt mondja, hogy csak »a deákos magyarok« élnek kapcsoló móddal az *akár* mellett, l. M. Gramm. 262. § és Anal. II : 404; pedig utóbbi művében 275 az imperativusnak *akár* melletti használatát maga is szabálykép állítja föl” (i. m. 1 : 231 jegyzet). Simonyi szerint tehát a felszólító mód ilyenkor nem latinosság. Az *ugyan* kötőszó melletti módhasználatról nem nyilatkozik. A *jóllehet*-tel kapcsolatban a felszólító (és a feltételes) módot latinosnak mondja, megjegyezvén, hogy „magyaros beszédben elő sem igen fordul” (i. m. 1 : 240). A *hol* és *holott* kötőszós megengedésre felhozott egyetlen felszólító módú példája az idézett latin megfelelő conjunctivusát tükrözi (i. m. 3 : 11), s a *holott*-tal egybevetett megengedő jelentésű *mikor* kötőszó melletti felszólító módot is a latin conjunctivus hatásának tulajdonítja (i. m. 3 : 41 jegyzet). A *ha, ha ... is* kötőszós megengedő mondatokban lehetségesnek mondja a felszólító módot annak következtében, hogy az ilyen mondatokra hatással lehet a kötőszó nélküli megengedő mondat felszólító módú igéje (l. később); felsorolt négy példája közül azonban csak a népnyelvből idézett két mondat tartozik ide, mert a másik kettőben a *bár, ám ... bár* is szerepel (i. m. 3 : 133). A *habár* Simonyi szerint ritkán áll felszólító móddal (i. m. 3 : 144; összeveti ezt az egyszerű *bár* melletti felszólító móddal), a *bárha* kötőszóval kapcsolatban pedig nem is említ felszólító módú példát. A *noha* kötőszó mellett szerinte a „felszólító mód meg éppen nem fordul elő” (i. m. 3 : 148 jegyzet; ugyanitt egy példát mégis

¹A régies, sőt valóban idegenszerű múlt idejű felszólító mód (*lett legyen, tette legyen* stb.) használatának — amely a megengedő mondatokban elvéve még ma is felbukkan — természetesen más elbírálás alá kell esnie (vö. Simonyi : HsM.¹ és ² 90, ³ 98—9; Klemm : i. m. 100; Dengl : i. m. 136—7; Magyar nyelvvédő könyv³ 85; Kovalovszky : i. h.; Berrár : TörtMondt. 83; stb.; érdekes, hogy a Nyelvi segéd-könyv szerkesztők számára az efféle felszólító mód használatát a megengedő mondatokban nem kifogásolja).

²Itt tulajdonképpen csak ráhagyással állunk szemben, nem pedig megengedő alárendeléssel, hiszen a két tagmondat tartalma között nincs ellentét.

³En ritkítottam.

idéz rá Mikes Mulatságos napokjából, de ez — mint helyesen megállapítja — „gallicizmusnak látszik”).

Simonyinak az a módszere, hogy az egyes összetett mondatfajták igemód-használatát a kötőszók szerint külön-külön vizsgálja, művének felépítéséből következő, szinte mechanikus eljárás, a megengedő mondatokat illetően azonban mindenképpen jogosult. A megengedő mondatok — s ennek megfelelően a megengedő kötőszók — ugyanis különféle eredetűek (Berrár: MNy. 52 : 26 és TörtMondt. 166, 171 kk.), s bár ma már egységes nyelvtani kategóriát alkotnak (vö. Klemm: MNy. 30 : 7 és TörtMondt. 604 kk.; Berrár: i. h.; B. Lőrinczy: NyK. 57 : 269), a különféle eredet nyomait nemcsak kötőszavaik tarkaságában, hanem némileg még az igemódok alkalmazásában is megőrizték.

A megengedő mondatok egy része ráhagyást kifejező önálló mondatból fejlődött, amelyhez később egy megszorító ellentétes mondat csatlakozott (Klemm: i. h.; Berrár: i. h.). Az ilyen önálló ráhagyó mondatokban a ráhagyást, megengedést a pusztá felszólító mód is kifejezhette, ezenkívül azonban még valamiféle ráhagyó jelentésű nyelvi elem is, amely később kötőszóvá fejlődhetett (vö. Simonyi: i. m. 1 : 211 kk.; Klemm: i. h.; Berrár: i. h.). Klemm szerint (MNy. 30 : 7) a *bár* és az *ámbár* kötőszó előzményei (ráhagyó jelentésű nyelvi elemek) eleinte olyan mondatokhoz csatlakoztak, amelyek felszólító móddal fejezték ki a megengedést. S miután a felszólító módú ígés mondatokban a *bár*, *ámbár* szócska megengedő kötőszóvá lett, jelentő és feltételes módú ígés mondatokban is kezdték használni őket. Magyar történeti mondattanában ezt a megállapítást azzal toldja meg, hogy az *akár* kötőszós megengedő mondatokban is eredetinek tartja a felszólító módú ígét (62). Klemm megállapításai a *bár*, *ámbár* és *akár* kötőszós (illetve a *bár*- és *akár*- előtagú névmásos) mondatokra vonatkozólag egybevágóan Simonyi példamondatainak jelzett tanulságával, tudniillik azzal, hogy az ilyen mondatokban régente túlnyomórészt felszólító módú volt az állítmány. Eszerint helyesen vélekedett Simonyi, amikor a *bár* és *akár* kötőszós mondatokban a felszólító mód használatát nem tartotta idegenszerűségnek, de következetlenül járt el akkor, midőn a latin mintának tulajdonította, hogy az *ámbár* kötőszós megengedő mondatokban „régibb íróink majd mindig” felszólító módú ígét használnak.

Ahelyett, hogy a felszólító mód használatára a Simonyi és Klemm idézett műveiben megtalálható régi példákban néhányat felsorolnánk, inkább azt kell elmondanunk ez alkalommal, hogy a *bár* és *akár* kötőszós (illetve a *bár*- és *akár*- előtagú névmásos) megengedő mondatokban a felszólító mód egészen a közelmúltig, sőt máig megőrződhetett. Például: „Mert győzni fogsz, dicső respublika, *Bár vessen ég és föld elédbe gátot*” (Petőfi: Respublika); „Nincsen egyéb | menedékünk, a kés hegyét | *bár* anyádnak *szegezd*, te bátor!” (József A.: Nagyon fáj); „Kard nem jár meg engem, *akármint vágjatok*” (Kerekes Izsák című népballada. Hét évszázad magyar versei¹ 1007); „...a megengedő is rendesen közvetlen a mondatzöm után, tehát az ige után következik, *akár* megengedő főmondatot, *akár* megengedő mellékmondatot ... *kössön* össze a többi odagondolt lehetőséggel” (Simonyi: i. m. 1 : 44); „*Akár* csillag *legyen*, biztos égi lámpa, *Akár* bujdosó láng — én megyek utána!” (Arany: Karácsony éjtszakán); „*Bármilyen* eredményeket is *hozzanak* ezek a számítások, a tudományok történetében örökké nevezetes marad, hogy ezúttal az ember nemcsak az elméletet állította fel, hanem

a kísérleti igazoláshoz szükséges égitestet is maga készítette és indította el útjára” (Esti Hirlap 1958. ápr. 23. 6); „Egyetlen magyar sportember előtt sem kétséges — *tartozzék bármely* sportághoz —, hogy a magyar sportban egészséges fejlődési folyamat indult meg” (Népszabadság 1958. jún. 18. 12). Ma már azonban az ilyen megengedő mondatokban is sokkalta gyakoribb a jelentő módú állítmány.

Ami a szintén ráhagyó elemből kifejlődött *jöllehet* kötőszó melletti igemód kérdését illeti, Klemm itt nem tartja eredetinek a felszólító módot, használatát — ha előfordul — latinizmusnak mondja (MNY. 30 : 10, Tört-Mondt. 611), akárcsak Simonyi. Klemm szerint ugyanis a *jöllehet* kötőszó előzménye (a ráhagyó értelmű *jó, lehet*) főmondata volt az utána következő alanyi mellékmondatnak, amely önmagában nem volt megengedő jelentésű, tehát állítmányának nem kellett felszólító módban állnia.

A *ha, ha ... is* kötőszós megengedő mondatokban is lehetséges a felszólító mód. Simonyi erre két példát idéz a népnyelvből: „egy meg nem őrzi, *ha megdögöljön is*” (Lehr közlése); „marhárul nem adózik az ember; *ha legyen* száz, nem fizet róla adót” (veszprémi adat; i. m. 3 : 133). E mondatok felszólító módja azonban nem az eredeti módhasználat megőrzését mutatja, mint a *bár, ámbár, akár* kötőszós mondatoké, hanem analógiás hatással magyarázható. Itt ugyanis nem az történt, hogy egy eredetileg kötőszó nélküli megengedő-felszólító mondatához csatlakozott a *ha* kötőszó, hanem Simonyi említett véleménye szerint a kötőszó nélküli megengedő mondatok felszólító módja hatott a *ha, ha ... is* kötőszós megengedő mondatoknak egyébként nem felszólító módú állítmányára. Ez a hatás azonban elszigetelt maradt — a köznyelvben nincs nyoma —, ahogy a *ha* kötőszó összetételei (*bárha, habár, noha*) mellett sem igen találkozunk felszólító móddal.

Az elmondottak alapján a *bár, ámbár, akár* kötőszós (és a *bár-, akár-*előtagú névmásos) megengedő mondatokban a felszólító mód használatát nem tekinthetjük sem latinizmusnak, sem germanizmusnak. A többi kötőszó mellett sokkal ritkábban fordul elő felszólító módú állítmány, ilyenkor valóban gyanakodhatunk idegen hatásra. Persze a *bár, ámbár, akár* kötőszós mondatok felszólító módjának szórványos megőrzését is támogathatták az idegen minták.

A felszólító mód — mint említettük — a *bár, ámbár, akár* kötőszós (és a *bár-, akár-*előtagú névmásos) mondatokból is kiszorulóban van, s ezért használatát ma már enyhén régiesnek, olykor keresettnek érezzük. Kiszorulásában véleményem szerint szerepet játszott az a körülmény, hogy a magyar felszólító módnak nincs múlt idejű alakja (illetve csak régies és idegenszerű múlt idejű formája van), a megengedő mondatokban viszont gyakran van szükség múlt idejű állítmányra.¹

¹ Nem célja ennek a dolgozatnak, hogy a megengedő mondatok módhasználatát részletesen megvizsgálja, s így a feltételes mód használatának kérdésére nem térek ki. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy semmiképp sem úgy áll ez a dolog, ahogy Klemm sommásan összefoglalja: „A *noha, jóllehet, ugyan* kötőszóval rendszerint valóban meglevőnek tüntetjük föl a megengedett körülményt, miként a *pedig, holott* kötőszóval, ezért rendszeren jelentőmódú a mellékmondat; a *bár, ámbár, habár, bárha, akár* kötőszóval lehetségesnek v. valótlannak, miként a *ha — is*-sel, ezért feltételesmódú a mellékmondat, *bár, ámbár, akár* mellett felszólító is” (TörtMondt. 604—5). Mint említettük, Klemm másutt a *bár* stb. kötőszó mellett lehetségesnek tartja a kijelentő módot is, s legalábbis ma már nyilvánvalóan ez a leggyakoribb.

4. Az eddigiek szerint a megengedő mondatok egy részében a felszólító mód régebbi nyelvéllapot maradványa, abból az időből való, amikor a ráhagyó értelmű nyelvi elemek nélkül vagy azokkal együtt a felszólító módú állítmány fejezte ki a megengedést. Mivel a megengedésnek felszólító mondatból való kifejezése az indoeurópai nyelvekben szokásos (vö. Simonyi: i. m. 1 : 211), felvetődhet a kérdés: nem kell-e mégis idegenszerűsége gondolnunk, nem idegen hatásra alakult-e ki a magyar nyelvben a felszólító módnak megengedő jelentésárnyalata. Véleményem szerint erről aligha lehet szó, inkább az általános emberi gondolkodás egyik kategóriájának közös nyelvi kifejeződéssel állhatunk itt szemben.

A felszólító módnak többféle jelentésárnyalata van aszerint, hogy a beszélő és a cselekvő akarata miféle egyensúlyi viszonyban van egymással, vagy — amint Klemm fogalmazza — „a felszólító alany fölfogása szerint mennyiben érvényesül a történet végrehajtásában a másik fél akarata, melyhez a felszólítás intézve van” (i. m. 68). Ha ennek a másik félnek (a cselekvőnek) akarata érvényesül túlnyomólag, akkor — ismét Klemmet idézem — „megengedő színezetű a felszólítás”: „*Menj Isten hírével!*”; „*Enyelegj hát, nem bánom!*” (NépkGy. 2 : 81); „*Üss bár!*” (Klemm példái: i. h.). E jelentésárnyalatra régebbi — kódexbeli — példák is felhozhatók, jórészt ráhagyó szócskával együtt: JókK. 90 : „*had zolyonak*”; 1537 : „*De bar ig legien*” ’hadd legyen’ (SzÁgost. reg.); ÉrdyK. 642 : „*Am laffad*”; stb. (Berrár: MNy. 52 : 29 idézi őket Klemm művéből). Hogy a felszólító módnak a magyar nyelvben természetes módon s a kódexek koránál jóval régebbi időben megengedő jelentése fejlődhetett, azt olyan nyelvi elemek: módosítószók is mutatják, amelyek valamikor megengedő értelmű felszólító igealakok (mondatok) voltak vagy lehettek, mint a *vajon* kérdőszó (vö. Klemm : i. m. 18), a *hadd* ráhagyó szó (vö. i. h. 14) s talán maga az *akár* ráhagyó szó, majd kötőszó is, bár ez kijelentő módú igéből is alakulhatott (vö. i. h. 611 ; Berrár: MNy. 52 : 29 és TörtMondt. 64 ; stb.).

Figyelemre méltó, hogy a megengedésnek felszólító mondatból való kifejezése előfordul a népnyelvben, a nyelvjárásokban is. Itt olyan összetételekkel találkozhatunk, amelyekben a megengedő—felszólító tagmondat előtt vagy után ott áll a megszorító értelmű tagmondat: „Nem kap ilyen borocskát koma, *Istent imággyon sē!*” (Nagy Sándor: A váci nyelvjárás. NyF. 10. sz. 43); „*Lëgyën ötszáz forint*, az a darab föld akkó sē drága”; „*Szakaggyon az esső*, ahocs csak lëgyühet, méssē maradok itthonn”. A két utóbbi mondatot Vass János (NyF. 52. sz. 11) közli Jászberényből, megemlítvén, hogy az „ilyen szerkesztésmód egyébként inkább a népdalokban, tehát kötött szövegben használatos, mint a prózában” (uo.). Valóban, a népköltészetből is idézhetünk példákat a megengedésnek kötőszó nélkül, felszólító móddal történő kifejezésére: „Aki a rózsáját igazán szereti, *záporosó essék*, mégis megkeresi” (népdal; idézi: Simonyi: i. m. 1 : 211 és Klemm: MNy. 30 : 8, TörtMondt. 605); „Ne sajnáld pártadat, mert mást kötök neked”, „*Éjjel nappal kössed*, már leány nem leszek” (NépkGy. 1 : 205).

Az a körülmény, hogy az indoeurópai mondat szerkesztésre emlékeztető megengedő összetételek a népnyelvben, s különösen a kötöttebb szövegekben nem ismeretlenek, támogatja azt a feltevésünket, hogy a megengedésnek felszólító mondatból való kifejezése nyelvünk régi sajátja. Igaz, a nyelvjárások is megőrizhettek régebbi idegenszerűségeket, főleg latinosságokat. Itt azonban latinizmusra aligha gondolhatunk. Német vagy francia

hatással viszont csak az irodalmi nyelvben jelentkező felszólító—megengedő mondatok esetében számolhatunk. S bár itt az idegen minták már meglevő magyar megfelelőikkel találkozhattak, az indoeurópai nyelvek hatására mégis gondolnunk kell, hiszen a szóban forgó szerkesztésmód a nyelvújítás idején szembetűnő (vö. pl. Tompa : Nyelvünk a reformkorban 405 ; Simonyi : i. m. 3 : 132—3 Kazinczytól idéz ilyen mondatokat).

5. Két vagy több kötőszó nélküli megengedő — felszólító mondat választó viszonyba is kerülhet egymással, azaz olyan kapcsolatba, amelyet ma többnyire az *akár — akár* megengedő — választó kötőszópár jelez. A felszólító mondatok között néha nincs kötőszó, többnyire azonban kötőszóval kapcsoljuk össze őket. Ilyenkor persze nem a megengedést, hanem csak a választó viszonyt kell kifejezni a kötőszónak, ezért nem az *akár*, hanem a *vagy* kötőszót használjuk : „*Haragudjál vagy fenyegezz*, határozatom változatlanul áll” (Gyurits : Mondattan 91) ; „*Búsuljak vagy örvendjek*: egy a fizetés” (közmondás ; az előbbi példával együtt idézi Simonyi : i. m. 1 : 109). Ezzel a kifejezésmóddal találkozunk a Szózatban is : „*Áldjon vagy verjen* sors keze : Itt élned, hálnod kell”. Tompa (i. h.) ezt az indoeurópaihoz hasonló szerkesztésmódnak nevezi — s ez valóban így van —, de másutt már kevésbé magyarosnak, olyannak, melynek kevésbé magyaros jellege „részben bizonyára a szöveg megszokottsága meg a hozzá tapadó gazdag és fennkölt hangulat miatt” nem tűnik túlzottan szemünkbe (i. m. 409). Az elmondottak alapján még ezt az enyhe hibáztatást sem tartanám szükségesnek. Az viszont tagadhatatlan, hogy az ilyen mondatszerkezet emelkedettebb, ünnepélyesebb, költőibb hangulatú, mint a köznyelvben szokásos *akár — akár* kötőszós jelentő módú páros megengedő—választó mondat. Megfigyelhetjük ezt Kölcseynél is (ahol az egymást követő választó mellérendelések megengedő jellegét nemcsak a felszólító mód, hanem a *bárminő* névmás felbukkanása is jelzi) : „Mert *mozogjon, avvagy álljon* E parányi föld veled, *Lengjen* fényben *vagy* homályon Hold és Nap fejünk felett, *Bár minő* színben *jelentse* Jöttét a vándor szerencse : Sem nem rossz az, sem nem jó : Mind csak hiába való!” (Vanitatum vanitas). Hogy a megengedő jellegű választásnak felszólító móddal való kifejezése a költői nyelvnek milyen művészi eszköze lehet, azt gyönyörűen példázza József Attilának A tőkések hasznáról című balladája is, amelyben három strófán át kígyóznak az egymással választó viszonyban levő megengedő—felszólító mondatok. Idézem az első versszakot : „*Dagassz* gázlágnál kenyeret, | *vagy égess* lukas, vörös téglát ; | *törje* kapa a tenyered ; | *árudd* magad, míg leng a szoknyád ; | *feküdj* hanyatt és *deszkázz* aknát ; | *cipelj* zsákot a piacon ; | *tanulj, vagy ne tanulj* ki szakmát, — | a tőkéseké a haszon.”¹

6. Mint láthatjuk, a megengedő jellegű választó mondatpárokat, illetve mellérendelő szószerkezeteket nemcsak *akár — akár* kötőszóval és jelentő módú (néha felszólító módú) igével szerkeszthetjük, hanem — legalábbis az irodalmi nyelvben — felszólító módú igével és *vagy* kötőszóval (olykor kötőszó nélkül) is. Ennek a szerkesztésmódnak különleges stílusértéke van ; hasonlít ugyan az indoeurópai megfelelőkhöz, magyartalannak mégsem nevezhető.

¹ Takács Etel figyelmeztet, hogy József Attilának ez a költeménye egy Villon-ballada (Ballade de bonne doctrine) parafrázisa, megengedő-felszólító mondatai a francia mintán alapulnak. Itt tehát kimutatható, közvetlen indoeurópai hatással állunk szemben.

Mi történik már most, ha az így alakuló megengedő mondatban nominális állítmány van? A nominális mondat úgy fejezheti ki a felszólítást, hogy a névszói állítmány kiegészül egy igei résszel: a létige felszólító módjával, legtöbbször — egyes szám harmadik személyű alany esetén — a *legyen* igealakokkal. Aligha vádolható tehát súlyos germanizmussal például Arany János, amikor a Toldiban a cseh bajnok egyelőre ismeretlen legyőzőjéről ezt mondatja a királlyal: „Egyébiránt, *legyen magyar, av vagy német*, Nagy csapástól menti meg a magyar népet” (12 : 3).¹ Magyarán szól a népdal is: „Látod rózsám, néked mindegy, Aki te előtted elmegy, *Legyen szőke, legyen barna*, Megáll a te szemed rajta” (A mi dalaink⁷ 14).²

A mindennapi beszédben persze az ilyenféle mondatok ritkák, mivel az *akár* — *akár* kötőszóval (+ jelentő módú igei, illetve névszói állítmánnyal) egyszerűbben, természetesebben fejezhető ki a megengedő jellegű választó viszony. A nyelvművelő könyvekből cikkünk elején idézett *legyen*-es példamondatokban, amelyek a köznap nyelvhasználatból, a sajtó nyelvéből stb. valók, mindannyian helyénvalóbbnak érezzük az *akár* — *akár* kötőszót. A *legyen*-es megengedő—választó mondatok használatát azonban semmiképpen sem szabad germanizmusnak vagy másfajta idegenszerűségnek, súlyos és feltétlen kerülendő hibának kikiáltanunk. Sajátos stílusértékükben a költői nyelv bizvást alkalmazhatja őket.

Idegenszerűségnek, németességnek tekintem továbbra is Simonyival együtt (HsM.^{1 és 2} 41) a *legyen hogy*-os megengedő—választó szerkezetet, ez tudniillik valóban a német *sei es dass* fordításának látszik. Szerencsére ma már alig fordul elő. Helytelennek mondhatjuk a *legyen* (illetve más ige felszólító módja) — *vagy* és az *akár* — *akár* keveredését is: „*Utazzunk akár vonaton, hajón vagy autóbuszon . . .*” (Kovalovszky példája: Magyar nyelv-helyesség 183; az *akár* — *vagy* kontaminációra nézve vö. Simonyi: i. m. 1 : 115, 232); „Megható látni sokszor, milyen felelősségérzettel gondoskodnak a nagyobbak a kicsinyekről, milyen szeretettel járnak édesanyjuk kezére, *legyen az akár házimunka vagy bevásárlás, milyen önállóak, értelmesek*” (Népszabadság 1957. dec. 8. 5).

Rácz Endre

A vessző alkalmazása és, s, meg, vagy kötőszó előtt

1. „Az írásjelek alkalmazása a helyesírás legnehezebben szabályozható kérdése” — állapítja meg Hexendorf Edit Az írásjelek című tanulmányának (Helyesírásunk időszzerű kérdései 104—15) legelső mondatával. Az írásjelek közül is talán a vessző használatában találkozunk a legtöbb következetlenséggel, bizonytalansággal, helytelen használattal nyomtatott, gépelt és kézzel írott szövegekben egyaránt. Ezek a megállapítások fokozott mértékben

¹ Vö. egy másik Arany-idézet, amelyben a választó szerkezet megengedő jellegét a *bár* szó is mutatja: „*Gonosz legyen bár cséled, vagy kegyes*: De oly kérdéses alakban jelensz meg, Hogy szólnom kell veled” (Hamlet-ford. I. felv. 4. szín).

² E népdalban a *legyen* — *legyen* szinte már kötőszőszerű nyelvi elem (teljesen megfelel az eredetében hozzá hasonló *akár* — *akár*-nak), éppen olyan, mint a francia *soit* — *soit* vagy a szláv *bud'* — *bud'* (vö. Simonyi: i. m. 1 : 211; Klemm: i. m. 463). Az elmondottak — s különösen a népnyelvből, népköltészetből idézett egyéb megengedő — felszólító mondatok — ismeretében azonban ez esetben sem szükséges idegen hatásra gondolnunk.

érvényesek az *és, s, meg, vagy* kötőszó előtti vessző alkalmazására is annak ellenére, hogy akadémiai helyesírási kiadványaink nagyjából már a századforduló körül rámutatnak a helyes használatra.

Mi lehet az oka ennek a nagyfokú bizonytalanságnak, következtelenségnek, helytelen használatnak és zűrzavarnak? Először is meg kell állapítanunk, hogy ezek a kötőszók legújabb helyesírási szabályaink értelmében is mellérendelt — mégpedig az *és, s, meg* kapcsoló, a *vagy* pedig választó — mondatokat és egynemű mondatrészeket is kapcsolnak, azonban csak mondatkapcsoló szerepük esetén teszünk eléjük vesszőt, mondatrészek kapcsolásakor nem. Az írásgyakorlatban a kötőszók e két funkciója gyakran okozója a helytelen vesszőhasználatnak. Mint általános okot itt sem szabad figyelmen kívül hagynunk a felületességből, hanyagságból, gondatlanságból származó helytelen használatot sem, amely köztudomás szerint szintén egyik fő oka a helyesírási hibáknak. A mondatkapcsoló és előtti vesszőhasználat ügyének nagyon rossz szolgálatot tett — Hexendorf Edit megállapítása szerint is — az „és elé nem kell vessző” elv hangoztatása (i. m. 109).

A történelmi előzmények szintén nagymértékben okozói voltak a következtelen, bizonytalan és gondatlan vesszőhasználat kialakulásának. Ebben bizonyára nagy részük volt a század folyamán az akadémiai szabályzat mellett vagy sokszor helyett használt különböző helyesírási kiadványok — iskolai, nyomdai, egyéb helyesírási kézikönyvek — sokszor egymással ellentmondó szabályainak is. Az Akadémia 1901-ben megjelentetett szabályzata (A Magyar Helyesírás Szabályai. Bp., 1901.) ugyan már rámutat a mondatokat és mondatrészeket kapcsoló kötőszók előtti vessző helyes használatára, és megállapítja a lényegében jelenleg is érvényes alapelvet következő szabályaival: „Egynemű mondatrészek, pl. két alany, két tárgy stb. közé mindig vesszőt teszünk, kivéve ha e három kötőszó valamelyike van köztük: *és, meg, vagy*” (i. m. 25), illetőleg: „Vessző választja el egymástól rendesen az *egyrangú* mondatokat, akár főmondatok, akár mellékmondatok (ilyenkor az *és* előtt is vessző van)” (i. m. 26), de második szabálya nem eléggé kategorikus, és a kötőszók felsorolása egyik szabályban sem teljes.

Lényegtelen változtatásokkal ezeket a szabályokat találjuk a következő kiadásokban és levonatokban is az 1946-i kiadásig bezárólag. A második szabály kötőszavai időközben fokozatosan szaporodnak: 1922-től *és, s*, 1931-től *és, s, vagy*; az 1931-es kiadás beszél először „egyrangú” helyett „mellérendelt” mondatokról. Az 1927-es kiadásban találjuk először mind a négy kötőszót az első szabályban. Az 1950-es akadémiai helyesírási kiadvány közli először mind a négy kötőszót — *és, s, meg, vagy* — egynemű mondatrészek és mellérendelt összetett mondatok összekapcsolására, és hagyja el a második szabály vagylagos érvényét megengedő „rendesen” szót. Ezek a szabályok — kissé más fogalmazásban — találhatóak a legújabb, az 1954-es kiadásban is, tehát a jelenleg is érvényes szabályok: „Ha az egynemű mondatrészek ... között *és, s, meg, vagy* kötőszó áll, e kötőszók elé nem teszünk vesszőt”; „Vesszőt teszünk az *és, s, meg, vagy* kötőszó elé is, ha mellérendelő összetett mondatok tagmondatait kapcsolja össze” (HSz. 1954. 63).

Sokat ártott az egységes írásgyakorlat kialakulásának a Simonyi-féle, ún. iskolai helyesírás. Simonyi ugyanis helyesírási kiadványában (Simonyi Zsigmond: A magyar iskolai helyesírás. Bp., 1902.) teret enged a vessző következtelen használatának. Az akadémiai kiadványban is közölt szabályok-

hoz magyarázatképpen még megjegyzi, hogy a „teljes mondatokat összekötő és előtt nem kell okvetetlen ott lenni a vesszőnek, néha a leg gondosabb írók is elhagyják” (i. m. 67). A rövid mondatokat kapcsoló páros kötőszók előtt is mellőzhetőnek tartja a vessző kitételét, például: „Vagy menjünk vagy maradjunk!” (i. h.). Ez utóbbi szabályát egyébként az 1909-i kiadás már nem közli.

Simonyihoz hasonlóan inkább vesszőellenes irányzatot képvisel Balassa József is, legalábbis pályája elején. Nyelvkönyvében (A magyar nyelv. Bp., 1899.) az ezekkel a kötőszókkal kapcsolt mondatok közt általában nem használ vesszőt: „Hadd jöjjön fel öcséd és álljon ki azzal” (i. m. 163), ún. nyomdai helyesírásban (Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai. Bp., 1929.) pedig kissé kétértelmű, de inkább vesszőellenes kijelentést tesz: „Az és, meg, vagy kötőszók előtt nem írjuk a vesszőt, csak az esetben, ha egészen új tartalmú mondat következik” (i. m. XIX).

Az elmondottakból is látható, hogy a vesszőhasználat terén a huszas, harmincas évekig éppúgy nem beszélhetünk valódi egységről, mint egyéb helyesírási kérdésekben, sőt inkább vesszőellenes irányzatot figyelhetünk meg. Éppen ezért az 1922-től egyedül hivatalosnak elismert akadémiai helyesírási kiadványunk 1931-től kezdve határozottan állást foglal az ellen az elharapódzott helytelen szokás ellen, „hogy az és meg a s kötőszó elé sohasem tesznek vesszőt” (A magyar helyesírás szabályai. Bp., 1931. 47). Nyomatékosan felhívja a figyelmet, hogy a mellérendelt mondatokat kapcsoló és, s elé mindig vessző kell, mert elhagyása „visszás értelmet ad” (i. h.). Érdekes azonban, hogy ugyanakkor második szabályunk „rendesen” szavát is megtartja, amely viszont mintegy a szabály vagylagos érvényére utal.

Az akadémiai helyesírási szabályzat mellett nyelvűvelő folyóirataink is többször figyelmeztetnek a mondatokat kapcsoló és előtti vessző helyes használatára. Pais Dezső például kíváncsún tartja, hogy az és, s használatában ne kövessük a német helyesírást, amely a mondatkapcsoló und elé nem tesz vesszőt (MNY. 23 : 76). A Magyarosan több számában is találunk megrovó üzenetet a helytelen használatról és útmutatást a helyes használatra. Az 1936. évfolyam egyik száma helyteleníti azt a szokást, „hogy az és meg az s elé sohasem tesznek vesszőt” (Msn 5 : 63—4). Az 1938. évfolyamban szintén kapunk utalást a helyes használatra (Msn 7 : 239). Az 1948. évfolyamban Lavotha Ödön részletesen ismerteti az és előtti vessző helytelen és helyes használatát (Msn 17 : 89).

Az egységes felfogás kialakulásának nem kedvezett Nagy J. Béla tanulmánya sem (A vessző használatának kérdésében. MNY. 32 : 200—3). Nagy J. Béla Erdélyi Lajos mondatnani vizsgálódásaira támaszkodva ugyanis azt az elvet vallja, hogy a mondatok számát „a congruentiák (alany—állítmány egyeztetések) száma határozza meg”. Erdélyi és Nagy J. szerint tehát két mondat: „Én beléptem, ő rám nézett”, de csak egy mondat kéttagú állítmánnyal: „Befordultam a konyhára, Rágyújtottam a pipára” (i. m. 201).

Nagy J. Béla kéttagú állítmányú mondatait jelenlegi felfogásunk szerint azonos alanyú összetett mondatoknak tartjuk, s közéjük kötőszó használata esetén is vesszőt teszünk. Ez a véleménye Hexendorf Editnek is (Helyesírásunk időszéri kérdései 109). Újabb nyelvkönyvében (A magyar nyelv könyve. Bp., 1943.) már Balassa József is összetett mondatnak nevezi azt a mondatot, „amelyben a két mondatnak közös ugyan az alanya, de a másik mondat állítmányának külön bővítője van: „Zúg az éji bogár,

neki megy a falnak" (i. m. 306). Legújabbán Nyiri Antal (Mellérendelt mondatok. Bp., 1953., pedagógiai főiskolai jegyzet) és Benkő László (Mellérendelt mondatok. Bp., 1954., pedagógiai főiskolai jegyzet) is hasonlóképpen értelmezi az ilyen mondatokat. Benkő szerint, ha „két állítmány közül legalább az egyiknek — vagy több állítmány esetén mindegyiknek — külön bővítménye van..., akkor már nem egyszerű, hanem összetett mondatról van dolgunk”, még ha az állítmányoknak közös is az alanyuk (i. m. 6—7).

Ismert szabályunk értelmében tehát az ilyen mondatokat kapcsoló kötőszók elé is, mint „általában minden (összetett mondatbeli) új mondat tag elé vesszőt kell tenni” (Fábián Pál: Mikor kell vessző az és elé? Természet és Társadalom 115:534), ha azonban a kötőszó „csak mellérendelt viszonyú halmazozott (más néven többtagú vagy egyenemű) mondatrészeket kapcsol, nem kell vessző” (i. h.).

2. Az eléggé egyszerűnek látszó szabály helyes alkalmazása sok nehézséggel jár, és rengeteg hiba forrása. Az egyenemű (halmazozott, többtagú) mondatrészeket kapcsoló kötőszók előtt is gyakran találunk helytelenül alkalmazott vesszőt. Mutatóba egy-két kiragadott példa. Két alany között: „Két porontyom, *meg* kedves feleségem enni akar” (Gergely Sándor: Rögös út 78). Egyenemű határozók között: „A váratlan találkozástól, *s* a durva fogadtatástól Takó valósággal megnémult” (i. m. 260). Egyenemű jelzők között: „A meleg, *s* a száradó széna illatától szagos előszobában köhögni kezdett” (i. m. 23). Két tárgy között: „Keveset, *vagy* éppenséggel semmit sem tesznek a hibák kijavítására” (Sz. N. 1955. aug. 25. 1).

Az egyenemű mondatrészek közül az állítmányokat kapcsoló kötőszó előtti vessző okozza a legtöbb bajt, mert sokszor nehéz eldönteni, „mikor beszélhetünk egy egyszerű mondat többtagú állítmányáról, mikor összetett mondatról” (Helyesírásunk időszzerű kérdései 109). A következőkben egy-két gyakorlati példával szeretnék kísérletet tenni a két típus közötti határvonal meghúzására.

Elgondolásunk alapján közös alany esetén többtagú névszói állítmányról beszélünk, ha az állítmányoknak nincs bővítményük: „Viselkedése *illetlen és nevetséges*” (Gombocz Zoltán: Syntaxis 39), vagy közös bővítményük van: „A tanuló ideges és fáradt *a sok tanulástól*”, mert az „ily többszörös mondatrészek szoros egységet alkotnak, és részét alkották annak az egységes tudattartalomnak (teljesképzetnek), melynek tagolásából az illető mondat keletkezett, továbbá mivel az állítmányi (praedicatív) funkció csak egyszer megy végbe ily mondatokban” (Klemm Antal: MTörtM. 377). Ha azonban egyik vagy mindegyik állítmánynak külön bővítménye van: „*Igen* jámbor nép ez, és türelmes” (Szabó Pál: A nagy temető 80); „A tanuló szorgalmas, és *minden tekintetben* megbízható — az első mondatban az első (*nép*), a másodikban a második névszói állítmánynak (*megbízható*) van külön bővítménye (*igen jámbor, minden tekintetben*) — vagy: „A nyelvtan *nagy mértékben* elvont jellegű, és ezért alkalmas *a logikus gondolkodás fejlesztésére*” (A helyesírás tanítása. Bp., 1953. 39) — mindkét névszói állítmánynak elég testes külön bővítménye van —, akkor azonos alanyú összetett mondatról van szó, mert ilyenkor „az alany és állítmány viszonya megismétlődik olyképpen, hogy egy közös alanyhoz két állítmány járul, ...de úgy, hogy a két állítmánynak a közös alanyhoz... való viszonya *egyenlőrangú*”, s az alany „nyelvileg csak az egyik mondatban van kifejezve, mert a másik

mondatba úgyis odaérthető” (Klemm A. : i. m. 377). Helyesírási szabályaink értelmében az előbbi esetben nem kell vessző a kötőszó elé, az utóbbi esetben azonban igen.

Hasonló a helyzet az összetett (igei-névszói) állítmány esetén is. Többtagú állítmányú egyszerű mondatok például: „Az archőre sárgás és porhanyó volt” (Karinthy Ferenc : Budapesti tavasz. Bp., 1956. 1 : 51), „De most olyan fáradt és izgatott volt” (i. m. 7), mert az első mondatban nincs bővítmény, a második mondat bővítménye pedig mindkét összetett állítmányra (*fáradt volt, izgatott volt* — az igei részt csak egyszer tesszük ki) vonatkozik, s ezért a többtagú állítmányokat kapcsoló *és* elé nem teszünk vesszőt. Azonos alanyú összetett mondat azonban a következő: „Az efféle munka megerőltető, és az egészségre is veszélyes volt” (A helyesírás tanítása 173), mert a második összetett állítmány (*veszélyes volt*) bővítménye az elsőre (*megerőltető volt*) nem vonatkozik, s ezért vesszőt kell tennünk a két mellérendelt mondatot kapcsoló *és* elé. Hasonlóképpen vessző kívánczik a következő mondatban is az *és* elé: „De annál kevésbé vagy, és mindig ellensége voltál a népnek” (Szabó Pál : A nagy temető 401), mert itt külön-külön bővítménye van a két összetett állítmánynak (*kevésbé vagy, ellensége voltál*).

Az is előfordul, hogy névszói vagy összetett és igei állítmány esetén kell döntenünk egyszerű vagy összetett mondatná való minősítésről. Elgondolásunk alapján többtagú állítmányú egyszerű mondatok például: „A lány álmos volt és elbúcsúzott. ... Fázott és éhes volt” (Karinthy Ferenc : Budapesti tavasz 1 : 163), „Egész télen beteg volt és feküdt”, mert a két első mondatban sem az összetett (*álmos volt, éhes volt*), sem az igei állítmánynak (*elbúcsúzott, fázott*) nincs bővítménye, a harmadik mondat bővítménye (*egész télen*) pedig az igei (*feküdt*) és összetett állítmányra (*beteg volt*) egyaránt vonatkozik, s ezért nem teszünk vesszőt az *és* elé. A következő mondatban azonban: „... a szeme ijesztően tiszta volt, és bámult az őszi tócsákba” (Szabó Pál : A nagy temető 129) vessző kell az *és* elé, mert az összetett (*tiszta volt*) és az igei állítmánynak (*bámult*) külön-külön bővítménye van (*ijesztően, az őszi tócsákba*), tehát azonos alanyú összetett mondatokról van szó.

Bővítményeinek gazdagsága miatt nagyon változatos elemzési lehetőségeket nyújt az igei állítmány. Bővítmény nélkül: „A Csóka horkantott vagy sóhajtott” (Szabó Pál : i. m. 198), „Juhász meggyógyul és élni fog” (Eörsi Júlia : Tiéd a sírig. Szeged, 1957. 51) vagy közös bővítményekkel: „A két bajnok pedig csolnakon egyszerre Indult és érkezett meg a bajvívó helyre” (Arany János : Toldi. XI. é.); — „... a magyar ifjúság tud és akar szent ideálokért harcolni” (Karinthy Ferenc : i. m. 57) — itt többtagú állítmányú egyszerű mondatokról beszélünk, s azért tagadó mondatban: „Nem akar és nem tud az élet nehéz korlátai közé állni” (Eörsi Júlia : i. m. 31) sem teszünk vesszőt a halmazott igei állítmányokat kapcsoló kötőszó elé. Ha azonban egyik igei állítmánynak: „Az ablakok zengve a padlóra hulltak, és összetörték” (Karinthy F. : i. m. 26); „... rágyújtottak, vagy keresztbe rakták a lábukat” (i. m. 281) vagy mindegyiknek: „... az ócska szűrt nyakába vette, és takarosán ballagott végig a falun” (Szabó Pál : Talpalatnyi föld 55) külön bővítménye van, akkor már azonos alanyú mellérendelt mondatokról van szó, s ezeket kötőszó használata esetén is vesszővel választjuk el egymástól.

Természetesen bővítménynek tekintendő valamelyik — legtöbbször igei — állítmány (rendszerint a második) mellékmondata is, hiszen ez tulajdonképpen valamelyik mondatrésznek egész mondattal való kifejezése. Ezért tehát a kötőszóval kapcsolt mellékmondatos névszói vagy igei állítmány elé is vesszőt kell tennünk már csak a félreértések elkerülése céljából is. Az 1931-i akadémiai helyesírási szabályzat jellemző példát közöl a mellékmondatos névszói állítmány előtt álló kötőszó helyes használatára. Vessző nélküli alakban: „Ez az újítás nagyon szükséges és fölösleges, hogy bővebben magyarázzuk” (A magyar helyesírás szabályai. Bp., 1931. 47) a mondat *hogy*-ig terjedő első fele és-sel kapcsolt többtagú állítmányú egyszerű mondat volna, a második állítmány (*fölszöveg*) azonban az elsőhöz viszonyítva ellentmondást fejezne ki, s a mondat egészében értelmetlen volna. Az és előtti vesszővel azonban a *fölszöveg* egész mellékmondattal kifejezett alanyának névszói állítmánya, és a mondat egészében értelmes. Ugyancsak vessző kell a következő mondatban is a *vagy* kötőszó elé: „A többiek megelégtettek már a háborút, vagy megbánták, hogy a Dunántúlra menekültek” (Karinthy Ferenc: i. m. 5), mert a mellékmondattal kifejezett tárgy (*hogy a Dunántúlra menekültek*) csak a *vagy*-gyal elválasztott igei állítmány (*megbánták*) bővítménye, tehát azonos alanyú összetett mondattal van dolgunk. Nem használunk azonban vesszőt a következő esetben: „Már mind megtudták vagy kitalálták, hogy az arcvonalra viszik őket” (i. m. 55), mert a tárgyi mellékmondat (*hogy az arcvonalra viszik őket*) a főmondat mindkét igei állítmányának (*megtudták, kitalálták*) közös bővítménye, tehát a főmondat tulajdonképpen többtagú állítmányú mondat. Hasonló elgondolás alapján nem teszünk vesszőt a következő mondatban sem: „Pintér Elemér kínoztta és vádolta magát: miért is jött vissza ide erre az életveszélyes helyre” (i. m. 182), mert a kötőszó nélküli mellékmondat (*miért is jött ...*) a főmondat mindkét igei állítmányának (*kínoztta, vádolta*) közös bővítménye (mivel kínoztta, mivel vádolta magát?). Szükséges azonban a vessző a következő esetben: „De én még visszanéztem egyszer, és láttam, hogy a németek az egész házat kirámolták” (i. m. 56), mert a mellékmondat csak a főmondat második igei állítmányának (*láttam*) tárgyát fejezi ki.

3. Véleményem szerint akkor is vessző kívánczik az azonos alanyú összetett mondatokat kapcsoló kötőszók elé, ha ezek a mondatok csak mellékmondatok, vagyis csak egymáshoz viszonyítva mellérendelt mondatok, de egyébként a főmondat egyenrangú mellékmondatai. Fábián Pál említett cikkében csak különböző alanyú mondatokat kapcsoló kötőszó elé javasol ilyen esetben vesszőt. Klemm Antal nem tesz értékbeli különbséget a kétféle mellérendelt mondat között; szerinte is egyformán lehetséges mellérendelt mondatviszony főmondatok vagy mellékmondatok között (Magyar történeti mondattan 406). Nem is volna helyes még ezzel a különbségtevessel is megnehezíteni az amúgy sem könnyű kérdés megoldását.

A mellékmondatokban is ugyanazok a lehetőségek állnak fenn, mint a főmondatokban. Bővítmény nélkül vagy közös bővítménnyel többtagú állítmányú mellékmondatról, külön bővítménnyel pedig azonos alanyú összetett mondatokról beszélünk. A következő mondatokban például: „Ha sima a kérge és fényes, az is jó” (Szabó Pál: A nagy temető 53), — „...hogy ő tanár úr, aki nem nevelhet és szólhat szíve szerint” (Eörsi Júlia: i. m. 27) nem kell vessző az és elé, mert az első összetett mondat mellékmondatában a két névszói állítmánynak (*sima, fényes*) nincs bővítménye, a második összetett

mondat másodrendű mellékmondatának bővítménye (*szíve szerint*) pedig mind a két igei állítmányra (*nevelhet, szólhat*) vonatkozik, tehát mind a két mondat többtagú állítmányú mellékmondat. Ebben a másik két mondatban: „Azt mondják, hogy általmennek a paphoz, és megesküsznek” (Szabó Pál: i. m. 156), „Gazsó alig várta, hogy magukra maradjanak, s odébb állhassanak” (Karinthy Ferenc: i. m. 64) azonban vesszőt kell tennünk az *és, s* elé, mert az első többszörösen összetett mondat mellékmondataiban a bővítmény (*paphoz*) csak az első mellékmondat igei állítmányára (*általmennek*) vonatkozik, a második többszörösen összetett mondat mellékmondataiban pedig mindkét igei állítmánynak (*maradjanak, állhassanak*) külön bővítménye van (*magukra, odébb*), tehát mind a négy mellékmondat azonos alanyú mellérendelt viszonyú mellékmondat.

Természetesen még inkább vessző kívánczik a kötőszó elé, ha nem a mellékmondat, hanem a főmondat mellérendelt mondatát választja el: „Ahol elvonult, beszédte a néptől a trónörökös ökreit, s hajtotta a sereg után” (Szabó Pál: i. m. 128), — „Turnovszky ... tanácsokat adott, hogy mit főzzenek, hogyan fűtsenek, és a nedves tüzelőt szárítgatta a kályhákön” (Karinthy Ferenc: i. m. 79—80), úgyszintén akkor is, ha az összetett mondat mellérendelt mondatáról van szó: „Most csak azért jöttem, hogy ... megnézzelek benneteket, meg ... azt akarom mondani, ...” (Szabó Pál: Talpalatnyi föld 32).

Vessző kell az *és, s, meg, vagy* elé olyankor is, ha a velük kapcsolt mondatrészek vagy mondatok közé olyan mellékmondat ékelődik be, amelynek szintén kötőszava (*hogy, ki, aki, ha* stb.) van. Ilyenkor tehát két kötőszó kerül egymás mellé, de „csak az első elé teszünk vesszőt” (HSz. 1954. 63). Arany János gyakran két vesszőt használ ilyen esetekben: „Elhülnétek, látva rettenetes pajzsát, *És, kit* a csizmáján viselt, sarkantyúját” (Toldi: Előhang). Itt egynemű mondatrészek (*pajzsát, sarkantyúját*) közé ékelődik be a *kit*-tel kezdődő jelzői mellékmondat, de bőven találunk Aranynál mellérendelt mondatokba való mondatbeékelődést is két vesszővel: „Legjavából nem fecsére, *S, mely* gyümölcsöt ápol, érlel, Ad az Isten új nyarat” (Kies ősz), de néha egy vesszővel is: „Igen, a hír haláloz Kimondani haboz, *S hogy* a nehéz követség Nagyon zokon ne essék, szavában ingadoz” (Emlények I.). Máskor már a régebbi irodalomban is csak az első kötőszó előtt találunk vesszőt mondatbeékelődés esetén: „Jertek, *s hogy* sorsotok előre nézzétek, Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!” (Bacsányi János: A franciaországi változásokra), újabb költőink műveiben szintén: „Bécsben a korcsmáros Tán még nem is sejti, *Vagy ha* tán sejti is, Könnyen elfelejti” (Ady Endre: Ül törvényt, Werbőczy). A mai prózai szövegekben általában szintén helyes vesszőhasználatot tapasztalhatunk ilyen esetekben: „Keresik azt a környezetet, amely mitsem tud ... szereplésükről, *s ha* csak lehet, csöndben elhúzódnak az üzemekben, ...” (Délmagyarország 1957. jún. 25. 2).

4. A két típus (többtagú állítmányú egyszerű mondat — azonos alanyú összetett mondat) közötti határvonal nem mindig eléggé éles, ezért meg lehetőszen nagy az átmeneti formák száma. Elég gyakori például az az eset, hogy az állítmányoknak — a közös alanyon kívül — közös és különböző bővítményük is van, vagyis az egyszerű vagy összetett mondatra való minősítés lehetősége egyaránt fennáll. Fábián Pál nagyon helyesen jegyzi meg az ilyen esetekre, hogy ha „a közös alanyhoz tartozó két állítmányt még egy közös határozó is összetartja, akkor ne erőltessük a vesszőt. (Gyorsan meg-

fésülködtem és kezet mostam.)” (i. m.). Szerintem is két mondat például: „A tanuló szépen ír, és jól olvas”, mert mindkét igei állítmánynak (*ír, olvas*) külön bővítménye (*szépen, jól*) van, de az újabb bővítményes alakokban („Magyarul a tanuló szépen ír és jól olvas” — „A tanuló szépen ír és jól olvas magyarul”) már inkább a vessző nélküli forma volna ésszerűbb, mert az újabb, közös módhatározó (*magyarul*) mindkét igei állítmánynak (*ír, olvas*) bővítménye, s ezért mintegy egységbe foglalja a két állítmányban kifejezett cselekvést. Azért is tanácsos itt a vessző elhagyása, mert vesszővel („Magyarul a tanuló szépen ír, és jól olvas” — „A tanuló szépen ír, és jól olvas magyarul”) a *magyarul* bővítményt nem érezzük közösnek, hanem az első mondatban csak az első (*ír*), a második mondatban pedig csak a második igei állítmányhoz (*olvas*) tartozónak, mert a vessző okozta szünet mintegy megszünteti a közös határozóval teremtettt egységet, tehát félreérthető volna a mondat. Fábián idézett mondata is mást jelentene vesszővel („Gyorsan megfésülködtem, és kezet mostam”), mert így a *gyorsan* módhatározó inkább csak a *megfésülködtem*-re vonatkoznék.

Hasonlóképpen összetartja a közös tárgy is a különböző határozóval bővített két állítmányt. Megfigyelésem szerint ilyen esetben a szórendnek is szerepe van a mondatok minősítésében. Érzésem szerint ugyanis az állítmányok után álló közös tárgy inkább egységbe foglalja az egész mondánivalót, mint az állítmányok előtti vagy közötti, mert mintegy ez fejezi be a két igei állítmány cselekvését. Inkább két mondatnak érezzük a következőt: „A tanuló az üzletben megvette a könyvet, és otthon elolvasta”, mert a közvetlenül az első állítmány után álló tárgy (*könyvet*) mintegy lezárja az első állítmánnyal kifejezett cselekvést, minthogy „a tárgynak a cselekvéshez való viszonya sokkal szorosabb, közvetlenebb, mint a határozóké” (Klemm A.: i. m. 270), a második igei állítmány (*elolvasta*) pedig külön bővítményével (*otthon*) és az első mondatban kifejezett alánnyal (*tanuló*) inkább új mondatként szerepel, s az így keletkezett két tagmondatot vesszővel választjuk el egymástól. A közös tárgy hátravetésével, tehát szórendi változtatással („A tanuló az üzletben megvette és otthon elolvasta a könyvet”) azonban inkább egy mondatról beszélhetünk, mert a mondánivaló végén a közös tárgy összetartja, egységbe foglalja az egész tudattartalmat, azért ebben az alakban nem tennék vesszőt az *és* elé.

A Nyelvőrből vett egy-két példamondat fejtegetéseimnek megfelelő vesszőhasználata is támogatja elgondolásom helyességét. A mondat elején kitett közös tárgy esetén vesszőt találunk: „... a másikat hibának minősítik, s a maguk beszédében, írásában kerülük” (Nyr. 79 : 1); ugyanannak a szerzőnek (Nagy J. Béla) szövegében a mondat végén álló tárgy esetében nincs vessző: „...akik nemcsak tudomásul veszik és legfeljebb magyarázatgátják a nyelvi jelenségeket” (i. h.). Hasonló vesszőhasználattal találkozunk más szövegekben is: „... az egész mennyezetet sűrűszemű dróthálával vonják be, s a csavarokhoz erősítik” (Sz. N. 1955. aug. 14. 1); „Pedig megbecsülik és fontosságának megfelelően értékelik” az ügyviteli munkát is (Sz. N. 1955. júl. 12. 1).

A szórendnek más esetekben is szerepe lehet a mondatok minősítésében. Egy mondatnak érezzük s azért inkább az *és* előtti vessző nélkül szerkesztenők például a következő mondatot: „Jó eredményeket értek el és jóval terven felül termelnek a dorogi bányászok”, mert az *és* előtti rész nem nevezhető mondatnak, csak szó szerkezetnek (jelzős és tárgyas szerkezet), hiszen

a még elő nem fordult alany nem érthető ide. Szórendi változtatással („Jó eredményeket értek el a bányászok, és jóval terven felül termeltek”) azonban már azonos alanyú mellérendelt mondatokról van szó, s azért vessző kell az *és* elé, mert az első mondat alanya (*bányászok*) a második mondatba is odaértendő. Hasonlóképpen egy mondatnak érezzük: „Erőteljesen fejlődik és mindjobban kibontakozik a termelőszövetkezeti mozgalom” (Sz. N. 1955. szept. 3. 1), s az *és* elé nem teszünk vesszőt. A következő szórenddel: „Erőteljesen fejlődik a termelőszövetkezeti mozgalom, és mindjobban kibontakozik” — „A termelőszövetkezeti mozgalom erőteljesen fejlődik, és mindjobban kibontakozik” — azonban mindkét alakot inkább összetett mondatnak tartjuk, s ezért vesszőt használunk az *és* előtt. Ugyancsak egy mondat, s ennek megfelelően az eredetiben is vessző nélkül olvasható: „Végtelenül könnyű s leheletnyire kedves ez a kéz” (Szabó Pál: A nagy temető 451). A megfelelő szórendi változtatásokkal („Végtelenül könnyű ez a kéz, s leheletnyire kedves” — „Ez a kéz végtelenül könnyű, s leheletnyire kedves”) ez is mind a két alakban azonos alanyú mellérendelt mondat volna, s így vessző kellene a kötőszó elé. Még egy-két irodalmi példa a költeményekben is gyakran előforduló mondat szerkezetek közül, az eredetiben is vessző nélküli alakban: „Végét vetik a zenének S hazamennek a legények” (Petőfi Sándor: Falu végén kurtá kocsmá...); „Vagy ha elmúlt s többé vissza nem jó A víg ének s régi kedvetek” (Tompai Mihály: A madár fiaihoz).

Ha két vagy több névszói, összetett vagy igei állítmánynak külön-külön alanya van, akkor csak összetett mondatról lehet szó, mert két vagy több predikatív (alany-állítmányi) viszony minden esetben két vagy több mondatot eredményez, tehát mindig vesszőt kell tennünk az *és*, *s*, *meg*, *vagy* kötőszóval kapcsolt különböző alanyú mellérendelt mondatok közé, habár nagyon gyakran ilyenkor is hiányzik a vessző írásgyakorlatunkban. Egy-két példa a helytelen használatra: „...nagyon fúj a szél és a Gellérthegy felől motorcsónak jön pöfögve ...” (Gergely Sándor: Rögös út 38); „Sötét volt már az este s a város tetőit csak a felhőkön átszűrődő gyöngye téli derengés rajzolta a szomorú égre” (Karinthy Ferenc: i. m. 10).

Természetesen akkor is összetett mondatról van dolgunk, ha a különböző alanyú mellérendelt mondatoknak egy vagy több közös bővítője (*tárgy*, *határozó*) van, mert a predikatív viszony, a teljes mondat egységét nem bonthatja meg a két mondatot is kielégítő, de nyelvtanilag csak egyszer kifejezett tárgy vagy határozós szó szerkezet. Vessző kell tehát a következő mondatokat kapcsoló kötőszó elé is: „Kutyák kaparták a falak tövét, *meg* malacok túrták” (Szabó Pál: A nagy temető 197); „A tanár feladta, és a tanuló megírta a házi feladatot”; „A folyó kiáradt, és a vetés elpusztult a nagy eső miatt”. Az első és második mondatban közös tárgy, a harmadikban közös okhatározó van. Ha azonban a különböző alanyok tulajdonképpen csak többtagú mondatrész szerepét töltik be, tehát szorosabb egységet alkotnak, mert közösen, nem pedig külön-külön vannak az egy- vagy többtagú állítmánnyal predikatív viszonyban, akkor még többtagú állítmány esetén is csak egyszerű mondatról van dolgunk. Egy-két példa: „A hűség és buzgóság ajánlatosak és dicséretesek” (Klemm Antal: i. m. 376); „A tanárok és tanulók megvették és elolvasták a könyveket”; „A fiúk és lányok együtt írtak és tanultak a kis szobában”. Mind a három többtagú alanyú és állítmányú egyszerű mondat, nem pedig összetett mondat, mert az első mondat többtagú állítmányának (*ajánlatosak és dicséretesek*) nincs bővítője,

a második és harmadik mondat többtagú állítmányának (*megvették és elolvasták — írtak és tanultak*) pedig közös bővítménye (*a könyveket — együtt ... a kis szobában*) van, ezért tehát nem kell vesszőt tennünk az állítmányokat kapcsoló kötőszó elé.

Egyes esetekben a kéttagú alanyú és azonos állítmányú mondat is lehet összetett mondat. Klemm Antal szerint ugyanis összetett mondatról van dolgunk akkor is, ha „egy közös állítmányhoz két alany járul, de úgy, hogy ... a két alanynak a közös állítmányhoz való viszonya *egyenlőrangú*”, amely „nyelvileg csak az egyik mondatban van kifejezve, mert a másik mondatba úgyis odaérthető” (i. m. 377). Klemm két példamondata: „A király lejött és sok nagy úri rendek” (ArT 11 : 13); „Melyet új földhányás jelöl és nagy dombok” (ArTSz 11 : 41). Mind a kettőben a második alany bővítményes, és az első igei állítmánnyal befejezett első mondat után következik. (Klemm általában különböző alanyú összetett mondatokban sem használ vesszőt az *és* előtt.) Ezeket a mondatokat szintén a szórend miatt érezzük összetettnek, s ebben az alakban jelenleg vesszőt tennénk az *és* elé, de például a következő szórendi változtatással: „A király és sok nagy úri rendek lejöttek” — „a legközelebbi alanyal egyezik meg az állítmány” (i. m. 149) — vagy: „Melyet új földhányás és nagy dombok jelölnek” — csak kéttagú alanyú egyszerű mondatról beszélhetnénk, amint azt Klemm hasonló példái is mutatják. Az újabb prózai szövegekben is általában a kötőszó előtti vesszővel találjuk az ily típusú mondatokat: „A hóra ragyogó selymet terít a hold, meg a csillagok” (Szabó Pál: Talpalatnyi föld 22); „De ott volt az erdőben a makk, meg a fiatal fák gyökere ...” (Szabó Pál: A nagy temető 170); „Ide már a nádas is látszott, meg a gyékényes, meg a sás, ...” (i. m. 298); „... , milyen eredményeket értek el ... termelőszövetkezeteink tagjai, s a falvak legjobb dolgozó parasztjai” (Sz. N. 1955. szept. 3. 1).

5. Amint fejtegetéseim során láttuk, legtöbb bizonytalanságot az úgynevezett azonos alanyú mondatokat kapcsoló kötőszók előtti vessző helyes alkalmazásában tapasztalhatunk, azért helyesírási kiadványainknak ezzel a mondatípussal sokkal behatóbban kellene foglalkozniuk. Legújabb helyesírási szabályzatunk is csak az 1950-es kiadásból átvett egyetlen — különben is vitatható — azonos alanyú mondatot közöl a mellérendelt mondatok között: „Vagy bolondok vagyunk, s elveszünk egy szálig, vagy ez a mi hitünk valóságra válik” (HSz. 1954. 63). Ha ugyanis az *egy szálig* bővítményt az összetett (*bolondok vagyunk*) és igei állítmány (*elveszünk*) közös bővítményének fogjuk fel, akkor az első *vagy*-os mondat („Vagy bolondok vagyunk s elveszünk egy szálig”) többtagú állítmányú egyszerű mondat, nem pedig mellérendelt összetett mondat, s ebben az esetben felesleges a vessző az *s* előtt. Egyébként Adynál is vessző nélkül található a mondat. A legközelebbi kiadásban még néhány jellemző és egészen meggyőző példamondat közlése volna kívánatos.

Azonkívül az is szükséges volna, hogy iskolai nyelvtankönyveink sokkal határozottabban mutassanak rá ezeknek a kötőszóknak két funkciójára, és az egyes esetekre bőven közöljenek példákat.

A napisajtónak, folyóiratoknak és egyéb nyomdai kiadványoknak szintén fokozottabban kellene ügyelniük a vessző következetesen helyes használatára, mert csak közös kitartó és következetes munkával érhetünk el eredményeket ezen a téren.

Szűcs József

A vitorlássport nyelvéről

I.

1. Idestova több mint negyed évszázada, hogy a Magyarosan folyóirat legelső évfolyamában, 1932-ben B. G. (Bárczi Géza) jelzéssel egy kis cikk jelent meg, amely a sportnyelvünk megmagyarosításáért megindult mozgalmat ismertette, illetve elért eredményeit és további lehetőségeit vette számba: „A Nemzeti Sport c. lap néhány hónappal ezelőtt elhatározta, hogy a sportban divatozó tömérdek idegen eredetű kifejezés helyett jó magyar szavakat keres, ezeket állandóan használja, s így elterjeszti és népszerűsíti. Ez a helyes eszme meg is valósítható”. (i. h. 97). S hogy csakugyan helyes és megvalósítható volt ez az eszme, azt az azóta eltelt negyedszázad bizonyítja: az akkor még szerényen bekéredzkodő *edzés*, *edző*, *rajt*, *hajrá*, *szöglettrúgás*, *boly* stb. (lásd az idézett cikket!) azóta természetes és szerves elemeivé lettek nyelvünknek.

A szópályázatokkal egybekapcsolt, majd két évtizedig tartó mozgalom eredményeképpen a sportnyelv legkirívóbb idegen szavait sikerült talpraesett, kifejező magyar szavakkal helyettesíteni. A mozgalom a legnépszerűbb sportágak nyelvének megmagyarosításával a „sportnyelvújítás” legfőbb feladatát elvégezte. 1945—6-ban már nem az idegen szavak állanak a sportnyelvművelés középpontjában (vö. Fábíán Pál: Sportnyelvünkről. Msn. 1945—6 : 17—23).

A sportnyelv természetesen azóta is fejlődött és tovább gazdagodott új, magyar elemekkel, pl. *partjelző* („taccsbíró”), *bedobás* („taccsdobás”); *tenyeres* („forehand”), *fonák* („backhand”), *röpte* („volley”); *röplabda* („volleyball”) stb.; s az új szavak lassan természetes elemeivé lettek, illetőleg lesznek nyelvünknek. S ebben nem kis része van annak is, hogy az elmúlt évtizedben nagyot nőtt itthon a sport népszerűsége, s a sportolók és sportbarátok új, széles tábora szívesebben hallja saját anyanyelvén, „magyarán” az egyes sportágak szakkifejezéseit. A sportnyelv magyarosságának kérdése ezért szinte el is tűnt a napirendről az utóbbi évtizedben. Magam is azt gondoltam, hogy nem is lehet már e téren sok tennivaló. Az elmúlt év nyarán azonban váratlanul utamba akadt egy megoldatlan probléma.

A Balaton körül jártam, s először ültem vitorlásra. Az új és szokatlan élmény szépségét azonban csakhamar zavarni kezdte valami. „Ez itt a *bum*, ez a *grosz*, az a *fokk*, ez itt a *svert*” — magyarázott útítársunk és vezetőnk, aki egyébként igen ízesen és szépen beszélt magyarul. Azt is hallottuk tőle, hogy most *raum*-ba fordultunk, majd *luv*-ba, s azt is mondta, hogy azért szálltunk vízre, hogy az új vitorlákat *betrimmel*-jük. Minket kettőnket meg egyszerűen csak úgy emlegetett, hogy : a *mansaft*.

Hamarosan föl is tettük a kérdést : miért ez a sok idegen szó? Miért nem használnak helyettük magyar kifejezéseket a vitorlázók, ahogyan a többi sportágakban szokás? A válasz ez volt :

A vitorlázást idegenből vettük át, s az „öregek” (ti. a régi vitorlázók) azt mondják, hogy ez vitorlás-szabály, szinte törvény, hogy mindent idegen szóval kell megnevezni.

Hazatérve kíváncsian néztem utána a kérdésnek. A Magyarosan és a Magyar Nyelvőr sportnyelvi cikkei nem foglalkoztak külön a vitorlássport

nyelvével. Itt is megtörtént volna hát a „sportnyelvújítás” — s csak valami modorosság vagy tévhit miatt él még mindig a töméntelen idegen szó a vitorlázás nyelvében? Mit mond vajon a vitorlás-szakirodalom?

2. Az első „próbafúrás” kissé kellemetlen csalódást okozott: „Általában ötféle orrvitorlát szoktunk megkülönböztetni. A háromféle *fock* közül a *fock I.* normális nagyságú, a *fock II.* és *fock III.* rendre kisebb és kisebb, erősebb szélben használatosak... A *kreutz-ballon* nagyméretű orrvitorla, mellyel közepes és gyenge szélben jól lehet cirkálni. A *raum-ballon* a legnagyobb méretű orrvitorla, mellyel közepes és gyenge szélben *raum*-ban és félszélben célszerű vitorlázni” — olvastam az 1952-ben kiadott vitorlás-szakkönyvben (Dömök István—Hamvas Imre—Dr. Szénásy József: A vitorlázás alapismeretei. Bp., 1952. Sport Lap- és Könyvkiadó. 18—9). Tehát a szakirodalomban is uralkodnak még az idegen — kezdők számára érthetetlen vagy csak keveset mondó — szavak, kifejezések. — A könyv második kiadásában azonban kellemes meglepetés várt rám. Már a cím jelezte, hogy a „Vitorlázás alapismeretei”-n kívül „Vitorlás-lexikon”-t is tartalmaz a „II., bővített kiadás”.

A Vitorlás-lexikont Bedő István és Molnár Miklós állította össze. Nem hivatásos nyelvészek; de a munkájuk elé „Előszó helyett...” függesztett kis bevezető oly ép nyelvérzéssel, oly talpraesett okfejtéssel van megírva, hogy mindenképpen megérdemli, hogy a „hivatásos” nyelvművelők is fölfigyeljenek a „sportnyelvművelés”-nek erre a kitűnően megírt kis munkájára. Megérdemli, hogy idézzünk belőle:

„A hajó kikötő lépcsőin vitorlázók ültek... Az egyik hosszúra nyúlt szöke fiú így beszélt:

— A *peilung*-nál már első voltam, hiába, a *leestart* sokszor beválik. *Kreutz* következett és még tanakodtunk a *mannschaft*-tal, hogy merre *takkol*-junk. De nem sok időnk maradt, mert Béla *lummeccs*-et kezdett és már alig volt időnk felprézni, hogy *sichere lee*-be kerüljünk. Nagy nehezen mentünk csak el tőle, a *kiewasser*-ben és az *abwind*-ben aztán alaposan lemaradt. *Ballon*-nal mentem, de annyira *pöffös* volt a szél, hogy *fock*-egyre cseréltünk és így *takkol*-tunk tovább. A bójánál Feri majdnem *überlappol*-t, de még volt annyi előnyöm, hogy tisztán *rundol*-tam és kissé *túllovol*-va kezdtem a *raum*-ot. Értitek?” (i. m. 75).

Bizony nem nagyon értették, különösen a vitorlássport újoncai nem. Az ő érdekükben emel szót a könyvben az egyik sportoló: „fö l ö s l e g e s a » s z á r a z f ö l d i e k « e l ő t t f i t o g t a t n i e z t a v í z i h a l a n d z s á t, mert maholnap a fülelgető laikus is felcsap vitorlázónak. Minek riasszuk el ezzel a sok érthetetlen kifejezéssel, aminek a jelentésével mi sem vagyunk mindig egészen tisztában” (i. m. 76).

Az ő érdekükben, az új vitorlásnemzedék érdekében állították össze a szerzők kis lexikonukat, amelyről ezt írják:

„A benne felsorolt kifejezések közül számos már polgárjogot nyert anyanyelvünkben. Ezekről részletes magyarázatot adunk, a többiekre pedig igyekeztünk a legmegfelelőbb magyar szót kikeresni” (i. m. 76).

Ha kicsit késve is, 1956-ban tehát — a többi sportág után — a vitorlássport nyelvén is megindult a „nyelvújítás”, illetőleg nyelvművelés. (A lexikont tartalmazza a könyv 1957. évi III., bővített kiadása is.)

Hogy maradt el a vitorlázás ennyire a többi sportágtól nyelvművelés dolgában?

3. A vitorlássport, igaz, idegenből került a magyar tengerre — de hiszen a legtöbb sportág idegenből került hozzánk ; s míg a legtöbb sport csak néhány évtizede él hazánkban, a hazai (balatoni) vitorlázás elég szép múltra tekinthet vissza : Festetich Pál már a XVIII. században hajógyárat alapított Keszthely mellett s a Phönix nevű első balatoni vitorláhajót maga Batsányi János köszöntötte „A keszthelyi hajóhoz” című ódájával — amint az idézett szakkönyvnek „A vitorlázás története” című fejezetében olvashatjuk (II. kiad. 5).¹ Ugyancsak innen tudhatjuk meg azt is, hogy „A vitorlássportnak nálunk Széchenyi István volt a megalapítója, ő hozta hazánkba az első külföldi vitorláhajót, amelyet előbb a Fertő-tavon, majd később a Balatonon használt ... 1867-ben alakult meg az első balatoni vitorlás klub, a Balatoni Yacht Egylet ... Természetesen a vitorlázók szinte kizárólag a dúsgazdag arisztokraták közül kerültek ki” (i. m. 5).

A költséges sport a későbbi évtizedekben is lényegében a kiváltságosok sportja maradt, s igazán népszerűvé csak az elmúlt évtizedben kezdett válni (vö. i. m. 5—6).

S ebből sokminden megérthető. Amíg ez a költséges sport vékony kiváltságos réteg kedvtelése volt, s csak elég kisszámú érdeklődőt vonzott, a vitorlázás nyelvének ügye nem vált, nem válhatott közügyggyé. Azok pedig, akik a múltban a vitorlássportot élvezték, legtöbbször az idegenutánzó, kozmopolita szellemű „felső tízezer” tagjai voltak, akiknek társalgási nyelve egyébként is tele volt idegen szavakkal. Nekik nem nagyon bántotta a fülüket a vitorlásznyelv idegensége.

A fordulatnak akkor kellett bekövetkeznie, amikor a sokaság : a magyarul beszélő és gondolkozó nép kezdte felvonni a vitorlákat a Magyar Tengeren is. A társadalmi változás így hozta, így hozza magával — szükségszerűen — a nyelvi változást : a „nyelvújítás” szükségességét — most már a vitorlássport nyelvén is.

Lássuk, hogyan vágtak feladatuknak s milyen eredményeket értek el a Vitorlás-lexikon szerkesztői, illetőleg „nyelvújítói”.

4. A magyar vitorlásznyelv vizsgálójának első fölfedezése az, hogy nem is volt itt valami újabb nagyarányú nyelvújításra szükség. A vitorlázás meghonosításával egy időben megtörtént a kísérlet a hajózás nyelvének megmagyarosítására is. „Kenessey Albert hajóskapitány” német—magyar és magyar—német „hajózási műszótár”-a már 1865-ben — idestova majdnem száz éve — megjelent Pesten ; a szótárt az Akadémia is pártfogolta, amint ezt az Arany János „titkoknok” által kiadott jegyzőkönyvi kivonat is igazolja, amelyet Kenessey munkája elé függesztett. A jeles szerző így foglalta össze munkája célját : „Hogy kikerülhessük, a hol lehet, az idegen szók használatát ; s feledésbe ne menjenek a nép ajkán még élő, — de a kiveszéstől mindinkább félthető eredeti és ép kifejezéseink ... ez volna célja e munkának.” — Kenessey nem vitorlászakszótárt írt, ám szótárában helyet kaptak a legfontosabb vitorlász kifejezések és műszavak is, amelyeknek alapján egy későbbi nyelvújító biztossággal építhetett.

¹ A vers pontos címe : „A keszthelyi hajóra”. (L. Batsányi János Összes művei I. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. 1953. Akadémiai Kiadó.) Ugyancsak kiadványban, a Jegyzetek között igen bő és érdekes adatokat találunk az első balatoni vitorlásról (396 kk.).

S ha átlapozzuk — amennyire hozzáférhető — a magyar vitorlászordalmat, meglepődve tapasztaljuk, hogy évtizedek óta többé-kevésbé készen van a magyar vitorlásnyelv — papíron, az irodalomban. A könyvekben, sportújságokban csak elvétve találunk egy-egy idegen műszót, azt is hamarosan fölváltja a jól sikerült — rendszerint „tükör” — fordítás. Például a Nemzeti Sport 1936-ban még *Star* hajókról ír (aug. 13. 8. l.); „*Star-hajó*”-t említ A Magyar Vitorlás Yacht Szövetség 2. könyve is (1939. 93). Az 1952-ben megjelent Vitorlássport versenyszabályok (Verseny- és játékszabályok kiskönyvtára 24. sz. Sport Lap- és Könyvkiadó) már *csillaghajó*-t ír (23); ugyanígy a Népsport is: 1952. júl. 26. 5. l.; szept. 2. 4. l.; stb. A Népsport egy versenyismertetésében *orrvitorlá*-t (1948. júl. 1.), másutt *legénység*-et említ (1948. júl. 4.). Miért mondanak ezek helyett a Balatonon manapság is *Fock*-ot, *Mannschaft*-ot?

5. Az újságok lapozgatása részben választ ad erre a kérdésre is. A vitorlássport elenyészően kis helyet foglal el a hírlapokban, nem áll a közérdeklődés középpontjában annyira, mint például a labdarúgás, az öttusa, a vívás. Egy-egy szűkszavú beszámolót olvashatunk csak a lezajlott vitorlásversenyekről, de olyan kimerítő, részletes ismertetés, beszámoló, mint például egy labdarúgó mérkőzés két félidejéről, hiányzik a lapokból. A vitorlásnyelvnek nincs gazdája, a vitorlásnyelvet nem művelik. Így aztán a „vízi halandzsa” háborítatlanul, szem elől rejtve szépen virul és tenyészik, gyökereket enged — s hínárjából egyre nehezebb lesz kievickélni.

Pedig a nyelv — a sportnyelv is — csak akkor fejlődhet hathatósan, ha a társadalom, a közvélemény érdeklődése feléje fordul. S az új szó csak úgy válhat élővé, csak úgy terjedhet el, ha következetesen és állandóan s minél szélesebb körben használják. „Ha már használatos idegen szó helyett egy jó magyar megfelelő bukkanna fel, azt mielőbb forgalomba kell hozni, el kell terjeszteni... Az új magyar sportnyelv megteremtése elsősorban azért sikerült, mert az új kifejezéseket következetesen és mindenki használta, az újítók nem riadtak vissza az új szavak alkalmazásától. A most lezajlott olimpiai játékok közvetítései alkalmával már az volt a furcsa, ha egy-egy bemondó véletlenül *vízipó*-t mondott *vízilabda*, *világrekord*-ot *világcsúcs* helyett” — írja Fábíán Pál éppen a sport nyelvéről (vö. Nyelvművelésünk főbb kérdései. Szerk.: Lőrincze Lajos. 1953. Akadémiai Kiadó. 77—78). — Sajnos, a többi sportág mellett a vitorlázás nyelvében — úgy látszik — elkészt, illetőleg gyakorlatilag hatástalan maradt a nyelvújítás.

Mindenképpen helyes és dicséretes munkába fogtak hát a Vitorláslexikon összeállítói, s elismerés illeti a vitorlaskönyv szerzőit és kiadóját is, akik szükségesnek vélték, hogy a művet egy ilyen vitorlás-szótárral egészítsék ki. Lássuk hát a lexikon szóanyagát!

6. Az összehasonlításra nem egyedül Kenessey már idézett „Hajózási műszótár”-a kínálkozik alapul. 1952-ben az Akadémiai Kiadónál ötnyelvű Sportszótár jelent meg, amely a legfontosabb sportágak szakszókincsét felfeleli magyar, orosz, francia, német és angol nyelven. Külön fejezet tárgyalja a vitorlássport szakszókincsét. Bedő és Molnár Vitorláslexikona 1956-ban jelent meg először, tehát az egybevetés mindenképpen érdekesnek ígérkezik.

A szerzők által megoldottnak (véglegesnek) tekinthető magyarítások három csoportba sorolhatók (legalábbis a szerkesztők eljárása alapján).

a) Az első csoport szavai idegen eredetű címszóval szerepelnek a lexikonban, de az idegen szó után ott a magyar megfelelő s az utalás: „lásd ott”. Ez az eljárás nyilván azt tükrözi, hogy a magyarításokat már befogadottnak, törvényesnek ismerik el a szerzők. Lássunk közülük néhány jellemzőbb példát:

Abwind: *zavart szél* (lásd ott). — Az ötnyelvű Sportszótár (a továbbiakban: S) mást ért *zavart szél*-en; ott 'unklarer Wind' e kifejezés megfelelője. Kenessey szótára (a továbbiakban: K) nem ismeri a kifejezést. (A két szótárra — ahol szükségesnek látszik — alkalmanként hivatkozni fogok.)

Beiboot vagy **hay-boot** . . . *boci*. S: „*boci*” [így, idézőjelesen vette fel a szótár a címszavak közé!].

Flatterolás: *lobogtatás, belobogás*.

Gross-Segel: *nagyvitorla*. S: ui. K: *fő-törzsvitorla*.

Halsolás: *perdülés*. S: *halsol* [lásd]. *perdül*; K: *Halsen* . . . *szél után fordulni*

(hajót), *szélnek kerülni, széllal fordulni* (hajóval).

Hoffnungslose Stellung: *reménytelen helyzet*.

Innenposition . . . *belsőhely*. S: ui.

Kreutzer: *cirkáló*. S: *cirkál* 'kreuzen'; K: **Kreuzer**, *czirkáló, czirkáló* (hajó, egyén).

Kreutzolás: *cirkálás*.

Kuhwende: *tehenforduló, magyarosan számárforduló*. S: *számárfordulás*.

Leebe esni: *ejteni a hajót*. S: „*lebe esik*” [!] 'abfallen'; K: *in Lee fallen*, *szél alá esni, szél által eltereltetni* (útjából-hajó).

Luvolni: *feljebbmenni*. S: *luvol* 'luven'.

Schwert (Svert): *uszony*. S: ui.

Mit állapíthatunk meg a tucatnyi szóból? Az idegen szavak egy része (négy) magyar képzőt is fölvetett (*flatterolás, halsolás, kreutzolás, luvol*), egy pedig szókapcsolat tagja lett: „*lebe esik*”. Mindez azt mutatja, hogy a szavak eléggé mély gyökereket engedtek már a nyelvbe; — még sincs okunk bejelenteni a „Hoffnungslose Stellung”-ot, azaz: *reménytelen helyzet*-et. Ott vannak mellettük magyar megfelelőik. A legtöbbel meg is lehetünk elégedve: kifejezők, talpraesettek, rövidke. (Eredetük kinyomozására itt most nincs hely, de a legtöbb — ha Kenesseynél nincs is meg — valószínűleg elég hosszú múltra tekint vissza.) A legtöbb magyar műszó megegyezik a S megfelelő címszavával; ám van, ahol a Vitorlás-lexikon szerkesztői helyesebben jártak el: a „*lebe esik*” és a *luvol* helyett magyar kifejezéseket használtak. A *számárforduló* is — úgy vélem — helyesebb, mint a *számárfordulás*.

b) A szerkesztési beosztás szerint a második csoportot azok a szavak alkotják, amelyeknél az idegen szó a címszó — s utána közvetlenül „lásd ott” nélkül következik a magyar műszó. Mintha a szerzők ezzel azt jelezték volna, hogy ezek az idegen szavak már meghonosodottabbak, inkább elfogadhatók, mint az első csoportbeliek. (Ám fölmerül az a gyanú is, hogy ez a megkülönböztetés nem is tudatos és szándékos, hanem csupán szerkesztési bizonytalanság eredménye, hiszen pl. az „Achterstag” miért volna elfogadhatóbb, mint az „Abwind”? Szerintünk e csoport szavait is — utalással — magyar címszavak alatt kellett volna tárgyalni. De lássunk néhány példát ebből a csoportból is:

Achterstag: *fármerevítő*.

Backstag . . . *hátramerevítő*. S: *hátramerevítő drótkötél*; K: **Backstag des Bugspriets oder Bugstag**, *orrmánycsarnak (-kötél)*.

Bilge: *hajóúrr*. S: *hajó feneke*; K: —.

Bója: *úszó, kolonc*. S: *bója*; K: *uszány*.

Bum: *nagyvitorlafa*. S: *bum* l. *öregfa*; „*öregfa*” [így, idézőjelesen szerepel a címszóban!]; K: —.

Bumgabel: *ágas*. S: ui.; K: —.

Bumlift: *vitorla-pihentető*, más néven *dirk* (lásd ott). S: —; K: —.

Deck: *fedélzet*. S: ui.; K: *födél, fedél*,

- emelet* stb. [A dunai tölgyfahajókról említi a *kukajáró*, ill. *kukajárás* elnevezést.]
- Dirk:** *pihentető*. S: —; K: —.
- Dragon:** *sárkányhajó*. S: *sárkány*.
- Drängolás:** *benyomulás*. S: —.
- Fall:** *felhúzókötel* vagy *ejtőkötel*. S: *felhúzókötel*; K: —.
- Fuxolás:** *összejonás*. S: *fuxol* l. „*babázik*”; K: *Fuchsen*, *összevern*i, *összebújtatni* (kötelet).
- Gaffel:** *gém*. S: —; de vö. *felső vitorlafa* 'Gaffel'; K: *csonka-vitorlafa*, *csonka-fa*.
- Gleitolás:** *siklás*. S: —; K: —.
- Jolle:** *uszonyos hajó*. S: *jolle*; (de megvan önálló címszóként az *uszonyos hajó* is); K: *kisebb fajta naszád*, *mint ladik*, *csónak*.
- Kiel:** *tőkesúly*. S: *uí*; K: *hajótő*, *tőgerenda*.
- Kielwasser:** *farvíz*. S: *ins Kielwasser halten* *siában tart*; *sia* l. *nyomdokvonal*; K: *hajósodor*, *tósodor*.
- Latte** (latni): *vitorlaléc*. S: *uí*; K: —.
- Leegierig:** Ha elengedjük hajónk kormányát és a hajó orra fokozatosan elfordul a szélről, szél alá esik, akkor a hajó *szélbefutó* (leegierig).
- Luv:** *negyedszél*. S: *luuban átfut*; *luvharc*; *luvol* [negyedszél nincs a címszavak közt!]; K: **Luv**, **Luvseite**, *szélfél*, *széloldal*.
- Luvgerig:** Csak K-nél: *becsellegő*, *becsapó*, *bekapós* (hajó). ... Hajóról mondják, mely szerkezeténél fogva igen a szél felőli oldalra tart s ez irányban könnyen megszabad.
- Luv-oldal:** *széloldal*. S: —; K: *szélfél*, *széloldal*.
- Paddel** (pádli): *mankóvezető*. S: „*padli*”; K: —.
- Pöff:** *széllökés*. S: *pöff* l. *széllökés*; K: —.
- Raum:** *háromnegyedszél*. S: *raum* l. *háromnegyed szél*; K: —.
- Raumballon:** *háromnegyedszél-orrvitorla*. S: *raumballon* l. *háromnegyed ballon*; K: —.
- Reffelés:** *besodrás*. S: *reffel* l. *becsavar*; K: —.
- Spanner:** *feszítőzár*. S: *feszítőkötel*; K: —.
- Spinnacker:** *hátszélvitorla* (*pillangó*). S: *uí*; K: —.
- Stagreiter:** *orrvitorlakapocs* (*lovas*). S: *lovas*; K: —.
- Topsegel:** *csúcsvitorla*. S: —; K: —.
- Trimmelés:** A hajót, az árbocot, de legfőképpen a vitorlákat be kell állítani, be kell vitorlázni. Ezt a műveletet trimmelésnek nevezzük. S: *beállít* (vitorlát) 'trimmen'; *bevitorlázik* 'eintrimmen'; *vitorlát idomít* 'trimmen'; K: —.
- Trimmszinór:** *állítószinór*. S: *trimmszinór* l. *idomzsinór*; K: —.
- Vorlieck** ...: *előél*. S: *vitorla első éle*; K: —.
- Vorstag:** *előmerevítő*. S: *előmerevítő drótkötél*; K: —.
- Wanten:** *oldalmerevítő*. S: *oldalmerevítő drótkötél*; K: *csarnak*, *csarnakkötél*.

Lássuk most már e csoport magyar műszavait — nyelvhelyességi, nyelvművelési, illetőleg „nyelvújítási” szempontból.

Van egy sereg műszó, amelynek a Vitorlás-lexikonbeli változata jobbnak, használhatóbbnak, szerencsésebb megalkotásúnak látszik, mint a másutt található változatok; pl.:

A Vitorlás-lexikonban

A Sportszótár-ban:

(a továbbiakban: V):

előmerevítő
hátramerevítő
oldalmerevítő

előmerevítő drótkötél
hátramerevítő drótkötél
oldalmerevítő drótkötél

A V a t a p a d á s útján megrövidült — s éppen ezért könnyebben kezelhető, szerencsésebb — műszót használja.

Rövidségénél fogva alkalmasabb műszó a *hajóúr* is, mint az összeforratlan két tagú *hajó feneke* (föltéve, hogy a két szó teljesen azonos fogalmat takar; a német értelmezésben mindkettő 'Bilge' jelentésben szerepel).

A V *gém*-je is jobb műszó, mint az S-ban szereplő *felső vitorlafa* (kérdés, hogy az előbbi mennyire ismert és elfogadott vitorlaskörökben).

A 'Fall' jelölésére a V két műszót említ: *felhúzókötel* vagy *ejtőkötel*. (A S-ban: *felhúzókötel*.) Az *ejtőkötel* — eredetiségénél, kevésbé lefoglalt jelentésénél fogva — alkalmasabb műszónak látszik.

A 'reffelés' megfelelője a V-ban *besodrás*, a S-ban *becsavar[ás]*. Az előbbi a kevésbé lefoglalt, tehát műszónak alkalmasabb kifejezés.

A 'Spanner' magyar megfelelője a V-ban *feszítőzár*, a S-ban *feszítőkötel*. Ha a két szó ugyanazt a fogalmat akarja jelenteni, akkor a V közölte változatot tartjuk alkalmasabbnak.

Föltétlenül érdeme a V-nak, hogy találó magyar műszavakkal jelöl meg egy sor fogalmat, amelyeket a S körülírással vagy idegen (eredetű) szóval kénytelen megjelölni.

A 'Vorlieck' a V-ban *előél*, a S-ban: *vitrola első éle*; az utóbbi, igaz, szabatosabb, ám a vitorlásnyelvben — idővel — úgyis „ráértődik” a pontos, szabatos jelentés egy-egy új műszóra. S műszónak, az *előél* kétséggkívül megfelelőbb.

A 'Paddel' a V-ban *mankóvezető*, a S-ban „*padli*”. A *mankóvezető* is elég hosszú, nehézkes szó a rövidnyelű kis evezőre. Mi lenne, ha egyszerűen *kisevező* néven emlegetnék?

A V jó, alkalmas műszót talált a 'Luv' magyar jelölésére: *negyedszélnek* nevezi, s ezzel a S-t is megelőzi, amely nem ismeri ezt a magyar műszót.

Van aztán arra is példa, hogy a S közöl megfelelőbb műszót. A 'Bum' a V-ban *nagyvitorlafa*, a S-ban „*őregfa*” (az idézőjel bizonyára azt akarja jelezni, hogy egyelőre kevésbé ismert, szokatlan kifejezésről van szó). Hasonló ehhez a 'fuchsen' jelentésű „*babázik*”¹ esete, amelynek a V-ban *összefon(ás)* a megfelelője.

A V a *trimmel(és)-t* csak körülírással fejt ki magyarul; a S ismeri a *beállít* (*vitrolát*), *vitrolát idomít* és a *bevitorlázik* kifejezéseket. Műszónak az utolsó kínálkozik legjobban, s valószínűleg már az élőnyelvben, a beszélt nyelvben is ösmeretes. A 'trimmzsinór' megfelelője a V-ban *állítózsínór*, a S-ban *idomzsinór*. Az utóbbinak több esélye van arra, hogy közhasznált vitorlászóvá váljék.

Még néhány kifogást, észrevételt hadd említsünk itt meg. A *bója* helyett fölöslegesnek érezzük az *úszó-t* vagy akár a *kolonc*-ot; mindkettőnek túl tág a jelentése, s — azt hiszem — a *bója* már van annyira meghonosodott idegen szavunk, hogy békében hagyhatjuk; különben csak még nagyobb zavart támasztanánk.

A 'Kielwasser' jelentésben használt *farvız* nem tetszik: félrevezető, egyáltalán nem kifejező. Ennél már jobb a S *nyomdokvonal*-a, vagy a Kenessey használta *hajósodor* — esetleg: *sodrás*.

A 'Raum' értelemben használt *háromnegyedszél* kissé nehézkes műszónak; jobb volna helyette valami rövidebb, mozgékonyabb szót találni.

Tetszett viszont a *pillangó* (*vitrola*) és a *lovás*; ilyen műszavakra volna minél többre szükség, amelyek nem pusztán leírják elemző (analitikus) módon a fogalmat, hanem szemléleti úton, képszerűen ragadják meg.

c) A harmadik csoportot azok a műszók alkotják, amelyek csak magyarul szerepelnek a Vitorlás-lexikonban; föltehetőleg azért, mert a szerzők

¹ Ez valószínűleg nyelvjárási szó, bár a MTsz. nem említi.

szerint ez esetekben már a magyar műszó az általánosan ismertebb és használatosabb. Mintegy harminc e szavaknak a száma. Lássunk belőlük néhányat!

Balcsapás: S: úi. 'Steuerbord'; K: —.
Bika: S: „bika” [!] 'Kampe'; K: —.
Denevér: S: úi. 'achterliche Rundung'; K: —.
Dobókörte: S: —; K: *Dobó ... Wurfbirne*.
Döghullám: S: úi. 'tote See'; K: —.
Ejteni a hajót: S: —; K: *Fallen letérni* (hajóval).
Folyás: S: úi. 'Strom'; K: —.
Jobbsapás: S: úi. 'Backbord'.
Kalóz: 'Kétszemélyes... versenyhajó'. S: úi. 'Piratenboot'.
Kiszántás: S: *kiszánt* 'austreiben'; K: —.
Kiülés: S: *kiül* 'sich auslegen'.
Lobogatni: S: *lobog* 'killen'; K: *csap-*

kodni, lübbögni; lübbögtetni (vitorlát).
Negatív-csapás: cirkálásnál azt az útszakaszt nevezzük negatív-csapásnak, amely esetleg magasságot eredményez ugyan, de a kitűzött célhoz már kevésbé kerülünk közelebb, mintha fordulnánk és a másik csapáson vitorláz-nánk tovább...

Pozíciólámpa: S: —; K: —.

Pozitív-csapás: cirkálásnál azt az útszakaszt nevezzük pozitív-csapásnak, amely kitűzött célunkhoz szemmeláthatóan közelebb visz.

Sója: hajókihúzó lejtő. S: —; K: *Sólya Stappel, Bettung eines Schiffes. Sólyatér Stappelpatz*.

A tükörfordítások (pl. *dobókörte*, *kalóz* stb.) mellett e csoportban már találunk „eredeti”, természetes belső nyelvi fejleményeket is. Ilyen lehet pl. a *kiszánt*, a *kiül* (elterjedtségüket látszik bizonyítani az is, hogy a Sportszótár is fölvette őket címszavai közé). Nyelvjárási eredetű szók is akadnak e csoportban: ilyen lehet a *bika*, a *folyás*, a *marás*, a *sója* (vö. MTsz.) és esetleg a *döghullám*.

A csoport szavai ellen nyelvhelyességi szempontból nem tehetünk különösebb kifogást: a *negatív-csapás*, a *pozitív-csapás* és a *pozíciólámpa* helyett azonban bizonyára akadna találó magyar megnevezés. Tetszett a *denevér* elnevezés; az állatnév bizonyára szemléleti hasonlóság alapján bővült vitorlás-műszóvá.

d) Akad aztán a Vitorlás-lexikon szavai közt egy olyan csoport, amellyel külön kell foglalkoznunk. Olyan *i d e g e n m ű s z a v a k* ezek, amelyeknek még nincs szabatos, pontos magyar megfelelőjük, úgyhogy a szerzők többnyire csak *k ö r ű l í r á s s a l* tudták értelmüket megközelíteni. Lássuk ezeket is!

Abtreibolás: a hajó oldalazó mozgása. S: *elsiklás* 'Abtreibung'; K: *Abtreiben, eltérni* (p. u. irányától, hajó).
Achterlieck: a nagyvitorla hátsó éle. S: *vitorla hátsó éle*; K: —.
Ballon: nagyobb, könnyűszél orrvitorla... neve. S: *ballon* l. *dagadó*; K: —.
Binnen jolle: belvizeken (tó, folyó) használatos uszonyos hajó. S: *versenyjolle* 'Binnenjolle'.
Bő: hosszabb-rövidebb ideig tartó szél-erősödés. S: *bő* (*hosszantartó szélnyomás*); K: —.
Cockpit: fedélzetnyílás, a kormányos és a legénység tartózkodási helye. S: —; K: —.
Dinghy: eredetileg az uszonyos hajó angol neve... A balatoni dinghy (dingi) hajlított árbocú, csak nagyvitorlája van... S: *dingi*.

Freibord: szabad oldalmagasság. S: —; K: —.

Kieler: tőkesúlyos hajó. S: *kieler* és *tőkesúlyos hajó* [mindkét szó szerepel címszóként]; K: —.

Klimm: sarkos hajóknál a fenék síkjának és az oldal síkjának találkozási vonala. S: —; K: *fenékél, fenék-hajlás*.

Lee-oldal: szél alatti oldal (alsó oldal). S: úi.; K: szél alatti, szélmentes oldal.

Lee-hajó: azonos menetirány esetén a szél alatti oldalon vitorlázó hajó. S: —; K: —.

Luv-hajó: azonos menetirány esetén a szél felőli oldalon (luvban) vitorlázó hajó. S: —; K: —.

Mastparten: fedélzeti árbocnyílás. S: —; K: —.

Takelage: a hajó teljes vitorlázatának (árboccal együtt) és kötélzetének összefoglaló neve. S: *kötélzet*; *vitorlázat*; K: *csarnakzat, vitorlakészülék*.

Top: az árboc csúcsa. S: —; (de l.: *topár boc* 'Toppmast'); K: **Top** od.

Topp, hegye, teteje, felső vége (valaminek).

Unterlieck: a nagyvitorla alsó éle. S: *vitorla alsó éle*; K: —.

Yacht: nem gazdasági célokat szolgáló sport- vagy túrahajó. Hajtóereje szél vagy motor (gőz, olaj, villany stb.)

lehet. S: *yacht*. — Csak mint érdekeséget idézem a jó öreg Kenessey magyartását: „*Jacht* od. *Yacht, Yachtschiff, hajkora* (hajó, naszád) diszhajó, disznaszád, kedvtelési hajó, — naszád... A *hajkora* nevet a Dunán-túl szokásos *hajkorászni* (üzőbe véve kergetni valamit) igétől vettem, miután a *Jacht*-ok fő feladata a sebesség s célja a kedvtelés, mint a hajhászás legtöbb nemének.”

Mit mondhatunk e szavakról? Egy részüknél már kínálkozik is a megoldás — a Sportszótár és Kenessey szótára révén. A *ballon*-nak *dagadó*, a *Binnenjolle*-nak *versenyjolle*, a *Takelage*-nak *vitorlázat (kötélzet)* felel meg a Sportszótárban. A *Klimm*-re meg Kenessey-nél találunk ma is elfogadható műszót: *fenékél*.

Szerencsére olyan szó is van, amelyik csak elég ritkán fordul elő; ezek — éppen ezért — kisebb súllyal esnek latba, pl. a *besan, cat, sloop* (vitorlafajták), *yawl* (kétárbocos tengeri vitorláhajó) stb.; ámbár talán ezekre is érdemes volna kifejező magyar műszót keresni.

Az *Achterlieck, Unterlieck, Freibord* esetében kissé nehézkesek a magyar értelmezések; rövidebb, csattanósabb megoldásokra volna szükség. Ugyanez vonatkozik a *Kieler* magyar műszavára is.

A *cockpit*-re, a *Mastparten*-re egy kis képzelettel és egy kis vitorlászjártassággal meg lehetne találni a jó magyar műszót. A *top*, azt hiszem, egyszerűen *ár boc*-csúcs-nak fordítható. A *yacht*-ot helyesebb *j*-vel írni; (l. az Akadémia 1954. évi helyesírási szabályzatát!).

e) A megoldatlan kérdések másik csoportját a magyar nyelvi elemekkel bővült idegen szavak: továbbképzések, összetételek alkotják. Számuk nem túl nagy, de érdemes foglalkozni velük. Ilyenek például:

Kiluvolás. S: *kiluvol* 'ausluven'.

Leflautol: Leccsendesedik a szél. S: —; K: —.

Luvcsata: Előzős esetén az előzendő hajó luvozással (feljebbmenetellel) védekezhet. A két hajó párharca a *luvsata*. S: *luvharc* 'Luving match'.

Raumszakasz: a versenypályának az az oldala, amelyet a hajók háromnegyedszélben vitorláznak végig. S: —.

Reffkules: a vitorlabesodró szerkezetet hajtó fémkar. S: *ui.*; K: —.

E szavak iránt talán egy kicsit elnézőbbek lehetünk: ezek már a természetes nyelvi fejlődés során nálunk alakultak ki; véglegesen csak akkor válhatunk meg tőlük, ha sikerül a *luv*, a *raum*, a *reff* helyett hasonlóan rövid, jó magyar megfelelőt találni, olyat, amely a fenti összetételekbe is behelyettesíthető. A *leflautol*-ra azonban — úgy hiszem — már most sincs semmi szükség: a *leccsendesedik, eláll (a szél)* tökéletesen pótolja.

7. Ezzel fejtegetésünknek — amely inkább csak könyvismertetés akart lenni — végére értünk. A tárgyat nem merítettük ki, hiszen csak föl kell ütnünk a sokszor idézett Sportszótár Vitorlázás című fejezetét, hogy lássuk: mennyi a — nyelvész számára is érdekes — műszó ebben a sportágban (a szótár 783-at említ). Nem is volt célunk, hogy a vitorlássport szaknyelvét

egészeben bonckés alá vegyük. Csupán az újonnan kiadott vitorlás-szakkönyv és -lexikon alapján akartunk e sportág nyelvének problémáira rámutatni. Örömmel állapíthatjuk meg, hogy e sportágunk nyelvében is — nagyjából — végbement a nyelvújítás. Zömével már a magyar vitorlás-műszavak és kifejezések szerepelnek — egyelőre főleg a könyvekben és a szótárakban (a Sportszótár 783 vitorlás-műszavából mindössze csak kb. 12 tekinthető idegennek). A Vitorlás-lexikon szerkesztői már többnyire kész anyagból meríthettek, sőt nem egyszer szinte az az érzésünk, hogy támaszkodhattak volna jobban is az 1952-ben megjelent Sportszótár anyagára.

A soron levő feladat az, hogy az új magyar műszavak a könyvekből, az irodalom nyelvéből kilépve — az élet nyelvébe is behatoljanak. Ennek természetesen az a föltétele, hogy bátran, minél gyakrabban és minél szélesebb körben használják a magyar műszavakat, hogy az „állandó használat közben” megteljenek tartalommal s beilleszkedjenek nyelvünk szókincsébe (l. Nyelvműv. főbb kérdései 78). Ennek a célnak az érdekében fogtak tollat a Vitorlás-lexikon megalkotói. Helyes célkitűzéseik csak elismerést érdemelhetnek a nyelvet művelő nyelvtudomány részéről is. Hiszen a nyelvészet a legtöbb esetben csak „eszmei”, „elvi” segítséget tud nyújtani az egyes szakmai nyelvek problémáinak megoldásához, de a munka dandárja azokra vár, akik közelről ismerik a szakma elméletét és gyakorlatát, minden apró esínját-bínját.

Ezért öröndetes tény az, hogy a vitorlázók maguk vették kezükbe — mégpedig helyes elvek alapján — kedves sportáguk nyelvének művelését. Munkájuk — hisszük — nem marad eredménytelen.

Szilágyi Ferenc

II.

Talán nem lesz éreketlen, ha a vitorlássport nyelvének kérdéseiről a vitorlázók részéről is elhangzik néhány szó a Magyar Nyelvőr hasábjain.

Elöljáróban szeretnénk biztosítani a mi sportágunk nyelvét is féltő nyelvészeket és nem nyelvészeket, hogy a vitorlázók szívesen használják a magyar szavakat és kifejezéseket. Bár kétségtelenül vannak olyan vitorlázók, akik „felvágtnak” a vitorlás „szaknyelv” ismeretével, ez nem jellemző a nagy többségre. Ha van jó magyar szó, él vele versenyző, rendező és „zöld-fülű” egyaránt. Ha nincs — mit tehetnénk mást? — használjuk a „vízi halandzsát”.

De mi a jó szó szerintünk? — kérdezhetik tőlünk.

Mindenekelőtt azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy nem lehet erőltetett fordításokkal és mondathosszúságú magyarázatokkal pótolni rövid, csattanós és sokféle összetételben használható idegen szavakat. Különösen nem lehet akkor — ezt kívülálló is beláthatja —, ha verseny közben használatos szavakról van szó. Amikor minden pillanat drága, a hajón levő versenyzők nem fordíthatnak sok időt taktikai megbeszélésre. Vezényszavak kellenek, nem magyarázat! Ugyanez érvényes a „manőverezés” (ismét idegen szó!) közben szükséges szavakra. Nem ez a helyzet a hajóépítés, a felszerelési tárgyak, a versenyszabályok terén. Itt már megengedhető, hogy az új magyar szó akár több szótaggal is hosszabb legyen az eredetinel.

A vitorlázásban szükséges és használatos kifejezéseket hat csoportba lehetne osztani: 1. Meghonosodott idegen szavak; 2. Megtúrt idegen szavak;

3. Rosszul sikerült magyarítások ; 4. Megtúrt új magyar kifejezések ; 5. Jól bevált új magyar kifejezések ; 6. Ritkán előforduló idegen szavak.

Lássuk ezeket egy kicsit részletesebben is!

1. Az olyan szavak, mint a *jolle* vagy a *jacht* már annyira meghonosodtak, hogy magyarral való felváltásukat nem is érdemes megkísérlni. Ezek közé sorolhatjuk a *dingi*-t is, amely szépen belesimul a *csoki*, *foci*, *röpsi*, *fincsi* típusú szavak közé. (A *dinghy* írásmód felesleges nagyképszerűség lenne ma már.)

2. Megtúrt idegen szavakon értjük azokat, amelyeket szívesen felváltanánk magyarokkal, de egyelőre még nincs helyettük megfelelő szavunk. Ez a szócsoporthoz meglehetősen nagy. Elterjedtsége ellenére sem magyar állampolgár még a *kajüt*, a *kabin*. A *kreutzolás* helyett ajánlott *cirkálás* sem magyar szó még, ha régebbi jövevény is. Használjuk a *raum*, *luv*, *lee*, *fock*, *bumm*, *schwert* szavakat is. Nem tudott elterjedni a *luggierig* és a *leegierig* helyett a *ráfördülő* és *elfördülő*, pedig eléggé kifejezők. A tőlük való idegenkedésnek nyilvánvaló oka az, hogy összetételekben nem használhatók. A *trimmelés* a *trimmszinór*-ral együtt még most is erősen tartja magát. A példák számát még jócskán szaporíthatnánk.

3. A rosszul sikerült magyarítások csoportját főleg az olyan kifejezések alkotják, melyek lexikonszerűen magyarázni igyekeznek ahelyett, hogy új szót honosítanak meg. Többet akarnak mondani, mint amennyi az idegen szóban van. Például: *achterlieck*: a nagyvitorla hátsó éle; *latni*: vitorlaléc, vitorlamerevítő lécz; *shot*: vitorlakötél, vezetőkötél. Ezeket értjük ugyan így, magyarul is, de nem használjuk őket.

4. A megtúrt új magyar szavak azok, amelyeket használunk ugyan, de nem szeretjük őket. Szívesen mondjuk az idegen szót helyettük, bár írásban már a magyar megfelelő vált megszokottá. Például *tökesülyos*, *fedélzet*, *pihentetőkötél*, *oldalmeresztő*, *felhúzókötel* helyett a beszédben inkább *kiseler*, *deck*, *dirk*, *wanten*, *fall* szokásos, mert az egyenértékes magyar megfelelő kényelmetlenül hosszú. E szavak egy részét mégiscsak megszokjuk majd, más részük — például a *dirk*, a *fall* jelenlegi megfelelői helyett — más szavakra lesz szükség.

5. A jól bevált új magyar szók igen gyorsan terjednek. Ilyen a *beibót*-ból becenévszerűen kialakult *boci* (ami úgy siklik a nagy hajó után, mint ahogy az anyja után szalad a kisborjú, a boci). De jó a *kalóz*, *kiszánt*, *leesni*, *pillangó* stb. szó is. Ilyen szavak kellenének! Bizonyosan érdemes lenne a halászhajók régi-régi hajózási szavait is összegyűjteni és széles körben ismertetni.

6. Szükségtelen magyarítani a különféle tengeri hajók fajtáinak és vitorlázatának nevét (pl. *klüver*, *jawl*, *kutter*, *brigg* stb.). Ezeket úgysem használjuk itthon, a Balatonon. Az a ritka és szerencsés vitorlázó pedig, aki ezekkel a valóságban találkozhat külföldön, úgyis idegen néven fogja nevezni őket. — Fordítsuk inkább energiánkat a 2., 3., 4. pontba sorolt idegen szavaknak jó magyarokkal való helyettesítésére.

Hogy jó (vagy rossz) példával járjunk elől, nekünk is lenne néhány szóajánlásunk: *abtreibolás* helyett *csúszás*; *bö* (*böe*) helyett *nyomás*; *gross Segel* helyett *öreg* (*vitorla*); *raum* helyett *félhátszél*; *kilúvol* helyett *kiszorít* (versenyben); *széllökés* helyett *pöff*, *pöffös szél* (nem kell ezt „magyarítani”!)

Csipkés Ernő és Medvey Tibold

„Kettő vonalat!”

Az ép magyar nyelvérzékű embert ma is bosszantja a *kettő* előnyomulása jelzői értelemben. Mindig figyelem a pesti autóbuszok utasait, de már jóformán sohasem lehet hallani a magyar nyelv szellemében ilyenkor egyedül helyes *két* alakot. Legfeljebb Pestre vetődött parasztutasoktól.

Nem is tenném szóvá az ügyet, ha minap (1958. január 24-én) egy kis leckét nem kaptam volna a nyelv fejlődéséről, vagy ha tetszik, romlásáról. „Két vonalat!” — mondtam a kalauznak, aki az egész fiatal nemzedékhez tartozott, s azzal átnyújtottam neki két forintot. De úgy látszik, ez már olyan szokatlan volt számára, hogy megkérdezte: „Négy vonalat?”, holott kezében tartotta a két forintos érmét, és láthatta, hogy ketten vagyunk, akinek jegyre van szüksége. Kiigazító válaszomra megjegyezte: „Azt hittem, négyet tetszett mondani!”

Azt kell hinnem, hogy az ifjú nemzedékhez tartozó kalauz már nem is ismeri a *két vonalat*, *két átszállót* alakokat, s számára egyedül a *kettő vonalat*, *kettő átszállót* a helyes és megszokott szójárás.

Gyermekkoromból emlékszem rá, hogy a bankok és a pénztárt kezelő tisztviselők hozták be a „kettő”, vagy „tizenkettő” forint alakokat, hogy valóban elkerüljék a *két* és a *hét* összetévesztését (vö. a németeknél a *zwo* használatát hasonló okokból). De azt sohasem hittem volna, hogy ez a felülről jött újítás ilyen orcátlanul elterpeszkedjék. Autóbuszon, villamoson *hét* jegyet csak a legritkább esetben kérnek, négyet már többször, de akkor is mondhatjuk így: „Négy átszállót, négyet!”, ha félünk, hogy a kalauz félreért. Vagy ha mindenáron akarjuk: „Két átszállót, kettőt!”

De lehet, hogy hiába hadakozom. Lehet, hogy rövidesen *kettőféle*, *kettőértelmű*, *kettőszikű* stb. lép majd a most élő helyes alakok helyére.

Egy bizonyos: ezúttal nem a kalauzok kezdték, hanem a hivatalba járó, fontoskodó közönség. És miért nézzük le azokat, akik *láthassá-t*, *tudhassá-t* mondanak *láthatja*, *tudhatja* helyett, ha mi *kettő átszálló* féle barbarizmusokra szoktatjuk őket?

Eckhardt Sándor

Horváth János stílusa*

Horváth János irodalomtörténeti munkásságának egyik értékes újítása, hogy — legtöbbször régi mulasztás pótlásaként — nagy figyelmet fordít a tárgyalt író stílusára. „Irodalomismereti” elméletében is kiemelkedő szerep jut az „irodalmi stíl”-nek, amelyet elkülönít az ízléstől. Ez utóbbi az irodalmat mozgató, teremtő erők közé tartozik (az irodalmi tudattal együtt), s ennek lenyomata a stíl, amely kollektív tulajdon, s belső erők mozgalmait szilárdítja meg.

Történelmi műveltségével összeférhetetlen lenne, hogy egyetlen irodalmi stílus mellett törjön lándzsát. „A közérthető, szabatos, pusztán a kifejezést szolgáló” klasszikus stílus mellett, amely megteremti a tartalom és forma harmóniáját, többek között ízelgeti a franciás „style coupé”-t, elismeri a „stíliromantika” korszakos jelentőségét, sőt Arany János prózájának világossága és magyarossága mellett észreveszi hosszú lélekzetét és feszességét. Félreérthetetlen határozottsággal ki is mondja: „Tisztán ízlés- és stílbeli újítást ab ovo elítélni semmi estre sem lehet jogosult.”¹

Az elfogultsággal szembeforduló történetíró azonban kialakult írói egyéniség, aki tudatosan alakítja sajátos kifejezésmódját. Már ifjúkorában foglalkoztatják a jó és szép stílus elvi alapjai. Elítéli a stilisztikai affektált-ságot, amely „pillanatnyi hatásra számít”, és a gondolat tiszta, hű kifejezését kívánó stilisztikai becsületesség hívének vallja magát. Tehát a stílust is erkölcsi elvek szerint ítéli meg, azaz itt is érvényesíti a magyar klasszicizmus világnézetét. Írói gyakorlatában megvalósítja „a Petőfi—Arany korszak stílvétét, mely, mikor minden kész értéket megmenteni iparkodott, egyúttal elkülni is igyekezett mindent, mi a gondolat rovására a kifejezésen akasztaná meg az olvasó figyelmét.”

A klasszikus stílushagyomány őrzésének egyik legszembetűnőbb következménye, hogy sokat átvesz azokból a nyelvújítási szavakból és nyelvtani szerkezetekből, amelyeket a múlt század második felében Szarvas Gábor folyóirata, a Magyar Nyelvőr szorgalmasan irtogatott. Gyulai Pál és Arany János véleményére támaszkodva Szarvas Gáborék nyelvtisztítását önkényes túlzásai, egyoldalú nyelvtani szempontjai miatt ő is elveti, sőt

* A nyolevan éves irodalomtudóst, anyanyelvünk lelkes őrét és művelőjét köszöntjük e cikk közlésével. *A szerk.*

¹ A stílus jelentőségével a „Magyar irodalomismeret” című tanulmány foglalkozik (Minerva 1922. és Tanulmányok. 1956. 21—2). A „style coupé”-ról és Arany János prózai stílusáról a „Riedl Frigyes emlékeztető”-ben beszél (Tanulmányok 518). — A klasszikus stílus és stíliromantikát, valamint a kötelező tudományos tárgyilagosságot az „Aranytól Adyig” című tanulmány 36—7. lapján emlegeti. — A stilisztikai affektált-ságot és becsületességet „A Nyugat magyartalanságairól” című értekezés állítja szembe (Magyar Nyelv 1911. 61—74).

sovinizmusa miatt károsnak ítéli. Stílusában ennek az lesz az eredménye, hogy szókészlete efféle szavakkal gyarapszik: *tapadmány, feszélyez, idom, egyediség, elméncség, tökély, kelékeny, parány* stb. Továbbá az elvont gondolatok formába öntését segíti elő, hogy mondatszerkesztésben sem követi a Nyelvőr túzásait, és vonakodás nélkül használja, ha mondanivalója kívánja, a szenvedő igeragozást, a *-ván, -vén* képzős határozói igenevet, néha az *-andó, -endő* képzős melléknévi igenevet is (pl. „lesz magára öltendő”).²

Szókincsének másik különlegessége a „stilisztikai becsületesség”-ből ered. Szabatosan és lehetőleg egészen akarja közölni mondanivalóját, menekülni akar „a körülírásoktól és találgató megnevezésektől”, amelyek az elvontabb stílus klasszikus megállapodása előtt burjánzottak nyelvünkben. Különösen az irodalomismereti szaknyelv gazdagítására képez újszerű főneveket. Példát bőven idézhetnék minden művéből, de ízelítőnek elég, ha a Petőfi című monográfia tartalomjegyzékéből szemelgetünk néhányat: *közlyra, stílörökség, műérzék, stílosztön, kedélyszin, népdalváltfaj, gondolatforma, kedélyborulat, hangulatlyra, élményanyag, daljelleg, dalfordulat, költeményparány, önszemlélet, személyesség, észlelet* stb.). Immár meggyökeresedett szakmánk nyelvében több új műszava: *korszakolás, mozzanat, alakiség, műhatás, ritmusterv* stb. Az imént felsorolt főnevek közül is több átment már közhasználatba.

A szabatoságra törekvésen, a szaknyelv fejlesztésén felül ízeleteti is, keresi a pontosan célba találó szavakat, különösen a régi magyar nyelv tartalmas kifejezéseit. Mennyi szeretettel és örömmel szedegeti össze a középkori és általában nyelvújítás előtti magyar nyelv zamatos, a dolgot bájos könnyedséggel nevén nevező szavait! Néha szinte sajnálja, hogy a mai köznyelv más főnevet fogadott el a találóbbr vagy szebb régi helyett. Ilyesmiről árulkodik az efféle zárójeles közbeszólás: A magyar ütem „időrészekre (Csokonai szép szavával: percenetre) oszlik” (Magyar vers 138). Ez a felfedező öröm fűti, amikor *kopáncsolják* a szavakat, *a rikkancs-szórend harsonáz*, a latinos szófüzés *előlábatlankodik*, a *pseudo-népiesség fogalmát földajkálják*, vagy a *skandalás* szó mögé odakerül zárójelbe az *olvasat*.

Új képzései, szokatlan szavai ép nyelvérzékből fakadnak. Nemcsak a Bihar megyei szép magyar beszéd, amelyet gyermekkorában tanult, tereli helyes útra nyelvalkotó készségét, hanem irodalomtörténeti búvárkodása is, amely tudássá fejleszti ösztönszerű ízlését.

A műalkotás és élvezés tudatosítását tekinti az irodalomtörténeti kutatás egyik nagy feladatának. A lélekben végbemenő folyamatok szavakba foglalása nemcsak a szókészlet fejlesztésére készíti, hanem bonyolultnak tetsző mondatszerkezetek alkotására is. Például általában megelégszünk annak a megállapításával, hogy a költői ihlet egyik lényeges mozzanata valami kristályosodás. Horváth János azonban tovább megy: „Valóban kristályosodási folyamat ez, azonos idomok lerakódását eredményező megfigyadás” (Petőfi 309).

A tudatosítás és tömörítés egyik leggyakrabban használt stilisztikai eszköze a jelző. Sokszor mellék- vagy főmondatot helyettesít egy-egy tartalmas melléknév: *baljóslatú képzelődés, botorkáló nekiindulás, henye ismétlés*,

² A Magyar Nyelvőr purizmusának elítélése: „Aranytól Adyig” 23. Egyéb nyelvtisztaságra vonatkozó nyilatkozatok: „Egyetemi hallgatók magyar irodalomtörténeti dolgozatairól” és „A jó magyar ejtés kérdéséhez” című tanulmányokban. Mindkettő megtalálható a Tanulmányok című kötetben.

telhetetlen erőfeszítés, békétlen arány, ritmusintéző tényező, szuggesztív hatalmú kép, sületlen elszólás, telhetetlen páthosz, merő önkény, zsenge irodalmi nyelv stb. Néha aztán a tömörítés szándéka szokatlan melléknévképzésre sarkallja: pl. *egyenkénti részletek, megmutatkozható nyomás* stb.

A jelzők olykor mintegy halomba csoportosulnak, hogy pontosabban rögzítsék a kifejezendő gondolat minden rezdületét. „Az írás szervező, közvetítő és értelmesítő, gondolatrendező támogatása”-t (Az irodalmi műveltség megoszlása 13) emlegeti, hogy megmagyarázza az irodalmi tudat bontakozását a középkorban. A vers zenei hatását pedig két jelzőhalomba rejtett mellékmondatral tömöríti: „...a magyar fülben csitultabb dallamosságú s a beszéd ritmusát csak lappangva méregető jambus” (Petőfi 300). Találunk azonban nem egy olyan mondatot is, amely majdnem pusztán jelzőből áll, egyéb mondatrészek mintha csak a melléknév-fűzőrek rögzítőjeként szerepelnének: „Mind e túlzó vagy finomkodó, kényesen kecses, dagályosan bájos, vagy prózailag szónoki, sohasem a valóságra símuló, csak a körül lebegő, önmaguk kimesterkélt, hamis szépségével hatni kívánó képes kifejezések: köztulajdona már a kor átlag-lyrájának” (i. m. 10).

Ha a tömörségre törekvés egyesül a gondolat teljes kifejezésének vágyával, akkor jönnek létre a több tagból álló, bonyolultabb szerkezetek. Pl.: „Mégis van egy idegen eredetű, egyszerűbb képlete, melyet, úgy látszik, ő népszerűsít el nálunk, mert Amadénál még nem találjuk: még pedig a nyolcas és hetes kétszeri váltakozásából, kereszttrimmel alakuló strofa; ez a maga eredendő helyén (a német gáláns lírában, de Metastasionál is gyakori!) trochaikus alakú volt. Faludi azonban a metrumot eltörli, mi által a strofa két magyar sorfajból alakultnak tetszik” (A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig 30).

Néha annyi gondolatot, megfigyelést halmoz össze, hogy a tömörség zsúfoltsággá válik, s az olvasótól megfeszített figyelmet kíván. A mondatban igék, igenevek ragadják magukhoz a vezető szerepet, s mindegyikük a gondolat egy-egy lépését őrzi szinte drámai pergésben követve a költői ihlet alakulását pl. a Minek nevezzelek elemzésében: „Állapota ily elmerülő, huzamos szemléletéből ihletet merítvén, kilép a költemény lírai mozgatója; a megnevezési vágy erőfeszítései, halmozott, felcsigázott próbák kergetik egymást, míg végre megállapodik, lefárad, megpihen az egyszerű és igaz »édes szép ifjú hitvesem« megszólításban, mindazt az elragadtatott líraiságot, mit feltüzelt ihlete összehalmozott, ez igénytelen megnevezésbe öntvén lelki tartalomul” (Petőfi 312).

Az idézetek néhány szava magára vonja az olvasó figyelmét, kiemelik a szövegből akár találó volta, akár ízes magyarsága, akár újszerűen képzett alakja miatt. A szó így a tartalomtól függetlenedni látszik, de csak az olvasó számára „stíliromantika” ez (annak is csak eleinte, míg hozzá nem szokik e stílus sajátosságaihoz). Igazában nem a meghökkentés vagy a színezés vágya a forrás, mint a romantikus stílusban, hanem a gondolat teljes kifejezésére való törekvés. A tartalom tehát megőrzi a vezetést. Horváth János stílusa változatosabb, egyénibb, mint az átlagos irodalomtörténeti értekezéseké, s ennek csak egyik oka a mondanivaló (a megfigyelések, az eredmények) újdonsága. A másik ok az író kényes, gyakran aprólékos gondossága. Mindenki, aki ma magyarul ír, igyekszik felhasználni az eltelt másfél évszázad nagy nyelvi eredményeit, igyekszik nemcsak szabatosan, hanem változatosan fogalmazni. Számára azonban ez a gondosság lelkiismereti

kérdés, már-már a kifejezést béklyózó kényszer, amelyet csak nagy nyelvtudása oldozgat, s segíti formába a vajúdó gondolatot.

Legjobban az alig észrevehető határozószók, névmások használata mutatja, hogy valóban a különlegesen fejlett gondosság e stílus vezérelve. A történelmi tudományok ritkán mondhatnak ki általános érvényű törvényeket, ezért a különféle megállapítások általános jellegét megszorító határozószókat gyakran használják. A *szinte* egyik leggyakrabban vissza-visszatérő vendég irodalomtörténeti tanulmányokban. Horváth János sem kerülheti el használatát, de hogy stílusa lompos ne legyen, több rokon értelmű szót gyűjtött össze, amelyeket változtatva használ (pl. *mintegy, valamelyest, némely, eléggé, csaknem, bizonyára*). Más célra szinte állandósítja a mai beszélt nyelvben ritkábban használt határozószókat (pl. *egyébként, végképp, csupán, tisztán, merőben, mintsem, mítsem, korántsem, éppoly, kiváltképp, kivált, nyomban, legott, imént*). Efféle, gondosságára jellemző apróság: nyelvünk nem bírja a személyes névmás gyakori szerepeltetését, pedig az elvont szöveg viszonyításai megkívánnák. Erre a hivatásra ezért a mutató névmást választja ki, de cserében megszokott alakjai mellett (*e, ez, a, az, ilyen, olyan*) ritkán használt teljesebb vagy rövidített formájával erősíti meg (*emez, amaz, eme, ama, ezen, azon, ily, oly, ilyetén* stb.).

A művészebb eszközök közül a megszemélyesítéshez nyúl legszívesebben. A már idézett szövegrészekben is megfigyelhető, hogy az irodalomismereti fogalmakat, lelki állapotokat megeleveníti, fejlődésüket cselekvésként ábrázolja. A szemléletességet még fokozza, drámaivá sűríti mozgásban való ábrázolással. A kolostori irodalom megszűnését például így jeleníti meg: „Néhány évtized tüneménye az egész [eddig elvont a fogalmazás, csupán a *tünemény* szót használja eredeti értelmében]; törökvilág és reformatio még java virágjában letöri s roncsaival [a névelő elhagyásával gyorsítja a leírást, és a szokott „virág”-képpel fokozza az ellentétet a következő pusztítást jelző állítmánnyal], az összeomlott középkor ereklyéivel [a romlás képét idéző jelzővel — *összeomlott* — és a metaforikusan alkalmazott *ereklye* főnévvel készíti elő a következő drámai mozgást] — menekülő apácák futnak Nagyszombat felé [a mondat vége megnyugvasként ismét elvont adatközlés], az ő katolikus magyarságuk majdani feltámadása helyére” (A magyar irodalmi műveltség kezdetei 111).

Cselekvéssel, mozgással festgeti például a Berzsenyi lírájában együttélő kétféle ízlést; nemcsak az igék, hanem gyakran a főnevek is a lélek feszültségét közvetítik: „Íme egy magyar költő, ki antik formát ölt fel, de antik lelket nem, csak utána való heves buzogást, s visszahatásként modern szomorúságot tud beléje önteni. A szellem kétfélesége nem tetszik ki a meg hasonlás élességével, csak melankolikus árnyalata vall rá. Kifejezése azonban titkolhatatlanul elárulja az érzés túluralmát, mely hatalmas mozdulatokkal lobogtatja a költői nyelv leplét, s annál nagyobb erőt sejtet, mert bölcsesség és műfegyelem fékjai közt járdal” (Tanulmányok 150).

E mondatok sugalló erejűek, mert abban az ihletnek nevezett, feszült lelki állapotban jöttek létre, melyben az egész emberi lélek együttmunkálkodik, tehát az értelmi elemeken kívül az érzelmiek is. Horváth János értekező prózájának ez a teljes lélekkel telített alkotásmód szintén egyik állandónak tekinthető, jellemző vonása. Elvont fejtegetéseit, adatközléseit is érzelmi aláfestés kísérí. Elferdült ízlésünkről tanúskodik, hogy első nagyobb művei megjelenésekor a „szárazság” vádját is ellene szegezték egyesek.

A napilapokban kifejlődött úgynevezett kritika hozsannázása és durva „levágásai” annyira elrontották az emberek hallását, hogy e lírai rezgést éppúgy nem vették észre, ahogyan a hegedűszót sem hallanák meg a recsegő kürtök és pufogó nagydobok vásári ricsajában. Annyira hozzászórtak a nyálkás érzelgősséghez és az utálkozó „vesezés”-hez, hogy a gondolat fegyelme alatt pezsgő valódi érzés felfogására alkalmatlanná vált fülük. Viszont ezt az érzést több rétegű fátyol leplezi.

A műfaj, az értekező próza nem az érzelmek kitergetésére való. Aki irodalomtörténeti tanulmányt vesz kezébe, nem a szerző lírájára, hanem tudására és okfejtésére kíváncsi. De a műfaj megengedte lehetőségeket sem használja fel Horváth János. Tudatosan szembefordul a századforduló korában divatozni kezdő állandó pátoosszal, melynek egyik legismertebb képviselője Beőthy Zsolt volt, de nem használja fel az impresszionista kritika által kínált szubjektív modort sem. Megakadályozza ebben a klasszikus hagyomány tisztelete, a „becsületes stílus” eszményképe és komoly férfiasága. Szerinte a fitogtatott, sőt még a fölöslegesen kitergetett érzés sem illik tanulmányba, e kiválóan értelmi műfajba, mert azzal a veszedelemmel jár, hogy átveheti a gondolkodás irányítását, s meghamisítja az eredményt, eltorzíthatja a vizsgált mű vagy író igazi képét. Az érzéseknek csak akkor jut hely, mikor az értelem befejezte kutató és értékelő munkáját, de még ott is mértékre kell szabni. Arányosítani kell: nem szabad lelkendezve ismertetni jelentéktlenebb részleteket, mert tetszetősek, s háttérbe szorítani jelenségeket vagy írókat, mert egyik-másik vonásuk nem rokonszenves. E korlátok közt jelentkezhetnek az irodalomtörténetíró érzései, s mivel egész ember, teljes lélek vesz részt az alkotásban, jelentkeznek is.

Talán fölösleges utalnom arra a gyengéd szeretetre, amellyel régi irodalmunk szépségét fedezgeti föl, élvezgeti például a kódexek magyar nyelvének eddig alig ismert szépségeit, bontogatja az íróinkat néha évszázadokon át összefűző szálakat, vagy a lelkesedésre, melyet a kibontakozó, tudatosodó magyar irodalom láttán érez, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty remekművei keltének benne, végül a meggyőződéssé érlelt ragaszkodásra, mellyel nemzeti klasszicizmusunk nagyjainak munkássága és egyénisége tölti el lelki világát.

Az értelem mértékére szabott érzés általában egy-egy jelzőben jelentkezik (pl. *kedves, józan, bájos, szeretetreméltó*, de a másik irányban is: pl. *sajnálatraméltó, üres, undok* stb.). Máskor már önálló képet kíván az értelmi munka záradékaként feltörő lelkesedés vagy elkeseredés. A kezdődő irodalmi népiesség „tövét ápolja a felsuhadó fának” (A magyar irodalmi népiesség 19), a kozmopolita Nyugat „üres habveréssel vesz részt a kultusz-klasszicizmus ünnepeiben” (Aranytól Adyig 30), a fiatal Petőfi szerepjátéka a Bolond Istókhhoz viszonyítva „még karcos ízű előleg a koltói szüret majdani pompás italából” (Petőfi 417) stb. Erre a célra is használ hasonlatokat, szóképeket, de elég ritkán, és sohasem a gondolat rovására. Hasonlatanyaga soknemű; nehéz a jellemző kört kijelölni, amelyből táplálkozik. Nem mond sokat, de az igazsághoz legközelebb áll, ha képei többségének forrását olvasmányaiban keressük.

Az érzés néha a mondat szerkezetét is alakítja. Az első példát lássuk a vitatkozó Horváth Jánosból. Ahogyan Petőfinek megvolt Zerffije, Adynak Rákosi Jenője, neki is akadt méltatlan ellenfele verstani kérdésekben: Gábor Ignác. Mikor a szótagszabadság kérdésében összehasonlítja Négyesy, Torkos és a maga véleményét Gáboréval és Erdélyiével, az ellenvélemény

tartalmában nem nyilvánulnak meg érzések, egészen a vitázó értelem uralkodik benne, szókinsésben is alig (egy-egy színesebb jelzőben vagy igében). A harci kedv inkább a jelzők sorakoztatásában, majd négy jelzői mellékmondat felvonultatásában tűnik elő, amelyek közül — végén csattan az ostor — a negyedik a leghosszabb, mondanivalója is a legsúlyosabb. A fokozódó lendület formálja a mondat szerkezetét: „A mi szótagszabadságunk ui. csak alkalmi, az ütem belső időviszonyait meg nem változtató, zeneileg egyenértékű cserélője, felváltója a kötött szótagszámnak, s mindvégig egy alapütem időhuzamához igazodik, nem pedig folytonos, öncélú, zilált és korlátatlan, mint az övé, mely semmiféle ideális ütem-mintához nem viszonyul, ütemszerkezetéről mitsem tud, csak a logikai hangsúlyok véletlen konstellációjától függ, s még ütemelőzők erőltetésével is tovább zagyválja a sor szerkezetlenségét” (Magyar vers 174—5).

Több részletet idézhetnénk még, amelyben a fékezett érzés feltör a mondat felszínére. Igéi ilyenkor megszínesednek, a mondat részei ritmikusan illeszkednek egymáshoz. Néha — talán öntudatlanul — a gondolatritmus szabályai szerint alakulnak mondatai az emelkedettebb hangulat kifejezése végett. Aranytól Adyig című tanulmányában (20) a nemzeti klasszicizmus stílusáról így nyilatkozik (a mondatot úgy írom fel, hogy a gondolatritmus szemlélhető legyen):

Anyagában

irodalmi hagyomány és élő beszéd,
nyelvújítási eredmények és érintetlen őanyag,
művelt osztályok elfinomult, alsóbbak tárgyibb zamata:
egyaránt helyet foglalnak.

Arany János a gondolatritmus három fajtáját különbözteti meg: a párhuzamosat, ellentéteset és összerakót (haladványosat). E mondatban az ellentétes gondolatritmus uralkodik (a három — két tagból álló — középső sor: az alanyok sorozata), ezt fogja közre a mondat többi része: az előrevetett helyhatározó és a végére csapott, bővített állítmány. Tehát összerakó gondolatritmus is lüktet a mondatban. A lappangva működő arányérzék rendezhette úgy az ellentétpárokat, hogy fokozatosan hosszabbodnak, tehát a haladványosság ritmuselvé érvényesülhetett, amely Arany János szerint az összerakóval együtt szokott járni (vö. A magyar nemzeti versidomról. Ráth M. kiadása. 1884. 276—7).

A szövegben csak kettőspont jelzi a mondat ritmikus szerkezetét (a *zamata* szó után). Horváth János írói modorának egyik különlegessége a kettőspont és a pontosvessző gyakori használata. Nem csupán külsőség ez. Legtöbbször így jelzi az ízületeket, amelyekre a gondolatritmus szeldesi a mondatot.

A párhuzamos gondolatritmus nemcsak stílusának, hanem észjárásának is megismétlődő formája. A lelkesültebb előadásban is, a szárazabb adatközlő részekben is gyakran e ritmus rendezi, arányosítja mondanivalóját. Példának Vörösmarty-tanulmányából (1925—1926.) lássuk azt a mondatot, amely az alkonyatban szemlélődő Árpád leírását követi, s amelyben a visszavisszatérő „ne higgyük” emeli ki a gondolatritmus hullámverését: „Ne higgyük azonban, hogy költőnk, mikor lélekben így felmagaslik, széttépne azon kötelékeket, melyek mindenestül az anyaföldhöz kötik; ne higgyük,

hogy az élet-tisztelet, a fényvilág nagy költője nem ismerne a földi létben oly feladatokat, mik méltán követelnek tőlünk élet-áldozatot s mikért tudnunk kell »szemeink fényét viadalban eloltani« s »föld árnyékába borulni«; ne higgyük, hogy mikor az ellenfélben is tiszteli az embert s részvéttel követ minden életpusztulást, ne tudná lelkesülten szemlélni saját feleinek önfeledt, felmagasztosult halálba-rohanását egy kitűzött nagy cél, nagy eszme lobogója után'' (Tanulmányok 254).

Egyetemi előadásainak egyik, a hallgatók által különösen értékelt vonása, az itt-ott felbukkanó derű tanulmányaiban, könyveiben is színezgeti stílusát. Leginkább népi szólások és közmondások köntösében búvik meg a bajusz alá rejtett mosoly. A nagy garral fellépő írók fejére Gyulait idézi: „majd meglássuk, hány zsákkal telik”, a külföldet majmolókat közmondással figyelmezteti: „ha más a kútba ugrott, ne ugorjunk magunk is utána.” A nagy írók méltatásához egy időben elengedhetetlennek vélt irodalom-történeti retorikát fricskázza meg, mikor a kezdő Petőfit úgy festi, hogy „nyakig benne ül a harmincas évek précieux stíljében” (vagy talán a „précieux stíl”-t ellensúlyozza a „nyakig benne ül”-lel). Egyszer-egyszer egész anekdotát is közöl, mint az „Ády és a legújabb magyar lyra” című első könyvében a rugdaló korecsmi táncosok, Krisztus meg a hiába ravaszkodó Szent Péter népies legendáját.

*

Az itt összeszedegedett elemek természetesen nem ölelnek fel minden stílusárnyalatot. Továbbá a minden elvonás szokásos torzításán felül az a hibájuk is megvan, hogy abból a feltevésből indultak ki, mintha Horváth János gondolatközlő módja változatlan lett volna pályája elejétől legutóbb megjelent könyvéig.

Stílusának megvannak az állandó vonásai. Szókészlete és néhány mondat szerkezeti sajátossága első értekezésétől mindvégig a nemzeti klasszicizmus irodalmi nyelvéből táplálkozik, s nem mond le a puristák által üldözött nyelvújítási szavakról, sem a szenvedő igeragozásról, ha azokat Petőfi és Arany nemzedéke elfogadta. Ugyanígy mindig ragaszkodik a szabatos szóhasználatához, gazdagítja, árnyalja szaknyelvünket, és gyönyörködik régi, szép szavainkban. Állandó vonása stílusának a gondosság is, legfeljebb ifjúkori értekezéseiből bogarászhatunk ki egy-két magyartalanul formált szót (pl. *beálló*), amelyet később nem használt. A stílust szépítő eszközök (megszemélyesítés, hasonlat stb.) meggondolt alkalmazását, valamint az érzések szerény kifejezését egyaránt megtaláljuk a fiatalabb korában és a később írt művekben.

Stílusának tehát egyetlen eleme marad a most emlegetettek közül, amely az évek folyamán változott: a tömörítés. Ez az egy azonban elég jelentékeny ahhoz, hogy észrevehetően alakítsa a kifejezés módját.

A „tömörítés” szót csak jobb híján használom, mert nem azt akarja jelenteni, hogy stílusa nem mindig volt elég tömör. Felesleges szót vagy mondatot nem találunk sem korai, sem kései műveiben, de írói pályafutásának egy korszakában (a Petőfi című monográfia megjelenése körüli években, tehát 1920—25 között) szívesen vont egy mondatba mindent, ami egy gondolat vonzáskörébe esett. E korszakban keletkezett műveinek mondatai gyakran megnyúlnak (akad tíz sornál is hosszabb, pedig a Petőfi-könyv

tükre az átlagosnál szélesebb), sűrűn bukkan elő a pontosvessző és kettőspont, fel-feltűnnek a jelzőhalmazatok. Mindez mégsem jelent merev egyoldalúságot. A szöveget meg-megtarkázza ebben az időben is több rövidebb mondat.

Első műveiben még megtalálhatjuk a Riedl-féle „style coupé” rövid, egymással feleselő mondatainak gyér nyomát, általában még nem vonja össze egy mondatba a kifejlő gondolatot, hanem minden lépésre külön nyelvtani egységet (mondatot) szán. Ady-tanulmányában például még két mondatba bontja mondanivalóját, sőt az első még két mellérendelt s két alárendelt mondatra oszlik: „Az olvasó közönség, mely a napi irodalmi irányok szerint ízlését, mint divatot, könnyen változtatja, vagy határozatlanul tétováz, mindig találkozni fog s... csakhamar ismét eggyé lesz a magyar klasszicizmus tiszteletében. Ez lesz továbbra is irodalmi műveltségének alapja, az ízlésbeli megnyugvás és megtisztulás kívánatos, állandó forrása” (5). A későbbi Horváth János mindezt alighanem egyetlen mondatba tömörítene: a jelzői mellékmondatokat melléknévi igeneves szerkezetekbe vonná össze, a két mondatot nem ponttal választaná el, hanem kettősponttal, ezzel hangsúlyozva, hogy a második mondat az elsőben kifejtett gondolat következménye.

Az 1920—25 közötti években alkotja új irodalomismereti szakkifejezéseinek nagyobb részét is. Nyelvérzéke és műveltsége megakadályozza, hogy elszakadjon a zamatos, gyökeres magyar nyelvtől, de stílusa ebben az időben a legelvontabb, legszakszerűbb, leginkább könyvnyelv, amely gondos, elmerülő olvasót képzel a szöveg fölé hajolva. Mikor azonban közelebbről ismeri meg közönségét, vagy legalább annak jelentékeny részét, amikor egyetemi katedrára kerül, nemsokára észreveszi, hogy a sűrített mondatok meghaladják az emberek átlagos teherbírását.

Könyveinek nagyobb része ezután úgy keletkezik, hogy először egyetemi előadásain „próbálja ki” az anyagot, aztán fogalmazza meg a végleges szöveget. Mondatai megrövidülnek, a gondolat egyetlen mozzanatát tartalmazzák. Többet foglalkozik filológiai adatokkal, melyeket azelőtt már ismertnek tett fel. Szókincse, mondat szerkezete a mai köznyelvhez kerül közelebb. Első ilyen műve bevezetésének tanúsága szerint az 1927-ben megjelent „A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig”. Későbbi könyvei közül több keletkezett ugyanígy (pl. a Csokonait, a két Kisfaludyt, Kisfaludy Károly évtizedét, Katona Józsefet tárgyaló öt füzet, amelyen a vázlatosság ellenére is érzik az élőszó és a közvetlen előadás melege, valamint a Tanulmányok című kötetben közölt több értekezés). Az első (A magyar irodalmi népiesség) leginkább átfogalmazott, itt-ott annyira tömörített, mint az előző években írott művek — talán pontosabb lenne, ha külön, átmeneti stílusváltás képviselőjének tekintenők —, mégis feltűnik a különbség a könyv számára készült bevezetés és a tulajdonképpeni szöveg között.

Érdemes összehasonlítani a két rész első mondatát: „Irodalomtörténetünk méltán tulajdonít nagy fontosságot az ún. népies mozgalomnak, mely a magyar műköltészetnek bizonyos elidegenedése korában, már a XVIII. század második felével megindulván, a Petőfi—Arany-féle nemzeti műköltészet számára egyengette az utat s fejlesztette a fogékonyságot” — mondja a bevezetés. Az első fejezet első mondata pedig ez: „A népköltészetnek Európaszerte nagy propagálója, Herder, még meg sem írta nagyjelentőségű műveit, mikor Faludi Ferenc már szorgalmasan eljárógatott 'a köznép és a tseléd közé' — mint Révai feljegyezte — tsak a' végett, hogy őket sza-

badabb beszédre felbátorítván, igazabban kitanulhassa a' tulajdonabb Magyar szó ejtéseket'."

Az első mondat az összevont, tömörített stílust képviseli, a második csak ismereteket akar közölni, sőt még ezt a feladatot is egy jól választott idézetre hárítja nagy részben. Főléleg szót itt sem találunk, tehát az iskolás értelemben vett tömörségre ez is jó példa lehetne. Az első idézett mondat azonban nem így tömör. Nemcsak a megállapítást közli („Irodalomtörténetünk méltán tulajdonít nagy fontosságot az ún. népies mozgalomnak"), hanem a mozgalom kezdetének időpontját is megjelöli, e kor irodalomtörténeti jelentőségére is utal, de még a mozgalom eredményét is vázolja. Jellemző a Horváth János-i gondosságra és többértű irodalomszemléletre, hogy nem elégszik meg a népiesség írók között elért eredményének megjelölésével („...a Petőfi—Arany-féle nemzeti műköltészet számára egyengette az utat"), hanem az irodalmi közönség, az ízlés átalakulására is vet egy pillantást („s fejlesztette a fogékonyságot"). Egy kisebb tanulmányt kitöltő gondolatanyagot zsúfol egyetlen mondatba.

Az ifjúkori, a tömörített és az oldottabb stílus mellett újabb változatot képvisel a három fejlődéstörténetet tárgyaló kötet (A magyar irodalmi műveltség kezdetei. 1931. — Az irodalmi műveltség megosztlása. 1935. — A reformáció jegyében. 1953.) és az utóbbi évtizedek tanulmányai. Legtöbbször ezeknek anyagát is előadta az egyetemen, de publikálás előtt újra-fogalmazta mondanivalóját. A köznyelvtől jobban eltávolodtak, mint az egyetemi előadásokat közlő szövegek, mégsem annyira tömörítettek, mint az 1920-as évek értekezései. A mondatok itt is magvasak, de egyetlen gondolatárnyalatot fejeznek ki.

Írásmódjának változatai azonban nem egyéniségének alakulásából fakadtak, hanem olvasóinak közelebbi megismeréséből és a gyakorlati célokhoz való idomulásból. Az első világháború előtt jelentkező Horváth János majdnem azonos a második világháború utánival, aki egyetemi katedrájától és az apró-cseprő, de sok időt emésztő elfoglaltságtól visszavonulva folytatja munkásságát. A természet értékes ajándéka, hogy ez az állandóság szellemi frissességben is töretlen. Legutóbb megjelent hosszabb tanulmánya (Vítás verstani kérdések. 1955.) ugyanolyan szigorú logikával, disputáló kedvvel, sziporkázó elmével, az érvek gazdag bőségével lepi meg az olvasót, mint ifjúkori vitairatai.

Nem változik stílusának lényege sem. Közvetlen leszármazottja a nemzeti klasszicizmus prózájának: gondos, tömör, szabatos, nagy irodalmi műveltség nyomát őrzi, amely megfinomítja nyelvérzékét, és hajlékonyan sejteti a gondolatokat kísérő érzéseket. Írói egyénisége szintén változatlan: komoly felelősségérzéstől áthatott, önmagától sokat követelő önuralom rendez el mondatait, szókészletét árnyalt érzésvilág, alapos magyar nyelvtudás gazdagítja, de iskolázott elme, logikus észjárás rostálja meg. Stílusa mögött művelt és magyar férfi, egész ember magasodik.

Fábián István

Határozóként álló -val, -vel ragos utótagú birtokos szerkezetek

Először a stilisztikai jelenség mibenlétét kívánjuk megmagyarázni. Erre azért is szükség van, mert a magyar szakirodalomban még nem mutatnak rá ennek a nyelvi fordulatnak a jelentkezésére az írói nyelvben.

Vizsgáljuk meg az alábbi példát: „A drámaíró az öreg tartalékos hadnagy biztonságával csörtette békés kardját és míg máskor olyan volt, mint egy baka-főhadnagy civilben, most egészen úgy festett, mint egy drámaíró egyenruhában” (Heltai Jenő: Tolforgatók. 1957. 116, a kiemelés tőlem, H. Gy.).

Az *öreg tartalékos hadnagy biztonságával* szerkezetben első pillantásra nyilvánvalónak látszik a birtokviszony, mely a *hadnagy* és a *biztonság* főneveket összekapcsolja: a *hadnagy* a birtokos, a *biztonság* a birtok. Ez a megállapításunk azonban csak a nyelvtani terminológia szempontjából helytálló, valóságos birtoklásról nem igen lehet beszélni. Az író azt akarja kifejezni a birtokos jelzős szerkezettel, hogy az a biztonságérzet, mely áthatotta a drámaírót, olyan volt, mint valamely öreg tartalékos hadnagyot jellemző magabiztosság, öntudat. Idegen elnevezéssel élve *genitivus qualitatis* ról kellene beszelnünk. Vizsgálódásaink során ki fog tűnni, nem akármilyen *genitivus qualitatis* ról van szó az idézett példában.

A birtok -ság végződésű elvont főnév. A továbbiakban, a dolgot tárgyaúl választott jelenség csoportjait egyenként vizsgálva, tapasztalni fogjuk, hogy a szerkezetben a birtok mindig *nomen abstractum*, a legtöbb esetben (ámde nem mindig és nem kötelezően) -ság, -ség végződésű főnév.

Az idézett birtokos szerkezet (első pillantásra nyilvánvaló) a mondatban a módhatározó szerepét tölti be oly módon, hogy a birtok -val raggal egészül ki. Feltűnő ez a körülmény. A módhatározó az állítmányként használt fogalom színezésére szolgál. Azt mutatja meg, mi módon folyik le valamely cselekmény, illetőleg mi módon jelentkezik egy-egy tényállás.

A cselekmény lefolyásának, a tényállásnak körülményeit különféleképpen adhatja elő az író. Útalhat rá röviden, egy-egy közkeletű módhatározóval, mint a közbeszéd: *szépen* énekel, *nehezen* tanul, *akadozva* beszél (a példák számát tetszés szerint szaporíthatnánk). A század eleji művészi stílusban azonban terjedni kezdett egy olyan stílustörekvés, mely az írói kifejezés színezését többek közt úgy akarta elérni, hogy a módhatározószók kopását ragos főnevek módhatározói felhasználásával kívánta ellensúlyozni.

„Egyszerre mindnyájan a legkihívóbb könnyedséggel, túlzott hangosan kezdtek beszélni” (Szabó Dezső: Az elsodort falu. é. n. 3 : 42). A *könnyedség* főnévből nem nehéz módhatározót alkotni a -vel rag segítségével. A példából jól megfigyelhető ennek az eljárásnak stílust emelő szerepe; annál is inkább, mert ugyanabban a mondatban, közvetlenül a határozó után egyszerű, elkoptatott módhatározó áll. A főnévi határozó használata erőteljesebb, mint a melléknévié. Ezenfelül — és ez a lényeg — a főnévhez könnyűszerrel kapcsolható tulajdonságjelző, ami által a módhatározó nyer kifejező hatásban. Mindenki számára világos, hogy: *legkihívóbb könnyedséggel* színesebben határozza meg a cselekvés jellegét, jelen esetben a beszélés cselekményét, mint a folytonosan használt *hangosan* módhatározó.

A jelzők szaporítása és előtérbe hozása olyan törekvés, mely nem kis mértékben járul hozzá a főnévi határozók terjedéséhez. Már az idézett példában is megfigyelhető volt, de a következőben még szembetűnőbb az a saját-

ság, hogy a tulajdonságjelző leválasztható a főnévről, s belőle éppúgy módhatározó alakítható, mint a *-ság -ség*-gel főnevesített melléknévből: „Az üvegfal keletre nyílt és már jó sok, tisztafehér napfény ömlött be rajta, megcsillogtatva a teríték ezüstjét s a csészéket, amint *jólnevelt* nesztelenség-gel odaigazgatta Rézi” (Kafka Margit: Csendes válságok. Száz magyarok könyvei. é. n. 2 : 172).

Az idézett példában a *jólnevelt nesztelenség* feltűnő szókapcsolás; helyette köznapibbnak hat: *jólnevelten és nesztelenül*, de éppen ez a mindennapiság az, melyet a jó stilisztika le akar győzni — szokatlan fordulattal, új ötlettel.

A most idézendő példában hasonlóképp a szintelenségét tünteti el az író a melléknév + főnév kapcsolattal két erőtlen módhatározót helyettesítve: „S úgy hallgattak is, azzal a *fanyar nyugalansággal*, mely eleve elhárítja a hazai emléket” (Szomory Dezső: Párizsi regény. 1957. 42).

A *fanyar nyugalansággal* sokkal többet mond, mint *fanyarul és nyugalatlanul*. A példa más szempontból is fontos. A főneves módhatározó nemcsak arra ad módot az írónak, hogy az egyszerű módhatározó helyett (a főnevesítés folytán) jelzős szerkezetet hozzon létre (ilyen módon esetleg meglepő szókapcsolást teremtvé), hanem arra is, hogy a módhatározós szerkezethez jelzői mellékmondatot függessen, és ekképpen még kiemeltebben jellemezze a módhatározós szerkezetet. Az eredeti egyszerű, sokszor egy szóból álló módhatározó helyett így jön létre egy több szóból összetevődő olyan szintagma, mely jelzőből, jelzett szóból és a jelzett szóhoz függeszkedő mellékmondatból áll. Ugyanilyen esettel találkozunk az alábbi idézetben: „Az egész egylet, az egész helyiség úgy nyílt reánk, azzal a *kispolgári siralmassággal*, azzal a *menhelyszerű magányossággal*, azzal az *ellen-bordély otthonossággal*, ami az ember minden igényét lefokozván, az embert is lefokozza önmaga előtt” (Szomory Dezső: Párizsi regény. 1957. 42).

Az idézett példa jelentős a birtokos jelzős határozós szerkezetek végső fajtájának kialakulása szempontjából is. Előbb azonban vizsgáljuk meg a tulajdonságjelzőket: *kispolgári, menhelyszerű*, majd egy alanyesetben álló főnév tulajdonságjelzőként használva (*ellen-bordély otthonosság*). Kézenfekvő annak a feltételezése, hogy adott pillanatban a stílus változatosságára törekvő író nyúgnek érzi az *-i*-vel és *-szerű*-vel főnévből képzett, tagadhatatlanul nehézkes mellékneveket, viszont a főnevek olyanformán való melléknévesítése, mint ezt a fenti példában láttuk (*ellen-bordély otthonosság*), nem mindig valósítható meg. Ilyen esetekben csak a birtokos jelzős megoldás választható. — Az alábbi példában nyilvánvaló, hogy a főnév + főnév megoldás, illetőleg az első főnév melléknévesítése lehetetlen, míg a birtokos esetben álló főnév, melyet (ez esetben nem *-ság, -ség*-re végződő) elvont főnév követ, plasztikusan adja vissza az írónak nyilvánvalóan nyomatékosításra irányuló stilisztikai célzatát.

„Az járt az eszemben, hogy megölöm, de nem tettem mást, mint ütöttem, a *kegyetlenség legnagyobb kéjével*” (Babits Mihály: Gólyakalifa. 1916. 49).

A példában a *kegyetlenség legnagyobb kéjével* szintagmát az értelem csorbitása nélkül helyettesíthetjük a *kegyetlenül és kéjesen* szópárral. A modern stilisztika azonban a módhatározószók helyett az elvont főneveket részesíti előnyben. Az absztrakt főnév lehetőséget ad a tulajdonságjelző használatára, mely élénkíti, erősíti az absztrakt főnévvel alkotott módhatározót. Sokszor megmarad az író a tulajdonságjelzős élénkítés mellett, sokszor azonban — vagy mert az absztrakt főnév előtt egy szorosan hozzátartozó tulajdonság-

jelző ezt lehetetlenné teszi, vagy mert az élénkítést még inkább fokozni kívánja — főnévvel, mégpedig, ha alanyesetben álló főnév nem alkalmazható, birtokos esetben álló főnévvel pótolja a tulajdonságjelzőt.

Még egy lépést kell megtennünk, hogy a szerkezet jellege teljes világosságban álljon előttünk. A most idézendő példákat vessük össze a fenti Babits példával: „A Krajcáros Igazság munkatársai lapzárta után az *ökör következetességével* ballagtak a Chicago kávéházba, mindig a Chicago kávéházba, soha máshova” (Heltai Jenő: Tollforgatók. 1957. 265); „Jaguár egész éjjel Elláról beszélt, én pedig a *jóbarát megértő részvételével* hallgattam” (uo. 287); „Erről az *öreg emberek kíméletlen közönyével, döbbenetes tárgyilagosságával* beszélt, ami...” (Kosztolányi Dezső: Pacsirta. 1957. 28); „...tette hozzá bátran, az *asszonyok megható szemérmelenségével* (uo. 33); „A kereskedők pedig benn ültek boltjukban, a koporsók, sírkövek mellett, *minden kereskedő vakbuzgó hitével*, hogy az embereknek épp az ő árujuk kell” (uo. 52).

A korábbi, Babbitól származó példában mind a birtok, mind a birtokos egyaránt elvont főnév (*a kegyetlenség legnagyobb kétével*); az ilyen típusokat két összekapcsolt módhatározóval lehet feloldani. A később idézett példákban a birtokos nem elvont főnév, csak a birtok az. *Öreg, jóbarát, öreg emberek, asszonyok, kereskedő*, a példákban szereplő birtokosok nem annyira valószínű birtokosok, mint inkább jelzői a rákövetkező főnévnek, a birtoknak. Ha lemondanánk a stílus díszítéséről, erőltetve ugyan, de így oldhatnánk fel a birtokos jelzős szerkezeteket: *ökörre valló következetességgel; jóbarátot jellemző, megértő részvétellel; öreg emberes kíméletlen közönnyel; asszonyi vagy asszonyos megható szemérmelenséggel; kereskedői vakbuzgó hittel*.

Az olyan példa, melyben kiegészítő szavakra is szükség van, hogy valamiképpen feloldhassuk a birtokos jelzős szerkezetet, régebbi prózánkban gyakoribb. Modern íróink, ha nem akarnak a birtokos jelzős szerkezettel élni — de azért módhatározós szintagmát kívánnak alkalmazni egyszerű módhatározó helyett —, mégis inkább a tulajdonságjelzős lehetőséghez folyamodnak. Már régiesnek hat az 1869-es születésű Ignótus novellájából a következő, kiegészítő szavas fordulat: „De én, miattam tele voltam iránta szeretettel és tisztelettel s az *iskolás gyerekeknek a tanár előtt való leküzdhetetlen szorongásával* makogtam eleinte, majd mikor belemelegedtem s önnön beszédemtől megrészegedtem, szavaltam el mondásaimat” (Ignótus: Hárman a szalonban. Száz magyarok könyvei. é. n. 1: 107).

A két típus közt a legnagyobb különbség nem az, hogy a másodikban a birtokos valamiképpen tulajdonságjelzővé oldható, míg az elsőben nem, hanem az, hogy a második típusban a konkrét és az absztrakt főnév közt összehasonlítás forog fenn, míg az első típusban, a két absztrakt főnév esetében, erről nincs szó. Valójában a második típus példái sűrített hasonlatok, ha tetszik metaforák, melyek tetszés szerint átalakíthatók terjedelmesebb hasonlattá. Az *ökör következetességével ballagtak*... nyilván azt jelenti, hogy olyan következetesen ballagtak a Chicago kávéházba, mint az ökör. A *jóbarát megértő részvételével hallgattam* vitathatatlanul így hangzik a köznyelvben: olyan megértő részvétellel hallgattam, mint egy jóbarát. Az *öreg emberek kíméletlen közönyével, döbbenetes tárgyilagosságával beszélt* szerkezetet a mindennapi nyelvben nem mondják másként, mint: olyan kíméletlen közönnyel, döbbenetes tárgyilagossággal beszélt, mint az öreg emberek. Tette hozzá bátran, az *asszonyok megható szemérmelenségével* így oldható fel: tette hozzá bátran, megható szemérmelenséggel, mint az asszonyok

szokták. *A kereskedők pedig benn ültek boltjukban, ... minden kereskedő vakbuzgó hitével* így alakítható át: a kereskedők pedig, mint minden kereskedő, benn ültek boltjukban vakbuzgó hittel, hogy az embereknek épp az ő árujuk kell.

A birtokos jelzős szerkezetekkel alkotott határozók keletkezésének oka abban a törekvésben rejlik, hogy a mindennapi, elkoptatott határozókat színezhető főnéviekkel helyettesíthessük. A főnevek alkalmazásának több nyelvtani előnyét (tulajdonságjelző, jelzői mellékmondat használatának lehetőségét) láthattuk a megelőzőkben. Ezt a jelenséget joggal sorolhatjuk a nominális stílus jellegzetességei közé. A főnév előtti birtokos jelző a korábbi tulajdonságjelző helyett — különösen, ha a birtokos jelző konkrét főnév — a stílus ún. nominális jellegének további fejlődését biztosítja.

Akkor, amikor hangsúlyozzuk a birtok főnévi jellegének előnyét a tulajdonságjelző stb. használatának szempontjából, rá kell mutatnunk arra is, hogy ugyanez az előny jelentkezik a birtokossal kapcsolatban is. Ha a birtokos nem főnév volna, helyesebben, ha nem birtokviszony, birtokos szerkezet alakulna ki, hanem tulajdonságjelzős szintagma, tulajdonságjelzős bővítésre semmiképp sem volna mód. Figyeljük meg az alábbi példát: „Most már itthon voltam; akkoriban nem volt hová visszavágni, ragaszkodni nekem; *hányt-vetett* *gyerekévek* *korai biztosságával* néztem új dolgok elé és mindenhol meglettem a nekem való zugot” (Kaffka Margit Válogatott művei. Magyar Klasszikusok. 1956. 430).

A birtokos szerkezetben a birtok is, a birtokos is melléknévvel van bővítve. A *hányt-vetett* *gyerekévek* nehezen helyettesíthető olyan tulajdonságjelzővel, mely a birtokos jelzős kapcsolat értelmét fedné. *Fiatalos, korán-érett* stb. csak hálványan, alig közelíti meg a sokkal árnyaltabb birtokos szerkezet értelmét.

Még két fontos kérdésre kívánunk feleletet adni.

Ha megvizsgáljuk a birtokos szerkezetben a birtokos főnévnek, illetőleg a birtok főnévnek a jellegét, bizonyos rendszerességet találunk: a birtok főnév esetében többnyire a lelki és érzelmi élet egyébként elég megszokott jelenségei fordulnak elő, a birtokos főnevek viszont foglalkozást, társadalmi helyzetet jelölnek az esetek többségében. Szinte paradoxon, miként lehet a *gondosság, kitartás, nyugalom, nyugtalanság, kedvesség, vakmerőség, reménykedés, düh, rajongás, kedv, komolyság, elevenesség, szomorúság, fesztelenség, vidámság, gyorsaság, meggondolatlanság, lassúság, részvét, könnyörület, egykedvűség, könnyörtelenség, csodálkozás, szerelem, pompa, ékeszsőlés, gyakorlottság, óvatosság* főnevekből (ezek szerepelnek legtöbbször a birtokos jelzős határozós szerkezetekben birtokként) sajátos összepárosítás révén hatásos módhatározókat szerkeszteni. Az az író él a leírt stilisztikai lehetőséggel, akinek a technikai fogásai közt jelentős szerepet játszik a képalkotásra való törekvés. A szerkezet létrejöttének alapfeltétele éppen az, hogy a rendszerint köznapi birtok főnevet és a többnyire szintén szintelen birtokos főnevet úgy kell összekapcsolni, hogy meglepő kép keletkezzék.

A *nyugalom* szónál alig van mindennapibb; mégis az említett főnév az idézendő példában az előtte álló birtokos főnév révén megszíneződik, és színessé válik az egész határozós szerkezet is: „A vakmerő Beóthy László még csak egyszerű udvarló (de félelmetes szerkesztő) az öltözők között, ahol a színházi tűzoltó *askéta-barát nyugalomával* tartja kezét a vízesapon” (Krúdy Gyula: A vörös postakocsi, é. n. 34); „Nem tudok többé a *hamis-játékosok és bölcsök nyugalomával* bólongatni a kutyaugatásos szenvedélyek-

nek, amelyek megrohannak (Krúdy Gyula: Rezeda Kázmér szép élete, Nagy kópé, Az utolsó gavallér. 1957. 336).

Hasonlóan mindennapi a *gondosság* főnév, mégis mintha „szárnyakat” kapna az alábbi határozós szerkezetben: „A piros paprikaszeleteket, valamint apró magokat *egy gyógyszerész gondosságával* hintette a levesestányérba, amelynek tartalmát nem szűnt meg kevergetni bal kezével” (Krúdy Gyula: Válogatott novellák. Magyar Klasszikusok. 1957. 529).

Ugyanez a „szárnyalás” a már idézett a *kedv, egyénkedés, elevenesség, ártatlanság, szomorúság, egykedvűség, fesztelenség, meggondolatlanság, reménykedés, kedvesség, gyakorlottság, szerelem* főnevekkel. „Florentin a nászutasok tündöklő kedvével álldogált mellettem, és végtelen boldog volt, mikor egy hal kidugta fejét a vízből” (Krúdy Gyula: Válogatott novellák. Magyar Klasszikusok. 1957. 144); „Judit megállt és nézte őket. Karonfogva, zajos vidámsággal, csinált bohémsággal s a még nem művészek kikészített egyénkedésével lejtettek tova” (Szabó Dezső: Az elsodort falu. É. n. 1 : 237); „Marci vitte a szót. A székel születt drámai elevenességével mondta el a városi híreket” (uo. 1 : 304); „Csupán a homloka ragyogott egy gyermekleány ártatlanságával és szomorúságával, aki karácsonyi játéka után búsul” (Krúdy Gyula: A vörös postakocsi. É. n. 78); „Mikor én idekerültem — mondta darab idő múltán, egy hosszú rab szomorúságával —, nem igen akadt művelt ember a környéken” (Krúdy Gyula: N. N. É. n. 112); „Bimy a király szobájában egy nihilista egykedvűségével nézegette a bútorokat, szőnyegeket” (Krúdy Gyula: Az utolsó gavallér. Velszi herceg. É. n. 135); „Bimy nagyúri barátai fesztelenségével felelt” (uo. 192); „A nők meggondolatlanságával állította, hogy a költő rendszeresen foglalkozik bankócsinálással” (Krúdy Gyula: Írói arcképek. 1957. 1 : 338); „Mondja K(rúdy), maga a Tisza felé született; mennyi ideig élnek mostanában arrafelé az emberek? — kérdezte tőlem élete utolsó nyarán a nagybetegek fantasztikus reménykedésével az összeaszott poéta” (uo. 1 : 494—5); „Domokosné — itt felejtett régi nagyszony — az orvos elnéző kedvességével kezelte ezt a nekigurult lelket” (Szabó Dezső: Az elsodort falu. É. n. 1 : 138); „Feszítővasat, kalapácsot kért a házmestertől, s maga látott hozzá ládái kicsomagolásához, az aggleények gyakorlottságával” (Kosztolányi: Novellák 3. 1957. 21); „Judit a férfi mellére hullatta fejét s haja szédítő folyama elfolyt lázas ajkai közt, magához szorította az örökbe szabott fejet, gyermekül vad, éhes csókokba tépte rá lelkét s szeretni kezdte a betűk közt botorkálók tébolyodott, tragikus szerelmével” (Szabó Dezső: i. m. 2 : 65).

Mindezeideig olyan példákat láttunk, amelyekben a birtokos szó személyekre vonatkozott; néha elvont főnév is lehet a birtokos szó (l. ezzel kapcsolatos korábbi fejtegetéseinket). Ritkának kell neveznünk azokat az eseteket is, amikor a birtokos szó sem nem személyt jelölő, sem nem elvont főnév, hanem jelentése élettelen tárgy:

„Tudjuk ezt, és nem a postamérleg dekázó óvatosságával méricskélünk, amikor azt mondjuk: e két elem reális arányának torzulása helyenként félreviszi a színművet” (Esti Budapest 1957. október 27. 2). Ez a példa egyébként arra is figyelmeztet, hogy a közelmúlt nagy prózaíróinak artistikus prózáján kívül (a tárgyalás alatt álló stílusjelenség — úgy tűnik — Krúdy Gyula és Szabó Dezső műveiben fordul elő legbővebben) mai, nem feltétlenül művészi prózáinkat is meg kell majd vizsgálni, hogy a jelenség méreteiről, kiterjedéséről pontos ismereteket szerezhessünk.

A birtokszó, mint tudjuk, mindig elvont főnév. Eddigi példáinkban

többnyire olyan absztraktumokkal találkoztunk, melyek tulajdonság fogalmakon nyugszanak: biztonság, nyugtalanság, következetesség, szemérmertlenség stb. Igaz, volt más típusú elvont főnév is, például az alábbi, már idézett példában: „...én pedig a jóbarát megértő részvételével hallgattam” Itt az absztraktum cselekvésből származik. Ehelyütt egy másik, lényegében véve azonos fajtájú példával figyelmeztetni kívánunk, mint-hogy ezt korábban nem tettük meg, hogy az elvont főnevek, bár többségükben tulajdonság-fogalmakból származnak, kisebbségükben mégis cselekvés-fogalomra mennek vissza: „A hadtestparancsnokné, a gyönyörű szép kincstári asszony, maga is szívesen pillantott utána az emeletről, ha Lindenwald délben elment az irodából, s a beosztott altábornagyk bizonyítalan lépteivel haladt a tisztí kaszinó felé” (Papp Dániel: Muzsika az éjszakában. 1957. 381).

Ha most végezetül azt vizsgáljuk, milyen jellegűek azok a mondatok, melyekbe az ismertetett típusú határozós szerkezetek beépülnek, szintén azt kell látnunk, hogy jól észrevehető egyöntetűség jelentkezik. Vizsgálatainkat egyelőre nem terjesztjük túl az eddig idézett példákra, de úgy véljük, hogy bármilyen további dokumentációs anyag csak megerősíti azt, amit mondtunk. Úgy találjuk, hogy a birtokos szerkezetekkel alkotott *-val* ragos határozók általában olyan mondatokban fordulnak elő, melyeknek állítmánya 1. mozgást (azaz helyváltoztatást); 2. beszédet; 3. (ritkábban) kéz- vagy fejmozdulatot jelent.

Maguk az igei állítmányok egyszerűek és dísztelenek. A határozós szerkezeteknek éppen az a feladatuk, hogy az állítmányok mindennapiságát, „laposságát” eltüntessék oly módon, hogy sajátos effektust „lopjanak be” a mondatba. Az effektus azonban nem az igéből adódik, hanem a *nomenektől* (még olyan szerzőnél is, mint Szabó Dezső, akinél pedig a közhiedelem az igei hatások sokrétűségét szokta hangoztatni). Az ismertetett stílári fordulat vitathatatlanul egyik jelensége annak a modern stílus-törékvésnek, melyet e sorok szerzője újlatin példák nyomán „*nominális*”-nak nevezett el.

Herczeg Gyula

Sadoveanu: „A Nyestfiak” című regényének fordítása*

Az elmúlt több, mint egy évtized alatt számos román regényfordítás jelent meg magyar nyelven, de folyóiratainkban mindezekig nem esett szó e fordításokról. A prózai fordításokkal különben mostohán bánnak a lapjainkban megjelenő bírálatok is, s — ha egyáltalán érintik a műfordítást — legtöbbször csak általános megjegyzésekre szorítkoznak, mint például „szép”, „szövegű”, vagy pedig „művészi” fordítás stb. Ez alól természetesen e sorok írója sem kivétel.

A legtöbb román regényfordítás M. Sadoveanu, a legnagyobb élő román író műveiből készült.¹ Sadoveanu tehetségben, irodalmi felfogásban a mi

* Megjelent a MNK és RNK közös könyvkiadási egyezményének keretében 1957-ben. 861 lap.

¹ A métel (1939. Révai), A balta (1948. Bukarest), Moldvai szél (1949. Szikra), Mitrea Kokor útja (1950. Révai), A csodálatos erő (Bukarest, 1952. Ifjúsági Könyvkiadó), Virágöböl (1952. Ifjúsági Könyvkiadó), Borszem Jankó (1953. Ifjúsági Könyvkiadó), Háborús történetek (1954. Ifjúsági Könyvkiadó), Nikora Potkova (1955. Szépirodalmi Könyvkiadó), Örvény felett. Válogatott elbeszélések (1956. Új Magyar Könyvkiadó).

íróink közül MórícZ Zsigmondhoz hasonlítható. MórícZ az Alföld nagy írója, ő Moldváé. Moldva különben a legtehetségesebb s a legnagyobb román írókat adta a román irodalomnak, és a legelőbb irodalmi hagyományokkal rendelkezik. Nyelvének sajátos zengése, bája van, akárcsak nálunk az erdélyi magyar nyelvnek. Sadoveanu ennek a sajátos moldvai nyelvnek a legnagyobb mestere. Műveiből pontosan meg lehet rajzolni a moldvai román nyelv leg-sajátosabb tulajdonságait, szókincsének változatosságát, gazdagságát. Hogy milyen nagy számban használ műveiben moldvai tájnyelvi szokat, kifejezéseket, jellemző példaként megemlítjük, hogy az 1953-ban megjelent Nicoară Potcoavă című regényéhez a bukaresti könyvkiadó 543 tájnyelvi szót tartalmazó szótárt állított össze. Ez a körülmény mindenképpen megnehezíti a magyar fordító munkáját. De Sadoveanu nemcsak sok tájnyelvi szót használ, hanem történelmi regényeiben sok archaikus kifejezést is.

„A Nyestfiak” Sadoveanu egyik legművészebb történelmi regénye, s éppen ezért nem volt könnyű dolga a fordító Lőrinczi Lászlónak. Mielőtt azonban a fordító munkájáról szólánánk, kitérünk Sadoveanunak e regényben követett alkotó módszerére. Mint általában történelmi regényeiben, itt is a krónikás-elbeszélő formát követi az író, s ez a módszer mindenképpen alkalmas arra, hogy Moldva legnagyobb uralkodójának koráról, a XVI. század mozgalmas, háborúkkal terhes korszakáról valóságos korrajzot adjon. Ez az alkotási mód természetesen nem nyújt lehetőséget az írónak arra, hogy szereplőit túlságosan gyakran és hosszasan beszéltesse, illetőleg hogy őket beszédjükkel behatóan jellemezze, s ezért az olvasónak meg kell elégednie a közbeiktatott párbeszédekből levonható nyelvi tanulságokkal. Sadoveanunál általában, de e regényében különösen tapasztalható a szereplők hiteles beszéltetése. A regényben igazi, régi moldvai parasztokkal ismerkedünk meg, akik gyakran használnak beszédjükben tájnyelvi kifejezéseket, amelyeket viszont az író sohasem tájnyelvi hangalakban közöl. Sadoveanu szereti a színes leírásokat, s nemcsak a táj, a gyönyörű Moldva vidéke, hanem az emberek, a falvak és városok is aprólékosan vannak leírva. Különösen nagy gondot fordít az író szereplőinek külső leírására, amely bővelkedik a testi tulajdonságokat jól kifejező jelzőkkel, találó hasonlatokkal, annyira, hogy alakjai képszerűen megelevenednek az olvasó előtt. Felhasználja még az író személyei jellemzésére beszédjüket, sajátos mondásaikat, szavajárásaikat és közmondásaikat, amelyekkel tele van szöve beszédjük. Szereplőinek nyelve mindig ízes, népi beszéd, még akkor is, mikor az író jellemzésükre nem használ tájnyelvi szavakat. Megjegyzendő különben, hogy Sadoveanu saját mondataiban is mindig találni egy kis népi zamatot, amely legtöbbször nem is a népi kifejezések használatából fakad, hanem a népi gondolkodásnak megfelelő mondatszerkesztésből és a szórendből.

Sadoveanu „A Nyestfiak” című regényében más írásaihoz mérten, viszonylag kevesebb tájszót használ. Igaz, hogy regényének főszereplői — a Nyest-nemzetség öt tagja — szabad parasztokból lett kisbujárok, akik a fejedelem iránti hűségért kerültek a magasabb társadalmi osztályba. Sadoveanu ezúttal a nagy művészettel használt kevesebb tájszóval elérte, hogy regényének népi alakjait vagy azokat, akik a nép köréből emelkedtek ki, nyelvi szempontból teljes hitelességgel ábrázolja, s éreztetni tudja a XVI. századi kor levegőjét, hangulatát.

Hogyan sikerült a fordítónak Sadoveanu igényes, népi elemekkel megtűzdelt prózáját magyarrá átültetni?

A régi kort jól érzékelteti a fordító a XVI. századbeli tisztségeket jelentő kifejezésekkel (*a comes, a hetman, arhimandrita, tárnokmester*), valamint más régies alakú szavakkal: *székvár, székszállás, apród, vajdafi, Moldvaország, honnét, megvitt* stb.). De nemcsak szavakkal régiesít a fordító, hanem találó jelzős összetételek használatával is. Ezekkel lépten-nyomon találkozunk a regényben. Legtöbbször az archaikus kifejezések a régies hangulatot árasztó jelzős összetételekkel együtt jelennek meg. Például az egyik mondatban Sadoveanu a legkisebbik Nyest fiúról, Ionuţról szószerint azt írja, hogy: „Hajlott a hiábavaló dolgokra és a szép ruhára.” Az író e mondatában csak a ruhát jelentő *străie*-ban, magyarul *gúnyá*-ban használ régies népi kifejezést. Lőrinczi az egész mondatot régiesíti, mégpedig úgy, hogy „hiábavaló dolgok” helyett: hívságokat” s „gúnya” helyett: „cifra köntöst” használ; tehát: „Hajlott a hívságokra, szerette a cifra köntöst.”

A Sadoveanunál sűrűn használt népies *norod* 'nép', Lőrinczinél többféle régies alakot kap: *pórnép, pór, szolganép, szegénynép*.

Jól érzékelteti a fordító a régmúlt kor hangulatát a létezést jelentő ige jelen idejű egyes és többes szám harmadik személyű régies alakjaival (*vagyon, vagynak*) még akkor is, amikor Sadoveanu — nyilván mert erre nem kínálkozott megfelelő régies szó — nem archaizál. Lőrinczi nem sematikusan követi az eredetét, hanem alkotó módon, s ezért időről-időre, hogy az olvasóban a régi kor hangulatát megtartsa, ha nem kínálkozik megfelelő régies szó a használatra, akkor a *vagynak*-kal mintegy pótolja azt. Így történik például az egyik fejezetben, melyben István vajda Ionuţcal, a bátorságával kitűnt Nyest-fiúval beszélget, s megkérdi tőle, vannak-e kutyái? Ebben a mondatban az író nem használ régies szavakat (nem is használhatott volna, mivel az itt szereplő szavak mind a mai napig megtartották régi alakjukat), a fordító így adja ezt vissza: „Vagynak, magasságos urunk, vagyon egy szukám, meg egy kanom” stb.

A fordítónak azonban nemcsak az archaizálás kérdésével kellett megbirkóznia, hanem a Sadoveanunál gyakran található körmondatos kifejezési móddal is. Lőrinczi számos esetben felbontotta az eredeti szöveg bonyolultabb mondatait egyszerűbb mondatokká, s így nemcsak érthetőbbé, hanem magyarosabbá is tette őket. Íme egy példa rá: „A fáradtság ellenére, amit testrészeiben érzett, egy napi járkálás és gyötrődés után, Ionuţ Ider még egy ideig ébren maradt” — írja Sadoveanu szószerinti fordításban (Fraţii Ider. Bukarest, 1953. 508). Lőrinczi ezt két mondatban adja vissza: „Nyestfia Ionuţ fáradt tagokkal dőlt le az ágyra. Testét-lekét kimerítette ez a nap, de azért még hosszú ideig nem tudott elaludni” (655). Lőrinczi mondat szerkesztése jobban érzékelteti, hogy Ionuţ izgatott lelki állapota — nem pedig a fáradtság — miatt hosszú ideig még nem tudott elaludni. Néhány sorral lejjebb a fordító szintén két mondatot alkot Sadoveanu körmondatából, s ezzel az eredeténél jobban érzékeltetni tudja Ionuţ izgatott lelkiállapotát. Ezt írja Sadoveanu: „Felkelt, hogy eloltsa a fáklyát, és akkor visszatért belé lénye mélyének éber érzéséből, mint valami felismerés” (586). A fordító így adja ezt vissza: „Felkelt, hogy eloltsa. A lelke mélyén, ahol még ébren volt, valami arra ösztökélte, hogy gondolkozzék.” Sadoveanu-nál csak sejtjük, hogy Ionuţ a fejedelemfival való találkozástól tart. Lőrinczinél ez már nyilvánvalóvá válik, sőt mondata még arra is enged következtetni, hogy Ionuţ azon töri a fejét, mitevő legyen.

A román nyelv szerkezete néha szükségtelenné teszi jelzős összetételek

használatát, mert egyetlen kifejezéssel érzékeltetni lehet a kérdéses tárgy milyenségét. Ilyenkor Lőrinczi alkotó módon teremt jelzős összetételt. Sadoveanu ezt írja: „Szokássá vált, hogy titokban menjen ki, nehogy elérje a fiatal asszony szavának valamelyik horga” (219). Lőrinczi így fordítja le: „Úgy szokta meg, hogy titokban *osonjon ki*, mert nem akarta, hogy comesné asszony *utánavesse* nyelvének *éles horgát*.” Lőrinczi mondatából az eredetinel jobban kiderül, hogy Nyest Manole félt felesége szájától, s ezért észrevétlenül akart *kiosonni*. Kiderül még a fordításból, hogy a comesné nyelves, hárpia asszony volt, s szavai csipősek voltak, valóságos *éles horgok*. Hasonló példával találkozunk a következő mondatban is. Sadoveanu azt írja: „Ahogy reggel lesz, megjelenek anyóka előtt, s megmondom neki, ahogyan én tudom, hogy kigyógyultam mindenből” (219). Magyar fordításban ez a mondat így hangzik: „Holnap korán reggel odajárulok mamókám elé, és *mézes-mázos szóval* megmondom neki, hogy kigyógyultam betegségemből” (246). Lőrinczi ez esetben is jobban utal a szereplő félelemmel teli lelkiállapotára azzal, hogy azt írja: *odajárul és mézes-mázos szóval mondja meg neki*, amit mentésül fel akar hozni.

Jól vigyáz a fordító arra is, hogy megtartsa — sőt ahol ez nincs teljes mértékben meg az eredetiben — megteremtse az előző mondatokkal való gondolati egységet. Álljon itt Sadoveanu szövegéből egy több mondatos rész: „Nem tudta jól felfogni, mi történik vele. Nem lehetett öröm, de nem volt szomorúság. Felháborodás volt, amelyből a legnagyobb izgalomban próbált kiszabadulni. Nehézség nélkül egy gond és egy elhatározás világosodott meg előtte. Minden meg volt írva sorsában — hitette el önmagával” (213). Lőrinczinél ez a részlet erős gondolati egységet alkot, így is kezeli, s az egymás után következő mondatok szinte fogaskerékszerűen kapaszkodnak egymásba; számos szót, sőt mondatrészt iktat be, kiegészíti ezzel az eredeti szűkszavúságát: „Nem értette egészen, hogy mi történik *lelkében*. Nem öröm volt ez, de bánat sem. Roppant izgalom vett erőt rajta, lelkében minden összezavarodott, de igyekezett eloszlatni a zavart. Legelőször is egy gondolat és egy elhatározás vált világossá előtte. Így volt megírva a sors könyvében — és ebben a felismerésben meg is nyugodott” (241).

Ez az alkotó fordítási mód végigvonul az egész regényen, s alig akad mondat, amelyben Lőrinczi ne szegődött volna társul az írónak, s az eredeti teljes megértéséből és átértéséből kiindulva ne változtatott volna a szövegen úgy, hogy az ne csak világosabb, érthetőbb, hanem művészebb is legyen. A sok új kifejezés, jelzős összetétel, mondatrész betoldásával terjedelmében érzékelhetően meghosszabbodott az eredeti szöveg, majdnem száz oldallal. Ez azonban mindenképpen a fordítás előnyére vált.

Érdeme még a fordítónak, hogy nem feledkezik meg az eredeti tipográfiai beosztásáról sem, azt híven követi, tiszteletben tartva ezzel az író eredeti szerkezeti elképzelését és megkönnyítve a fordításnak az eredetivel való egybevetését.

A több, mint nyolcszáz oldalas regényfordításban nem találtam szóra érdemes eltérést vagy hibát, ami Lőrinczi lelkiismeretes, gondos munkáját dicséri, s fordítását a legjobb regényfordításaink sorába emeli.

Domokos Sámuel

Egy kiejtési és szavalóverseny tapasztalatai

I. A rendezésről

A budapesti Bolyai János általános gimnáziumban 1957 decemberében — mint az iskola fennállásának első és második esztendejében is — kiejtési és szavalóversenyt rendeztünk. A helyes és szép magyar beszéd, kiejtés ápolásának ügyét, melyet 1938-ban Kodály Zoltán és azóta oly sokan és oly nagy nyomatékmal szorgalmaztak, iskolánk magyar szakos tanárai lelkesen magukévá tették. Mélyen átérezték, hogy itt Angyalföldön, területileg a régi Lipótváros és a munkásnegyed határán, időben a régi és új társadalom mesgyéjén a jó nyelvi hagyományok megőrzése, megszilárdítása hazafias kötelesség. Hogy a pesties vagy még sajátosabban lipótvárosi kiejtés, illetve a felszabadulás óta jelentkező újabb kiejtési helytelenségek megnyilvánulásaival sűrűbben találkoztunk volna — 14 éves fiúkat veszünk át iskolánkba! —, talán nem is mondható. Ez megnyugvásunkra szolgált, de nem indokolhatta volna tétlenségünket, hiszen a felnőttek minket környező társadalmában az említett hibák élnek, s ahol nem küzdenek ellenük, virulnak. Az iskolából ki sem kell lépniük, találkozunk velük a KISZ-megbeszéléseken, szülői értekezleteken, sőt — szügyenünkre — a tanári konferenciákon egyikünk-másikunk beszédében is. A hagyományörzés sugallta megindulás óta egy másik ok is közrejátszik szavalóversenyeink rendezésében: az a tapasztalatunk, hogy a középiskolában a múlthoz viszonyítva esett a művészi szövegmondás színvonala. Nem mindig és nem is mindnyájan gondolunk óráinkon a könyvnélküliek igényes elmondására. A versmondás már-már a memoriter-recitálás gépiességévé fajult; többnyire csupán arra ügyelünk, megtanulta-e a felelő a kijelölt strófákat vagy sem. Azt már a magam gyakorlatáról is számot adva szinte alig merem felvetni, vajon hányszor kérünk tanítványainktól könyvnélküli prózai szövegrészletet. Lehet, a múltban sem volt ez másképp a tanítási órákon, de azt tudom, hogy az önképzőkörökben élt a magas színvonalú versmondás igénye, mindnyájan emlékszünk heves vitákra, melyek egy-egy társunk szavalását követték. Önképzőköreink most nincsenek, vagy még csak éledeznek. A kiesést más úton kell pótolnunk.

Így alakult ki iskolánk kiejtési és szavalóversenyének célja, programja. Úgy döntöttünk, hogy a versenyben való részvételt valamennyi tanulónk számára kötelezővé tesszük: a helyes ejtés szabályainak megismerésére mindenkinek szüksége van, ezzel a munkával hasznosan egészülnek ki magyar óráink, ugyanígy általánosságban kívántuk felhívni a figyelmet a művészi versmondásra, azonfelül fel akartuk kutatni a szügyenlősebb vagy más okból rejtett szavalótehetségeket. Nem volnék őszinte, ha azt állítanám, hogy a

verseny kötelező jellege a tanulók általános tetszésével találkozott. Sokan megijedtek a nyilvános szerepléstől, többen arra hivatkoztak, nincs semmi tehetségük a szavalásra. Az iménti szempontok ismertetésével sikerült a berzenkedők java részét lecsillapítani, s miután a verseny feltételeit, lebonyolításának módját is kihirdettük, lényegében megszűnt minden ellenállás.

Mik voltak hát a feltételek, hogyan bonyolítottuk le a versenyt?

Minden tanulónak két számmal kellett indulnia: elsőként egy (akár az iskolában tanult, akár az órákon kívül álló anyagból) szabadon választott verset elmondania, másodikként a mindenki számára egységesen előírt prózai szemelvényt felolvasnia. Az idei tanévben Móricz Zsigmond Tragédia című novellájának nem egészen egy lapnyi részletére esett a választásunk („Mikor Kis János felébredt . . . — Dologra! — kiabálták amott”). A prózai szövegrészlet kiszemelésében az vezetett bennünket, hogy legyen lehetőleg kerek egész, s beszéltesse benne az író egy-két szereplőt is. A beszélgetésben, az esetleges párbeszédben jelentkező hangulat- és hangváltás fokozott erő kifejtést igényel az előadótól, s így a bizottságnak újabb támpontot nyújt a rangsorolás nehéz munkájában. A kettős műsorszámmal egyrészt biztosítottuk az egyéni hajlamok érvényesülését, másrészt megteremtettük a közös elbírálás alapját.

A verseny időpontjául december első hetét tűztük ki, mert ünnepélyek, klubdélutánok és más rendezvények szempontjából a tanév első hónapjai vannak aránylag legkevésbé megterhelve.

November második hetétől kezdve a magyar órák végén 10—15 percet a kiejtés és versmondás kérdéseivel foglalkoztunk. Beszéltünk a helyes légezésről, hangképzésről, hangsúlyozásról és hanglejtésről, a leggyakoribb kiejtési hibákról, elmondtuk, hogyan készülünk elő valamely vers művészi előadására (először megértjük a verset, majd megállapítjuk a szavalás alaphangját és hangváltásait, kijelöljük a szüneteket, a hangsúlyozandó részleteket, illetve szavakat), szövegtünk az előadó külső megjelenéséről, testtartásáról, gesztusairól, meghallgattuk egy-egy tanuló szavalatát, a hibákat rögtön (amennyiben lehetett, az osztállyal közösen) javítottuk. Az előkészület lezárásaként minden magyar szakos tanár saját osztályában az egyik ötödik, s ha szükséges volt, a hozzá csatolt hatodik órában önállóan elvégezte a selejteztést. A legjobbnak ítélt 1—4 tanulót az iskolai elődöntőbe küldte.

Házi szavalóversenyünket eredeti tervünkhöz képest némi eltolódással, dec. 16-án tartottuk, s azon 27 tanuló indult (15 első, 6 második, 6 harmadikos — a negyedik osztályosokat az érettségre való tekintettel nem szerepeltettük). A bíráló bizottság az iskola magyar szakos tanáraiból állt; az igazgató az egyik III. osztályt tanítja, így is, hivatalból is tagja volt a bizottságnak. Megállapodtunk, hogy az elbírálásban a következő három szempontot tartjuk szemünk előtt: szövegtudás; a szöveg átélése, művészi előadása; helyes és szép kiejtés. Megegyeztünk abban is, hogy a szavalatot és a prózai szöveg előadását külön-külön 1—5 ponttal értékeljük. Egy-egy tanuló tehát maximálisan 10 pontot érhetett el. Színhelyül az egyik, előadásra is alkalmas osztálytermet jelöltük ki, a hallgatóságot az érdeklődő tanulókból toboroztuk. A bíráló bizottság a dobogót szabaddá téve oldalt helyezkedett el, a versenyzők az osztályok sorrendjében, az osztályon belül pedig abc-rendben követték egymást. A hallgatóság nagy figyelemmel, meglepő tárgyilagossággal a teljesítménynek megfelelő tetszésnyilvánítással kísérte a változó színvonalú versengést, s már az osztályok érdekközössége által

irányított feszült érdeklődéssel várta az eredményhirdetést. A bizottság a pontszámok egyeztetésével, az élcsoport tagjait illetően teljesen egyetértve, ezek egymás közti rangsorolásában szótöbbséggel hozta meg határozatát, mellyel a döntőben induló nyolc legjobb tanulót kijelölte. A megbeszélés során rámutattunk arra, hogy a versenyzők felkészítése nem volt egyenletes, néhány osztályban nem hangsúlyoztuk elég nyomatékka a kötelező szöveg művészi elmondásának követelményét. Javasoltuk, hogy az érintett tanárok a rendelkezésre álló időben segítsék még a döntőbe jutott tanulókat a tapasztalt hibák kiküszöbölésében. Jellemző, hogy az általunk legjobbnak ítélt versenyzők személyében a diákság is egyetértett, de rangsorolásukkal már nem. Véleményünkben a magam megítélése szerint volt is igazság; a döntő is azt mutatta, T. P.-nek a második helyre állításában tévedtünk. Felvethetné valaki, miért nem vettünk be a bizottságba tanulókat. Talán azért, mert nem is gondoltunk rá, talán azért, mert nem bíztunk ítéletük alapoosságában, helyességében. A tapasztalatok alapján a jövőben változtatunk eddigi gyakorlatunkon.

Az imént a középdöntőről szólva háziversenyt említettem; a szomszédos Berzsényi Dániel leánygimnázium KISZ-szervezetével ugyanis még szeptemberben megállapodtunk, hogy a kiejtési és szavalóverseny döntőjét közösen fogjuk megrendezni. Erre dec. 18-án került sor. Azt, hogy 8—8 tanulót indítunk, részben az osztályok száma, részben a versenynek körülbelül két órára tervezett időtartama határozta meg. A bíráló bizottság a két iskola igazgatójából és egy-egy magyar szakos tanárból állt. Az elbírálás pártatlanságának biztosítása érdekében elnöknek felkértük Deme Lászlót, a Nyelvtudományi Intézet tudományos munkatársát. A verseny lefolyása, a bizottság szempontjai ugyanazok voltak, mint a középdöntőben. A különbség csupán az volt, hogy a versenyzők sorsolás által meghatározott sorrendben követték egymást, továbbá hogy a hallgatóság izgalma — érthetően — ezúttal még nagyobb volt. A verseny színvonaláról és sok-sok tanulságáról Deme László szól alábbi cikkében. Magam már csak azt írom meg, hogy hat értékes könyvet osztottunk ki jutalmul, s ezekből az első, második, harmadik és hatodik helyezettnek járót a lányok vitték el. Mi a Bolyai gimnázium részéről ezzel a döntéssel egyetértettünk. Vigasztalásunkra szolgált, hogy három tanulónkat a bizottság külön megdicsérte, de mindenekelőtt örültünk a verseny jó előkészítéséből származó, azóta is gazdagon kamatozó erkölcsi sikernek. Terveink szerint a jövő tanévben versenyre szólítjuk a XIII. kerület három technikumát is.

Bencédy József

II. A szavalás néhány kérdéséről

(Elnöki zárszó)

Kedves Barátaim!

Hadd foglaljam össze számotokra s a jelenlevő többiek számára az itt lefolyt szép versengésnek néhány tanulságát.

Tizennyolcan indultak a versenyen — kilenc fiú, kilenc leány —, talán nem is csak a kitűzött jutalom reményétől, hanem az ifjú lelkesedéstől fűtve; tizennyolcan hozták elénk tudásotok legjavát egy-egy vers képében; s ugyananyian olvastátok fel az általunk kijelölt prózai részt is. Talán

kérdezte is magában egyik-másik közületek: mire jó ez a prózai szöveg, hiszen mégiscsak szavalóversenyről van szó; meg hogy nem ti választottátok ezt a regényrészletet, mint a verset, hát nem is fakadhatott annyira a lelketekből, mint az. — Nos, bizony kellett a szabadon választott vers mellé a kötelező próza, több okból is. Először, mert ez nemcsak szavalóverseny volt, hanem kiejtési is; márpedig a vers által nyújtott irodalmi s esetleg színészi élmény nagyon elnyomhatja a szereplőben is, a bírálóban is az erre való gondot; jobb ennek megmutatására és megítélésére a mégiscsak közömbösebb hangulatú prózai szöveg. Másodszor azért kellett — most nyilván csodálkoztok a paradoxon hallatára —, mert ez nemcsak kiejtési verseny volt, hanem szavalóverseny is; márpedig egy magatok által egyéniségtekhez választott verset elszavalni nem a legnehezebb feladat; többet mutat tehetségeitekben, átélő készségeitekben egy nem általatok választott, nem egyéniségekhez mért s nem is érzelmileg forróra fűtött regényrészlet előadása: hogy azzal mit tudtok kezdeni. S végül, harmadszor, azért is kellett ez a prózai részlet, mert ez a verseny verseny volt, amelynek során nekünk össze kellett mérnünk benneteket egymással, s bizony ahhoz nem rossz a közös alap.

A prózai szöveg tehát több szempontból is szükséges volt. De benneteket — úgy láttam — mégiscsak a szavalás kérdései érdekelnek jobban, ezért hát a továbbiakban főleg azokkal foglalkozom. Amit elmondok, persze nemcsak nektek szól, hanem gyakran magyar szakos nevelőiteknél is, akik a versválasztástól a hangsúlyozásig nyilván segítettek, sőt talán éppen irányítottak benneteket.

Nézzük hát kérdésenként a tanulságokat!

I. Ki milyen verset válasszon? — Ez a kérdés igen fontos azon a fejlődési fokon, amelyen ti álltok. A kiforrott szavaló, a tapasztalt előadóművész széles sávon mozog; hangja és hangulata a humorostól az érzelmesen át a tragikusig bármilyenre állítható. Ez éppen a művészi benne. Ti természetesen távol vagytok még ettől, egyéniségek eléggé egy-síkú még; így a művésszel ellentétben ti nem a vershez választjátok a megfelelő hangot, hanem saját magatokhoz, saját érzelmi világotokhoz a megfelelő verset. Nagy különbség ez, s nem szabad róla elfeledkezni!

Tizenhat-tizennyolc évesek vagytok. Életkorotokkal jár a romantika, a borongás, a felfokozott érzelmi élet, a bátor, nagy lendület. Szégyellitek gyermekes vonásaitokat; a kritikus pillanatokban igyekeztek komolyságba fojtani azt, ami még kamaszos bennetek. Nyilván ezzel függ össze — s nemcsak tanulmányaitokkal, mert hiszen abban könnyedebb anyag is akadt volna épp elég —, hogy szinte mindannyian komoly verset választottatok, sokan éppen klasszikusoktól valót; de aki nem ilyet, az is inkább Adynak, József Attilának, Weöres Sándornak súlyosabb veretű és hangulatú termékeiből. De hiszen nem baj ez, itt a választásnak a siker a próbája; s a siker nem maradt el így sem.

Persze vigyázni kell: a komoly vers sem egyrétű fogalom, annak is számtalan az árnyalata. Van ódaian fenséges, van líraian lágy, van elégikusan bús — csak elnagyolt típusokat véve is. S itt már bizony nem mindenki találta el azt, ami az ő egyéniségének megfelelő. Az a leány társatok, aki A walesi bárdokat választotta, bizony kedélyesebb, könnyedebb hangulatú versre lett volna hivatott. Ugyanígy hangulatilag túl nehéz feladat volt egy másik leány versenyzőnek A vén cigány: kedélyes hangvételével alatta

maradt a vers komolyságának, nem tudta megéreztetni annak komor ünnepélyességét. Fiú versenytársa, aki ugyanezt választotta, már sokkal jobban megfogta benne azt a borongó tépelődést, amit a költő kifejez. A Hídatavással megbirkózni akaró részvevőnk is szebbet tudott volna nyújtani, ha alább adja kissé a versválasztáskor, s nem az egyik legnagyobb feladatot jelentő magyar versbe vág bele. Lám, Tatjana levelének megelevenítője megmutatta: mit segít a szavalónak az, ha egy nagy érzelmi lendületű, de azon belül nem túl sok színezést kívánó feladattal elégszik meg.

Külön szeretnék kiemelni néhány versenyzőt közületek verse megválasztása szempontjából. Az első az a kedves, meghatóan kamaszos fiú társatok, akinek volt bátorsága és erkölcsi ereje a ti hatalmas feladatot jelentő ódáitokkal és tirádáitokkal szemben a Füstbe ment terv szavalásával előállni. Látjátok, ez az ifjú jól megérezte, mi az, amit ő megbír, s mi az, ami az ő külsejéhez és egyéniségéhez legjobban vág. Bizony, nem a versválasztása, hanem egyéb hibák miatt nem került a jutalmazottak, csak a megdicsérték közé. — A második, akit kiemelnék itt, az Ágnes asszonyt szavaló leány. Megvallom, féltettem őt, amikor megmondta kiszemelt versének címét, hiszen az Ágnes asszony színészi képességeket kívánó, hirtelen hangulatváltásokat követelő, érzelmileg az örületig fokozódó vers, a Hídatavást megközelítő feladat. De ijedelmem alaptalan volt: szavalója mindezzel sikeresen megbirkózott, jelentős művészi élményt nyújtott mindannyiunknak. S akinek ilyen képességei vannak, az — de csak az — valóban helyesen teszi, ha ennek nemcsak egy töredékét mutatja be, hanem egész skáláját. — A harmadik bizonyos tekintetben ellentétként kívánczok ide. Nem kisebb — úgy látom — a tehetsége, de egészen más természetű: a könnyedség, a humor felé hajló. S jól választott, amikor — egyetlenként tizennyolcatok közül — ilyen hangú verset keresett magának: az Arany Lacinak írottat. Nem véletlen, hogy az első díjat nyert Ágnes asszony után övé lett a második díj. — Utolsó társnőtök, akit itt kiemelnék, már nem ilyen problémátlan, mint a megelőzők. Mert hiszen azt a Heine-románcot, amelyet elszavalt, valóban belső egyéniségéhez szabta, átélte, eléggé megindítóan adta vissza; rádión keresztül hallva jóval kevesebb megjegyzést fűzhetnék hozzá. Igenám, de ennek a kislánynak nevet a szeme, az arca, pisze az orra; általában egész megjelenésében van valami humort keltő. Vidám verssel óriási sikere lehetett volna; így azonban e kontrasztban volt valami bántó, talán fájdalmas is. (De persze nem ezért esett el a díjazástól, hanem versmondási és kiejtési hibái miatt; — ezek pedig nagyot ronthatnak még egy jól megválasztott humoros vers hatásán is!) Ezt az ellentétet külseje és egyénisége közt aligha tudná az előbbi javára feloldani; érdemes lenne ezért az utóbbit, kedélyi beállítottságát áthangolnia.

Tehát: kezdő szavaló mindig olyan verset igyekezzék választani, amely egyéniségének és skálájának legjobban megfelel; ha úgy adódik, ne féljen a könnyedebb verstől vagy kisebb feladattól! A közönség nem a versválasztást tapsolja, s a bizottság sem azt díjazza, hanem a választott vers előadását. Itt is érvényes a szabály: inkább kevesebbet, de azt jól!

2. Hogyan beszéltecsük a versbeli szereplőket? — Úgy látom, nem mindenki vette észre közületek azt, hogy ez a kérdés bizony kérdés, mégpedig nem is kicsiny. E szempontból a verseknek két fő típusa van: az egyik a beszélő, a másik a beszéltető vers. Most hirtelen jobb kifejezést nem találok rájuk — érdekes, hogy a szakirodalomban nin-

csen nevük, s elő sem igen tűntek még problémaként. Pedig az előadhatóság és az egész előadás szempontjából alapkérdés az: csak a költő beszél-e a versben a maga nevében, vagy pedig beszéltet-e, megszólaltat-e szereplőket is; ez utóbbi esetben az sem közömbös, hogy sokat-e vagy keveset. Nézzünk példát a ti verseitek közül. Itt van Jeszenyijnek *A kutya című verse*: mindent a költő mond el benne, vagyis a beszélő személyt tekintve egysíkú, egyetlen szólamú az egész vers. Ilyen a *Füstbe ment terv*, *A vén cigány*; ilyen az *Egy gondolat bánt engemet*, amely egyetlen hatalmas érzelmi felbuzdulás végigborzongása a költő lelkén. Végeredményben egyetlen szólamú, pusztán csak beszélő vers még a *Tatjana levele* is — mihelyt kiemeljük az Anyegin szövegéből s önállósítjuk —, hiszen benne egyetlen személy beszél, nem éppen a költő, illetőleg a költő nem a maga nevében, hanem átéléssel, szerepvállalással valaki más, de egyetlen más ember képében.

A beszélő versek jelentik a szavalásban a könnyebbik feladatot. A szavaló bizvást maradhat elmondásukkor elejétől végéig a saját megszokott hangjánál, a maga természetes hangnemében; mindössze arra kell ügyelnie, hogy ahol a vers hangulatilag hullámszik, ott ezt éreztesse; alapjában véve azonban igen szűk hangskálából megélhet, s igen csekély a versen belüli színészi feladata is.

Nem így a beszéltető versekben! A beszélő vers a drámának egy monológja lehetne; a beszéltető vers a dráma a maga egészében. A költő a maga nevében, a maga hangján már csak krónikás benne, a főbb események elmondója, a környezet, a körülmények megteremtője és lefőtője; ám az ő hangját itt gyakran megszakítja a szereplők, általában egynél többé, nemritkán jóval többé. S ez már hatalmas feladatot ró a szavalóra. Mert itt nemcsak az eseményeket elmondó költőt kell hanggal megjelenítenie, hanem a beszéltetett szereplőket is külön-külön, mégpedig föltétlenül úgy, hogy egyrészt érezni lehessen személyi különállásukat; másrészt viszont kitűnjék hangulati hullámzásuk éppúgy, mint a költőé, a krónikásé. Nem tudom, érezték-e a feladat nagyságát: egyetlen versben két-három-öt-tíz személyt kell megszólaltatnotok, mégpedig a lehetőség szerint nemcsak az egyes személyeket elkülönítve egymástól, hanem mindegyiknek megfelelően tükrözve még belső fejlődését is. Bizony, az ilyen beszéltető vers előadásához olyan széles, árnyalt és simulékony hangskála kell, amilyen a ti korotokban még csak nagyon kevésnek lehet közületek.

Nézzünk először egy egyszerűbbet: *A király esküjét*, melyet a lányok közül szavalt az egyik. Ebben a versben eléggé nagy szerepe van *Petőfinek* mint krónikásnak, mint az események elmondójának; nagyjából ugyanakkora *Hunyadi Lászlónak*; s rajtuk kívül a vers elején a király is megszólal, később pedig egyik embere többször is. *Petőfi* — nem tagadván meg magát — mint krónikás teljesen szubjektív, érzelmeiben az eseményekkel fejlődő; többször beleszól a versbe, kiesve a közömbös és pártatlan elbeszélő szerepéből. Akárhogy nézzük is hát: maga a költő elég nagy skálát leköt a szavaló hangterjedelméből. Pedig nem kevésnek kell maradni *Hunyadi László*, a főszereplő számára, aki nagy utat tesz meg a versben: a naív bizakodástól a sértett, majd felháborodott tiltakozáson át egészen a kétségbeesésig. Nyilvánvaló, hogy az ő hangja nem mindenben lehet azonos a költőével, mert hiszen akkor a hallgató nem tudná, mikor ki beszél. De ugyanilyen világos, hogy nem szabad a szavalónak az ellenkező végletbe sem esnie, s az egyiket a maga természetes hangján, a másikat — mondjuk — egy

erőszakoltan mély, dörmögő, vagy éppen egy erőszakoltan magas, sipító hangnembe kényszerítenie. A szavaló az ilyen versek elmondásakor drámát (színdarabot) érzékeltet, de nem játszhat színdarabot; a szereplők hangjának különállását sejtetheti, — de nem mehet el addig, ameddig a bábszínház : neki fölösleges a szereplők különállásának elhitetésére is törekednie.

Az Ágnes asszony már nehezebb feladat. Mert itt ugyan a költő sohasem forrósodik fel érzelmileg főszereplője színvonalára; de épp ezért állandóan nő a szakadék az örület felé haladó Ágnes s az ezt kívülről, szinte ridegen szemlélő krónikás — meg a többi szereplők — között. A Király esküjében a költő és Hunyadi nagyjából egy hangulati szinten indul, s felfokozva bár — de mindkettőjükénél felfokozva — nagyjából egy szinten maradnak végig. Ott tehát az érzelem fokában nincsenek nagy átkapcsolások, csak a hangnemben, amelyet szereplőnként váltogatni kell. — Az Ágnes asszonyban már nem így van. Ebben a főszereplő a vers elején szinte még együtt kezdi hangban és hangulatban a krónikással és a többi beszéltetett szereplővel; ám lassan eltávolodik tőlük, egyre nagyobbá válik a szakadék az ő örültsége és a külső szemlélők józansága között: egyre bonyolultabb feladat a nyugodt hangváltás s az ehhez szükséges növekvő szünet póz nélküli megoldása. Ha jól kezeljük, itt sokat segíthet az egész verset végigkísérő, mintegy egységbe fogó refrén, — de erről később lesz szó. Sokban hasonlít ez utóbbihoz mint feladathoz a walesi bárdok; még annyival megtoldva, hogy a főszereplő érzelmi fejlődésének egy bizonyos, még az örület előtti, de már elég kemény fokán szabályos ellentétpárja jelentkezik a bárdok képében: annak felháborodott szavaira mindig ezeknek nem kevésbé felháborodott éneke a válasz; — de a felháborodásnak csak a foka egyező, a jellege egészen más. Itt különben is nagyobb már a szereplők gárdája, még szélesebb a skála, még hirtelenebbek az átmenetek; ez már átvezet a következő típushoz, amely már több is a versebe sűrített egyszerű színdarabnál.

Arany Hídatatása egyik legszebb terméke a világ haláltánc-irodalmának. Több mint dráma: drámakivonatok sorozata. Nem egy színdarab, hanem vagy harminc színdarabtéma összefoglalása két-két sorban. A világ, az emberiség vonul el benne a néző szeme előtt, tipikus alakokba s ezek története tipikus esetekbe sűrítve. A versben e rövid szerepeken kívül állandóan meg-megszólal a krónikás, a költő, mint e színjátéksorozat közvetítője, mintegy műsorközlője. A néző: egy félőrült ifjú; s a költő mintha itt nem is a maga, hanem a néző szemszögéből mondaná, közvetítené az eseményeket; mintha éreztetné velük: e haláltánc felvonulása hogyan hív, hogyan csalogat, — csak az utolsó versszakban rázva le ezt a rossz álmot s határolva el magát újra a félőrült, majd egészen megőrült öngyilkosjelölttől. — Át tudja-e ezt fogni egy tíz korotokbeli ifjú szavaló? Tud-e mozgatni ekkora gárdát úgy, hogy azért benne is legyen, meg kívül is maradjon rajta? Lehet-e olyan hangskálája — mindent-mindent felvonultatva, a suttogástól az üvöltésig, a magastól a mélyig, a borongótól a vihogóig —, hogy vissza tudja adni mindazt, ami ebben a versben bujkál és kavarog? Jóval több olyat láttam már, aki megpróbálta, mint olyat, akinek sikerült is.

Tehát: a kezdő szavaló vigyázzon a versválasztáskor arra, hogy el ne vesszék a végén egy bonyolult, sok szereplőt mozgató beszéltető vers limbusában. Jobb még számára a pusztán beszélő vers, amelyben bármekkora is az érzelmi-hangulati hullámmászás, ez legalább egyetlen vonalú, nem pedig több, egymást megszakító, keresztező fejlődésvonal kusza összege.

3. A vers megértése és átélése. — Ha a verset jól megválasztottuk, azzal sokat tettünk, de még távolról sem mindent. A következő lépés: a versnek teljes megértése. A vers magyarul van írva, mi elég jól tudunk magyarul; ám a megértés mégsem kis probléma. Hiszen itt a megértésnek nem a köznapi fogalmáról van szó. Nem úgy kell megértenünk a verset, hogy aztán jól-rosszul el tudjuk mondani a tartalmát, hanem teljesen, minden részletében, minden ízében, minden rezdületében. Hiszen mire készülünk vállalkozni? Arra, hogy a hallgatóban ugyanazt a hatást keltjük fel, amit a költő akart; a hallgatót a mi közvetítésünkkel ugyanolyan lelkiállapotba igyekszünk hozni, amilyenben a költő lehetett a vers írásakor.

Ez a megértés, átélés és visszaadás persze nem mindegyikötöknek sikerült egyformán. A vers nem tudása ugyan ritka volt, sőt a mechanikus megértésen túl a vers értelmi felfogása is jó volt legtöbbeteknek. De már ami a vers alaphangulatának, majd értelmi és hangulati hullámzásainak megfogását és reprodukálását illeti, bizony ott már sokatoknál voltak bajok. Tatjana például olvadóbb volt a kelleténél: oda lett belőle a női méltóság és öntudat. Hunyadi László a nemes felháborodás helyett szinte sírva könyörgött életéért: a költő ezt aligha így gondolta! A Vén cigány a leány előadó ajkán jobban hasonlított a kedélyes csevegéshez, mint a megragadó honfiúi kétségbeeséshez; fiú versenytársa e tekintetben sokkal jobban megértette a költőt és a verset. Az Egy gondolat bánt engemet szavalója sem érezte meg eléggé ebben a romantikus tirádában az érzelmeknek vég nélküli szabad áradását; nem ragadta el őt a vers, s így ő sem ragadta meg a közönséget: jobban hasonlított szavalata a leckefelmondáshoz, mint a témával és a költővel való azonosuláshoz, a vers hangulati sodrásában való felolvadáshoz. Nem érezte meg a veterán katonának anakronizmusba tévedő visszaemlékezésében a mély tragikumot a Karthágói harangok előadója sem: mondta a verset, de nem élte át. S hol maradt a megőrülő Edvárd lelkiállapotának megértésétől és érzékeltetésétől A walesi bárdok szavalója? — De alatta maradni a vers hangulatának még mindig jobb, mint túljátszani a feladatot. Így járt a Születésnapomra című József Attila-vers előadója; s ebben a meg nem értését palástoló túljátszásban már-már a ripacsnak nem oroszlán-, hanem inkább keselyűkörmei tűnedezték fel.

Itt is az Ágnes asszonyt előadó leány találta meg a helyes utat. Érzelmileg eléggé felfűtötten indult ugyan; de ezt tudta még fokozni, ahol kellett, s mérsékelni, ahol a feladat úgy kívánta. Emlékezzetek: a teremben is „állt néma csend”, valamennyiünket elragadott, vitt magával, legjobb irodalmi emlékeinket idézte fel, sőt nem egy helyen korrigálta.

Vigyázatok tehát: szavalni nem annyit jelent, hogy megtanuljuk és értelmesen elmondjuk a verset, hanem azt, hogy átéljük, megjelenítjük, átél-tetjük a hallgatóval. A szavalás előkészítése ezért nem a vers megtanulásával kezdődik, hanem értelmi, hangulati elemzésével, boncolásával: apróra való megértésével. Csak ez után indulhatunk neki annak, hogy átvezetni készüljünk a lélektelen elmondás, vagy inkább felmondás iskolás Scyllája és a ripacszkodásba vezető túljátszás Karybdise között.

4. Mit kezdjünk a refrénnel? — Ez a kérdés két versben merült fel, összesen hármótoknál. Valóban: nehéz feladat a refrénes vers, a szavalásnak kezdőbb fokán kockázatos vállalkozás. Hiszen minden vers indul valahonnan, megy valamerre s elér valahová; akár egyetlen

lendülettel, akár lendületek sorozatán át, de mindenképpen ívelő gondolati és érzelmi menetű, nem topog egy helyben, s nem is foroghat önmaga körül. — Mi ezzel szemben a refrén? Egy újból és újból megismétlődő sor vagy nagyobb részlet, amelynek művészi funkciója szinte annyiféle, ahányszor előfordul. Lehet pillérsorozata az előre ívelésnek, lehet állandóan visszatérő emlékeztetője az alaphangulatnak; lehet minden versszak végén önmagával azonos értékű, de ugyanúgy minden megjelenésekor más értékű is. A szavalónak tehát nem kis problémája: mit kezdjen vele? Adja-e mindig azonosan, vagy simítsa-e mindig bele az adott versszak menetébe. Magam Ágnes asszony refrénjével ez utóbbit tettem volna: minden szakasz végén annak hangulatához igazítom, ugyanazon pontra mindig magasabb fokon visszaérő csavarmenet módján emelve ezzel is a vers hangulati menetét. Társnőtök nem így fogta fel. Az ő előadásában ez a refrén mindig állandó, mindig egyforma volt: a bűnbe esett asszony fojtott belső izgalmának, örökké visszatérő rettegésének kifejezője, az izgatott alaphangulat állandó ébren tartója. Sikere igazolja kísérletét; bár itt talán nem ez az egyetlen lehetséges megoldás.

Érdekesebb volt A vén cigány refrénjének problémája. Maga a vers egységesebb menetű, nyugodtabb ívelésű: itt aligha kellett arra a refrén, hogy összefogja, egységbe tartsa a vers egészét. A refrén maga testesebb, nem egyetlen soros; s nem is végig egyforma, hiszen az utolsó versszakban a költő már más irányt ad a versnek, éppen, hogy az addigi egy helyben topogó reménytelenségből kiutat keressen és mutasson. Szerencsés véletlen volt, hogy ezt a verset ketten is szavalták, a sorsolás szeszélyéből közvetlenül egymás után, mégpedig éppen úgy, hogy a fiú versenyző a refrén egyformaságát, a leány versenyző viszont mutációját próbálta ki. Itt a mindig egyforma elmondás nem látszott sikerültnek: a teljesen azonosan ismétlődő hosszú részek nehézkessé, vontatottá tették az egyébként szépen kidolgozott szavalatot; a másiknál viszont a refrén színeztése sokat emelt az egyébként kevésbé átértékelt előadáson.

Ügyeljenek tehát rá: a refrénes vers csapda; a kezdőnek jobb ezt elkerülnie.

5. A verstudás és a versmérték összefüggései. — Egyik-másik mintha azt gondolta volna közületek: abban az ihletett hangulatban, amelyben egy-egy költői mű megelevenítése történik, a szavalónak olykor mintegy joga van a vershangulat újratemetése közben a szöveget is „újratemetni”: egy nyúlfarknyival megtoldani, vagy ennyikét elvenni belőle; s a hallgató — ha nem ismeri a verset — észre sem veszi ezt; vagy — ha ismerné — úgysem követi ujjával a sorokat a szövegkönyvben. — Igenám, csak hogy a verstudásnak — még az ismeretlen vers tudásának is — nagyon megbízható mércéje van a hallgató kezében: a versmérték ismerete, a vers ritmusának megérzése. S ez az, ami leleplezi a szavalót. Mert ha nem tudnám is A walesi bárdokat, azt mindjárt megérezném, hogy a ritmus sántít ott, ahol a szavaló *Eduárd*-ot ejt *Eduárd* helyett (igaz: az elején *Eduárd király*; de később: *Ne éljen Eduárd?* — s ezt nem szabad felcserélni!); vagy ahol ezt mondja: „De vakmerőn s hivatlanul Előáll a harmadik” (nem beszélve arról, hogy az eredeti szöveg „Előáll harmadik” sora éppen nem ezt jelenti, hanem határozatlan formában: „előáll egy harmadik”). Ugyanígy leleplezi A merengőhöz című vers előadóját ez a sor: „Az egész világ nem a mi birtokunk”, hiszen az egyetlen trochaikus a sok jambikus

között. S bár nem ismertem a Donna Kláráról szavalt Heine-románcot, ezt a sorát: „Látja Klára s köszönti” a kritikus helyen magamban azonnal és-re javítottam; s ezt sem fogadtam el így: „Ott vonul az *ifjú* pár”, hanem csak így: „az ifjú pár”, mivel a versben négyes és harmadfeles trochaeusok váltakoztak ugyan, de itt az első harmadfelesnek, a második meg négyesnek bizony erősen sántítana. S pontos emlékezet és utánanézés nélkül is megállapíthattam, hogy a Hídatatásnak ebben a sorában: „Ezt is a hullámok nyelik el”, a névelő nem a szerzőtől való, hanem a szavaló illetéktelen betoldása.

Pedig a versmértéket nemcsak az ilyen durvább hibák, a betoldások és kihagyások hamisítják meg, hanem még az olyan apróbb vétségek is a szöveghűség ellen, amelyeket ti talán nem is tartanátok annak. Jól tudjátok, hogy magánhangzóink, főleg *i*, *ú*, *ü* hangunk időtartama részben ingadozott már klasszikus költőink korában — ahogyan ma is —, részben pedig változott is azóta. Például ma a *víz* szónak *vízen* alakja egyre gyakrabban rövid *i*-vel ejtődik, bár írásunk tartja még hosszúságát. Ez a köznyelvi kiejtésben meg is tűrhető. De az Ágnes asszonynak meg A vén cigánynak e szóalakot tartalmazó sorát mégis így kell elmondanunk: „Holtig *vízen* és kenyéren”, illetőleg: „Mit ér a gond kenyéren és *vízen*”, mivel itt az *i* a versmérték szempontjából hosszú, s ezen változtatnunk nemcsak illetlenség a költővel, hanem vétség is a ritmussal szemben.

Ne változtassunk tehát a szövegen! A költő eléggé kicsiszolta, nagy gondnal formálta ki; gondatlanságunk többet ront rajta, mint amennyit a megtanulásán megtakarított csekélyke fáradság ér.

6. Hangképzési, kiejtési kérdések. — Erről bizony beszélgetnünk kellene még akkor is, ha pusztán szavalóversenyen lennénk, nem pedig egybevont kiejtési és szavalóversenyen; hiszen a jó versválasztás, a tökéletes megértés, a művészi előadás hatását felére, sőt olykor tizedére csökkentheti a rossz hangképzés, a torz kiejtés. — Nem véletlen, hogy a felyegyzett kiejtési hibáknak jóval nagyobbik része a leány versenyzőktől való, miközben közülük került ki a verseny első három helyezettje is: az előkészületek a fiúknál inkább a kiejtés, a lányoknál inkább a szavalás gyakorlására irányultak.

Alig van a kiejtésnek olyan törzskönyvezett hibája, amelyik legalább egy-egy példával ne szerepelt volna ezen a különben szép és színvonalas versenyen. A lányok között többen is akadtak pöszék (az *sz*-féle hangokat túlságosan elül képzők), a fiúk közt volt egy enyhén sesegő (az *s*-et túlságosan elül képző) s egy erősen huhogó (az előbbinek az ellenkezője: túlzottan hátul s túl tág réssel képzett *s* és *cs*). Ezek a kiejtési hibák nemritkán orvosi esetek; de azért legtöbbször a jó irányítás és a szívós gyakorlás is segít rajtuk. — Előkerült — hogyan is ne került volna elő! — a régi ismerős: az *é*-be hajló pesti *á* hang (majdnem így: *tovébb*), két fiúnál aránylag tisztán, egynél azonban ráadásul erősen orrhangúsítva. Egy másiknak magasabb, kissé palócos volt az *á*-ja, a kelleténél szűkebb ajaknyílású; ilyen szűkítették voltak egyik leány versenyzőnk *ő* és *ö* hangjai (túlzó jelöléssel: *fűtt rák*, *lelűkte*). Az ilyen elszűkített hangképzésen is lehet segíteni kellő alkalmassággal; s persze mindenképp előt a hiba felismerésével. — A kelleténél jóval öblösebben beszélő egyik fiú (majdnem így ejtette az *első* szót: *ölső*) is levetheti ezt a hibáját további gyakorlással. — A kelleténél hátrább képzett s felpattanásakor szinte csattanó (postalveolaris) *t* hang természetesen szintén nem hiányozhatott e seregszemlénkről. — Egyik versenyzőnk

elkapkodva-elnyújtva nagyjából egyformán félhosszúnak ejtett minden utolsó szótagbeli magánhangzót, akár rövidekről, akár hosszúról volt szó (pl. *vòlt, öròmhòk*, s ugyanígy: *tovàbb*). E hibának sem rossz ellenszere a kitarító gyakorlás, önnevelés.

Több szót érdemel ezeknél néhány eléggé elterjedt modorosság. Az egyik: az *l* hangnak valami kényeskedő *j*-sitése (túlzó jelöléssel: *holj voljt*), amivel az egyik leánynál találkoztunk. — A másik: a mássalhangzók hosszúságának eltűnése, a hosszúnak röviddé mosódása (pl. *profeszor, szelò*); erre két versenyzőtől is akadt példa. — De mindezeknél terjedőbb és visszatetszőbb az úgynevezett betűejtés: az a helytelen törekvés, hogy a kiejtés írásunknak minden betűjét hangra váltsa, mégpedig pontosan a leírottra. Tudjuk, hogy a magyarban a szavak végén — néhány újabb keletű kivételt nem számítva — néma a *h* hang, vagyis nem ejtendő. A *cseh, düh, méh, pléh* tehát helyesen ejtve: *cse, dü, mé, plé* stb. Nos, azt mondtam: tudjuk. De úgy kell látnom: rosszul tudjuk, illetőleg nem tudjuk; mert tizenkét e szempontból megfigyelt versenyző közül mindössze három ejtette így a *düh* szót: *dü*. A többiek ejtették hangszalagzárral (*dü'*), erős *h*-val (*méh, düh*), sőt hosszúra nyújtottal (*dühh*), egy pedig ennek zöngés változatával (*düy*). Sokat ehhez nem is teszek hozzá; ennek leküzdése nem is gyakorlás, inkább csak tudomásulvétel kérdése. — Betűejtés az is, ha az írásképhez a kelleténél jobban ragaszkodva a hangkapcsolatokban elmulasztjuk a hasonulás és összeolvadás végrehajtását. Hallottunk ilyen kiejtést is: *gondjával*, pedig az magyarul: *gongyával*. Ne féljünk attól, hogy kiejtésünk nem elég szép, ha természetes! A helyesírási szabályok nem mindig kiejtésiek is egyben.

Itt említem meg viszont: nem volt sem elég meggyőző, sem eléggé irodalmi egyik leány társatoknak eléggé erős, másiknak ennél valamivel gyengébb nyelvjárásos törekvése. Pesti gyerekek vagytok, a köznyelvet beszélitek, irodalmi műveket adtok elő: nálatok nem sok keresnivalója van a népiességeknek. Még paraszt tárgyú irodalmi mű előadásakor is jobb óvakodni tőle, nehogy modorossá váljék; de például A méh románcá semmiképpen sem arra való, hogy nyelvjárási kettősmagánhangzókat ejtsen benne a költő is, a leány is, a méh is. — Más oldalon viszont ne legyetek „műveltebbek” sem a kelleténél. Ha Arany János a *Sire* megszólításra a *sír* szót rímelteti A walesi bárdokban, akkor fogadjátok el, hogy e megszólítás az ő intenciója szerint így ejtendő: *szír*, ne ejtsétek a kelleténél angolosabban *szór*-nek, mert elromlik tőle a vers. (Egyébként is — ha már pontoskodunk, bár a pontosságot mégsem érjük el vele — *szájr* a mai ejtése, s *felség* a jelentése.) Hiszen akkor már csak az lenne hátra — szerencsére ez nem történt meg —, hogy a vár és ura nem *Montgomery* (azaz: *Montgomeri*) lenne, hanem angolosan valahogy így: *Montgamri*, ráadásul a második szótagon hangsúlyozva. Nincs az ilyenre semmi szükség!

Bizony, a szép és helyes kiejtés alapfeltétele a szavalásnak. Megléte nem különösebb érdem, de hiánya annál nagyobb hiba.

7. A hangsúlyozás és a hanglejtés buktatói. — Közismert szabály, hogy a hangsúly az értelmileg fontos részek kiemelésére, az érzelmi telítettség jelzésére és a ritmus érzékeltetésére egyaránt felhasználható; s hasonlóan a hanglejtésnek is van értelmi, érzelmi és ritmikai oka, illetőleg jelölő funkciója. Azt meg nyilván észrevettétek — ha nem tanultátok is —, hogy a szavalatban, vagyis a verses szöveg visszaadásában olykor e három indíték ketteje szembekerül egymással: az értelmi mozza-

natok ide kívánnának hangsúlyt, de az érzelmiek inkább oda, a ritmikaiak viszont a kettő közül egy harmadik pontra. Mert a versnek nemcsak tartalma, nemcsak értelmi mondanivalója van, hanem érzelmi fűtöttsége, s emellett kötött ritmikus formája is. A jó szavalás lényegében nem is más, mint egyensúly keresése e három pólus között. Ha túlságosan az értelmi szempontok uralkodnak el, a szöveg megszűnik verses lenni. Ha viszont túlságosan a ritmikai hangsúlyok dominálnak, oda a mondanivaló, az értelem. Itt választani nem lehet, csak egyeztetni.

Bizony ez az egyeztetés nem mindig sikerült. Sokatoknál eltűnt a versnek sajátos verses lüktetése a kétségtelenül jogos, de kelleténél jobban uralkodó értelmi hangsúly mögött. De volt nem egy példa az ellenkezőjére is: hogy az értelmi hangsúlyok észrevehetetlenné sikkadtak, mert a túlzottan lüktető versszerű nyomatékozás elmosta őket. Sőt akadt olyan is köztetek, aki a versnek valami sajátos pattogva lüktető jelleget adott, melyben a nyomaték csúcsai sem az értelmi, sem a ritmikai kívánalmaknak nem feleltek meg, hanem valahogyan önálló életet éltek, függetlenek voltak a verstől. — Nem mindig sikerült az értelem és a vers kívánta hanglejtésformák összeegyeztetése sem. Az Egy gondolat bánt engemet szavalója például túlságos racionalitással itatta át a szöveget, s leeresztette a hangot minden befejezett gondoltnál. Ez prózában értehető is lenne. De versben, mégpedig egy olyan tirádában, amelyben a gondolatok vég nélküli áradása szorosan egymásba kapcsolódva, egymásból folyva jelenik meg, amelyben a sodró iram nem enged megállást a gondolatnak, ahol a csapongó érzelemnek vége nincsen: ott az ilyen lezárások a hangulat halálát jelentik, amiért nem vigasztalja meg a hallgatót a legértelmesebb előadás sem.

Felhívnom a figyelmeteket a hangsúly és hanglejtés egy-két apróbb, de jellemző részlethibájára is. A walesi bárdokban van egy részlet: „Vadat és halat, s mi az ég alatt Szem-szájnak kellemes, Azt látok én . . .” Az utolsó felsorban a szavaló így hangsúlyozott: „Azt¹ látok én . . .”, pedig így kellett volna: „Azt látok én . . .”. Itt ugyanis az *azt* összefoglalóan visszaulal arra, ami van, ezért némileg hangsúlyos; de a legfontosabb a mondatban mégiscsak az, hogy ezek v a n n a k, ezeket l á t j a a király; jól ki kell hát emelni az állítmányt, hiszen ez készíti elő annak felsorolását, ami aztán n i n c s e n, amit a király n e m l á t, amit hiányol. — Nagyon mechanikus volt itt ez a részlet is (a szavaló hangsúlyozásában közlöm): „Ajtó megől fehér galamb, Ősz bárd emelkedik”. Ebben a részletben a *fehér galamb* tulajdonképpen rejtett hasonlat: fehér galambhoz hasonlóan ősz énekesről van szó. E közbevetésnek hasonlat jellege azonban nyelvileg nem fejeződik ki, ezért hangsúllyal-hanglejtéssel kell kissé lesüllyesztenünk, elkülönítenünk a mondat fő szövegétől, s két megfelelő időtartamú szünettel is körülágyaznunk. Különben itt tanácsos nemcsak a jelzőt, hanem a jelzett szót is hangsúlyoznunk, hiszen a hasonlat teljes formájában („Ajtó megől — *fehéren*, mint a *galamb* — Ősz bárd emelkedik”) is hangsúlyos lenne mind a kettő. — Tatjana levelének szavalója sem tudta eléggé megadni hangsúlyokkal az értelmét annak az első sornak, amely tulajdonképpen az egész további szöveget, annak alaphangját, a helyzetet egybe sűrítve magyarázza: „Én írok levelet magának”. Ahogy ő hangsúlyozta, az csak annyit jelentett: „*én* írok magának, (nem a szomszédasszony)”. Pedig itt hangsúlyos a *magának* is.

¹ Itt a dőlt szedés átlagos hangsúlyú, a kövér erősebb hangsúlyú szótagot jelöl.

Hiszen arra utal: normális helyzetben a férfi ír a nőnek. De itt ez most fordítva van: a nő ír a férfinak, azaz „*én írok magának*”. — Ugyanő tette ritmikussá, de ezzel értelmileg eltorzította ezt a sort: „*Nem tudta volna meg*”. Pedig itt a második hangsúlyra semmi szükség. — Érdekes jelenségre figyelmeztet A merengőhöz című vers szavalójának ez a két hangsúlyformája: „*el nem égeté*”; „*el nem varázsolt*”: arra, hogy az igekötős ige tagadott formájának ez a megszakított szórendje ma már sajnálatosan háttérbe szorult a közbeszédben, fiatalabbjaink számára szinte már ismeretlen is, helyette ez járatos: „*nem égette el*”, „*nem varázsolt el*”. Mivel ezekben a tagadó szó hangsúlyos, a szavaló a régies szerkezetben is azt hangsúlyozta, pedig ennek eredeti megoldásformája: „*el nem égeté*”, illetőleg: „*el nem varázsolt*”. Akinek ez furcsa, szokatlan, gondoljon arra: maga sem hangsúlyozhatná másképpen a régi közmondást: „(Addig jár a korsó a kútra) *míg eltörik*”. — Még egy, az értelmezéssel összefüggő hangsúlyozási kérdést! József Attila versének szavalója talán maga sem értette meg ezt a részletet: „*Én egész népe-met fogom Nem középiskolás fokon taní-tani*”. A „*Nem középiskolás fokon*” részt úgy hangsúlyozta, mintha abban a *középiskolás fok* tagadása lenne: „*Nem középiskolás fokon*”; pedig itt alighanem a *nem középiskolás fok* állítása fordul elő. Ha kérdeznék utána, nem így próbálnám: „*milyen fokon nem tanítja*”, s felelni sem azt felelném: „*középiskolás fokon nem*”; hanem a teljes kérdés rá: „*milyen fokon tanítja*”, s a felelet: „*nem középiskolás fokon*”. Ezért a *nem középiskolás* rész inkább teljesen egybe ejtendő, szünet nélkül, mint a foknak egységes (csak éppen negatív) jelzője; szünet a *fokon* szó előtt van valamennyi.

Nehéz dolgok ezek, az igaz. De kellő gyakorlással, kellő próbálgatással mégiscsak mi kerekedünk felül rajtuk. — Am ha ezen túlkerülünk is, még mindig vannak előttünk feladatok: megtanulni a bánást a hangsúlyok erősségi és a hanglejtésformák magassági fokozataival. Mert a legfontosabb részeknek kissé magasabb, a közbevetetteknek, a beékelteknek meg kissé alacsonyabb a hangfekvése az átlagosnál; ugyancsak nagyobb, illetőleg kisebb az átlagosnál hangsúlyaik ereje is. Ha nem, akkor nincs kiemelés, nincs közbevetés, csak valami egyhangú álmosító darálás; akkor nincsen vers, csak altató nótá.

8. Néhány szó a mimikáról. — A beszédnek természetes kísérője és kiegészítője az arc, a kéz, olykor a test mozgása. Különösen az a szavalásnál, amely már lépés a beszéd-től a színjátszás felé. A jól elhelyezett kéz- és testmozdulat, a megfelelő arcjáték sokat lendíthet a szavalat hatásán. Voltak néhányan közületek, akik ezt helyesen ki is használták. De sajnos, akadtak példák a két végletre is: a mértéktelen hadonászásra és fintorgásra (erre kevesebb), s másrészt a gesztusok teljes hiányára. Ez utóbbi azért is kellemetlen, mert aki a kezét nem használja tudatosan, az nem is fékezi tudatosan; s megcsúsz, hogy keze-lába magára hagyatva, külön életet kezdve, tehetetlenül lóg, vagy éppen fölöslegesen és stílustalanul kaszál a levegőben. Nem mondom, hogy tükör előtt gyakoroljátok a verset. De a diványon hason fekve, vagy a szobában fel-alá járkálva sem lehet. A szavalatnak ezt a részét is ki kell dolgozni előre. A szavalónak tudnia kell, hogyan fogja használni a kezét. Ha le akarja kötni, tartson valamit benne; de akkor aztán nem használhatja fel. Ha asztal mögött áll, könnyedén letámaszkodhat vele, s ekkor megvan a lehetősége, hogy szükség esetén igénybe vegye

néhány aláfestő gesztusra. Ha teljesen szabad téren áll (így voltak ti, talán nem a legszerencsésebben), döntse el magának előre keze „alapállását”, amelyből kiindul gesztusaihoz, s ahova visszatér utánuk.

Sokféle mozgás, sokféle állás elképzelhető, csak egy dolog nélkülözhetetlen: előre kipróbálni s eldönteni, hogy hogyan lesz. A szaválás előkészítéséhez ez is hozzátartozik; ez az elengedhetetlen utolsó fázis.

Deme László

A hangtani okokból eredő helyesírási hibákról

I. A helyesírás tanítása a nyelvi kultúra iskolai terjesztésének egyik legfontosabb ága. Az általános (és közép-) iskolások helyesírási tudásának meglehetősen lassan, de kétségtelenül emelkedő színvonala ma már nemcsak lehetővé teszi, hanem meg is követeli egyes rész-kérdések behatóbb vizsgálatát.

Mindenekelőtt látnunk kell, hogy a helyesírási hibák mennyire bonyolult okokra, milyen sokféle tényezőre vezethetők vissza. A hibák kisebb-nagyobb részben különféle *lélektani* okokból fakadnak (*perseveratio*, homogén gátlás, képzettársítási zavarok stb.). Ilyenek bizonyos betűkihagyások, betűfelcserélések, szótag- vagy szóátváltoztatások stb. E hibákkal meglehetősen nagy lélektani irodalom foglalkozik (Ranschburg Pál: Az emberi tévedések törvényszerűségei. É. n. Bp.; Rudolf Meringer: Versprechen und Verlesen; Jakob Stoll: Zur Psychologie der Schreibfehler; Hermann Weimer: Psychologie der Fehler. 1925.; uő.: Fehlerbehandlung und Fehlerbewertung. 1926.; stb.). A lélektani eredetű helyesírási hibák nem, vagy nem főképpen a helyesírási ismeretek hiányából erednek, éppen ezért orvoslásuk is csak kis részben tartozik a helyesírás tanításának a körébe; inkább a figyelemösszpontosító képesség általános megjavítása, a tanuló idegességének orvosi kezelése, a munkával való túlterheltség megszüntetése javíthat rajtuk.

II. A helyesírási ismeretek hiányával kapcsolatos hibák sem egysíkúak. Helyesírásunk — mint általánosan ismeretes — három alapelve épül: *a)* elsősorban fonetikus jellegű. Fonetikus vonásai általában a magyar irodalmi¹ nyelv hangzását tükrözik; *b)* másodszorban etimologikus, szószármaztató jellegű; *c)* végül, harmadszorban a hagyomány is befolyásolja (vö. pl. HSz.¹⁰ 5).

Azokkal a hibákkal, melyek főleg nyelvtani ismeretek hiánya miatt megsértik a szószármaztató elvet, vagy melyek — hiányozva a kellő begyakorlás és beidegződés — helyesírásunk hagyományos elemei ellen vétének, itt részletesen nem foglalkozom. Nem foglalkozom velük már csak azért sem, mert gyógykezelésüknek szintén tekintélyes magyar irodalma van már (pl. Nyelvtanításunk helyzete és feladatai. Szocialista nevelés könyvtára, 67. szám. 46—58; A helyesírás tanítása. Pedagógus továbbképzés 1953., főleg 121—56; stb.).

III. Részletesen foglalkozom a fonetikai okú hibákkal. Nem mintha az elméleti irodalom az újabb időkben ezekről teljesen megfelelkezne (vö.

¹ Irodalmi nyelvnek nevezem nemcsak az írott, hanem a beszélt nyelvnek legmagasabb szintű formáját is. Nemzeti nyelven a nyelvjárások fölötti irodalmi és köznyelvet értem együttesen.

A helyesírás tanítása. Pedagógus továbbképzés. 1953. 37—8, 77—117), hanem azért, mert itt van még a legtöbb tennivaló.

Vizsgálati anyagként felhasználok a budapesti XII., Márvány utcai általános fiúiskola III/b. és IV/c., a II., Marczibányi téri általános fiúiskola V/d., VI/a., VII/a. és VII/b. osztályának magyar irodalmi dolgozatfüzeteit (1956—57. tanév), a rétsági járásban (Nógrád m.) Bánkon az általános iskola III., IV., V., Diósjenőn a III., IV/a., IV/b., Felsőpetényben a III., IV., Rétságon a III., IV., Romhányban az V., Tereskén a III., IV., V. és Tolmácson a III., IV., V. osztályos tanulók magyar fogalmazási dolgozatfüzeteit, illetőleg a kemencei (Pest m.) általános iskola V. és VI. osztályának magyar fogalmazási dolgozatfüzeteit (szintén az 1956—57. tanévben). Összesen tehát körülbelül 900, főleg III., IV., V. osztályba járó általános iskolai tanuló hibáit jegyzeteltem ki. Jegyzeteimen fel van tüntetve a helységen kívül az osztály és a tanuló neve is; ez utóbbiakat azonban itt nem közlöm majd. — Szándékosan mellőztem a vizsgálatból a másolt és diktált szövegeket, így aztán az első és második osztályok a vizsgálatnál szóba sem jöhettek. Bármennyire célszerű lett volna, a körülmények nem tették lehetővé sem a teljesen azonos osztályok vizsgálatát, sem azt, hogy mindegyik községben, osztályban, iskolában ugyanolyan mennyiségű írásanyagot tekintsek át tanulónként.

A hangtani okokból származó hibák vizsgálati anyagom alapján (no meg saját tapasztalatom alapján is, hiszen több évig tanítottam általános iskolában) tovább csoportosíthatók.

1. Egy részük nincs kapcsolatban a tanuló beszédének az irodalmi nyelvi kiejtéstől való eltéréseivel.

Jellegzetes esetei e csoportnak például az *-unk*, *-ünk* igei és birtokos személyrag (történetileg az *-u*, *-ü* tövéghangzó + *nk* személyrag) hibás írásmódjai. Előjáróban meg kell jegyezni, hogy ezt a végződést a vizsgált falvakban is köznyelvi formájában használják (saját megfigyeléseim, a Nyelvtalasz kemencei, pataki és tolmácsi gyűjtései). A tanulók egyrészt hosszú *ú-t* jeleznek írásukban: Budapesten: *kiszállünk*, *utunk*; Bánk: *Kartyáz-tunk*; Diósjenő: *csináltunk*, *hógolyóztunk*, *kaptunk*; Rétság: *indultunk*; Romhány: *vagyunk*, *irunk*; Tereske: *jartunk*, *Adjunk*, *álltunk* stb.; Tolmács: *összepakoltunk*; Kemence: *gondolkazunk* stb. Sőt Tereskén: *házmunkát* adat is. Látszólag semmi összefüggés nincs e hibák és azok közt, melyek az *-unk*, *-ünk* *n-jét* vagy ritkábban *k-ját* kihagyják, Budapesten: *kilépun* 'kilépünk', *vagyun* 'vagyunk', *Felmentün* a... 'felmentünk a...'; Bánk: *megyuk* 'megyünk', *hazamegyuk*, *kezuk* 'kezünk'; Diósjenő: *vagyuk* 'vagyunk', *votuk* 'votunk', *mentük*, *Nézzü körül* 'nézzünk körül', *falukba* 'falunkba'; a többi községben éppígy, jónéhány ilyen betűkihagyás! Nyilván teljesen lehetetlen itt csak lélektani okokkal magyarázni a kétféle hibát. Lehetetlen feltennünk az utóbbi csoportban az alanyi és tárgyas ragozás felcserélését is; noha a rétsági járásban tömegesen vannak magyar—szlovák kétnyelvűek a tanulóifjúság soraiban is, ezek beszédében semmiféle ilyen jelenséget nem tapasztaltam. Másrészt azért is lehetetlen ez az indokolás, mert az *n* kihagyása birtokos személyragból semmivel sem ritkább, mint igeiből.

Mint már mondtam: az *u*, *ü* azoknak a beszédében is rövid, akik hosszú magánhangzót jelölnek, s az *n* (kiejtésben mediopalatális nazális: a postdentalis *n* állandó helyzeti változata) azoknak a beszédében is hangzik, akik írásukból kihagyják. Ezek után kezd fény derülni a két hiba — vélhető —

összefüggésére. A *k* előtti *n* jelentés-megkülönböztető képessége csökkent. Fonetikailag egyrészt az előtte álló magánhangzóval olvad össze, másrészt az utána álló *k*-val, hiszen a zár csak ennek az utóbbinak a képzése során pattan fel. Lebecsülése lenne a gyermek fonetikai képességeinek azt hinnünk, hogy ő ezt nem érzékeli. A spontán fonetikai képességet az írni tanulás nem feltétlenül erősíti, sőt! Grétsy Lászlóné beszélte el nekém, hogy általános iskolás tanítványai igenis észrevették az *n*-nek *k* előtti módosulását: azt mondták rá, hogy „félíg kiesik”. Az *n* kihagyása az írásból ezt a „félíg kiesést” tükrözi, s hasonlít némileg a görögök $\gamma\gamma = ng$ jelölésmódjához. Ha a tudat a magánhangzóval való összeolvadást állítja központi helyre (hisz a magánhangzó képzésének jelentős idő-hányadában többé-kevésbé nazálisra válik az utána következő *n* hatására), ugyanakkor azonban helyesírási normánk és az olvasási emlékek *-nk*-ja is a figyelem előterébe kerül, akkor *-únk*, *-űnk* jelölés az eredmény. Hasonlók a később tárgyalandó *vólt* írásmódok. — Kevésbé valószínű, hogy a magyar magánhangzóknak az a sajátsága tükröződik itt, hogy likvidák és nazálisok előtt hangzanak leg-hosszabban Gombocz és Meyer mérései szerint (vö. pl. Bárczi: Fonetika 32).

A beszélt irodalmi nyelvben bizonyos történelmileg meghatározott helyzetekben a zárt *ë* nemcsak megtűrt, hanem szinte ajánlott variáns (vö. a „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című kötetben Deme László: 204—6). Úgy sejtem, a nemzeti nyelv *ë*-ző változata is okozhat helyesírási hibákat: a tanulók az *ë*-t nem az időtartam szempontjából rokon nyílt *e* jellel, hanem a hangminőség szempontjából rokon *é* *é* jelével jelölik olykor a fővárosban is, pl. *sőtétédik*. Azonban, mivel ez a hibatípus igen ritka a fővárosi anyagban, talán másképp kell magyaráznunk. A tanulók az *ë*-t általában inkább csak ott, azon a vidéken írják *é* jellel is (l. később!), ahol ez a hang nemcsak változat jellegű, hanem külön fonéma.

2. Ennél az első csoportnál sokkalta gyakoribbak azok a helyesírási hibák, melyek a beszélt irodalmi nyelv helyett a köznyelv hanyagabb, pongyolább, alacsonyabb szintű kiejtésének hangtani sajátságait tükrözik. Ide tartoznak a *hamarossan*, *erősebb*, *tölle*, *álam*, *válal*, *háboru*, *keserü*, *vót*, *zód* félék. Ezekre a hibafajtákra jónéhány példát lehet a budapesti tanulók füzetében találnunk. Részletesebben nem foglalkozom velük itt. Azt, hogy az ilyenfajta hibáknak messze túlnyomó többségükben a hanyagabb, pongyola köznyelvi kiejtés az oka, bizonyára senki sem fogja vitatni.

3. A nyelvjárásban beszélők számára összehasonlíthatatlanul több lehetőség nyílik arra, hogy fonetikai okokból származó helyesírási hibákat kövessenek el, vagyis az irodalmi nyelv fonetikája helyett mintegy a nyelvjárásuk hangtanát tegyék normává, s így tulajdonképpen a nyelvjárásukat írják le. Erre a jelenségre többen utaltak már (vö. az újabb irodalomból: A nyelvtani óra vezetése. Bp., 1951. 95; Nyelvtanításunk helyzete és feladatai. Bp., 1953. 105; Kronstein Gábor: Anyanyelvünk az iskolában 1956. ápr. 74—6; vö. továbbá a zárt *ë*-vel kapcsolatban felsorolt közleményeket). Azonban ahhoz, hogy az ilyen hibákat a maguk súlyában, összefüggéseiben, rendszerében lássuk, és a helyesírás tanításában a jövőben valóban súlyuknak megfelelő gondot fordítsunk orvoslásukra, ahhoz tüzetesebb vizsgálat szükséges. Úgy vélem, hasznos, ha a fentebb említett közép-palóc községekben gyűjtött hibaanyagomat rendszerezve, kommentálva, a helyben uralkodó nyelvjárás hangtani vonásaival összevetve közzéteszem. Az adatokból a lehetőség szerint igyekszem azokat a hiba-eseteket kizárni,

melyekben a betű-szándék bizonytalan, vagyis amelyek esetleg nem fonetikai, hanem kalligráfiai hibák (pl. több tanulónál előforduló írássajátság, hogy az *a* kivezető vonalát a normálisnál magasabban, az *o*-ét a normálisnál alacsonyabban vezetik, s így a két betűforma egybeesik; az *é* olykor soványra sikerül, szinte *í* és fordítva; némely ékezetet olvashatunk pontnak és vesszőnek egyaránt; stb.). Ilyen hibák természetesen a fővárosban éppúgy vannak, mint a palóc falvakban.

a) Labiális és illabiális magánhangzók. A nemzeti nyelvi labiális *a* és illabiális *á* írásában a fővárosi tanulók csak egyféle hibát követnek el: elhagyják az *á* ékezetét. Ez nem fonetikai, hanem lélektani jellegű hiba (vö. például Weimer: *Psychologie der Fehler*. 1925. 16). Rétság vidékén és Kemencén a nemzeti nyelvi *a* és *á* helyén *ā*, *ā-t* illetve *ā*, *ā*, *ā*, *ō*, *ō-t* ejtenek. Ugyanitt az általános iskolások a rövid *a-t* gyakran írják ékezettel, vagyis *á*-nak, a hosszú *ā-t* pedig a fővárosinál sokkalta gyakrabban ékezet nélkül, sőt *ó*-nak is! Nyilvánvaló, hogy a palóc nyelvjárásban beszélő tanulók az *a* *á* jeleinek ékezetével nem időtartamot, hanem minőséget (illabialitást) jelölnek: Bánk: *ásztalt, házjájokba* 'hazájukba', *kápáltak, feldárábólták, óján, vának* 'vannak', *Jáj, Jáj, mulácságra*; a többi községben is számos példa; Kemence: *tárisznyába, Megvacsorasztám, háza* 'haza', *mádarak, támadt* stb. — Ugyanakkor az *á* ékezetének elhagyása — mely, mint mondtam, sokkal gyakoribb hiba, mint a fővárosban — az esetek egy részében a lélektani helyett szintén hangtani okra vezethető vissza: az ékezet elhagyása itt szintén nem rövid időtartamot, hanem hangminőséget jelez. Még biztosabb tanúk a tiszta, kalligráfikus írásokban az *á*-k helyett álló *ó*-k, melyek nyilvánvalóan a nyelvjárási *ó*, *ó*-s kiejtést tükrözik. Kemencén: *iskolóba*; Felsőpetényben: *vocra* 'Vácrá', *alomosra* 'állomásra', *csavarjók* 'csavarják', *rétsógra*; Tolmácson: *Furókkal* 'Furákkal' (*Furák*: személynév); stb.

A Nyelvatlasz és a saját gyűjtésem alapján¹ a nyelvjárás illabiálisabb kiejtését tükrözik a következő írásmódok: Tereske: *külsejét, külseét* 'külsejét'; Tolmács: *begrével*. — Viszont a labiálisabb kiejtést mutatják (vö. NyA., s. gy.) a *fizet* igének *füzet* írásmódjai, illetőleg a nemzeti nyelv *-höz* ~ *-hez* rag helyén álló *-höz* (kiejtésben *-hö*!); Bánk, Tolmács: *fűzec* 'fizetsz', *fűzetni, megfűzetni, kifuzetem, fűzetek*; Diósjenő: *hegyhöz*; Bánk: *hegyihöz*; Tolmács: *réhöz* (!) 'réthez'.

A tanulók jelölik az írásban a zárt szótag végi *l* labializáló hatását is: Kemence: *megebédőtünk, ekölene* 'el kellene...'; Bánk: *lepésölük* (!) 'lepréselik', *szüretölni, köl* 'kell', *kiprésültük, Szüretölés*; Tolmács: *Szüretölni*; stb.

b) A magánhangzók időtartama. Rétság környékén a felső nyelvállásúak hangsúlyos helyzetben megnyúlhatnak: *úraság, fűvet, pipá, púhá* (NyA., s. gy.). Sokkal gyakrabban csak félhosszúra nyúlhatnak meg.

Az írásban ilyen hibák mutatkoznak: Bánk: *Júliska, dúddl, múst, virágot, írkat, tudtam, nyúkszonak*; Tereske: *asztsúsogták, kúkorica, útaztam, úgráltunk*; Kemence: *libakot* 'libákat', *vízet, úgrálnak, mígyár* 'mindjárt'; stb. Ha az első pillantásra hajlandók is lennének ezeket a hibákat mind a nyelvjárás rovására írni, a fővárosi tanulók helyesírási hibái mindjárt jelzik, hogy más okokkal is számolnunk kell: *súnnyí* 'sunyi', *kivalasztota, búrkoloztot*,

¹ A továbbiakban a Nyelvatlaszt NyA., saját gyűjtésemet s. gy. betűkkel rövidítem.

túdom, útolso, útolso, királyért, királynak stb. — A kiejtésen kívül számolnunk kell itt a szótagoló hangos olvasás önkéntelenül is a tudatba ivódó magánhangzónyújtásainak emlékével, továbbá lélektani tényezőkkel. Ezek közé sorolnám én az „írás-emfatikum”-nak nevezhető tényezőt, mely az aránylag keveset vagy még nem teljesen mechanikusan, nem automatikusan író személyek belső beszédében (mely ilyenkor az írást kíséri) léphet föl (egy német példát l. Ranschburg Pál: Az emberi tévedések törvényszerűségei. Bp. É. n. 96, 188).

Rétság vidékén följegyeztem zárt szótag végi *r* előtt megnyúlt magánhangzókat: *gyórsán, történet, kárcsi (!), szárvácská magot*; félhosszúra nyúltak: *börzsöny, orvosnak, kerbe 'kertbe'*. A NyA. inkább rövid hangokat jelez ilyen helyzetben: *kerbe, gyorsán* (Tolmács).

Írásban: Bánk: *Magyarországon, sörbajövünk, Mikór, fórrjon* stb. — A fővárosi iskolákban: *először, kórút, spórtot, órakór, Mikór, sörba*. A hibák részben a fővárosban is az irodalmi nyelvitől eltérő kiejtésen alapulnak, másrészt a szótagoló olvasás hatásának maradványai, írás-emfatikus vagy egyéb lélektani okok eredményei.

c) Z á r t a b b és n y í l t a b b m a g á n h a n g z ó k. Bizonyos nemzeti nyelvi *a* és *e* tövéghangzók helyett Rétság vidékén és Kemencén *o*, *é*, *ő* áll (NyA., s. gy.). A tanulók le is írják nyelvjárásuknak ezt a sajátosságát: Kemence: *libáidot, sitalpakot, juhokot, ökö*; Rétság: *alszonak, nyúkszonak, anyámot*; Romhány: *ház tetököt, szállítanak 'szállítanak'*; stb.

Helyesírási hibaként jelentkezik *o*-val szembeni *u*-zás is: Bánk: *ustort, kukurica, meg fulytani*; Diósjenő: *szölöbukrokon*; stb. Ezek a nyelvjárási kiejtésen alapszanak (NyA., s. gy.).

Éppígy hozhatnák példákat arra, hogy a köznyelvi *ö*-vel szembenálló nyelvjárási *ü*-ket is le-leírják a tanulók egyes szavakban.

Az Ipoly vidékén az *é* külön fonéma (NyA.). Egy tolmácsi kisfiú arról panaszkodott az édesanyjának, hogy már tanulták az *e* és *é* betűt, de az *é* betű még mindig nem akar sorakerülni az iskolában. Hogy az *é*-t az *é*-ző nyelvjárásban beszélők valamiképpen jelölni akarják, azt a magyar nyelvészek már régebben észrevették. Általában *é*-vel vagy néha *é*-vel jelzik az *é* zártságát a paraszti levélírók (vö. Halász Ignác: Nyr. 12: 233; Zolnai Gyula: Nyr. 56: 29; Morvay Péter: MNy. 39: 79; Kálmán Béla: MNy. 44: 157; Sulán Béla: Pais-eml. 114). Helyesírási hibák, melyeknek keletkezésében valószínűleg az *é*-zés játszott közbe: Bánk: *mindigmégtanulom* 'mindig mégtanulom'; Rétság: *leszédik, le szédtek, Jozséf*; Kemence: *léültünk*. A fővárosi — ez esetben ellenőrző jellegű — anyagban csak egy hasonló helyesírási hibát találtam: *sötétédik* (épp zárt *é* helyén).

A zárt *i*-zés és a nyílt *é*-zés adatai a hibák közt meglehetősen bizonytalanok és kisszámúak, nehezen választhatók el a kalligráfiai hibáktól. A Rétság vidéki és kemencei nyelvjárásban ritka a teljesen zárt *i*-zés, az *é*-nek inkább csak zártabb *é* variánsa gyakori.

Közismert palóc sajátosság a nyílt *ó*-zás, *ő*-zés (NyA., s. gy.). Vidékünkön gyakori az *ó*, *ő* változat is a nemzeti nyelvi *ú*, *ü* helyén. Íráshibák: Kemence: *jo szívó*; Diósjenő: *ötszirmó, szűlöt 'szőlőt', hősitott 'hűsítöt'*; Tolmács: *Búcsózunk, szerőre, szerőn*; stb. — A fővárosi anyagban ilyen hiba nincs: ez is jelzi, hogy a hibák oka a nyelvjárás hangzásában keresendő.

Zárt szótag végi (eredetileg zárt szótag végi) *l* előtti nemzeti nyelvi *u*, *ü* nyelvjárásunkban nyíltabban hangzik. A tanulók itt is „leírják” nyelv-

járásos kiejtésüket: Kemence: *Hazorol* 'hazulról', *örölünk* 'örülünk', *megöröltem* 'megörültem'; Tolmács: *kipirova* 'kipirulva'; stb. De mutatkozik írásban az ellenkező jelenség is: Rétság: *odahajult*, *kukurikul*; Tereske: *üdvözül* 'üdvözöl'; stb. Ezek az íráshibák részben írásbeli hiperurbanizmussal, túlkompenzációval magyarázhatók, de föl lehet tennünk azt is, hogy a nyelvjárásban beszélő tudatában az *ó*, *ő* polifonematikus értékű hangok már nem az *ol*, *öl* hangkapcsolatok változatai.

d) Az *l* „kiesése” és betoldódása. Nyelvjárásunkban nagyon gyakori a — különösen középső nyelvválású magánhangzók utáni — zárt szótag végi *l* (eredetileg vokalizációs) kiesése. Mind a NyA., mind saját gyűjtésem tanúskodik erről. Bizonyos mássalhangzó-ikerítődések mellett ez az a jelenség, mely leggyakrabban jelentkezik fonetikai okú helyesírási hiba formájában a tanulóknál; Kemence: *kőtő* 'költő', *gylőte* (!) 'gyűlölte', *beszégeni* (!) 'beszélgetni', *ki zöldetek* 'kizöldeltek', *Iluskáto*, *bepakótam*, *kivúról*, *tőtsem* 'töltsem', *elkütte*, *széléné*, *szanak* 'szállnak'; stb. De mutatkozik érdekesebb formában is: Bánk: *zakatól*, *vólt*, *bevásáróltam*, *tizennyólc*; stb. A fővárosban is megvan mindkét helyesírási hibafajta. A két-féle hiba egy jelenséget: az *l* vokalizációs-kieséses nyújtó hatását tükrözi. A *vólt* típusban az író jelöli a magánhangzó saját kiejtésében hosszú időtartamát, de jelöli az *l*-et is — olvasási, írási és irodalmi nyelvi hangemlékek alapján. Megjegyzendő, hogy nem tartoznak az utóbbi csoportba a mind vidéken, mind Budapesten előforduló *tanúl*, *készül* írásmódok. Ezek egyrészt az *l* kihagyása nélküli hosszú magánhangzós kiejtést jelzik,¹ másrészt bizony az idősebb pedagógus-nemzedék számlájára írandók. Magam is láttam olyan füzeteket, ahol ezek rövid *u*, *ü*-ről voltak kijavítva hosszúra. Ti. a század eleji helyesírás még megengedte a hosszú magánhangzós alakok használatát: különösen akkor, ha az *l* után nem magánhangzó következett (vö. A magyar helyesírás elvei és szabályai. Bp., 1877. 11; Simonyi: Az új iskolai helyesírás ... Bp., 1903. 29—30; stb.).

Az *l* „kiesésének” reciprokumára, az *l* betoldódására több példánk van a rétsági járás nyelvjárásában: *tól* 'tó', *éldésányám* és — talán parole kiejtésben? — *altó* 'autó' (s. gy.). Mint íráshiba: Diósjenő: *altók* 'autók', *tólon* 'távon', *tól is* 'tó is'; Tolmács: *tól* 'tó', *tólat* 'távat'; stb.

e) Más mássalhangzók kiesése. A Rétság vidéki és kemencei nyelvjárásban kieshet szótag végéről a *j*, mássalhangzók közül vagy mögül a *t* és *d*, az *-ért* ragnak utolsó vagy mindkét mássalhangzója, néha a szó végi *r* is. Ezek a mássalhangzó kivetések írásban is mutatkoznak: Bánk: *északak*; Rétság: *északák*; Bánk: *viszonlátásra*; Diósjenő: *mer jó*, *mer* 'mert'; Tereske: *maj egy* 'majd egy', *Irmeg* 'írd meg'; Tolmács: *Vajlingokat*; Diósjenő: *hama* 'hamar'; stb. Az *-ért* ragra: Diósjenő: *tejé*, *teji*, *azér*; Rétság: *Bandiér*, *mér*, *tejé*; stb. Hasonló, hasonlóképpen a kiejtést tükröző mássalhangzó kihagyások találhatók a budapesti általános iskolások írásában is: *megin két*, *míndjár*, *viszon hallásra*, *mér* 'miért'; itt persze aránylag sokkal ritkábban.

f) Zöngés és zöngétlen mássalhangzók. A színmagyar Diósjenőn öt, némileg köznyelvesedő tanuló ilyesmiket ejt: *nem*

¹ Ez a fajta kiejtésmód megvan nemcsak a familiárisabb jellegű köznyelvben változatként, hanem a legmagasabb szintű beszélt nyelvben is mint variáns — és nem is csak keleten, hanem a fővárosban is.

pecsüli, *öZvény*, *györGY* 'György', *györtynék* 'Györgynek', *legerőseB*, *zsuppos háZ*. Tolmácson szintén öt, többé-kevésbé köznyelvesedő tanuló: *májzol*, *szöGGel*, *ertőben* 'erdőben', *vel kel mēni* 'fel kell menni', *viű ~ fījű*, *szāsztīZ*, *bácsihóZ*. Három tereskei tanuló: *kéccāZ*, *szāZ* ezér, *gyōR* 'Győr'; stb. A zöngétlenülések és zöngésülések többségében parole vonás, hogy melyik szóban jelentkezik e jelenségek: ugyanaz a személy sem mondja a fenti szavakat következetesen így. A jelenségek maguk mégis társadalmi jellegűek, hiszen hordozóik, akik nem is kizárólag csak frissen vagy régebben megmagyarosodott szlovákok és magyar—szlovák kétnyelvűek (bár főképpen azok), jelentékeny hányadát teszik némely itteni falu lakosságának.

Írásbeli példák két községből: Diósjenő: *fát fágnak*, *fát fágnak*, *fölvelé*, *szoknia* 'zoknija', *biciglit*, *elgezet*, *szabadítság a...* 'szabadítsák a...', *mind* 'mint', *Alik* (a javításban ugyanígy; a szövegben utána zöngétlen mássalhangzó); Kemence: *iszkatot* 'izgatott', *Mindik*, *igasakos*, *vehér*, *vérget* 'férget', *pedik*, *legét*, *csumölcs* 'gyümölcs', *felgerekedett*, *térbetyülve*, *balankjába* 'barlangjába'; stb. A nyelvjárásban beszélő tanulók hatalmas mennyiségű ilyen hibájával szemben a fővárosban ez a fajta hiba alig fordul elő.

g) A mássalhangzók időtartama. E vidéken ikerítődik az *sz* és *s* intervokális helyzetben, főleg birtokos személyragok, modális *n* rag, és *k* többesszám-jel előtt. Írásban: Diósjenő: *pirossak*, *cakossak*, *pirossat*, *keservessen*, *szorgalmassan*, *idősseb*, *rendessen*, *essett*, *késsőbb*. Hasonló hibák a fővárosban is. Teljesen tévútra került Ranschburg, amikor az elemi iskola harmadik osztályos tanulói által elkövetett *hamarossan* féle hibákat írásbeli folyamatossági, perszeverációs jelenségnek magyarázza, nem pedig a kiejtésben keresi az okot (Az emberi tévedések törvényszerűségei. Bp. É. n. 99). Az viszont egyáltalán nem lehetetlen, hogy a mássalhangzó-ikerítődés hangtani folyamata valami kapcsolatban áll a lélektanban perszeverációnak nevezett jelenségesoporttal, sőt az is lehet, hogy e jelenségeknek egyik fajtát alkotja. Meg kell jegyeznünk: mind vidéken, mind a fővárosban számtalan esetben írnak olyankor is rövid mássalhangzót, amikor a kiejtés nem indokolja ezt. Vagyis némileg mégis! Mind Rétság vidékén, mind a fővárosban egyre gyakoribbá válik, illetőleg gyakori, hogy az irodalmi nyelvi hosszú mássalhangzó helyett félhosszút, sőt olykor rövidet ejtenek. Tehát a hosszú mássalhangzók írásban való hibás, rövid jelölése talán mégsem csak lélektani okokra vezethető vissza, hanem arra a folyamatra, hogy kezd megszűnni vagy legalább is meggyengülni a mássalhangzók időtartamának jelentésmegkülönböztető szerepe. Lehetséges, hogy amit a kiejtés nem árul, mert nem árulhat el nekünk, arra az íráshibák tömege figyelmeztet: egy rejtett fonológiai folyamatra.

h) Palatalizáció. A palatális felső nyelvvállású magánhangzók igen gyakran palatalizálják az előttük álló *t*, *d*, *l*, *n* hangokat (NyA., s. gy.) ezen a vidéken. De ez az a hangtani jelenség, mely az iskolában legelőször kopik le a tanulók beszédében. Ezért aránylag ritkán okoz helyesírási hibát: Kemence: *csipeggyik* 'csipkedik'; Bánk: *enyi* 'enni', *Ivanyics* 'Ivanics' (személynév); Diósjenő: *agyigra* 'addigra'; Rétság: *Sögdelni* 'szökdelni'. — A vidékünkön szórványosan, de langue jellegű *cs > ty* változásnak is jelentkezik az írásban is néhány példája. A kiejtésben mutakozó *lt > jt* változás ritkán rögzítődik helyesírási hibává: Diósjenő: *fagylajtót*, *fagylajtott*; Rétság: *meg vajtota* 'megváltotta'.

Mivel a fővárosi tanulók kiejtésében nincsenek hasonló formák (bár talán itt-ott *fagylajt* félek a fővárosban is vannak), írásukban sem találtam efféle hibákat.

j) Az *ly* probléma. Rétság vidékén és Kemencén a felnőtt lakosság még *ly*-t ejt a legtöbb *ly*-lyel írt szóban (NyA., s. gy.). A tanuló ifjúság azonban nagy többségében már nem. Találkoztam olyan gyermekkel, aki tudja ugyan ejteni az *ly*-t, de szándékosan kerüli az *ly*-ező beszédet. Az eredménye ennek az, hogy e vidéken semmivel sem kevesebb az *ly* írással kapcsolatos hiba, mint a fővárosban. Sőt mutatkozik az írásbeli túlkompenzáció is: *ly*-t írnak aztán nemcsak eredeti *j*-k, hanem hiátustöltő *j*-k helyén is, sőt magánhangzók közül *ly*-t kihagynak hiátustöltő *j*-nek érezvén. A nagyszámú adat közlését itt még szemelvényesen sem próbálom meg.

Van néhány *l*-ező adat, mely a nyelvjárás szórványos *l*-es kiejtéséből vetitődik át az írásba: Romhány: *Taval, taval, tavalis*; Tolmács: *játszó-helem, helet*; stb. Ez az utóbbi fajta hiba nem mutatkozik a fővárosban.

k) Más salhangzók hasonulása. Rétság és Kemence vidékén gyakoriak az *rl > ll*, *tyt > tt*, *rs > ss* stb. mássalhangzók hasonulásai (NyA., s. gy.). Írásban: Bánk: *tallóra, gelice, hadtam*; Diósjenő: *össben 'örşben'*; Felsőpetény: *talóra, elhaták, aztam megint*; Tereske: *palásra 'padlásra'*; stb.

A hasonulásos depalatalizáció a pongyolább fővárosi kiejtésben is hallható, nemcsak nyelvjárásaink többségében (Rétság vidékén is). A jelenség szórványosan mind Budapesten, mind vidéken helyesírási hibák okává is válhat. Például Diósjenő: *kötént*; Romhány: *bizonyítvánt*; Tolmács: *versent, puttont*; Kemence: *királylánt, karácson*; stb.

Nem hasonul Rétság és Kemence vidékén a mássalhangzóhoz a *-val*, *-vel* rag *v*-je. Írásban: Diósjenő: *édesanyámual*; Tereske: *késvel*; Kemence: *labdakval*; stb. Budapesten nincs ilyen hiba.

l) Hiátus és hiátus-töltés. Köznyelvünkől eltérően hiátus keletkezik e vidéken az által, hogy a határozott névelőnek magánhangzóval kezdődő szó előtt is gyakran rövid *a* formáját használják (s. gy.; Horger: MNyj. 94; a NyA. tolmácsi, pataki és kemencei gyűjtésében e jelenség nem mutatkozik). Írásban: Bánk: *A ünnepélyt*; Felsőpetény: *A én 'az én'*.

Hiátustöltésre a köznyelvnél gyakrabban használják itt a *j*-t. Írásban: Bánk: *Géptűjér, többijek, szomorújak*; Diósjenő: *Dijósjenő, síjelni*; stb. Írásbeli túlkompenzáció: Bánk: *mingyaan*; Diósjenő: *Megiesztett, ünnepeesen*; stb. Hasonló példák a fővárosban is.

De a köznyelvtől teljesen eltérően nem ritka itt a *h* hiátustöltő sem. A *h* hiátustöltőt mutató íráshibáknak Budapesten nincs megfelelőjük. Diósjenő: *sihes 'siess', sihesetek, műh útra*; Romhány: *síhető, síhelni*; Tolmács: *megihetük 'megijedtünk'*.

m) Írásban is mutatkoznak ezenkívül a nyelvjárás más sajátosságai is: szó eleji torlódás feloldása, *r ~ l* váltakozás, hangátvetések, elhasonulások stb.

Vizsgálatunk tanulságai: már a köznyelv pongyolább, családiasabb formája is számos helyesírási hibát okoz azzal, hogy hangzásában eltér a beszélt irodalmi nyelvtől. Aránytalanul több hangtani okból eredő hibát követnek el aztán a nyelvjárásban beszélők. A hibák gyakran nem közvet-

lenül, hanem hiperurbanisztikus írásformák, írásbeli túlkompenzációk alakjában tükrözik a nyelvjárás hangzását.

4. A hangtani okokból eredő helyesírási hibák kiküszöbölésére egyetlen igazi, radikális eljárás van csak: az irodalmi kiejtés rendszeres, szervezett tanítása. Kronstein Gábor helytelenül vélekedik, ha azt hiszi (Anyanyelvünk az iskolában 1956. ápr. 74—6), hogy a nyelvtani tudatosítás és begyakorlás orvosolhatja ezeket a hibákat is. A helyes kiejtés tanítását, mint a helyesírástanítás egyik alapvető feltételét említi a pedagógusok továbbképzésének egy kiadványa (A helyesírástanítása. Bp., 1953. 25—6) is. De az ortoepia azzal, hogy világossá, tagolttá, tisztává, tudatosabbá teszi az írás közben folyó „belső beszédet”, a lélektani okokból keletkező helyesírási hibák számát is csökkenti (vö. Jakob Stoll: Zur Psychologie der Schreibfehler 126).

A tantervek a helyes kiejtés tanításáról csak ritkán és csak egészen sivár általánosságok formájában emlékeznek meg (Polgári fiúiskolai tantervi utasítások. 1927. 7; A kereskedő-tanonciskolák ... tantervi utasítása. 1928. 30; Tanterv a gimnáziumok és leánygimnáziumok számára. 1938. 13; Tanításterv ... a gépipari ... középiskola számára. 1940. 8; Tanterv és utasítás az általános iskola I—IV. osztálya számára. 1956. 38).

Ez a szüksézszerűség és bizonytalanság azonban nem egészen a tantervek összeállítóinak a hibája: inkább nyelvtudományunké, mely bizonyos szükségleteket nem vett eléggé hamar észre. — Szükség van sürgősen a normalizált irodalmi kiejtés megállapítására, kötelező beszédtechnikai, kiejtéstani kiképzésre az oktatók számára, az alsó és középiskolákban a helyes kiejtés oktatására a magyar nyelvtan keretében. Ezek a szükségletek már húsz évvel ezelőtt időszerűek voltak (vö. Kodály Zoltán: A magyar kiejtés romlásáról 14—5).

Ma, nagyarányú művelődési forradalom lezajlása, szocialista nemzetünk létrejötté közben e kívánalmak az akkorinál százszor időszerűbbek. Oktatjuk az idegen nyelvek pontos kiejtését az iskolákban. Helyes. De mennyivel szebb, fontosabb feladat a saját anyanyelvünk szép kiejtésének az oktatása (vö. Kodály: Klny. a Bp. Népművelési Bizottsága 1938. októberi munkatervéből 3)!

Cikkemben igyekeztem világosan rámutatni arra, hogy a helyes kiejtés tanítása nem jámbor széplelkek óhaja, hanem konkrét oktatási feladatok megoldásához szükséges tényező; nem is szólok a nyelvestétikai szempontokról.

Amíg a falusi pedagógusok saját elszigetelt tapasztalataikra, egyéni találékonyságukra vannak csak bízva az irodalmi nyelvi kiejtés elsajátításában, addig ez a szükségszerű és nyelvileg haladó jellegű küzdelem a nyelvjárásosság ellen félre-félrecsúszhat, sőt pedagógiai károkat is okozhat (vö. Nyelvtantanításunk helyzete és feladatai. Bp., 1953. 105—7). Ezért irányítására elengedhetetlenül szükség van.

Ha nem is érjük be ennyivel, de ideiglenesen már az is jelentene valamit, ha a Művelődésügyi Minisztérium a vidéki általános iskolák alsó tagozatában tanító nevelők számára olyanféle segédkönyveket adna ki, melyek egy-egy terület ilyen helyesírástanítási kérdéseivel foglalkoznának, jelezve azt, hogy az országosan egységes szempontok mellett milyen helyi tényezőket kell figyelembe vennie a helyesírástanításának.

Török Gábor

A felsőfok leg- eleme. Balonyi Tibor technikumi tanár (Bp. VIII., Népszínház u. 8.) azt kívánja tudni, helyese-e az a nyelvtani szövegezés, hogy „a felsőfok jele a *leg-* és a *-bb*”; vagyis hogy nevezhető-e itt a *leg-* szócska is „jel”-nek, holott „a jel a szó végén vagy vége felé található rendszeren”.

A *leg-* valóban sajátos nyelvtani természetű elem, a kérdés nagyon is érthető. A magyar szavak szerkezeti (azaz ún. morfémák szerinti) fölépítését ti. általában a szóvégi toldalékolás (suffixatio) jellemzi, mégpedig jórészt kétségtelenül úgy, hogy a képzők közvetlenül az abszolút tőhöz kapcsolódnak (*jár-kál*; *egész-ség*; vagy legföljebb más képzővel megtoldott relatív tőhöz: *jár-kál-ás*; *egész-ség-es*), a jelek vagy az abszolút, vagy a már képzővel, más jellel bővült, tehát relatív tőhöz (*jár-t*, *egész-ebb*; *jár-kál-t*, *egész-ség-es-ebb*; *egész-ség-es-ebb-ek-é*), a ragozások pedig vagy az abszolút, vagy a már képzővel vagy jellel ellátott, azaz relatív tőhöz (*jár-om*, *egész-et*; *jár-t-am*, *egész-ebb-et*; *jár-kál-t-am*, *egész-ség-es-ebb-ek-é-re*). A névszói személyragok persze alaktani tekintetben eléggé „jelszerűek”, azaz rendszeren ezek is megelőzik a tulajdonképpeni (declinációs) viszonyragokat (*könyv-ed-et*, *fűz-et-ük-ben*).

A felsőfok *leg-* alkotóeleme (formansa) valóban nem toldalék (suffixum); hanem elöl kapcsolódik a névszó tömorfémájához, azaz ún. praefixum. Ez azonban azon semmit sem változtat, hogy funkciója szerint fokjel. Abból, hogy jeleink általában szóvégi toldalékok, nem következik, hogy meg kell tagadnunk egyetlen tiszta praefixumunk „jel” voltát. (Egyes igekötőknek is van praefixum — pontosabban azonban képzői — jellegük, pl. a *meg-ért*, *el-kap* stb. igében; de általában sokkal fontosabb igekötőinknek határozós összetételi előtag jellege, azért szokásos nyelvtani helyüket is eszerint jelöljük ki.)

Ez a magyarázata tehát annak, hogy Benkő—Kálmán: Magyar nyelvtan 97 — szerintünk helyesen — ezt írja: „A felsőfok jele a *leg-* szócska és a *-bb*”; vagy Szabó Dénes: A mai magyar nyelv 182 ezt: „jel funkcióval bíró [morféma]: a felsőfok jeleül használt *leg-* és ennek nyomatékos formája, a *legesleg-*.” A nyelvtani jelek közt tartja számon a *leg-et*, *legesleg-et* készülő akadémiai leíró nyelvtanunk is (vö. pl. I. OK. 9 : 322—3), így foglalkozott vele legutóbb folyóiratunk is (Nyr. 81 : 300).

T. J.

Mondatelemzés. *Egy fillér kis darab, de annyi hely sincsen, hová az orcáján csókvetést ne hintsen.* — Milyen mellékmondat itt az utolsó tagmondat? — teszi fel a kérdést P. S.-né.

Ezt válaszoljuk: A mellékmondat fajtájának a megállapítása sohasem történhet pusztán formai sajátságok, például a kötőszók alapján. Példamondatunkban a két utolsó tagmondat közti viszony látszólag az *annyi* — *hová* megfelelés alapján volna megítélendő. Ha azonban alaposabban megnézzük az összefüggéseket, rájövünk, hogy először is ilyen megfelelés általában sincs, nem lehet, másodszer pedig arra, hogy az *annyi* nem is a mellékmondatra utal. Az *annyi* az előző mondatra vonatkozik, s jelentése itt 'akkora'. (Az *annyi* és az *akkora* felcserélése rokon jelentésük miatt történhet meg: az *annyi* mennyiségre vonatkozik, az *akkora* mértékre, de a mérték is mennyiséggel mérhető.) Az 'akkora' jelentésű *annyi* a *hely* szó jelzője, és az előző mondat *fillér* szavára vonatkozik, amelyet behelyettesíthetünk az *annyi* helyébe: *egy fillérnyi hely sincsen*. A *hová*-val kezdődő mellékmondatra nem utal mutatószó, de ki lehetne tenni: *olyan hely sincsen, hová* ... A mellékmondat tehát jelzői, de nem mennyiségjelzői, hanem tulajdonságjelzői. Jelzői mellékmondat sokszor előfordul úgy, hogy nem utal rá mutató elem a főmondatában, például: *Keress egy hajlékot, ahol meghúzhatjuk magunkat éjszakára* (= *Keress egy olyan hajlékot, ahol* ...). Jelzői mellékmondat kezdődhet kötőszóként álló névmási határozószóval (*hol*, *honnan*, *hová* stb.-vel), ahogy az előbbi példa is mutatta és még ezek is: *Olyan magyar község nincs, hová ne lehetne egy nap alatt eljutni az ország fővárosából. Ez az a hely, ahol születtem.*

K. S.

Észrevételek a metalingvisztikáról*

Századunk általános nyelvészeti törekvéseinek madártávlati képe meglepően egységes, hisz a kutatók nagy többsége a szerkezeti nyelvszemlélet hívének vallja magát. Ám a közösnek vallott strukturalista alapelvek mellett (melyeknek forrása Európában elsősorban Saussure, Amerikában pedig Boas és Bloomfield munkássága), sőt nem egyszer azok ellenére a madártávlat egységes panorámája azonnal színes sokféleséggé tarkul, mihelyt közelebből vesszük szemügyre a különböző irányzatokat.

Nemcsak eltérő véleményeket találhatunk itt szép számban, hanem homlok-egyenest ellentétes végleteket is. A legjobb példát a lényeges felfogásbeli különbségre talán Pike és Hjelmslev elveinek futólagos összevetése szolgáltatja.

Pike¹ szerint a nyelvtudomány önállósága szóba sem jöhet. A nyelvtudomány alárendelt fejezete az emberi viselkedés általános tudományának, tekintettel arra, hogy a nyelvi és nem nyelvi megnyilvánulások között csupán annyi különbség van, hogy a nyelvi megnyilvánulások verbálisak, az egyéb emberi megnyilvánulások pedig valami más technikai megoldás segítségével váltódnak valóra. Pike mindennek alapján a leghatározottabban tagadja, hogy önálló nyelvi kategóriák lennének. Csupán arról lehet szó szerinte, hogy a viselkedés általános kategóriáinak a nyelv síkján verbális kategóriák felelnek meg. A viselkedés alapegységét Pike behaviorémának nevezi, a verbális behaviorémát pedig uttermémának. Szerinte teljesen mindegy, hogy a barátomra rákiáltok vagy intek neki. Csak annyi a különbség, hogy az első esetben egy verbális, az utóbbi esetben pedig egy manuális behaviorémát alkalmaztam. De mindkettő azonos értékű, azonos síkra tartozik, s egy osztatlan tudomány illetékességi körébe vág.

A család délelőtti beefsteakjének elfogyasztása, a vasárnap reggeli istentisztelet és a vasárnap délutáni labdarúgó mérkőzés ugyanolyan viselkedési egység, mint a mondat.

Pike tücsköt-bogarat egy kalapba gyűjtő elméletével szemben Hjelmslev a túlzott purizmus képviselője.² Szerinte mindaz, amit a nyelvtudomány eddig feladatának tekintett, nem tartozik a szűkebb értelemben vett nyelvhez. Mert az eddigi kutatások a nyelvnek csak fizikai, fiziológiai, pszichológiai, kulturális és történeti aspektusait vizsgálták, de e külső burok miatt nem tudták megközelíteni magát a nyelvet, mely absztrakt és szuverén rendszer. A nyelvtudománynak Hjelmslev szerint az a feladata, hogy a mindenféle külső vonatkozásától megtisztított rendszer belső viszonylatait tárja fel, és keresse azt a közös szerkezeti elvet, illetőleg alapelemet, mely a világ valamennyi nyelvének lényegét képezi, a fonetikai, morfológiai, genealógiai és tipológiai különbségeken túl, melyek a nyelv lényege szempontjából esetlegesek és külsőek.

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1958. január 28-i ülésén elhangzott előadás.

¹ K. L. Pike : Language in relation to a unified theory of the structure of human behavior. Part. I. 1954. Glendale. California.

² L. Hjelmslev : Prolegomena to a theory of language. 1953.

Azt hiszem, Pike és Hjelmslev elveinek egymásmellé állítása beszédes bizonyítéka annak, hogy a nem egyszer egyoldalúsággal vádolt strukturalizmus keretei milyen tágak. Hisz a nyelvtudomány illetékességi köréről vallott nézeteit tekintve — annak ellenére, hogy Pike és Hjelmslev egyaránt strukturalistának vallja magát — Herman Paul közelebb áll Hjelmslevhez, mint Pike, hisz az újgrammatikusok tudós pátriárkája bizonyára mélységesen megbotránkozott volna az amerikai szerző azon megállapításának hallatára, mely szerint a futball-mecses és a mondat között csak annyi a különbség, hogy az előbbi félidőkre oszlik, az utóbbi pedig morfémákra, de a szerkezeti megoszlás elve mindkettőnél egyforma.

E két szélsőséges szerző nézeteinek felvillantásával az volt a célom, hogy érzékeltessem a kutatásnak eme két ellentétes pólusa között meghúzódó lehetséges sávjait, melyek egyikével, nevezetesen a metalingvisztikával szeretnék valamivel részletesebben foglalkozni.

Mindenekelőtt azt kell megnéznünk, hogy az amerikai nyelvfelfogás értelmében a metalingvisztika milyen feladatkörre tart igényt, és milyen viszonyban áll a többi nyelvészeti diszciplínával.

Az amerikai nyelvészek három alapvető nyelvi stúdiumot különítenek el. A *prelingvisztikát* tartják illetékesnek mindazon problémák számbavételére és értékelésére, amelyek a nyelv fizikai, fiziológiai és pszichológiai vonatkozásával állnak kapcsolatban. Tehát ide tartozik a kísérleti fonetika egészében, valamint a nyelv és gondolkodás kapcsolatából mindaz, ami a kísérleti lélektan eszközeivel megközelíthető.

A *mikrolingvisztika* vagy szűkebb értelemben vett lingvisztika a nyelv fonéma és morféma állományait taglalja, tehát részint leíró nyelvészet, részint összehasonlító és történeti nyelvészet.

A *metalingvisztika* mint önálló stúdium, arra hivatott, hogy vizsgálja mindazokat az összefüggéseket és érintkezési felületeket, amelyek a nyelv és az illető nyelvet beszélő nép kultúrája között jönnek létre. A metalingvisztika ilyenformán azzal az igénnyel lép fel, hogy szélesebb alapokra helyezze, illetőleg felváltsa a tradicionális jelentést. Hogy e stúdium Amerikában oly széleskörű érdeklődésre tart számot, abban bizonyára jelentős szerepe van annak a hagyományosan szoros kapcsolatnak, amely Amerikában a nyelvészet és antropológia között áll fenn.

A metalingvisztika — mint önálló területre és sajátos módszertani eljárásra igényt tartó tudományág — Benjamin Whorf írásaiban jelent meg. A nemzetközi közvélemény figyelme elsősorban írásainak gyűjteményes, posthumus kiadásai után fordult tevékenysége felé, melyek közül említésre méltó az 1952-ben napvilágot látó *Collected Papers on Metalinguistics* (Washington, D. C., Department of State, Foreign Service Institute) és az 1956-ban megjelent *Language, Thought and Reality* (Edited by John B. Carroll). Itt közzétett általánosításai során Whorf azt állítja, hogy alapvetően elhibázott az a feltevés, hogy minden ember rendelkezik a megismerés folyamatában egy közös logikai rendszerrel („natural logic”), mely a nyelvtől független s ahhoz képest a priori. Whorf szerint a nyelv szabja meg, hogy miként észleli a beszélő a külvilágot, és hogyan vélekedik arról. Mivel a nyelvi sémák népenként különbözőek, a különböző népcsoportok — nyelvi rendszerük sajátosságainak megfelelően — más-más világképet nyernek. Röviden, Whorf azt állítja, hogy a nyelv nemcsak kifejezi gondolatainkat, hanem meg is határozza azokat.

E megállapításokhoz Whorf úgy jutott el, hogy részletes analízis alá vetett néhány primitív indián nyelvet és kultúrát, főként a hopi nyelvet, és vizsgálatait összehasonlította a fejlettebb európai nyelvek hasonló síkjával. E fejlettebb csoport neve Whorfnál SAE (Standard Average European).

A tudománytörténeti előzményekkel kapcsolatban ismételten rá kell mutatnunk arra, hogy Whorf elméletének Amerikában és Európában egyaránt vannak jelentős előzményei. Amerikában főként Sapir fejtegetett hasonló gondolatokat. 1949-ben kiadott válogatott írásainak egyik passzusát idézem, melyben a gondolatok rokonsága elég világosan megtalálható: „Egy egyszerű költeménynek a megértése például nemcsak a szavak megértését tételezi fel azok átlagos jelentésében, hanem a közösség egész életének megértését, mely a szavakban tükröződik, vagy azok tónusában érvényesül. Még a percepciónak egy viszonylag egyszerűbb aktusa is sokkal nagyobb mértékben függ a szavaknak nevezett szociális minták önkényétől, semmint feltételeznénk... Mi azért látunk, hallunk és tapasztalunk úgy, ahogyan, mert közösségünk nyelvi habitusa az interpretáció bizonyos kiválasztását előre sugallja.”¹

A metalingvisztikai gondolkodás európai előfutárai között elsősorban Alexander von Humboldt, Ernst Cassirer és Johann Leo Weisgerber jön számításba.

Most pedig kíséreljük meg összefoglalni Whorf főbb téziseit:

Whorf első tételét a nemzetközi szakirodalom a *nyelvi relativitás elvének* nevezte el. Az egyén — mondja ki Whorf e tézisében — sohasem ismerheti meg teljesen szabadon, korlátozatlanul a környező világot. Mert még akkor is, amikor a legszabadabbnak érzi magát, anyanyelvi hovatartozásának megfelelően eleve az interpretáció bizonyos, meghatározott módjára van utalva. Ennek következtében a relativitás nyelvészeti elvét kell bevezetnünk, mely azt vallja, hogy nem minden megfigyelő jut ugyanazon külvilág szemlélete alapján azonos eredményre. A különböző nyelvtanok használói különböző megfigyelésekhez jutnak el, a külvilág azonos aktusait különféle képpen értékelik, s ennek megfelelően különböző világgép alakul ki bennük.

Ennek kapcsán idézem szó szerinti fordításban Whorf szavait: „Az események folyamatát és síkját azért bontjuk fel és szervezzük újjá meghatározott módon, mert anyanyelvünk következtében hajlamosak vagyunk e módra, nem pedig azért, mintha a természet exakt módon így oszlanék fel mindenki számára.”²

Hoiyer a relativitás elvét interpretálva³ rámutat az SAE nyelvek és a navaho indián nyelv között a színfogalmak terén megfigyelhető különbségre.

A navaho nyelv és az SAE nyelvek azonos módon osztják fel a spektrumot két különbséggel. Azt a szakaszt, amit mi Európában osztatlanul feketének látunk és hívunk, a navahok két külön fogalmi egységre bontják. Így a navaho *dìt'xìt* és *tì'ìin* egyaránt feketének fordítandó angolra. Viszont azt a szakaszt, amit mi kékre és zöldre bontunk, a navaho egy, osztatlan fogalmi egységként fogja fel és *dò'li'ì*-nak nevezi.

Ezzel kapcsolatban két megjegyzést szeretnék tenni. Mindenekelőtt arra kell emlékeznünk, hogy éppen a színfogalmak népenként fellelhető különbségeivel az európai nyelvtudomány is foglalkozott már. Weisgerber egyik hosszabb írásában⁴ külön fejezetet szentel a kérdésnek, annak a régebbi vitának a revíziója kapcsán, hogy vajon kévakok voltak-e a rómaiak. Hjelmslev pedig⁵ az angol és velszi spektrum-felosztás különbségének példázása alapján tartja szükségesnek két új nyelvészeti fogalom, a tartalomforma és a kifejezés-tartalom bevezetését. (Az már más kérdés, hogy ez esetben éppen két SAE nyelv különbségéről van szó.)

¹ Mandelbaum David. G. (ed): Selected Writings of Edward Sapir. Berkeley and Los Angeles, University of California Press. 162. Angolul.

² Whorf B.: Language, Thought and Reality. 240.

³ H. Hoiyer: The Sapir-Whorf Hypothesis. Memoir No. 79. of The American Anthropological Association 92—105.

⁴ Weisgerber J. L.: Muttersprache und Geistesbildung. 1929.

⁵ Hjelmslev: Prolegomena 33.

Arra viszont jó Hoijer magyarázó spektrum-példája, hogy tisztázzuk: mit is ért tulajdonképpen a metalingvisztika vilásképen. Nyomatékosan le kell szögezünk, hogy nem világnézetet. Hisz azt állítani, hogy a közös anyanyelv az illető nép minden tagjánál azonos világnézetre vezet, kiáltó naivitás lenne. Az ezernyi, nyilvánvaló ellenpélda közül hadd említsünk csak egyet, a materialista Feuerbach és az idealista Hegel esetét, akik homlokegyenest ellenkező világnézetet képviseltek, s közben mindketten németek voltak. Whorf soha nem állított ilyesmit, és hogy akadt bírálója, aki ezért próbálta megróni, az bizonyára nem a legszerencsésebben megválasztott terminológiájának tudható be. Whorf ugyanis a „world-view” kifejezést használja, ami formálisan jelenthet világnézetet. De írásainak tartalmi analízise az esetek zömében kizárja az ilyen értelmezést. A magam részéről azért fordítottam viláképnek s nem, mint szöveg-hűbb lenne, világszemléletnek, hogy minél messzebb kerüljek a világnézettől, és csökkentssem a félreértés lehetőségét.

Ebben a formájában viszont Whorf első tétele, a nyelvi relativitás elve nem hamis, de nem is új. Mert nem valamiféle ismeretelméleti agnoszticizmust prédikál, hanem csupán azt állítja, hogy a külső nyelvi forma különbségein túl a belső nyelvi forma, a fogalomvilág tagolódása sem egyforma minden népnél. Ez viszont Humboldt óta elismert és vizsgált tétele az európai nyelvtudománynak.

Whorf második tétele a nyelvi rendszer kötelező jellegét szögezi le. Ennek lényege az alábbiakban foglalható össze: A nyelvi rendszer, mely meghatározza a gondolkozást, a beszélő tudatán kívül áll, ellenőrizhetetlen, háttérjellegű jelenség. E háttérjellegű rendszer nemcsak kifejezi gondolatainkat, hanem formálja is azokat. Az ember gondolati tevékenységének vezetője, az analízis és szintézis módjának meghatározója. A gondolkodás mindig nyelvi alapon megy végbe, de nemcsak a szavak segítségével, hanem a nyelv kategóriáinak, grammatikai rendjének sokszor egészen absztrakt módon érvényesülő formáiban is.

Épp az imént utaltunk arra, hogy Whorf megjegyzéseit sohasem a világnézetre, hanem — jobb szó híján — a beszélő viláképére kell vonatkoztatnunk, mely nem más, mint az a sajátos mód, ahogy a beszélő az anyanyelve által rendelkezésére bocsátott, nemzedékek évezredes tapasztalatai alapján kialakult sajátos fogalmi kategóriákat a maga részéről a környező valóság megismerésére és felosztására felhasználja.

Természetes, hogy második főtétele, melyben gondolkodás és nyelv kapcsolatáról esik szó, megintcsak nem a gondolatok tartalmára kell vonatkoztatnunk, hanem azok szerkezeti felépítésére. S így ismét az európai nyelvtudomány egyik régóta tárgyalt kérdéscsoportjához jutunk.

A nyelvtudomány mai fokán meglehetősen egyöntetűséggel valljuk, hogy a gondolat önmagában amorf massa, mely világossá és tagolttá csak nyelvi megformáltság alapján és útján válhat. S mivel a nyelvi forma nemzetenként eltérő, eltérő lesz még az azonos tartalmú gondolatok formai-szerkezeti tagolódása is. De hozzá kell tennünk — s ezt Whorf kissé elhanyagolja —, hogy a szerkezeti formai eltérések ellenére ugyanazt a gondolatot tartalmilag azonosan visszaadhatjuk a világ legkülönbözőbb nyelveiben.

Annak illusztrálására, hogy miként érvényesülnek a grammatika absztrakt kategóriái a gondolkodásban és a szemléleti módban, Whorf egybeveti az SAE nyelvek igeidő-rendszerét a hopi nyelvvél. Whorf szerint az egész európai gondolkodásra rányomja a bélyegét az itt beszélt nyelvek igeidő-rendszere, különösképpen múlt, jelen és jövő jól különváló hármassága. Megnyilatkozik az szerinte abban a könnyedségben, ahogy az SAE nyelvek beszélői az időt egyenlő szakaszokra bontják, s rányomja bélyegét egész kultúránkra, okmányainkra, történelemkönyveinkre, naptárainkra. Mindezek ugyanis a „múlt” e nyelvekben fellelhető általános fogalmán alapulnak.

Ezzel szemben a hopi alapvetően ahistorikus nyelv, a múlt általános fogalmát nem ismeri. A múlt a hopi számára impliciten mindig a jelenben játszódik le. Saját nyelvi kutatásaimból ugyanezt tapasztaltam a mai indonézben. Az igealak idő szempontjából e nyelvben is teljesen irreleváns. *Pergi* azt jelenti, hogy 'memni'. *Saja pergi* — 'én megyek', közelebbi időmeghatározás nélkül. Ha mégis közelebbi idődifferenciálás szükséges, akkor az indonéz úgy segít magán, hogy betold egy időhatározó-szócskát. Pl. *saja sudah pergi* 'én mentem', azaz én régen megyek. Ez azonban korántsem azonos a mi fogalmaink szerinti múlttal, sokkal inkább múltba transzponált jelen.

Whorf harmadik tétele a második továbbfejlesztéseképpen azokról a folyamatokról beszél, amelyek a nyelvhez képest *a priori*ak. Whorf hangoztatja, hogy van az emberi tapasztalásnak egy olyan síkja, amely nincs alávetve a nyelvi anyag formáló erejének. Ez az elsőfokú tapasztalat minden ember részére egyformán adott. Majd így ír: „Tanulmányaim azt sugallják, hogy a nyelv — kardinális jelentősége ellenére — bizonyos értelemben felületi jelenség a tudat mélyebb folyamatai fölött... Abban az értelemben tartom felületinek, ahogy például a kémiai folyamatok felületieknek mondhatók a fizikai egzisztencia olyan mélyebb rétegeihez képest, amelyeket intraatomikus, elektronikus meg subelektronikus formákban ismerünk.”¹

Whorf ilyenformán különbséget tesz elsőfokú vagy fiziológiai megismerés között, mely nyelvtől független (ezt apprehenzióknak nevezi), valamint másodfokú megismerés között, mikor a nyelvi anyag már köti az észlelőt (konceptualizáció).

A térformákat például a hopi ugyanúgy látja és érzékeli, mint mi, hisz érzékszervei azonosak a miénkkel. De a térfogalmakat már nem tudja felhasználni egy olyan nem térjellegű viszony metaforikus kifejezésére, mint az idő — mert ezt a fogalmi síkot már a nyelvi anyag uralja, s a hopi nyelv ilyesmit nem tesz lehetővé.

Whorfnak a megismerés különböző fokozatairól vallott nézeteit a pszichológusok közül a szintén amerikai Franklin Fearing vetette a legalaposabban vizsgálat alá.² Fearing terjedelmes tanulmányában megtaláljuk az utóbbi évtizedek minden tekintélyesebb lélektani szerzőjének véleményét, mely Whorf harmadik tételének bírálata szempontjából számba jöhet. Sajnos, az amerikai szakirodalmat lelkiismeretesen számba vevő szerző európai kollégáinak idevágó munkáit nem érinti, s amit különösen sajnálunk, nem foglalkozik a szovjet pszichológia e térre vonatkozó megállapításaival. Írása azonban még a sajnálatos egyoldalúság ellenére is hasznos lehet Whorf elméletének értékelésekor, ezért röviden megpróbálom összefoglalni főbb megállapításait.

Mivel Whorf második tétele a megismerés folyamataival foglalkozik — írja többek között Fearing —, mindenekelőtt azt kell eldöntenünk, hogy a modern lélektan felfogása értelmében mi a különbség a fiziológiai, vagyis nem nyelvi, és a fogalmi, azaz nyelvi közvetítésű megismerés között. Mindkét esetben az egyén és a külvilág kapcsolatáról van szó. A különbség technikailag az, hogy a percepció esetében az egyén közvetlenül kerül kapcsolatba a külvilággal, míg a kogníció (azaz fogalmi megismerés) esetében egy közvetítő elem — a nyelv — ékelődik a szubjektum és az objektív világ közé.

A percepció, azaz nyelvi anyag nélküli megismerés tanulmányozására legideálisabb alany a gyermek, mégpedig minél fiatalabb korban, hisz nyilvánvalóan annál kevésbé van kitéve a nyelvi befolyásnak, minél közelebb áll születése idejéhez. Ebből

¹ Whorf, B.: Language, Thought and Reality 239.

² Fearing, F.: An Examination of the Conceptions of Benjamin Whorf in the Light of Theories of Perception and Cognition. Memoir No. 79. 47—81.

a szempontból érdekesnek tarthatjuk Spitz kísérletét.¹ Spitz a „mosolygó válasz”-t használta fel a percepció indexeként, mely egyike a legkorábbi megnyilvánulásoknak, s a csecsemőknél már a harmadik hónaptól kezdve rendszeresen megvan. A stimulus egy emberi arc volt, két szem, orr és a mozgás. Ha ezek az alkotórészek együtt jelentek meg a gyermek előtt akár egy igazi arc, akár kezdetleges maszk formájában, a mosolygó válasz is rendszeresen jelentkezett. Más stimulussal ebben az időszakban még nem lehetett kiváltani. Az is teljesen közömbös volt a kísérleti alany számára, hogy az arc barátságos vagy haragos arkifejezést öltött-e. Ez a globális percepciónak rendkívül egyszerű formája, mely nem lehet „tanult”, hisz a születésnél még nincs jelen, s még nem tud különbséget tenni barát és ellenség, élő és élettelen között.

Piaget egy sor tanulmányt² szentelt annak a kérdésnek, hogy látja a gyermek a világot és miként gondolkozik róla. Véleménye szerint a gyermek gondolkozásmódját realizmus, animizmus és artificializmus jellemzi. A realizmus Piagetnél azt jelenti, hogy a gyermek nem tesz különbséget saját személye és a külvilág között, s összekeveri a tárgyat a tárgyra vonatkozó gondolattal. Az animizmus annak a tendenciának a neve, mely a tárgyi világot élettelen és akarattal ruházza fel. Artificializmusnak nevezi Piaget azt a szemléleti módot, mely a külvilágot emberi alkotás termékének véli.

Piaget írásait gazdag és szenvedélyes vitairódlalom övezi, módszerében sok mindent kifogásoltak, de lényeges megállapításait azóta többen megerősítették.

A percepció természetének megértéséhez érdekes adalékot nyújt Heider és Simmel kísérlete.³ Egy két és félperces játékfilmen normális felnőttek harmincegy tagú csoportja előtt különböző geometriai ábrákat vetítettek le, miközben az ábrák (háromszögek, korongok stb.) különböző irányokban mozogtak. A harmincegy megfigyelő közül csak egyetlen egy írta le a meglevenedő ábrasort objektív, geometriai terminológiával. A többiek különféle, emberekre alkalmazott jellemvonásokkal írták le az ábrák mozgását. Más szóval úgy látták, hogy az ábrák között dinamikus viszonylatok állnak fenn. Az ilyen és hasonló kísérletek azt látszanak bizonyítani, hogy a percepció sohasem ment a megfigyelő bizonyos „felruházási” szándékától.

A fiziológiai percepció elsősorban a kiskorú gyermekek észlelési módja, de megtalálható bizonyos fokig minden felnőttél, s talán ez marad mindvégig a megismerés fő formája bizonyos egyéneknek. Rendkívül gyakori a schizofreniások és a csökkent szellemi képességűek között.

Érdekes összefüggés látszik fennállni a fiziológiai percepció és a metafora között, tekintettel a primitív nyelvek közismerten gazdag metafora-rendszerére. Feltehető ugyanis, hogy a kezdetleges kultúrák embere nagyobb mértékben él a megismerés nemfogalmi típusával.

Gazdag szakirodalmat feldolgozó beszámolójának a megismerés fokozataira vonatkozó részét Fearing az alábbiakban summázza:

Jóllehet még több, szisztematikus vizsgálatra van szükség, annyit már ma elismerehetünk, hogy van a megismerésnek egy olyan típusa, mikor az egyén közvetlen kapcsolatba kerül a külvilággal, s ez a megismerési mód legegyszerűbb formájában minden embernél egyforma, tekintet nélkül kulturális hovatartozására. A tapasztalásnak ez az elemi módja megvalósulhat nyelv jelenléte nélkül, de a nyelvi anyagban is kifejezésre juthat e szemléleti mód elsősorban metafora alakjában. A fiziológiai percepció

¹ Spitz, R. A.: „The Smiling Response...” *Genetic Psychology Monographs* 34 : 57—125.

² Piaget, J.: *The Language and Thought of the Child*. 1926. *The Child's Conception of the World*. 1929. *The Moral Judgement of the Child*. 1932. stb.

³ Heider F. and M. Simmel: *An Experimental Study of Apparent Behavior*. *American Journal of Psychology*. 1944. 243—59.

jellemző vonása, hogy nem húz éles határvonalat szubjektum és objektum között, és a tárgyi világot szívesen ruházza fel dinamikus-affektív tulajdonságokkal. Előfordulhat minden életkorban, de leggyakrabban gyermekek és primitív népek esetében. Ám az utóbbi még igen problematikus.

A pszichológus szakvéleményének meghallgatása után tekintsük át Whorf negyedik, legátfogóbb igényű és a nyelvészt legelevenebben érintő tételét. E szerint a nyelv szerkezete és a kultúra egésze között történeti összefüggés áll fenn. A kettő viszonya nem úgy értendő, mintha a kulturális normák és a nyelvi alakulatok között korreláció vagy okozati kapcsolat állna fenn, hanem összefüggés. A történelem folyamán a nyelv és a kultúra együtt fejlődik, kölcsönösen befolyásolják egymást. De együttesük sorsában a nyelv természete az a tényező, mely a fejlődés határait autokratikusan megszabja. A nyelvi forma merevsége akadályozhatja a kultúra fejlődését, például új tudományos elméletek elterjedését stb.

Whorf ez utóbbi tétele egy rendkívül széles kérdéscsoportot érint, nevezetesen nyelv és kultúra viszonyát általában. A nyelvtudomány mai fokán milyen választ kell adnunk erre a kérdésre?

Az 1950-es évek elején lezajlott vitákban egyértelműen ahhoz a F. de Saussure által már fél századdal előbb megsejtett megállapításhoz jutottunk el, hogy a nyelv nem felépítmény, hanem a társadalmi érintkezés eszköze. Ebből az alapvető igazságból levontuk azt a helyes következtetést, hogy a nyelv, mivel léte nincs egy meghatározott társadalmi formáció létehez kötve, közömbös a társadalom különböző osztályaival szemben, egyaránt kiszolgálja azokat. Ugyanakkor azonban arra is rámutattunk, hogy a társadalom különböző osztályai korántsem ilyen közömbösek a nyelvvel szemben, hanem igyekeznek azt a maguk osztályizlésének megfelelően befolyásolni, színezni.

Azt hiszem, hogy a fentebbiek alapvetően megszabják nyelv és kultúra viszonyát is. Ha a nyelv a társadalmi érintkezés eszköze, szerszáma, s nem a felépítmény része, akkor nyelv és kultúra két alapvetően más természetű jelenség. A nyelv nem lehet része a kultúrának, nem lehet annak egy fejezete, hanem csak megnyilatkozási eszköze a kultúra szóbelileg vagy írásbelileg megjelenő ágazatainak. Miként azonban az osztályokkal szemben neutrálisan viselkedő nyelvet a különböző társadalmi osztályok a maguk ízlésének megfelelően akarják formálni, s e törekvésük zsargonnyomok formájában rajta marad a nyelven, ugyanúgy a nép kultúrája — mely a történeti fejlődés folyamán arculatát szüntelenül változtatja — rajta hagyja nyomait a nép nyelvén. De ettől a nyelv még nem lesz a kultúra részévé, legfeljebb részesévé.

F. de Saussure — nem véletlenül — javasolta, hogy tegyünk különbséget külső és belső nyelvtudomány között. A belső nyelvtudomány foglalkoznék a nyelvi rendszer intim, a nyelv és társadalom külső kapcsolataiból le nem vezethető vonásaival, melyek, mivel a nyelv speciális, érintkezés céljaira hivatott jelrendszer jellegével függenek össze, a nyelvtudomány alapvető kérdései.

A külső nyelvtudomány körébe tartozónak ítélte Saussure mindazokat a vonatkozásokat, amelyek a nyelv és a nyelvet beszélő nép történeti útja, a nyelv és a nép kultúrája érintkezéséből adódnak. A külső problémakörbe tartozónak ítélte például a jövevényszavak kutatását. És teljes joggal. Mert az igaz, hogy amikor egy nyelv idegen szócsemet olvaszt magába, ez a nyelv életének eseménye, hisz a kölcsönzött anyag saját részévé válik, rendszerébe illeszkedik. De azt, hogy mikor és milyen jövevényszavak kerülnek egy nyelvbe, nem szűkebb értelemben vett nyelvi, hanem tágabb értelemben vett történeti-társadalmi-kulturális tényezők döntenek el. A magyar nyelvben jópár szláv jövevényszó van. Ám ha őseink annak idején nem nyugatra kanyarodnak, hanem kelet felé, akkor ma nem szláv, török, német stb., hanem esetleg szanszkrit vagy kínai jövevényszavak tarkítják nyelvünket nagyobb tömegben. A kereszténység latin eredetű szó-

anyag, szólásmondás és fogalomkincs alakjában máig érezhetően és könnyen kimutathatóan befolyásolta nyelvünket. Ha a törökök asszimilációja a hódoltság korában erősebb lett volna, s népünk a mohamedán hitre tér, akkor ma a keresztény kultúrréteg helyett vagy mellett egy egészen más természetű fogalomvilág nyomait is felmutatná nyelvünk. Mivel ilyen példa önként és ezerszámba adódik minden nyelvben, szinte azt mondhatnánk, hogy mindaz, amit a kulturális környezet fest a nyelvre, a nyelv rendszerének szempontjából esetleges. Ezen az esetlegességen azt értem, hogy az ilyen hatás módját, idejét és mérvét nem nyelvi tényezők szabják meg.

Persze nem is kell hangsúlyoznunk, hogy tudományunk egészét a belső és külső nyelvtudomány együttes művelése teszi ki.

Ezek után térjünk vissza a metalingvisztikához. Mielőtt megkísérelném összefoglalni véleményemet, szeretném idézni Ahmanova gondolatait. A jeles szovjet szerző a metalingvisztikára vonatkozó kritikai irodalom áttekintése után¹ két alapvető kifogást emel, illetőleg helyesel Whorf elméletével szemben. Mindenekelőtt tautológiának bélyegzi a metalingvisztika gondolatmenetét. Mert szerinte Whorf azt állítja, hogy a különböző nyelven beszélő népek különböző módon gondolkoznak, s ezt azzal bizonyítja, hogy különböző nyelveken beszélnek. A bírálatnak ezt a módját egy kissé leegyszerűsítettnek tartom. Annál szívesebben csatlakozom azonban Ahmanovával együtt Whorf azon bírálóihoz, akik azt vetik szemére, hogy elmélete nem tesz különbséget az olyan nyelvi-népi eltérések között, melyek a nyelv rovására írandók, s azok között, melyek az illető nép életkörülményeivel magyarázhatók.

Hogy az eszkimóknak több, mint egy tucat elnevezésük van a különböző hófajták jelölésére, vagy az arab nyelvben gazdag szinonima-rendszer található a teveháton történő étkezés formáival kapcsolatban, erről sem az eszkimó, sem az arab nyelv nem tehet. Ez semmi más, mint a szóbanforgó népek életkörülményeinek tükröződése a nyelvben. Éppen ezért ez elsősorban nem is nyelvi probléma.

Ezzel szemben az a temporális különbség, amely a hopi és az SAE nyelvek között fennáll, az illető népek életkörülményeiből közvetlenül nem magyarázható. Ez tehát valóban olyan gondolkozásbeli eltérést eredményez, amelynek kiváltásában a nyelv ludas.

Más szóval: Alapvető kifogásunk Whorf elméletével szemben az, hogy nem tesz különbséget a belső és külső nyelvtudomány feladatköre között, és ilyen módon különböző természetű jelenségekre próbál egységes elméletet építeni.

Nem mentes Whorf munkássága idealisztikus vonásoktól sem. Mert abban egyetértünk vele, hogy a különböző nyelvek belső fogalom-világa bizonyos elemeiben eltérő — mint azt éppen a hopi és SAE spektrumfelosztás különbsége példázta —, de azt is hozzá kell tennünk, hogy az eltérések mellett döntő és lényeges egyezések is vannak, és a legegzetikusabb nyelvek meg az átlagos európai nyelvek viszonylatában sem lehetetlen a fordítás vagy szótárkészítés — legfeljebb nehézségekkel jár.

Hasonlóképp a nyelv szerepének misztifikálását kell látnunk abban a megállapításban, miszerint a kultúra fejlődésének határait a nyelvi forma szabja meg. Itt Whorf megfélekedezik arról a helyes Saussure-i elvről, hogy a nyelv nem tartalom, hanem forma — a gondolatok megtestesülésének és közlésének formája. Az analitikus és szintetikus nyelvek Jespersen által kiváltott „elsőbbségi” vitája is körülbelül annyiban zárult, hogy a gondolatok tartalma és színvonala, valamint a közlő nyelv típusa között kapcsolat nem mutatható ki.

Befejezésül szeretném megemlíteni, hogy Whorfnak a hopi, Hoijerner pedig a navaho nyelv és SAE nyelvek viszonylatára vonatkozó metalingvisztikai vizsgálatai

¹ O. Sz. Ahmanova: *Очерки по обсекей и русскокей лексикологией*. Moszkva, 1957. 38—43.

mellett Hockett, a neves fonológus, megkísérelte az angol és kínai nyelv bizonyos vonásainak összemérését.¹ Megpróbálók egy kis ízelítőt adni munkájából:

Mozgásmetonímia. Az angolban — írja Hockett — s valószínűleg a többi európai nyelvben is, az egyik helyről a másik helyre történő mozgást jelentő igék szabadon használatosak a tartós térbeli elhelyezettség jelölésére is. Például:

esni: Egy ember leesik a háztetőről. — A kert a ház mögé esik.

futni: A férfi a tó körül fut. — Az országút a tó mentén fut végig.

A kínaiiban a mozgást jelentő igék nem használatosak ilyen széles értelemben. A kevés kivétel Hockett szerint európai befolyásnak tulajdonítható.

Ilyen mozaikok szembeállítását után Hockett megjegyzi, s e megjegyzésével zárom én is soraimat: Egy kísérleti jellegű elméletnek csak kísérleti jellegű eredményei lehetnek.

Antal László

Juhász Gyula bűs szava

(Egy készülő stilisztikai szótár próbacikke)*

Juhász Gyula költői nyelvének szótári feldolgozásáról szóló tervezetemet a Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyvében (1957. 5—26) közöltem. A stilisztikai szótár szócikkeinek összeállításában követett (és e tervezet óta lényegesen módosult, illetőleg kidolgozott) alapelveket „A költői szókincs elemzésének néhány kérdése” című dolgozatom (Irod. Figyelő 1958.) tartalmazza. A szótári szerkesztés technikai kivitelezésében — lehetőség szerint — igazodom az Akadémiai Nagyszótár, illetőleg az ÉSz. gyakorlata alapján kialakult rendszerhez (vö. legutóbb: Gáldi L.—Wacha I.: Mutatvány az Akad. Nagyszótárból. I. OsztKözl. 11 : 151). Itt csak néhány olyan kérdéssel foglalkozom, melyek az említett helyeken nem kerültek szóba:

1. Az itt következő próbacikk Juhász Gyula költeményeinek eddigi legteljesebb kiadása alapján (J. Gy. Vál. versek. 1956.) készült. Az ideiglenes jelzések ennek a kötetnek a lapszámára (a tört számlálója), valamint az idézett verssor sorszámára (a tört nevezője) utalnak. (Tehát pl. 125/15 = a 125. lapon a 15. verssor. A sorok számozása itt nem a versek szerint, hanem a lap tetejétől a lap aljáig történt.)

2. A szócikken belül — tudtommal első ízben — alkalmazott rendszerezés (I—VI.) általában érvényes lesz a Juhász-szótár jelentéstartalommal bíró szavaira nézve. De hogy az egyes csoportokon belül milyen alcsoportosítás fordul elő (1), 2); a) b); a/1, a/2. stb.), az már a címszó jellegétől, Juhász Gyula költészetében elfoglalt helyétől és sok egyéb tényezőtől függ (például szófaj, mondattani szerep, jelentésárnyalatok gazdagsága stb.).

3. A nyelvtani alakok felsorakoztatása a lelőhely jelzése nélkül történik. Részint azért, mert ugyanezek a szóalakok, illetőleg kifejezések a szócikk további részeiben úgyszólván előfordulnak, részint pedig azért, mert — a teljes szótárban — a szerkezetek alaptagjainak mint címszavaknak szócikkében megtalálhatók lesznek tágabb szöveggörnyezetükbe beágyazva.

4. A különböző jelentésváltozatok, árnyalatok megjelölése, osztályozása a köznyelvi használatból, illetőleg az ahhoz való viszonyításból indul ki (vö. I. OsztKözl. 11 : 154). A megfelelő árnyalatot kifejező szinonim szó kiválasztása — a költő által is

¹ Charles F. Hockett: Chinese versus English: An Exploration of the Whorfian Theses. Memoir No. 79. 106—23.

* A szótár szerkesztője kéri az olvasókat, hogy közöljék vele a próbacikkkel kapcsolatos észrevételeiket.

felhasznált szinonimák (V.) alkalmazásával olykor a címszóval közvetlen szintagmatikus kapcsolatban levő szó jelentése alapján, olykor a tágabb szöveggörnyezet — mondat, sőt esetleg az egész vers — tartalmi vonatkozásai alapján, ismét máskor külső tényezők segítségével történik. (Pl. „vad, kegyetlen, *bús* küzdelem”: ’elkeseredett’, „*bús* robot”: ’gyötrelmes’; — „Gondolkodók, *bús* társaid a földön ma sírva állnak egy nagy sír előtt”: ’gyászoló’; — „*bús* Simeon”: a bibliai vonatkozás alapján ’vágyakozó’, Tompa M. Új Simeon című versének — feltételezhető — visszacsengése alapján: ’agg’). Mégis a szubjektív megítélésnek itt döntő szerep jut. Ezt kiküszöbölni nem is lehet.

5. Ugyancsak nélkülözhetetlen a szubjektív mérlegelés az expresszivitás művészi eszközeinek megjelölésében is. A költőről szóló irodalmi értékelések, elemzések (összeállított jegyzéküket l. a felhasznált Juhász-kötetben: 382—3, illetőleg az azóta megjelent Kispéter A.: Juhász Gyula. 1956.; Zolnai B.: Irod. Közl. 61 [1957]: 112. kk.) itt-ott segítenek ugyan, de inkább csak közvetve.

6. Nem kisebb gondot okoz a felismert (vagy felismerni vélt) művészi eszközök megfelelő csoportosítása sem annál inkább, minthogy egy-egy előfordulásban igen gyakran a költői kifejezőségnek többféle eszköze is megjelenik. Nyilván többet sikerül meglátni és megláttatni Juhász Gyula művészi eszközeiből, ha ugyanazt a példát különböző szempontok alapján, de egyszerre vizsgáljuk. Ezért nem kerültek külön csoportba például az alliteráció (= allit) — Juhász Gyulánál igen gyakori — felbukkanásai vagy a hátravetett jelző használata. (Ez utóbbi már szerepelt a grammatikai felsorolásban, tehát az expresszivitás eszközei közt csak utalás történik rá.)

7. A teljesebb, egységesebb áttekintés érdekében nem látszik célszerűnek az alcsoportok mindenáron való felaprózása sem. Ezért az azonos stilisztikai funkciójú, de más grammatikai helyzetben előforduló példák egy alcsoportban foglalnak helyet (például halmozásos jelzők, halmozásos határozók). Ilyenkor a példákat elválasztó függőleges vonalka (I) megkettőzése (II) figyelmeztet a grammatikai különbségre.

8. Egy példának több szempontú, együttes vizsgálatát a szöveg-gazdaságosság gyakorlati szempontja is megkívánja. Másként rengeteg ismétlés kerülne a szótárba. (Az ismétlések teljes kiküszöbölése amúgy sem lehetséges, illetőleg mindenképpen való kerülése is káros volna.) Kérdés már most, hogyan egyeztethető össze az ismétlődések lehető elkerülésének tendenciája azzal az alapkövetelménnyel, hogy a szónak mindenféle felhasználása bemutatásra kerüljön. A teljesség követelményét mindenesetre arra kellett korlátoznunk, hogy valamilyen formában a költő minden szava helyet kapjon a szótárban. (Ez az alapelve a szovjet Puskin-, illetőleg a mi Petőfi-szótárunk szerkesztőségének is, míg a német Goethe-szótár e tekintetben bizonyos engedelményeket tesz. Vö. a költői szókincséről szóló idézett dolgozat 9. sz. jegyz.) A szók egyes előfordulásainak felhasználása, besorolása a szócikk valamelyik alfejezetébe éppen ezért egybevető értékelés alapján történik: abba a csoportba kell kerülnie, amelyiket a szóban forgó példa legjellemzőbben képvisel (már amennyire ez minden esetben eldönthető). Fontos azonban az is, hogy a felsorakoztatott példák száma az előfordulások *a r á n y á t* is kifejezésre juttassa. Tehát az egyes minőségi csoportba sorolt példáknak viszonylagosan mennyiség-jelölő értékkel is kell bírniok. (A stílus szempontjából nyilván nem közömbös, hogy például a *bús* szót egyszerű, szóló jelzőként vagy egy másikkal párhuzamba állítva használja-e a költő.)

9. A szöveggörnyezet terjedelmének megállapításáról itt csak erre a kettős alapelve hivatkozom: *a)* a közölt szövegrész lehetőleg önmagában is értelmes egész legyen (alsó határ), *b)* kitűnjön belőle a megfelelő csoportba sorolás indokoltsága (felső határ).

bús

I. (Nyelvtani formák):

1. (Toldalékos alakok) *búsan, bússabb*

2. (Mondattani felhasználás): a) (Jelző):

a1. (Egyszerű jelzős szerkezet): b. anya, b. aranykoszorú, b. baba, b. Babilon, b. betyár, b. bitó, b. bolond, b. cimborák, b. csillag, b. diák, b. dicsőség, b. dísz, b. echó, b. éj, b. élet, b. ember, b. enyészet, b. fal, b. füzes, b. gyerek, b. hangfogó, b. hangyavár, b. harangszó, b. határ, b. hegedős, b. hegedűs, b. holtak, b. homlok, b. ifjúság, b. imádság, b. jelen, b. keresztény, b. királyfi, b. koporsó, b. köd, b. költemény, b. költő, b. krisztusarc, b. küzdelem, b. legények, b. magyar, b. Magyarország, b. mámor, b. mélybe, b. merész, b. messzeség, b. mező, b. milliók, b. munkás, b. nap, b. nóta, b. nyugalom, b. ökörnyal, b. őrangyal, b. özvegység, b. pap, b. pusztá, b. ragyogás, b. rege, b. rév, b. robot, b. Simeon, b. sír, b. századok, b. Szeged, b. szem, b. szerelem, b. szikések, b. szőlőhegy, b. táj, b. társ, b. terein, b. testvéretek, b. vándor, b. vándordaru, b. vers, b. virág, b. Vitéz, b. víz, b. zene;

a2. (Más jelzővel együtt): b. egyetlen éjjel, b. frankfurti bölcse, b. karcsú Madonnakép, b. kaftános raj, b. kerti zöld, b. kis cseléd, b. kis szűz, b. lidérces álom, b. magyar avar, b. óriás szív, b. őszi éj, b. parnasszi hegy, b. téli ég || b. és csalfa szerelem, b. és idegen mennyország (vö. még IV. 4. a—c.);

a3. (Hátravetett jelző): annyi viskó, bús, sötét; költő és testvér, bús, szelíd; a régi otthon, a bús és szelíd; mennyország, a bús és idegen; arcóm, gúnyos és bús;

a4. (Határozó mellett) b. fiatalon, b. kitartón, b. szelíden;

b) (Állítmány): oly bús a kaszinó; mily bús az élet **136/15**; Az élet messze, bús volt **143/21**; még élt és bússabb volt, mint egy halott **362/12**; Ki ez a lány? Elkérdezem. Szép és bús. **140/18**; az életem oly szép s bús **206/3**.

II. (Fogalmi kör):

A *bús* szó Juhász Gy. használatában többet jelent a köznyelvi 'szomorú, tristis, traurig' fogalmánál. A költő élete, kora, viszonya a társadalomhoz egész emberi magatartásának, világnézetének alapelemévé tette a *bús* fogalmi körébe sűrítendő, de számtalan jelentésárnyalatban szétszűrőző és feloldódó vonásokat. A *bús* szó tartalmi jegyei Juhásznál a tragikus szomorúsággal éppen úgy egybefonódnak, mint ahogy beletartoznak a költő boldogság és szépség fogalmába is. Így válnak érthetővé és olvadnak harmonikus egységbe mindazok a jelentésváltozatok, szinonimák és költői párhuzamok vagy körülírások, melyek együttesen adják a *bús* szó Juhász Gyula-i értelmezését.

III. (Jelentésárnyalatok):

1. 'Szomorú': téged kereslek, szenvedő madonna, bús özvegységnek áldott hordozója **55/12**; E bús imádságot dalolta ajkam, **80/5**; És minek minden, ó minden minek: a bús napok, ez elhagyott tanyák? **107/4**; s nem érti senki sem e bús anya oly búsan mért fogan? **123/4**; A kis szobában, hol e verset írom, lakott Zoltánka, a szép, bús gyerek **134/2**; finom, bús verset nem sírt el az éjbe, **154/8**; (megölt öröm, szép, bús királyfi) **156/15**.

2. 'szomorkodó': Egyik sarokban feketében áll egy bús anyóka **70/22**.

3. 'bánatos': így néznek ránk a bús őrangyalok. **176/8**; költő és testvér, bús, szelíd, **363/20**.

4. 'fájdalmas': S a kopott szalon úgy érezte mostan, hogy valami bús, óriás szív dobban **76/9**; hogy egy hatalmas és bús szerelemnél érezzem, hogy az életem egész! **102/3**; Az élet messze, bús volt, rég és szép volt. **143/21**; apám, hű és bús krisztusarcod feledtet harcot és kudarcot **251/4**; a sorsod szép és bús rege **277/6**.

5. 'fájó': hogy játsszon véle sok bús, boldog emlék **120/21**; kísér e bús és csalfa szerelem **342/20**.
6. 'szenvetű': két nagy sötét szem ragyog fényt reám, hogy lángjánál a kín és kor reddői annál mélyebb árnyékot vessenek, ó, arcom, gúnyos és bús, **182/7**.
7. 'panaszos': Tudom, mit kérdez hű és bús szemed, mely látott halni, győzni eleget **180/1**.
8. 'sötéten látó (pesszimista)': Elolvastam a bús frankfurti bölcset, **111/9**.
9. 'reményt vesztett': én bús papod, ki nem hisz már tebenned. **114/19**; Bús költő volnál, keserű magyar, és a halált idéznéd **138/12**; Fáradtan és csalódva százszor, s számúzve bús fiatalon **220/2**.
10. 'reménytelen': egy költő szól ma nektek, ki fáradt, csüggedt, mint e bús jelen. **162/2**.
11. 'barátságatlan': Oly bús a kaszinó **136/15**.
12. 'gondterhelt': A tikkatag magyar nyár napja barnul bús homlokán és bágyatag szemén, **245/6**.
13. 'elkeseredett': egy-egy titáni, bús munkást kiformált **72/7**; Még áll a harc, még áll a vad, kegyetlen, bús küzdelem, **162/12**.
14. 'siralmas': mikor még szín és fény volt e bús élet, **265/11**.
15. 'nyomorgó': vidéki por, sár, sok bús hegedőse, ki másokért küzd, álmodik, akar, **184/13**; Suba alatt összenéznek bús legények, de nem szólnak, káromkodás lenne úgyis, várni kell, mit hoz a holnap! **316/10**.
16. 'gyötrelmes': És mit akartok a fáradt dalostól, ki bús robotban vigaszt énekel **231/10**.
17. 'gyötűrő': Nem bús robot, de boldog munka kell, **278/7**.
18. 'keserves': a sőtés rejtekén élt Acsa lelkem s csodálkozott boros, bús éjek éjén **133/3**.
19. 'gyászoló': Gondolkodók, bús társaid a földön ma sírva állnak egy nagy sír előtt, **158/11**.
20. 'gyászos': Az én bús vándordaru lelkem itthagya gyakran gyásza őszét **53/6**.
21. 'búsító': A csillagokra gondolok és Annára ... melyek lenéznek mosolyogva reám a babonás, bús téli égről. **99/13**.
22. 'magányos': bús csillagom hol jár a néma égen? **121/15**; bús, kis cseléd te, szolgáló leányom, két ilyen árva, mint mi, nincs e tájon, **208/13**.
23. 'elhagyott': Ő bús kis szűz volt, én szomorú férfi, a bánatunkat arra ki se kérdi. **208/3**.
24. 'árva': Budapest, ez a nagyvilági dáma engem nem ölelt, nem csókolt soha, szegény diáknak nézett, aki árva, ... S mint ősem a Korvinák bús diákja, **89/1**.
25. 'fáradt': megyek, megyek az országutakon. Hiszen halál vár rám, bús vándorodra **169/7**.
26. 'kábult': De kétszáz év után is bús, lidérces álmából a dárdás polgár föl-érez **348/16**.
27. 'elfonnyadt, kiaszott': most köszöntelek, mint elszáradt kóró, ha vissza-szállong, bánatos rónák, bús testvéretek. **59/12**.
28. 'letűnt': Én láttalak borús, bús századokban, kuruc Bercsényi voltál őszi tájon **193/5**.
29. 'régmúlt': A terek és idők mély fátyolán át a régi Anna úgy tűnik nekem, mint gyermekségem aranyos és ámbrás mennyországa, a bús és idegen. **111/18**.
30. 'elnyomott': A gúla épül vér és könny tapasztja ... bús milliók sorsáról hírt regél. **246/18**.

31. 'elszánt': hét bú merész a nagy tengerre szállott, örök tengerre, mely vad viharos, de ők keresni mentek új világot. **323/6.**

32. 'komor': Kolostor mélyén nyílt szívembe' ki az első szerelem csodavirága. Szívem elszáll ma e bú ifjúságba, **47/3.**

33. 'kietlen': és láttam benne nagy, bú messzeséget, magát a mély, kék végételent! **119/11.**

34. 'rideg': Bús őszi éjben törtetsz ázva, fázva **216/1.**

35. 'sivár': A büszke Pestről jött a bú határra, **120/15.**

36. 'kopár': És termékennyé lesz nyomában az ős talaj, a bú mező, **240/10.**

37. 'fanyar': az ismeretlen Istent keresik tán, ki bú mámmal mintáz új világot? **221/14.**

38. 'keserű': Mester, nem fáj-e, hogy ez alkotás mind, amely a művész bú díszére válik ... csak meddő győzelem, kín, homályon, **72/12.**

39. 'sötét': Mert bú, egyetlen éj már az élet **160/1.**

40. 'homályos': Bús kerti zöldben úgy fáj az árnyék **141/5.**

41. 'ünnepélyesen komoly': A hídon bú, kaftános raj mozog, ünnepi estén itt imádkozók, **63/21.**

42. 'méla': És hallgatom a füvek halk növést, az esti csöndek mély és bú zenéjét. **121/9;** Bús táj fölött, báránylehők alatt ezüstöt önt az estbe egy harang **160/13.**

43. 'élettelen': még élt és búsbabb volt, mint egy halott. **362/12.**

44. 'eltemető': s vonatunk véres virradatban egy óriás bú sírba fut! **320/12;** ők nem mozdulnak többé sírjaikból, melyet a bú enyészet behavaz. **336/16.**

45. 'bűnbánó': megáldlak én, bú keresztény. Hisz benned lettem én is újjá, **125/20.**

46. 'vágyakozó, agg': Megáldom rózsás lobogódat mint messiást bú Simeon, **220/11** (vö. Újszöv. Lukács, 2: 25—34., ill. Tompa M.: Új Simeon).

47. 'szelíd': S fölnézve bú, karcsú Madonnaképre, új áhitat szállt a szívem mélyébe **57/8.**

48. 'nyűgös': Egy régi arckép ... Becézgetem, mint bú babát a dajka. **125/12.**

49. 'különc': És szeretem a deszkák furesa népét, a talmi mámor sok bú emberét **104/14.**

IV. (Az expresszivitás költői eszközei):

1. (Élettelen tárgy megelevenítése): Fején bú aranykoszorú. **140/9** | a bú bitókra hittet nézzetek! **185/8** | mint bú echók úgy zengetik **129/4** | bár fogva tart a gálya, de veri bú falát a végtelen dagálya! **82/3** | Elér-e hozzád hangom, a naív, bú juhász-kolomp **256/13** | Keresem ... a hun király bú koporsóját **236/3** | Egy szivar, melynek szöke füstje föl száll ... mint a bú ökörnál, **124/16** | mély, bú pusztába kiáltó, **334/16** | ballagtam a bú parnasszi hegyre. **187/18** | engem hazám bú réve ittmaraszt, **88/2** | jelöletlen hány rög enyészik Szerbia bú terein **176/16** | Bús Babilon, azért mégis szeretlek **282/5** | csöndes öreg tanyák, bú szikések, **122/14** | rámmosolyg szelíden, mint bú holdsugár **43/6** | Keresek egy virágot, bú virágot **90/15** | a szürke fűzfák egyre komorabban guggolnak a bú víz holt ága mellett. **146/8** | A magyar bánat mély zenéje zeng bú hangfogóval vén szívembe bent. **166/20** | bujdosom a bú fenyéren **316/18.**

2. (Ellentét, szembeállítás): Ti *víg* jövődő népei felétek egy *bús* költő áldása úgy ível, **162/22** | S be fáj leszállni közetek, gondok, napok, élet, halál, jó emberek, *bús* hangyavár, **83/3** | *bús* mámmal mintáz *új* világot? **221/14.**

(+ alliteráció): *bátor* tett lesz a *bús* költemény. **274/15** | Nem *bús* robot, de *boldog* munka kell **278/7** | Ma oly dal kél szívemben, mint *boldog* visszhang, *bús* szőlőhegyen, **135/7** | A *büszke* Pestről jött a *bús* határra **120/15.**

(+ rím) : királyi sas, ki *dús* nyugatra tart, ki fölgyújtja a *bús* magyar avart, **53/22**.

3. (Párhuzam) : A *vén* toronyból kong a *bús* harangszó **146/3** | a *vén* ivók s *bús* holtak **271/6** | Nagy jegenyék s *bús* füzesek **277/12** | A *méla* piktor *bús* nótát füttyöl **294/9** | Ó mennyi kútgem, *kék magasba* lengő s *bús mélybe* néző, **311/18** | *bús* özvegységnek *áldott* hordozója **55/12** | az *ős* talaj, a *bús* mező **240/10** | *bús* csillagom hol jár a *néma* égen? **121/15** | ő *bús* kis szűz volt, én *szomorú* férfi **208/3**.

(+ alliteráció) : *bánatos* rónák, *bús* testvéretek. **59/12** | *bús* homlokán és *bágytatag* szemén **245/6**.

4. (Halmazás) : a) (Kötőszóval) : *bús* és csalfa szerelem **342/20** | szép és *bús* rege **277/6** | hú és *bús* krisztusarcod **251/4** | az esti csöndek mély és *bús* zenéjét **121/9** | ó, arcom, gúnyos és *bús*, **182/7** | gyermekségem aranyos és ambrás mennyországa, a *bús* és idegen. **111/18** || Alázatosan és *búsan* botorkál **169/1** || Ki ez a lány? Elkérdezem. Szép és *bús*. **140/18** | az életem oly szép, s *bús*, mint egy emlék : **206/3**.

b) (Kötőszó nélkül) : édes, *bús* Magyarország! **315/4** | A szép, *bús* Szegeden születtem, **332/15** | Zoltánka, a szép, *bús* gyerek **134/2** | költő és testvér, *bús*, szelíd **363/20** | finom, *bús* verset **154/8** | szép, *bús* királyfi árnyék. **156/15** || Lassan, *búsan* leszáll reánk a köd. **71/4** || Az élet messze, *bús* volt **143/21**.

c) (+ alliteráció) : Én láttalak borus, *bús* századokban **193/5** | s csodálkozott borus, *bús* éjek éjén **133/3** | hogy játsszon véle sok *bús*, boldog emlék ... **120/21**.

5. (Ismétlés — más szóalakkal) : e *bús* anya oly *búsan* mért fogan? **123/4** | Daloltam én is messze, *méla* dalt, csöndes panaszt arról, mily *bús* az élet és hogy mily szép a *bú* a nap alatt. **168/10**.

6. (Fokozás — ismétlődő szerkezettel) : *Oly unt* ma a kisváros, oly szűk ma a világ, úgy vonnak, úgy üzennek a távol Indiák. *Oly bús* a kaszinó s Gvadányi képe fáj, úgy hí, úgy int keletről egy naphímezte táj. **136/15**. (Vö. I. 2. a/3.)

7. (Nyomósítás, színezés) : most álmodik *bús* szelíden Tömörkény. **122/8** | száll vén tetőkre, fákra *bús* kitarlón **152/13** || az égen szende *búsan* indul a hold kék mezőkre. **284/17** || a Lech mezőin *búsan* énekel. **186/14**. (Vö. még V. — főleg 5—6. alatt.)

V. (Szinonimák) :

1. (Mellékevek, melléknévi igenevek — mint jelzők), árva, balgatag, baljós, bánatos, beteg, borulásos, borús, búbánatos, csüggedt, dolorosa, elhagyott, fájdalmas, fájó, fájva, fáradt, fonnyadt, hervadt, homályos, keserű, komoly, komor, magányos, reménytelen, szomorú, unt || szomorú magányos.

2. (Mellékevek mint határozók) : árván, elhalón, mélán || csöndes elbukottan, szelíd árván || (Hat. igenév) : borongva, sirva.

3. (Főnevek) : bánat, fájdalom, gyász, szomorúság.

4. (Igék) : bánt, borong, elborong, elsír, fáj, gunnyaszt, sóhaj, zokog.

5. (Körülírások) : Elborulások fiának születtem, kit nem ismert bánatok árnya nyom **59/5** | Napsugarat én sohase láttam, füstös az ég abban az utcában, ahol én, mint lampionvirág fakadtam kora nászban, kései bánatban. **73/17** | az én szonettem is arany nyakék, melyet vágyak könnyével áztatok! **95/15** | A borostyánom zöldje derbe téved és örömeiktől oly özveggy vagyok. **98/8** | lelke a távozó után könnyezve száll **100/17** | ő én letűnt nyaram ... siratom magam! **104/6** | e selymek, ezüstök, mind e pompa, mind csak művészkezekkel emelt ravatalok, mind sorsomat takarja, mind sorsunkat zokogja s egy elveszett éden, mely betűin ragyog. **109/8** | ő mennyi szárny és mennyi vágy törik le bennem mindörökre! **113/19** | életművem tengő szenvedés **116/5** | Itt ólomlábban jár a gond **128/5** | kit a szenvedőkért felhőztek a gondok **135/15** | (E verset írtam messze költőzőben, fekete márvány alján, temetőben.) **142/19** | keservek sereg. **148/8** | harmat helyett csillanva könnyeket. **148/15** | Ők ülnek talpig gyászban a világon s virrasztá-

nak, némán virrasztanak és sóhajokat hoz nekik a távol. **153/4** | tört szívükön gubbaszt nagy, néma kín. **153/17** | Én mindig, mindig árok mélyin éltem s fázott a lelkem és vívott agyam **155/19** | Csak egy könny voltam, aki porba hull, csak egy sóhaj, ki égbe szabadul. **165/7** | Egy fának fájó levele, öröktől egy vagyok vele. **173/17** | A Tiszaparton halkan ballagok és hallgatom, mit sírnak a habok? **193/13** | És alszik bennem a remény, az emlék, egy szőke felleg áll fejem felett. Körötte bánatos kék végtelenség, ó szőke felleg, csöndes üzenet! Mit árnyékolod be az égi kéket, mit árnyékolod be a lelkemet? Üzenek már a fájó messzeségek, nyomor, panasz, gyász vár már rám. **210/1** | ó szomorúbb volt, mint száz temetőkert, **211/19** | halott rózsák betege vagyok **217/15** | baljós csillag homályán, eltiportan. **254/16** | gyász és nyomor borával telve meg **256/12** | sötét, mint sorsa és gyors, mint a végzet, magányossága zordon vánkossán **280/10** | hol nyomor s a szenvedés lakik **293/11** | Szemében oly testvéri fájdalom volt, néma panasz és szótlan gyötrelme **300/18** | a magyar bánat toroz. **319/24** | borunkban könny és vér ragyog **320/6** | micsoda éjjel borul derűs lelkére **363/3** | játszott rajtam néhány dallamot, ábrándjait a boldog szenvedésnek, **369/13**.

6. (Átvitel a környezetre): szeretem e tájat, e hervadozót **68/15** | e gyászodu lakói összebúgnak. **71/12** | nem járok én gyászmezben **96/15** | Ő ott hordozta csodamély szemében a fáradt Mának minden bánatát. **95/19**.

(Körülírással): idegen tájnak fája lelke **62/21** | Már várnak a sötét göröngyök, komoly tuják s a barna sírkert. **140/1** | a föld nekik ma tágas temetőkert **153/10** | A temető lett háza és hazája és párnája a csöndes síri hant. **159/15** | és alszik az idő, mely gyászt fogan. **209/23**.

VI. (Szócsalád):

1. bú, búsít, búsong, búsul, búsulás, elbúsult (mn. igenév).
2. búbanat, mélabú, édesbúsan, mélabúsan.

Benkő László

Háromszéki tájszók¹

anyatárs (Pf.) 'a férj anyja és a feleség anyja rokonságfogalmának neve' (vö. Tsz.).

anyatulu (Ikf., Nyj.) 'a fiatal majorság (csirke, pipe) első tolla'. — *Az anyatulu keli* (Nyj.).

aprószénték vessző (Áp.) 'vékony nyírágakból font vessző; a végébe pántlikát kötöttek; aprószentek napján a legények ezzel verték meg a lányokat'. — *Aprószénték vesszőt csináltak, s még vették a leányokat vele* (Áp.).

aranygyas víz (Áp.): régen a gyerekek az újesztendei jókívánságok elmondása alkalmával adományozott pénzt egy kis cserépcsuporba tétették be, melyben kevés víz volt; ez volt az *aranygyas víz*. *árdé* (Nb.) Háromszéken és Csíkbán a zöld édespaprika neve. A Tsz. csak Sztálinváros (Brassó) környékéről közli. *ástok* (Nb.) 'a vastengelyű szekér tengelyére felül erősített fa'.

aszáj (Nb.) 'esős idő alkalmával leereszkedő sűrű köd'.

aszik (Nyj.): 'szárad' (vö. Tsz.).

asszonserég (B.) 'asszonyok fonója'.

báj (B., Ikf.) 'dolog'.

baklőcs (NB.) 'olyan lőcs, melynek felül nincs kifele hajló vége'.

bakony (Pf.) 'sűrű erdő'.

baktër, -nek (B.) 'éjjeli őr'.

bambuc (B.) 'durva, goromba (ember)' (vö. Tsz.).

bambuckodik (B.) 'gorombáskodik, durvaskodik'.

bambusz (Ikf.) ~ *bambuc* (Pf.) ~ *bombólc* (B.) 'cukorka'.

béhalkol (Nb.) 'fát kivágáskor beró'.

béllér (Ikf.) 'cenzár'.

béllérkodik (Ikf.) 'cenzároskodik'.

bemvalólc (B.) ~ *bemvalélc* (Nb.) 'telek'. — *Ot vët Nagyajtán egy bemvalólc* (B.) (vö. Tsz.).

bészég, bészgett (Pf.) 'buzogva forr'.

bíhálbocs : *bocs* (B.) 'bivalyborjú'. Háromszéken és Csíkbán mindenütt előfordul (vö. Tsz.).

birtók (Nyj.) 'éretlen, deformálódott szilva' (vö. Tsz.).

bócsuzik (Pf.) 'búcsúzik'.

bodonka (Nyj.) 'kisebb fabödön' (vö. Tsz.).

bombólc l. *bambusz*.

bontás (B., Nb.) 'kukoricafosztás'.

bontélc, -k (Nb.) 'kukoricafosztó (ember)'.

bördica (Nb.) 'a járom belfája'.

bórna (Nb.) 'borona'.

bórnaáll (Nb.) 'a borona talpfái, melyekben a vasfogak vannak'.

bórna közé (Nb.) 'a borona talpfáit, gerendáit összekötő két fa'.

bórnaál (Ikf.) 'boronál'.

bórnyu (B.) 'borjú'.

boroszlán (Nyj.) 'orgona virág'. Egész Háromszéken és Csíkbán előfordul (vö. Tsz.).

borozda (Nb.) 'barázda'.

budokál (Pf.) 'bújkál'.

búzafogyás (Áp.) 'a búzaaratás befejezése, vége'.

büddécka (Nb.) 'a szekérderék elejét és végét elzáró deszkarekesz'.

¹ Az itt közölt tájszókat 1954 nyarán gyűjtöttem Háromszék következő hat falujában: Árapatak (röv. Áp.), Bölön (B.), Ikafalva (Ikf.), Nagybacon (Nb.), Nyújtód (Nyj.), Pálfalva (Pf.). Feladatomban a névszótövek tanulmányozása volt. Az adatközlőkkel való beszélgetés során számos tájszót is feljegyeztem. Közlésem ezeket tartalmazza.

- büdüskövezsgyufa* (Nb.) 'kénese fejű gyufa'.
- bütkoszorufa* (Nb.) 'a ház két végén levő gerenda neve'.
- bütü, büteje* (Ikf., Nb.) 'valaminek (pl. háznak) a vége'.
- cédèle* (Nyj.) 'férfiak téli daróckabátja' (vö. Tsz.).
- cérna* (Ikf.) 'cérna'.
- ciherés* (Nb.) 'cserjés, bokros erdő' (vö. Tsz.).
- cinká* (Nyj.) 'fiatal leányka' (vö. Tsz.).
- cireju* (Nb.) 'első bárányszájú juh' (vö. Tsz.).
- cirésajt* (Ikf.) 'kora tavaszi sajt'; főleg azoknak a juhoknak a tejéből készítik, amelyeknek eladják vagy levágják a bárányát.
- com, -om* (Pf.) 'comb' (vö. Tsz.).
- cölömpöl* (Pf.) 'baktat, nehezen megy'. — *Hátul cölömpöltem a mánkóval* (Pf.).
- család* (Áp.) 'gyerek'. — *Sok a család*. (Áp.) (vö. Tsz.).
- csalójirom* (Nb.) 'három lyukkal ellátott, s így a húzás szempontjából szabályozható járom'.
- csēmpekejmence* (Áp.) 'csempével kirakott szabad tűzhely'.
- csepsész, csepszét, csepszēm* (Áp., B., Nyj.) 'diszes főkötő'. — *Műnap tették a csepszét s a fátjót*. *Éz vót az ém menyasszonyi csepszēm. Mikor hétköznq mēntek valahova, fēltették a csepszēt*. (Áp.) (vö. Tsz.).
- csēplesz* (Ikf.) 'sűrű fenyőcserjés' (vö. Tsz.).
- csēszlē* (B.) 'szűnyogféleség'. — *A csēszlēk mīm mārjāk* (B.) (vö. Tsz.).
- csetérfa* (Áp.) 'tengely, nyújtó, kerékfal stb. készítésére alkalmas hasított fa' (vö. Tsz.).
- csigoja, csigojāk* (Pf.) 'fűzfavessző' (vö. Tsz.).
- csipör* (Pf.) 'csupor' (vö. Tsz.).
- csipörkq, csipörkāt* (Nyj.) 'kicsi cserép-vagy bádogcsupor'.
- csoplin* (Nb.) 'hosszú nyelvű faragóbárd'.
- csōndér* (B.) 'csendőr'.
- deređucc* (Áp.) 'gyorsaság, sebesség'. — *Nem jōtt ojan nagy deređuccāl* (az eső) (Áp.) (vö. Tsz. *dērēndōcia*).
- dérél* (Pf.) 'delel (a nyáj)' (vö. Tsz.).
- diszny ~ disznyq* (Pf.) 'disznó' (vö. Tsz.).
- dölhott* (Pf.) 'dohos' (vö. Tsz.).
- élet* (Áp.) ~ *élet* (Nb.) ~ *élet* (Nyj.) 'telek, belső épületestől'. — *Nappal ot tēncōltak azonn az életēn, ahova ēssēgyūtōttek mindēnt*. (Áp.) (vö. Tsz.).
- ēllegēt* (B.) ~ *ēllegēt* (Pf.) 'eszeget, eddegél' (vö. Tsz.).
- ēlhul* (Ikf.) 'meghal'. — *A fēlēsēge is ēlhult* (Ikf.).
- ēlsom* (Pf.) 'elzibbad'.
- ēlvásik* (Áp.) 'elkopik'.
- enyü, -nēk* (Nyj.) 'enyv' (vö. Tsz.).
- ērdöl* (Ikf.) 'fát vág az erdőn és hazaszállít' (vö. Tsz.).
- ērdōpīsztor* (Ikf.) 'erdőőr'.
- ēresz* (Áp.) 'nyitott előszobaszerűség' (vö. Tsz.).
- ēszkēszfā* (Áp.) 'szerszámfa'.
- ēsztēke* (Nb.) 'fából készített eketisztító' (vö. Tsz.).
- ēsztēr* (Nb.) 'meddő, magtalan' (jóság).
- ēveg* (Ikf.) 'üveg' (vö. Tsz.).
- fējēl* (Áp., B., Ikf., Nyj.) 'felül'.
- fēlfutuckó* (Nb.) 'féldeci' (vö. Tsz. : *jutuszkó*).
- fēlhezēcc* (Nb.) 'felhéro'.
- fēlkalótyās* (Nb.) 'félkótya'.
- fēlkesztyūs* (Nb.) 'ügyetlen'.
- fēlszēg* (Nyj., Pf.) ~ *fēlszēg* (Pf.) 'nyomorék' (vö. Tsz.).
- fēlszekség* (Pf.) 'testi fogyatkozás, nyomorékság'.
- fēlvēr* (B.) 'feltör'. — *Vērtēk fēl a házakat* (B.).
- fēnékkēvē* (Nb.) 'a kalangya legalsó kéréje, melyre a többi rakják'.
- fēntō* (Nb.) 'kerékküllő' (vö. Tsz.).
- fērēg* (Nyj.) 'egér' (vö. Tsz.).
- fēszi* (Áp.) 'fejsze' (vö. Tsz.).
- fētekē* (Nb., Nyj.) 'fekete' (vö. Tsz.).
- fētekēz* (Nyj.) 'feketéz; árut nagy felárral elad'.
- fīrhqng* (Áp.) 'függöny' (vö. Tsz.).
- flosztēr* (Ikf.) 'flaszter'.
- fogyat* (Nb.) 'aratást befejez'. — *Lēfogyatāk a gabonāt* (Nb.) (vö. Tsz.).
- fogyatās* (B.) 'az aratás befejezése' pl. *búza-fogyatās* (B.).

jokoz (Ikf.) 'cérnát fűz a tübe' (vö. Tsz.).
juszújka (Pf.) 'paszuly' (vö. Tsz.).
jutuckó (Nb.) 'egy deci' (vö. Tsz.).
jvokál (Nyj.) 'fújdogál (a szél)'.
jürgenytyü (Nb.) 'fergetyű' (vö. Tsz.).
füttő (B., Ikf.) 'kályha' (vö. Tsz.).
füttőcske (B.) 'kiesi kályha'.
jüven, -t (Nyj.) 'homok' (vö. Tsz.).
jüvenyës (Nyj.) 'homokos'.
gagya (Pf.) 'gatyá' (vö. Tsz.).
gáj (Nb., Pf.) 'hant a szántóföldön' (vö. Tsz.).
garanygy (Pf.) 'göröngy' (vö. Tsz.).
gardon (Pf.) 'nagybögő'.
gqzda (Áp.) 'násznagy'.
gqzdné (Áp.) 'násznagyasszony'.
gomoja (B., Ikf.) 'ökölnyi nagyságú gömbölyegbe gyúrt hó vagy más anyag; gömbölyag'. L. még *hógomoja* (vö. Tsz.).
göjé (Pf.) 'koca (malac vagy disznó)' (vö. Tsz.).
gulás (Pf.) 'gulyás'.
gunya (Áp.) 'ruha'. Fajai: *mijesnap* *gunya* és *innap nap* *gunya* (vö. Tsz.).
gustál (Nb.) 'kóstol'.
guzsos ház (Áp.) 'az a ház, ahova a lányok és az asszonyok fonni járnak; fonó'. — *A leányok házat fogattag, guzsos házat s oda jártak vaj két hónapig. Üdöközbe eméntek a guzsos háshoz s pántot süttek. Mikor a leányok a guzsos háshoz jártak, azok és fősttek.* (Áp.).
gyalokszán (Áp.) 'kéziszánkó'.
gyermék (Áp.) 'fiúgyermek' (vö. Tsz.).
gyír (Ikf.) 'gyér, ritka' (vö. Tsz.).
gyógyul (Áp.) 'a hozzátartozók a lakodalmat követő nap elmennek a lakodalmas házhoz segíteni'. — *Ményeg gyógyulni.* (Áp.).
gyógyulás (Áp.) l. *gyógyul*. — *Harmadik nap az volt a gyógyulás* (Áp.).
gyükér, gyükere (Áp., B.) 'gyökér' (vö. Tsz.).
halok (Nb.) 'cikkes bevágás fában' (vö. Tsz.).
hanyittás (Ikf.), *hanyítás* (Pf.) 'hajítás' (vö. Tsz.).
hárcsafűrés (Nyj.), *hárcsafűrés* (Nb.) 'kétkézi fűrés, nagyfűrés'.

harisnya (Áp.) 'háziposztóból készült szűk nadrág' (vö. Tsz.).
harissal (Nb.) 'szenet, paraszat eltereket' (vö. Tsz.).
harmadás föld (Nb.) 'a termés egy harmadért megdolgozott föld'.
hèj, -ék (Áp.) 'föld, szántóföld'. — *Mék-töttek a hèjek vqdzqbból, konkójjal* (Áp.) (vö. Tsz.).
hevitt (Ikf.) 'fűt (sütőkemencét)' (vö. Tsz.).
hèzza, hèzzám (B.), *hèzzánk* (Áp.) 'hozzá' (vö. Tsz.).
hiju (Nb.) 'padlás'.
hintő (Nyj.) 'a disznó moslékába tett korpa, dara'.
hógomoja (Ikf.), *hóugomoja* (B.) 'hógolyó'.
hógomojzik (Ikf.) 'hógolyózik'.
homojog (Nyj.) 'csikorog (a gyomra)'.
hòrgas (Nb.) 'görbe' (vö. Tsz.).
hosszaváge *fűrés* (Nb.) 'az a nagyfűrés, mollyel a deszkát házilag kivágják'.
hosszuvas (Nb.) 'csoroszlya'.
hüvéjkés tenér (Nb.) 'öt ujjnyi vastagságú'.
illogat (Pf.), *illogat* (Nyj.) 'iszogat, iddogál' (vö. Tsz.).
innap ~ innap (Áp.) 'ünnep'. — *Egész innapon végig étték, ittak s táncoltak.*
Innap nap *gunya* (Áp.) (vö. Tsz.).
innapól (Áp.) 'ünnepel'.
innapos (Pf.) 'ünnepelő'. — *Kiét rend ruhájá vót: egy viselős s égggy innapos* (Pf.).
iszánkodik (Nb.) 'csúszkál' (a jégen)' (vö. Tsz.).
járomgallér (Nb.) 'a járom felső fája'.
jelésnap (B.) 'egy-egy szent nevéhez fűződő ünnepnap' (vö. Tsz.).
jószág (Ikf.) 'telek' (vö. Tsz.).
kalonygya (Áp., Nb.) '22—6 kévéből álló gabonarakás'.
kalótya (Nb.) 'a nyüstökre akasztott nehezék'.
kaptató (Pf.) 'meredek hágó' (vö. Tsz.).
karácsonszemvédeje (Ikf.) 'karácsonyest'.
karécol (Pf.) 'karajokat vagdal' (vö. Tsz.).
karinca (Áp.) 'kötény'. — *Kiháttuk, hogy rástták a fát s onnat széttem a karincábá* (Áp.).
kárinkodik (Pf.) 'káromkodik'.

- kárlátni (B.), *kálljtni* (Áp.) 'a lakodalom napján a vendégsereg átvonul a menyasszony házához és ott mulat tovább'. — *Mënyünk kárlátni* (B.). *Mënnëk kálljtni a mënyasszonyhoz* (Áp.).
- kállító ~ kállaté^u (Nb.) 'a menyasszony házánál folytatott lakodalmi mulatság'. — *Mënyünk kállátóba* (Nb.).
- kártya : vizëskártya (Áp.) 'fakanna'. — *Aki észrevette, kiállott vizëskártyávé^ul s leöntöszte azt, aki a koszorut hozta.* (Áp.) (vö. Tsz.).
- kosocska (Pf.) 'kicsi kosár'.
- kaszaj (Nb.) 'kazal' (vö. Tsz.).
- kaszró^u (Nb.) 'lábas'.
- kasszer (Nyj.) 'pénztáros'.
- káva (Nb.) 'kaszacsapó'.
- kávaskasza (Nb.) 'csapóval ellátott kasza'.
- kecskéolló (Áp.) 'kecskagida' (vö. Tsz.).
- kering (Nb.) 'járkál, szomszédol, tekereg'. — *Mënyëk keringëni* (Nb.) (vö. Tsz.).
- keringő (Nb.) 'járkálás, szomszédolás'. — *Keringőből jöttem* (Nb.).
- kerti szőlő (Nb.) 'ribizli'.
- késér (Nb.) 'kísér'.
- kikiril (Ikf.) 'kukorékol' (vö. Tsz.).
- kocorog (Áp.) 'kucorog'.
- kompona (Áp., Nb.) 'mérleg' (vö. Tsz.).
- kontin (Ikf.) 'kantin'.
- kontrektus (B.) 'szerződés' (vö. Tsz.).
- kozók (Áp., Nb.) 'bunda' (vö. Tsz.).
- könyéd (Pf.) 'könnýű' (vö. Tsz.).
- könyű (Nyj.) 'könyv' (vö. Tsz.).
- kőszál (Nb.) 'köszikla-vonulat'.
- kövëcs (Nb.) 'kavics'.
- közel (B.) 'közel' (vö. Tsz.).
- kufárné (Pf.) 'kofáné' (vö. Tsz.).
- kuják (Ikf., Pf.) 'ököl' (vö. Tsz.).
- kuptór (Áp.) 'tégeléből rakott tüzelő'.
- kúrál (Nb.), *kurál* (Nyj.) 'gondoz, ellát (jóságot)'. — *Élkúrájuk a mårhákat.*
- Mëny mårhakurálni* (Nb.) (vö. Tsz.).
- kürti (Áp.) 'rövid kabát' (vö. Tsz.).
- kuvikk (Nb.) 'bagoly'.
- kűjël (Nb.) 'kívíl' (vö. Tsz.).
- küsëbb (B.) 'kisebb' (vö. Tsz.).
- küpiikut (Ikf.) 'bodonkút'.
- küzsdéd (Nyj.), *küzsdég* (Áp.) 'kicsi, kicsike'. — *A mostani házák min küzsdégëbbëk* (Áp.) (vö. Tsz.).
- küzsdik* (Nb.) 'birkózik' (vö. Tsz.).
- küzsdő* (Pf.) 'birkózó'. — *Jyo küzsdő vótam* (Pf.).
- laskasërittő^u* (Nb.) 'laskanyújtó' (vö. Tsz.).
- lëjånserëg* (B.) 'leányok fonója'. — *Mënyëk a lëjånserëgë* (B.).
- lëcsongojodik* (Pf.) 'letelepszik'.
- lik* (Nyj., Pf.) 'lyuk' (vö. Tsz.).
- lopta* (Nyj.) 'labda' (vö. Tsz.).
- lőtő* (Nyj., Pf.), *lőtő* (Pf.) 'lejtő' (vö. Tsz.).
- måjszöl* (Nyj.) 'rágcsál (kenyeret)' (vö. Tsz.).
- maszka* (Ikf.) 'fársángos'.
- meddü* (Áp.) 'meddő (jóság)' (vö. Tsz.).
- mëkcsëmël* (Pf.) 'megesömöröl'.
- mëgëhül* (Nyj.) 'megéhezik'.
- mëgël* (Pf.) 'életben marad'.
- mëkfëszegedik* (Nyj.) 'megnyomorodik'.
- mëgollózik* (Ikf.) '(kecske) meggidózik'.
- mëgye* (Pf.) 'egyházközség, eklézsia' (vö. Tsz.).
- mëjék, -ë* (Nyj.) 'valaminek a környéke, melléke'. — *A ház mëjékë* (Nyj.).
- mërkëjë* (Nb.) 'szénarudas' (vö. Tsz.).
- mëzejë* (Ikf.) 'száras gally, szeppe'.
- mëzge* (Nb.) 'a fából tavasszal kifolyó nedv' (vö. Tsz.).
- mëzgës* (Nb.) 'mëzgás (a fa tavasszal)' (vö. Tsz.).
- mësnap* (B.), *mijësnap* (Áp.) 'munkanap' (vö. Tsz.).
- mijësnapi gunya* (Áp.) 'viselő ruha'.
- mindëtig* (B.) 'mindig' (vö. Tsz.).
- mondigál* (Pf.) 'mondogat, beszélget'. — *Itt ojan jõtól mondigáltak, jácottak* (Pf.).
- mörzsölt* (Pf.) 'reszelt tézta (melyet levesbe tesznek)'.
- mösuj, -ok* (Áp.) 'fársángos'. — *Mösujok járnak. Belöltfëlöl csináltak maszkurát, mösujt, s qaszt akürták adni a mënyasszony hejett* (Áp.).
- mösujhördözës* (Áp.) 'farsangoskodás'.
- mozsikál* (B., Pf.) 'hegedül' (vö. Tsz.).
- mozsikás* (B., Nb.), *mozsikás* (Áp.) 'muzsikás'. — *Ënni ës attak a mozsikásoknak* (Áp.) (vö. Tsz.).
- nádmëz* (B.), *nådmëz* (Nyj.) 'cukor' (vö. Tsz.).
- nanným* (B.) 'nagyanyám'.

- nyirka* (Pf.) 'nyirkos'. — *Ahól nyirka vôt, ot kikélt, ahól nem vôt, ot nem kélt ki* (Pf.).
- nyútópad* (Áp.) 'ravatal' (vö. Tsz.).
- ókulár* (Nb.) 'szemüveg'.
- országok* (Nb.) 'a szán orrát összekötő fa' (vö. Tsz.).
- országkháza* (Áp.) 'az a ház, ahol a kántáló legények az összegyűlt ételneműt mulatság keretében elfogyasztották'. — *Ot vôt a tánc és az országkháza nál* (Áp.).
- oskola* (Nb.) 'iskola' (vö. Tsz.).
- örökkéig* (Nb.) 'örökké, állandóan' (vö. Tsz.).
- pántika* (B.), *pántika* (Áp.) 'pántlika' (vö. Tsz.).
- papíra ~ papíra* (Áp.) 'rántotta', jelentette a hűsvéti locsoláskor összegyűjtött és a legényektől közösen elfogyasztott főttozást is. — *Papírárt csináltak, mikor a legények jártak* (Áp.).
- pereforom* (Áp.) 'hozomány'. — *Nálunk örökkéig pereforom vôt. Elöl jött a völegény, utána a szekér a pereforométt. Megnézték a pereformot. Mos mán a pereformot nem rakják ki, de régén ki-rakták az udvára mék tártott a vendékség* (Áp.). (Vö. Tsz.: *parafernum*.)
- pest* (Áp.) 'szabadtüzelő' (vö. Tsz.).
- pestája* (Áp., B.) 'a szabadtüzelőnek főzésre használt része' (vö. Tsz.).
- pityóka* (Ikf.), *pityóká* (Nyj.), *pityókka* (B.), *pityókka* (Nb.), *pityókka ~ pityókka* ~ *pityuka* (Pf.) 'burgonya' (vö. Tsz.).
- plé* (Áp.) 'bádóg' (vö. Tsz.).
- pléfiüttő* (B.) 'bádogtüzelő'.
- pokolszökés* (Nyj.) 'pokolvar' (vö. Tsz.).
- poroncsól* (B.) 'parancsol'. — *Mos nem lehet poroncsólni a gyermeknek* (B.).
- poroz* (Pf.) 'viharosan havazik'.
- porozo* (Pf.) 'hóvihar' (vö. Tsz.).
- preteny* (Pf.) 'barát'.
- pujiszka* (Pf.) 'puliszka' (vö. Tsz.).
- putrigájos* (Áp.) 'reves, korhadó (fa)' (vö. Tsz.).
- radinás, -ok* (Pf.) 'gyermekágyas asszonyt látogató és a házi munkát helyette elvégző asszony'.
- rakás* (Nb.), *rakás* (Áp.) '17—8 kévből álló gabonakereszt' (vö. Tsz.).
- rakófa* (Nb.) 'házépítéshez használt hosszú gömbfa'.
- rajtoja* (Nb.) 'létra' (vö. Tsz.).
- ramásfürész* (Nb.) 'kézi fürész'.
- rëa* (B.), *rëja* (Nb.) 'rá' (vö. Tsz.).
- rëapancsól* (B.) 'ráüt, ráver (gyerekre)'.
- regélő* (Ikf.) 'legelő'.
- rëta* (Pf.) 'rajta' (vö. Tsz.).
- rëtibugja* (Nb.) 'kisebb boglya'.
- ribanc* (B.) 'rossz, haszontalan'. — *Ribanc gyermek* (B.) (vö. Tsz.).
- roha* (Nyj.) 'ruha'.
- rokoja* (B.) 'szoknya'. — *Jól bö rokojaink vőltak* (B.) (vö. Tsz.).
- rókon* (Áp.), *rókony* (Nyj.) 'rokon' (vö. Tsz.).
- rúdi lépédő* (Áp.) 'a falra akasztott díszes lepedő'.
- ruhá* (Áp.) 'fejkendő' (vö. Tsz.).
- sántaarasz* (Nb.) 'a hüvelyk ujj és kis ujj közti távolság' (vö. Tsz.).
- sántër* (Nyj.) 'munkatelep' (vö. r. *şantier* ua.).
- sarang* (Ikf.) 'fiatal hajtás' (vö. Tsz.).
- sër* (Pf.) 'sör'.
- serég* (B., Nb.) 'fonó'. — *Mények a serégbe. Édesanyámék serégbe járnak télén* (B.).
- Sërgët járunk* (Nb.).
- sërgël* (B.) 'fonóba jár'. — *Sërgëltek a lëjányok* (B.).
- sikattyu* (Nb.) 'az eketaligát a rúddal összekapcsoló szerkezet' (vö. Tsz.).
- sirit* (Pf.) 'sodor (fonalat)'.
- sírni* (P.) 'lámpaernyő'.
- solló* (Pf.) 'sarló' (vö. Tsz.).
- strimfi* (Nb.) 'harisnya' (vö. Tsz.).
- suhújt* (Nb.), *suhutt* (Nyj.) 'sehol' (vö. Tsz.).
- surá* (Nyj.) 'asztag, kazal'.
- szárika* (Nb.) 'bunda' (vö. Tsz.).
- szárvaslócs* (Nb.) 'olyan lócs, melynek felül kifele hajló vége van'.
- szëg* (Áp., Ikf.) 'szeglet, sarok'. — *Csak a szëgeji alá lëttek* (Áp.) (vö. Tsz.).
- szëjke* (Nyj.) 'rossz ízű és szagú forrás-víz' (vö. Tsz.).
- szëkërközás* (Ikf.) 'szekerezés'.
- szëribë futëu* (Nb.) 'két-három éves tinó'.
- szigoru* (Ikf.) 'sovány' (vö. Tsz.).
- sziju* (B.) 'szi' (vö. Tsz.).

szikán (Nb.) 'kemény, szívós föld'. Fajai:
fejeket szikán és sárga szikán (vö. Tsz.).
 szíp (Ikf.), *szíp ~ szip* (Nyj.) 'szív' (vö. Tsz.).
szivár (Ikf.), *szivár* (Áp.) 'cigaretta'.
szókotál (B.) 'fontolgat, gondolkodik' (vö. Tsz.).
szökés (Nyj.) 'kelés' (vö. Tsz.).
szöndörödik (Pf.) 'szenderedik'. — *Mök-szöndörödik* (Pf.).
szöszkészilvq (Nyj.) 'nyári szilvafajta'.
szül (Áp.) 'szú' (vö. Tsz.).
szundikál (Pf.) 'bóbiskol' (vö. Tsz.).
szűszék (Nb.): nagy gabona- vagy liszt-tartó faláda (vö. Tsz.).
szűk (Áp.) 'keves'. — *Szűk a fq. Nagyon szűk vót a krájcár.* (Áp.) (vö. Tsz.).
szűv (Ikf., Pf.) *szűvem* (Pf.), *szűve* (Ikf.) 'szív' (vö. Tsz.).
takaroruka (Pf.) 'kerekkendő'.
tanól (B., Nb.); *tanòl* (B.) 'tanul' (vö. Tsz.).
tanólás (Nb.) 'tanulás'.
tanyítottó (Áp.) 'tanító'.
tàrhùl (Nb.) 'korhad (a fa)'. — *Èl van tàrhùlva* (Nb.).
tàrlott (Nb.) 'korhadt (fa)'.
tégla (B.) 'kemény fából készített, zsin-delynél vastagabb fedőanyag'. — *Téglás ház* (B.).
tenér (Nb.) 'tenyér' (vö. Tsz.).
terüttés (Nb.) 'a rudasba vagy buglyába rakás céljából összehúzott száraz széna, illetőleg sarjú'.
tërpe (Pf.), *tërpe* (Áp.) 'törpe' (vö. Tsz.).
terü (Nb.) 'teher' (vö. Tsz.).
tészén (Pf.) 'jelent'.
tetőkévé (Nb.) 'a kereszt vagy kalangya legfelső kéréje'.
tézsója (Nb.) 'tézsola' (vö. Tsz.).
tinyé (Nb.) 'tinó' (vö. Tsz.).
tolló (Ikf.) 'tarló' (vö. Tsz.).
tő, -t, -jé (Ikf.) 'tű' (vö. Tsz.).
tőke (Nb.) 'vastag szálfá'.
töröbuza (B., Pf.) 'kukorica' (vö. Tsz.).
töröbuzabontás (B.) 'kukoricafosztás' (vö. Tsz.). — *Töröbuzabontáskor összegyűlnek a fíjatalok, énekèlnek, mesèlnek* (B.).

törzsöl (Áp.) 'mos'.
trámváj (Pf.) 'villamos'.
tulu, -k, -s (Áp., B., Ikf., Nb., Nyj., Pf.) 'toll' (vö. Tsz.).
tuluszödö (Nyj.) 'tollkereskedő' (vö. Tsz.).
udvár (Áp.) 'nemesi kúria' (vö. Tsz.).
üdö (Áp., B.) 'idő' (vö. Tsz.).
ül (Nyj.) 'lakik'. — *Léhet, hogy velik ül* (Nyj.).
üzöl (Áp.) 'szagol'. — *Tégye oda, hogy üzője még* (Áp.).
üzü (Áp., B.) 'szagú'. — *Mijén jó üzü!* (Áp.). *Jóü üzü* (B.).
vágás (Pf.) 'kivágott erdőresz' (vö. Tsz.).
vendékség (Áp., B., Nb.), *vendékség* (Pf.) 'lakodalom'. — *Élég nagy vendékségüket csináltak, met mekhitták negyedik ágról és a rókonokat* (Áp.) (vö. Tsz.).
vèrt té (Pf.) 'író' (vö. Tsz.).
vidèr, vidrèt (Áp., B., Ikf., Nb., Pf.) 'veder' (vö. Tsz.).
vigyül (Pf.) 'vegyül' (vö. Tsz.).
viratfonó (B.) 'az utolsó fonó, ez alkalommal, a fonás befejeztével, reggelig mulattak'.
vizikq (Áp.) 'női blúz' (vö. Tsz.). — *A vizi-kámnak húzza fél az úját* (Áp.).
vizita (B.) 'látogató'. — *Vizítám van* (B.) (vö. Tsz.).
vizitáskodik (B.) 'látogatóba megy'.
vizvetés (Ikf.) 'szencsvíz készítés'.
vőfén (Nb.), *vőfőj ~ vőfő* (Áp.) 'vőfély'.
zeke (Áp., Nb.) 1. 'férfiak hosszú daróc-kabátja' (Áp.); 2. 'férfiak rövid téli-kabátja' (Nb.) (vö. Tsz.).
zërget (Pf.) 'zörget' (vö. Tsz.).
zobog (Pf.) 'zuhogva hull le (a víz)'. — *Féjér kövekèn zobog le* (Pf.) (vö. Tsz.).
zsengé (Áp.) 'puha, lágy'. — *Zsengé tèrebuza* (Áp.) (vö. Tsz.).
zsírfogó (Áp.) 'zsírtartó cserépedény, a szabadtüzelő korában húst sütöttek benne' (vö. Tsz.).

(Kolozsvár)

Márton Gyula

A Baja környéki erdővágók nyelve

Lombhullás után kezdődik az *erdővágás* a bajakörnyéki ártéri erdőkben. A munkások főleg a bajai, bátai, bátmonostori, dávodai, érsekszanádi, hercegszántói, nagybaracscai és szeremlei kisparasztnok, napszámosok közül kerülnek ki. Ezek közül is talán a szeremleiek értenek hozzá a legjobban. Az *erdővágó*-knak sajátos kifejezéseik vannak az egyes munkafázisokra, a kitermelt fafélésekre stb., melyek sokszor az erdészetnél használt hivatalos nyelvvel sem egyeznek. Az erdők állami kezelésbe vételével, tervszerű kitermelésével mind a munkaszervezés, mind a munkamódok sokban megváltoztak (például gépesítéssel), így a régi kifejezések egy része feledésbe merül és újaknak adja át helyét.

Az alábbiakban a népi kifejezések után zárójelben közlöm az erdészetnél használatos hivatalos megjelöléseket is.¹

A vállalkozói fakitermelések idejében, 1949-ig, a munka vezetője, irányítója a *kaparás* volt. Ő fogadta fel a munkásokat, adta ki a munkát, vette át a fát, fizetett stb. A fakitermelés idejére szerződött le. Ma a volt kaparásokat a munka idejére az erdőgazdaság alkalmazza a ledöntött fák *szakaszolás*-ára, *hosztolás*-ára, ők jelölik meg, hogy a fát hol kell elvágni, ezért nevezik *hosztoló*-nak. Az átvételzésben szintén segítenek a vágásvezetőnek, ami legtöbbször a területvezető erdész. A kaparás (*hosztoló*) legtöbbször szeremlei.

A munkára ketten-hárman társulnak. A két ember egy *fűrész* (*fűrész*), ha hárman vannak, *hármásban dolgoznak*.

A kitermelésre szánt erdőterület a *vágás* (*vágás*), melyet a kaparás fűrészenként oszt fel *parcellá*-kra, *porcellá*-kra, *stanzurá*-kra, *numerá*-kra, *reszli*-kre (*parcella*) 30—50 méteres sávokra.

A *döntögetés*-t a ritkásabb helyről kezdik, és úgy *vezet*-ik a fákat, hogy azok hegyükkel egymásra dőljenek, mert így könnyebb fűrészelni, és az ágak nagy része is letörik. Az egymásra döntött fákat nevezik *fészek*-nek. Ha véletlenül valamelyik fa felakad, *gunyhót csinál*, erre azelőtt másik fát *veret*-tek, hogy az levigye. Ha az is fennakadt, *kettős gunyhó* lett. Ma már munkavédelmi szempontból tilos leveretni a fennakadt fákat.

Az egész vékony fákat csak fűrészszel döntik. A vastagabbakat fejszével *beró*-ják, még vastagabbaknál előbb *keresztvágó fűrész*-szel (*keresztvágó fűrész*) a döntési irány oldalán alávágiák, aztán kifejszézik, *beró*-ják (*kihajkol*), ez a kivágás a *vezeték* (*hajk*), hogy *dülés*-e legyen a fának, majd a másik oldalról fűrészszel döntik (*rávágás*). Ha előre nem *ereszt*-hetik (*ereszt*) a fát, fejszét ütnek a vágásba és oldalra *hajt*-ják.

Ha *talló vágás* van, *tallóra vág*-nak (*tarvágás*), a földtől 20—30 cm-re fűrészelik el a törzset, a földben maradt rész a *tuskó* (*tuskó*). Ha magasra vágták, a kaparás szól, hogy ne hagyjanak ilyen magas *nyak*-akat.

A több méter hosszú szerszámfának való törzs a *rönk* (*rönk*). Az ölfának való el nem hasított törzs a *kugli*, ha elhasítják, *hasáb* (*hasáb*). Amit nem tudnak elhasítani, az a *göcs* (*ágtuskó*).

Ahonnét a fákat kivágták már, de a rönkök, kuglik még ott vannak, az az *ágyás*.

Ledöntés után *kinyesik* (*legallyazzák*) a fát, az ágakat félre dobják, és elkezdik *fűrészelni* (*darabolni*). Az egyik ember viszi a fűrész, ez a *fűrész*, a másik a *rőfős*, nála van a *rőf* vagy *strikk*, egy 1 m hosszú rúd, ami mérték és egyben emelő is. A törzseket és vastag ágakat minőségük szerint *rönk*-be vagy *öl*-be vágják. A rönk hosszabb-rövidebb szerszámfának való, az ölfá 1 m-es tűzifa.

¹ A szakmai ellenőrzést Tóth Imre erdőmérnök barátomnak itt is köszönöm.

A rönkök közepén négy ujnyis csíkot le kell hántani, ez a *gyűrűzés* (*gyűrűzés*), itt mérik a vastagságot a *subler*-rel (*átaló*).

Vannak *csoportfák*-k, melyek a földtől pár méterre vastagon elágaznak. Ezeket csak úgy lehet *leereszteni*, ha ölfából *állás*-t raknak alá, vagy felmászva fűrészelik el.

Ha a fa sima területre dől, *elfekszik*; ha középen gödör vagy mélyedés kerül alá, *meghidal*. Ezekben könnyen *elül* a fűrész, ilyenkor a fejszét ütik a vágásba, hogy *nyom*-a legyen a fűrésznek.

Főleg a fehér nyárfa szokott repedékes, *kártás* lenni, ez szerszámfának nem használható.

Ha sok a fűrészelt fa, nekilátnak *behásítani*. Vagy a *kugli* két végéhez állnak egymással szemben, és az egyik belevág a fejszével a vastagabb, alsó végébe, a másik pedig mögé vág, *kíséri* a repedést, vagy pedig a fejszét, — esetleg keményfa *ék*-et vernek bele *sulyok*-kal. A sulykot a szeremleiek *sukk*-nak mondják, mert egy suk hosszú gömbfa darabból készítik. A közepén lyukat fűrnak a nyélnek, a két végére vaskarikát húznak, a peremét pedig körülverik, *rággyűr*-ik.

Minden szombaton *berak*-ják (*berak*) a fát. Két db 2 m hosszú *ölfakaró*-t ütnek a földbe, és mellé *stószol*-nak, *ölez*-nek. A hasábokat mind egy irányban fektetik, *bél*-be (*bél*) rakják úgy, hogy alul 1 m legyen a *fekvés*-e, ide újabb ölfakarót ütnek le. Ha több mint fele magasságig felrakták (a teljes magasság 135 cm), kétágú *sütt karó*-kat keresnek, azok villás ágába befogják az ölfakarót, az ágakra pedig újabb hasábokat fektetnek, hogy ez a *csat* ne engedje szétdőlni a karókat. *Sütt fá*-nak nevezik a nap által kiszáritott szívós ágakat, melyek nem hasadnak és nehezen törnek.

Az ölezés után összeszedik az *ágfá*-t, *baltásfá*-t (*ágfa*, *baltásfa*), *baltásprigli*-t. A 3 cm átmérőnél vékonyabb ágakból *egy gúzsos rőzsé*-t készítenek, mivel ez 1 m-nél alig hosszabb, elég egy helyen átkötni. A vastagabb és hosszabb ágakból kötik a *két gúzsos rőzsé*-t. A 2—3 m hosszú, kar- vagy annál is vastagabb *kévésfá*-t (*kévésfa*) *fasíná*-nak is mondják.

Ha naponként hazajárnak, összegyűjtik az elhullott *vakág*-akat is — száraz ág, melyről már a haja is lejött —, *kévébe* kötik — ez a *pinkli* —, és esténként hazaviszik.

Tallóvágás után kiszedik a tuskókat is. Ennek sokszor lefelé is van egy gyökere. Ilyenkor körül kell ásni a tuskót és fejszével *csigrázni*, körül faragni, s mikor kidől, a gyökér olyan hegyes, mint a *csigra*, a facsiga, melyet a gyerekek szoktak ostorral hajtani. A tuskót a fűrészelt végtől kell hasítani. A fejsze mellé éket ütnek, és mikor az egészen bemegy, megfordítják, és így hasítják. Mikor már csak egy-két keresztben növő gyökér tartja össze a tuskót, „már csak a *gatyá*-ja tartja, azt kell elhasítani”. Az olyan tuskót, melynek lefelé is van gyökere, könnyű elhasítani, mert ha belevág-nak a fa *szív*-ibe, végighasad.

Az erdőben megszabott távolságokban egymástól széles utak, *lénia*-k vannak, ha az ágak nagyon kihajlanak, *lénia pucolás* van.

A töltött utakat *rampá*-nak nevezik.

Az egész terület kivágása után a fát a fuvarosok a *placc*-ra, *japlace*-ra hordják. Ma már kísérleteznek könnyen szerelhető kötélpályás szállító berendezésekkel is. A *placc* lehetőleg a vasút vagy a Duna közelében van, hogy az elszállítás könnyebb legyen. Itt hosszú sorokba rakják a fát úgy, hogy a sor két végén egy-egy, vagy két-két *stósz*-t raknak, egyik sort hosszába, másikat keresztbe fektetve *kalická*-ba (*kalicka*), közben pedig *bél*-be. A fára a *japászor* (*japászor*) ügyel.

Az erdővágók régente *kerek gunyhó*-t, később *dinnyés gunyhó*-t építettek maguk-nak a munka idejére, melyben két-három *fűrész* lakott együtt, 4—6 ember. Ez utóbbi gunyhóhoz két-két ágast összetámasztva leszúrtak, a tetejére egy *horogfá*-t fektettek,

oldalt is néhányat hozzátámasztottak, vízszintesen pedig két-két *melyfá*-t, ehhez támogatták a fahasábokat három sorban egymás fölé. A tetejét vízszintesen fektetett hasábokkal fedték, középen füstlyukat hagyva. Két oldalt az alsó hasábsor magasságáig földdel is behányták. Az ajtót vesszőből, sásból fonták és a nyílásba támasztották. Ezek a gunyhók eltűnőben vannak, mert az erdészet gondoskodik épített munkásszállásokról. A gunyhóban a fekhely szalma vagy *csádé*, magas gaz volt, szélére rönkfát fektettek. Középen volt a tűzhely, melynek végére két db vastagabb törzset fektettek *fejfa*-nak, erre keresztbe több hasábot. Egy *rakat*-ra 10—15 is rámegy. A tűz mellett főzték fazékban, később bográcsban vagy lábosban a krumplit *csipi*-vel — csipedett — vagy *galcsi*-vel — galuska — vagy babot stb.-t.

Mindenkinek volt egy kar hosszúságnyi ujjnyi vastag *vakág*-a, melynek tüzes végével rágyújtottak. Ez volt a *csezeje*.

Az erdők közelében sok *facsiszár* is akad. Összeszedik a hullott ágakat, meglopják a stószokat. Tavasszal, ahol szép *malát* — sűrű fűzfabokros rész — van, a fákat, bokrokat félig befűrészelik, az a nyár folyamán kiszárad, ősszel már *kész fá*-ra mennek. Ha több kévét kell gyalogosan szállítaniok, egyiket elviszik egy darabig, visszamennek a másikért, *zónáz*-nak.

Solymos Ede

A Magyar Nyelvőrt a következő módokon lehet beszerezni :

1. Példányonként az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályán (Bp. V. Alkotmány u. 21.), a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V. József Attila u. 1.), valamint az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V. Váci u. 22.).

2. Előfizetni beltérre a Posta Központi Hírlapirodájában lehet (Bp. V. József nádor tér 1. ; távbeszélő : 180—850). Csekkszámlasszáma : 61 257.

Külföldre a Kultúra Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI. Népköztásaság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.

Szó- és szólásmagyarázatok

Cipka; cipkát szakít. A reformkori irodalmi és köznyelv tanulmányozása közben, néhány éve került szemem elé ez a — ha tetszik: babonás népszokásra, ha tetszik: játékra utaló — szó, illetőleg kifejezés: „Néhány kisasszony [ebéd végén, cseresznyézés közben] *czipkát szakított*, 's nevetgélve suttoğa egymás közt'; „*Czipkát* vevének gömbölyű ujaik közé, perczentettek, és Irma *czipkája elszakadt*. — »Menyasszony!« — rebegé az elpirultnak füleibe a' csintalan barna hajadon” (Regélő 1837/1 : 292). Mondanom sem kell, hogy a levélformájú elbeszélés (szerzőjének jelzése: V—i Barna) annak a vidéki magyar „középrendnek” tagjairól szól, mellyel Kisfaludy Károly nyomán oly sok e korbéli novellában találkozhatunk; a pontosabb táji lokalizációra azonban nincs megbízható fogódzó. A *cipka* az iménti szövegben sejtetőleg 'kettős cseresznye-szár, melynek egy-egy ágát a két játész fél ujjával maga felé húzza, míg az egyik száracska el nem szakad, s a közös szárvég így az egyiknek osztályrésze nem lesz'; a *cipkát szakít*, a *cipka elszakad* pedig a műveletet, illetőleg annak végső, kritikus mozzanatát kifejező igés szerkezet. A játékhöz tartozó hiedelem nem egészen világos: úgy látszik, akinek a szára elszakadt, arra hamarosan menyasszonyság várt; s az egész az illető tájék úri társaséletéhez tartozó, ismert házasságjóslo babonás szokásnak, játékfélének van feltüntetve. Az idézett részlet eleven leírása, jól pergő előadása, párbeszéde arra vall, hogy az író nem kiagyalta, hanem valóban élő társasjátékot mutat be. (Hogy a *perczentettek* szó csak a szárák meghúzását jelezte-e, vagy valamilyen „rituális” mozzanatot, azt nem tudom megállapítani.)

Hanem hát unus testis (= egyetlen tanú) a római jogban sem számít. Már pedig cseresznye- stb. szárral való, egészen azonos játszi szokásról nem tudok további említést idézni; távolabbról népi szokásról azonban igen. „Gyermek-játék” jelzettel közölték 1880-ban az érsekújvári *csupkázni* szó értelmezésében: „cseresnye-szárral játszik (két cseresnye-szárat egymásba akasztanak, azután széthúzzák, s akié elszakad, az a vesztes” (Nyr. 8 : 46 és innen MTsz., *csutkáz* címszónál). Itt tehát nincs szó házasságjósulásról; nem is egy, hanem két ikerszárat húznak, egymásba akasztásuk után (gyümölcscsel vagy anélkül?); a nyertes félnek egyáltalán nem szakad el a kettős ága. (Hogy a nyeres mit jelent, arról nem szól a közlés.) — Ma egy harmadik formában ismeretesebb a játék, de — úgy látszik — külön név nélkül: rendszeren két gyerek fogja meg a kettős cseresznye- vagy meggy-szár, ritkábban szilvaszár két végét (a gyümölcs már nincs rajta!), valamilyen óhajtott lehetőségre gondolnak, aztán „húznak”, s akihez a szár elszakadása után a közös szárvég jut, annak a gondolatát a „sors” ezzel valónak, bekövetkezőnek mutatja. (Így tanulta a játékot például feleségem is néhai édesanyjától, a tétí — Győr m. — születésű L. I.-né Szóczev Rózától; így ismeri Felső-Somogyból Kelemen József s Nagykörösről Szepe György barátom; stb.)

Ugyanez a jósló játék tudvalevőleg országszerte, sőt más országokban is él magyarok és nem magyarok közt a szárnyasok sarkantyú alakú *mellcsontjával* kapcsolatban. Hadd idézzek néhány szót Csúry Bálintnak a szamosháti *nyerője* 'a szárnyas sarkantyúcsontja' szóhoz fűzött néprajzi jegyzetéből: „[A két csont húzó közül]

Mindkettőnek gondolnia kell valami kérdést, pl.: Vajjon megyek-e a télen bálba? Kapok-e levelet? Azután a csont két ágát kettéféle húzzák s akinek a nagyobbik darab törik, az 'nyer', vagyis annak a gondolata teljesedik be" (SzamSz.); Hódmezővásárhelyről nagyjában ugyanígy igazolja a szokást Kiss Lajos is (Ethn. 36 : 157).¹ Úgy látszik azonban, a múlt század derekán még ez a „jósítás” is járta a főnti *cipkát szakít* módján. A Zemplén megyei születésű Fáy Andrásnak 1843-ban megjelent „Buza-virágok” című kötetében („A külföldiek” című vígjátékban) ugyancsak vidéki birtokosok úri társaságában hangzik el a következő párbeszéd: „S haladtál-e nála [ti.: Ilkánál] valamit, barátom?” — „Annyira a mennyire. Nem láttad, hogy *csirke-sarkantyút is szakítottunk* már együtt? ... kezecskéjére szorítám kezemet. Ő elpirult s lesütö szemeit, én pedig a félretett csirke-sarkantyút [!] vevém elő. *Ki a nagyobbai szakítja, azt sugám neki, még ez idén megházasodik vagy férjhez megyen*” (142—3). — A későbbi írók közül is érdemes megfigyelnünk a komáromi születésű Jókai műveinek vallomását. Az először 1870-ben kiadott „Fekete gyémántok” című regény „Theudelinda grófnő” fejezetében pl. az idegbeteg, férfigyűlölő comtesse-t eselédének az ősök szerepében rendezett, torz kriptai dáridóján egy „őshűg” azzal gyöttri, hogy a „fácán mellesont sarkantyuját” nyújtja neki e szókkal: „törjük el, kedvesem, melyikünk megy hamarabb férjhez?”; s mikor a grófnőnek jut a nagyobbik csontdarab, ezzel nyugtázza: „Theudelinda megy elébb férjhez” (Nemzeti kiadás 42 : 105; vö. még 106: „a nászjósoló mellesontot” stb.). Még tisztább a társasági játéknak s babonás jelentésének leírása „A tengerszemű hölgy”-ben (I. kiadása 1890-ben): „Köztudomásu, hogy bizalmas társaságokban, fiatal hajadon leányok között az a szokás, hogy mikor ... [szárnyas evése közben] sarkantyu-csontra akad valamelyik, az a barátnéját felhívja csonttörésre. Az egyik az egyik végét fogja meg a sarkantyu-csontnak, a másik a másikat s addig húzzák ketté, míg ketté törik. A melyiknek a sarkantyu rész jutott, az fog hamarabb férjhez menni. Ez az ábrándos babona” (Nemzeti kiadás 76 : 242). — Íme: mintha csak a *cipka-szakítás* régi szokásáról olvasnánk további adatokat!

A *cipkát szakít* 1837-i értelmezése tehát egészen azonos módon ugyan nem fordul elő más forrásunkban, de azért több irányból is eléggé valószínűsíthető. (A további néprajzi vizsgálat nagyon is messze esnék a magam kutatási köreitől.)

A főntebb idézett *cipka* és *csupkázni* nyilván egy töről sarjadt szó; az utóbbit már a MTsz. is összekapcsolta a *cipkáz*-zal (Alföld? jelzéssel, Nyr. 13 : 237-ről idézve), s mindkettőt a *csutkáz*-hoz vonta, mint ahogy a *csupká*-t, *cupká*-t is a *csutká*-hoz kapcsolta. Az EtSz. elvetette a *csutka*, *csutkáz* szó családjával való összefüggés gondolatát, s az önállónak tekintett *csupka* címszónál tárgyalta a nekünk fontos alakulásokat. A *csupká*-nak első előfordulását Bugát 1843-i Szóhalmozásából idézte, de *cipka* főnévi változatot szintén nem ismert (csak *cipkáz* igét, I. f.); a *csupka* első jelentése cszerint: 'gyümölcs (cseresznye, alma) szára'. Az EtSz. ezt az egész tájszócsaládot szlovák eredetűnek tartja. (Megjegyzem: az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő Új Magyar Tájszótár cédulái közt a *csupka* változatra eddig nincs példa, a *cipká*-ra azonban kettő is: *cipka* 'ritkás szőlőfűrt' [igy!], Kisémedi, Pest m., Kálmán Béla 1950-i nyelvatlasz-gyűjtéséből; *cipka* 'szár, csuta?', „A karácsonyesti vacsorán először lekváros perlit

¹ A tárgynak magának a *mellesont*, *mellecsont*, *mellecsontja* és a szamosháti *nyerője* (erre l. még Csűry : MNY. 31 : 187 is) mellett tudok még *nyerőcsont* (pl. Serly Sándorék szíves közlése szerint ez élt az ő egykori debreceni környezetükben), *sarkantyú(cson)* nevérl (pl. Papp László kartársam szerint ez járja a Bihar megyei Hosszúpályiban); sőt *gondolócson* (pl. így mondják Kelemen József kartársam szerint Felső-Somogyban) meg (Brunner Aurélné kartársam tájékoztatása szerint így ismerte, legalábbis Gödöllőn) *húzócsont* elnevezése is igazolható. Ez a kérdés azonban, mivel messzebb esik a tőlem vizsgált *cipka* szó problémáitól, már kiesett vizsgálódásom köréből.

esznek, azután gyümölcsöt, aminek *cipkáját* elteszik orvosságnak", Mohi, Bars m., Manga János közlése: Ethn. 52: 119.)

Az 1837-ből való *cipka* 'szakításra való kettős cseresznyeszár' táji változat tehát mind kora, mind alakja, mind jelentése, mind pedig a vele kapcsolatos népszokások miatt érdekesen kiegészíti a szakirodalomban eddig ismeretes adatokat.

Ami mármost az etimológiát illeti, Kniezsa István újabban (1955-ben) hangtani nehézségekre hivatkozva kétségbe vonja az EtSz. egyeztetését, elszigeteli a mi tájszócsaládunkat a szlovák *stupka*, *stopka* szótól, s ismeretlen eredetűnek mondja (A m. nyelv szláv jövevényszavai 1: 819). Ami pedig a *cipka* első előbukkanását és jelentéseit illeti, a Nagyszótár kéziratos anyagában még további érdekes, de részben nehezen értékelhető adatokat találtam Fáy András műveiből: „rakj egy sorozat-szöllőt *czipkástól*, — le-szemelni nem olly jó” (1826: Hasznos jegyz. 52); „E' [= trippel] szárazabb, feketésebb, kevesebb *czipkájú*” (uo. 160; megjegyzem, így a cédula nem sok segítséget ad, de az eredetinek a szövegkörnyezete szerint nyilván szőlőfajtról van szó); „[Róza] füle *czipkájáig* pirult-el” (1853: Buza-vir. I, 99); „már érinti a nap *czipkáját* a fogyatkozás” (1861: Hulló vir. 115; vö. ugyanott tovább: „Csakugyan már éri [a napnak] *hegyecskéjét*!”).

Úgy látom tehát, hogy az eddigi adatok alapján nem is annyira a *csupka*, mint inkább a *cipka* alakváltozatot kellene szótári címszóul kiemelni; s így immár a vokalizmus és a jelentéstani összefüggések is egyrészt erősítik azt, hogy a *cipka*, *csupka* stb. mai tudásunk szerint nem függhet össze a *csutka* családjával (az EtSz. csak a *tk—pk* megfelelés valószínűtlenségére utalt), másrészt azonban szaporítják a szlovák egyeztetésnek Kniezsa említette ellenérveit is.

Tompa József

A szemenszedett hazugság elődei. Már Kertész Manó rámutatott arra, hogy a *szemenszedett* jelző a mai nyelvhasználatban a hazugsággal kapcsolatosan „csontosodott meg” (Szokásmondások 48). E jelző múltbeli használatával foglalkozva ugyanő figyelmeztetett arra, hogy a régiségben a szép tiszta búzát is *szemenszedett búzá*-nak nevezték, „bár természetesen nem szemenként válogatták össze” (i. h.). Tolnai Vilmos azonban Kertész szép munkájáról írt ismertetésének egyik futó megjegyzésében Kertésznek a szemenként való válogatást tagadó vélekedésével ellentétben a szószerinti értelmezés mellett foglalt állást (MNY. 19: 99), véleményét azonban az ismertetés szűkre szabott keretei között bővebben nem indokolhatta meg, illetőleg álláspontja igazolására a régiségből adatokat nem sorolhatott fel.

Jóllehet az ilyenféle jelentésalakulások ismeretében az első pillanatra, szinte „látatlanban” is Tolnainak kell igazat adnunk, Kertész mentségére több körülmény is szolgál. Például az NySz.-ban nem is található *szemenszedett* címszó, s nem természetesen egy adatot sem e jelző régiségbeli használatára nézve. Az OkiSz. is csak egyetlen idevonható adalékot nyújt abban az 1699-ből való idézetben, amely a Hegyalján „*szemenszedett aszu szőlő*”-ből csináltatott aszu-szőlő borról tesz említést. Magát a *szemenszedett* jelzőt azonban 'selectissimus, perpuratus' értelmezéssel meg lehetni már MA. magyar—latin részében, PP. pedig az ugyanilyen értelmezéssel adott szemenszedett címszó után beiktatja ezt is: „*szemen-szedett búza*: Frumentum lectissimum.” Nyilvánvalóan elkerülte azonban Kertész figyelmét CzF. 'szemenként kiválogatott' értelmezése, s az ennek megvilágítására idézett *szemenszedett búza*, *cseresznye*, valamint az ugyanott idézetként olvasható Tóth Kálmán vers *szemenszedett gyöngy* jelzős kifejezése is.

Bár az itt felsorolt adatok ismeretében már nagy valószínűséggel a Tolnai véleményéhez csatlakozhatnánk, mégis, hogy a *szemenszedett* jelző elsődlegesen valóban

a szemes gabona egyik tisztítási műveletével kapcsolatos jelző volt, arra nézve erdélyi oklevélszótáram cédula-anyagából a következő megvilágító adatokat szemelgethetem ki:¹ 1669: „*szemen szedett buza* ... Cub 57||2. Rostált buza ... Cub 175||2 Rostálatlan buza ... Cub 137 || 3 Buza másodja Cub 18 — Buza ucuu es rosta allya Fogarasban Cub 42||1.” (Fogaras) [UIr. 14]. — 1673: „*Szemen szedett buza liszt* erog(álódott) szaz ött köből” (Fogaras) [UIr. 14]. — 1675: „Vagyon *szemen szedett buza* Cüb 20. Közönseges buza Cüb 315.” (Porumbák,² Fogaras m.) [UIr. 9.]. — 1676: „*Szemen szedett Buza* Cub 8 || . Buza szemibe(n) Cub 300 || .” (Gyulafehérvár) [UIr. 25]. — 1677: „*Szemen szedett buza* vagyon Cub. 30 | — Köz buza vagyon Cub 500 || —.” (Porumbák) [UIr. 18.]. — 1679: „Legumina tarto fenjö hordo nro 1. Ebben *szemen szedett buza* ... Legumina tarto fenjö hordo nro 1. Ebben arpa kása”. (Uzdiszentpéter, Kolozs m.) [Erd. Nemz. Múz. Lt. Teleki László lt. Bajomi János inventariuma 73. 1.] — 1680: „*Szemen szedet buza* Cub 8 || Közönseges buza elci Cub 120 || Utoly buza Cub 16 ||” (Fogaras) [UIr. 20.]. — 1680: „Mosot es *szemen szedet kruppa(na)* k valo haricska vagjon Cub 8 || Közönseges haricska Cub 26 || ” (Fogaras) [UIr. 20.]. — 1681: „*Szemen Szedet Buza* Sax Cub 14||3. Közönseges Buza Sax Cub 443 || — *Szemen Szedet Liszt* Sax Cub —2||2. Asztali, es Köz Cziponak valo Liszt ... Sax Cub 235 ||” (Szamosújvár, Szolnok-Doboka m.) [UIr. 26.]. — 1681: „Kel még küldeni Porumbakrol ... *szemen szedet buza lisztet* Cub 10 ||” [UIr. 9.] — 1682: „Vagyon *szemen szedet buza* Cub 10 || mosot buza Cub 46 || mosotlan buza eleje Cub 182 || ... kolös kasa(na)k Cub 25 || Ugjan kasa(na)k valo mosotlan tiszta kölös Cub 42 || Közönseges kölös Cub 478 ||” (Alsóporumbák, Fogaras m.) [UIr. 9.]. — 1682: „*Szemen szedet buza* Cub. Sax. nő 8. Szedni való buza Cub. Sax. nő 17. Köz buza Cub. Sax nő 350. Utoly buza Cub. Sax. nő 30.” (Ebesfalva,³ Kisküküllő m.) [UIr. 9.]. — 1682: „Vagyon *szemen szedett buza* Cub 10 || mosot buza Cub 46 || mosatlan buza eleje Cub 182 ||” (Fogaras) [UIr. 14.]. — 1682: „Vagyon *szemen szedet buza* Cub 10 || mosot buza Cub 46 || mosatlan buza eleie 182 ||” (Alsóporumbák) [UIr. 7.]. — 1683: „*Szemen szedet buza* Sax Cub. 25 || = Mosot buza Sax Cub. 34 || = Rostalt buza Sax Cub 250 || =” (Görgény, Maros-Torda m.) [UIr. 25.]. — 1683: „*Szemen szedet buza* Sax. cub. 25 || = Mosot buza Sax-cub. 34 || = Rostalt buza sax-cub. 300 ||” (Görgény) [UIr. 20.]. — 1683: „*Szemen szedet buza* van Cüb 15 || — Mosot buza Cub 70 — Közönseges buza Cub 80 — ... *Szemen szedet Arpa* Cub 2 || — Köz Arpa Cub 30 || Arpa Kasa Cub 3 || —” (Fogaras) [UIr. 7.]. — 1683: „*Szemen szedett Buza* Sax. Cub. 16 || — Masodik Fejérnck valo Sax Cub. 6 || Közönseges Buza Sax Cub. 356. Asztali és Köz Czipokra valo Liszt in Sum(m)a S. Cub 132 || —” (Szamosújvár) [UIr. 20.]. — 1684: „*Szemen Szedet Haricska* Cub 3. Haricska Kása, Cub || 2. Köz Haricska Cub : 26 —” (Fogaras) [UIr. 3.]. — 1684: „*Szemen szedet Arpa* Cub 6 || — Köz Arpa Cub 10 || —” (Fogaras) [UIr. 3.]. — 1684: „*Szemen szedet buza liszt* Cub 87 ½ Mosot buza liszt Cub 103 || Közönseges buza és liszt Cub. 2230 ||” (Fogaras) [UIr. 7.]. — 1684: „*Szemen szedet buza* Cub 25 || — *Szemen szedet buza liszt* Cub 10 ||. Mosot buza Sax Cub 122 || — Mosot buza liszt Cub 18 || — Közönseges buza Cub 266 || — ... Utoly buza Cub 10 || ... *Szemen szedet Arpa* Cub 6 || Arpa Kasa Cub 2 || — Köz Arpa Cub 10 || ... *Szemen szedet Haricska* Cub 2 || Közönseges Haricska Cub 26 || —” (Fogaras) [UIr. 23.]. — 1684: „Vagyon *szemen szedet buza* Cub 30 || mosot

¹ Az itt felsorakoztatott adatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában (ma a Román Népköltárság Akadémiája tulajdonában) levő erdélyi fejedelmi „Udvartartási iratok” néven kezelt, de tulajdonképpen jobbára a fejedelmi birtokokra vonatkozó gazdasági összeírásokat, számadásokat magába foglaló gyűjteményből valók. E gyűjteményre UIr. rövidítéssel utalok; a rövidítés után álló szám az idézett iratot is magába foglaló doboz száma. — A szövegrészletekben a kiemelés tőlem származik.

² Nyilván Alsóporumbák, de a forrásban így, jelzőtlen alakjában szerepel.

³ Később és ma: Erzsébetváros.

buza Cub 31 || mosatlan buza Cub 220 || ... mosot kölös kássanak Cub 7 || mosatlan kölös Cub 410 ||" (Porumbák) [UIr. 23.]. — 1684: „Buza szalmájában vagyon most jelen 25. Asztagban Gel. 16328 || — Buza Szemiben vagyon Cub 200 || *Szemén Szedet buza* Cub 9 || Buza utoly Cir Cub 10 || — Köz buza Liszt Cir Cub 45 || — *Szemén szedet buza Liszt* Cub 4 || —" (Alsókomána, Fogaras m.) [UIr. 7.]. — 1684: „*Szemen Szedet Buza* vagyon Kőb: 16 || — Közönséges Buza Kőb: 642 ||" (Szamosújvár) [UIr. 9.]. — 1684 ? : „Komannai udvarhaznál mostan jelen levő mindenféle Bonumokrol valo rövid Extr(actus) ... Buza szalmájában jelen 25. Asztagban Gel. 16328 || — Buza szemib(en) vagyon Cub 200 || — *Szemen szedett buza* Cub 9 || — Buza utóllja Cir Cub 10 || Köz buza Liszt Cir. Cub 45 || — *Szemen Szedett Liszt (!)* Cub 4" (Alsókomána) [UIr. 7.]. — 1684: „Vagyon *szemen szedet buza* Cub 30 || mosot buza Cub 25 || mosatlan buza Cub 160 ||" (Porumbák) [UIr. 9.]. — 1685: „*Szemen Szedet buza* Cub 18 || *Szemen Szedet buza liszt* Cub 10 || Mosot buza Cub 125 || Mosot buza liszt Cub 10 || ... *Szemen szedet Arpa* Cub 5 || ... *Szemen szedet haricska* Cub 2 || Köz haricska Cub 12 ||" (Fogaras) [UIr. 7.]. — 1685: „*Szemen szedet buza* ... Kozonseges buza ... Buza utolya ... Buza ucsu" (Alsókomána) [UIr. 3.]. — 1686: „*Szemen szedet buza* jelen Sax. Cub. 16 || = *Szemen szedett Buza Liszt* Sax. Cub. 20 || = Mosott Buza jelen Sax. Cub. 37. || = Mosott Buza Liszt Sax. Cub. 10 || = Közönséges Buza jelen kezünk alatt Sax. Cub. 168 || = Buza Utoly Sax. Cub. 13 || =" (Fogaras) [UIr. 20.]. — 1687: „*Szemen szedet Buza* Sax. Cub. 6 ||. *Szemen szedet Buza Liszt* Sax. Cub. 2 ||. Mosott Buza vagyon Sax. Cub. 32 ||." (Fogaras) [UIr. 8.]. — 1687: „Vagyon jelen *szemen szedet Buza* sax-Cub. 13 ||" (Porumbák) [UIr. 3.]. — 1695: „*Szemen szedet buza* Sax. Cub. 8 || Szép tiszta, s kozonseges buza Cub. 30 ||." (Alsóporumbák) [UIr. 3.]. — 1695: „*Szemen szedett buza*(na)k a rosta allya s. cub. — || 1." (Kolozsvar) [UIr. 8.].

Az itt fennebb, Erdély különböző pontjairól közölt adatok néhány figyelemre számot tartó észrevételre késztetnek. Az idézett gabona-összeírásokban egymás mellett ilyenféle búzafajtákat sorolnak fel: 1682, 1684: szemenszedett búza, mosott búza, mosatlan búza (Porumbák, Fogaras m.). | 1682: szemenszedett búza, szedni való búza, közbúza, utoljbúza (Ebesfalva, Kisküküllő m.). | 1683: szemenszedett búza, mosott búza, rostált búza (Görgény, Maros-Torda m., Porumbák, Fogaras m.). | 1683: szemenszedett búza, második fejérnek való búza, közönséges búza (Szamosújvár, Szolnok-Doboka m.). | 1684: szemén szedett búza, búzautolj, közbúza, szemenszedett búzaliszt (Alsókomána, Fogaras m.). | 1685: szemén szedett búza, közönséges búza, búzautolj, búzaucus (uo.). | 1695: szemenszedett búza, szép tiszta búza s közönséges búza (Porumbák, Fogaras m.). — E felsorolásokból nyilvánvaló, hogy a *szemenszedett búza* a legtisztább, legértékesebb búzafajta volt. Nem kétséges azonban az sem, hogy a *szemenszedett búzát* valóban szemenként válogatták ki.¹ Nem kell elfeledni, hogy az itt felhasznált adatok legtöbbje az erdélyi fejedelmi birtokok gazdasági számadásaiból került ki, s a néhány máshonnan kiírt adat is mind nagybirtokok számadásaiból, inventáriumaiból való. Érthető, hogy mind a fejedelmi, mind a magánkézsben levő nagybirtokokon éppen elég jobbágy- és szellér-munkaerő állott rendelkezésre, hogy a tisztartók a szemenszedés, azaz a szemenként való válogatás hosszadalmas, sok időt, türelmet kívánó műveletét elvégeztessék,² és így a fejedelmi

¹ A szemenként való válogatás műveletének megkönnyítése céljából előzőleg a gabonát rostálással vagy esetleg szórással megtisztíthatták. Legalábbis erre utal az az egyik 1695-i kolozsvári számadásból való adat, amely a *szemenszedett búzának a rostáljára*-ról emlékezik meg (l. fennebb).

² A külföldi eredetű Hamupipóke-mesében is a gonosz mostoha Hamupipóke elé szinte képtelen feladatként a hamuból szemenként való lencse- vagy más változatokban búza-válogatást tűzi ki. Hamupipóke csak galambok segítségével tudja e feladatot elvégezni.

meg főúri magtárakba olyan mennyiségű tiszta búza kerüljön be, amennyiről az előbb felhasználtságok bizonykodnak. Az idézett adatok gondos tanulmányozásából különben az is látható, hogy a szemén szedett búza a többi búzafajta mennyiségénél jóval kevesebb: nem egyszer csak kis töredéke az egész összeírt búzamenyiségnek.

Valószínűnek látszik, hogy bár legtöbbször külön említik a szeménszedett, a mosott, illetőleg a mosatlan búzát, nem egyszer a szemenként való kiválogatás után meg is mosták a búzát. A szolnok-dobokai Kentelkéről való egyik inventariumban egy 1690-ből erre vonatkozó kétségtelen adatot olvastam; íme: „*Szedet mosot Buza Sax Cub 1.*” [Erd. Nemz. Múz. lt. A Bethlen család keresdi lt. Kentelki inv. 4.]. Magának a búzának mosással való tisztítása egyébként az itt felsorolt adatok tanúsága szerint a fejedelemségi Erdélyben egészen szokásos tisztítási mód volt.¹

Adataink szerint azonban nemcsak a búza, de jóval ritkábban az *árpa*, sőt a *haricska* 'tatárka, pohánka' tisztítása is szemenként való válogatással történt. Az előbbi adatfelsorolásból látható, hogy 1683-ban Fogarason *szemenszedett árpá*-ról, majd 1684-ben ugyanott *szedett haricská*-ról, továbbá egy ízben a haricskakása és közharicska mennyiségének felsorolása előtt *szemenszedett haricská*-ról emlékeznek meg. Nem kétséges tehát, hogy itt is szemelt, azaz szemenként válogatott haricskáról van szó.

Legalábbis az erdélyi régiségben azonban nemcsak *szemenszedett búza*-ról beszéltek, hanem — jóval ritkábban — egyszerűen *szedett*, illetőleg *szemelt búza*-ról is. Erre nézve az erdélyi fejedelmi gazdasági számadásokból a következő néhány adatot írtam ki: 1684: „*Szedet buza* vagon Sax Cub 10 *Szedni* valo buza vagon Sax Cub 14” (Ebesfalva) [UIr. 8]. — 1684: „*Szedet buza* vagon Sax Cub 10. *Szedni* valo buza vagon Sax Cub 14” (Ebesfalva) [UIr. 3]. — 1686: „*Szedet buza* vagon sax Cub. 10. *Szedni* valo buza vagon sax cub 15.” (Ebesfalva) [UIr. 3]. — 1688: „*Szedet buza* vagon S. cub 10 || — *Szedni* Fejernerke valo buza vagon S. cub 20 || —” (Ebesfalva) [UIr. 9]. — 1689: „*Szedet buza* vagon Sax cub 5 || — *Szedni* valo buza Sax cub 10 || —” (Ebesfalva) [UIr. 9]. — A *szedett haricská*-ra vonatkozó adatra már az előbbieken hivatkoztam, a *szemelt búza*-ra meg itt alább következik egy 1685-ből való adat.

Ha ezek után is még kételkednénk abban, hogy a *szemenszedés* valóban szemenként való olyanszerű válogatást jelentett, mint ahogy ma a rizset, a lenesét vagy a babot szemelik, idézhetek két olyan adatot is, amely a szemelés műveletére kétségtelen bizonyíték. Íme: 1679: „*Legumina tarto, öreggh tölgi fa hordo nro 1. Ebben szemelni valo buza A(nno) 1678 Cub. 1.*” (Uzdiszentpéter, Kolozs m.) [Erd. Nemz. Múz. Telcki László lt. Bajomi János inventariuma 132. l.]. — 1685: „*Szemelt Buza szemib(en) Cub 35 ||. Mosott Buza Cub. 15 ||. Rostalt szép buza Cub 200 ||. Első Fejér Liszt Cub. 10. Második Fejér Liszt Cub. 10 ||...*” [UIr. 20. cs.].

Nem kétséges tehát, hogy a *szemenszedett búza* a szemenként válogatott búza és a *szemenszedett búzaliszt* a belőle készült legfinomabb liszt-fajta volt. Érthető tehát, hogy e tisztítási művelet virágzásának korában a *szemenszedett búza* kifejezés 'szintiszta búza'-t jelentett. Azért sorolhatta még jóval később is Dugonics András a *tiszta* szóval kapcsolatos hasonló kifejezések közé ezt is: *Tiszta, mint a szemén szedett búza* (Magyar példabeszédek. Szeged, 1820. 234).

Az elsődleges, konkrét jelentés mellett azonban már a XVII. század elején használták a *szemenszedett* jelzőt átvitt értelemben is. Pázmány Péternél például már *szemenszedett igazság*-ról és *szemenszedett tiszta szent Irás*-ról olvasunk, sőt a *szemenszedett igazság*-gal még Kovács Pálnál (1794.) is találkozunk (l. Kertész: i. h.). A CzF.-től

¹ Mellékesen megjegyzem, hogy A Magyarország Néprajza a gabonatisztító eljárások között ugyan csak a szórást említi (i. m. 2. kiad. 191 kk.), Erdélyben azonban még ma is egészen szokásos faluhelyen a tisztítás befejező mozzanataként a búzamosás. A mosott búzát rendszeren háziszóttos kendervászon-lepedőn a napon szárítják.

Kresznerics nyomán idézett példák (*Szemen szedett ékes szavak, kifejezések. Szemenszedett beszéd*) azonban véleményem szerint, ha ugyan nem Kresznerics egyéni alkotásai, aligha lehettek már az ő korában s még kevésbé a CzF. szerkesztése korában általánosan ismertek, illetőleg használatosak.

Érdekes, hogy még CzF. példái között sem szerepel a *szemenszedett* jelző a ma gyakran használt, megcsontosodott *szemenszedett hazugság*-gal kapcsolatban, s a CzF.-t megelőző szótárakban sem akadunk rá. Valóban kíváncsi vagyok, hogy az Akadémiai Nagyszótár számomra, sajnos, hozzáférhetetlen anyagában mikorról és honnan származó adatok olvashatók a *szemenszedett hazugság*-ra. Ugyancsak a Nagyszótár adatgyűjteményétől remélek arra vonatkozó felvilágosítást is, hogy vajon használatos volt-e, és ha igen, mikor és hol bukkan fel a tőlem ismert és használt *szemenszedett rágalom* kifejezés.

A *szemenszedett hazugság* jelzője az átvitt értelmű használatban valamelyes jelentésváltozáson ment át. Mint előbb láttuk, e jelzőnek eredetileg 'szemenként váltogatott' jelentése volt, minthogy azonban például a *szemenszedett búza* is minden gaztól, piszoktól mentesített, azaz valóban *tiszta búza* volt, az átvitt használatban ez a 'tisztá' jelentés állandósult. A *szemenszedett hazugság* tehát *tiszta* vagy *szintiszta hazugság*-ot jelent, habár, sajnos, nem ritkán egyszersmind az eredeti konkrét értelemezéshez közelebb eső, *sok rosszindulattal összeszedett, válogatott hazugságot* is. Adatok nélkül nem merek ugyan e rosszértelmű használat társadalmi okaira nézve messzemenő találgatásokba bocsátkozni, mégis mindenesetre feltűnőnek és egyben korjellemzőnek tartom, hogy a címszóbeli kifejezés jelzője, úgy látszik, csak a múlt század második felétől kezdve tokozódhatott el a hazugsággal, illetőleg a rágalommal kapcsolatos két előbb idézett kifejezésben.¹

Szabó T. Attila

Kátrány. Nehéz helyzetbe kerül az, aki gyorsan akar tájékozódni *kátrány* szavunk eredetéről. A SzófSz. címszavai közül a *kátrány* hiányzik (vö. Kniezsa : MNy. 37 : 286). Az idegen szavak szótárainak hosszú sorából (1835 : Kunoss : Gyalulat ... 1957 : Bakos) — egyébként teljesen indokoltan — ugyancsak kimaradt a *kátrány*. Nem utalnak e szó eredetére lexikonaink sem (Pallas, Révai, Új Idők). Értelmező szótáraink — Ballagi, CzF., Balassa — közül is csupán CzF. emlékezik meg a *kátrány* származásáról (3 : 440), összevetve azt a francia *guétran*, *goudron* 'ua.' szóval.

Kéves szó esett eddig a *kátrány*-ról a nyelvészeti szakirodalomban is. Budenz 1867-ben a *kátrány*-t végső soron az arab *quatrān* 'ua.' szóból származtatta (NyK. 6 : 306), de a közvetítő nyelv kérdését nem oldotta meg. Ennek eldöntését Miklosich kísérelte meg 1884-ben, rámutatva az oszmán-török közvetítés lehetőségére (TürkEl. 1 : 329). Oszmán-török jövevényszónak tartja a *kátrány*-t Alexics György (Nyr. 19 : 409) és Justus Hajnalka is (Adatok a magyar ny hang történetéhez ... Bp., 1911. 16). — Miklosich azonban még nem ismerhette a magyar *kátrány* szótörténeti és nyelvjárási adatait ; a NySz. és a MTsz. csak később jelent meg. Minthogy a szófejtő vizsgálatokban a történeti és nyelvjárási adatok rendkívül fontosak, nézzünk ezeknek utána a *kátrány* esetében is.

¹ E cikkeske elolvasása után Loványi Gyula volt szíves levélben felhívni figyelmet két olyan fontos adatra, amely annak idején nem került szemem elé. Az egyik Komáromi Csipkés Györgytől, 1653-ból való következő szövegrészlet : „Piperés és szemem szedett szokból öszve rakogattatott oratio” (NySz. a *szed* címszó alatt a szólások között). A másikat SzD. 1792-i. II. kiadásából jegyezte ki számomra Loványi ; íme : „szemen szedett, válogatott. Búzáat szemelni : válogatni. Kiszemelni a rozsot a búzából”. — Loványinak az adatokért e helyütt is köszönetet mondok.

A NySz. 2 : 140 alapján megállapíthatjuk, hogy szavunk a török hódoltság alatt volt Kőrös (Nagykőrös) városa 1661. évi számadásából mutatható ki először *kátrán* alakban: „*Kátránt* vöttünk 19 d[énárért]” (Török—magyar-kori történelmi emlékek 1 : 277). Ez a XVII. századi adat azonban egészen elszigetelt, és utána mintegy másfélszáz évig látszólag nyoma vész a szónak. A NySz. szerint a *kátrány*-t Baróti Szabó Dávid szótározta először Kisded Szótárában (1792 : SzD.²). Sajnos, a NySz.-nak ez az adata pontatlan. Az ellenőrzés során ugyanis kitűnik, hogy a szót *kátrány* alakban valóban Baróti Szabó szótározta elsőnek, de nem a SzD.²-ban, hanem „A' Magyarság' Virági” című szólásgyűjteménye végéhez csatolt Tóldalékban: „*Kátrány*: kalamász, *deget*...” (1803 : MVir.Told. 6). Ugyanebben az évben vette fel szótárába a szót Márton József is *katrán* alakban (Márton 1803 : 556). — Márton József szótárai-ban a *kátrány*-nak több alakváltozata is van: *katrán* (1803 : 556 ; 1810 : 312 ; 1816 : 149 ; 1823 : 662), *kátrány* (1804 : 577 ; 1810 : 1084 ; 1816 : 411), *kátrán* (1807 : 267 ; 1823 : 600). Az alakváltozatok harca a XIX. század első felének más szótári munkái-ban is megfigyelhető: *kátrány* (1809 : Simai Vszót. 1 : 217, Told. 23 ; 1831 : Kr. 1 : 229 ; 1835 : Tzs. 2 : 656 ; 1836 : Fog. 1 : 160, 2 : 457 ; 1838 : Tzs. 1 : 371 ; 1846 : Királyföldy 235), *kátrán* (1827 : Malovetzky 677 ; 1835 : Tzs. 2 : 239 ; 1836 : Fog. 1 : 160, 2 : 166), *katrán* (1827 : Malovetzky 263). *Kátrány* és *kátrán* alakokat közöl 1865 : CzF. 3 : 440 is. Ma a szó köznyelvi alakja *kátrány*. Szócsaládjából a következők szerepelnek a keszülő Értelmező Szótár címszójegyzékében: *jakátrány*, *kátrány*lemez, *kátrányolaj*, *kátrányoz*, *kátrány*papír, *kátrány*szappan. A szó azonban nem régen, a XIX. század közepe táján emelkedhetett köznyelvi szintre; azelőtt inkább csak a nyelv-járásokban és a szakmai nyelvben lehetett használatos. Erre mutat az is, hogy a szó megvan Királyföldy Endre 1846-ban megjelent szótárában: „Ujdon-uj magyar szavak tára, mely a hazai hirlapokban, uj magyar könyvekben, tudományos és közéletben előkerülő ujdón kifejezéseket, mű- és más legújabbban alakított vagy felélesztett szava-kat foglalja magában”.

A szótörténeti adatok összegyűjtése után vegyük számba a nyelvjárási alakokat is: *kétrán*, *kétrány* (hétfalusi csángók 1873 : Nyr. 2 : 477 ; Nyr. 3 : 224, 327 ; MTsz. 1 : 1071 ; Segesvár 1880 : Nyr. 9 : 44 ; MTsz. 1 : 1071 ; Székelyföld 1898 : MTsz. 1 : 1071) ; *tákrány* (Hidas- és Tornyosnémeti, Abauj-Torna m. 1902 : Nyr. 31 : 350) ; *katrām*, *katrān* (moldvai és hétfalusi csángók 1906—7 : CsángóSz. 72) ; *kátrány*. (öre-gek ajkán) *katrány* (Szeged 1957 : SzegSz. 1 : 703).

A szótörténeti és nyelvjárási adatokat így összegezhetjük: 1661 : *kátrán* ; 1803 : *kátrány*, *katrán* ; 1873 : *kétrán* ; 1898 : *kétrány* ; 1902 : *tákrány* ; 1906—7 : *katrām*, *katrān* ; 1957 : *katrány*.

Az eddigiekben a *kátrány* alakváltozatait vizsgáltuk. Valamely szónak azonban nemcsak hangteste, hanem jelentése is van. A *kátrány* a következő jelentésben használatos: 1. 'fa-, kő- vagy barnaszén száraz lepárlásakor keletkező sűrű, fekete folyós anyag' (valószínűleg ez a jelentése az 1661-es adatnak is ; Márton 1803 : 556, 1810 : 1084 stb. ; CzF. 3 : 440 ; MTsz. 1 : 1071 ; CsángóSz. 72 ; Balassa 1 : 392 ; SzegSz. 1 : 703 ; ma is ez a köznyelvi jelentése) ; 2. 'kocsikenőcs' (1803 : Baróti Szabó MVir. Told. 6 ; Márton 1804 : 577, 1807 : 267 stb. ; Kr. 1 : 299 ; CzF. 3 : 440) ; 3. 'gyufa' (1873 hét-falusi csángók Nyr. 2 : 477, 3 : 224, 327 ; MTsz. 1 : 1071).

Nézzünk most körül a közelebbi és távolabbi nyelvekben: melyikben van a *kátrány*-nyal alakban és jelentésben egyező szó? Megtalálhatjuk a *kátrány* megfelelőjét valamennyi balkáni nyelvben: szlovén *katrán* 'ua.' ; szerb-horvát *kátran*, *katram* 'ua.' ; román *catrán*, *cătrán*, *catránă*, *cătrămă* 'kátrány' ; a gyufaszál kénes feje ; méreg ; stb., *cătrăniță* 'gyufa ; kátránytartó' ; bolgár *kampân* 'kátrány' ; albán *katrán* 'ua.' ; újjörög *κατράμι* 'ua.' ; oszmán-török *katran* 'ua.'. De ismeretes e szó sok más nyelv-

ben is: középkori latin *catranum*, *catarannus* 'kátrány'; olasz *catrame* 'ua.'; portugál *alcatrão* 'ua.'; spanyol *alquitrán* 'ua.'; francia *goudron* 'ua.'; orosz, ukrán, fehérorosz *зѳѳпѳн* 'kátrányszerű kőolajtermék'; baskir, csuvas, kirgiz stb. *зѳѳпѳн* 'ua.'; kaukázusi orosz nyj. *капѳѳн* 'kőolajjal átitatott föld; földszurok, kátrány'; kurd *qetran* 'kátrány'; arab *qatrān* 'ua.'

A *kátrány* rokonai tehát igen nagy területen, különböző nyelvcsaládhoz tartozó nyelvekben élnek. Az ilyen vándorszavak vagy nemzetközi műveltségzavak olykor nehéz kérdések elé állítják a kutatót. Elég kevés az olyan vándorszavak száma, amelyeknek teljes pályafutását, eredetét és vándorútjának egyes állomásait is figyelemmel tudjuk kísérni. A *kátrány* azonban éppen ilyen. Ősforrása ugyanis minden kétséget kizáróan az arab *qatrān* 'kátrány', amely a *qatara* 'csöpög; csöpögtet; lepárol, desztillál; stb.' ige származéka (Wehr: ArabWb. 2: 690; Lokotsch 90); tulajdonképpen jelentése tehát 'párlat'. A középkorban az arab mennyiségtan, csillagászat, építészet, vegyészet stb. igen magas színvonalat ért el. Erről számos olyan, nemzetközileg ismert műveltségszó tanúskodik, amelyik vagy arab eredetű, vagy pedig az arab közvetítés nyomát viseli magán. Ilyenek például a vegyészet és a vele kapcsolatos ipar szókészletéből az *alkáli*, *alkímia*, *alkohol*, *borax*, *cukor*, *elixir*, *kandis* (cukor), *lakk*, *lombik*, *nátron*, *szirup* stb.; ide sorolható a *kátrány* is. A spanyol *alquitrán* és a portugál *alcatrão* az *al-* névelős arab alak átvétele (Corominas: DicCritEt. 1: 168); vö. *algebra*, *alkorán*, *alköv*, *almanach* stb. A francia *goudron*, az olasz *catrame* és az oszmán-török *katran* az egyiptomi arab *qatrān* alakból származik (Dauzat: DictÉt.⁴ 369; Bloch—Wartburg: DictÉt. 286; Prati: VocEt. 248; Battisti—Alessio: DizEt. 1: 816; Radloff: Wb. 2: 297). Az orosz stb. *зѳѳпѳн* a francia *goudron* átvétele; a baskir stb. *зѳѳпѳн* szintén a franciából való az oroszokon keresztül. A francia szó a német és a magyar műszaki szókincsben sem ismeretlen: német *Goudron* 'lágú bitumen; kátrány', magyar *goudron* 'főleg aszfaltozásnál használatos kátrányszerű anyag' (1928: TechnLex. 1: 480), *gudron* 'ua.' (1953: Német—Magyar Műsz. és Tud. Szótár 1: 431). — A szó a kurdba, a kaukázusi orosz nyelvjárásba és a balkáni nyelvekbe török közvetítéssel jutott (Miklosich: EtWb. 113, TürkEl. 1: 329, 4: 145; Berneker: EtWb. 1: 494; Vasmer: RussEtWb. 1: 541). Az *m*-mel hangzó szerb-horvát és újgörög alak feltehetően az olaszból való.

A *kátrány* a magyarba — akárcsak a balkáni nyelvekbe — az oszmán-törökből került. Az oszmán-törökből származó szavaink tekintélyes része azonban délszláv közvetítéssel honosodott meg nyelvünkben, és ennek lehetősége a *kátrány*-nál is fennáll. Az 1661: *kátrán* hangtanilag egyaránt származtatható az oszmán-török *katran*, vagy a szerb-horvát *kátran* szóból is. Minthogy azonban olyan vándorszóval van dolgunk, amelyet nagy területen éppen az oszmán-török terjesztett el, az 1661-es adatról az oszmán-törökből való közvetlen átvétel látszik valószínűbbnek; vö. *divány*, *dohány*, *kávė*, *pamut* stb. (Bárczi: MSzók. 52—3; N. Kakuk Zsuzsa: Fejezetek oszmán-török jövevényszavaink történetéből. Bp., 1955. 6, 7, 10—1; Kniezsa: SzLJsz. 1: 628, 705). De abban, hogy a török hódoltság elmúltával a *kátrány* nem hullott ki szókincsünkéből, hanem bejutott annak állandó elemei közé, szerepe volt a magyarral érintkező balkáni nyelvek erősítő hatásának is. A szerb-horvát hatás valószínűségét növeli, hogy a *kátrány* a hajózás fontos segédanyaga (vö. 1832: „*Kátrán* szurkos kenőcs mellyel a' tölgyfa hajókat bé szokták mázolni". Sztrokay Antal: Hajózási műszók Győr vidékéről. Kézirat. Az Akadémiai Nagyszótár cédulagyűjteménye alapján), a hajózási kifejezések között pedig számos szerb-horvát átvételről tudunk: *bas*, *basnica*, *csámesz*, *dánguba*, *járgány*, *matak*, *palamár* stb. (vö. Kniezsa: i. m.). Figyelmet érdemel az is, hogy a 'kátrány', 'kocsikenőcs' fogalmára több szláv eredetű szavunk van (*deget*, *dekec*, *kulímász*), bár ezek nem déli szláv jellegűek. A hétfalusi csángó *kétrán* román hatásra kapta 'gyufa'

jelentését. Román hatásra vall a csángó *katrām* alak is. A *kátrány* többi alakváltozata azonban magyar hangfejlődés eredményeképpen jött létre. A *kátrány*, *katrány*, *kétrány* alakok *n > ny* palatalizációt mutatnak (Bárczi: Hangtört.² 162). A *kátrán*: *katrán*, *kátrány*: *katrány* alakpárok magánhangzóinak viszonyához vö. *vásár*: *vasár*(nap), *akác*: *akác*, *száhán*: *zahán* stb. (Horger: MNy. 7: 154—8; Bárczi: Hangtört.² 25—8, 64—5, 67, 79—80). A székelyföldi, segesvári, hétfalusi *kétrán(y)* *ě*-je *á* helyett áll, és a következő szótag *á*-jának hatására elhasonulással keletkezett (vö. Horger: MNyelvj. 86—7. Bárczi: Hangtört.² 104—5). A hidas- és tornyosnémeti *tákrány* alakban a *k* és *t* helyet cserélt (vö. Deme László: A hangátvetés a magyarban. MNyTK. 69: 10—1).

Kiss Lajos

Az értéktelenség és a kicsiség néhány kifejezése nyelvünkben. Sokszor szó esett már nyelvünk kifejezésbeli gazdagságáról. Némely fogalomra szinte hihetetlenül sok szó és kifejezés van szókincsünkben. Közismert dolog például, hogy Jókai 100 szót állított össze a verekedés kifejezésére, Lehr Albert meg 3000 magyar szót kötött csokorba a részeg ember megjelölésére. Bánóczy József 322 szót szedett össze a buta ember megnevezésére, Maday Gyula pedig a debreceni nyelvjárásból egy 120 szóból álló gyűjteményt mutatott be a járás-kelest jelentő szókból (l. erről a Pesti Hírlap Nyelvőre Bőségszaru című cikkét, 52—4). De meggyőző bennünket nyelvünknek e gazdagságáról Póra Ferenc Rokonértelmű szavak szótárának lapozgatása is. Nem akarok tehát felfedezőként tetszelegni alábbi összeállításommal, csupán ötletszerűen kívánok adataimmal rámutatni arra, hogy még a legjelentéktelenebbnek látszó fogalmat, a *semmi* t is mennyiféleképpen lehet nyelvünkben kifejezni.

Petőfi nyelvének vizsgálata közben eszméltem rá, hogy a népnyelvben, az ő költői nyelvének legfőbb forrásában, milyen sok, erős, hatásos körülírása, kifejezése van a teljesen értéktelennek, a semminek. Amit általában úgy szoktunk kifejezni, hogy *nem ér semmit*, egyáltalában *semmit sem ér*, azt költőnk a nép nyelvén úgy mondja: *nem ér egy hajtófát*; *pipa dohányt sem ér* stb. Íme néhány példa: *Pipa dohányt sem ér az élete* (2: 73);¹ Ott kinn hagyott három bojtárt, Egy sem ér egy *hajtófát* (3: 252); Hogy kimúlj, *szikrát sem* fáraszd magad (2: 286); Te is lány vagy, édes angyalom, *Egy szikrával sem* jobb a többinél (2: 277); *Egy sziporkát sem* felel a gúnyra (3: 451); *Egy kukk* dicsőséget se hoz (3: 521) stb. Ezekkel a — Petőfiből idézett — kifejezésekkel ma is gyakran találkozunk, például az utolsót is sokszor mondjuk: „*Egy kukkot sem* értek a beszédéből”, „*Egy kukkot se* szólj”, azaz 'semmit se'. A *kukk* mellett a *mukk*-ot is megtaláljuk a népnyelvben: „*Egy mukkot se* halljak!” (SzamSz.).

A 'semmit sem ér' kifejezést helyettesítő szók legtöbbje csakugyan olyan keveset ért jelent, ami valójában majdnem a semmivel egyenlő. Így például a „*Pipa dohányt sem ér az élete*” Petőfi-idézetben az [egy] pipa dohány értéke alig több a semminél (mindössze a pipás ember számára jelent értéket, különösen ha nincs!). De ha van is némi értéke, azért jelentheti az értéktelenséget. Idézem erre vonatkozóan O. Nagy Gábornak *Mi fán terem?* című értékes könyvéből a szólásmondások eredetével kapcsolatban tett eme megállapítását: „Azt a kifogást azonban, hogy csak olyan dolog neve válhat a teljes értéktelenség kifejezőjévé, amely használója számára is minden érték nélkül való, semmiképpen sem fogadhatom el. Ha ugyanis igaz volna ez a megállapítás, nem keletkezhett volna az a szólásunkkal [*nem ér egy hajtófát sem*] azonos jelentésű kifejezés nyelvünkben, hogy *nem ér egy pipa dohányt sem*, mert hiszen a pipás emberek szemében egy pipa dohány is feltétlenül csak ér valamit” (146).

¹ Idézeteimben Petőfi összes művei Havas Adolf-féle kiadásának kötet- és lap-számait jelölöm (Budapest, 1892—96. 6 kötet).

Ugyanez áll a teljes értéktelenségnek, a semminek kifejezésére országszerte használt népnyelvi *nem ér egy ütet taplót* (Nyr. 3 : 367), vagy *nem ér egy jakovát* kifejezésre is. Az *ütet tapló* jelentése ugyanis 'egy rostnyi, egyszeri tűzütéshez való, amennyivel egyszer pipára gyújtanak' (SzamSz.), a *jakova* pedig olyan kova, amely teljesen értéktelen, hiszen a tűzcsiholásnál egyáltalán nem lehet használni. Mind a két kifejezés az acélból, kovából és taplóból álló hármass tűzszer számra utal, mellyel a tüzet még nem is olyan régen — a gyufa föltalálása előtt — általánosan ütötték, csiholták. Az *ütet tapló* értékére, helyesebben értéktelenségére világot vet Kertész Manó következő megállapítása: „Az *egy ütet tapló* nyilván nem egyéb, mint az a kis darab tapló, melyet a balkéz mutató- és hüvelykujja közé fogott kovára szorítottak, hogy az acél és kova összeütése folytán kipattanó szikrát felfogja. Még egy nagy darab tapló sem nagy érték, hát még az ilyen szemernyi!” (Szokásm. 51—2). Egy darab *ková*-nak, azaz tűzcsiholó kődarabkának értéke sem nagy, hát még ha ez a kő fából van, akkor bizony mit sem ér. Persze nem úgy kell képzelnünk, hogy fából is csináltak kovát, hiszen ez olyan volna, mint a fából vaskarika; mindössze arról van szó, hogy az összetételben a *fa* átvitt értelemben szerepel, s a teljes értéktelenség kifejezésére, nyomósítására szolgál. Így nemcsak a *jakova* jelentése 'semmit érő', hanem ugyanígy semmit sem ér a *fabatka*, *fagaras*, *faoltúra* stb., amelyek mind az értéktelen *fa*pénz fajtáinak elnevezései (vö. Nyr. 44 : 101 : O. Nagy Gábor : i. m. 90).

Ha azt mondjuk, *nem ér egy fa*pénzt, érezzük az értéktelenséget, hiszen fából sohasem csináltak pénzt (legfeljebb játékpénzt), a *fa*pénz nem igazi pénz, s a régi keletű közmondás szerint csak a bolondnak való : *bolondnak fa*pénz is jó, ha elveszti, sem kár (PPB.). Ennek az értéktelen *fa*pénznek vannak értéktelen, semmit érő fajtái is. Egyik ilyen a *fabatka*. A *batka* vagy régi alakváltozatban *bapka* jelentése 'legkisebb értékű rézpénz minden magyar pénz között a XVI—XVII. században, 3 db = 1 krajcár' (SzófSz.). Amint ez a jelentésmagyarázat mutatja, még a valóságos *batka* sem volt valami nagy érték, a *fabatka* pedig Kertész Manó szerint „nem volt valóságos pénz, csak az értéktelenség nyomatékosabb kifejezésére adta a nyelvhasználat a *fa* jelzőt a *batka* szó elé” (Szokásm. 185). Egyébként O. Nagy Gábor említett könyvében a *batka*, *bapka* kis értékű pénzről azt olvassuk, hogy e pénz neve éppen a csekély értékével van kapcsolatban. „Azon az alapon ugyanis, hogy régi nyelvünkben igen gyakori volt az értéktelenségnek ez az egyébként más nyelvben is szokásos szólásszerű kifejezése : *egy babot sem ér* vagy *egy babot nem adnék rajta* (vö. a mai nyelvben is : *nem babra megy a játék* és *paszulyt sem ér*) — joggal feltehető, hogy a *batka* régi alakja, a *babka*, a *bab* szónak *-ka* kicsinyítő képzős származéka. Más feltevés szerint viszont a *babka* pénz-név cseh nyelvterületen keletkezett...” (90).

Másik ilyen értéktelen *fa*pénz a *fagaras*. Maga a *garas* (= 3 krajcár) eredetileg nem volt olyan csekély értékű, mint a *batka*, mikor azonban kivonták a forgalomból, ez is elvesztette értékét; ilyen értelemben cmelegették Biharban a régi *kétgarasost* : „A te szavad nem jár, mint a régi *kétgarasos*” (Nyr. 6 : 130). Ma is a semmit érőre mondjuk, a teljesen értéktelenre : *nem ér egy fagarast* (vö. Kertész : i. m. 185).

Harmadik értéktelen *fa*pénz a *faoltúra*. A *oltúra* vagy *poltra* az egy garasnak (azaz három krajcárnak) a felét tette, tehát másfél krajcárnak felelt meg I. Lipót, I. József, II. Rákóczi Ferenc, III. Károly és Mária Terézia korában; előbb ezüstből, majd rézből verték (l. Révai Nagy Lex.). Mikor kiment a forgalomból, ez is értékét veszítette, semmit sem ért: „... az első írás *nem ér egy lyukas oltúrárt sem*” (Mikszáth : A tekintetes vármegye 13.). A *fa* jelző pedig a *oltúra* értéktelenségét fokozta, még jobban elértéktelenítette, a 'semmi' kifejezésére tette alkalmassá.

Egyébként az sem ritkaság, hogy a csekély értékű pénzt a *fa* jelző nélkül is használjuk 'teljesen értéktelen, semmit sem érő' jelentésben. Mikor például a népdalban

azt daloljuk, hogy „Ezért a legényért nem adnék *egy krajcárt*, Aki a lány előtt össze-húzza magát”, azt akarjuk kifejezni, hogy az ilyen legény nem ér semmit, éppen úgy, mint az a legény sem, akiről a rádióban azt dalolták a minap, hogy „Nem ér az a legény, Nem ér az a legény *Egy fej vöröshagymát*, Aki...”. Ugyanilyen értelemben mondjuk azt is: *nem ér egy vasat sem*. Ebben a szólásban a *vas* jelentése nyilván ugyanaz, mint az előbbiben a *krajcár*. Erre mutat az, hogy a *nincs egy (büdös) vasam se* szólás jelentése azonos ezzel: *nincs egy (megveszekedett) krajcárom se*.

A *fa* előfordul egy idevágó szólásmondásban mint összetétel utótagja is: *nem ér egy hajítóját*. E szólásnak erősen vitatott az eredete, s ennek az a magyarázata, hogy a *hajítójá*-nak több jelentése van, s így nem könnyű eldönteni, hogy a semmit érőt, a teljes értéktelenséget jelentő szólást melyikből vezethetjük le. A *hajítófa* szónak — melyre a NySz.-ban már 1560-ból találunk adatot — jelentései a következők: Bárczi Szófejtő Szótárában: 1. 'rövid, két végén kihegyezett karó, cövek, melyet a pásztorok hajító fegyverül használtak'; 2. 'végén behasított pálca, melybe a gyerekek követ csúsztatnak, hogy messzire elhajítsák vele'; 3. 'olyan fa, melyet mint hasznavehetetlent elhajítunk'. A Szamosháti Szótárban a *hajítófa* 'dobálásra, dióverésre használt fa'. A Czuczor—Fogarasi Nagyszótár szerint is a *hajítófa* a gyümölcsnek [nyilván a diónak] leverésére szolgáló bot vagy fadarab.

A felsorolt jelentések egyike sem visz azonban közelebb a szólás eredetének megfejtéséhez. Bárczi úgy vélekedik szótárában, hogy a szólás eredete tekintetében a régi adatok az ő 1. számú jelentése, a mai adatok pedig az ő 3. számú jelentése mellett szólnak. O. Nagy Gábor könyve egyebek közt részletesen foglalkozik e szólással is, és ismerteti az eddigi magyarázatokat. Az ő föltevése szerint „Meglehet azonban — s ez szólásunk legrégebbi alakváltozataival is igazolható —, hogy eredetileg nem is a *hajítófa* szó szerepelt a szólásban, hanem egy hozzá hasonló másik szó, amelyet csak azért cseréltek fel a *hajítójá*-val, mert ezt a *hajít* igével való kapcsolata miatt értelmesebbnek, kifejezőbbnek találták”. Ez a legrégebbi szólás először a Nyelvőrben volt közölve (24 : 91) Simai Kristóf „Váratlan vendég”-éből (1788 körül), és így hangzik: „Mind a kettő *sem ér egy hajító [!] fát*”. Illog ebben az idézetben a *hajító* nem sajtóhiba a *hajító* helyett, bizonyítja az, hogy ezt az alakot megtaláljuk Kresznericsnél is több helyütt, továbbá Czuczor—Fogarasi és Ballagi egynyelvű szótárában is. A *hajítófa* Comenius egyik magyarra fordított tankönyvében ugyan az abroncsnak a hordóra húzásánál, ráverésénél használt szerszámmot jelenti, de O. Nagy Gábor szerint jelenthetett a pásztorok, hajcsárok, földművesek nyelvén olyan botot, fadarabot is, amit az állatok hajtásakor, terelésékor használtak és gyakran hajítottak is. „Mivel ilyen botot úton-útfélen bárki törhetett magának, ez igazán semmi értéket nem jelentett, s érthető, hogy semmibe se nézték” (i. m. 146).

Azt is mondják az értéktelenre, hogy *nem ér egy fityinget, nem adnék egy fityinget sem érte*. Mikszáthnál olvassuk: „Erdő zsvivány nélkül, halastó hal nélkül *egy fityinget sem ér*” (Az eladó birtok 84). Mi ez a 'semmi' jelentésű *fitying* szó? Szarvas Gábor a német *vierding* (*vierting*) csekély (= egy fillér) értékű pénz nevéből származtatja, az Etimológiai Szótár és Bárczi Szófejtő Szótára szerint azonban valószínűleg játszi képzésű szó, talán összefügg a *füty* (*fütyet hány*) hangutánzó szóval.

Érdekes, hogy az ember hűséges háziállata, a *kutya* — amely akár mint házőrző eb, akár mint a pásztorkodásban hasznos segítőtársa értékes valami — nyelvünkben előfordul a teljesen értéktelennek, a semminek a kifejezésére, például *kutya baja* (sincs) = *semmi baja* (sincs). „Katonának *kutya-baja*, van mit enni 'és innia'” (Petőfi, 3 : 60); „Subában jár a juhász, *kutya-baja* néki” (uo. 3 : 34). A Szamosháti Szótárban ezt az idevágó adatot találjuk: *nem lesz annak kutya baja se* (= semmi baja). Mikor Mikszáth azt írja: „Nem lesz ebből az országból *kutya se*” (Az eladó birtok 84), nyilván

ván azt akarja mondani, hogy nem lesz belőle semmi. Amikor azt mondjuk: „ez se *kutya*”, azt fejezzük ki nyomatékosan, hogy ez is valami. A Czuczor—Fogarasi Nagyszótár is rámutat, hogy a „*kutya*, valamint *eb* szóval él gyakran a magyar, midőn semmiséget akar kifejezni: *Kutyában venni valamit*, am. semmiben. *Kutya baja*, am. semmi baja. *Az se kutya*, azaz az is ér valamit” (3:1219). Hogy hűséges háziállatunk másik neve, az *eb* is használatos a semminek, a teljes értéktelenségnek kifejezésére, arra Czuczor—Fogarasiiban az idézett helyen kívül az *eb* címszó alatt még ezt találjuk: „néhány közmondásokban am. *semmit sem ér*: *Eb a varga talp nélkül*. *Eb a diák könyv nélkül*. *Eb a kirdly ország nélkül*. *Eb, aki nem barát*”.

Hogy a Petőfiből idézett *szikra* miként jutott a semmiség fogalmának kifejezéséhez, az könnyen érthető, hiszen a már említett tűzcsiholásnál a tűzkőből (kovából) kipattanó apró tűzrézecsékét jelenti, melytől a tapló tüzet fog. A szó Czuczor—Fogarasi szerint „átv. ért. jelent a maga nemében valami kicsit, parányit, mint a *morzsa*, *csepp*, *falat*, *szem* stb.” Az ugyancsak Petőfinél előkerülő *sziporka* [Egy sziporkát sem felel a gúnnyra] ugyanilyen jelentésváltozáson esett át, mivel eredeti jelentése 'szemernyi, apró valami' (SzófSz.). Fölösleges példákkal igazolni, hogy a *szikra*, *sziporka*, *morzsa*, *csepp*, *falat*, *szem* stb. eredetileg apróságot, parányiságot jelentő szavakat ma is lépten-nyomon halljuk a semmiségnek a kifejezésére. Ilyen a *makula* is, melynek jelentése 'egy csöpp, kevés mennyiség', további jelentése aztán 'semmi'; pl. *nem láttam én ott árpat egy makulát se* (SzamSz.); mindennapi beszédünkben is gyakoriak az ilyenek: *nem ettem egy falatot sem*; *nem ittam egy cseppet sem*; *nincs benne egy szikra v. szikrányi becsületérzés sem* stb.

A felsoroltakon kívül a népnyelvben még sok más érdekesnél érdekesebb szólást találunk a semminek, a teljesen értéktelennek kifejezésére, s közöttük sok a tréfás színezetű. Csak tájszótárainkat kell kezünkbe venni, s legott meggyőződhetünk e megállapítás alaposságáról. Például a Szamosháti Szótárban olvassuk e kérdést: *Mit hoz nekem a vásárral?* és az erre adott feleletet: *Perec jukát* (azaz: semmit). Ugyanitt találunk ilyeneket: *Annyit ér, mint döglött lovon a patkó*; *Nem ér egy hála istent v. egy irgalmas kijátást v. egy poja bagót* stb.; egytől-egyig azt jelenti mindegyik, hogy nem ér semmit. *Ebből se lesz prédikációs halott* azt jelenti, hogy nem lesz belőle semmi (akár emberről, akár dologról van szó), s ezt úgy is mondják: *nem lesz abbá paszuí se*. Még a *köröm* is kifejezheti a semmit, pl. *nem aluttam az éccaka ety körmet se*; a *köröm* további kisebbitése, illetőleg a semmi nyomatékosabb kifejezése a *köröm feketéje*, pl. *Annyit se adott, mint a körme feketéje*. Hatásosan fejezik ki a semmit érőt az ilyen szólások is: *Nem ér egy lyukas mogyorót v. egy férges diót sem*.

Érdekes, hogy a népnyelv a *semmi*-t „kézzelfoghatóvá” is tudja tenni: „Nyisd ki markod, jó barátom, *Nesze semmi, fogd meg jól!*” (Petőfi, 3:235). E szólást, melyet CzF. közmondásnak könyvel el, megtaláljuk a Szamosháti Szótárban is. O. Nagy Gábor egy gyermekjátékából, illetőleg gyermeki kötődésből származtatja (i. m. 300).

Befejezésül ideiktatom ezt a tréfás szólásmódot is: „Tudod-e, mi a *semmi*? Felelet: *Nyeletlen fabicska, amelynek nincs pengéje*”.

Prohászka János

Kaviár. A kaviár sós halikra, a nagyobb tok halak, főként a tok és viza megszózott fekete ikrája, melyet leginkább Dél-Oroszországban a Kaspi-tengerből és az Alsó-Volgából nyernek. A közhit szerint a *kaviár* orosz jövevényszó, azonban az oroszok egyszerűen *ikrá*-nak hívják, mint más hal ikráját. A Pallas-Lexikon szerint a magyarba az olasz nyelvből került, ahol *caviare* a neve, de régen *caviaro*, *caviario* neve is volt, amely a középgörög *καυάριον* átvétele. A franciában és a spanyolban *caviar*, de a franciában *caviar* alakja is van, s ugyanígy hangzik az angolban. A magyar népnyelvben

a szó természetesen nincs meg, hiszen a kaviár csak az úri osztályok élvezeti cikke volt. Az oroszból ezek után nem származhatik a *kaviár*, hisz ott a neve *ikra*. Tehát csakis nyugatról (a kereskedelmi nyelvből) kerülhetett hozzánk, vagy a felsőbb társadalmi osztályok nyelvéből. A nyugati nyelvek forrása az oszmán-török *chāvijār* volt, amely valószínűleg a *Kapha* (Theodosia) fekete-tengeri kikötő nevének származéka. Ime egy oszmán-török szó nyelvünkben, amely a Nyugat közvetítésével került hozzánk. (L. Kluge – Götze: Etym. Wörterbuch der deutschen Sprache. 1948.)

Kopjakút és látófa. Az Élet és Irodalom 1957. VIII. 30-i számának lapján olvasuk Toma Ádám „Bugac, Illancs, Orgovány” című írásában ezt a két tájszót. „Ahol éppen őreztünk, két-három sukkra kifordítottuk a földet. Gyepetglával béleltük az oldalát, hogy be ne omoljon, máris megvolt a *kopjakút*. Jó italú vizet adott. Ha meg odébb álltunk, bekapartuk, hogy a jószág bele ne törje a lábát.”

Szótárainkban ebben az alakban hiába keressük a *kopjakut*-at, de megvan a MTsz.-ban a *kopolya-kút* címszó alatt *kopoja-kút* alakban 'ásott kút, amely nincsen kövel kirakva' jelentéssel a Nyr.-ből két adatban is közölve Szegedről. De az összetétel előtagja, a *kopoja* szó ugyancsak Szegeden, magában is ugyanezt jelenti szintén Szegeden. Az az adat azért érdemel figyelmet, mert a MTsz. csak Szegedről közli, s érdemes volna érdeklődni, hogy másutt is használatos-e a szó ebben a jelentésben. Az írás címe mindenesetre azt bizonyítja, hogy — legalábbis a Nagyalföldön — nagyobb területen is el van terjedve. A *kopolya* szót *koboja*, *kupoja*, *kopola* alakban is közli a MTsz. 1. 'vízállás, állandóan vizet adó gödör, áradások után mélyedésekben megmaradt víz' jelentésben a Duna és Tisza két oldaláról, s ugyancsak Pest és Somogy megyéből 2. 'kisebb, de hirtelen mélyedés a patakok, folyók medrében'. CzF. szerint a *kopolya* használatos az Alsó-Vágmelléken is. Jelentése ott: 'az árvíz által kikotrott mély s jobbra kerekalakú sárgögör, mely igen ritkán szárad ki, amelynek enykes iszapjába a barom könnyen belevész'. A MTsz. Király Páltól származó székelyföldi adata nem megbízható, s ellenőrzésre szorul.

A *látófa*-ról csak ennyit mond az író: „Innét a pusztá legközepéről, régvolt bugaci betyárok és pásztorok *látófa*-inak helyéről, a Nagy Járásról, ma is eligazodhat az utas.” A *látófa*-t nem közli a MTsz., de úgy emlékszem, olvastam népi írók műveiben. Sík helyen a földbe ástak egy fát, melynek ágait annyira levagdosták, hogy létrául használhatták. Erre mentek föl a pásztorok és betyárok, hogy körülnézhessenek. Ennek is utána kellene járni.

Beke Ödön

Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Budapest, 1957. Tankönyvkiadó, 112 lap.

1. A nyelvvel foglalkozó tudománynak az az ága, amelyik az utóbbi években a legnagyobb mérvű előrehaladást vallhatja a magáénak, kétségkívül a nyelvjárástörténet. Az elszórtan felbukkanó, módszerükben és felfogásukban egyaránt heterogén — bár nem egyszer igen értékes — korábbi kísérleteket (pl. Balassa József: Hunfalvy-Alb. 5; Uő: Ethn. 9 : 282; Erdélyi Lajos: NyF. 71. sz.; Losonczi Zoltán: NyK. 44 : 373—406, NyK. 45 : 45—116 és 195—266 stb.) nem számítva csak alig több mint tíz esztendeje, hogy Bárczi Géza két nagy jelentőségű tanulmánya (Régi magyar nyelvjáráások. Bp., 1947.), illetőleg előadása (A történeti nyelvjáráskutatás. Megjelent: MNy. 43 : 81—91) egyszeriben középpontba állította e nyelvtörténeti kutatásaink egészét is érzékenyen érintő kérdést, s ezt az akkor még teljesen elhanyagolt, még a gyermekcipőbe is alighogy belebújt tudományágot a gyors kibontakozás felé terelte. Irányítása, buzdítása és értékes kezdeményezése nyomán egyre-másra születtek az olyan, nyelvjárástörténeti kérdéseket vagy azokat is feszegető cikkek, tanulmányok, nagyobb munkák, mint amilyen például Végh Józsefé (A békési népnyelv névszótöve. DebrDolg. 26. sz.), Papp Lászlóé (Az *ú* és *ű* hangok a hosszúpályi népnyelvben. MNépn. 6 : 51—110), P. Hidvégi Andreáé (A magánhangzók labializációja Anonymus magyar szórányaiban. MNyjáráások 1 : 95—117), Abaffy Erzsébeté (Beythe István nyelvéről. MNy. 50 : 246—54), B. Lőrinczy Éváé (Az *-s* ~ *-cs* képző és a vele alakult képzőbokok története az ómagyar kor végéig. Kézirat. Vö. még MNy. 53 : 87—97), s nem utolsósorban Deme Lászlóé (A magyar nyelvjáráások néhány kérdése. Bp., 1953.; Az irodalmi nyelv hangállománya és a nyelvjáráások. NyelvRef. 29—82; Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái. Bp., 1956.), valamint az itt megidézett Benkő Lorándé (A magyar *ly* hang története. Budapest, 1953.; Hangtani tanulmányok a magyar kettőshangzók köréből. NyK. 54 : 37—62; Az *á* > *ā* labializáció eredete. PaisEml. 81—9).

A kezdő lökés tehát adva volt, s hogy e korábban oly elhanyagolt diszciplína előtt hatalmas távlatok nyíltak meg, azzal a nyelvtudomány minden művelője tisztában volt és van. Ki gondolta volna azonban akár csak öt-hat évvel ezelőtt is, hogy alig néhány esztendő múlva a magyar nyelvjárástörténet már önálló tantárgyként fog bevonulni az egyetemi nyelvészeti oktatásba, s hogy az 1957—58. tanév hallgatói már módszeres, tudományos igényű nyelvjárástörténeti tankönyvből szerezhetik meg vagy bővíthetik ismereteiket? S íme, amire nem is mertünk számítani, valósággá vált. Első gondolatunk, első szavunk ezért — még mielőtt e munka ismertetésébe bocsátkoznánk — nem lehet más, mint az elismerése, amely — mint ahogy megillette a kutatás fellendítéséért Bárczit — ugyanúgy kijár az első nagyobb arányú összefoglalásért Benkő Lorándnak is.

2. Benkő Magyar nyelvjárástörténete három nagy fejezetre oszlik: elvi, módszertani és konkrét nyelvjárási kérdések taglalására. Az egyes részek rövid foglalata a következő:

Az első fejezet — A magyar nyelvjárástörténet elvi kérdései (5—34) — három fő részre tagolódik. Az első részben a nyelvjárások mibenlétével — a nyelvváltozatok között elfoglalt helyük megjelölésével, meghatározásukkal, a nyelv életében betöltött szerepükkel — foglalkozik a szerző (5—9). A második részben a nyelvjárási jelenségek elemzését kapjuk (9—24). A nyelvjárási jelenségek mibenléte című szakaszban Benkő részletesen bemutatja a *nyelvjárási* műszó háromféle értelmezését, végül is a középső álláspontot foglalja el: „a »nyelvjárási jelenség« műszóval nem azokat a jelenségeket jelöljük meg, amelyek a nemzeti nyelvben nem élnek, csak a nyelvjárásokban (mint ahogy nemzeti nyelvi jelenségeknek sem csupán azokat tekintjük, amelyek más nyelvváltozatokban nem élnek, csupán a nemzeti nyelvben), hanem a műszót tágabb értelemben használjuk. Nem megyünk vissza azonban a legtágabb értelmezéshez — bár elismerjük annak elvi jogosultságát —, hanem részben gyakorlati megfontolásokból is a másodiknak említett lehetőséggel élünk: nyelvjárási értékűeknek vesszük azokat a nyelvi jelenségeket, amelyeknek a nyelvjárások nyelvváltozatán belül területi tagoltságuk van. Ez a meghatározás természetesen bármilyen természetű nyelvi jelenségre vonatkozik: érvényes tehát a nyelvjárási szókincsre (tájszavakra) is” (11). E rész további szakaszaiban a nyelvjárási jelenségek belső nyelvi problémáival — nyelvi keletkezésükkel, terjedésükkel, rendszerszerűségükkel —, valamint területi problémáival — keletkezési gócaikkal, területi terjedésükkel és határaikkal — ismertet meg bennünket a szerző. Hatalmas hazai és külföldi szakirodalomra támaszkodó, értékes új gondolatainak és fejtegetéseinek némelyikére még visszatérünk.

A fejezet harmadik fő része a nyelvjárások belső tagolódását, a nyelvi elkülönülés és egységsülés okait s ezeknek a nyelvjárások életére gyakorolt hatását világítja meg, majd a belső tagolódás következtében kikristályosodott nyelvjárástípusokat, azok különféle megvalósulási formáit jellemzi és csoportosítja igen meggyőzően (24—34). A fejezet utolsó szakaszában a nyelvjárástípusok és a nyelvek viszonyának tárgyalásában különös figyelmet érdemel az a felfogása — amely más vonatkozásban az egész könyvön végighúzódik —, hogy a nyelvjárástípusok és a nyelvek elhatárolásának kérdését nem a nyelv belső története — a megértés, az eltérések viszonylag kis vagy nagy száma, tehát a nyelvben történt változások —, hanem a nyelv külső története — az egymás közti érintkezés, politikai és gazdasági okok, tehát a nyelvvel, a nyelvet beszélő néppel történt változások — felől kell megközelítenünk. E felfogás értelmében: „A magyar nyelv például akkor válik az ugor »ősnyelv« egyik nyelvjárástípusából önálló nyelvvé, amikor az eme ugor nyelvjárástípust beszélő népcsoport elválik az ugarság többi részétől, és megkezdí önálló életét. Ettől az időtől kezdve külön nyelv a magyar, függetlenül attól, hogy belső nyelvi szerkezete egy ideig még nyilván erősen »ugor« jellegű, s a rendszerbeli különbségek mértéke feltehetően csak jóval később emelkedik olyan színvonalra, amely mondjuk az obi-ugor nyelvekkel való megértést erősebben gátolná. Az újlatin nyelvek is akkor válnak a latin nyelv nyelvjárástípusaiból külön nyelvekké, amikor a római birodalom gazdasági és politikai szervezete szét hullik, nem pedig akkor, amidőn e széthullást követő belső nyelvi különfejlődés egy bizonyos — meghatározatlan — fokot elér” (33).

A könyv második fejezete — A magyar nyelvjáráskutatás módszertani kérdései (35—59) — két nagyobb részre különül. Az első részben a nyelvjárástörténet forrásanyagát vizsgálja meg egyenként a szerző: a nyelvemlékeket, a mai nyelvjárásokat, a rokon nyelveket, a jövevény elemeket, a tulajdonneveket, végül a nyelvészeti vonatkozású megjegyzéseket és közléseket (35—53). Különösen a legfontosabb forrásanyagira, a nyelvemlékekre fordítja figyelmét, s behatóan foglalkozik a nyelvemlékek nyelvjárástörténeti szempontú felhasználásának olyan kérdéseivel, mint a

nyelvemlékek helyhez kötése, az egy író tollából származó nyelvi ingadozások, az író saját nyelvállapotának és az irodalmi normának keveredése stb. (35—44).

Igen nagy érdeklődésre tarthat számot e fejezet második része — A nyelvjárástörténeti vizsgálat módjai (53—9) — nem is annyira a hallgatók, mint inkább a szakemberek körében. Amit itt Benkő néhány lapon elmond, azt így összefüggően, a nyelvjárástörténetére vonatkoztatva még senkitől sem hallottuk. „Az összefüggések feltárása” című szakaszban újból nyomatékosan hangsúlyozza azt az alapgondolatát, hogy a nyelvjárástörténeti kutatásban elengedhetetlen s igen nagy jelentőségű a nyelvjárástörténetének a tanulmányozása, értve ez alatt elsősorban a település- és népiségtörténeti mozzanatok vizsgálatát. „Egyáltalán nem túlzás azt mondani — írja Benkő —, hogy tüzetes település- és népiségtörténeti vizsgálatok nélkül nincs történeti nyelvjáráskutatás” (54), s valóban, könyve minden lapja tanúskodik e megállapítás igazáról.

Hasonlóképpen érdekes és lényeges fejtegetést kapunk A viszonyítás lehetőségei (55—7) című szakaszban arról, hogy a nyelvjárási jelenségek szinkrón és diakrón viszonyításában milyen eljárási módokat követhetünk. A szinkrón viszonyításban például — mint írja — „két fő lehetőség kínálkozik. A nyelvjárástörténetekben meglevő jelenségeket hasonlítani lehet egyrészt a nemzeti nyelv jelenségeihez. A viszonyításhoz föl lehet használni másrészt a nyelvjárástörténetekben belső tagoltságát, azaz a nyelvjárási jelenségeket egymáshoz is viszonyítani lehet” (56). Benkő mindkét utat járhatónak tartja, de megjegyzi: „A nyelvjárástörténetekben belüli, egymás közti viszonyítás mindenesetre teljesebb nyelvi képet ad, s hívebben kifejezi a jelenségek közt meglevő valódi nyelvjárási különbségeket” (uo.). Ő művében szintén ez utóbbi eljárást alkalmazza.

Ugyanehhez a részhez tartozik még Az anyag vizsgálatának jellege című szakasz is (57—9). Ebben a szerző a szinkronikus és diakronikus, tehát a nyelvjárástörténeti anyagot időegységben, illetőleg időegységutánban szemlélő vizsgálat lényegét mutatja be, majd a vizsgálat irányaira vonatkozólag tesz értékes megállapításokat. Megkülönböztet jelenségvizsgálatot, amely csupán egyes jelenségek történeti életének a feldolgozására irányul, és rendszer- vagy típusvizsgálatot, amely a jelenségek összességének mint nyelvi rendszernek a történeti feldolgozását tűzi ki célul. Mind a jelenség-, mind a típusvizsgálatokkal kapcsolatban felvet még néhány más érdekes gondolatot is, ezek ismertetésére azonban itt sajnos nem térhetek ki.

Míg az első fejezetben elméleti, a másodikban pedig módszertani kérdésekkel ismertet meg bennünket a szerző, addig a harmadik, legnagyobb terjedelmű fejezet — A magyar nyelvjárástörténetének vázlata (60—108) — a maga egészében a konkrét nyelvjárástörténeti kérdések és eddigi kutatási eredmények bő tárháza. Nehogy azonban valaki is azt higgye, hogy ez a fejezet — az elvi és módszertani résztől függetlenül — megelégszik a nyelvjárástörténeti kutatásoktól eddig kiderített és megvizsgált hangtani, nyelvtani szerkezetbeli, valamint szóképzési jelenségeknek pusztán felsorolásával. Igaz, csupán ez is elismerésre méltó teljesítmény lenne, mivel eddig a nyelvjárási jelenségek kutatói többnyire csak a hangtani jelenségekre — bár kétségtelenül ezek a legbonyolultabbak — fordították figyelmüket, míg Benkő rendszeresen bevonja tárgyalásába a nyelvtani szerkezetbeli, valamint a szóképzési jelenségeket is. Ennél azonban még sokkal többet kapunk. A szerző itt az egyes nyelvjárási jelenségeknek a tárgyalásában mintegy próbáját adja a korábbi fejezetekben tett elméleti és módszertani megállapításoknak, s művének ez a fejezete az elmélet és gyakorlat egységének s eme egység nélkülözhetetlen szükségességének beszédes, élő bizonyítéka. Megmutatkozik ez mindjárt a fejezet A) pontjában, a magyar nyelvjárástörténet korszakolásában, ahol — gondoljunk csak a nyelv külső és belső történetéről mondottakra — ezt írja a szerző: „A korszakolás nem épülhet a nyelv belső történetére (= ami a nyelvben történik),

mert a nyelv belső fejlődésének folyamatosságában nem lehet olyan mozzanatokat találni, amelyek alapján a nyelvtörténeti korszakok egymástól való elkülönítéséről szó lehetne. A nyelv külső története (= ami a nyelvvel történik) azonban módot ad arra, hogy a nyelvtörténetben bizonyos szakaszokat megállapíthassunk, s ezeket — ha nem is éles, de legalábbis hozzávetőlegesen meghúzható — határokkal egymástól elkülöníthessük” (60). S ugyanez a törekvés mutatkozik meg nála a nyelvjárástörténet minden egyes korszakának tárgyalásában, midőn az egyes korszakok nyelvjárási jelenségeinek a bemutatása előtt mindig külön szakaszban foglalkozik a történeti viszonyoknak a nyelvjárások életére gyakorolt hatásával (61—3, 65—6, 70—2, 84—7).

A műnek ez a fejezete a magyar nyelvjárástörténet nagy nagy korszakát vizsgálja: a rokon nyelvi együttélés korát (60—5), az ősmagyar nyelvjárások korát (65—70), az ómagyar (70—84), végül pedig az újmagyar nyelvjárások korát (84—108). E korszakok nyelvjárási jelenségeinek vizsgálata során nem rendszeresen tárgyalja az egyes jelenségeket, mint ahogy például Bárczi tesz a Magyar hangtörténetben (Budapest, 1958. Második, bővített kiadás), hanem csak szemelget a rendelkezésére álló anyagból úgy, hogy mindig az illető korszak legjellemzőbb hangtani, nyelvtani szerkezetbeli és szóképzési jelenségeit ragadja ki. De hogy ez a szemelvényes tárgyalás is mennyire úttörő jellegű, azt az is mutatja, hogy még ezek a kiragadott anyagrészek is jelentős százaléokban Benkő saját korábbi kutatásainak már publikált vagy éppen-séggel először itt közzétett eredményei. Ilyen a palce á ősi voltára vonatkozó fejtegetése (74—5, 89, l. PaisEml. 88), az -a, -e patronymicum (apanév)-képzős családnévi alakulatok földrajzi elterjedésére és „jelentésére” vonatkozó megjegyzések (84, l. A régi magyar személynévadás 16), az *ē* ~ *ö* viszony XVI—XX. századig terjedő hullámzására tett megállapítások (89, l. MNy. 52 : 271—9), az *á* > *ā* labializáció magyarázata (92, l. PaisEml. 81—9), a XI—XIV. századi *ā* ~ *a* kettősség bizonyítása (74, l. MNy. 53 : 179—82), az -s képzős melléknevek s-ének intervokális megnyúlását, illetőleg e nyúlás földrajzi és egyéb körülményeit tisztázó kutatások (101—2) stb. S hadd említsem meg végül, hogy részben Benkő munkája az a hat, a -ból, -ből; -ról, -ről; -tól, -től ragnak, valamint az -ít képzőnek a XVI., XVIII. és XX. századi állapotát rögzítő térkép, amely nagymértékben növeli a tankönyv szemléletességét.

3. Már e rövid ismertetés során is rámutattam egyszer-egyszer Benkő nyelvjárástörténetének néhány fő vonására, legfőképpen erényére. Mégis úgy érzem, szólnom kell még egy pár szót a mű egészéről, hogy — ha tüzetes értékelésre itt nincs is mód — legalább felvillantsam néhány gondolatát, amelyet a szakemberek és a Magyar Nyelvőr valamennyi olvasója számára hasznosnak tartok.

A szerző már másutt kifejtette, hogy — ha nem is tudjuk minden esetben egy-egy hangváltozásnak az okait — ez mégsem ment föl bennünket általában az okoknak a vizsgálatától, hiszen ez számos esetben eredménnyel jár. A hangváltozások tendenciákba sorolása Benkő szerint sem helytelen, ez azonban „sokszor mintegy eltereli a figyelmet a fejlődések valóságos eredetéről és lefolyásáról, majdnemhogy elkenyelmesíti a kutatót a vizsgált problémák tényleges megoldása tekintetében: megállapítják, hogy ez vagy az a hangfejlődés labializáció, nyíltabbá válás, palatalizáció stb., s ezzel a hangtani »magyarázat« véget ér. Pedig a legtöbb hangváltozás sokkal bonyolultabb és sokrétűbb annál, semhogy vele kapcsolatban valamilyen összefoglaló vezérszó hangoztatása megoldást hozhatna. A tendenciába sorolás jó arra, hogy azonos típusú, azonos irányú hangváltozásokat összekapcsoljunk és együtt tárgyaljunk (sokszor valóban szoros is az összefüggés a beléje sorolt jelenségek között), de legtöbbször mégsem maga a magyarázat, mégsem világít rá a kérdéses jelenség keletkezésének és továbbalakulásának problémáira” (PaisEml. 86). Tankönyvében ugyanezt az elvet vallja, s miközben külön leszögezi, hogy „A nyelvi jelenségek keletkezésének mindig

objektív okai vannak" (12), ugyanakkor meg is próbál rendet teremteni az okok között. A kétségtelenül legbonyolultabb okokra visszamenő nyelvi jelenségeknek, a hangváltásoknak keletkezését vizsgálva a legfontosabbról, az úgynevezett kombinatorikus hangváltásokról tesz említést, s az idetartozó hangváltásokat két csoportra osztja: asszociatív (hasonulás, elhasonulás, analógia stb.) és helyzeti változásokra (nyílt vagy zárt, hangsúlyos vagy hangsúlytalan szótagban, szó elején vagy a szó végén stb. előforduló helyzet). Könyvének harmadik fejezetében, a konkrét hangtani jelenségek tárgyalásában következetesen érvényesíti is e szempontot, s az $\acute{a} > \bar{a}$ labializációt elhasonulással és analógiával (92), a hangsúlyos szótagokban szereplő felső nyelvvállású magánhangzók nyúlását (94), valamint a diftongizációt a hangsúly hatásával s ugyancsak analogikus továbbterjedéssel (96) stb. magyarázza.

Külön figyelmet érdemel Benkő művében a nyelvjárások meghatározása, amely magán viseli ugyan a sok szempontot magukba sűríteni akaró definíciók elkerülhetetlen nehézségét, de éppen sok szempontja, s a nyelvjárásokat változásaikban, mozgásukban szemlélő jellege következtében kétségtelenül egyike a legjobbknak. S végre is egy meghatározás ne szép legyen, hanem jó! A definíció a következő: „Nyelvjárásoknak nevezzük azt a nyelvváltozatot, amely — mint a népnyelv legfontosabb változata — mindmáig többé-kevésbé mentes maradt a nemzeti nyelvet létrehozó, viszonylag teljes nyelvi egységesülést eredményező folyamattól; amelynek differenciáltsága, tagolt-sága — szemben a népnyelv egyéb változataival — elsősorban területi (vagy a területi tagolódással azonos értékű más szervezeti) jellegű. Nyelvjárásban beszél tehát az, aki a nyelvnek helyi színezetű, a nyelvterületnek csupán valamelyik részére jellemző változatát használja" (7).

A nyelvjárástörténet korszakolása tekintetében a szerző megközelítőleg ugyanarra az eredményre jut, mint Bárcei (A magyar történeti nyelvjáráskutatás. III. Kongr. 303—24), azaz ő is négy korszakot különböztet meg (60—1): 1. A rokon nyelvi együttélés kora; 2. Az ősmagyar nyelvjárások kora. Ez utóbbinak felső határát Benkő a X. század közepében jelöli meg, míg Bárcei inkább a X. század végét tekinti határnak (i. h. 308); 3. Az ómagyar nyelvjárások kora. Benkő szerint e korszak a XV—XVI. század fordulójáig tart, s a magyar nyelvtörténetre alkalmazott általános korszakolásától eltérőleg (Bárcei: Magyar Hangtörténet² 5—8) ugyanezen a véleményen van Bárcei is (III. Kongr. 317, 322); 4. Az újmagyar nyelvjárások kora, mely a XVI. század elejétől napjainkig tart.

Abban a gazdag elméleti részben, amely e mű első fejezetét alkotja, s amelyet így összességében nálunk még senki sem tárgyalt, a szerző a már említetteken kívül is nem egy megszívlelendő új nézettel, érdekes, egyéni megoldással lép meg bennünket. Gondolok itt a külső és belső nyelvjárásszigetek eddig még tudtommal sehol sem alkalmazott megkülönböztetésére (31—2), a nyelvjárási jelenségek keletkezési gócainak vizsgálatára, ezen belül az egy- és többgócú jelenségek közti különbségtételre (18—20) stb. Hogy a tudományos közvélemény elfogadja-e ezeket a szerintem igen hasznos megoldásokat, majd elvállik. Benkő e téren szerzett érdemeit azonban az esetleges elutasító fogadtatás sem fogja csökkenteni.

Ilyen nagy jelentőségű úttörő munka természetesen nem lehet mentes bizonyos hibáktól vagy legalábbis vitatható pontoktól sem. Ez sem az. Azonban, bár nem vagyok annak a nézetnek a híve, hogy egy értékes tudományos alkotáson nem illik csorbát ejteni azzal, hogy a sebezhető pontjaira is rámutatunk, most mégis jobbra mellőzöm ezt a módszert, mégpedig két okból. Részint azért, mert kifogásaim főleg részletkérdésekre vonatkoznak, s folyóiratunk olvasóinak legnagyobb részét nem érdekelnék túlságosan, részint pedig azért, mert szilárd meggyőződéseim szerint e munka oly jelentős

helyet foglal majd el nyelvjárástörténeti szakirodalmunkban, hogy esetleges korlátai, fogyatékságai sokkal tisztábban és szembetűnőbben mutatkoznak majd meg a tudományos felhasználás, kiaknázás során, mint ahogy én azokat jelen ismertetésemben vázolni tudnám. Itt csak egy-két dologra mutatok rá egészen futólag.

Az első ilyen vitatható pont magának a műnek a tárgya, illetőleg a címe. Ez a könyv minden kiválósága ellenére még nem teljes magyar nyelvjárástörténet — bár elvi és módszertani kérdéseket fejtegető első két fejezetét én már minden szempontból befejezettek, véglegesnek érzem —, s ezért címéül is inkább valamilyen „Fejezetek a magyar nyelvjárástörténetből”, „A magyar történeti nyelvjáráskutatás”-féle szövegezés kívánczozott volna. Persze újabb kiadás esetén a konkrét nyelvjárástörténeti anyag rendszeres tárgyalást lehetővé tevő bővítése ezen a bajon segíthetne.

Vitathatónak érzem a szerzőnek azt az eljárását, hogy a képzők alaki változatainak nyelvjárástörténeti képét — pl. az *-ít* képzőét (105) — nem a nyelvtani szerkezeti, hanem a szókészletbeli jelenségek között rajzolja meg. Ez a megoldás — ha tudományosan védhető is — a munka tankönyv-voltát szem előtt tartva semmiképpen sem szerencsés. A hallgatók így a *-ból*, *-ből* ragnak, valamint az *-ít* képzőnek egymás után következő, sokban hasonló jellegű 3—3 térképét más típusú nyelvi jelenséghez kénytelenek rögzíteni.

Az egyes nyelvjárástípusokról szólván (30—2) a nyelvjárásszigeteknek külön szakaszt szentel a szerző. A külső és belső nyelvjárásszigetekre vonatkozó gazdag mondanivalója valóban megérdemel egy szakaszt, de akkor — az egységes felépítés kedvéért — azt érdemelt volna a nyelvjárások másik fő típusa, a peremnyelvjárásoké is.

Elhagyva most a nyelvtörténeti és élőnyelvi bizonyító anyag helyenként való ingatagságának az előszámálását, valamint egy-két sajtóhibának, elírásnak (pl. a 104. lapon „jelentő mód” áll „felszólító mód” helyett) a szörszálhasogató felemlegetését — melyik mű mentes az ilyen hibáktól? Még egy szerkesztő se! —, soraimat azzal zárom, hogy tudományunk e munka megírásáért sokat köszönhet Benkő Lorándnak. Ez a könyv a pedagógiai és tudományos igényeket egyaránt kielégítő anyagával és tárgyalásmódjával, új utakat kereső és találó elgondolásaival, gazdag bibliográfiájával egyetemi oktatásunknak és a nyelvtudománynak közös nyeresége, s a róla adott jelen ismertetés célja sem lehet más, mint — elismertetés.

Grétsy László

Gáldi László: A magyar szótáriródalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. — Függelékül Pais Dezső, Bárczi Géza és Mészöly Gedeon hozzászólása. — Budapest, 1957. Akadémiai Kiadó. XVI + 586 lap, 8 fényképmelléklettel.*

Az utóbbi években föllendült kétnyelvű szótárirásunk mellett a Nyelvtudományi Intézetben folyó egynyelvű szótári munkálatok is igen jelentősek. Jóllehet ezeknek ma még nincs látható eredményük, a nemsokára megjelenő Értelmező Szótár, az éveken belül befejeződő Petőfi-szótár, az Új Magyar Tájszótár s nem utolsósorban az Akadémiai Nagyszótár kétségtelenül a magyar lexikográfiának új és minden eddiginél gazdagabb korszakát jelentik. Ezek a készülő munkálatok annyi elvi és módszerbeli kérdésnek a megoldását követelték és követelik meg, hogy máris több nyelvészeti stúdiumot (elsősorban a lexikológiát és jelentéstant) termékenyítették meg, s létrehozták a tudományos magyar lexikográfiát.

* Ára 100 Ft, nem pedig 190 Ft, mint ahogy előző számunk borítóján tévesen jeleztük. — *A szerk.*

A lexikográfia — mint alkalmazott nyelvtudományi diszciplína — magában foglalja a szótárcélmélet és a szótárírás mellett egyenrangú árként a szótártörténetet. A szótártörténetnek, ennek a talán legfilológusabb kutatási ágának eddig is volt már hagyománya a magyar nyelvészetben (a legkitűnőbb tanulmányt éppen Melich János írta: *A magyar szótáriróadalom*. I. Bp., 1907. NyF. 46. szám). Gáldi László azonban ezzel a könyvével minden eddigi magyar szótártörténeti műnél többet és jobbat alkotott: két kulcshelyzetet elfoglaló korszakról adott nagyvonalú és sikerült összefoglalást, ugyanakkor pedig kialakította a korszerű magyar történeti lexikográfia műfaját.

A korszak megválasztása igen szerencsés; ám éppen nem tartható véletlennek: a Gáldi vezette nagyszótári munkálatok alsó határa 1772! Ugyanazon kor történeti szótárának megalkotása és szótártörténetének megírása egymást pompásan kiegészítő feladat. A felújulásnak (ez volt az értekezés eredeti címében), vagyis a magyar felvilágosodásnak és a reformkornak nemzeti történetünk egésze szempontjából kivételes a jelentősége. A modern magyar művelődés, irodalom és általában tudomány történetének aligha van még ilyen hősi korszaka. A szótárak írása (és tervezése) fontos helyet foglalt el a nemzeti függetlenségért vívott eszmei és művelődési harcban. Nem véletlen, hogy Bessenyeitől Kazinczyn, Csokonain, Kisfaludy Sándoron, Berzsenyin és Kölcseyn keresztül Vörösmartyig a kor legkiválóbb költői — úgyis mint a nemzeti mozgalomnak egyszerre élharcosai és önzetlen munkásai — mind kivették részüket a szótárszerzés (vagy szótárkezdeményezés) nem könnyű munkájából is. Pais Dezső szerint a mű címe ez is lehetett volna: „A magyar szótáriróadalom Bessenyeitől Vörösmartyig”.

Nyilvánvaló, hogy szótárírásunknak eme legkiválóbb korszakát úgy kellett a szerzőnek feldolgoznia, hogy állandóan szemmel tartotta és bemutatta az ebben a korban hatalmasat fejlődő irodalmi nyelvünk szókincsének alakulását. Gáldi sokrétű szempontjai közt szerepel a nyelvjárások hatásának, a nyelvújítási törekvéseknek, az írott nyelv mellett a beszélt — akkor kialakuló — köznyelvnek a vizsgálata, el nem feledkezve a tudományos szaknyelveknek bemutatásáról sem. S mindezt természetesen a kor szótáriróadalmi rendszeres elemzésének keretében.

A könyv tartalmi beosztása a következő. A szerző — véleményem szerint — helyesen helyezte a könyv élére a tartalommutatót (III—V) és a rövidítések jegyzékét (VII—XI). Rövid Bevezetés (XIII—XVI) után öt fejezetben (1—500) tárgyalja a kor szótárait s az ezekhez kapcsolódó törekvéseket, majd egy ugyancsak rövid összefoglalásban (501—4) summázza eredményeit. Függelékül olvasható „A munkáról mint doktori értekezésről lefolytatott vita anyaga” (507—36); ezen belül Pais Dezső, Bárczi Géza és Mészöly Gedeon opponensi véleménye, valamint Gáldi László válasza. (Kár, hogy a hozzászólásokat legalább kivonatossan nem kapjuk meg, enélkül pedig nem mindig értékelhető Gáldinak a hozzászólók számára adott és publikált válasza.) Ezt követi a mű német kivonata (537—45), továbbá a Farkas Vilmos és Ruzsiczky Éva által összeállított gazdag Szómutató (549—86). (Sajnálatos, hogy — többeknek a vitán kifejtett kívánsága ellenére — nincs ennek a hatalmas és nehezen áttekinthető anyagú könyvnek tárgymutatója, s tegyük hozzá: névmutatója.)

Az I. fejezet „A XVIII. század utolsó negyedének szótárírási törekvései”-t foglalja össze (1—143). Az előzményeül és háttéréül szolgáló európai lexikográfiai körkép megrajzolása után először a korszak szótártörténeti „annales”-eit olvashatjuk: Gáldi igen ötletesen évszám szerint rögzíti a sokszor párhuzamos és egymást keresztező tényeket. Ezután négy műfaji csoport elemzését kapjuk meg: az írói szójegyzékekét; a szótárakét és tájszógyűjteményekét; a szakszótári kísérletekét; egyéb szótárírási terveket.

„Mit nevezünk írói szójegyzéknek? Általában — írja Gáldi — egy-egy író műveihez, illetve valamelyik művéhez készített szógyűjteményt, szűkebb értelemben pedig — s különösen e korról kapcsolatban — olyan kisebb szöfűzést, amelyben egy-egy szerző műve függelékeképpen az illető munkában előforduló ritkább szavakat, esetleg az író szóalkotásait értelmezi, magyarázza. Mindezen szójegyzékek közös célja természetesen nemcsak egy-egy írói mű megértetése, hanem az irodalmi nyelv tudatos gazdagítása, mégpedig száraz szóajánlások helyett az egyes szavak »hathatóságát« igazoló, élő nyelvi ténynek számító szövegpéldával” (11—2). Három ilyen szójegyzéket elemez: Baróti Szabó Dávidnak „Paraszi majorság”, Barczafalvi Szabó Dávidnak Szigvart és Kazinczy Ferencnek Bácsmegyei című próza fordításához csatolt szójegyzéket. — Itt jegyzem meg, hogy Gáldi műve végig szem előtt tartja az irodalomtörténet szempontjait is. Fontos kézikönyve lesz a korszak irodalomtörténetészeinek is.

Ezután az ún. „kisdéd” szótárakat mutatja be; „ezek olyan kisebb terjedelmű szógyűjtemények, melyek vagy bizonyos szavak felelevenítését, elterjesztését célozzák, vagy a magyar nyelvjárásokra vonatkozó megfigyeléseket tartalmazzak” (39). Baróti Szabó Dávid Kisded Szótárán kívül Noszko Alajos, Gyarmathi Sámuel, Pejachevich X. Ferenc és Szaitz Leó munkája kerül itt sorra. — Utánuk az ún. „teljes” szótárak következnek, amelyek „elvben a nyelv egész szókészletét felölelik” (39); közülük említsük meg a Debreceni Grammatika szótári függelékét és Fábich József szótárírói munkásságát, akinek Kengyelfutó című kéziratban maradt műve első nyelvtörténeti szótárunk lehetett volna, — ha eljut a megjelenésig. Itt jegyzem meg, hogy Gáldi művében — igen helyesen — nemcsak megjelent, hanem többször kéziratban maradt¹ vagy félbehagyott szótári munkákról is szól, sőt nem feledkezik meg a szótári tervek-ről, kezdeményezésekről sem. Mindezek egy fejlődési láncnak különböző erősségű láncszemei, tárgy szerinti együvé tartozásuk azonban elvitathatatlan. Ezzel a módszerrel pedig nemcsak arról kapunk képet, hogy a kornak milyenek voltak a szótári igényei, szükségletei, hanem arról is, hogy milyenek voltak az egykorú szótárkiadás lehetőségei. — A szakszótári kísérletek után ilyen több szempontból is jelentékeny szótári tervet ismerünk meg; köztük olyanokat is, mint Bessenyei Györgyét a „Jámbor szándék”-ban, továbbá Révai Miklósét, Versegly Ferencét és Gyarmathi Sámuelét.

A II. fejezetet „Márton József szótárai”-nak szentelte a szerző (144—94). Az évtizedeken keresztül Bécsben mint egyetemi ingyenes magyar nyelvtanár nyomorgó Márton József hősies lexikográfiai tevékenységének méltó elemzése a tanulmánykötet egyik nagy érdeme.

A III. fejezetnek, a könyv derekának címe: „A XIX. század első negyedének egyéb szótárjai” (195—377). Ennek a rendkívül gazdag fejezetnek az anyaga Versegly brünni fogságbeli gyűjtésével indul, s az agg Versegly utolsó szakszótárainak taglalásával zárul. Közben — csak cím szerint elsorolni is sok! — Miller Jakab Ferdinánd szótári terve; az ún. tiszti (vagyis állam- és jogtudományi) szakszótárak; Sándor István Toldaléka, Takáts Rafael szótárjai; Simai Kristóf fontos szótári alkotásai, a két Mondolat szótártörténeti jelentősége; Kazinczy második írói szótára (Osszánfordításának Glosszáriuma), Gyarmathi Sámuel Vocabulariuma; Dessewffy József, Teleki József és Versegly Ferenc lexikográfiai kezdeményezései. Minden egyes tétel külön is nagyobb értekezésnek lehetne a tárgya. A kidolgozás módszerére vonatkozólag csak egy fejezetet részletezhetünk. A Sándor Istvánról írt aránylag rövid fejezetre esett a választásom.

Sándor István fejezetének első paragrafusában tömör életrajzot kapunk, megtudva azt is, hogyan vált Sándor bibliográfussá és lexikográfussá (96. pont). Ezután a Toldalék

¹ Éppen ezért nem helytálló Török Gábornak az a megjegyzése, hogy Gáldi műve „a kéziratos szótári művekkel nem foglalkozik” (Nyr. 82:75).

Előbeszédének fejtegetése által felvillantja előttünk a szótári mű célját: azt, hogy Pápai Párizt kiegészítse, s hogy szótárában „a' Magyaroknál szokásba vett minden szavak meglegyenek” (235. lap; vö. 96. 1. pont). A következő (96.2.) pontban szorosabbra vonja a Toldalék műfaji meghatározását: nem önálló, hanem egy meglevőhöz kiegészítésként járuló gyűjtemény; nem szófejtő, hanem följegyző (regisztráló) jellegű mű. Még mindig az Előbeszédéből fejti ki a szótár megalkotásának, történetének több mozzanatát (96.3. pont). Ez a pont így végződik: „Sajnos, [Sándor István] arcképe nem maradt ránk: joggal mondható azonban, hogy Előbeszéde és Toldaléka fontos adalék legalább írói és nyelv művelői arcképéhez” (237). Igen, tegyük hozzá, ha ilyen szakavatott tolmácsolás ismerteti meg az olvasóval. — A következő (97.) pont a Toldalék forrásaival foglalkozik. A D betű elejét (a *deverndlni* címszóig) választja ki, és jellegzetes címszavait összeveti a korábbi szótárakkal és az akadémiai nagyszótári gyűjtés XVIII. század végi és XIX. század eleji adataival. Ez a „mélyfúrás” Gáldi sajátos módszere. Szerencsés kézzel ki-kiválaszt az elemzett szótárakból egy aránylag kis részletet, s annak adatait szinte bűvész módon nyomon követi előre, hátra és oldalt, zegzugos csatornák mélyén. Ezekben a részletekben annyi ötlet, adat és példa van nemcsak lexikográfiai, hanem lexikológiai szempontból is, hogy az egészen meglepő. Számos új etimológiai meglátás, első előfordulás helyesbítése; nyelvjárási szavak földrajzi helyhez kötése; egyéb becses szótörténeti megjegyzés; értékes stilisztikai megfigyelés kapcsolódik itt össze, hogy a tanulmánykötet maga is fontos forrás jellegű művé válik. (Itt jegyzem meg, hogy Gáldi egy-egy tájszó után való nyomozásában gyakran szóbeli adatközlőket is megkérdez.) — Néha egész szócikket vet össze, itt például Simai Gazdag Szótárának *dedkság* címszavát közli, és a Bod Péter-féle Pápai Páriz kiadás *deák* szócsaládját állítja a Toldalék anyaga mellé szemléletes módon: kéthasábos szedéssel.

A következő összegező jellegű pontját (98.) teljes terjedelmében idézem. „Az elmondottakból világos, mily tudatosan folytatja Sándor a XVIII. század végi szótár-irodalom hagyományait. Nagyon sokszor merít a Kisded Szótárból: enélkül a *dacos*, *dajna*, *dancs*, *darvadoz*, *debella*, *dercséskedni* stb. címszavak lexikográfiai fejlődését egyáltalában nem lehetne nyomon követni. Ámde fontosabb az a tény, hogy Sándor István kora köznyelvének és irodalmi nyelvhasználatának rendkívül jószemű, hű krónikása; bár kapcsolatban áll a népnyelvvél is (l. pl. *dúde* a.), új szótári címszavai elsősorban a XVIII. század sajtójában gyökereznek, ami nála, a Sokféle szerkesztőjénél teljesen érthető. Ezenkívül szívesen eleveníti fel a régi irodalmi nyelv szavait (l. például *délszege*), s ezzel, akárcsak Fábchich, előkészíti az utat Kresznerics nagy történeti adatgyűjtése számára” (245).

Ezután szótártörténeti elemzése segítségével részletezi a Toldalék nyelvtörténeti forrásait (99. pont); először a XIII—XV. századbelieket (99.1. pont), majd a XVI. század (99.2. pont) s a XVII. század (99.3. pont) forrásait; s ebből tanulságokat is von le (99.4. pont). Az utolsó (100.) pontban Sándor István egyéni neologizmusaiával foglalkozik. — Ehhez a sokoldalú elemzéshez nem kell külön kommentár.

A könyvnek valamivel rövidebb, de igen egységes IV. fejezete „Nagy »gyökerező« szótáraink”-kal foglalkozik (378—436). Ezek a gyökérrendes szótárak tulajdonképpen szófejtő, etimológiai szándékú művek. A betűrend elvét elvetve, gyökerek (tehát fő-elemek) szerint csoportosítják a magyar szókincset, s általában gyökerek szerint kívánják megmagyarázni szókincsünk összetartozónak ítélt nagyobb csoportjainak eredetét. Ebben a fejezetben a magyar szótártörténet két kimagasló, érdemes képviselője kap alapos elemzést és értékelést; de Kassai Józsefen és Kresznerics Ferencen, a két párhuzamosan dolgozó jelentős lexikográfuson kívül kitér a szerző a morva származású és nemzetiségű Dankovszky Gergely magyar szófejtő szótárára is.

A kötet V. és egyben utolsó fejezete „A Magyar Tudós Társaság szótárai”-nak tárgyalását adja (437—500). Az előzménynek tekinthető Malovetzky-féle szótáraknak és Bugát Pál első orvosi szótárának bemutatása után a Tudós Társaság (az akkori Magyar Tudományos Akadémia) matematikai és filozófiai szakszótárát ismerteti. Majd rátér a kor szótári munkálatait betetőző két műre: a Tudós Társaság német—magyar, illetőleg magyar—német zsebszótárára, valamint az első Magyar Tájszótárra. (Mindkét szótár szerkesztője lényegében Vörösmarty Mihály volt.)

Ez után a mű óriási méretei miatt szükségszerűen elnagyolt futó áttekintés (nem tértem ki pl. a könyv csekély számú apró fogyatékoságára sem) után csupán egy-két apróbb megjegyzést szeretnék tenni. A kidolgozás során Gáldi számos kéziratban maradt értékes szótárnak, elsősorban Simai Kristóf monumentális Gazdag Szótárának közzétételét kívánja és javasolja. Csakugyan megfontolandó volna, hogy nem lehetne-e legalább a finnek által szokásba hozott fénykép-hasonmásban a kutatás számára hozzáférhetővé tenni ezeket az elsőrangú forrás értékű dokumentumokat. Ugyancsak megszívlelendő Gáldinak az a „pium desiderium”-a, amely Márton, Kresznerics és Kassai anyagából való szóműtató készítésére vonatkozik. Ezenkívül számos (részben itt elhagyott) részlet bővebb kidolgozását ígéri meg; illetőleg javasolja másoknak. Ha már itt tartunk, hadd kérjem viszont egy témának kidolgozását én is a szerzőtől. Igen hasznos volna egy összefoglaló rendszeres magyar szótártörténet, — úgy egyetemi tankönyv-méretben.

Befejezésül mindössze annyit, hogy Gáldi László tanulmányával egy 1954 novemberében lefolytatott vitán szerezte meg a nyelvészeti tudományok akadémiai doktora címet, ez a — legnagyobb elismerést érdemlő — könyv mégis csupán 1957 legvégén látott napvilágot. Ilyen tekintélyes terjedelmű könyv gondos nyomdai előállítására természetesen nem kis időt vesz igénybe (s a kiállítás csakugyan igen szépen sikerült), mégis nehezen érthető ez a késedelem.

Szépe György

Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből. Nyelvtudományi Értekezések 13. sz. — 1957. Akadémiai Kiadó. 81 lap.

1. Berrár Jolán nemrég megjelent munkája, mint erre már címe is utal, több — szám szerint négy — önálló tanulmány gyűjteménye. E tanulmányok önállósága azonban korántsem jelenti azt, hogy nincsenek olyan közös sajátosságai, amelyek egy kötetben való összegyűjtésüket megengedik, sőt megokolják. Most elsősorban nem arra gondolok, hogy mindegyik dolgozat egy-egy határozóragunkkal, tehát azonos nyelvtani funkciójú elemmel foglalkozik; nem is arra, hogy egész kötetének forrásanyagát ugyanazon korszakból való emlékekből, nevezetesen XV—XVI. századi magyar nyelvű kódexeinkből merítette. Sokkal inkább arra a közös szemléletmódra és közös célkitűzésre szeretnék itt utalni, amelyre a szerző rövid előszavában felhívja a figyelmet, s amely e négy önálló dolgozatot — legalábbis nézetem szerint — leginkább egységbe fogja.

Mind a szemléletmód (hogy tudniillik a kiválasztott elemeket a többi nyelvi elemmel való bonyolult összefüggésben vizsgálja), mind a cél (vagyis hogy a változó részletek mögött a változás általános törvényeit kutatja) tudományos igényű és modern. Az e szemlélettel és célkitűzéssel elvégzett vizsgálatok eredményeinek a hitelességéről pedig az a gondos és széleskörű anyaggyűjtés, az a lehető legnagyobb pontosságra törekvő filológiai munka kezeskedik, amely e dolgozatok létrejöttét minden bizonnyal megelőzte.

2. Sorrendben az első tanulmány (Egy fejezet a *-ból*, *-ből* rag fejlődéstörténetéből, 4—21) valójában adatközlő jellegű. A szerző azonban lényegében mégis jelentős mértékben túllépte a — különben önmagában is értékes — adatközlés kereteit; hiszen a *-ból*, *-ből* (~ *-balól*, *-belől*) rag kódexekbeli előfordulásait számbavéve egyúttal azt is felderítette: miként szorította háttérbe az eredetibb, hosszabb *-balól*, *-belől* formát az újabb, rövidebb *-ból*, *-ből* ragforma.

Berrár Jolán tanulmányát az adatok áttekinthető rendszerezése, az egyes kódexek sajátságainak mindenkor alapos mérlegelése és e sajátságok egymással való összehasonlítása, a vizsgálati módszer legjobb hagyományainak és legmodernebb szempontjainak (mint például a nyelvjárásosság problémájának) az állandó érvényesítése jellemzi.

Munkája nem csupán a *-ból*, *-ből* forma időbeli térhódítását mutatja világosan, hanem többek között azt is, hogy a régebbi *-balól*, *-belől* alakokat nem lehet egy nyelvjáráshoz kötni; továbbá, hogy a *-belől* határozószó analógiájára a *-balól* formánál jóval tovább élt magas hangrendű ragforma legkésőbb a két szótagos (inkább zárt, mint nyílt szótagra végződő) szóról pusztult el.

Tanulmánya valóban bizonyítja, amit annak első szakaszaiban (4, 5) előre bocsát (s amit különben saját munkaterületünkön mindannyian sokszor tapasztalunk): egyrészt, hogy egy nyelvelem fejlődésének a vizsgálata az általános nyelvfejlődés törvényeihez is közelebb visz bennünket; másrészt, hogy egy-egy szerencsésen megválasztott nyelvi elem alakulásának a kutatása sokszor maguknak a forrásoknak a problémáira is rávilágíthat.

Éppen ezért, mivel ezeket a lehetőségeket a szerző ilyen világosan látja, kár lenne elhallgatni, hogy azt a kíváncsiságot, amelyet dolgozatával a *-ból*, *-ből* rag történetét illetően felkeltett, csak akkor fogja igazán kielégíteni, ha megkezdett munkáját folytatja. Vagyis: ha a rag eredetének, alakváltozatainak egyes, még szerinte is tisztázatlan kérdéseit, legfőképpen pedig funkcionális fejlődésének a problémáit is ugyanolyan módszerességgel feldolgozza majd, mint ahogy a *-ból*, *-ből* forma uralomra jutását itt bemutatta.

3. Második tanulmányában (A névmások szerepe a raggá válásban, 22—35) a *-képpen* és *-ként* rag fejlődésének szakaszait vizsgálja, s annak feltárására vállalkozik: milyen szavakhoz járul e két rag kódexeinkben; alaki és funkcionális elemzésükre azonban nem tér ki.

Korántsem akarom lebecsülni a jelenlegi vizsgálat eredményeit; az a tény ugyanis, hogy Berrár minden kétséget kizáróan kiderítette: kódexirodalmunkban a *-képpen* és a *-ként* leggyakrabban névmásokon, ezek közül is a *mi* névmáson, legritkábban pedig tartalmaz névszókön fordult elő, önmagában is érdekesen, sőt általános nyelvészeti szempontból is gyümölcsözően mutat rá a névmásoknak a raggá válás folyamatában betöltött szerepére; arról nem is beszélve, hogy e vizsgálat a *-ként* rag esetében még eredetéről és a distributívusi *-nként* raghoz való viszonyáról való felfogásunkat is módosíthatja. Mégis — úgy gondolom — kár lenne Berrár Jolánnak lemondani arról, hogy azokat a vizsgálatokat, amelyekre ez alkalommal nem vállalkozott, később elvégezze. Ebben a vélekedésemben csak megerősítettek azok a mindig érdekes, gondolatébresztő alaki, jelentéstani, és stilisztikai megjegyzései, amelyek helyel-közzel mind ebben, mind előbbi tanulmányában élénk bukkantak. Hogy csak egyetlen ilyen említsek: stilisztikai szempontokat keres abban, hogy egyik-másik kódex *-képpen* raggal mindig csak azonos képzésű szavakat lát el; például a TelK¹ az *-s* képzős mellékeveket (*gyümölcsös*-, *diadalmas*-, *veszedelmes*-, *örvendetes*-, *dicséretesképpen*), az Érsk. az *-ás*, *-és* képzős nomen actionisokat (*könyörgés*-, *könyörülés*-, *viaskodás*-, *révülés*-, *ismerkedés*-, *mennydörgésképpen*) stb. (27). Ez érdekes és minden bizonnyal helytálló megfigyelés. Magam is tapasztaltam hasonló szóképzéstani vizsgálódásaim során:

ahogyan egyes kódexek a *-képpen* ragot különösen szívesen alkalmazzák bizonyos képzős névszókra, ugyanúgy például az *-s* képző vagy ennek *-ság*, *-ség* képzővel alakult *-ságos*, *-séges* kapcsolata néhány kódexben csak bizonyos típusú szótöveken fordul elő.

4. Különös érdeklődéssel olvastam Berrár Jolán harmadik tanulmányát (A magyar distributívus, 36—66), hiszen az *-nként* és az előbbi dolgozatában vizsgált *-ként* ragnak az eredetével néhány éve magam is foglalkoztam (MNY. 51 : 169—76). Noha Berrár Jolán — előbbi két dolgozatához hasonlóan — itt is elsősorban gazdag adattárát mutatja be, az eddigienél lényegesen többet foglalkozik a rag hangalakjára, eredetére és jelentésére vonatkozó kérdésekkel.

Részint a már előbb tárgyalt *-ként*, részint az *-nként* rag adataiból arra a következtetésre jut, hogy egyfelől a *-ként* később vált raggá, mint az *-nként*, tehát az utóbbi nem keletkezhett az előbbiből, másfelől hogy az *-nként* esetében az adatok statisztikája szerint az *-nkéd* változatot kell elsődlegesnek tekintenünk. Ebből hangtani úton keletkezettnek tartja az *-nkét*, *-nkénd*, *-nként*, *-ngéd* változatokat. Berrár mind az alak és eredet, mind a jelentés szempontjából bizonyos pontokon és bizonyos mértékben a régebbi irodalom felfogásához kanyarodik vissza: tudniillik az *-nként* rag *-ként* elemét ő is önálló szóból keletkezettnek tartja; e *kéd* hangalakú szót azonban nem 'idő' jelentésűnek gondolja, mint annak idején Simonyi (MHat. I : 405—6), hanem 'mind' jelentésűnek. Továbbá — Simonyival (i. h.) azonos módon — ő is úgy vélekedik, hogy a rag distributívusi jelentése az időhatározói jelentésből indult ki, csupán abban tér el tőle, hogy a *naponkéd*-nak nem eredetibb 'napon, naphoz', hanem 'minden nap' jelentést tulajdonít.

E könyvismertetés keretei nem engedik meg, hogy ehhez az engem különben még most is igen érdeklő kérdéshez érdemben hozzácsóljak. Így csak annyit jegyzek meg, hogy Berrár gazdag adattára és szellemes okfejtése kétségtelenül módosított e ragok eredetéről és összefüggéséről cikkem megírásakor vallott nézeteimen. Az adatok valóban ellene szólnak annak, hogy az *-nként* ragot a *-ként* ragnál származtassuk. Mégsem merném azonban azt állítani, hogy Berrár Jolán magyarázatának minden pontja teljes mértékben meggyőző. Nem tartom egészen megnyugtatónak például az *-nkéd* rag *-kéd* elemének a továbbra is bizonytalan eredetű és jelentésű *kéd* szóból való származtatását, továbbá több ponton sebezhetőnek vélem az egyes változatoknak az *-nkéd*-ből való hangtani levezetését is. S végül, de nem utolsó sorban nem tudok mindenütt egyetérteni az *-nként* ragos példák Berrártól adott jelentéstani elemzésével sem, következésképpen a rag jelentésfejlődését, distributív funkciójának kialakulását illető megállapításait sem tudom minden esetben a magamévá tenni. A *-ként* ragnak az *-nként* raggal való kapcsolatáról, keveredéséről pedig, továbbá arról, hogy az *-nként* ragváltozat kialakulásában a *-ként*-nek okvetlenül jelentős szerepe lehetett, a kódexirodalom Berrártól feltárt adatainak ismeretében változatlanul — sőt talán így még inkább — meg vagyok győződve.

5. Berrár Jolán kötetének negyedik dolgozatában (A *-stul*, *-stül* rag kialakulása, 67—81) ismerteti a címben szereplő határozórag irodalmát, közli kódexekbeli előfordulásait, majd az adatokból levonható tanulságok alapján foglalkozik a *-stul*, *-stül* eredetének, alak- és jelentésfejlődésének kérdésével.

Az első és legfontosabb tanulság, amely adatainak rendezéséből önként adódott, hogy kódexeinkben e rag leggyakrabban a *mindenestüljogva* és a *mindenestül* szavakban fordul elő, s ezeknek 274, illetőleg 122 adatával szemben mindössze 42-szer járul egyéb szóhoz. Ebből arra következtet, hogy a szóban forgó rag ennek az igen gyakran használt szónak a végződéséből keletkezett: vagyis ez nyelvünkben önálló szerephez jutott, más szavakra is áttért, s végül általános használatú raggá vált.

A rag eredetét — éppen az előfordulások arányai miatt — a *mindenestül* vizs-

gálatából kiindulva kutatja, s — mint szakirodalmunkban többen — úgy vélekedik, hogy a *-stul*, *-stül* az *-st* mód-állapothatározó végződés és a hasonló funkciójú *-ul*, *-ül* rag kapcsolata.

Ennek a Berrártól felállított fejlődési sornak (vagyis, hogy a *minden* + *st* + *-ül* kapcsolatából létrejött *mindenestül* határozószó *-stül* végződése vált később raggá) — szerintem legalábbis — két gyenge pontja van. Az egyik — amelyre maga a szerző is rámutat — a *mindenest* átvezető alak hiánya, a másik — amelyet ő bizonyos fokig elháríthatónak vél, de szerintem szintén gondot okoz — hogy az *-st* végződés egyéb szavakban nem veszi fel az *-ul*, *-ül* ragot. A ragnak a *mindenestül* határozószóból való eredeztetése (amely különben alkalmat ad a szerzőnek arra, hogy a rag jelentésképződését igen szépen és elhihetően elemezze) lényegében elképzelhető tehát, azt a feltevést azonban, hogy e végződés az *-st* + *-ul*, *-ül* elemekből tevődött össze — legalábbis véleményem szerint — jelentős mértékben nem támogatja.

6. Berrár Jolán gondos munkával készült, kiváló tudományos eredményeket tartalmazó tanulmánygyűjteményét őszinte örömmel üdvözölhetjük a lassanként szép múltra visszatekintő „Nyelvtudományi értekezések” sorozat kötetei között. Nemcsak azért, mert e négy tanulmány a hosszú ideig meglehetősen elhanyagolt történeti mondatlan köréből meríti a tárgyát; még csak nem is kizárólag azért, mert ezek újabb bizonyítékok a részletkutatások fontossága és eredményes volta mellett, hanem azért is, mert ezek a dolgozatok nyilván egy olyan hatalmas anyagyűjtés termékei, amelyből — minden bizonnyal — még számos más, hasonlóan értékes feldolgozás születik majd.

B. Lőrinczy Éva

Papp István: Finn nyelvkönyv. Budapest, 1957. Tankönyvkiadó, 340 lap.

A finnekkel való nyelvrokonságunk ma már nem csupán tudományos igazság, hanem a nép széles rétegei előtt is közismert tény. Ezért egyre fokozódik a finn nép iránti érdeklődés, s ez abban is megnyilvánul, hogy egyre többen szeretnének megismerkedni a finn nyelvvel. Mindeddig azonban nem volt olyan könyv, amely ezeket az igényeket kielégíthette volna. Hunfalvy könyve közel száz esztendővel ezelőtt jelent meg (1861-ben) és elavult. Szinnyi nyelvtana és olvasókönyve pedig csupán az egyetemi oktatás célját tartotta szem előtt. Győrffy és Zongor finn nyelvkönyvei (1939.) sem kaphatók, és nem is elégítenék ki a nagyközönség igényeit. Ezt a hiányt pótolja Papp Istvánnak a „Tanuljunk nyelveket!” sorozatban megjelent nagyszerű nyelvkönyve.

A könyv rövid hangtani áttekintéssel kezdődik, melyhez olvasási gyakorlatként a finn himnusz első versszakát közli a szerző. A hangtani részben a hangok fonetikai ismertetésén kívül tárgyalja a szótagolást, amely a gyakorlatban igen fontos, a hangsúlyt, a hangrendet és illeszkedést, majd rátér a finn nyelv legsajátosabb hangtani jelenségének, a fokváltakozásnak az ismertetésére. Mint tudvalevő, a fokváltakozás azon szavakra vonatkozik, amelyeknek utolsó szótagjában *k*, *t*, *p* előzi meg a tövégi magánhangzót. A szótag zárulása esetén ez a *k*, *t*, *p* meggyengül, azaz ha hosszú volt, rövid lesz, ha rövid volt, akkor a környező hangoktól függően más változatban jelentkezik a zárt szótagban. Bizonyos helyzetben (egyes hangkapcsolatokban, hosszú tövéghangzó előtt, birtokos személyragok előtt) nem lép fel e váltakozás. E jelenség végeredményben hasonlít ahhoz, amit mi a szótüvek tárgyalása során több alakú töveknek nevezünk, pl. finnben: *kukka* 'virág' ~ *kukat* 'virágok', magyarban: *jég* ~ *jeget*. A magyarban a hosszú és rövid magánhangzó váltakozása nem vált rendszerré, a finn-

ben például a hosszú és rövid *k* hang váltakozása a szótag nyílt vagy zárt voltától függ, és rendszert alkot, azaz minden *kk* hangra érvényes.

A hangtan áttekintése után 21 lecke következik, melyek mesteri kézzel meg szerkesztve fokozatosan vezetnek be a finn nyelv ismeretébe. Az egyes leckék élén finn olvasmány áll, utána az előfordulás sorrendjében következnek a szavak. Az első olvasmányoknál a szók után jelzi még a kiejtést, később csak szükség esetén kerül egy-egy szó mellé fonetikus átírása. Ezt a szójegyzéket is jobb lett volna szótárszerűen kétféle betűtípussal két oszlopban szedetni, kevesebb helyet foglalt volna el és könnyebben használható lett volna. Az olvasmányban előforduló nyelvtani jelenségeket apró és jól használható beszédgyakorlatokban emeli ki és gyakoroltatja. Ezeket a gyakorlatokat finnes kifejezések kis csoportja követi minden leckében. A nyelvtannak és szókincsnek ilyenyszerű gyakoroltatása nagy pedagógiai hozzáértésről tanúskodik és lehetővé teszi, hogy beszédkézségre tegyenek szert azok is, akik magántanulásra használják a könyvet. Minden lekében a beszédgyakorlat után az előforduló új nyelvtani anyag rendszerezése következik. Alaktani és mondattani magyarázatot is kapunk, ezt a világos, szemléletes táblázatok könnyen érthetővé teszik. Az egyes leckéket feladatul szánt apró gyakorlatok fejezik be, melyekben nyelvtani gyakorlást, finnből magyarra, magyarból finnre való fordítást és kérdéseket is találunk.

A könyv végén a nyelvtan legfontosabb tudnivalóit táblázatokban foglalja össze a szerző. Majd néhány dalt közöl. Finnország térképét is megtalálja a könyvben az olvasó. A könyvet finn—magyar és egy igen rövid magyar—finn szójegyzék zárja be.

A könyvhöz készült nyelvtani tárgymutató is, ez azonban kissé hiányos. Nincs benne például ilyen címszó: *alany*, holott a 14. lecke nyelvtani anyagában éppen erről van szó (188). A finn nyelvtant a pedagógiai cél érdekében meglehetősen elaprózva tárgyalja a szerző, áttekintése tehát e tárgymutató segítségével volna lehetséges.

Papp István Finn nyelvkönyve arról tanúskodik, hogy a tudós szerző egyben kiváló pedagógus is. Reméljük, hogy az 1956-ban megjelent finn nyelvtan és az 1957-ben kiadott nyelvkönyv után hamarosan használhatjuk majd Papp István finn—magyar szótárát is.

Lavoiha Ödön

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Műt. Gáti Zoltánné szóvá teszi levelében a *műt* igét. Észrevételeire az alábbiakban válaszolunk: Tudakozódásunk során úgy értesültünk, hogy a Vas utcai kórházban hallott *műtenek* igealak másutt is előfordul, de maguk az orvosok inkább csak tréfásan használják. A *műt* különben a *műtét*, *műtő* szóval együtt Bugát Pál alkotása. Természettudományi szókalmaz című könyvében (1843.) ezt teszi oda a *műt* címszó után: „ad analogiam *fűt*” (= a *fűt* mintájára), s nyilván így kívánta ragozását: *műtők*, *műtesz* stb. Ez a nyelvújítási szó sajátos elvonás eredménye. Eddig nem sikerült meggyökeresednie (még a Nyelvújítási Szótárban sincs benne), de nincs is rá szükség, hisz régóta él köznyelvünkben és az orvostudományban az *operál* ige, érzük be azzal.

F. G.

Tanuló vezető. Jakab Bálint hibáztatja e kifejezést.

Nézetünk szerint igaza van, hogy az olyan gépkocsi vagy teherautó, melynek a kormánya mellett *tanuló vezető* ül, helyesebben viselné ezt a feliratot: *Tanuló vezet*, vagy esetleg: *Tanul a vezető*. A naponként látható *Tanuló vezető* kifejezés kevésbé helyes, nem is szép.

F. G.

Jóni jó, vanni van. Halmay József kifogásolja levelében e kifejezéseket.

A mi véleményünk ez: Egyik kifejezés sem „nyelvbottlás” vagy „kifejlődőfélben levő rossz szokás”, mint gondolja, hanem nyelvünknek egy sajátos alakulata, úgynevezett figura etymologica, vagyis olyan stilisztikai értékű szókapcsolat, amelyben a szótó ismétlődik. A *jóni jó*-nak a köznyelvben szokottabb alakja: *jónak jó*.

Érdekes véletlen, hogy Arany János Toldijának Lehr Albert magyarázataival megjelent nagy kiadásában (2. kiad. 1890. a 247. lapon) ugyanez a két példa van egymás mellett: „(N. B.: »Vanni van«, »Jóni jó« . . .)”. Fokos Dávid „A »figura etymologica«” című tanulmányában a *jóni jó*-t a *látni láttam* analógiájára alakult kifejezésnek tekinti — nyilván igaza is van —, s ugyanott ilyeneket idéz még a szolnok-dobokai nyelvjárásból: *szagosni nem nagyon szagos, rosszni rossz* (mai helyesírással: *rosszni rossz*) (Magyar Nyelvőr 60 [1931]: 133; vö. Nyr. 17 [1888]: 317).

Ezek a példák is azt bizonyítják, hogy a magyarban s általában a finnugor nyelvekben az ige és a névszó közt nincs oly merev kategóriabeli különbség, mint például az indoeurópai nyelvekben.

Ismételjük: nem hiba egyik kérdéses kifejezés sem, de annyit megjegyezhetünk, hogy a *jóni jó* típus a köznyelvben nem igen fordul elő, a *vanni van* azonban meglehetősen gyakori. Már Szarvas Gábor „bízvást alkalmazható”-nak mondta, persze a maga helyén. Így írja (az Ön példájához hasonlóan): „Teszem azt, ha valaki kérdezné: »Van-e pénzed, adsz-e?«, felelhetném: »Vanni van, de adni nem adok«” (Magyar Nyelvőr 15 [1886]: 368).

Hallhatunk és olvashatunk még ilyen figura etymologicás kifejezéseket is: *kérve kér, nőttön-nő, ártást nem árt, ráérésből ráérek, kéresképp nem kértem* stb. (vö. Lehr Albert: i. m. 246—7, 329—31).

F. G.

Harmadfél, negyedfél stb. Széle Sándornak az a kérdése, hogy mit jelent a *harmadfél* (kilométer)- *negyedfél* (év)- *ötödfél* (kilogramm)-féle kifejezés.

A következőkben válaszolunk: A *harmadfél* ezt jelenti: 'két és fél' (ti. két egész, a harmadik csak fél), a *negyedfél*: 'három és fél' (három egész, a negyedik csak fél), *ötödfél*: 'négy és fél' (négy egész, az ötödik csak fél) stb., ahogy a *másfél* is: 'egy és fél' (egy egész, a második fél).

A *harmadfél* típusú számnévi összetételek régóta megvannak nyelvünkben; sajnos, kezdenek feledésbe merülni. A Magyar Nyelvtörténeti Szótár adatai szerint már a kódexekben megtaláljuk ezeket: *másfél* (néha *másodfél* vagy *másadfél*), *harmadfél*, *ötödfél*, *kilencedfél*. A Magyar Oklevél-szótárban a *másfél*-re az első adat 1478-ból való (személynév: *Masfeel*).

Ezekben az összetételekben az előtag (*más-*, *másod-*, *harmad-* stb.) sorszámnév (= második, harmadik stb.).

Effajta számnévi összetétel előfordul más nyelvben is; például a latin *sesqui* < *semisque* 'másfél' (szó szerint: 'és egy fél'), a német *anderthalb* 'másfél', *dritthalb* 'harmadfél' stb.

F. G.

Társadalmi munkával vagy **társadalmi munkában** építik-e az iskolát? — kérdezi dr. Nagy László.

Kérdésére a következő választ adjuk: Mind a kettő helyes, csak egy kissé eltérő szemlélet tükröződik a két rag használatában. A *-ban*, *-ben* ragnak is lehet eszközhatározói szerepe, akárcsak a *-val*, *-vel* ragnak; gondoljunk az ilyenféle kifejezésre: *készpenzben fizet*. A *-ban*, *-ben* ragnak van módhatározói funkciója is: *levélben választott*.

F. G.

Pereputty. Mit jelent e szó, s honnan ered? — kérdezi Pere György.

Válaszunk: A *pereputty* (nem *pereputy*) szó mai nyelvünkben rosszálló, gúnyos használatban a következőket jelenti: 'vkinek (egész) családja, atyafisága, nemzetsége, fajtája; ivadék, rokonság, háznép': „Örökké a nyakamon az egész *pereputtya*”. Ennek a szűkebb körre szorítása a 'családtag, rokon' jelentés. Van ennek a szónak mai nyelvünkben 'vminek szűkebb, hasonszőrűekből álló köre, társasága' értelme is. Így értelmezi szavunkat a most készülő Magyar Értelmező Szótár; egy Babits-idézet alapján 'poronty, kisgyermek' jelentését is nyilvántartja az előbbieken kívül. Alapjában véve két, egymáshoz közel álló jelentésben él a szó: 1. 'utódok, leszármazottak összessége' és 2. 'atyafiság, az egész rokonság'. Ezt találjuk meg a szóra vonatkozó régi adatokban is. A *pereputty* ugyanis már a XVI. század első felében előfordul szövegemlékeinkben, és két példa kivételével, amelyekben Ádámnak, illetőleg Ábrahámnak a *pereputtyáról* van szó, valamennyiben érezhető az a kissé rosszálló vagy gúnyos hangulati érték, ami a mai nyelvi használatban is megvan.

A szó eredetével többen is foglalkoztak, de megnyugtató magyarázat Bárczi Géza Szófejtő Szótára szerint nincs. Szarvas Gábor a román *prepaș*, Alexics György és Horger Antal a román *poroboc* átvételének tartják. N. Sebestyén Irén magyarázata szerint finnugor eredetű. A román és a finnugor származtatásra mondja Bárczi, hogy nem meggyőző. Szerintünk sem fogadható el egyik említett megfejtési kísérlet sem,

figyelmet érdemel azonban Szinnyi Józsefé, aki elveti az idegen eredet gondolatát, s számba véve azt is, hogy a szónak a népnyelvben helyenként 'cókók' jelentése van, olyanféle ikerszónak tartja a *pereputty*-ot, mint *reze-ruza*, *retye-rutya*, *retye-putya* 'mindenféle rokonság, atyafiság, pereputty'. Ezek pedig hangfestő eredetűek.

P. L.

Televízió — képrádió — képszóró

Kindzierszky Emil postaigazgató az idei első számunkban közölt vitacikkekre (123—9) hivatkozva tudatta szerkesztőségünkkel, hogy Jakab Lászlónak az ő cikkére adott válaszával nem zárult le a *televízió* körüli vita. Jakab válaszcikke a Szocialista Posta 1957. évi 5—6. számában is megjelent (155—6), s ugyanott ő (Kindzierszky) mindjárt felelt is rá. Majd belekapcsolódott az eszmecserebe Váraljai Vilmos postafőtanácsos is; cikkét ugyanannak a folyóiratnak 1958. évi 1—3. száma közölte (59). Ezzel berekesztették a vitát, s a szerkesztőség kijelentette, hogy a szaklapban továbbra is a *televízió* szót fogják használni.

Ismertetjük a két hozzászólást, és meg tesszük rájuk észrevételeinket.

1. Kindzierszky Emil igazat ad Jakab Lászlónak, elismeri, hogy a *képrádió* ellen felhozott érvei „nem eléggé megalapozottak”, de ezentúl is „a *televízió* mellett ... [tör] lándzsát”. Jakabnak a német *Bildfunk*-ra való hivatkozása szerint „egyáltalán nem meggyőző”, mert ezt a szót „a németek sem írásban, sem szóban nem használják”. Különbösen is minden nemzetnek „belügye”, hogy miként nevezi el a maga nyelvén a 'televízió'-t. Ő azért választja a *televízió* szót, mert „a *televízió* ízelesebb, zamatosabb szó, mint a *képrádió*. Amikor a *televízió*-t hallom vagy olvasom, megképzik előttem ennek a nagyszerű találmánynak minden sajátága, és olyan hangulatot ébreszt bennem, amit az ízetlen *képrádió*-tól hiába várok”. S minek „erőszakosan megmagyarosítani a már általánosan elterjedt, jó hangzású *televízió*-t, amikor nyelvészeink — bizonyára az enyémhez hasonló megfontolások alapján — lépten-nyomon mellőzik a megmagyarosított szavak használatát” — véli Kindzierszky. Bizonyosságul folyóiratunknak egyik cikkéből tizennégy idegen szót sorol elénk. Ebből az volna a tanulság, „hogy e g y e s idegen szavak jelentésének finom árnyalatát a megmagyarosított szó nem adja vissza”.

Kindzierszkynek nincs újabb tárgyi érve, végső megállapítása pusztán egyéni ízlésére támaszkodik rogyadozva: „... a *televízió* ízelesebb, zamatosabb szó, mint a *képrádió*”. Márpedig — rég tudjuk — ízlés dolgában hiábavaló a vita.

2. Váraljai Vilmos hozzászólásában akad egy új mozzanat. Véleménye szerint „a »képrádió« kifejezést a magyar műszaki nyelvben a televízió megjelölésére nem szabad alkalmazni, mert nem egyértelmű, és így zavarkeltésre alkalmas”; jelentheti ugyanis a 'televízió'-t is, a rádió továbbított fényképek átvitelét is. Ezt az utóbbit, a képtávírozási eljárást még „sokkal jogosabban nevezhetnénk képrádióknak”, mint a televíziós átvitelt. Nem helyesli Kindzierszkynek azt a felfogását, hogy a *televízió* szónak magyarosítása, németesítése, angolosítása „belügy”; tanulhatunk „más nemzetek szóhonosítási törekvései”-ből. Egy új szó sorsáról való döntés „belügy”, de a tudomány módszerei nemzetközi, s helytelenül mellőznénk egy érvt csak azért, mert azt más nemzet már így vagy úgy alkalmazta”. Ehhez kapcsolódva szól a *képrádió* és a német *Bildfunk* szó viszonyának kérdéséről. Megállapítja, hogy már húsz-huszonöt év óta ismeretes a *Bildfunk* szó, de nem 'televízió', hanem 'rádiós képtávíró' értelemben. S hivatkozik egy 1934-ben kiadott német műre: R. Thun: Fernsehen und Bildfunk, amelynek már a címében is megkülönböztetik a televíziót és a rádiós képtávíró. Való igaz, a legújabb, 16. kiadású Der Grosse Brockhaus is (2. kötet 1953.) a 'drótnélküli képtávítás'-t érti a *Bildfunk* szón. De Jakab László mentségére meg kell

mondanom, hogy nemcsak Halász Elődnek tavaly megjelent Magyar—német szótára azonosítja a *Bildfunk*-ot és a *Fernsehen*-t (1952-ben kiadott Német—magyar szótárában egyébként a *Bildfunk* 'képtávírás, képtávíratózás'!), hanem a Der Sprach-Brockhausnak kezemben levő 14. kiadása is (Lipce, 1940.), sőt későbbi átdolgozott alakjának 7. kiadásában (Wiesbaden, 1956.) is egy kissé megtévesztően így van: der *Bildfunk* 'Fernsehen (Bildtelegraphie, Bildübertragung)'. Végül úgy gondolja Váraljai Vilmos, „hogy mindenképpen el kell vetnünk a *képrádió* szónak a televízió területén történő felhasználását, s ha jobb, műszakilag is megfelelőbb magyar kifejezés nincs, fogadjuk be hivatalosan is a ma már egyébként is közhasználatú *televízió* kifejezést”.

3. Váraljai Vilmos fejtegetése első pillanatra meggyőzőnek látszik. Már-már hajlandók vagyunk azt mondani, hogy ha mindenáron meg akarjuk tartani a *képrádió* szót, akkor a 'rádiós képtávíró'-nak legyen a neve, annak a berendezésnek, illetőleg eljárásnak, amellyel álló képet, rajzot, fényképet közvetítenek. Igen ám, de azt már régen „elkeresztelték”, nincs szükség rá, hogy újabb nevet adjunk neki: Váraljai is nagyon jól tudja, hogy már évtizedek óta megvannak ezek a műszavaink: *képtávíró, képtávírás, képtávíratózás, képtávírat*. Ha nem vezetékesről volt szó, akkor szükség esetén odatették eléjük a *drótnélküli* jelzőt. Ma is élnek ezek a szók. Váraljai is említi, hogy „az utóbbi hónapokban a napisajtóban és a hetilapokban sok szó esett a képtávíratózás hazai újrabevezetéséről”. A *képtávíró, képtávíratózás* stb. szó teljesen meggyökerezett, s annyira egyértelműen az álló kép átvitelére vonatkozik, hogy aligha van szükség a *képrádió, képrádiózás* szónak ilyen értelmű használatára. Kár is volt ezt az új megnevezést a régi dologba belekeverni. Egyszerűen: a *képrádió* szó szabad, bátran, jelölhetnénk vele a 'televízió'-t. Nem lehet félreértés belőle; természetesen egy kis időt kellene hagyni meggyökerezésére.

De már előző hozzászólásunkban említettük, hogy nem ragaszkodunk a *képrádió* szóhoz, a *képszóró*-t is helyesnek tartjuk a 'televízió' megnevezésére; ebben még idegen elem sincs, és ugyanolyan könnyen továbbképezhetjük, mint a *rádió*-t: *képszórózik, képszórózás, képszórós* stb. Persze ezt is meg kell szokni, mint általában az új szókat.

Már az előbbi alkalommal megírtuk, hogy nem haragszunk a *televízió* szóra. Még ha több magyar szavunk lesz rá, akkor is jó hasznát vesszük a maga helyén. Semmiképp sem akarjuk kiirtani. De azt helyeselnie kell mindenkinek, aki törődik anyanyelvünkkel, hogy igyekezzünk magyar nevet is adni annak a jelentős találmánynak, amely egyre inkább a nagy tömegek oktatója, nevelője, szórakoztatója lesz. Sok olyan levelet kap Nyelvtudományi Intézetünk és a Rádió, amelyben erélyesebb harcot sürgetnek a nyelvünkben rendkívül elszaporodó idegen szók ellen. Kérjük hát a posta illetékeseit, a műszaki dolgozókat is, legyenek segítségünkre abban a sok oldalról serkentett törekvésünkben, hogy többek közt végre a 'televízió'-t is megnevezhessük magyarul.

F. G.

Bogárizik

1.

Az O. Nagy Gábor Mi fán terem?-jében böngészgetve felakadtam a bogárizás leírásában és értelmezésében. (Egyelőre csak abban.) Nekem ez a magyarázat nem megnyugtató. Én mint volt gyakorló pásztor nem így tudom. A marha — érte a gulya — nem az élő és röpködő bögyöltől bogárizik. A ménés meg egyáltalán nem bogárizik, de vihar előtt és alatt el-elszalad, különösen ha nincs résen, vagyis nem ül lóháton a csikós. A vihar előtt, ami lehűléssel és a férgek vesztével jár, valóban nagyon csípnek („vesz-

tüket érzik”) a legyek, pőcsikék (a lovakat ezek bántják leginkább), de a szúnyogok is. Csakhogy ez nem bogárzás, még ha megzavarja, nyargalásba hajtja is a jószágot. A ménes egyébként még a meleg bőrére eső első hideg esőszemektől is megszalad. A jégesőnek meg a pustolós záporosőnek viszont már csak „fart lök”.

Egészen más dolog a szarvasmarha — csak a gulyabeli marha — bogárzása. Röviden leírom: Leginkább június havában van az ideje. Tavasszal, forró nyáron és ősszel nincs bogárzás, pedig különösen nyáron és őszelön van csak igazán sok féreg. Köztük bögöly és „vaklégy” is. (Nagy vastag legyek, mérges csípésük van.) No egy szóval a teheneknek, borjúknak, de az ökröknek s még a bikának a hátán is végig mindenütti, ahova nem ér el a jószág nyelve, kis féldiónyi daganatok keletkeznek. Ezekben nő meg az „*ímely*” (ismeretes ez a szó?), amely egyszer aztán kibúvik és pedig egyszerre, rajzásszerűen. Ekkor bogárzik a marha, mert nem bírja türelemmel a háta viszketését, ahova sem a farka, sem a nyelve nem ér el. Ilyenkor szalad meg a gulya, s valóban — ha meg nem előzik — messze-messze földre is elszaladna. De legtöbbször mégis az állásra szalad, ahol port is hányhat viszkető hátára. Hogy az *ímely* a bögöly álcája-e vagy más féregé, azt nem tudom. Meg kell kérdezni a rovtudósoktól. (Az *ímely*-fúrá-sokról a tímárok tudnak beszélni. A bőr a legbecsesebb közepén végig lyukacsos.)

Veres Péter

2.

Nem a vita szándéka adja a kezembe a tollat, inkább meg akarom köszönni Veres Péternek, hogy olyasmit közölt velünk levelében, amit eddig nem tudtunk, vagy jobban mondva: nem pontosan tudtunk. Egyet azért legyen szabad megjegyeznem. Abból, hogy Balmazújváros vidékén, a Hortobágyon csakis a szarvasmarhával kapcsolatban beszélnek *bogárzás*-ról, és ezen azt értik, amit Veres Péter leírt, még nem következik az, hogy az ország más vidékén is csupán a marhabögöly kikelő álcáitól megzavart jószágra gondolnának, ha a bogárzásról esik szó, és hogy csupán ez a jelenség volna a forrása a *bogaras*, *bogarai vannak* kifejezések átvitt értelmének. A Czuczor—Fogarasi szótár például, amely még nem ismeri az emberre vonatkoztatott szóhasználatot, ezt írja a *bogaras* melléknévről: „1. Bogárral bővelkedő. 2. A barmokról, különösen a lóról mondatik, hogy bogaras, midőn a bogaraktól csipdestetvén nyugtalankodik.” Hogy nemcsak a szarvasmarha bőre alól kibúvó bögölyálcák kergetik meg a jószágot, arról a Pallas és a Révai lexikon *bögölyök* címszava alatt olvasható következő részlet tanúskodik: „A kifejlődött bögölyök a nyári hónapokban találhatók, akkor párosodnak, s nőtényeik meleg napos időben gyakran egész rajokban támadják meg a pihenő marhákat, s zizgugos cikázó repüléssel igyekeznek őket megközelíteni. A marhák jól ismerik e körülöttük dongó kínzóikat, s megriadva eszeveszett vad futással iparkodnak előlük menekülni.”

Ami az *ímely* szót illeti, ez kettő is van (illetőleg volt) nyelvünkben. Az egyik *ímely*, amely már teljesen elavult, azt jelentette, hogy 'fagyöngy', és ezt valamely szláv nyelvből, valószínűleg a bolgárból vettük át. (Kniezsa: SzJöv. 1: 222.) A másik *ímely* a ma is élő, meglehetősen nagy területen, főleg a székelység körében és az ország nyugati határvidékén, de — amint Veres Péter írásából kitűnik — a Hortobágy környékén is ismert tájszó. Jelenti a bögöly lárvájától okozott kelevényt, de magát az abban levő lárvát is (MTsz). Ezt a már régen feljegyzett (vö. Kr. 1: 137, Kassai 3: 29, Tsz.) szavunkat Munkácsi régi török jövevényszónak tartotta (NyK. 32: 391), Gombocz azonban főleg jelentéstani okokból nem fogadta el ezt az egyeztetést (MNY. 3: 222, BTLw. 218). E szavunk eredetének kérdése — tudomásom szerint — máig is tisztázatlan.

O. Nagy Gábor

HEGEDŰS LAJOS

1908—1958

Hegedűs Lajos, a nyelvtudományok kandidátusa, a Nyelvtudományi Intézet Fonetikai Osztályának vezetője 50 éves korában elhunyt. Sírjánál a Magyar Tudományos Akadémia és a Nyelvtudományi Társaság nevében Bárczi Géza, a Nyelvtudományi Intézet nevében Lőrincze Lajos, munkatársai nevében Vértés O. András búcsúztatta. Alább közöljük Lőrincze Lajos szavait.

„Megrendülve állunk meg koporsód előtt, kedves kollégánk, kedves barátunk, s mondunk végső búcsút annak az intézménynek, annak a közösségnek nevében, amely neked otthonod után második otthonod, családot után második családod volt. A Nyelvtudományi Intézet nem egyszerű munkahely volt számodra, hanem régi vágyad beteljesülése, alkalom erőd kibontására, tehetséged kifejtésére, szép terveid megvalósítására. A magánosan átküzdött évek hosszú sora után a nyugodt kutatás lehetősége és megértő baráti közösség.

Te éltél is ezzel a lehetőséggel, hűséges sáfárként gondozva, gazdagon kamatoztatva a rábízottakat. Fonetikai laboratóriumunkat szinte a semmiből hoztad létre, szervezted meg nagy hozzáértéssel, céltudatosan, erőt s időt nem kímélve; annak minden kísérleti eszköze, minden darabja a Te gondosságod emlékét őrzi. S hamarosan megmutattad azt is, hogy ezekkel a mi kezdeteinkhez képest gazdag, de a Te igényeidhez és vágyaidhoz képest szegényes eszközökkel is milyen eredményeket tudsz elérni: értékes cikkek, dolgozatok egész sorával jelentkeztél hazai és külföldi folyóiratainkban, öregbítve tudományos hírnevedet, dicsőséget hozva intézetünkre, gazdagítva a magyar nyelvtudományt.

De nemcsak szűkebb szakmád területét műveltél alkotó módon: elévülhetetlen érdemed marad, hogy megalkottad több mint másfélezernyi felvételeddel a magyar nyelvjárások múzeumát, rögzítve és laboratóriumba kényszerítve kutatásunk anyagát, az elröppenő szót, hogy az utánunk jövő nemzedékek is visszaidézhesék, boncolgathassák akkor is, amikor már az emberi ajak nem őrzi, nem tartja fenn.

Bizonyságot kell tennem itt, koporsód előtt arról is, hogy fáradhatatlan, önzetlen voltál a mások segítségével, mint osztályvezető mindig a legnagyobb készséggel vállaltad a rád eső részt intézetünk közös ügyeiből. S tudományodat nem rejtetted el, hanem készségesen továbbadtad másoknak is. Több fiatal nyelvészünk gondol vissza hálával rád, hogy szeretettel, kitartással, türelemmel igyekeztél őket bevezetni tudományod titkaiba, fogásaiba.

Szeretnél volna minél előbb minél jobban felkészült tanítványokat látni magad mellett, hogy majd folytathassák munkádat. Tudtad, hogy az élet rövid, s neked ebből a rövid életből is tragikusan kevés jutott: akkor esett ki a toll a kezedből, amikor éppen a leggazdagabb aratás korszaka következett volna, amikor fáradozásod legszebb gyümölcsei voltak érőben. Érezted, hogy a halál körülöttesd ólálkodik, hogy szorítja a szívedet, különösen azóta, amikor egyszer egy közös kutatásunk alkalmával megsérültél. Lehet — Te is úgy érezted —, hogy ekkor kaptad meg az intést arra, hogy felmérjed életutadat és hátralévő idődet. S Te nem csüggedtél el, hanem megkétszerezett

erővel fogtál a munkához, úgy dolgoztál betegen, a halál árnyékában is, mint akinek nagyon sok az elvégeznivalója, de kevés az ideje.

Utolsó időben — jelképnek is vehetjük — olyan felfedezéssel kísérleteztél, amelynek — elméleti tudományos értéke mellett — az egyik pusztító népbetegség gyógyításában is jelentős szerepe lett volna. Ez a munkád — mint még sok más szép terved is — torzóban maradt, befejezését meggátolta a végzet. De nevedet immár kitörülhetetlenül bevésed a magyar nyelvtudomány, a fonetika, a nyelvjáráskutatás történetébe, s emlékedet — meleg emberi magatartásoddal — barátaid, munkatársaid szívébe.”

*

Hegedűs Lajos magyar nyelven megjelent önálló kiadványai:

Magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása. Bécs, 1930.; A magyar nemzeti versritmus kérdése. Pécs, 1934.; Elektroakusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. Bp., 1941.; Néprajzi szövegek az Ormánságból. Pécs, 1946.; Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952.

Dénes Szilárd hetvenöt éves

A XX. század első évtizedében nevelt Simonyi-tanítványok oldott kéveként széthulló nyelvészgárdájába tartozik a szerényen visszahúzóda élő, de még mindig szorgalmasan dolgozó Dénes Szilárd, aki most ünnepli születésének 75. évfordulóját. Születésnapja egybeesik nyelvészeti munkásságának félszázados jubileumával, mert első cikke „Kossuth Lajos nyelvművészete” címen éppen ötven évvel ezelőtt, 1908-ban jelent meg folyóiratunkban (Nyr. 37 : 49). Ugyanebben az esztendőben látott napvilágot „Kossuth Lajos, a szónok” című nagyobb tanulmánya (NyF. 52. sz.). Dénes Szilárdnak már ezekben az első írásai is megmutatkoznak a minden későbbi munkáját jellemző értékes tulajdonságai: a pontos, lelkiismeretes adatgyűjtés, az adatok módszeres földolgozása, de legelsősorban nyelvének tiszta, ízes magyarsága, stílusának keresetlen egyszerűsége. A Nyelvőrbe írt cikkeinek olvasása közben — de előszóbeli társalgása közben is — ugyanazt „a tiszta magyar beszédnek sajátos ritmusát” érezzük, amit ő maga Móricz Zsigmondnak írásmódjáról megállapított (Nyr. 40 : 255). Nyelvünk tisztaságának, épségének és szépségének rajongó szeretete tartotta meg őt fiatal korától fogva mindmáig a magyar nyelvművelés szolgálatában. A folyóiratunkban megjelent csaknem száz kisebb-nagyobb cikke tanúskodik erről. Kossuth nyelvéhez később is visszatér (Nyr. 75 : 340, 76 : 401, 77 : 305). Legkedvesebb írójával, Móricz Zsigmonddal — akihez személyes baráti kapcsolat és a kisújszállási gimnáziumban együtt töltött évek közös emlékei fűzték — újra meg újra foglalkozik (Nyr. 40 : 254, 73 : 284, 75 : 21, 77 : 179, 78 : 59). A Nyelvőr iránti szeretete sugárzik azokból a cikkeiből, amelyekben e folyóirat történetének első negyedszázadával, Szarvas Gábor működésével és Szarvas Gáborné visszaemlékezéseivel foglalkozik (Nyr. 74 : 245, 76 : 166, 241, 81 : 402; továbbá a Lőrincze Lajos szerkesztésében 1956-ban megjelent Nyelvművelő című kötetben, 130—137).

Égész életét a tanügyi közigazgatásban, a tanfelügyelői hivatalban meg a közoktatásügyi minisztériumban töltötte; így tág tere nyílt a hivatalos rendeletek és akták stílusának visszasságai ellen való küzdelemre. Számos idevágó cikket írt. Szeretett mesteréről is — a halálakor kiadott emlékszámban — e vonatkozásban emlékszik meg „Simonyi és hivatalos nyelv” címen (Nyr. 48 : 178).

Kívánjuk, hogy még hosszú időn át örvendeztethesse meg értékes íásaival a nyelvművelés kérdései iránt érdeklődő olvasóinkat.

Prohászka János

Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1958. április 29-én tartott ülésének jegyzőkönyve

Jelen vannak: Kodály Zoltán elnök, Lőrincze Lajos titkár; Deme László, Fábíán Pál, Ferenczy Géza, Karinty Ferenc, Kovalovszky Miklós, Ruzsiczky Éva, Tompa József bizottsági tagok; Szende Aladár, a Magyar Nyelvőr segédszerkesztője.

Kodály Zoltán elnök megnyitja az ülést.

1. Lőrincze Lajos bejelenti, hogy az MTA Nyelv- és Irodalomtudománye Osztálya vezetőségének határozata értelmében a Bizottság létszáma és összetétele 1958-ban nem változott az elmúlt évihez képest, csak egy új tagunk van, Bencédy Józsei gimn. igazgató.

Lőrincze Lajos ezután beszámol az előző ülés óta folyt nyelvművelő munkáról.

Közönségszolgálat. Az utóbbi hónapokban a nagyközönséggel való kapcsolatunk erősödött. 1958. január 1-től mostanáig mintegy háromszázan érdeklődtek levélben nyelvi kérdések iránt. A levelek nagy részét a Rádióba küldik. A levélírók közül legtöbb a tanár, tanító, s feltűnően sok az általános és középiskolai tanuló, de nagy számban vannak munkások és közigazgatási dolgozók is.

A levelek tárgyuk szerint is nagyon megoszlanak. Több tanuló mondatelemzési kérdéssel fordult hozzánk, egy tanuló az ikes ragozás, a *-va*, *-ve*, *-ván*, *-vén* képzős határozói igenév iránt érdeklődött. Az ikes ragozás ügye még sok más levélírótt is foglalkoztatott. Nyomdai és kiadói korrektorok gyakran tudakozódnak helyesírási kérdésekben. Egy gimnazista lánynak a mássalhangzó-hasonulásos és -összeolvadásos ejtés miatti aggodalmát kellett eloszlatnunk. Egy általános iskolai igazgató a tulajdonnevek előtti határozott névelőről kérte véleményünket. Egy áruháza a *Jó éjszakát!* köszöntés írásmódját, a Pécsi Uránércbánya Vállalat egyik osztálya a *Jó szerencsét!* bányászköszöntés helyesírását tudakolta. Sokan bizonytalanságban vannak az *egyelőre* határozószó ejtését, írásmódját illetőleg, többen nem tudják, mi a különbség a *helység* és a *helyiség* között. Egy csepeli dolgozó azt kérdezte, hogyan lehet elsajátítani a helyesírást és a jó fogalmazást, egy somogyi ügyvédet szűkebb hazájának helynevei érdekelték, egy vidéki múzeumvezető ugyancsak vidékének földrajzi neveit kutatta. Egy egri vállalat dolgozói különféle szóhasználati kérdésekben érdeklődtek, mások idegen szavak, nevek ejtésében kértek eligazítást. Többen voltak olyanok, akik az idegen szavak elleni harcra buzdítottak bennünket. Sokaknak az érdeklődése annyira elágazik, hogy igen hosszú levélre vagy szójegyzékre telik belőle. Egy debreceni szabómester például, aki magánúton végzi a gimnáziumot, egy hét-nyolc lapnyi levélben kért helyesírási tanácsokat. Egy másik vidéki levélírónk helyteleníti a *műhold* szót, s a *mesterséges hold*-at ajánlja helyette. Van, aki az *ő* és az *az* névmás használatában nem tud eligazodni. Többen panaszkodnak a hirdetések, falragaszok, cégtáblák nyelvi és helyesírási hibái miatt; mások nyelvi hibákat tartalmazó újságkivágásokat küldenek. Hivatalos helyek is kikérlik véleményünket sokféle nyelvi kérdésekben. Így például többször segítségére voltunk a Szakszervezetek Országos Tanácsának fontosabb közleményei fogalmazásának átnézésében.

A levelekre adott válaszaink másolatát külön irattárban gyűjtjük. A gyűjteményhez könnyebb tájékozódás végett szó- és tárgymutatót is készítünk, ezt a munkát Ruzsiczky Éva végzi.

A válaszok közül továbbra is közléteszünk egyet-egyet a Nyelvőr postája című rovatban, s felhasználjuk a leveleket a rádió ötperces adásaihoz is.

Távbeszélő közönségszolgálatunk is igen nekilendült, különösen azóta, hogy a Magyar Nemzet, majd a Népszava beszámolót írt róla. Olykor

alig győzi az ügyeletes a válaszadást és ennek a naplóba való bejegyzését. Telefonon legtöbbször apró helyesírási kérdések iránt érdeklődnek, de egyéb természetű kérdés is van. Sokan fogadást nyernek meg vagy veszítenek el feleletünkkel. Előfordul, hogy vidékről is felhívnak bennünket.

A közönségszolgálatba új munkatársként Grétsy László és Vértés O. András is bekapcsolódott; Grétsy a telefonügyeletben, Vértés a levelekre való válaszolásban vesz részt. Külön köszönet illeti a közönségszolgálat terén végzett munkájáért Ferenczy Gézát.

Előadások. A Budapesti Pártbizottság szónokképző tanfolyama keretén belül nyelvi-nyelvhelyességi előadássorozat is volt; a hallgatók nagy érdeklődéssel hallgatták az előadásokat, szívesen belekapcsolódtak a gyakorlatokba, s később is úgy nyilatkoztak, hogy sok hasznot merítettek a nyelvi-stilisztikai foglalkozásokból. — Jelenleg a MÉMOSZ-székházban és az Ügyészségen folyik hasonló tanfolyam. A Nép-hadsereg című lap szerkesztőségében szintén volt nyelvművelő tanfolyam. Ezt Héráné Molnár Ilona szervezte meg, s kéthetenként ő tartott előadást. A közbülső heteken Deme László (kétszer), Imre Samu, B. Lőrinczy Éva, Ruzsiczky Éva és Szende Aladár (egy-egy alkalommal) voltak az előadók.

Kiadványok. A Nyelvművelő második kiadásának megjelenésére — papírhány miatt — a Tankönyvkiadó illetékes szerveinek tájékoztatása szerint csak október vagy november hónapban, a tankönyvek megjelenése után kerülhet sor.

A Nép-művelés és a Munka című lapokban rendszeresen megjelennek nyelvművelő cikkeink. Ezeket továbbra is Kovalovszky Miklós szerkeszti. Az Élet és Tudomány a papírkorlátozások miatt csak ritkán közöl nyelvművelő írást a Kérdezz—Felelek című rovatban.

A Magyar Nyelvőr ez évi 1. száma megjelent. A nyelvjárási anyag gyűjtésére kiírt pályázat igen eredményesnek ígérkezik, sokan jelentették be részvételüket. A folyóirat 2. száma megjelenőben van, s a 3. szám anyaga szintén együtt van. A Nyelvőr Füzetek megjelennek. A 6. szám Ferenczy Géza Arany Jánosról írt tanulmányát fogja tartalmazni; a 7. szám Deme Lászlónak a Szózat hangsúlyozásáról írt cikkét, továbbá a Bencédy—Deme: Egy kiejtési és szavalóverseny tanulságai című cikket fogja magában foglalni.

Az „Édes anyanyelvünk” adásai rendszeresen folynak, a Nyelvtudományi Intézet munkatársai jelentős segítséget nyújtanak a szerkesztőnek a munka elvégzésében.

Lőrincze Lajos beszámolója után vita következik. Kodály Zoltán azt javasolja, hogy a bizottság foglalkozzon a rendeletek nyelvével; tapasztalata szerint egyik-másik rendelet nyelve olyannyira érthetetlen, hogy valósággal le kell „fordítani” helyes magyar nyelvre. Deme László elmondja, hogy értesülése szerint a Közalkalmazottak Szakszervezete intézményesen, sőt mozgalmyszerűen kíván a hivatali nyelv problémáival foglalkozni; majd úgy véli, hogy lehetne kiképezni olyan lektorokat, akik a rendeleteket nyelvi-stilisztikai szempontból átnéznék és kijavítanák.

Karinthy Ferenc annak a véleményének ad hangot, hogy a Magyar Nyelvőr idei 1. száma kitűnően sikerült: olvasmányos volt s mégis szakszerű. Lőrincze Lajos kíváncsún tartaná, hogy az írók tevékenyebben közreműködnének a nyelvi kultúra ápolásában olyan módon, hogy cikkeket írnának a Magyar Nyelvőrbe. Javasolja, hogy a Bizottság bízta meg Karinthy Ferencet, kérje fel az írókat nyelvi-stilisztikai cikkeik írására, illetőleg beküldésére. A Bizottság Lőrinczének ezt a javaslatát elfogadja. — A továbbiakban Lőrincze Lajos javasolja, hogy a Nyelvőr közölje a Posta Központi Hírlapirodájának a lap előfizetési lehetőségeire vonatkozó értesítését, hogy ti. korlátlanul elfogad előfizetést a folyóiratra. Hasznosnak tartaná azt is, ha a Nyelvőr hírei közt megjelenne Jóború Magda miniszterhelyettes-

nek az a levele, amelyben javasolja az iskoláknak a rádió csütörtöki ötperces adásainak a meghallgatását. Lőrinczének ezek a javaslatai is helyeslésre találnak. — K o v a l o v s z k y Miklós szerint hasznos volna, ha a rádió a heti kétszeri ötperces adásokon kívül bizonyos időközönként (4—6 hetenként) egy-egy hosszabb, 15—20 perces nyelvművelő előadást is sugározna, erre a hallgatók részéről megvan az igény. Lőrincze Lajos ígéretet tesz, hogy a Rádió illetékes szerveinél szóba hozza a dolgot.

Ferenczy Géza elmondja, hogy a Nyelvtudományi Intézetben folyó közönségszolgálati munkáról az Élet és Irodalom című lap is fog riportot közölni. — Azután azt hangsúlyozza, hogy szükség van egy havonta megjelenő, friss anyagot népszerű stílusban tárgyaló nyelvművelő lapra. Tompa Józsefnek az a véleménye, hogy egy ilyen lapot az Ismeretterjesztő Társulattal és a Tankönyvkiadóval karöltve kellene indítani. Mindenesetre össze kellene állítani egy mutatóvázlatot, s ki kellene alakítani a határozott programot. Lehetséges, hogy a folyóiratból a napilapok és más folyóiratok is vennének át egy-egy cikket, vagy legalábbis kivonatossan ismertetnék az anyagát. Szende Aladár szerint nagyon népszerű volna egy könnyedebb nyelvművelő lap, kivált az ifjúság körében. A lap körül csoportosítani lehetne azokat a nyelvi kérdések iránt érdeklődő szerzőket, akiknek a Magyar Nyelvőr színvonala már magas. A lapnak népszerűen, érdekes kérdésekről kellene írni. Közölhetne stílusvizsgálatokat, különféle nyelvi-stilisztikai feladatokat, akár még nyelvi-stilisztikai tárgyú rejtvényeket is. Deme László szintén hasznosnak tartaná a Ferenczytól sürgetett lapot. Nézete szerint az ötperces adások anyagát s a levélválaszok egy részét is közzé lehetne tenni. Sőt a hivatali nyelvi problémáknak is fóruma lehetne a lap. A továbbiakban azt hangsúlyozza, hogy az elgondolás csak akkor válik gyümölcsözővé, ha megfelelő szerkesztő tartja kézben a lapot. A Bizottság Lőrincze Lajos javaslatára megbízza Szende Aladárt, hogy a legközelebbi ülésre foglalja össze, milyen elgondolások, lehetőségek vannak a Ferenczytól javasolt lap kérdésében.

2. Ferenczy Géza tájékoztatja a Bizottságot az Utcaelnevezési Bizottság működéséről. E bizottság dr. Harrer Ferenc elnök vezetése alatt működik, s munkájában Ferenczy Géza a Nyelvtudományi Intézet kiküldöttként vesz részt. Az Utcaelnevező Bizottság az utcaelnevezésben meghatározott irányelvekhez igazodik. Ezek közül némelyiknek nyelvi vonatkozása is van. Így ezeknek: Iránymutató utak elnevezésében a régi hagyomány szerint a helyneveket *-i* képzővel megtoldva, melléknévi jelzőként (például *Fehérvári út*, *Váci út*), egyébként főnévi jelzőként (például *Nagyenyed utca*) kell alkalmazni. — Az utcanévek lehetőleg rövidek legyenek. — Kerülni kell az utcaelnevezésben az elferdített neveket. — Ezekhez az elvekhez Ferenczy Géza kiegészítésként javasolja, hogy a *Mártírok útja* és a *Március 15-e tér* típusú elnevezéseket kerüljék, mert melléknévi származékaik a ragos alakjaik nehézkesek, s a birtokos jelzős szerkezetet alkotó elnevezések esetében még a névelőhasználat is problematikus. Ajánlja még azt is, hogy az Utcaelnevező Bizottság az utcanévek jó hangzására is ügyeljen. — Ferenczy Géza beszámolójához többen is hozzászólnak. A hozzászólók helyeslik az előterjesztett elveket. Különösen helyeslésre talál Ferenczy Gézának a *Mártírok útja* és a *Március 15-e tér* típusú elnevezésekre vonatkozó javaslata. Ezután a Bizottság elhatározza, hogy figyelni fogja az utcaelnevezéseket, s az elnevezésekben mutatkozó nyelvi hibákra fel fogja hívni az Utcaelnevező Bizottság figyelmét.

Jegyző:

Ruzsiczky Éva

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

A kézirat érkezett: 1958. VI. 1. — Példányszám: 6000 — Terjedelem: 12 (A/5) ív

Szemle

Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet (Ismerteti: <i>Grétsy László</i>)	381
Gáldi László: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reform- korban (Ismerteti: <i>Szépe György</i>)	386
Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből (Ismerteti: <i>B. Lőrinczy Éva</i>)	390
Papp István: Finn nyelvkönyv (Ismerteti: <i>Lavotha Ödön</i>)	393

A Nyelvőr postája

Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából: Műt — Tanuló vezető — „Jóni jó, vanni van” — Harmadfél, negyedfél — „Társad- almi munkával” vagy „társadalmi munkában”? (<i>F. G.</i>) — Pereputty (<i>P. L.</i>)	392
<i>F. G.</i> : Televízió — képrádió — képszóró	397
<i>Veres Péter</i> — <i>O. Nagy Gábor</i> : Bogárizik	398

A Nyelvőr hírei

Hegedűs Lajos	400
Dénes Szilárd hetvenöt éves	401
Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1958. április 29-én tartott ülésének jegyző- könyve	402

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

A folyóiratra belföldre a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V. József nádor
tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekkszám: 61.257.

Külföldre a KULTURA Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI.,
Népköztársaság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai
Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V. Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi
Társaságtól (Bp. V. Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Köz-
ponti Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban
(Bp. V. Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig meg-
jelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd
Tudományegyetemen 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadá-
sához elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik
kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehaj-
tott változtatásokról 1 Ft
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vértess O. András*: A beszédhibákról 1 „
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyará-
zat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencsedy József*—*Deme László*: Egy szavalelő és kiejtési verseny tanul-
ságai 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V. Pesti Barnabás u. 1.
III.) árusítja.

Ára 6 Ft

Évi előfizetés: 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Bárczi Géza—Benkő Loránd—Pais Dezső</i> : A magyar <i>ly</i> hang kérdéséhez	6 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Knieszsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Knieszsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ..	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén ..	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, második lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitaülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszzerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánhidai Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzinevei	13 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szilágyi Ferenc: Egy fölfedezettlen Simonyi-írás

Beke Ödön: Rossz vagy idegen szavak helyett jó magyar szavak

Tompa József: Milliók, milliomosok és egyéb nagyságok

Ladó János: Köszönés és megszólítás napjainkban, I. rész

Károly Sándor: Az egyszerű mondat szerkezeti egységei

Fodor István: A modern nyelvtudomány főbb problémái

Penavin Olga: Kórógy lakosságának névanyaga ...

Kiss Lajos: Naszád

Almár Iván—Kispál Magdolna—Rácz Endre: Mesterséges hold vagy műhold?

Temesi Mihály: Klemm Antal hetvenöt éves

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZIGÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szilágyi Ferenc</i> : Egy fölfedezetlen Simonyi-írás	405
<i>Beke Ödön</i> : Rossz vagy idegen szavak helyett jó magyar szavak	410
<i>L. L.</i> : Rossz magyar szavak?	414
<i>Tompa József</i> : <i>Milliók, milliómosok</i> és egyéb nagyságok	415
<i>Ladó János</i> : Köszönés és megszólítás napjainkban, I. rész	422

Nyelv és iskola

<i>Vétes O. András</i> : Százötven éves az első magyar nyelvű fonetika	431
<i>Károly Sándor</i> : Az egyszerű mondat szerkezeti egységei	438
<i>Farkas László—Kovács Ferenc</i> : Az új általános iskolai V. osztályos nyelvtan- könyvről	456

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Fodor István</i> : A modern nyelvtudomány főbb problémái	460
---	-----

Nyelvjárásaink

<i>Penavin Olga</i> : Kórógy lakosságának névanyaga	476
<i>Deme László</i> : Két megfigyelés nyelvjárásainkból	481

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Solymos Ede</i> : Laptoló, laptolás	485
<i>Kiss Lajos</i> : Naszád	486
<i>Rácz Endre</i> : Lélekfa — Ujjbegy	489
<i>Sebestyén Árpád</i> : Hogyan fázott Arany János?	491
<i>Dankó Imre</i> : Csendkatona	492

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ
BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

FELELŐS SZERKESZTŐ
LŐRINCZE LAJOS

LXXXII. KÖTET

1958

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1958-BAN

Almár Iván
Antal László
B. L. É.
Balázs János
P. Balázs János
D. Bartha Katalin
Beke Ödön
Bencédy József
Benkő László
† Csete Balázs
Csipkés Ernő
D. L.
Dankó Imre
Deme László
Domokos Sámuel
Dömötör Sándor
Ebert, Wolfgang
Eckhardt Sándor
Elekfi László
F. G.
Fábián István
Fábián Pál
Farkas László
Ferenczy Géza
Fodor István
Fokos Dávid
Grétsy László
Herczeg Gyula
Hernádi Sándor

Horváth I. Károly
I. S.
Incefi Géza
Jakab László
K. M.
K. S.
Kálmán Béla
Károly Sándor
Kindierszky Emil
Sz. Kispál Magdolna
Kiss Lajos
Kovács Ferenc
Kovács Zoltán
L. L.
Ladó János
Lavotha Ödön
Lőrincze Lajos
B. Lőrinczy Éva
Magyari Béla
Mályuszné Császár Edit
Martinkó András
Márton Gyula
Medvey Tibold
Meggyes Klára
O. Nagy Gábor
Nyíri Antal
O. N. G.
Oldal Géza
P. L.

Papp Ferenc
Papp László
Penavin Olga
Péter László
Prohászka János
R. E.
R. É.
Rácz Endre
Ruzsiczky Éva
Sebestyén Árpád
J. Soltész Katalin
Solymos Ede
Szabó T. Attila
Szabó Zoltán
Szalai János
Szendrey László
Szépe György
Szilágyi Ferenc
Szűcs József
T. J.
Temesi Mihály
Tompai József
Török Gábor
V. J.
Veres Péter
Vértes O. András
Wacha Imre
Zolnai Béla

AZ 1958. ÉVI, 82. ÉVFOLYAM TARTALOMJEGYZÉKE, SZÓMUTATÓJA ÉS TÁRGYMUTATÓJA

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Almár Iván: Mesterséges hold vagy műhold?</i>	506
<i>Antal László: A strukturalizmusról</i> 94. — Észrevételek a metalingvisztikáról 343. — Charles E. Osgood—George J. Suci—Percy H. Tannenbaum: The Measurement of Meaning	504
<i>B. L. É.: Szinte — szintén</i>	513
<i>Balázs János: Lejt</i>	232
<i>P. Balázs János: Hogyan lett a márciusból április?</i>	515
<i>D. Bariha Katalin: Mészöly Gedeon: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal</i>	114
<i>Beke Ödön: Dobozy Imre néhány érdekes szava és szólása</i> 73. — A folyamatos cselekvésű melléknévi igenév szenvedő jelentésű használatához 100. — Lámpás ló 113. — Ormánási tájszavak 225. — Kaviár 379. — Kopjakút és látófa 380. — Rossz vagy idegen szavak helyett jó magyar szavak ...	410
<i>Bencédy József: Egy kiejtési és szavalóverseny tapasztalatai</i>	320
<i>Benkő László: Atmoszféra</i> 168. — Hozzászólás a „Három mondat elemzése”-hez 197. — Juhász Gyula <i>bús</i> szava.	351
† <i>Ossete Balázs: A jászkiiséri gyermek élete a születéstől a házasságig</i>	218
<i>Osipkés Ernő: A vitorlássport nyelvéről</i>	299
<i>D. L.: Szórend</i>	514
<i>Dankó Imre: Csendkatona</i>	492
<i>Deme László: Hangsúlyozási problémák a Szózat szavalásában</i> 187. — A szavalás néhány kérdéséről 322. — Két megfigyelés nyelvjárásainkból	481
<i>Domokos Sámuel: Sadoveanu „A Nyestfiak” című regényének fordítása</i>	316
<i>Dömötör Sándor: Himeskő és társai</i>	236
<i>Ebert, Wolfgang: A lipcei Bibliográfiai Intézet német nyelvi tanácsadó szolgálata</i> 162	
<i>Eckhardt Sándor: „Kettő vonalat!”</i>	301
<i>Elekfi László: Nem fizetés vagy nemfizetés?</i> 33. — Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1957. október 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve 261. — Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1957. december 18-án tartott ülésének jegyzőkönyve	268
<i>F. G.: Az egyet szófaja. — Pedagógus. — Lakli</i> 119. — <i>Helybe</i> vagy <i>helyben?</i> 120. — A „Szív küldi” egyik üzenetéhez. — Német—római vagy német—római birodalom? 122. — Rádió-aktivitás, rádió-aktivitás vagy radio-aktivitás 123. — A magnetofon, a radar és a televízió magyar elnevezése 124, 126, 129. — Érdek. — Mellébeszél. — <i>Süket</i> vagy <i>siket?</i> 252. — Miniaturizálás — parányítás. — Lemondja az előadást. — Bolti nyitvatartás 254. — A kérdés-e és a megengedő és szórendi helyéről 255. — Hogyan rövidítsük az összetett földrajzi nevek elő- vagy utótagját? 256. — Kis vagy nagy kezdőbetűvel	

írjuk-e a szőlőfajták nevét? 257. — Mút. — Tanuló vezető. — Jóni jó, vanni van 395. — Harmadfél, negyedfél. — „Társadalmi munkával” vagy „társadalmi munkában”? 396. — Televízió — képrádió — képszóró 397. — Bejelentkezés. — <i>Frizsider</i> vagy <i>fridzsider</i> ?	513
<i>Fábián István</i> : Horváth János stílusa	302
<i>Fábián Pál</i> : A vessző alkalmazása egynemű jelzők között	45
<i>Farkas László</i> : Az új általános iskolai V. osztályos nyelvtankönyvről	456
<i>Ferenczy Géza</i> : Arany János, nyelvünk bűvára és művelője	1, 133
<i>Fodor István</i> : A modern nyelvtudomány főbb problémái	460
<i>Fokos Dávid</i> : Orbán Gábor	132
<i>Grétsy László</i> : Tompa József: A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe 240. — Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet	381
<i>Herczeg Gyula</i> : MórícZ Zsigmond képalkotásának néhány kérdése 61. — Határozóként álló <i>-val</i> , <i>-vel</i> ragos utótagú birtokos szerkezetek	311
<i>Hernádi Sándor</i> : Mit adnak a színházban, moziban?	164
<i>Horváth I. Károly</i> : Egy Horatius-sor tanulságai	183
<i>I. S.</i> : Klinikára vagy klinikába?	121
<i>Incefi Géza</i> : Adatok a párhuzamos helynévadáshoz	107
<i>Jakab László</i> : A magnetofon, a radar és a televízió magyar elnevezése	127
<i>K. M.</i> : Rühell	511
<i>K. S.</i> : Útját állni valakinek vagy valaminek 121. — Válasz Benkő Lászlónak 197 — Mondatelemzés	342
<i>Kálmán Béla</i> : <i>Amely</i> vagy <i>amelyik</i> ? 23. — Beke Ödön hetvenöt éves 130. — A magyar nyelvátlasz	493
<i>Károly Sándor</i> : A magyar történeti mondatban új kézikönyve 208. — Az egyszerű mondat szerkezeti egységei	438
<i>Kindzierszky Emil</i> : A magnetofon, a radar és a televízió magyar elnevezése	125
<i>Sz. Kispál Magdolna</i> : Miért nem <i>műhold</i> ? 19. — <i>Mesterséges hold</i> vagy <i>műhold</i> ?	508
<i>Kiss Lajos</i> : Csehül van 101. — Magyar jövevényszavak egy szépesi lengyel falu szókincsében 111. — Nem a törökből származik-e <i>sisak</i> szavunk? 233. — Trezina 258. — Kátrány 373. — Naszád	486
<i>Kovács Ferenc</i> : Az új általános iskolai V. osztályos nyelvtankönyvről	456
<i>Kovács Zoltán</i> : Az orosz nyelv helyesírási szótára	248
<i>L. L.</i> : Rossz magyar szavak? 414. — Sárga, mint a kikírics	511
<i>Ladó János</i> : Köszönés és megszólítás napjainkban	422
<i>Lavotha Ödön</i> : Papp István: Finn nyelvkönyv	393
<i>Lőrincze Lajos</i> : Hegedűs Lajos	400
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Berrár Jolán: Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	390
<i>Magyari Béla</i> : A magnetofon, a radar és a televízió magyar elnevezése	123
<i>Mályuszné Császár Edit</i> : Vörösmarty és a reformkor színpadi nyelve	170
<i>Martinkó András</i> : Zolnai Béla: Nyelv és stílus	243
<i>Márton Gyula</i> : Háromszéki tájszók	358
<i>Medvey Tibold</i> : A vitorlássport nyelvéről	299
<i>Meggyes Klára</i> : A Marosvásárhelyi Sorok	502
<i>O. Nagy Gábor</i> : Csehül van 102. — Bogárzik	399
<i>Nyíri Antal</i> : O. Nagy Gábor: Mi fán terem?	497
<i>O. N. G.</i> : Reábír ~ rábír 120. — Hogyan <i>jázott</i> Arany János? 492. — Mérélegelés — értékelés, értékelés — ítéles	511
<i>Oldal Géza</i> : Egy elterjedt fordítás hibájáról	48
<i>P. L.</i> : Pásztó 254. — Pereputty	396

<i>Papp Ferenc</i> : Az orosz helyesírás fejlődésének fél évszázada	149
<i>Papp László</i> : Apáti Ferenc: Cantilena	76
<i>Penavin Olga</i> : Kórógy lakosságának névanyaga	476
<i>Péter László</i> : Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei	500
<i>Prohászka János</i> : Mit hűt a léhűtő? 112. — Az értéktelenség és a kicsiség néhány kifejezése nyelvünkben 376. — Dénes Szilárd hetvenöt éves 401. — Tartalomjegyzék, szó- és tárgymutató	521
<i>R. E.</i> : Szegedi hírek	518
<i>R. É.</i> : Az intézkedik vonzata 121. — Pecsét — bélyegzés	512
<i>Rácz Endre</i> : Legyen — vagy ne legyen? 273. — Lélekfa 489. — Ujjbegy 490. — Mesterséges hold vagy műhold?	511
<i>Ruzsiczky Éva</i> : Problémák a képzők szinkron használatával kapcsolatban 200. — Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1957. október 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve 261. — Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1957. december 19-én tartott ülésének jegyzőkönyve 268. — Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1958. április 29-én tartott ülésének jegyzőkönyve 402. — Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1958. október 13-án tartott ülésének jegyzőkönyve ...	519
<i>Sebestyén Árpád</i> : Hogyan fázott Arany János?	491
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az irodalmi helynévadás	50
<i>Solymos Ede</i> : A Baja környéki erdővágók nyelve 364. — Laptoló, laptolás	485
<i>Szabó T. Attila</i> : Meghalt Mátyás király 235. — A szemenszedett hazugság elődei ..	369
<i>Szabó Zoltán</i> : Nyelvművelő előadások a kolozsvári rádióban	260
<i>Szalai János</i> : Pótlás a polgárdi tájszavakhoz	91
<i>Szendrey László</i> : Élettárs	259
<i>Szépe György</i> : Melyik a tíz legszebb magyar szó? 27. — Gáldi László: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban	386
<i>Szilágyi Ferenc</i> : A vitorlássport nyelvéről 290. — Egy fölfedezetlen Simonyi-írás	405
<i>Szűcs József</i> : A vessző alkalmazása egynemű jelzők között 39. — A vessző alkalmazása és, s, meg, vagy kötőszó előtt	280
<i>T. J.</i> : Elemzés 83. — Der grosse Duden 117. — A felsőfok leg- eleme	342
<i>Temesi Mihály</i> : Klemm I. Antal hetvenöt éves	516
<i>Tompa József</i> : „Zúgva, bőgve törte át a gátot” 195. — Cipka; cipkát szakít 367. — Milliók, milliómosok és egyéb nagyságok	415
<i>Török Gábor</i> : Egy XIX. század eleji tájszógyűjtemény 84. — Problémák az autó-ban 111. — A hangtani okokból eredő helyesírási hibákról	333
<i>V. J.</i> : Hibát, szabálytalanságot vét	120
<i>Veres Péter</i> : Az író és a „helyes” írás 14. — Zápor, varancs 259. — Bogárzik	398
<i>Vértes O. András</i> : Százötven éves az első magyar nyelvű fonetika	431
<i>Wacha Imre</i> : Benkő László: Juhász Gyula költői nyelvének feldolgozása	246
<i>Zolnai Béla</i> : Néhány újabb nyelvi jelenség	238
Az Értelmező Szótár szerkesztőségének kérdése	93
A Nyelvőr postája	119, 252, 395, 506
Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából 119, 252, 395, 511. — Az egyet szófaja. — Pedagógus. — Lakli 119. — Reábír ~ rábír. — Helybe vagy helyben? — Hibát, szabálytalanságot vét 120. — Az intézkedik vonzata. — Klinikára vagy klinikába? — Útját állni valakinek vagy valaminek 121. — A „Szív küldi” egyik üzenetéhez. — Német—római vagy német—római birodalom? 122. — Rádió-aktivitás, rádió-aktivitás vagy radio-aktivitás? — <i>Magyari Béla—Kindzierszky Emil—Jakab László—F. G.</i> : A magnetofon, a radar és a televízió magyar	

elnevezései 123. — Érdek. — Mellébeszél. — <i>Süket</i> vagy <i>siket</i> ? 252. — Miniatűrízálás — parányítás. — Pásztó. — Lemondja az előadást. — Bolti nyitvatartás 254. — Az <i>én</i> szófaja. — A kérdő -e és a megengedő <i>is</i> szórendi helyéről 255. — Hogyan rövidítsük az összetett földrajzi nevek elő- és utótagját? 256. — Kis vagy nagy kezdőbetűvel írjuk-e a szőlőfajták nevét? 257. — <i>Kiss Lajos</i> : Trezina 258. — <i>Szendrey László</i> : Élettárs. — <i>Veres Péter</i> : Zápor, varancs 259. — Műt. — Tanuló vezető. — Jóni jó, vanni van 395. — Harmadfél, negyedfél. — „Társadalmi munkával” vagy „társadalmi munkában”? — Pereputty 396. — Televízió — képrádió — képszóró 397. — <i>Veres Péter</i> — <i>O. Nagy Gábor</i> : Bogárzik 398. — <i>Almár Iván</i> — <i>Sz. Kispiál Magdolna</i> — <i>Rácz Endre</i> : <i>Mesterséges hold</i> vagy <i>műhold</i> ? 506. — Rühell. — Sárga, mint a kikirics. — Mérlegelés—értékelés, értékelés—ítélés 511. — Pecsét — bélyegzés 512. — Bejelentkezés. — Szinte—szintén. — <i>Friszider</i> vagy <i>fridsider</i> ? 513. — Szórend 514. — <i>P. Balázs János</i> : Hogyan lett a márciusból április? 515
A Nyelvőr hírei 130, 260, 400, 516
<i>Kálmán Béla</i> : Beke Ödön hetvenöt éves 130. — <i>Fokos Dávid</i> : Orbán Gábor 132. — <i>Szabó Zoltán</i> : Nyelvművelő előadások a kolozsvári rádióban 260. — Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1957. október 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve 261. — Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1957. december 19-én tartott ülésének jegyzőkönyve 268. — Hegedűs Lajos 400. — <i>Prohászka János</i> : Dénes Szilárd hetvenöt éves 401. — Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1958. április 29-én tartott ülésének jegyzőkönyve 402. — <i>Temesi Mihály</i> : Klemm I. Antal hetvenöt éves 516. — Szegedi hírek 518. — Az MTA Nyelvművelő Bizottsága 1958. október 13-án tartott ülésének jegyzőkönyve 519

SZÓMUTATÓ

Nincsenek fölvéve a következő cikkek szavai: *Szépe György*: Melyik a tíz leg-szebb magyar szó? (27—33). — *Szűcs József—Fábián Pál*: A vessző alkalmazása egy-nemű jelzők között (39—48). — *J. Soltész Katalin*: Az irodalmi helynévadás (50—61). — *Török Gábor*: Egy XIX. század eleji tájszógyűjtemény (84—91). — *Szalai János*: Pótlás a polgárdi tájszavakhoz (91—3). — *Inczei Géza*: Adatok a párhuzamos helynév-adáshoz (107—10). — † *Csete Balázs*: A jászkiséri gyermek élete a születéstől a házasa-gig (218—25). — *Beke Ödön*: Ormánási tájszavak (225—31). — *Szilágyi Ferenc—Csipkés Ernő—Medvey Tibold*: A vitorlássport nyelvéről (290—300). — *Fábián István*: Horváth János stílusa (302—10). — *Herczeg Gyula*: Határozóként álló -val, -vel ragos utótagú birtokos szerkezetek (311—6). — *Márton Gyula*: Háromszéki tájszók (358—63). — *Solymos Ede*: A Baja környéki erdővágók nyelve (364—6). — *Penavin Olga*: Kórógy lakosságának névanyaga (476—81). — *Deme László*: Két megfigyelés nyelvjárásaink-ból (481—84).

A, Á

acsa 6
ad, ád 164
adag 405
adásszünet 263
adió 425
adjonisten 265
adjon Isten jó reggelt
(napot, estét, éjszakát)
423
adjusztál, agyusztál 265
adjutáns 265
adjunktus 265
adósság 203
adottság 264
adresz 258
agrotechnikus 412
agy 510
ágy 9, 107, 195
ágyat őrizni 9
agyonyom 263
agyó 425
ágyúmaster 413
ahhoz 267
ajánl, -gat 266
ajánlom magam(at) 425
ájultság 264
akár—akár, akár—vagy
273—80
aki 4
akkora 342

akut, akút 271
alárendeltség 264
alászolgája 238
alattság 264
alázatos szolgája 238,
423, 424
alázatos tisztelettel, tisz-
telem 429, 430
alázattal 430
áldás, békesség 424, 429
áldja meg (az Isten) 423
áldja meg az én Istenem
424
áldomás 112, 115
áldoz 82
alít, alejt 77
alj, alja 263
aljegyző 263
alkoholos üveg, 34, 35
állam 409
alligátor 267
almásszürke 263
alszik 5
által 141
aludj jól 425
ama 139
ámbár, ámbátor 275, 276,
277
amerikai hold 507, 509
ami, amely, amelyik 4,
23—7, 140

antagal 112
angyal szállt le a szobá-
ban 500
antikritikus 407
anyag 510
anyagszerű 203
anyás 202
annyi 342
annyira 199
apjukoz 202
április 515
apróság 203
áram 510
arató 100
árbo, -fa 490
arccsont, arcszín 265
ártást nem árt 396
árló 100
ásvány 510
aszerint 267
ászok, -fa 490
asztal 107
asztronautika 510
átcsal 263
átjáró 265
átlátszó 265
atmoszféra 168
atmoszférikus 169
autó 111
autóbuszsofőr 263
Ausztia 111

Ausztrália 111
 avégett 267
 az 79, 111, 138
 ázalag 510
 ázálék 510
 azon 139
 azonban 264
 azonmód 264

B

bab 377
 bácsiz 202
 bagó 112
 bakancs 112
 balettcipő 263
 baljós, baljóslatú 263
 bányászás 263
 bapka 377
 bár, bátor 275, 276, 277
 barátság, -os 264
 bársony 112
 batka 377
 bátorság 429
 befaló 100
 befogó 100
 bejelentő lap 513
 bejelentkezés 513
 bekönyvel 513
 béke veled 425
 belendés 488
 bélyegzés 512
 bennfentes 267
 bennünket, benneteket 139
 benzinmotor 264
 bérletjegy 265
 beszédgyakorlat 264
 bíbornok 9
 bika fü 411
 billiárd 420
 billió 420
 bír 7
 birodalom 82
 bitó, -fa 490
 bizonygat 264
 bizonytalan 264
 bogaras 399
 bogárzik 398
 bojtár 112
 boldogságos 208
 boltgyám 264
 bolti nyitvatartás 254
 bonbon 264
 borjú, bornyú, borgyú 2
 borsot tör 35
 botesinálta 263
 börtönbüntetés 264
 bőven 146
 Budapesti Szemlélő 407
 burgonya 258
 burkony, -fa 490

bús 351-7
 bútorféleség 207
 bűnbeesés 264
 bűnjel 265
 bűnpártolás 264

C

célszerű 205
Cepkek 81
chomuv 116
 cigány 103, 264
 cigánybanda (-karaván, -meggy, -nóta, -zene) 264
 cigánykézre jut, szán 103
 cigányútra, cigányutcára megy, jut, szalad 103
 cigaretta 258
 cincér 510
 cipka, cipkát szakít 367
 cipőféleség 207
 cipő is viselve válik 74
 consequens 407
 cukrász 202

Cs

csaó, csau 428
 csákány 112
 csáko 112
 csáp 510
 csapatgyűlés 264
 csat, csatos 272, 458
 csecszopó 265
 cseh 103
 csehül; csehül van, áll, jár 101
 csekély 449
 csekélyell 272
 csendkatona 492
 csepp 379
 cserépfedő 34, 35
 cseresznyézik 202
 cserkészcsapat 264
 csibészég 263
 csin 5
 csinja-binja 265
 csintalan 79
 csizma 112
 csókollak (drágám) 426, 428, 429
 csókolom 238, 426, 428, 430
 csókolom a kezét (a kezedet, a kis kezedet), a kacsóját, a kisztihand-ját 426
 csomag 405, 408
 csontváz 510
 csöndes jó estét 424

csupka, csupkáz, csutka, csutkáz 368

D

dagály 510
 dáma 258
 darus 202
 de 142
 Deákné vásznánál ő se jobb 104, 497, 500
 derék 449
 deres 112
 dicsértesség (a Jézus Krisztus) 424, 429
 disznaja van 497
 dobos 112
 dongás 434
 dögész 202
 drezina 258
 dzsinn 272

E, É

eb 379
 ébresztget 267
 ecetet darál 105
 ég 2
 egészen 82
 egészségére az éjszakai nyugalom 423
 ég veled, ég áldjon, ég önnel 425
 egy 119, 136, 142, 267
 egybe, egyből 267
 egycsővű 267
 egyen- 267
 egyenlítő 510
 egyházi 80
 egy kenyéren vannak, egy kenyérre szorultak 107
 egynemű 204
 egyszer, egyszerű 265
 egyvágányú 267
 ehhez 267
 él 2
 eláruló 100
 elefántcsont 267
 elem 405
 életbe (életre) hív 9
 életfél 269
 élettárs 259, 269
 elixír 272
 elkapta a tyúk a kenyeret 74
 ella 258
 ellát 8
 ellenben 264
 ellenség 203
 ellenzék 409

elment Kukutyinba zabot
 hegyezni 105, 106
 elnéz 8
 elnök 409
 elolvas 8
 eloszt 8
 előhang, előlhang 434
 előnti az epe 498
 előny 409
 előre 430
 előre halad 8
 elszalad 95
 elváltak ágytól és asztal-
 tól 107
 elver 74
 elvesz 79
 elvét 120
 elvszerű 205
 ember a gáton 500
 emberiség 171
 emberül szolgál 448
 eme 139
 émely 399
 én 255
 epés 498
 eprész(ik) 201
 érdek, -el, -es 239, 252,
 409
 erdő 96
 érem 405
 erény 407, 408
 erő, izom 430
 erőt, egészséget 430
 érték 409
 értékel, -és 511, 512
 és 280
 és pedig 9
 exogámia 272
 ez 79
 ezen 139
 ezernyi ezer, ezerszer ezer
 420

F

fa 96, 377, 389, 490, 491
 fabatka (-garas, -kova,
 -pénz, -poltúra) 377
 fajta 204
 falat 379
 fattyú 449
 fáz(ik) 137, 491, 492
 fázós 206
 fedélszék 411
 fegyház 413
 fehérnemű, -varrónő 205
 fejleszthető képesség 206
 fekszik 5
 fekvőszék 410
 fel, föl 3
 felad 8
 -féle 204

félelmes 77
 -féleség 207
 felett 141
 feljött a hava 500
 felmegy 3
 félős 206
 feltesz 3
 fenék 9
 fénykép 510
 fényképszerű 205
 fiatal 449
 finnugrász 202
 fitying 378
 fodor 80
 fogva 141
 fok 115, 199
 forgalom 409
 forgó 112
 forr (az epéje, a vére),
 forr benne a méreg, a
 düh 498
 fő, fej 115
 föl, fel 3
 fölád 8
 földrengés 510
 fölfáz 491, 492
 fölött 141
 főző 100
 frizura 258
 frizsider 513
 fújja a kását 74
 futamik 80
 futball 267
 fűhöz-fához kapkod 407
 fülsiketítő 253

G

gallér 112
 gallyaz 202
 gantár, -fa 490
 garádja tetejére szorult
 kutya módjára szalad-
 gál 407
 gát 195
 gazda 112
 gém, -fa 490
 gép 407, 408
 gombolyító, -fa 490
 gondolócsont 368
 görög 488
 görpikoló 410
 gulyás 112
 gurító, guruló asztalka
 410
 gülbaba 258

Gy

gyakor, gyakorta, gyak-
 ran 78

gyanánt 141
 gyapot 105
 gyár 407, 408, 411
 gyermek 112
 gyermekláncfű 511
 gyógyház 414
 gyógyír 413
 gyógyulást kívánok 425
 gyökint, gyökent, gyö-
 könt 6
 gyufa 412
 gyutacs 413
 gyűjtő 100

H

ha, ha – is, ha – úgy
 144, 273, 274, 277
 habár 275
 had 499
 hagyma, hajma 2
 hajítófa 378
 hajlam 405
 hajnal 112
 hajtósíj 412
 halász 201
 háló 203
 halom 488
 hall, -ik 135
 hanem 142
 hang 434
 hangrögzítő 123, 124, 520
 hangszalag 520
 hangszóró 203
 hangvevő 126
 hapei 272
 haportya 6
 harcos üdvözetem 424
 harmadfél 396
 hasáb 510
 haszonbér 264
 hát 195
 határ 112
 hátralék 271
 hátrány 409
 hattyúnyak 11
 ház 195
 házámfia 10
 házsor 263
 hegedű lelke 490
 héj 458
 helyben 120
 henger 510
 herköpáter 500
 hernyóz 202
 heten vannak, mint a
 gonoszok 499
 hétórás 34, 35
 hexameter 272
 hiba van a kréta körül
 498
 hibát vét 120

hím, hímes, hímelés, hí-
mestojás 236
Hímesd, Hímese gyháza,
Hímeskő 236, 237
hízdaló (disznó, ökör) 100
hó 1
hódolatom 427
hófehér 215
hogy 143
hogyishívják 38
hol, holott 275
homokot kötöz 105
honvéd, honvédő 409,
412, 414
hordár 408
hordozó 100
hová 342
hullám 510
húzóscsont 368
húzza a lóbört 74
hűtőszekrény 514
Hymusuduor 115

I

ideje 7
ifjanc 414
igazság 263
ikra 380
indóház 408
indzellér 408
intézet 411
intézkedik 121
intézmény 411
ipari televízió, képadó,
képközvetítő, képrádió
125, 128
irka 413
irnok 408, 409
iroda 408
is 146
Isten áldja (áldjon), Isten
áldja meg (áldjon meg)
423, 424
Isten hozta (hozott) 422,
424
istennyila 263
istennyila-fű 410
Isten önnel 425
Istennek ajánlom 424
Isten vele (veled, veletek)
424
itató 100
ítél, -és 511
ivós 100
izabella 258

J

járadék 409
járda 408
járható út 206

járjon szerencsével 424
járó 100
járórság 413
járul vkihez, vmihez 78
jász 488
játszik 164, 265
javulást (jobbultást) ki-
vának 425
jeget aszal 106
jegyzet 265
jegyző 265
jelentkezés 513
jellem 405, 407, 408
jobban 146
jó ebédet az étvágyhoz
425
jó egészséget 424
jó étvágyat (kivának) 425
jól adja 166
jöllehet 275, 277
jó mulatást 425
jó munkát 429
jóni jó 395
jó reggelt (napot, estét,
éjszakát) kívának
422-7
jóságos 207
jó szerencsét 429
jó utat 425
jön 7
jön még a kutyára dér
498
juhász 112
jutalék 409

K

kaján 449
kalap 112
kalapszerűség 207
kályha lelke 490
kantár 112
kápa 83
kapáló 100
katedra 412
katonák 206
katonaszerencsét 425
kátrány 373
kávézik 202
kaviár 379
kellem 407, 408
kellet, kelleti magát 79
kender-kököresin 411
kenyér 106, 107
kenyeres, -pajtás 107
kenyértörésre kerül a do-
log 106, 107, 499
képadó 127, 128
képközvetítés 128
képrádió 124-8, 397
képszóró 124, 127, 397,
398

képvevő 126, 128
kerecs 388
kéresképp nem kértem
396
keresztet vethet rá 499
kerevetszerűség 208
kerub 266
kérve kér 396
keszeg 93
készség 263
két, kettő 301
kétség 264
ketté, kétfelé vágta a
kenyert 107
kevesbé 4
kéz 106
kézcsókom (kézcsókom a
nagyságos asszonynak)
427, 430
kezét (kezüket) csókolom
422-9
ki 78, 140
kiáltvány 413
kigyóbagyma 511
kikerics (kikerics) 511
kinéz 8
kiscsuhé 485
kissé 146
kisszerű 205
kisztihand 426
kitartás 429
kivágja a rezet 498
kocsi 112
kokárda 412
konya 6
kopjakút 308
kopolya, kopoja 3
koprodukción film
kor 91
kormánybiztos 4
korszerű 205
Kossuthék 206
kő, kő 2, 237
költség 112
könnyen 146
könyvtár 413
köröm 379
köszön, köszö
köszöntöm 4
köteg 408
kötő 100
közél, közél
közellátó, k
közös film
Krisztuska
Kukutyin
kulissza 2
kuruc 448
kútfő 115
kutya, k
különb
külön ke
lön k

állnak, szállnak, men-
nek 107

L

láb 195
lább, lábbó 6
labda 112
labdarúgó 203
laftoló 485
lakli 119
lámpás ló, lámpásos ló,
lámpás homlokú 113
lányka 264
laptár 486
lapsoló, laptoló, laptolás
485
látófa 380
látószál, -szár 100
látszik 265
lavór 112
le 232
lé 112
lebeg, mint Mohamed ko-
porsója 500
legalázatosabb hódola-
tom 427
leginkább 146
legkevésbé 146
légy (legyen) üdvözölve
424, 429
legyen 273, 280
léhűtő 112, 113
leiszik 8
lejt, lejtő 232
lélek 489, 490
lélekfa 73, 489
lettár 408
lemezjátészó 203
lemondja az előadást 254
lengyel 488
lesz 135, 267, 273
lét 38
leveret 74
lisztes 202
ló, lú 1
lódihere 73
lomb 510
lú, ló 1

M

macskás 202
madarász(ik) 201
madárféleség 207
magának is 424
magántanuló 413, 414
magnetofon, -szalag,
magnofon, magnó
123-9, 520
magoz 202

máj 195
makula 379
mál 115
március 515
martinász 202
másfél 396
masina 258
másolás 112
másszor 263
meg 280
megállja a sarat 500
megette a tyúk a kenyé-
rét 74
meggyökönt 6
meghalt Mátyás király
235
megnemtámadási 33
megüt a guta 498
megy 7
mehet Kukutyinba zabot
hegyezni 105, 106
melegítő 203
mell 115
mellesont 368
mellébeszél 252
mely 140
mentség 264
meós 203
mérleget, -és 511
mérnök 408
merő, merev 2
mérő 408
meseszerű 205
mesterséges 22
mesterséges hold, bolygó
19, 506-8
mi 140
míglén 82
mihaszna 38
mikor 197, 198
milliárd, -os 415-20
millió, milliom 415-20
minden jót (jókat) kívá-
nok 424
mindennemű 204
mindörökké ámen 429
minemű 204
miniatűrízálás 254
minket 139
mintha hájjal kenetet-
nék 498
miriád 421
misegyertya-fű 410
miszerint 143, 144
mit adnak a színházban,
a moziban? 164
mitugrász 38
miután 144
mível 253
mondat 443
morgás 434
morzsa 379
mögölő 100

mulass-jól 425
munkairányító 203
mű, mű(-anyag, -elem)
20-3, 507-11
műhold 19, 506-11
mút, műtét, műtő 395
művel 253

N

nádtors 73
Nagyék 206
nagygazdaság 411
nagy ideje 7
nagy kutya 34, 35
nagylelkű 14
nagyon 146
nagy ökörfark-fű 411
nagyság, -os 265
nagyszerű 205, 265
nagyüzemű gazdálkodás
411
nagy vers 238
naszadt 486, 488
né 12
négyyszer 265
nehezen 146
neked is 424
nem 33-9, 204
nem akarásnak nyögés a
vége 38
nem annyira 146
nemcsak — hanem, de
142
nem érdekes 239
nem fizetés, nemfizetés
33, 37
néminemű 204
-nemű 204, 205
nevelő 119
noha 275
nono 272
normás 203
nő 12
nősz- 80
nőttön-nő 396
nylon 272

Ny

nyájas, -ság 80
Nyelvöríző 407
nyerőcsont 368
nyomtató 100
nyugágy 408, 410
nyugdíjazott, nyugdíjas
413
nyugodalmas jó éjszakát
424
nyugszék 410
nyugvóágy 410
nyújt 270

O, Ó

odutta 117
okmány 13
olyan 199
orradzó, -fa 490
ország 112
osztálytanító 413, 414
osztják 265
óta 141
otthagyták a porosállá-
son 500
ovga 116

Ö, Ő

ő 138
ökörfark-fű 411
öltő 100
öltöző 100
ön 425
önagysága 265
öntővíz 100
öregháló 485
örjáró 413
örmester 413
őrs 270
ő se jobb a Deákné vász-
nánál 104, 497, 500
ötöl-hatol 407

P

pá (drágám, szívem), pá
(magának, neked) 427
pálkás jó reggelt 424
pályaudvar 408
pamlag 403
pá-pá (szívem) 427
papírnemű-gyár 205
papírszerűség 207
parányítás 254
paraszság 264
paripa 112
paprikás 112
Pásztor 254
pávás 202
pecsét, -el 512, 513
pedagógus 119
pénz 266
pereputty 396
petymeg, petymet, peny-
vet 6
pincér 408
pipadohányt sem ér 376
pipaszár 112
piritty, -háló 485
piros, mint a cseppentett
tökmag 500
pirosság 203
pitypang 511,

poltúra 377
porszívó 203
póru jár 104
principium 407
puhány 510

R

rábír, reábír 120
radar 123-9
rádióaktivitás 123
rádiós 203
ráérésből ráérek 396
ravasz 82, 112, 449
ráver (a munkára) 74
regényfolyam 238
régí jó 78
rendőrkapitány 413
repítő 100
résen van 499
-rét, -rétű 204
rezgő 6
ringló 258
ritkán 146
rpham 405
rossz 458
röntgen 258
rövid 239
rövidáru, rövid ital 239
rövidlátó, -látás 9
rugdalódzó 203
rugkapál 10
Ruozlicou 116
rühell 511

S

s (és) 280
sajka 488
sajtolás 112
sárga, mint a kikircs 511
sarj 510
sarkantyú (csont) 368
satisfactio 407
sebész 202
sekély 449
sem 146
semmi 379
semminemű 204
sereg 112
sernevelés 113
siket 252
sima 239, 270
Sió 115
sipos 112
sisak 233
smárolom a jahtodat 426
só 1
sok lika vagydon erdőn a
ravasznak 82
sok sikert 425

sok szerencsét 424-
sokszor 146
sport 507, 509
staféta 411
süket 252
sütő (fa, -tök) 100

Sz

szabad 135
szabadság 264, 429
szabadságharc 413
szabályszerű 205
szabi, szabcsi 429
szádor 410
szálem alejkum 425
szalonnázik 202
szállás 112
számos 73
szántó 100
százalék 409
sebb jövőt 429
szeget ütött a fejébe 500
szégyent tesz 78
szék 115
székely 112
szél 434
szelemen, -fa 490
szellem 405, 407, 408
szellő, szellőcske 434
szem 379
szemenszedett 369-373
szemérem, szemérem ka-
pálni 81
szent korona 82
szép álmokat (rózsás csó-
kokat) 425
szép jó napot 424
szépséges 207, 208
szer 205
szerelmes 77
szerencse föl 429
szerencsés jó estét 424
szerencsés utat 425
szeret 115
szerez 80
-szerű 204, 205
-szerűség 207
szervusz, -tok (szevasz,
szia, szí) 423, 424, 427,
428
szervusz szalvusz 425
szia csó 428
szik 115
szikra 379
szinte, szintén 513
siporka 379
szisszentés 434
szív 106
szkafa, -fa 490
szócsintan 10
szolgája 238, 424

szolgálatára 425
 szolgálmány 408
 szolgáalom 408
 szólóeszköz 434
 szomszédék 206
 szónok, -lat 412
 szót vesz 78
 szövő 100
 szputnyik 507, 509
 sztrájk 507, 509
 szűken 146
 szünidő 413
 szűr 82

T

takarmányfésülés 207
 takaros káposzta 73
 taliga 271
 tan(-díj, -felügyelő, -gaz-
 daság, -bánya, -terem,
 -vezető) 413, 414
 tanuló vezető 395
 tanya 488
 tányér 112
 társas film 520
 tartozék 409
 tartson velünk! 425
 távol 232
 távolbalátó, -látás 123,
 124, 128, 520
 távolbanezés 124
 távolít 232
 teakocsi 410
 tehén-fű 411
 teherkocsi 413
 tejessgaz 511
 tejfeldolgozógyár 411
 tejüzem 411
 televízió 123–9, 397, 520
 temető 100
 terítő 100
 térítő, -fa 490
 tetőszék 411
 tiloló 100
 tisztelettel, tiszteletem
 430
 titeket 139
 tízes 270
 tízsoros 263
 tokaj 112
 torony 112
 tót 103
 tótágast áll 103
 tovább folytat 8
 további jó étvágyat kí-
 vánok 425
 tő 2

több is veszett Mohácsnál
 104, 500
 töltésszerű 263
 tömeg 405
 tör, -ik 135
 trádor 258
 traktoros 203
 trezina 258
 trillió 420
 tudja a dürgést 500
 túlél 83
 túl másfelől 79
 tű, 2, 97
 tűzálló 9

Ty

tyúkot ültet 81

U, Ű

uborka, 271
 udvaronc 414
 úgy 144, 199
 ugyan 275
 újból 9
 ujjbegy 490
 újszerű 205
 un 270
 utca 254
 útját állni vkinek, vmi-
 nek 121

Ü, Ű

üdülő 203
 üdv 429
 üdvözlég 429
 üdvözetem, üdvözlöm
 424
 üdvözlettel 430
 ügyvéd, ügyvédő 409,
 412, 414
 üldöz 115
 ülnök 409, 413, 414
 úrhajózás 510
 üteg 405
 ütem 405
 ütet taplót sem ér 377
 üzem 411

V

vad 449
 vád 413, 414
 vágott dohány 9

vagy 280
 vajfű 411
 vajon 4
 vakondok 271
 vala 133
 vállalat 411
 való 13
 váltófutó, -csapat 411
 váltó(-pénz) 100
 van (volt, legyen) sze-
 rencsém 423, 424
 vanni van 395
 varancs 259
 varjú, varnyú, vargyú 2
 varró 100
 várszerű 205
 varsa 488
 vas 378
 vatta 258
 védegyelet 412
 ver 74
 verő 100
 vércsepp 215
 vét 120
 vetővirág 511
 vihar 510
 villám 126
 viselő 100
 viszontlátásra, (-hallásra,
 -kacsintásra), vizslátás-
 ra, vizslátás, vizslát,
 vizslá 425, 427
 vízálló 9
 volt 133
 vontató 203
 votják 265
 völgye 6

Z

zabot hegyez 105
 zápor 259
 zengés 434
 zetos 202
 zöldségnemű 205
 zörgeti a borsót a fagyón
 74
 zugoly, -fa 490
 zúgás 434

Zs

zsebóra 11
 zsidó 104
 zsidó van a kártyában
 104
 zsúrasztal 410

TÁRGYMUTATÓ

- absztrakt főnevek 312
 alárendelés 197
 állítmányok bővítménye 284
 Apáti Ferenc: Cantilena 76
 Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 1, 133; Arany és Az ember tragédiája 7
 archaizmus a nyelvben 318, 414
 asszonánc 3
 azonos alanyú összetett mondat 282, 283, 285, 286
 becenevek 480
 behelyettesítés a morfémákon vagy szintagmákon 465
 Beke Ödön hetvenöt éves 130
 Benkő László: Juhász Gyula költői nyelvének feldolgozása 246
 Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet 381
 Berrár Jolán: A magyar történeti mondat-
 tan kézikönyve 208; Fejezetek hatá-
 zóragjaink élettörténetéből 390
 betűk neve és ejtése 433
 birtokos jelzős szerkezet 311, 313
 bővítmény állítmányok mellett 284, 285, 287
 Charles E. Osgood — George J. Suci — Percy
 H. Tannenbaum: The Measurement of
 Meaning 504
 családnevek 476
 Dénes Szilárd hetvenöt éves 401
 Doboz Imre: szavairól, szólásairól 73—5
 Duden (Der grosse) — Wörterbuch und
 Leitfaden der deutschen Rechtschrei-
 bung 117; Duden szerkesztőségének
 német nyelvi tanácsadó szolgálata 162
 egybeírás — különírás 33
 elektronikus fordítógép 471
 elemzés 83, 197
 első magyar nyelvű fonetika 431
 elvont főnevek 312, 316
 entrópia 468
 értéktelenség nyelvi kifejezései 370
 Értelmező Szótár kérdése 93
 elszólító főnévi igenév 137
 finn nyelvkönyv 393
 fokhatározó 199
 fokozás: melléknevek fokozása 14; fő-
 nevek fokozása 448; felsőfok *leg-* eleme
 342
 fonéma 466
 fonetika: első magyar nyelvű fonetika
 431; fonetikai okú helyesírási hibák 333
 fordítás: egy hibás fordítás 48; egy
 Horatius-sor fordítása 183; Sadoveanu:
 „A Nyestfiak” című regényének fordí-
 tása 316; fordítógép 471
 földrajzi nevek 108, 256, 500
 Gáldi László: A magyar szótárirodalom a
 felvilágosodás korában és a reformkor-
 ban 386
 genitívus qualitatís 311
 gépi fordítás 471
 gondolatritmus 307
 görög nevek átírása 5
 halmozott mondatrészek 283
 hanglejtés, hangsúlyozás 330
 hangsúly 145; hangsúlyozási problémák a
 Szózat szavalásában 187
 hangtan: 1—3; *au* diftongus 111; hang-
 képzés 329; magánhangzók és mással-
 hangzók képzése 435; labiális és illabiá-
 lis magánhangzók 336; zártabb és nyíl-
 tabb magánhangzók 337; zöngés és
 zöngétlen mássalhangzók 338; mással-
 hangzók kiesése 338—40; hangtani
 okokból eredő helyesírási hibák 333;
 az első magyar nyelvű fonetika 431
 hangzás: Arany János a jó és szép hang-
 zásról 2—3
 hasonlatok 63—72, 313
 határozatlan névelő 142
 határozók: mértékhatározó, fokhatározó
 199; módhatározó 312, 447; ragos fő-
 nevek módhatározóként 311; határozó-
 ként álló *-val*, *-vel* ragos utótagú birtokos
 szerkezetek 311
 határozóragok 312; Berrár Jolán: Feje-
 zetek határozóragjaink élettörténetéből
 390
 határozószók 305

[Hegedűs Lajos] 400

helyesírás: Arany János a helyesírásról 1–5; a költő és a helyesírás viszonya 3; az író és a helyesírás 14–8; a *nem*-mel tagadott névszók helyesírása 33–9; a vessző-alkalmazása egyenmő jelzők között 39–48; vessző alkalmazása és, s, meg, vagy kötőszó előtt 280; hogyan rövidítsük az összetett földrajzi nevek elő- és utótagját? 256; kis vagy nagy kezdőbetűvel írjuk-e a szőlőfajták nevét? 257; helyesírási hibák okai 333; német helyesírás 117, 162; orosz helyesírás 149; orosz nyelv helyesírási szótára 248

helynevek 256; párhuzamos helynévadás 107; irodalmi helynévadás 50
hírközlés 467

Horatius egyik sorának fordítása 183

Horváth János stílusa 302–10

igeidők: múlt idő használata 133

igekötők: igekötős igék 8; igekötők téves elválasztása és el nem választása 146

igemódok: feltételes mód 134; igemódok használata megengedő mondatban 274

igenevek: felszólító főnévi igenév használata 137; folyamatos cselekvésű melléknévi igenév szenvedő jelentésű használata 100; határozó igenév használata 138

igeragozás: ikés ragozás 136, 491; alanyi és tárgyas ragozás 136; szenvedő igeragozás 135

információ-elmélet 467

írásjelek 280; a vessző használata 39; nagykötőjel, rendes kötőjel 122

irodalmi helynévadás 50–61

írói nyelv és élőbeszéd 16–7

íróink nyelve: Dobozy Imre szavairól, szólásairól 73–5; Juhász Gyula költői nyelvének feldolgozása 246; Juhász Gyula *bús* szava 351; Horváth János stílusa 302; Tamási Aron szavairól 412, 414; Vörösmarty és a reformkor színpadi nyelve 170; Móricz Zsigmond képalkotása 61–72

jelentéstan: „A jelentés mérése” 504

jelzők 303–6, 449; birtokos jelzős szerkezet 311, 313

Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei 500

képzőbokrok 206

Kerékgyártó Imre – Szemere Gyula: Magyar nyelvtan az általános iskolák V. osztálya számára 456

keresztnevek 479

kettő a két helyén 301

kettős birtokviszony 140

kibernetika 467

kicsiség nyelvi kifejezései 370

kiejtés: kiejtési verseny 320–33

Klemm I. Antal hetvenöt éves 516

köszönésformák napjainkban 422

kötőhangzók: névszói kötőhangzók 195; a névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe 240

kötőszók: *akár*–*akár* 273; *bár*, *ámbar* 277; *de*; *nemcsak*–*de* 142; *ha*–*ha* 273; *ha*, *ha...is* 277; *ha...úgy* 144; *hanem* 142; *hogy* kötőszó ismétlődése 143; *holott* 275; *mikor* 197, 198; *miszerint* 144; *miután* 144; *nemcsak*–*hanem* 142; *vagy* 279

labiális és illabiális magánhangzók 336

legszebb magyar szavak 27–33

legyen használata 273

lengyel nyelv 111

magyar jövevényszavak a lengyel nyelvben 111

Marosvásárhelyi Sorok (szövegemlék) 502

matematikai módszer a nyelvtudományban 470

megszemélyesítés 305

Mészöly Gedeon: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal 114

metaforák 65, 348

metalingvisztika 343

mikrolingvisztika 344

mimika a szavalásnál 332

mondattan: Arany János mondattani vizsgálódásai 133; mondatelemzés 342; mondat tárgyalása mondatrészek szerint 441; egyenmő mondatrészek, halmozott mondatrészek 283; többtagú mondatrészek 283–6; mondatrész és szó szerkezet viszonya 438; mondatrészek és szófajok 445; összetett (igei-névszói) állítmány 284; állítmányok bővítménye 284–7; mondat szerkezeti felépítése 453; az egyszerű mondat szerkezeti egységei 438; összetett mondat 285, 288; azonos alanyú összetett mondat 282–6; alárendelés 197; megengedő mondatok 274–9; felszólító mód használata megengedő mondatban 274; okhatározói mellékmondat 197, 198; mondattani hibák 148; Berrár Jolán: A magyar történeti mondattan kézikönyve 208

Móricz Zsigmond képalkotása 61–72

mozgásmetonimia 351

MTA Nyelvművelő Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei 261, 268, 402, 519

MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából 119, 252, 395, 511

múlt idő használata 133

műfordítás: egy Horatius-sor fordítása 183; Sadoveanu: „A Nyestfiak” című regényének fordítása 316

műszavak 19, 123–9, 397, 398; Baja

- környéki erdővágók nyelve 364–6;
irodalomismereti műszavak 303; vitor-
lássport nyelve 290–300
- O. Nagy Gábor: Mi fán terem? 497
nagyorosz nyelvatlasz 493
német nyelvi tanácsadó szolgálat 162;
német helyesírás 117
névanyag Kórógy községből 476
névelő: határozatlan névelő 142
névmások: 305; *ő* és *az* 138, 139; sze-
mélyes névmás 255
névutók használata 141
nominális stílus 314, 316; nominális mon-
dat 280
- nyelv és kultúra viszonya 349
nyelvatlasz: nagyorosz nyelvatlasz 493
nyelvi archaizmus 318, 414
nyelvi relativitás elve 345
nyelvi rendszer kötelező jellege 346
nyelvjárások: Arany János a tiszántúli
nyelvjárásról 1–2; Baja környéki erdő-
vágók nyelve 364–6; háromszéki táj-
szók 358–63; jászkiséri gyermek élete
a születéstől a házasságig 218; ormán-
sági tájszavak 225; Kórógy lakosságá-
nak névanyaga 476; nyelvjárási saját-
ságok az írásban 340; nyelvjárási saját-
ságok eltérése 481; összetett szavak
hangsúlyviszonyai a nyelvjárásokban
483; Benkő Loránd: Magyar nyelv-
járástörténet 381
nyelvművelés 1, 133, 273, 405; *atmoszféra*
168; *legyen* használata 273; *millió* és
milliárd számnév ragos és képzős alak-
jai 415–21; *műt* adnak a színházban,
moziban? 164; rossz vagy idegen szav-
vak helyett jó magyar szavak 410;
nyelvművelő előadások a kolozsvári
rádióban 260; egy fölfedezetlen Simo-
nyi-írás 405; MTA Nyelvművelő Bizott-
sága üléseinek jegyzőkönyvei 261, 268,
402, 519; MTA Nyelvtudományi Inté-
zete nyelvművelő csoportjának leveles-
ládájából 118, 252, 395, 511; lipcei
Bibliográfiai Intézet német nyelvi tanács-
adó szolgálata 162
nyelvstatisztika 470
nyelvtudomány: belső és külső nyelv-
tudomány 98; a modern nyelvtudo-
mány főbb problémái 460; a hagyomá-
nyos iskola 460; nyelvtanok régi beosz-
tása 440
- Orbán Gábor** 132
orosz nyelv: orosz helyesírás fejlődése
149; helyesírási szótár 248; nagyorosz
nyelvatlasz 493
- összetett (igei-névszói) állítmány 284
összetett földrajzi nevek rövidítése 256
- palatalizáció 339
Papp István: Finn nyelvkönyv 393
párhuzamos gondolatritmus 307
percepció 347, 348
prelingvisztika 344
- raccsolás 1
ragadványnevek 478
ragok ismétlése 140
ragos főnevek módhatározóként 311
ráhagyó értelmű megengedő mondatok
276–8
reformkor színpadi nyelve 170
refrén 327
régiesítés 318, 414
- Sadoveanu: „A Nyestfiak” 316
Simon Antal „Igaz mester” című, első
magyar fonetikája 431
Simonyi Zsigmond egy fölfedezetlen írása
405
sportnyelv 290–300
stiliztikai szótár 351
stilromantika 302, 304
stílus 302–308
strukturizmus 94; fő irányzatai 461;
jellemző sajátosságai 466
- szaknyelv: Baja környéki erdővágók
nyelve 364–6; *bogárzik* 398; irodalom-
ismereti szaknyelv 303; televízió –
képrádió – képszórá 397
szaválás 187, 188, 320; szavalóverseny
320–33; hangstílozási problémák a
Szózat szaválásában 187; mimika a
szaválásnál 332
szegedi hírek 518
személynevek 479
személyragos határozórag (*bennünket*, *ben-
neteket*) 139
szemléletesség 305
szenvető igeragozás 135
szimbolikus logika 472
színpadi nyelv 170–83
szóalkotás módjai 10
szóképzés 12–4; képzők szinkron vizs-
gálata 200; élő, eleven képzők 201;
-féle, -szerű, -nemű 204, 205; -ék 205;
képzőbókrok 206, 207
szólások 9, 74; szólásmagyarázatok 101,
102, 112, 235, 367, 376, 497, 511
szómagyarázatok 113, 119, 120, 232, 233,
236, 238, 252, 258, 259, 367, 369, 373,
376, 379, 380, 395, 396, 397, 485, 486,
489, 490, 491, 492, 506, 508, 511, 512,
513, 515
szóösszetétel 10–2; *mű*-előtagú össze-
tételek 19–23, 507–11
szórend 145, 287, 288, 514; állító és
tagadó mondat szórendje 146; kérdő
-e és a megengedő *is* szórendi helye
147, 255; összefoglaló és kirekesztő
szórend 147

- szószerkezet és mondatrész viszonya 438;
 szószerkezet-csoportok 449; szószerke-
 zet fajtái 452
 szótan: Arany János szóhasználati meg-
 jegyzései 5
 szótárirodalom 386
 Szózat szavalásának módja, hangsúlyo-
 zása 187
 szövegemlék: Marosvásárhelyi Sorok 502
 tagadósó 33
 tájszavak: Baja környéki erdővágók
 nyelve 364–6; háromszéki tájszók
 358–63; jászkiséri tájszavak 218;
 Kórogy lakosságának névanyaga 476;
 ormánsági tájszavak 225; polgárdi táj-
 szavak 91; egy XIX. század eleji táj-
 szógyűjtemény 84
 Tompa József: A névszói kötőhangzó
 szófaj-megkülönböztető szerepe 240
 többtagú mondatrészek 283–6
 tömörítés a stílusban 303, 304, 308
 választó jellegű megengedő mondatok 274
 versbeli szereplők beszéltetése 324
 versmérték 328
 versmondás 187, 320–33; l. még: sza-
 valás
 vitorlássport nyelve 290–300
 vonatkozó névmás 23–7, 140
 Vörösmarty színpadi nyelve 170
 Zolnai Béla: Nyelv és stílus 243
 Készítette:
Prohászka János

Egy fölfedezetlen Simonyi-írás

Nagy nyelvtudásunk munkásságában jelentős helye volt a nyelv-művelésnek, a nyelvhelyességi kérdések tanulmányozásának. A fiatal egyetemi magántanár csak huszonhat éves, mikor 1879-ben *Antibarbarus* című könyvecskéje, „a magyar nyelvhelyességnek első rendszeres kézikönyve” megjelent (l. Nagy J. Béla: *Simonyi Zsigmond nyelv-művelő munkássága*. I. OK. 1954. 504). Az „ifjúkori kísérlet” — ahogy munkáját később nevezte — a Szarvas Gábor vezette új ortológia heves harcai idején született meg, s így nem maradt mentes maga sem a „mester”, Szarvas Gábor túlzásaitól. „Feltűnő dolog, hogy rovásra tesz olyan nyelvújítási szavakat is, amelyek helyett nem tud mást, jobbat ajánlani, s amelyeket senki sem kerülhet el beszéd vagy írás közben” — írja Nagy J. Béla (i. h.). Ez volt, ami a kortársaknak is legjobban föltűnt, de talán még inkább az, hogy a nyelvhelyességi kézikönyv egyik nyelvújítási szónak megkegyelmez, a másikat meg ugyanakkor elveti. Következetlenséggel vádolták. Így a Gyulai Pál szerkesztette *Budapesti Szemlé*nek (a *Nyelvőr* nagy ellenlábasának) —*k.* jelzésű cikke is, amely mindjárt a kiadás évében, 1879-ben jelent meg (41. sz. 205 kk.). A cikk — tulajdonképpen könyvismertetés — bemutatja az *Antibarbarus* alapján „az orthologia nyelv-rostá”-jának gyakorlati alkalmazását. Összeállít egy jegyzéket az *Antibarbarus* „(†...)” jelzésű: „bár hibás”, de megszokott s éppen ezért megtűrt szavaiból, egyet pedig azokból, amelyeket a szerző „nem tekint még annyira megszokottnak, hogy használatukat megengedhetőnek találná”. Az egybevetésből nyugtalanító eredményre jut a cikkíró: „Összevetve e két jegyzéket: a hány a szó, csaknem megannyi a bökkenő. Ha az *elem*, *jellem*, *szellem*, *érem* eltűrhetők, miért nem tűrhetők a *hajlam*, *roham*, *ütem*? Ha a *tömeg* megjárja, miért pusztúlnak társai, az *adag*, *cso-mag*, *üteg*?” (*Budapesti Szemle* 1879. 41. sz. 207). A cikk egyébként nem támadó jellegű; az „érdekes kis munká”-ból csupán a „fő tanulságot” akarta kimutatni: „Akármennyit vitatkozzunk az elvekről, végre is meg kell alkudnunk azzal, a mi van, a mi már i g a z á n m e g v a n, akárhol vette is magát. A mint láttuk, illetén alkura a szerző is rá áll. Hanem aztán csak ezen túl kezdődik a kérdés igazi nehézsége. Meddig terjedjen a mérsékelt, elnéző, józan, okos conservatio — gyakorlati alkalmazásban? Erre a kérdésre pedig, a sok elvi vitatkozásból, eddigelé az érdeklődő közönség édes-kéves megnyugtató fölvilágosítást nyert” (i. h. 210).

A *Budapesti Szemle* névtelen bírálata mindenképpen elkedvetlenítő lehetett a fiatal nyelvészre, hisz olyan kérdésben marasztalta el, amiben a legnehezebb volt akkoriban dönteni.

A nyelvhasználat, az „úzus” — igen, az lehetett volna a legbiztosabb iránytű; de az új szavak gomolygó, forrongó korszakában melyikről lehetett

megmondani, hogy ez már „megszokott”, „befogadott”, életképes? Simonyi — mint később is — a józan mérséklet arany középútját kereste (l. Zsirai Miklós: Simonyi Zsigmond emlékezete. I. OK. 1954. 478) Sokan éppen ezt az „alku”-t, józan „megalkuvás”-t vetették szemére. Hát még ha azt is tudta volna a fiatal nyelvtudós, hogy a —*k.* jelzésű bíráló nem más, mint Arany László, a kor legnagyobb magyar nyelv-művésze fia, aki így — közvetve — talán magának Arany Jánosnak, az Akadémia főtítkárának véleményét fejezte ki.¹ Hogy pedig a —*k.* jelzésű cikk szerzője csakugyan Arany László volt, bizonyítja az a tény, hogy a bírálat szó szerinti egyezéssel megvan Arany László Összes műveinek 1901-ben megjelent 2. kötetében (367—75), 1880. évjelzéssel.² Hogy már a cikk megjelenésekor ismerte-e a szerzőt Simonyi, nem tudjuk. A bírálat súlyát így is érezhette, hiszen Gyulai Pál nagynevű folyóiratában jelent meg, amely a Nyelvőrrel kapcsolatban gyakran hallatta szavát.

Az érzékeny lelkű fiatal tudóst fölkavarta a bírálat. Nem akart nyíltan szembeszállni vele — talán szerénységből, talán azért, mert maga is érezte, hogy e kérdésben bírónak lenni könnyű, de igazságot tenni annál nehezebb. Ezért ahhoz a módhoz folyamodott, amellyel későbbi éveiben is gyakran élt: álnéven írta meg a bírálat kiváltotta gondolatait, érzéseit. „Zsigmondi Simon nyugvásba bocsáttatott magyar nyelvtanító, tudniillik professor” aláírással küldte be „levelét” a Budapesti Szemle szerkesztőségének. A huszonhat éves fiatal „professor” „nyugvásba bocsáttatott” öreg vidéki ortológus szerepébe bújik, hogy így annál szabadabban, annál merészebb gúnnyal (néhol öngúnnyal!) fejthesse ki véleményét. A Budapesti Szemle szerkesztője (Gyulai Pál) — úgy látszik — lépre ment: nem ismerte föl a levélíró kilétét. De nemcsak ő: mindmáig senki nem ismerte fel, hogy a tréfás levél nagy nyelvtudósunktól származik. Érdekes Gyulai szerkesztői jegyzete: „Ismeretlen kéztől vettük e levelet. Nem tudjuk: valóban egy igazi orthologus fájdalmas panasz-e vagy pedig egy neologus satírája az orthologusok ellen. Közre bocsátjuk, érjen annyit a mennyit érhet. Annyi bizonyos, hogy néhány évtized óta nem azért szabadulgat nyelvünk a neologusok erőszakoskodásaitól, hogy az orthologusok önkénye alá essék. *Szerk.*” (Budapesti Szemle 1879. 42. sz. 443). A jegyzet is mutatja, hogy a tréfába burkolózó levélíró „elvi álláspontján” nehéz eligazodni: igazi ortológus fájdalmas panasz-e, vagy pedig neológus satírája az ortológusok ellen? Simonyi éppen azt akarta csipős gúnnyal a bírálók értésére adni, hogy a jó nyelv-művelő — már Kazinczy is így mondta — „tüzes ortológus és tüzes neológus egyszersmind”, tehát munkájába szinte természetszerűen csúszik be bizonyos „következetlenség”, hiszen a nyelv-művelés nem ismer olyan egzaktt törvényeket, mint például a fizika vagy a matematika.

A levél egyébként valóságos stilisztikai remekmű, mint irodalmi alkotás is megérdemli figyelmünket; azonkívül, hogy érdekesen világítja meg nagy nyelvtudósunk egyéniségét, kitűnően példázza remek stílusérzékét, mély nyelvismeretét, nyelvi tréfákra is kész parodizáló kedvét.

¹ Arany Jánosnak az Antibarbarusra tett széljegyzeteit később maga Simonyi adta ki megjegyzéseivel kiegészítve a Nyr.-ben (25: 69—71, 356—9, 400—3).

² Gulyás Pálnak 1956-ban az Akadémiai Kiadónál megjelent Magyar írói álnévlexikona Arany Lászlónak csupán a következő írói névjelzéseit ismeri: A. L.; —r—; y.; y. i.; #. E sort most kiegészíthetjük a —*k.* jellel.

A levélből egy ortológus dohogó, öreges hangja szól hozzánk:

Tiszteletes össze-szerkeztető úr!

Szívbeli nagy gyönyörűséggel olvastam a *Budapesti Szemlé*ben az *Antibarbarus* ellen közrebocsájtott kritikát, de nem különben a *Nyelvőríz*ben erre adott feleletet is.¹ „Merito jaces” gondolám magamban, mikor az Úr kritikusa az *Antibarbarus*t kiugrasztotta a bokorból; de viszontag „Úgy kell ebadta!” mondtam ismét, mikor az antikritikus a kritikust levasfejtette. Mert nagy satisfactiójára szolgál az igaz tudomány principiumaitól mind halálíg nem tágitó consequens orthologusnak, ha az ilyen eltévelyedett úton a tudomány világító fáklyájától megfosztatott és sötétségben botorkáló fusérokat egymással hajba kapni szemlélheti. Bezzeg nem kellene a szegény nyavalyás *Antibarbarus*nak ötlöni-hatolni, fűhöz-fához kapkodni, garádja tetejére szorult kutya módjára ide-oda szaladgálni, ha az igaz magyarság principiumaitól el nem tántorodott volna. Mert bizony csupa merő csúfolkodás az, hogy ha öklémét és a vele egy pocolyában fetrengő egész compániát orthologusnak meri valaki mondani. Nem oda buda! Csak úgy dől belőlök a neologia bűze. Avagy igaz orthologus legyen-e az, a kinek a gyomra beveszi a holmi *gép, gyár, erény, jellem, szellem, kellem*-féle kotyavalekokat [!]? Majd a torkomon akad a míg csak egyszer kimondom is. Ha bíztok a tudományotokban, hát ne alkudozzatok. Ha tiszta bort prédikáltok, hát ne éljeteke moslékkal. Az a ha tetszik tűröm, ha tetszik nem tűröm; ha akarom vemhes, ha akarom nem vemhes, se hideg se meleg tudomány, csak olyan, mint az egyesült oppositio politikája. Kell a kutyanak (i. h. 443–4).

„Ha bíztok a tudományotokban, hát ne alkudozzatok”; — bizony, ez volt a fő kifogás az *Antibarbarus* ellen, s ezt igyekezett a levélíró első sorban kivédeni, bizonyítván, hogy minden újat elfogadni éppen olyan lehetetlenség,² mint minden újat elvetni s maradni a két-háromszáz év előtti nyelv-állapot körülményes szavainál, nehézkes mondatszerkezeteinél. *S a f o r m a* szempontjából, a *s t í l u s* tekintetében: mennyi ötlet, mennyi nyelvi gazdagság, finom megfigyelés és szinte elkápráztató nyelvismeret ez a levél! Ortológus tollából — a vak-maradi ortológia finom stílusparódiája.

A „*Budapesti Szemlé*”, a „*Nyelvőríz*”: csúfondáros célzás az új szavak szükségére. Ezután számtalan ügyes fogással teremti meg az elavult, korszerűtlen stílus paródiáját; a régi magyar stílust remekül megfigyelt és alkalmazott eszközökkel parodizálja; *l a t i n s z a v a k a t* használ: *antikritikus, satisfactio, principium, consequens*; csak úgy ontja a hitújításkori veszekedő prédikátorok szótárának anyagát: a fűszeres — de a korszerű stíusból kirívó — idiómákat, szólásokat: *ötlö-hatol, fűhöz-fához kapkod, garádja tetejére szorult kutya módjára szaladgál* stb. *A n y e l v t a n i r é g i e s s é g e k*: „fáklyájától megfosztatott” (szenvedő alak), az „...egymással hajba kapni szemlélheti” is bizonyára a stílusparódia okán kerültek a szövegbe.

Majd Tinódit, Ilosvait és Gvadányit ajánlja a levélíró a neologizmustól megrontott Vörösmartyk, Petőfik és Aranyok ellen. Bejelenti, hogy sikra-

¹ A „*Nyelvőríz*” minden biztonnyal a *Nyelvőr* nevének tréfásan „ortologizált” változata; a *Nyelvőr* 1879-i évfolyamában azonban a jelzett „felelet”-et nem találom. Vagy nem is volt ilyen cikk, és csupán a levélíró Simonyi panaszos-gúnyos célzása ez arra, hogy senki nem kelt védelmére a *Nyelvőr*ben?

² Az *Antibarbarus*nak ugyanis nemcsak a Kazinczy-korabeli nyelvújítás vad-hajtásai ellen kellett hadakoznia, hanem friss keletű nyelvi torzszülöttek ellen is: „[az *Antibarbarus*] megjelenése előtt nem nagyon régen még javában virágzott a vakmerő és féktelen szófaragás. Még 1879-ben is olyan új szavakat próbáltak elfogadtatni az akkori közönséggel, amilyeneket ma senki sem venne a nyelvére vagy a tollára... ki mondana vagy írna mai napság például *államügyér-t miniszter* helyett, *áponc-ot ápol-t*..., *mireny-t arzén, mondol-t diktál* vagy *tollba mond, nedélygazdag-ot humoros, nyakorján-t zsírój, védelet-et dilemma* helyett? Az *Antibarbarus*nak még efféle szógyártmányok ellen kellett hadakoznia” — írja Nagy J. Béla (i. h. 505).

száll „nemcsak a neologusok, hanem az orthologia oroszlánbőre alá rejtezett, valójában pedig hite-hagyott renegátok Goliáthjai ellen is”, s meg fogja írni „a szeplőtelen szűz magyarság félre nem tántorodott Anti-anti-barbarissimust”. Ez a mű módszerében követi majd az Anti-barbarust, csak hogy nem lesz olyan megalkuvó, mint amaz: „én nem állok meg a fele úton, hanem van kurázsím tovább menni még ottan is, ahol neki az inába száll a bátorsága” (i. h. 445).

Ezek után két rendkívül érdekes és mulatságos mutatvány következik a fentebb bejelentett műből.

Az első összeállítás a nyelvújítás némely „korcs szavai” ellen ajánl helyes magyarsággal alkotott megfelelőket: *gép* = (ezt már Páriz-Pápai jól megírta) okos kigondolt szerszám; *gyár* = okos kigondolt műhely; *erény* = jószágos cselekedet; *szellem* = eleven friss lélek; *jellem* = lelki derékség; *kellem* = kellemetesség; stb.

Megértette-e a Budapesti Szemle szerkesztője a lomhán tekergőző régies körülírások mélyén meghúzódó iróniát? Az egyik szóhoz maga a „Szerk.” tréfásan bíráló jegyzetet csatolt: „*jellem* = lelki derékség” — ajánlotta a levélíró; ehhez a szerkesztő jegyzete: „*Gaz jellem* = *gaz lelki derékség*.” Ugyanígy a következő lapon: a „sátoraljaújhelyi magyar nyelvtanító” a *mérnök* helyett ezt ajánlja: „*indzseller* vagy legalább *mérő*”; mire a szerkesztő (azaz: „az újságot összeveszerkeztető ember vagy asszonyi állat”) jegyzete: „*Pozsonyi mérő* = *pozsonyi mérnök*”. (Érdekes, hogy Simonyi levelének ezen első, 39 szavas szójegyzékében 13 olyan szó fordul elő, amelyet az Antibarbarusban csakugyan kifogásolt. De mennyire eltér e tréfás-gúnyos jegyzék az Antibarbarus megfelelő helyeitől; a *nyugágy* például az Antibarbarusban: „nyugvó ágy, kanapé, szofa”; itt: „nyugalomra rendeltetett ágy vagy legalább: kitömött pad”; a *pamlag* ott: „kanapé, diván, kerevet” — itt: „párnás lócza”; a *járda* ott: „járó, gyalogj.; gyalogút” — itt: „járásra rendeltetett utcái kő-pádimentom vagy legalább járóka”. Természetesen, mindez az irónia kedvéért.)

A felsorolást e szavakkal kíséri a levélíró: „E csekély csomócska példázatból is kiki tüstént megláthatja, hogy édes honni nyelvünk nem szorult holmi neologusok czikornyás cifraságaira; és nem orthologus az, hanem pipogya ribancz kupczihér, a ki megijed az újság levelek jajveszékelésétől és az ilyeneket tovább is el akarja szívelni” (i. h. 446).

A következőkben a „Budapesti Szemle”-nek egy másik kifogásából csinál mulatságos nyelvi karikatúrát. A kritikus (Arany László) ugyanis cikkében védelmére kelt az Antibarbarus által hibáztatott tucatnyi műszónak, mondván, hogy ezek a nagyközönségnek *s z o k a t l a n o k* ugyan, de az egyes szakmákban már annyira megszokottak, hogy nehéz volna újat meghonosítani helyettük (pl. *írnok, iroda, leltár, szolgáalom; indóház, csomag, köteg, hordár, pincér* stb.). A *szolgáalom* és az *indóház* Antibarbarus ajánlotta helyettesítőit: a *szolgálmány*-t, illetőleg a *pályaudvar*-t Arany László azon a címen kifogásolta, hogy azok jelentése nem fed pontosan az előzőkét.

Simonyi módszere megint az, mint előbb: a nyelvművelésben lehetetlen „vaskövetkezetesség”-gel „ad absurdum” viszi a dolgot: minden „rossz új szó” helyett javasol egy-egy „hibátlan”, szabályos alkotású megfelelőt. „Jól mondja az Antibarbarus hogy *szolgáalom* helyett *szolgálmányt* (noha még helyesebb volna: *szolgaság*) *indóház* helyett *pályaudvart* kell használni. Kár, hogy nem volt neki mersze több ilyet is összeszedni” (i. m. 446). Helyette

most a levélíró pótolja a mulasztást; például: *állam* inkább: *állás* vagy *állvány* vagy legalább ország, status; *forgalom* = forgolódás; *százalék*, jobb: *századik*; *jutalék* = jutalom; *járadék* = járvány; *tartozék* = tartozás; *ellen-zék* = ellenkezés; *érték* és *érdek* helyett jobb: *érvény*; *elnök* = elől ülő uraság; *írnok* = író deák, vagy legalább író [Az Antibarbarusban: leíró, tollvivő]¹; *ülnök* = tanácsbéli uraság; *ügyvéd* = jutalomért perlekedő férfiú [A: ügyvédő]; *honvéd* = magyar katona [A: honvédő].

A levelet ezzel végzi:

„Összszedegethetnék még ilyenét exemplumot akármennyit, de minek rontsam vele kétszer az epémet, úgyis egybehordom munkácskámban, ha mi megbotránkoztatóra akadok.² Egyébaránt a ki nem tökkel ütött, már ennyiből is láthatja, hogy az igaz magyar orthologia soha sem szorúl a szomszédba tanácsért, és hogy a mivel Árpád óta kilencszáz álló esztendeig megélt a magyar, megélhet a tizedikben is. Hanem az olyan orthologus, a ki egyszeriben megijed a maga árnyékától, s mindjárt tágitani kezd, jobb is ha búcsút mond a nyelvtudománynak s elmegy móde-journált írni.

Mindezeknél fogvást, ha az ősi nyelv dolga iránt egy körömfeketénynyi hajlandóság szorúlt az Úr begyibe, ne sajnálja hónapos írásában föleszelni a publikumot, hogy ne kapjanak ezen az álságos *Antibarbaruson*, ne pocskolják maszlagra a drága pénz, hanem legyenek néminemű türelmetességgel, mert nem sokára eljövend az igaz Messias: az én *Anti-antibarbarissimusom*” (i. h. 447—8).

Az ígért Anti-antibarbarissimus természetesen nem jelent meg; de 1903-ban megjelent a Helyes magyarság (ez az inkább „Super-” mint „Anti-” Antibarbarus),³ amelyről Nagy J. Béla azt írta, hogy még ma is ez a „legjobbban tájékoztató nyelvhelyességi kalauz” (i. h. 520).

Hátramaradt még egy kérdés részletesebb tárgyalása: mi bizonyítja meggyőzően, hogy a Budapesti Szemlében közzétett ironikus levelet csakugyan Simonyi Zsigmond írta?

Négy főbb érvet emelnék ki:

1. A levélíró nevének (Zsigmondi Simon) föltűnő hasonlósága Simonyi Zsigmond nevéhez (tulajdonképp: anagramma-féle, amelyben család- és keresztnévét sajátos módon föleserélte nyelvtudósunk); a levélíró foglalkozásának megjelölése is érdekesen utal Simonyi akkori hivatali állására.

2. Simonyi szívesen használt később is írói álneveket. „Érdeklődése sokoldalúságáról, mondanivalóinak kiapadhatatlan bőségéről, de egyúttal egyénisége egyik fő vonásáról, szerénységéről tanúskodik az a szokása, hogy termelése jelentékeny részét különféle álneveken (Antibarbarus, Filológus, Germanista, Kovács Asztrik, Kovács Márton, Lakatos Jusztin, Mariánovics Milán, Öreg Tanító, Philofennus, Romanista, Szilágyi Ádám, Váró Gedeon) tette közzé” (l. Zsirai: i. h. 471). Gulyás Pál idézett írói álnév-lexikona

¹ Megjegyzendő, hogy a 40 szavas jegyzékben mindössze 6 olyan szó van, amelyet az Antibarbarus kifogásolt. Persze eltérés itt is van a két nyelvhelyességi „szótár” adatai között: az *előny* helyett az Antibarbarus ezt javasolja: „jó oldal, haszon, elsőbbség” — a levélíró ajánlata viszont ez: „előljáróság”; a *hátrány* ott: „rossz oldal, kár, kisebbség” — itt: „hátramaradás” — a levél tréfás célzatának megfelelően. A következőkben összehasonlításul []-ben „A” jelzéssel közöljük az Antibarbarus megfelelő helyeit.

² A „ha mi” mellett még számos eszközt figyelhetjük meg a levélben az ironikus célzatú archaizálásnak. Nevetségesen régieskedő a levél dátuma is: „Sátoralja-Újhelyen, 1879. esztendei Szentmihály holdnapjának 25-ik napján”.

³ A levélben közölt két lista összesen 19 olyan szót tartalmaz, amelyet az Antibarbarus kifogásolt; a Helyes magyarság e 19-ből már mindössze csak 7-et vett föl a hibáztatott szók anyagába.

e neveken kívül a következő névjelzéseit ismeri Simonyinak: „Egy bizottsági tag; Kemenes Péter; Kovács Zsigmond; S.; St. Zsigmond; S. Zs.; Veszprémi Zsigmond”. Nem ismeri azonban az álnév-lexikon az „Öreg Tanító”-t, e tekintetben tehát kiegészítésre szorul.

A fenti álnevek azt mutatják, hogy Simonyi máskor is alkotott álneveket valódi nevének elemeit fölhasználva.

3. A levélből kiérezhető szubjektív hév, a stílus erős alanyisága arra mutat, hogy a levélíró közvetlenül és nagyon közlelő érdekelve volt az Antibarbarus megírásában.

4. A levél nyelvi gazdagsága, stílusa, amely valósággal tobzódik a régi magyar szavakban és szólásokban, azt bizonyítja, hogy ezt olyan tudós ember írhatta, aki eleven kapcsolatban volt a régi magyar nyelvvel és irodalommal, valamint a nyelvjárásokkal (a népnyelvvel).

Mindezek alapján tehát csaknem kétségtelenül Simonyi Zsigmond írásának tekinthetjük a Budapesti Szemlében megjelent fennebb ismertetett levelet. S ha így van, akkor Gulyás Pál álnév-lexikonát ismét megpótolhatjuk egy adattal: Simonyi Zsigmond írói nevei közé fölvehetjük a „Zsigmondi Simon”-t is.

Simonyinak ez a fölfedezetlen írása érdekes okmánya a múlt század „új ortológia”-i küzdelmének — de érdekessége az is, hogy jellemzően világítja meg nagy nyelvtudósunk egyéniségét: nemcsak kitűnő stílusérzékét, fölényes biztonságú magyar nyelvismeretét bizonyítja, hanem azt is, hogy a kiváló tudósnek volt érzéke a tréfához is, nem volt afféle „száraz” nyelvész: volt humora.

Szilágyi Ferenc

Rossz vagy idegen szavak helyett jó magyar szavak

Ki ne ismerné a szörnyű *görpikoló* nevű bútordarabot, a négy lábú, kerekeken járó asztalkát, melyre zsúrokon már a konyhában fölrajkák a teás esészeket, a teás edényt, a szendvicseket, cukrot és édességeket, s úgy gurítják be a szobába. Hívták *zsúrasztal*-nak, *teakocsi*-nak is. Hunyady Sándor „Havasi legelő” című elbeszéléskötetének (Szépir. Kiadó 1952.) „Kártyaaffér, hölgy körökben” című darabjában így írja le: *gördíthető asztalka*, ginnel, whiskeyvel és barackpálinkával (81). Ez mindenesetre kifogástalan magyarságú név, de rövidebben lehetne *gurító* vagy *guruló asztalka*-nak nevezni.

A NyÚSz. szerint a *nyugágy*, amely a Magyar Tudós Társaság 1838-ban megjelent Magyar és német zsebszótárában szerepel először a német *Ruhebett* jelentésében, már kipusztult, azonban nemcsak Ballagi szótáraiban fordul még elő, hanem az élő nyelvben is. Simonyi—Balassa szótárában *nyugvóágy*, Halász Elődében (*nyugvó*) *ágy*. A Helyes magyarságban ez azonban *kanapé*, *díván*. Nem szótározta azonban egyik sem a *Liegestuhl*-t, amelyet „jó” magyarsággal *nyugszék*-nek, vagy szintén *nyugágy*-nak neveznek. Hunyady azonban ezt *fekvészék*-nek mondja kifogástalan magyarsággal: „Változatlan lelkesedéssel sürgött-forgott Bettina *fekvészéke* körül, mint egy buzgalmában megőrült egérke” (uo. 100).

Az Orabanche (*ramosa* és *speciosa*) magyar elnevezésére gyártották Diószegiék a *szádor* nevet. Veszelszkinél (1798.) *Isten' nyila-fű*, *Miseqyertya-fű*,

Kender-kökörtsén, *Nagy ökörfark-fű* nevei vannak. Szerinte még *bika fű*-nek, *tehen-fű*-nek is hívják, mert a pásztorok tapasztalása bebizonyította azt, hogy mihelyt a tehenek e fűből esznek, azonnal a bikák után szaglódznak (332). A Szabad Nép 1953. XII. 21-i számában „Egy új napraforgófajta születése” című cikkben azt olvassuk: „Olyan veszély fenyegette a napraforgót, amit nem is sejtettek... Ez a veszély a *vajfű* vagy *szádorgó* volt. Veszélyes élősvíró növény ez, a napraforgó nagy ellensége” (2. l. 4. hasáb). Tehát van az Orabanchenak jó magyar neve: *vajfű*. Bizonyára azonos ezzel a MTsz.-ban Ceglédről közölt *vajfű* 'dohányvirág (a dohány elődjére)'. Nógrád m.-ből is közli a MTsz. a *vajfű* nevet 'Saxifraga' értelmezéssel, Szatmár m.-ben Kapnik vidékén a *vajfű* vagy *vaj-lopú* 'vmi gyógyító fű'.

A német *Dachstuhl* Halász Előd Német—magyar szótára szerint *fedélszék*, de használatosabb neve *tetőszék*. Mind a kettő a németből való fordítás. Jó magyaros nevét közli a Szabad Nép 1953. XII. 9-i száma „A kislakások gyorsabb felépítéséért” című cikkben: „A háztetők előregyártásával megrövidül a kislakások építési ideje, egy-egy ház *tetőszerkezetének* felállításához mindössze két órára van szükség” (1. l. 3. hasáb).

A német *Betrieb* példájára alkotott *üzem* szót is ki lehet sok esetben kerülni. Hisz a legtöbbször *gyár* helyett használják. A *tejüzem*-et azonban nem lehet *tejgyár*-nak mondani, mert a tejet nem gyártják. De kitűnően helyettesítette a Szabad Nép 1953. XII. 2-i száma „A szovjet ember boldog életéért. Új építkezések a Szovjetunióban” című cikke: „Három év alatt 720 *tejfeldolgozógyár*, 144 húsgyár, 400 hűtőház, 372 kenyérgyár stb. kezd meg a termelést” (4. l. 3. hasáb). Talán elég lett volna a rövidebb *tejfeldolgozó* is. A *nagyüzemű gazdálkodás* helyett Dobozy Imre „Felhő és napsütés” című művében a *nagygazdaság*-ot használja: „S közben a *nagygazdaság* iránti vonzódása leküzdhetetlenül nőtt” (1953. Művelt Nép Könyvkiadó 253.).

Már régebben rámutattam, hogy összefoglaló névül sok esetben helyettesíthetjük az *üzem* szót a *vállalat*, más esetekben az *intézet*, *intézmény* szóval. S íme, a Szabad Nép 1954. III. 13-i száma Molotov választói beszédében a következő részeket olvashatjuk: „Csupán 1953-ban mintegy 300 új közszükségleti cikket gyártó *vállalat* kezdte meg működését”. „A meglevő *könnyű- és élelmiszeripari vállalatoknál* lényegesen felújítják a berendezéseket... Ki nem tudja, például, hogy *vállalataink* sok esetben nem dolgoznak ütemesen, eléggé szervezetten. A kohászatban és a kőszétermelésnél, a vegyiparban, az *élelmiszeripari vállalatoknál* éppúgy, mint a *könnyűipari vállalatoknál* is, de különösen gyakran a *gépipari vállalatoknál* a hónap első tíz napján a munka rendszerint alacsonyabb színvonalú, mint a hónap végén... Egészségesnek lehet-e tekinteni azt a jelenséget, hogy a *vállalatok* termelési színvonala a következő hónap elején minden alkalommal csökken az előző hónap utolsó tíz napjához képest...” (3. lap. 3. hasáb).

Már volt szó folyóiratunkban a *staféta* magyar nevérol: *váltó*, *váltófutó* (74 : 277), melyet a Szabad Nép először 1950-ben használt. De úgy látszik, nemcsak pillanatszülte szó volt ez, mert az 1953. XI. 27-i számban újra fölmerül „A nagy győzelem után” című cikkben: „A magyarok úgy villantak el szemeink (helyesen: *szemünk*) előtt, olyan hatalmas erővel és lendülettel, mint egy *váltófutócsapat*” (4. l. 1. hasáb). — Tardos Tibor „Egy új magyar városban” című írásában (Szabad Nép 1953. XII. 25.) ezt olvassuk: „Már az első nap rosszul ütött ki. Papírokért, engedélyekért kellett talpalnunk,

valóságos *váltófutást* rendeztetek velünk a pocsolyás, kietlen község egyik végéből a másikba” (2. l. 11. hasáb).

Herédi Gusztáv Helytállás című elbeszéléskötetében a *gazdamérnök* szó bizonyára a romániai magyarság nyelvében az *agrotechnikus* magyar kifejezője: „De tudja, hogy ennyi abraktól kétszer ilyennek kéne legyenek? *Gazdamérnökök* számították ki” (Bukarest, Áll. Ir. és Műv. Kiadó 14).

Horváth Mihály „Csavargó csavar” című művében a *transzmissziós szíj*-at helyesen magyarítja *hajtószíj*-ra: „Nem hívja fel az olvasók figyelmét a szakszervezetekre, mint a párt és a tömegek közötti kapcsolat *hajtószíjára*” (106). A *hajtószíj*-nak ezt a jelentését már a Szabad Nép is használta 1950. VIII. 15-i számában, sőt még előbb előfordul Sztálinnak „A leninizmus kérdései” című műve fordításában, a leninizmus alapjairól szóló előadás V. fejezetében (136) (Nyr. 74. 394).

A székely Tamási Áron „Bölcső és bagoly” című önéletrajzának első kötetében (1953. Szépir. Kiadó) a *katedra* szóra is talált megfelelő magyar kifejezést: „[A tanítónő] azután leült a *magas asztalhoz* és azt mondta, hogy a második osztályosok üljenek mind a helyükre” (152).

A *katedrá*-nak van ’szószék’ jelentése is. Ehelyett Tamási „Hazai tükör” című 1832–1853-ban játszódó krónikájában (1953. Ifjúsági Kiadó) *szószóló szék*-et használ: „Nagyot vágott a könyvvvel a *szószóló szék* kávájára” (150).

A francia eredetű *kokárda* (fr. *cocarde*) helyett is magyar szót ír: „Így aztán már szokott dolog lett, hogy *nemzeti rózsát* szabadon viseljen az ember” (236).

Akkortájtban találta fel Irinyi János a „kéntelen és zajtalan *gyufáit*” nevével együtt (1842.). Tamási Gábor Áronnak tulajdonítja a találmányt, s ezt írja róla: „... s bizony mi is úgy néztük Áron bátyót, mert nem tudtuk a mondása értelmét s még magát a *gyufa* szót is akkor hallottuk először, bár én gondoltam, hogy az *gyújtó fácska* lehet, semmi egyéb... Semmi dolog nincsen, amiben jobban a németekre lennénk szorulva, mint éppen a *gyújtó*, vagy ahogy a minap valakitől oly találó módon hallám, a *gyufa*. Igaz, hogy kénnel már itt-ott nálunk is készítenek *gyufát*, amaz bűdös kövest: de újabban, s még pedig magyar elméből, feltalálták az oly *gyufát*, minek a feje foszforral lobban fel s alig terjeszt semmi rossz szagot. Csakhogy ezt Bécsbe vitték s nekünk úgy kell megvenni, ha ugyan kaphatunk is belőle, mint német portékát. Hát én úgy vélem, hogy ebbe belé nyugodni nekünk nem kell, hanem állítsunk *gyártó társaságot* s készítsünk ilyen jóra való *gyufát*, nagy számmal” (68).

Tamási Áron krónikájában a nyelvújítás helytelen alkotásai és összetételei helyett számos, nyelvünk szabályainak megfelelő szót használ. Ilyenek:

honvéd (1831.): „A folyón nem tudtak által menni a *honvédők*” (252); „A *honvédőket* visszanyomván a háromszéki határra...” (253); „Minket pedig, akik a *honvédők* lajstromában állottunk, különböző rangokra ajánlott” (263); „A régi *honvédőket*” (263); „Lajstromba vettek engem is, mint *honvédő katonát*” (259); „Maga a hajtó ember is *honvédő katona* volt” (260); „Két *honvédő századot* már egybe is szedtek” (229).

ügyvéd (1814.): „Mondá bölcsen tovább

az *ügyvéd fia*” (175); „Ő újság leveleket hordott inkább, melyeket *ügyvéd* atyjától lopogatott el” (180).

szónok (1806.): „Kicsoda eme *nagy beszélő*?” (228); „*Nagy szószóló*” (244).

szónoklat (1833.): „Végezván a *szószólást* a pap” (229).

védegylet (1844.), *védegyesület* (1842.). „Azon forgolódott, hogy valami *védelmező egyesületet* fundáljanak, melynek tagjai aztán oly nagy hívei legyenek a magyar

áru-cikkelyeknek, hogy idegen portékát s kivált németet ne is vegyenek" (60).

ülnök (1853.): „Mint táblai ülnő mester, kocsin jött Rozsnyai József úr is Udvarfalváról" (104); „Zeyk Dániel... az Itéltőáblá ülnő mestere" (112).

kiáltvány (1834.): „A rácos Zimonymál betörték a magyar földre s ugyanakkor kiáltó leveleket is küldöttek a románokhoz, hogy ők ketten fogjanak ellenünk össze" (214).

vád (már a XVI. században elvonás a szláv eredetű *vádol* igéből): „Vádolás nélkül ne fogassék el senki ember!" (55).

jegyház (1808.), *fenyítékház* (1789.): „Másnap fegyveresek jöttek, s elvitték a mézáróst a fenyítékházba" (56).

gyógyír (1834.): „A remény azonban, hogy szükségre gyógyító irt hoz a jövőendő, mindig él az emberben" (56).

járórság (1843.), *örjáró* (1836.): „Hamar öjárókat küldött, puhatolják meg, vajjon micsoda erő állott útjukba. Elmenvén az öjáró katonák, bizonyos idő múlva vissza jöttek" (258).

örmester, „... szintén nyert valami rangot, mert örvítész lett" (264).

ágyúmaster: „öt pedig [ti. Gábor Áront], mint nagy híre ugrott ágyúmaster, otthon oszlopnak állította az új kormányi biztos, olyan tervet fundálván, hogy építsenek egy ágyúöntő gyárat" (258).

gyutacs (?) (1835.): „Serényen forgozódtak otthon a puskaporkészítő és a salétrom-keverő mesterek, az olvasztó hősök, a rézművesek, a kerekések, a kanócgártók, a gyújtó kalap készítői" (261).

A *tan* előtagú összetételekkel újabban túlságosan visszaélnek. Így a Szabad Nép 1953. XII. 28-i számának Lakásépítők című cikkében olvassuk: „A kerésszeti technikum *tangazdaságát* bizony nem lehetett egyik napról a másikra elköltöztetni". (Helyesen: *iskolagazdaság*). A *tangazdaság* szót Szabó Pál is használja „Hajdú Klári" című ifjúsági regényében: „A *tangazdaságban* jól művelt, jóerőben levő talaj volt" (1953. Ifjúsági Kiadó 501). — A Szabad Nép 1953. X. 28-i számában: „Elérték a szenet a kurityáni *tanbányában*". A kurityáni bányauzemben [nem elég: *bányában?*] új *tárót* hajtanak ki. A *táró* mélyítését, az új feltárási [helyesen: *feltáró*] munkákat a kurityáni gépi-vájtanulóiskola növendékei végzik. Ez a *tanbányájuk*... (2. l. 4. hasáb). Nyilvánvaló, hogy *iskolabánya*-t akarnak mondani.

Tamási Áron is használ egy ilyen rossz összetételt, a *tanvezető*-t, amelynek jelentése is bizonytalan. 'Osztályfőnök' akar lenni? Pl. „Elbeszélvén neki a dolgot, ő rektor urammal elűzött minden felhőt, de sőt Török János *tanvezető professzornál* azt is eligazította, hogy a jövőre a thérius darabontja legyen, aki szintén ingyen tanulhatott" (154); „Bólyai [mindig így írva; helyesen: Bolyai] mellett Török Jánosnak adtak helyet, ki abban az esztendőben a *legfőbb jegyző és tanvezető* volt" (112); „Akkor elhatároztuk, hogy közülünk követeik menjenek Török János úrhoz, ki még folyvást *tanvezető professzor* volt" (198).

szabadságharc (1832.): „Bajnokai lettek a mi *szabadságos harcunknak*" (104).

kormánybiztos: „A következő április hónapban eljött az erdélyi *kormányi biztos* is, bizonyos Csányi László úr" (263, 258).

rendőrkapitány: „A vezetőjük egy Biltz nevű *rendőri kapitány*" (277).

nyugdíjazott, nyugdíjas: „Papp Mihály úr, *nyugalmas kapitány*" (44).

teherkocsi: „Vigyék el a *terhes szekereket* Brassóba" (230).

ringató kocs (272): (hintó?)

könyvtár (1796.): „A *könyvek tárában* kedvvel is éreztem magamat" (157); „Az egyik este mellém ragadt a *könyvtáros teremben*" (176).

szünet (1832., 1834.): „Eszemet a nyári vizsgálatokra kellett készítenem, magamat pedig a hón várt *szünet időre*" (139).

magántanuló: „Egy-egy *magános tanuló* franczia nyelvre tanított" (188).

osztálytanító: „Az *osztályos tanító* kedvezése jó volt nekem" (164).

írka (1843., 1857.): „Ami papirost, *írkáló füzetet* és írószert eladtam a sok tanulóknak, abból magamnak öt hányadot tarthattam" (157).

tanterem (1853.): „Elmebeli virágzásomat a *tanuló osztályban* se üsse meg a dér" (164). A „Bölcső és bagoly"-ban: „Ettől a szobától a templom felé, ott állott a nagyobbik *tanuló terem*, amelyben az első és második osztályosok tanultak" (130).

A nyelvújítás helytelen képzései, összetételei népünk fülében idegen szóként hangzanak, s aztán nem csoda, ha kiforgatják eredeti alakjukból. Így lett népünk ajkán a *tandij*-ből *dandi* meg *standi*, a *tanfelügyelő*-ből *kanfelügyelő*, *stanfelügyelő*, *tanfigyelő*, *tanfűtyülő*, *tankegyelő*, *tanfő*. Az iskolás kort elért gyermekek, a „tanköteles” gyereket is *tankegyelő*-nek mondták (MTsz).

A Nyelvőr 1953. évi 5—6. számában írtam a balatonfüredi *Honvédgőgyház* (fordítás a német *Kurhaus*-ból) magyartalan nevééről (77 : 368). Az ékes magyar név olvasható nyomtatásban is a Szabad Nép 1954. III. 3-i számában a „Százágyas *vasutasgyógyház* épül Hévizen” című cikkben: „Hévizen a vasutasdolgozók részére rövidesen megkezdik a százágyas, korszerű felszereléssel ellátott *gyógyház* építését” (2. l. 2. hasáb). Ennek a rossz szónak még értelme sincs. Nem lehet tudni, hogy kórház, szanatórium vagy üdülő készül-e derék vasutasaink számára. Mindenesetre bizonyíték arra, hogy népi demokráciánk mindent elkövet dolgozói egészségének megóvására. De ehhez nem szükséges, hogy édes anyanyelvünket kerékbe törjék.

A nyelv szabályai ellen képzett szavakat és összetételeket az író felhasználhatja gúnyos, lekicsinylő, megvető értelemben, mint például az *udvaronc*, *ifjone* stb. szót. Így alkalmazza a Szabad Nép 1953. XI. 14-i száma külpolitikai jegyzeteiben a *tanóra* szót abból az alkalomból, hogy Bonnba meghívták McCarthy szenátort, az egyik fő háborús uszítót: „Milyen lenyűgöző kép: az egész dicső társaság kórusban zengi a bonni *stanórakon*» a köztársaság-párti amerikai szenátor fülébe: Mester! Vezess minket a kommunisták ellen! Tanulni akarunk tőled.”

Befejezésül idézem a Szabad Nép 1954. március 15-i számában megjelent „Az új magyar irodalom egyes kérdéseiről” című nagy jelentőségű cikknek következő sorait: „Íróink foglalkozzanak többet a magyar nyelv művelésével, a magyar nyelv tisztaságának védelmével. Nem utolsó sorban az írók gondján, az anyanyelv szerető, féltő ápolásán múlik, hogy a széles tömegeket helyes magyar beszédre, szép magyar fogalmazásra tanítsuk” (3. lap, 6. hasáb).

Beke Ödön

Rossz magyar szavak?

Igaza van Beke Ödönnek: az írók, a nyelv művészei valóban a legilletékesebbek arra, hogy a magyar nyelvet új meg új szavakkal, kifejezésekkel gazdagítsák. Nem gondolom azonban, hogy a cikkében idézett Tamási Áron azzal a szándékkal használta volna a *szószóló szék*, *honvédő*, *ügyvédő*, *ülő mester*, *vádolás*, *magános tanuló*, *osztályos tanító* stb. szavakat, illetőleg szókapcsolatokat, mintha ezekkel akarná helyettesíteni *szószék*, *honvéd*, *ügyvéd*, *ülnök*, *vád*, *magántanuló*, *osztálytanító* stb. szavainkat.

Mai tárgyú műveiben nyilvánvalóan ő is csak az utóbbi, nemzedékek hosszú sora által használt, sok esetben íróink, költőink műveiben is szentesített szavakkal él, bár ezek nagyobb része valóban „szabálytalan” képzésű. Úgy gondolom, nem jó és rossz szavakról kell itt beszélnünk, hanem régies és mai köznyelvi szavakról. Azért használta az előbbieket Tamási, mert ezekkel a mai nyelvérzék számára szokatlan, régiesnek érzett formákkal a regény korának (a XIX. sz. első fele) hangulatát akarta éreztetni.

L. L.

Milliók, milliomosok és egyéb nagyságok

1. Mint a nyelvművelő közönségszolgálat egyik munkatársához, az utóbbi 2—3 év alatt többen is fordultak hozzám személyes ismerőseim vagy idegen érdeklődők közül a *millió* és a *milliárd* szó családjára, egyes toldalékos alakjaira stb. vonatkozó különféle kérdésekkel. A válaszok jó része — úgy hiszem — másokat is érdekelhet, tehát némileg kiegészítve, kikerekítve most így is közzéteszem őket.

2. A legegyszerűbbnek látszó kérdést K. J. magyar szakos budapesti általános iskolai tanár tette föl. Dolgozatjavítás közben ti. kétségei támadtak afelől, hogy miként is kell helyesen mondanunk a *millió* számnévnek hányan? kérdésre felelő rago s alakját. Erre kért tőlünk megnyugtató tanácsot.

Ha a *hatan, nyolcan, húszan, százan, sokan, egypáran, hányan* analógiára gondolunk, nyilván önkéntelenül is a *millióan* alakkal válaszolnánk neki, noha ezt szokatlansága és az *i—ó—a* magánhangzó-torlódás miatt másrészt magunk is csak vonakodva használnánk. A ritkaság önmagában persze nem sokat mond; ritka az *akiéit, csoportjainkéiből, legjobbjakul* stb. szóalak is, s ha szükség van rá, mégis habozás nélkül fölhasználjuk; sőt ha nincs más választásunk, a kellemetlen hangzású *fiaié* alaktól sem irtózunk. A *millióan* alakot pedig immár a szépirodalomból is jól ismerjük: „Ezren és *millióan* vonzódnak [a szegényekhez]” (Illyés: Mint a darvak 68); „Én, azt se tudtam, s vélem *millióan*, — míg Te éltél, hogy Te létezel” (Tóth Gyula „Ezer gondban — Attilát idézve” című versében: Magyarország 1957. szept. 4.—4); „92 *millióan* tanulták [Kínában az írást]” (Élet és Irod. 1958. szept. 12.—12); sőt magából a lingvisztika szaknyelvéből is igazolhatjuk: „Ezt [értsd: a tárgyalt nyelvet] ma is mintegy két *millióan* beszélnek” (Pais-Eml. 390). Annak azonban, hogy ezt a formát olyan kelletlenül fogadjuk, talán még más okai is vannak. Egyrészt az, hogy a *millió* — nem ritka melléknévi szerepe ellenére — mégiscsak erősen főnévies (a németben a *die Million* tisztára főnév is), s ilyen szerepében mód- és állapothatározói *-(a)n* ragot nem kaphatna. Talán ezért is halljuk, olvassuk olykor a 'millióan' értelmében (a *milliószámra* stb. mellett) a *milliónyian* alakot, holott ez voltaképp egy kissé más jelentésű volna. Így például már 1832-ből: „két hazánkban 12 *millionnyian* vagyunk” (Helmeczy: Jelenkor 1: 106)*; vagy 1941-ből: „*Milliónyian* éltek, szenvedtek... rajta” (Illyés: Kora tavasz 1: 9).

Amellett a múlt századi irodalmi nyelv még inkább a mára eléggé elavult *milliom* alakváltozatnak (l. alább) modalisi-essivusi rago s formájával élt, mégpedig vagy a hagyományosabb *o* kötőhangzóval, pl. 1848/1873: „mi *tiz milliomon* kívánjuk, hogy... az adózások közösek legyenek” (Táncsics: A nép szava 39)*; „12 *milliomon* kiáltjuk, hogy igazságtalan törvény” (uo. 105)*; vagy a (társadalmi érvényűvé már nem is lett) „modernebb”, a kötőhangzóval, mint 1855: „majd azok fölkerelkednek vagy *tiz milliomon*” (Vas Gereben: Tormagyökerek 4). — E régies *milliom* szó és rago s alakjai használatának zömét azonban — tudjuk — már a *millió* szótó és rago s formái „örökölték”; tehát végeredményben ez is csak amellet szól, hogy a *millióan*

* A csillaggal megjelölt adatokat a készülő akadémiai Nagyszótár, a két csillaggal megkülönböztetetteket az Értelmező Szótár példatárából idézem.

alak ellen — ha szükség van rá — magyar tanáraink immár *n e t i l t a k o z z a n a k*. (A *milliárd* hasonló alakjára l. a 6. pontot.)

3. Egy matematikus barátom, L. J., 1958 májusában arra volt kíváncsi, hogy miért van a *millió* tőszámnévnek *t ő r t - é s s o r s z á m n é v i s z á r m a z é k á b a n*, a *milliomod(ik)*-ban más alakú szótő.

A szorosan vett kérdésre valójában már az eddigiekben válaszoltam: azért, mert a múlt századokban eléggé elterjedt *milliom* változatból *-d(ik)* képzővel alkotott származék máig is fönnyaradt, noha alapszava ez alakban már kikopott a művelt nyelvhasználatból. E megkövesedett *milliomod(ik)* szónak régi alkalmazásai közül csak kettőt idézek. Az egyiket a benne lapangó fölényes politikai gúny miatt: 1816: „a' száraz-földnek mintegy kilentzedfél száz *milliomodnyi* részével be kellett volna érni szegénynek” (Terhes S.: Tükröske 12)*; a másikat — Petőfi 1848-i példáját — ismét merész, újabb jellegű kötőhangzója miatt: „Ily hitvány az ember, ily hitvány valóban! — Csak *miljomad* része, ami közte jó van” (Hallod-e szív, szívem!). A *millió* alakból tudtommal nem is lett *-d(ik)* képzős származék; erre ma sem volna szükség. (A *millió*—*milliom* alakviszonyra l. alább.)

4. Egy irodalomkedvelő, nem pedagógus ismerősöm 1958 elején azt a kérdést szögezte nekem, hogy van-e a költői nyelvhasználat szempontjából valami számottevő különbség a *millió* és a *milliom* szóalak közt, s hogy egyáltalán mi módon keletkeztek ezek a változatok.

a) Ma már rendszeresen sem az irodalmi, sem a művelt köznyelv nem él a *milliom*-mal, bár egyes nyelvjárásaink — részben régies alakváltozatokként — ma is életben tartják (vö. pl. SzamSz., SzegSz. stb.). Költőink azonban itt-ott még a XX. században is felhasználják, nyilván szokatlansága, régies íze, egyszóval: stílusesszéköz volta miatt. Így Tóth Árpád is elégikus merengésében: „Tán fáj a csillagoknak a magány, — A térbe szétszórt *milljom* árvaság?” (Lélektől lélekig); vagy bizarr, impreszionista utcai életképében: „S az aszfalt szennye szertesztét gurult — A Végtelen Fény *milliom* karátja” (Körúti hajnal); de már a Március című vers realistább nyelvezetében nála is jól beleilleszkedik a *millió*: „A földéken a *millió* barázdát — ... valami vad vágó feszíti szét”. — A ritka, régies alakokat oly korlátlan változatossággal használó Adynál is előbukkan: „Sokadik Ősz fordított most meg, — Keresztül *milliom* halálon” (Nóták piros ősszel); de egyébként ő is *millió*-t ír, pl. „cellák *milliója*” van „A magyar tanítókhöz”, „*millió* gyökerű” az „Ifjú szivekben élek” című versében. Archaizáló szövegben persze a *milliom* hatásosabb: „két hónap óta van Bécsben [Eszterházy] s azóta *milliomszor* elmondotta orációját” (Móricz: A nagy fejedelem 328; de azért uo. 334 a másik változat is előfordul: „[A gyémántkereszt] *millió* fényt... szórt”); Pislog a fény, ... s *milliom*, apró csillag rezeg a mozgó félhomályban” (Kortárs 1958/9. 334, Jankovich Ferenc XVII. századi tárgyú részletében); stb.

Múlt századi klasszikusaink közül Arany mintha természetesebb, népiesebb stíluskörnyezetben inkább a *milliom*, irodalmias-választékos szövegben a *millió* alakot kedvelné. A Toldi V. éneke szerint például a bakacsinnal beborított éjszakai égbolt mint koporsószőgekkel „Fényes csillagoknak *miljom-ezerével*” van kiverve; a sírját ásó ősz Toldi körül is „*Milliom* kis naptól”, azaz tömérdék esőcseppből „ragyogott a mező” (Toldi estéje I.). Ellenben a Magányban súlyos tépelődésében „*milliók* fohászá”-ra utal Arany,

s a „Széchenyi emlékezete” nemes veretű végső gondolatába is ezt az alakot építi be: „Nem hal meg az, ki *milliókra* költi — Dús éite kincsét”. (Megjegyzendő, hogy Széchenyi is rendszeren *milliókban* számol politikai és gazdasági munkáiban, nem *milliomokban*.)

Petőfi szövegeiben nem találtam hasonló szabályos árnyalati eltérést a két alak használatában: „Az apostol” — tudjuk — éppen nem vidékies-népies stílusú mű, Szilveszter gondolata mégis „*Miljom s miljom* mérföldnyire száll” (III.; más effajta *miljom* alakra figyelmeztet bennünket Hartai Sándor: Nyr. 79 : 420); a szintén irodalmias-szenvedélyes hangnemű „A XIX. század költői” szerint viszont *milliók* cáfolják meg a világreakció maszlagos szavait. S ez nagy általánosságban a többi XIX. század középi írónál is ilyenféleképp mutatkozik, bár CzF.-nak az a megjegyzése, hogy a *milliom* „módosulattal különösen a népnyelvben” találkozni, többé-kevésbé — amennyire az akkori „népnyelv” ilyen számfogalom nevével élhetett — elfogadható. — Még azt sem mondhatom, hogy többesjellel, főnéviesen nem használták a *milliom* szót; vö. személyre vonatkoztatva: „*Milliomoktól* imádva ott éldelni” (Kisfaludy K. M. Munkái 3 : 72); pénzegységre értve: 1846: „ön *milliomokat* ígérhetne nekem” (Jósika: Akarat és hajlam 1 : 112).

b) A manapság régiesnek ható *milliom* alak a XVIII. században is megvolt (vö. NySz.). Egy főnévi használatú, verses példám 1788/1791-ből: „te, ki bírsz *Milliomokkal*” (Sz[üts] I.: Erk. és elegyes versek 34). Sőt a század első negyedéből *millium* változatról is régóta tudunk. Mikes 1724-i, 56. sz. leveléből idézem (az 1906-i díszkiadás 69. lapjáról) az egyik ilyen adatot: „hogy egy aszszony [ti. Kleopátra, gyöngyök alakjában] meg ett egy *milliumot*”.

A *millium*—*milliom* végződése első pillantásra latin eredetre mutatna (vö. pl. a latinból való *lilium* > *lilium* szóval). A latinban azonban mai tudásunk szerint nem volt (még a késői latinságban sem) *millium* számnév. Másrészt a XVIII. századból több *million* alakú adatunk is van. A NySz. 1749-i adatának megbízhatóságához ugyan szerintem talán szó fér („Egy *million*: eine *milliom*”); de ezek hitelesebbek: 1755: „*million* esztendők mulva-is egész lészen” (Pinamonti J. P.: Magános puszt. ker. 352*; vö. mégis uo. 203: „időknek *milliom*”); 1771: „hatvan *million* személynél több” (Molnár J.: Egyh. tört. 3 : 246)*; 1795: „Kiknek tömjéneztek sok *Million* Népek” (Molnár Borbála: Munk. 4 : 38).

Adataim tehát eléggé valószínűsítik Szinnyei József (NyK. 33 : 248—9) és Simonyi Zsigmond (Nyr. 40 : 242; 47 : 142—3) föltevését, hogy ti. a *milliom* a *million*-ból jobbára az *almárium*—*almáriom* típusú szavakhoz való idomulás — hogy úgy mondjam: „meglatinosodás” — folyamányaképp alakult ki. — Megjegyzem még, hogy a SzófSz. a *mil[l]ion* alak történetét kérdőjellel egész a XV. század végéig visszaviszi azáltal, hogy utal az Ábel-Szójegyzékre. Ennek számnevei közt valóban van egy „melli (!) milion” szópár (NyK. 31 : 227), noha a kiadó Simonyi ez esetben — miért, miért nem? — nem nyomatta dőlten a *milion* tagot, sőt erre az adatra a *million* < *milliom* változást magyarázó, főntebb említett írásaiban sem hivatkozott. Magyar szövegösszefüggésben a XV. sz. végén még nem tudnám elképzelni a magyar *millió*, *milliom*, *million* szókör egyik tagját sem. Ekkor még legfőljebb arról lehetne szó, hogy a megelőző fok ezer (*szer*, *-te*, *-nyi*) ezer, *tíz százezer* stb. — szintén ’1 000 000’ jelentésű — kifejezései közül mi volt meg. (Vö. a NySz. adatai közül: 1516, JordK. 894 : *Ezerzer* való

ezer; 1604, Pázm:KT. 349: *Ezerni ezer képpen*; 1696, Illy:Préd. 2:431: *Tizszázezer*; stb.)

A *millió*—*millio* szóalakra szintén úgy valahogy vannak a XVIII. századból adataink, mint a *millium*—*milliom*, illetőleg a *million* változatra. A NySz. ugyan már PPI.-ből, azaz 1708-ból idézi: „Egy *millió*: decies centena milia”, én azonban ennek nyomát se láttam a jelzett műben. A NySz. egyetlen szöveges (1748-i) adata azonban (Fal:NA. 162) hiteles: a Nagyszótár egyik céduláján is megvan (egy-két más szóbeli betű eltéréssel); vö. ugyaninnen még: „Hány *millio*-Lélek vagyon ott-alatt a’ földnek gyomrában”*. Érdekes korai példák még: 1750: „*millionként* mennek [ez úton a bűnösök] a pokolba” (La Placette J.: *Ethika* 35)*; „[A Nap] tizen-nyöltz *Millio* kilentz-száz husz-ezer mértföldnyire légyen” (Sófálvi: *Erk. elmélk.* 69)*; 1782: „Az ez előtt valót [ti.: számot, nevezik] ... *milliósnak*, vagy ezernyi ezeresnek” (Maróthi Gy.: *Arithm.* 2)*; 1794: „A’ további hadi-költségekre nézve, ismét 16 *milliónyi* Crédit-papirossak nyomtatnak Turinban” (MMerk. 1405)*. — A SzófSz. szerint a *millió* vagy a középlatin *millio* átvétele, vagy a német *million* latinositása. (Az utóbbi esetben tehát arról volna szó, hogy a német *Union*—latin *unio* alakviszony mintájára kikövetkeztették őseink a német eredetű *Million* mellé is az ál-latin *millió*-t — mint ma g y a r nyelvi számnevet.) Latin eredetűnek mondta régebben már CzF. is. Én megfelelő korú hazai latin *millio* adatok nélkül nemigen tudom ezt elfogadni, hiszen Bartal: *Gloss.* is csak egy 1792-i (?) magyarországi latin példát említ rá. A középlatin *millio* egyébként az olasz *milione* ’nagy ezer’ szóból való; ugyanebből lett az 1359 óta ismert francia *million* is (l. Bloch—Wartburg: *Dictionnaire Étymologique de la Langue Française*² [1950.]); az utóbbiból pedig a német *Million*, mely a pénzgazdálkodás körén túl csak a XVII. században terjedt el (l. Kluge—Götze: *Ety-mologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*¹¹ [1934.]).

A *millió*-nak köznyelvi *milio* ejtéséről l. Nyelvművelésünk főbb kérdései 130; az alsóbb beszélt nyelvi *millijó* alakot használja Gelléri A. E. hőse, l. Ház a telepen 198; ritka *miljó* változatára csak verstanilag megkötött helyzetben van példám.

5. Most külön kérdés nélkül térnék rá a tárgykörnek talán legérdekesebb részletére: hogy hogyan keletkezett mára a *millió* változat-sképzős származékából a *millió*s ’legalább 1 000 000-t magában foglaló’ melléknév, a *milliom* hasonló derivatumból meg a *milliomos* ’legalább hétjegyű számmal kifejezhető érték tulajdonosa’ főnév.

Az elsőnek a kialakulására vonatkozólag voltaképp már nincs szükség külön magyarázatra; vö. Maróthinak fentebbi (1782-i) alkalmi *milliósnak* ’millió

s számnak’ adatával. Ez a használat ma is közkeletű: áruházaink *millió*s forgalmat bonyolítanak le, a könyvheten *millió*s tömegek vásárolnak az új kiadványokból, gyermekeink a tanterv szerinti iskolai osztályban ismerkednek meg a *millió*s számértékekkel, a földrajzban *millió*s városokról tanulnak stb.

Csakhogy amint nem véletlen, hogy a fölvilágosodásnak nálunk való elterjedésekor — úgy 1700 és 1800 közt — kezd mind többször szükségessé válni az ’1 000 000’ jelentésű, azaz viszonylag fejlett tudományos gondolkodást, illetőleg pénzgazdálkodást feltételező határozott számnév, úgy a tőkés fölhalmozódás is ez idő tájt termeli ki a fejlettebb pénzgazdálkodású nyugati országokban az uralkodó osztály legirigyletebb és legrettegettebb

tagjait: a késői latin szóval *millionarius*-nak, franciával *millionaire*-nek (1740 óta, l. Bloch—Wartburg: i. m.), némettel *Millionär*-nek (1767-nél aligha régebből, vö. Kluge—Götze: i. m.) nevezett specieseket. Legelőször idegen híreket közvetítő újságjainknak van szükségük az új fogalom szavára, majd gazdaságpolitikásainknak és a modern nagyvilági életet ábrázoló íróinknak is egyre többször kell magyarul megnevezniük e bámult vagy gyűlölt alakokat, a kialakuló fináncotke korának mágnessait.

Érthető, hogy legelőször a „*millió*s vagyónú”-féle kapcsolatokból kiemelt *millió*s melléknév jut alkalmi ráértéssel, majd társadalmi érvénnyel ilyen jelentéshez. Ilyen adatunk meglepő koránról van, vö. 1790: „a' Parasztok-is a' *Milliosokkal* tartottak” (MKurir 500)*. A teljes irodalmi állandósulást mutatja például az 1840-ben Kolozsvárt kiadott Remény című zsebkönyv; benne a szerkesztő — Szentiványi Mihály — egy bohém társaságban ezeket mondhatja: „Hogy víg életünket folytathassuk, valóban *millió*soknak kell lennünk” (6); „*Milliosság* [!] ... rajtunk nem segítene” (uo.). S 1877-ben Arany Jánosnak a kapitalizálódó főváros társadalmának haláltáncát ábrázoló balladájában, a „Híd-avatás”-ban ugyancsak így szólítja „jelenésére” a halálos kavargás többi résztvevője a tönkrement pénzembert: „Most a *millió*son — Van a sor: bátran, öregem!”; egy 1895-i verses bölcselkedésben pedig ezt a nem szellemtelen hexametert olvassuk: „Pénz öli a *millió*st, pénzért öli társit a többi” (Kolmár J.: Világnézet 73)*. — A mi évtizedeinkre ez a fajta *millió*s — úgy látom — nem maradt fenn; untig elég volt nekünk a *milliomos* is!

Az utóbbi szóalakulat azonban régebben szintén járta melléknévi használatban, bár az előttem ismert előfordulásokban valahogy ez is mindig vagyónra, vagyonosokra vonatkozik. Így 1833-ban Bajzának harcos Kritikai Lapok című folyóirat-kezdeményében ilyen összefüggésben olvassuk: „nem annyi e ez, mintha valamely *milliomos* gazdag vérverítékezve, nagy keservesen ásóval és kapával keresné kenyerét?” (3: 96); hasonló a következő (nagybirtokos gazdálkodásunkra is jellemző) 1881-i adat is: „Három *milliomos* birtokkal dobra jutottál?” (Tomor J.: Kor. tükre 70)*. Ez a fajta alkalmazás napjainkra láthatólag merőben eltűnik. Igaz ugyan, hogy „*milliomos* termelőszövetkezetekről” ma is olvasunk, de az effajta kifejezések *milliomos* szavában már a *milliomos* főnévnek olyanféle — másodlagos — melléknévi alkalmazását érezzük, amilyen a *munkás* főnévé a *munkás vezérigazgató*-féle szerkezetekben.¹ Hadd idézzek végül egyetlen mai újsághírből példát a *millió*s és a *milliomos* eltérésére. A cím: „*Millió*s vagyont harácsol össze egy ... spekuláns” (Magyar Nemzet 1958. júl. 20. — 5); a szövegből: „autóvásárlás is szerepelt az újsütetű *milliomos* programjában”.

¹ Csak futólag említem meg a főnévi *millió*s-nak, *milliomos*-nak megfelelő, szintén magyar szövegben előforduló idegen elnevezéseket:

a) *millionárius*: 1810: „szeretné [!] kiki ... *millionárius* lenni” (Bárótz: Adeptus 58)*; 1839: „Páris egy világ, melyben a' koldustól a' *millionáriusig* mindenki külön reményeit 's csalódásait találja” (Eötvös: A' Carth., l. Árvizk. 3: 178); 1861: „Valjon egy *millionárius* létezése hasznosabb-e az államnak, mint sok ezerre menő néptömeg” (Beniczky Lajos: Orsz. gyűl. beszédek 10)*;

b) *millionár*: 1842: „hogy *millionár* lettem” (P. Horváth L.: Kaleid. 1: 40)*;

c) *millionér* stb.: 1830: „Melly országban sok *millionár* és sok Genie van, ott nincs száma a' koldusnak” (P. Thewrewk: Alap 2: 11)*; 1844: „Miért nincs egy *millionör* [!] keblében annyi életkedv, mint c' koppadt köntösök alatt?” (Kuthy L.: Munk. 5: 167)*; vö. még: *milijóneres* 'milliomos' SzamSz.

Persze nem valamennyiszer képeztünk a kettős alakokból azonos formansú származékokat, s még az ilyen kettős alakok mindegyikéből sem lett jelentésmegoszlással olyan tiszta alakpár (duplett), amilyen a *milliós*—*milliomos*; az utóbbihoz tudvalevőleg az is kell, hogy a két alakváltozathoz egynél több, eléggé elkülönülő jelentésárnyalat tartozzék. A költői nyelvben például mindkét változathól létrejött a -z képzős igei származék, de egyetlen (azonos) jelentéssel, s a társadalomnak még erre az egy jelentésű igrére sem volt tartósan szüksége. Vö. 1822: „*Milliózva nézi* [lelked büszkesége] léte' édességét" (Döbrentei, I. Aurora 1: 166) és 1823: „Kis hang a' szerelem, *milliomozva* — Zengedez" (Kisfaludy K., I. uo. 2: 345)*. — A -nyi képzős melléknév szintén mindkét alakból megszületett, de jelentése ugyanaz volt mindkét származéknak. A *millió*-ból egy 1796-i példát főntebb már idéztem is; a *milliom*-ból vö. 1782: „sok *milliomnyi* tündérek lebegdésnek benne az észben" (Bartzaifalvi Szabó: Tudományok 38)*. Napjainkra — tudjuk — már csak az előbbi őrződött meg. — A -d(ik) képzős számnévi származékban, mint láttuk, mindmáig csak a *milliom* változat szolgált tőalakul.

6. A *milliárd* szó, amelyet én a magam nyelvi környezetében szinte csakis *miliárd* kiejtéssel hallok, valamelyest kevésbé bizonyult problematikusnak. Egy érdeklődő mintegy négy éve azt kívánta tudni, hogy van-e ennek olyan egyértelmű és határozott számnévi jelentése, hogy a mennyiségben is megfeleljen az újabban gyakran használt 10^9 szinonimának. Szerintünk igen; mert noha határozatlan számnévként is járatos (így különben a *millió* is él, sőt az *ezer* stb. is), '1 000 000 000' jelentésben éppoly világosan meghatározott mennyiséget fejez ki, mint a 10^9 , s amint a *millió* is pontosan megfelel a 10^6 -nak. — Viszont teljes mértékben jogosnak látjuk ugyanezen kérdezőnknek a *billió* szó használatára vonatkozó aggályait, mert ezt — illetőleg idegen nyelvi megfelelőjét — más értelemben használja a művelt nyelvek egyik része, mint másik része, azaz itt valóban szabatosabb a 10 megfelelő hatványával való körülírás. Így a VEB Bibliographisches Institut szerkesztésében Lipszében kiadott 1954-i Fremdwörterbuch szerint a *Billion* Németországban és Angliában (meg hozzátéhetjük: nálunk és más itteni népek nyelvében is) 'egy millió millió'-t jelent (10^{12} -t), ellenben a Szovjetunióban, az Egyesült Államokban és Franciaországban (s itt is elsorolhatnánk még jó egypár más országot) csak 'ezer millió'-t (10^9 -t).¹ — A műszók szaknyelvi alkalmazása dolgában azonban mi igazában nehezen adhatunk végleges tanácsot a szakmán belülieknek.

Mint igen-igen nagy számfogalom neve, a *milliárd* érthetően jóval ifjabb műveltségű szó, mint a *millió*. (Zárójelben jegyzem meg: amint a *millió* jelentését is eleinte körülírással fejeztük ki: *ezernyi ezer*, *ezerszer ezer* stb., úgy jelölte Arany is körülírással — népiesen? — a *milliárd* értelmét a főntebb idézett *miljom-ezer*-szavával. Ugyanígy beszélteti édesanyját Móra Ferenc is, Georgikon 80: „*Tízszáz milliom* sok esztendő is beletelhet még abba"). A francia *milliárd* Bloch—Wartburg idézett etimológiai szótára szerint mindössze 1554 óta ismeretes; Gamillscheg: Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache (1928.) szerint provanszál eredetű. A német

¹ Ha már e ritka nagy értékű számneveknél vagyunk, megemlítem: a *billiárd* '10¹⁵', a *trillió* '10¹⁸' értelmű.

Milliarde Kluge—Götze i. m. szerint a franciából való, s 1773 óta adatolható. A mi *milliárd*-unk nyilván ez utóbbinak az átvétele (tehát CzF. igen pontatlanul írta: „Ered a latin *millió*-ból”), s ehhez képest már meglepően korán felbukkan, noha először szintén csak fordított újsághírekben: 1796: „[az] Assignatáknak ... summája leg feljebb 40 *Milliárdokra* ... mehet” (MMerk. 64)*; „Két *Milliárd* és 400 *Millio* Livrányi ... Teritorial-Mandatumok ... készítettnek” (uo. 406)*. A statisztikai-államgazdasági munkákba innen természetesen jut be (Széchenyi 1833-i Stadiumja már többször is használja), sőt hamarosan irodalmi nyelvünkben is otthonossá válik, persze inkább csak mint határozatlan számnév: 1824: „Mint a' nap sugárzatiban szállongnak a' *milliárd* porzatok, úgy repkednek az imádók Lotti kellemei körül” (Fáy: Kedv-csapongások 1: 23); 1848: „[Szilveszter gondolata] immár fölül volt — A csillagoknak *milliárdjain*” (Petőfi: Az apostol III.); 1877/1904: „a *milliárd* virágbimbó csak az utolsó éjjeli harmatra várt még” (Jókai 64: 137)*; ?/1956: „kapj egy helyett sorsot két *milliárd*at [!]” (Illyés: Kézfogások² 58; ríme: példaadásnak). Utóbbi szerepében a keresetten költői *míriád* egyértékese; vö. 1843: „Egy ég mosolyog *míriádnyi* örömeivel” (Frankenburg Adolf, I. Emlény 162) vagy ?/1917: „[a néma] faj] felbozsog és setét — Rezgé:ével a lég megtelik és a fül — És a test *myriád* pórusa hallja mind” (Tóth Árpád: ÖV. [Szabó L. kiadása]⁴ 51); ?/1924: „s az elesített világon — Csak *míriád* virág szelid sajkája leng” (uo. 99); „Zengett testemnek s a világnak — *Míriád* élő pórusa” (uo. 115).

A *milliárd* még gyakoribb fő- és még ritkább melléknéves használatban, mint a *millió* (a németben ez is nőnemű főnévként él!): mód- és állapot-határozói -n (-an) ragot tehát még kevésbé fűzünk hozzá (vö. a 2. ponttal).

Csaknem ugyanez vonatkozik a -d(ik) számnévképzőre is. Végre is kinek jutna eszébe pl. *tucatodik*-at mondani?! Hozzáteszem azonban: ha valóban szükség volna rá, az o kötőhangzós *milliárdod(ik)* ellen nyelvileg nem gáncoskodhatnánk. (Vö.: *milliárdok*, *milliárdot*, *milliárdos*; Illyés Gyulának imént idézett *milliárd*at alakja ma csak kivételes, nem köznyelvi kötőhangzós!)

A *milliárdos* — mint egyetlen alak — természetesen mind a mai melléknévi *millió*s, mind a főnévi *milliomos* származéknak megfelelő szerepet betölti. Az előbbi leginkább kereskedelmi-költségvetési fogalomkörben járja, pl. 1899: „*milliárdos* világforgalmi értékről van szó” (Ábrányi K.: Képek 104)*; az utóbbi ma főként a marxizmus—leninizmus szellemében folytatott osztályharc műszavaként gyakori, pl.: „sehol nem nyilvánult meg oly durván, oly nyíltan vesztegetés formájában a tőke hatalma, egy maroknyi *milliárdos* hatalma az egész társadalom felett, mint Amerikában” (Leninből, I. Marxista olvasókönyv 141)**. Még csak egy mai újságnyelvi példát említek: „A kőolaj *milliárdosainak* egyetlen alibije [a közel-keleti fegyveres beavatkozásra] egy Chamoun [libanoni elnök] vagy egy Husszein [jordániai király] segélykérése” (Esti Hírlap 1958. júl. 20.—5).

Tompai József

Köszönés és megszólítás napjainkban

I.

A társadalmi kapcsolatteremtés nyelvi formái a köszönés és a megszólítás. A köszönés az ősember babonás, szómágiás világából átörökölt, tartalomvesztett kívánság, melyet találkozásnál vagy beszélgetés elején és végén használunk hagyományos mozdulatokkal kísérve. Tartalomvesztett azért, mert ma már nem a szellemhiten alapuló, szellemeket megszólító, szószerinti kívánság konkrét kifejezője, csupán a velünk kapcsolatba kerülő embertársaink iránti tisztelet és jóindulat jele. Hiszen ma már nem gondolunk konkrétan arra egy *jó napot* köszöntésnél, hogy szeretnénk is, ha az illetőnek ma jó napja lenne. A *kezet csókolom* köszönések túlnyomó része is nélkülöz minden kézesókoló szándékot. Az *Isten hozott* sem jelent feltétlenül vallásos meggyőződést. A köszönés a társadalmi érintkezés eltömegesedésével egyes alkalmakkor el is tűnhet. Hiszen a régi ajtócsengettyűs szatócsboltok lassan előcsoszogó öreg tulajdonosai köszönés- és társalgásigényükkel együtt ma már átadták helyüket a szinte másodpercenként mást-mást kiszolgáló, sorbanálló nagy tömegeket gyorsan cserélő, nagy forgalmú, köszönésmentes üzleteknek. Lassanként néprajzi érdekességgé válnak a kisebb falucskák mindenkit ismerő s így mindenkinek köszönő és ezt a családi szokást az arra járó idegenekre is kiterjesztő parasztemberek. Nagyobb városokban ma már a futólagos tudakolások elejéről is elkopott a köszönés, sőt legtöbbször csak a kölcsönös bemutatkozással szentesített beszédkapcsolat jogát, a válaszköszönés pedig ennek a jognak az elismerését jelzi. Udvariasabb emberek azonban köszönéssel jelzik az átmeneti, rövidebb beszédkapcsolat megteremtésének a szándékát, illetve ezen szándék elfogadását is. Átadhatja helyét a köszönés egyéb mozdulatformaságoknak is. Hallótávolságon túl köszönhetünk puszta kalapemeléssel, kalap nélkül fejbólintással vagy kézfogást jelképező karmozdulattal, esetleg bizalmasabb viszony esetén csókot dobó kézmozdulattal. Tanteremben a nevelő érkezésekor és távozásakor a tanulók néma vigyázállással köszönnek. Hasonló üdvözlő mozdulat a katonai tisztelgés, mely a legénységnek általában szóveg nélküli, a tisztikarnál viszont szóbeli köszönésformákkal párosul.

A magyar köszönésformák rendszere erősen szétágazó. A bennük kifejezett sokféle szempont szerint meg lehetne különböztetni érkező, távozó, napszakos, vallásos eredetű, szervezeti, egyes vagy többes számú, osztály-, életkor- vagy nemi jellegű, valamint tréfás és alkalmi köszönésformákat. Ezek a szempontok azonban olyan erősen összekuszálódnak, hogy az ezek szerinti csoportosítás nem volna célszerűnek, dialektikusnak nevezhető. A csoportosítás, illetve szempontkeresztezés nehézségeit a legkisebbre szorítani talán úgy lehetne, ha századunk nagy társadalmi átalakulását nagyobb egységű csoportonként újra meg újra végigkísérve köszönésformáinkat a következő tagolásban tárgyalnánk: 1. férfiköszönések (egymás között és a nőknek), 2. női köszönések (egymás között és a férfiaknak), 3. gyermekköszönések, 4. tegező köszönések, 5. szervezeti köszönések.

1. Férfiköszönések. A tőkés közelmúlt köszönésnormáit a magyar „középosztály” számára a régi idők szalonszabályait tükröző Új Idők Illemkódexe rögzítette le. A kódex erre vonatkozó fejezete szerint a

magyar „középosztály” férfitagjai egymás között a következő köszönésformákat ismerték el a felszabadulás előtti társadalmi érintkezésben magukra nézve kötelezőnek: „veled egyenlő rangúaknak: »jó napot kívánok«; magasabb rangúaknak: »van szerencsém«, nagyon magasrangúaknak: »alázatos szolgája«”. A *jó napot kívánok* köszönés mellett a kódex nem említi a többi napszakos köszönést (*jó reggelt, jó estét, jó éjszakát kívánok*), melyek a legrégibb, legdemokratikusabb és ma is a legelterjedtebb köszönések, de ezek a gyakorlatban a *jó napot kívánok* köszönéssel egyenértékűek voltak. A gyakorlatban a *kívánok* szó nélküli rövidebb forma (*jó reggelt, jó napot* stb.) kimértebb, hidegebb, fölényesebb, illetve közvetlenebbül mellérendelő, a hosszabb forma pedig a viszonylag nagyobb fokú tiszteletnek a hangulatát tükrözte, és tükrözi ma is. Nem említi az Új Idők Illemkódexe az egymást tegező „középosztálybeliek” *szervusz* köszönését sem. Ez azzal magyarázható, hogy itt nem maga a köszönésforma volt kérdéses, hanem csupán a tegezés, melynek éppezért három és fél oldalt szentelt a kódex.

A felszabadulás előtti értelmiség fenti illemkódexben tükrözött köszönésgyakorlata tehát az osztálytársadalmak megalázó különbségeinek szellemében született, és hiányzott belőle a népi köszönésformák legfőbb jellemzője, az érkezés és távozás szempontjának megkülönböztetése. Ennek oka az volt, hogy a németből fordított *kezét csókolom* és a *van szerencsém*, valamint a latinból fordított *alázatos szolgája* a *servus humillimus*-ból rövidült *szervusz*-szal együtt jövet-menet egyformán használatos volt. A *jó napot kívánok* köszönést ugyan a nemzet legnagyobb és leghagyományörzőbb osztálya, a parasztság csupán érkező köszönésül használta, ezt a megkülönböztetést azonban a parasztságtól származásban és érzelmi közösségben nagyobbbrészt távol álló régi értelmiség nem vette át, és német mintára a *jó napot kívánok* köszönést érkező és távozó köszönésül egyaránt használta.

A falusi férfilakosság köszönésgyakorlata nem ismerte az illemkódexek idegen eredetű köszönési ranglétráját, csupán az érkezés és távozás alkalmának rendszeres és következetes megkülönböztetését. Érkező köszönésül a parasztság a *jó reggelt (napot, estét, éjszakát) kívánok* mellett gyakran használta ezek vallásos eredetű, hosszasabb formáit: *adjon Isten jó reggelt (napot, estét, éjszakát)*, amire a fogadó köszönés sohasem az érkező köszönés teljes megismétlése, hanem annak valamilyen rövidített formája volt: *adjon Isten* vagy *jó reggelt (napot, estét)*. Hangalak tekintetében ezek is tovább rövidülhetnek. A köszönés elejét elnyelve lehet a *jó napot kívánok*-ból *pot kívánok*, a *jó estét*-ből *stét*, a *jó éjszakát kívánok*-ból *cakát kívánok*, az *adjon Isten*-ből *sten* stb. Rövidülhet egy köszönés kihagyásos mondatná is. Ilyen az *áldja meg* köszönés, mely az *Isten áldja meg* (vagy az *áldja meg az Isten*) rövidülése. Az *aggyon Isten* ejtésből egyfelől az *aggyisten* fejlődött, másfelől az *agyonisten*. A Hajdúságban a *jó estét* testvéralakja, a *jó esvét* dívik, mivel itten az *estve* (a ragos *estvel* rövidülése) nem *este*, hanem *esve* alakra rövidült tovább. Több tájalkaja él a *jó éjszakát* köszönésnek is, melyek mindegyike a régi és népi *jó éjtszakát* alakra utal (*jojcakát, jóccakát* stb.).

A *jó reggelt kívánok* köszönés mellett inkább annak kiegészítésére, de néha helyettesítésére is használatos falun az *egészségére az éjszakai nyugalmat* köszönés.

Az életmód különbségéből adódik, hogy a parasztember már régen *jó napot*-tal köszön, amikor a városi ember köszönése szerint még mindig reggel van.

A házába érkező, szívesen látott vendéget emellett így is üdvözölheti a parasztember: *Isten hozta* vagy *hozott* (a magázásnak vagy tegezésnek megfelelően).

A tréfára hajló jókedvtöbblet vagy a módosabb formák kedvelése a napszakos köszönéseket is megnyújthatja jelzőkkel, pl. *pálinkás jó reggelt, szép jó napot, szerencsés vagy csöndes jó estét, nyugodalmas jó éjszakát*.

Távozó köszönésként a parasztság sohasem használta a *jó reggelt, jó napot* és *jó estét* köszönéseket. Ezek közül a *jó napot* és *jó estét* mint távozó köszönések a városi emberek nyelvgyakorlatába német fordításból kerültek. Köszönési gyakorlatában el nem városiasodott parasztember távozó köszönésként délelőtt a napszakra nem utaló, távozó köszönésformáinak egyikét használja, délután pedig, ha esetleg nem napszakra nem utaló távozó köszönést használ, akkor a jövetelkori *jó napot* ellenére *jó éjszakát* kíván.

Az üdvözölt személyek többes számát is ki lehet fejezni, amint az a mondat szerű köszönéséknél természetes, pl. *Isten veled* (vagy *veletek*), *kezét* (vagy *kezüket*) *csókolom* és a *szervusz* sajátos többese, a *szervusztok*. Talán ilyen törekvés eredményeként született meg a kedélyeskedő *jó reggeleket* (*napokat, estéket*) *kívánok*.

Napszakos köszönésre bizalmasabb viszony esetén így is válaszolhatunk: *neked is* vagy *magának is*.

A napszakra nem utaló, távozó paraszti köszönések egy része Istenre bízva az elmenendőt: *Isten vele* (vagy *veled*), *Isten áldja* (vagy *áldjon*), *Isten áldja meg* (vagy *áldjon meg*), *Istennek ajánlom, áldja meg az én Istenem*, más része jókívánságot ad útravalóul: *jó egészséget, minden jót* vagy idegenszerűen *minden jókat, minden jót kívánok, sok szerencsét, járjon szerencsével*.

Használatosak ezenkívül a parasztság körében — bár egyre gyérülő arányban — egyházi szervezeti köszönések is. Ilyenek a katolikus *dicsértessék* (a hívők egymás közötti köszönéséül ebben a rövidült formában, míg a papság csonkítatlanul használja: *dicsértessék a Jézus Krisztus*) és a református *áldás, békeség*.

A városi élet köszönési gyakorlatában a társadalmi formák törvényszerű lejjebb csúszása már a felszabadulás előtt érvényesült. Az *alázatos szolgálja* a „nagyon magasrangúaknak” rendelt köszönésből előbb a „magasabb rangúaknak” címzett köszönéssé csúszott le, később pedig a városi egyenrangúak kölcsönös magázó üdvözlésformájává szélesült. Ezzel egyidőben hangtestében is a kopások sorozatát szenvedte el: *alátos szolgálja, alás szolgálja, alászolgálja, szolgálja*, sőt ez utóbbit a németes városi hangsúly tréfásan tovább koptatta, így született a szellemeskedő kis torzszülött *gája*.

A *van szerencsém* köszönésforma a felszabadulás előtt a polgári életből viszonylag szélesebb városi körökben általánosult, a felszabadulás után azonban elvesztette terjeszkedő erejét, és csak a rajta nevelődött idősebbek és az üzleti élet körére korlátozódott. A *van szerencsém* mintájára még a felszabadulás előtti üzleti élet légkörében született a *volt szerencsém* és a *legyen szerencsém* mint a távozó üdvözlés formái.

A városi lakosság érkező köszönéseinek számát gyarapítják az effajta egyénieskedő, finomkodó, tréfálkozó vagy csupán a köszönések sokféle értékelési hangulatot árasztó légkörét elkerülni igyekvő és épp ezért semlegesítően általánosító törekvésű köszönések is: *legyen üdvözölve, üdvözletem, üdvözlöm, köszöntöm*, a felszabadulás utáni tréfásan pártoskodó *harcos üdvöz-*

letem és a legújabb, reklámidéző *szervusz szalvusz*. Régi egyénieskedés a mohamedánoskodó arab *szálem alejkum* és a latin nyelvtudást fitogtató *szalve*. Természetes, hogy az egyénieskedő köszönések tréfásan bizalmaskodó jellegük folytán fölfelé egyáltalán nem használhatók, csak hasonlóké egymás közötti tréfálkozása során.

Elterjedt városi búcsúzó köszönés volt az egyenrangúak között vagy lefelé használt és a kapcsolat kölcsönös kellemességére továbbra is igényt tartó *viszontlátásra* közvetlenebb hangú, rövidült alakjaival (*viszlátásra*, *viszlátás*, *viszlát*, *viszlá*) és tréfás módosulatával (*viszontkacsintásra*). A felszabadulás után a *viszontlátásra* mint búcsúzó köszönés fölfelé és lefelé egyaránt országsszerte használatossá vált.

A parasztság vallásos eredetű távozó köszönéseinek mintájára megszületett az irodalmiasan finomkodó, ugyanakkor közvetlen hangulatú *ég veled* és *ég áldjon*, majd az *ön* szó nyelvújítási megszületése után keletkezett *Isten önnel*, *ég önnel*. Hasonló szülemények a *jó éjszakát* udvarló hangulatú társa, a *szép álmokat* és ennek közvetlen, tréfálkozó párja, a *szép álmokat*, *rózsás csókokat*, valamint a barátian egyszerű *aludj jól* köszönések.

A vallásos eredetű francia *adieu*-ből ejtésszerűsített *adiő*, majd a későbbi *agyő* a leggyorsabban lecsúszott köszönésformánk. Irodalmi berkeiből kilépve csakhamar túlhaladta a városi finomkodás hangulatát is, és ma már csupán a könnyedén felelőtlen elválás hangulatának kifejezésére alkalmas.

Az egyházi latinból fordított és a régi keletű udvariasság lehetőségét árasztó *béke veled* egyaránt lehet meghitt alkalmi elköszönés, és közvetlen baráti búcsúzó is.

Az *ajánlom magam(at)* búcsúzó köszönést már az Új Idők Illemkódexe sem tartotta ajánlásra méltónak. Használati köre a felszabadulás után még szűkebb körre szorult vissza.

A férfiak körén belüli köszönésformák között említhetők az alkalmakhoz fűződő és így ritkábban használható alkalmi köszönésmódok is, bár ezek egy része a nők között is általánosan használt. Ezek voltaképpen olyan alkalmi kívánságok, melyek legtöbbször helyettesíthetők erre az alkalomra a köszönést. Ilyen az elutazás előtti búcsúköszöntés, a *jó utat* és a *szerencsés utat*, a katonai szolgálatra való bevonulás, esetleg valamilyen katonai vállalkozásra való indulás előtt használt búcsúzó köszönés, a *katonaszerencsét*, a szórakozni indulóktól való elköszönés, a *jó mulatást* vagy a *mulass jól*, a nagyobb feladatok előtt állóktól elköszönő *sok sikert*, a meglátogatott betegről való elköszönés, a *javulást*, *jobbulást* vagy *gyógyulást kívánok*. Étkező ismerősünkre ráköszönhetünk így is: *jó étvágyat (kívánok)*, esetleg tréfásan így: *jó ebédet az étvágyhoz*. Erre a válasz némely vidéken a kínálás szándéka nélkül: *Tartson velünk!* Üzemi ebédlőben, ha sürgető munkánk miatt nincs módunkban megvárni, míg asztaltársunk befejezi étkezését, így szoktunk elköszönni: *további jó étvágyat kívánok*. Ha a vezető olyan beosztottját hivatja magához, akivel aznap még nem találkozott, az illető köszönés helyett így is üdvözölheti főnökét: *szolgálatára* (ti. megjelentem). Telefonban vagy rádióban való elköszönéskor általánosan használt a *viszontlátásra* példájára alkotott *viszont-hallásra* búcsúzó köszönés.

A férfiak egymás közötti köszönésétől úgyszólván az egész világon csak nálunk különböznek azok az üdvözlési formák, amelyekkel a férfiak köszöntik a nőket, annak ellenére, hogy a régi magyar köszönésformák a nemek szerinti megkülönböztetést egyáltalán nem ismerték. Erről ennyit ír

az Új Idők Illemkódexe: „Ha szóval is köszönsz, hölgyeknek azt mondd: »*kezét* (nem pedig *kezeit*) *csókolom*...” A *kezét csókolom* köszönés a kézcsókkal együtt a Habsburgokkal való áldatlan államházasságunk hozományaként Bécsből került a magyar polgári életbe. Oda pedig a spanyol szertartással rokon osztrák udvari illemkörből csúszott alá. Nem kétséges, hogy a „középosztály” illemkódexe „hölgyek” kifejezésen csupán a saját osztálybeli hölgyeket értette, és így ezt a köszönést osztályköszönésként kívánta normává tenni. A társadalmi formák lecsúszásának törvénye értelmében azonban ez a „hölgyeknek” szánt köszönésmód a földesuras-tőkés rendszerben úgyszólván az egész városi lakosság nőüdvözlési formájává vált a hasonlók között és fölfelé, de sohasem lefelé! Ez annyit jelent, hogy nagyobb kor- és rangkülönbség esetén lefelé a városi férfilakosság is napszakosan köszönt a nőknek. A fölfelé törekvés azonban az osztályok egyenlőségét még a felszabadulás előtt tarkává tette, így ezen köszönésmód használati körének elhatárolása már a felszabadulás előtt sem volt könnyű feladat. Polgári demokratikus szellemű emberek már ekkor helytelen és európaiatlan csökevénynek minősítették ezt a köszönést. Makкаи János „Urambátyám országa” című társadalomrajzában így ír erről: „Minden esetben mellőznünk kell egy új korszakban a *kezét csókolom* köszönést...” (101). E köszönés elterjedésével párhuzamosan a hangtani lekopásnak sok fejlődési fokozata született és él különféle hangulattal egymás mellett. Igen ritkán, inkább csak színpadon lehetett hallani az íráshű *kezét csókolom* ejtést, sokkal gyakoribb a *kezéccsókolom* ejtésből rövidült *kezécsókolom*. Ebből tovább rövidült a *keécsókolom* szomszédjával, a *keicsókolom*-mal együtt. Gyakori volt a formaátvevő kispolgári és egyéb városi rétegekben a köznyelvi *kezét csókolom*, valamint az ennek *keziécsókolom* ejtéséből rövidült *keziécsókolom* és a tovább rövidült *kezécsókolom* alak természetesen *keszcsókolom*-nak ejtve. Ez utóbbi ejtést átvette a gyermekek váltófutója, hogy első szótagjában suttagó lehetővé zöngétlenült és a szóeleji *k-t* *h-vá* gyengítő *heszcsókolom* ejtés-állomáson keresztül *szcsókolom*, majd még tovább *csókolom* formában vigye tovább. Ez utóbbi alakok kisebb mértékben felnőtteknél is használatosakká váltak. A *csókolom* nőüdvözlésforma különösen a felszabadulás után terjedt el közvetlenebb, körön belüli használatban. Ennek oka az, hogy a felszabadulás után joggal sokat támadott *kezét csókolom* köszönéssel való kapcsolata, pontosabban: az ebből származásának tudata feledésbe merült, és így a támadásokat ügyesen kikerülő szerencsés középútnak látszott a középkorias *kezét csókolom* és a ma még minden társadalmi rétegnél teljesen át nem melegedett *jó napot kívánok* között. A *kezét csókolom* köszönésnek születtek ezenkívül különféle szórendcserés, németeskedő, tréfás, tegező és többes számú változatai is. Ilyenek a lovagiaskodó *csókolom a kezét*, a finoman tegező *csókolom a kezedet* vagy *kis kezedet*, a közvetlen vidámságú *csókolom a kacsóját* vagy *kacsódat*, a németből faragott *kisztihand*, az újdonsült vidám-vagányos *smárolom a jahtodat*, valamint a szöveggyűlés szándékosan pajkos alkalmazásával tréflázó *csókolom a kisztihandját* és ennek tréfás franciás torzítása, a *csókolom a zsüisztihandját*. Van, aki a *szervusz-t* nőkkel szemben udvariatlanul ropogósnak érzi, és más udvariaskodóbb formával cseréli fel, pl. *csókollak*, *csókolom a kezedet* (ez utóbbi többféle szórendalakítással). Az üdvözölt személyek többes számát emeli ki a *kezüket csókolom*.

Az a lovagiaskodó, udvarlásra kész férfiszellem, mely a *kezét csókolom* köszönést létrehozta, és (bár egyre szűkülő körben) fenntartotta, egyéb hasonló

szellemű egyéni köszönésváltozatot is teremthet. Így született meg a szer-tartásosan finomkodó *kézcsókom*, a lovagiasan egyénieskedő *hódolatom* és a felemás *legalázatosabb hódolatom*, mint ritkább nőüdvözlési forma. A jellegzetesen női *pá* köszönést férfiak nem használják, legfőlőbb tréfás férji köszönés lehet a *pá szívem*.

A felszabadulás után az Új Idők Illemkódexének sok osztályjellegű cikelyével együtt legelőször a „középosztály” „nagyon magasrangú” és „magasabbbrangú” képviselői tűntek el a történelem színpadának süllyesztőjében. Velük együtt tűnt el egyik napról a másikra, forradalmi ugrásszerűséggel a rabszolgaság viszonyaira emlékeztető *alázatos szolgálja* köszönésmód, mely egyfelől az úrhatnámtság, másfelől a szolgálalkúság legönérzetsértőbb kifejezője volt. Ezt a köszönést egyébként még a felszabadulás előtti polgári demokratikus körökben is teljesen idejét múltnak tartották és számtalanszor támadták. Fokozatosan háttérbe szorultak a vallásos eredetű köszönések is. A régi köszönések közül a férfiak egymás közötti használatában rang- és korkülönbségre való tekintet nélkül általános használatúvá váltak a napszakos köszönések (*jó reggelt, napot, estét és éjszakát*), valamint a *viszontlátásra* mint távozó köszönés. A nők felé irányuló férfiköszönések között zárványokba szorultak vissza a *kezét csókolom* köszönésváltozatai. Helyükbe előre törtek a napszakos köszönések és a *viszontlátásra* mint távozó köszönés. Ennek a változásnak az igényét tükrözi a Pártélet 1956. szeptember havi számában egy olvasónak küldött válasz erre a kérdésre: köszönjön-e kommunista *kezét csókolom-mal*? A szerkesztőség e cikkbeli megállapítása szerint „a hagyományos *jó napot, jó reggelt* köszöntés egyszerű józansága valóban méltóbb a hasonló korú férfiak és nők egyenjogúságon alapuló kapcsolatához, mint a cicomás *kezét csókolom*”.

2. Női köszönések. A nők egymás közötti köszönése annyiban különbözik a férfiköszönésektől, hogy úgyszólván a napszakos köszönések használatára szorítkozik. Kisebb mértékben használják emellett a többi férfiköszönést is, kivéve a *van szerencsém, alázatos szolgálja* és *kezét csókolom-féle* köszönéseket. Nő nőnek *kezét csókolom-mal* a felszabadulás előtt is csak a következő esetekben köszönt: 1. szüleinek és idősebb rokonainak (de csak a városi nyelvhasználatban), 2. kislány idősebb nőnek (ez is csak a városok nyelvtérületén), 3. a jobbágykor görnyeteg légkörét megelevenítve többkevesebb függőséggel terhelt, igen nagy társadalmi különbség esetén (pl. mosónő vagy cseléd a „nagyságos” vagy „méltóságos” stb. asszonynak, falusi szegénység az értelmiség asszonyainak stb.).

Nem nagyon elterjedt, sajátos női köszönés a gyermeknyelvi eredetű *pá*. Főfelé nem használatos, mellérendelőleg is csak szórványosan fordul elő magázódó majdnem-barátnők között. Sokkal gyakoribb a *pá* köszönés lefelé. Így köszöntek a női munkaadók fiatalabb nőalkalmazottaiknak (pl. *pá Julika*). Ezzel fogadják idősebb nők is náluk sokkal fiatalabb lány- vagy asszonyismerőseik köszönését (pl. *pá drágám, pá szívecském*), főleg abban az átmeneti életkorban, amikor a fiatal nőismerős nemrég nőtt ki az egyoldalú tegező *szervusz* köszönés bokorugró szoknyájából. Használhatják a *pá* köszönést a mindkét nembeli felnőttek is kisgyermekekhez intézett érkező, de főleg búcsúzó köszönésként. Bizalmas-tréfás a nők részéről használt *pá magának, pá neked* köszönés. Elsősorban nők részéről használt gyermeknyelvi köszönés a német gyermeknyelvből átvett *pá* és kettőzése, a *pá-pá*, mellyel a csecsemő- és tipegő kor képviselőit szokták üdvözölni. A tipegő korbéli

kisgyermek viszont csak akkor köszön *pá-pá*-val, amikor nyelvfejlődése még csak a mondatszavaknál, azok közül is még az ajakhangúaknál tart.

A nők között gyakori üdvözlő csókra utal a barátnők egymás közt használt *csókollak drágám* köszöne, a *puzzi* mint telefonbúcsúzás, valamint a magázódó nők *csókolom* köszönésformája.

A felszabadulás hatása tekintetében lényegében hasonló a felszabadulás előtti és a mai helyzet a nőknek férfiak felé használt köszönésformáinál is.

3. Gyermekköszönések. Régen, a napszakos köszönések általános elterjedésének demokratizmusa idején ismeretlen volt a köszönések megkülönböztetése kor, nem vagy rang szerint. A tőkés rendszer rideg ranglépcsője szétbomlasztotta ezt a régi patriarkális demokratizmust, és a *kezét csókolom* városi gyermekköszönésként való elterjesztésével új, de sápadt színnel gazdagította a városi udvariassági lehetőségek fénykört. A lényegre siető gyermeki formatakarékosság a felszabadulás után mihamar *csókolom*-ra kurtította a királyi udvar *kezét csókolom*-ját. Ez az egyszerű köszönésgyakorlat (felnőttnek *csókolom*, pajtásnak *szervusz*, *szevasz*, *szia*, *szi*) azonban nem sokáig maradt mentes a szempontkülönbségek fertőző étől. Napjainkban született a *szia csó* köszönés (a *szia csó*-ból vagy *szia csókollak*-ból?). Így köszönnek a lányok egymásnak és a fiúk a lányoknak.

4. Tegező köszönések. Az emberek közötti távolságok ige-
ragozást is felborogató megnövekedése nyelvünkben új, tegező köszönés-
formának, a *szervusz*-nak a kialakulását tette lehetővé. Így került át egyik
végletből a másikba a hajlongó kalaplendítés eredetileg alázatos, de ma
csak vidám latinoskodással használt *servus humillimus*-a kopottá kurtult
szervusz formájában, mely ma a tegező viszony kezdeményező és jellemző
köszöne. A *szervusz* ma éppúgy, mint régen, jellemezhet baráti és kartársi
viszonyt egyaránt. Mint a kartársi viszony kifejezője főleg az egyenmű munka-
társaknak egymás közötti érintkezése ében általános, különösen ott, ahol a
munkatársak azonos iskolai végzettségűek. Napjainkban azonban a férfi- és
nőkartársak közötti tegeződés is egyre általánosabbá válik. A tegeződés elterje-
dése arányos az osztálytársadalmak nyomasztó légkörétől és annak utóhatá-
saitól való megszabadulással. Falusi asszonyok között például igen szűkkörű a
tegeződés, városban viszont egyre könnyedebben általánosul. Általában azon-
ban a nők egymás között könnyebben tegeződnek össze, mint a férfiak.

A *szervusz* később létrehozta nyelvtani páratlanságú többes számát
szervusztok formájában. A személynévmásra utaló köszönésformák tegező-
magázó elágazása követte ezután a rövid-szikár *szervusz* kialakulását, nem
szólva a kalappöccintő *szervusz*-tól a tekintélytisztelően barátságos *szervusz*
kérlek-en keresztül a tőkéskori *szervusz kegyelmes uram*-ig ívelő paletta szín-
együtteséről. Ide sorolható a hivataloskodó *szervusz igazgató kartárs*, a kor-
tisztelő *szervusz Zoli bácsi*, a pártosságot kihangsúlyozó, de ma már elavult
szervusz, szabadság stb. A felszabadulás után a *szervusz* sallangmentesebb,
őszintébb lett, és újabb használati lehetőségekkel gyarapodott (pl. *szervusz*
Füredi elvtárs). -

Közismertek a vulgáris *szerbusz* és a már említett *szevasz*, *szia* és
szi alakváltozatok. Az utóbbiaknak hangulatilag hasonló értékű jövevényező
társa is akadt, a *csao*. Ez végső soron az olasz *ciào* (*szervusz*) köszönésre
megy vissza, de a magyarba bizonyára a bécsi tolvajnyelvből került át. E
bécsi *csau* szóalakokkal találkozunk Krudy Gyulának „Hét bagoly” című

regényében (Athenaeum, 2. kiadás é. n. 22): „Fonnyadi régi pesti svindler volt... és szokása volt előkelő úriembereknek bizalmasan köszönni az utcán, holott nem ismerte őket... »Tsau, alter Spitzhub«, szolt Dréher Antal úr felé, amikor az rozoga fiákerén a lóversenytér felé hajtott.”

Tegező köszönésre természetesen nemcsak a fenti köszönésformák alkalmasak, hanem egyéb köszönések is, főleg az egyes és többes második személyű ragozott változatok, pl. *légy üdvözölve*, *üdvözlégy*, *üdv* stb. A *kezét csókolom* tegező változatai mellett (ezeket lásd a férfiköszönéseknél) a *kezét csókolom*-tól és rövidült változataitól függetlenül született meg a *csókollak* köszönés, melyet a következő esetekben használnak: 1. nők egymás között (itt finomabb jellegű, pl. *csókollak drágám*) vagy bizalmasabb férfiismerőseiknek, 2. férfiak nőknek (tegezés esetén lovagiaskodva), 3. férfiak (barátok) egymás között, főleg fokozott jókedv esetén. Tréfásan tegező női köszönés a *pá neked*. Egyénieskedő tegező köszönések a közvetlen baráti *üdv*, a méltóságosabb *légy üdvözölve* és a tréfásan bibliai *üdvözlégy*.

5. Szervezeti köszönések. Egyes társadalmi szervezetek megkísérelték önmaguk elhatárolását saját köszönésformával hangsúlyozni. Köszönésformáinknak ez a szervezeti köszönések néven tárgyalt csoportja ennél fogva csak szervezeten belül használható, vagyis éppúgy elkülöníthető a többitől, mint az egyenruha a polgári ruhától.

Közülük talán legrégibbek az egyházi köszönésformák. Ilyen a katolikusoknak a XIII. Benedek pápa által 1728-ban szokásba hozott *dicsértessék a Jézus Krisztus* köszönése (mely a hívők között *dicsértessék*-ké rövidült) a válaszul adott *mindörökké ámen* köszönéssel és a református egyház *áldás, békesség* köszönése. Ezek a parasztság legvallásosabb csoportjaiban is elterjedtek.

Utána talán a bányászok hagyományos köszönése, a *jó szerencsét* említhető, mely a régi, német eredetű *szerencse jól* magyaros megfelelője. Ugyancsak használatos volt ez a köszönés (főleg a felszabadulás előtt, mivel ekkor a munkásállomány viszonylag állandóbb volt) a diósgyőri Lenin Kohászati Művek (akkor „ógyár”) nagyolvasztó gyárrészlegében mint a régebbi bányatárspénztárhoz való tartozás emléke.

Szervezetükkel együtt kortörténeti érdekességgé vált a *cserkészek jó munkát és a leventék szebb jövőt* köszöntése.

Ismeretesek a pártok szervezeti köszönései is. Leghosszabb életű a szociáldemokrata párt *barátság* köszönése volt, mely a párt-egyesüléssel egy időben, 1948-ban megszűnt. Rövid ideig tartó, de annál rosszabb emlékeket idéznek föl a nyilaskeresztes párt tarkán váltakozó, üresen kongó köszönésformái, a jelszavakból faragott *bátorság* és a *kitartás*, köszönések. A felszabadulás után a dolgozók széles köreibben elterjedt az MKP-nak az MDP-re is átörökitett *szabadság* köszönése. Népszerűségét jellemzi, hogy hamarosan becézett alakváltozatai támadtak (*szabi*, *szabcsi*). A köszönés későbbi sorsáról legjobb, ha magát a Pártélet 1956. szeptember havi számát idézzük: „...a hivatalos pártköszönés, a *szabadság*, kevésbé használatos a pártéletben, mint néhány évvel ezelőtt. Sokan vannak, akik — pártrendezvényeken kívül — szívesebben köszönnék *jó napot*-tal vagy *szervusz*-szal, mert a *szabadság*-ot merevnek, formálisnak érzik. Efféle szokásait alakítsa ki-kí saját ízlésének megfelelően!” (102).

A Horthy-hadsereg császári és királyi öröksége volt a tisztikar két bokázó és csak fölfelé használt köszönésformája, az *alázatos tiszteletem*

(nagyobb rangkülönbség esetén) és a *tiszteletem* (kisebb rangkülönbségnél), valamint ezek kevert alakú társai, az *alázatos tisztelettel*, *alázattal* és *tisztelettel*. Ezek később átkerültek a polgári szolgálalkúság köszönésgyakorlatába is.

A felszabadulás után a honvédségnél, munkásőrségnél és a tűzoltóknál állandósult a népi eredetű *erőt, egészséget*. Katonai díszszemlék rádióközvetítésében többször hallható a díszszemlére felsorakozott alakulatok üdvözlése a szemlét tartó tábornok részéről (*jó napot, elvtársak!*) és rá a mennydörgő válasz (*erőt, egészséget, vezérezredes elvtárs!*).

Az *erőt, egészséget* köszönést a sportolók is szervezeti köszönésként használják a tréfás *erő, izom* köszönéssel együtt, mely voltaképpen az *erőt, egészséget* köszönés *erő, egészség* megrövidült formájának tréfás átalakítása.

Az úttörők az 1848-as honvédek szép harci jelszavából alkották meg szervezeti köszönésüket: *előre*.

Az iskolákban nem alakult ki szervezeti köszönés, sőt egységes köszönési gyakorlat sem. Itt a köszönés ugyanis fokozatonként változik. Általános iskolában a Rendtartás napszakos köszönést rendel el, mégis ehelyett igen el van terjedve a *csókolom* köszönés a szülők és felnőttek üdvözléséhez hasonlóan. Magasabb iskolákban a felnőttek különböző köszönésformái vegyesen használatosak.

6. Távollevők közvetett üdvözlése. A köszönés kérdéskörének tárgyalásánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül a levél végi és szóbeli üdvözlétküldések formáit sem. A baráti levelek zárósorai a közelmúlt óta lényegében nem változtak, alakváltozataikat régen és ma egyaránt csak a vérmérsékleti, illetőleg hangulati különbségek teremtik meg (*üdvözöl, ölel meleg vagy forró baráti szeretettel* stb.). Annál többet változott a felszabadulás óta a hivatalos levelek (értesítés, kérvény stb.) záró üdvözlése. Az alárendelésben tobzódó Horthy-korszak szolgálomasságai (*alázatos, legmélyebb, kiváló, teljes* stb. *tisztelettel, vagyok alázatos szolgálója N. N.* stb.) eltűntek a vad vármegyeháza úri hivatalainak packázásaival együtt, s helyükbe léptek az emberméltóság mellérendelőbb vagy szolidabb kifejezései. Ilyenek a *tisztelettel, üdvözléssel, meleg* vagy *elvtársi*, esetleg *kommunista üdvözléssel* stb.

Megváltoztak a szóbeli üdvözlétküldések formái is. A kézcsókkal együtt a címekkel történő (nagyságos asszony stb.) megszólítás sorsára jutott a régi értelmiség lovagi üdvözlétküldése, a *kézcsókom a nagyságos* stb. *asszonynak*. Ma egyszerűen üdvözlünk vagy csókolunk valakit üzenetünk elindításakor.

(Folytatjuk)

Ladó János

Százötven éves az első magyar nyelvű fonetika

I.

1. Révai Miklóst nyelvtörténeti szempontok vezették, mikor hatalmas latin nyelvű művének, az *Elaboratio grammaticae*nak első kötetében (1803.) leírta valamennyi magyar hang képzését. Legnagyobb fonetikusunkat, Kempelen Farkast nemcsak sokoldalú elméleti és technikai érdeklődése készítette híres német nyelvű munkájának, a *Mechanismus*nak (1791.) megírására; könyvének szerény hangú előszava szerint összegyűjtött felfedezéseinek minden haszna, minden érdeme csak az, hogy néhány süketnéma beszédtanítása könnyebbé válhat, és a hibás beszédű emberek egy része az ő útmutatásai alapján gyógyulhat meg.

Az első magyar nyelvű fonetika, Simon Antal „Igaz mester”-e (1808).¹ a pedagógiai gyakorlat szülötte. Talán a munka pedagógiai érdemeinek hangoztatása is hozzájárult ahhoz, hogy csak a legutóbbi években ismerték föl a magyar nyelvű pedagógiai irodalomban való elsőségét (vö. Vértes O. András: Bevezetés a fonetikába. Sokszorosított főisk. jegyzet. Bp., 1950. 12—3).

2. Honnan eredt Simon Antal fonetikai érdeklődése?

Iskolai, sőt általában pedagógiai ügy ritkán keltett hazánkban oly nagy érdeklődést, mint az a XVIII. század végén szárnyra kapott hír, hogy a süketnémák artikulált, hangzó beszédre oktathatók. Miután — Cházár András kezdeményezésére — elhatározták a váci süketnéma-intézet megalapítását, az egész országból segítettek az intézetet.

A leendő intézet kiszemelt tanárai közt volt a majdani — első — igazgató, Simon Antal is. Társaival együtt 1801-ben Bécsbe küldték, hogy a szükséges szakismeretet az ottani süketnéma-intézet tanáraitól elsajátítsák. Ez a tanfolyam nagy jelentőségű a magyar süketnéma-oktatás fejlődésében, s nyilván nem kis hatással volt Simon fonetikai tájékozódására.

Abban az időben a süketnémák pedagógiájában két módszertani irány küzdött egymással.

Az egyik a francia iskola: alapítójának, abbé de l'Épée-nek (1712—1789) érdeme a süketnémák rendszeres intézeti oktatásának megindítása. Hogy milyen tekintélye volt de l'Épée-nek, azt jól érzékelteti egy korabeli nyilatkozat, éppen Cházár Andrásé: „A' *Kaldeusok*, a' *Tsillag-nézelt*; a' *Fenitziai Taut*, a' betűket; *Eskuláp*, az Orvos Tudományt; *Montgolfier* a' levegőben való hajókázáft fel találták; mások *Telegraf*ut, *Hieroglifákat*, mások máft találtak, és tökéletesebbbitették; *L' Epé* Franciaia

¹ Pontos címléírását l. a mellékelt fakszimilében; terjedelme 96 lap. Valta-
képpen csak a 64. lapig terjed az „Igaz mester” szövege; a 65. s kk. lapokon a süket-
néma-intézetnek adakozók lajstroma van.

Abbás, az ő tsuda tévő találmanyával (!) mind azokat felül-haladta : Ifteni mefterségével, az embert, emberré ; a' polgárt, polgárrá ; a' *siketet* hallóva (!) ; a' Némát Izollóvá tette" (Magyar Kurir 1799. szeptember 27-i szám, 415. lap ; a levél fakszimiléje megvan a következő munkában : Emlék-könyv a Siketnémák Váci Országos Királyi Intézete 100 éves fennállásának ünnepe alkalmára. Szerk. Borbély Sándor. Budapest, 1902. [Ezentúl : Váci emlék. 1902.]). Abbé de l'Épée nagyrészt a jelelésre és az írásra alapozta módszerét ; a hangzóbeszéd aránylag kisebb szerephez jutott a francia süket-néma-oktatásban. Halála után követői, így Sicard is, hevesen támadták a hangzóbeszéd híveit.

Ezzel az iskolával éles ellentétben volt Heinicke Sámuel módszere, a később uralomra jutó lipcsei (vagy német) módszer : ez a hangzó beszéden alapult.

A bécsi iskola eleinte a francia irányt követte, de az artikulált hangnak fontos szerepet juttatott abban az időben, amikor a váci tanárok Bécsben tanultak. Ekkor ugyanis Josef May volt az intézet igazgatója, aki éppen hangzóbeszédre alapuló módszere miatt is szenvedélyes küzdelmet vívott elődjével (vö. Kirmsse, Max : Josef May und die Anwendung der Lautsprache im k. k. Taubstummeninstitut zu Wien. Eos 8 [1912.] : 1—12). Nem érdektelen, hogy May kapcsolatba került Kempelel, és együtt dolgoztak a süketnéma-oktatás fonetikai alapján (vö. Schumann, Paul : Geschichte des Taubstummenwesens vom deutschen Standpunkt aus dargestellt. Frankfurt am Main, 1940. 199). Tehát Simon Antalnak és társainak May iskolájában alapos fonetikai képzettséget kellett szerezniök.

A váci intézet leendő növendékei és tanárai „1802. augusztus 9-én reggeli 8 órakor ... [Bécsben] hajóra szálltak, melyet saját maguk béreltek ki maguknak, s derült tiszta időben, kedvező széllel, mintegy az isteni gondviselés oltalma alatt, három nap múlva, vagyis augusztus 12-én reggeli 5 órakor megérkeznek vala Vácra...” (Schwarczer Antal : A siketnémák váci kir. orsz. intézetének története. 1810. [Az évszám a munka elkezdésére vonatkozik.] Ford. : Borbély György 1901-ben. Sokszorosított gépírás. Vácott, 1928. [Ezentúl : Historia.] 5). A váci iskola tanárai nyilván már az első években felhasználták a tanításban fonetikai tudásukat, hiszen az intézet igazgatására vonatkozó királyi utasítás 5. §-a szerint a bécsi módszer szerint kellett tanítani. (A királyi utasítást idézi Zádor Endre cikke : Váci emlék. 1902. 172—3.)

Ezek után nem szorul magyarázatra, hogy Simon Antalnak nemcsak erős fonetikai érdeklődése, hanem ilyen irányú tájékozottsága, tudása is volt.

3. Mi a tárgya az „Igaz mester”-nek? Erre megfelel maga Simon Antal : „...ezen Munkátskának Tárnya az, hogy a Betűknek igaz Kimondását tanítsa ...”¹ (20).

Joggal vethetné föl valaki : miért tartotta ily fontosnak Simon a hangképzés leírását az írás-olvasás tanításának módszerét reformáló munkában? Erre a kérdésre is válaszol az „Igaz mester” : a legnagyobb akadály, amely a gyenge tanítványokat az olvasásban hátráltatja, az, hogy a betűket nem

¹ Simon sajátos betűket használ a *c*, *gy*, *ly*, *ny*, *sz*, *ty* és *zs*, valamint a *dze* jelölésére (l. alább is). Mivel nyomdánkban ezek nincsenek meg, a ma használatos betűkkel helyettesítettük őket. Simon jeleinek alakját — a *dze*-é kivételével — lásd a 15. lap mellékelt fakszimiléjének utolsó négy sorában.

IGAZ MESTER

A' KI

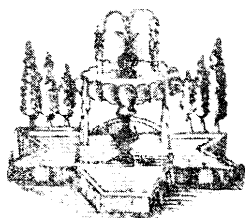
TANÍTVÁNAIT

IGEN RÖVID IDŐ ALATT,
MINDEN UNALOM NÉLKÜL
E G S E R R É
ÍRNI IS OLVASNI IS
MEGTANÍTJA.

ÍRTA

A' MAGAROK' HASNÁRA
SIMON ANTAL

Göri Megebéli Világi Pap, és A' M. K. Siket-Néma
Intézetnek Igazgatója. Váson 1807.

B U D Á N,

NOMTATTATOTT MAGAR KIRÁLI UNIVERSITAS' BETŰIVEL

1 8 0 8.

6. §.

Ezen Tárgznak Elérésére szükséges, hogy a' Tanító jól ismerje a' Sólóeszközöket, és tudja miképen használja ő azokat, midőn az Olvasás közben a' Betűket megnevezi. A' Sólóeszközök tehát ezek: a' Tüdők, Gége, Torok, Neldeklő, Nely, Orr, Sájpadlás, Fogak, és a' két Ajak. Ezek formálnak minden Hangot, melet a' Beséd vag' Olvasás közben ejtünk. Onnéd származik, hogy némely Mesterek Tanítványoknak Selpességét, Hőbögését, és nehéz Besédjét még nem tudják jobbitani, mert nem értik melik Hangra minő Sólóeszköz kívántatikmég.

Hogy ezen Munkátskában semmi se hibázzon, mindenek előtt szükség, hogy ég a' Magyar Nelynek Leírására megkívántató ABÉ álltassonfel; a' melben se több se kevesebb Jelek ne legyenek mint a' menni Hangok vag'nak a' Magyar Nelyben, a' hasonlalan Betűk, és az igaz Értelem ellen való Jelek abból kiirtassanak.

Az én Vélekedésem szerint, (a' melet kés' vag'ok mind Sóval, mind Írással is a' tudatlan és feneketlen Ellenvetések ellen védelmezni) a' Magyar ABÉben csak ezek a' Betűk vag'nak: a, á, e, é, ő, i, í, o, ó, u, ú, ö, ő, ü, ű. Ezek jelentik a' fő és egész Hangokat; a' Sellót, Selet, Süssentést, Dongást, Zúgást, vag' Morgást pedig ezen Betűkkel jelentjükki: b, d, f, g, gy, (jobban g) h, j, k, l, ly, (jobban l) m, n, ny, (jobban n) p, r, s, sz, (jobban s) t, ts, tz, (jobban ts) ty (jobban t) v, z, zs, (jobban z) ide lehet még felesleg

„a magok valóságos Nevén” nevezik, hanem azon, „a’ mire őket a’ régi Tudatlanság Bértálta” (13, 22, 38—9). Vagyis például a *b, c, d, m* mássalhangzókat így ejtik: *bé, cé, dé, em*, esetleg így: *be, ce, de, me*, de nem fonetikusán (13—4). Hogy tehát a tanító a mássalhangzókat „jegyző Betűket Istenigazába, és minden Elmekénzés nélkül taníthassa, tanuljamég minő álásban kellessék lenni a’ Szólóeszközöknek ...” (22).

Ez magyarázza, hogy a mássalhangzók képzését háromszor is leírja: először az egyes hangokét (22—7), másodszor a magánhangzóval kapcsolt mássalhangzókat (30—7), végre harmadszor körülbelül ugyanezt, de beiktatva a tanítás rendjébe, a 8-tól a 30. napig terjedő időszakba (45—57). Tárgyalja a magánhangzók ejtése is (20—2), de ezek az olvasás tanításának szempontjából nem okoznak olyanféle nehézségeket, mint a többi hangok; mégis akadt a vokálisok között is olyan, amelynek betűjét másképp ejtették összefüggő szövegben, mint a betű nevét: az *e* betű neve *é* volt (mint manapság is az ábécében; 38).

4. A legnagyobb eltérés a betű neve és ejtése között talán a *zs-, ly-, ty-*félekénél volt.

Ez is oka lehetett annak, hogy Simon Antal új betűket javasolt.

A *gy, ly, ny, sz, tz* és a *ty* helyébe a mellékjeles *g, l, n, s, ts* és *t* betűt iktatja; nem veti el a *zs* Káldi-féle jelét sem, a *dzs*-t pedig a *d*-nek és a *sz* hang Káldi-féle betűjének összekapcsolásával pótolja (15—6; l. a fakszimilét).

A munkának nem egy helyéből arra következtethetünk, hogy a *ˆ* jellel a nyelvállást akarta jelölni: „... ezén [*gy, ly, ny, ty* hangértékű] Betűk fölibe ... igen jól választottam ezén Jelet *ˆ*; mivelhogy az (y.) ném mást tesz úgy is ezén Betűk mellett; mintsém a’ Nyelvnek az alsó Fogakhoz való Legörbülé ét; a’ mely Álása a’ Nyelvnek ezén Jel által *ˆ* igen helyesen ábrázoltatik” (34; vö. még a *ty*, a *gy* és az *ny* leírását).

Nem tartom lehetetlennek, hogy — közvetlenül vagy közvetve — hatott e hangjelölésre egy XVII. századi fonetikus, Franciscus Mercurius van Helmont, aki azt vélte, hogy a héber betűk a beszézőszervek állását rajzolják (van Helmont: Kurtzer Entwurff... Neudruck besorgt von W. Viëtor. Hamburg, 1916.; vö. Emmerig, E.: Bilderatlas zur Geschichte der Taubstummenbildung. München, 1927. 27). Van Helmont neve ugyanis nem ismeretlen a süketnéma-oktatás irodalmában járatos szakemberek előtt, s ha másunnan nem, akkor Kempelen Farkas Mechanismusának metszeteiből Simon bizonyára ismerte a XVII. századi fonetikus elméletét: „Ezt [ti., hogy a *ˆ* jelet használom] én épen annyi Igazsággal tselekszém, a’ mennyivel tselektették a’ Betűknek első Koholói, hogy ennek vagy amannak a’ Betűnek a’ Szájjáláshoz képest¹ ilyen vagy amolyan Formája légyen” (34).

Említésre méltó, hogy a rövid zárt *ë* hangot *é*-vel jelöli: „Ennek Szükségét — írja — én előttem már Dugonits András kégyes Iskolabéli Pap, és a’ Pesti Univerzitásnál a’ Tudakosságnak érdemes Tanítója megésmérte, tsak hogy a’ Pontot ném javasolta” (16—7). Ismeretes, hogy már Kalmár György Prodromusa (1770.) is megkülönböztette a rövid nyílt *e*-től a rövid zárt *ë*-t, mégpedig a fölibe tett két ponttal. A múlt században nem nagyon ritka az *ë*-jelölés, talán éppen Simon Antal hatására (l. például a M. Tudós Társaság nyelvtanát: „A’ magyar nyelv rendszeré”-t s a CzF.-t). Az „Igaz mester” nemcsak a példaszavakban él *e* jellel, hanem — Kalmárhoz hason-

¹ Én émeltem ki.

lóan — az egész szövegben; persze itt-ott hiba is előfordul: így a címlap MESTER és EGYSZERRE szavában nyilván nem helyes a nyíltság és a zártság jelölése stb. (A szerző nyelvjárását illetőleg tudnunk kell, hogy Simon a Győr melletti Újfaluban született, gimnáziumi tanulmányait Győrben végezte; miután mint piarista több éven át tanított, visszatért Győrbe, s a világi szemináriumba lépett; áldozópappá szentelése után a győri egyházmegyébe, Széplakra helyezték káplánnak. Historia. 24.)

5. A pedagógiai gyakorlat szempontja követeli, hogy „a' Tanító jól esmérje a' Szólóeszközöket, és tudja miképen használja ő azokat, midőn az Olvasás közben a' Betűket megnevezi” (15). Az „Igaz mester” a következő beszélőszerveket sorolja föl: „...a' Tüdők, Gége, Torok, Nyeldek, Nyelv, Orr, Szájpadlás, Fogak, és a' két Ajak”. „Ezék formálnak minden Hangot...” (uo.). Szerepüknek ismerete minden tanító számára fontos, hiszen „Onnéd származik, hogy némely Mesterek Tanítványiknak Selpességét, llöbögését, és nehéz Beszédjét még nem tudják jobbitani, mért nem értik melyik Hangra minő Szólóeszköz kívántatikmég” (15). Simon Antal e szavai, sajnos, ma sem időszerűtlenek.

Ugyancsak pedagógiai szempontok vezették két fontos műszó átkeresztelésében: a magánhangzókat *főhang*-oknak; a mássalhangzókat *alhang*-oknak nevezi (passim), mert a hagyományos terminusok azt a nézetet erősítik, hogy a konzonánsokat nem lehet vokális nélkül kiejteni; márpedig ez a felfogás nehezíti a betűk összeolvasását (22, 37).

Műszavai közé tartoznak: ¹ *előhang, előhang* 'fojtott zönge, Blählaut': *Előhang* 23, *Előhang* 24; *dongás* 'a j [és] a v hangja': *Dongásra* 24, 54, *Dongáshoz* 46; *hang* 'beszédhang, Laut': *Hangokra* 8, *Hangot* 15, *Hangoknak* 17, 'zönge': *tsak ez'knek adatott tiszta, és egész Hang* 22, 'zöngés levegőáram' (?): *a' Gégéből kijövő Hang a' Nyelvnek Hégyét ... Remégésbe teszi* 57; *lehelet* 'a h hangja [vagy] a h képzésekor kibocsátott levegőáram': *írassa a Tanító ezén Betűt (h.) és magyarázzamég, hogy ez tsak Lehelletit téssen, t. i. egészen megnyitott Torokból Lehelet botsájtatikkí* 53; *morgás* 'az r hangja': *Morgást* 10, 15, *Morgáshoz* 29 (vö. 25); *szél* 'zönge nélküli levegőáram': [a t zárjának megnyitására] *a' Szél a' Szájból kirohan* 23, l. még: 26, 32 stb., 'zöreg, zöngétlen hang' (?): [a j képzésekor] *az (i)nek tiszta Hangját Széllel keverjük össze* 24; *szellő, szellőcske* 'zönge nélküli [kisebb] levegőáram [vagy] kevésbé hallható zöngétlen hang': [a k ejtése alkalmával] *a' Nyelv Gyökere Útat nyit a' Szellőnek* 53, [a t zárjának megnyitására] *egy kis Szellőcske botsájtatikkí a' Szájon* 31; *szisszentés* 'az sz hangja': *a' Szisszentés helyét Széllel kevert Hangot adjanak* 47; *szólóeszköz* 'beszélőszerv, Sprachwerkzeug': *Szólóeszközöknek* 29; *zengés*: 'a z hangja': *ragasztassa a' Zengéshez a' Főhangokat: za, ze ...* 47—8; *zúgás* 'a v, a zs, [illetőleg] a j hangja': 36, 37, illetőleg 33; *zúgás* a z hangját is jelenti (37; de ugyan-
 ebben az értelemben inkább a *zengés* szó fordul elő a z jellemzésekor: 47, 48).

II.

Hadd mutassuk be a munka derék részének egy-egy fejezetét: a magánhangzók és a külön ejtett mássalhangzók képzésének leírását:²

16

¹ Adataink felsorolásában nem törekedtünk teljességre.

² A margón levő betűk utalnak a szöveg tartalmára; helykímélés céljából mellőzzük közlésüket, s az őrszókat sem tüntetjük föl.

[1. A magánhangzók:] (20. l.): 1. Ha az Embér a' Torkát, és Száját egészen eltávtván, a' Nyelvét pedig természeti Fekvésiben meghagyván a' Gégén Hangot ad azonnal kimondotta a' Beszédnek első Főhangját, a' mely ezen Jel által (á) jelen-tettki az Írásban. — Ha pedig a' Nyelv egy keveset hátra húzódik, és a' Gyökerénél mégkeményítettik az Hang, mely a' Gégéből kijön tompa léssen, és így íratatik: (a.) ||

(21. l.): 2. A' Nyelv természeti Fekvésében megmaradván, a' Száj felényire bezáróztatván a' Torokkal együtt, a' Gégén kibotsájtott Hang második léssen a' Szólás-ban, és ezen Jel által íratatik (é.) Papirosra. — A' Száj Nyelvel együtt a' mostani Fek-vésben megmarad, de a' Torok jobban megnyílik mikor ezen Jelet (é.) kiakarjuk mon-dani. — Ha pedig a' Nyelv Gyökere a' Torkot még jobban megnyitja, tehát ezen tompa (e.) fog hallattatni.

3. A' Száj tsak nem egészen elzárottatván a' Nyelv egy vékony Tsatornátskát formálván a' Torkon a' Hang igen vékonyan eresztetvén által az harmadik Főhang hallatik, és ezen Betű által (i.) tétetik Szém elejbe. — Ha a' Torok egykevéssel több Hangot botsájtki, tehát a' tompa (i.) hallatik.

4. Ha a' Nyelv hátra vonódik, és a' Száj' közepén függőbe tartatik, a' Torok pedig mint az (á.)nál úgy megnyitattik, tehát a' negyedik Főhang fog hallatni, ha az Ajakok a' Szájon gömbölyű Lukat formálnak, és ezen Jel által (ó.) rajzoltatik. — Ha pedig a' Torok az (á.) Betűnek állását veszi, tehát akkor a' tompa (o.) fog hallatni.

5. A' negyedik Főhangból azonnal az ötödik léssen, ha az Ajakok mégtsütöséttetnek, és a' fölemelt így íratatik (ú.) a' tompa pedig így (u.).

6. Ha a' Nyelv és Torok az (é.)nek, vagy (e.)nek Kimondására ál, az Ajakok pedig (ó)ra || (22. l.): vagy (o)ra gömböletetnek, származik az hatodik Főhang, a' mely így (ö) vagy így (ő) íratik.

7. Ha a' Nyelv és Torok az (i)nek vagy (í)nek Kimondására ál, az Ajakok pedig (ú)ra vagy (u)ra tsütsosétatnak, származik az hetedik Főhang, a' mely így (ü) vagy így (ű) íratik...

[2. A mássalhangzók:] (22. l.): 1. Ezén Betű (b.) azt jelenti, hogy az Ajakok öszveteződjenek, a' Torokból Hang adassék, || (23. l.): a' mely mivel a' Száj bévan zárva, hamar elenyésczik, és az Ortszát fölfújván gyenge Szellővel elnyitja az Ajakokat.

2. A' (p.) ismét az Ajakoknak Öszvetevését jelenti, és még hogy midőn azok egymástól elválnak, minden Előhang nélkül Szellő rokanjonki (!) a' Szájból; tehát ennél belől a' Szájba semmi Hang sém adatik.

3. Ha a' (d.) Betűt valaki jól kiakarja mondani, tehát tégye a' Nyelvét a' fölső Fogaknak Hátamögé úgy, hogy a' Szájból semmi Szellő se ereszczenki, a' Torok Hangot adjon a' mely kétség kívül hamarább elfullad még mint a' (b)nél, mivel itt kisebb az Ürege a' Szájnak a' melyben a' Hang támad; a' Hangnak Elfúlladása után a' Nyelv a' Fogaktól elválkik, és a' Szájból egy kevés Szellő botsájtattki.

4. A' (t.) Betűnél szintúgy a' Nyelv a' fölső Fogak után nyomattatik a' Tüdők Szelet iparkodnak kifújni, és ezen Iparkodás közben hirtelen elvevődik a' Nyelv a' Fogaktól, és a' Szél a' Szájból kirohan.

5. A' (ty) ... úgy mondattattki, ha a' Nyelvnnek Középe a' Szájpadlásnál zárjacl a' Száját (!), a' Hegye az első Fogak Hátamegő legörbűlvén, és midőn a' Tüdők iparkodnak magokból Szelet kifújni, a' Nyelv a' Szájpadlást hirtelen elhagyja.

6. Az (f.) azt jelenti, hogy a' fölső Fogak gyengén az alsó Ajakhoz érteszenek, és azok között Szellő fújattassonki. ||

(24. l.): 7. Ha a' (g.) Betűt kiakarom mondani, előbb a' Torkomat a' Nyelvem' Gyökerével egészen elzárom a' Gégémet, igen röviden és mintegy elfújtva hangoztatom, azután a' Nyelvem' Gyökerét egy kis Szellővel lelapítottm. Innéd kitetszik, hogy ezen három Betű (b. d. g.) egymásközött Atyafiai, tsak hogy a' (b)nél az Előhang leghoszsabb, a' (d)nél már rövidebb, a' (g)nél pedig legrövidebb.

8. A' (gy.)... úgy mondódik, mint a' kemény (g) tsak hogy a' Nyelv Gyö-kerétől fogva egész Középéig a' Szájpadlást mégfcszi, és a' Hegye az alsó Fogak után legörbűl.

9. A' (k.) úgy mondomki, midőn a' Torkomat a' Nyelvem Gyökerével elzárom, a' Tüdőmet a' Szellőadásra ingerlém, és az Erőltetés közben hirtelen a' Nyelvem' Gyö-kerét lelapítottm, hogy a' Szellő a' Tüdőből kijöhessen.

10. Ezén Betűt (h.) úgy mondjukki (!), ha egészen kinyílt Torokkal lehelünk.

11. A' (j.) úgy mondatikki mint az (i.), tsak hogy az (i)nek tiszta Hangját Széllel keverjük össze, és mint egy Dongásra változtatjuk.

12. Az (l.) azt jelenti, hogy a' Nyelvnek Hégye a' felső Fogak után fölgörbéttes-sén, a' Torok nyitva lévén a' Gége Hangot adjon, a' mely a' Nyelv mellett mégyénki a' Szájból.

13. Az (ly.)... nél a' Nyelv' Hegye az alsó Fogakhoz legörbűl, és tsupán tsak a' Közepe érimég a' Szájpadlást, de úgy: hogy a' Gégén kijövő Hangnak két felől Útat hagygyon. ||

(25. l. :) 14. Az (m.) Betű kimondatik, ha az Ajakok mint a' (b)nél össze tsukódnak, az Örr kinyílik, és hangzik.

15. Az (n.) hasonló az (m)hez, tsak hogy a' Száj kinyílik, de a' Nyelv fölemelkedik egész a' felső Fogak után, és annak Széle köröskörűl a' Szájt elzárja, és az Örr hangzik.

16. Az (ny)... nél nem a' Nyelv' Karimája, hanem annak Közepe lapúfől a' Szájpadlásra, a' Vége pedig az alsó Fogak után legörbűl, és az Örr hangzik.

17. Az (r.)nél a' Nyelv úgy tétetik mint az (n)nél, de nem nyomódik olyan erősen a' Szájpadláshoz, és az Hang nem az Örron botsájtatikki, hanem a' Torokon, a' mely a' Nyelvnek Hégyét Remegésbe hozza, és olyanná válik, mint a' Gólyáknak Kerepelésék, vagy a' Kutyaáknak Morgása szokott lenni.

18. Az (sz.)... azt jelenti, hogy a' Nyelv midőn a' Fogak egymást megérik úgy fektügyön, mint az (á) Betűnél, a' Tüdők pedig az Hang helyett Szelet adjanak, a' mely a' Fogak között kiszűrődik. Tehát az (sz) nem öszvetetett Hangot jelent, hanem tsak egyes Szelet. Miért nem írjuk tehát egyes Jellel is...? Hiszen így röviddebb volna az Írásunk és értelmesebb is. A' kik a' (c) Betűt védelmezik, azt mondják a' többi között, hogy minek írának ők több Betűt ha egygyel elvégezhetik, és nem gondolják meg, hogy a' (c) mindég két Hangnak Képibe jár, a' melyek már az ÁBébe felvagnak jegyezve, tudniillik: (t.) és (sz) Betűk által; nem gondolják- || (26. l. :) még, hogy mikor a' Szavakban (sz.)t írnak mindég a' magok' tulajdon Szájokból ítéltetnek meg, mert egy Jel helyet (sz.) haszonlatlanul kettőt írnak, és oly helytelenül, mintha... [e betű helyett] (sx) vagy (sr)t írának, és úgy mondanákki mint most az (sz) szokjuk kimondani. Mert majd megfogjuk a' (z.) Hangjából tanulni, hogy (sz.) úgy nem tészon... [ilyen hangot] mint hogy (sx.) nem tészon.

19. A' (tz.) jobban a' hibás Kimondás szerént (tsz.) de természetesen [t és mellékjeles s]... úgy mondatikki, ha a' Nyelv a' (t)nek Kimondására készítettik, azomba pedig hirtelen a' (t.) helyett (sz.) mondatikki, azon a' (t.) Kimondására való Iparkodás (sz)nek az Hangjává változik. Ezén két Betű [ti. a t és a mellékjeles s] azon kettős... Hangnak Jele, melyet a' (c.) Betűnek kellene ábrázolni.

20. Az (s)nél tsupán tsak az a' Változás esik, hogy a' Nyelv, midőn a' Fogak között Szél szűrődikki, nem úgy ál mint az (sz)nél, hanem az Hégye egy keveset fölgörbűl, hogy a' Szél szabadabb Útat kapjon a' Fogakhoz.

21. A' (ts.) midőn kimondódik, akkor a' Nyelv ugyan (t)re ál, de hirtelen (s)nek Kimondására rántódik, és így származik azon öszvetetett Hang, a' melynek Kiírására ezen két Betűt (ts) oly okosan választottuk, hogy ennél jobb öszvetett Betűnk nintsen. Valjon miért nem vesszük bé ezen két Betűnek Kijelentésére is az (c.) Betűt? Hiszen a' Deákknál is a' (c)nek két Hangja van, és az Olaszok ugyan tsak ezen Betűk helyett (ts.) élnek vele. — Azok a' kik ezen || (27. l. :) Szavakat Tszigán, Tszérna, tsak, tsók, így írják: Czigan, Czérna, csak, csók, a' Mégtszáfolást még nem érdemlik, sőt Botsá-natot érdemlenek, mert nem tudják mit tselékesznek.

22. A' (v.) Betűnél épen úgy álnak a' Fogak és Ajak mint az (f)nél, tsak hogy a' Szellő helyett, Hang szűrődikki a' Fogak között.

23. A' (z)nél úgy álnak a' Szólóeszközök, mint az (sz)nél, de a' Szél helyett Hang jönki a' Fogak közül.

24. A' (zs.)... nél ismét úgy álnak a' Szólóeszközök mint az (s)nél, de a' Szél ismét Hangra változik.

25. A' (dzs) úgy mondatikki, mint a' (d) és (zs), tehát ide a' Magyarázat nem is szükséges.

A' (z)nek és (s)nek Magyarázatjából nyilván kitetszik, hogy ezen öszvetetett Betű (zs) azon Hangot nem ábrázolhatja, a' melyet jelent a'... [ž] Betű, mivel az nem öszvetett, hanem együgyű keményebb Zúgás.

3. Mint láthattuk, Simon Antal általában helyesen írta le hangjaink képzését; leginkább talán az *sz*, *z*, *s* és *zs* képzésmódjának jellemzésében véhetünk pótolni, igazítani valót, a kisebb-nagyobb hiányok azonban nem felejtetik úttörő érdemét.

Érdekes, hogy a *b*, *d*, *gy* és *g* hang képzésének utolsó mozzanatát zöngétlennek írja le (vö. még: 30, 31, 32, 49, 50, 52 és 53). Fölvetődik a kérdés: összefügg-e ez a megállapítás azzal a mai megfigyeléssel, hogy e hangoknak sokszor zöngétlen kihangzásuk van?

A kiejtés kérdéssel kapcsolatos, hogy az „Igaz mester” ránk hagyományozta az 1800 körüli hazai latin ejtésnek egy-két példáját. Az *y*-t *ipszilon*-nak ejtette, az *x*-et *iksz*-nek (13), az *universitas*-t *universitász*-nak (*Univerzitásnál* 17; a címlapon eredeti latin helyesírással), a *syllabát* *szillabának* (*Szillabát* 38, *Szillabákat* uo., *Szillabájú* 58, *szillabáizálni* 38, de: *Szilabázástól* 60). Úgy látszik, már többé-kevésbé érvényesült a magyarországi latin ejtés klasszicizálása.

Sajátos, hogy az ábécé *g* betűjének neve — Simon tanúsága szerint — *gyé* volt: „...eF, Gyé, Há...” (13). Hogy nem sajtóhibával van dolgunk, azt két másik hellyel igazolhatjuk: a *gy* jelet ugyanis „Gyéipszilon”-nak betűzték (uo.), az *Illellenség* szó utolsó szótagját pedig *es-é-gyé*-nek (38).

III.

1. A váci süketnéma-intézetnek Simon Antal idejéből való könyvtára a háború barbárságának áldozata lett: így nehéz kutatnunk az „Igaz mester” mintái és forrásai után.

Az előszó utal arra, hogy a süketnémák tanítói már „a’ Természetnek igaz Útján” tanították az olvasást; ugyancsak az előszóból tudjuk meg, hogy a szerző ismerte a pert „az Olvasásnak Tanítása Módjárúl” „a közönség Levelekben, és a’ Némét Birodalomban ki adatott némely Könyvekben”.

2. Forrásait már csak azért is érdemes volna ismernünk, mert az „Igaz mester” a nyelv keletkezésére és fejlődésére vonatkozóan kifejt néhány — aránylag modern — gondolatot.

Simon Antal szerint az első emberben Isten adományából „a’ szólásnak Téhetsége egész Mértékben megvölt” (7), de az Alkotó nem teremtette az emberrel együtt a szavakat, hiszen „Hogyan is mondaná az Írás, hogy Ádám adott az Álatoknak Nevet, ha az Isten a’ szavakat vele együtt teremtette volna? hiszen akkor nem Ádám, hanem az Isten adott volna Nevet az Álatoknak” (7, 8). Az első embert „tsak a’ Szükség tanította azokra, és szabad Akaratjában állott azoknak Formálása. [Bekezdés.] Így származtak minden Nyelvek, melyeken beszélnek és beszéllettek az Emberek” (8).

Nemcsak a nyelvek keletkezését igyekszik racionális módon megmagyarázni, hanem a nyelvek fejlődését is: „A’ mindennapi Szükség völt minden Nemzeteknek Mestere az ő Nyelveknek Koholásában, Öregbétéseben és Tsinosításában, úgy hogy mennél több lett az ő Szükségek, annál nagyobb lett az ő Szavaiknak Száma is. [Bekezdés.] ... Ném de azon Nép a’ mely kevéssel megelégszik, kevés Szavakkal is kifejezheti magát?” (8—9).

A tökéletes nyelv fogalmát viszonylagosnak tartja: „... mind addig a’ Nyelve valamely Nemzetnek elég tökéletes, még tsak azon Nemzetnek Szükségeit elegendőképen kifejezi: és tsak akkor lészen valamely tökéletes

Nyelv héjányosá, ha a' Szükség szaporodván azoknak Kijelentésére ugyan azon Nyelvben kész Szavak nintsenek" (9).

Ezek a nyelvelméleti gondolatok is szerzőjüknek józan ítélőképességről tanúskodnak.

3. Simon munkássága azért is méltó figyelmünkre, mert első jelentősebb irodalmi megnyilvánulása a váci fonetikusok munkásságának.

A süketnémák intézetének alapításától fogva Vácon tanító Schwartzter Antalnak „Lehrmethode ...” (1827.) című munkájában — a többi között — a német nyelv hangjainak leírását is olvashatjuk. Schwartzter munkásságát a süketnéma oktatás történetének külföldi irodalmában is nagyra becsülik (l. például Schumann és Emmerig idézett művét): méltó arra, hogy egyszer a hazai fonetika története is megemlékezzék róla.

Meszlényi Molnár János, kit 1805-ben neveztek ki második tanárnak (Historia. 18—9), 1812-ben Pesten kiadta „Bévezetés a' süketnéma oktatás-módba...” című munkáját. Ez nyilván de l'Épée német átdolgozása alapján készült, de Molnár leírja benne a magyar hangok képzését is. (Vö. Bakos: Nyelv és iskola. Eger, 1955. 21.)

Schwartzter Historiája részben hallgatásával, részben bizonyos adataival (47, 49) valószínűvé teszi, hogy hármuk között nem volt szorosabb együttműködés. Azt nem tudjuk határozottan, hogy Schwartzter és Simon hatottak-e egymásra; de nem lehetetlen, hogy — például — Schwartzternek az írás-olvasás tanítását átalakítani akaró, 1802-ben kelt javaslata (Historia. 15) hasonló munkára ösztönözte az „Igaz mester” szerzőjét.

Simon Antal nem sokáig örülhetett módszertana s egyben fonetikája megírásának, hármuk közül ő dőlt ki elsőnek. Éppen másfél századdal ezelőtt, kis könyve megjelenésének évében, 1808 nyarán, miután Budáról hazatért Vádra, „belesett idült betegségébe, mely végre halálos lett, erős vérhányás fogta el s ez meg sem szűnt, míg végre augusztus 30-án reggel a sorssal leszámolván, meghalt” (Historia. 24). Harminchat éves volt.¹

Ki tudja, megérte-e, hogy nyomtatásban olvassa „Igaz mester”-ét, „Igaz mester”-ének utolsó sorait: „Imé Embéri Nemzet! ... [ez] az, a' mit Kisdedeidnek Javára és Könnyebbségére tenni szándékoztam; végyed tehát jó Néven, a' mit ide leírtam: mert az igaz Szeretetből vészi Eredetét...”

Vértes O. András

Az egyszerű mondat szerkezeti egységei

(Szószervezetek, mondatrészek; szerkezetes csoportok)

1. Mivel az alábbiakban főleg a szószervezet és a mondatrész egymáshoz való viszonyával foglalkozunk, szükséges előjáróban megmondanunk, milyen értelemben használjuk e két műszót. Azt gondolhatnók, hogy legalább a mondatrész fogalma egyértelmű. De itt is — csak a magyar szakirodalom alapján is — kétféle felfogásmód lehetséges: az általánosabb, tankönyvekben és tudományos munkákban is szokásosabb értel-

¹ A Historia szerint (24). Szinnyi azt írja, hogy 1770-ben született (Mfr.). E két helyen olvasható igen rövid életrajza.

mezés szerint a mondatrész a mondatnak egy-egy szava, például a *Most a szörnyű gyermek karját elereszté* mondatban minden szó (kivéve a névelőt) egy-egy mondatrész, mégpedig sorrendben a következő mondatrészek: 1. határozó, 2. jelző, 3. alany, 4. tárgy, 5. állítmány. Egy másik, nem kevésbé figyelemre méltó nézet szerint a mondatrész csak az úgynevezett főmondatban egy-egy szó, egyébként két vagy több szó kapcsolata is lehet. E felfogásnak megfelelően a fenti mondatban például az alany is szókapcsolat: *a szörnyű gyermek* és az állítmány is: *most karját elereszté*; a *Nagy kolonc köszöntet a kút méla gémén* mondatban meg az állítmány szócsoporthoz belül még a határozó is szócsoporthoz áll: *a kút méla gémén*. Anélkül, hogy itt most előljáróban részletesebben értékelnénk e két fajta szemléletmódot — később majd megteesszük —, most csak annyit jegyziünk meg, hogy mind a kétféle „mondatrész” fogalomra szükség van, de mi alanyon, állítmányon stb. az általánosabb felfogással megegyezőleg a mondatnak egy-egy szavát értjük. (Arra most megint csak nem térünk még ki, hogy ezt a mondatrészt viszonyfogalomnak, szerkezeti tagnak értelmezzük, amely sajátos mondatrész-szerpét éppen a másik szerkezeti taghoz való viszonyában tölti be.)

A szószerkezet fogalmának az értelmezésében még inkább eltérnek a vélemények. Itt legalább háromféle lehetőséggel kell számolnunk. Szószerkezeten lehet érteni minden olyan szókapcsolatot, amely a mondatban két szó között bizonyos nyelvtani szabályok szerint létesül, s valamilyen értelmes egységet alkot. Ilyen értelemben használta a „szószerkezet” elnevezést nálunk Gombocz (vö. MNy. 25 : 3, Syntaxis 1951-i levonat 6), Tompa (Magyar nyelvismeret. 1948. 35), Klemm (vö. MNy. 52 : 407, 413), s ez megfelel a Ries-féle „Wortgefüge” elnevezésnek. Vannak, akik a „szószerkezet” műszót csak a nem mondatot alkotó szókapcsolatokra alkalmazzák, s az alany—állítmány szerkezetét kívül rekesztik a szószerkezet fogalmi körén. Így használta műszavunkat Papp István egy régebbi tanulmányában (vö. MNy. 26 : 201); s ilyen értelemben használja Ries a „Wortgruppe” szót. Végül van a „szószerkezet”-nek még szűkebb értelmű alkalmazása is, amikor csak bizonyos szókapcsolatokat neveznek így. Így használja Klemm az „igenévi szerkezetek” elnevezést korábban (vö. TörtMondt. 383 kk.), s ilyen értelemben használja a „szerkezet” szót a Benkő—Kálmán-féle középiskolai tankönyv is (1951-i kiadás 169). Mi a „szószerkezet” elnevezést „Wortgefüge” értelemben használjuk.

2. Ma nem tudnánk elképzelni olyan magyar nyelviant, amelyből hiányzanak a mondatrészek, az alany, állítmány, jelző stb. A szószerkezetekről szóló tanítást viszont sokan újszerűnek érzik. Az igazság az, hogy a szószerkezet tanában valóban van valami újszerű, de a mondatot alkotó szavaknak szerkezeti egységekben való tárgyalása az európai grammatika bölcsőjétől, a görög grammatikáktól kezdve már szokásos volt, míg a mondatrészek tana aránylag nem régi, csupán mintegy száz éves múltra tekinthet vissza. Hogy megértsük a mai helyzetet, rövid történeti áttekintésre van szükségünk.¹

¹A történeti ismertetéshez a legfontosabb felhasznált irodalom magukon a régebbi nyelvitanokon kívül: Klemm Antal: A mondattan elmélete; Klemm Imre: Simonyi Zsigmond hatása a nyelvtudományra (I. OK. 5: 483—502); Balázs János: A nyelvitan-irodalom alapjai és a magyar nyelvitanirodalom kezdetei (kand. disszertáció); Hans Glinz: Geschichte und Kritik der Lehre von den Satzgliedern in der deutschen Grammatik. Bern, 1947.

Azt már régen látták, hogy a szó is a mondat része, sőt a görög grammatikusoktól kezdve érvényesül a szófajtnak a mondatban elfoglalt szerepük szempontjából való felfogása is, hiszen ezért is nevezték a szófajtnak a beszéd (azaz a mondat) részeinek (partes orationis). De arra nem igen voltak tekintettel, hogy a mondatban az egyes szavaknak milyen rangsoruk, értékük van. A szókapcsolatokat is csak úgy fogták fel elsősorban, mint két-két szó kapcsolatát (az „egyeztetés” és a „vonzat” nyelvtani szabályai szerint), de nem tartották szükségesnek ezeknek a szókapcsolatoknak mondatná szövéde-ét is ismertetni, még kevésbé a mondaton belüli nagyobb szókapcsolat-egységek létrejöttének a szabályait is leírni. Mivel a mondat nem volt igazi egység számukra, a mondatok közötti kapcsolódás viszonyaira is csak éppen annyiban mutattak rá, amennyiben a kötőszókkal való szerkesztés kérdése szóba jött, de ez is inkább csak a kötőszók felsorolására, s a mutatószó — kötőszó párhuzamos használatára való rámutatásra korlátozódott. Az összetett mondatok tana hiányzott a nyelvtanokból. A görögöktől két nevezetes grammatika maradt reánk: az egyik Dionysios Thraxtól (i. e. II. sz.), a másik, egy sokkal terjedelmesebb és alaposabb munka Apollonios Dyskolos-tól (i. u. II. sz.). Dionysios Thrax rövidebb nyelvtanában fordul először elő a *syntaxis* műszó, amely annyit jelent, mint összeszerkesztés, összeállítás, de ez a nyelvtan tulajdonképpen nem tartalmaz mondatant. A leglényegesebb része a beszéd részeit (= szófajok) ismerteti, a névszót, az igét, a névmást stb. Ez lesz a mintája a későbbi nyelvtanoknak is, a római, a középkori és a humanista nyelvtanoknak. A másik görög nyelvtan, Apollonios Dyskolos munkája, a *Περὶ συντάξεως*, az első igazi, de még mindig nem a mai értelemben vett mondatnani munka. Ez is a szófajok szerint tárgyalja az anyagot. Azért *syntaxis* ez, mert mindig az egyes szófajok kapcsolódási módja a fő témája. A későbbi latin és egyéb nyelvtanoknak azonban nem ez az Apollonios-féle nyelvtan volt a mintaképük, hanem a szófajok ismertetését tárgyaló Dionysios-féle, ebben pedig külön *syntaxis* nem volt. A szófajok ismertetése melletti külön *syntaxis* csak a középkorban lesz szokásos, a XII. század nyelvfilozófusai hozzák létre. Így alakul ki a nyelvtannak két főrésze: a szófajokkal foglalkozó rész (ezt etimológiának nevezik) és a szavak összekapcsolási módjával foglalkozó rész (ezt nevezik *syntaxis*nak). A *syntaxis* ezekben a nyelvtanokban szótani jellegű, a szófajtnak kapcsolódási módjaival foglalkozik, mégpedig két fő kapcsolódási mód szerint: az egyeztetés (*congruentia* vagy *concordantia*) és a vonzat (*rectio*) alapján.¹ Ezeken kívül még tárgyalnak szórendi kérdéseket is (*ordo*). A régebbi magyar nyelvtanokban ezt a *syntaxis*t szókötésnek vagy szórakosgatásnak is nevezik.

Ilyen a nyelvtan beosztása egészen a XIX. századig. Nincsen ezekben a nyelvtanokban még szó mondatrészekről, sem összetett mondatokról. Ennek a nyelvtani szemléletnek a görög nyelvszemléletben van az alapja. A görögök a legkisebb nyelvi egységből indultak ki, a hangból, a hang után tárgyalták a szótag kérdéseit, ezután jött a szó, és legutoljára a mondat.

¹ Egyeztetés: főnév és ige, főnév és melléknév, főnév és főnév személy, szám és eset (genitívus, datívus stb.) szerint való egyeztetése, ez főleg az alany és az állítmány, a jelző és a jelzett szó egyeztetésének felel meg. Vonzat (rekeció) pl. az ige nek vagy igenévnek mint regensnek különböző esetekkel állható főnévvel, melléknévvel stb. mint rectummal való kapcsolata, ez megfelel pl. az igével, igenévvel kifejezett mondatrész és határozója, tárgya kapcsolatának.

Így alakul ki később a hanggal, illetőleg betűvel (littera) foglalkozó orthographia, a szótaggal (syllaba) foglalkozó prosodia, a szót (dictio) tárgyaló etymologia és a mondat (oratio) megszerkesztéjét ismertető syntaxis. Már a görögök is beszédegységnek látták a mondatot, a „logos”-t, de nem vizsgálták a maga egészében, csak azt, hogy a mondatban a szavak milyen szerkezeti konstrukciókban jelentkezhetnek: hogyan egyezik meg a főnév a melléknévvel, hogyan kapcsolódik a főnév más főnevekhez (az egyik állhat nominativusban, genitivusban, dativusban stb.), az ige a főnevekhez (itt is az esetek vagy a kongruencia tárgyalása) stb. Tehát tulajdonképpen a régi syntaxis nem a mai értelemben vett mondatban volt, hanem inkább szintagmatan, az egymással kapcsolatban levő szavak megszerkesztéének a tana, szó szerkezettan. Észrevették ugyan már régebben, hogy különbség van a teljes mondat szerkezete (constructio) és egyéb szerkezetek (rectio vagy regimen) között (így például Melanchton latin syntaxisában), de ez nem vált a mondatszemlélet alapjává. Igazi nyelvi egységnek a szót tartották, a mondatot pedig elsősorban szintetikus művelet eredményének, szókapcsolatnak.

Nagy változás történt a mondat felfogásában a XVIII., főleg pedig a XIX. században, amikor egyrészt a logika, másrészt a lélektan felől igyekeznek megközelíteni a mondatot. Egyrészt párhuzamba állítják az ítéletet a mondattal, másrészt észreveszik, hogy a mondat nemcsak szintetikus képződmény, hanem analitikus is, tehát valami egységes és szerves egészet alkot, ami szételemezve jelenik meg előttünk. Rájönnek, hogy a mondat egésze szempontjából nem egyforma értékű minden szó a mondatban, vannak fő részek (alany és állítmány), vannak mellékesebb részek, bővítő részek. Így születik meg a mondatrészekről szóló tan.¹ Ennek lényege a szavaknak a mondatban érvényesülő hierarchiája.

A mondatrészek tana gyökeresen új szempontot vitt bele a mondat taglalásába. A mondatant ezek után már nem az egyes szófajták szerint tárgyalják (csak a negatív-syntaxis hívei), hanem az ún. mondatrészek (alany, állítmány, jelző stb.) szerint. Két égtelen, hogy ezeknek a mondatrészeknek van közük a szófajokhoz. De a mondatrészek száma jóval kevesebb, mint a szófajoké, s a kétféle kategória minőségileg is más. (Gondoljunk például arra, hogy az állítmány fogalmába belefér az ige is, a melléknév is, a főnév is, s viszont a *fa* főnév lehet mind az öt mondatrész.) A mondatrész-fogalom elsősorban mondatfunkciós fogalom, azaz azt határozza meg, hogy valamely szó milyen szerepet vállal a mondatban: főrész-e (alany, állítmány), vagy bővítő rész. A mondatrész-fogalom tehát a mondatban elfoglalt szerepre vonatkozik, de éppen ezért ez a fogalom mindig viszonyfogalom; azaz a mondatnak egy olyan részére (szavára) vonatkozik, amely az illető mondatrész-funkciót mindig egy másik részhez (szóhoz) való viszo-

¹ Az első munka, amely a mai értelemben vett mondatrészek szerint tárgyalja a mondatot, Gabriel Girardé: „Les vrais principes de la langue française...” (1747.). Girard 7 mondatrészt különböztet meg: alanyt, állítmányt, accusativusi tárgyat, dativusi tárgyat, határozót, kitérőt és megszólítást. Girard munkássága azonban eléggé elszigetelődött jelenség volt, kora nyelvtanaira különösképp hatással nem volt. Annál termékenyebben hatott Karl Ferdinand Becker „Organism der Sprache” című munkájával (1827.) és iskolai nyelvtanával (1831.). — Ez utóbbi 8 hónap alatt két kiadást ért meg, és elterjesztette egész Németországban a mondatrészek tanát. Becker eleinte négy mondatrészt különböztetett meg: alanyt, állítmányt, tárgyat és jelzót. Később a tárgyon belül elkülöníti a határozót.

nyában fejezi ki. Alany nincs állítmány nélkül, állítmány alany nélkül, a jelző éppen a jelzett szóhoz való vonatkozásában jelző, a határozó is valaminek a határozója stb. Tehát az ún. mondatrészek is csak *s z e r k e z e t b e n* foghatók fel. Az egyes mondatrészeknek a mondatban elfoglalt különböző helyzete az oka annak, hogy miért nem egyforma módon vannak elnevezve. Az alany—állítmány szerkezetének ugyanis mindkét tagja külön nevet kapott: alany és állítmány. A jelző, határozó és tárgy esetében csak az egyik tagnak, a rectumnak van sajátosan külön neve, a jelző régensét pedig a jelzőre alkalmazott név megfelelő változatával (*jelzett*) jelöljük. Az oka ennek nyilvánvaló: a mondat hierarchikus fölépítése. Az alany—állítmány szerkezete fő szerkezet, ha tagjainak a szerepét meg akarjuk határozni, mindkét tagnak nevet kell adnunk. A többi szerkezet (jelzős, határozós, tárgyas) erre a fő szerkezetre mint vázra épül rá, a jelző jelzettjének, a határozó meghatározottjának stb. már van funkciója a mondatban, azonkívül, hogy a jelző jelzettje, a határozó meghatározottja (lehet alany, állítmány vagy maga is jelző, határozó stb.). Például ebben a mondatban: *Tüzesen sült le a nyári nap sugára*: a *sugár* szó jelzettje a napnak, de a mondatban van más funkciója is: *alany*. Persze a *sugár*-ra nemcsak az jellemző ebben a mondatban, hogy alany, hanem az is, hogy jelzett alany, azaz nemcsak egy állítmányhoz viszonyul (mondjuk fölfelé), hanem egy jelzőhöz is (mondjuk lefelé). Hogy az ilyen kettős viszonyulásnak nagy jelentősége van, azt majd később látni fogjuk. Most egyelőre érjük be azzal, hogy — részben — megindokolva látjuk az elnevezéseknek azt a sajátságát, amely bizonyos esetekben a mondatrész-funkciónak csak az egyik oldalát ragadta meg.¹

Maguknak az egyes mondatrészeknek a felfogása, tehát az, hogy hány és miféle mondatrészeket különböztetnek meg, nem egyforma és nem végleges. Ilyen szempontból különbségek vannak az egyes nyelvek nyelvtanai között, például a német nyelvtanok másképp fogják fel a tárgy és a határozó kategóriáját, mint a mienk, az oroszoké is eltér a miénktől. A jelző értelmezése sem egyforma minden nyelvtanban. Egy-egy nyelv különböző korú nyelvtanai között is van különbség. A régebbi magyar nyelvtanok például hatodik mondatrészként tárgyalták a kiegészítőt. Számtalan esetben vitatott és vitatható a mondat egyes szavainak valamilyen mondatrészévé való minősítése. A mondat két fő részének, az alanynak és az állítmánynak a felfogása sem tisztázódott véglegesen (lásd a logikai, lélektani és grammatikai alanyról, állítmányról szóló felfogásokat).

Nálunk nagyjában Simonyi Zsigmond nevéhez fűződik a mondatrészeknek az az értelmezése, amely mai nyelvtanainkban megtalálható. De maguknak az egyes mondatrészeknek az elnevezése és a mondatrészek szerinti tárgyalásmód régebbi. Az első ilyen szempontból modern nyelvtanaink: Szvorényi és Riedl Szende nyelvtanai az 1860-as évek tájáról. Itt már a mondattan mondatrészek szerint van tárgyalva. Szvorényi és Riedl munkásságára a külföldi hatásokon kívül bizonyára erősen hatott Brassai Sámuel, aki 1860-ban kezdte közölni „A magyar mondat” című nagy jelentőségű tanulmányát. Nekünk már furesán hat annak a kijelentése, hogy a nyelvnek vannak egyénei s ezek a mondatok; hogy ez az egyén „egy határozott

¹ Persze nem volna felesleges, ha a határozó és a tárgy regense is kapna külön nevet, éppúgy, mint ahogy a jelző regensének *jelzett szó* a neve. Így az elnevezések által jobban kifejezésre jutna a mondat szerkezetes felépítése, a mondatot alkotó szavak közti kölcsönös összefüggés.

alakú egész, mely maga nem szükségképpen része semminek, de melynek részei rá nézve szükségképek és csak érte léteznek". Abban az időben, amikor a nyelvi szemlélet középpontjában a szó volt, s a mondat „egyén” voltát a gyakorlatban még nem ismerték el, nagy dolog volt az ilyen kijelentés. Nem csoda, ha tulajdonképpen Brassai után írják az első modern nyelvtanokat. Az 1846-ban megjelent akadémiai nyelvtantól, „A magyar nyelv rendszere”-től egy egész világ választja el Riedl és Szvorényi nyelvtanait. Igaz, „A magyar nyelv rendszere”-ben is van már alanyról, állítmányról, sőt még jelzőről is szó, s az is igaz, hogy a szókötési anyag tárgyalása *mondattan*¹ címen történik, mégis a régi nyelvtanok hagyományai szerint ez a mondattan is még erre a három részre oszlik: 1. szóegyeztetés, 2. szóvonzat, 3. szórend.

3. A mondatnak az a szemlélete, amely a mondatban előforduló egyes szavaknak a mondatban betöltött szerepét is tekintetbe veszi, mind az iskolai oktatásban, mind a tudományos kutatásban hasznosnak bizonyult. A mondatrészek elméletének a szélesebb körű gyakorlati alkalmazása is mintegy százéves múltra tekinthet vissza Európában. Mint láttuk, a mondatrész-fogalom viszonyfogalom. A mondatrész mindig a mondatnak egy másik részéhez képest része a mondatnak: az alany az állítmányhoz képest, az állítmány az alanyhoz képest, a jelző a jelzett szóhoz képest stb. Idővel azonban a mondatrészeknek ez a viszonyt kifejező sajátága háttérbe szorult (talán részben az egyoldalú elnevezések miatt), s egy olyan szemlélet kezdett elterjedni, amely nem domborította ki a mondatrész viszonyfogalom jellegét, nem láttatta meg a részek különböző rangértékét, hanem mintegy egy síkban fogta fel őket és egyenrangú tagokként kezelte őket. Az iskolai oktatásban ez nálunk úgy jutott kifejezésre, hogy a mondat elemzése közben például csak arra figyeltek, hogy a különböző mondatrészeket felismerjék, elkülönítsék egymástól (esetleg más-más színű ceruzával aláhúzzák ezeket a mondatrészeket), de a mondatban érvényesülő hierarchiára és szerkezetszerűsége nem mutattak rá. Persze ez az elemzési hiba nem a mondatrészek jellegéből adódott, sőt annak ellene mondott, s nem is volt szükségképpen általános. De hogy megvolt, s sok helyen ma is megvan, az bizonyos. Ezért újabban megint hangsúlyozni kell, hogy a mondatrészek viszonyfogalmak, hogy a mondat felépítése szerkezetszerű, hogy a mondatban hierarchia van.

Nálunk, főleg Gombocz után és nyomán — mondhatni — minden nyelvész, aki a mondatszemlélettel, mondatelemzéssel, a mondat elvi kérdéseivel foglalkozik, szükségesnek látja a mondatrészek szerkezetes összefüggéseinek a felismerését. Gombocz Zoltán a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1929. január 22-i közgyűlésén mondotta el nagy jelentőségű előadását „Mi a mondattan?” címmel (MNy. 25 : 1—7). Ebben írja a következőket: „Ha elfogadjuk azt az alapgondolatot, hogy a syntaxis a syntagmák tana, könnyű belátni, hogy voltaképpen helytelen mondatrészekről, *alanyról, állítmányról, jelzőről, határozóról* beszélni ... helyesen csak *praedicativ, attributiv és determinativ szerkezetekről* beszélhetünk” (I. h. 5). Persze félreértenénk Gombocz szövegét, ha úgy értelmeznénk, hogy alany, állítmány, jelző, határozó nincs, és ezekről nem szabad beszélni. Ő maga is használta ezeket a fogalmakat és szavakat syntaxisában. Gombocz itt a mondatrész-fogalomnak viszonyfogalom jellegére hívja fel a figyelmet, tehát

¹ A *mondattan* elnevezés Barczafalvi Szabó Dávidtól való, 1792-ből.

arra, amit Becker is hangsúlyozott.¹ Gombocz említett tanulmányának megjelenése után egy évre jelent meg Papp István dolgozata: „A mondat részeiről” (MNY. 26 : 200—4). Papp a mondatban fő viszonyt és bővítményviszonyokat különböztet meg, az utóbbiakat szószerkezeteknek vagy szintagmáknak nevezi. E tanulmánynak még két érdekessége van. Az egyik az, hogy az érzelmi és akarati jellegű mondatokra mint külön típusokra felhívja a figyelmet. A másik, hogy a fő viszonyok és bővítményviszonyok részletezőbb tárgyalásakor e viszonyok alfajait a szerkezetek szófaji jellege alapján állapítja meg. — Szószerkezeti viszonyokat lát a mondatban Tompa József (Magyar nyelvismeret. 1948. 34 kk. ; I. OK. 9 : 377, bár közben óvatosabban is nyilatkozik, vö. I. OK. 4 : 55), Klemm Imre (vö. „A mondatmivolta” című tanulmányát: MNY. 52 : 406—15), Kelemen József (I. OK. 9 : 350) is. Hosszasan foglalkozik a szószerkezeteknek az iskolai oktató munkában való jelentőségével — elsősorban egyetemi, de részben középiskolai fokra is gondolva — Mollay Károly „Nyelvoktatás és nyelvtudomány” című dolgozatában. Többek között ezt írja: „Ha tehát száműzzük a szókapcsolatokat (szószerkezeteket) középiskolai nyelvtanoktatásunkból, tanulóinkat még anyanyelvükben sem vezethetjük rá arra, milyen nagy szerepet játszik a nyelv logikai és közli funkciójának megvalósításában a *viszonyítás*” (183).²

4. Válaszolnunk kell arra a kérdésre is, hogy lehet-e szembeállítani egymással a szerkezeteket és a mondatrészeket. Az eddigiekből azt hiszem világosan kiderült: nem lehet. A mondatrészek maguk viszonyfogalmat fejeznek ki, és szerkezeti párjukhoz vagy tagjukhoz viszonyítva töltik be a megfelelő mondatrész-funkciót. A szószerkezeteknek és a mondatrészeknek a viszonyát azonban — azt az alaptényt nem tekintve, hogy a mondatrész is szerkezeti tag — többféleképpen lehet látni, s erről szeretnék most beszélni.

Ha a szószerkezeti tagoknak elsősorban nem a mondat egészében elfoglalt szerepét nézzük, hanem csak egymás közti viszonyát, akkor ezt a viszonyt vizsgálhatjuk tartalmi szempontból, azaz a szavak kifejezte fogalmak közti viszony szempontjából, és vizsgálhatjuk formai szempontból, azaz aszerint, hogy melyik tagon és hogyan jelöljük a szerkezeti tagok közti tartalmi viszonyt. A tartalmi jellegű vizsgálat természetszerűen a szerkezeti tagok szófaji jellegét állítja előtérbe, a formai vizsgálat pedig

¹ Ez nyilvánvaló Gombocznak azokból a megjegyzéseiből is, amelyeket az iskolai elemzési módszerre vonatkozólag tett, s melyek tartalmára Szabó Dénes a következőképpen emlékszik vissza: „Gombocz Zoltán 1932-ben tartott mondatmivolta egyetemi előadásán fejtegette, még emlékszem, hogy a hagyományos formális iskolai elemzés szerint a mondat felépítése lineáris: fel kell ismerni az egyes mondatrészeket, és ezek egymásutánjából alakul a mondat szerkezete ... Az iskolákban különböző színű ceruzákkal vagy más módon szokták az »azonos funkciójú« mondatrészeket aláhúzni, Gombocz rámutatott ennek az elemzési módnak mechanikus jellegére, és azt fejtegette, hogy az ő funkcionális szemlélete alapján a mondat szerkezeti felépítése a szintagmák tagjai között levő logikai viszonyoknak megfelelően már nem lineáris, hanem kb. családja alakú. Alapját a predikatív szintagma teszi, és ehhez kapcsolódnak a szintagmatikus függés szerint a determinánsok” (I. OK. 9 : 337).

² Egyébként helytelen volna úgy beállítani a kérdést, hogy a szerkezetszerű elemzést a nyelvtudomány, a szerkezetek mellőzését pedig a tanügyi hatóságok kívánják. Az 1950-ben kiadott középiskolai „Módszertani útmutatás” is a szerkezetes elemzést ajánlja és mutatja be példákon is (33, 48—50). Egyetemi fokon Szabó Dénes leíró nyelvtani jegyzetét használják, amelyben az egyes mondatrészek mint szerkezetek vannak tárgyalva.

megállapítja, hogy csak az egyik tagon, vagy mindkét tagon van-e a másikra utaló elem (rag), vagy egyiken sincs, s ha van, milyen jellegű kapcsolatra utal a formai elem. (A kapcsolat jellege lehet kongruencia, azaz egyeztetés vagy rekcio, azaz vonzat, esetleg más, olykor az indoeurópai nyelvek szerkesztési formáitól eltérő típus.) Látjuk ebből, hogy a régi nyelvtanok a most ismertetett tartalmi és formai szempontokat tartották szem előtt. Az a kérdés, hogy ezek a szempontok mellőzhetők-e akkor, ha a szerkezeti tagokat mondatrész-jellegükkel jellemezzük.

Mondatrész köztudomásszerűen más mint szófaj, de a mondatrész-jelleg meghatározásában fontos szerepe van a szerkezettagok szófaji jellegének, sőt ilyen szempontból fontosabb szerepe lehet a főlérendelt tagnak, Szabó Dénes műszavával alaptagnak (vö. A mai magyar nyelv. 1955. 2 : 278), tehát nem magának a mondatrésznek, hanem annak a szónak, amellyel a mondatrész szerkezeti viszonyban van. A jelzős szerkezetet a főlérendelt tag (jelzett szó) főnévi jellege határozza meg, a tárgyias szerkezet főlérendelt tagja csak ige (igenév) lehet, a határozós szerkezet szokásos alaptagja nem főnév (a főnév határozói alakú alárendeltje funkciója szerint jelző, nem határozó), hanem járulékfogalmat kifejező szófaj (ige, melléknév, határozószó), az alany—állítmány szerkezetben az alany mindig főnévi jellegű szó, éppúgy, mint a jelzős szerkezet jelzett szava. Tehát pontosabban csak akkor tudom meghatározni a mondatrészt, ha szerkezeti viszonyában nézem.¹

Itt kell felelnünk arra a kérdésre is, hogy amikor a mondat egy szaváról megállapítjuk, hogy alany, állítmány, jelző stb., akkor csak a szónak a mondatban elfoglalt helyzetére utalunk-e, vagy pedig e szónak a szószerkezet másik tagjához való tartalmi viszonyára is. Az előbbiekből kiderült, hogy az utóbbira is. A mondatrész olyan kategória, amely egy szónak szerkezeti tagjához való tartalmi viszonya alapján jelöli ki az egész mondatban elfoglalt helyzetét (ez összefügg a szófaj és a mondatrész közötti összefüggések kérdésével), de mind a tartalmi viszonyra, mind a mondatban elfoglalt helyzetre csak általánosságban utal: egyrészt megmondja, hogy főnév meghatározásáról van-e szó vagy nem (ha igen, akkor jelző vagy állítmány, ha nem, akkor határozó vagy tárgy), másrészt nagyjából meghatározza a szó helyzetét, rangját a mondatban, amennyiben megmondja, hogy egy fő szerkezet tagjáról van-e szó (alany, állítmány), vagy bővítményről (jelző, határozó, tárgy), pontosabban állítmánynak megfelelő bővítményről (jelző), többnyire alannyal (szenvető alannyal) is kifejezhető bővítményről (tárgy), vagy egyéb bővítményről (határozó).² Minden további tartalmi részletezés

¹ A szószerkezeti tagok szófaji jellegének és az egyes mondatrészeknek a pontosabb összefüggéseire, a szószerkezetek részletesebb tartalmi és formai vizsgálatára, a mondatrész-fogalom jellegének a megállapítására stb. vö. Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban című tanulmányomnak (Nyelvt. Ért. 16. sz.) első fejezetét.

² Az utóbbi időben Klemm mutatott rá a tartalmi és a funkciós viszony közti különbségre, a mondatrészeknek szerkezetszerű felfogására (MNY. 52 : 406—15). Tanulmányának e két szempont kidomborítása által igen sokat köszönhetünk. Kár, hogy nem mutatott rá az alany—állítmányi és a jelzős szerkezetek közti tartalmi megfelelésre, s hogy — e mulasztással összefüggésben — a jelzőben, határozóban, tárgyban csak tartalmi jellegű kategóriát lát. Az ugyanis, amit a jelző, határozó, tárgy alanyi vagy állítmányi funkciójáról mond, azaz egy szerkezet vagy szerkezetcsoport (alanyi vagy állítmányi) funkciójában való részesedéséről, az a jelzőnek, határozónak stb. nem önálló funkciója. (Erre később még visszatérünk.) Viszont a jelzőnek, határozónak és tárgynak van önmagában is határozott mondatfunkciója: a bővítmény-

(milyen fajta jelző, milyen fajta határozó stb.) eltolja a vizsgálat szempontját a mondatban betöltött rang, funkció megállapítása felől a szó szerkezet tartalmi jellegének pontosabb meghatározása felé, s a mondat egészében elfoglalt helyzet további boncolgatása (a jelző az alany jelzője-e vagy a tárgyé, a határozó az állítmány határozója-e vagy egy más határozóé stb.) egy-egy konkrét mondat strukturális elemzése felé. Ez utóbbiról még később lesz szó.

Mi az előnye a mondatrészek szerinti mondat szemléletnek a szófajokon alapuló mondat szemlélethez képest? Néhány példával világítanánk meg a dolgot.

A mai syntaxisban a *hevesen tiltakozott, futva jön, hanyagul dolgozik, emberül szolgál* szerkezetek egy kategóriába kerülnek, mert mind módhatározósak. A *hevesen, futva, hanyagul* és *emberül* módhatározók között részben szófaji, részben rag szempontjából való különbség van. Ezért a régi syntaxisban nem volt mód ezeket egy helyen tárgyalni, mert az ige más-más vonzatai közé kerültek: a *hevesen* és *hanyagul* a melléknévi, a *futva* az ige-névi, az *emberül* a főnévi vonzatai közé; s ha a vonzatok ragok szerint is el voltak különítve, akkor máshová került a *hevesen* és a *hanyagul*. Nyilvánvaló, hogy ezek a szerkezetek jelentéstanilag és mondatfunkció szempontjából rokonok: jelentéstanilag, mert mindegyik cselekvésre vonatkozik, s a cselekvésnek ugyanolyan fajta körülményét határozza meg: valamilyen tulajdonságszerű körülményét (nem helyét, nem idejét, nem okát stb.); de mondatfunkció szempontjából is, mert a módhatározó tag sohasem lehet fő szerkezet tagja, mindig alá van rendelve a cselekvést kifejező igei tagnak, amely határozott alakú igei formában (verbum finitumként) állítmány, igenévi formában meg bármilyen mondatrész lehet (*hevesen tiltakozó, hevesen tiltakozva, hevesen tiltakozni*). Ezek a példák viszont egyúttal azt is mutatják, hogy a mondatrész-fogalomban is milyen fontos a szerkezeti alaptag s annak is szófaji szerepe, hogy a mondatrész-fogalom szempontjából is milyen fontos a szófaji kritérium. Másrészt példáink szépen szemléltetik, hogy az igei állítmánynak hogyan felelhet meg igenévi formában jelző, határozó vagy akár alany, illetőleg tárgy. Ugyanez az eset lehetséges a névszói állítmánnyal is: pl. (ő) *nagyon ügyes ~ nagyon ügyes (ember) ~ nagyon ügyes lévén* (vagy *nagyon ügyesen*) *~ nagyon ügyes lenni* vagy *nagyon ügyes volta*. A melléknévet itt a létige kopulaszerű alkalmazása teszi *határozói, alanyi* és *tárgyi* szerepre megfelelővé.¹

jelleg, tehát a fő szerkezeti tagokkal való szembenállás (amely megintcsak más az állítmánynak megfelelő jelzőnél és más a határozónál és a tárgynál). Ez világosan megmutatkozott volna az *asztal zöld* és a *zöld asztal* szerkezetek párhuzamba állítása révén a *zöld* kétféle értékére való rámutatással.

¹ Tompa József magyarázatával értek egyet, s nem elemezném külön a létige és a melléknév kapcsolatát mondatrész szempontjából (vö. I. OK. 9 : 308), azaz az egész mondatban elfoglalt helyzete szempontjából egységnek venném. A kopula tulajdonképpen a melléknévnek a mondatfunkcióját fejezi ki, tehát kifelé, más szó felé viszonyít (akár a rag vagy a névutó). A létige kopulaszerű, külön mondatrésznek nem vehető alkalmazására még a létigés szerkesztést a mi nyelvünkönél jobban megkívánó német nyelv nyelvtanában is jó példa Hermann Paulnak, a nagy német nyelvésznek az álláspontja: „Man hat die Berechtigung des Begriffes Kopula bestritten und verlangt, dass das Verbum überall als Präd. betrachtet werden soll und das, was man als nominales Präd. bezeichnet, als Bestimmung des Verbums. Zweifelloos ist es, dass ein Satz wie »der Affe ist ein Säugetier« nicht aufgefasst wird als »der Affe existiert als ein Säugetier«, vielmehr ist das Verbum inhaltsleer und ein Säugetier wird in direkte Beziehung zu der Affe gesetzt” (Deutsche Grammatik 3. 1954. 40). — Ez persze nem jelenti azt,

Nézzünk egy másik példát. A tárgy szófaja szerint lehet főnév: *fát vág*, lehet igenév: *tud vágni*; tárgya lehet igének: *fát vág*, és igenévnek: *fát vágni*. A régi, szófaji-alaktani szempont alapján álló nyelvtanokban az igeneves szerkezetek messzire esnek az igés szerkezetektől. A *fát vág* az ige és *t*-ragos vonzata tárgyalásához kerül (vö. például Szenczi Molnár Albert nyelvtanát: Corp. Gramm. 271), a *fát vágni*, a főnévi igenévhez (lásd pl. uo. 276).

A jelzők tárgyalása például „A magyar nyelv rendszere”-ben a legkülönbözőbb helyekre esik szét, a jelző egyes szófajai szerint.

Nyilvánvaló ezekből, hogy a régi grammatikák itt hiányosabbak az újaknál. Ez kétségbevonhatatlan. Kérdés azonban, mellőzendő-e teljesen a régi, a szófaji és alaktani szempont? Azaz: a mondatrészekről szóló tanításnak kiegészítenie kell-e a régit, vagy helyettesítenie?

Vegyük a következő versrészleteket:

Karszékben trónolsz
s nagy barna, bámuló szemed
nehézkesen és *furcsa fénnel*
reánk mered.

....

Az éjszakába *suttogón* beszél.

(Kosztolányi: A szegény kisgyermek panaszai)

„varjú az ágon károg *rútul*,
a táj piros és fekete,
elmúlt a nyár, jön *tolakodva*
a köd a völgyből fölfele.

(Nagy László: Deres majális 95)

Ahány módhatározó, annyiféle: *-n* és *-ul* ragos melléknév, *-vel* ragos főnév, *-n* ragos melléknévi igenév és határozói igenév. Egyrészt kétségtelen, hogy jó ezeket egy kategóriába foglalva látni, hiszen mind a cselekvésnek valamilyen tulajdonságszerű körülményét fejezi ki. De hasznos szófaj szerinti elkülönítésük is, mert így értjük meg jobban speciális jelentéstartalmukat, esetleg újszerű alkalmazásukat, stílári érdekességüket. A legtulajdonságszerűbb jellemzése a cselekvésnek a melléknévi módhatározó: *nehézkesen*

hogy a *tanár lenni*, *ügyes lén* stb. kifejezéseket ne bonthassuk részeire és a részeket ne viszonyíthassuk egymáshoz, hiszen még a ragokat, jeleket is el lehet választani a szótól, és viszonyítani lehet ahhoz. Mollay Károly a német nyelv egyetemi oktatásában például a *hat geschrieben* és a *hatte geschrieben* különbségét a kétféle időalak szerkezeteszerű felfogásával sokkal jobban meg tudta magyarázni, mintha egységnek vette volna e szerkezeteket. Ezt írja: „a németben a *hat geschrieben*, *hatte geschrieben* szin-tagmák első tagja azt az időt fejezi ki, amelyhez képest a második tagban foglalt cselekvés befejezett: az első szintagma egy jelenhez képest, a második egy múlt-hoz képest befejezett cselekvést fejez ki (befejezett jelen, befejezett múlt)” (i. m. 184). Ez természetesen nem jelentheti azt, hogy a *hat geschrieben*-t olyan jellegű szintagmának vegyük, mint mondjuk ezt: *er hat eine Schrift*. Ez utóbbiban igei állítmánynak és tárgynak a szerkezetével van dolgunk; az előbbiben csak nyelvtörténeti szempontból volt ilyen viszony: *er hat etwas geschrieben* = *er hat etwas Geschriebenes* = ’neki volt írottja’. Ma már a *hat geschrieben* egységesen állítmány, de szerkezetesen elmezhető — formális — grammatikai módon — ahogy Szabó Dénes mondaná (vö. i. m. 274).

mered a szem, rútul károg; más kapcsolatban így is kifejezhetők: *milyen nehézkes a szemed, amikor ránk mered, a varjú károgása rút*. (Itt már a melléknév állítmány, de lehet jelző is: *a varjú rút károgása*.) A *furcsa fénnel reánk mered* módhatározójának más jellege van, a módhatározó főnévi természete miatt. Itt a mód eszközszerű. A *suttogón beszél* és a *tolakodva jön* esetében az igenévi módhatározó mozgásszerűen jellemzi az igei állítmányt: két cselekvés folyik egy időben, de ez a kettő tulajdonképpen nem kettő, hanem egy: *suttog és beszél egyszerre, tolakodik és jön egyszerre*; a két cselekvés közül a *beszél* és a *jön* a fontosabb, a másik csak ennek jellemzé ére szolgál. Azt hiszem, nem kell különösebben bizonygatnom, hogy a stilisztikai elemzésben milyen fontos szerepe van a szófajiság figyelembevételének; ilyen szempontból csak két példát említek még a módhatározók köréből:

A Dél: vén, csacska népű táj,
Illanva jön, gyorsulva lebben
 Itt minden ajkon az ige.

Az *illanva jön*, de különösen a *gyorsulva lebben* stílusértékét még jobban érezzük, ha a versszak hátralevő részével vetjük egybe:

Északon *gyökösebb* a szó,
 Mélyebbről jön és nemesebben.

(Ady: Északi ember vagyok)

Még egy példa, amelyet az akadémiai leíró nyelvtannak a fokozásról szóló mintafejezetéből idézek (I. OK. 9 : 320):

Mi mindent másképpen,
Kurucabban tennénk

(Ady: Ünnepe a dombon)

A *kurucabban* módhatározó két szempontból is érdekes: először azért, mert főnév, s mint ilyen már hasonlítási mozzanatot tartalmaz. (Ugyanilyen mozzanat volt az *emberül szolgál* már előbb említett szerkezetben.) Másodszor azért is, mert a főnév fokozva van, s ez még újszerűbbé és hatásosabbá teszi a kifejezést. (Szokásosabb kifejezőmód volna: *kurucosabban*; persze a *kuruc* főnév melléknévként is használható, de ilyen értelmezéssel is szokatlan fokozva és módhatározóként.)

A mondatrészeknek szófaji hovatartozóságát a történeti vizsgálatnak is számon kell tartania. A *szemed ... furcsa fénnel reánk mered* példa -vel ragos főnévi módhatározója azt a folyamatot szemlélteti, hogyan lesz az eszközhatározóból módhatározó, az *emberül szolgál* meg azt, hogyan lesz az állapothatározóból módhatározó. Egyébként Petőfinék Anyám tyúkjá című versében Morzsa kutya *emberül szolgálásában* még erősen érezzük az állapothatározót: emberként, úgy, mint egy ember. (Egyébként az állapothatározóknak ebben a fajtájában hasonlítási mozzanat is van, ahogy az előbb már említettem.) Az *emberül helytállt* kifejezésben az *emberül*-nek már erősebben elhomályosult az állapot jelentése, és jobban kidomborodik benne az a jelentés, amelynek szinonimája: *derekasán, jól*. Említett két példánkban a sajátos történeti fejlődésnek az útját a határozó szófaji jellege szabja

meg; a határozók jelentésfejlődésében általában nagy szerepe van mind a határozó jelentésének, mind az alaptag jelentésének a rag funkciójának alakulására (lásd Berrár: TörtMondt. 95).

De hogy a mondatrész-szerep számontartása is fontos, arra a *suttogón* alaknak a *suttogva* rovására történő terjedése is rámutat, hiszen nem látva a két szóalak egyező funkcióját, nem is lehetne összemérni a kettejük használati körében beállt változásokat.

Vagy vehetünk példát a jelzők köréből is. Ha nem látjuk a főnévi és a melléknévi jelzős szerkezet közti rokonságot, akkor kevésbé tudjuk megmagyarázni azt a minden nyelv életében megfigyelhető változást, hogy főnévi jelzők melléknévi—főnévi jelzővé s ezzel együtt fokozatosan valóságos melléknévvé alakulnak. A magyar nyelvben például úgy keletkezett a *ravasz* (R. 'róka'), a *kaján* (< *Kain*), a *derék* (R. 'fő rész'), a *fattyú* (R. 'fa tő'), a *fiatal* (R. 'fiatal fa'), a *sekély* és *csekély* (R. 'gázló, sekély víz'), a *vad* (R. 'vad erdő') és még más melléknemek.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a szószerkezetek vizsgálata során a szófaji szempont is fontos, meg a mondatrész-szerep is. A mondatrészről szóló tanítás megszüntetése után már nem célszerű a mondatrész- jelleg szempontját figyelmen kívül hagyni, de ugyanakkor a szerkezettagok szófaji természetét sem szabad mellőzni. Nyelvtanban való tárgyalásmódnál legcélszerűbb a mondatrész kategóriákon mint nagyobb, átfogóbb kategóriákon belül érvényesíteni a szófaji szempontot. Egy olyan tárgyalásmód, amely szerint egymástól függetlenül vizsgálatnak meg egyrészt a szerkezettagok szófajiséga alapján a szószerkezetek, másrészt a mondatrészek, nem látszik indokoltnak, mert az anyag teljes megismétlése végett, mint ahogy ezt a Vinogradov szerkesztette nagy orosz akadémiai nyelvtanban is látjuk. Nem helyes a mondatrész szempontjának a mellőzése sem, ahogy ezt Ries Zur Wortgruppenlehre című munkájában tapasztaljuk. Viszont a mondatrészek tárgyalásán belül a szófaji szempont nagyobb figyelembe vétele igen természetesen mutatkozik. Hazai, nem nagy múltra visszavezethető törekvéseink jó úton haladnak, amikor olyan anyagcsoportosítás mellett foglalnak állást, amely a jelzős, határozós stb. kategórián belül a szerkezeti tagok szófaja szerint tárgyalja a vizsgált anyagot (vö. például Szabó Dénesnek már többször idézett egyetemi jegyzetét: A mai magyar nyelv. 1955. 2: 260 kk., és Berrár Jolán egyetemi tankönyvét: Magyar történeti mondattan. 1957. 71 kk.).

5. Az eddigiekből világosan kiderült, hogy a mondatrész szerkezeti tag is egyszersmind. De már ugyancsak előbb felmerült, hogy a mondatrésznek lehet tágabb értelmezése is; eszerint a mondatrész nemcsak egyetlen szerkezeti tag, tehát egy szó lehet, hanem maga is két tagból álló szószerkezet vagy akár több tagból álló szerkezetecsoporthoz is tartozhat. Az alábbiakban a mondatrésznek ezzel a nagyobb egységet magába foglaló értelmezésével foglalkozunk.

Próbáljuk elemezni a következő mondatot: *A palotával szemben számára rágcáslta a Junó templomát körülvevő liget mirtuszainak kérészt* (Móra Aranykoporsójának 5. mondata). Ne törődjünk most pillanatnyilag a nyelvtani mondatrészekkel, azt próbáljuk megnézni, milyen egységek vannak ebben a mondatban. A mondat fő mondanivalója kétségtől az, hogy a *számár rágcáslta*: egy tárgyfogalomnak és egy cselekvésfogalomnak a kapcsolata. Ha a fogalomkapcsolatnak megfelelő valóságos, tapasztalt képet messzebről

nézném, talán nem is látnám, hogy mit rágesál a számár. De a mondat ezt is megmondja: valamilyen növénynek a kérgét. A kérdés ez: értelmes egység-e ebben a mondatban az, hogy a *számár rágesált*, vagy — erre a speciális mondatra vonatkoztatva — csak az lehet legfelsőbbrendű egység, hogy a *számár kérgét rágesált*, sőt — tovább menve — csak az egész mondat képezhet legfelsőbbrendű egységet: tehát a *számár* az egyik oldalon, és a *rágesált itt és itt valamit, ami ilyen és ilyen*: a másik oldalon. Kétféle felfogás lehet itt ugyanis: az egyik szerint a *számár* és a *rágesált* a mondat legfelsőbb egységei, fő részei, a másik szerint az egyik fő rész a *számár*, a másik: a *palotával szemben rágesálta a Junó templomát körülvevő liget mirtuszainak kérgét*. Klemm Imre már említett mondattani cikkében (MNy. 52: 409) *A szorgalmas kertész megöntözi a kertben a növényeket* mondatban a *szorgalmas kertész*-t alanyi funkciós tagnak, *megöntözi a kertben a növényeket* állítmányi funkciós tagnak nevezi. Hasonló állásponton van Szabó Dénes is, aki szerint a tárgy, a határozó és a jelző is „nemcsak egy-egy szó determinatív szerepkörét jelölik meg, hanem nem ritkán egészen nagy szócsoporthoz, amelyekben belül ismét lehetnek nagyobb ilyen egységek. A szintagmák szövevényében mind a determinánsok, mind az alaptagok lehetnek maguk is szintagmák” (I. OK. 9: 338). Hasonlóképpen látta már az első modern mondattan írója, Girard a jelzős szerkezeteket, önála ugyanis a jelző nem volt külön mondatrész, ellenben az alany, állítmány, tárgy vagy határozó állhatott szerinte több szóból is, ha jelzős szerkezet volt. Az alany és állítmány mint a mondat két fele: ez volt a felfogásuk Arisztotelésztől kezdve a logikusoknak: alany az, amiről valamit mondunk, állítmány, amit az alanyról mondunk. *A cet emlős állat*: ebben a mondatban a *cet*-ről nem azt állítjuk, hogy *állat*, hanem hogy *emlős állat*. *A veszett kutya kerülendő* mondatban mint ítéletben nem általában a kutyáról állítjuk azt, hogy kerülendő, hanem a veszett kutyáról. Becker, aki a legarányosabb rendszerben dolgozta ki a mondatrészek tanát, szintén azt mondja, hogy „Auch besteht der ganze Satz, zu welchem Umfange er sich auch entwickeln mag, nur aus dem Subjekte und Prädikate”. De szerinte az alany is, meg az állítmány is kétfelé tagolódhat: az alany szűkebb értelemben vett alanyra és jelzőre, az állítmány szűkebb értelemben vett állítmányra és tárgyra. (Tárgy itt mást jelent! Határozót is ért rajta!) A bővítmények (attribut és objekt) ismét tovább tagolódhatnak:

Der Schüler || schreibt.

Der fleissige | Schüler || schreibt | einen Brief.

Der | seinen Lehrer | achtende | Schüler || schreibt | einen | langen | Brief. Ebben a mondatban: Man sah *den berühmtesten Grammatiker des 19. Jahrhunderts* a kiemelt részt egységében veszi objektnek két attributtal. (Úgy látszik, Becker is ingadozik a „szűkebb értelemben vett mondatrészek” elnevezés használatában.)

Az elmondottakból úgy látszik, hogy szükséges nagyobb szó szerkezeti egységeknak a megfigyeltetése is.

Az a kérdés, hogyan nevezzük e nagyobb egységeket. Kiindulhatunk az egyszerű szó szerkezet elnevezésének a módszeréből. Ha két szó kapcsolatát elsősorban nem e szavaknak a mondatban való szerepe, hanem csupán egymáshoz való viszonya, mégpedig főleg tartalmi viszonya szempontjából nézem, akkor e szókapcsolatot a tagok (vagy rendszerint csak az alaptag) szófajáról nevezhetem el, például a *zöld asztal* szerkezetet főnév és melléknév szerkezetének vagy egyszerűen főnévi szerkezetnek. Ha két szó kap-

csolatát a mondatban való szerep szempontjából is vizsgálom, akkor alany—állítmány szerkezetéről, jelzős, határozós vagy tárgyas szerkezetéről beszélek. (Persze a „jelzős stb. szerkezet” tartalmi jellegű megjelölés is, ahogy látuk, ezért alkalmazhatjuk a mondatból kiragadott szerkezetekre is: a jelző, határozó, tárgy persze mindig megőrzi bővítményjellegét, pontosabban jelzői, határozói, tárgyi bővítményjellegét, függetlenül az alaptag mondattani szerepétől.)

A nagyobb szerkezeti egységek elnevezése is történhet szófaji alapon vagy mondatrész-viszony szerint. Az elnevezés szempontjából leginkább figyelembe vehető tag az alá-fölérendeltségi viszonyok legtettején álló. Ennek a szófajisága alapján pl. a *Junó templomát körülvevő liget* egységet nevezhetem főnévi szerkezetcsoporthnak, jelezve ezzel, hogy a szerkezetcsoporth feje főnév. A mondatrész-viszony alapján történő elnevezés a szerkezetcsoporth fejének a mondatrész szerepe szerint alakul, előbbi példánkban a *liget* szó az egész mondatban birtokos jelzői szerepet vállal, szerkezetcsoporthját tehát jelzői szerkezetcsoporthnak, a jelző csoportjának vagy jelzői résznek nevezhetem. Helyes-e jelzőnek nevezni, és általában helyes-e az ilyen nagyobb egységeket a maguk egészében jelzőnek, tárgynak, állítmánynak stb. nevezni? Szerintem nem. Mert igaz ugyan, hogy az állítmányi részhez tartozó egység elemei mind részesek az állítmány funkciójában s a tárgyhoz tartozó részek szintúgy a tárgy funkciójában, de az állítmányi, illetőleg tárgyi funkcióban való részség nem egyforma az egységen belül: az állítmányi, tárgyi funkciót betöltő egység a szorosabb értelemben vett állítmányon, tárgyon keresztül kapja meg a maga állítmányi, illetőleg tárgyi funkcióját: ez az egész egységnek mintegy a feje, vezető tagja, „vezértag”-ja — ezt műszóként is lehetne használni (vö. Kelemen József: I. OK. 9 : 350) —, amely révén kapcsolódik be a szerkezetcsoporth a mondatba, mégpedig vagy közvetlenül, ha ez a főtag a mondat egyik fő része, vagy közvetve, ha ez a főtag maga is bővítmény. Tehát például az állítmányi rész (állítmányi funkciós tag, ahogy Klemm nevezi, vö. MNy. 52 : 408) vezértagja az állítmány (ezt nevezik tulajdonképpen vagy „puszta állítmány”-nak is), a jelzői rész vezértagja a jelző.¹ (Ha következtetések akarnának lennia „puszta alany”, „puszta állítmány” elnevezést az említett értelemben használók, akkor ezt „puszta jelző”-nek kellene nevezniök.)²

Így értelmezve a mondatrész fogalmát, ha például említett mondatunkban a *rágcsőlt* állítmány bővítményét keresem, akkor az egész tárgyi rész ez lesz: a *Junó templomát körülvevő liget mirtuszainak kéréget*; de az egész szerkezetcsoporthnak mégis csak a *kéréget* szó adja meg a tárgyi jelleget, mert

¹ Klemm említett cikkében nem veti fel, hogy ahogy — szerinte — az alany és az állítmány (a mi elnevezésünk szerint az alanyi és az állítmányi rész) lehet egész szerkezetcsoporth, éppúgy lehetne a jelző, a határozó és a tárgy is. Azaz, ahogy például a tárgy — az ő elnevezése szerint — lehet állítmányi funkciós tag, éppúgy lehet jelzői funkciós tag is (pl. a *Junó templomát körülvevő szerkezetcsoporthban*).

² A jelzőt magát természetesen a jelzett szó kapcsolja be a mondatba. Tehát a jelzős szerkezet „kapcsoló tag”-ja mindig a jelzett szó. A „kapcsoló tag” lefelé viszonyít, az alárendelt rész felé, a „vezértag” fölfelé, a fölérendelt rész felé; Pl. a *Junó templomát körülvevő liget* főnévi szerkezetcsoporth a liget szón mint vezértagon keresztül kapcsolódik a mondatba, ahol a vezértag jelzői (birtokos jelzői) szerepet vállal, s ennek kapcsoló tagja a *mirtuszainak* szó, mint jelzett szó. E kapcsoló tagra mint olyanra a jelzett szó szerep jellemző, s nem az, hogy a mondatban egyébként szintén mint birtokos jelző vállal szerepet. (A kapcsoló tag fogalmára vö. még Károly: i. m. 9.)

az egész egység megmaradhat egységnek akkor is, ha a mondatban nem tárgyi, hanem birtokos jelzői vagy határozói szerepe volna, pl. *a Junó templomát körülvevő liget mirtuszai kérgének* vagy *a Junó templomát körülvevő liget mirtuszai kérgén* stb. (Ha ezt a szerkezetcsoporthoz a mondatban betöltött szerepére való tekintet nélkül szemlélem, akkor nem is nevezhetem a tárgy csoportjának vagy tárgyi résznek, hanem csak a vezértag szófajáról főnévi szerkezetcsoporthoz.) A *kéreg* szó mint az egység vezértagja kapja a megfelelő viszonyító eszközt (tárgyragot, határozóragot stb.), s csak ez a tag kapcsolható össze közvetlenül az igei állítmánnyal: *kérget rácsált*, a többi tag nem: *ligetet rácsált*, *templomot rácsált* stb. elképzelhetetlen; a tárgy mint mondatrész funkcionális és alaki történetének a vizsgálatán is a tárgyas szerkezet tárgyi tagjának, tehát egy szóból álló egységnek, illetőleg ennek és kapcsoló tagjának a vizsgálatát szoktuk érteni. (Persze vizsgálható az egész tárgyi rész története is, lásd alább.) Az iskolai oktatásban is igen nehéz volna megmagyarázni a tanulóknak, hogy a *Junó templomát körülvevő liget mirtuszainak kérgét* szerkezetcsoporthoz a maga egészében tárgy, és ebben a tárgyban benne van egy birtokos jelző (*mirtuszainak*), egy tulajdonságjelző (*körülvevő*), s egy újabb tárgy (*templomát*). Ennél sokkal érthetőbb és világosabb a hierarchikus magyarázat, ahogy fentebb láttuk: az első tárgy, a *kérgét* az igei állítmány tárgya, másodfokú mondatrész, a *templomát* tárgy a *körülvevő* jelzőnek a tárgya mint 6. fokú mondatrész. (A foksám a mondat bonyolultságának a mértékszáma, s ezért jól szemlélteti a mondat strukturális felépítését, az alá- és fölérendeltségi viszonyokat.) Emellett azonban az egész tárgyi rész mint egység kapcsolódik a *rácsálta* állítmányhoz, de — s ez megint fontos — nem mint konglomerátum, nem mint *massza*, hanem a hierarchia rendje szerint vezértagján, a tárgyon keresztül.¹ Ha az egész tárgyi részt egységes masszának veszem, akkor éppen a mondat felépítésének egy lényeges sajátosságát vesztem el szem elől: az egyes tagoknak ízenként való egymáshoz kapcsolódását, a szerkezetes struktúrát.

A szószerkezet-csoportok háromféleképpen lehetnek: az egyik fajtában a szószerkezetek úgy kapcsolódnak egymásba, hogy az egyik kapcsoló tagja a másik kapcsoló tagja, s így mindig magasabb foksámú szerkezettagot kapunk: ez a foksám a mondatból kiragadott szerkezetcsoporthoz tagjaira is jellemző, s a tagok egymás közti fokbeli viszonya ugyanaz marad, ha konkrét mondatba helyezzük őket, csak a foksám kezdete és vége változik meg: *a Junó templomát körülvevő liget* szerkezetcsoporthoz a vezértaghoz, a *liget*-hez képest a többi tag egyre magasabb foksámú, de a *liget* foksáma lehet 1, ha a mondat alanya vagy állítmánya, lehet 2, ha ezek közül az egyiknek bővítménye, stb.² A szerkezetcsoporthoz egy másik fajtája olyan, hogy egy kapcsoló taghoz több egymásnak mellérendelt kapcsoló tag csatlakozik. Az

¹ Kelemen József tömör megjegyzéseiből úgy látom, hogy a mondatot ő is valahogy így elemezné. Főleg azokból a szavaiból következtetek erre, amelyek szerint a *piros muskátli* szókapcsolat alanyi szerepe „a szókapcsolatnak, ill. a szókapcsolat vezértagjának a mondat egészében elfoglalt helyzetétől, azaz az állítmányhoz, ill. állítmányi részhez való viszonyától függ” (I. OK. 9:350; a kiemelések tőlem).

² Az ilyen szószerkezet-csoportot Szabó Dénes szintagmaláncnak nevezi (i. m. 280). Talán szemléletesebb a szerkezetlépcső elnevezés, amely a fokokat is jobban szemlélteti, s azt is, hogy másfajta utat teszünk meg rajta, aszerint, hogy melyik irányból indulunk el, a legutolsó kapcsoló tag felől, vagy a vezértag felől. (Mindkettőre szükség lehet.)

ilyen mellérendelt kapcsoló tagok lehetnek egyneműek és különmeműek (vö. Károly: i. m.): *Góg és Magóg fia vagyok (én); Tiporjatok reám durván, gazul; Hiába döngöttek kaput, falat; Legyek az új, az énekes Vazul; De addig sírva, kínban, mit se várva*; ezekben azért egyneműek a közös kapcsoló tagnak alárendelt részek, mert mondatrész-szerepük ugyanaz: birtokos jelző, módhatározó, tárgy, tulajdonságjelző, állapothatározó. (Az utóbbi példa mutatja, hogy a mellérendelt tagok között a szófaji azonosság nem mindig van meg!)

Különneműek a közös kapcsoló taggal összefűzött egymásnak mellérendelt tagok a következő példában: *Hódolni kergetem elébed A vágyak éhes csapatát* (Ady). A *kergetem* igei állítmánynak van alárendelve a *vágyak éhes csapatát* tárgyi rész, az *elébed* helyhatározó és a *hódolni* célhatározó.

6. A mondat szerkezeti felépítése során tehát kétféle szerkezeti egységet figyelhettünk meg: két szó kapcsolatát: a szószerkezetet, és több szó kapcsolatát: a szerkezetcsoportot. Mindkét szerkezeti egység többféle viszony szerint vizsgálható. Mi kettőt emeltünk ki: a tartalmi és a mondatfunkciós viszonyt. (Egyéb viszonyokra vö. Károly: i. m.) 1. A pusztá tartalmi viszony vizsgálatában fontos szerepe van a tagok szófaji jellegének. Eszerint beszélhetünk főnév + főnév, ige + melléknév (pontosabban ige + ragos melléknév) stb. szerkezetéről (általánosabb megjelöléssel, csak az alaptag szófajára utalva: főnévi, igei stb. szerkezetéről). Másféle megnevezéssel is utalhatunk a szerkezet tartalmi jellegére: birtok és birtokos viszonya, cselekvés és helye viszonya stb. 2. Mondatfunkciós és tartalmi viszonyra egyaránt utal az „alany—állítmány szerkezet”, „jelzős szerkezet” stb. megjelölés (lásd előbb), de mindkettőre csak általánosságban. Pontosabban utal a tartalmi viszonyra a „tulajdonságjelzős”, „helyhatározós” stb. megnevezés. 3. Részletesebben utal a mondatban betöltött funkcióra, a mondatban elfoglalt helyzetre, rangra az első, második, harmad- stb. fokú mondatrész megjelölés: ez pontosan jelzi az alá-, fölrendeltségi viszony lépcsőzetén való hierarchikus elhelyezkedést, azt, hogy az illető szerkezeti tag a mondatnak melyik „rétegében” van. 4. Ugyancsak részletesebben utal a mondatban betöltött funkcióra annak a szószerkezet-csoportnak a megnevezése, amelyben az illető szószerkezeti tag van. Különösen fontos az alanyi vagy az állítmányi rész megjelölése.

Maga a szószerkezet-csoport is meghatározható: 1. a pusztá tartalmi viszony alapján (a vezértag szófaja szerint: főnévi, igei stb. szerkezetcsoport); 2. tartalmi és mondatfunkciós viszony alapján (a vezértag mondatrész-funkciója szerint: alanyi, jelzői stb. szerkezetcsoport); 3. a szószerkezet-csoport (vezértagjánál fogva) maga is lehet első-, második- stb. fokú; 4. a szó-szerkezetcsoponton belül is meg lehet határozni az egyes szavak rangját „vezértag, első-, második-, harmad- stb. fokú csoporttag” megjelöléssel.

Példamondatunkban szószerkezeti egységek: főnévi szerkezetek: *szamárrágcsált, Junó temploma, körülvevő liget, liget mirtuszai, mirtuszok kérge*; igei (igenévi) szerkezetek: *palotával szemben rágcsált, a kérget rágcsálta, templomot körülvevő*; más szempontból: alany—állítmány szerkezet: *számár rágcsált*; jelzős szerkezetek: *Junó temploma, körülvevő liget, liget mirtuszai, mirtuszok kérge*; határozós szerkezet: *palotával szemben rágcsált*; tárgyas szerkezet: *a kérget rágcsálta*. Szószerkezet-csoportok: alany + állítmányi rész: *számár + rágcsálta a Junó templomát körülvevő liget mirtuszainak a kéréget a palotával szemben*;

állítmány + egymásnak mellérendelt különmemű bővítményei (határozója és tárgya): *rágcsált a + a) a palotával szemben b) a kérget*; állítmány + tárgyi rész: *rágcsálta + a Junó templomát körülvevő liget mirtuszainak kéréget*; tárgy + birtokos jelzői rész: *a Junó templomát körülvevő liget mirtuszainak a + kéréget*; birtokos jelző + birtokos jelzői rész: *a Junó templomát körülvevő liget + mirtuszainak*; birtokos jelző + tulajdonságjelzői rész: *a Junó templomát körülvevő + liget*; tulajdonságjelző + tárgyi rész: *a Junó templomát + körülvevő*. E szerkezetesoportok a mondatból kiszakítva is egységek lehetnek, s ilyenkor a vezértag szófaja szerint is elnevezhetők, például főnévi szerkezetesoport: *a Junó templomát körülvevő liget*. (Szótárakban gyakoriak mondatból kiszakítva is, pl. PPB. 1782: *Epilogus: Hosszú beszédnek summába rekesztő vége; Dictare aliqui orationem: Valakinek orációt, teljes beszédet pennára diktálni.*) A mondat hierarchikus rendjében való elhelyezkedés szerint: a *számár* és a *rágcsált* első fokú mondatrészek, a *rágcsált* és szerkezetesoportja első fokú szerkezetesoport, a *palotával szemben* és a *kéréget* másodfokú mondatrészek, a *kéréget* és csoportja másodfokú szerkezetesoport, a *mirtuszainak* harmadfokú, a *liget* negyedfokú, a *körülvevő* ötödfokú, a *templomát* hatodfokú és *Junó* hetedfokú mondatrészek, illetőleg szerkezetesoportjuk a megfelelő fokú szerkezetesoport.

A mondat egész struktúrájáról tartalmilag is pontos képet fest a mondatrész-viszony, a hierarchia és a szerkezetesoport megnevezése. Így tehát a mondatban van egy főszerkezet: *számár + rágcsálta*, az állítmányi rész: *rágcsálta a Junó templomát körülvevő liget mirtuszainak kéréget a palotával szemben*, a *rágcsálta* állítmánynak van egy másodfokú tárgya és helyhatározója: *a) kérget b) a palotával szemben*, az állítmány tárgyi része: *a Junó templomát körülvevő liget mirtuszainak kéréget*, a tárgynak van egy harmadfokú birtokos jelzője (*mirtuszainak*), ennek egy negyedfokú birtokos jelzője (*liget*), ennek egy ötödfokú tulajdonságjelzője (*körülvevő*), ennek egy hatodfokú tárgya (*templomát*), s végül ennek egy hetedfokú birtokos jelzője (*Junó*).

A szó szerkezetek tagjai közti tartalmi és mondatfunkciós viszonyoknak bizonyos formai kifejező eszközei is vannak (nyelvünkben például ragok, szórend, egyeztetés stb.). Ezek a kifejező eszközök kollektív érvényű szabályszerűséggel írják elő a szó szerkezetek megszerkesztésének a törvényeit. E szerkesztéstani szabályok leginkább két-két szó kapcsolódási módjára vonatkoznak, arra, hogy egy-két szót hogyan kell összekapcsolni bizonyos tartalmi viszony kifejezésére (pl. cselekvés + idő: *megy most*, cselekvés + tárgy: *vágja a fát*), és egyúttal bizonyos mondatnapi viszony kifejezésére (pl. *az asztal Pálé* birtok + birtokos alany-állítmányi, *a Pál asztala* birtok + birtokos jelzős szerkezet). Az egyes mondatrész-fogalmak megalkotására, a mondatrész-állományra a grammatikai-formai megszerkesztés szempontjából is bizonyos ökonómia jellemző: az állítmánynak és a jelzőnek sok nyelvben formai megkülönböztető jegyei vannak (nálunk a szórendi kötöttség jellemző a jelzőre, az egyeztetés az állítmánynak, sok nyelvben a jelzőre is érvényes az egyeztetés), a határozós viszony többnyire a vonzat formai eszközeivel van kifejezve (nálunk ragok). A mondat részletesebb hierarchikus felépítésének és a szerkezetesoportok létrejövésének már jóval kevesebb a kollektív érvényű szabályszerűsége, ezért ezekkel a problémákkal a grammatikák nem is igen foglalkoztak. Ezeknek inkább stíláriis szempontból van jelentőségük.

De azért itt is találhatók el nem hanyagolható kollektív érvényű kötöttségek, ha kisebb számban is.¹

Hangsúlyozni szeretném, hogy a mondat igazi megértéséhez az elmondottak figyelembe vétele még nem elegendő. Ahhoz szükséges a mondat minden irányú viszonyító mozzanatainak a megfigyelése, a mondat részeinek a beszéd folyamat, a közlési funkció szempontjából való értékelése, a szavak sorrendjének, a hangsúly- és hanglegjtés-viszonyoknak az elemzése, a mondat jellegének a beszélő lelki tartalma (kifejezés) és a hallgatóra való hatás (kérdés, felelet, közlés, felszólítás) tekintetében való meghatározása. Az említett szempontok alapján más kisebb-nagyobb egységei is vannak a mondatnak. például a szólam.

*

Az eddigiek során — azt hiszem — sikerült megmutatnunk: 1. A szószerkezet nem valami új találmány; a régi mondat szemlélet a mai értelemben vett mondatrészeket nem ismerte, ellenben szerkezeti egységeket látott a mondatban. 2. A mondatrész is viszonyfogalom, és a mondatrész is szerkezet része, ezért helytelen így feltenni a kérdést: szószerkezet vagy mondatrész? A mondatrész-fogalom részben a mondat hierarchikus felépítésének az elvén, részben a szerkezettagok tartalmi kapcsolatán alapszik. 3. A mondatrészek tanának a megszületése után a szószerkezeteket kétféleképpen lehet szemlélni: csupán szófajiságuk alapján vagy mondatrész-funkciójuk alapján is; pl. a *zöld asztal* szerkezetet felfoghatom csupán a régi módon: melléknév és főnév kapcsolataként, és felfoghatom új módon: jelzős kapcsolatként. Ez magában foglalhatja az előbbi (melléknévi jelzős kapcsolat). A mondatrész-funkció alapján álló szemléletmód — különösen akkor, ha a szófaji szempontot is figyelembe veszi — modernebb és többféle összefüggésre terjed ki, mint a pusztán szófaji alapon álló. 4. A mondatban sokszor, sőt többnyire nem csupán egyetlen szerkezet van, hanem több. Ezek szószerkezet-csoportokba tömörülnek, és egymáshoz való viszonyuk a mondatrész-viszonyok alapján jön létre; összekapcsolódásuk egy-egy nagyobb egység legfontosabb tagján, az alá-, fölérendeltségi viszony legutóján álló tagon keresztül történik. 5. A mondatban érvényesülő hierarchia, az alá- és fölérendeltségi viszonyok hálózata és a szószerkezet-csoport-egységek

¹ Például nemcsak a tárgyi szerkezeti tag kapcsolódási módjának vannak bizonyos szabályai, hanem néha az egész tárgyi szerkezetnek. Ilyen szempontból figyelemre méltó például, hogy lehet-e tárgya igei állítmánynak olyan főnévi igenév, amelynek ugyancsak főnévi igenévi tárgya van (pl. *szeretni tudni*). Egy másik példa: a határozói igenévnek mint határozói bővítménynek nem szokott tárgya lenni, ha a kettős tárgyú szerkezetnek megfelelő szerkezet-csoport tagja, pl. *látta őt kosarat víve* (bár ritkán előfordulhat, vö. Károly: Igenévrendszerünk 175, 194), pedig a *kosarat víve* szerkezet egyébként gyakori. Egészen szabályszerűnek mondható például az a szórendi szabály, hogy a tárgyi bővítmény szorosabban kapcsolódik az igei állítmányhoz, mint például a helyhatározói, a módhatározói ismét szorosabban, mint például az időhatározói. A többszörös jelzős szerkezet szórendi szabályaival közismerten szoktak foglalkozni (vö. pl. Klemm: TörtMondt. 334), a tulajdonságjelzői bővítmény szorosabban kapcsolódik jelzett szavához, mint a birtokos jelzői. Nyelvünkben a birtokos szerkezet halmozása nem lehetséges olyan mértékben, mint például a németben, franciában. Mindezek és más kérdések is mutatják, hogy a szószerkezet-csoportoknak és a hierarchiának is lehetnek kollektív érvényű szabályszerűségei, s ezekre a jövőben jobban fel kellene figyelni.

is fontos tényezői a mondatnak; főleg stilisztikai szempontból jelentősek, de bizonyos fokig kollektív szabályszerűségük is van vagy lehet.

Az elmondottaknak az oktatásban való alkalmazásáról, illetőleg alkalmazhatóságáról itt szándékosan nem szóltunk. Erre egy más alkalommal keresünk lehetőséget.

Károly Sándor

Az új általános iskolai V. osztályos nyelvtankönyvről*

1. Az 1957, illetőleg 1958 szeptemberében életbe lépett új általános iskolai tanterv új V. osztályos nyelvtankönyv írását tette szükségessé. A könyvet alapos előkészítés után vezették be 1957 őszén (miután az 1956—57-i tanévben kísérleti tankönyvként szerepelt, majd a tapasztalatok alapján átdolgozták). Örömmel vettük tudomásul, hogy idén új, átdolgozott kiadásban jelent meg a könyv: a végrehajtott változtatások ugyanis nagyban emelik értékét. Megszüntették a szerzők az első kiadás hibáinak nagy részét. Jelentősen átdolgozták a Bevezetést, amely nehéz elemzési szövegeivel, rendszertelenségével sok bosszúságot okozott a nevelőknek; átfogalmazták a félreérthető, nehezen érthető vagy pontatlan mondatok legtöbbszörét; gondosan kirekesztették a helyesírási, képszerűsítési hibákat; ügyeltek a szabályok és a didaktikai egységek jobb tagolására stb.

Amikor véleményt alkotunk az így kialakult második kiadásról, első sorban azt kell latolgatnunk, hogy erényei és hibái közül melyikért dicsérhető, illetőleg okolható a tanterv, amelyet lépről lépésre követnie kellett.

Az új ötödikes nyelvtani tantervnek legfőbb értékei: középpontba helyezi a helyesírás tanítását, az anyag egyszerűsítésére törekszik, gyakorlati célokat tart szem előtt, rögzíti az egyes anyagrészeknek a tanítás folyamán kialakult helyes arányát, s az anyagot az alsó tagozatban tanultakra építi.

A tanítandó anyag mennyisége azonban — az egyszerűsítő szándék ellenére — még mindig nagy. Néhány téma (szóhangulat, szókinés, összetett szavak) magasabb osztályba kívánczik. A szóhangulat fogalma nemcsak nehéz az ötödikeseknek, hanem lehetetlen is egyetlen órán megtanítani: négy év alatt sejtetjük meg az irodalomórákon. (Legfeljebb összefoglalására kerülhetne sor a VIII. osztályban.) A szó szerkezetét felesleges itt elővenni, hiszen a VI. osztályban részletesen beszélünk róla. (Meggondolandó, nem lenne-e célszerűbb az egész jelentéstant is a VI. osztály végén, a szófajok után tárgyalni. Az általános iskolai nyelvtannak ez a legnehezebb része, mert ez az anyag követeli meg leginkább az absztrakciót, mégpedig olyan magas fokon, ami felnőtteknek is nehéz; ezért bizonytalan értékű a fogalmazás tanításához remélt segítsége.) A rövid és hosszú szótagok fogalmának bevezetése szükségtelen is, zavaró is. Sajnálatosnak tartjuk, hogy ezek a fejezetek éppen most kerülnek bele a tantervbe, amikor több év óta folyik a harc a maximalizmus ellen, s — úgy gondoljuk — ezek a nélkülözhető fejezetek értékes időt vesznek el más, fontosabb feladatoktól.

* Kerékgyártó Imre—Szenere Gyula: Magyar nyelvtan az általános iskolák V. osztálya számára. Második, átdolgozott kiadás. Tankönyvkiadó, 1958. 95 lap.

Ugyanakkor felesleges, sőt káros egyszerűsítéssel is találkozunk az új tantervben: a helyesírással való kellő foglalkozás mellett néhol háttérbe szorul a nyelvi jelenségek bemutatása. Pedig a nyelvtanításnak nem kevésbé fontos célja a tanulók fogalmi gondolkodásának fejlesztése, s a tudatos vagy viszonylag tudatos helyesírás sem képzelhető el a jelenségek megfelelő mélységű ismerete nélkül.

Beszédes példája ennek a helytelen egyszerűsítő törekvésnek, hogy a tanterv a teljes hasonulást túlzott egyszerűsítéssel „hasonulásnak” nevezi el, a részleges hasonulást és az összeolvadást pedig meg sem említi, ahelyett hogy mindhármát a legegyszerűbb módon bemutatná. (Szerencse, hogy a könyv egy ponton eltér a tantervtől: nemcsak az *azzal, ahhoz, jéggé* típusokat tárgyalja, hanem az *s, sz, z, dz* végű igék teljes hasonulását is.) Pedig ezek a jelenségek megértethetők, ha megtaláljuk a kellő hangot, kiváló alkalmat nyújtanak a rendszeralkotó képesség fejlesztéséhez, és alapot jelentenek a tudatos helyesíráshoz. S ha nem beszélünk a zöngésség szerinti részleges hasonulásról, elveszti gyakorlati jelentőségét a zöngés és a zöngétlen mássalhangzók közötti különbségtevés is.

Azért láttuk szükségesnek, hogy foglalkozzunk a tantervvel, mert az elmondottak többé-kevésbé a tankönyvre is érvényesek, és befolyásolják ennek értékét. A továbbiakban mármost a könyvnek azokról a tulajdonságairól szólnak, amelyek nem szükségszerűen következnek a tanterv előírásaiból.

2. A könyvet elsősorban azért illeti dicséret, mert kitűnően megvalósította a tanterv célkitűzéseit. Mindvégig kellő súlyt kap a helyesírás kérdése, főleg a gyakorlási lehetőségekkel. (Érdemes megemlíteni, hogy az alig szabályozható *ly* írásának bevétele egész évben lehetőség van: a gyakorlatok másolandó szavai között gyakran találunk *ly*-os szavakat.) A legtöbb esetben sikerült a könyvnek a bonyolult problémákat egyszerű alakban tárgyalnia, sokat foglalkozik nyelvhelyességi kérdésekkel, bemutatja a nyelv gazdagságát, bátran épít az alsó tagozatban tanultakra. A gyakorlatok sokoldalúak, szellemesek, többségükben célravezetők. Szövegeik általában változatosak, érdekesek. Az egész könyvet frissesség jellemzi. Egy-két fejezetét egészen kiválónak tartjuk (A ragok, a múlt idő stb.). A Bevezetés végén hasznos fejezet foglalja össze az alsó tagozatos ismereteket, a könyv végén pedig megtaláljuk azokat a helyesírási tudnivalókat, amelyeket a II.-tól az V. osztály végéig kell a tanulóknak elsajátítaniuk.

Ezeknek a dicséretes erényeknek a részletezése helyett a könyvben még meglevő hibákkal, illetőleg megoldatlan kérdésekkel foglalkozunk bővebben, főképpen azokkal, amelyek általános vagy tudományos jellegüknél fogva nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot.

3. A felesleges témák nagy része a tanterv számlájára írható, csak két esetben a könyvére: az alliterációról (36) és a fogalmazásról (90) szóló sorok, illetőleg lapok az irodalmi tankönyvbe kíváncsoznak, a szenvedő ige pedig kimaradhatott volna (52).

Több esetben találkozunk ennek ellenkezőjével, szükséztudással. A hangképző szervek között pl. meg lehetett volna említeni az ínnyitorlát is, hiszen a rajzon szerepel (12). A magán- és a mássalhangzók képzése közötti különbség csak a gyakorlatok között kap helyet (uo.).

Az *í, ú, ű* helyesírásának nehéz kérdése elegendő helyet kap a könyvben; kár, hogy a szerzők megálltak féltőn: nem alkottak szabályt az egytagú

szavakra vonatkozólag a *nyár, tél* analógiáját híva segítségül, csupán a gyakorlatok között foglalkoznak vele (20. lap 2. gyakorlat). Pedig a kérdést kitűnően megoldotta Szemere Gyula (Helyesírási segédkönyv az általános iskolák számára 4. és 6. pont).

Több szempontból is vitatható a következő szabály helyessége: „A szóvégi mássalhangzókat általában a művelt emberek kiejtése szerint jelöljük: *forr, épp(en), rossz* stb.; de: *egyéb, héj, szől, lehel, csat* stb.” (26). A nem eléggé kézzelfogható „művelt emberek” meghatározást jobb lett volna elkerülni. A „de:” nagyon szükséztű, a tanárok egy része 'kivétel'-nek vagy 'ezzel szemben'-nek érti (ahogyan a Magyar Helyesírás Szabályai is használja), másik része 'illetőleg'-nek; — a tanulók egyáltalán nem értik. Nem tudjuk továbbá, hogy miért került ugyanabba a szabályba a *rossz* szó (amelynek vitathatatlan az ejtése) és a *héj, csat* szavak (amelyeknek végső mássalhangzóját kettőzetlen betűvel jelöljük, noha többnyire hosszan ejtjük). Az volna a helyénvaló, ha egy szabály összefoglalná azokat a szavakat, amelyekben hosszú mássalhangzót ejtünk, de kettőzetlen betűt írunk (*egy, lesz, utána, kisebb* stb.), a másik azokat, amelyekben sokan megnyújtják a mássalhangzót, pedig nem szabad (*elemi, szől, lehel* stb.), a harmadik szabály azokat, amelyben sokan rövidítenek, pedig nem szabad (*állam, kellemes* stb.).

Félreérthető ugyanitt — mert nem teljes — a *h* végű szavakra vonatkozó szabály: „A *céh, cseh, düh, éh, juh, méh, pléh, rüh* szóban *h-t* is írunk, bár ezt a hangot a szavak végződés nélküli alakjában nem ejtjük ki.” Azt lehet kiolvasni belőle, hogy a végződéses alakokban viszont (pl. *csehnék*) kiejtjük; annál is inkább, mert a végződéses alakokról csak a táblázat egyetlen példája beszél (27). Szerintünk nem kellett volna erőltetni ezt a kategóriát (Mássalhangzók a szavak végén), hanem együtt kellett volna tárgyalni a végződéses alakokkal.

4. A nyelvtankönyvekben a szabatos fogalmazás kétszeresen fontos, az egyszerűség kedvéért sem szabad róla lemondani. A könyv többnyire meg is felel ennek a kívánságnak; találhatunk azonban olyan mondatokat, szabályokat is, amelyeknek a megfogalmazása nem elég körültekintő.

„A hangrend és az illeszkedés” című fejezetben (22) pontatlan ez a megállapítás: „Sok olyan szavunk is van, amelyben az *e, é, i* vagy *i* hang egy vagy több mély magánhangzóval fordul elő. Ezek vegyes hangrendű szavak: ...” Ebből nem tűnik ki, és később sem tisztázódik, hogy a hangrend törvénye csak az eredeti magyar szavakra vonatkozik, az idegen szavakra nem, hiszen ezekben más magánhangzó is előfordul mélyekkel (*amatőr, kajüt, amőba, bürokrata, kommün* stb.) együtt. Esetleg meg kellett volna említeni, hogy az idegen nyelvek szavai más természetűek, s akkor nem okozna fejtörést a tanulóknak, hogy hova sorolják a 23. lap 3. gyakorlatának *Münchhausen* szavát. — Nincs összhangban a fenti idézettel az utána következő mondat: „Vegyes hangrendűek azok az összetett szavak is, amelyekben az egyik összetevő magas, a másik mély hangrendű szó: *édesanyám, hangrend* stb. Írhatnánk még példát mellé: *hőfok, műfaj* stb. Ha ezek vegyes hangrendű szavak lennének, nem lenne szükség a magas magánhangzók közül kiemelni az *e, é, i, i* hangokat, mert akkor az *ö, ő, ü, ű* is idézhetne elő vegyes hangrendű szót mély magánhangzók társaságában. A szabály tehát így egyszerűsödne: „Vegyes hangrendű az a szó, amelyben magas magánhangzót is, mélyet is találunk.” De akkor fölösleges lenne foglalkozni a hangrend törvényével, mint a magyar nyelv sajátos tulajdonságával.

A feltett kérdés nem megfelelő a 19. lap 1., a 21. lap 8. feladatában. Miért hosszú az *i*, *ú*, *ű* pl. a *körűton*, *szívvél* szavakban? Legfeljebb ezt kérdezhetnénk: Milyen szabályt tanultunk... (Az *így*, *tűlsó* szavakban pedig csak azért hosszú, mert hosszú.) — Más feladatokban a követelmények nem elég határozottak. Több megoldása van a 60. lap 4., 5., 6. gyakorlatának, mert a módot és az időt nem határozza meg.

A *végződés* szó kettős értelmű használata bizonytalanságra adhat okot. A 'szó vége' jelentésben említik a 20. lapon és a 28. lap 2. pontjában (batyu); ugyanitt 'toldalék' jelentésben is használják („A tanult végzések... a múlt idő jele... a határozórag...”), hasonlóképpen a 41. lapon.

5. A rövid és a hosszú szótagokról szóló fejtegetésnek (30) az a célja, hogy segítse az irodalom órákon tanított időmértékes verselés megértését. Ezt a célt főképpen azért nem éri el, mert nem beszél a legfontosabbról, a verstani és a nyelvtani szótag különbségéről. Helyesen állapítja meg, hogy hosszúnak számít az a szótag, amelyben hosszú a magánhangzó, vagy rövid ugyan, de utána hosszú, illetőleg egynél több rövid mássalhangzó következik. Ennek bemutatására azonban olyan versrészletet keres (talán egyetlen a magyar költészetben), amely csupa egytagú szóból áll, illetőleg sehol sincs mássalhangzó-találkozás a szavak határán: *Mi kék az ég! Mi zöld a föld!* (Petőfi ugyan minden jambust külön sorba írt, mint ahogy ugyanannak a könyvnek a 24. lapján is látható, tehát nem „Petőfinek ez a sora”, hanem *n é g y* sora). Ha a tanuló majd ezzel a sorral fog találkozni: „Háromszor veri ezt kenden Lúdas Matyi vissza!” — nem fogja tudni, hogy hosszúnak kell tekinteni a *-rom*, *-szor*, *ken-*, *-den*, *-das* szótagokat is; mert nem magától értetődő, hogy tekintetbe kell vennie a következő szótag szókezdő mássalhangzóját is.

6. Szólnunk kell néhány szót arról, hogy az átdolgozáskor tapasztalt gondosság nem terjedt ki minden jelenségre. Különbözik nem került volna be mostani formájában a 21. lap 2. gyakorlata, amelynek megoldásakor a következő szavak jönnek létre: *hidú*, *ludú*, *lúdi*, *kutú*. A 65. lapon keresendő kép (50. lap 1. gyakorlat) a 64. lapon van. Apróság, de zavart okozhat, vagy külön munkát a tanárnak, hogy némely oldalon azonos számú gyakorlatok vannak (4, 25 stb.). Az *inna*, *enne* szavak, amelyeket a tanterv belevesz a felsorolásba, nem maradhatnak ki a feltételes mód helyesírási kérdéseinek tárgyalásakor (67).

7. A felsorolt hibák legtöbbje végső soron két-három dologra vezethető vissza. Mindenekelőtt az ötödik osztályos, sőt az egész általános iskolai nyelvtani tanterv következetlenségeinek és túlzásainak a kiigazítására lenne szükség. A tankönyv egyes részei kiegészítést kívánnak, néhol csak egy-egy szót; az anyag (az életkori sajátosságoknak megfelelően feldolgozott és csoportosított anyag) nem mindenütt illeszkedik bele a nyelvtudomány egészébe; a könyv szerkesztése, lektorálása pedig még nagyobb gondot igényelt volna. Sajnálatos az is, hogy a kis példányszámban nyomott könyv mellett forgalomban kellett maradniuk az első kiadás könyveinek, amelyekben jónéhány egyéb hiba is található.

Farkas László—Kovács Ferenc

A nyelvtudomány műhelyéből

A modern nyelvtudomány főbb problémái*

A nyelvtudomány jelenleg olyan korszakát éli, amely leginkább egy heveny betegség által megtámadott szervezet krízisállapotához hasonlítható. Az élő szervezet sorsától eltérően a nyelvtudomány válsága nem vezet ugyan a tudomány halálához, de az eddigi eredmények elértéktelenedésével, a százötven éves életpálya megtagadásával járhat.

A helyzetet ilyen súlyosnak ábrázolva némi szándékos torzítással élek, ez a torzítás azonban csak nagyon keveset tér el a valóságtól. Ha nyíltan nem is, burkoltan számos olyan utalást találunk a nemzetközi nyelvészeti irodalomban, amely a régi és az új vagylagos szembeállítását követeli főleg az utóbbi érdekében, de az ilyen szélsőséges megnyilatkozásoktól eltekintve is, észrevehető a nyelvtudomány polarizációja. Ez abban nyilvánul meg, hogy két tábor alakult ki, amelyek mindegyike a másiktól függetlenül végzi a dolgát, olyan eredményeket mutat fel, amelyek függetlenek a másik megállapításaitól, sőt gyakran homlokegyenest ellenkeznek velük, anélkül hogy a két különböző érvelés megmérkőznék egymással. Még ennél is rosszabb az a körülmény, hogy a két tábor egymás módszereit, eredményeit alig ismeri, sőt sok esetben nem is érti: a másik fél tudományos okfejtése olyan számára, mintha idegen, ismeretlen nyelven írták volna.

Nevezzük meg e két tábort! Az egyik a hagyományos iskola. Ide tartozik mindaz az irányzat, amelyet a nyelvtudomány pozitívan értékelve magáénak tekint Bopp, Grimm és Rask óta az újgrammatikusokon keresztül a második világháborúig működő nyelvészeknél bevégezve. (Tehát Saussure, sőt a fonológusok is ide számíthatók.) A másik táborba több irányzat tartozik, amelyek nincsenek összhangban egymással sem, ezenkívül egymáson belül sem egységesek: a strukturalizmus, az információ-elmélet, illetve a matematikai irányzat, továbbá a szimbolikus logikai irány. Ez utóbbi tábor lényegében a második világháború után bontotta ki zászlaját, s habár számos megállapításuk forrását tudománytörténetileg Arisztotelészig vagy az ind grammatikusokig lehetne visszavezetni, úgy áll szembe a hagyományos iskolával, mint a konzervatív nézetekkel szemben a „forradalmi”.

Az új irányzatokat nem egy nyelvész, főképp a hagyományos iskola hívei, általában „strukturalizmusnak” nevezik. Ez a szóhasználat azonban pongyola, s ahhoz hasonlít, ahogyan a vásárló közönség minden műanyagból készült holmit nylonnak nevez. A strukturalizmus elnevezés helyesen csak az új eszmék egyikére illik, s ezért ez utóbbi keletkezésű heterogén jellegű tábort „új iskola, új irány” stb. néven fogjuk megjelölni.

* A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1958. szept. 16-án tartott ülésén elhangzott előadás.

1. A strukturalizmus

A strukturalizmus közvetlen szellemi előfutárja Saussure volt. A genfi tudós annyiban járult hozzá az új irány kibontakozásához, hogy felállította azokat a tételeket, amelyek alapelveivé váltak: a jelszerűség, a rendszerszerűség elvét a nyelvben, a társadalmi és az egyéni szembeállítását, a történeti és a leíró módszer különválasztását, valamint a szinkrónia mint tudományos módszer rehabilitálását. Tágabb értelemben strukturalistának nevezhető az, aki ezeket az elveket magáénak vallja, és a gyakorlatban érvényesíti. Szűkebb értelemben strukturalistának az a nyelvész tekinthető, aki a saussure-i alapelveken túlmenően minden eddigi nyelvtudományi módszerrel szakított, a nyelvészeti és nyelvtani fogalmakat és kategóriákat teljesen elveti, vagy átfogalmazza, terminológiájában újat alkot, szimbolikus kifejtési eszközeiben a nyelvtudomány hagyományos módszereit a matematikáéval váltotta fel, s ezáltal a hagyományos iskolán nevelkedett nyelvészek számára sokszor érthetetlen nyelvezetet alkotott meg. E két véglet között sok átmenet található, s némi túlzással azt is mondhatjuk, annyi strukturalista irány van, ahány híve működik. Különösen a felületes szemlélő hajlandó ezt elhinni, mert megtéveszti a terminológiai különbözőség, amely olykor az azonos nézeteket valló strukturalisták munkáit is jellemzi. (A strukturalizmus meghatározását lásd Antal L.: A strukturalizmusról. Nyr. 82 [1958]: 94–9.)

Mindazonáltal a strukturalista törekvéseknek három fő irányzata különböztethető meg: a prágai, a dán és az amerikai iskola.

A prágai iskola alakult meg legelőször, még a második világháború előtt, 1929-ben, sőt szervezeti formát is öltött. Kiadták az ott egyesült nyelvészek folyóiratát, *Travaux du Cercle Linguistique de Prague* címen. A folyóirat számos cikket közölt az évek folyamán olyan nyelvészekről is, akik nem tartoztak a nyelvészeti iskola feltétlen hívei közé, mégis ez a sajtótermék tekinthető az első strukturalista jellegű orgánumnak. A *Travaux* első számában jelentek meg az iskola tézisei (*Thèses du Cercle Linguistique de Prague*), amely az irányzat programjának tekinthető. A folyóirat és a kör működése a második világháborúig tartott. Ennek az időszaknak szellemi irányítója Trubetzkoy és Jakobson volt.

A háború után a több évi hallgatást megtörve az iskola újra jelezte működésének folytatását Trnka és társai kiáltványában (*K diszkussziji po voproszszam sztrukturalizma, Voproszi Jazikoznanyija* 1957/3.).

Az iskola első időszakára az jellemző, hogy a fonológia alapvető problémái, a fonéma meghatározása és értékelése tekintetében nagyjából egységes felfogás uralkodott, ugyanakkor a tulajdonképpeni strukturalizmus, tehát a morfológia és szintaxis rendszerszerű vizsgálatát azonban csak egyéni kezdeményezésként indítják meg.

(Lásd elsősorban Jakobson: *Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves. Travaux* 2 [1929.] és *Prinzipien der historischen Phonologie. Travaux*, 4 [1931.], ahol a hangrendszeren túlmenő rendszervizsgálatok elvi kérdései is szóba kerülnek.)

E próbálkozások legfontosabb elvi eredménye az, hogy Saussure-rel ellentétben nem ismerik el a synchronia és diachronia törvényei közti különbséget. Amint a tézisek is kimondják, a történeti fejlődés minden tényezője az egész rendszert érinti, s nem csupán elszigetelt jelenségek egymástól független halmaza. Ennek megfelelően a diachronikus vizsgálatok ugyanúgy rendszerszerű összefüggéseket tárnak fel, mint a leíró elemzések. A prágai iskola első korszaka egyébként nem tér el Saussure felfogásától, s ha a nyelvtani kategóriákat és fogalmakat bizonyos szempontból revízió alá veszi is, nem dobja el őket. Ugyancsak elismeri a *langue* és *parole* megkülönböztetésének szükségességét. Az első időszak legnagyobb érdeme az, hogy a történeti fonológiai és dia-

krónikus strukturalista kutatásoknak nemcsak alapjait rakták le, hanem e téren jelentékeny eredményeket értek el. Jakobson (Prinzipien stb.) szerint a nyelvi változások az egész rendszert érintik, megbontják a rendszerszerű összefüggések egyensúlyát, s a további változások során a nyelv igyekszik ezt a megbontott egyensúlyú rendszert máshogyan visszaállítani. Így a redukált magánhangzók eltűnése a szláv nyelvekben létrehozta a jésített mássalhangzó-korrelációt. Ezzel egyidejűleg megfigyelhető az a tendencia, amely az eredeti hanglejtés-korreláció kiküszöbölésére irányul. Ez kétféle eredménnyel járhat: vagy a magánhangzók önálló kvantitáskülönbsége tűnik el, vagy a szabad hangsúly; az ún. monoton nyelvekben ugyanis e két jelenség kölcsönösen kizárja egymást. A szláv nyelvek közül egyesek az előbbi, mások az utóbbi utat választották.

A prágai iskolára jellemző, hogy az ezt követő nyelvészek gondolatmenete közhírhely, s a hagyományos iskola hívei is könnyen megértik, még ha nem értenek is vele egyet; a szimbolikus kifejtési mód alig kerül alkalmazásra, terminológiai újítások tekintetében mértéktartó.

A Trnka és társai által meghirdetett új irány lényegében még csak programjában él. Ez abban különbözik az első korszakétól, hogy a langue és a parole különválasztását nem tartja indokoltnak, mert szerinte az alaktanban és a mondatban (a hangrendszert nem említ!) állandóan együtt van a normalizáló törekvés és az egyéni realizálás. A hagyományos nyelvtani kategóriáktól és fogalmaktól nem kíván eltérni, csupán a szófajok problémájára vonatkozóan jegyzi meg, hogy azt apriorisztikus elvből kiindulva nem lehet megvizsgálni, mert nyelvenként változó helyzetet találunk, s ez más-más szófaji felosztást kíván meg.

Ez utóbbi vonatkozásban tehát a prágai iskola új kiáltványa nagyjából a dán Brøndal: *Les parties du discours* (Copenhague, 1948.) című művének gondolataihoz csatlakozik.

A kiáltvány még a nyelven kívüli tényezőknek a nyelv rendszerére gyakorolt hatása vizsgálatát, más szóval a linguistique interne és linguistique externe határainak pontosabb kijelölését is kívánja.

A prágai iskola, amint látjuk, ha bírálja is a hagyományos módszereket, mint ahogyan magát Saussure-t, a strukturalizmus előfutárját is bírálja, nem kíván vele szakítani.

A dán iskola két fő képviselője Hjelmslev és Brøndal. (Lásd: Brøndal: *Linguistique structurale*. Acta Linguistica, Copenhague, 1/1, 1939.; *Essai de linguistique générale*, Copenhague, 1943.; és a már említett műve. — Hjelmslev: *Principes de grammaire générale*. København, 1928.; *La catégorie des cas*, 1. Aarhus 1935. 2. København, 1937.; *Metod strukturnogo analiza v lingvistike*. Acta Linguistica, Copenhague, 6/2—3, 1950—51.; *Prolegomena to a theory of language*. Baltimore, 1953.; *La stratification du langage*. Word, 10/2—3, 1954.)

Ennek az iskolának nincs olyan egységes irányvonala, mint a prágainak, hiszen két vezető nyelvész sem járja ugyanazt az utat. Megalakult ugyan egy nyelvész kör Cercle Linguistique de Copenhague néven, sőt a koppenhágai Acta Linguistica és a Travaux du Cercle Linguistique de Copenhague elsősorban a strukturalizmus eszméit és eredményeit kívánta hirdetni, azonban ez a két folyóirat sokkal heterogénabb jellegű, mint prágai testvérük, nem beszélve arról, hogy a dán strukturalisták nem tudták nézeteiket egy általánosabb kiáltványfelében megfogalmazni. Mégis megpróbáljuk néhány közös vonással jellemezni ezt az irányt.

A prágai iskolával ellentétben Brøndal és Hjelmslev nem egy nyelv vagy nyelvcsalád anyagán végzett kutatások alapján jutnak általános tételek felállításához, hanem azokat minél több nyelv anyagából válogatva igyekeznek összeszedni. Amíg tehát a prágai iskolában megjelent munkák nagyrésze alapos monográfiának is beillik az

illető nyelv vagy nyelvcsalád nyelvészeti irodalmában, addig a dán iskola legtöbb munkája általános nyelvészeti jellegű marad. Nem utolsó sorban ennek tudható be, hogy a dán strukturalizmus módszere tulajdonképpen csak körvonalaiban létezik, gyakorlatban nem került alkalmazásra. A másik jellegzetessége az, hogy elsősorban a nyelvtani összefüggések strukturalista elemzésére törekszik, tehát a fonémák rendszere helyett jórészt a morféma rendszer szerűségét igyekszik kikutatni. Ugyancsak ellentétben a prágai irányzattal, a dán iskola a nyelvi anyagtól elvonatkoztatott formális elemzésre törekszik, s a matematikai logika eszközeit bevezetve a nyelvi jelek összefüggéseit szimbolikus jelek viszonyaira vezeti vissza. Ez a körülmény is magyarázza, miért foglalkozik a dán iskola speciális nyelvészeti anyag helyett szélesebb körű, általános nyelvészeti jellegű, minél több nyelvre támaszkodó bizonyítási és példaanyaggal. Jellemzi a dán irányzatot a hagyományos nyelvtani felfogással és kategóriákkal való szakítás, bár e tekintetben nem foglalnak el olyan szélsőséges álláspontot, mint a legtöbb amerikai strukturalista. Hjelslev a legradikálisabb ebben a vonatkozásban, mindazonáltal a jelentés szerepének értékelésében (l. erről alább) az amerikai strukturalizmussal szemben pozitív nézetet képvisel.

Hjelslev fő művében (*Prolegomena* stb.), amely eredetileg dán nyelven jelent meg, felülvizsgálja a nyelvtudomány tárgyát és határait. Szerinte a nyelvészet természeténél, tárgyánál fogva igen szorosan összefügg az emberi kultúra számos jelenségével, hiszen a nyelv az alapja mindennek, ami az emberi művelődést jelenti. Irodalomtudomány, történelem, társadalomtudományok, lélektan stb. mind a nyelvtudomány eredményeiből gazdagodik. Ezzel szemben a nyelvtudomány maga teljesen önálló diszciplína, amelynek saját szempontjai és egyéni módszerei vannak, s ezek, habár vizsgálatukat sokáig elhanyagolták, teljesen függetlenek a többi tudomány anyagától és eredményeitől, mert maga a nyelv mint rendszer, szintén független minden más jelenségtől. Hjelslev szavait tehát úgy kell értelmezni, hogy mindaz, ami nem a nyelv adott rendszer szerűségéből adódik, kizárandó a nyelvtudományi vizsgálatok köréből, azokkal csak más tudományok foglalkozhatnak. Ezzel a dán tudós nemcsak a *linguistique externe* illetékességébe tartozó problémákat, hanem az egész összehasonlító nyelvészetet és nyelvtörténetet is kirekeszti a nyelvtudomány kebeléből.

Ezután Hjelslev felvázolja azt a módszert, amellyel a nyelv belső rendszer szerűsége feltárható. Kimondja, hogy a módszer alapja a dedukció, habár helyenként az induktív módszerekre is szükség van. Az általa „glosszematikának” nevezett strukturalista módszer tehát abban is különbözik a hagyományos módszerektől, hogy a dedukció és nem az induktív alapjára épül. (A strukturalizmus módszereinek túlnyomóan deduktív voltát hangsúlyozza Šaum'an: *O sušćenosti strukturnoj lingvistiki. Voproszi Jazikoznanyija* 1956/5.)

A továbbiakban a dán kutató nyilván neopozitivistá filozófiai felfogásából kiindulva leszögezi, hogy a rendszer szerű összefüggések feltárása akkor vezet eredményre, ha az összefüggések olyan legegyszerűbb alakzatra vezethetők vissza, amelyek tovább már nem bonthatók.

Ezután a munka a nyelvi jelek alkotó elemei közötti alapvető viszonyokat és kapcsolatokat vizsgálja, s ezeket próbálja rendszerbe állítani. A mű egyébként rendkívül nehezen olvasható, mert a szerző úgyszólván alig hoz tételei felállításakor szemléltető nyelvi példaanyagot. (Erre vonatkozóan lásd Haugen bírálatát: *Directions in modern linguistics. Language*, 27/3, 1951.)

Amidőn Hjelslev gondolatainak bírálatára rátérünk, elsősorban a nyelvtudomány tárgyának kérdésével kell behatóbban foglalkoznunk. Hjelslev megemlíti, hogy a nyelvtudomány igen vegyes jellegű maradna, ha nemcsak a rendszer szerűség vizsgálatával foglalkozna, hanem azzal, amit a hagyományos iskola a nyelvtudomány fel-

adatának tekint. Elvitathatatlan, hogy a nyelvtudomány igen sokféle, vegyes jellegű kérdésekkel foglalkozik, amelyek más tudományágak tárgyával, sőt illetékességével is keverednek. Felmerül azonban a kérdés, miért hiba ez. Melyik tudomány tudja leszűkíteni tárgyát a valóban sajátjának nevezhető problémákra, teljesen kikapcsolva belőle a vegyes jellegű anyagot? Ilyen tudomány volna a matematika, de újabban a matematika is egyre inkább érintkezik a logikával, s egy bizonyos területen módszereik és szemléletük összehangolására törekcszenek. De a matematikától eltekintve még a többi egzakt tudomány sem nélkülözheti a másikkal való szoros érintkezést, együttműködést. A XX. század tudományára éppen az jellemző, hogy egyre-másra alakította ki az érintkező tudományokat. Így született a biofizika, biokémia, fizikai kémia stb. Amikor pedig a társadalomtudományok területére lépünk, ott már eleve szorosabb kapcsolatot és nagyobb érintkezési felületeket találunk. Miért kellene éppen a nyelvtudománynak elzárkóznia a többitől? A nyelvészet önállósága egyáltalában nem zárja ki a szoros együttműködést más tudományokkal, csupán megköveteli az önálló szemléletet és az ezen alapuló módszert, amely elválasztja a határtudományoktól még akkor is, ha tárgyak adott esetben közös. A nyelvtudomány központjában a nyelvnek kell állania rendszerszerű összefüggéseivel és időbeli változásaival, de nem lehet az ellenkező végletbe esve mindent, ami a központtól távolabb esik, kívül rekeszteni.

Ami a nyelvi jelek viszonyainak elemzését illeti, Hjelmslev azokat a szimbolikus logika viszonyaira igyekszik visszavezetni. Így foglalkozik a determináció, az interdependencia és a konstelláció viszonyformáival. Az első akkor áll fent, ha *a* jel feltételezi *b*-t, de az nem viszont, a második akkor, ha *a* és *b* kölcsönösen feltételezik egymást, a harmadik pedig, ha *a* és *b* jelen van *ánélkül*, hogy feltételeznék egymást. A determináció egyik faja, a szelekció magában foglalja a vonzat néven ismert jelenséget, amelyben egy prepozíció valamely meghatározott esetalakot kíván, de annak megléte nem teszi szükségsszerűvé az illető prepozíció előfordulását (latin *sine* + ablativus). Kétségtelen, hogy ilyen viszonyfajták nemcsak az alaktan területén, hanem a nyelv egész rendszerében előfordulnak, hasznos dolog tehát köztük rokonságot keresni. Mindazonáltal Hjelmslev már csak magyarázó és bizonyító példaanyagának hiánya miatt sem tudja elfogadtatni azt, hogy az általa felállított viszonyfajták a nyelvi rendszeresség lényegét takarják.

Az amerikai strukturalizmust vázolvá helyesebb volna inkább amerikai strukturalista iskoláról beszélni, mert itt található a legkisebb egység és a nézetek legnagyobb sokfélesége. Mégis közös vonásnak könyvelhetjük el, hogy ez az iskola távolodott el a legnagyobb mértékben a hagyományoktól. A felületes szemlélő előtt gyakran az a benyomás alakul ki, mintha Amerikában a nyelvtudomány csak napjainkban született volna meg a strukturalista törekvések formájában, holott komoly előzményei és hagyományai vannak a klasszikus nyelvtudománynak is. Elsősorban Boas nevét kell megemlítenünk, aki az amerikai indián nyelvek első tudományos rendszerezője és leírója volt, a tudományos indianológia megalakítója. Sapir és Bloomfield, akiket az amerikai strukturalizmus megteremtőinek tekintenek egyesek, szintén a hagyományos iskolán nevelkedtek, és az európai nyelvtudomány eredményeit képviselték Amerikában.

Az amerikai iskola tűnik ki a három közül leginkább a terminológiai sokféleség, sőt zűrzavar elburjánztatásában. Úgyszólván az a helyzet, hogy minden szerző kötelességének érzi mondanivalóját feltétlenül új, az eddigiektől teljesen eltérő köntösbe öltöztetni, sőt előfordul, hogy csak ez az új benne.

(A terminológiai újításokra és bírálatukra vonatkozóan lásd az amerikai nyelvész- és néprajzkonferencia vitáját: Results of the Conference of Anthropologists and Linguists. Baltimore, 1953. 40–2; Haugen: i. m. és Martinet: The unity of linguistics. Word, 10/2–3, 1954.)

Az amerikai strukturalisták alkalmazzák leggyakrabban a szimbolikus kifejtési módot, és nagy fontosságot tulajdonítanak az információ-elméletnek, valamint a matematikai módszernek, habár a két irány több tekintetben ellentmond egymásnak. Amennyiben lélektani kérdések felmerülnek, az amerikai strukturalisták többsége a viselkedéslélektan (behaviorizmus) alapján áll, követve Bloomfield úttörő példáját, habár ez az állásfoglalás leginkább csak a bevezető elméletekben és külsőséges analógiákban nyilvánul meg.

(Jellegzetes példája ennek Pike: *Language in relation to a unified theory of the structure of human behavior*. Glendale, California, 1954. Lásd Pike művére vonatkozóan Antal: Észrevételek a metalingvisztikáról. Nyr. 82 : 342—51.)

A hagyományos nyelvtani és nyelvi kategóriákkal és fogalmakkal való szembenállás leginkább a jelentés szerepének negatív értékelésében mutatkozik meg, amelyet a behelyettesítés (disztribúció) módszerével igyekeznek a nyelvi elemzésekben felváltani. E problémával részletesebben fogunk foglalkozni.

Jellemző erre az iskolára az, hogy anyaga az angolt nem tekintve túlnyomórészt az amerikai indián nyelvekre épül fel. E nyelvek tanulmányozásában döntő szerep jut az élőbeszédnek, hiszen csak kevés indián nyelv érkezett el az írásbeliség fokára. Ez a körülmény a leíró nyelvészetet sokkal több eredménnyel kecsegteti, mint a nyelvtörténet és összehasonlító nyelvészet, bár Boas, Sapir, Bloomfield és mások bebizonyították, hogy e módszert alkalmazva is lehet eredményeket elérni.

A behelyettesítés, mint a nyelvi analízis technikája a fonológiából került át a morfológiába és a szintaxisba. Bloomfield rakja le ennek alapjait *Language* (New-York, 1933.) című művében, s a jelentésből való kiindulás megbízhatatlan voltát is éppen ő hangoztatja Amerikában először, bár nem egyértelműen és következetesen.

A disztribúció nem az egyetlen terminus technikus erre az eljárásra, habár talán a leginkább elterjedt. A fonológiában még külön neve nem volt.

A behelyettesítés módszerét következetesen Harris dolgozta ki *Methods in structural linguistics* (Chicago, 1951.) című művében. Ez a munka egyébként az amerikai strukturalizmus legalaposabb és leghasználhatóbb kézikönyve, noha a szerző szélsőséges állásfoglalása nem teszi minden megállapítását maradandó értékűvé.

A behelyettesítés a nyelvi szövegek egy szakaszán a morfémaikon vagy szintagmákon hajtható végre. Vegyük ezt a mondatot: *János látja az erdőt*. Az *erdőt* tagot bármely más *-t* tárgyraggal ellátott szóval kicserélhetjük, a mondatban előforduló tagok viszonya nem változik meg (legfeljebb az *az* helyett *a* áll: *a táblát*). Ha ellenben a *látja* tagot más elemekkel próbáljuk felcserélni, akkor sokkal nagyobb nehézségekkel állunk szemben, mert például az *alusa* után más mondatrész nem állhat, csak az *álmát* vagy *álmait*. E módszert tovább folytatva fel lehet állítani bármely nyelv alakrendszerét és mondatbeli viszonyait, mert létrehozuk a *lálok*, *lász*, *lát* stb., illetőleg *látom*, *látod*, *látja* stb., az *a* és *az*, a *-t* tárgyrag, illetőleg más raggal ellátott paradigmarendszereket stb. A strukturalisták véleménye szerint nem tudományos eljárás a jelentés nehezen elhatárolható elkülönüléseit figyelembe venni, mert a disztribúció útján ugyanazt az eszközzel el lehet érni, hiszen bármely két olyan nyelvi jel, amely jelentés tekintetében különbözik egymástól, az előfordulás tekintetében is különbözik, tehát a behelyettesítő eljárással ez a különbség mindenképpen megállapítható (lásd Harris: i. m. 7).

Azonban a jelentést következetesen mellőzni még a szélsőséges strukturalisták sem tudják, és maga Harris is (i. m. 8, 52, 173, 186—95 stb.) nem egyszer hajlandó engedményeket tenni és a jelentést legalább ellenőrző szerepre alkalmazni. Egyébként gyakorlatban lehetetlen dologra vállalkozik az a nyelvész, aki a jelentés kikapcsolásával esetleg többezer behelyettesítő mozzanat után akar eljutni ugyanoda, ahol a jelen-

tés ismeretében azonnal megállapodhatott volna. Ez az a kérdés egyébként, amelyre vonatkozóan sem a szimbolikus logika irányának hívei, sem a gépi fordítás szakemberei nem tudnak egyetérteni az amerikai strukturalistákkal. (Lásd erre vonatkozóan Bar-Hillel: Logical syntax and semantics. Language, 30/2, 1954. c. cikkét és Dostert tanulmányát a Machine Translation of languages. New York—London, 1955. című gyűjteményes munkában.)

Ha a disztribúció elvét összehasonlítjuk a fonológiában alkalmazott ösével, kiderül, hogy tőle jelentőség tekintetében messze elmarad. A fonológiában a legkisebb nyelvi egységeken kezdik meg az analízist (*kor—kór, kor—por* stb.). Ennek az eljárásnak a célja az, hogy a fonémát a hangtól megkülönböztesse. Az ilyen módon elhatárolt fonémák egyrészt különböznek egymástól, másrészt a nem fonéma értékű variánsoktól. Az eljárás akkor lesz eredményes, ha fonologikus ellentéteket tudunk kimutatni, tehát zöngös—zöngétlen, jésített—jésítetlen stb. ellentéteket. Nem vezet eredményre ez az eljárás, ha nem rendszerezhető távolabbi különbségeket akarnánk kimutatni: *gond—mond, út—ül*. A nyelvtanban a szembeállítás sokkal nehezebb, mivel az összefüggérendszer lazább, mint a hangtan terén. Itt az alkotóelemek száma többszöröse a hangtan elemeinek, az összefüggések pedig nem rögzíthetők pusztá ellentétekben. Amikor tehát előbbi mondatunkban a *látja* elemet a *várja* elemmel helyettesítjük, akkor nem ugyanaz történik, mint a *por—bor* esetében, hiszen az utóbbi eljárás minden fázisánál csak egyetlen helyes megoldás lehetséges, míg a *látja* tagot több ezer elemmel is egyenértékűen felcserélhetjük. A fonológiai eljárásnál általános ismereteinkből kiindulva igyekezzünk egy adott nyelvben megvizsgálni, megvannak-e a szóban forgó ellentétek. A nyelvtani disztribúciónál az adott nyelvre vonatkozó legfontosabb adatok ismerete nélkül a több ezer részletmozzanattal járó munkát lefolytatni lehetetlen volna, de egyben fölösleges is. Mindazonáltal nem lehet a behelyettesítő módszert értéktelennek ítélni, csupán jelentőségét kell a maga megfelelő helyére utalni. Azokban az esetekben, amidőn szókapcsolatok előfordulási lehetőségeit kell elemezni, gyakorlatban mindig disztribúciót alkalmazunk. Ha meg akarjuk állapítani, hogy az *úszik* ige átvitt jelentésben milyen *-ban, -ben* ragos főnevekkel fordul elő, akkor módszeresen végig kell vizsgálni az előfordulási lehetőségeket, s ekkor megállapíthatjuk, hogy lehet úszni *örömben, boldogságban, mámorban* stb., de már *kéjben* a köznyelv számára szokatlanabb, a nem kellemes érzéseket jelentő főnevek közül pedig csak az *adósság* fordulhat elő az *úszik* mellett (*úszik az adósságban*). Amint látjuk tehát, nem a disztribúciónak a segédeszköze a jelentés számbavétele, hanem fordítva, a jelentés pontosabbá tételét ezzel az eljárással ellenőrizzük. Az amerikai strukturalizmus érdeme az, hogy e módszer elvi jelentőségére felhívta a figyelmet.

A már elmondottak alapján a strukturalizmust az alábbi sajátságok jellemzik:

1. A nyelv jelszerű, s a nyelvi jelek rendszert alkotó voltának elismerése és gyakorlati érvényesítése, hozzáátve azt, hogy a rendszer nem egyszerűen az alkotórészek összege, hanem annál minőségileg is több; a nyelvi jelek anyagi természete a rendszer szempontjából kevésbé fontos, vagy egyáltalán mellékes (ez utóbbi a dán iskola álláspontja).

2. Saját módszer és vizsgálati technika kidolgozása (behelyettesítés, szimbolikus kifejtés). Ez főleg az amerikai és dán iskolára vonatkozik.

3. Szoros kapcsolat a matematikával és a matematikai logikával; a prágai iskolára ez a legkevésbé vonatkozik.

4. A nyelv rendszeréhez szorosan nem tartozó jelenségek vizsgálatát vagy teljesen kikapcsolják, vagy külön diszciplínába utalják; a prágai iskolát ugyancsak mértéktartás jellemzi e kérdésben.

5. A hagyományos módszereket, a nyelvtörténetet, összehasonlító nyelvészetet erősen háttérbe szorítják, azok problémáival egyáltalán nem vagy alig foglalkoznak.

6. A hagyományos nyelvészet által kiemezett nyelvi és nyelvtani kategóriákat és fogalmakat vagy teljesen elvetik, vagy revíziójukat sürgetik; a prágai iskolát itt is mértéktartás jellemzi.

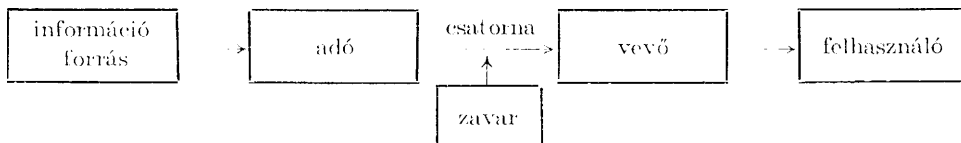
7. Terminológiai újítások sokasága; ebben az amerikai iskola tűnik ki a legjobban.

2. Információ-elmélet, matematikai módszer, gépi fordítás

Az információ-elmélet az emberi tudomány történetében a legfiatalabb tudományág, hiszen egész pályafutása alig egy évtizednyi. E néhány év alatt azonban tekintélyes tudománnyá nőtte ki magát, habár elsősorban nem gyakorlati eredményei, hanem elméleti tételei és az azok által megnyitott távlatok adják erejét és tekintélyét. Az új tudományág fiatal volta egyben gyermekbetegségeit is magában hordja. Ez megnyilvánul az elnevezése, diszciplínái beosztása, illetőleg egymáshoz való viszonya tisztázatlan voltában. A tudomány neve kezdetben és ma is egyes kutatók és szaklapok szerint: kibernetika. Mások a kibernetika elnevezést inkább csak a servomechanizmusok (elektronikus számológépek és egyéb automaták) problémáira tartják fenn. Még tarkább a kép, ha az angol elnevezést vizsgáljuk, ahol három szinonima is van: cybernetics, communication-theory, information theory. (Az információ-elméletéről lásd: Shannon—Weaver: The mathematical theory of communication. Ilionis Press: Urbana, 1949.; Zemanek: Információ-elmélet. Budapest, 1. 1956., 2. 1957. és Tarján: A kibernetika fő problémái. Magyar Tudomány 1956. 1—3. szám.)

Az új tudomány a híradástechnika területéről indult el, s onnan önállósította magát. A vizsgálat tárgya, az elemi *hír* (*bit* < *binary unit* v. *digit*) megállapítása és mérése mutatja az elmélet forrását. A kibernetika kezdetben azt vizsgálta, hogy a hírközlő berendezések és rendszerek (távíró, távbeszélő, televízió stb.) milyen feltételek közt milyen mennyiségű híregység átbocsátására képesek az időegység alatt. A számítások célja az volt, hogy általa gyakorlatban megnöveljék a hírközlő berendezések kapacitását. Ezt elsősorban a második világháború technikai szükségletei igényelték. Később a vizsgálatok köre egyre szélesedett úgy, hogy ma már az információ-elmélet számára minden hírnek számít, ami valamely észlelés adata. Az emberi beszéd tehát éppen úgy mérhető hírtartalom szempontjából, mint a csillagos égbolt.

A számítások megállapították, hogy a hír vételének tényezői: az információ forrása (adókészülék), a hírt vívó közeg (amelyet csatornának neveznek), a vevőkészülék és a felhasználó. Fontos tényező a vételi zavar is, amely a csatornán keresztül hat az információra. A hír adásának és vételének útját vázlatosan így szokták szemléltetni:

A zavar lehet a távíróhuzalokban jelentkező légköri zavar vagy a két beszélő közt a szobában levő zaj miatt előállott zavar.

A híradás általában jelekkel történik, s e tekintetben az emberi beszéd éppen olyan jelnek tekinthető, mint a morsejel. A saussure-i elgondolás a nyelv jelszerűségére és az általános jeltudomány kialakítására vonatkozóan az információ-elméletben gyakorlati megvalósulást öltött.

A híradási berendezések kapacitásának megnövekedése szempontjából elsőrendű fontosságú, hogy csak annyi híregység menjen keresztül a csatornán, amennyi a megértés szempontjából feltétlenül szükséges. Ami új hírt nem ad, az bizonyos feltételek közt elhagyható. A hírközlés egyik legfontosabb vizsgálati tárgya, az emberi beszéd, olyan jelek elrendeződéséből adódik, amelyek közül egyesek az információ szempontjából új hírt adnak, mások viszont nem. Az angol nyelvben az írásképet figyelembe véve a *qu* két jeltől tevődik össze. A *q* rész az előző jelekhez képest fontos új hírt jelent, az *u* ezzel szemben nem, mert *q* után mindig *u* következik. Megvizsgálták tehát, milyen feltételek közt lehet *j* hírt tartalmazó jeleket az *e* tekintetben közömbös jelektől elhatárolni, s ekkor kiderült, hogy nyelvenként változóan mindig más meghatározott valószínűsége van annak, hogy milyen jel után milyen másik következik. A magyar nyelvben például bizonyos jelek csak megfelelő környezetben szoktak előfordulni. Az *e* előfordulása bármely mássalhangzó után igen gyakori, de sokkal kevésbé valószínű, hogy *e* következik akkor, ha a megelőző szótagban mély magánhangzó áll. Az előfordulások mértékét valószínűségszámítás útján állapítják meg, s az információ-elmélet lényegében a valószínűségszámítás egyik alkalmazása.

A Szovjetunióban az információ-elmélet éppen a valószínűségszámításból nőtt ki.

Hogy pedig a jelek előfordulásának valószínűségi tényezőit meg lehessen határozni, előzőleg megfelelő terjedelmű szövegen statisztikai számításokat kell végezni. Így kapcsolódik össze a nyelvstatisztika, a matematika (valószínűségszámítás) és az információ-elmélet.

A jelek egymást követő sorrendjének valószínűsége arra mutatott, hogy hasonló rendezettséggel állunk szemben, mint a termodinamika második alaptételének törvényénél, csak itt nem az energiák, hanem a jelek rendezettségéről van szó. A jelek rendezettségét kifejező képlet
$$H = - \sum_{i=1}^n p_i \log p_i$$
 lényegében azonos a termodinamika entrópia kifejezésével. Ezért ezt az összefüggést az információ-elméletben ugyancsak entrópiának nevezik.

A képletben szereplő jelek közül a p_i az egyes jelek előfordulási valószínűségét jelentik, az n a jelkészletben levő jelek számát.

Az entrópia tehát a jelek rendezettségi fokát mutatja, vagyis azt, hogy mi a mérték az új hírt hordozó és az új hírt nem hordozó jelek közt. Másképpen ez a mérték a hatékonyság (efficiencia) és terjengősség (redundancia) viszonyát mutatja.

Az efficienciát magát is szokták entrópiának nevezni.

Ez az összefüggés adja az elméleti alapját a hírközlésben annak, hogyan lehet a továbbítandó információt a minimálisra rövidíteni. Egyben pedig új problémát vetett fel a nyelvtudomány számára: az entrópia vizsgálatát az egyes nyelvekben, továbbá a nyelv rendszerének az entrópiával való összefüggését.

Az entrópia mértékére vonatkozóan több nyelvben számos vizsgálatot végeztek. Shannon az angol nyelv terjengősségének és hatékonyságának viszonyát hozzávetőleges számítások szerint 50%-ra teszi. Más nyelvekben végzett számítások is nagyjából ilyen eredményt mutatnak fel. (Lásd Shannon—Weaver: i. m. 104; Shannon: Prediction and entropy of printed English. The Bell System Technical Journal 30/1, 1951.; Cherry—Halle—Jakobson: Toward the logical description of languages in

their phonemic aspect. *Language* 29/1, 1953.; *Psycholinguistics* [Osgood—Sebeok editors]. Baltimore, 1954. 156—7.)

Ezt az 50% terjengősséget az információ-elmélet egyes szakemberei úgy értelmezik, hogy az emberi nyelv rendkívül csekély hatásfokkal dolgozik, tehát gazdaságtalan. Mindazonáltal a kibernetikusok igyekeznek magyarázatot fűzni ehhez a megállapításhoz, és a terjengősség magas fokában funkciót keresnek. Kimutatták hogy az információcsatornában keletkező zavar, amely a vétel lehetőségeit gátolja, a terjengősség bizonyos fokával hatástalanítható. Ha a hír csak efficiens híregységek-ből állana, érthetatlenné válnék, ha a zavar csak egyetlen bit vételét is megakadályozná. A terjengős egységek megléte viszont lehetővé teszi, hogy a zavar ne feltétlenül a hatékony elemeket érintse, így azok a redundáns elemek erősítő hatásával könnyebben ellenállanak a zavarral szemben. A terjengősség bizonyos foka tehát védőbástyául szolgál a hatékonyság részére. A nyelv terjengősségét is éppen ezzel a funkciójával igyekeznek menteni.

A nyelvtudomány azonban nem elégedhetik meg ezzel a megállapítással, és meg kell vizsgálnia saját eszközeivel, hogyan értékelje az entrópia szerepét, s ellenőrizze, igaz-e, hogy a nyelv nem működik gazdaságosan.

Az utóbbi probléma azért érdekes, mert ellentétben látszik állni azzal a nyelvtudományban mindaddig tartott felfogással, hogy az emberi nyelv rendkívül gazdaságosan, takarékosan bánik eszközeivel. (Ezt vallja például Laziczus: *Fonétika*. Budapest, 1944. 178—9.)

Vajon a hagyományos eszközökkel eddig végzett minőségi vizsgálatok valóban csak szubjektív állításokhoz vezettek, amelyek a mennyiségi, objektív ellenőrzés fényében tarthatatlannak bizonyulnak? Valóban az információ-elméletnek kellett eljőnni ahhoz, hogy tudományunk tárgyáról, a nyelvről helyes szemléletünk legyen?

Ami a terjengősség meglétét és mértékét illeti, nem szállhatunk szembe a kísérletileg és egzakt számítások útján felállított tételekkel. Abban sincs okunk kételkedni, hogy a híradási berendezéseken történő közlések alkalmával a zavar bizonyos mennyisége a vételi nehézségek kiküszöbölésére való. Nem vitatható az a joga sem az információ-elméletnek, hogy a beszélők közti közvetlen, híradástechnikai berendezések nélküli érintkezésben a levegőt, mint továbbító közegét szintén csatornának tekintse, a beszélőket adónak és vevőnek stb. Nyilvánvaló, hogy a terjengősség bizonyos foka itt is elősegíti a megértést, hisz nagyobb zajban a tömörebb közlésmód félreértésekre adhat okot, például a betűszóróvidítések sűrű használata (OTP, OTH, SZTK stb.). Helytelen volna azonban azt hinni, hogy az emberi beszédben a terjengősségnek ez az egyetlen szemléleti módja és magyarázata. Az emberi nyelv nem vizsgálható csak mechanikus fiziológiai és fizikai megnyilvánulásában és nem csupán a hallgató szemszögéből nézve. Az emberi beszéd olyan tevékenység, amely feltétlenül több, legalább két személy aktív részvételét feltételezi, mint alapesetet, amelyben a szerepek váltakoznak, s más és más funkciót töltenek be a beszélés és annak megértése során. A nyelvműködés pszichikai tevékenység is, sőt a nyelvtudomány szempontjából elsősorban az, ennek rugói tehát csak lélektani vizsgálatokkal közelíthetők meg. A terjengősség problémája szintén elsősorban lélektani magyarázat útján oldható meg, ha már egyszer az információ-elmélet felvetette. (Lényegében ezt vallja Zinder: *O lingvističeskoj verojatnosti*. Voproszi Jazikoznanyija 1958/2.)

Bármely modern nyelv egymillió körüli szava néhány tucat fonéma kombinációjából tevődik össze. Már tulajdonképpen ebben a tényben is rendkívül nagy terjengősség mutatkozik meg a kibernetika szemszögéből, hiszen végeredményben két jelelem kombinációjából felépíthető volna az egész szókincs, amint a kettős számrendszerre felépített fordítógép működése is bizonyítja. Miért hát e pazarlás a jelek számával?

A magyarázat az, hogy a nyelvi összefüggések és jelek bevésése, elraktározása, felidézése, asszociációja, tehát a beszélés és megértés lelki működése annál könnyebb, mennél több és egymástól mennél különbözőbb jel kerül felhasználásra. Ismeretes, hogy idegen nyelv tanulásakor könnyebben sajátíthatók el a hosszabb szavak, mint a rövidek. Ezért okoz nagyobb nehézséget az angol nyelv rövidebb, gyakran csak három, négy hangból álló szavainak, illetőleg azok pontos jelentésárnyalatainak megjegyzése, felismerése, mint például a finn nyelvnek általában ennél többszörösebb jelelemkből álló szóállományáé. Az agy mechanizmusa számára kedvezőbb, ha a *tó* szóval szemben a *tenger* jelenti a vele rokon, de nem azonos fogalmat, mintha azt a magyarban egy *tá* hangsor jelölné.

E jelenség lényegében azonos az úgynevezett Ranschburg-féle homogén gátlással. A kísérleti lélektan kimutatta, hogy minél különbözőbb ingereket kellett a kísérleti alanyoknak megkülönböztetni, annál könnyebben tették meg, s minél hasonlóbbakat, annál több hibát ejtettek. Ezek az ingerek a kísérleteknél főleg számok és betűk voltak. Heterogén elemekből álló négy jelentéstelen betűsort a tachistoskopon még könnyen és hibátlanul észleltek a kísérleti alanyok, de az *abba*, *abca* stb. variációkból álló sorok közt alig tudtak különbséget tenni. Ez a homogén gátlás azonban csak bizonyos határig működik: ha túlságosan sok az ingerek száma, akkor a megkülönböztetés pontosságának foka ismét csökken.

Ami pedig azt az ellentétet illeti, amely a gazdaságosság tekintetében az információelmélet és a nyelvtudomány korábbi megállapítása közt van, alaposabb megfontolások után kiderül, hogy nem is áll fenn. A nyelv valóban takarékosan bánik eszközeivel, ugyanakkor a vizsgált szövegek nagyfokú terjengősséget tartalmaznak. A különbség nem a megállapítások, hanem vizsgálatuk tárgya közt mutatkozik. A nyelvtudomány a nyelvi rendszert vizsgálja, s a rendszerszerű összefüggésekben valóban minden nyelvi jelnek megvan a maga nélkülözhetetlen vagy legalábbis fontos szerepe. Az információelmélet ezzel szemben kész szövegeket, tehát nyelvi műveket, a nyelvi összefüggések ad hoc alkalmazását vizsgálja. Az adott nyelvi műben pedig az egész rendszer szempontjából fontos nyelvi jel esetleg éppen terjengős, míg más szövegben éppen hatékony. A *például* szó igen sok mondatban *pl.* jellel is jelölhető, de ez nem jelenti azt, hogy e szó *é d á u* elemei a nyelv szempontjából terjengősek, hiszen vannak mondatok, amelyben nem lehet a rövidítést használni, mert az az értelem rovására menne: *Megemlítem például János viselkedését — Megemlítem pl. János viselkedését.* Végeredményben leszögezhetjük tehát, hogy a terjengősség és hatékonyság a nyelvtudomány tulajdonképpen tárgya, a nyelv számára közömbös, mert attól teljesen idegen kérdés, csupán a nyelvi művekben lehet a rendezettség mértékéről beszélni.

A nyelvtudomány mint a matematikai módszer egyik megnyilvánulása az utóbbi évtizedben ugyancsak fellendült, és igyekszik elvi jelentőségű megállapításokat is tenni. Ezen a téren Zipf úttörő tevékenységét kell megemlítenünk (*The psychology of language*. Boston, 1935.). A téma olyan nagy, hogy részletesebb taglalása nem fér e rövidebb ismertetés keretei közé, itt csak annyit lehet az eddigiekből tanulságként megállapítani, hogy a matematikai-statisztikai módszer hasznos lehet a nyelvtudomány számára, ha aláveti magát a nyelvészek irányításának. Haszontalan, kárba vesztett munka helyett pozitív eredmények várhatók tőle, ha ésszerűen használják fel. Az új módszer legfőbb jelentősége abban áll, hogy felhívta a nyelvészek figyelmét a kvantitatív vizsgálatok szükségességére. Ezek a kvalitatív vizsgálatok kiegészítői lesznek. A modern nyelvtudomány nem elégedhet meg azzal, hogy a nyelvmlékek, a nyelvtörténeti adatok, írói stílusok stb. vizsgálatakor az adatok előfordulását a szubjektív „néha”, „ritkán”, illetőleg „gyakran”, „sokszor” és más hasonló szavakkal jelezze, ahogy ez idáig a nyelvtudományi s különösen a filológiai munkák többségére jellemző.

volt. Ha pedig majd az elektronikus számológépek annyira elterjednek, hogy nyelvészeti vizsgálatokra gyakran, sőt kizárólag igénybe lehet őket venni, akkor derül majd ki igazán, milyen nélkülözhetetlen segédeszköz a nyelvstatisztika. A gép néhány nap alatt elvégzi azt, amit a kutató évtizedekig cédulázott volna, s az adatokat abszolút és százalékos számszerűségében találja.

Az információ-elmélet eredménye volt az a felfedezés is, hogy az elektronikus számológépek alkalmasak egyik nyelvről a másik nyelvre való fordításra. (A gépi fordítás történetét lásd a *Machine Translation of Languages* című idézett műben.)

A fordítógép pályafutása abból az ötletből indult ki, nem lehetne-e műszaki fordítások alkalmával a szótárakban való gyakori szókeresést a fordító ember utasításai szerint az elektronikus gépekkel elvégeztetni. Kezdetben még e szerény kívánsággal szemben is voltak kételkedők a nyelvészek körében, még nagyobb visszatetszést váltott ki az a törekvés, hogy a gép ne csak a szavakat, hanem a nyelvtani szabályok kikeresését is elvégezze, és e két művelet összekapcsolásával ugyanúgy, ahogy az ember teszi, összeállítsa az idegen nyelvű mondatot, vagyis elvégezze magát a fordítást.

A kísérlet azonban sikerrel járt, s bebizonyította a kételkedőknek, hogy a gép képes pótolni az embert az ilyen hatalmas szellemi munkát igénylő művelet elvégzésében. Persze a helyettesítés csak addig a határig mehet, ameddig az ember a fordításhoz szükséges műveleteket elemeire bontva be tudja adagolni a gépnek, a kibernetika műszavával élve: programozni tudja. A gép csak annyit tud elvégezni, semmivel sem többet, amennyire meg tudják tanítani. De hol van teljesítőképességének határa, mire képes az ember az idegen nyelvi fordítás terén a gépet megtanítani? Ez a kérdés első sorban a nyelvészt érdekli, mert számára fontos elvi problémát jelent: hol van a rendszerszerűség határa a nyelvben? Nyilvánvaló ugyanis, hogy ami a beszédtevékenységben rendszerszerű, kvantitatív eszközökkel megfogható, racionális, az gépesíthető, ami túlesik a rendszeren, mennyiségileg nem megfogható, nem racionális, hanem emocionális, voluntáris stb. elemeket tartalmaz, az nem is gépesíthető. A matematikus, a mérnök és a kibernetikus csak műszaki problémát lát a gépi fordításban, s tőlük tudománytalan volna azt kérdezni, hol a gép teljesítőképességének határa. A nyelvész azért vállalkozhatik azonban az előbb feltett kérdés megválaszolására, mert a műszaki problémát eleve kikapcsolva, a gép fejlődésének végtelen lehetőségeire építve csakis a nyelv jellegéből indul ki.

Mielőtt a válaszadással megpróbálkozunk, röviden áttekintjük, hol tart jelenleg a fordítógép használhatósága. Az elektronikus számológép vagy ennek speciálisan csak a gépi fordításra alkalmazott típusa nem tud bármely szöveget a kívánt, illetőleg a részére kidolgozott nyelvre lefordítani úgy, hogy az azonnal használható legyen. Mivel a gép szótári készlete és nyelvtani eszközei a kapacitás kisebb volta miatt még csekély terjedelműek, a fordítandó szöveget egy előszerkesztőnek kell átalakítani a gépben elraktározott szavakra és nyelvtani formákra egyszerűsítve, s a lefordított szöveget ugyancsak egy utószerkesztő alakítja, stilizálja. Azonban már ebben a stádiumában is jelentős munkamegtakarítást eredményez a gépi fordítás, hiszen a legnehezebb, a legtöbb előzetes képesítést kívánó fordító munkája pótolható a gép által. A gép kapacitásának korlátozott voltán kívül jelenleg a következő nehézségek okoznak problémát: a) a lexikális és a grammatikai homonímia, illetőleg a szavak poliszemiája és a nyelvtani szinkretizmus, b) a csak szórenddel kifejezett viszonyítás fordítása.

Visszatérve a feltett kérdésre, hangsúlyoznunk kell, hogy a nyelv nemcsak szimbolikus képletek formájába önthető racionális jelrendszer, hanem ennél sokkal bonyolultabb összefüggéshálózat, amely nem racionális elemeket bőven tartalmaz. A nyelv ábrázolási funkciója tárja fel a legtöbb rendszerszerű viszonyt, de a kifejezési és felhívási funkció már sokkal több síkban mozog. A nyelvi stílusrétegek bonyolult keresztező-

déseit rendszerbe foglalni nem lehet. A lexikográfusok gyakorlati tapasztalatból tudják, milyen nehéz megtalálni egy-egy szó stílusminősítését, s az mennyire függ az adott szöveggörnyezettől és a teljes beszédbeli helyzettől. Hiába vannak olyan általános stilisztikai szabályok, amelyek típusokba foglalják a szóhangulatot, a beszédben minden egyes alkalommal a beszélő dönti el, hogyan alkalmazza azokat. E művelet elvégzésére a gép sohasem lesz képes, mert minden egyes szó egyedi előfordulását nem lehet programozni. S ekkor még csak az értekezési stílus keretében járunk! Ha majd a fordítógép munkájából az elő- és utószerkesztő tevékenysége kikapcsolható lesz — mert az érintett nyelvek több százezer szavát és több ezer vagy több tízezer nyelvtani szabályát programmá alakítottuk át —, a nyelvi lektor munkájára akkor is szükség lesz, mert a gép nem fogja tudni elvégezni azt az egyszerű stilizáló műveletet sem, amelyre pedig bármely általános iskolát jó eredménnyel elvégzett személy képes, aki például a következő német mondatot: *Am nächsten Tag haben wir die Arbeit gegen Sonnenaufgang angefangen* így fordítja le: *a következő nap a munkát hajnal tájban kezdtük meg* vagy *kedden a munkát napfelkeltekor stb.* (ismerve a pontos körülményeket), és semmiesetre sem így, ahogy a gép tenné: *a következő n a p a munkát n a p felkeltekor kezdtük meg.* A fordítógép fejlődésének végső határa tehát az, hogy értekező stílusban írt vagy mondott szövegeket úgy fordít le, hogy azokat még egy nyelvi lektornak kell rendbeszedni nyomdába adás előtt. Ez pedig egyáltalán nem kis teljesítmény, hiszen idegen nyelvi fordítók fáradtságos munkáját fogják elvégezni egy, a fordítás nyelvét akár egyáltalán nem ismerő nyelvi lektor segítségével. Azok az elképzelések, amelyek a fordítógéptől műfordításokat várnak, a fantasztikumok birodalmába tartoznak. (A fordítógépek műszaki felépítésére vonatkozóan lásd Tarján Rezső: Gondolkodó gépek. Budapest, 1958.)

3. A matematikai logika

Az elmúlt évtizedekben még egy új tudományág fejlődött ki, amely a nyelvtudományt közelebbről érinti: a matematikai logika, illetőleg másik nevén: a szimbolikus logika.

A logisztika elnevezés is előfordul a tudományos szakirodalomban, bár egyes kutatók csak annak egyik irányzatára, a bécsi iskolára alkalmazzák.

A matematikai logika egyelőre párhuzamosan halad az arisztotelészi formális logikával, s ahol azonos tárgyban folytatják a vizsgálódást, ott is eltérnek annyiban, hogy az új tudományág kifejtési módszere a matematika. (A logika két iránya közti összefüggés és eltérés kérdésében lásd Kalmár: A matematikai logikáról. Magyar Tudomány 1956. 7—12. szám, illetőleg Szalai: Formális logika és matematikai logika. Magyar Tudomány 1957. 9—10. szám.)

A szimbolikus logika célja: megtalálni azokat a legáltalánosabb viszonyokat, amelyek a nyelvi anyagtól elvonatkoztatva valamennyi nyelv kifejezési eszközeire jellemzők, tehát az emberi nyelv, illetőleg ezen keresztül az emberi gondolkodás sajátjai. Ebben a vonatkozásban kapcsolódik össze a strukturalizmussal és az információ-elmélettel, illetőleg közelebbről a gépi fordítás kérdéseivel. Már említettük, hogy a strukturalizmus egyes irányai ugyancsak a nyelvi formák legmesszebbmenő általánosítására törekcsenek. Amíg azonban a matematikai logika egyik célja e viszonyoknak a gondolkodással való összefüggésének kutatása, addig a strukturalizmus csak akkor töltheti be hivatását, ha nem lépi túl a nyelvi anyag határát, illetőleg, ha az általánosított viszonyokat az egyes nyelvek anyagához méri. A szimbolikus logika és a nyelvtudomány hatásköre végső fokon itt határolható el, bár még ez az elhatárolás a gyakorlatban nem történt meg, sőt a matematikai logika minduntalan betéved a nyelvtudo-

mány területére, s önállóságát fenyegeti. (Ez utóbbi problémára vonatkozóan lásd Bar-Hillel: i. m.; Chomsky: Logical syntax and semantics. Their linguistic relevance. Language 1955. 31/1; Hjelmstev: Metod stb.; Johansen: Glossematics and logistics. Acta Linguistica, Copenhagen, 1950. 6/1; Ullmann: Language and meaning. Word, 1946. 2/2.)

4. Tanulságok

A három iskola eredményeit értékelve mindenekelőtt rá kell mutatni, hogy a strukturalizmus a nyelvtudomány kebelén belül mutatkozó irány, s annak bírálata a nyelvtudomány és a nyelvészek belső ügye. Az információ-elmélet és a szimbolikus logika által felvetett problémák túlmutatnak a nyelvtudomány körén, és e két utóbbi tudományág művelőinek együttesen kell azokat megválasztani.

Ami a strukturalizmust, illetőleg annak szélsőbb irányait illeti, kétségtelenül figyelembe kell venni, hogy tucatjával jelennek meg ilyen módszerrel készült nyelvtanok, s ez azt bizonyítja, hogy az elmélet a gyakorlatban alkalmazható módszert dolgozott ki. De felmerül a kérdés: látha mindez csak önéél, hiszen sok nyelvész számára nem világos, mire használhatók ezek. Céljuk nem az, hogy belőlük az illető nyelvet meg lehessen tanulni, de az kétségtelen, hogy a szimbolikus logika ezeket könnyebben fogja tudni a maga számára felhasználni, mert a nyelvi anyagtól való elvonatkoztatás ezekben a legnagyobb mértékű. A szimbolikus logika és a formalista módszerekkel készült nyelvi vizsgálatok közelebb visznek a nyelv és a gondolkodás viszonyának tisztázásához.

A strukturalizmus kevésbé szélsőséges irányai, amelyek közé elsősorban a prágai iskola tartozik, a saussure-i gondolat továbbfejlesztésével konkrét tanulmányokon bizonyította be, hogy a nyelvrendszer összefüggéseit, viszonyait élesebben tudja megvilágítani, mint a hagyományos eszközökkel való leíró próbálkozások. Elég, ha az olyan leíró nyelvtanok különbségére utalunk, mint Bogorodickij orosz nyelvtana és a legújabb akadémiai orosz nyelvtan.

Ami az információ-elméletet illeti, jelentősége sokkal kevésbé problematikus a nyelvtudomány számára. A fordítógép feltalálása olyan tény, amely önmagáért beszél. Elvi jelentősége sem csekély, ha még ma nem tudjuk is teljesen átlátni. Már most sok olyan problémát vetett fel, amelynek megoldása a nyelvtudomány számára is hozhat új szempontokat. Ide tartozik például a nyelvek eltéréseinek és azonosságainak kvantitatív vizsgálati lehetősége.

Mindazonáltal rá kell mutatnunk egyes kibernetikusok által kialakított helytelen nézetekre. Mint nem egy új tudomány, a kibernetika előtt nagyobb a perspektíva, mint a tényleges eredmény. Ilyen helyzetben a kutatók közül egyesek a távlatok kiszélesítésével foglalkoznak, ahelyett hogy az alapokat igyekeznék elmélyíteni, a szilárd talajról gyakran emelkednek a fellegekbe. Az információ-elmélet ilyen módon egyre nagyobb igényekkel lép fel. Pályafutása rendkívül hasonlatos a freudizmuséhoz, amennyiben már nemcsak a maga tárgvkörében akar megmaradni, hanem más stúdiók területére hatolva új világkép kialakítására törekszik. Ahogyan a freudizmus minden társadalmi, szellemi jelenség mögött a libidót kutatta, és a társadalmi, művészeti, szellemi irányzatok, mozgalmak okait igyekezett kizárólag a maga eszközeivel megmagyarázni, ugyanazt próbálja lényegében ma az információ-elmélet a világ számos jelenségével. Mindenben hírt keres, és így behatol a lélektan és fiziológia területére, az állati szervezet ingereit, mozgásait az automaták működésének analógiájával magyarázván. Feltehető, hogy ez a módszer némely kérdésben hozhat eredményeket más tudományok területén is, de haszna csak akkor bontakozhat ki, ha helyesen

húzzák meg a határvonalat a kibernetika és az érintett tudományok között. Az információ-elmélet számára lehet mindaz hír, amit eddig nem tekintettek annak, csak azt kell tudomásul venni, hogy valójában most sem az, és a lényegét az illető tudományágban alkalmazott szemlélet közelíti meg. Nem akarunk itt más tudományok védelmében kiállani, de fel kell hívnunk azoknak a nyelvészeknek a figyelmét az elhatárolás fontosságára, akik a nyelvet már csak híradásnak tekintik, s kézikönyveikben, előadásaikban, cikkeikben a nyelv működésének ismertetését a híradás már előbb leírt funkcionális vázlatával vezetik be.

Végeredményben úgy látszik, hogy az új irányokban sok olyan hasznos mag mutatkozik, amely előbbre viheti a nyelvtudomány fejlődését, ha a régi és az új közös nevezőre jut egymással. Ennek elveit az alábbiakban próbáljuk vázolni:

1. A nyelvtudomány önálló tudomány, amelynek saját vizsgálati tárgya, szemlélete és módszerei vannak; nem tartozik bele más tudományágakba, bár több tudománnyal érintkezik, s az érintkezési területen komplex módszerrel közösen oldja meg a felmerült problémákat; a korábbi határtudományok mellé újak jelentkeztek: az információ-elmélet, illetőleg a matematika és a matematikai logika.

2. A nyelvtudományon belül a hagyományos iskola (történeti és összehasonlító módszer) és a strukturalizmus a maga területén egyaránt értékes és fontos.

3. A két iskola eredményeit mindig össze kell hangolni; ha valamely tárgyban a megállapítások nincsenek összhangban vagy ellentmondóak, meg kell találni a módját, hogyan lehet közös nevezőre jutni.

4. Meg kell teremteni az egységet a nyelvtani és nyelvi kategóriák és fogalmak értékelése tekintetében; a hagyományos felfogás létező és nem mesterséges fogalmakat állapított meg, az új iskola ezeket csak ott kerülheti meg, ahol alkalmazásuk nem feltétlenül szükséges.

5. Egységes terminológiát kell kialakítani; az új terminus technikus alkalmazása csak akkor jogosult, ha a fogalom új, vagy ha új rendszerbe épül be.

6. A matematikai-szimbolikus kifejtési módszer használatának minél nagyobb korlátozása.

Ha majd a nyelvtudomány sikeresen oldja meg belső problémáit, helyzete a többi tudományokhoz képest lényegesen meg fog változni. A nyelvészet azok közé a diszciplínák közé tartozott, amelyek a gyakorlati élettől teljesen távol állottak, bár eredményei az emberi tudást gyarapították, és a határtudományokon keresztül közvetve még messzebbre, a gyakorlati életbe is eljuttatta munkássága gyümölcseit. Az új eszmék befogadásával azonban a nyelvtudomány megszűnik „elvont” stúdium lenni, s eredményeinek haszna közvetlenül érezhető lesz a mindennapi életben. Ezt a körülményt lehet kedvezőtlenül vagy kedvezően értékelni, bár magasabb szemszögből nézve a nyelvtudomány értékén sem nem ront, sem nem javít, azonban egyszer s mindenkorra számolni kell vele.

Bárcezi Géza általános nyelvészeti művében (Bevezetés a nyelvtudományba. Budapest, 1953. 92—8) alkalmazott nyelvtudományként a szótárkészítésen kívül még csak a helyesírást és a nyelvművelést sorolja fel. De még az új irányok megjelenése előtt is volt olyan gyakorlati terület, ahol a nyelvész, pontosabban fonetikus közreműködése kellett: a filmek szinkronizálásában. Az információ-elmélet azonban egyszerűen a technika érdeklődési körébe vonta a nyelvészetet, s amint láttuk, nélküle nem is tudna boldogulni. Ez a körülmény maga után vonja, hogy új típusú szakemberekre lesz szükség, akik a híradástechnika, a kibernetika, a fordítógép stb. által felvetett gyakorlati nyelvészeti problémákat meg tudják oldani. Ezt a jövőben tehát az egyetemi oktatásnak külföldön és nálunk is figyelembe kell vennie. Olyan nyelvész kiképzésére is szükség lesz, akinek nagyfokú tudása van az említett egzakt stúdiumokban.

Ez a gyakorlati nyelvész tehát félig mérnök lesz, félig nyelvész, talán majd úgy is fogják hívni: nyelvész-mérnök. Az egyetemek mindmáig csak középiskolai tanári oklevelet adtak a nyelvészeti tárgyakat hallgatók kezébe, a jövőben azonban az egyetemi diploma a gyakorlati pályákra is képesíteni fog. Ennek megfelelően meg fog változni az egyetemi oktatás tanterve ebben a vonatkozásban, s a bölcsészkaron lesz majd olyan szak, amely a kimondottan nyelvészeti jellegű kollégiumokon és szemináriumokon kívül irodalmat az eddiginél kevesebb mértékben követel meg, helyette matematikai, kibernetikai és technikai ismereteket fog megkívánni.

Egyáltalán nem akarom a fentiekben azt állítani, hogy Magyarországon itt van az ideje a megfelelő egyetemi reformnak, azonban arra mindenesetre rá kell mutatnom, hogy hazánkban is van teendő a jelenlegi krízis és átmenet időszakában. A magyar nyelvészet helyzetére az jellemző, hogy túlságosan elzárkózott az új irányok megismerésétől is. Ezen feltétlenül változtatnunk kell. A magyar nyelvészeknek alaposan és szakszerűen meg kell ismerkedniük az új iskolák nézeteivel és gyakorlatával. Ha ez megtörtént, gyümölcsöző bírálatok és viták megindításával hozzá kell járulnunk a nyelvészet két táborra közti szakadék áthidalásához és az egység megteremtéséhez. El kell érniünk néhány éven belül azt, hogy az egyetemi oktatás során a nyelvészeti tárgyakat hallgató diákok részletesebben, ne pedig csak általánosságban, sommásan ismerjék meg a nyelvtudomány új problémáit és az új iskolák alapelveit. Ha ezt elmulasztjuk, a magyar nyelvtudomány el fog maradni a nemzetközi fejlődéstől.

Befejezésül idézem Jakobson szavait (Results stb. 12): „Legfőbb célunk a nyelv vizsgálata a maga teljes komplex voltában. Átalakítva Terentius mondását: *Linguista sum, linguistici nihil a me alienum puto.*”

Fodor István

Kórógy lakosságának névanyaga

1. Kórógy Szlavónia négy magyar községének egyike. Eszéktől délre, Palacsu község mellett, a Palacsu mocsár közelében, az Anonymustól is említett *Korogh* vize mellett fekszik. Vasúti állomása nincsen. Szentlászló a közelebbi megálló, ettől úgy egy órányira van a cunderen (salak úton).

Ősi, középkori magyar település, mely a környező szláv falvak között is megtartotta magyar nyelvét. Telepedtek ugyan be idegenek, de elmagyarosodtak, ma már csak a családnévükből lehet következtetni származásukra. 1945 óta néhány horvát család telepedett be, de ezek is, főleg az ifjabb nemzedék, megtanultak magyarul, noha a kórógyiak is — az ötven évnél fiatalabbak — mind jól beszélnek horvátul.

A lakosság református, a református egyház anyakönyvei ezért forrásértékűek. Kedves olvasmányuk a biblia, ez meg is látszik a személynév-anyagon.

Kórógy paraszti település, Fényes Elek is emlegeti lencsését, kölesét, babját, lenjét, szilváját, édes tölgýt meg selyemhernyó-tenyésztését.

A családnévekből következtetve a kórógyiak nem nagyon házasodtak össze más nemzetiségűekkel. Vagy a faluban választottak, vagy Szentlászlóról, Harasztiból, Baranyából hozott magának asszonyt a nősülendő fiatalember. Kevés férfi jött ide vőül. Ezért a családnév-anyag meglehetősen állandó.

Ha a falu lélekszámának alakulását nyomom akarjuk követni az első összegezéstől, 1822-től napjainkig, akkor a következő képet kapjuk.

1822. augusztus 25-én a falu lélekszáma: 1074. Háromszor pusztított nagy kolera-járvány a faluban. Ezeknek 1836-ban 107, 1849-ben 114 (+ 4 katona), 1873-ban 187 lakos esett áldozatul, de 1873-ban a falu létszáma még mindig 1074. Igaz, közben az 1860-as években 1200-nál több személyt számláltak. 1870-től a szlavóniai olcsó földek sok családot Szlavóniába csalsnak, de a családnévek tanúsága szerint Kórógyra kevés jut belőlük. 1880-ban a lélekszám: 1012, 1890-ben 1020, 1900-ban 995 (nagy a csecsemő-halandóság), 1904-ben 974, 1910-ben 1064, 1920 óta többen visszaköltöztek oda, ahonnan jöttek. 1940-ben a lélekszám 1045. 1945 óta a néhány beköltözött horvát család nem sok változást hozott a lakosság létszámában.

1839-ben 1120 személy lakott 117 házban. Ez az adat még világosan mutatja a nagy családok együttélését! A fiatalok a ház végében épített „ólak”-ban élik az életüket: nem szakadnak ki a közösségből. Ma még mindig vannak olyan „nagy nemzet”-ek, amelyekben az egész nagycsalád együtt él. Leggyakoribb eset azonban az, hogy a nagyszülők valamelyik gyermekükkel és annak gyermekeivel vannak közös háztartásban. Ez azután a házak számának növekedését is eredményezi.

2. C s a l á d n é v e k. 1778-ban a következő „ősi törzseket” találjuk az egyházi anyakönyvben: *Palkó, Győke, Losa, Pap, Fábán, Martin, Deső, Vacsora, Bal, Kurucz, Bósó, Pyama, Késa, Dávidkó, Gyana, Mihócsa*.

Ezek az „ősi törzsek” még ma is élnek. Legfeljebb a nevek írásában történt némi változás. Ma *Fábán*-okról, *Bózsó*-król, *Dezső*-król, *Pétör*-ökről, *Mihócsa*-król találunk adatokat a hivatalos írásokban.

A szentlászlói egyházi jegyzőkönyv egy bejegyzett rendelete 1814-ben megtiltotta a gyakori névváltoztatást. Ez az adat és a családi hagyományok azt bizonyítják, hogy a gyakori névcsere annak az eredménye lehet, hogy a családnevek még nem voltak rögzítve, csúf- és egyéb ragadványnevek könnyen változást idézhettek elő.

1828-ban a fenti családneveken kívül még a következők kerülnek elő: *Záké, Markó, Móka, Kovács, Merkó*.

1839-ben találjuk az első adatot arra, hogy a családnév előtt a foglalkozás ragadványnévként szerepel: *Bíró Tót János, Katona Tóni István*; ugyanakkor bukkanunk először az azonos nevű apa és fia megkülönböztetésére: *öreg Kelemen János, ifjú Izsák Illés*.

Az 1854-i anyakönyv alapján arról is értesülhetünk, hogy az egyes nemzetek hány tagot számlálhattak, és az egyes azonos nevű családok a közösségből való kiszakadás után hogyan különböztették meg magukat.

A tanító névjegyzéke szerint a *Gyöke* nemzetség 11 gyereket; a *Tót* 6, a *Kis Tót* 5, a *Nagy Tót* 1; a *Palkó* 5, a *Nagy Palkó* 1, a *Kis Palkó* 1; a *Paprika* 7; a *Dezső* 6, a *Kis Dezső* 1; a *Vacsora* 6; a *Fábján* 4; a *Csurman* 3; a *Pap* 3; a *Péter* 4; a *Martin* 3, a *Kis Márton* 3; a *Ferencz* 4; a *Kis Ferencz* 4; a *Bali* 5, a *Laboda* 1; a *Szölöskei* 1; a *Keresztes* 1; a *Gál* 1; a *Pozsár* 1; a *Szánki* 1; a *Györke* 1; a *Döme* 2; a *Kozár* 1; a *Sándor* 1; a *Szekeres* 2; a *Losa* 1; a *Bockó* 1; a *Miócza* 1; a *Kudró* 1; a *Lukó* 1; a *Sánta* 1; a *Cserepes* 1; a *Gyana* 1; a *Bózsó* 2; az *Izsák* 1; a *Molnár* 2; a *Mihics* 1; a *Dorkó* 1; a *Borhi* 1; a *Bencze* 1; a *Bichler* (az egyetlen zsidó család) 1 gyereket járat iskolába. 1855-ben az *Ambrus*-ok 2, a *Tóbi*-k 1; a *Putra*-k 1; a *Balandri*-k 1 gyereket iskoláztatnak.

Ebből a felsorolásból nemcsak az iskoláztatott gyermekek számára és ebből a család nagyságára következtethetünk, hanem az azonos nevűek megkülönböztetésének módjára is, sőt még a családnevek eredetére is levonhatunk némi következtetést.

Ami a megkülönböztetést illeti, azt csak a név elé tett *K.* illetve *N.* betűk jelölik. Ezek a betűk pedig az egy-két kiírt eset tanúsága szerint *Kis* és *Nagy* jelentésűek. A *Nagy* ragadványnév a családból kivált idősebb testvér, a *Kis* pedig a fiatalabb testvér nevének jelölője lett (vö. nagyobbik uram = az uram bátyja, kisebbik uram = az uram öccse).

Az adatok bizonyosága szerint gúnynevekből ebben az időben nem lett ragadványnév.

A családnevek származását pedig az ősi nemzetségek 1778-, 1854-, 1855-i névanyaga alapján a következőképpen mutathatnánk ki:

Belső keletkezésű nevek: Keresztnévből: a) magyar: *Péter, Fábján, Bencze, Dezső, Ambrus, Sándor, Ferencz, Izsák, Döme*; becézett alak: *Palkó, Borka, Tóbi, Ferkó, Dorkó*; b) szláv: *Márton*; becézett alak: *Lukó, Bózsó, Miócza, Mihics*.

Külső keletkezésű nevek: Nemzetiségről: *Tót, Kozár*; foglalkozásról: *Pap, Szekeres, Cserepes, Keresztes, Molnár, Mónár*; helyről: *Szölöskei*; köznévből: *Gyöke, Gyana, Györke, Gajnok, Vacsora*; idegen, főleg szláv eredetűek: *Pozsár* (požar 'tűz, tűzvész'), *Losa* (loš 'silány, hitvány'), *bocka* (bockati 'piszkálni'), *Kudro* (kudra 'bojt, fodor'; kudra 'göndör'); német eredetű: *Csurman* (schurmann 'birkanyíró').

100 év elteltével, 1955-ben még a következő ősi törzseket találtam meg: *Bajnok, Döme, Pap, Palkó, Nagy Palkó, Záké, Ferenc, K. Ferenc, Laboda, Bence, Gyöke, Kis Gyöke, Losa, Izsák, Bali, Cserepes, Kozár, Péter, Keceli Péter, Szölöske, Gyana, Gyana Palkó (Pisti), Magja, Csurman, Györke, Bordi (Borhi), Szekeres, Cserepes, Kis Tót*.

1870-től az első világháborúig tartó időben az olesó földszerzés csábításának engedő beszivárgók közül csak kevesen jutottak el Kórógyra. Csak igen elenyészően. Kevés új névvel gazdagították az őslakosok névanyagát. Ezek a következők: *Szilágyi, Verág, Vastag, Csepi, Dálnok, Biber* stb.

3. Ragadványnevek. Régi adatunk nincs. Napjainkban ellenben már több ragadványnév használatos: *Pap Selyem (Mári), Keceli Pétör (János), Kis Tót (Ilyés), Kis Gyöke (Isvány), Gyana Palkó (János), Izsák Magja (Sándor)*.

Gúnynévből származó ragadványnév Kórógyon kevés van. Keceli Pétör is csak azért kapta a *Keceli* nevet, mert *kecel* 'sántít', Pap Mári meg nagyon kedvelte a szép selyem ruhákat, rajta is maradt a *Selyem* gúnynév.

A szomszédos Szentlászló már gazdagabb csúfnevekben, s ezeket a gyerekek is öröklik.

Három csoportba oszthatjuk az itteni csúfneveket:

a) A csúfnév az illetőnek valamilyen szólásához, szokásához, tulajdonságához fűződik: *Cáger Lipi Illés* az óramutató helyett mindig *cáger*-t mondott, végül is rajta maradt. Hasonló *Cipek Gyöke János* esete, az ő nagyapja *cipők* helyett mondott *cipek*-et, vagy *Gyugyó Éva* nagyapja a *dugó*-t hívta *gyugyó*-nak. *Dudós Dávid István*-nak sok *dudó* ('dughagymá')-ja volt, még árulgatta is, *Süldő Gyöké*-ék gúnyneve a sertés-hizlalással való foglalkozásukra utal, hasonlóképpen *Göbe Palizs Jancsi*-é is. *Csendes Kovács Pisti* apja meg csendes, szótlan természetének köszönheti ragadványnevét.

b) Vannak olyan gúnynevek is, melyek a családnév elferdítésével keletkeztek: *Fütyülő Margit (Fülöp)*.

c) A gyerekek az iskolában valamilyen gúnynévvel illetik egymást anélkül, hogy a család- vagy személynevét is emlegetnék az illetőnek, ez a csúfnév azután felnőtt korában is rajta marad, így is ismerik: *Osibetér* (szereti a csibe véret Fülöp Sándor, szívesen fogyasztja); *Kercó, Bakkecske, Macska* stb. (Az utóbbiak hivatalos nevét nem voltak hajlandók elárulni, csak nagyokat hahotáztak.)

A c) csoportba tartozó nevek nem öröklődnek, a generációk változásával cserélődhetnek, ez a közösség megfigyelőképességétől, humorérzékétől is függ. Ezzel szemben az a) és b) csoport nevei öröklődnek, a második generáció, de a harmadik minden bizonnyal így nevezi magát, noha az, aki kapta a megkülönböztető nevet, nem egyszer komolyan haragszik, ő maga sohasem említi, a többiek azonban annál inkább! Ez azután azt eredményezi, hogy a hivatalos és a köznapi névhasználat között különbség van. Az eltérés ellenére is mindenki tudja, hogyha *Tukmány* apóról esik szó, az nem Gyöke Józsi, Gajnok Jancsi, Miócsa Pisti, hanem éppen Szekeres Józsi bacsika! Nemcsak az azonos családnévű személyeket látják el megkülönböztető névvel, hanem a falu mindenkiére ráragaszthatja valamilyen fogyatékoságára tapintó csúfnevét, igen sokszor az illetőnek éppen a bosszantására.

Ezután a kis kitérés után nézzük meg a kórógyi ragadványokat. A *Kis Tót Ilyés, Kis Gyöke Isvány*-féle nevekben az elől álló megkülönböztetés az azonos nevű apától akarja megkülönböztetni a fiút.

A *Gyana Palkó János, Izsák Magja Sándor*-féle három elemű nevek arról tesznek bizonyosságot, hogy az illetők apja vőül ment. Az első elem az apa családnéve, a második az anyjáié, a harmadik pedig a gyermek személyneve. Az a szokás tudniillik, hogy ha a férfi vőnek megy, akkor a feleség megtartja családnévét, a gyerekek pedig, ha több azonos család- és keresztnévű van, akkor az anya családnévét kapják megkülönböztető jegyként: *Gajnok* (apa neve) *Kozár* (anya neve) *Erzsi* (a gyermek személyneve).

Megesik az is, hogy a vőül mentet a felesége családnévén említik, ez azután végleg rajta marad. Az ilyennek eredeti családnévét csak a hivatalos használat tartja fenn.

A nők névhasználatáról meg kell említenünk, hogy a nőket, tekintet nélkül arra, hogy lányok-e vagy asszonyok, szemtől szemben beszélgetnek-e velük vagy távollétükben kerülnek-e szóba, mindig teljes lánykori család- és keresztnéven nevezik: *Hucsó mondod, Gájnok Sándor? Hucsó mondí Gájnok Sándor, Miócsá Érszi?* A férjezettek hivatalosan férjük nevéhez ragasztott -né képzős alak után teljes lánynevüket is kiteszik: *Losa Pistiné Gájnok Sándor*. 1828-ból van erre az első írásos adatunk: *Záké Éva Markó Miklósné, Móra Panni Kovács Ilyénné*, de van ilyen is: *Merkó Zsuzsa Katona Tóni Isvánny felesége*.

A sorrend: 1. lánykori név + a férj neve + -né képző; 2. lánykori név + férj neve + felesége. 1844-ben már a ma használatos sorrendet is megtaláljuk: *Bese Samuné Magdika Eszter bevádolja Imsák Julis Kántor Ilyénnét*. 1944 óta szerb-horvát hatásra elől áll a férj családneve, utána a nő keresztnéve így: *Losa Sára*.

Mint már említettük, a vőül ment férj felesége továbbra is használja lánykori nevét.

A nagycsalád szervezetére emlékezve, mikor is a nő inkább a saját családjába tartozott, mint a férjébe, a nőket lánykori nevükön temetik: 1907-ből való a következő két fejfa-felirat:

Miócza Mária | ide várja kedves | férjét Érsi Illést; én Ferenc Illés voltam | 36 éves koromban síromba szálltam | meghaltam 1907-ben | ide várom kedves párom Ambrus Évát.

Ha az asszony megözvegyül, a falu továbbra is lánynevén beszél róla vagy szólítja meg, míg az idegenek kiteszik asszonyneve elé az özvegy szót, pl. *özvegy Pap Józsiné*.

Az öregasszonyok megjelölése a keresztnév és az utána tett *szüle, szülíke, nēni, nēnike, áóngyócsá: áóngyócsóm, áóngyó főnévből* alakul: *Juli nēnikém, Zsuzsa áóngyócsám* (megszólítás), *Éviká nēni, Páni szüle*; de a férj családnevéhez tett *szülíke* változat is hallható: *Pikó szülíke*. Ha nem említenek nevet, akkor azt mondják: *mámócsám; náná áóji földet; á nēő mondí, nēm Débor*. A gyerekek az anya édesanyját *pészéányiká, pészémamiká, pészike* elnevezéssel illetik.

4. Személynevek — keresztnévek. Kórógyon is, mint igen sok faluban, tilos a keresztelésig elárulni a gyermek nevét a gonosz beavatkozásának megakadályozására. A nagy evéssel—ivással megünnepelt aktusig csak *poronty* a neve. A keresztelésre *pogánká-t* visznek, *Pistá-t, Débor-t, Rebekesá-t, János-t* hoznak vissza.

A gyerekek többnyire a nagyszülők nevét kapják vagy a szülőkét. Szentlászlón hallottam azt az esetet, hogy a család első kislányát a nagyanya után *Máriá-nak* keresztelték, de a torokgyík elvitte, az utána született kislány is a *Mária* nevet kapta, mert különben nem viselte volna senki a nagymama nevét, noha a közhiedelem szerint az ilyen név csak szerencsétlenséget, bajt, halált hozhatott volna viselőjére (ma már 18 éves).

A férfi nevek gyakoriságának sorrendje a források alapján így alakul:

1812—1855-ig: *János, József, Illyés, Pál, Dávid, Mihál, Izra, Sámuel, Miklós, Ábel, Gergely, Jónás*; 1855—1900-ig: *János, József, István, Illyés, Pál, Ferenc, Mihály, Sándor, Dávid, Sámuel, Izra*; 1900—1957-ig: *János, József, István, Ferenc, Illyés, Dávid, Pál, Márton, Lajos, László, Sándor, Mihály, Gergő, Károly, Antal, Áron, György Zoltán, Izra*.

A fentiekből láthatjuk, Kórógyon is már kb. 150 éve *János* a legkedveltebb férfinév. De itt nem *István* vagy *György* követi a második helyen, hanem *József! István* 1855-től jelentkezik csak, s mindjárt a harmadik legmegterheltebb név lesz. 1900 óta tapasztalható gyakoriságát a betelepülők hatásának tulajdoníthatjuk. Ők hozták az *Ádám*-ot és *Gábor*-t is.

Érdekes az *Izra* név szereplése. 1816-ban csak 1, 1826-ban 3, 1854-ben 1, 1855-ben 1 személy viseli. Ezek után azt gondolná az ember, hogy már nyomtalanul eltűnt, pedig még 1957-ben is hallottam *Izri* bácsiká-ról!

Az *Ábel*, *Jónás*, *Gergely*, *Béni*, *Áron* nevek nem terjedtek el, csak az 1820-as években használták őket szórványosan.

Újabban a város hatására *György*, *Zoltán*, *Károly*, *Antal*, *László*, *Lajos* hoznak új szint a névanyagba.

A női nevek használatában is megkülönböztethetjük a fenti három korszakot a vizsgált időben:

1812—1855-ig: *Mária*, *Júlia*, *Débor*, *Éva*, *Susa*, *Anna*, *Kata*, *Judi*, *Ilon*, *Eszter*, *Örzse*, *Rebeka*, *Panni*; 1855—1900-ig *Mári*, *Boris*, *Zsuzsa*, *Éva*, *Juli*, *Zsófi*, *Débor*, *Ilon*, *Judi*, *Rebeka*, *Gizela* (1869-ben először); 1900—1957-ig: *Mária*, *Juliska*, *Boriska*, *Éva*, *Zsuzsa*, *Sára*, *Kató*, *Jutka*, *Rebeka*, *Eta*, *Róza*, *Jolán*, *Panni*, *Ilona*, *Débor*, *Vilma*, *Biri*, *Örzse*, *Margit*, *Magda*.

A legmegterheltebb női név: *Mária*. A többi sorrendje korszakonként változik. A nevek általában bibliaiak *Débor*, *Rebeka* régies hangulatuk ellenére még napjainkban is kedvesek, de újszülöttnék már nem adják őket.

A betelepülők és a vándor énekesek, frissítették fel a bibliai neveket a következő újabb, városiasabbnak tűnő nevekkal: *Jutka*, *Eta*, *Róza*, *Jolán*, *Vilma*, *Margit*, *Magda*.

5. Becenevek. A személyek csak a hivatalos használatban voltak *Izrael*, *Ferenc*, *József*, *Mihály*, *Ilyés*, *János*, a közvetlen kapcsolat intimitása a kedveskedő formában nyilvánult meg. A szlavóniai magyarok köznevekben is szeretettel használják a kicsinyítőképzőket (*babcsa*, *hurkika*, *lévcese*, *liszti*), a személynevek sem kivételek ez alól.

A kedveskedő keresztnév nemcsak gyermek sajátja lehet, hanem felnőtté, sőt öregé is: *idős Győke Palkó* — mutatkozik be az apócsa, csak később javítja ki *Pál*-ra — mikor látja, hogy feljegyzem a nevét.

Hogy a személynevek becéző alakjának használata általános és régi szokás volt, azt bizonyítják az ősi törzshöz tartozó és becézett személynevekből alakult családnevek, pl. *Nagy Palkó* (< *Pál*), *Miócza*, *Miócsa* (< *Mihály*), *Ferkó* (< *Ferenc*), *Lukó* (< *Lukács*), *Tóbi* (< *Tóbiás*).

Ma ilyen kedveskedő alakokat hallani a faluban: *Jáncsiká* (csak gyerek kapja), *Jáncsi* (minden korosztály használhatja), *Páliká*, *Páli* (minden korosztályra), *Pálkó* (csak idősebb emberekre), *Joci*, *Joskó* (gyerekekre), *Józsiká*, *Jóská* (csak öregekre nem), *Jócsi* (öregekre is), *Pityu*, *Ésváonyka*, *Ésváony*, *Istfáon*, *Pisti*, *Pistiká* (mindenféle korúra), *Pisti* (öregre is), *Ferencke*, *Ferkó* (csak öregekre nem), *Márci*, *Gergő*, *Laci*, *Izri*, *Izrike*, *Ilyéske*, *Iléske*, *Ántus* (minden korosztályra), *Gyurká*, *Gyurá* (öregekre nem), *Gyuri* (öregekre is), *Káórojká*, *Kárcsi*, *Káresiká* (mindenféle korúra), *Kárcsi*, *Káóró* (idősebbekre), *Dáóvitykó* (mindenféle korúra), *Zoli*, *Zolti* (ez még aránylag új név, öregek használatára nincs példa), *Misi*, *Misike* (gyerekekre), *Miská*, *Miskó*, *Miháól* (minden korosztályra).

Hivatalos iratokban, fejfákon soha sincs férfi becéző név, még a tanító névjegyzékében sem, amelyben az iskolaköteleseket jegyezte fel, noha a lányok nevének jórésze becenév nála: *Máori*, *Maris*, *Juli*, *Julis*, *Juliska*, *Judi*, *Ilon*, *Zsófi*, *Rebekesa* stb.

Még a fejfákon is olvashatunk női becenevet a fiatalabb nemzedéknél kb. 30 éves korig.

A női kedveskedő elnevezések változatosabbak, mint a férfiaké. Pl. *Márisiká*, *Máriszi* (csak fiatal lányokra), *Mári*, *Mári*, *Máris* (mindenkire), *Katicá*, *Kátus* (csak fiatal lányokra), *Kátá*, *Káti*, újabb, városból jött alak: *Kató*, *Kátinká* (fiatalabbakra),

Kátá, Káti (öregasszonyokra), *Juliská* (fiatalra), *Juli, Julis, Júcsa* (mindenkire), *Erzsike, Bözsike* (fiatalra), *Ērzi, Ērzse, Őrzse, Bözsi, Böske, Bözse, Bözsi*, újabban : *Béci* (mindenkire), az *Ērzse* mostoha szó az öregek szerint, *Ēviká* (mindenkire), *Mádó* (csak fiatal lányra), *Birike* (csak fiatal lányra, *Biri* mindenkre), *Boriska* (csak fiatal lányra), *Boris, Boris* (mindenkire), *Mánci, Máncó* (fiatalra), *Ētuská* (fiatalra), *Ētus* (mindenkire), *Vicike, Vici, Vicá, Vilmá* (csak fiatalabb személyekre), *Rózsika, Rozi*, újabban : *Roziká* (mindenkire), *Rozi, Rozá* (idősebbekre), *Rebekcsá, Páni, Sári, Zsuzsi, Ilon, Judi, Jutká* (mindenkire) stb.

A becéző alakok képzése : a ragtalan alak rövidülése : *Ilon, Judi, Juli*; a ragtalan alak rövidülése + *-i* kicsinyítő képző : *Kati, Vilmi, Zolti, Erzsi, Józsi, Izri*; a ragtalan alak rövidült formája + *-s* kicsinyítő képző : *Julis, Márizs, Ētus, Anius*; a ragtalan alak rövidült formája + *-i* + *-s* : *Boris (Borizs)*; a ragtalan alak rövidült formája + *-csa, -cse* : *Rebekcsá*; a ragtalan alak rövidült formája + *-ká, -ke* : *Birike, Ilonká, Jóská*; a ragtalan alak + *-ká, -ke* : *Károjká, Iléske, Ferencke*; a ragtalan alak rövidült formája + *-i* + *-ká, -i* + *-ke* : *Roziká, Pálká*; becéző alak + *-i* : *Márci, Pisti, Kárcsi, Páni, Bözsi, Őrzi, Mánci*; a ragtalan alak rövidült formája + *-s* + *-ka; -s* + *-ke* : *Ētuska, Juliská, Miská, Máriská*; a ragtalan alak rövidült formája + *-ó* : *Kátó, Mádó, Gergő*; becéző alak + *-ó* : *Máncó*; becéző alak + *-i* + *ca* : *Kática*; becéző alak + *-ká -ke* : *Böske, Láciká, Kárcsiká, Vicike*; a ragtalan alak rövidült formája + *-kó* : *Ferkó, Joskó*; becézett alak + *-kó* : *Miskó*; a ragtalan alak + *-kó* : *Dáóvitykó*; a *-ká, -ke* kicsinyítő képző nem illeszkedett a magashangú nevekben : *Ēviká, Pistiká* (ez talán szláv hatásra történt, vö. *Evica, Stevica*).

A képzők között minőségi különbség van. Nem mindegy, mikor melyiket használjuk! A legnagyobb fokú kedveskedést a *-csa, -cse, a -ska, -ske, -ika, -ike*, legújabbán pedig az *-inka* képzős nevek fejezik ki : *Rebekcsá, Boriská, Pistiká, Izrike, Vicike, Kátinká*. Az *-i* képző idősebb nő nevéhez járul legtöbbszörire, a *-kó, -kó* pedig idősebb férfit becéz : *Sári nő, Józsi apócsa, Pálkó apó, Dáóvitykó bácsikám* stb.

Vannak olyan becéző alakok is, amelyek a hívó, megszólító ingerültségét, haragját teszik nyilvánvalóvá, azt, hogy a megszólított gyermek vagy fiatal személye körül nincs valami rendjén. Ilyen gyerekekre vonatkozó „mostoha szó” pl. *Ērzse, Káti, Vici, Julesá, Ēsvány, Mihály* stb. Ezek közül egyesek az illető név nem becenévi alakjai, míg mások azok. Amint látjuk, az egyes becéző alakoknak hangulati értékük is van. (Újvidék)

Penavin Olga

Két megfigyelés nyelvjárásainkból

Közlésemmel két apró jelenségre szeretném felhívni az olvasók és a nyelvjárásgyűjtők figyelmét. De egyben arra is : ne hagyjuk mellékes megfigyeléseinket elsikkadni, ha hézagosságuk vagy jelentéktelenségük folytán nagy tanulságok levonására, elvi következtetések felállítására nem elegendők is. Sok kicsi sokra megy ; a hézagos megfigyelések apránként fényt deríthetnek arra, amit egyszerre megfogni nem tudunk.

I. A nyelvjárási sajátosságok eltűnési sorrendjének és módjának kérdéséhez. — A Magyar Nyelvatlasz munkálatainak keretében 1950. december 1–2-án végzett somogyzobi (Somogy m.) gyűjtésem füzetében a Vegyes feljegyzések rovatban a következő bejegyzést találom : „NB! Urbanizálás Somogy hatvanban. *kaptya, dobgya* (nyj. *kapi, dobi*) ; *csugva, kötfe* (nyj. *csukká, kötfe*) ; — *kisir, mizes* (nyj. *késér, mézes*), vö. *kénöz* ; *össze, öreg* ~ *erég* (nyj. *össze, öreg*), vö. *tészem* (nyj. *tőszöm*)”.

Somogyhatvanban (Baranya megye) közvetlenül előtte, november 28–30-án jártam. Most a somogyhatvani füzetet elővéve valóban meg is találtam benne az atlasz céljára följegyzett adatok között a „nyj.” jelzetűeket; a beszélgetés közben a füzet tiszta lapjaira jegyzett úgynevezett „orvanyagban” pedig a zárójelen kívülre írottakat.

1. Az első két típus adalék a nyelvjárási jelenségek eltűnésének sorrendjéhez. Mint a gyűjtésből látom: Somogyhatvanban a tárgyas ragozás jelen idejű egyes szám harmadik személyében a magashangúakon kívül (vö. *kéri, viszi*) a mélyhangúakhoz is paradigmaticusan *-i* járul: *adi, mondi, áthozi* stb.; így a feltüntetett esetekben is *kapi, dobi* a tulajdonképpen szabályos. Ezt azonban a beszélők „parasztosnak” érzik, túlságosan eltérőnek az irodalmi normától. Ezért városi emberrel beszélve igyekeznek az irodalmi alakot alkalmazni: *adja, mondja, hozza* (ejtve a köznyelvben is: *aggya, mongya, hozza*). Ilyen *-i* helyett *-ja* ragos alak a feljegyzett *kaptya, dobgya* is. Szubjektíve, szándékuk szerint ez *-ja* ragos köznyelvi alak. Ezen azonban átüt a nyelvjárásnak az a hangtani jelensége, hogy a mássalhangzó + *j* kapcsolat ejtése mássalhangzó + *gy*, pl. ilyenekben: *borgyu, szomgyus; zsebgye, üjég'gye*; zöngétlen mássalhangzó után pedig mássalhangzó + *ty*, pl. *gyaptyu; aptyát, liktya*. A *kaptya, dobgya*-félék tehát a hagyományos nyelvjárásinál már köznyelviesebb, de a köznyelvihez viszonyítva még mindig nyelvjárási alakok; a szégyelltebb jelenség már nincs meg bennük, de egy annál erősebb s úgy látszik kevésbé tudatos nyelvjárásiasság még átüt rajtuk. Új alakok a nyelvjárásban; látszólag telivér nyelvjárásiasságok, pedig alapjában véve a köznyelvi behatás szüleményei.

Azonos az előbbivel a második típus. Mint feljegyzéseim mutatják, Somogyhatvanban a ma élő általános nyelvjárási alak a határozói igenévben: *köttē, foggā, csukkā, vāggī* stb. A köznyelv felé való törekvésben azonban a hagyományos teljes hasonulás (és a szóvégi magánhangzónak *-et* pótló megnyújtása) elmarad, s a szabályos *-va, -ve* alakú képző jelentkezik a helyén. — Igenám, de a nyelvjárásban a *v* hangnak — a köznyelvitől eltérően — általános zöngésítő hatása van, pl. *itt izs van, ēd van* 'itt van' stb.; s hasonlóan ennek reciprokja is él: az előre ható zöngétlenítő hatás a *v*-re: *borotja, őtfen*. Így a *v* előtt nem állhatván zöngétlen hang, illetőleg a *v* nem állhatván zöngétlen hang után, a *-va, -ve* képzőre átváltott, köznyelvinek szánt formán átüt a hangtani törvény; ezt a látszólag hamisítatlan nyelvjárási formát is a köznyelvhez közeledés hozza létre.

Ez a két példa mutat, hogy Somogyhatvan nyelvjárásában az adott esetekben erősebb, konzervatívabb a hangtani szerkezet, mint az alaktani; a köznyelvre átváltódó alaktani formákon tehát átüt még a létrejöttükkor érintett hangtani törvényszerűség. Olyan ez, ahogyan köznyelvi kiejtésünkben a meggyengült s ezért egyre ritkábban működő összeolvadási törvény (pl. *szabadság*, kiejtve: *szabaccság*), illetőleg teljes hasonulási szabály (pl. *házsor*, kiejtve: *hássor*) elmulasztásakor az alkotó elemek külön-külön kiejtési formáját megtartani akaró ejtésen átüt a zöngésség szerinti részleges hasonulás törvénye, s így a „teljesen elemek szerinti” ejtés így hangzik: *házsor*, illetőleg: *szabatság*.

Természetesen azt, hogy az alaktani jelenségeknél mindig szívósabbak a hangtaniak, akár csak Somogyhatvanban is, nem állítom; elegendő adat híján nem is merném. Ezt majd az enyémhez hasonló apró megfigyeléseknek ezután következő légiója dönti el.

2. A második két típus annak a jelenségnek megnyilvánulása, amit nyelvészeink hiperurbanizmusnak, hiperizmusnak, hiperkorrekt formák keletkezésének szoktak nevezni, s amit magam inkább túlkompenszációnak neveznék. Mint feljegyzéseim mutatják: Somogyhatvan a köznyelvi állapotnál ézőbb; tehát *késérőm, kénzi* 'kínozza', *tanétti* stb. alakokat találunk nyelvében. Ugyanígy özőbb is: *ősző*

'eszél', *sződörfa*, *szépön* stb. E jelenségek azonban a köznyelv hatására, s főleg idegen-
nel való beszédben, alkalmazkodásként, kopni kezdenek. — Ámde a köznyelvből sem
az *é*-zés, sem az *ö*-zés nem hiányzik teljesen; hiszen az *i*-ző nyelvjárásokkal szemben
nyíltabb benne a *szép*, *nég*y és sok más, s az *é*-zőkkel szemben *ö*-s benne az *öröm*, *köszön*,
börtön stb. De a nyelvjárást beszélők tudatában — főleg amíg a köznyelvet nem ismerik
részleteiben, csak nagyjában, s a magukéhoz viszonyított különbségeiben — a fejlő-
désnek egy bizonyos fokán csak az él elevenen, hogy ők a „városias” *i* helyett „álta-
lában” *é*-t, s ugyanígy az *e* (= *ē*) helyett „általában” *ö*-t ejtenek. A meginduló inga-
dozásban így azután megszületnek az olyan hiperkorrekt, túlkompenzált formák, mint
a *kisír*, *mízes*, illetőleg az *össze*, *éreg*.

Általános zártabb ejtés és általános delabializáció? Új törekvések a nyelvjárás
fejlődésében? Nem! Tévesztett alakok, az irodalmi kiejtés megtanulási folyamatának
kisiklásai, túlzásai. Teljes értékű, valódi nyelvjárási formák? Nem: s z u b j e k t í v e
a beszélő szándéka szerint, köznyelvi formák!

II. Az összetett szavak hangsúlyviszonyai a nyelv-
járásokban. — Régóta figyeltem, s nyelvtani vitáinkon emlegetem is, hogy
a nyelvjárási beszélők ajkán az összetett szavak hangsúlyozásának nem ugyanazok
a törvényei, mint a köznyelvben. A köznyelvre nézvést azt tanítjuk, hogy benne az
összetett szó egyetlen egységes szóalak, s ezért csak az első összetételi tag első szótag-
ján, vagyis az egészben vett alakulat legelején hangsúlyozandó: *értékhatar*, *házasság-
kötés* stb. A köznyelvben ez valóban így van s így is helyes. De évek óta észlelem itt is,
ott is, hogy a paraszt beszélők hangsúlyozzák az összetett szóban a második összetételi
tag első szótagját is; még az olyan tipikusan és letagadhatatlanul összetett szavak-
ban is, mint például a jelöletlen tárgyas (*marokszedő*), a jelöletlen birtokos (*asztal-
terítő*) s a jelöletlen, de nehezen elemezhető egyéb összetételek (*libasálat*). Feljegyzé-
seim azonban nem voltak e jelenségről, s így sem bizonyítani, sem vizsgálni nem tudtam.

Most 1958. május 10—12-én a Magyar Nyelvatlasz tíz munkatársának közös
orosi (Szabolcs-Szatmár m.) kiszállásán igyekeztem megfigyelni ezt a jelenséget is.
Az összetett szavak közül egybeírtam azokat, amelyeket egy hangsúllyal ejtet-
tek a beszélők (csak az első összetételi tag első szótagját hangsúlyozva), s k ü l ö n -
í r t a m a két hangsúllyal (a második összetételi tag első szótagját is hangsúlyozva)
ejtetteket. Természetesen lehet, hogy a megszokás kényszere alatt olykor elfeledkeztem
a különírásról; az azonban bizonyos, hogy amelyeket külön írtam, azokat két hang-
súllyal ejtette ki adatközlőnk.

Íme adataim! (Talán elhagyhatom itt a hangtani finomságokat.)

1. Tulajdonságjelzős összetételek; a) melléknévi előtagúak: *szárnyasegér*;
laposvas, *parasztostaliga*, *méheskas*, *tőviskesdisznó*, *kontyospacsirta*, *büdösbanka*; első-
ferhéc, *aprómarha*, *feketevarjú*, *tarkavarjú*, *kisszarka*, *vaklég*y; de külön ejtve: *szárnyas*
egér, *kis csida*, *gyenge tej*, *sárga tej*, *száraz gally*, *meztelen csiga*; — b) melléknévi igenévi
előtagúak: *kévekötfő*ja, *csúsztatő*fa, *hordókötl*, *hajtósza*r, *cséplőgép*; de külön ejtve:
kévekötl fa, *kaparó gereblye*; — c) anyagnévi előtagúak: *tővisborona*, *vasborona*, *vessző-
kosár*; külön ejtve egy sem; d) -fa, -madár és -bogár utótagúak (pl. *gyertyánfa*, *harkály-
madár*, *katicabogár*) mind egyetlen hangsúllyal ejtve.

2. Birtokosjelzős összetételek: a) jelölt birtokviszonnyal: *ekesarva*, *rúd-
szárnya*; de külön ejtve: *eke sarva*, *nyújtó szárnya*; — b) jelöletlen birtokviszonnyal:
tengelyvégszeg, *farsróf*, *eketalyiga*, *talyigakorona*, *földhasáb*, *szekéroidal*, *bőrfacső*, *oldal-
záp*, *szekérkerék*, *szekérráf*, *kerékalp*, *kerékküllő*, *agykarika*, *végkarika*, *tőkarika*, *kasza-
nyél*, *járomszeg*, *galambduc*, *méhkas*, *békanyúl*; de külön ejtve: *tengely végszeg*, *szekér*
rúd, *kerék agy*, *kasza örv*, *kasza ék*, *kasza kocska*, *szőlő karó*.

3. Jelöletlen tárgyias összetételek (esetleg birtokosnak vagy határozósnak is elemezhetők): *marokszedő, saroglyatartó*; de külön ejtve: *tarló kaparó, élet hordás*.

4. Jelöletlen határozós (esetleg birtokos, de általában nehezen elemezhető) összetételek: *kaszakő, tengerikas, szekérkenőcs, nyakszeg, paraszttalyiga, csókaféreg, libasaláta, kecskedarázs, bábaszarka, barázdabillegető*; de külön ejtve: *kasza kő, tengeri kas, nyakló láncartó*.

5. Különféle típusú, három szóban ejtett összetételek: *piros barna pej, tarló kaparó gereblye*.

Részletarányokat talán nem nagyon érdemes vizsgálnunk. Az, hogy a tulajdonságjelzősek közül kb. 20%, a birtokosjelzősek közül kb. 35%, a tárgyiasak közül 50%, a határozósak és nehezen elemezhetők közül 33% volt anyagomban külön ejtett, nyilván éppúgy a véletlen játéka, mint az, hogy két hangsúllyal ejtett adatom az anyagnévi előtagúak és a *-fa* stb. utótag'ak között egyáltalában nincsen. De az talán mégis mond valamit, hogy az összes esetek közül az egybe és a külön ejtettek aránya 66 : 25 (kb. 72% : 28%); noha — mondom — olykor elfelejtkezhettem a különírásról.

Érdemes lenne ezt minél több helyen megfigyelni; ha másért nem, hát hangtani következményei miatt. Mert ha az összetett szó második tagját a beszélő külön hangsúllyal ejti, akkor esetleg egy néhány század másodperces szünet is lehet közben, s ez már azzal járhat, hogy az előtag végének s az utótag elejének találkozó mássalhangzói nem úgy hatnak egymásra, ahogyan azt asszociatív törvényeink ismeretében várhatnánk; az új hangsúly és az azt megelőző szünet miatt a várható hasonulás, összeolvadás stb. esetleg elmaradhat. Sajnos, anyagomban a külön ejtett szavak mindössze két kritikus mássalhangzótalálkozást tartalmaznak, a többi közömbös, vagy éppen magánhangzó + mássalhangzó képletű, illetőleg ennek fordítottja. De a két kritikus esetben nyilván nem véletlen az, hogy a várható egymásra hatásnak feljegyzésemben nincsen nyoma. Persze az, hogy a *kis csida* nem *kicscsida*, még nem bizonyít, ez a hasonulás lehetséges, de nem kényszerű. De már az, hogy a *piros barna pej* nem *pirozsbarna* (annyira nem, hogy még választójelet is tettem az *s* és a *b* közé), az mindenesetre figyelmeztető, hiszen például a *tővisborona* és a *vasborona* feljegyzésem szerint — a mássalhangzók hasonulása tekintetében a köznyelvvel is egyezve — *tüvizsberena* ~ *tüvizs'berena*, illetőleg *vaszberena*, s a *büdösbanka* is *büdözsbanka*.

Tanulságot, következtetést nem vonok le. A két problémát nem megoldani akartam, csak fölvetni, s első adalékokkal szolgálni hozzájuk.

Deme László

Szó- és szólásmagyarázatok

Laptoló, laptolás. A magyar folyami halászatnak van egy nagyhálója, melyet a Dunán végig *laptoló*-nak, *laftoló*-nak, a Tiszán *piritty*-nek és *lapeoló*-nak neveznek. Ez 44—70 m hosszú, közepén 8—24 m mély háló, mindkét vége pedig csak 140—160 cm széles. Két ladikból vetik a folyóba, bizonyos távolságra húzzák lefelé, majd a ladikok egymás mellé eveznek, a háló alsó inát felemelik, hogy az öbölbe került halak menekülését elzárják, és a folyó közepén a zsákmánnyal együtt a ladikra szedik fel.

Noha vidékenként változó a méret és az elnevezés, a hálót egy szerszám lényegtelen variánsainak kell tekintenünk, amit a szerkezeti és használatbeli egyezések bizonyítanak. Herman Mesterszótárában a *pirítyháló*-t Szegedről említi, mint rövid két-közhálót. Ugyanakkor azonban a *laftolóháló* leírásánál a fejezetcím „Futtató- vagy pirítyháló” (Herman: Magyar halászat könyve. Bp., 1887. 284). Dunamenti adatközlő halászaim többször említették, hogy a laptolót a Tiszán *piritty*-nek nevezik. Nyíri szerint viszont a szentesi lapsolónak a Dunán *piritty* a neve (Nyíri Antal: A kiháló szentesi víziélet néprajzi és néprvelvi maradványai. Alföldi Tud. Gyűjt. 2 [1946—47.]: 255).

Jankó János kutatva a szerszám eredetét, főleg a háló azon jellegzetességét vette figyelembe, hogy közepe mélyebb, két széle egyformán keskeny. Ennek alapján az orosz *bredenj*-ben (бредень) látja analógiáját, noha utal arra, hogy hasonló a francia *colleter* is, mellyel partra, de ladikra is halásznak. Mindezeket az *öregyháló* válfajának tekinti.

Megállapítja, hogy míg az *öregyháló*-t a magyarság német hatásra csak mai hazájában ismerhette meg, a *pirítyháló*-val már orosz földön is találkozhatott, mert az ott — noha csak kishalászok kezén él — mai napig nagyon elterjedt. Leírásából nem tűnik ki, vajon azzal vízközépen dolgoznak-e. Tévesnek tartja Munkácsi a *pirítyháló*-nak a vogul *szip*-pel (сипп) való azonosítását. S miután Munkácsi a *piritty* szót feltételelesen a szerb *pritisak*-ból (Art Fischernetz zum Karpenfange) származtatja, Jankó hajlik arra, hogy a *pirity* a *bredenj* *p* tövű alakjából származik. Ha ez bizonyítható, akkor a szerszámot az oroszoktól vettük át, ha nem, akkor vagy az oroszoktól, vagy a németektől (vö. Jankó: A magyar halászat eredete. Bp., 1900. 285—303).

A kérdést talán előrébb visszük az alábbi észrevételekkel. A szóban forgó hálót két néven is ismerjük: *piritty* (főleg a Tiszáról) és *laptoló* vagy ennek változatai: *laftoló*, *laptuló*, *lapeoló*. Véleményünk szerint e két szó nem annyira egy bizonyos hálófajtát, hanem inkább egy halászati módszert jelent, nevezetesen azt, hogy a hálót nem a partra húzzák, hanem vízközépen a ladikra emelik ki. Így érzik a halászok is, mondván: „Kerítőhálónál is előfordul, hogy elakad a háló, vagy elszakad a húzóköttél. Ilyenkor is csónakba kell szedni a hálót, ez is *laptulás*. A kecsgeghálóval is *laptolunk*, azt is ladikra szedjük fel” (saját gyűjtés). „Fel kell *laptolni* a hálót” — fel kell szedni a hálót, mikor az a nagy sárban elvág (Nyíri: i. m. 256).

A *piritty* és a *bredenj* közti összefüggés is lehet értelemszerű. A Hadrovics—Gáldi-féle orosz szótár szerint бредень 'emelőháló'. A Duna alsó szakaszán, Baja környékén ugyancsak *piritty*-nek nevezik a kis méretű emelőhálót, *kiscsuhé*-t, melyet ladikból kötélén emelgetnek. E szerszám déli analógiáját is ismerjük a Száváról, ahol *čelínac*

a neve. Miután a *kiscsuhé* és a *čelinac* elsősorban pontyfogásra alkalmas, lehet, hogy azonos a Munkácsi idézte *pritisak*-kal. Ha ez a feltevésünk helyes, úgy a *piritty* szóban is az 'emelés' rejtőzik.

Mi a helyzet a *laptolás*-sal? Czuczor—Fogarasi szótára — mely a *piritty*-et nem említi — ezt írja: „*Laptár*... Ezen szó helyett ugyan az *apacs* vagy *apacsó*, *apacsú*, *apasúr* divatozik a halászok nyelvén, de minthogy a *laptáros*, legalább a felső dunai halászoknál közismeretű, kellett léteznie *laptár* törzsöknek is. Laptárosnak nevezik t. i. azon halászlegényt, ki a gyalom végére kötött *kis apacsú* húzza a víz színén. Az *apacsú* egy vastag nyélbe ütött *lapdaforma* kő, mely arra szolgál, hogy a gyalmot a víz fenekére húzza.” Ez a magyarázat kétségtelenül helytelen. A *laptár* szót később a Balatonon megtalálta Herman Ottó, s ezzel kapcsolatban Munkácsi véleménye ez: a *laptár* a balatoni halászatnál használt kisebb ladik neve. Kétes eredetű szó, de „tekintve e szónak bajai *laptató* változatát, nincs kizárva az az eshetőség sem, hogy nyelvünk törzsökös szókincsének lappang bennük egyik eleme; vö. votj *lept* 'fönnúszni, fönnlebegni' (a vizen, vagy levegőben) *leпки* 'fölemelkedni, fölszállni (a vizen v. levegőben)', *leptüt* 'úszó a horgászó zsinegen' zürjén *lept*- 'erheben, aufheben, hinaufbringen' (Munkácsi: A magyar népies halászat műnyelve. Ethn. 1893. 269). A *laptóló* a Tiszán több helyen *lepsi*, vagy *lebzi* néven hívják (Ecsedi: Népies halászat a Közép-Tiszán... Déry Múz. Évk. 1933. 209).

A *laptolni*, *laptoló* szóval lehet összefüggésben a *laptáros*, *laftáros* is, mely azt a halászt jelenti, ki a kerítőhalászatnál a háló egyik végét tartja a parton.

Több helyen *laptolás* helyett *laftolás*-t, *laptáros* helyett *laftáros*-t mondanak. A *laftol* — *laftol* jelentése CzF. szerint: „Mondják ebről, midőn mohón eszik, különösen valamely hígabbféle ételt, s nyelvével *laft laft* hangot ad. Másképp: *laftatol* v. *laftol*.”

Az előzők után felmerülhet a gondolat, hogy a *laftol* valóban hangutánzó szó-e, vagy ugyancsak éppen úgy a felemelést, felkapkodást jelenti, mint a halászatban a *laptolás*.

Ha a *laptoló* és *piritty* szavak ilyen irányú megfejtése sikerrel is járna, akkor sem tartjuk lehetetlennek a háló nyugatról való átvételét.

Kizártnak tartjuk azonban a *laftolóháló* — *futóháló* származtatását a *laufen* igéből, részben mert a német ajkú halászok a *laftoló*-t magyar szónak érzik (ahogy a magyarok a *piritty*-et szerbnek), s ezt a hálófajtát *aufmatzge*-nek nevezik, másrészt pedig a gyakorlatban nem a háló vízfolyással való eresztését, *futtatás*-át jelölik a *laftolás*-sal, hanem a háló felszedésének módját.

Solymos Ede

Naszád. A hazai latin szövegekből (*nazadista* 'naszádos' származékos alakjában) 1504, magyar szövegekből pedig 1542 óta adatolható *naszád* 'kisebb (hadi)hajó' szavunk a kutatók egybehangzó véleménye szerint szláv eredetű (SzófSz.; Kniezsa: SzlJsz. 1: 353—4). A megfelelő szláv szavak az első előfordulás sorrendjében a következők: óorosz 1015/1377. *nacado* 'kisebb hajófajta', 1182/XV. sz. *nocado* 'ua.', Pszkov nyvj. *nacada* 'ua.'; a hajó legénysége a kisegítésképpen a hajóra rendelt vontató munkásokkal együtt; orosz *nacád* 'a hajóoldalak magasabbá tétele céljából felerősített deszkalapok; (népköltészetben) deszkalapokkal magasított oldalú folyami hajó'; kaj-horvát 1526. *nasad* 'nagy csónak'; lengyel 1564. *nasad* 'gyorsjáratú könnyű csónak' (Linde 3: 280); cseh 1599. *násadiště* 'kis dunai csónak' (Jungmann 2: 615, egy adat).

A szláv szavak eredete sokáig nem volt megnyugtatóan tisztázva. A kutatók általában a felé a nézet felé hajlottak, hogy a *nasad* a *nasaditi* 'ráültet' igéből képződött, eredeti jelentése tehát 'ráültetés' (Brückner: EtSt. 378, 479; Vasmer: Russ

EtWb. 2 : 200). A *nasadz* elnevezés eszerint a hajótípus rendeltetésére, és pedig katonai osztagok behajózására és szállítására utal. Ezt a felfogást látszik támogatni az, hogy az orosz *ccáda* 'kihajózás, leszállítás a hajóról' főnévben a *na*-val ellentétes jelentésű *c*-praefixum található. — Elhangzott olyan vélemény is, hogy a *nasadz* varég, illetőleg török eredetű.

Nemrég részletes szótörténeti tanulmányt szentelt az orosz *nasadz* kérdésének B. L. Bogorodszkij leningrádi orosz nyelvtörténész : Б. Л. Богородский: Об одном термине из «Слова о полку Игореве» (*nasadz* — *nasadz*). — Ленинградский Гос. Пед. институт им. А. И. Герцена. Учёные записки. Том 104. 1955 г. Кафедра русского языка. 227—258 (a továbbiakban : Bogorodszkij). Minthogy a magyar *naszád* „oroszc-tűnek látszik” (Kniezsa : i. h.), Bogorodszkij kutatási eredményei a magyar szó őstörténete szempontjából is értékesek.

Az orosz *nasadz*, lengyel *nasad*, cseh *násadiště* Bogorodszkij szerint ősi szláv szó (a kaj-horvát *nasad*-ot nem említi ; nincs tudomása a magyar *naszád*-ról sem), és a *nasaditi* igének 'ráilleszt, rácrósít' jelentéséből fejthető meg. A *nasadz* elnevezés tehát nem a hajófajta rendeltetésével ('csapatszállító hajó'), hanem építésének műszaki sajátosságával függ össze. A szláv naszádok legrégebbi típusának alulso részét valószínűleg egyetlen fatörzsből csinálták, az oldalaira pedig deszkából készült magasítást illesztettek. Ilyen fajta hajók még a XVIII. században is használatosak voltak a kisebb orosz folyókon. A *nasadz* jelentésfejlődése ez lehetett : 'ráillesztés' → 'a hajó oldalához illesztett deszkamagasítás' → 'deszkamagasítással ellátott oldalú hajó, naszád'. — A szlávok valóban gyakran nevezik el vízi járműveiket azok műszaki sajátosságairól, vö. például orosz *долбѹшка*, *долбѹней* 'bödönhajó, lélekvesztő', tkp. '(egyetlen fatörzsből) vájt csónak' ; *уі́мук* 'folyami hajófajta', tkp. '„varratos” hajó', a hajó oldalaira erősített („varrt”) deszkamagasításokra utalva ; *нрѡpezь* 'haltartó bárka', tkp. 'hasíték', az átluggatott hajófenékre utalva ; stb. Bogorodszkij fentebbi fejtegetései ezért meggyőzően hatnak. (A szlávok legrégebbi vízi járműveiről L. Niederle munkája tájékoztat : Rukovět' slovanských starožitností. Praha, 1953. 387—390.)

Bogorodszkij szerint a keleti szlávoknál a naszád a legrégebbi időkben főleg északon, Novgorod vidékén volt honos, és onnan terjedt tovább Pszkov és Kijev felé. A hajó nevének a hangsúlya Novgorodban feltehetően a praefixumra esett : *nacadz*. A tőhangsúlyos *nasadz* alak csak később keletkezett délen, Kijev környékén. A hangsúly eltolódásával együtt járt a szó népetimológiás torzulása is ; a magasra emelt, faragványos orrú hajó nevét ugyanis a *нос* 'orr' szóhoz kezdték kapcsolni. Így jött létre a *nocadz* alak. (A régi orosz naszádok ábrázolása fennmaradt egy XIV. századi miniatűrön ; lásd История культуры древней Руси. Том. I. Москва—Ленинград. 1948. 287 ; Bogorodszkij 232.) A XVIII. század elejére az egész orosz nyelvterületen a *nasadz* alak terjedt el ; a *nacadz* és *nocadz* változatok időközben mindenütt elavultak. — Bogorodszkijnek a *nasadz* régi hangsúlyára vonatkozó feltevéseit a későbbi kutatások természetesen módosíthatják ; az orosz történeti akcentológia még nincs olyan alaposan kidolgozva, hogy akár egy ilyen részletkérdésben is véglegesnek tekinthető eredményt lehessen felmutatni.

Az orosz *nasadz* jelentése a századok folyamán nem volt mindig ugyanaz. A kijevi Oroszországban a *nasadz* kis csapatszállító hajót, tehát hadihajót jelentett. Valószínű, hogy fedélzete is volt. Befogadó képessége nem igen lehetett nagyobb 10—12 harcossal. Hadihajót jelentett a *nasadz* még a XV. század elején, a tatárok elleni hadjárat idején is. A XV. század vége felé ünnepélyes alkalmakkor használt díszes hajót is jelöltek a *nasadz* szóval. Később a *nasadz* hadihajó jellege teljesen megszűnt, és nagyméretű só-, hal-, vasérc- és gabonaszállító hajóvá alakult át. Egy XVI. századi leírás szerint a *nasadz* mintegy 200 tonna teherbírású, fából készült, vitorlázattal is felszerelt,

lapos fenekű tchershállító hajó volt. A naszádok legnagyobb elterjedtsége az orosz folyókon a XVII. századra esett. Nagy Péter uralkodásától kezdve azonban a naszád jelentősége fokozatosan csökkent, mert a régi módi falhajót egyre jobban háttérbe szorították a nyugati típusú, modernebb hajófajták (*бárжа, галиот, флейт, шкунт, шнява* stb.). Ezzel a folyamattal párhuzamos a *насадо* szó elavulása is; a szótárak 1789 óta „régies” jelzéssel látják el. Napjainkban az orosz *насадо* csupán a népköltészetben és itt-ott a nyelvjárásokban él ’hajó’ jelentéssel. Egy 1939-es hajózási szótár szerint *насадо*-nak nevezik az Asztrabányba fát szállító és ott szétbontásra kerülő ócska volgai hajókat. — Mint archaizmus a *насадо* nem ritka a történelmi tárgyú orosz szépirodalmi művekben.

Bogorodszkij kutatásai alapján képet alkothatunk magunknak az orosz *насадо* történetéről a legrégibb időktől kezdve napjainkig. A lengyel *nasad*, cseh *nasadiště*, kaj-horvát *nasad* esetében azonban már nem ilyen kedvező a helyzet; a szótörténeti kutatások itt még hiányzanak. Annyit azonban a szótárak gyér adatai alapján is megállapíthatunk, hogy e szavak a lengyel, cseh, horvát szókinésznek nem olyan állandó, évszázadokon át használatos elemei, mint az oroszban a *насадо*, vagy akár a magyarban a *naszád*. Nem lehetetlen, hogy a cseh, lengyel és kaj-horvát szó — közvetlenül vagy közvetve — maga is az oroszra megy vissza.

A magyar *naszád*, amint ezt kutatóink már régebben is gyanították, valószínűleg az óorosz *насадо* átvétele. Hangtanilag a megfelelőes tökéletes. Jelentésánál is feltűnő a szavak egyezése: az óorosz *насадо* éppúgy, mint a magyar *naszád* ’katonai, csapatszállító hajó’-t jelentett. Kérdéses azonban az átvétel ideje. A VIII–IX. században a déli orosz sztyeppeken nyugat felé húzódó magyarság az ott lakó keleti szláv törzsekkel elég szoros és sokoldalú kapcsolatban állott (vö. Perényi József: A magyarok és a keleti szlávok kapcsolatai a honfoglalás előtt. — Magyar–orosz történelmi kapcsolatok. Szerk. Kovács Endre. Bp., 1956. 5–34). Valószínűleg ennek a kapcsolatnak a nyelvi nyoma a magyarban a *görög, lengyel, halom, tanya, varsa* stb. (Kniezsa: SzlJsz. 1), az oroszban a *уамѣп* ’sátor’, *хѣма* ’sárból készült vagy sárral megtapasztott ház’ (vö. Vasmer: RussEtWb. 3 : 379, 233) stb. Azt azonban, hogy a hadviselés, folyami hajózás szókészletéből is került volna át a magyarba a honfoglalás előtt óorosz szó, a magyar–keleti szláv kapcsolatok jellegének jelenlegi ismeretében nem tudjuk valószínűsíteni. Ezért az átvételt inkább későbbre, Árpád-házi királyaink korára kell tennünk. Ebben az időben a dinasztikus, egyházi és kereskedelmi kapcsolatokon kívül (I. Endre, Kálmán, II. Géza orosz fejedelmi leányt vett feleségül; a visegrádi bazilita kolostorban valószínűleg orosz szerzetesek működtek; Magyarországon haladt át az orosz fejedelemségek egyik kereskedelmi útvonala; stb.) elég gyakori volt a katonai összeütközés, háborúskodás is Magyarország és az orosz fejedelemségek között (Kálmán, II. Géza, II. Endre halicsi hadjáratai stb.; vö. Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp., 1916.; Korompay Bertalan: [Kiev és az Árpádok], Filológiai Közöny 2 : 71–7; История культуры древней Руси. 1 : 341–3). Lehetőséges, hogy *belendēs, jász, kereset, r.a zád* szavunk is ennek a XII–XIII. századi, meglehetősen élénk magyar–orosz érintkezésnek a nyelvi emléke. Ezt a feltevést azonban még történeti részletkutatásokkal kell kiegészíteni és megerősíteni.

A kaj-horvát *nasad* és az oszmán-török *nasād* bizonyára a magyar *naszád* közvetítésével honosodott meg ezekben a nyelvekben. Egy másik hajófajtának, a sajkanak a szerb-horvát (*šajka*) és oszmán-török neve (*šajka*) feltehetően ugyancsak magyar közvetítésű (Hadrovics: Pais-Eml. 291; Fekete Lajos: MNy. 26 : 265).

Kiss Lajos

Lélekfa. Beke Ödönnek Dobozy Imre néhány érdekes szaváról és szólásáról írt cikkében (Nyr. 82 : 73) a következőket olvashatjuk: „*Lélekfa* 'hegedű': „Levette a szekrény tetejéről a hegedűt. Porolta, tisztogatta, feszesebbre állította a hosszú tétlenségben megvetemedett *lélekfát*, gyantát dörzsölt a vonó szőrére» (Felhő és napsütés 236). Vö.: „Énnekem van egy kis átlag (!, a. m. átalag) borom. Minden csöppje *lélek* ... a leányom menyegzőjére tartogatom» (271).”

Aki hegedűt csak kívülről látott, az is némi gyanúval fogadhatja Beke értelmezését: hogyan lehetne egy hosszú tétlenségben megvetemedett hegedűt feszesebbre állítani? (Legfőljebb a húrok megfeszítésére gondolhatnánk, azokról viszont nem szoktuk mondani, hogy megvetemedtek.) Akik pedig tisztában vannak a hegedű belső szerkezetével is, azok számára nyilvánvaló, hogy az idézett magyarázat nem állja meg a helyét: a *lélekfa* szó nem a hegedűt, hanem annak egyik alkotórészét jelöli.

Ennek az alkotórésznek a közismert neve: *lélek*. Czuczor—Fogarasi szótára a *lélek* szó 5. jelentéseként ezt tünteti föl: „A hegedű nemű hangszerekben azon fa-czólpöcske,¹ mely a húrláb alatt a hegedű tetejét annak fenekétől fessesen¹ tartja, s mintegy a hangrezgést az utóbbival közli”. A Révai Lexikon a *hangléc* címszó alatt említi: „vonós hangszereknél az a kis farúd,¹ mely a fedőlapot a hátsó lappal köti össze. *Léleknek* (l' áme) is nevezik. Nem helyezkedik el pontosan a hangszer közepén, hanem a láb egyik szárát támasztja meg. Ennek másik szára ily módon pontosan követheti a húr rezgéseit”. Még alaposabban világosít föl a *lélek* mibenlétéről Freckay János: „A hegedű hangjának erőt s életet ... az a hengeres, 5 mm. vastag fácska ad, a mely a fődél és a hát közt függőlegesen áll a húrláb jobb talpa mögött mintegy ½ cm.-nyire. Ez a fácska: a *lélek*,¹ a *hangvesező* (Stimme)” (Mesterségek szótára. 26. füz. 10). Freckay részletesen leírja a lélek beigazításának műveletét is: „A beigazításhoz S-alakú aczélszál szolgál: a *lélektámasztó* (Stimmsetzer) a melynek egyik vége hegyes, másik vége lapos és ebben számosabb félkörű bekarajlás van. A munka a hegyes végre tűzi a lelket s a hangrészen vigyázatosan át-bedugja s már tudva levő helyre betámasztja. A mint helytáll, a szerszám bekarajlásaiával addig igazítja, míg teljesen függőleges állást¹ foglal el, a miről a pallógomb lyukán át való nézéssel győződik meg” (i. m. 13—4).

Amit Freckay itt leír, az természetesen a hegedűnek a készítésére vonatkozik. De ha a lélek a már kész hegedűben elmozdul eredeti állásából (megvetemedés vagy más ok miatt), akkor újból függőleges helyzetbe kell hozni, azaz fesszebbre kell állítani. A beigazítást a hegedűsök egy kis fogó vagy sokszor egy egyszerű madzag segítségével szokták elvégezni.

Erről a műveletről szól hát Dobozy Imre, s idézett szövegét helyesen így értelmezhetjük: „Levette a szekrény tetejéről a hegedűt. Porolta, tisztogatta [ti. a hegedűt], feszesebbre állította a hosszú tétlenségben megvetemedett *lélekfát* [azaz a hegedű lelkét], gyantát dörzsölt a vonó szőrére.” Beke valószínűleg úgy gondolta, hogy a második mondat mindhárom tárgyas ragozású igéje (*porolta, tisztogatta, feszesebbre állította*) a 'hegedűt' jelentésűnek vélt *lélekfát* tárgyra utal. — A helyes értelmezés ismeretében a Bekétől Vö. jelzéssel közölt Dobozy-idézet természetesen nem hozható párhuzamba a hegedűről szóló mondatokkal.

Dobozy a szokásos szóhasználattól csupán annyiban tér el, hogy a hegedű ismeretett alkotórészét nem *lélek*-nek, hanem *lélekfa*-nak mondja. A *lélekfa* szót nem találom szótárainkban, de nem valószínű, hogy Dobozy alkotása volna. Nem ritka jelenség, hogy egy fából készült eszközt vagy alkatrészt *-fa* utótaggal és anélkül egyaránt meg-

¹ Én ritkítottam.

nevezhet a magyar nyelv: *árboc* — *árbocfa* (NySz.; CzF.), *ászok* — *ászokfa* (NySz.; CzF.; SzamSz.; OrmSz.), *bitó* — *bitófa* (CzF.), *burkony* — *burkonyfa* (SzegSz.), *ganitár* — *ganitárfa* (NySz.; CzF.; MTsz.), *gém* — *gémfa* (CzF.; SzegSz.), *gombolyító* — *gombolyítófa* (OrmSz.), *orradzó* — *orradzófa* (SzegSz.), *szelemen* — *szelemenfa* (CzF.; OrmSz.), *szkáf* — *szkáfafa* (SzegSz.), *térítő* — *térítőfa* (SzegSz.), *zugoly* — *zugolyfa* (NySz.) stb.

A (hegedű-)lélek, illetőleg a *hegedű lelke* szó néhány kétnyelvű szótárunkban is megjelölhető, például Eckhardt Francia—magyar szótárában az *âme*, Herczeg Gyula Olasz—magyar szótárában az *anima*, Halász Előd Német—magyar szótárában a *Seele* címszó alatt (az utóbbi két helyen a 'támfácska' értelmezés is szerepel). A *lélek* ebben a jelentésében tehát tükörszónak látszik (de aligha a németből való, mert itt inkább *Stimme*, illetőleg *Stimmstock* a megfelelője, l. Freckay: i. m. 10, 29, 38; Halász: Magyar—német szótár).

Egyébként nemcsak a hegedűnek, hanem más tárgynak fontos belső része is megkaphatja — idegen hatás nélkül is — a *lélek* nevet. A Szamosháton a *kályha lelke* (a *kálya lelke*) = 'a kályha belsejében a lángot felfogó vaslap' (SzamSz., a *lélek* címszó alatt).¹

Ujjbegy. Szépe György élvezetes cikkében (Nyr. 81 : 328) a felé a megállapítás felé hajlik, hogy az *ujjbegy* szó az erdélyi népnyelvből került be az irodalmi nyelvbe; a rá felhozott szépirodalmi adatok is mintha ezt bizonyítanák. Ezeket két olyannal szeretném megtoldani, amely nem erdélyi vonatkozású. Az egyik a szabadkai származású Kosztolányitól való: „Ápolt körmeit hosszúra növesztette s befelé görbítette az *ujjai bögyéhez*” (Novellák² 2: 62). A másikkra egy fordításban bukkantam rá: „Húsz másodpercre rá, hogy pörögni kezdek, vér sajtolódik ki az *ujja bögyén*, a finom inak szakadoznak, recseg-ropog az izmok és idegek jajongó tömege (Jack London: Országút).” (Olcso Könyvtár. 1957. 44—5). A fordító, a kaposvári származású Szász Imre — szíves felvilágosítása szerint — a szót gyermekkorától fogva ismeri. Így nem marad elszigetelt a szintén dél-dunántúli Takáts Gyulának egyik versében található *ujjam begyén* adat, amelyet Szépe némi meglepetéssel vesz tudomásul (i. h. 327 jegyz.). Úgy látszik tehát, hogy szavunk nemcsak Erdélyből terjedhetett el (erre egyébként Szépe is gondol).

Szépe megemlíti, hogy az *ujjbegy* szót — irodalmi nyelvi rangjának elismerése-képpen — az Értelmező Szótár szerkesztősége fölvette címszavai közé. Köznyelvi szóként azonban már korábban számon tartja szótárirodalmunk. Ország Lászlónak 1953-ban megjelent Magyar—angol szótárában címszóként szerepel; angol megfelelője: (*finger*) *pad*. Visszakeresve a *pad* szó idevágó jelentését Ország Angol—magyar kézi-szótárában, az első és a második kiadásban így találjuk: 'az ujjak húsos alsó vége'; a szótárnak 1957-ben megjelent harmadik kiadása azonban már ezt a jelentést tünteti

¹ Cikkem elkészülte után a *lélekfa* szóra újabb adat bukkant fel. Bakos Ferenc hívta fel figyelmemet arra, hogy Urbán Ernő is használja ezt a szót, s ő is nyilvánvalóan 'a hegedű lelke'-t jelöli vele: „Toprongyos, szerezsenképű muzsikos cigány mutatja rajta [ti. Bihari Sándornak „Bíró elő t” című festményén] bíró uramnak s a nagypipás, császárszakállas jegy őrek megcsúfolt, *lélekfájáig* szétreccsentett hegedűjét” (Népszabadság 1958. okt. 14. 2). — Ugyancsak Bakos Ferenc szíves figyelmeztetése nyomán közlöm pótlólag Böhm László Zenei műszótárának (² 147) idevágó szócikkét: „*Lélek* (o. = *Anima*; fr. = *Âme*; n. = *Stimmstock*, *Seele*; a. = *Sound* *rost*) a hegedű-félék fontos alkatrésze: a hangszer testében lévő kis fa-oszlopocska, amely a hát és a fedél közt áll. Részben a húroknak a fedélre gyakorolt nyomását védi ki; egyben a hát és fedél rezgéseit továbbítja egymásnak.” — Köszönet az értékes adatokért!

fől: 'az ujjak húsos alsó vége, az ujj bőgye'. Eckhardt Sándor is fölvette az *ujjbegy* szót 1953-ban megjelent Francia—magyar szótárába (a *pulpe* címszó alá) és 1958-ban megjelent Magyar—francia szótárába (címszóként). Rácz Endre

Hogyan jázott Arany János? Ferenczy Gézának Arany Jánosról, nyelvünk búvárjáról és művelőjéről írt tanulmányában ez ötlött szemembe (Nyr. 82: 137): „Az 1850 novembereében költött Téli versnek utolsó szakaszában így játszik az ikes, iktelen ragozással: Most *fázok*, mert van benne mód, Mig el nem ég félőnyi fám: Akkor... ha elrontom a szót És *fázom*, — nem az én hibám”. Itt Ferenczy zárójelben ezt jegyzi meg: „A két igealakot a költő szedette dőlten; mint lá t j u k, a *f á z o m* alakot helytelenítette (uo. — én ritkítottam S. Á.).

Úgy vélem, az itteni *fázok* és *fázom* nem ugyanazon igealak helyes és helytelen használatát akarják példázni. A *fázok* jelentése itt nem lehet 'hidegtől didergek', ennek ellene mond a vers értelme. Én így értem: most van egy félőnyi fám; míg ez el nem ég, addig *fázok* (= fával foglalatokodom; fával bánok; fát aprítok, hordok, tüzelek); utána, ha már ebben nem leszek módos, kénytelen leszek *fázni* (= dideregni a hidegtől). A két alak között tehát ragozási és jelentésbeli különbség is van.

A *fa* ilyen denominális származéka újabban keletkezhetett a *vasaz*, *botoz*, *ruház* stb. analógiájára, a képzőnek 'valamivel ellát, valamivel foglalkozik' jelentésével. Szótár-ozva ugyan nem találtam ilyet, de magam a Szamosháton hallottam efféle mondatokat: *Ety kis fa kéne! — Nem érek éim mos rá fázni!* (= fával foglalkozni, bíbelődni). Ilyen ez a tréfás szólás is: *Hotyha fázol, fogjálját!* Akkor mondják, ha valaki a hideg miatt panaszkodik; értelme ez: ha fázol, fázjál, azaz foglalkozz, dolgozz fával. Ehhez hasonló az a tréfás szólás is, amit szintén a fázásról panaszkodóknak mondanak: *Fázol? — Ad meg a mőgygyát, reszess!*

Úgy hiszem, a tüzetesebb kutatás máshonnan is felszínre hozná a *fa* ilyen értelmű származékait. Megjegyzem, a MTsz. is ismer egy efféle: *fől-fáz* 'fölrakja a szarufázatot a házra', pl. *Fől-fázta a házat az ácsok* (1: 552). Ez a Kiskunhalasról közölt szó arra enged következtetni, hogy Arany is ismerhette a *fáz(ik)*-nak 'fával ellát, fával foglalatokodik' jelentését, s talán ez volt indítéka a fenti szójátéknak. Ez az alak ugyanis általában nem ikes ragozása.

Ilyenformán nem hiszem, hogy az idézetből az ikes ragozás helytelenítését kellene kiolvasnunk. Kétségtelen, hogy Arany nem volt híve a szoros nyelv szabályozási béklyóknak az ikes ragozás terén sem, és ellene volt „a nyelvficamító *olvas-sz*, *keres-sz*” féle oktan következetesség-hajhászásnak (vö. NyF. 28: 53). Amikor azonban a fenti idézetben a *fázok* „elrontásáról” beszél, szerintem ez csak a versszakból amúgy is következő játékos kedvnek a terméke, nem pedig komoly, elvi -ik-ellenességnek. Hiszen hivatalosan éppen a *fázok* volt az elrontott forma.

Mint Simonyi mondja, az írók általában inkább kedélyesen szemlélték a zajló *ik-es* vitát (vö. NyF. i. h.). Arany, minthogy a szalontai nyelvjárás „igeragozásában fontos negatív jellemző az ikes ragozás hiánya” (Viski: NyF. 69: 9), többnyire iktelenül beszélt. Éppen ezért magam még arra is hajlamos volnék, hogy Aranyak Ferenczy által idézett másik ikes vonatkozású, ismét tréfás jellegű nyilatkozatát se magyarázzam mereven. Ez így hangzik: „Akár *iszok*, akár *iszom*, mindig *iszok*, mikor *iszom*.” Ezt én így értelmezném: 'akár *iszok*, akár *iszom* a nyelvtaníróktól helyesnek ítélt forma, én a magam részéről az *iszok* alakot szoktam meg, és ha előfordul e tevékenység, mindig ezzel nevezem meg'.

Arany bizonyára jól tudta, hogy egyes vidékek nyelvében elevenen él az ikes ragozás. S ha szót emelt is a nyelvficamító formákat erőltető törekvések ellen, a jóhang-

zást nem sértő esetekben inkább a párhuzamos népi formák együttélését támogathatta. Amint Ferenczy is mondja (i. h.), az ikes ragozás tekintetében „sem ragaszkodott mereven az iskolás szabályhoz, sokkal többre becsülte az élő nyelvet”. Ez természetes is, hiszen az ilyen párhuzamosságok alkalomadtán a nyelv művésze számára stilisztikai kifejezési eszközzé is válhattak.*

Sebestyén Árpád

Csendkatoná. Ma már csak Hajdúdorogon használatos elnevezés. Régebben az egész Hajdúságban így hívták azokat a gazdaifjakat, akik egymást váltva éjjel-nappal felügyeltek a hajdúvárosok békéjére és csendjére. Szolgálat közben ünneplőbe öltöztek, hogy hivatalos minőségük ezzel is kitűnjön. Fegyverük általában nem volt, némely helyen kardot hordtak. Hajdúnánáson 1860-tól 12 tekintélyes gazda fiaiból választották a csendkatonákat. 1880 táján tértek át egyrészt a Hajdúkerület megszűnte, másrészt a komolyabb természetű bűntények gyakoribb előfordulása miatt a hivatásos rendőrség intézményére. Erre szükség is volt, mert már 1861-ben „constatálta a nánási közönség, hogy nem elég zsinóros ruhában megjelenni, hanem erős embereket kell csendkatonáknak választani” (Barcsa 270). Hajdúdorogon él egy vele kapcsolatos más elnevezés is. *Krisztuskatoná*-nak nevezik azokat a gazdaifjakat, akik fekete ünneplőbe öltözve, kardosan, egymást váltva őrzik a g. kat. székesegyházban nagycsütörtök estétől nagyszombat estig a szent sírt. Néha ezeket is mondják csendkatonáknak.

Dankó Imre

* Abban kétségtől eltekintve egyetérthetünk a szerzővel, hogy a szóban forgó Arany-idézetben a *fázok* 'fával foglalatostokodom' jelentésű. Azt azonban, hogy az ilyen értelmű *fáz(ik)* élő homonimája lett volna a *fázik* 'frieren' igének, már sokkal kevésbé valószínű. A Sebestyéntől idézett számosháti kifejezések (*Holyha fázol, fogjál fát. Fázol? — Add meg a mógygyát, reszkess*) sem bizonyítják ezt, hiszen a *fázik* ezekben is *frieren* jelentésű, a nyelvjárási *fölfáz* értelme pedig lényegesen eltér attól a jelentéstől, amelyben Arany használja a *fáz(ik)*-ot. Az Arany-idézet *fázik* szava alighanem hapax legomenon: Arany egyéni, tréfas képzése a *fa* főnévből, amely a szójáték kedvéért megszületett anélkül is, hogy nyelvjárási előzménye lett volna. (O. N. G.)¹

¹ A tőlem idézett két mondat valóban nem bizonyít, de a harmadik igen. Ezt viszont O. N. G. nem idézi. (T. Á.)

Атлас русских народных говоров центральных областей к востоку от Москвы. — Вступительные статьи и комментарии к картам под редакцией доктора филологических наук Р. И. Аванесова. Издательство Акад. Наук СССР. Москва, 1958. (A magyarországi nyelvátlasz)

A magyarországi nyelvátlasz első kiadványa két részből áll: a térképlapokból és az 1104 lapos kísérő, magyarázó kötetből. Az utóbbinak első része: Bevezető cikkek (5—117). Az első cikk az orosz nyelvöldrajz alapkérdéseiről szól. Tárgyalja a nyelvjárások fogalmát, a nyelvöldrajz és a nyelvszerkezet kapcsolatát, az orosz nyelvjárásokat, a nyelvi térképezés célját, jelentőségét. A második cikk tárgya az orosz nyelvjárás kutatás története, a kezdetek, a moszkvai nyelvjárási bizottság működése, munkálatai a húszas és harmincas években, végül a nyelvátlasz története. A harmadik cikk meg magával a kötettel, tehát a központi terület Moszkvától keletre eső részével foglalkozik. Szól a kutatópont-hálózatról, a kérdőívről, a fonetikus átírásról, a kartográfiai módszerről, az egyesített térképekről, a nem térképezett nyelvi jelenségekről stb.

A következő rész az útmutató a nyelvi anyaghoz (118—311). Itt kapjuk meg a 938 kutatópont jegyzékét a kerületi és járási beosztással, a gyűjtők és gyűjtési időpont megjelölésével. Különböző mutatók, bibliográfia és a kérdőív közzélése egészíti ki ezt a fejezetet.

A harmadik, legterjedelmesebb rész (311—1092) a térképekhez való magyarázatokat, adatokat tartalmazza. Mivel a térképek nem szóbeírással, hanem szemléltető jelekkel készültek, a térképekből ki nem olvasható adatok a kommentárokból találhatók.

A tulajdonképpeni nyelvátlasz külön tokban elhelyezett 8 segédterképből, 241 nyelvátlasz-térképből és 30 összesítő lapból, tehát a címlappal, tartalomjegyzékkel és sajtóhibajegyzékkel együtt 282 kb. 35×49 cm nagyságú lapból áll.

Az ebben a kötetben földolgozott terület körülbelül az 53—7 szélességi és 38—48 hosszúsági fokok közt fekvő terület Moszkvától keletre. Moszkva, Ivanovo, Kazany és Penza már nem esnek bele. A terület nagyobb városai: Gorkij, Rjazany és Cseboksari. A terület magába foglalja a mordvin, csuvas és részben a mari autonóm köztársaságot is. Így a volgai finnugor-orosz nyelvi kapcsolat kutatóinak nagy segítséget jelent majd a jövővenyészó tanulmányokban a nyelvátlasz első kötete, mert minden eddigi munkánál jobban megismerhetjük belőle a volgai orosz nyelvjárásokat.

A segédterképek értékes adalékokat tartalmaznak a területre nézve. Az első bemutatja a Szovjetunió európai részét, benne a vonalkázott négyszög jelenti az atlasz első kötetében földolgozott területet. A X—XI. századi néprajzi térképből megtudjuk, hogy a kérdéses vidéken akkor nyugaton a szláv krivics és vjatics, középső részén a finnugor merja, muroma és mescsera, keleten a cseremisiz, erzä és moksa törzsek helyezkedtek el. A 3. térkép a XIV—XV. századi fejedelemségek határát mutatja. A 4.-en láthatjuk a terület régi (kék) és új (piros) közigazgatási határait és a járások székhelyeit. Az 5. térkép mutatja a kutatópontokat a vízrajzi és vasúti hálózattal, a 6. az 1915-ös

nyelvjárási térkép idevágó szelvényét. A 7. és 8. két átlátszó rátétlap a régi, illetőleg új közigazgatási határokkal.

A térképek közül sok a szintelen (ahol csak két főváltozat fordul elő), de ugyanannyi a többszínnyomatú is. A térképek pontszerűen szemléltetnek, a 30 utolsó összesítő térképen izoglosszákat találunk.

*

E rövid, tartalomjegyzék-szerű ismertetés után a nyelvatlasz történetéről, módszeréről, kérdőívéről teszem meg észrevételeimet részben a megjelent munka, részben az Atlasz megjelenése előtt 1957 őszén a Szovjetunió Tud. Akadémiájának Nyelvtudományi Intézetében tett kétszeri látogatásom alkalmával tett tapasztalataim alapján.¹

A nagyorosz nyelvatlasz előkészítő munkáit már a harmincas években megkezdtek. 1936-ban próbagyűjtést végeztek egy kisebb területen, a Szeliger-tó környékén. A második világháború viharai évekre megakasztották ugyan a munkálatokat, de 1945-ben ismét megindult a gyűjtőmunka most már az egész nyelvterületre (illetve ennek európai részére) kiterjesztve.

1947-ben jelent meg nyomtatásban, de már 1945 óta sokszorosított formában közkezen forgott a kérdőív és az utasítás a gyűjtőknek: Программа собирания сведений для составления диалектологического атласа русского языка.

A kis 16° formában nyomtatott zsebkönyvet Avanyeszov professzor szerkesztette. A 220 lapos könyvecske a bevezetésen kívül 294 kérdést tartalmaz (15—144), ezenkívül utasításokat és magyarázatokat a gyűjtés céljára és módjára nézve (145—84), valamint a fonetikus átírás rendszerét (185—218).

A gyűjtés 1945 óta megszakítás nélkül folyik az európai nagyorosz nyelvterületen. A marrizmus lényegében nem akadályozta meg a munkát. Jelentek meg ugyan támadások a nyelvatlasz módszere ellen, és néhány marrista azt követelte, hogy az osztálynyelveket is gyűjtsék föl. Egyes gyűjtők kísérletet is tettek vele, de semmi eredmény sem született belőle. A marrista akadékoskodás legfeljebb helyenként okozott kisebb zavarokat a gyűjtő hallgatók nyelvészeti képzettségének lezüllesztésével.

1949-ben megjelent a Szeliger-tó környéki próbagyűjtés eredménye egy füzetben. Ez a füzet módszertani és technikai tanulságokkal szolgált a kiadásra vonatkozólag, de a gyűjtés anyagán, a kérdőíven már nem változtatott.

A nagyorosz nyelvterületnek még az európai része is olyan óriási, hogy nem lett volna célszerű egyszerre az egész területről atlaszt készíteni. A térképlapok vagy túlságosan nagyok és nehezen kezelhetők lettek volna, vagy nem lehetett volna a kutatópontokat a kellő sűrűségben fölvenni. A nagyorosz nyelvterületet tehát tizenkét részre osztották. A fölosztást még az is indokolja, hogy így hamarabb megkezdheték a kiadás munkáját, mint hogyha megvárták volna, míg mind a 12 terület anyaga nyomdakész állapotba kerül. A nagyorosz nyelvatlasz 12 területi kötetben jelenik meg. Ehhez csatlakozik majd a 13., összesítő kötet. A kutatópontok száma rendkívül nagy, az egész területre mintegy tízezer jut. Ez persze nem egyenletesen oszlik el a térképek között; mert a sűrűn lakott és tisztán orosz lakosságú területeken a hálózat is sűrűbb, a ritkán lakott vagy másnyelvű nemzetiségekkel kevert országrészekben lényegesen ritkább. Az első kötetben a kutatópontok száma 938. A kutatópontok sűrűsége átlagosan 10—15 km a sűrűn lakott vidéken, tehát megfelel körülbelül a magyar nyelvatlasz hálózatának. Kutatópontul csak régi, lehetőleg a XVIII. századnál régebbi községeket jelöltek ki.

¹ A nyelvatlasz irányítója R. I. Avanyeszov professzor és munkatársa, I. B. Kuzmina tudományos kutató készségesen megadott minden felvilágosítást. Szívességgel ezúton is köszönöm.

A kérdőív egészen más jellegű, mint a francia vagy a magyar. Ez utóbbiakban egyes szavakra kérdeztünk, és minden nyelvtani alak külön kérdés. A nagyorosz nyelv-
atlasz kérdései azonban jelenségkérdések, tehát olyasféléképpen van már előre csoport-
osítva, mint az 1. sz. magyar kérdőfüzet összefoglalása a füzet végén. Az orosz nyelv-
atlaszgyűjtők különben nem abba a könyvecskébe írják be a feleletet, amelyben a
kérdések vannak, hanem egy külön üres füzetbe. Van 67 hangtani, 50 alaktani, 23 mon-
dattani és 154 szóföldrajzi kérdés. Az utóbbi két csoportra oszlik. 101 kérdésben a fog-
alom nevét kérdezik, 53-ban pedig a szó hangalakját és jelentését. A szóföldrajzi kér-
dések nagy részét nem tekintve egy-egy kérdés sok szóra vonatkozik és számos alkérdése
van. Ideiktatok néhányat:

(Hangtani) 3. Milyen magánhangzót ejtenek az első, hangsúly előtti szótag-
ban az *e* betű helyén kemény mássalhangzó előtt?

a) вела, вѣла, вяла vagy вила; несла, нѣсла, нясла vagy нисла; летать, лѣтать
лятать vagy литать; сестра, сѣстра, сястра vagy систра;

b) село, сѣло, сяло vagy сило; весло, вѣсло, вясло vagy висло; зерно, зѣрно, зярно
vagy зирно; с сестрой, с сѣстрой, с сястрой vagy с систрой;

c) за селом, за сѣлом, за сялом vagy за силом; с зерном, с зѣрном, с зярном vagy
с зирном; веслом, вѣслом, вяслом vagy вислом;

d) веду, вѣду, вяду vagy виду; несу, нѣсу, нясу vagy нису; пеку, пѣку, пяку vagy
пику; беру, бѣру, бяру vagy биру;

e) три версты, вѣрсты, вярсты vagy вирсты; три сестры, сѣстры, сястры vagy
систры;

f) пекли, пѣкли, пякли vagy пикли; легли, лѣгли, лягли vagy лигли; текли,
тѣкли, тякли vagy тикли;

g) к сестре, к сѣстре, к сястре vagy к систре; на стекле, на стѣкле, на стякле vagy
на стикле; в тепле, в тѣпле, в тяпле vagy в типле; темнеть, тѣмнеть, тямнеть vagy тимнеть.

(Jegyzetben: a hangsúlyos szótag is lehet más hang, pl. к сестры, к сестри,
на стеклы, на стекли stb.).

(Alaktani) 87. Milyen végződésük van a melléknemeknek és névmásoknak a
hímnemű egyes számú határozós esetben?

a) hangsúlyos helyzetben: в худом платке, в худѣм, в худым; в каком году, в
какѣм, каком, в каком; в такѣм, такѣм, в таким;

b) hangsúlytalan helyzetben: в красном платке (в красѣм), в красным, в кра-
снѣм; в синѣм платке (в синѣм, в синѣм), в синим, в синѣм; в тонком (в тонѣм), в тон-
ким, в тонѣм; в долѣм (в долѣм), в долѣм, в долѣм.

(Szókincs) 152. Bölcső: зыбка, люлька, качка, колыска, колыбка... Adjátok
meg a bölcső rajzát is!

268. (Mit jelent a) рай (szó?) — földtelek? rét? erdő?

Amint a fenti néhány kiragadott példából láthatjuk, a nagyorosz nyelv-
atlasz egyrészt abban tér el a mienktől, hogy egy-egy kérdés nem egy-egy szóalakot kíván
feleletül, hanem egy jelenséget (ebben például megegyezik a szlovák nyelv-
atlasz kérdőívével), másrészt abban, hogy a kérdések sorrendje a nyelvtani rendszernek, nem pedig
a fogalmi (értelmi) csoportosításnak felel meg, végül pedig abban, hogy támpontot ad
a várható feleletre is. Ezek a különbségek azonban a gyűjtési mód különbségeiből is
adódnak, mint az alábbiakból kiderül. Az azonban kétségtelen, és a fenti példákból
világosan látszik, hogy a nagyorosz kérdőív a maga nem egészen 300 kérdésével több
anyagot kíván gyűjteni, mint a magyar a maga mintegy 1500 kérdésével. A magyar-
ban például az eke és részei 14 kérdésben van felsorolva, a szekér és részei pedig 29-ben.
A nagyorosz nyelv-
atlasz kérdőívében az eke és részei, valamint a szekér és részei egy-egy
kérdést alkotnak.

A gyűjtőgárda is egészen más összetételű, mint a magyar nyelvatlaszó. Ismeretes, hogy a francia nyelvatlaszt Edmont egyedül gyűjtötte. Az is köztudomású, hogy nem volt képzett nyelvész, nehogy a nyelvtörténet befolyásolja. A magyar nyelvatlasz gyűjtői mind képzett és a nyelvjáráskutatásban is gyakorlott nyelvészek. A nagyorosz nyelvatlasznak azonban, ha csak nem akarta volna hosszú évtizedekre kihúzni a gyűjtési munkálatokat, ami a gyűjtés szimultán jellegét teljesen fölborította volna, más módszerhez kellett folyamodnia. Ha csak tíz gyűjtőt állított volna be tíz évre, akkor ezeknek évenként és fejenként 100—100 kutatópontot kellett volna felgyűjteniük. Ez csak pihenés nélküli embertelen hajszával lett volna talán lehetséges, nem is számítva az esetleges betegséget, valamint azt a körülményt, hogy a mezőgazdasági munkák ideje nem alkalmas a gyűjtésre. A nagyorosz nyelvatlasz gyűjtőgárdája többszáz egyetemi és főiskolai hallgatóból került ki, akik 20—30 képzett nyelvész (tanársegéd, adjunktus, tudományos kutató) vezetésével végezték a gyűjtési munkákat. A fiatal gyűjtők az egyetemeken és főiskolán tapasztalt nyelvjárási gyűjtőktől vezetett tanulmányokon szerezték meg a szükséges előzetes tudnivalókat.

Egy-egy kiszálláson 2—5 gyűjtő vett részt egy-egy tapasztalt nyelvész vezetésével. A gyűjtés passzív módszerrel történt, beszélgetések, szövegek följegyzésével. Indirekt kérdéssel csak azt kérdezték, amit így nem sikerült följegyezniük. Az idősebb nemzedék beszédét és az archaikus nyelvjárási alakokat mindig följegyezték, de gyűjtöttek rendszeresen a fiataloknál is.

A gyűjtések eredményét munkatérképekre vetítették az akadémiai nyelvtudományi intézet nyelvjáráskutató csoportjának munkatársai. A háromszáz kérdésről, mivel a kérdések nagy része összetett, rendszerint 4—500 munkatérkép készült, de ennek csak mintegy fele kerül kiadásra. Nem adják ki azokat a térképeket, amelyekben nincs variáns, sem azokat, amelyekben ugyanazok a variánsok minden kutatóponton belül is előfordulnak. Minden kiadatlan térképről azonban cikk lesz az atlasz magyarázó kötetében. A kétes vagy megbízhatatlan adatokat a kiadásra való előkészítés során a szerkesztők gépkocsis kiszállásokkal ellenőrizték.

A térképek méretaránya 1 : 1 000 000. Minden kötet nyelvi térképeit megelőzik földrajzi és történelmi térképek. A földrajzi térkép mutatja a terület vízrajzát és vasútvonalait, a történelmi térkép pedig a krónikákból megállapítható régi törzsek elhelyezkedését, a régi és új közigazgatási határokat. Ezenkívül egy térkép tartalmazza a kutatópontok nevét.

A térképek nem beírt nyelvi adatokat mutatnak be, hanem szemléltetnek. Tekintve, hogy az orosz nyelvjárások nem térnek el nagyon egymástól, és a nagyszámú gyűjtő miatt nem is törekedhettek olyan nagy fonetikai pontosságra, mint a francia, román vagy magyar nyelvatlasz, ez az eljárás indokolt is.

A szemléltetés általában pontszerű, de vannak olyan térképek is, amelyek az izoglosszákat ábrázolják. A pontszerű szemléltetés igen egyszerű, éppen ezért igen jó, szemléletes. Csakis testes ábrákkal (kör, négyzet, rombusz, háromszög, téglalap) szemléltetnek. A fővariánsokat a színek, a mellékvariánsokat az ábrák jelzik. Ahol csak két fővariáns van, ott a térkép fekete—fehér (üres és kitöltött ábrák). Az irodalmi alak mindig az üres ábra. Például a чер 'virág' térképén a következő jelek vannak: piros kör: к'в'ер, piros négyszög: к'б'ер, zöld kör: ц'в'ер, zöld négyszög: ц'б'ер, sárga kör: т'в'ер, üres kör: ц'в'ер. Előfordul az is, hogy egy térképen két szót szemléltetnek, mint pl. a месяц 'hónap' és заяц 'nyúl' szavakat. Az első alakváltozatait piros, zöld és fekete körök, a másodikikat ugyanolyan színű háromszögek jelzik. Ha egy kutatóponton két változat a gyűjtők szerint egyértékű, akkor mindkét jel egyforma nagyságban kerül rá a térképre. Ha az uralkodó alak mellett mellékváltozatok fordulnak elő, ezeknek jele kisebb alakban kerül a rendes nagyságú főváltozat mellé.

Minden térképkötet mellé egy magyarázó kötet is csatlakozik, amely a gyűjtők-ről, kutatópontokról stb. nyújtja a szükséges tudnivalókat. Ebbe kerül bele röviden a kiadatlan térképlapok anyaga is. Az atlasz tényeket közöl, nyelvi adatokat nem magyaráz, ez már a földolgozás főladata.

Noha e nagy jelentőségű munkát szlavistáink bizonyára részletesen bemutatják a magyar olvasóközönségnek is, mégsem tartottam fölöslegesnek megírni ezt az előzetes ismertetést. A kérdőív anyaga, a gyűjtött anyag szemléltetése sok mindenben eltér az eddigi nyelvatlaszok módszereitől. Ez a hatalmas kollektív munka az első igazi szláv nyelvatlasz (a kárpáti lengyel és szlovén csak regionális jellegű, vagy csak egy nyelvi jelenségesoportra korlátozódik), és így a russzistákon kívül elsősorban szlavistáknak nyújt felbecsülhetetlen kincset. Módszertani és általános dialektológiai szempontból azonban minden nyelvtudósnak értékes tanulságokkal szolgálhatnak. Finnugor nyelvészeinknek pedig az orosz nyelvjárások aprólékosan pontos bemutatásával a finnugor-szláv kapcsolatok kutatásában nyújt felbecsülhetetlen segítséget.

Kálmán Béla

O. Nagy Gábor: Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete. 1957. Gondolat Kiadó, 386 lap.

A magyar olvasóközönség mindig szívesen vette kezébe a nyelvünk mivoltát, történetét fejtegető munkákat, csak az a kár, hogy nyelvészeink közül kevesen és ritkán szólnak tárgyhoz és célhoz illő módon anyanyelvünknek a nagyközönséget is érdeklő jelenségeiről, sajátosságairól.

Igaz, ez nem is olyan könnyű. De hogy eredményesen megvalósítható, azt kétségtelenül igazolja az „Édes anyanyelvünk”-ről szóló rádióbeli előadásoknak országszerte tapasztalható nagy népszerűsége és O. Nagy Gábor „Mi fán terem?” című magyar szólásmondások eredetét magyarázó művének nagy könyvsikere.

Szólásaink stílusértékének és eredetének magyarázata egyébként is a legszebb és leghalásabb nyelvtörténeti kérdések közé tartozik. A szólások stílusbeli szerepét ugyanis a legelőbben érzik is, és ezek eredetének kimutatása, igaz történetének feltárása mindig elvezet az illető társadalom történetének valamely mozzanatához is. A szólások történetében tehát mindig ott van a nép életének története is: ezért különösen vonzó a szólások története, azonkívül meg, ha szakértelemmel meg kellő stílusérzéssel fejtegetik őket: nagymértékben hozzásegítenek a helyes nyelvszemlélet kialakításához is.

O. Nagy Gábornak szakfolyóiratokban megjelent szólásmagyarázatai is meg a szólások általános sajátosságait magyarázó tanulmánya is (Mi a szólás? MNy. 50 : 110, 396 és a MNyTK. 87.) arra mutat, hogy hivatott folytatója Tolnai Vilmos, Kertész Manó és Csefkó Gyula meg mások szólásfejtő munkásságának, és e most ismertetendő művében is — melynek címéül stílszerűen egyik általában használt szólásunkat tette: „Mi fán terem?” — elődei méltó utódának bizonyul. Közismert szólásaink meglevő helyes magyarázatait újabb bizonyítékokkal erősíti meg; a hibás magyarázatokat elveti, és helyettük elfogadható magyarázatokat keres s a legtöbbször talál is; olykor — jelenlegi ismereteink alapján — a különféle magyarázatok közül nem lehet megállapítani pontosan a szólás eredetét (pl. *dieznaja van*); az efféle szólások keletkezését meg: *ő sem jobb a Dedákné vásznánál* legfeljebb sejtethetjük, ezért helyesen teszi a szerző, hogy legalább arról beszél: hol kereshető ezeknek forrása, mert így a nem szakember olvasó is láthatja: nem könnyű feladat ezek megoldása. Más szólások fejtegetésekor saját kutatásainak szétszórtan megjelent eredményeit foglalja össze a szerző, sőt új szólásfejtéseket is közöl.

Hadd emeljem ki ez utóbbiak közül a következő szólások igen meggyőző és szép magyarázatát: *megűt a guta; mintha hájjal kenetnék; hiba van a kréta körül: jön még a kutyára dér; kivágja a rezet* stb.

Szólásmagyarázatait olyan formában fejtegeti O. Nagy, hogy kielégítse a nagyközönséget is meg a szakembereket is. Bár forrásai bőven folynak a legrégibb, fejtegetéseibe illő adatoktól kezdve, és bőven merít a szerző klasszikus íróink meg a mai nyelv gazdag és hiteles adatai közül is, az ezekre való szükséges hivatkozás nem teszi szövevényessé a szólásmagyarázatokat, mert a magyarázat szépen összeszövődik a bizonyító adatokkal, s csak az egyes cikkek végén utal a szerző az adatok forrásaira és a megfelelő nyelvészeti irodalomra. Ezzel eleget tesz a szerző a nagyközönség igényeinek is meg a szakember kíváncsalmainak is.

Mintegy harmadfél száz cikkben, de ennél jóval több szólásnak jelentését, stílusértékét és eredetét magyarázza meg O. Nagy élvezetes előadásban, gazdag forrásanyagra építve, jól megszerkesztve, szépen illusztrálva, ugyanis 24 kép teszi szemléletessé, változatossá és tanulságosabbá a tanulmánykötetet.

Mivel szólásaink sokféle forrásból, az élet minden területéről származnak, az egyes cikkeket nem szorítja a szerző a tárgykörök erőltetett beosztásába, hanem rendszerint első főnévi elemük betűrendjének sorrendjében rendezi el őket; nem szorítkozik csupán a művelődéstörténeti eredetű szólások magyarázatára, hanem bemutatja élő szólásainknak keletkezésük szempontjából nézett valamennyi típusát. Elavult szólásokat nem tárgyal, mert ez nagyon megnövelné a munka terjedelmét, és ezeknek tárgyalása már kevésbé tarthatna igényt a nagyközönség érdeklődésére.

Az egyes szólásmondások történetét tárgyaló cikkek gondolatmenete, okfejtése igen meggyőző, stílusa igen világos.

Minden szólásmagyarázatát — nagyon helyesen — az illető szólás jelentésének, használatának és stílusértékének fejtegetésével kezdi, azután tér át a szólás eredetének a megfejtésére, s ennek az a lényege, hogy a gazdag forrásanyag alapján megállapítja a szólás eredeti alakját, szerkezetét, majd kifejti azt az eredeti szemléletet és jelentést, amely minden szólás történetének a nyitját mutatja.

Amikor például a *forr az epéje, előnti az epe* szólás eredetét vizsgálja, rámutat a szerző arra az ősrégi hiedelemre, mely az ember haragját, komorságát az epe túlságos felszaporodásának tulajdonítja. E hiedelem ismeretének világánál érthető lesz előttünk, hogy az *epés* szólások közül az *előnti az epe* őrzi legtisztábban az eredeti szemléletet, és a *forr az epéje* szólásváltozat kialakulásába csakugyan belejátszott az a szemlélet is, „hogy a forrásban levő folyadék a benne keletkező buborékok következtében igyekszik mind nagyobb térfogatot elfoglalni. Akinak tehát az *epéje forr*, abban mármár megindult az a folyamat, hogy *előntse az epe*, de egyelőre még fékezi magát, a kitörni készülő haragnak csupán elfojtott előjelei látszanak rajta. Hasonló szemléletből fakad a *forr a vére* kifejezés is, melynek kialakulásához... az az elképzelés is hozzájárult, hogy a haragvó embernek megmelegszik a vére. A *forr* igének a *méreg, düh* szavakkal kapcsolatos átvitt értelmű használatát is (*forr benne a méreg, a düh*) a még konkrét szemléletet őrző *forr az epéje, forr a vére* teszi érthetővé” (i. m. 79—80). — Íme, az egyik szólásmód eredetének helyes magyarázata így lesz megfejtője a másik rokon jelentésű szólásmódnak is.

Ahány szólás, annyi beszédes tanúja népünk és nyelvünk múltjának: társadalmi élete egykori folyásának, munkájának, műveltségének, más népekkel való sokféle kapcsolatának, küzdelmeinek, játékainak, szokásainak és régi korok hiedelmeinek, úgyhogy szólásaink valóságos nemzeti múzeum, és öröm számunkra, hogy ebben O. Nagy Gábor szólásmagyarázó elődeinek és saját kutatásainak alapján nagy szakértelemmel és finom ítélő meg elemző készséggel vezet bennünket.

A kiváló szoláskutató elődök és kortársak megállapításai sokszor változatlanul megmaradnak O. Nagy művében is, mert ezek az eredmények a gazdagabb adatok fényénél is megállják a kritikát; a szintézis azonban — természetesen — ilyenkor is O. Nagy Gáboré. Olykor azonban — a hiteles, újabban előkerült nyelvtörténeti adatok alapján igazítania kellett a szerzőnek az előző megállapításokon. Ezt a módosítást a szerző a legtöbbször kellő figyelemmel, körületekintéssel és önmérsékléssel tette meg. A szerző kellő önmérséklését azért említem meg külön is, mert ez nem minden összefoglaló munkát író szakembernek szokott az erénye lenni. Akad azonban e szolásoknak eredete tekintetében — elvértve — olyan állásfoglalása is O. Nagynak, amely kétségtelenül nem bizonyul helyesnek. A *résen van* nem abból ered, „hogy a régi világban is akadtak kíváncsi emberek, akik ha nem lehettek részesei valamely titkos beszélgetésnek, tárgyalásnak, úgy akartak tudomást szerezni az ott elhangzottokról, hogy az ajtón vagy a falon levő résre tapasztották a fülüket, és ott feszült figyelemmel hallgatóztak” (i. m. 289). Még akkor sem ebből származik ez a kifejezés, ha Balassi Bálintnak 1577-beli levelében „*résen legyen az fülöm*” olvasható, és efféle adatok a népnyelvben is vannak. A *résen leszek, résen légy* szolásmód jelentésében ugyanis még ma is benne van 'a támadás elhárításához szükséges éberség' és ez nem másodlagos fejlődmény. Eredetének magyarázatában vissza kell térnünk ahhoz a felfogáshoz, mely a *résen van, legyünk résen* keletkezését a régi várvédelem egyik mozzanatával, az ütött rések védelmével hozza kapcsolatba. „Bé kell ezt a *rését árkolni* előttök” — így hangzik Pázmánynak egyik kifejezése (Kal. 110, NySz.), mely eredetét kétségtelenül a várvédelem szakkifejezéseiből vette, a váron ütött rést sokszor csak úgy tudták védeni, ha árkot vontak a rés elé az ellenség ostromának feltartóztatására. Hogy a *résen van* a várvédelem szakkifejezése volt eredetileg, annak nem mond ellene a *résen van a füle* teljesebb kifejezés sem, hiszen nyilvánvaló, hogy az ostromló ellenség a legtöbbször alattomos rajtaütéssel, lopva igyekezett a rést megközelíteni és azon át a várba beözönlteni. A várfalon ütött résznek az ellenség által való lopakodó megközelítése megkívánta a várvédőktől, hogy *résen legyen a fülük*. Ez magyarázza meg ezt a kifejezést: „*Ress füllel* variac vala az ember: suspensis animis expectabant omnes” (Mon: Apol. 8. NySz.) és *résen van a füle*. A hadi életből került át azután ez a kifejezés a vadászat kifejezései közé is.

A *kenyértörésre kerül a dolog* szolás magyarázata lényegében helyes (i. m. 184—6), megtoldva azzal a megjegyzéssel, hogy az osztozkodás, a család „válakozása” — mint a palócok mondják — a nagycsaládban, a *had*-ban történt meg eredetileg, ekkor törték annyi felé a kenyeret, ahány önálló családdá vált szét a nagycsalád. „A vagyonfelosztást a család legidősebb tagja, illetve a »gazda« végezte a férfiak együttes jelenlétében. (A nőknek az osztozkodásba nem volt semmi beleavatkozási joguk.) — Legelőször a kenyeret szegte el a válakozó testvérek számának megfelelően három vagy négy felé, azt mondván: »Szegjük eo' ja kenyért« vagy »sót, kenyeret má' nem eszeönk«, s aztán került a sor az ingó és ingatlan vagyon felosztására” (Istvánffy Gyula: Újabb adalékok a palócok ethnographiájához. Ethn. 9 : 364—6; Nyíri: A had és a szer. Nyelv és Irod. 2 : 110). Az osztozkodás, a válakozás persze nem mindig folyt le *simán*, békés megegyezéssel. Innen van e szolásnak ez a jelentése: 'viszálykodó felek ügye olyan fordulathoz jut, mely tisztázza, hogy végleges szakítással végződik-e viszonyuk'. — A *keresztet vehet rá* szolásnak nem az eltemetett ember sírjára állított kereszt a magyarázata, hanem az, hogy a koporsó sírbatételekor a pap a koporsó irányában — mondhatjuk: a koporsóra — *keresztet vet*. — A *heten vannak, mint a gonoszok* szolásmagyarázatával kapcsolatban O. Nagy Gábor nem tudja magyarázatát a hetes szám szimbolikus-misztikus értéke kialakulásának (i. m. 130). A hetes szám sajátos szerepének és jelentésének kialakulásában, mint a néprajzi kutatások bebizonyították, a holdjárásához alkalmazkodó időszámításnak megfelelő hét napos „hét” ('Woche') időszámí-

tási egység volt az alap: a hold arcúlat a jellemzően hét naponként változik. — Az *ő sem jobb a Deákné vásznánál* és más ehhez hasonló szólások tárgyalásakor nem pontos a szerzőnek az a megállapítása, hogy „a személy- vagy helynevet tartalmazó köznyelvi szólásaink közül egynek sem ismerjük az eredetét” (59), ugyanis *herkópáteres* szólásunk személynévi eredete (< *Herkó páter* ~ *Hirkó páter*) megnyugtatóan be van bizonyítva, *Herkó páter* kiléte pontosan meg van állapítva (vö. Csefkő: Szállóigék, szólásmódok 7—16. O. Nagy Gábor is főképpen Csefkő alapján tárgyalja e szólást); a *több is veszett Mohácsnál* szólásunkban is jól ismert helynév van, s a szólás eredetét helyesen tárgyalja O. Nagy is; hasonlóképpen ismert az eredete a *lebeg, mint Mohamed koporsója* kifejezésünknek is, és ebben is ismert személynév van.

Van O. Nagy Gábornak ebben a becses művében több olyan szólás is, mely kevésbé ismert. Ilyenek pl.: *angyal szállt le a szobámban; feljött a hava; otthagyták a porosdíláson; piros, mint a cseppentett tökmag*. — Azt, hogy ezeket és az ezekhez hasonló országszerte kevésbé ismert és használt szólásokat is megmagyarázza a szerző: senki sem kifogásolhatja. De azt azért sajnáljuk, hogy ilyen ismert szólások magyarázata — csak úgy ötletszerűen említem meg őket — kimaradt: *megállja a sarat, ember a gáton, tudja a dürgést, szeget ütött a fejébe*.

O. Nagy Gábor szólásmagyarázó művének értékeit — úgy gondolom — érdeme szerint kiemeltem. De megemlítettem a szerzőnek néhány tévedését is és könyvének néhány hiányát is, mert ezt is szükségesnek tartottam. Ez azonban semmit sem von le a szép, jól sikerült, nagyközönségnek is szóló, helyes nyelvszemléletre szoktató nyelvtörténeti munka hasznából és értékéből, hiszen — mint már mondtam is — mintegy harmadfélszáz szólást magyaráz a szerző. Sőt ennél jóval többet is tesz: csodálatos világba vezet be az olvasót; a jó módszer varázsvesszejével megérinti a régóta némán heverő adatokat, s azok megelevenednek előttünk, és népünk meg nyelvünk múltjáról és jelenéről hangosan beszélnek igaz történetet, megadva a köteles tiszteletet önmagunknak is, de a többi népnek és nyelvnek is: ebben van a műnek meggyőző politikai nevelő ereje.

Azt hiszem, közözhajt fejezek ki, ha azzal zárom be ismertetésemet: szívesen látnánk O. Nagy Gábor: „Mi fán terem?” című könyvének második kiadását is a könyvesboltok kirakatában.

Nyíri Antal

Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei. Bp., 1957. A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 95. sz. 79 lap, 4 tábla.

A magyar helynévkutatás egy évtizeddel ezelőtt vált az addigi több szempontú, periférikus kutatási területből önálló névtudománnyá, ahogyan Lőrincze Lajos nevezte: névélettanná (vö. Nyr. 73 : 116). Azóta a földrajzinév-kutatás (ezt a terminust is Lőrincze vezette be a szűkebb, kevésbé szabatos helynév helyébe) újabb, a korábbinál módszertani tekintetben lényegesen magasabb színvonalú fejlődést tett meg: az anyaggyűjtés megnövekedése mellett a sajátos névélettani tipológia is jelentősen továbbfejlődött (vö. Kázmér Miklós: Földrajzinév-kutatásunk 1945 és 1955 között. MNy. 52 : 238). Ezen a téren főként két olyan adatközlő tanulmány született, amely egyben módszertani és tipológiai tanulságokkal is szolgál: Benkő Lorándé (A Nyárádmente földrajzinevei. Bp., 1947. MNyTK. 74. sz.) és Kázmér Miklós most ismertetendő munkája. Benkő az „erdélyi iskola” módszerét fejlesztette tovább, Kázmér pedig eredményeit mint stafétahatárt átvéve, még tovább jutott az anyagközlés módszerét, osztályozását illetően.

Kázmér Miklós gyűjtését még 1947-ben végezte, s ha sajnálatos is, hogy közzétételére csak egy évtized múltán nyílt módja, ma már, utólag, megállapíthatjuk, hogy a publikálás horatiusi szabályának kényszerű megtartása bizonyos fokig a mostani kiadvány előnyére vált. Mert ha a tanulmány anyaga tíz éven át nem is termékenyíthette meg a kutatást (a szerző legfőbb más szempontú részlet-tanulmányaiban hasznosíthatta, vö. MNy. 46 : 234), a dolgozat viszont mostani formájában már gazdagodhatott az azóta eltelt idő kutatási és módszertani eredményeivel, s így most annál többet tud adni a földrajzinév-kutatás továbbfejlesztéséhez.

Kázmér Miklós dolgozatának kettős értéke van: egyrészt anyaggazdagsága (mint Benkő, ő is egy tájrész teljes névanyagát nyújtja), másrészt a nevek egyre árnyaltabb, kidolgozottabb tipológiáját előbbre vivő osztályozása, rendszerezése. Névanyaga nemcsak jelenkori, mint Benkőé, hanem szoros levéltári, térképtári bűvárkodás alapján történeti is.

Kázmér tipológiája elsősorban az alapelemeknek nevezett földrajzineveket tárgyalja: ezek önmagukban, egyéb meghatározó nélkül alkalmasak földrajzi helymeghatározásra (folyó, legelő, tag stb.). Ezt a kategóriát a belső keletkezésű alapelemek, az idegen névadással keletkezett alapelemek, az ismeretlen eredetű alapelemek s végül a 0 fokú alapelemek csoportjaira bontja.

A belső keletkezésű elemek rendszerén belül a következő névcsoportokat tárgyalja, illetőleg névanyagát az alábbi rendszerezésben tárja föl: településnevek, falurész-nevek és a közlekedést szolgáló tájrészek nevei, térszinforma-nevek, vízrajzi nevek, gazdálkodástörténeti nevek, birtoklástörténeti nevek, növényzeti gyűjtőnevek, képzős nevek, műtárgynevek, képzettársítással keletkezett alapelemek, személynévekből alakult alapelemek.

A névtani tipológia második nagy kategóriája a kettős funkciójú elemeknek átmeneti jellegű csoportja. Átmeneti jellegük nyelvi szempontból (a melléknév és főnév végletei között helyezkednek el) és névelletani tekintetben is (önmagukban is szerepelhetnek, tehát alapelemként; másrészt alapelemkehez járulva differenciálásra is alkalmasak, tehát megkülönböztető elemek is lehetnek) föltűnő. Ide főként -s képzős alakulatok tartoznak: növény- és állatnevek, a tájrész nagyságát kifejező, főlészínere, alakjára, valamivel való ellátottságára vonatkozó, a talaj minőségére, a tájrész vagy műtárgy anyagára utaló nevek.

A tipológia harmadik, gazdagon differenciált csoportja a megkülönböztető elemek rendszere. Az elsődleges megkülönböztető elemek között a szerző a tájrész viszonylagos nagyságát, térbeli viszonyítást, a tájrész alakját, anyagát, állapotát, művelési módját, keletkezési idejét kifejező elemek funkcióját különíti el. További alcsoportok még itt a növénynevekből, állatnevekből, birtoklástörténeti viszonyokból, emberi létesítmények nevéből alakult, képzettársítással keletkezett, személynévekből született megkülönböztető elemek csoportja. Végül ide tartozik a hivatalos, hatósági névadás anyaga is. A másodlagos megkülönböztető elemek eredetileg az alapelemek csoportjába tartozó önálló földrajzinevek voltak, és másodlagosan, földrajzi tulajdonnévként váltak egy-egy földrajzinév megkülönböztető elemévé; rendszerint -i képzős, önállóan is élő alakulatok. A 0 fokú megkülönböztető elemek voltaképpen szintén alapelemek, de ha egy adott tájrészen a tájékozódás egyetlen névvel is lehetséges, a megkülönböztető elem fölöslegessé válik; anélkül is azonosítható egy bizonyos tájrészre vagy műtárgyra.

Rendkívül tanulságosak Kázmér statisztikai vizsgálatai is: az egyes névtípusok abszolút számokban kifejezett előfordulását, valamint a névelemek funkcionális terheltségét százalékokban érzékeltető adatai. Így az alapelemek közül a belső keletkezésűek az egésznek 81%-át adják. Közülük — első pillantásra meglepően, de ha

jobban meggondoljuk, természetszerűen — a gazdálkodástörténeti (22%) és a falurész-nevek (21%) válnak ki; az utánuk következő csoport, a vízrajzi nevek, 10%-ával föltűnően mutatja az előbbieket nagy fölényét. Nem ennyire, de szintén kiemelkednek a megkülönböztető elemek rendszeréből megterheltségükkel a térbeli viszonyítást (10%), a tájrész viszonylagos nagyságát (9%) kifejező és a birtoklástörténeti megkülönböztető elemek (7%). Nagyjából ez utóbbival azonos a személynevekből alakult megkülönböztető elemek megterhelése is; ez a kategória lényegében rokon is a birtoklástörténeti csoporttal, hiszen ugyancsak rendszerint a birtokost jelöli.

Kázmér Miklós mintaszerű tanulmánya az egész tudományterület irodalmának alapos ismeretében készült; az egyes nevekhez gyakran ad bibliográfiai utalásokat, nem egyszer közöl más vidékek földrajzinév-anyagából analógiás példákat. Összefoglalásaiban nemcsak a múltból jelenbe vezető utat vázolja (az egyes nevek vagy névtípusok kihalását), de pillantást vet a jövőbe is: például megállapítja, hogy a vízrajzi köznevek megterhelése csökkenőben van, gyarapodásuk csak az *árok* és *kandális* esetében várható. Nem hagyja említetlenül az egyes nevek föltűnő megterhelésének okait sem: pl. a *kert* a teljes élő névanyagnak 4,3%-a, a gazdálkodástörténeti nevek típusának majdnem ötöde; ennek oka a Szigetközben jelentős zöldségtermesztés. A térszinformák neveinek terhelődése viszont csekély: magyarázata, hogy Szigetköz siklás, így sajátos térszinformák hiányában a névadásnak más elemek segítségével kell történnie.

Kázmér Miklós Benkővel szemben újból visszatér a térképes ábrázoláshoz, s ezt föltétlenül helyeselnünk kell, már csak helyismereti, helytörténeti fölhasználás végett is. A térképeken szereplő számok azonban csak nagy fáradsággal, az egész tanulmány végiglapozásával kereshetők vissza; föltétlenül szükséges tehát az egyes térképek mellett a számok és nevek együttes felsorolása is, s ez takarékosan is megoldható. Ugyancsak helyes lenne egy egyesített, összesített betűrendes földrajzinév-mutató is.

A földrajzinév-gyűjtés további föadatainak kijelölésekor nem kívánhatjuk meg, hogy minden táj névanyagát ilyen alapos, történeti és névélettani szempontból ennyire elmélyített föltárással tegyük közzé. Nyilvánvaló, hogy a névanyag összegyűjtését, megmentését a korábbi, „katalogizáló” módszer is kielégítően biztosítja. (Ehhez föltétlenül szükséges, hogy a néprajzi gyűjtőpályázatokból, nyelvjáráskutató fölhívásokból, helytörténeti kutatásokra való buzdításokból végre már intézményes honismereti mozgalom szerveződjék, ahogyan már javasoltam, Ethn. 1957. 203.) Föltétlenül szükséges lenne azonban, hogy az ország különféle, sőt különböző vidékeiről mihamarabb készüljön öt-hat ilyen intenzitású és módszerű, tipológiai tanulságokat is hozó dolgozat. Ezek egybevetése rendkívül gyümölcsözőnek ígérkezik az egyes földrajzinév-elemek funkcionális szerepét s terheltségüknek a tájrész földrajzi és történeti adottságaival való összefüggését illető vizsgáldásokban.

Péter László

A Marosvásárhelyi Sorok. Közzéteszi Farczady Elek és Szabó T. Attila. Bukarest, 1957. Akadémiai Kiadó, 48 lap.

Ezúttal abból az alkalomból kerül ismét szóba „legfiatalabb” szövegemlékünk, hogy kézhez kaptuk a Román Népköztársaságban önálló kiadványként megjelent földolgozását. A Marosvásárhelyi Sorok, mint tudjuk, keletkezési ideje szerint a Halotti Beszéd, az Ómagyar Mária-síralom, a Gyulafehérvári Sorok meg a Königsbergi Törödék és Szalagjai után az ötödik magyar szövegemlék. Kis terjedelme (a glosszákkal együtt 56 szó) és viszonylag késői volta (XV. sz. eleje) ellenére is jelentős a magyar nyelv-

tudomány számára, mivel olyan korszakból származik, amelyből más szövegműveink nem maradt fenn. (Vö. Szabó T. Attila: Nyr. 81: 295—6; a kérdéshez vö. még: Bárczi: MNy. 54: 14—5.)

A kötet mindenben méltó a nyelvemlék jelentőségéhez. Már tetszetős külseje, szép, stílusos kiállítása is első pillantásra felkelti az olvasó érdeklődését. A tartalom — Farczady Eleknek, a marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár vezetőjének és Szabó T. Attilának, a kolozsvári egyetem magyar nyelvtudományi intézete tanszék-vezetőjének a munkája — minden téren kielégíti ezt az érdeklődést. A két szerző a vállalt feladatot ökonomikus munkamegosztással oldotta meg: a nyelvemlék felfedezője, Farczady írta a nyelvemléket tartalmazó kódex leírásáról (2. fejezet), a felfedezés körülményeiről, a szövegművek és a glosszák írástörténeti kérdéseiről (3. fej.) és a kódex latin szövegével való összefüggéseiről (4. fej.) szóló részt, Szabó T. Attila pedig a tájékoztató bevezetést (1. fej.), a helyesírástörténeti és az olvasatra vonatkozó fejtegetéseket, a szövegművek (5. fej.) és a glosszák (6. fej.) szavanként való nyelvtörténeti elemzését.

Mind a könyvészeti-filológiai, mind a helyesírástörténeti-nyelvtörténeti fejezetekben foglaltak lényege azonos Szabó T. Attilának a nyelvemlék feldolgozását adó, nálunk már ismeretes, de a könyvnél későbbi megfogalmazású cikkével (MNy. 53: 335—51). Kidolgozása azonban jóval részletesebb annál. Ez többek között abban nyilvánul meg, hogy — a szorosan vett nyelvészeti részben — egyes, a nyelvtudományban többé-kevésbé közismert kérdések (például az illető szavak etimológiája, történeti fejlődése) is helyet találnak benne, noha csak a legjelentékenyebb tényeket és felfogásokat kiemelő, rendkívül világos összefoglalások formájában. Ennek ellenére bizonyos felemás (ti. tudományos és oktató-ismeretterjesztő) jelleget ad ez a módszer a kiadványnak, teljesen indokolttá teszi azonban ezt a megoldást a mű célja: a nyelvtudomány művelői mellett a főiskolai hallgatók és a nagyközönség tájékoztatása. A nyelvész-olvasó szempontjából természetesen szerencsésebb a Magyar Nyelvben megjelent egységes módszerű cikk, ez tulajdonképpen a könyv tudományos eredményeinek, legfontosabb megállapításainak tömör összefoglalása. — A könyv a nyelvemléknek azokat a szavait is tárgyalja, amelyek történetéhez a MS. megfelelő adata nem ad semmi jelentős újat, illetőleg amelyek általánosabb (például helyesírástörténeti) tanulságok levonására nem alkalmasak. Így a Magyar Nyelv-beli cikkel ellentétben szerepel a *medue*, az *atyad* és a *futnak* „címszó”. (E téren bizonyos következetlenség, hogy a *te* és a *neped* szó viszont egyáltalán nem kerül tárgyalásra, s nincs meg az *az*, *azi* mutató névmásra vonatkozó, a cikkben már szereplő fejtegetés sem.)

Egy-két kisebb felfogásbeli eltérés persze akad a két megfogalmazás (ti. a könyv és a cikk) között. Ez a köztük levő időbeli különbségből fakad: a könyv ugyanis némi késéssel jelent meg, kézírata már 1956 nyarán készen volt. Ilyen eltérés található például az *t* betűjel magyarázatában és a *tipsana: gabona* glossza magyar értelmezésében. Ezek és a hasonlóak azonban csak árnyalati kérdések, a megállapítások, következtetések végeredményén semmit sem vagy alig valamit változtatnak, inkább a kutató gondos, művét egyre tökéletesítő, új megoldásokat kereső munkájának dokumentumai. Egyébként a szerző álláspontja a fő problémákban változatlan. (A tartalmi kérdésekre vö. Bárczi Géza és Benkő Loránd hozzászólását: MNy. 54: 13—22.)

Nemcsak a nyelvemlék, hanem a fentiekben röviden ismertetett kiadvány is nagy nyeresége a magyar nyelvtudománynak. A két romániai magyar filológus művén érződik az igazi tudós hozzáértése és szeretete kutatásának tárgya és anyaga, a magyar nyelv iránt. E nyelvemléknek és feldolgozásának példája is bizonyítja, hogy az országhatár ma már nem jelent szükségszerűen elszigeteltséget a magyar nyelvészet munkásai között.

Meggyes Klára

Charles E. Osgood—George J. Suci—Percy H. Tannenbaum: The Measurement of Meaning. 1957. by the board of trustees of the university of Illinois. 342 lap.

A szó jelentésének természete nemcsak a nyelvészt érdekli szenvedélyesen, hanem a lélektan és a filozófia művelőit is. Ezért nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a neves amerikai pszichológus, Ch. Osgood munkatársaival már évek óta azon fáradozik, hogy a jelentéstant egzakt alapra helyezze. Az alábbiakban röviden ismertetjük az évek óta folyó kutatás eddigi legteljesebb összefoglalását, „A jelentés mérése” című kézikönyvet.

Osgoodék szerint a jelentés objektív mérésére szolgáló eljárás módjában érdekben fel kell tételeznünk egy szemantikai teret. Ez a szemantikai tér háromdimenziós, melynek van egy képzelte középpontja. Mármint a különféle jelentések e középponttól különböző távolságra és különböző irányban helyezkednek el.

A távolság és az irány meghatározása esetén pontosan meg tudjuk jelölni az egyes jelentéseknek a szemantikai térben elfoglalt helyét, illetőleg — ebből következően — a jelentések egymástól való távolságát, viszonyát.

Hogyan jutunk el ehhez? Mindenekelőtt kiválasztjuk azokat a szavakat, amelyeknek a szemantikai térben való helyét fel akarjuk deríteni. Osgoodék húsz szót dolgoztak fel egész részletesen, s összeállításukat iparkodtak minél színesebbé tenni. Ezután került sor az eljárás módjára. Nevezetesen arra, hogy mind a 20 kiválasztott fogalmat 50 ellentétes melléknév-pár szempontjából bíraltatták el száz vizsgálati alannyal. Ez a következő formában történt: A vizsgálati alanyok (egyetemi hallgatók) kérdőíveket kaptak. A kérdőíven felül kiemelt írással jelezték a vizsgálandó fogalmat. Alatta sorakozott az ötven ellentétes melléknév-pár. Minden pár között egy hét részre osztott skála húzódtott meg. Körülbelül így:

A P A

jó									rossz
széles									keskeny
szép									csúnya
sárga									kék stb.

A hét részre osztott skála módot adott a vizsgálandó alanyoknak arra, hogy ne csak azt döntsék el, vajon a vizsgálandó fogalom (pl. apa) az illető ellentétes melléknév-pár (pl. jó—rossz) melyik tagjához áll közelebb felfogásuk szerint, hanem arra is, hogy eldöntsék, a kérdéses tulajdonságot milyen fokban képviseli. A középső részbe kellett helyezniök a keresztet akkor, ha úgy érezték, hogy az illető fogalom a kérdéses melléknév-pár szempontjából irreleváns, vagy akkor, ha érzésük szerint mindkét tulajdonságot egyaránt képviseli. Ilyenformán egy kitöltött kérdőlap körülbelül ilyenképpen alakult:

A P A

jó			×						rossz
széles				×					keskeny
szép				×					csúnya
sárga					×				kék stb.

Mivel 20 fogalmat 100 vizsgálati alany 50 ellentétes melléknév-pár szempontjából bírált el (az 50 melléknév-pár természetesen minden fogalom esetében ugyanaz maradt), összesen $20 \times 50 \times 100 = 100\,000$ adatot nyertek. Ezt a hatalmas adat-tömeget Osgoodék egy bonyolult matematikai eljárás, nevezetesen Thurstone amerikai matematikus által a szociális élet vizsgálatára kidolgozott faktor-analízis segítségével értékesítették.

Ezt természetesen csak hatalmas IBM számológépen lehetett elvégezni.

Osgoodék nemcsak azt a célt tűzték maguk elé, hogy a vizsgált 20 fogalom térbeli elhelyezkedését és egymáshoz való viszonyát tisztázzák, hanem azt is, hogy a szemantikai tér főbb faktorait kitapogassák. E főbb faktorok a következők voltak: 1. Evaluatív faktor. Ezt olyan melléknév-párok nagy terhelése mutatta, mint *jó—rossz*, *szép—csúnya*, *igaz—hamis*, *bölcs—bolond* stb. 2. Potenciális faktor. Itt a következő melléknév-párok mutattak nagy terhelést: *széles—keskeny*, *erős—gyenge*, *nehéz—könnyű*, *sűrű—ritka* stb. 3. Az aktivitás faktora. Itt az *aktív—passzív*, *laza—fesz*, *éles—tomp*a stb. párok voltak a legterheltebbek.

Osgoodék eddigi, érdekes kísérletei persze még gyerekeipőben járnak. Nagy jelentőségűnek kell tulajdonítanunk azt a tényt, hogy felcsillantották az egzakt módszerek lehetőségét egy olyan területen, ahol eddig spekulációra és feltevésre voltunk utalva. A módszer használhatóságát látszik igazolni az a körülmény, hogy a schizofréniasokon végzett ilyen vizsgálatok — összehasonlítva a normális vizsgálati alanyok eredményeivel — több fontos tájékoztatást adhatnak (s már adtak is) az elmegőgyászatnak.

Bizonyára a nyelvtudomány számára sem lesznek haszontalanok ezek a lélektani vizsgálatok. Igaz, hogy e sorok írójának véleménye szerint az, amit Osgoodék és társai mérnek, nem annyira a jelentés, inkább a fogalom. De még így is sok érdekes eredményre juthatnak. Nagy kár, hogy Osgoodék — bibliográfiájuk tanúsága szerint — még az amerikai nyelvészeti szakirodalmat is csak néhány kézikönyv formájában ismerik, az európai nyelvészek és pszichológusok jelentéstani munkáinak pedig hírét sem hallották.

Antal László

Mesterséges hold vagy műhold?

I.

Egy közkeletű, sokszor feldolgozott anekdota szerint a legkönnyebb és legnépszerűbb foglalkozás az orvosé. A fejedelem udvari bolondja úgy bizonyítja be ezt a merész állítást, hogy fogfájást tettet, és összegyűjti azokat az orvosi tanácsokat, amelyekkel a minden rendű és rangú emberek elhalmozzák. Vajon melyik a legegyszerűbb mesterség, ha nem az, amelyhez ennyien értenek?

E kis történet jutott eszembe — és riasztott meg —, amikor végre elszántam magam, hogy válaszolok Sz. Kispál Magdolna részben hozzám intézett cikkére egy közérdekű kérdésről (Nyr. 82 : 19—23). Mert van még a gyógyítás művészeténél is népszerűbb foglalkozás, és ez a nyelvészeké. Ha valaki néhány cikk vagy könyv megírása útján távoli kapcsolatba kerül az irodalommal, esetleg egyszerűen csak szereti a jó regényeket, máris a nyelvhelyességi és stíluskérdések avatott mesterének vallhatja — és vallja is — magát. Elvégre csak ismerjük azt a szerszámot, nyelvünket, amellyel évtizedeken át naponta dolgoznunk kell?

Nem, nem ismerjük. Minthogy pedig minden ilyen „műkedvelősködést” lehetõleg szeretnék elkerülni, örömmel olvastam a Nyelvőr cikkében a *mű-* előtagú szóösszetételek jelentésárnyalatainak szakszerű megvilágítását. Ha mégis szólásra jelentkezem az űrhajózás helyes magyar kifejezéseinek megkeresése érdekében, akkor nem a szóelemző nyelvessel kívánok vitába szállni (akinek érveit természetesen elfogadom), hanem a nem minden oldalról tájékozott, mégis kategorikusan ítélező cikkíróval. A vitát lehetségesnek, sőt szükségesnek tartom, egyrészt mert nyelvi szempontból — mint megtudtuk — egyik elnevezés sem helytelen, s köztük ízlés szerint válogathatunk, másrészt mert ezenkívül is számos asztronautikai szakkifejezés keresi még jó magyar megfelelőjét, tehát a problémával érdemes foglalkozni.

Kezdjük talán a kérdés történetével. Kispál Magdolna 1957. október 11-e óta ismeri a *műhold*, október 12-e óta pedig a *mesterséges hold* kifejezést. Akik viszont régebben érdeklődnek az űrhajózás tudományos problémái iránt, azok már két évvel előbb tanúi voltak egy kisebb méretű sajtóharcnak, melynek során az addig uralkodó *mesterséges bolygó*-t — legalábbis az igényesebb ismeretterjesztő lapokból — kiszorítottuk. Még 1955 nyarán írtam az Élet és Tudományban : „Leggyakrabban a *mesterséges bolygó* nevet használják — teljesen helytelenül, hiszen a kis MOUSE és az óriás űrállomás egyaránt a Föld körül kering, tehát *hold* és nem *bolygó*” (35. szám 1101). Azóta ezt az álláspontot magáévá tette az Asztronautikai Bizottság is, és immár évek óta mindenütt egységesen *mesterséges hold*-akról írtunk és beszéltünk. (Mellesleg az asztronautika és az asztronómia nem azonos fogalmak, s a terminológia kialakításában, illetve elterjesztésében a bizottság csillagász és nem csillagász tagjai — mérnökök, orvosok, meteorológusok, fizikusok stb. — csaknem egyforma szerepet játszottak.)

De miért választottuk a „gyámoltalanul vontatott” *mesterséges hold*-at a „csinos” *műhold* helyett? Teljesen új fogalomról lévén szó, olyan kifejezést kerestünk, amely

önmagában is érthető, nem szorul külön magyarázatra. S éppen a Kispál Magdolna által analogonként említett *műanyag* szóval kapcsolatban tapasztaltam nem egyszer, hogy a népszerűsítő cikkek szerzői külön hangsúlyozzák: ez a termék *műanyag* ugyan, de nem pótol semmiféle természetes anyagot. Vagyis bár történetileg nem indokolható ez a jelentésárnyalat, mégis úgy látszik, hozzátapadt valahogy a szóhoz — nyilván a sokféle protézis hatására. S még ha eltekintünk is ettől a körülménytől, egy ismeretlen új szót elfogadtatni mindig nehezebb, mint valamilyen jelzős szerkezetet — amelyből különben a jelző idővel el is maradhat. Mert a fejlődés útja külföldön mindenütt ez volt. Az orosz *iskusztvennij szputnyik Zemlja-ból szputnyik*, az angol *artificial satellite-ből*, a francia *satellite artificiel-ből*, a német *künstlicher Satellit-ből szatellita* lett a cikkek belsőjében és általában mindenütt, ahol a szöveg egyértelműsége a félreértést kizárja.

Figyeljük meg, hogy ezek az idegen kifejezések milyen hosszúak! Mindegyik legalább két szóból áll, és szótagszámát tekintve is mind hosszabb, mint a mi *mesterséges hold*-unk. S mégis ezek a hivatalos kifejezések világszerte. Miért tiltakozunk éppen mi a terminus technikus „vontatottsága” miatt, akik szputnyikot nem készítünk, és még hosszú ideig nem is fogunk?

De végső soron — mondhatnánk — döntsön mégis a közvélemény a *műhold* és a *mesterséges hold* között! Nos, a közvélemény pillanatok alatt döntött is — a *szputnyik* javára. Akár tetszik, akár nem, ez a rövid orosz szó (tulajdonképpen *útítárs*-nak vagy *kísérő*-nek kellene fordítani) a világ legtöbb nyelvében polgárjogot szerzett, és ugyanazt jelenti Magyarországon, Braziliában, Amerikában vagy a Szovjetunióban: a körülöttünk keringő új égitestek valamelyikét. Pontosabban *szputnyik*-nak nevezzük (és nevezzük is *szputnyik*-nak!) a Szovjetunióból felbocsátott holdakat, melyekről amúgyis a legtöbb szó esik. A Floridából útnak indított holdacsákák neve pedig legyen — az eddigi gyakorlatnak megfelelően — *amerikai hold*. Úgy hiszem, ez a legrövidebb és legegyszerűbb megoldás.

— Dehát a *szputnyik* szó rettentően „kedvetlen hangzású”! — hallom az ellenvetést egyik-másik nyelvészünk részéről. Ezen a ponton, sajnos, nehéz egyetértésre jutni. Éppen a Nyelvőr január—márciusi száma szolgáltat kitűnő példát arra, hogy mennyire különböző az ízlésünk a szavak szépségének megítélésében (vö. Nyr. 82 : 27—33). Hiszen akad a pályázók között, akinek éppen az „együttmunkálkodás” szó tetszik a legjobban! Ha nyelvünk befogadta az olyan mássalhangzótorlódással kezdődő idegen szavakat, mint a *sport* vagy a *sztáryk*, miért ne történhetne meg ugyanez a szputnyikkal is? A köznyelv ebben — mint tudjuk — nagyon következetlen (hiszen például a *telegram*-ból *távirat* lett, de a *telefon*-t nem nevezzük *tárbeszélő*-nek), úgyhogy ne bocsátkozunk jóslásba a *szputnyik* szó jövőjéről sem. Viszont letagadhatatlan, hogy a *holdbéli* kikopott a magyar nyelvből, míg a *szputnyik* és a *mesterséges hold* annyira állandósult már, hogy a szóhasználat erőszakos megváltoztatásának sok értelmét nem találom. A *szputnyik*, *holdacska*, *új égitest*, *amerikai hold* stb. kifejezések mellett használjuk a *műhold* szót is, ha éppen változatosságra törekszünk, de maradjon hivatalos a *mesterséges hold*, s ennek analógiájára — például — a *mesterséges meteor* is. Mert ha *műmeteor*-t írunk *mesterséges meteor*, *műelem*-et *mesterséges elem*, sőt *mű sarki fényt* *mesterséges sarki fény* helyett (ezek a valóban mesterséges termékek, illetve jelenségek mind megvalósultak már), akkor a sok „műzés” hatására végül még a *műmezon* (μ mezon) is *mesterséges mezon*-ná válik!

Szeretném inkább néhány friss problémára felhívni a nyelvészek figyelmét. Több asztronautikai fogalomnak még egyáltalán nincs magyar neve. Hogyan fordítsuk le például a legújabb amerikai rakéta-kísérletsorozat elnevezését, a *Far-side program*-ot? Vagy a vizuális szputnyik-megfigyelő állomások igen elterjedt angol rövidí-

tését, a *Moonwatch station*-t? Szinte nevetséges a nagy múltú British Interplanetary Societyt Bolygóközi Társaságként emlegetni, noha a „bolygóközi közlekedés” már elfogadott kifejezéssé vált. Végül megemlítem, hogy az asztronautika most születő ágainak magyar elnevezése körül annyi nehézséggel találkozunk, hogy a nyelvészeti segítség valóban elengedhetetlennek látszik. Javaslom ezért, hogy az MTA Nyelvművelő Bizottságának és a TIT Asztronautikai Bizottságának e témakör iránt érdeklődő képviselői tartsanak néhány közös megbeszélést, ahol megismerhetik egymás szempontjait, és kiválaszthatják a legmegfelelőbb kifejezéseket. A nyelvészek segítségét — úgy hiszem — hálás örömmel fogadja majd mindenki, aki az űrhajózás tudományos eredményeinek ismertetésével foglalkozik.

Almár Iván,
az Asztronautikai Bizottság
titkára

II.

Mint Almár Iván cikke mutatja, az űrhajózás egyik legkitűnőbb szakembere szíves érdeklődéssel fogadta a *mesterséges hold*-ra vonatkozó nyelvi megjegyzéseket (Nyr. 82 : 19 kk.). Ez a szíves érdeklődés válaszra kötelez. A dolog természetéből folyik, hogy a válasz vitatkozó jellegű, de ez bizonyára nem ellenkezik a cikkíró óhajával, aki a vitát maga is „lehetőségesnek, sőt szükségesnek” tartja.

1. Meggyeztünk már abban, hogy a *mesterséges hold* nyelvhelyességi szempontból kifogástalan, és úgy látom, abban is egyetértünk, hogy szakmai szempontból a *műhold* sem kifogásolható. De ha ez így van, miért ne válasszuk a nyelvtanilag megfelelőbb, és rövidebbé miatt mindenképp könnyebben kezelhető *műhold*-at? Készséggel elhiszem, hogy az űrhajózási szakirodalomban már évek óta használatos a *mesterséges hold* elnevezés (talán érthető és megfogható, hogy magam ezt a szakirodalmat nem ismerem), azonban már múltkori cikkemben utaltam arra (igaz, a rövidség kedvéért csupán zárójelben), hogy egy-egy műszó nyelvi formája akkor válik „közüggyé”, mikor használata már nem korlátozódik a szakemberek körére. A *mesterséges hold*-dal volt már találkozásom azelőtt is, ha jól emlékszem 55 vagy 56 nyarán, a budai Uránia egyik esti előadásán, s bizony már akkor sem tetszett. De ugyanazon az előadáson néhány más kitűnő műszozt hallottam (*űrhajó*, *űrállomás* stb.), s azt gondoltam, hogy azok a szakemberek, akik ezeket a pompás szavakat alkották, találnak majd a *mesterséges hold* helyett is valami megfelelőbbot addigra, mire a fogalom és neve a nagy nyilvánosság elé kerül.

Ha határozott különbséget teszünk — mint ahogy kell tennünk — a szaknyelv és a köznyelv között, akkor tárgyaltannak bizonyul az az aggodalom, hogy „a sok »műzés« hatására végül még a *műmezon* (μ mezon) is *mesterséges mezon*-ná válik”. A szakember ugyanis mindig pontosan tudni fogja, hogy μ -mezonról és nem *mesterséges mezon*-ról van szó, az avatatlantól pedig az a bizonyos mezon lehet akár *mesterséges*, akár μ , akár ν , akár λ , mert egyik épp oly értelem nélküli hangsor számára, mint a másik.

Talán az űrhajózásra vonatkozó tájékozatlanságom az oka, hogy nem tudok veszedelmet látni abban sem, ha a *mesterséges meteor*-ból *műmeteor* lesz, a *mesterséges elem*-ből pedig *műelem*. Sőt az utóbbiakat sokkal jobbaknak találom, mert mint aránylag rövid összetételek, könnyebben kezelhetők a hosszadalmas jelzős szerkezeteknél. Hogy pedig a könnyű kezelhetőség mily fontos, azt éppen a vitacikk harmadik példája mutatja igen szemléletesen. A *mesterséges sarki fény* ugyanis valóban nem alakítható át *műsarki fény*-nyé, mégpedig azért nem, mert már az alapfogalmat magát jelzős szerkezet fejezi ki: *sarki fény*. Ha ez elé még egy jelzőt teszünk, nyelvrékünk az új

jelzőt önkénytelenül a régihez kapcsolja, mintha valamiféle *műsark*-ról lenne szó. Ez a példa tehát csattanósan bizonyítja a rövid szóösszetétel előnyét a jelzős szerkezettel szemben. Mert nyomban megoldódik a nehézség, mielőtt a *sarki fény* helyett *sarkfényt* mondunk. A szóösszetételnek ez a módja általános nyelvünkben: *asztalláb*, *madárdal*, *munkaverseny* stb. stb. A *műhold* is ilyen. Az összetett szó elé aztán a félreértés veszélye nélkül tehető bármilyen jelző, akár a *mű*- is: *műsarkfény*, vagy írásban talán még inkább *mű-sarkfény*. Nyelvhelyesség szempontjából ez épp oly kifogástalan, mint a *mesterséges sarki fény*, s aki megérti az egyiket, az nem akad el a másikinál sem. Tehát mind a kettő jó, de a rövidebb nyelvileg jobb, mert egyszerűbb és tömörebb.

2. Készséggel elhíszem a szaktudósna, hogy a *szputnyik* szó polgárjogot nyert a világ minden nyelvében. A cikk ide vágó mondataiból azonban arra következtettek, hogy csak a szovjet műholdakat nevezik így, az amerikaiakat nem. Ha következtetésem helyes (ezt, sajnos, nem áll módomban a szakirodalomból ellenőrizni), akkor ezzel a szóhasználattal egyet is érthetünk. Ez esetben ugyanis nem a *műhold fogalmát* jelöli a *szputnyik* szó, hanem a műhold megvalósításának egyik, szovjet típusát, szemben a másik, amerikai típussal. Kivitelben, megoldásban, sőt talán elvi alapvetésben is lényeges eltérés lehet a két típus között, s ha meg akarjuk őket különböztetni, annak valóban legegyszerűbb módja a *szovjet hold* (vagy akár *szputnyik*) és *amerikai hold* megjelölés. Ha azonban elvileg beszélünk a műholdról — mint az űrhajózást előkészítő fontos kísérleti alkotásról —, akkor nem használhatjuk a *fogalom* neve helyett az alá tartozó típus nevét, mert az ilyen szóhasználat félrevezető, s így nemcsak nyelvileg, hanem logikailag is helytelen volna.

3. Igaza van a cikkírónak abban, hogy a szavak „szépségére”, „csinosságára” vonatkozólag nehéz egyetértésre jutni. Valóban a de gustibus non est disputandum általános érvénye alól a szavak világa sem kivétel. De azért itt is megvannak azok a bizonyos Horatiusi határok, quod ultra citraque nescit consistere verum. Ezt szépen igazolja a vitacikknek az a megjegyzése, hogy „akadt a pályázók között, akinek éppen az »együttmunkálkodás« szó tetszik legjobban!” A felkiáltójel mutatja, hogy a cikkíró nem ért egyet ezzel a választással, s ebben megint teljesen igaza van. Azok a pályázók, akik ilyen *együttmunkálkodás* meg *gyermekem*-féle szavakat ítélték legszebbeknek nyilván összetévesztették a szót a fogalommal, pedig a kettő nem azonos. A szó a fogalom nyelvi jele, tehát nem csupán értelme van, hanem nyelvi formája, hangalakja is, valamint többnyire mindkét összetevőhöz fűződő hangulati velejárója (l. pl. Gombocz: Jelentéstan 17 kk.). Egy szót csak akkor lehet amaz emlegetett határok közt több-kevesebb érvénnyel szépnek mondani, ha az ítéletben mind a három tényezőt figyelembe vesszük, mert csak a három együtt teszi a szót valóban szónak.

Az idegen nyelv ismeretlen szavából azonban a hallgató vagy olvasó számára hiányzik két tényező: az értelem és a hangulati velejáró. Mikor tehát ítéletet mond, tulajdonképpen nem egy szót, hanem egy hangsort ítél szépnek vagy csúnyának, kellemesnek vagy kellemetlennek. Ha ez elvi síkon nézzük a dolgot, akkor a *szputnyik* bizony a magyar fülnek ha nem is „rettentően”, de nem is kellemesen hangzik. Hangsúlyozom persze, hogy a magyar fülnek, mert az orosz embernek a kérdéses szó bizonyára épp oly otthonosan semleges hatású, mint a magyarnak az *útítárs* vagy a *kísérő*. Igaz, hogy van nyelvünkben *sport* és *sztrájk* (van ám *spájk* sőt *speiz* is, s ha „akadékoskodó” nyelvtisztogatók nem küzdöttek volna ellene, talán még *strimfli* is volna!) — de ezek és társaik még most is kirínak a magyar szavak sorából. Nem hiszem, hogy nyelvünk jellegének, belső harmóniájának, fejlődésének hasznára válnék, ha az ilyen szavakat szaporítani igyekeznénk.

4. Bizonytal magyon igaza van a cikkírónak abban is, hogy az űrhajózás terén még igen sok új szakkifejezés várja jó magyar megfelelőjét. Ezeket a jó magyar meg-

felelőket minden áron meg kell, és meg is lehet találni. Csak nem szabad ragaszkodni ahhoz az elképzeléshez, hogy a magyar szónak pontosan fednie kell az idegent. Ez úgyis lehetetlen. Hogy miért, azt nyelvünk egyik legtudatosabb művésze, Kosztolányi így okolta meg: „egy nyelv szavát sohase fejezheti ki hiánytalanul egy másik nyelv szava, pusztán fogalmilag, megközelítőleg. Nemcsak azért, mert minden szónak megvan a maga külső idoma, zenéje, hanem azért is, mert minden szóhoz a hangulati velejárók szinte végtelen mellékkerülete kapcsolódik, melyek csak egy közösség életének, történetének tüzetes ismerete által érthetők meg” (Erős várunk, a nyelv 132).

Ha azonban egy szó vagy kifejezés a nagy nyelvközösség számára merőben új, akkor még semleges hatású, nincs hangulati velejárója. Azért nem tudom megérteni, miért volna „nevetséges a nagymúltú British Interplanetary Societyt Bolygóközi Társaságként emlegetni”. Valóban, miért is volna nevetséges nekünk, ha az angoloknak nem az? Az idézett megállapításban valószínűleg a szaktudós mondott véleményt, a szaktudós, aki kutatásai során angol nyelvű tanulmányokban lépten-nyomon találkozik a British Interplanetary Society névvel, s az neki jólismert, meghitt és magától értetődő: már megkapta azt a melléköngét, azt a hangulati velejárót, mely számára az ajánlott, mindenképp kifogástalan magyar fordításból hiányzik. De az űrhajózás szakmai kérdéseiben járatlanok számára (pedig ezek vannak óriási többségben) a Bolygóközi Társaság egy csöppet sem „nevetséges”, viszont érthető — míg az angol elnevezés az angolul nem tudók számára (és vitathatatlanul ezek is óriási többségben vannak) teljesen érthetetlen. Épp oly érthetetlen, mint például a görög-latin keverék *asztronautika* szó azoknak, akik nem tanultak klasszikus nyelveket (s megintcsak ezek vannak túlnyomó többségben). Meg lehet természetesen magyarázni, hogy az *asztronautika* annyi mint ’űrhajózás’, s akkor előbb-utóbb minden ember megérti, megszokja, s lassanként talán bele is töri nyelvét és fülét abba a magyar beszédbe oly idegenül árváskodó szóba — de mi szükség van erre? Nem volna sokkal egyszerűbb mindjárt a kitűnő leleménnyel megalkotott *űrhajózás*-t használni? Régi igazság, már Apáczai Cseri János hirdette nálunk, hogy tudományt csak anyanyelven lehet a széles tömegek közkincsévé tenni. Egy pillanatra sem lenne szabad elfelejteni, hogy a nyelv tisztaságáért, épségéért, „csinosságáért” folyó küzdelem nem „csupán” a nyelv ügye, hanem egyben a közműveltség emelésének ügye is. Mivel szocializmust építő korunkban különös hangsúly van az utóbbin, többek közt éppen azért nem mondhatunk le az előbbiről sem.

Az MTA Nyelvművelő Bizottsága bizonyára őszinte örömmel üdvözlöi azt az indítványt, hogy a TIT Asztronautikai Bizottságával közös megbeszélésen vitassák meg az űrhajózás keletkezésben levő ágainak magyar elnevezéseit, s a tudományos műszavak magyar megfelelőinek kérdését. Mindkét fél tudja, hogy a feladat nem könnyű, hiszen egy új tudomány magyar szaknyelvét kell valósággal megteremteni. A nehézségek ismerete azonban természetesen nem lehet jogcím a halogatásra, vagy éppen a semmittevésre. „Tudósainknak is számba kell . . . venniök, hogy elődeik, *Földi* a fűvész s *Bugát* az orvos, a tudománnyal együtt a nyelvet is művelték, hogy ők és társaik, a költők és írók alkották vagy támasztották életre a népnyelvből — alig egy évszázaddal ezelőtt — ezeket az azóta vérünkbe ivakodott tudományos szavainkat: *agy, anyag, drám, ásvány, ázalék, ázalach, cincér, csáp, csontváz, dagály, egyenlítő, fénykép, földrengés, hasáb, henger, hullám, lomb, puhány, sarj, vihar* stb. stb. Bűnösen sáfárkodik a rábizott örökséggel az, aki elkótyavetyéli, ahelyett, hogy gyarapítaná. Ha valaki egy nyelven ír, mindig le kell mondania bizonyos előnyökről, melyeket egy másik nyelv biztosítana számára, de ami elvesz a vámon, megtérül a réven. Alig akad oly árnyalat, melyet hajlékony, rugalmas, gazdag nyelvünkön ma nem fejezhetnénk ki” — írja Kosztolányi (A tudomány nyelve, i. m. 173 kk.).

Sz. Kispiál Magdolna

III.

Sz. Kispál Magdolna meggyőzően mutatta ki nemrégiben (Nyr. 82 : 19—23), hogy alaptalan a *műhold* szót ért vád, mely szerint ez csak 'holdpótló'-t jelenthet, s így nem alkalmas a föld körül keringő mesterséges égitestek megjelölésére. Több olyan *mű-* előtagú összetétel sorában, amely nem 'valaminek a pótlójá'-t jelenti, hivatkozik korunk egy másik nagy technikai vívmányának elnevezésére : a *műanyag* szóra. „Ezzel a névvel — írja — általában oly anyagokat illetünk, melyeket az ember a maga szükségleteinek megfelelően hozott létre, egyenest úgy szerkesztve őket, hogy kielégítsenek bizonyos meghatározott igényeket, például hőálló, rugalmasak, nagy teherbírásúak stb. legyenek. Ezek már csak azért sem utánozhatják vagy pótolhatják a természetes anyagokat, mert nincs is közvetlen »mintájuk« a természetben” (i. h. 22). — Érveléséhez — csattanóként — hozzátehetjük a műanyagkereskedelem jelszavát, mely tömören és hatásosan cáfolja a *mű-* előtag jelentéséről kialakult balhiedelmet : „A *mű-anyag* nem *póti anyag*” (olvasható például Budapesten a Rákóczi út 61. sz. alatti műanyagbolt kirakataiban).

Rácz Endre

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Rühell. Kálmán Gyulának a *rühell* igére vonatkozó kérdésére a következőket válaszolhatjuk :

A szó már megvan a Magyar Tájszótárban (1897—1901), tehát az ottani adatok szerint a múlt század végén használatos volt a nyugati (dunántúli és palóce) nyelvjárásokban. Nyilván a Budapestre költözött vidékiek révén terjed el a fővárosban is, itt emlékezetünk szerint már a huszas, harmincas években hallhattuk. Balassa szótára is felveszi (1940.), s belekerül a most készülő Értelmező Szótárba is. Irodalmi szónak azonban nem tekinthető ; az említett helyen (ti. a Jónás könyve című versében : „*rühellé* a próféta-ságot”) Babits is inkább egyéni, erőteljes, népies zamatú kifejezésként használta. Móricz is írja egy helyütt önéletrajzában : „*Rühellették* a paraszti sort”. Az ő elbeszélésébe a szó hangulata jól beleillik.

K. M.

Sárga, mint a kikirics. Finta Jenő furesállja e szólást ; arra hivatkozik, hogy a kikirics virága nem sárga, hanem lila.

Válaszunk : A probléma oka az, hogy a *kikerics* (*kikirics*) név nem azonos virágot jelent országosan. Egyrészt jelenti a *Colchicum autumnale*t, amelynek egyes vidékeken *vetővirág*, *kigyóbagyma* stb. is a neve. Ez őszi, lila virág, réteken van. Másrészt igen nagy területen így hívják a *pityangot* (*gyermekláncfű*, *tejesgaz* stb.), amelynek sárga a virága. Ez az alapja a „sárga, mint a kikirics” szólásnak.

L. L.

Mérlegelés—értékelés, értékelés—ítélés. Szentpéteri Imrének a címül írt szópárok jelentésbeli különbségére vonatkozó kérdésére a következő választ adjuk :

A *mérlegelés* és az *értékelés* között az látszik a legfontosabb különbségnek, hogy a *mérlegelés* két dolognak, két körülménynek az egymással való viszonyba állításán, valamely szempontból való összehasonlításán alapszik, az *értékelés*nek ellenben egy

alkalommal csak egy dolog a tárgya, és ezt az egy dolgot soroljuk be valamely értékrendbe. A mérlegelés a döntést megelőző lelki tevékenység, értelmi munka, melynek logikai ítélet lehet az eredménye. (Pl. *a körülményeket mérlegelve valamit helyesnek, igaznak, jónak ítél.*) A mérlegelés és az értékelés között levő, fent említett különbség rendszerint nyelvileg is kifejeződik abban, hogy a mérlegel ige után gyakran többes számban áll a tárgy (pl. *a bíró mérlegeli az adatokat, a vallomásokat*, azaz egymással összevetve vizsgálja őket), az értékel után azonban egyes számú tárgy is következhet, vagyis egyetlen adatot, vallomást is lehet értékelni. Ha e kis jelentéskülönbséget tekintetbe vesszük, sem a mérlegel, sem pedig az értékel nem kifogásolható nyelvhelyességi szempontból.

Bizonyítás során mind az értékelésnek, mind pedig a mérlegelésnek lehet szerepe. Módszernek azonban aligha mondhatnánk őket, inkább célravezető eszköznek tekinthető mindkét eljárás.

Az értékelés és az ítélet jelentése között nem fokozati, hanem tartalmi különbség van. Az ítélet igével valamilyen jellegű döntést fejezünk ki (pl. *igaznak, helyesnek ítélek valamit*, a. m. valamiről úgy dönt, hogy az igaz, helyes), az értékel ellenben valamely értékrendbe való besorolást jelent (vö. *kevésre, sokra, többre, legtöbbre értékel*, vagy még inkább: *tíz forintra, húsz forintra* stb. értékel). Az ítélet ezenkívül rendszerint tiszta logikai műveletre utal (ezért válhatott logikai műszóvá az *ítélet*), az értékelés folyamatába azonban gyakran érzelmi motívumok is belejátszanak, és ezért az értékelő állásfoglalásnak gyakran szubjektív jellege van, ami az ítélet fogalmi tartalmához vagy egyáltalán nem, vagy csak sokkal kevésbé tartozik hozzá. Talán ezért érzik úgy, hogy „az értékelés ... kevesebbet jelent az ítéletnél”. Ha logikai érték szempontjából nézzük a két szóban forgó cselekvést, igaz is ez a megállapítás, ellenben téves akkor, ha az értékelésben az ítéletnek mintegy az előzményét vagy kisebb fokát látjuk.

O. N. G.

Pecset — bélyegzés. Kostyán Ákos szerint *pecset* szóval joggal csak a pecsetnyomóval végrehajtott cselekvés eredményét nevezhetjük; a bélyegző lenyomata *bélyegzés*. •

Véleményünk szerint a mai köznyelvben nem lehet olyan élesen elkülöníteni a pecsetnyomónak és a bélyegzőnek a lenyomatát, ahogy véli; igaz, a pecsetnyomóval végrehajtott művelet eredményét nem mondhatjuk *bélyegzés*-nek, hanem csak *pecset*-nek, ám bélyegzővel *pecset*-et is üthetünk valamire, a vele végzett művelet eredményét nem kell okvetlenül *bélyegzés*-nek hívunk. A *pecset*-nek 'bélyegzés' jelentését újabb szótáraink is feltüntetik. Ország László Magyar—angol szótárában a *pecset* 2. jelentése ez: „(bélyegzés) stamp, cancellation(-mark)”. Hasonlóképpen: Halász Előd Magyar—német szótárában a *pecset*-nek nemcsak *Siegel*, hanem *Stempel* megfelelője is van.

Ami a kérdés elvi vonatkozásait illeti, igaz van abban, hogy törekednünk kell a fogalmak pontos megjelölésére, illetőleg elkülönítésére, arra, hogy mindent a maga nevének nevezzünk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szavakra minden áron rá kell erőltetnünk a „logikus” jelentést; ha a nyelv szokás szentesített egy-egy szójelentést, el kell fogadnunk, még ha nem érezzük is egészen logikusnak.

Egyébként a bélyegző lenyomata egészen természetes úton nyerte *pecset* nevét: amikor a bélyegző használatba jött okiratok hitelesítésére, a vele végzett művelet eredménye — a szerepbeli hasonlóság alapján — átvette a korábbi hitelesítő eszközzel, a pecsetnyomóval létrehozott hitelesítő jelnek a nevét. Ez annál könnyebben megtörténhetett, mivel adott esetben a 'hitelesítő jel' mozzanat volt a fontos, nem az, hogy azt

milyen eszközzel lehet létrehozni. Maga a *pecsét* sem jelöl (eszközzel végrehajtott) cselekvéshez kapcsolódó eredményt, ellenkezőleg, a művelet nyerte a *pecsét*-ről a nevét: *pecsétel* a. m. 'pecsétellát'. Az a jelenség különben, hogy egy tárgynak a neve a tárgy bizonyos jegyeinek a megváltozása után is megmarad, illetőleg átszármazik egy több vonatkozásban más, de lényegében ugyanolyan funkciójú másik tárgyra, nem tartozik a ritkaságok közé, inkább igen is gyakori módja a szójelentések alakulásának.

R. É.

Bejelentkezés. Tolnai Pál helyteleníti ezt a kifejezést: „az országban tartózkodó külföldi állampolgárok *bejelentkezése*”.

Valóban úgy tapasztaljuk, hogy gyakran szükségtelenül használják az igekötőt: *bekönyvelnek* valamit, amikor *könyvelik*, *teközölnek* az újságok egy cikket, pedig csak *közlík* stb. Azért persze nem szabad ok nélkül hibáztatnunk minden új igekötős alakulatot. Már régóta van *bejelentő lap*, rendőrségi *bejelentés*; ha valaki saját maga végzi, kell hogy végezze ezt a bejelentést, annak a cselekedete *jelentkezés*, de esetleg *bejelentkezés* (a *bejelentés* mintájára). Mi úgy érezzük, hogy ez a *bejelentkezés* már rendőrségi műszóvá lett, s olyanformán kezd megoszlan a két szó jelentése, hogy a *jelentkezés* 'puszta megjelenés, megmutatkozás', a *bejelentkezés* pedig 'megjelenés személyi adatok-bejegyzése, bediktálása végett'. A *bejelentkezés* szabályszerű képzés. Önnök még nyilván szokatlan, de hisz általában az új szokatlan, még akkor is, ha jó.

F. G.

Szinte — szintén. P. Györgyné a címül írt szavak jelentése, szófaja, használati köre iránt érdeklődik.

Válaszul írjuk: A *szinte*—*szintén* szavak kérdése elég bonyolult. A két szó ugyanis mai nyelvhasználatunkban nem azonos értékű. A *szinte* 'kevés híján, csaknem majdnem' jelentésű módosító szó. Például *Szinte belebetegedett a bálnába. Szinte gyökeret vert a lába, amikor meglátta.* — A *szintén* viszont 'is' jelentésű kapcsolatos kötőszó, amelyet igen gyakran használunk mellérendelő kapcsolatos mondatainkban. Például *Az anyja beteg, az apja szintén gyenge. Én szintén az iskola felé tartok.*

A *szinte* és a *szintén* szavak itt bemutatott használata tehát helyes. Más kérdés azonban, hogy a régi magyar nyelvben és egyes mai nyelvjárásokban a *szinte* szót is használták, illetőleg használják a *szintén*-nel azonos, tehát 'is' jelentésben. Például *Kati szinte készül a bálba. Anyja szinte megbetegedett.* Ezeket a mondatokat csak mint nyelvjárási alakulásokat tarthatjuk számon, az irodalmi nyelv és a köznyelv szempontjából azonban már helyteleneknek kell ítélnünk őket. A *szinte* módosító szó helyett itt csak a *szintén* kötőszó állhat meg helyesen. Vagyis ezeknek a mondatoknak így kell hangzaniuk: *Kati szintén készül a bálba. Anyja szintén megbetegedett.*

B. L. É.

Frizsider vagy fridsider? Vetter László levelében aziránt érdeklődik, hogyan kell ejteni a 'hűtőszekrény' jelentésű *frigidaire* szót.

A *frigidaire* francia, ennél fogva a magyar beszédben (az ilyen szók ejtésének hagyományába is beleillően) így kell mondanunk: *frizsider*. Arra semmi okunk sincs, hogy a szót angolosan *fridzsider*-nek ejtsük; az angolban nincs is meg ez a szó, ott *refrigerator* a neve a hűtőszekrénynek (ez az angol szó került bele az oroszba, *refrizserator* alakban). A németek többnyire *frigider*-nek ejtik *frigidaire* szót, az osztrákok *zs*-vel vagy *dzs*-vel (vö. a lipcei Bibliográfiai Intézetnek 1954-ben megjelent *Fremdwörterbuch* című kiadványával). Lehetséges, hogy osztrák, illetőleg német hatás nálunk a *fridsider* és a *frigider* ejtés.

A *frigid* 'hideg, rideg, érzéketlen' (főleg : nő) a latin *frigidus*, -a, -um melléknév átvétele, német közvetítéssel. Ebben a szóban a *g* természetesen magyarul is *g*-nek hangzik. Végző fokon a latin *frigidus*-ból ered mind a francia *frigidaire*, mind az angol *refrigerator* meg több más nyelvnek hasonló szava.

A mi *hűtőszekrény* összetételünk a német *Kühlschrank*, *Kühlkasten* tükrözése. De azért bátran használhatjuk; inkább *hűtőszekrény*-ünk legyen, mint bizonytalan-kodva így-úgy ejtett, teljesen idegen *frigidaire*-ünk.

F. G.

Szórend. Rudas J. azt írja, hogy feltűnnek neki a Rádió adásaiban az ilyen fordulatok : *Le kívánjuk szögezni*, illetőleg : *Ki óhajtjuk bővíteni*.

Nem is csodáljuk. Ezek nyilván a *le akarjuk szögezni*, *ki akarjuk bővíteni*, *be tudjuk mutatni* stb. mintájára alakultak; ám a mai igényesebb nyelvszokás mégsem szentesíti őket.

Az igekötős ige főnévi igenévi formájának ilyen megszakított szórendje első sorban a *fog* segédigés jövőre jellemző : *el fogunk veszni*, *oda fogjuk adni* stb. De ilyen a szórendje azoknak a főnévi igenévi alakoknak is, amelyek a *kell*, *lehet*, *szabad* típusú igei, illetőleg névszói állítmányok mellett alanyként, vagy az *akar*, *tud*, *bír*, *képes* típusú igei, illetőleg névszói állítmányok mellett tárgyként állnak, — ha ez a főnévi igenév erősen hangsúlyos. Például : *A két leány szívnek okvetlenül meg kellett nyílnia egymás előtt* (Mikszáth : Noszty 2 : 29); *El akarok magának mondani mindent* (Móricz : Rokonok 168); stb.

Ez a szórendet megszakító erő azonban nem jellemez minden hasonló — némileg módosító jelentésű — igét vagy névszót, csak a gyakoribbakat. Nincs megszakító ereje a mai igényesebb nyelvhasználatban az említett *óhajt* és *kíván* igének sem. Inkább csak ilyen példákat találunk rájuk : *óhajtja-e megnézni* (Gárdonyi), *egymást meg-előzni óhajván* (Krúdy). Elválást legfőljebb az olyanokban, ahol az igekötő még eléggé határozószói ízü, konkrétan rámutató; pl. : *rá se kíván emlékezni* (XIX. sz. vége; mindhárom adat az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából). — Ezek az igék legfőljebb a szorosabban összetapadt névszó + ige szerkezetű kifejezéseket (úgynevezett frazeológiai egységeket) szakítják meg, mint pl. : *Alkalmat óhajtottam önnek szerezni*; *börtönben kívánnod tartani* (Gárdonyi; ezek is a Nagyszótár anyagából).

Lehet, hogy a XIX. század első felében ez a megszakító erő több igére és névszóra kiterjedt, mint ma. Aranynál például ezt találjuk : *Idegen kalandoroktól Ki hagyá magát pusztítani* *Osaknem mindenéből* (János pap országa); Jókainál : *Át próbálta nyújtani* [a lécet] *az átellenben levő háztetőre* (A tűzőn át az égbe 33); *Temetvényi ráengedte* [!] *magát venni*, *hogy ... hálósobájába átsántikáltassa magát* (A kik kétszer hálnak meg 150). Ma azonban ezeknek megszokottabb formája : *hagyta magát kipusztítani*, illetőleg : *megpróbálta átnyújtani*; *engedte rávenni magát*. S még furcsábbak lennének ezek : *ki törekszem egyenlíteni*, *be igyekszem bizonyítani*, *rá iparkodik mutatni*, *fel tanácsos vinni*; jobbak meg nem szakított szórendben : *kiegyenlíteni törekszem*, *igyekszem bebizonyítani* stb.

*

Tóth István (Pécs) helyteleníti a tagadásos rész szórendjét ebben a mondatban : *Kár volt meg nem nézni ezt a filmet*; s így javítaná : *nem megnézni*.

Sajnos, a mai nyelvhasználatban valóban ez az utóbbi forma a gyakoribb; a *meg nem nézni* típusú megoldást sokan már nem is ismerik. Pedig ez a hagyományosabb,

s ez a nagyobb erejű tagadás. Vörösmarty még arról beszél, aki *lelkét el nem égeté* (A me-rengőhöz); Jókai is így ír: *El nem megyek innen* (A kőszívű ember fiai). A tagadásnak e formája az egyeduralkodó még ma is az igekötős igékből képzett ilyen főnevekben: *el nem fogadás (esetén)*; illetőleg ezek ilyen származékaiban: *megnemlámadási (szer-ződés)* (itt az egybeírás kivételes!). Sőt megvan ez még a nyomatékos tiltásban is: *Csak meg ne szakadjon szíve örömeben* (Arany: Toldi); *Észre ne vegyék, szóvá ne tegyék, Sáros lett a cipőm talpa* (ismert dal); *Meg ne lássam itt többet azt a púpost* (Németh L.: Gyász). Ez a forma tagadásként is, tiltásként is nyomatékosabb, mint a *nem megnézni*, illetőleg a *nem nézte meg* és a *ne nézd meg*. Észlelhető fokozatos visszaszorulása szegényedése nyelvünknek. Igaz: a tagadó, illetőleg tiltó szó e formában maga hangsúly-talan; de a szerkezet egészében véve mégis nyomatékos, pregnáns. Helyteleníteni sem okunk, sem jogunk nincsen; sőt nem ártana éppen terjesztenünk és használnunk, minthogy hangulatilag telítettebb a másíknál.

D. L.

Hogyan lett a márciusból április? Eddig úgy tudtuk, hogy a szeszélyes, hangulatát változtató embert *április*-hoz hasonlították, mint ama hónaphoz, mely szeszélyesen váltogatja a jó és rossz napokat. Így találjuk például Krúdy Gyulánál: „— Azért jött, hogy kínozzon? — szólalt meg elborulva Kövi Dinka, mintha *április* lett volna a kedve” (Napraforgó 1918. 210—1). Ha azonban elolvassuk Nádasdy Tamásnak egy 1559. február 8-án kelt, feleségének írt levelét, ezt találjuk benne: „Én tisztán olyan vagyok, mint az *márczius*, mert ű neki természeti, hogy napestig egynihányszor meg-változik, hol esős, hol szeles, hol penég tiszta. Azonképpen engemet is, niha az nátha, niha penég egyébféle, csak Isten tudja micsoda, nyavalyák bántanak, hol penég semmi dolgom nincsen” (Károlyi—Szalay: Nádasdy Tamás családi levelei 1882. 35). — Hogy lehet az, hogy éppen négyszáz évvel ezelőtt a *március* volt olyan szeszélyes hónap, mint most az *április*? Talán a természet változott volna meg? Aligha. Ennek valószínű oka a naptárreform. Tudjuk, hogy 1582. október 4-ig a Juliánus-féle naptár volt érvény-ben, attól kezdve pedig a Gergely-félét használjuk. A Gergely-naptár kiegyenlítette az előző naptár hiányait, s 1582. október 4-e után október 15-ét íratott. Ezzel a tíz nappal volt elmaradva a Juliánus-naptár, ezért az ő márciusuk vége a mi áprilisunk elejének felelt meg. Tehát a XVI. század magyarja a *március* második felében uralkodó szeszé-lyes időjárás analógiájára a szeszélyes embert *március*-nak nevezte, mi pedig, XX. századi emberek az áprilist tartjuk szeszélyes hónapnak és ennek alapján a szeszélyes embert *április*-nak. Így lett a *március*-ból *április*, a nyelv rugalmasan igazodott az új helyzethez.

P. Balázs János

Klemm I. Antal hetvenöt éves

Huszonhat évvel ezelőtt, 1932. szeptember 23-án egy fürge mozgású, csendes szavú tanár programadó előadását tartotta a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészeti Karán, — s ma erről az előadásról készített jegyzeteimet olvasgatva átfűt egykori tanárom fiatalos lelkesedése, amellyel akkor általános nyelvészeti elveit, a magyar és a finnugor nyelvtudomány alapvető kérdéseit elének tárta, amellyel még ma is újabb és újabb munkaterveit, de főként életműve betetőzéséül szánt finnugor összehasonlító mondat-tanának részproblémáit fejtegeti. Egykori tanáromat, a 75 éves Klemm Imre Antalt köszöntve ma is igaznak kell tartanom a nyelvtudomány fejlődéséről akkor feltárt összefüggéseket. A rendszeralkotás, az egységbe foglalás, az elvi összefüggések meg-látásának különleges képességével igazolta, hogy Humboldt nyelvelméletének folytatásai : Saussure, Cassirer és Weisgerber nyelvszemlélete egyaránt a beszéd és a nyelv ellen-tétének tanán, vagyis a tulajdonképpeni beszédés, mint tevékenység és ennek erd-ménye szembeállításán alapszik. (Ma például ugyanezt olvashatjuk P. Hartmann mű-vében : *Wesen und Wirkung der Sprache*. Heidelberg, 1958. 16 kk.) Első előadásában is néhány mondatban cáfolva a nyelvtudományi idealizmus egyik alapvető tévedését, hogy minden nyelv a valóságban csak egyéni nyelvek alakjában van meg, — e tétellel szemben meggyőző erővel fejtegette, hogy a nyelv szociális természetű, kollektív jel-legű produktum, és e társadalmi nyelvi rendszer törvényszerűségei határozzák meg az egyéni nyelv egyes beszédaktusainak lefolyását. Ehhez kapcsolva hangsúlyozta, hogy a nyelvtudomány feladata a nyelvtények leírásán kívül a nyelvfejlődés egyéni és társaslélektani, valamint logikai feltételeinek, okainak, vagyis a nyelvtények szer-kezeti adottságainak és rendszerszerű összefüggéseinek vizsgálata. Klemm I. Antal mély humánusmot tükröző emberi egyénisége, rendkívüli szerénysége és első előadásá-ban is megnyilatkozó nagy tudása, kristálytisztá logikája vonzott engem első féléves hallgató koromtól kezdve a nyelvtudományhoz, s őt köszöntve köszönöm neki, hogy emberi mivoltunk egyik leglényegesebb tényezőjéhez, a nyelvhez és főként az anya-nyelv törvényszerűségeinek ismeretéhez elvezetett.

Klemm I. Antal 1883. szeptember 1-én született Lékán (Vas m.), s gimnáziumi tanulmányait elvégezve a pannonhalmi tanárképző főiskolán magyar és latin nyelvből készült tanárvizsgálatra. 1908-ban megjelent első önálló munkájától kezdve (Baróti Szabó Dávid nyelve nyelvújítási szempontból. Bp., 1908. NyF. 50. sz.) a nyelvtudo-mánynak szentelte életét. A pannonhalmi főiskolán és a budapesti egyetemen végzett tanulmányai után továbbképezte magát Párizsban és Londonban 1909-ben, Brüsszel-ben, Stockholmban, Rómában és Laibachban 1910-ben, majd 1911-ben és 1913-ban finn és orosz nyelvi tanulmányokat folytatott Helsinkiben és Pétervárott. 1910-től kezdve 1932-ig a pannonhalmi tanárképző főiskolán a magyar és finnugor nyelvészetet adta elő, majd 1932. szeptember 21-én meghívással a Pécsi Tudományegyetem magyar és finnugor nyelvtudományi tanszékére nevezték ki, s itt tanított a Pécsi Tudomány-egyetem Bölcsészeti Karának megszüntetéséig. Az 1940/41. tanévtől kezdve nyugalomba

vonulásáig, 1955. augusztus 1-ig a Szegedi Tudományegyetemen a magyar nyelvtudomány tanára volt.

Első kiemelkedőbb tanulmányait a finnugor nyelvtudomány addig eléggé elhanyagolt területéről, a mondattanból írta. Ezek közül említésre méltó „A mellérendelő és alárendelő viszony kifejezése az északi-osztják és a votják nyelvben” (Pannonhalmi Évkönyv 1911–12.), valamint „A vogul alárendelő viszony” (uo. 1915–16.). Az első világháború alatt finnugor anyanyelvű hadifoglyokat telepített Pannonhalmára finnugor nyelvi tanulmányai folytatására. A hadifoglyoktól gyűjtött szövegei közül ma is elismerést érdemel a „Mordvin szövegek” (Bp., 1917.) anyaga és ezek feldolgozásából megjelent tanulmányainak sora: „A mordvin alárendelő viszony” (NyK. 45 : 357), „A mordvin tárgyas igeragozás” (uo. 46 : 194), „A mordvin tagadó és tiltó szerkezetek története” (uo. 47 : 382). A finnugor mondattan problémái iránt tanúsított érdeklődését még számos értékes tanulmánya bizonyítja: „A létige szerepe az osztjákban és a vogulban” (uo. 46 : 386), „A vogul és az osztják tárgyas igeragozás” (uo. 47 : 85), „Zur Geschichte der sog. Tempora in den finnisch-ugrischen Sprachen” (FUF. 1925. évf.), „A finnugor mondat őstörténete” (MNY. 23 : 328) stb. Finnugor nyelvtudományi munkásságának elismerésül őt már 1925-ben a helsinki Finnugor Társaság tagjai közé választotta, majd 1938-ban az Észti Tudós Társaságnak is levelező tagja lett. A finnugor nyelvek mondattani kérdéseivel foglalkozva alakult ki benne évtizedek folyamán a finnugor összehasonlító mondattan koncepciója, s e készülő munkának egyik kis részletét tette közzé a Pais- emlékkönyvben „A létige mondatbeli szerepe” címen (Bp., 1956. 224–30). E tanulmánya sok szempontból figyelmet érdemel, tudniillik felveti és bizonyos vonatkozásban igazolja is, hogy „a névszói-igei állítmány nem finnugor alapnyelvi sajátosság, hanem az egyes finnugor nyelvek külön életében fejlődött a névszói állítmányból”, — de ugyanakkor nem válik világossá, hogy a már többször és több helyen felvetett ősi finnugor nominális mondat primátussága valóban igazolt-e, vagy az ősi finnugor állítmányi szerkezetek lehettek egyaránt névszóiak és igeiek.

Klemmnek a finnugor nyelvtudomány nem volt egyetlen munkaterülete, sőt életének egyik fő művét (Magyar történeti mondattan. 1–3. Bp., 1928–42.) a magyar nyelv történetéből írta. Simonyi nagy monográfiái után nagy jelentőségű feladat volt a magyar nyelv történeti mindattanának feldolgozása, s e téren Gombocz Zoltán is (Syntaxis. Bp., 1949.) inkább támaszkodik Klemmre, mint fordítva. Lehet, sőt valószínű, hogy egyik-másik megállapítása talán nem állja ki az idő próbáját, s talán helyesebb lett volna, ha mondattani rendszerét a maga egészében nem az alaki kifejező eszközök, hanem funkcionális alapon, a belső rendszer szerint csoportosította volna. De Klemm e művének megjelenése óta a mondattan terén minden kutatás vagy tőle indul ki, vagy hozzá tér vissza, s nem jelenhet meg egyetlen mondattani tanulmány sem, amelyik Klemm véleményét ne venné figyelembe. Ma is nagy jelentőségű tanulmányok egész sorát írta ötvenéves nyelvészeti munkássága alatt: „A *van* és *vannak* úgynevezett kihagyása” (MNY. 13 : 265, 14 : 104), „A névszói állítmány” (uo. 15 : 13), „A magyar mondat ősi elemei” (uo. 18 : 10), „Van-e állítmányi mellékmondat?” (uo. 19 : 29), „A tárgyas igeragozás mondattanához” (uo. 21 : 188), „A magyar igealakok használata...” (uo. 27 : 25), „A megengedő mondatok” (uo. 30 : 7), „Die indirekte Rede (oratio obliqua) im Ungarischen” (Verhandlung d. Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Tartu, 1938.), „A magyar szórendi formák eredete” (NyK. 56 : 154) stb. Ki győzné e rövid megemlékezés keretében felsorolni mondattani és egyéb vonatkozású tanulmányai közül csak a fontosabbakat is, mégsem maradhat említetlenül mondattani munkásságának elvi megalapozását biztosító, az MTA levelező tagjaként tartott akadémiai székfoglalója „A mondattan elmélete” (Bp., 1928.). E műve nemcsak általános nyelvészeti tájékozottságának, hanem egyúttal rendszeralkotási készségének is bizonyítéka. Klemm nyelv-

elméletében szerencsésen egyesülnek a nyelvtudomány fő irányai, hiszen ezért dolgozta fel részint a maga számára, részint mások tájékoztatására az általános nyelvészet egészét (vö. „Pozitivizmus és idealizmus a nyelvtudományban” MNy. 23 : 10, 24 : 151, 247 ; — „Nyelvtudomány, logika és lélektan” uo. 44 : 118 ; — „A mondattan mivolta” uo. 52 : 406 ; stb.).

Klemm I. Antal az MTA tanácskozó tagjaként és a nyelvészeti tudományok akadémiai doktoraként ma is arra törekszik, hogy a tudomány szolgálatában eltöltött ötven esztendő után, a hetvenöt évnek nem munkát bénító hatásával, hanem életművet betetőző tervével szolgálja a magyar nyelvtudományt. Most, amikor nevezetes születésnapját ünnepeljük, barátai, egykori tanítványai és tisztelői nevében köszöntve rögzítjük, hogy Klemm I. Antal ma már nemcsak munkása, hanem tárgya is a nyelvtudománynak.

Temesi Mihály

Szegedi hírek

Megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportja, az alábbi ideiglenes vezetőséggel: Elnök: Nyíri Antal, társelnök: Benkő László, titkár: Rácz Endre, jegyző: Mucsi Józsefné. A csoport felolvasó ülésén 1958-ban a következő előadások hangzottak el: Benkő László: A költői szókincs elemzésének néhány kérdése (márc. 20.); Rácz Endre: Kettős szerepű összetett mondatok (ápr. 17.); Inczeffi Géza: A névtudomány újabb eredményei és szegedi problémái (okt. 15.); Velcsov Mártonné: A konkrét gondolkodás nyelvünkbeli emlékei (az *arasz* szó története) (nov. 19.); Bálint Sándor: Az 1522. évi szegedi tizedlajstrom családnevei (dec. 3.); Bodnár Ferenc: A *bakó* szó eredete (dec. 17.). Az előadásokon húsz-huszonöt főnyi hallgatóság vett részt, többen a vitába is bekapcsolódtak.

A Tudományegyetem Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézete ebben az évben is megrendezte a helyes magyar kiejtés versenyét. Az 1958. április 23-án tartott verseny eredménye a következő volt: 1. Ivanics M. Éva I. éves, 2–3. Papp Klementina és Ratkó Józsefné II. éves, 4. Zenei József III. éves, 5. Przetacznik Magdolna III. éves, 6. Szende Béla III. éves hallgató. A nyertesek pénzjutalomban részesültek.

Sor került a jó magyar kiejtés versenyére a Pedagógiai Főiskolán is, 1958. április 19-én. A versenyen 42 hallgató indult. Az 1. díjat Novotni Lujza I. éves, a 2. díjat Bóka József II. éves, a 3. díjat Czákó Éva I. éves, a 4. díjat pedig Hortobágyi Éva III. éves hallgató nyerte. Rajtuk kívül még hárman kaptak pénzjutalmat, ketten pedig könyvjutalmat.

A Szegedi Tudományegyetem Actáinak sorozatában a „Nyelv és irodalom” című kiadványnak két kötete jelent meg. Ezeket a Nyelvőr már ismertette (81 : 356–7). Mivel a bölcsészettudományi karon 1957-ben új tanszékek (néprajzi tanszék, klasszika-filológiai tanszék, a román nyelvek és irodalmak tanszéke, a germán nyelvek és irodalmak tanszéke) kezdtek meg működésüket, a „Nyelv és irodalom” nevű Actát ketté kellett választani. Első részéből lett a „Néprajz és nyelvtudomány”, ennek első kötete 1957 végén jelent meg, második kötete most van sajtó alatt. A Pedagógiai Főiskola évkönyvei is közölnek nyelvészeti tárgyú dolgozatokat. Az évkönyv első kötetéről a Nyelvőr már beszámolt (81 : 360–1). A második kötet 1957-ben, a harmadik 1958-ban jelent meg. Az említett új kiadványok ismertetésére a Nyelvőr bizonyára sort fog keríteni.

R. E.

A Nyelvművelő Bizottság 1958. október 13-án tartott ülésének jegyzőkönyve

Jelen vannak : Kodály Zoltán elnök, Lőrincze Lajos titkár; Bencédy József, Kovalovszky Miklós, Pais Dezső, Ruzsiczky Éva, Szépe György, Tompa József, a Bizottság tagjai; Szende Aladár, a Magyar Nyelvőr segédszerkesztője; O. Nagy Gábor és Végh József meghívott vendégek.

Kodály Zoltán elnök megnyitja az ülést.

1. Lőrincze Lajos titkár előadja, hogy a Nyelvtudományi Társaság 1959. áprilisában egy három napos, nyelvművelő jellegű vándorgyűlést kíván rendezni Pécsen.

A terv szerint a vándorgyűlés első napján nyelvművelésünk helyzetéről és elvi kérdéseiről hangzana el előadás. A második napon a nyelvtantanítás, az iskolai nyelvművelés problémái képeznék az előadás, illetőleg megbeszélés tárgyát. A harmadik nap az irodalmi nyelv aktuális kérdései megvitatásának volna szentelve. A gyűlés alkalmával nyílna alkalom arra is, hogy a szakemberek válaszoljanak a hallgatóságnak a helyesírással, a nyelvműveléssel és a nyelvtantanítással kapcsolatos kérdéseire.

A Társaság a vándorgyűlés megnyitására Kodály Zoltánt, előadónak Lőrincze Lajost (az első napra), Tompa Józsefet (a második napra) és Bóka Lászlót (a harmadik napra) szándékozik felkérni. Hivatalos hozzászólók is volnának. — A vándorgyűlésnek előreláthatólag nagy nyilvánossága lesz. Különösen a pedagógusoknak és az irodalom művelőinek a részéről lehet nagy érdeklődésre számot tartani.

Lőrincze Lajos előterjesztését vita követi. Ennek során Kodály Zoltán elnök ismét hangsúlyozza „a hallható magyar nyelv” kérdéseivel való törődés fontosságát. Kovalovszky Miklós az újságnyelv kérdéseire hívja fel a figyelmet. A vita végén a Bizottság örömmel veszi tudomásul, hogy a vándorgyűlés megrendezését a Nyelvtudományi Társaság tervbe vette. Hangsúlyozza, hogy a maga részéről minden elvi és gyakorlati támogatást megad. Ennek jegyében megkeresi a Művelődésügyi Minisztérium illetékes szerveit, s kéri őket, tegyék lehetővé, hogy a vándorgyűlésen minél több pedagógus részt vehessen.

2. Második napirendi pontként Lőrincze Lajos titkár a Magyar Nyelvőrrel kapcsolatos kérdéseket ismerteti. Először is beszámol az 1958. évi harmadik szám fogadtatásáról. Kiemeli, hogy a közlekedés szakemberei körében tetszésre talált a folyóiratnak a vitorlázó sportnyelv kérdéseivel foglalkozó cikke; hogy a pedagógusok egyre inkább érdeklődnek a „Nyelv és iskola” című rovat iránt. Majd hangsúlyozza: kívánatos volna a nyelvművelő részt fejleszteni. A továbbiakban Lőrincze előadja, hogy a Művelődésügyi Minisztérium átiratban tájékoztatta a szerkesztő bizottságot arról, hogy elő kívánja írni az ország valamennyi alsó- és középfokú iskolája számára a folyóiratot. Ennek eredményeként a jelenlegi példányszám jelentős emelkedésére lehet számítani. A Minisztérium egyúttal azt is közölte, hogy mind az általános iskolai, mind a középiskolai főosztály képviselőiben ki kíván küldeni egy-egy pedagógust a folyóirat szerkesztésével foglalkozó megbeszélésekre. A Bizottság örömmel veszi tudomásul a Művelődésügyi Minisztérium intézkedését.

3. Szépe György beszámol arról, hogy a Magyar Nyelvőrnek nyelvjárási anyag gyűjtésére kiírt pályázata igen eredményesnek bizonyult. Nemcsak belföldiek pályáztak, hanem Csehszlovákiából, Romániából és Jugoszláviából is küldtek be pályamunkát. Eddig több mint ötven pályamű érkezett be, s még mintegy tízen ígértek — két hét haladékokat kérve — anyagot. A pályázók zöme a folyóirat olvasói és a rádió ötperces nyelvművelő műsorának hallgatói közül való, de vannak olyanok is, akiket a szerkesztőség felkért a pályázaton való részvételre. A dolgozatokat egy szakértőkből alakult bizottság fogja elbírálni. Az arra érdemesek pénz- vagy könyvjutalomban részesülnek, illetőleg oklevelet nyernek. A legkiválóbb műveket a bizottság megjelentetésre is

javasolni fogja. A díjazottak — esetleges további munkájukhoz segítségül — részletes elemzést, bírálatot kapnak pályaművükről. A szakemberek (egyetemet, főiskolát végzett pedagógusok, egyetemi, főiskolai hallgatók, illetőleg tanárjelöltek) és a nem szakemberek (a többi pályázók) más-más elbírálásban részesülnek. (A pályázat eredményéről a részletes jelentést Szépe György és Végh József fogja elkészíteni, illetőleg egy későbbi időpontban a Bizottság elé terjeszteni és a Magyar Nyelvőrben közzé tenni.)

A továbbiakban Szépe kívánatosnak tartja, hogy egy idő elteltével a Nyelvőr újra hirdessen nyelvjárásgyűjtő pályázatot, mégpedig egy-egy meghatározott részletfeladat megoldására (pl. földrajzi nevek gyűjtésére, egy-egy terület hangtanának felmérésére, kidolgozására stb.). Végül rámutat: ha a legkiválóbb pályázókkal a szakemberek a jövőben a tervnek megfelelően kapcsolatot tartanak fenn, ellátják őket szaktanácsaikkal, remélhető, hogy idővel kiépül a folyóirat körül egy vidéki nyelvjárásgyűjtő hálózat.

A Szépe beszámolóját követő vita során Végh József hangsúlyozza, hogy a beküldött pályamunkák átlagos színvonala igen jó, egyik-másik dolgozat szakembernek is dicséretére válhatna; Végh egyúttal javasolja: a pályázók névsorát küldjük meg a tanügyi főhatóságoknak is, azzal a kéréssel, hogy a didaktikai lapokban jelentessék meg. Pais Dezső a pályázat eredményességében bizonyosságot lát arra, hogy megvan az élénk érdeklődés a nyelv ügye iránt, majd hangsúlyozza a legjobb munkák közzétételének fontosságát. Bencédy Józsefnek az a javaslata, hogy a pályadíjakat a pécsi vándorgyűlésen ünnepélyes keretek között kapják meg az illetékesek. — A Bizottság örömmel veszi tudomásul a beszámolóban foglaltakat.

4. Lőrincze Lajos titkár elmondja, hogy a Békés megyei Népújság szerkesztője a *koprodukciós film, televízió, magnetofon és magnetofonszalag* magyarítására javasolta a *társas film, távolbalátó, hangrögzítő, hangszalag* kifejezéseket, azzal, hogy az Akadémia határozatilag írja elő a használatukat. — A Bizottságnak az a véleménye, hogy erőszakos úton nem lehet elintézni a nyelvi kérdéseket, a szerencsés magyarításokat azonban népszerűsíteni kell. Az ajánlottak közül ilyen lehet a *társas film*, de még jobb lenne a *közös film* elnevezés.

Fábián Pál közli, hogy megjelent Ránki Andornak a „Természettudományi és műszaki rövidítések, jelek, jelölések” című könyve; kívánatosnak tartaná, ha a Magyar Nyelvőr ismertetné.

Jegyző:

Ruzsiczky Éva

Szemle

A magyar nyelvátlasz (Ismerteti: <i>Kálmán Béla</i>)	493
O. Nagy Gábor: Mi fán terem? (Ismerteti: <i>Nyíri Antal</i>)	497
Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzinevei (Ismerteti: <i>Péter László</i>)	500
Farczady Elek—Szabó T. Attila: A Marosvásárhelyi Sorok (Ismerteti: <i>Meggyes Klára</i>)	502
Charles E. Osgood—George J. Suci—Percy H. Tannenbaum: The Measurement of Meaning (Ismerteti: <i>Antal László</i>)	504

A Nyelvőr postája

<i>Almár Iván</i> — <i>Kispál Magdolna</i> — <i>Rácz Endre</i> : Mesterséges hold vagy műhold?	506
A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának levelesládájából: K. M.: Rühell. — L. L.: Sárga, mint a kikirics. — O. N. G.: Mérlegelés — értékelés, értékelés — ítéles. — R. É.: Pecsét — bélyegzés. — F. G.: Bejelentkezés. — B. L. É.: Szinte — szintén. — F. G.: Frizsider vagy fridzsider? — D. L.: Szórend	511
<i>P. Balázs János</i> : Hogyan lett március-ból április?	515

A Nyelvőr hírei

<i>Temesi Mihály</i> : Klemm Antal hetvenöt éves	516
<i>Rácz Endre</i> : Szegedi hírek	518
Jegyzőkönyv az MTA Nyelv művelő Bizottságának 1958. október 13-i üléséről	519

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

A folyóiratra belföldre a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekk számla: 61.257.

Külföldre a KULTURA Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Népköztársaság útja 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága 1 „
5. *Vétes O. András*: A beszédhibákról 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője 3 „
7. *Bencédy József*—*Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai 2 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára 6 Ft

Évi előfizetés: 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Bárczi Géza—Benkő Loránd—Pais Dezső</i> : A magyar <i>ly</i> hang kérdéséhez	6 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Kniezsa István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Kniezsa István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ..	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, második lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitaülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais- emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánnhidi Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink életlörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzinevei	13 „
<i>Hexendorff Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „